

T.C.

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANA BİLİM DALI

SİYASET BİLİMİ DOKTORA PROGRAMI

AVRUPA'DA MİLLİYETÇİLİĞİN ANAYASAL BOYUTU

Doktora Tezi

Hacı ÖZDEMİR

Çorum - 2026

AVRUPA'DA MİLLİYETÇİLİĞİN ANAYASAL BOYUTU

Hacı ÖZDEMİR

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı

Siyaset Bilimi Doktora Programı

Doktora Tezi

TEZ DANIŞMANI

Fatih DUMAN

Çorum - 2026

T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
DOKTORA TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN

Adı ve Soyadı : Hacı ÖZDEMİR
Numarası : 190137003
Ana Bilim Dalı : Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Programı : Siyaset Bilimi Doktora Programı
Danışmanı : Prof. Dr. Fatih DUMAN
Tez Savunma Tarihi : 15.01.2026 **Saati:** 10:00
Tez Başlığı : Avrupa'da Milliyetçiliğin Anayasal Boyutu

Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Öğretim Yönetmeliği'nin **22. maddesi** uyarınca, yapılmış olan tez savunma sınavı sonunda adayın tezinin **KABULÜNE OY BİRLİĞİ** ile karar verilmiştir.

TEZ SAVUNMA SINAV JÜRİSİ		KARAR	
Ünvanı Adı ve Soyadı	Görevi	Kabul	Ret
Prof. Dr. Buğra KALKAN	Jüri Başkanı	☒	☐
Prof. Dr. Fatih DUMAN	Tez Danışmanı	☒	☐
Prof. Dr. Salih Zeki HAKLI	Üye	☒	☐
Doç. Dr. Veysel DİNLER	Üye	☒	☐
Doç. Dr. Nail ELHAN	Üye	☒	☐

Prof. Dr. Osman ÇUBUK
Enstitü Müdürü

TEZ BİLDİRİMİ

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını beyan ederim.

Hacı ÖZDEMİR

AVRUPA'DA MİLLİYETÇİLİĞİN ANAYASAL BOYUTU

Hacı ÖZDEMİR

ORCID: 0000-0002-2000-117X

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Doktora Tezi

Ocak 2026

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, Avrupa'da milliyetçiliğin anayasal boyutunu ortaya koymaktır. Çalışma kapsamında, Avrupa'daki 45 devletin anayasası incelenmiştir. Doküman incelemesi tekniğiyle anayasalardan toplanan veriler, betimsel analiz yöntemiyle analiz edilerek önceden belirlenen ve milliyetçiliğin temel unsurlarından olan ulus, vatandaşlık, etnisite, dil, ulusal semboller ve kendi kaderini tayin hakkı temaları altında sunulmuştur. Çalışma sonuçlarına göre milliyetçilik, Avrupa'da anayasal bir boyuta sahiptir. Avrupa devletleri anayasaları, farklı düzey ve içerikte milliyetçi bir boyut taşımaktadır. Bununla birlikte, Avrupa'da milliyetçiliğin anayasal boyutuyla ilgili genel bir formül sunmak yanıltıcıdır. Çünkü her anayasa, milliyetçiliğin temel unsurlarını farklı düzey ve biçimlerde taşımaktadır. Ulus unsuru/temasıyla ilgili olarak; Avrupa devletlerinin anayasalarında sivil, kültürel ve etnik ulus anlayışlarının benimsendiği ve bu anlayışlardan sivil ulus anlayışının baskın olduğu tespit edilmiştir. Vatandaşlık unsuru/temasıyla ilgili olarak; Avrupa devletlerinin anayasalarının, milliyetçi bir içeriğe sahip olmakla birlikte bu içeriğin güçlü ve baskın olmadığı tespit edilmiştir. Etnisite unsuru/temasıyla ilgili olarak; Avrupa devletleri anayasalarının güçlü bir etnik içeriğe sahip olduğu, bu içeriğin farklı etnik kimliklerin ve/veya ulusal azınlıkların milliyetçi hedeflerinin lehine ve aleyhine kullanılma potansiyeli taşıdığı tespit edilmiştir. Dil unsuru/temasıyla ilgili olarak; Avrupa devletlerinin anayasalarında dil düzenlemeleriyle ilgili farklı tercihlerde bulunduğu, anayasaların çoğunluğunda farklı ulusal ve etnik toplulukların milliyetçi gayeleri için imkan ve gerilim oluşturma potansiyeli taşıyan resmi dil ve azınlık dil düzenlemelerinin yapıldığı, resmi dil ve azınlık dil düzenlemelerinin farklı ulusal ve etnik toplulukların milliyetçi gayelerine hizmet etme potansiyeli taşıdığı, genel olarak, Doğu Avrupa'da, Soğuk Savaş dönemi

sonrasında SSCB topraklarında kurulan devletlerde, diğer Avrupa devletlerine göre farklılık yaratacak düzeyde azınlık dillerinin isimlerine yer verilerek somut biçimde dil düzenlemelerinin yapıldığı tespit edilmiştir. Ulusal semboller unsuru/temasıyla ilgili olarak; Avrupa devletleri anayasalarının büyük çoğunluğunun ulusal bayrak, çoğunluğunun ise ulusal arma ve marş düzenlemesi yaptığı, kartal ve kalkan simgesinin armalarda çoğunlukla kullanılan semboller arasında olduğu, bu itibarla milliyetçiliğin unsurlarından olan ulusal sembollerin anayasalarda düzenlenmesi yönünde baskın bir eğilimin olduğu tespit edilmiştir. Kendi kaderini tayin hakkı unsuru/temasıyla ilgili olarak; Avrupa devletleri anayasalarında büyük çoğunluğunun bu unsuru vurgulamadığı ve anayasalarda kendi kaderini tayin hakkının düzenlenmesi yönünde güçlü bir eğilimin olmadığı tespit edilmiştir. Avrupa devleti anayasalarındaki milliyetçi içerik ve boyut, anayasaların ideolojik bir yönünün olduğunu, anayasaların milliyetçi bir araç olduğunu, olabileceğini veya en azından böyle bir potansiyel taşıdığını göstermektedir. Bu husus, milliyetçi anayasacılık kategorinin anayasacılığın sınıflamasında öne çıkan ve kullanılması gereken bir kategori olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kavramlar: Anayasa, Milliyetçilik, Avrupa, Milliyetçi Anayasacılık

Bilim Kodu: 117104

THE CONSTITUTIONAL DIMENSION OF NATIONALISM IN EUROPE

Hacı ÖZDEMİR

ORCID: 0000-0002-2000-117X

HİTİT UNIVERSITY

GRADUATE SCHOOL

Doctor of Philosophy Thesis

January 2026

ABSTRACT

The aim of this study is to reveal the constitutional dimension of nationalism in Europe. The study examines the constitutions of 45 European states. The data collected from the constitutions through the document review technique was analyzed using the descriptive analysis method and presented under the pre-determined themes of nation, citizenship, ethnicity, language, national symbols and the right to self-determination, which are the fundamental elements of nationalism. According to the results of the study, nationalism has a constitutional dimension in Europe. The constitutions of European states carry a nationalist dimension at different levels and content. However, it is misleading to offer a general formula regarding the constitutional dimension of nationalism in Europe. Because each constitution carries the fundamental elements of nationalism at different levels and forms. Regarding the nation element/theme; it has been determined that the constitutions of European states adopt civil, cultural and ethnic conceptions of nation and that of these conceptions, the civil nation concept is dominant. Regarding the citizenship element/theme; it has been determined that while the constitutions of European states have a nationalist content, this content is not strong and dominant. Regarding the ethnicity element/theme; It has been determined that the constitutions of European states have a strong ethnic content and that this content has the potential to be used for or against the nationalist goals of different ethnic identities and/or national minorities. Regarding the language element/theme; It has been determined that different preferences are made regarding language regulations in the constitutions of European states, that the majority of constitutions include official language and minority language regulations that have the potential to create opportunities and tensions for the

nationalist aspirations of different national and ethnic communities, that official language and minority language regulations have the potential to serve the nationalist aspirations of different national and ethnic communities, and that in general, in Eastern Europe, in the states established on the territory of the USSR after the Cold War, concrete language regulations were made by including the names of minority languages at a level that would differentiate them from other European states. Regarding the national symbols element/theme; It has been determined that the vast majority of European states' constitutions regulate national flags, while the majority provide for national coats of arms and anthems, that the eagle and shield are among the symbols most frequently used in coats of arms, and that therefore there is a dominant tendency towards regulating national symbols, which are elements of nationalism, in constitutions. Regarding the right to self-determination element/theme; It has been determined that the vast majority of European constitutions do not emphasize this element, nor is there a strong tendency to enshrine the right to self-determination. The nationalist content and dimension of European constitutions demonstrates that constitutions have an ideological dimension, that they are, can be, or at least have the potential to be a nationalist tool. This shows that nationalist constitutionalism is a prominent and necessary category in the classification of constitutionalism.

Key Terms: Constitution, Nationalism, Europe, Nationalist Constitutionalism

Science Code: 117104

TEŞEKKÜR

Bu doktora tezini yazmak, ne kadar zor bir iş olduysa, bu teşekkür metnine başlamak da benzer zorluğu taşıyan bir iş oldu. Ben de bu zorluğu dile getirmek suretiyle başlayarak bu zor işi aşmaya çalıştım. Söz konusu zorluğun nedeni, elbette, metne, hangi cümleyle başlanacağı hususundaki tereddüt değildi. Teşekkür metnindeki ifadelerin, beylik sözler olarak yansıması ve taşımış olduğum samimi minnettarlığı yansıt(a)mama ihtimalidir. Bu teze, katkıda bulunanların, katkılarının detaylarını bütünüyle ortaya koymak teşekkür metninin sınırlarını aşmaktadır. Dolayısıyla beylik sözler olarak görülme ihtimali yüksek olan ve aslında öyle olmayan cümleleri kurmak mecburiyetindeyim.

Danışman hocam Prof. Dr. Fatih DUMAN'a, tezin izleme komitesinde bulunan Doç. Dr. Veysel DİNLER ve Doç. Dr. Nail ELHAN'a, tez savunma sınavı jüri üyeleri Prof. Dr. Buğra KALKAN ve Prof. Dr. Salih Zeki HAKLI'ya teşekkürlerimi sunuyorum.

Kıymetli hayat arkadaşım Tuğba ÖZDEMİR ve oğlum Umut ÖZDEMİR'e müteşekkirim. Onlara ayırmam gereken zamandan çalarak yazdığım bu teze onların katkısı izahtan varestedir.

Son olarak, teze yaptıkları katkı ve bana verdikleri destek için dostlarıma minnettarım. Onlar kendilerini bilir.

Hacı ÖZDEMİR

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
TEŞEKKÜR.....	viii
İÇİNDEKİLER	ix
TABLolar DİZİNİ.....	xiv
ŞEKİLLER DİZİNİ	xv
GİRİŞ.....	1

1. BÖLÜM

MİLLİYETÇİLİĞİN DÜŞÜNSEL BOYUTU

1.1. Milliyetçilik	26
1.2. Milliyetçiliğin Temel Unsurları.....	30
1.2.1. Ulus (Millet)	30
1.2.2. Vatandaşlık.....	38
1.2.3. Etnisite	44
1.2.4. Milli kimlik.....	50
1.2.5. Ulusal semboller	56
1.2.6. Ortak dil ve tarih.....	61
1.2.7. Kendi kaderini tayin hakkı.....	65
1.3. Milliyetçilik Çalışmaları Tarihçesi	70
1.4. Milliyetçilik Tipolojileri	82
1.4.1. Düalist tipolojiler	82
1.4.2. Plüralist tipolojiler	98
1.4.3. Düalist tipolojilerin eleştirisi	113
1.5. Milliyetçilik Kuramları	120

1.5.1. İlkçi yaklaşım: Milliyetçiliği doğuran millet	120
1.5.2. Modernist kuram: Milleti doğuran milliyetçilik.....	131
1.5.3. Etno-sembolist yaklaşım: Alternatif bir yaklaşım	198

2. BÖLÜM

MİLLİYETÇİLİĞİN OLGUSAL BOYUTU

2.1. Milliyetçiliğin Gelişim Seyrine Dair Sınıflamalar	215
2.2. Milliyetçiliğin Avrupa'daki Tarihsel Gelişim Çizgisi	217
2.2.1. Vestfalya anlaşması.....	217
2.2.2. Fransız devrimi.....	219
2.2.3. Napolyon savaşları	222
2.2.4. Viyana kongresi	223
2.2.5. 1830 ve 1848 devrimleri.....	225
2.2.6. Birinci dünya savaşı (1914-1918)	227
2.2.7. İki savaş arası dönem (1919-1939)	233
2.2.8. İkinci dünya savaşı (1939-1945)	238
2.2.9. Soğuk savaş dönemi (1945-1991).....	240
2.2.10. Soğuk savaş sonrası.....	242

3. BÖLÜM

ANAYASA VE MİLLİYETÇİLİK

3.1. Toplumu Düzenleyen Kurallar	249
3.2. Hukuk Kuralları	251
3.3. İdeoloji ve Hukuk.....	253
3.4. İktidar ve Hukuk	258
3.5. Otorite ve Hukuk.....	264
3.6. Egemenlik ve Hukuk.....	272
3.7. Hukukun Kaynakları	281
3.7.1. İdeolojik kaynaklar	282

3.7.2. Şekilsel kaynaklar.....	285
3.8. Normlar Hiyerarşisi.....	287
3.9. Anayasa.....	291
3.10. Anayasaların Sınıflandırılması	294
3.10.1. Geleneksel sınıflandırmalar.....	298
3.10.2. Yenilikçi sınıflandırmalar.....	318
3.11. Anayasanın İşlevleri ve İdeolojik Anayasa Mühendisliği.....	330
3.12. Anayasanın İnşası ve Tadili.....	336
3.12.1. Asli kurucu iktidar: İnşa.....	337
3.12.2. Tali kurucu iktidar: Tadil.....	341
3.13. Anayasanın Üstünlüğü.....	343
3.14. Anayasanın Muhtevası.....	346
3.14.1. Karakteristik muhteva	347
3.14.2. İdeolojik muhteva.....	349
3.15. Anayasacılık Hareketleri.....	353
3.15.1. Anayasacılık.....	353
3.15.2. Anayasacılığın sınıflandırılması.....	357
3.16. Milliyetçi Bir Araç Olarak Anayasa.....	374

4. BÖLÜM

YÖNTEM

4.1. Bilme Arzusunun Kısa Serüveni.....	380
4.2. Araştırmanın Modeli	386
4.3. Çalışma Grubu.....	393
4.4. Verilerin Toplanması.....	397
4.5. Verilerin Analizi	403

5. BÖLÜM

AVRUPA'DA MİLLİYETÇİLİĞİN ANAYASAL BOYUTU

5.1. Ulus Boyutuyla Anayasalar	406
5.1.1. Ulusa atıfta bulunan anayasalar	407
5.1.2. Ulusa atıfta bulunmayan anayasalar	463
5.1.3. Ulus boyutunun genel değerlendirmesi	464
5.2. Vatandaşlık Boyutuyla Anayasalar	466
5.2.1. Vatandaşlık tanımı bakımından anayasalar	467
5.2.2. Vatandaşlığın dayandığı unsur bakımından anayasalar	470
5.2.3. Çok vatandaşlığa yaklaşım bakımından anayasalar	477
5.2.4. Anayasal vatandaşlık	482
5.2.5. Vatandaşlık boyutunun genel değerlendirmesi	486
5.3. Etnisite Boyutuyla Anayasalar	489
5.3.1. Farklı etnik kimlerin tanınması bakımından anayasalar	489
5.3.2. Farklı etnik kimlikleri anayasa dışındaki araçlarla tanıyan devletler	499
5.3.3. Etnisite boyutunun genel değerlendirmesi	500
5.4. Dil Boyutuyla Anayasalar	503
5.4.1. Resmi dil bakımından anayasalar	505
5.4.2. Azınlık dilleri bakımından anayasalar	511
5.4.3. Dile ilişkin kabulleri anayasa dışındaki araçlarla yapan devletler	518
5.4.4. Dil boyutunun genel değerlendirmesi	521
5.5. Ulusal Semboller Boyutuyla Anayasalar	526
5.5.1. Ulusal bayrak bakımından anayasalar	527
5.5.2. Ulusal arma bakımından anayasalar	532
5.5.3. Ulusal marş bakımından anayasalar	537
5.5.4. Ulusal semboller boyutunun genel değerlendirmesi	540
5.6. Kendi Kaderini Tayin Hakkı Boyutuyla Anayasalar	545

5.6.1. Kendi kaderini tayin hakkının düzenlenmesi bakımından anayasalar	545
5.6.2. Kendi kaderini tayin hakkı boyutunun genel değeriendirmeesi	548
SONUÇ	551
KAYNAKÇA	574
EKLER	597
EK-1	597

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo	Sayfa
Tablo 1.1. Milliyetçilik türleri.....	91
Tablo 1.2. Breuilly'nin tipolojisi.....	163

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil	Sayfa
Şekil 1.1. Millet fikrinin dönüşüm seyri	33
Şekil 1.2. Symmons-Symonolowicz'in milliyetçilik tipolojisi	113
Şekil 1.3. Shulman'ın alternatif tipolojisi.....	114

GİRİŞ

Milliyetçilik, aidiyet duygusu meydana getirme hususunda oldukça maharetli bir ideolojidir. Milliyetçiliğin meydana getirdiği aidiyet duygusu, insan topluluklarının; bir ulus, ulus devletin vatandaşlığı, etnisite, ulusal bayrak, ulusal kimlik, dil, müşterek bir tarih gibi unsurlarla kimi zaman güçlü bir bağlantı hissetmesini kimi zamansa saf bir özdeşim kurmasını sağlamaktadır. Aidiyet duygusu, ait hissedilen olgu, fikir veya varlık karşısında, ona ait ol(a)mayan ve ondan ol(a)mayan karşı bir tarafı beraberinde getirmektedir. Öyle ki herkesin aynı olduğu yerde, farklılığın varlığından söz edilemeyeceği için topyekûn aynılığa ilişkin bir durumda, herhangi bir aidiyet duygusunun gelişiminden de söz etmek mümkün değildir. Dolayısıyla ulusal kimliğe, etnisiteye, dile, sembollere ve müşterek bir tarihe sahip olan bir ulus ile onun karşısında veya ondan farklı olan başka uluslardan söz edilmektedir. Bu nedenle siyasal, toplumsal, zihinsel ve ulusal sınırlar meydana getirilmekte ve her ne pahasına olursa olsun korunmaya çalışılmaktadır. Yüz yüze bakılan ve bizzat deneyimlenen dünyaya, dünyadan yapılan bir bakışta, karşılaşılan dünya manzarası, milliyetçilik bağlamında kabaca böyledir. Peki, dünyaya uzaydan bakınca ne görürüz?

İlk Türk Astronot Alper GEZERAVCI, dünyanın uzaydan görünüşünü şu sözlerle betimlemiştir;

“...Uzaydan dünyaya bakmak yeryüzüne bakış açınızı değiştirmiyorsa başka hiçbir şeyi değiştiremez. Yukarıdan bakınca dünyayı gerçekten üç boyutlu olarak ilk kez görüyorsunuz. Oradan bakınca dünyada sınırlar yok, her şey bir bütün ve büyük sandığınız her şey aslında çok küçük. Gezegenin bir yanında kopan fırtınanın diğer ucunda neleri değiştirebildiğini çıplak gözle görüyorsunuz. Ne kadar özel bir gezegende yaşadığımızı ve aslında dünyanın ne kadar kırılgan olduğunu fark ediyorsunuz. İşte o zaman insanlığın tek bir büyük aile olduğunu ve aynı amaç için hareket etmesi gerektiğini kavriyorsunuz. Bu olağanüstü gezegen hepimizin ve onu daha iyi anlamak için uzayda da var olmak zorundayız. Bayrağımızdaki ay ve yıldızın ait olduğu yerde...”¹.

Aynı yönde ve benzer şekilde, Kanadalı Astronot Chris Hadfield, insan nüfusunun gezegende küresel değişiklikler yaratacak kadar arttığı tarihin bu döneminde uzay uçuşunun dünyanın tek bir yer olarak görülmesini sağladığını²; Amerikalı Astronot Nicole Marie Passonno Stott ise dünyayı uzaydan görmenin, kendisini ve dünyayı paylaştığı herkesi dünyalı olarak düşünmesini sağladığını belirtmektedir³. Dünyanın uzaydan görüşünü bizzat deneyimleyen söz konusu astronotların bu deneyimlerine ilişkin müşterek duygu ve düşünceleri; dünyanın yekpare bir halde olduğu, sınırlarının bulunmadığı, tek bir yer olarak görüldüğü ve dünyayı paylaşan herkesin dünyalı ortak paydasında algılandığı yönündedir. Gerçekten de bu deneyimleri destekler şekilde, dünyanın uzaydan çekilmiş görüntülerine bakıldığında dağ, deniz, okyanus gibi doğal sınırlar dışında hiçbir siyasal, toplumsal ve ulusal sınıra rastlanmamaktadır. Ancak

¹ Alper Gezeravcı, *Ufku Ötesinde*, (Belgesel, 2025), 1:22:28-1:23:26.

² Chris Hadfield, *One Strange Rock (Sıra Dışı Bir Kaya)* (Belgesel, B10, 2018), 32:20-32:37.

³ Nicole Marie Passonno Stott, *One Strange Rock (Sıra Dışı Bir Kaya)* (Belgesel, B10, 2018), 32:41-32:51.

bu görüntünün, gerçeği temsil etmediği, dünyaya yaklaştıkça ortaya çıkmaktadır. Uzaydan görülmeyen siyasal, toplumsal, ulusal sınır ve farklılıklar dünyaya yaklaştıkça görünür hale gelmekte, yaklaştıkça devam edildikçe dünyanın keskin sınırlarla birbirinden ayrıldığı açıkça anlaşılmakta ve dünya yüzeyine gelindiğinde ülkesel, egemen, merkezi ve ulusal nitelikleriyle ulus devlet formunda yapılanmış modern devlet şeklindeki siyasi bir yapının içine inilmektedir.

Dünyanın, uzaydan görüldüğü gibi sınırları bulunmayan ve bütünlüklü yapısı esasen bir yanılsamadan ibarettir. Sınırlar, bunları ifade eden astronotların uzaydaki durumları içinde bile mevcut ve görünürdür. Her astronotun kıyafetinin kolunda, mensubu bulunduğu ulus devletin ulusal bayrağı yer almakta, her astronot bir ulus devletin vatandaşlığına sahip olarak Türk, Fransız veya İngiliz astronot şeklinde ulusal ve siyasi bir kimlikle kuşatılmakta ve anılmakta, hatta astronot kavramı yerine Ruslar kozmonot, Çinliler taykonot gibi kendi ulusal kavramlarını kullanmakta, astronotların uzaydan dünyaya olan yolculuklarında henüz dünya zeminine inilmeden bir ulus devletin ulusal hava sahasına girilmekte, zemine indiğinde de ya herhangi bir ulus devletin kara sahasına ya da içsu, karasu veya münhasır ekonomik bölgesine inilmektedir. Yani dünya, ülkelerin veya devletlerin kara, deniz ve hava ülkesi olarak bölünmüş, sınırlandırılmış ve farklılaştırılmıştır. Astronotların uzaydan yaptığı dünya betimlemelerinin aksine, dünya; insanların kendini dünyalı olarak tanımladığı bir yer olmaktan son derece uzak, parçalı, bölünmüş ve sınırları bulunan bir yerdir.

Dünyanın son iki yüzyıldaki görüntüsüne bakıldığında, siyasi örgütlenme olarak dünyada, ulus devlet formundaki modern devletin egemen olduğu görülmektedir. Ulus devletin insan unsuru belirli bir etnik kimlik ve/veya ulustan oluşmakta ve/veya oluşturulmakta, toprak unsuru ise keskin bir bölünmeyle diğer ulus ve ulus devletlerden yalıtılmakta ve farklılaştırılmaktadır. Bu tablonun temel müsebbiplerinden biri milliyetçiliktir. Milliyetçilik, ulus devletin temel ideolojilerinden biri olarak devletin insan, toprak ve egemenlik unsurlarını biçimlendirmektedir. Söz konusu biçimlendirme, kimi zaman ulus ve etnik kimliklere dair müşterek soy, tarih ve dil gibi retoriklerle kimi zamansa devlet yapılanmasının temel belgelerinden biri olan anayasa veya sair mevzuat hükümleri aracılığıyla yapılmaktadır. Bu noktayla bağlantılı olarak anayasa ve milliyetçilik, çalışmamızın temel konularını oluşturmaktadır.

Anayasa ve milliyetçilik konuları hem anayasa hukukunun hem de siyaset bilimini müşterek konularındadır. Söz konusu iki alanın araştırma konuları, kimi noktalarda oldukça sık ve güçlü bir bağla kesişmektedir. Devlet, devlet organları, devletin temel organlarının tesisi ve işleyişi konuları, kesişimin sıklıkla yaşandığı noktalardır. Anayasalar; yasama, yürütme ve yargı olmak üzere devletin temel organlarının nasıl kurulacağı, örgütleneceği, işleyeceği ve sona ereceğini düzenlediği için doğrudan siyaset biliminin de araştırma alanına dahil olmaktadır. Benzer şekilde, devletin insan unsuru bağlamındaki ulus/halk ve egemenlik unsuru bağlamındaki ulus/halk egemenliği konuları da anayasa hukukunun araştırma alanına dahil olmaktadır. Dolayısıyla anayasanın, doğrudan ve yalnızca anayasa hukukunun konusu, milliyetçiliğin de

doğrudan ve yalnızca siyaset biliminin konusu olduğunu söylemek yanlıştır. Bu konular, yapıları itibariyle birbirinden nüveler taşımaktadır. İktidar, otorite ve egemenlik konuları, temelde, siyaset biliminin konusu olmakla birlikte anayasalar içinde sarıh ve zımni şekilde hep mevcut olmuştur. Tüm bunlar anayasalar ile milliyetçiliğin doğrudan ve dolaylı bağlantılarının bulunduğunu göstermektedir. Bu doğrultuda, çalışmamızda, milliyetçiliğin anayasal boyutunun ortaya konulmasına odaklanılmıştır. Dolayısıyla, çalışmamızın, anayasa hukuku ve siyaset bilimi disiplinlerinin her ikisinin çalışma alanına dahil olduğunu, bütünüyle anayasa hukuku ve siyaset bilimi disiplinlerinden birine ait olmadığını söylemek mümkündür.

Bir tür anlayış, bakış açısı, öğretisi ve siyasi ideoloji olan milliyetçilik, bir ulus ve ulus devletin menfaatlerinin üstünlüğünü, siyasal ve kültürel alanda ulusal kimliğin bir temel alınmak suretiyle tanınmasını, ulusların kendi kaderini tayin ve egemenlik haklarının bulunduğunu savunmaktadır. Bu yönüyle milliyetçilik, toplum ve devlet nezdinde oldukça merkezi ve etkin bir ideolojidir. Toplumsal boyutuyla milliyetçilik, birbirini tanımayan, tanıma ihtimali olmayan veya hiç tanıyamayacak insanları, mütecanis oldukları iddiasıyla, kimi zaman sarıh kimi zaman zımni bağlarla ve muhtelif biçimlerde ulus gibi bir yekparelik içinde bütünleştirmektedir. Devlet boyutuyla milliyetçilik, ulus devletin ideolojisi olarak devlet yapılanmasının milliyetçi bakış açısına göre inşa edilmesini sağlamaktadır. Milliyetçilik ve ulus devlet, hemen hemen iki yüzyıl önce ortaya çıkmış ve birbirlerini destekleyerek gelişim göstermiştir. Milliyetçilik, bir ulusa kuvvetli duygular beslenmesi olarak yüzeysel bir bakış açısıyla ele alınmamalıdır. Duygusal bağ bakış açısı, münferit bir bireydeki milliyetçiliği açıklamakta yeterli olabilmekle birlikte daha geniş boyutuyla meselenin toplumsal ve siyasi boyutunu açıklamakta yetersizdir. Milliyetçilik, belirli bir ulus ve etnik topluluk lehine ve üzerine yükselen, üzerinde yükseldiği unsuru temel alan geniş kapsamlı ve biçimlendirici bir toplumsal ve siyasal yapı meydana getiren işlevsel bir öğretilerdir. Bununla birlikte milliyetçilik; tanımı, bakış açıları ve öncelediği konular itibariyle üzerinde geniş bir uzlaşının bulunduğu ve tartışmanın az olduğu bir ideoloji alanı değildir. Tek bir milliyetçilikten ziyade milliyetçiliklerden bahsetmek daha doğrudur. Çünkü milliyetçilik, ulusların kendi müktesebatlarından ve ulusların kökenine ve ne olduğuna dair farklı bakış açılarından beslendiği için çok farklı milliyetçilik yaklaşımları, kuramları ve tipolojileri doğmuştur. Buna rağmen, milliyetçiliğin toplumsal ve siyasi kurgu ve teorisini ortaya koyan güçlü temel unsurlarından bahsetmek mümkündür.

Milliyetçiliğin temel unsurları; ulus, vatandaşlık, etnisite, milli kimlik, dil, müşterek tarih, kendi kaderini tayin hakkı, bayrak, arma ve marş gibi ulusal sembollerdir. Milliyetçilik; toplumsal, hukuki ve siyasi alanda bu unsurlar üzerinden mevcut ve görünür olmaktadır. Milliyetçiliğin temel unsurları, içinde bulunmasıyla veya sürecine dahil olmasıyla bir anayasanın, siyasi bir örgütlenmenin veya toplumsal bir yapının milliyetçi içerik ve boyutunu oluşturmaktadır. Milliyetçiliğin temel unsurlarından ulus, vatandaşlık, etnisite, dil, ulusal semboller ve kendi kaderini tayin hakkı; anayasalar incelenirken, çalışmamızın referans nokta ve temaları olarak kullanılmıştır.

Latince, köken ve soya gönderme yaparak doğan bir şey anlamına gelen *natio* kavramından gelen ulus kavramının hem teorik içeriği hem de olgusal zemindeki karşılığı, süreç içerisinde anlamını ve kitlesini genişleterek şekillenmiştir. Birtakım bağlarla bütünlüklü hale gelmiş insan topluluğu şeklindeki günümüz anlayışıyla ulus kavramı; sivil/hukuki, kültürel ve etnik temellerle farklı biçimlerde ele alınmaktadır. Bu durum, ulus kavramının net bir tanımının yapılabilmesini zorlaştırmakta ve ulusa üyelik hususunda farklı yaklaşımların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Ulusa üyelik, ulus kavramı sivil/hukuki temelde ele alındığında yapay, prosedürel ve sonradan elde edilebilen; kültürel temelde ele alındığında gelenek, dil ve din gibi kültürel unsurların edinilmesine bağlı olarak sonradan elde edilebilen; etnik temelde ele alındığında ise soya ve kana atıf yapılarak doğum dışında hiçbir suretle sonradan kazanılamayan bir yaklaşımla ele alınmaktadır. Bu bakış açıları, milliyetçilik çalışmalarında derin görüş farklılıklarına yol açarak farklı milliyetçilik kuram ve tipolojilerinin doğmasına zemin hazırlamıştır. Gerekçeleri ve temelleri farklı olmakla birlikte ulus konusunda hatırı sayılır bir uzlaş, ulusun, bütünlüklü hale gelmiş bir insan topluluğu olduğu yönündedir. Söz konusu bütünlüğün gerekçe ve temellerini, kimi görüşler kadim bir etnik kökenle, kimi görüşler modernite ve sanayileşmeyle kimi görüşler ise orta yolu bulanarak kökleri uzak geçmişte olan etnik köken ve modernleşme süreciyle açıklamaktadır. Gerekçesi ve temeli ne olursa olsun ulus kavramı; ulus devlet ve milliyetçiliğin anayasa gibi hukuki araçlarında, devlet yapılanmasında ve ulus inşa sürecinin aşamalarında şekillenen ve şekillendirilen bir unsur olarak yer almaktadır.

Vatandaşlık, modern vatandaşlık anlayışında, temel anlamıyla, kişi ve devleti birbirine bağlayan siyasi ve hukuki bir bağıdır. Modern vatandaşlık anlayışı, ulus devlet ve milliyetçiliğin ivme kazandığı Fransız Devrimi süreci ve sonrasındaki anayasacılık hareketiyle şekillenmiştir. Ulus devletler, vatandaşlığa ilişkin usul ve esasları anayasa ve sair mevzuat hükümlerinde açıkça düzenlemektedir. Vatandaş sıfatının nasıl kazanılacağı ve kaybedileceği hususlarındaki kuralları ortaya koyan söz konusu usul ve esaslar, bir taraftan ulus devletin vatandaşının hangi şartlarla kimler olabileceğini belirlerken diğer taraftan yabancıların kim olduğunu da ortaya koymaktadır. Sınırları çizilmiş ve kuralları belirlenmiş bir kurum olarak vatandaşlık ve vatandaş, modern ulus devletlerde, belirli bir ulusa üyelik anlamına da gelmektedir. Vatandaşlığın, ulusla olan bu bağlantısı, onu, milliyetçiliğin temel bir unsuru haline getirmektedir. Vatandaşlık, anayasa metinlerinde kimi zaman hukuki bir bağ kimi zamansa belirli bir ulus ve/veya etnik unsur temel alınarak siyasi bir kimlik olarak ele alınmaktadır.

Etnisite din, dil, tarih, kültür, soy, yaşanan coğrafya, müstakil bir ad gibi konularda müşterek bir kökene sahip olan veya sahip olduğu iddia edilen insan toplulukları ve ulusları ifade etmek için kullanılan bir kavramdır. Bu yönüyle etnisite, milliyetçilik ve ulus inşa etme sürecinin oldukça fonksiyonel bir aracıdır. Çünkü etnisite, ulusların rastgele meydana gelmediği ve kadim bir geçmişe sahip olduğu tezine güçlü dayanaklar sunmaktadır. İnsanların kendini ait hissettiği ulus gibi bütünlüklü bir yapı meydana getirmek ve devamını sağlamak için birtakım ortak kökenlerle geçmişten beri birlikte olunduğu hissi ile gelecekte de birlikte olunma arzusu

meydana getirmek gerekmektedir. Bu gereklilik, çaresini, bir etnisite veya etnik kimliğe, kendini ait hisseden insan topluluğunda bulmaktadır. Milliyetçiliğin farklı yaklaşımları, etnisiteyi farklı bağlamlarda açıklama eğilimindedir. Etnisite, kimi yaklaşımlara göre doğal bir yapı olup ezeli bir geçmişe sahip, kimilerine göre suni bir yapı olup modern zamanların ürünü, kimilerine göre hem doğal hem de yapay bir kavramdır. Etnisite konusunda, birbirine taban tabana zıt iddiaları bulunan bu farklı yaklaşımların ortak noktası ise niteliği ve kökeni ne olursa olsun etnisite veya etnik kimlerin, ulus ve milliyetçilik için hayati öneme sahip olduğudur. Belirli bir etnik kimlik üzerine yükselen uluslar veya ulus olarak ifade edilen etnik topluluklar, belirli bir ulus veya etnik kimliğin devleti olarak ulus devletin kurucu belgesi olan anayasalarda sıklıkla ve altı çizilerek dile getirilmektedir. Çünkü hem devletin hem de anayasanın maliki belirli bir ulus veya etnik kimliktir.

Dil, milliyetçiliğin ve ulus fikrinin ortaya çıkmasında, inşa edilmesinde, geliştirilmesinde ve yaygınlaştırılmasında etkili bir unsurdur. Milliyetçiliğin bina edilmesinde, insanların bir ulus altında birleştirilmesinde veya bir ulus meydana getirilmesinde önemli bir yapıtaşdır. Kültürel bir unsur olan dilin, insanlar arasında ortaklık ve geçmişten bu yana benzer ve birlikte olma duygu ve düşüncesi yaratma mahareti güçlüdür. Bu yönüyle milliyetçiliğin temel referanslarından biri haline gelmiştir. Dil aracılığıyla, bir devletin mensubu insanlar bir ulusun ve/veya ulus devletin üyesine dönüştürülmektedir. Dönüştürme olgusu, dilin bir araç olarak kullanıldığını göstermektedir. Milliyetçiliğin temel konsantrasyonuyla hareket edilmesi halinde dil; mutlaka hesaba katılması, müdahale edilmesi ve kontrol altında tutulması gereken bir unsurdur. Bu nedenle anayasalar başta olmak üzere hukuki araçlarla ve siyasi iradenin kamu politikalarıyla, dile yönelik, hak ve sınırlılıkları içeren düzenlemeler yapılmaktadır.

Ulusal semboller, ulusu işaret eden ve ona gönderme yapan simgeler olarak ulusla ilgili belirli anlamlar yüklü olan, taşıyan ve aktaran unsurlardır. Ulusal semboller, ulusların mensuplarına; kendi uluslarının geçmişini, varlığını ve geleceğini sürekli hatırlatma rolünü üstlenmektedir. Bu yönüyle manevi ve soyut bir boyuta sahip olan ulusal semboller bayrak, arma ve marş gibi tür veya araçlarla somutlaşmaktadır. Ulusal semboller, somutlaştıkları araçlar sayesinde ulusların mensuplarının yaşamlarında mukaddes ve müstesna bir yer edinmekte ve onların zihinlerinde ulusa dair birtakım anlam ve inançları sürekli canlı tutmaktadır. Bu nedenle, ulusal semboller; ulus inşa sürecinin, ulus ve ulus devletin mevcudiyetinin ve sürekliliğinin vazgeçilmez unsurlarıdır. Çünkü ulusal semboller, insanların bir ulusa olan aidiyet hislerini güçlendirmekte, geçmişten beri birlikte olunduğu hissi yaratmakta, kendi içinde benzer ve diğerleri karşısında farklı olunduğu inancını beslemektedir. Dolayısıyla, ulusal semboller, ulusların kendi ulus devletlerinin ulusal mevzuatlarındaki en üstün belge olan anayasalarında büyük çoğunlukla düzenlenmiştir.

Kendi kaderini tayin hakkı, özgün olduğu iddiasından bulunan ulus veya etnik toplulukların, bağımsızlığını kazanarak kendi egemenliğini elde etmesinin bir aracı olarak müstakil bir siyasi örgütlenme için milliyetçilik ve ulus devletlerin temel gerekçesini oluşturmuştur. Bu nedenle,

ulus veya etnik toplulukların söylem ve belgelerinde, kendi kaderini tayin hakkının altı sıklıkla çizilmektedir. Çünkü bir ulus devletin kendi ulus devletine sahip olmasının temel motivasyonu ve son adımı, ulus veya etnik topluluğunun kendi kaderini tayin hakkını kullanmasına bağlıdır. Kendi kaderini tayin hakkı, ister anlaşarak barış yoluyla isterse de savaşarak zorla elde edilsin, uluslar, ulus ve ulus devletlerinin devamlılığını sağlamak adına, kendi kaderini tayin hakkının nasıl elde edildiğini, ulus üyelerine, sürekli hatırlatma gayretindedir. Kaderin, kendilerinde değil de başkaları elinde olduğu dönemler, sürekli hatırlatılarak ulus ve ulus devletin bağımsızlığı güvence altına alınmaya çalışılmaktadır. Kendi kaderini tayin hakkı, düzenlendiği anayasaların bir nevi ulusa sesleniş niteliğindeki başlangıç hükümlerinde dile getirilme eğilimindedir.

Milliyetçiliğin düşünsel boyutu, uzlaşısı ve tartışmalarıyla milliyetçiliğin temel unsurlarından temellenerek ve hareket ederek şekillenmiştir. Bir öğreti ve ideoloji olan milliyetçiliklerin genel anlamda ortak paydasını oluşturan bu unsurlar, milliyetçilik çalışmalarının farklı dönemlerinde, farklı düzey, vurgu ve önem derecesine göre incelenmiş ve araştırılmıştır. Milliyetçilik, milliyetçilik çalışmaları tarihçesinde birikerek ve değişerek farklı çalışma dönemlerinin paradigmalarına bağlı olarak incelenmiştir. Milliyetçilik, Birinci Dünya Savaşı öncesinde, sistematik olmayan ve taraflı bir biçimde belirli ulusal düşünceler lehine sonuçlar üretmek ve milliyetçilik fikrinin çıktılarını ortaya koymak için ele alınmıştır. Milliyetçilik, iki dünya savaşı arasında, nispeten tarafsız ve sistematik biçimde, akademik alanda, pozitif bir olgu ve bağımsız bir çalışma alanı olarak ele alınmaya başlanmıştır. Bu çalışma döneminde, milliyetçilik çalışmalarına yön veren ve çalışmamızda da yararlanmış bulunduğumuz, milliyetçilik tipolojileri üretilmiştir. Meinecke'nin kültürel ve devletsel milliyetçiliği⁴, Hayes'in insancıl, jakoben, geleneksel, liberal, bütüncül, ekonomik milliyetçiliği⁵, Plamenatz'ın batı ve doğu milliyetçiliği⁶, Kohn'un batı ve batı dışı milliyetçiliği⁷, Synder'in bütünleştirici, yıkıcı, saldırgan, modern milliyetçiliği⁸; Handman'ın baskıcı, irredantist, ihtiyat ve prestij milliyetçiliği⁹ sayısı daha da artırılabilir milliyetçilik tipolojilerindendir. Bu tipolojiler daha sonra milliyetçilik çalışmaları için kült bir ayırım olan sivil, kültürel ve etnik milliyetçilik sınıflamasının temelini oluşturmuştur. Milliyetçilik, İkinci Dünya Savaşı sonrasında, yoğun ve baskın bir biçimde modernist kuramların bakış açısıyla milliyetçiliğin işlevleri ve ulus inşa etme süreçleri bağlamında ele alınmıştır. Süreç içerisinde, temel unsurlar bağlamındaki tartışmalarına farklı konular eklenerek milliyetçiliğin ilgi ve odak alanı genişletilmiştir.

⁴ Friedrich Meinecke, *Weltbürgertum und Nationalstaat*, München ve Berlin, Druck und Verlag von R. Odenbourg, 1911, s. 2.

⁵ Carlton J. H. Hayes, *The Historical Evolution of Modern Nationalism*, New York, The Macmillan Company, 1931.

⁶ John Plamenatz, "Two Types of Nationalism", in *Nationalism, The Nature and Evolution of an Idea*, Ed. Eugene Kamenka, Canberra, Australian National University Press, 1973, s. 23.

⁷ Hans Kohn, *The Idea of Nationalism, A Study in Its Origins and Background*, New York, The Macmillan Company, 1944, s. 330-331.

⁸ Anthony D. Smith, "Nationalism and The Historians", in *Mapping The Nation*, Ed. Gopal Balakrishman, New York, Verso, 1996, s. 184.

⁹ Max Sylvius Handman, "The Sentiment of Nationalism", *Political Science Quarterly*, Sayı 36, 1921, s. 104-109.

Çalışmamız, milliyetçilik çalışmaları tarihçesinin, farklı paradigmaları benimseyen dönemlerinden payeler taşımaktadır. Milliyetçiliğin çıktıları, milliyetçilik tipolojileri, milliyetçiliğin işlevleri ve ulus inşa etme süreci, anayasaların milliyetçi boyutunun incelenmesi aşamasında sıklıkla başvurulmuş ve yararlanılan konular olmuştur.

Milliyetçilik çalışmaları tarihçesinin çıktıları ve insanlığın bir kavrama farklı anlamlar yükleme ve değişik bağlamlarda ele alma arzu ve alışkanlığının karşı konulamaz eğilimi nedeniyle, milliyetçilik ve onun temel unsurlarına farklı pencerelerden bakan milliyetçilik kuramları ortaya çıkmıştır. Bunlar; ilkçi yaklaşımlar, modernist kuramlar ve etno-sembolist yaklaşımlardır. Bu kuramlar, teorik açıklamalarını, milliyetçiliğe farklı gerekçelerle ve başka bakış açılarıyla bakmak suretiyle birbirlerinin tezlerine anti-tezler üreterek oluşturmuş ve biçimlendirmiştir. Bu kuramlar, birbirlerinden farklı olduğu gibi kendi içinde de farklılıklar içermektedir. Ancak yine de ilkçi, modernist ve etno-sembolist kuramcılarının fikirleri, bir noktada, dahil oldukları yaklaşımın milliyetçiliğe bakış açısını yansıtmaktadır.

İlkçi yaklaşımı, *milliyetçiliği doğuran millet* sloganıyla ifade etmek mümkündür. Bunun anlamı, ulus veya etnik toplulukların, bir siyasi ideoloji olarak milliyetçiliğin ortaya çıktığı on sekiz ve on dokuzuncu yüzyıldan çok daha önce halihazırda var olduğu ve milliyetçiliğin müsebbibi olduğudur. İlkçi yaklaşımlar; soy, kan bağı ve akrabalık üzerine odaklanan etnisite çalışma ve kuramlarından etkilenmiştir. İlkçi yaklaşımın doğalcı, biyolojik ve kültürel yaklaşımlarından söz edilmekle birlikte, bizce, bu yaklaşımları, katı ve esnek yaklaşım/tip kategorileri altında ele almak mümkündür. Doğalcı ve biyolojik yaklaşım, katı tip kategorisine dahildir. Çünkü doğalcı yaklaşım, bir ulusa veya etnik topluluğa üyeliği, doğuştan kazanılan bir nitelik gibi doğal ve verilmiş bir değer olarak kabul etmekte; biyolojik yaklaşım da ulus ve etnik kimlikleri üremenin bir sonucu olarak büyüyen akraba topluluğu olarak ele almaktadır. İlkçi yaklaşımın katı tipinin söz konusu bakış açısı, milliyetçilik tipolojilerden etnik milliyetçiliğin bakış açısıyla uyusmaktadır. Etnik milliyetçilik kategorisi, farklı düşünürler tarafından benzer içerikle, farklı başlıklar altında ele alınmıştır. Meinecke'nin kültürel milliyetçilik¹⁰, Kohn'un Batı dışı milliyetçilik¹¹, Smith'in etnik milliyetçilik¹², Greenfeld'in kolektivist milliyetçilik¹³, Plamenatz'ın doğu milliyetçiliği¹⁴ kavramları etnisiteyle bağlantılı tipolojilerdir. Kültürel yaklaşım ise, esnek tip kategorisine dahildir. Çünkü etnik topluluğa üyeliği kadim bir geçmişe uzanmakla birlikte dil, din ve müşterek yaşam gibi sonradan elde edilebilen unsurlarla ve insanların bu unsurlara bağlılık hissetmesiyle bağlantılı olarak ele almıştır. İlkçi yaklaşımın esnek tipinin söz konusu bakış açısı, milliyetçilik tipolojilerine yapılan eleştiriler sonucunda etnik milliyetçilik kategorisi içinden sıyrılan kültürel milliyetçiliğin bakış açısıyla uyusmaktadır.

¹⁰ Meinecke, *Weltbürgertum und Nationalstaat*, s. 2.

¹¹ Kohn, *The Idea of Nationalism*, s. 330-331.

¹² Antony D. Smith, *Milli Kimlik*, Çev. Bahadır Sina Şener, İstanbul, İletişim Yayınları, 1999), s. 133-134.

¹³ Liah Greenfeld, *Milliyetçilik, Moderniteye Giden 5 Yol*, Çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul, Alfa Basım, 2017, s. 29-30.

¹⁴ Plamenatz, "Two Types of Nationalism", s. 23.

Bütün bunlarla birlikte ilkçi yaklaşımların ana akım yaklaşımının, doğalcı ve biyolojik yaklaşımları içeren katı tip olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Alman milliyetçiliğinin erken dönem yaratıcı aktörlerinden olan Herder'in doğal ve organik ulus anlayışı¹⁵ ile Fransız ulusunun doğal bir gerçeklik olduğunu iddia eden Maurras'ın fikirleri¹⁶, milliyetçiliğin ilkçi yaklaşımının ana akım bakış açısını net bir şekilde özetlemektedir.

Modernist kuramları ise *milleti doğuran milliyetçilik* sloganıyla ifade etmek mümkündür. Bunun anlamı, bir siyasi ideoloji olarak on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılda ortaya çıkan milliyetçiliğin, önceden var olmayan ulusları meydana getirdiği ve ulus kavramının müsebbibi olduğudur. Yani uluslar ve milliyetçilik modern zamanların ürünüdür. Uluslar, doğal olmaktan ziyade yapay ve inşa edilmiş, etnik olmaktan ziyade sivil ve hukukidir. Modernist kuramların genel perspektifini gösteren bu bakış açısıyla milliyetçilik tipolojilerden sivil milliyetçiliğin bakış açısı uyuşmaktadır. Zaten sivil milliyetçilik anlayışı, milliyetçiliğin modernist kuramlarından doğmuştur. Meinecke'nin devletsel milliyetçilik¹⁷, Kohn ve Plamenatz'ın batı milliyetçiliği¹⁸, Smith'in sivil milliyetçilik¹⁹, Greenfeld'in bireyselci milliyetçilik²⁰ kavramları sivil milliyetçilik tipolojisiyle bağlantılıdır. Modernist kuramcılar ulus ve milliyetçiliğin modern zamanların ürünü olduğu ortak paydasında buluştuktan sonra milliyetçiliğin analizini farklı kavram ve yaklaşımlara odaklanarak yapmışlardır. Kimileri sosyokültürel, kimileri siyasi kimileri de sosyoekonomik bir yaklaşımı benimsemiştir. Sosyokültürel yaklaşımı benimseyenlerden; Gellner milliyetçiliği yüksek bir kültür olarak²¹, Anderson ulusu hayali bir siyasi topluluk/cemaat olarak²², Hroch milliyetçiliği ulusal hareketlerin üç aşamalı haliyle²³ ele almıştır. Siyasi yaklaşımı benimseyenlerden; Breuilly milliyetçiliği bir siyaset biçimi olarak²⁴, Brass milliyetçiliği elitlerin aracı olarak²⁵, Hobsbawm milliyetçiliği icat edilmiş bir gelenek olarak²⁶, Giddens ulus ve milliyetçiliği ulus devlet formundaki modern devlet bağlamında²⁷,

¹⁵ Louis L. Snyder, *Encyclopedia of Nationalism*, Londra, St. James Press, 1990, s. 136

¹⁶ Charles Maurras, *Mis Ideas Políticas*, Santa Fe, Editorial Huemul A.S., 1962, s. 266-268.

¹⁷ Meinecke, *Weltbürgertum und Nationalstaat*, s. 2.

¹⁸ Kohn, *The Idea of Nationalism*, s. 330-331; Plamenatz, "Two Types of Nationalism", s. 23.

¹⁹ Smith, *Milli Kimlik*, s. 133-134.

²⁰ Greenfeld, *Milliyetçilik*, s. 29-30.

²¹ Ernest Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, Çev. Büşra Ersanlı ve Günay Göksu Özdoğan, İstanbul, Hil Yayın, 2008, s. 139-140.

²² Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler, Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, Çev. İskender Savaşır, İstanbul, Metis Yayınları, 2020, s. 24.

²³ Miroslav Hroch, "Nationalism and National Movements: Comparing The Past and The Present of Central and Eastern Europe", *Nations and Nationalism*, Cilt 1, Sayı 1, 1996, s. 35.

²⁴ John Breuilly, *Nationalism and The State*, Chicago, The University of Chicago Press, 1985, s. ix-x.

²⁵ Paul R. Brass, *Ethnicity and Nationalism, Theory and Comparison*, Yeni Delhi, Sage Publications, 1991, s. 8-9.

²⁶ Eric John Hobsbawm, "Giriş: Gelenekleri İcat Etmek", in *Geleneğin İcadı*, Der. E. J. Hobsbawm, ve T. O. Ranger, Çev. Mehmet Murat Şahin, İstanbul. Agora Kitaplığı, 2022, s. 17

²⁷ Anthony Giddens, *The Nation-State and Violence, Volume Two of A Contemporary Critique of Historical Materialism*, Los Angeles, University of California Press, 1985, s. 3-5.

Mann ulusu modern devlet, militarizm ve kapitalizmin ürünü olarak²⁸ ele almıştır. Sosyoekonomik yaklaşımı benimseyenlerden; Nairn milliyetçiliği eşitsiz bir kalkınmanın²⁹, Hechter ise iç sömürgeciliğin sonucu olarak³⁰ ele almaktadır. Milliyetçiliğin modernist kuramları, farklı etkenlerden hareketle ulus ve milliyetçiliğin modernliğini ortaya koymuştur.

Etno-sembolist yaklaşımlar, milliyetçiliğin ilkçi ve modernist kurmalarının zıt perspektiflerinin ortasında durarak alternatif bir bakış açısı sunmuştur. Bu yönüyle ilkçi ve modernist kuramların ulus ve milliyetçilik konularındaki fikir ve çalışmalarını tamamlayıcı ve düzeltici bir rol üstlendiği söylenebilir. Etno-sembolist yaklaşımlar, ulus konusunda, patolojik olarak geçmişe saplantılı kalmış ilkçi yaklaşım ile modernizmin kendisine saplantılı olan modernist yaklaşımın açıklamalarından farklı ve ikna edici bir açıklamanın mümkün olduğunu iddia etmiştir. Buna göre uluslar, modern unsurlardır ancak varlığını kadim bir kökene borçludur. Kadim etnik topluluklar; gelenek, anı, değer ve mit gibi sembolik kaynaklar aracılığıyla günümüzün uluslarına dönüşmüştür. Bu yönüyle uluslar doğal olduğu kadar yapay, yapay olduğu kadar da doğaldır. Etno sembolist yaklaşımların genel perspektifini; Smith'in etnik temeldeki ulus fikrinde³¹, Armstrong'un ulusların milliyetçiliği öncelediği fikrinde³² ve Hutchinson'un sivil ve kültürel milliyetçilik karşıtlığını ele aldığı tartışmalarında³³ bulmak mümkündür.

Milliyetçiliğin düşünsel/fikri/teorik boyutu, genel olarak, yukarıda ifade edildiği gibi gelişim göstermiş ve biçimlenmiştir. Milliyetçilik, düşünsel olarak insanlığın zihnini oldukça fazla meşgul etmenin yanında, insanlığın bizzat yaşadığı ve deneyimlediği bir ideoloji olarak tarih sahnesine damgasını vuran olgusal gelişmelere neden ve sonuç olmuştur. Milliyetçiliğin olgusal olarak nerede, ne zaman ve hangi gelişmeyle ortaya çıktığı konusunda bağlantılı olarak farklı fikirler öne sürülmekle birlikte milliyetçiliğin Avrupa'da ortaya çıktığı hususunda genel bir eğilimin ve kabulün olduğu açıktır. Literatürde milliyetçiliğin Avrupa'daki olgusal olarak

²⁸ Michael Mann, *İktidarın Tarihi, Cilt 1, Başlangıcından MS 1760'a kadar Toplumsal İktidarın Kaynakları*, Çev. Esin Saraçoğlu, Soner Torlak, Emre Kolay, Olcay Sevimli, Ankara, Phoenix Yayınevi, 2012, s. 35-40; Michael Mann, *İktidarın Tarihi, Cilt 2, Sınıflar ve Ulus-Devletlerin Yükselişi 1760-1914*, Çev. Ali Rıza Gürgen, Gülben Şaş, Elçin Deniz Ela, Hüseyin Ali Sözen, Soner Torlak, Bilgesu Savcı, Mehmet Ali Türk, Ankara, Phoenix Yayınevi, 2012, s. 227.

²⁹ Tom Nairn, *The Break-Up of Britain, Crisis and Neo-Nationalism*, Londra, Verso, 1981, s. 340-341.

³⁰ Michael Hetchter, *Internal Colonialism, The Celtic Fringe in British National Development*, New Jersey, Transaction Publishers, 1999.

³¹ Anthony D. Smith, *Etno-Sembolizm ve Milliyetçilik*, Çev. Bilge Firuze Çallı, İstanbul, Alfa Basım, 2017, s. 76-78.

³² John Armstrong, *Nations before Nationalism*, Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1982.

³³ John Hutchinson, *The Dynamic of Cultural Nationalism, The Gaelic Revival and the Creation of the Irish Nation State*, Londra, Allen & Unwin, 1987.

gelişim seyrine ilişkin Smith³⁴, Hobsbawm³⁵, Gellner³⁶ ve Carr³⁷ benzer içeriği farklı başlıklar altında ifade ederek çeşitli dönemselleştirmeler yapmışlardır. Bizce, Avrupa kıtası için bu dönemselleştirmelerin hepsini kapsayacak bir olgusal gelişim çizgisi sunmak mümkündür. Vestfalya Anlaşması, Fransız Devrimi, Napolyon Savaşları, Viyana Kongresi, 1830 ve 1848 Devrimleri, Birinci Dünya Savaşı (1914-1918), İki Savaş Arası Dönem (1919-1939), İkinci Dünya Savaşı (1939-1945), Soğuk Savaş Dönemi (1945-1991) ve Soğuk Savaş Sonrası olarak ifade edilen gelişmeler/duraklar/dönemler milliyetçiliğin Avrupa'daki olgusal boyutunu çizgisel olarak ortaya koymaktadır.

Vestfalya Anlaşması (1648), Avrupa'da Otuz Yıl Savaşını sona erdirmiş, uluslararası sistemde devletlerin bağımsız siyasal yapılar olarak başat bir aktör olmasının önünü açmış ve bu yönüyle ulus devlet yapılanması için bir kıvılcım başlatmıştır. Vestfalya Anlaşmasının çağıttığı kıvılcımı Fransız Devrimi, deyim yerindeyse bir ateşe dönüştürmüştür. Fransız Devrimi (1789), Fransa'daki mutlak kral-devleti yıkmış ve Fransız ulus devleti ile egemenliğin sahibi konumundaki Fransız ulusunu tarih sahnesine çıkartmıştır. Buna ek olarak, siyasi düzeni baştan ayağa değiştirecek veya etkileyecek olan ulus ve milliyetçilik fikrinin, Avrupa'ya yayılmasını sağlamıştır. Napolyon Savaşları ise bu yayılımı daha da hızlandırmıştır. Ulusal bayrak, marş ve vatan atıflarıyla halkına hitap ederek Avrupa'yı hakimiyeti ve vesayeti altına almak isteyen Napolyon, milliyetçiliği zora dayanarak yaymaya çalışmış, savaştığı devlet ve toplulukların ulusal kimliklerine sarılmalarının yolunu açmak suretiyle milliyetçiliğin Avrupa'daki yayılımını hızlandırmıştır. Viyana Kongresi (1814-1815), Napolyon Savaşları'nın yaşattığı bunalımın ardından Avrupa'da yeni bir düzen tesis etmek amacıyla toplanmış ve bu kongrede, milliyetçiliğin aleyhine işleyecek kararlar alınmıştır. Siyasi haritadaki sınırlar, ulusal birimler dikkate alınmaksızın oluşturulmaya çalışılmış, devlet olarak büyük güçlerin çok uluslu yapısı genişletilmeye ve çok uluslu imparatorluklar güçlendirilmeye çalışılmıştır. Avrupa'da güçlü bir etki gösteren ulus ve milliyetçilik fikrinin, Viyana Kongresi'nde dikkate alınmaması ve hatta milliyetçiliğin engellenmesine yönelik kararlar alınması, tam zıttı bir etki yaratarak milliyetçi fikirlerin hareket ve coşkusunu artırmış, Viyana Kongresi'nin Avrupa'da kurmaya çalıştığı milliyetçilik karşıtı düzen, 1830 ve 1848 İhtilalleriyle sarsılmıştır. Milliyetçiliğin görmezden gelinebilecek ve yadsınacak bir fikir olmadığı daha net ortaya çıkmıştır. 1830 ve 1848 İhtilalleri sırasında ve sonrasında milliyetçi taleplere anayasa talepleri de eşlik etmiş ve anayasal monarşilerin sayısı artmıştır. Milliyetçi taleplerin Avrupa'da yükselttiği tansiyon, Birinci Dünya Savaşı'na kadar artarak devam etmiş, Birinci Dünya Savaşı'nda zirveye çıkmış ve Birinci Dünya Savaşı'nın sonuç ve çıktıları milliyetçiliğin zaferi yönünde olmuştur. Birinci

³⁴ Anthony D. Smith, *Milliyetçilik ve Modernizm*, Çev. Fahri Bakırcı, Ankara, Fol Kitap, 2022, s. 25.

³⁵ Eric John Hobsbawm, *1780'den Günümüze Millet ve Milliyetçilik*, 'Program, Mit, Gerçeklik', Çev. Osman Akınhay, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2020, s. 133, 168, 206.

³⁶ Aylin Ünver Noi, *Avrupa'da Yükselen Milliyetçilik*, İstanbul, İq Kültür Sanat Yayıncılık, 2007, s. 27; Ernest Gellner, *Milliyetçiliğe Bakmak*, Çev. Simten Coşar, Saltuk Özürtürk, Nalan Soyarak, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998, s. 52-55.

³⁷ Edward Hallett Carr, *Milliyetçilik ve Sonrası*, Çev. Osman Akın, İstanbul, İletişim Yayınları, 1990.

Dünya Savaşı (1914-1918) ardından toplanan Paris Barış Konferansı (1919), taraflar arasında imzalanacak barış anlaşmalarının detaylarını tespit etmiş ve bu konferansın milliyetçilik bağlamındaki en önemli sonuçlarından birisi, ulusların kendi kaderlerini tayin haklarının kabul edilmesi olmuştur. Nihayetinde, savaş sonunda, Avrupa'da, çok uluslu imparatorlukların topraklarında pek çok müstakil ulus devlet kurulmuştur. Ulus devletlerin kurulması aşamasında, geçmişte, Viyana Kongresi'nde benimsenen usulden farklı olarak, ulusal birimler nispeten daha fazla göz önünde bulundurulmuştur. Ancak bunun Orta ve özellikle Doğu Avrupa'nın geneli için geçerli olduğunu söylemek mümkün değildir. Doğu Avrupa'da kurulan devletlerin sınırları içinde, farklı ulusal kimliklerden insan toplulukları fazlasıyla ve yaygın olarak yer almıştır. Bu durum, iki dünya savaşı arasında, ulus devletler içindeki farklı ulusal kimliklerin mevcut ulus devletler karşısında milliyetçi taleplerinin artması sonucunu doğurmuştur. Buna ek olarak ulus ve milliyetçilik fikrinin patolojik bir noktaya getirildiği Almanya ve İtalya'da milliyetçi argümanlar uç noktalara çekilerek Almanya'da nazi ve İtalya'da faşist yönetim kurulmuştur. İtalya'da İtalyan devletinin, Almanya'da Alman ulusunun hastalıklı bir yaklaşımla yüceltildiği bir ortamda milliyetçiliğin argümanlarından fazlasıyla yararlanılmıştır. Tüm bunlar, insanlığa, İkinci Dünya Savaşı'nın kapısını açmıştır. İkinci Dünya Savaşı (1939-1945) büyük ölçüde ulus-devletler arasında gerçekleşmiştir. Birinci ve İkinci Dünya Savaşı'nın devlet düzenini kurmuş sınırlı sayıdaki büyük güçleri bir kenara bırakılırsa, dünya savaşlarından birincisi, kendi ulus devletini kurmak isteyen ulusların mücadelesi, ikincisininse ulus devletini korumak isteyen ulusların mücadelesi olarak kodlamak mümkündür. İkinci Dünya Savaşı'nın başat aktörlerinden olan İtalya ve Almanya'nın milliyetçilikle bağlantı kurulan uygulamaları ve bu uygulamaların neden olduğu savaş motivasyonu, savaş sonunda, milliyetçiliğin sorgulanmasına ve özü itibarıyla kötü olduğu algısına yol açmıştır. Yani, milliyetçiliğin meşruluğuna ilişkin ciddi bir şüphe doğmuştur. Bu nedenle, Avrupa'daki tarihsel süreci, ulusal üstü bir bakış açısıyla şekillendirmeye çalışan sosyalizmin bakış açısının düşünsel ve olgusal etkinliği artmaya başlamıştır. Savaş sonrasındaki Soğuk Savaş Dönemi (1945-1991), sona ermemekle birlikte milliyetçiliğin önceki etkinliğini kaybettiği bir dönem olarak yaşanmıştır. Faşizme olan düşmanlık ve korku, milliyetçiliğe gösterilecek olası tolerans ve sempatinin önüne geçmiştir. Deyim yerindeyse, kurunun yanında yaş da yanmıştır. Soğuk savaş döneminde, milliyetçiliğin aleyhine gelişmeler olarak; Amerika Birleşik Devletleri ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin sıcak savaşa dönüşmeyen mücadelesine, Batı Avrupa'da ulus devlet modeline tezat oluşturan ve nispeten başarısız olan bir tür birlik oluşturma gayretine, Doğu Avrupa'nın SSCB tarafından komünist rejim aldı altında bütünleştirilmeye çalışılmasına şahit olunmuştur. Ancak tüm bunlara rağmen, milliyetçiliğin ulus devlet modeli, Avrupa'da sona ermemiştir. 1990'larda Soğuk Savaş sona ererken ve erdikten sonra Avrupa'da, özellikle Doğu Avrupa'da milliyetçilik güç kazanmaya başlamıştır. SSCB'nin dağılmasıyla on beş farklı ulus devlet kurulmuş, SSCB ve onun komünist rejiminin bıraktığı boşluğu milliyetçilik doldurmaya başlamıştır. Doğu Avrupa'da kurulan devletlerde etnik ve özellikle kültürel ulus ve milliyetçilik anlayışı hâkim olmaya başlamış ve bu anlayış anayasa metinlerine yansımıştır. Soğuk savaş dönemi sonrasında

milliyetçilik, aleyhine bir gelişme olduğu iddia edilen küreselleşme olgusuna rağmen güç kazanmaya devam etmiş ve etmektedir.

Avrupa'daki düşünsel ve olgusal boyutu, genel olarak, yukarıda ifade edildiği gibi gelişim gösteren ve seyreden milliyetçilik, her ideoloji ve öğretide olduğu gibi kendi bakış açış doğrultusunda, temel unsurlarını muhteva eden ve gözetten toplumsal, kültürel, siyasal ve hukuki bir düzen meydana getirme çaba ve gayesindedir. İdeoloji ve öğretiler, doğaları gereği, kendi yaklaşımlarına göre bir düzen tesis etmek için birtakım araçlar kullanmaktadır. Bu araçlar, söz konusu ideolojiyi toplumsal, kültürel, siyasi ve hukuki katmanlara yerleştirmekte ve bu katmanları kendi bakış açısına göre biçimlendirmektedir. Söz konusu milliyetçilik olduğunda en önemli ve işlevsel araçlarından birisinin ulus-devlet mekanizması olduğunu söylemek mümkündür. Ulus devletin ideolojisi olan milliyetçilik, ulus devlet formundaki modern devletin oldukça kapsayıcı olan ülkesel, egemen, merkezi ve ulusal niteliklerinin yardımı ve aracılığıyla kendi toplum ve devlet düzenini inşa etmektedir. Milliyetçiliğin en önemli araçlarından birisi olan ulus-devleti, hukuki anlamda kuran ve inşa eden araçlardan birisi anayasalardır. Ulus ve etnik topluluklar, bağımsız ulus devletlerini kurmadan önce, kurarken veya kurduktan hemen sonra, kendi uluslarının ürünü olduğunu beyan ettikleri anayasalar ihdas etmektedir. Bu anayasalar, yeni kurulan ulus devletin temellendiği ulus ve etnik topluluğa meşruiyet kazandıran, pekiştiren ve devletin insan unsurunu belirli bir ulus biçimiyle inşa eden bir araç olarak işlev görmektedir. Anayasalar, bu işlevi, milliyetçi içeriği veya boyutu yardımıyla yerine getirmektedir. Bu yönüyle, çalışmamızın odak noktası anayasaların milliyetçi içeriği veya boyutudur.

Anayasa; yasama, yürütme ve yargı olmak üzere devletin temel organlarının nasıl kurulacağı, örgütleneceği, işleyeceği ve sona ereceğini düzenleyerek devlet iktidarının nasıl kullanılacağını çerçevesini çizmek suretiyle devleti sınırlandıran ve güçlü devlet iktidarı karşısında bireylerin hak ve özgürlüklerini garanti altına alan normlar hiyerarşisinin en üstündeki hukuk kurallarının bütünüdür. Anayasalar, insanlığın birlikte yaşam düzenini mümkün kılan örf ve âdet, din, ahlak, görgü ve hukuk kuralları gibi toplumsal yaşamı düzenleyen ve inşa eden kurallardan hukuk kurallarını içeren metinlerdir. Hukuk kuralları, insanların karşılıklı ve devletle olan ilişkilerini düzenlemek amacıyla, mahfuz yetkisi bulunan birim ve otoritelerce ihdas edilmiş, muhataplarının aykırı davranışlar sergilemesi durumunda örgütlü ve sistematik bir biçimde devletin zorlayıcı gücüyle karşılaşması sonucu doğuran ve ahenkli işleyişiyle hukuk düzenini meydana getiren hukuk kurallarıdır. Anayasalar, kendinden sonra gelen bütün hukuk kurallarının kendine uygun olması zorunluluğunu normlar hiyerarşisi müessesesi sayesinde sağlayan üst norm niteliğindeki hukuki belgeler olarak ulusal hukuk sistemlerinin tepesinde yer alan hukuk kuralları demetidir. Bu nedenle anayasa; etki alanı geniş, inşa ve biçimlendirme işlevleri baskın bir belge ve güçtür.

“Bağlayıcı kurallar sistemi”³⁸ olarak hukukun ne olduğuna yönelik farklı açıklamalar yapılmıştır. Kimi açıklamalar irade kavramından³⁹ yola çıkarak, kimi açıklamalar ise içerikten⁴⁰ yola çıkarak hukuku ele almıştır. Hukuk, ister içeriğe önem verilmeden biçimsel bir yaklaşımla sırf kural olmasından bahisle ele alınsın; ister özcü bir yaklaşımla kuralın konusu, amacı ve gerekçesinin önemi doğrultusunda ele alınsın; ister tanrı, beşerî bir kaynak veya ulus gibi soyut bir iradenin ürünü olarak ele alınsın; isterse de tarihsel süreçte toplumsal yaşamın gereği olarak kendiliğinden oluşan bir yapı olarak ele alınsın, inşa ve biçimlendirme yönü ve işlevi bulunan bir kavramdır. Bu yönüyle hukuk ve onun araçları, toplumdan etkilendiği gibi toplumu etkileyen ve biçimlendiren bir unsurdur. Dolayısıyla hukukun ideolojik bir içerik ve boyutunun olduğunu söylemek mümkündür. Milliyetçilik, söz konusu ideolojik içerik ve boyutun bir örneğidir.

Hukuk ve ideoloji, birbiriyle ilişkili ve birbirini inşa eden kavramlardır. İdeoloji kavramı, başlangıçta, fikirlerin bilimi olarak tarafsız bir yaklaşımla ele alınmakla birlikte, süreç içerisinde, kavrama, çoğunlukla pejoratif bir anlam yüklenmiştir. İdeolojiye yüklenen ve onunla ilişkilendirilen anlamlar arasındaki iki anlam, milliyetçi ideolojinin sosyal ve siyasal teorisine oldukça katkı sunmaktadır. Bu anlamlar, ideolojinin; kişileri toplumsal bir bağlam içine yerleştirerek ortak bir aidiyet hissi meydana getiren düşünceler ve bir siyasi sistemi meşrulaştırmak amacıyla resmi zeminde imtiyaz verilmiş düşünceler kümesi olduğudur. Gerçekten de milliyetçi ideoloji, ortak bir tarihle bağlantı kurarak müşterek bir aidiyet hissi meydana getirmektedir. Kendi siyasal sistemini ve sosyal teorisini, devletin resmi araçları yardımıyla meşrulaştırmaktadır. Bu araçlar; resmi söylemler, yürütme araçları, ordu ve hukuki düzenlemeler olabilmektedir. Hukukun araçlarından biri olarak devletin yasama, yürütme ve yargı organlarına ilişkin meseleleri düzenleyen anayasalar, bu işlevlerinin yanında ideolojik unsurlar içerebilmektedir. Dolayısıyla, bu noktada, hukuk ile ideolojinin bağlantısını kurmak gerekmektedir. Hukuk ve onun araçları, sadece teknik anlamda hukuki araçlar değildir. Yönlendiren, şekillendiren ve ideolojik unsurlar muhteva eden araçlardır. Bu nedenle hukukun, kimi zaman, herhangi bir ideolojinin amacına hizmet eden ideolojik bir payanda işlevi gördüğünü söylemek mümkündür. Söz konusu işlev, hukukun iktidar kavramıyla olan ilişkisiyle veya iktidarın hukuku bir araç olarak kullanmasıyla etkinlik kazanmaktadır.

Toplumsal kontrol ve inşa araçlarından biri olan hukuk, bu yönüyle, mevcut iktidar yapısı tarafından şekillendirilmekte ve üretilmektedir. Özellikle anayasaların yapılması ve değiştirilmesi sürecine hâkim olan asli kurucu iktidar ve tali kurucu iktidar kavramları, siyasal iktidarın anayasalar başta olmak üzere hukuki araçlarla meşruluk üretmeleri ve belirli ideolojik unsurların yasal metinlere kasten yerleştirilmeleri, hukuk ile iktidar ilişkisini ortaya koyan noktalardır. İktidar, geniş tanımıyla, başkalarını etkileme ve onların davranışlarını

³⁸ Kemal Gözler, *Hukuka Giriş*, Bursa, Ekin, 15. Baskı, 2018, s. 57.

³⁹ Gözler, *a.g.e.*, s. 227.

⁴⁰ Ernest Hırşt, *Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi Dersleri*, Ankara, Banka ve Ticaret Hukuku Enstitüsü, 2001, s. 108.

yönlendirme kudretidir. Bu geniş tanım, iktidarın sosyal ve siyasal tiplerini kapsamaktadır. Sosyal iktidar, devletle doğrudan bağlantısı olmayan ve sivil toplum alanında kendini gösteren bir iktidardır; siyasal iktidar, devlet ve ondan sadır olan organ ve uygulamalarla kendini gösteren iktidardır. Temel konunun anayasalar olması nedeniyle çalışmamız, esas itibarıyla siyasal iktidarla ilişkili olmakla birlikte, siyasal iktidarın toplumsal inşa gayesinin sivil toplum katmanında meydana getirdiği sosyal iktidar odak alanımız dışında değildir. Çünkü, Foucault'un ifadesiyle iktidarın "her yerde hazır ve nazır"⁴¹ olduğunu unutmamak gerekmektedir. Foucault'nun bilgi, iktidar ve özne kavramları üzerinden yaptığı iktidar analizinin çerçevesini, milliyetçiliğin üretilmesi ve toplumsal inşa süreçleri üzerinden düşünmek mümkündür. Bir bilgi olarak milliyetçiliğin ulus, etnisite, milli kimlik, ulusal sembol, ortak dil ve tarih ile kendi kaderini tayin hakkı unsurları, iktidar tarafından üretilmek, desteklenmek ve muhafaza edilmek suretiyle çeşitli araçlarla toplumsal zemine yayılabilmektedir. İktidarın toplumsal zemine yaydığı milliyetçi unsurlar, bu unsurları içselleştirmiş özneler meydana getirmektedir. Bu özneler, ulusal bir kimlikle donanmış insanlar ile bu insanlardan müteşekkil uluslardır. İktidarın, toplumsal zemine yaydığı milliyetçi unsurların içerdiği bilgiyle biçimlenen özneler, kendini meydana getiren iktidarı sağlamlaştırıcı etki yaratmaktadır. Dönüşümlü bir süreç içerisinde bilgi, iktidarı; iktidar da bilgiyi üretmektedir. Milliyetçi unsurların hâkim olduğu bilgi, daha sonra söylemlerle toplum katmanlarında yaygınlaşmaktadır. Böylece iktidarın içeriğinin niteliğine göre iktidarla birlikte, onun içeriği, her yerde hazır ve nazır bulunmaktadır. İktidarın renginin tonu liberalse liberal, sosyalist ise sosyalist, milliyetçi ise milliyetçi bir gaye ve yayılım toplumsal zeminde kendini göstermektedir. Toplumsal zeminde işleyen milliyetçilik temelli sosyal iktidar, siyasi iktidar araçlarıyla da desteklendiği takdirde iktidarın her yerde oluşu kelimenin tam anlamıyla karşılık bulmaktadır. Siyasi iktidarın, devlet gücüyle, hukuki araçlarla inşa ettiği, milliyetçi tonu ağır basan ilişkiler ağı, sosyal iktidar tarafından sürdürülüp pekiştirilmektedir. Çalışmamızın temel konusu olan anayasalar, tüm bu süreci başlatan siyasal iktidar araçlarından biridir. Ulusal hukuk sistemlerinin en güçlü hukuki belgeleri olan anayasalar, devlet ve toplum yapılanmasına kaynaklık eden, tüm mevzuat ve politikaların kendine aykırı ol(a)mayacağı belgeler olarak, iktidarın milliyetçi içeriğini taşıyabilen, yayan ve hatta anayasanın üstünlüğü ilkesiyle kimi zaman dayatan araçlardır. İnsanlar, uluslar ve toplumlar, ulusal anayasalarına kendi istekleriyle uyma eğilimindedir. Bunun aksi yönünde davrananlar için anayasa ve ceza kanunlarında pek çok hüküm/suç ihdas edilmiştir. Gerekçeleri farklı olabilmekle birlikte, muhatapları, siyasi iktidarın bir aracı olan anayasalara itaat etme veya ona ve içeriğine en azından aykırı olmama eğilimindedir. Söz konusu itaat davranışı, meşru iktidar şeklinde de tanımlanan otorite kavramını gündeme getirmektedir.

Otorite, gönüllü bir rıza ve itaate dayanmaktadır. Söz konusu rıza ve itaat, cebir ve tehditle müsemma olan iktidarı, meşru otoriteye dönüştürmektedir. İnsan, ulus ve topluluklar, siyasi

⁴¹ Michel Foucault, *Cinselliğin Tarihi*, Çev. Hülya Uğur Tanrıöver, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2007, s. 72.

iktidarın kendisinin, otorite olduğu yönünde bir inanç birliğı içindeyseler, burada, otorite niteliğı kazanmış siyasi iktidarın varlığından söz edilebilir. Bu inanç, siyasi iktidara meşruiyet kazandırmaktadır. Otorite, Weber'in bilindik sınıflamasında; karizmatik, geleneksel ve yasal-ussal otorite şeklinde ele alınmıştır⁴². Anayasalar, bu sınıflamada, yasal-ussal otoriteyle bağlantılıdır. Yasal-ussal otorite; hukuki bir normun bir ulus veya ulusun temsilcileri tarafından meydana getirilerek itaat edilmesi cihetiyle kurumsallaştırılmasıyla, bilinçli bir gayretin ürünü olan soyut ve tutarlı kuralların bütünlüğüyle, kişilik dışı olmakla ve itaatin kişisel olmayan bir düzen için yapılmasıyla bağlantılıdır. Yasal-ussal otorite; formel, resmi, gayrişahsi ve kişisellikten arınmış temellere dayanmaktadır. Modern hukuk sistemi içerisinde yasal otoritenin dayandığı formel, resmi, gayrişahsi ve kişisellikten arınmış temellerin en önemlilerinden birisi veya belki de en önemlisi anayasalardır. Anayasaların, ne düzeyde uygulandığı veya göstermelik olup olmadığı konusu, bir tarafa bırakılırsa, anayasalar, genellikle, asli veya tali kurucu iktidar tarafından yapılan ve/veya değiştirilen, oydaşmanın gerek şart olarak arandığı, formel, resmi, gayrişahsi ve kişisellikten arınmış belgelerdir. Meşruiyetini, genellikle ve çoğunlukla ulusun oylamasından almaktadır. Bu durum, hukukun bir unsuru olan anayasalar ile otorite arasındaki ilişkiyi açıkça ortaya koymaktadır. Anayasalar, ulusun ne olduğu, ulusun sivil, kültürel ve etnik kökenleri, ulusal kimlik, ulusun geçmişle olan bağlantısı, kültür, gelenek ve dil konularını düzenlemekte ve bunların nasıl algılanması gerektiğı konusunda belirli bir perspektif sunmaktadır. Bununla birlikte bu perspektif, bir tavsiye niteliğinde değil, anayasal bir normla güvence altına alınmış emredici niteliktedir. Bu emredici normlar, kişilere ne yapması ve/veya ne yapmaması gerektiğı konusunda direktifler vermektedir. Anayasaların vatandaşlık, resmi dillerin kullanımı, etnisite veya kendi kaderini tayin hakkıyla ilgili hükümleri, doğrudan, ulus üyelerinin yapması ve/veya yapmaması gereken hususları düzenlemektedir. Tüm bunlar, anayasanın milliyetçi boyutunu ve bu boyutla bağlantılı olarak toplumsal inşa ve biçimlendirme rolünü ortaya koymaktadır. Anayasalar, devletin temel organlarının esas ve görevlerini tespit etmek, iktidarı sınırlamak ve temel hak ve özgürlükleri güvence altına almak şeklindeki temel tanımına uygun olarak objektif ve masum bir niyetle yapılmamaktadır. Bunu; liberal, sosyalist veya milliyetçi ideolojilerin unsurlarını doğrudan ve/veya dolaylı olarak içeren anayasa örnekleri göstermektedir. Anayasalar, devletin temel organlarının sınırlarını çizerek bir otoriteyi sınırlandırmakla birlikte diğer taraftan paradoksal olarak belirli bir otorite de meydana getirmektedir. Dolaylı yoldan meydana getirilen otorite, ideolojik otoriteler olarak, anayasaların emredici hükümleri arasına belirli bir ideolojinin temel unsurlarının yerleştirilmesiyle mümkün olmaktadır. Milliyetçilik söz konusu olduğunda, milliyetçi otorite; ulus, vatandaşlık, etnisite, dil, ulusal semboller ve kendi kaderini tayin hakkı üzerinden oluşturulmakta ve etkinlik göstermektedir. Bu durum, anayasaların yapılması ve değiştirilmesi sürecinde, sürece egemen olan grup, topluluk veya ulusun, anayasayı kendi fikirleri için bir araç olarak kullanma eğilim ve

⁴² Max Weber, *The Theory of Social and Economic Organization*, New York, The Free Press and the Falcon's Bring Press, 1947.

isteklerinden kaynaklanmaktadır. Anayasalar, tarihsel sürecin, o aşamasında, egemen kim(ler) ise onun bakış açısıyla ve o bakış açısı yararına işleyecek bir sistematiğe inşa edilmektedir.

Egemenlik, anayasaların vazgeçilmez konularından biridir. Egemenliğin kime ait olduğu hususu, genellikle, anayasaların başlangıç hükümlerinden sonra gelen temel ilkeler bölümlerinde ulus ve/veya halk olarak düzenlenmektedir. Egemenliğin kime ait olduğu sorusu, tarihsel süreçte, ciddi tartışmalar ve görüş farklılıkları doğurmuştur. Buna ilişkin tartışma ve görüş farklılıkları, egemenliğin sahibinin Tanrıdan ulus ve/veya halka geçişinin tarihini teşkil etmektedir. Boden ve Hobbes'un fikirleri, egemenliğin tanrısal kaynaklı olduğu anlayışını aşındırmış, Rousseau ve Sieyès'in fikirleri ise yerinden etmiştir. Nihayetinde egemenlik anlayışı, ilahi temellerden koparılıp birey temelli bir sözleşme çerçevesinden soyut bir birim olarak ulus ve/veya halka dayandırılmıştır. Ulus ve halk egemenliği kavramları ve teorileri, başlangıçta, on sekizinci yüzyılda, farklı fikirler olarak ele alınmıştır. Halk egemenliği teorisinin sahibi Rousseau, halkı, tarihin o anında yaşayan ulusal topluluk olarak kullanırken; ulusal egemenlik teorisinin sahibi Sieyès, ulusu, geçmişte yaşamış, mevcut durumda yaşayan ve gelecekte yaşayacak ulusal topluluk olarak kullanmıştır. Ancak, günümüzde, ulus ve halk kavramlarına olan bu farklı yaklaşımların takip edildiğini söylemek zordur. Buna ilişkin olarak kimi ve çoğunluktaki anayasalar ulus, kimileri halk, kimileri ise iki kavramı birlikte ve aynı anlama gelecek şekilde kullanmaktadır. Nihayetinde, ulus ve/veya halk kavramıyla ulus devletin soyut, manevi ve kolektif bir bütünlük ve birim olan insan unsuru ifade edilmek istenmektedir. Ancak söz konusu insan unsuru genel nitelikli bir ulus ve/veya halk değildir. Anayasalarda egemenliğin sahibi olarak ifade edilen ulus ve/veya halk; kendine özgü bir tarihi, dili, sembolleri, kültürü ve kökeni bulunan Fransız, Türk, Alman, Eston, İrlanda veya Bulgar ulusudur. Örnek olarak verilen bu ulus ve/veya halklar, anayasalarını inşa etmiş, ulusal müktesebatlarını anayasa metinlerine bir tür damga gibi farklı düzey ve boyutlarda işlemişlerdir. Bu yönüyle bir ulusa ait olarak, bir ulusun ulusal motiflerini içeren ve ulusal hedefler doğrultusunda, bir ulus tarafından inşa edilen anayasanın, milliyetçi bir içerik veya boyuta sahip olması beklendik bir durumdur. Çünkü her şey, sadır olduğu kaynaktan beslenmekte ve şekillenmektedir. Hukukun kaynakları, bunların içerik ve yaklaşımını tesis etmektedir.

Hukukun kaynakları konusunda, literatürde, benzer içeriği farklı başlıklar altında ele alan pek çok farklı sınıflama mevcuttur. Hukukun kaynaklarını, bu sınıflamaları kapsayacak şekilde, şekilsel kaynaklar ve ideolojik kaynaklar olarak ikiye ayırmak mümkündür. Hukukun şekilsel kaynağı, meydana gelirken veya ortaya çıkarken bir hukuk kuralının büründüğü şekil veya aldığı biçimdir. Anayasa, kanun, tüzük, yönetmelik, teamül, mahkeme içtihatları ve bilimsel araştırmalar bir hukuk kuralının şekilsel kaynaklarıdır. Hukukun şekilsel kaynaklarının özünü ise ideolojik kaynaklar oluşturmaktadır. İdeolojik kaynaklar, esas itibarıyla, hukukun asıl, öz, gerçek ve inşai kaynaklarıdır. Hukukun ideolojik kaynaklarıyla felsefi, tarihsel ve ideolojik arka planları içinde barındıran geniş anlamda bir sınıflama birimi kastedilmektedir. Bir anayasa kuralının anayasa gibi şekli bir belge içinde yer almasının arkasında, o anayasanın meydana

geldiği toplumun toplumsal, siyasal ve kültürel birikiminin etkisi muhakkaktır. Hukuk kurallarının meydana gelmesinde etkili olan toplumsal, siyasal ve kültürel etkenler; hukuk kurallarının ideolojik kaynaklarıdır. Örneğin, ulus vurgusu, İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası'nda sivil, İrlanda Anayasası'nda ise etnik niteliklidir. Bu durum ve farklılık, söz konusu anayasalara sahip toplumların tarihsel ve siyasal süreçlerinden kaynaklanmaktadır. Toplumsal hayatı düzenleyen kurallardan biri olan hukuk kuralları, birdenbire ve boşlukta var olmamıştır. Hukuk kurallarının ayağı yere basmaktadır. Ayak basılan zemin ise insanlığın serüvenine eşlik eden toplumsal, siyasi ve ideolojik etken ve içerikleri bünyesinde barındırmaktadır. Anayasalar, kanunlar ve diğer hukuk metinleri, üretildikleri toplumun bakış açısından, kendini ortaya koyan kurucu meclis ve/veya parlamentonun dünya görüşünden ve siyasi iktidarın ideolojisinden pay alarak norm haline gelmektedir. Anayasa literatüründe liberal, sosyalist, muhafazakâr veya islami nitelikli anayasalar üzerinden yapılan tartışmalar, genel manada hukukun, özel manada ise anayasanın ideolojik boyutunu ortaya koymaktadır. Hiyerarşik olarak alt normların uymak veya en azından ters düşmemek zorunda olduğu üst bir norm olarak, milliyetçiliğin unsurlarını içeren ve milliyetçiliği toplumsal zeminde pekiştirmeye yönelik tasarlanan anayasalar, bu yönüyle, hukukun ve/veya anayasaların ideolojik boyut ve kaynaklarını görünür kılmaktadır.

İdeolojik unsurlar taşıyan hukuk kurallarının toplamı, bir yerdeki hukuk düzenini meydana getirmektedir. Hukuk düzenini meydana getiren hukuk normlarının çokluğu, bunlar arasındaki ilişkinin nasıl düzenleneceği soru ve ihtiyacını akla getirmektedir. Bu soru ve ihtiyaca cevap veren kavram, normlar hiyerarşisidir. Normlar hiyerarşisi, bir başka ifadeyle hukuk düzeni piramidi, Adolf J. Merkl tarafından ortaya atılmış ve Hans Kelsen tarafından geliştirilmiştir. Normlar hiyerarşisi; bir hukuk düzeninin iç tutarlılığa sahip olmasının, hukuk düzenini oluşturan ve anayasa, kanun, yönetmelik gibi farklı şekillerde yürürlükte bulunan hukuk kurallarının aynı güçte olmamasının, aralarında bir kademelenme veya hiyerarşi olmasının, hukuk normlarının birbirlerinin alt veya üst normunu teşkil etmesinin, üst normun alt norm karşısında bağlayıcı ve alt normun üst norm karşısında bağımlı norm olmasının, üst normun alt norm için çeşitli şartlar sağlamasının ve alt normun üst norma aykırı ol(a)maması veya aykırı olduğu takdirde ilga edilmesinin gerekçesini oluşturmaktadır. Anayasalar, normlar hiyerarşisinin tepesinde yer almaktadır. Anayasanın üstünlüğü ilkesini doğuran temel gerekçelerden biri, budur. Üstün nitelikli norm olan anayasalar, işlevleri itibarıyla bir yandan normların üretim kuralını tesis ederken, diğer taraftan tesis ettiği düzene uymayan normları ilga etmektedir. Anayasa, söz konusu işlevleri yerine getirirken kurucu iktidarlar tarafından bilinçli veya bilinçsiz olarak kendi bünyesindeki normlara yüklenen değerleri, norm üretme ve ilga etme sürecinde gözetmektedir. Bu değerler, genel hukuk prensipleri olabileceği gibi bunlarla birlikte veya bunlardan farklı olarak ideolojik içerikli de olabilir. Sonradan sınırlı olarak değişikliğe uğrasa da anayasalar, yapıldığı ilk zamanda birtakım ilke, değer ve bakış açılarıyla sistematikleştirilmekte, deyim yerindeyse benzer şarkıları, masalları, hareketleri icra etmeye sabitlenmiş bir oyuncak robot gibi sistematikleştirildiği ilke, değer ve bakış açısı

doğrultusunda normlar hiyerarşisindeki norm olma işlevinin gereklerini yerine getirmektedir. Yani, ulus ve ulusa ait olana öncelik veya görece önem veren bir anayasanın, temel bir norm olarak milliyetçiliğin antitezini geliştiren bir kanunun üretim kuralını belirlemesi veya bu kanunu ilga etmeden yürürlüğüne müsaade etmesi mümkün değildir. Bu noktada milliyetçi bir eylekle inşa edilen anayasa, toplumu bu ereğe ulaştıran normların üretimini sağlarken bunun karşısındaki normları ilga etmektedir.

Ulusal hukuk sistemlerinin en güçlü belgeleri olan anayasalar, tek tip belgeler değildir. Anayasalar, birtakım niteliklere göre çeşitli tiplere ayrılmaktadır. Anayasa hukuku literatürü, anayasaların sınıflandırılmasına konusunda dağınık ve sistematik olmayan pek çok örnek sunmaktadır. Bizce, anayasaları geleneksel ve yenilikçi sınıflandırmalar olarak daha sistematik biçimde ikiye ayırmak mümkündür. Geleneksel sınıflandırma kategorisi içerisinde; geniş-dar anlamda anayasa, maddi-şekli anlamda anayasa, yazılı- teamülî anayasa, katı-esnek anayasa, çerçeve-ayrıntıcı anayasa, tek-çok yapıli anayasa, monarşik-cumhuriyetçi anayasa şeklinde sınıflandırmalar vardır. Yenilikçi sınıflandırmalar kategorisinde ise özsel-usuli anayasa, buyurgan-kılavuz anayasa, orijinal-taklit anayasa, ideolojik-nötr anayasa, normatif-sözde-semantic anayasa, gerçek-sözde-sahte anayasa şeklinde sınıflandırmalar vardır. Yenilikçi sınıflandırmalar, anayasalara; anayasanın uygulanıp uygulanmadığı, uygulanıyorsa uygulanma düzeyi ve biçimi, siyasi aktörler için bağlayıcı olup olmadığı veya bağlayıcı olduğu yönünde toplumsal bir inancın olup olmadığı, toplumsal ve siyasal düzeni tesis etmesi bakımından sahte ve/veya sözde olup olmadığı, mevcut iktidarın yararına çalışıp çalışmadığı, sınırlandırma ve teminat niteliğini koruyup korumadığı, siyasi aktörlerin hedeflendiği bir programa göre inşa edilip edilmediği, yöntemsel veya ideoloji yüklü maddi boyutunun olup olmadığı doğrultusunda yaklaşmaktadır. Geleneksel sınıflandırmalar, anayasaların karakteristik nitelik ve işlevlerini sorgulamadan anayasa metinlerinin içeriğinin mahiyetini üstünkörü ele alarak birtakım kriterlere göre anayasa tipleri ortaya koymuşken; yenilikçi sınıflandırmalar, anayasaların ideolojik boyutuna odaklanarak anayasanın ideolojik nitelik ve işlevlerini ortaya koymuştur. Bu yönüyle geleneksel ve yenilikçi sınıflandırmalar, anayasaların karakteristik ve ideolojik muhtevasına ışık tutmaktadır.

Anayasalar, genellikle; başlangıç, temel ilkeler, temel hak ve özgürlükler, devletin temel organları, diğer/çeşitli hükümler ve anayasanın değiştirilmesi şeklindeki bölümlerden oluşmaktadır. Bu bölümler, anayasaların yapımına ve yapısına yönelik teknik bir araştırmanın konusu olmaya daha uygundur. Söz konusu bölümlerin içeriğine ve hükümlerin mahiyetine odaklanıldığında, anayasaların iki farklı muhtevasıyla karşılaşılmalıdır. Bunlar, karakteristik ve ideolojik muhtevadır. Karakteristik ve ideolojik muhteva sınıflaması, anayasaların söz konusu teknik bölümlerinin içerisine yerleştirilen fikirlere işaret etmekte ve odaklanmaktadır. Kesin çizgilerle ayırmanın sakıncaları unutulmadan, anayasaların; temel hak ve özgürlükler, devletin temel organları, diğer/çeşitli hükümler ve anayasanın değiştirilmesi bölümlerinin karakteristik muhteva sınıfından; başlangıç ve temel ilkeler bölümlerinin ise ideolojik muhteva sınıfından içerik taşıdığı söylenebilir. Karakteristik muhteva, hukuki bir belge olarak

anayasanın, devlet ve hukuk düzenini tesis eden normlarının yer aldığı muhtevadır. İdeolojik muhteva ise bir tür manifesto olan ve anayasanın bünyesine yerleştiren bir ideale ve fikre yönelik çalışan normların yer aldığı muhtevadır. Anayasaların ideolojik muhtevası, anayasa yapıcılarının müstakil amaçlarından veya toplumsal tabanın bu müstakil amaçlara kaynaklık eden talep veya uzlaşısından kaynaklanmaktadır. Anayasalar, politik ve/veya ideolojik bir araç olarak kullanılmak suretiyle belirli bir görüşün, programın veya ideolojinin ekonomik, toplumsal veya hukuki saiklerini gerçekleştirmek üzere tasarlanabilmektedir. Bunun örnekleri, SSCB anayasalarında ve SSCB'nin tahakkümündeki Doğu Avrupa devletlerinin anayasalarında açıkça görülmüştür. Bu örneklerde, anayasalar, sosyalizmin hukuki belgesi olarak işlev görmüştür. Benzer işlev, liberalizm ve milliyetçilik bağlamında kullanılmış ve kullanılmaktadır. İdeolojik içerik, anayasaların, genellikle, başlangıç ve temel ilkeler bölümlerinde yer almaktadır. Anayasaların başlangıç bölümlerinde; anayasaların yapılış nedenleri, dayanan temel felsefe ve fikir, anayasanın yürürlüğe girmesinin ardındaki tarihi ve ulusal olaylar ile temel ilke ve değerler, ulus ve ulusal kimlikler ile mukaddes hedeflerden bahsedilmektedir. Bütün bunlar, anayasaların başlangıç bölümlerini, milliyetçi bir ideolojik manifestoya dönüştürmektedir. Benzer şekilde, anayasaların başlangıç bölümleri de genellikle; egemenliğin kaynağı olarak ulus, vatandaşlık, dil ve ulusal sembol düzenlemeleri nedeniyle milliyetçi bir ideolojik muhtevaya sahiptir. Ancak, unutmamak gerekir ki ideolojik muhteva, sadece bu bölümlerle sınırlı değildir. İdeolojik içerik anayasanın herhangi bir bölümünün içeriğinde olabilmektedir. Anayasaların karakteristik ve ideolojik muhtevası, bir yönüyle anayasanın işlevleri konusunda fikir vermektedir. Çünkü farklı muhtevalar farklı işlevleri yerine getirmektedir.

Anayasanın işlevlerinden önce amaç ve işlev kavramlarının farklılığını ortaya koymak gerekmektedir. Amaç, ulaşılması arzu edilen hedefken; işlev, bir şeyin gerçekleştirdiği iştir. Anayasanın karakteristik temel amacı, temel tanımından açıkça anlaşılmaktadır. Tekrar ifade edilecek olursa anayasa; yasama, yürütme ve yargı olmak üzere devletin temel organlarının nasıl kurulacağı, örgütleneceği, işleyeceği ve sona ereceğini düzenleyerek devlet iktidarının nasıl kullanılacağına çerçevesini çizmek suretiyle devleti sınırlandıran ve güçlü devlet iktidarı karşısında bireylerin hak ve özgürlüklerini garanti altına alan normlar hiyerarşisinin en üstündeki hukuk kurallarının bütünüdür. Bu tanımdaki hedefler, anayasacılığın temel amacını gerçekleştirmeye yönelik karakteristik hedeflerdir. Ancak anayasanın işlevi, bu amaçlardan çok daha fazlasıdır. Anayasanın yerine getirdiği işlev, bu amaçları gerçekleştirmeye yönelik olabileceği gibi bu amaçlardan tamamen bağımsız da olabilmektedir. Anayasalar, işlevsel olarak farklı düzey ve biçimlerde ideoloji yüklenen, barındıran, taşıyan ve dayatan belgelerdir. Anayasalar, ideolojik işlevlere sahiptir. Ancak bu ideolojik yöne, anayasa tanımlarında genellikle yer verilmemekte ve anayasa tartışmalarında çok tali bir unsur olarak değinilmektedir. Oysa modern anayasacılık, bir siyasi ideoloji olan liberalizmle doğmuştur. Siyaset bilimiyle bağlantılı olarak anayasa hukukunda liberal ve sosyalist hedeflere koşullandırılmış yüklü bir literatür vardır. Liberal, sosyalist ve milliyetçi fikirler üzerine

temellendirilen devletler; liberal, sosyalist ve milliyetçi hedeflere yön veren ve hizmet eden anayasalar ihdas etmiştir.

Anayasalar; yönetimleri meşrulaştırma, birleştirici hedef ve değerler meydana getirme, bütünleştirme, biçimlendirme, ulus ile anayasa ilişkisiyle bağlantılı olarak bir siyasi kimliğin sembolü ve bütünleştirme aracı olma gibi ideolojik işlevlere sahiptir. Bu tür ideolojik işlevlerle, bir tür toplum mühendisliği çalışması yürütülmektedir. Anayasa mühendisliği kavramı, gerçek anlamıyla, temel karakteristik amaçlarını gerçekleştirmek üzere bir anayasanın yapılma işine karşılık gelen nötr bir kavramken; anayasanın inşa sürecine ideolojik unsurlar tesir edince anayasa mühendisliği pejoratif bir anlam kazanmaktadır. Belirli bir ideolojinin ilke, değer ve hedeflerine hizmet edecek biçimde inşa edilen anayasalara, biz, ideolojik anayasa mühendisliği anayasaları diyoruz. Bu tür anayasalar, kendisini meydana getiren mühendislerin/anayasa yapımcıların zihinlerindeki hedeflere ulaşmak üzere tasarlanmıştır. Anayasacılığın temel amacından ziyade anayasa yapımcılarının temel amacına koşullanmış/koşullandırılmıştır. Anayasacılığın, karakteristik temel amacından saptırılarak ideolojik bir işlevle inşa edilmesini, anayasacılık tarihindeki anayasacılık dalgaları üzerinden de görmek mümkündür.

Anayasaların yapılması, içeriği ve işlevleriyle ilgili birtakım ortaklıkların somutlaştığı kategoriler olarak anayasacılık dalgaları, anayasacılık tarihini anlamak ve gelişimini nispeten sistematik bir şekilde ortaya koymak için önemli bir sınıflandırmadır. Anayasacılık dalgaları, anayasacılığın tarihsel seyrini ortaya koyan bir tür diyagramdır. Anayasalar, insanlığa, deyim yerindeyse, gökten zembille inmemiştir. Anayasacılık ve onun ürünü olan anayasalar, insanlığın mücadelesinin bir ürünüdür. Anayasacılığı ortaya çıkaran mücadele, Avrupa'da, Orta Çağ'ın sonlarından itibaren güçlenmeye başlayarak on sekizinci yüzyılda özgül bir ağırlığa sahip olan burjuva sınıfının mücadelesidir. Burjuva sınıfı, Avrupa'da, Orta Çağ'ın sonlarına doğru, zamanın ekonomik, toplumsal ve siyasal gelişim ve birikimine cevap veremeyerek zayıflayan feodal düzen karşısında, merkezîyetçi otoritenin temsili olan krallıkların tarafında bulunmuş, mutlak krallıkların feodal düzeni sona erdirerek başat güç haline gelmesiyle birlikte krallıkların iktidarından pay almak istemiş, mutlak monarşi biçimindeki devletin sınırlandırılması yollarını aramış ve sınırlandırma araçlarından belki de en önemlisi anayasalar olmuştur. Bu noktayla bağlantılı olarak doğal hukuk, doğal haklar, toplumsal sözleşme ve kuvvetler ayrılığı fikirleri anayasacılık hareketlerine çıkış sağlamış ve güç kazandırmıştır. Hülasa, Orta Çağ'dan başlayarak on sekizinci yüzyılda söz sahibi bir güç haline gelen burjuvazi, yönetimin sınırlandırmasını kendi çıkarları lehine gördüğü için sınırlı devlet olarak ifade edilebilecek anayasacılık hareketinin başlamasında ve gelişmesinde temel etken olmuştur. Tarihsel süreçte, güçlenen mutlak monarşilerden ulus devlet niteliğindeki modern devlete geçiş aşamasında, egemenliğin kaynağına ulusun yerleştirilmesi, yapılanmasının temelini ulusal nitelikteki anayasaların oluşturduğu ulus devletlerden mürekkep bir Avrupa düzeni meydana getirmiştir. Anayasacılık hareketi, ulus devlet niteliğindeki modern devletin insan unsuru olan halk ve/veya ulusa, egemen ve diğer halk ve/veya uluslardan farklı bir varlık olarak anayasal bir konum kazanmıştır. 1791 Fransız Anayasası, "egemenliğin kaynağını Tanrı'ya değil, ancak

dünyevi, soyut ve kurgusal bir varlık olan ulusa dayandıran Sieyès'in kuramını normatif hale getiren"⁴³ bir anayasa olarak bu noktaya örnek teşkil etmektedir.

Anayasacılık hareketleri ve anayasalar, karakteristik işlev ve muhtevaları gereği, pratikte, kimi durumlarda sınırlı devlet tasarımını gerçekleştirme gayesiyle işlev görürken, kimi durumlarda ideolojik işlev ve muhtevaları gereği olarak birtakım siyasal hedeflere ulaşma/ulaştırma aracı olarak işlev görmüştür. Anayasacılık hiçbir zaman bütünüyle siyasal ideolojilerden bağımsız ol(a)mamıştır. Anayasaların karakteristik işlev ve muhtevası kapsamında sınırlı devlet gayesiyle ortaya çıkan ilk anayasacılık gelişmeleri bile siyasal bir ideoloji olan liberalizmin toplum, ekonomi ve siyasal düzeninin sağlamlaştırılması yönünde etkin olmuştur. Öne çıkan temel motivasyonlardan biri, liberal perspektifli anayasalarda, devlet gücü karşısında bireyi korumakken; sosyalist ve milliyetçi perspektifli anayasalarda, insanlardan mürekkep kolektifi biçimlendirmek ve ona bir nitelik kazandırmak veya bahşetmektir. Bu ayrım, anayasacılık hareketinin sınıflandırmasında ideoloji ölçütünün kullanılması gerektiğine işaret etmektedir.

Anayasacılık hareketi muhtelif dalgalarla (*birinci dalga anayasacılık, ikinci dalga anayasacılık...*) ve birtakım ideolojilerle bağlantılı olarak (*liberal anayasacılık, sosyalist anayasacılık, milliyetçi anayasacılık...*) sınıflandırılmaktadır. Konuyla ilgili literatür, anayasacılık hareketlerinin, kimi zaman dalga yöntemiyle kimi zaman siyasal ideolojilerle bağlantılı olarak kimi zamansa dalga ve ideoloji ölçütünün içe içe geçtiği karma bir yöntemle sınıflandırıldığını göstermektedir. Anayasacılık hareketlerini, *dalga ölçütüyle anayasacılık* ve *ideoloji ölçütüyle anayasacılık* kategorileri üzerinden ele almak, bizce, konuyu daha sistematik hale getirmektedir.

Anayasacılık hareketlerini dalga ölçütüyle ele alan ve sınıflandıran yaklaşımlar, anayasacılık ile demokratikleşme süreçleri arasında bağ kurarak anayasaların yapılma yoğunluğunun arttığı kritik dönemlere odaklanmış ve niceliğe dayalı bir sınıflandırma yapmıştır. Yaklaşımlar arasında farklı vurgular yapılmakla birlikte söz konusu kriter dönemler olarak; ABD'nin kurulması, 1848 devrimleri, Birinci Dünya Savaşı sonrası, İkinci Dünya Savaşı sonrası, sömürgeciliğin zayıflaması, diktatörlüklerin yıkılması ve soğuk savaşın sona ermesi sayılabilir. Söz konusu kritik dönemler, anayasa yapımının ivme kazanarak yürürlükteki anayasa sayısının arttığı ve daha çok milliyetçiliğin lehine olan bir sürece girildiği dönemlerdir. Bu dönemlerde, Avrupa'da yürürlüğe konulan anayasa sayısında sıçrama olmuştur. Yazılı anayasa konusunda, Avrupa'daki ilk kıvılcımı, Fransa ve Polonya'da 1791 yılında yapılan anayasalar oluşturmuştur. Devamında, 1800'lü yıllarda İsveç, İspanya, Norveç, Belçika, İsviçre, İtalya, Prusya, Danimarka, Lüksemburg, Yunanistan, Romanya, Hollanda ve Osmanlı Devleti'nde; Birinci Dünya Savaşı'nın hemen akabinde Avusturya, Finlandiya, Almanya ve Türkiye Cumhuriyeti'nde; İkinci Dünya Savaşı akabinde Avusturya, Fransa, İtalya, Almanya, Yunanistan, Danimarka'da; 1970'lerde Portekiz, İspanya ve Yunanistan'da; Soğuk savaş dönemi sonrasında Arnavutluk, Bosna-Hersek,

⁴³ Bertil Emrah Oder, *Avrupa Birliği'nde Anayasa ve Anayasacılık*, İstanbul, Anahtar Kitaplar Yayınevi, 2004, s. 39.

Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, Hırvatistan, Kuzey Makedonya, Polonya, Romanya, Rusya, Slovenya, Slovakya, Ukrayna, Karadağ, Sırbistan, Kosova, Karadağ, Belarus, Moldova, Arnavutluk, Estonya ve Andorra'da anayasalar yapılmıştır.

Anayasacılık hareketlerini ideoloji ölçütüyle ele alan ve sınıflandıran yaklaşım, anayasaların işlev ve amaç değişikliğine odaklanarak sınıflandırma yapmaktadır. Bu nedenle ideoloji ölçütüyle yapılan sınıflandırma, bizce, olgusal gerçekliği daha iyi temsil etmekte ve yansıtmaktadır. Anayasacılığın, ideoloji ölçütüyle sınıflandırılması, bir anayasanın herhangi bir ideolojiye hizmet ediyor olabileceği, bir ideolojiyi pekiştirmek üzere inşa edilebileceği veya en azından bir ideolojinin unsurlarını az veya çok içerebileceği yönünde bir perspektife sahiptir. İdeolojiler bağlamında konuyla ilgili literatür; on sekizinci yüzyılda liberal anayasacılığın, yirminci yüzyılda sosyalist anayasacılığın ve yirmi birinci yüzyılda ulusal-üstü anayasacılık hareketinin başladığı noktasında yoğunlaşmaktadır. Milliyetçi anayasacılık, tarihsel süreçte yayılmış bir anayasacılık hareketi olarak bağımsız bir başlık altında ele alınmayı hak etmektedir ve ele alınmalıdır. Bu nedenle, anayasacılığın ideoloji ölçütüyle sınıflandırılmasına, bağımsız bir kategori olarak milliyetçi anayasacılık hareketini dahil ediyor ve öneriyoruz.

Liberal anayasacılık; devlet gücünü sınırlandırmak suretiyle bireyi ve demokrasiyi korumayı amaçlayan, Locke ve Montesquieu'nun doğal haklar, toplum sözleşmesi ve kuvvetler ayrılığı fikirleri üzerine temellenen, Kuzey Amerika ve Avrupa'da ortaya çıkan, yirminci yüzyıla kadar baskın anayasa hareketi olarak varlığını sürdüren liberal özlü bir anayasa hareketidir. Sosyalist anayasacılık; on dokuzuncu yüzyıldan itibaren gelişmeye başlayan sosyalist ideolojinin uzantısı olarak yirminci yüzyılın başlarından itibaren etkin olmaya başlayan, anayasanın üstün bir norm olmaktan ziyade sosyalist hedeflerin aracı haline getirildiği, sosyalist bir toplum inşasına hizmet eden, özellikle soğuk savaş döneminde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği ve onun etkisindeki Orta ve Doğu Avrupa devletlerinde etkin olan, liberal anayasacılığın bir tür anti-tezini oluşturan ve soğuk savaş dönemi sonrası etkisini kaybeden sosyalist özlü bir anayasa hareketidir. Sosyalist anayasacılığı, liberal anayasacılıktan patolojik bir sapma olarak tanımlamak mümkündür. Ulusal üstü anayasacılık ise yirmi birinci yüzyılın ürünü olan, Avrupa merkezli, temel hak ve özgürlüklerin korunmasını ulusal-üstü mekanizmalar aracılığıyla sağlamaya çalışan, Avrupa Birliği Anayasası gayretleriyle ve uluslararası örgütlerin karar ve sözleşmeleriyle bağlantılı olan, ulusu ve ulusal olanı aşmaya çalışan, daha çok fikri zeminde kalarak olgusal neticeye ulaştırılamayan bir anayasa hareketidir. Bizce, bu harekete, bir anayasa hareketi demek bile tartışmalıdır. Çünkü, anayasalar, ulusal-üstü bir mekanizma değildir. Aksine anayasalar, ulus devletlerin ulusal düzenini inşa eden ulusal bir mekanizmadır. Bu nedenle, milliyetçi anayasacılık hareketinden söz etmek gerekmektedir.

Milliyetçi anayasacılık; anayasacılık hareketinin bütününe yayılmış olması nedeniyle diğer anayasacılık hareketleri gibi belirli bir tarihle sınırlandırılmayan, ulus ve devletlerin, belirli bir ulusal kimliği kodlamalarını ve normatifleştirmelerini sağlayan, toplumdaki milliyetçi eğilimleri koruma ve sürdürme işlevini yerine getiren, anayasaların milliyetçiliğin ajan ve

hizmetkarları oldukları veya milliyetçiliğin unsurlarını barındırarak en azından milliyetçilik lehine tavır alan pozisyonda inşa edildikleri bir anayasa hareketidir. Devlet ile anayasa arasındaki güçlü bağ, devlet ile onun insan unsuru olan ulus ve/veya halk arasındaki tamamlayıcılık, ulusların anayasalarca kimi zaman tanınması ve korunması, kimi zamansa inşa ve dizayn edilmesi, ve bunun, neredeyse, modern anayasacılığın başlangıcından bu yana sosyalist anayasacılık hareketinde çok sınırlı olmak üzere anayasacılık hareketlerinin tamamının bünyesinde doğrudan veya dolaylı olarak bulunması ve anayasaların içine istikrarlı biçimde yayılması, modern anayasacılığın gelişim çizgisine yayılım göstermiş bir milliyetçi anayasacılık hareketinin varlığını göstermektedir. Milliyetçi anayasa hareketi sayesinde; ulus, etnisite, vatandaşlık, ulusal kimlik, ulusal semboller (bayrak, arma, marş), resmi dil ve kendi kaderini tayin hakkı gibi milliyetçi unsurlar anayasalarda istikrarlı bir biçimde çoğunlukla kurucu unsurlar olarak yer almıştır. Bu durum, anayasaların milliyetçi bir araç olmak üzere inşa edilebildiğini/edilebileceğini göstermektedir.

Ulus devletin, kurucu yapıtaşlarından biri olan anayasalar, devlet ve toplum düzenini birtakım ilkelerle sistematik hale getirerek rasyonelleştirmektedir. Bir başka ifadeyle anayasalar devletin bütünleşmesini ve yapılanmasını sağlamaktadır. Buradaki kritik nokta, devlet yapılanmasının neye dayanılarak meydana geldiği veya getirildiğidir. Devlet yapılanması, ulusal bir varlıkla bütünleştirilerek gerçekleştirilmektedir. Anayasalar, ulusal bir devlet olmanın ve belirli bir ulusal veya etnik kimliğin sembolü olma niteliğindedir. Anayasalar, sembolü olduğu insan topluluğunun kolektif yaşamının kurucusu ve ifadesi olma özelliğinin yanında bu topluluğun köklerindeki ortaklığı yansıtmakta ve inşa etmektedir. Bunu, üstün ve bağlayıcı norm olma niteliğinin yardımıyla milliyetçiliğin ulus, etnisite, vatandaşlık, dil, ulusal semboller ve kendi kaderini tayin hakkı unsurlarını içererek yapmaktadır. Anayasalarda içerilen bu unsurlar, bağlayıcı bir norm olarak ulusal hukuk sisteminin alt basamaklarındaki düzenlemeleri ve dolayısıyla toplumsal ve siyasal toplumu dizayn etmektedir.

Devletin kurucu belgesi olan anayasalar, siyasi işlev ve niteliği olan, belirli ideolojinin toplum mühendisliğinin aracı olabilen belgelerdir. Milliyetçilik, anayasalarda, ulus ve ulusal kimlik üzerinden görünür ve etkin olmaktadır. Ulus devletin altının çizildiği bu görünürlük ve etkinlikte, ulus devletin temel olarak kurulduğu belirli bir ulusun dili, kültürü, nitelikleri, tarihi kahramanları, kendi kaderlerini tayin haklarını elde etme süreçleri ve ulusal sembolleri hatırlatılmakta ve yüceltilmektedir. İşte, bu hatırlatma ve yüceltmelerin yapıldığı anayasa hükümleri, anayasaların milliyetçi bir araç olabileceğini veya böyle bir araç olmak üzere tasarlanabileceğini göstermektedir. Anayasalar, devlet düzenini tesis ederken aynı zamanda belirli bir ulusun inşa sürecini başlatma, belirli bir ulusu meydana getirme veya birleştirme veya belirli bir ulusa resmiyet kazandırma gibi işlevleri yerine getirmektedir. Tüm bunlar anayasa içine yerleştirilen milliyetçi unsurlar aracılığıyla gerçekleştirilmektedir.

Anayasalar, ilkelerin sistematik hale getirildiği bir düzeni tesis ettiği veya en azından buna yönelik olduğu için siyasi bir birliğe ve düzene işaret etmektedir. Söz konusu siyasal birlik ve

düzenin temel unsuru ise ister sivil ister kültürel ister etnik nitelikte isterse de karma nitelikte olsun belirli bir ulusal birliktir. Anayasalar ulusun birliğini ifade etmekle kalmayıp bu birliğin yaratılma işinin asıl faalidir. Bu yönüyle, anayasalar; milliyetçi ideolojinin, ülkesel sınırlar içine sızmış ideolojik araç ve ajanları olarak ifade edilebilir.

Hülasa, yukarıda tafsilatlarıyla ifade edilmeye çalışıldığı üzere anayasayla güçlü bir bağ ve ilişkisi bulunan milliyetçiliğin ortaya çıktığı ve dünyaya ihraç ve ithal olunduğu kıta olan Avrupa'daki genel ve özel durumu merak konusu olmuştur. Bu merak konusu, Avrupa devletleri anayasalarını; milliyetçiliğin ulus, vatandaşlık, etnisite, dil, ulusal semboller ve kendi kaderini tayin hakkı unsurları aracılığıyla inceleme girişimimizi doğurmuştur. Temel amacımız, Avrupa'da milliyetçiliğin anayasal boyutunu ortaya koymaktır. Bu doğrultuda, 'Avrupa'da milliyetçiliğin anayasal boyutu ne durumdadır?' şeklindeki temel araştırma problemimiz doğrultusundaki aşağıdaki alt problemlere cevap(lar) aranmıştır.

1. Avrupa devletlerinin anayasalarında hangi tür 'ulus' anlayış(lar)ı yer almaktadır?
2. Avrupa devletlerinin anayasalarında, vatandaşlık unsuru; hangi genel ve özel durumlarda yer almaktadır?
3. Avrupa devletlerinin anayasalarında, etnisite unsuru, hangi genel ve özel durumlarda yer almaktadır?
4. Avrupa devletlerinin anayasalarında, dil unsuru, hangi genel ve özel durumlarda yer almaktadır?
5. Avrupa devletlerinin anayasalarında, ulusal semboller unsuru, hangi genel ve özel durumlarda yer almaktadır?
6. Avrupa devletlerinin anayasalarında, kendi kaderini tayin hakkı unsuru, hangi genel ve özel durumlarda yer almaktadır?

Avrupa'da milliyetçiliğin anayasal boyutunu ortaya koymaya çalışan bu çalışma/tez beş ana bölümden oluşmaktadır. *Giriş bölümünde*; milliyetçiliğin düşünsel/kuramsal/fikri ve olgusal/dış dünyaya yansıyan boyutu ile anayasa ve milliyetçilik ilişkisini ortaya koyan genel bir literatür özeti, tezin amacı ve tezin genel çerçevesi ortaya konulmuştur. Bu bölüm, esasen, Avrupa'da milliyetçiliğin anayasal boyutunu ortaya koyma girişimimizin ve konuya ilişkin merakımızın nereden ve hangi düşünsel ve olgusal gelişme ve durumlardan kaynaklandığını açığa çıkartmaktadır. *Birinci bölümde*; milliyetçiliğin ne olduğu, temel unsurları, milliyetçilik çalışmaları tarihçesi, bu tarihçenin ürettiği düalist ve plüralist milliyetçilik tipolojileri ve eleştirileri, ilkçi, modernist ve etno-sembolist milliyetçilik kuramları ve bu kuramların temsilcilerinin iddia ve argümanları 'milliyetçiliğin düşünsel boyutu' genel başlığı altında ortaya konulmuştu. *İkinci bölümde*; milliyetçiliğin gelişim seyrine dair sınıflandırmalar, milliyetçiliğin Avrupa'daki gelişim seyriyle ilgili olarak Vestfalya anlaşması, Fransız devrimi, Napolyon savaşları, Viyana kongresi, 1830 ve 1848 ihtilalleri, dünya savaşları ve iki savaş arası dönem, soğuk savaş dönemi ve soğuk savaş sonrası dönem 'milliyetçiliğin olgusal boyutu' genel başlığı altında ortaya konulmuştur. Birinci bölüm, milliyetçiliğin fikri tartışmalarına

odaklanırken; ikinci bölüm, söz konusu fikri tartışmaların pratik sonuçlarına, milliyetçiliğin Avrupa kıtasında doğurduğu gelişme ve sonuçlara odaklanmıştır. *Üçüncü bölümde;* hukuk kavramı ve toplumu düzenleyen kurallar olarak hukuk kuralları, siyaset biliminin de temel konularını teşkil eden ideoloji, iktidar, otorite ve egemenlik ile hukuk ilişkisi, hukukun ve anayasaların şekilsel ve ideolojik kaynakları, normlar hiyerarşisi, anayasa kavramı, anayasanın üstünlüğü ilkesi, anayasaların sınıflandırılması, anayasanın karakteristik ve ideolojik muhteva ve işlevleri, ideolojik anayasa mühendisliği, anayasacılık hareketleri, anayasacılığın dalga ve ideoloji boyutlu sınıflandırılması, milliyetçi anayasacılık ve milliyetçi bir araç olarak anayasa konuları 'anayasa ve milliyetçilik' genel başlığı altında ortaya konulmuştur. Bu bölüm, genel itibarıyla hukuk ve anayasa ile milliyetçilik arasındaki bağ ve ilişkiyi ortaya koyarak milliyetçiliğin anayasal boyutunu ortaya koymaya çalışan çalışmamızın temel gerekçesini sunmaktadır. *Dördüncü bölümde;* insanın bilme arzusunun kısa bir serüveni, araştırmamızın modeli olan durum çalışması ve bu modelin çalışmamızda nasıl ve hangi aşamalarla takip edildiği ve yürütüldüğü, temel ve çok cevaplı bir tartışma alanı olan Avrupa'nın neresi olduğu, bu soruyla bağlantılı olarak çalışma grubumuzu oluşturan Avrupa devletleri anayasalarının hangileri olduğu, anayasaların hangi kriterlere göre çalışmaya dahil edildiği ve dışarıda bırakıldığı, doküman inceleme tekniğiyle yürütülen veri toplama süreci ve toplanan verilerin betimsel analizi 'yöntem' genel başlığı altında ortaya konulmuştur. *Beşinci bölümde;* milliyetçiliğin anayasal boyutunu ortaya koyan/görünür kılan ve çalışmamızın en başında belirlenmiş olan ulus, vatandaşlık, etnisite, dil, ulusal semboller ve kendi kaderini tayin hakkı unsurları/temaları ile çalışma sürecinde ortaya çıkan alt temalar, çalışmamızın alt problemleriyle bağlantılı olarak incelenen anayasalardan alınan doğrudan ve dolaylı alıntı ve verilerle 'Avrupa'da milliyetçiliğin anayasal boyutu' başlığı altında sunulmuştur. *Sonuç bölümünde;* milliyetçiliğin ulus, vatandaşlık, etnisite, dil, ulusal semboller ve kendi kaderini tayin hakkı unsurlarıyla bağlantılı olarak oluşturulan alt problemler doğrultusunda, Avrupa'da milliyetçiliğin anayasa boyutuna ilişkin toplanan verilerden ulaşılan genel ve özel sonuçlar ayrı ayrı başlıklar altında ortaya konulmuştur.

1. BÖLÜM

MİLLİYETÇİLİĞİN DÜŞÜNSEL BOYUTU

1.1. Milliyetçilik

Milliyetçilik; “maddi ve manevi açılardan millet ve ülkesinin çıkarlarını her şeyin üstünde tutma anlayışı, ulusçuluk, ulusalcılık, nasyonalizm”⁴⁴; “milli kimliğin kültürel ve politik olarak tanınması gereken bir temel olduğunu, milletlerin özerklik, self-determinasyon ve/veya egemenlik haklarına sahip bulunduğunu öne süren öğretisi, politik ideoloji”⁴⁵ olarak tanımlanmaktadır. Sözlük tanımları, milliyetçiliğin herkesçe benimsenen genel geçer bir tanımının olduğu yanılgısı yaratmaktadır. Oysaki milliyetçilik ve millet kavramları üzerinde net tanımlamaların yapılması son derece güçtür. Milliyetçiliğin tanımlanmasında, çeşitlilik o kadar fazladır ki birbiriyle çelişen tanımlamalara rastlamak mümkündür⁴⁶. Özkırımlı, milliyetçilik literatüründeki tanım sorununa dikkat çekerek milliyetçiliğin net tanımının yapılamamasını iki nedene dayandırmaktadır. Birinci neden, millet ve milliyetçiliğin doğal oluşumlar olarak kabul edilmesi nedeniyle sorgulanmamasıdır. Bu bakış açısını paylaşanlar, milliyetçiliği tanımlamak yerine, onun hep var olan ve var olacak bir kavram olduğu varsayımına dayanarak tanımlama gayreti içine girmemiş ve milliyetçiliğin türlerine ilişkin tipolojiler ortaya koymaya çalışmışlardır. İkinci neden ise milliyetçiliğin siyaset ve kültür ile kurduğu ilişkiye dayanmaktadır⁴⁷. Ulusların siyasete yükledikleri anlamların, siyaseti algılama biçimlerinin ve siyasi atmosferlerinin aynı olduğunu söylemek mümkün değildir. Ayrıca ulusların kültürleri de benzerlikler olmakla birlikte diğer uluslardan farklıdır. Siyaset ve kültüre ilişkin bu kadar benzemezlik, net bir milliyetçilik tanımını mümkün kılmamaktadır.

Milliyetçilik, oldukça geniş ve fonksiyonel bir perspektife sahip, toplumsal zemini olan sosyolojik bir kavram ve siyasal bir ideolojidir. Böyle geniş bir kullanım yelpazesine sahip olması milliyetçiliğin evrensel bir tanımının yapılabilmesine mâni olmaktadır. Diğer taraftan bu geniş kullanım alanı az veya çok birbirinden ayrılan farklı milliyetçilik söylemlerinin gelişmesine zemin hazırlamaktadır. Milliyetçilik hem evrensel hem de ulusal bir içeriğe sahiptir. Milliyetçilik evrensel düzeyde olgusalılık içermektedir. Çünkü boyutları farklı olsa da tüm siyasal ve toplumsal düzenlerde geçerliliğe sahiptir. Ayrıca milliyetçilik ulusal bir içerik barındırmaktadır. Çünkü milliyetçilik, dayandığı yerelliğin kendine özgülüğünü taşımaktadır⁴⁸.

⁴⁴ TDK, *Güncel Türkçe Sözlük*, “Milliyetçilik” Maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>) (Erişim Tarihi: 9 Kasım 2023).

⁴⁵ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, Ankara, Say Yayınları, 2014, s. 303.

⁴⁶ Abdulvahap Akıncı, “Milliyetçilik Kuramları”, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 15, Sayı 1, 2014, s. 132.

⁴⁷ Umut Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları, Eleştirel Bir Bakış*, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2008, s. 68.

⁴⁸ Ahmet Kızılkaya, “Evrensel Bir Uzlaşmazlık Fenomeni Olarak Milletler ve Milliyetçilikler”, *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, Sayı 48, Bahar 2019, s. 122.

Milliyetçilik diğer ideolojilerle karşılaştırıldığında toplum ve devlet yaşamında daha merkezi bir konumdadır. Milliyetçilik bireysel düzeyde insanları etkilediği gibi devletleri ve bağımsızlık amacındaki etnik grupları da etkilemiştir. Son iki yüzyılda gün yüzüne çıkan ulus devlet modeli, milliyetçilik ile benzer bir çizgide gelişim göstermiştir. Bir başka ifadeyle milliyetçilik ve ulus devlet, aynı zamanda ortaya çıkmış ve birbirini destekler konumda olmuştur. Milliyetçilik ideolojisinin güç kazanmasıyla kimi devletlerin bünyesinde yaşayan uluslar, bağımsızlık taleplerini nihayetlendirerek günümüz uluslararası sistemde kendi konumlarını edinmişlerdir. Bağımsızlıklarını kazanan devletler ülke içinde otoritelerini sağlamak için milliyetçi argümanlardan büyük ölçüde yararlanmışlardır⁴⁹.

Milliyetçilik evrensel idealleri olan, ortak düşünürleri ve başyapıt olarak kabul edilen ortak çalışmaları olan bir ideoloji değildir. Yani milliyetçiliğin Locke, Marx, Rousseau veya Burke gibi referans düşünürleri yoktur. Milliyetçilik dünyanın her yerinde aynı etkiyi yaratacak bir metne de sahip değildir. Milliyetçilik ideolojisi, ulusların kendine özgün yönlerinden beslenir. Bu nedenle milliyetçiliğin genel geçer bir tanımının yapılması çok zordur.⁵⁰ Milliyetçilik, büyük ideolojiler arasında en az entelektüel olanıdır. Milliyetçilik derin tutkulardan beslenmektedir. Bu nedenle daha az mantık, daha çok duygu bileşeniyle işlemektedir. İdeolojiler arasında benzersiz bir şekilde milliyetçiliğin insan doğasına ilişkin bir teorisi yoktur. Kimi uluslar insan doğasına vurgu yaparcasına uluslarının çeşitli niteliklerinden bahsederler. Örneğin Ruslar benzersiz ruhlarını, İngilizler adalete bağlılıklarını haklarının özsel doğaları olarak sunmaktadır. Milliyetçiler her milletin doğal bir birim olduğunu ve bir milleti birbirine bağlayan bağların hem doğal hem de olması gerektiğini iddia ederler. Bu nedenle milliyetçi bakış açısıyla birey için ulusun refahı, en yüksek iyiliğe karşılık gelmektedir. Milliyetçilikte millete olan bağlılık çok yüksek bir gerekliliktir. Bir siyasi ideoloji olarak milliyetçilik, bir sosyal grup için geçmişe anlam veren, bugünü açıklayan ve gelecekteki olası eylem için bir program sunan bir dizi tutarlı fikir ve değerler bütünlüğü oluşturmayı amaçlamaktadır. Öyle ki millete bağlılık diğer tüm siyasi ve toplumsal bağlılık biçimlerinin üstündedir. Örneğin, bir kişi, kişisel bir tercih olarak ahlaki veya dini inançları milli kimliğin üstünde tutabilir. Ancak milliyetçilik, çatışma durumunda bunların yerini millete bağlılığa bırakması gerektiğini savunmaktadır. Milliyetçilik, milleti yalnızca siyasi sadakatin odağı haline getirmekle kalmaz. Aynı zamanda milletin herhangi bir siyasi faaliyetin örgütlenmesi için tek uygun temel olduğunu düşünür. Bu denklem sayesinde milletin bir parçası olan insanlardan millet denilen kolektifin hayatta kalmasını sağlamak için üyelerinden mülkiyet, can ve diğer her türlü fedakarlığın talep edilmesi meşruiyeti doğmaktadır⁵¹.

⁴⁹ Hamit Emrah Beriş, "Milliyetçilik", in Buğra Kalkan ve Hasan Yücel Başdemir (Ed.), *Siyasi İdeolojiler*, Ankara, Adres Yayınları, 2017, s. 109.

⁵⁰ Beriş, s. 109.

⁵¹ Kevin Harrison ve Tony Boyd, *Political Ideas And Movement*, Manchester, Manchester University Press, 2003, s. 155-156.

Milliyetçilik terimi ilk olarak Jakoben karşıtı tavır içindeki Fransız bir Papaz olan Augustin Barruel tarafından matbuatta kullanılmıştır. Milliyetçilik fikri, Fransız İhtilali sırasında doğmuştur. Bu fikir öncesinde ülkeler, krallıklar ve prenslikler olarak tanımlanmaktaydı. Ülkede yaşayan bireyler siyasi veya milli kimlikle tanımlanmayıp bireyler ülkeyi yöneten grup ya da hanedanın tebaası olarak tanımlanmaktaydı. 1789 Fransız Devrimi sürecinde krala karşı çıkan devrimcilerin kafasında tahtın tebaası yerine Fransız milleti vardı⁵².

Milliyetçilik, son iki yüzyılda, ideolojiler arasında, en güçlülerden biri olduğunu kanıtlamıştır. Günümüz zaman dilimi içinde de güçlenmeye devam etmesi muhtemel gözükmektedir. Kimi zaman genellikle eski, hatta ilkel bir siyasi ideoloji olarak sunulan milliyetçiliğin, modern anlamda on dokuzuncu yüzyılın çıktısı olduğunu söylemek mümkündür. Milliyetçiliğin, insanların bir ulusun üyesi olması ve o ulusa karşı derin duygular beslemesi şeklindeki kavrayışın doğal olduğu varsayımıyla kolayca anlaşılabilir bir şey gibi kabul edilmesinin ötesinde milliyetçilik çok daha karmaşık bir yapıya sahiptir. Belirli bir insan grubuna ait olma duygusunun izlerini aile, klan veya kabilenin ötesinde çok daha eski zamanlarda görmek mümkündür. Orta Çağ'da Avrupa'da vatanseverlik vardı. Ancak milliyetçilik vatanseverliğin ötesine geçmiştir. Örneğin bir Galler vatandaşı Galler milliyetçisi olmadan da ülkesinin ragbi takımını destekleyebilir. Milliyetçiliğin siyasi sonuçları vardır; ancak vatanseverlik mutlaka bir siyasi bağlam gerektirmeyebilir. Milliyetçi teoride bir ulus, uygun kurumlarla birlikte bir tür siyasi bağlama ihtiyaç duymaktadır. Bu da kendini bağımsızlık veya büyük bir devlet içinde gelişen siyasi kurumlar şeklinde göstermektedir⁵³.

Michael Bilig, yirminci yüzyılın siyasi düşüncesinde, milliyetçiliğin, önemli bir etkisinin olduğunu düşünmektedir⁵⁴. Bu düşüncesini Falkland Savaşı ve Körfez Savaşı'ndan verdiği örneklerle açıklamıştır. Hem Falkland Savaşı'nda hem de Körfez Savaşı'nda ulus olma retoriği hâkim olmuştur. Bu olayların aktörleri Tanrı adına veya siyasi bir ideoloji uğruna değil, ulus olma amacıyla savaştıklarını savunmuşlardır. Körfez Savaşı'nda Amerikan tarafı, Falkland Savaşı'nda İngiliz tarafı ulusun istila edilmesi suçundan bahsetmişlerdir. Bush, yeni dünya düzeninin, ulusları, kendi saldırgan komşularından koruyacağını iddia etmiştir. Burada, ulusların, kendi hükümetlerinin, kendi uluslarına yaptığı cürümler yerine uluslar arasındaki meselelere odaklanılmıştır. Körfez ve Falkland Savaşları sırasında bu savaşlar ile İkinci Dünya Savaşı arasında paralellikler kurulmuştur. İkinci Dünya Savaşı Alman Hükümetinin kendi vatandaşlarına yaptığı cürümler nedeniyle patlak vermemiştir. Hiçbir yabancı devlet, Yahudilerin kurtarılması için asker göndermemiştir. Ancak Alman hükümeti, tek tek fertleri hedef almanın dışında, ulusal bayrakları yok etmeye yönelik harekete geçtiğinde savaş

⁵² Andrew Heywood, *Siyasi İdeolojiler*, Çev. Hüsamettin İnaç, Ankara, Adres Yayınları, 2007, s. 191-192.

⁵³ Harrison ve Boyd, *Political Ideas And Movement*, s. 155.

⁵⁴ Michael Bilig, *Banal Milliyetçilik*, Çev. Cem Şişkolar, İstanbul, Gelenek Yayıncılık, 2002, s. 14.

kaçınılmaz olmuştur⁵⁵. Günümüzde ulus olma düşüncesi bir “hale”⁵⁶ tarafından kuşatılmıştır. Ulus olmanın halesi iktidar bağlamında çalışmaktadır. Yani ulus olma konusunda ideolojik bir bilincin faaliyeti söz konusudur. Bu bilincin temaları milli ödev, biz, dünya, onların ve bizim ulusumuz karşıtlıklarıdır⁵⁷.

Milliyetçilik, genellikle ya yeni devletler kurmak isteyen gruplarla ya da aşırı sağ siyasetin yapıp etmeleriyle ilişkilendirilmektedir. Ancak milliyetçiliğin bu genel algısında, yanıltıcı bir taraf vardır. Milliyetçilik hep dıştaki bir unsurmuş gibi tarif edilmektedir. Ayrılıkçıların daha çok devletin dış bölgelerinde olduğu ve aşırılıkların liberal demokrasilerde merkezin uzak sınırlarında yaşadığı düşüncesi buna örnektir. Paris, Londra ve Washington'un bakış açısından milliyetçilik dıştaki bir unsur olarak Moldova, Bosna ve Ukrayna gibi yerlerde, Avrupa'nın kıyısında yer almaktadır. En nihayetinde, mevcut uluslar, milliyetçiliği kendilerinde olmayan bir özellik olarak görme eğilimindedir. Bu yanıltıcı kabul ediş, Batı'da ulus devletlerin milliyetçi tarafının dikkate alınmamasına neden olmaktadır. Oysa ulus devletler ve ulus devletin üyeleri, gündelik dünyada sürekli olarak yeniden üretilmektedir. Bu üretim üst bir aşama olan uluslar dünyasında da devam etmektedir. Böyle bir üretim mekanizmasında günlük faaliyetler, inanışlar, varsayımlar ve alışkanlıklar işlevsel bir rol oynamaktadır⁵⁸.

Bilig, milliyetçilik kavramının ulus devletlerin yeniden üretilmesinin sağlayan ideolojik araçları içerecek şekilde genişletilmesi gerektiğini düşünmektedir. Ancak bu genişletmeyi üstünkörü yapmak kafa karıştırıcı olacaktır. Öyle ki etnik temizliği savunan Sırpların salladığı bayrak ile Amerika'daki posta ofisinin önünde sallanan bayrak arasında fark vardır. Bu noktayla bağlantılı olarak Bilig; Batı'da, zaten mevcut halde, kurulu bulunan ulusların yeniden üretilmesinde işlevsel olan ideolojik alışkanlıkları saklaması için banal milliyetçilik terimini ileri sürmüştür. Ulus, kendi üyelerinin yaşamlarında her gün belirmekte ve dalgalanmaktadır. Dolayısıyla milliyetçilik, mevcut uluslar için gelip geçici olmaktan ziyade onlara özgü ve içkin bir unsurdur. Banal milliyetçilik, gündelik tarafı olan güven verici yanı ve aşırı sağın tutkularından uzak tarafı nedeniyle masum görülebilir ancak Batılı ulus devletlerde banal milliyetçilik masum görülmemelidir. Çünkü banal milliyetçilik muazzam silahlara sahip kurumların yeniden üretilmesini sağlamaktadır⁵⁹.

Milliyetçiliğin bir sorun olarak analiz edilmesi kolay değildir. Çünkü düşünme biçimlerini derinden etkilemiştir. Öyle birisi yoktur ki kendini uluslar dünyasının dışında tutabilsin veya uluslar dünyasının getirdiği ön kabullerden ve sağduyu alışkanlıklarından kurtulabilsin. Milliyetçiliği analiz edenler inceledikleri şeyin kendilerini de etkilemiş olduğunu unutmamalıdır. Öyle ki insanların doğal olarak farklı dilleri konuştuğunu kabul etmek zordur.

⁵⁵ Bilig, s. 13-14.

⁵⁶ Bilig, s. 14

⁵⁷ Bilig, s. 14-15.

⁵⁸ Bilig, s. 15-16.

⁵⁹ Bilig, s. 16-17.

Bu varsayımı sarsmak güçtür. Milliyetçiliğin kendisi hakkındaki varsayımlar bu durumu daha da güçleştirmektedir. Mevcut durumda inşa edilmiş olan uluslarda, milliyetçiliği öteki grupların abartılı tepkileri olarak görmek gayet doğal bir tepkidir. Bu doğal tepkiye neden olan varsayım bizim kendi milletçiliğimizi unutmamıza neden olmaktadır. Eğer kendi milliyetçiliğimizin farkında olunmak isteniyorsa görünenin ötesine geçmek gerekmektedir⁶⁰.

Milliyetçilik liberalizm ve sosyalizm gibi kesin argümanları olan ve daha sistematik ideolojileri pek çok yönden gölgede bırakmıştır. Milliyetçilik fikri, savaş ve devrimlere zemin hazırlayarak savaş ve devrimlerin gerçekleşmesini sağlamıştır. Bu noktada milliyetçilik imparatorlukların parçalanıp yeni devletlerin kurulmasına ve sınırların yeniden çizilmesine neden olmuştur. Diğer taraftan milliyetçilik karmaşık ve kapsamlı bir siyasal olgudur. Milliyetçiliğin kendine özgü siyasal ve kültürel türleri olmakla birlikte geniş bir yelpazeye konu olan çelişkili açıklamaları da vardır. Bunun temel nedenlerin birisi, milliyetçiliğin liberalizmden faşizme uzanan geniş bir yelpazede değişik ideolojilerle ilintili olmasıdır. Öyle ki milliyetçilik hem ulusal bağımsızlıkla hem de genişleme çabasında olan sömürgeci anlayışla bağlantılı olarak ele alınmıştır.⁶¹ Milliyetçilik gerçekten de pek çok ideolojiye eklemlenerek yorumlanabilmiştir. Bir tarafta liberal milliyetçilikten bahsederken diğer tarafta yayılmacı milliyetçilikten bir başka tarafta da muhafazakâr milliyetçilikten bahsetmek mümkündür.

1.2. Milliyetçiliğin Temel Unsurları

1.2.1. Ulus (Millet)

Milliyetçilikte, bireyler, kimliklerini, bağlı oldukları millete göre tanımlamaktadır⁶². Ulus (millet) kavramı, milliyetçiliğin en temel unsurlarından biri olarak milliyetçilik için merkezi bir konuma sahiptir. Milliyetçilik için kritik bir kavram olan ulus kavramının tanımını yapmak bir hayli güçtür. Tanımlama sorununun ilk nedeni, milliyetçilik üzerine çalışan akademisyenlerin ve kendini milliyetçi olarak tanımlayan bireylerin ulus kavramına bakış açılarının büyük oranda farklılaşmasıdır. Bilim insanları, milliyetçilik konusunda nesnel argümanlar üretmeye çalışırken, kendini, milliyetçi olarak tanımlayan bireyler, başka uluslarla karşılaştırma yapmak suretiyle kendi uluslarını yüceltici subjektif bir tutum sergilemektedirler. Buna ek olarak akademik çalışmalar ulus kavramını belirli bir tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkan modern bir olgu olarak ele alırken milliyetçiler ulusu, başlangıcı geçmişin derinliklerinde bulunan geleneğin çıktısı şeklinde kabul etmektedir. Ulusu kadim bir geleneğin ürünü olarak kabul eden milliyetçi bakış açısı, ulusların modern zaman öncesinde de var olduğu ve bir dönemde

⁶⁰ Bilig, s. 49.

⁶¹ Andrew Heywood, *Siyaset*, Çev. Fahri Bakırcı, Ankara, Felix Kitap, 2020, s. 174.

⁶² Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s. 303.

sınırlanamayacak bir geçmişe sahip olduğunu savunmaktadır. Bu bakış açısıyla milliyetçilik, ulus kavramı çerçevesinde bir duygudaşlık yaratarak insan topluluklarının birlikte hareket etmesini organize eden bir araç olarak işlev görmektedir. Söz konusu bakış açısının sonucu olarak aynı ulus içindeki insanların birbirilerine olan sevgi ve dayanışma ruhunun diğer uluslara mensup insanlardan daha fazla olduğu kabul edilmektedir.⁶³ Milliyetçilikte, “millete duyulan bağlılık ve sadakatin önceliğine duyulan inanç”⁶⁴ çok önemli bir noktadadır.

Ulus kavramı kimi zaman etnik kimi zamansa kültürel veya hukuksal bir temelle ele alınmıştır. Hukuksal bir temelle ifade edilen ulus kavramında ulusun bileşenlerinin aynı etnik kökene sahip olması beklenmez. Örneğin, Amerika Birleşik Devletleri düşünüldüğünde ulus olgusu içerisinde pek çok farklı birleşen yer alır ve ulus heterojen bir nitelik taşımaktadır. Diğer taraftan göç olgusu da uluslara heterojen nitelik kazandıran bir olgudur. Bunun yanında çeşitli nedenlerle fazla göç almayan ülkelerdeki ulus, homojen nitelikte etnik bir yapıyla öne çıkmaktadır. En nihayetinde ister etnik temelde isterse de hukuksal temelle ele alınsın ulus kavramını kadim bağlarla birbiriyle ilintili insan grubu olarak ifade etmek mümkündür. Ulus kavramı farklı farklı tanımlansa da farklı tanımların ortak noktası kolektif bir bütün üzerine yapılan vurgudur. Bununla birlikte söz konusu kolektif bütünlük, rastgele oluşmamıştır. Söz konusu bütünlük ya geçmişten beri var olduğu varsayılan bir bağ ya da gerçekten var olan bir bağla sağlanmaktadır. Böylelikle, ulus içinde, birlikte yaşama konusunda ortak bir irade oluşmaktadır⁶⁵.

Milliyetçiliğin merkezinde yatan düşünce ulus (millet) fikridir. Millet kavramının doğasını anlamak için kelimesinin anlamsal değişim ve dönüşüm çizgisine bakmak gerekmektedir. Millet kavramı, Latince doğan bir şey anlamına gelen *natio* kavramından doğmuştur. Roma döneminde *natio* kavramı başka diyarlardan geldikleri için yabancı olarak nitelenen ve Roma yurttaşlarından statü olarak daha altta kabul edilen grupları ifade etmek için kullanılmıştır. Diğer taraftan kavram, yabancı ve barbarlara karşılık gelecek şekilde Yunanca *ta ethne* kavramına benzer şekilde kullanılmıştır. İbranicede de yine bulunulan gruptan farklı nitelik gösteren tek tanrılı inanca sahip olmayan *amamin* kavramına da benzerdir. Kavramın başka anlamları olsa da tarihsel süreçte *natio* uzun süre, aynı yerden gelerek bir araya toplanmış yabancı şeklindeki anlamını korumuştur. Öyle ki millet kavramı, üniversitelerde aralarında çeşitli bağlar bulunan Batılı Hristiyan öğrencileri tanımlamak için kullanılmıştır. Örneğin Paris Üniversitesinde asil Fransız milleti, sadık Picardie milleti, muhterem Normandiya milleti, vefakâr Almanya milleti şeklinde dört tür millet vardı. Bu millet grupları, coğrafi veya dilsel bakımından aralarında gevşek bağlar bulunan birimler olmuştur. Fransız milleti grubu içinde Fransa, İtalya ve İspanya’dan gelen öğrenciler yer almıştır. Alman milletini Almanya ve İngiltere’den gelen öğrenciler; Picardie milletini Felemenkler; Normandiya milletini ise

⁶³ Beriş, “Milliyetçilik”, s. 113.

⁶⁴ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s. 303.

⁶⁵ Beriş, “Milliyetçilik”, s. 114

kuzeydoğudan gelen öğrenciler oluşturmuştur. Zaman içinde üniversitelerdeki bu ayrımların da etkisiyle söz konusu gruplar, öğrencilerin birbirlerine destek olduğu odaklar şekline evrilmiştir. Buradan hareketle millet kavramı geldikleri yere göre gruplaşmanın olduğu yabancı topluluklar anlamını aşarak fikir ve amaç topluluğunu ifade eden bir anlam da kazanmaya başlamıştır. Daha sonraki süreçte 13. yüzyılın sonlarından itibaren millet kavramı yeni bir anlam daha kazanmaya başlamıştır. Söz konusu yeni anlama zemin hazırlayan şey, üniversitelerin kilise konseylerine temsilciler göndermesidir. Bir fikir topluluğu olarak millet kavramı ruhban grubu içinde olanlar için de kullanılmaya başlanmıştır. Ruhban grubunda olan bireyler dini konularda konuşan sözcüler olduğu gibi seküler ve dini otoritenin mümessili konumunda olmuşlardır. Tam da bu noktada millet kavramı siyasi, kültürel ve sosyal zeminde konuşulan bir kavram haline gelmeye başlamıştır⁶⁶.

Liah Greenfeld millet kelimesinin anlamındaki değişim sürecini “semantiğin değişiminin zigzaglı yolu”⁶⁷ olarak ifade etmektedir. Greenfeld bu süreci “semantik başkalaşım süreci”⁶⁸ olarak da tanımlamaktadır. Ona göre millet kavramında meydana gelen anlamsal değişimler zigzaglı bir yol çizmekte, bu süreçte sözcüğün anlamı değişim ve dönüşüme uğramaktadır. Üzerinde uzlaşmış olan bir kavram, yeni koşullar çerçevesinde o koşullara uygun düştüğü ölçüde kullanılmaktadır. Kavramın yeni koşullara uygun düşmeyen özellikleri fark edildiğinde ikircikli bir durum ortaya çıkmaktadır. Bu durumda kavramın mevcut anlamı aşamalı olarak silinirken yeni bir anlamda uzlaşıya gidilmektedir. Uzlaşmış olan yeni anlam tekrar yeni bir durumla karşılaştığında süreç başa dönecek ve anlam değişimi devam edecektir. İşte bu süreç semantiğin değişiminin zigzaglı yoludur.⁶⁹ Yukarıda ifade edilen ve milletin Roma’da, üniversitelerde, kilise konseylerinde anlam farklılığını kavramın başkalaşım süreciyle açıklamak mümkündür. Buradan sonra, ulus kavramının, günümüzde kullanılan anlamına daha yakın kullanımlarının tarihsel çizgisine bakmak yerinde olacaktır.

Millet fikrinin gücü ve kullanılabilirliği değişime uğrarken oldukça artmıştır. Bir insanın bir millete üyeliği o kişiye statü kazandırmaktadır⁷⁰. 16. yüzyılın başlarından itibaren İngiltere’de

⁶⁶ Greenfeld, *Milliyetçilik*, s. 20-21; Guido Zernatto, “Nation: The History of a Word”, *Review of Politics*, Sayı 6, 1944, s. 351-366.

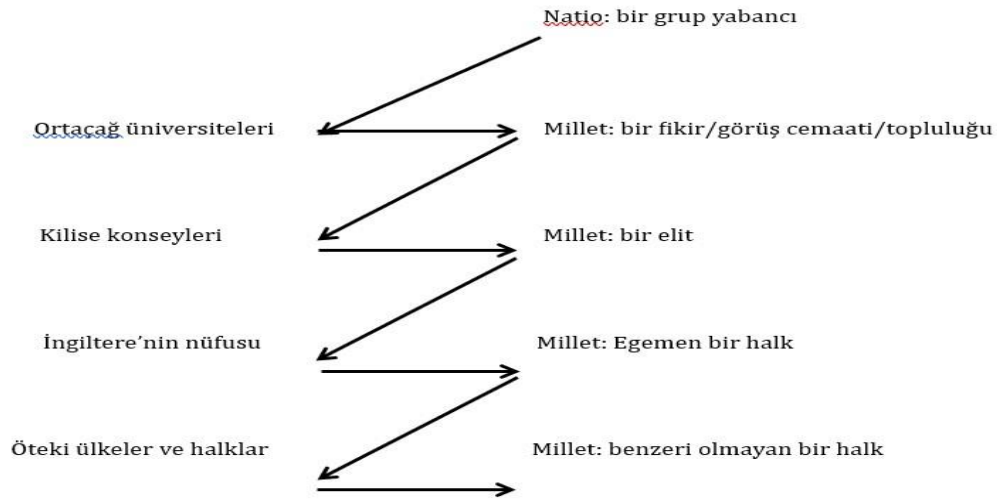
⁶⁷ Greenfeld, *Milliyetçilik*, s. 22

⁶⁸ Greenfeld, s. 22

⁶⁹ Greenfeld, s. 22

⁷⁰ Bir kitle hareketine üyeliğin yapısını ortaya koyan bir eser için bkz.: Eric Hoffer, *Kesin İnançlılar*, Çev. Erkal Günur, İstanbul, Akran Yayıncılık, 1988. Hoffer, Kesin İnançlılar isimli eserinde dini, sosyal devrimler ve milliyetçi hareketler şeklinde gerçekleşen kitle hareketlerinin yapısını incelemektedir. Kitaba ismini veren kesin inançlı insan, “hayatını kutsal saydığı bir amaç için feda etmeye hazır olan kişi” olarak tanımlanmaktadır. Ona göre kitle hareketleri gücünü, birlikte hareket etme olgusundan ve insanların nefislerinden fedakârlık etmesinden almaktadır. Fedakarlığı artıran en önemli faktörlerden birisi de kolektif bir topluluğun kimliğini taşımasıdır. “Bir şahsı nefisinden fedakârlık yolunda geliştirmek için, ferdi kimliğinden ve şahsına özel başlıklarından ayırmak gerekir...Bunu sağlamak için uygulanacak en etkili yol, kişinin kolektif bir topluluğu tam bir şekilde uydurulmasıdır. Tam bir şekilde uydurulmuş (asimile edilmiş) olan kişi, kendini ve başkalarını birer şahıs olarak görmez. Kendisine kim olduğu sorulduğunda onun otomatikman vereceği cevap kendinin bir Müslüman, bir Alman, bir Rus, bir Japon, bir Hristiyan, bir ailenin veya kabilenin üyesi olduğudur. Bağlı olduğu kolektif topluluktan ayrı bir amacı, değeri ve

millet kavramı konseylerdeki bir elit tabakayı ifade ederken ülkede yaşayan insanlar için de kullanılan bir kavram haline gelmiştir. Millet kavramı halk sözcüğüyle eş anlamlı hale gelmiştir. Kavramın başkalaşım sürecinde aldığı bu son hal, milletin bugün anladığımız anlamıyla doğuşunu ve milletçiliğin ortaya çıkışını başlatmıştır. Milliyetçilik fikri öncesi halk kavramı genel olarak belirli bir bölgede yaşayan ve genellikle alt tabakadan insanları nitelemek için kullanılmıştır. Bu kullanım, gruh ve ayak takımı şeklinde olumsuz bir anlamı da içermiştir. Bir elit tabakayı ifade eden millet kavramı ile aşağılayıcı bir anlamı olan halk kavramının eşitlenmesi üzerine halk kavramı olumsuz anlamını kaybederek pozitif anlamda sadakat çerçevesinde egemenliğin sahibi ve politik dayanışmanın odağı olarak kabul edilmeye başlanmıştır⁷¹. Millet kavramının dönüşüm sürecini, Greenfeld, millet fikrinin dönüşüm seyri adıyla Şekil 1.1’de somutlaştırmıştır:⁷²

Şekil 1.1. Millet fikrinin dönüşüm seyri

En başta oldukça yerel bir bağlamda bir grup yabancıyı ifade eden millet, Orta Çağ üniversitelerinde bugün farklı milletler olarak dünya sahnesinde olan milletleri son derece gevşek bağlarla birleştiren bir fikir topluluğu şeklinde kabul edilmiştir. Daha sonra kilise konseylerinde bir elit kesimi ifade eden bir anlam kazanmıştır. İngiltere’de halkın karşılığı olarak kullanılmasıyla bugünkü kullanımına yaklaşmıştır. En nihayetinde her millet için kendi nazarında özgün olan ve benzeri olmayan bir halk şeklinde bir anlam kazanmıştır.

Ernest Gellner, milliyetçiliği “siyasal birim ile ulusal birimin çakışmalarını öngören bir siyasal bir ilke”⁷³ olarak tanımladıktan sonra milliyetçiliğin bu tanımla bağlantılı olarak devlet ve ulus

kaderi yoktur onun ve bu topluluk yaşadığı müddetçe onun için gerçek bir ölüm yoktur.” Hoffer, Kesin İnançlılar, s. 44. Bir insanın bir ulusa üye olmasıyla kazandığı statüye, Hoffer, kendi bakış açısıyla anlamlı bir gerekçe sunmaktadır.

⁷¹ Greenfeld, *Milliyetçilik*, s. 24

⁷² Greenfeld, s. 28

⁷³ Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, s. 71.

kavramlarıyla ilişkili olduğunu ifade etmiştir. Ona göre devlet, evrensel bir zorunluluk olarak ortaya çıkmamıştır. Aynı kaderi ulus da paylaşmaktadır. Ulus da devlet gibi evrensel bir zorunluluğun sonucu değildir. Uluslar ve devletlerin her çağda her türlü şartta var olması mümkün değildir. Ayrıca devlet ile ulusun var oluşu aynı değildir. Milliyetçilik, ulus ile devletin birbiri için bir zorunluluk olduğunu savunmakta, biri olmadan diğerinin olamayacağını iddia etmekle birlikte aksinin trajedi olacağını düşünmektedir. Gellner bu fikre karşı çıkmış, devlet ve ulusun birbirlerine yönelmeden önce bağımsız olarak ortaya çıktıklarını savunmuştur. Devlet, ulusun yardımı olmadan ortaya çıkmış ve kimi uluslar da devletin yardımı olmadan uluslaşmıştır⁷⁴.

Benetict Anderson, ulusu “hayal edilmiş bir siyasal topluluk”⁷⁵ olarak tanımlamıştır. Ona göre ulus, hayal edilmiş olmakla birlikte sınırlı ve egemen olarak hayal edilmiştir. Ulus hayal edilmiştir; çünkü çok küçük ulusların üyeleri birbirlerini hiç tanımamış ve tanımayacak, birbirlerini hiç işitmemiş ve işitmeyecek olmalarına rağmen zihinlerinde diğer üyelerle birlik ve beraberlik içinde olduğu hayalini taşımaktadır. Yüz yüze etkileşimin olduğu ilkel köyler dışında bütün toplumlar hayal edilmiştir. Hatta bu ilkel köyün oluşturduğu topluluğun bile hayal edilmiş olduğu söylenebilir. Toplulukları gerçekliğine veya sahteliğine göre değil de hayal edilme tarzına göre birbirinden ayırmak gerekmektedir. Örneğin Cavali köylüler hiç görmedikleri insanlarla aralarında bağlarının olduğunu farkında olmakla birlikte bu bağı sınırsızca uzatılabilecek akraba bağları olarak hayal etmişlerdir⁷⁶.

Anderson’a göre ulus, sınırlı olarak hayal edilmiştir. Bunun nedeni belki bir milyar insanı kapsayan bir ulusun bile sonlu sınırları vardır ve bu sınırların ötesinde başka uluslar yaşamaktadır. Hiçbir ulusun hayal edilmişliği insanlığın tümünü kapsayan şekilde geniş değildir. En Mesihçi milliyetçiler bile bütün ulusların kendi uluslarının çatısı altında olacağı bir ulus hayali kurmamıştır. Anderson’a göre ulus egemen biçimde hayal edilmiştir. Millet kavramı Aydınlanma düşüncesinin ve Fransız devriminin ilahi kaynaklı ve hiyerarşiye dayalı yöntem alanının meşruiyetini sarstığı zamanlarda doğmuştur⁷⁷. Ayrıca ulus, toplum/cemaat olarak hayal edilmiştir. Çünkü eşitsizlik ve sömürü ilişkilerini içinde barındırsa da ulus, derin ve yatay bir yoldaşlık olarak inşa edilmiştir. Geçmiş iki yüzyılda insanların birbirlerini öldürmek yerine böyle sınırlı hayaller kurarak ölmeye razı olmalarının altında bu yoldaşlık ve kardeşlik duygusu yatmaktadır.⁷⁸

⁷⁴ Gellner, s. 73-78.

⁷⁵ Anderson, *Hayali Cemaatler*, s. 24.

⁷⁶ Anderson, s. 24.

⁷⁷ “...Uluslar insanlık tarihinin belli bir çağında; evrensel dinlerin en sofu müritlerinin bile bu dinlerin canlı çoğulluğuyla karşılaşmaktan ve her iman öğretisinin ontolojik iddiaları ile ülkesel kapsamı arasındaki değişken-biçimlilikle burun buruna gelmekten kaçınmadığı bir çağda rüştlerine ermişlerdir. Bu yüzden özgür olma rüyasını, Tanrıya tabi olacaklarsa bile bu tabiiyetin doğrudan olduğu bir özgürlüğün rüyasını görürler. Bu özgürlüğün mihenk taşı ve amblemi egemen devlettir”. Anderson, *Hayali Cemaatler*, s. 25.

⁷⁸ Anderson, *Hayali Cemaatler*, s. 25-26.

Eric Hobsbawm milliyetçiliği “icat edilmiş gelenekler”⁷⁹ üzerinden açıklamıştır. Ona göre özgül bir millet anlayışı tarihsel açıdan yakın dönemlerin ürünüdür. Millet ve milliyetçiliğin tartışılması ancak modern ulus devletle ilişkilendirildiğinde mümkündür. Ulus devletle ilişkilendirmeden bir millet ve milliyetçilik tartışması yürütmek faydasız bir uğraştır. Devlet ve milliyetçilik, milletleri meydana getirmektedir. Bu meydana getiriş, icat edilmiş geleneklerle işleyen bir sosyal mühendislik sürecinin sonucunda yapay olarak gerçekleşmektedir⁸⁰. İcat edilmiş geleneklerle topluma, istenilen değerleri ve davranış biçimlerini kazandırmayı amaçlayan yaşamsal pratikler sunulmaktadır. Bu pratikler, geçmişle bağlantı kurarak kendisinin eskiden beri sürekli var olduğu algısı yaratmaktadır. Söz konusu algı ritüellerle ve sembolik araçlarla pekiştirilmektedir⁸¹. İcat edilen gelenekler yardımıyla geçmişle bağlantı kurmak suretiyle formelleştirme ve rutinleştirme süreci gerçekleştirilmektedir.⁸² İcat edilen gelenekler farklı düzeylerde farklı unsurlara etki edebilmektedir. Bir grup gelenek, aidiyet hissi oluşturarak veya sembolize ederek toplumsal birlik ve beraberliği sağlamaktadır. Başka bir grup gelenek iktidar ilişkilerini meydana getirmekte veya meşrulaştırmaktadır. Bazı gelenekler ise inanç, değer ve davranışları biçimlendirerek toplumun bunları içselleştirmesini sağlamaktadır. Bu gelenekler sanayi devriminden sonra icat edilmiş geleneklerdir.⁸³ İcat edilmiş gelenekler millet, milliyetçilik, ulus devlet ve ona ait sembollerle son derece ilişkilidir. İcat edilmiş gelenekleri dikkate almadan millet ve milliyetçiliği hakkında değerlendirmek mümkün değildir; çünkü bunlar icat edilmiş unsurlar içermek zorundadır⁸⁴. Hobsbawm, icat edilmiş gelenekleri hatırlatırcasına milliyetçiliğin “açıkça öyle olmadığı bilinen bir şeye sıkı sıkıya bağlanmayı”⁸⁵ sağladığını ifade etmiştir.

Dominique Schnapper, ulusa analiz edilmesi gereken “bir siyasal birim şekli”⁸⁶ olarak kavramış ve ona “yurttaşlar cemaati”⁸⁷ adını vermiştir. Ona göre ulus; “içte, içine aldığı hakları kapsamak ve dışta da, siyasal ulus-birimlerinin varlığı ve aralarındaki ilişkiler üzerine kurulu bir dünya düzeninde kendini tarihsel bir özne olarak kabul ettirmek için savunduğu egemenlik”⁸⁸ şeklinde anılmaktadır. Ulus, devletin ulus içinde ve ulus dışında etkinliğine haklı zemin meydana getiren bir yurttaşlar cemaati olarak var olmaktadır. Schnapper, bir yurttaşlar cemaati olan ulusun etnik gruplardan farklı olduğunun altını çizmektedir. Etnik gruptan kasıt, çoğu zaman soya referans gösteren bakış açısından hareket ederek tarihsel ve kültürel bir

⁷⁹ Hobsbawm, “Giriş: Gelenekleri İcat Etmek”, s. 17.

⁸⁰ Hobsbawm, *1780’den Günümüze Millet ve Milliyetçilik*, s. 25.

⁸¹ Hobsbawm, “Giriş: Gelenekleri İcat Etmek”, s. 2.

⁸² Hobsbawm, s. 5.

⁸³ Hobsbawm, s. 12.

⁸⁴ Hobsbawm, s. 17.

⁸⁵ Hobsbawm, *1780’den Günümüze Millet ve Milliyetçilik*, s. 28.

⁸⁶ Dominique Schnapper, *Yurttaşlar Cemaati, Modern Ulus Fikrine Dair*, Çev. Özlem Okur, İstanbul, Kesin Yayıncılık, 1995, s. 33.

⁸⁷ Schnapper, *Yurttaşlar Cemaati*, s. 33.

⁸⁸ Schnapper, s. 33.

topluluğun mirasçıları varsayımıyla bu mirası devam ettirmek isteyen insan grubudur. Schnapper, söz konusu bu etnik topluluklardan çoğu zaman ulus şeklinde bahsedildiğini dile getirmektedir. Bunun gerekçesi de 13. yüzyıldan bugünkü anlamıyla ulusun doğuşuna kadar etnik grupları ulus şeklinde tanımlanmasıdır. Ona göre bugün etnik topluluğa ne ad verilirse verilsin etnik topluluk kesinlikle ulustan ayrı tutulmalıdır⁸⁹.

Ulus, aniden ortaya çıkmamıştır. Ortaya çıkışını bir bütünleşme sürecine borçludur. Bütünleşme sürecinin iki temel boyutu vardır. Birincisi iç bütünleşme, ikincisi de iç bütünleşmenin bağlandığı dış etkinliktir. İç bütünleşme süreci temelde iki anlama gelmektedir. Birinci anlam, toplumun kendi içinde kendinden gelen bir nitelik olarak sistematik bir biçimde bütünleşmesidir. Buna, toplumun bütünleşmesi demek mümkündür. İkinci anlam bireylerin, ana akım sistemlerden daha küçük olan alt sistemlerin daha geniş bir sistemde entegrasyonu sonucunda kurulan ilişkidir. Buna da toplumla bütünleşme denilebilir. Durkheim'in sosyolojik bakış açısıyla ilintili olarak iç bütünleşme süreci; ortak gayelerin kolektif bir biçimde tanımlandığı ve kabul gördüğü, bireylerin ortak pratik ve inançları paylaştığı, grup içinde etkileşimin iyi düzeyde olduğu bir süreç şeklinde tanımlanabilir. İç bütünleştirme süreci ulus bağlamında düşünüldüğünde siyasal amaç, uygulama ve inançlar gibi konular devreye girmektedir⁹⁰.

Bütünleşme sürecinin ikinci boyutu dışta etkin olmaktadır. Dış etkinliği iç bütünlükle birlikte düşünmek gerekmektedir. Bir ulusun başka bir ulusa kendi iradesini dayatma isteği veya başka ulusların iradelerini kendilerine dayatmalarını engelleme mücadelesini birlikte düşünmeden iç bütünleşmeyi tam anlamıyla anlamak mümkün değildir. Bir ulus, diğer siyasal ulus birimlerine göre tanımlanmakta ve konumlanmaktadır. Ulus tanımlarken kullanılan egemenlik kendini, ulus içindeki birimlere uyguladığı baskı ve uluslararası arenada uluslar arasındaki ilişkilere müdahale şekliyle kendini göstermektedir⁹¹. Schnapper'ın iç bütünleşme ve dış etkinlik şeklinde ifade ettiği şey esasen bugün, iç ve dış egemenlik şeklinde ifade ettiğimiz devletin ülke içinde ve uluslararası mecrada aktif bir biçimde özne olabilme gücüdür.

Antony D. Smith milleti, "tarihi bir toprağı/ülkeyi, ortak mitleri ve tarihi belleği, kitlevi bir kamu kültürünü, ortak bir ekonomiyi, ortak yasal hak ve görevleri paylaşan insan topluluğu"⁹² biçiminde tanımlamıştır. Bu tanımın içerdiği unsurlar milli kimliğin özelliklerini oluşturmaktadır. Dolayısıyla millik kimlik ve millet, birbiriyle oldukça ilişkili etnik, kültürel, teritoryal, ekonomik ve yasal-siyasi" unsuru barındıran girift yapılardır⁹³. Modern milli kimlik ve milliyetçiliği, modern öncesi etnik temellerle ele alan tarihsel bir sosyoloji yaklaşımı takip

⁸⁹ Schnapper, s. 33-34.

⁹⁰ Schnapper, s. 43-44.

⁹¹ Schnapper, s. 49.

⁹² Smith, *Milli Kimlik*, s. 31-32.

⁹³ Smith, s. 32-33.

etmek milliyetçiliğin anlamak için elzendir. Ona göre günümüz modern milliyetçiliklerin anlaşılabilmesi için geçmişe giderek etnik unsurlara bakılması gerekmektedir⁹⁴.

Ulus kavramı, Batı Avrupa'da on altıncı ve on yedinci yüzyıllardaki reformasyon sonrasındaki mücadeleler sırasında gelişmiştir. On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda sanayi ve siyasi devrimlerle daha da şekillenmiş ve pekişmiştir. On dokuzuncu yüzyılda kapitalist devletlerdeki orta sınıfların siyasi gücünün gelişmesi, ulus kavramını daha da geliştirmiştir. İnsanları çeşitli kavramlar ve ideolojiler güçlü bir şekilde motive etmiştir. Bunlar arasında siyasi faaliyeti şekillendirmede ulustan daha güçlü bir kavramı veya insanları milliyetçilikten daha büyük fedakarlıklara motive eden herhangi bir ideolojiyi tanımlamak çok zordur. Muhafazakarlık ve faşizm gibi bazı siyasi ideolojiler güçlü bir şekilde ulustan faydalanmış ve milliyetçilikten büyük ölçüde etkilenmiştir. Diğer siyasi hareketler siyasi faaliyetlerin merkezine bireyi veya sınıfı koysa da düşünsel temellerinde ulusa atıfta bulunmuştur⁹⁵.

Ulusun ne olduğuna dair net bir çerçeve çizmek çok zordur. Devlet kavramında olduğu gibi onun anlamına dair de fikirler vardır. İş onu analiz etmeye geldiğinde bu fikirler birdenbire dağılmaktadır. Her ne kadar devlet ve ulus kavramları politikacılar, tarihçiler ve siyaset bilimciler tarafından sıklıkla birbirlerinin yerine kullanılsa da devlet ve ulus aynı şey değildir. Devlet, hükümet tarafından yönetilen tüzel kişiliği olan bir varlıktır. Öte yandan ulus, devletle yakından ilişkili olabilir veya olmayabilir. Bir millet, belirli özellikleri paylaşan ve o millete ait olma duygusuna sahip insanlardan oluşur. İnsan örgütlenmesinin temel birimleri olarak millet kavramı o kadar güçlüdür ki, kimi zaman devlet yerine millet kullanılabilmektedir. Milletler Cemiyeti ve Birleşmiş Milletler gibi isimlendirmeler buna örnek gösterilebilir. Bu örnek millet ile devletin ilişkili olduğuna dair örnektir. Kimi kullanımlarda da devlet ile millet arasında hiçbir ilişki yoktur. Bu durum özellikle on dokuzuncu yüzyılın sonlarında sınırları sömürgeci devletler tarafından çizilen Afrika ülkelerinde geçerlidir. Bu ülkelerde sömürgeci güçlerin geri çekilmesiyle ulusal bağımsızlık propagandasıyla ulus yaratılmaya çalışılmıştır. Ancak ulus kavramı bu ülkelere yabancı bir kavram olduğu için yerelin gelenekselliklerini aşarak bunların üstüne ulusu yerleştirme işi ciddi zorluklarla karşılaşmıştır. Bu durum, toplumsal gerilime ve Etiyopya, Sudan, Çad, Uganda gibi ülkelerde şiddetli çatışmalara yol açmıştır. Bununla birlikte, en azından Afrika'da, devletle ilişkilendirilen ulusal kimliğe alternatif ulusal kimliklerin çok zayıf olması bağımsızlıkla kazanılan devlet sınırlarının korunmasını sağlamıştır. Devlet ciddi anlamda ulus inşa etme rolünü üstlenmiştir. Genellikle Afrika ve Asya'daki yeni uluslar, genellikle nüfusun çoğunluğundan bir şekilde kopmuş seçkinler tarafından yapay olarak yaratılmıştır. Buralarda sömürgeci devletler bir ulus var olmadan önce devleti empoze ettikleri için ulusal bir kimliğin yaratılması son derece zor olmuştur. Örneğin Nijerya'da dördü ana grup olmakla birlikte iki yüz kırk beş daha küçük etnik grup vardır ve bunlar arasında önemli din, dil ve bölgesel farklılıklar vardır. Devlet, yeni nesil yurttaşlara ulusal tarih, ulusal kahramanlar,

⁹⁴ Smith, s. 8.

⁹⁵ Harrison ve Boyd, *Political Ideas And Movement*, s. 38

ulusal kimlik ve ulusal başarılar aşılayan eğitim sistemiyle bir ulusal kimlik duygusu yaratma çabasında çok önemli bir rol oynamıştır. Bayrak, marş ve üniformalar da bu roldeki önemli araçlardandır. Çoğu zaman bir dil ulusun tüm üyelerinin ortak dili olarak tanımlanmıştır⁹⁶.

Siyasi ideolojilerin ulus kavramına yaklaşımları farklı farklı olmuştur. Liberaller, kültürel birlik olarak milleti onaylamakla birlikte milletin siyasi talep ve iddialarını da dikkate alırlar. Onlara göre milletler haklara ve kendi kaderlerini tayin hakkına sahiptir. Muhafazakârlar organik bir varlık olarak milleti, etnisite ve süregelen paylaşımlara vurgu yapan tarihsel bağlam içinde kabul ederler. Toplumsal bütünleşmenin ve kolektif kimliğin sonucu ve taşıyıcısı olarak millet, politik açıdan sosyal grupların belki de en önemlisidir. Sosyalizm millete olumsuz bir anlam yüklemiştir. Bunun nedeni milleti, adaletsizliğin ve var olan sömürü düzeninin devamını sağlayarak yapay bölünmelere neden olan bir olgu olarak algılamalarıdır. Dolayısıyla siyasi talepler millî nitelik yerine uluslararası nitelik taşımalıdır. Anarşizme göre millet, ancak devlet desteğiyle ayakta durmaktadır. Böylece millet, yöneten küçük bir elitin çıkarlarına itaat etmeyi sağlayacak bir şekilde inşa edilmektedir. Faşizm milleti bireysel olan insanlara anlam veren ırka ve organik bir sosyal bütünlüğe vurgu yaparak algılamıştır. Dini fundamentalistler milleti, dindaşlarından oluşan bir dini varlık olarak algılamışlardır⁹⁷. Siyasi ideolojiler milleti ideolojilerinin kendi bakış açısıyla denk düşecek ve iddialarını meşrulaştıracak şekilde olumlu veya olumsuz şekilde tanımlamıştır.

Milliyetçiliğin karşılaştığı en büyük sorulardan biri bir milletin ne kadar doğal olduğu veya doğal olmanın mümkün olup olmadığıdır. Buna yönelik kimi zaman milletin doğal olmadığı tezine destekler nitelikte milletin edebiyat ve/veya devlet iktidarı gibi unsurlarla inşa edildiği iddiaları kabul edilebilir görünmektedir. Ancak yine de ana akım milletçilik, milleti; kan, kültür ve vatandaşlık çerçevesinde algılama eğilimindedir⁹⁸.

1.2.2. Vatandaşlık

Sözlükte vatandaş, “bir memleketin tabiiyetinde (uyruğunda) bulunan, yurtları veya yurt duyguları aynı olan kişilerden her biri, yurttaş”⁹⁹; vatandaşlık ise “vatandaş olma hali, fertleri bir devlete bağlayan bağ, yurttaşlık”¹⁰⁰ olarak tanımlanmaktadır. Bir başka ifadeyle vatandaşlık, bir gerçek kişinin bir devletle olan siyasi ve hukuki bağını ifade etmektedir¹⁰¹.

Vatandaşlık, modern siyasi hayatın evrensel ve ayırt edici bir niteliğidir. Modern devlet kurumu, kendi vatandaşlığını resmi yollarla tanımlamakta ve tanımaktadır. Böylece kimi kişileri kamuya

⁹⁶ Harrison ve Boyd, s. 38-42.

⁹⁷ Heywood, *Siyasi İdeolojiler*, s. 200.

⁹⁸ Harrison ve Boyd, *Political Ideas And Movement*, s. 156.

⁹⁹ Örnekleriyle *Türkçe Sözlük*, Ankara, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1996, “Vatandaş” Maddesi.

¹⁰⁰ Örnekleriyle *Türkçe Sözlük*, Ankara, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1996, “Vatandaşlık” Maddesi.

¹⁰¹ Gülin Güngör, *Tabiiyet Hukuku*, Ankara, Yetkin Yayınları, 2015, s. 1.

açık bir şekilde vatandaş olarak tanımakta kimilerini ise yabancı veya vatandaş olmayan niteliklemleriyle dışarıda bırakmaktadır. Vatandaş olarak tanınanları da belirli hak ve yükümlülüklerle tabi tutmaktadır. Modern devletlerin vatandaşlığı kendi içinde kapsayıcıdır. Devlet, topraklarında yaşayan ve ikamet eden nüfusu kapsayacak şekilde bir modern vatandaşlık tanımlaması yaparken başka devletlerin vatandaşları hariç tutmaktadır. Bununla birlikte vatandaşlık yalnızca ikametgâhla ilgili bir durum değildir. Sürekli veya uzatılmış ikametgâhın sunduğu bireysel bir statü olmadığı gibi ikametgâh açısından geçici veya sürekli bir bulunmama halinde de son bulmamaktadır. Bu noktada modern devlet kurumu sadece teritoryal bir örgüt değil, bir nevi üyelik örgütü veya vatandaşlık birliğidir¹⁰².

Vatandaşlık devlet içinde kapsayıcı olsa da harici bakımdan dışlayıcı bir işlev görmektedir. Vatandaş ile vatandaş olmayan yabancı arasında kavramsal açıdan, kanunlarla belirlenmiş ve ideolojik bir ayrım söz konusudur. Devlet, sınırları belirlenmiş bir vatandaşlık kurumu içinde vatandaş olan insanların devleti olduğunu iddia etmekte ve meşruiyetini, vatandaşlarının iradelerinin sesi olmak ve çıkarlarını korumak üzerinden kurmaktadır. İşte sınırları çizilmiş bu vatandaşlık genellikle ulus olarak tanımlanmaktadır¹⁰³. Vatandaşlık kavramının ulusla olan bu bağlantısı vatandaşlık kavramını milliyetçiliğin önemli bir unsuru haline getirmektedir. Brubaker'ın vatandaşlığın dahili olarak kapsayıcı ancak harici bakımdan dışlayıcı olduğu yönündeki görüşü ile Benedict Anderson'un ulusun sınırlı hayal edildiği iddiası birbirini tamamlamaktadır. Anderson'a göre ulus sınırlıdır. Bu sınırlılık sayesinde hem ulusun sınırları çizilmekte hem de başka ulusların sınırları kabul edilmektedir. Sınırlılık, ülke içindeki unsurlar bakımından kapsayıcı, ülke dışındaki unsurlar bakımından ise dışlayıcı bir işlev görmektedir. Brubaker'ın içerde kapsayıcı dışarda dışlayıcı olan vatandaşlık kavrayışı esasen Anderson'un sınırlı olarak ifade ettiği ulus hayali içinde uygulama alanı bulmaktadır.

Brubaker, vatandaşlığı bir tür "toplumsal kapanım"¹⁰⁴ olarak ifade etmektedir. Toplumsal kapanımın mimarı ve kefi ise ulus devlettir. Toplumsal kapanım kendini teritoryal sınır, oy kullanmak hakkı, zorunlu askerlik ve vatandaşlığa kabul gibi kurumlar aracılığıyla somutlaştırmaktadır. Söz konusu kapanım vatandaşlık meselesi etrafında şekillenmektedir. Örneğin bir devletin topraklarına girme ve burada kalma vatandaşlara özel kılınmıştır. Oy kullanma hakkı ve askerlik görevi de aynı şekilde vatandaşlara tanınan hak yükümlülüklerdir. Vatandaşlığa kabul süreci de şartlar çerçevesinde devletçe nitelikli görülen ve istendik nitelikte insanları vatandaşlığa kabul etme amacıyla şekillendirilmiştir. Vatandaşlık toplumsal kapanımın bir aracı olarak işlev görmektedir¹⁰⁵.

¹⁰² Rogers Brubaker, *Fransa ve Almanya'da Vatandaşlık ve Ulus Bilinci*, Çev. Ezgi Su Dağabak, Ankara, Gav Perspektif Yayınları, 2022, s. 33

¹⁰³ Brubaker, s. 33.

¹⁰⁴ Brubaker, s. 35.

¹⁰⁵ Brubaker, s. 35-36.

Günümüzde büyük ölçüde kabul edilir olmasa da vatandaşlık hukukunda vatandaşlığın direktif ilkeleri olarak ifade edilen klasik ilkeler vardır. Bu ilkelere göre bir kimsenin mutlaka bir vatandaşlığı olmalı, bir kimsenin aynı anda iki vatandaşlığı olmamalı ve herkes vatandaşlığını değiştirme hakkına sahip olmalıdır¹⁰⁶. Vatandaşlığı olmayan bir kimsenin kalmamasına ilişkin ilke Brubaker'ın perpektifinde ülke bakımından dahili olarak kapsayıcılık harici olarak dışlayıcılık yaratmaktadır. Bir kimsenin bir devletle vatandaşlık yoluyla kurduğu bağ, diğer ülkelerin dışlayıcı olmasının nedenini oluşturmaktadır. Kimsenin iki vatandaşlığının olmaması ilkesi de bu durumu pekiştirmektedir.

Vatandaşlık hukuku, vatandaşlığa ilişkin şart ve esasları düzenleme konusunda devlete mahfuz bir yetki vermektedir. Bu yetkiyi genel hukuk ilkesi olarak değerlendirmek mümkündür. Çünkü devletlerin birbirlerinin münhasır yetkisine saygı göstermesi milletlerarası teamül hukuku kuralıdır. Devletlerin milli hukuk düzenleri tarafından vatandaşlığa ilişkin hususlar tayin edilmektedir. Her devlet vatandaşlarını milli hukuklarına göre tespit etme hakkına sahiptir. Bununla birlikte milli devletlerin vatandaşını tayin hakkının serbestisi sınırsız değildir. Devletlerin vatandaşlık hukuku milli kanun koyucu tarafından düzenlenirken bu düzenlemeler ve uygulamaları milletlerarası vatandaşlık hukukunun ilke ve kıstaslarıyla sınırlıdır¹⁰⁷.

Hukuki içeriği ve kapsamı hakkında ittifaki bir anlayış olmasa da vatandaşlık ya doğumla ya da muhtelif sebeplerle sonradan kazanılmaktadır. Doğumla elde edilen vatandaşlık asli, sonradan kazanılan vatandaşlık ise müktesep niteliktedir. Asli yolla yani doğumla elde edilen vatandaşlığın iki yolu vardır. Bunlardan birincisi kan esası 'jus sanguinius'; ikincisi doğum yeri esası, toprak esası 'jus soli'dir. Jus sanguinius esasına göre çocuk nerede doğmuş olursa olsun anne ve babasının veya bunlardan birinin vatandaşlığını kazanmaktadır. Jus soli esasına göre çocuk anne babasının vatandaşlığı ne olursa olsun doğduğu ülkenin vatandaşlığını kazanmaktadır. Yani Jus sanguinius esasında önemli olan soy iken, jus soli esasında önemli olan doğum yeridir. Vatandaşlığın kazanılmasında jus sanguinius esasını savunanlar, bu savunularının meşruiyet ve doğruluğunu insanlar arasındaki ortak düşünce ve duygunun kaynağı olarak aileye vurgu yapmaktadır. Jus soli esasını savunanlar ise bir ülkede doğmuş olan bir kimsenin bu ülkede yaşayacağına, bu ülkenin gelenek, görenek, düşünce ve hissediş biçimlerini benimseyeceğine, onlara benzeyerek o gruba katılacağına vurgu yapmaktadır. Vatandaşlığın kazanılmasında söz konusu iki yoldan hangisinin tercih edileceği ülkelerin tercihlerine bağlıdır. Ülkeler kendi çıkarlarını göz önünde bulundurarak vatandaşlığın asli yolla kazanılma rejimini düzenlemekte serbesttir. Vatandaşlık konusu içeriği itibarıyla siyasi nitelik taşımaktadır¹⁰⁸. Kan ve toprak esasına göre doğumla vatandaşlık kazanma usullerinde olduğu gibi kişinin doğum aracılığıyla sahip olmadığı bir vatandaşlığa sonradan geçmesi şeklinde

¹⁰⁶ Güngör, *Tabiiyet Hukuku*, s. 20-21.

¹⁰⁷ Güngör, s. 12-13.

¹⁰⁸ Osman Fazıl Berki, "Türk Vatandaşlığı Kanununun Asli Tabiiyete Mütteallik Hükümleri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 7, Sayı 1-2, 1950, s. 146-147.

gerçekleşen telsik yoluyla vatandaşlık kazanma yolunda da devletler çeşitli kriterler koymaktadır.

Vatandaşlık, doğal yapısı gereği çerçevesi çizilerek sınırlandırılmış bir unsurdur. Farklı devletlerde, ait olmanın sınırları farklı biçimlerde yapılmıştır. Bu da ülkelerin yürüttüğü vatandaşlık politikalarının farklılaşmasına neden olmaktadır. Örneğin Fransa ve Almanya birbirine yakın göç süreçleri, birbirine yakın göçmen sayıları ve benzer göçmen politikalarına sahip olmakla birlikte ciddi bir şekilde farklılaşan vatandaşlık politikalarına sahiptir¹⁰⁹.

Almanya'da telsik yoluyla vatandaşlık kazanılması liberalleşme eğiliminde¹¹⁰ olsa da her halükârda Fransa'dakinden daha kısıtlayıcıdır. Telsik şartlarındaki farkların yanı sıra ülkelerin telsik konusundaki siyasi tutumlar da farklılık göstermektedir. Örneğin Almanya'da telsiği destekleyici bir siyasi atmosfer bulunmamaktadır. Fransa'da vatandaşlığın kazanılması sürekli ikametgahın doğal ve istenen bir sonucu iken Almanya'da bu durum istendik ve doğal bir süreç olarak algılanmama eğilimindedir. Telsik yoluyla vatandaşlık kazanma biçimi Fransa'da kanuni statüde meydana gelen bir değişiklik çerçevesinde algılanırken Almanya'da siyasi ve kültürel kimliğin önemli biçimde değişmesi ve dönüşmesi olarak algılanmaktadır. İki farklı algılama biçimi göçmenlerin zihninde Fransa örneğinde sadece yasal bir mesele olarak dururken, Almanya örneğinde siyasi ve kültürel boyutuyla geniş kapsamlı bir mesele olarak durmaktadır. Telsik konusundaki farklı politika ve tutumlardan kaynaklı olarak Fransa ve Almanya'daki telsik oranları arasında ciddi farklılıklar vardır. Örneğin 1981-1989 yılları arasında orijinal vatandaşlığa göre telsik yoluyla vatandaşlık kazanma oranları Fransa'da Almanya'ya göre dört ile beş kat daha fazla olmuştur¹¹¹.

Fransa ve Almanya arasında vatandaşlığa kabul kuralları arasında da önemli farklılıklar vardır. Önemli farklılıklar ülke topraklarında doğma ve uzun süre ikamet etme durumlarının vatandaşlık elde etme konusundaki işlevinden kaynaklanmaktadır. Fransa'da doğuştan veya Fransa'da yaşıyor olup yabancı ebeveynlerden doğan çoğu birey vatandaşlık kazanırken Almanya'da vatandaşlık yalnız soy yoluyla kazanılmaktadır. Almanya'da doğmanın ve uzun süre

¹⁰⁹ Brubaker, *Fransa ve Almanya'da Vatandaşlık ve Ulus Bilinci*, s. 105-107.

¹¹⁰ Söz konusu liberalleşme eğilimi günümüzde hala devam etmektedir. Vatandaşlık Hukukunun Modernleştirilmesine Yönelik Kanun (Gesetz zur Modernisierung des Staatsangehörigkeitsrechts) Alman Parlamentosu tarafından 19 Ocak 2024 tarihindeki oturumunda kabul edilmiş; 22 Mart 2024 tarihinde Devlet Başkanı tarafından imzalanmış; 26 Mart 2024 tarihinde de Federal Resmî Gazetesinde (Bundesgesetzblatt) yayınlanmıştır. Ancak kanunun üç ay sonra yani 27 Haziran 2024'ten itibaren yürürlüğe gireceği kararlaştırılmıştır. Kanun için bkz.: 22 Mart 2024 Tarihli Vatandaşlık Hukukunun Modernleştirilmesine Yönelik Kanun (Gesetz zur Modernisierung des Staatsangehörigkeitsrechts), (Federal Resmî Gazete, 26 Mart 2024, Sayı 104, <https://www.recht.bund.de/bgbl/1/2024/104/VO>). Bu kanunun vatandaşlığa ilişkin getirdiği en önemli yenilik çifte vatandaşlığın kabulüdür. Kanunda önce birisi, Alman vatandaşlığına geçmek istiyorsa önceki vatandaşlığından vazgeçmesi gerekmekteydi. Bu kanunla kişilere, önceki vatandaşlığını kaybetmeden Alman vatandaşı olma hakkı tanınmıştır. Kanun, vatandaşlığa alınmadan önce ikamet süresini kısaltmıştır. Vatandaşlığa alınmadan önceki ikamet süresi sekiz yıldan beş yıla veya kişinin belirli kriterlere göre entegrasyonunun iyi olduğu tespit edilirse üç yıla kadar kısaltılmıştır. Kanun, yabancı ebeveynlerden Almanya'da doğan çocukların ebeveynlerden birinin Almanya'da beş yıldan fazla yasal olarak yaşaması ve sürekli oturum hakkına sahip olması durumunda kendiliğinden Alman vatandaşı olmasının önünü açmıştır.

¹¹¹ Brubaker, *Fransa ve Almanya'da Vatandaşlık ve Ulus Bilinci*, s. 108-112.

ikamet etmenin vatandaşlığı etkisi yoktur. Fransız vatandaşlık yasası, göçmenlerin ikinci ve üçüncü nesillerini kendiliğinden Fransız vatandaşlığına dönüştürürken Almanya bu konuda o kadar kabullenici bir politika sergilememektedir. Ancak şunu da unutmamak gerekir ki Fransa'da da Almanya'da olduğu gibi jus sanguinis (kan hakkı) esasına dayanarak vatandaşlığa kabul kuralları koymuştur. İki ülke arasındaki önemli fark Fransa'nın jus sanguinis (kan hakkı) esasına dayanarak vatandaşlığa kabul kurallarını, jus soli (toprak hakkı) esasıyla tamamlamasıdır. Bunun aksine Almanya yalnızca jus sanguinis (kan hakkı) esasına dayanmaktadır. Almanya'da doğmak veya uzun süreden beri ikamet etmek vatandaşlık konusunda herhangi bir etkiye sahip değildir. İkinci veya üçüncü nesil göçmenler yalnızca telsik yoluyla vatandaşlık kazanabilmektedir¹¹².

Alman vatandaşlık yasasının önemli bir ayrıksı tutumu da göçmenlerin vatandaşlığı konusunda benimsediği yaklaşımdır. Almanya'da Alman olmayan göçmenler için vatandaşlık son derece kısıtlayıcı bir tanıma sahiptir. Ancak etnik kökeni Alman olan kişiler için bu kısıtlayıcı tanım bir anda son derece geniş bir tanıma dönüşmektedir. Etnik kökeni Alman olan göçmenler konusundaki kapsayıcı yaklaşım iki grup için geçerlidir. Birinci grup, Almanya'nın İkinci Dünya Savaşı sonrasında Batı ve Doğu olarak ikiye bölünmesiyle ilgilidir. Batı Almanya resmi adıyla, Almanya Federal Cumhuriyeti'dir. Doğu Almanya resmi adıyla, Almanya Demokratik Cumhuriyeti'dir. Tarihsel süreçte Almanya Federal Cumhuriyeti'nin yani Batı Almanya'nın tanıdığı vatandaşlık Almanya Demokratik Cumhuriyeti yani Doğu Almanya vatandaşlarını daime muhteva etmiştir. Yani vatandaşlık bakımından Almanya hiçbir zaman ikiye bölünmemiştir. Alman vatandaşlığında bölünme 1967-1990 yılları arasında Doğu Almanya'da gerçekleşmiştir. Doğu Almanya kendine özgü bir vatandaşlık tanımı yapmışken Batı Almanya böyle bir ayrıma gitmemiştir. Batı Almanya tek bir Alman vatandaşlığı konusunda ısrarını sürdürmüştür. İlerleyen süreçte, 1990 yılında, Doğu Almanya'daki insanların Batı Almanya'ya geçmesiyle birlikte Batı Almanya'nın tek bir Alman vatandaşlığı konusundaki ısrarcı tutumu işlerlik kazanmıştır. Doğu Almanya'dan gelen insanlar ikamet ve çalışma şartlarını anayasal bir hak olarak halihazırda elde etmiştir. İkinci grup, Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği'nden gelen göçmenlerle ilgilidir. Almanya bu göçmenlere diğer göçmenlerden farklı bir yaklaşım sergilemektedir. Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği'nden gelen göçmenler kanuni olarak Alman vatandaşı sayılmakta ve herhangi bir bekleme süresine tabi olmaksızın vatandaşlık haklarından yararlanmaktadır. Bu durum adeta tarih boyunca Almanların Slav topraklarına gerçekleştirdiği genişleme çalışmalarını tersine döndürmüştür; 1988-1991 yılları arasında Almanya'ya etnik kökeni Alman olan bir milyondan fazla göçmen gelmiştir¹¹³.

Brubaker'ın vatandaşlık politikaları bağlamında Fransa ve Almanya karşılaştırmasıyla ortaya koyduğu farklılıklar, çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde detaylıca ele alınan Meinecke'nin

¹¹² Brubaker, s. 113-114.

¹¹³ Brubaker, s. 115-117.

kültürel ve devletsel milliyetçilik¹¹⁴; Plamenatz'ın batı ve doğu milliyetçiliği¹¹⁵; Kohn'un batı ve batı dışı milliyetçilik¹¹⁶; Smith'in Batılı/sivil ile Batılı olmayan/etnik tip milliyetçilik olarak ele alınan teorik tartışmanın olgusal karşılığıdır. Fransa burada devletsel, batı ve sivil kanadı; Almanya kültürel, doğu, batı dışı ve etnik tarafı temsil etmektedir.

Hans Kohn, batı dünyası milliyetçiliği ve batı dünyası dışı milliyetçiliği şeklinde bir tipoloji yaratmıştır. Batı milliyetçiliği; hukuki, siyasi ve sivil özellik göstermektedir. İngiltere, Fransa, Hollanda, İsviçre, Amerika Birleşik Devletleri ve Britanya egemenliğindeki ülkelerde batı milliyetçiliği hakimdir. Batı dışı milliyetçilik, etnik özellik göstermektedir. Orta ve Doğu Avrupa ile Asya'daki ülkelerde batı dışı milliyetçilik hakimdir¹¹⁷. Fransa'da yasal çerçeveye yapılan vurguyla genişlemeci bir yaklaşımda vatandaşlık politikası uygulanması; Almanya'da ise etnisiteye yapılan vurguyla sınırlayıcı bir vatandaşlık politikası uygulanması Kohn'un hukuk, siyasi ve sivil zemine karşı etnik zeminle ortaya koyduğu karşılaştırmayı doğrulamaktadır.

İnsanların devletle olan ilişkisini belirleyen vatandaşlık yeni bir kavram değildir. Kavram, modern çağdan ve modern devlet ortaya çıkmadan çok önce vardı. Kavramın ilk olarak Antik Yunan'da polis devletinde kullanıldığı bilinmektedir¹¹⁸. Antik Yunan'da vatandaşlık çok sınırlı sayıdaki insanın sahip olduğu bir ayrıcalık olarak polis devletinin yönetimine bağlı olmak anlamında kullanılmıştır. Antik Roma'da vatandaşlık, geniş bir toprak üzerinde egemen olan merkezi bir imparatorluk yönetimine aidiyet duymak anlamında kullanılmıştır. Söz konusu aidiyet duygusu Roma vatandaşlığını, Antik Yunan vatandaşlığından ayıran en önemi farklılıktır. Orta Çağ zamanlarında vatandaşlık, kent devletlerinin güçlenmesiyle kentsoylu olmak üzerinden tanımlanmıştır. Vatandaşlığın, insanların bir bütün olarak vatandaş niteliği kazanıp bir devlete mensubiyet anlamına kullanılması Fransız Devrimi'ni takip eden süreçte gerçekleşmiştir¹¹⁹.

Modern vatandaşlık anlayışı ve modern vatandaşlık anlayışını yenileyen/değiştiren anayasal vatandaşlık anlayışı, Fransız Devrimi sonrasındaki anayasacılık hareketiyle şekillenmiştir. Vatandaşlık, anayasalarda farklı referanslarla vurgulanmış, bu referanslar kimi zaman tek bir ulus ve/veya etnik kimliği öne çıkaran dışlayıcı bir yaklaşımla, kimi zamansa farklı ulus ve/veya etnik kimlikleri dile getirerek eşitlik temelli bir yaklaşımla kendini göstermiştir. Ek olarak vatandaşlık bazı anayasalarda sadece hukuki bir statü olarak bazılarında ise etnik ve kültürel unsurlarla bağlantılı siyasi bir kimlik olarak yer almıştır.

¹¹⁴ Meinecke, *Weltbürgertum und Nationalstaat*.

¹¹⁵ Plamenatz, "Two Types of Nationalism".

¹¹⁶ Kohn, *The Idea of Nationalism*.

¹¹⁷ Kohn, s. 330-331.

¹¹⁸ Fazıl Hüsnü Erdem, "Anayasal Vatandaşlık ve Yeni Anayasa", *Liberal Düşünce*, Cilt 17, Sayı 66, Bahar 2012, s. 50-51.

¹¹⁹ Kubilay Düzenli, *Yurttaşlığın Tarihsel Dönüşümü ve Türkiye'de Yurttaşlık* (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020 (<https://tez.yok.gov.tr>, Tez No: 660329), s. 186.

1.2.3. Etnisite

Etnik kavramının sözlük tanımı “kavimle ilgili; kavmi, ırkı”¹²⁰ şeklindedir. İnsanlar, ortak bir kültürel ve tarihsel müktesebatı paylaşarak ve ortak bir soydan geldiklerine yönelik inançla etnik gruplar oluşturmaktadır¹²¹. Milliyetçiliğin temel unsurlarından biri olan etnisite kavramıyla ulusun içinde yaşanan zamanın şartlarına göre tesadüfi olarak şekillenmiş bir topluluktan öte bir anlamı olduğuna gönderme yapılır. Bu öte anlam mevcut ulus içindeki insanların geçmişe dayalı bir ilişki içinde olduğudur. Etnisite, insan topluluğunun geçmişiyle ilgili tarihsel bir gerçekliği ortaya koyar. Bununla birlikte aynı etnik kökene sahip olmak insanlar arasında, birlikte hareket etme eğilimini tetiklemeyebilir. Ayrıca her etnisite de bir ulus değildir. Dünyada ulustan çok daha fazla etnisite mevcuttur. Bu etnik grupların bir kısmı çok az bir nüfusa sahiptir, bir kısmı büyük bir ulusa entegre olmuştur veya o ulus içinde bulunmayı kabul etmiştir¹²².

Milliyetçiliği besleyen bir olgu olan etnisite sayesinde ulusun parçaları arasında dayanışma ve birliktelik sağlanmaktadır. Buradan hareket ederek milliyetçiler, uluslarının eskilere uzanan ortak bir geçmişi olduğunu ve bugünkü birlikteliğin geçmişin sağladığı ortak mirastan kaynaklandığı dile getirmektedir. Milliyetçilik, geçmişe yönelik referanslarla toplumun hafızasını canlı tutmaya çalışmaktadır. Etnisiteye yönelik vurgunun söz konusu faydalarının yanında vurgunun kendisi, kendi içinde bir tehlikeyi de barındırmaktadır. Etnik çeşitliliği fazla olan devletlerde ulusal birliğin sağlanmasında sorunlar yaşanabilmektedir. Farklı etnik grupların devlete olan aidiyetlerini artırmak için devletler, tüm vatandaşlara karşı eşit davranma, demokratik katılım yollarının tüm vatandaşlara açılması ve üretilen refahtan herkesin pay almasının sağlanması gibi politikalar uygulamaktadır¹²³.

Ulus ve milliyetçilik bağlamında etnisiteye atfedilen rol, çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde detaylıca ele alınan milliyetçilik kuramlarına göre değişmektedir. Kimisi etnisiteye kurucu, kimisi etkisiz, kimisi ise iki uç bakışın ortasından bir rol biçmektedir.

Milliyetçilik kuramlarının büyük çoğunluğu; millet ve milletin ne olduğu, ne zaman doğduğu, modern bir şey olup olmadığı, farklı milliyetçilik türlerinin var olup olmadığını açıklığa kavuşturmaya çalışmaktadır¹²⁴. Milliyetçilik kuramlarında farklı sınıflamalara rastlamak mümkün olsa da milliyetçilik üzerine çalışan düşünürler büyük çoğunlukla üçlü sınıflama üzerinde uzlaşmaktadır. Milliyetçilik kuramları ‘ilkçi’, ‘modernist’ ve ‘etno-sembolcü’ olarak üçe ayrılmaktadır¹²⁵. İlkçi kuram, ulusları, geçmişten beri var olan doğal yapılar olarak etnik

¹²⁰ Örnekleriyle *Türkçe Sözlük*, s. 870.

¹²¹ Heywood, *Siyaset*, s. 176.

¹²² Beriş, “Milliyetçilik”, s. 114-115.

¹²³ Beriş, s. 115.

¹²⁴ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, s. 64.

¹²⁵ Özkırımlı, s. 70.

bağlarla ele almaktadır. Bu kuram ulusların ortak bir tarihsel arka planına vurgu yaparak ulusu meydana getiren etmenlerin oluşmasında birlik ve beraberliğin rolüne dikkat çekmektedir. Diğer taraftan milliyetçilik açıklamaları biyoloji ve genetikten temellenmektedir. Modernist kuram, milliyetçiliği modern zamanların ürünü olarak görmektedir¹²⁶. Bu kurama göre milliyetçilik; “kapitalizm, sanayileşme, merkezi devletlerin kurulması, kentleşme, laikleşme gibi modern süreçlerle” ilgilidir. Modern zamanlardan önce milliyetçiliğe rastlamak mümkün değildir çünkü milliyetçiliği meydana getirecek sosyal, politika ve iktisadi şartlar o dönemde mevcut değildi. Bu açıdan milliyetçilik, modern çağda oluşmuş bir ideoloji olarak milletleri önceleyerek milletleri meydana getirmiştir¹²⁷. Etno-sembolcü kuram, ilkçi kuramcılarının görüşlerini paylaşmayan ve modernist kuramcılarının açıklamalarını eksik bulan John Armstrong, Antony D. Smith ve John Hutchinson tarafından ilkçi ve modernist kuram arasında bir “orta yol” bulma çabasının ürünüdür. Onlara göre modern zamanların ürünü olan milliyetçiliği anlamak için milletlerin uzun geçmişine giderek etnik kökenleri araştırmak gerekmektedir¹²⁸. Görülmektedir ki etno-sembolistler etnik bağlara yaptıkları vurguyla ilkçilere, milliyetçiliğin modern zamanlarda ortaya çıktığını kabul ederek de modernist kuramcılara yaklaşmaktadır.

Hem milliyetçilik hem de etnisite, geleneksel düzeninin bir parçası olarak varlığını korumaya devam etmektedir. Her iki kategori modern kimliğin bir unsuru olarak ileri sürülmektedir. Milliyetçilik ve etnisite birer kategorik kimlik olarak günlük yaşamı şekillendirmekte; önceden ve bugün var olan homojen kimliklerin kavranmasını ve yeniden inşa edilmesini sağlamaktadır. Milliyetçiliği ve etnisiteyi birbirinden tamamen ayırmak ve milliyetçiliği, doğrudan etnisiteden kaynaklanan bir kategori olarak ele almak mümkün değildir¹²⁹. Carlton Hayes, Hans Kohn, Hugh Seton-Watson, Elie Kedourie, Ernest Gellner, Eric Hobsbawm gibi yirminci yüzyılın pek çok milliyetçilik düşünürü, milliyetçiliğin önceden var olan etnik kökenle açıklanamayacağını iddia etmiştir. Buna karşın Anthony D. Smith, milliyetçiliğin modernlik öncesindeki etnisiteyle diğer düşünürlerin kabul ettiğinden çok daha derin kökleri olduğunu iddia etmiştir¹³⁰.

Hobsbawm, *Ethnicity and Nationalism in Europe Today* başlık çalışmasına ilginç bir benzetmeyle başlamaktadır. Ona göre Pakistan’daki haşhaş yetiştiricileri, eroin bağımlıları için ne ise tarihçiler de milliyetçilik için aynı şeye karşılık gelmektedir. Haşhaş yetiştiricileri ve tarihçiler piyasa için hammadde sağlamaktadır. Birisi bağımlılar için üretim yaparken diğeri uluslar için üretim yapmaktadır. Geçmişi olmayan ulus kavramı çelişkili bir şeydir. Bir ulusu ulus yapan şey geçmiştir. Bir ulusu diğer uluslar karşısında var eden ve onu üretenler tarihçilerdir. Hobsbawm, mesleği olan tarihçilerin milliyetçilik için vazgeçilmez bir unsur

¹²⁶ Beriş, “Milliyetçilik”, s. 110.

¹²⁷ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, s. 96-97.

¹²⁸ Özkırımlı, s. 190-191.

¹²⁹ Craig Calhoun, “Nationalism and Ethnicity”, *Annual Review of Sociology*, Sayı 19, 1993, 211.

¹³⁰ Calhoun, s. 227.

olduğunu dile getirmektedir. Milliyetçi saiklerle seferber edilen tarihçiler, etnograflardan ve filologlardan çok daha vazgeçilmez konumdadır. Ancak ona göre bu durum, problemli bir durumdur. Etnisite ve milliyetçilik üzerine yazan tarihçiler, yazdıklarına siyasi ve ideolojik açıdan harekete geçirici müdahalelerde bulunmaktadır¹³¹. Geçmişe ışık tutan tarihçiler, ismine ne denirse densin insan gruplarının, toplulukların veya ulusların dil, kültür, ortak yaşam ve deneyim bağlamında çeşitli ortaklıklarını tespit etmesi etnisiteyle bağlantılı olarak milliyetçilik için kullanışlı bir kaynak oluşturmaktadır.

Hobsbawm'a göre esasen kıyaslanamaz ve farklı olan etnisite ve milliyetçilik kavramları birbiriyle son derece ilişkili olarak ele alınmaktadır. Örneğin kendi kaderini tayin hakkına sahip ve bağımsız bir ulus devlet kurma iddiasına sahip her ulusun etnik ve dilsel özellikleri öne çıkarılmaktadır. Avrupa'daki ayrılıkçı hareketler çoğunlukla etnisiteye dayanmaktadır. Biz olmak üzerinden hareketle Basklar, Katalanlar, İskoçlar, Hırvatlar ve Gürcüler; İspanyol, İngiliz, Sırp ve Ruslardan farklı halk olduklarını seslendirmektedir. Bu seslendirme, aynı devlet içinde yaşanmaması gerektiği sonucunu doğurmaktadır. Bu bağlantılarla milliyetçilik ve etnisite oldukça bağlantılı olarak algılanmaktadır. Oysa gerçek durum farklıdır. Milliyetçilik, tarihsel olarak çok yeni olan siyasi bir programdır. Fransız Devrimi'nden bu yana ulusların bölgesel devletler kurması gerektiğini savunan bir programdır. Bu program uygulamada homojen bir nüfusu içeren, sınırları açıkça tanımlanmış bir bölgede egemenlik kurulması şeklinde işlemektedir. Etnisite, doğası itibarıyla programlı ve siyasi bir kavram değildir. Bu yönüyle milliyetçilikten ayrılır. Ancak kimi zaman etnisiteye bilinçli olarak siyasi bir işlev kazandırılmaktadır. Yani milliyetçilikle bağlantılı hale getirilmektedir. Bu durumda etnisite, ulusa tarihsel bir soyağacı sağlamaktadır. Etnisite 'biz' duygusuyla insanlar arasında bir grup kimliği yaratmaktadır¹³². Öyle ki etnisite "milliyetçiliğin boş konteynerlerini doldurmanın" bir aracıdır¹³³.

Gellner'e göre on dokuzuncu ve yirminci yüzyılın belirgin özelliği, etnik köken meselesinin gün yüzünde olmasıdır. Marksizm ve liberalizm, milliyetçiliğin siyasi gücünü küçümseyerek yanılığa düşmüştür. Ancak bu yanılığın, haklı gerekçeleri vardır. Marksizm ve liberalizm tarafından milliyetçiliğin etkisini git gide yitireceği düşünülmüş ve milliyetçiliğin etkisini yitireceği yönünde tutarlı ve ikna edici gerekçeler üretilmiştir. Sanayileşme öncesi toplumlar, büyük kültürel farklılıklara ve girift bir iş bölümüne sahip olmuştur. İnsanlar kimliklerini hayatın bütününe yayılmış olan bu çeşitlilik içerisinde ifade etmiştir. Bir insanın kim olduğu, yediği veya yemediği, içtiği, giydiği, konuştuğu ve evlendiği kişiden anlaşılmaktadır. İşte etnisite, bu hayat meşgalelerinin örtüştüğü insanların benzerliğinden kaynaklanmaktadır. Bu yanıla etnisite politik bir unsur değildir. Ancak kültürel özellik gösteren etnik bir grup, kendi müstakilliği dışına çıkıp kendisine siyasi bir sınır talep ettiğinde etnisite, siyasallaşmış ve

¹³¹ Eric John Hobsbawm, "Ethnicity and Nationalism in Europe Today" in Gopal Balakrishman (Ed.), *Mapping The Nation*, New York, Verso, 1996, s. 255.

¹³² Hobsbawm, s. 256-257.

¹³³ Hobsbawm, s. 258.

milliyetçiliği doğurmuştur. Doğan yeni durumda, etnisite ve siyasi sınırların örtüşmesi ve yöneten ile yönetilenlerin aynı etnik kökene sahip olması önemli hale gelmiştir. Sanayileşme öncesi toplumlarda, etnik çeşitlilik çok fazla olmasına rağmen siyasi milliyetçilik ortaya çıkmamıştır. Her etnik kökenin müstakil bir siyasi birime sahip olması veya her siyasi birimin homojen bir etnik altyapıya sahip olması gibi bir zorunluluk hissedilmemiştir. Bu dönemde kültürel ve etnik farklılaşma, işlevsel ve olumlu anlamda algılanmıştır. Kültürel ve etnik farklılaşmaya hiyerarşik ve belirsiz rolleri ortadan kaldırarak sosyal zemindeki rolleri meşrulaştırdığı ve farklılıkların sahiplerinin hak ve sorumluluklarını belirginleştirdiği gerekçesiyle iyi gözle bakılmıştır¹³⁴.

Sanayi toplumunda, sanayileşme kültürel ve dolayısıyla etnik farklılaşmayı yok etmiştir. Sanayi toplumunun çalışma şartları kültürel farklılığı muhteva eden sosyal yapıyı bozmaktadır. Kültürel farklılıkları sanayileşme tarafından yerle bir edilmektedir. Birbiriyle örtüşen ve birbirini harekete geçiren kültürel farklılıklar yok oldukça etnisite de yok olmaktadır. Çünkü etnisiteyi, kültürel farklılıklar meydana getirmektedir. Kültürel farklılıkların yitirilmesi etnik kimliğin kaybolması ve etnisitenin siyasi önemini yitirmesi anlamına gelmektedir¹³⁵. Bu bakış açısı ters taraftan “ne kadar çok endüstrileşme, o kadar az milliyetçilik” bakış açısını doğurmaktadır¹³⁶. Bu bakış açısıyla milliyetçiliğin tükenip yok olması gerekirken öyle olmamıştır. Gellner’e göre bunun iki gerekçesi vardır. Birincisi sanayi toplumundaki ‘Yüksek Kültür’ ile ilgilidir. Yüksek kültür kavramıyla azınlığın tekelinde olmayan, yazılı, okullarda yapılan, eğitimle aktarılan ve manevi olarak formüle edilmiş bir kültür kastedilmektedir. İnsanlık tarihinde ilk kez sanayi toplumunda tüm toplumun yararlandığı bir unsur olarak yüksek kültür sadece eğitimden, kullanma talimatlarını okumaktan, bilgisayar kullanmaktan ibaret değildir. Yüksel kültürün öncelikle Rusça, İngilizce, Arapça gibi belirli bir dilde ifade edilmesi zorunluluğu vardır. Ayrıca yaşamada dair kural ve kurumları düzenlediği için kültürel bir boyutu da vardır. On dokuzuncu ve yirminci yüzyılda insanlar sanayileşmiş bir toplumun içinde olmakla birlikte bu toplumun içinde bir Rus, bir Alman ve bir Japon olarak yer almaktadır. Sanayi toplumunda insanlar sadece sanayi toplumunun gerektirdiği becerileri kazanmadıkları için değil, bu becerileri yanlış bir dilde kazandıkları için toplumdan dışlanmaktadır. Yani sanayileşmenin ‘Yüksek Kültür’ü nötr bir kavram değildir. Karakterini oluşturan etnik renkler içermektedir. Etnisitenin de bir parçası olduğu kültürel normlar yükümlülükler, zorunlulukları ve beklentiler doğurmaktadır. Örneğin bir Polonyalı Katolik, bir İranlı Şii, bir Fransız Katolik olmak veya olmasa bile en azından Müslüman olmamak zorunluluğu altındadır. Milliyetçiliğin sanayi toplumunda tükenip yok olmamasının ikinci nedeni sanayileşmenin tüm insanlığın gündemine aynı zamanda gelmemesidir. Sanayileşme, dünyada farklı zamanlarda başlamış ve ekonomik güç ve zenginliğin paylaşımı bakımından

¹³⁴ Ernest Gellner, *Milliyetçiliğe Bakmak*, Çev. Simten Coşar, Saltuk Özertürk, Nalan Soyarak, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998, s. 58-60.

¹³⁵ Gellner, s. 60-61.

¹³⁶ Gellner, s. 62.

büyük uçurumlar yaratmıştır. Gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler arasında ekonomik ve siyasi gücün paylaşımı konusunda acılarla dolu çatışmalar yaşanmıştır. Bu ülkelerde kendi sınırlarını çizerek ötekini dışarıda bırakma eğilimi güçlenmiştir. Gelişmiş ülkeler, sanayi toplumunun ihtiyacı olan ucuz emeği az gelişmiş ülkelere temin etmeye istekli olsalar da ülkelere gelen ve kültürel olarak farklılaşan insanların vatandaşlığın getirdiği haklardan tam olarak yararlanmasına ve gelişmiş toplumsal yaşamı onlarla paylaşmaya mesafeli durmuşlardır. Bunun doğurduğu kültürel ayrımcılık bu insanları suça iterek onlara yönelik ön yargıları daha da güçlendirmiştir. Sonuç olarak bu şartlar, her iki toplumda da milliyetçi duyguları tahrik etmiştir¹³⁷. Sanayi toplumu öncesi milliyetçi olmayan toplumdaki sanayi toplumu milliyetçi topluma geçişin sistematığı şudur:

“İlkinde, çoğu birbiriyle çakışan büyük bir kültürel farklılıklar zenginliği, bir bütün olarak politik sarsıntılara yol açmaz. Tam tersine varolan toplumsal ve politik yapıyı sigortalar ve destekler. Buna karşılık, endüstriyel üretimin şartları altında standartlaşan üretici faaliyetler, içsel olarak homojen olan ve dışarıya ile farklılaşan politik birimleri ortaya çıkarır; bu birimler hem politik, hem de kültürelidir. Politik birim (devlet) kültürün korucusudur, kültür de devletin meşruluğunu ve sembollerini sağlar. İngiliz monarşisi, kendini resmi olarak bir *inancın* koruyucusu olarak tanımlasa da, gerçekte modern İngiliz devleti bir doktrini değil, bir *kültürü* korur.”¹³⁸

Gellner’in kültür ile kastettiği şey etnisitenin ta kendisidir. Kültür yerine etnik köken kavramı getirilse düşünürün bu ifadelerle anlatmak istediği husustan ne fazlası ne de eksisi ortaya çıkar. Ona göre sanayi toplumunda “etnisite kimlikle donatılmanın ana metodu”¹³⁹ olmuştur. Hobsbawm ve Gellner, etnik kökeni milliyetçilik açısından modernizmle bağlantılı olarak ele almışlardır. Onlara göre etnisite modern zaman öncesinde var olarak milliyetçiliğe yol açan bir unsur değildir. Antony D. Smith, bu bakış açısını paylaşmamaktadır. Ona göre etnisite milliyetçilik için her şey olmamakla birlikte milliyetçilik için bağları geçmişte olan kurucu bir unsurdur.

Antony D. Smith, Freud’un Oedipus kompleksini hatırlatarak mitleri, dramatik bir örüntüyle anlatılan ve geçmişe vurgu yapan ancak geçmişe vurgu yapmasının nedeninin bugünün veya geleceğin amaçlarına hizmet etmek olan bir masal olarak dile getirmektedir. Ona göre milliyetçilik de modern zamanların sık rastlanan ve popüler mitlerinden biridir. Millet de bu mitin merkezinde yer almaktadır. Milliyetçilerin dile getirdiği millet hükmü gücünü; bir halkın, topluluğun ya da bölgenin geleneklerinde canlı duran yaşamlarının ilk evrelerine kadar uzanan anıları, sembolleri, mit ve değerlerine yapılan vurgudur.¹⁴⁰

¹³⁷ Gellner, s. 65-69.

¹³⁸ Gellner, s. 69-70.

¹³⁹ Gellner, s. 72.

¹⁴⁰ Smith, *Milli Kimlik*, s. 40.

Etniklik kavramı yeknesak bir kabul edilişe sahip değildir. Kimileri için kavram, zamandan bağımsız, doğal olarak var olmuş ve insanlığa verili olarak bağışlanmış ilksel ve asli bir özelliğe sahiptir. Kimileri içinse kavram durumsal niteliktedir. Bu bakış açısına göre bir etnik gruba ait olmak, kişinin yaşadığı zamanın şartlarına göre değişebilmektedir. Kişinin mevcut durumu değiştiğinde etnik gruba olan aidiyeti de değişecektir. Yani kişinin bağlı olduğu kimlik ve söylemin değeri farklı dönem ve durumlara göre değişmektedir. Söz konusu durum etnikliğin araçsal bir işlevini gün yüzüne çıkarmaktadır. Etniklik, iktidar mücadelesi içinde bir grup seçkinin çıkarları için de kullanılabilir. Bu şekilde, bir mücadelede, etnisite faydalı bir araç haline gelmektedir. Smith, bu iki uç yaklaşım yerine ikisi arasında yer alan bir kimlik olarak etnisitenin tarihi ve sembolik-kültürel özelliklerini önemseyen bir bakış açısını benimsediğini dile getirmektedir¹⁴¹. Ona göre etnik grup;

“...soya ait mitlerin rolünü ve tarihi anılarını vurgulayan, din, gelenek, dil ya da kurumlar gibi bir ya da birden fazla kültürel farklılığa göre tanınan ve ayırddeden bir kültürel kolektif tipidir. Bu tür kolektifler sadece tarihi anıların devamı bakımından özel bir önem taşımaları bakımından değil, her bir etnik grubun özel tarihsel güçlerin ürünü olması ve bu nedenle tarihsel değişim ve çözümlere maruz kalması anlamında da hiç şüphesiz ‘tarihi’dir.”¹⁴²

Smith, etnik bir topluluğun altı temel niteliğini dile getirmektedir. Bunları “kolektif bir özel ad, ortak bir soy miti, paylaşılan tarihi anılar, ortak kültürü farklı kılan bir ya da daha fazla unsur, özel bir ‘yurt’la bağ, nüfusun önemli kesimleri arasındaki dayanışma duygusu”¹⁴³ olarak dile getirmiştir. Bir insan topluluğu bu niteliklere sahip olma ölçüsüne göre eğer bu niteliklerin çoğuna sahipse ideal kabul edilen etnik topluluk tipine o ölçüde yaklaşmaktadır. Eğer bir yerde bu niteliklere rastlanıyorsa orada ortak bir tarihsel kültürü paylaşan bir insan topluluğuyla karşılaşmaktadır. Bu niteliklere sahip bir etnik topluluk, grubun zihinsel özelliklerini tayin eden özgül genetik biyolojik niteliklere sahip olduğu iddia edilen bir toplumsal grup anlamında ırktan kesin suretle ayırt edilmelidir.¹⁴⁴ Çünkü etnisite, bir insan topluluğunun ulus olarak kabul edilmesi için benzer kalıtsal biyolojik niteliklere sahip olması gerektiğini savunan ırkçılıktan farklıdır.¹⁴⁵ Irk, insanlar arasındaki fiziksel ve kalıtsal farklılıklara karşılık gelmektedir. Bu farklılık; sözde, bir insan topluluğunu başka insan topluluklarında, cilt ve saç rengi, vücut ve yüz özellikleri gibi kalıtsal sebeplerden kaynaklı birbirinden ayırmaktadır¹⁴⁶. Irkçılık ise insanların biyolojik olarak doğal bir biçimde farklı ırklar şeklinde ayrıştığından hareketle toplumsal ve siyasal çıkarımlarda bulunan bir inanç veya doktrindir. Irkı açıklamaya çalışan teoriler insanlar arasındaki kültürel, entelektüel ve ahlaki farklılıkları temel bit nitelik

¹⁴¹ Smith, s. 40-41.

¹⁴² Smith, s. 41.

¹⁴³ Smith, s. 42.

¹⁴⁴ Smith, s. 42-43.

¹⁴⁵ Beriş, “Milliyetçilik”, s. 115.

¹⁴⁶ Heywood, *Siyaset*, s. 179.

olarak kabul ettikleri genetik farklılıklara dayandırmaktadır¹⁴⁷. Etnisite kavramında ortak bir soy söylemiyle ırka yönelik bir vurgu olsa da etnisite ile ırk eş kavramlar değildir. Etnisite genetik olarak farklılığa vurgu yapan ırk perspektifinden çok daha geniş ve kapsayıcı bir biçimde tarihi, kolektif bir bütünlüğü, birliktelik duygusunu ve özgül nitelikleri içermektedir.

Smith, “tarihi bir toprağı/ülkeyi, ortak mitleri ve tarihi belleğı, kitlevi bir kamu kültürünü, ortak bir ekonomiyi, ortak yasal hak ve görevleri paylaşan bir insan topluluğı”¹⁴⁸ şeklinde yaptığı ulus tanımından ulus ve etnisite arasındaki yakın ilişkinin görülebileceğini düşünmektedir. Ona göre ulus bu tanım gereğı müşterek mitleri ve hatıraları olan teritoryal bir topluluktur. Ancak etnik bir grupta, ülke ile olan bağ tarihsel ve simgesel kalırken, ulusta bu bağ fiziki ve filli hale dönüşmektedir. Uluslar etnik unsurlara ihtiyaç duymaktadır. Etnik unsurlar sonradan organize edilebilmekle birlikte teritoryal olarak belirli bir yurda dair müşterek mit ve hatıralar olmaksızın ulusu anlamak mümkün değildir. Burada ulusların etnik bir çekirdek çerçevesinde oluşması söz konusudur. Uluslara özgü nitelikler, geçmişteki etnik çekirdeğı etkileyen toplumsal ve tarihi şartların ürünü olarak şekillenmektedir¹⁴⁹.

1.2.4. Milli kimlik

Anthony D. Smith, *Milli Kimlik* isimli eserinde milli kimliğe ilişkin detaylarına değinmeden önce milli ve diğer kimliklerin farkını Sofokles’in Kral Oedipus oyunu üzerinden açıklamaya çalışmıştır. Ona göre bu oyun bir kimlik sorunu üzerine kurulmuştur¹⁵⁰. Daha detay bir ifadeyle oyunda bireysel kimlik ve kolektif kimlik sorunu oyunun bütününde işlenmektedir. Oyunda Oedipus kendi hakkındaki gerçeğı ulaşmak isterken, ulaştığı her kendilik durumunda gerçeğı ulaşmadığını anlamaktadır. Ulaştığı kendilik durumları, gerçeğı yansıtmasa da Oedipus, kendine, toplumsal bir rol ve kategori içinde rastlamıştır. Gerçekten de Oedipus oyunda katil, köle, kral gibi pek çok kategori ve rol içine girmektedir. Bu rol ve kategoriler beşinci yüzyılda sembolik ve mitsel anlamları nedeniyle Yunanlıların çok aşına olduğu kolektif kimlikleri oluşturmaktadır. Kökenindeki gizemi araştıran Oedipus çabalarıyla ulaştığı kimliklerden birini çıkarıp diğerini giymektedir. Yeni bir kimliğe ulaşana kadar mevcut kimliğinin rollerini ve yerini temsil etmektedir. Baba, koca, kral, kahraman gibi kimlikleri vardır. Yeni hakikat ortaya çıkana kadar Oedipus’un bireysel kimliğii bu toplumsal ve kültürel kategorilerden oluşmaktadır. Ulaştığı her yeni kimlikle Oedipus’un eski kimliğii tepetaklak olmaktadır. Smith’e göre Oedipus; bir insanın ailevi, ülkesel, sınıfsal, etnik ve cinsel kimliğii meydana getirdiğı çoklu kimlik ve rollerden meydana gelmekte olduğunu ve bu toplumsal kimliklerin değıştirilebilir veya ortadan

¹⁴⁷ Heywood, s. 190.

¹⁴⁸ Smith, *Milli Kimlik*, s. 70.

¹⁴⁹ Smith, s. 70-71.

¹⁵⁰ Smith, s. 13.

kaldırılabilir olduğunu göstermektedir¹⁵¹. Smith'in milli kimliğe değinmeden önce bir oyun üzerinden yaptığı bu girizgâh milli kimliği doğru anlama zemini oluşturmaktadır. Öyle ki kimliği bireysel ve kolektif kimlik üzerinden açıklaması ve kolektif kimliğin ailevi, toplumsal, ülkesel, sınıfsal boyutunu ortaya koyması milli kimliğin anlam dünyasına erişmek için önemli araçlardır.

Smith'e göre Oedipus'un pek çok kimliği vardır; ancak Yunan olmadığına dair bir kimliği yoktur. Antik Yunan'da millet şeklinde bir kimlik olmamıştır. Siyasi anlamda bir millet unsuruyla karşılaşmamakla birlikte etnik ve kültürel zeminde birleşmiş bir Yunan topluluğundan bahsetmek mümkündür¹⁵². Smith, bu durumun milli kimliğin zayıf nitelikte de olsa siyasi bir topluluğu gerektirdiğinin göstergesi olduğunu düşünmektedir. Siyasi topluluk da üyeleri için belirli ortak kurumların olduğu ve hak ve yükümlülüklerin bir yasa çerçevesinde belirlendiği bir sisteme işaret etmektedir. Yine siyasi topluluk; üyelerin kendilerini ait hissedecekleri, kendilerini özdeşleştirecekleri sınırları belli bir toprak parçasını da gerektirmektedir. Ona göre Fransız Aydınlanmacı filozoflarının milleti, bir ülkede aynı yasa ve kurumlar altında yaşayan halk topluluğu şeklinde tanımlamalarının gerekçesinde bunlar vardır. Milletin Batılı tarzdaki bu kavramsallaştırmasının millete ilişkin düşüncelerimizde güçlü ve yönlendirici bir etkisi olmuştur. Birbiriyle bağlantılı rasyonel devlet ile teritoryal millet anlayışı ilk kez Batı'da ortaya çıkmıştır¹⁵³.

Milliyetçiliğin bütün tiplerinin kimlik kavramıyla kaçılmaz bir bağlantısı vardır. Milliyetçilik aracılığıyla ulaşılmak istenen siyasi amaçların ne olduğuna bakılmaksızın millet olma bilincinin kolektif nitelik gösteren kimlik duygusuna dayandığını söylemek mümkündür. Siyasi milliyetçilere göre irade, ortak geçmiş ve vatanseverlik gibi öznel unsurlar toprak, din ve dil gibi nesnel unsurlardan çok daha önemlidir. Bu nedenle milliyetçilik, sadece siyasi hedefleri belirleyen bir mekanizma olarak değil, insanların kimliklerini inşa eden bir mekanizma olarak işlemektedir. Yani milliyetçilik insanlar için ortak bir ruh, toplumsal bağ, bireysel olanın ötesinde ortak bir kader ve tarih kazandırmaktadır. Diğer tarafta milliyetçiliğin bazı tipleri, meselelere siyasi mercekten bakmamaktadır. Kültürel ve etnik milliyetçilik bunlara örnektir. Kültürel milliyetçilik akla dayalı bir siyasi topluluk yerine kendi özgü bir varlık olarak ulusa ve onun inşasına odaklanmaktadır. Kültürel milliyetçilik, ulusa organik ve tarihsel bir yekparelik atfederek ona karşı romantik bir bakış ve mistik bir inanç beslemektedir. Kültürel milliyetçilikte popüler ritüeller, gelenek ve efsaneler önemli bir yer tutar. Bu nedenle kültürel milliyetçilik modern olmayan tarafta algılanmaktadır. Ancak şunu da unutmamak gerekir ki modernlikle bağlantılı olarak kültürel milliyetçilikte halk kendini yeniden inşa etmektedir¹⁵⁴. Milliyetçiliği hangi ark planla anlarsa anlansın veya hangi tip milliyetçiliği takip ederse etsin söz

¹⁵¹ Smith, s. 16-17.

¹⁵² Smith, s. 24.

¹⁵³ Smith, s. 24-25.

¹⁵⁴ Heywood, *Siyasi İdeolojiler*, s. 206-207.

konusu milliyetçilik olduğunda kimi zaman esnek kimi zamansa katı bir tutumla milli kimliğin inşa edilme çabasının gerekliliğine yönelik inancın milliyetçi düşüncede var olduğunu söylemek mümkündür.

Kendini başkalarından ayırt eden bir milli bilinç meselesi, ilk defa, on sekizinci yüzyılda Almanya’da Herder ve Fichte’nin Alman kültürünün benzersizliği ve üstünlüğü üzerine ürettikleri fikirlerde vurgulanmıştır. Herder, Almanlara özgü olduğunu düşündüğü milli ruhun ortaya çıkarılması ve korunması üzerine odaklanmıştır. Dolayısıyla Almanya’da halkın yeniden dirilişle bağlantılı olarak Alman efsane ve mitleri ortaya çıkmıştır. İngiltere’deki Galliler ile Fransa’daki Bretton ve Basklar’da milli bilinçle ilgili benzer süreçler yaşanmaktadır. Bu süreçler milli kültürün korunması yönünde bir çabanın gerekliliğine yönelik inançla yaşanmaktadır¹⁵⁵. Milli bilinç meselesi milli kimlikle doğrudan ilgilidir. Çünkü milli bilincini uyandıran, koruyan veya yeniden inşa eden uluslarda milli kimlik, milliyetçiliğin tam da istediği şekilde bütünlük içindeki bir ulusun varlığını sağlamaktadır. Milli kimliğe dayalı olarak ulus-devletin yapılanması, ulus devlet kurulduktan sonra onun varlığını korumak için uygulanan iç ve dış politikalar, devlet ile vatandaş ilişkilerini düzenleyen, anayasadan başlayarak normlar hiyerarşinin içeriğini oluşturan bütün mevzuat milli kimlikle oldukça bağlantılı meselelerdir.

Kültürel milliyetçilik ile etnik milliyetçiliği birbirinden ayırmak gerekmektedir. Etnik milliyetçiliğin hem ırksal hem de kültürel bir boyutu olmasıyla birlikte etnik milliyetçilik daha çok soy ve kan bağı aracılığıyla ifade edilmektedir. Söz konusu soy olduğundan etnik milliyetçiliğin dışlayıcı tarafı ortaya çıkmaktadır.¹⁵⁶ Milli kimlik siyasi, kültürel ve etnik milliyetçilik bağlamda düşünüldüğünde farklı nüanslar ortaya çıkmaktadır. Siyasi bir başka ifadeyle sivil milliyetçilik, kişilerin ve devletlerin iradesine bağlıdır. Devlet ve kişilerin isteğine göre bir insan bir ulusa dahil olabilmektedir. Dolayısıyla bir kişi iradeyle bir ulusa dahil olduğunda o ulusun milli kimliğine de dahil olmaktadır. Sivil milliyetçilikte milli kimlik sonradan kazanılabilen veya kaybedilebilen bir unsurdur. Kültürel milliyetçilikte de benzer şekilde milli kimlik, sivil milliyetçilikteki gibi aniden edinilebilme yeteneğine sahip olmasa da kişi bulunduğu topluluğun politik, toplumsal, ekonomik koşullarını benimseyerek o ulusun milli kimliğini kazanmaktadır. Söz konusu etnik milliyetçilik olduğunda milli kimliğin sonradan kazanılması veya kaybedilmesi durumu mümkün değildir. Kişi milli kimliğini kan bağı ile kazandığından üzerindeki milli kimlik değişmez bir unsur olarak onunla kalmaktadır.

Karmaşık bir yapısı olan milli kimlik ve millet; “etnik, kültürel, teritoryal ve yasal-siyasi pek çok unsurdan” meydana gelmektedir¹⁵⁷. Milli kimliği meydana getiren bu unsurlar, devletin bütünüyle yasal ve bürokratik olarak oluşturduğu bağlardan farklıdır. Çünkü bu unsurlar ortak paylaşılan hatıralardan, mitlerden ve geleneklerden beslenmektedir. Millet kavramının iki farklı boyutu vardır. Biri “sivil ve teritoryal”, diğeri “etnik ve jenealojik” olan boyutlar muhtelif

¹⁵⁵ Heywood, s. 206.

¹⁵⁶ Heywood, s. 207-208.

¹⁵⁷ Smith, *Milli Kimlik*, s. 33.

özgöl durumlarda farklı oranlarda karışmış durumdadır.¹⁵⁸ Milli kimliğin çok boyutlu oluşu, çağdaş yaşam ve politikada onu esnek ve sürekli bir güç haline getirmektedir. Ayrıca bu çok boyutluluk milli kimliğin diğer güçlü ideolojilere kendi niteliklerini yitirmeden eklemlenmesine imkân sağlamaktadır¹⁵⁹.

Milli kimliğin içsel ve dışsal olmak üzere bireyler ve gruplar üzerinde etkili olan fonksiyonları vardır. Teritoryal, ekonomik ve siyasi olanlar dışsal fonksiyonlardır. Kollektif kişilik üzerinden ulaşılan kendilik durumu ise içsel fonksiyondur. Uluslar üyelerine öncelikli olarak rutin yaşamlarını sürdürecekleri toplumsal bir mekân ve sınırları belirli bir toprak sunmaktadır. Teritoryal fonksiyondan kastedilen budur. Diğer taraftan uluslar, ekonomiyle bağlantılı olarak insan gücü ve topraklarındaki doğal kaynaklar üzerinde hakimiyet kurmaktadır. Detaylı bir iş bölümü oluşturulmakta, üyeler arasında kaynaklar dağıtılmakta, emeğin ve ticaret mallarının dolaşımı desteklenmektedir. Milli kimlik, ulusal ekonominin kendi kendine yeten ve bağımsız bir şekilde örgütlenmesinin rasyonel zeminini oluşturmaktadır. Ekonomik fonksiyondan da kastedilen budur. Siyasi fonksiyon ise milli kimliğin, devlet ve organlarına verdiği destekle ilgilidir. Politikacıların seçimi, politik davranışların düzenlenmesi ve hükümet tercihi; halkın milli kimliğini ve milli iradesini temsil ettiği düşünülen milli çıkar kıstası üzerinden yapılmaktadır. Bu noktayla bağlantılı olarak milli kimlikle ulusun değer yargılarını, gelenek ve göreneklerini yansıtan kanuni hak ve kurumlar meşrulaştırılmaktadır. Milli kimlik toplumsal düzen ve dayanışmanın meşrutiyyetini sağlamaktadır. Milli kimliğin içsel fonksiyonu, ulus üyelerinin kendilerini ortak paylaşılan kültür üzerinden tanımlamalarıyla ilgilidir. Milli kimlik sayesinde bireyler yurttaş olarak toplumsallaştırılmaktadır. Bu toplumsallaştırma içinde bayrak, para marş, üniforma gibi semboller üzerinden ulus üyelerine ortak mirasları ve kültürel yakınlıkları sürekli hatırlatılmaktadır. Bu sayede ortak bir kimlik ve aidiyet duygusu oluşmaktadır¹⁶⁰. İlk etkisi bireyin duygu dünyası ve hissiyatında kendini gösteren içsel fonksiyonun, dışsal fonksiyonlarla birleşmesi sonunda toplulukta güçlü bir milli kimlik duygusu meydana gelmektedir.

Milli kimliğin nereden kaynaklandığını saptamak zor bir iştir. İşin zorluğu sebebiyle farklı kaynak noktaları önerilmiştir. Birinci grup araştırmacılar, milli kimliğin kolektif yönüne dikkat çekerek onu ortaklığın organik ifadesi olarak düşünmüştür. İkinci grup araştırmacılar, milli kimliği kitleleri harekete geçirmenin bir yolu olarak düşünmüş ve onu yönetici elitlerin siyasi saiklerle yönlendirdiği bir araç olarak tanımlamıştır. Üçüncü grup araştırmacılar ise birinci ve ikinci grubu birleştiren bir yaklaşım sergilemektedir. Buna göre milli kimlik organik bir bütünlüğün ifadesi olmakla birlikte onu yönetici elitler harekete geçirmektedir¹⁶¹.

¹⁵⁸ Smith, s. 34.

¹⁵⁹ Smith, s. 34.

¹⁶⁰ Smith, s. 34-35.

¹⁶¹ Michael Grossman, "Ethnicity and National Identity Externalized: Impact of Identity on Foreign Policy in Post-Soviet Ukraine" in *The Politics of Ethnicity and National Identity*, Ed. Santosh C. Saha, New York, Peter Lang, 2007, s. 30-31.

Elizabeth Theiss-Morse milli kimlik teorisi geliştirdiğini iddia ettiği *Who Counts as an American?* isimli çalışmasında gerçek Amerikalılar ve marjinalleştirilmiş Amerikalılar şeklinde iki gruptan bahsetmektedir¹⁶². İnsanların davranışları kimin Amerikalı sayılacağına yönelik güçlü tanımlayıcılara göre değişmektedir. Theiss-Morse’a göre milli kimliğin iki yönü vardır. Birincisi, insanların ulusa karşı hissettiği bağlılık düzeyidir. İkincisi, kimin ulusal grup içinde kabul edilip edilmeyeceğini belirleyen sınırlardır. Milli kimliğin birinci yönü olan ulusa bağlılık, milli kimliğin tanımlayıcı bir unsurdur. Çoğu insan kendi tercihi dışında bir vatandaşlığa sahip olarak doğar ve bu vatandaşlığını yaşamı boyunca korur. İnsanlar kendi ulusal gruplarını sevseler de sevmeseler de dışarıdan o ulusun yesi olarak etiketlenirler ve o grubun parçası olarak algılanırlar. Bazı insanlar kendi uluslarına son derece bağlıyken bazılarının bağlılık düzeyleri düşüktür. İnsanların uluslarına bağlılık düzeyleri onların tutum ve davranışlarını etkiler. Milli kimliğin ikinci yönü ulusal grubun sınırlarıdır. Türü ne olursa olsun tüm gruplar gruptan olanı ve gruptan olmayanı ayırt etmeye yarayan sınırlar çizerler. Bunun yanında aynı grup içinde bir de i ve dış grup vardır. Grubun içinde bir i ve dış grup oluşturulması, grubun tam yeleri ile marjinal üyelerinin ayırt edilmesini sağlamaktadır. Grup prototipine uygun olan grup yeleri, tam bir grup yesi olarak kabul edilmekte ve yardım görmek gibi grup içi olumlu muhtelif davranışlardan faydalanmaktadır. Ancak prototipe uymayan grup yeleri tam bir ye olarak kabul edilmedikleri için marjinalleştirmektedir. Tam grup yeleri ile marjinal grup yeleri arasında sürekli bir mücadele sürmektedir. Ulusa bağlılık ve ayrıcalıklı sınırların çizilmesi güçlü bir topluluk duygusunu sağlamaktadır. Ancak bu durum ulusun tam yesi olarak kabul edilenler açısından kardeşlik duygusuyla birlikte istendik bir durum oluştururken, marjinalleştirilen üyeler açısından ötekileştirilme biçiminde hayata gemektedir¹⁶³.

Milli kimliğin oluşumu, ulus inşa etme faaliyetiyle bağlantılıdır. Eğer bir toplulukta ulus inşa etme süreci başarıya ulaştıysa bireysel yurttaş, milli kimlik aracılığıyla yurttaş kitlesine bağlanmıştır. Farklı bir ifadeyle bireysel yurttaş ortak milli kimlikle özdeşleşmiştir. Eğer bu özdeşleşme gerçekleşmişse ulusu oluşturan bireylerde milli kimliği savunma ve geliştirme yönünde bir davranış eğilimi meydana gelmektedir. Blomm, bu eğilimi “milli kimlik dinamiği” olarak ifade etmektedir¹⁶⁴. Milli kimliği uluslararası ilişkiler bağlamında değerlendiren Bloom’a göre bir ulus, milli kimliğini iki durumda güvence altına alma, koruma ve geliştirme tepkisi vermektedir. Birincisi, milli kimliğini tehdit altında hissettiği; ikincisi, milli kimliğini geliştirme fırsatını yakaladığını hissettiği durumdur. Yani milli kimlik dinamiği, sosyal ve psikolojik bir yöne sahiptir. Söz konusu bahisler milli kimliğin dış ilişkideki durumunu anlatmaktadır. Milli kimlik dinamiği aynı zamanda i siyasi koşullar tarafından da tetiklenebilmektedir. Ulusun i siyasi koşulları içerisinde politikacılar, kendilerini milli kimlikle ilişkilendirerek halk desteğini

¹⁶² Elizabeth Theiss-Morse, *Who Counts as an American?, The Boundaries of National Identity*, New York, Cambridge University Press, 2009.

¹⁶³ Theiss-Morse, s. 3-5.

¹⁶⁴ William Bloom, *Personel Identity, National Identity and International Relations*, New York, Cambridge University Press, 1990, s. 79.

sağlamaya çalışmaktadır. Siyasi taraflar politika ve söylemleriyle milli kimliği en çok güçlendiren ve onu dış tehditlerden koruyan taraf olarak kabul edilmek için birbiriyle rekabet içindedir¹⁶⁵.

Joseph A. Massad, *Colonial Effects, The Making of National Identity in Jordan* isimli önemli çalışmasında Ürdün milli kimliğinin sömürge ve sömürge sonrası dönemlerindeki analizini yapmış ve milli kimliğin inşa edilmesinde hukuk ve ordunun rolünü incelemiştir. Daha spesifik bir ifadeyle hukuk ve ordunun insanların vatandaş olarak nitelenmesinde herhangi bir etkisinin olup olmadığı ve bu kurumların ulusun ve milli kültürün üretilmesindeki işlevi incelenmiştir¹⁶⁶. Ona göre ulusal özneler tarafından içselleştirilen, zamansız ve mekânsız bir milli kimlik üretmeye çalışan milliyetçi söylemlerin teorileştirme çalışmaları uzun zamandır devam etmektedir. Ancak bu çalışmalar, milli kimliğin ulus devletlerin yasalarında nasıl kodlandığını dikkate almamaktadır. Daha keskin bir ifadeyle bu çalışmalar milliyetçiliğin hukuki boyutundan habersizdir. Oysaki hukuki söylem ile milliyetçi söylem birbirini kapsamaktadır. Hukuk, hukuki ulusal özneleri üretmektedir. Hukuk bir yandan tebaa olan insanları vatandaş konumuna yükselterek milliyetçiliğin ilkelerini güvence altına almakta diğer taraftan ulusu yeniden üretmektedir. Hukuk milli kimliği üretip düzenlemektedir¹⁶⁷. Massad'a göre hukuk ve ordu sömürge ülkelerinde, sömürgeciler tarafından kurulmuş merkezi kurumlardır. Bu kurumlar sömürgeci devletlerin sömürge amaçlarına hizmet etmek için kurulduklarından sömürgeciliğin emarelerini taşımaktadır. Sömürge dönemi sona erdiğinde bu kurumlar sona ermemiştir. Yeni kurulan ulus devletin bünyesine uygun olarak dönüştürülmüştür. Sömürgeciliğe hizmet etmek yerine ulusal bağımsızlığı ve onun devlet katındaki temsilcilerine hizmet etmeye başlamıştır. Bu nedenle hukuk ve ordunun sömürgecilik sonrasında milli kimliğin inşasında oynadığı rolü anlamak önemlidir¹⁶⁸. Ürdün'ün ilk anayasası niteliğindeki belge (*Organic Law*) ulus devlet kapsamındaki yerlerin Ürdünleştirildiği, kapsam dışındakilerin yabancılaştırıldığı şeklindeki yaklaşımla bir Ürdün tanımlaması yapmıştır¹⁶⁹. Ulus devlet hukuku; ulusa üyeliği zamansal, mekânsal açıdan ve uyruklar bakımından tanımlamakta ve sınırlamaktadır. Örneğin ulus devlet hukuku, sömürgecilik dönemi ve sonrası şeklinde zamanı ulusal olan ve olmayan şeklinde ayırt etmektedir. Keza uyrukları vatandaş veya yabancı olarak tanımlamaktadır. Yani hukuk, ulus devletin içsel farklılıklarını gösteren tüm kategorileri yasalaştırmaktadır¹⁷⁰. Hukukun ve onun tüm araçlarının herhangi bir ideolojiyi veya bakış açısını topluma yaymak, onu toplumun içselleştirmesini sağlamak, toplumun o ideolojiye göre yaşamasını sağlamak için bir araç olarak kullanılması muhtemel ve işlevsel bir

¹⁶⁵ Bloom, s. 79-81.

¹⁶⁶ Joseph A. Massad, *Colonial Effects, The Making of National Identity in Jordan*, New York, Columbia University Press, 2001.

¹⁶⁷ Massad, s. 18.

¹⁶⁸ Massad, s. 1-2.

¹⁶⁹ Massad, s. 33.

¹⁷⁰ Massad, s. 19-20.

yol olarak gözükmetedir. Çalışmamızın temel konusu olan ve hukuk kaynakları arasında kaynaklık eden sıfatıyla üst bir norm olan anayasaların da milliyetçi ideoloji için bir araç olarak kullanılması pek muhtemel gözükmetedir.

1.2.5. Ulusal semboller

Sembol, bir fikre, duyguya veya nesneye karşılık gelen resim, şekil veya harf gibi muhtelif görüntülerdir. Yunanca kökenli bir kelime olan sembol sözlükte, iki farklı şeyin bütünlüklü bir anlam veya birlik meydana getirmesi için bir araya getirilmesi anlamındadır. Söz konusu iki farklı şeyden birincisi, manevi ve soyut; ikincisi, maddi ve somuttur. Bu sayede manevi olan ile maddi olanın birlikteliğinden anlamın somutlaşması gerçekleşmektedir. Somut bir şeyin sembol olmasının ardında toplumsal bir anlaşma vardır. Konunun bu toplumsal tarafı sembollerin çeşitlilik göstermesinin nedenlerindendir. Pek çok dini, ulusal ve evrensel sembollerden söz edilebilir. Örneğin, hilal ya da haç dini; bayrak ulusal; bilimsel alanda kullanılan semboller evrensel sembollerdir. Semboller, geçmişten bu yana insanların inanç sisteminin içindeki bir öğedir. Dolayısıyla insanın çevreyle, dünyayla, evrenle ve yaratan ile kurduğu ilişkide bir vasıta rolü görmektedir. Kültürel olarak, kimi zaman değişime uğrayarak kuşaktan kuşağa aktarılmaktadır. Sembollerde yüklü anlamlar tarih, gelenek ve inançla ilgilidir. Yüklü anlamların değişmesi, sembolü inşa eden toplumsal anlaşmanın değişmesi veya tarihsel mecburiyetlerle ortadan kalkmasıyla gerçekleşmektedir. Başlangıçta yoğunlukta dini ve mitolojik alanda kullanılan sembollerin zamanla kullanım alanları genişlemiştir. Modern çağda, ideolojik semboller evrensel nitelik kazanmıştır¹⁷¹. Kimisi güçlü, kimisi zayıf vurgulu olsa da pek çok ideolojinin sembolü vardır. Ancak milliyetçilik ve milliyetçi tartışmaların temel eksenini olan ulus bağlamında sembol konusu oldukça önemlidir. Ulusal semboller, ulusu hatırlatan bir simge olarak ulus üyeleri tarafından el üstünde tutulmaktadır. Bayrak, arma, ulusal marş, ulusal günler, törenler, ulusal paralar ulusun altını çizen önemli ulusal sembollerdir. Bunlar arasından bayrak, arma ve ulusal marşın diğerlerine göre daha görünür olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü uluslararası ilişkilerde, ulusların sahne aldığı politik, kültürel ve sportif faaliyetlerde devlet ve uluslar öncelikle bayrak, arma ve ulusal marşlarıyla öne çıkmakta veya farklılığını ortaya koymaktadır.

Bütün ulusların kendilerine özgü sembolleri vardır. Her ulusun sahip olduğu sembollerinden biri bayraktır. İnsanlar, ülkelerinin gururu olarak bayraklarını sergilemektedir¹⁷². Bayraklar günlük yaşamın bir parçasıdır. Ülkelerin yanında eyaletler, şehirler, uluslararası kuruluşlar ve şirketler de bayrak kullanabilmektedir. Bilinen en eski bayraklar Çin’de ordunun farklı kısımlarını ayırt etmek için kullanılmıştır. Avrupa’da Roma ordusunda *vexillum* adı verilen bayrağa benzer bir sembol kullanılmıştır. Orta Çağ’da hanedanlık armaları kral ve lordları

¹⁷¹ Bahtiyar Aslan, “Sembol”, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Cilt 4, s. 40.

¹⁷² Linda Carlson Johnson, *Our National Symbols*, Connecticut, The Millbrook Press, 1992, s. 5.

tanımlamanın bir aracı olarak kullanılmıştır. Armaların kimileri bayrağa dönüşerek bugün hala varlığını sürdürmektedir. Bayrakların kullanımına yönelik önemli gelişme, denizcilikte gemilerin kimliğinin tespiti ve gemilerin birbiriyle iletişimi sağlamak için kullanılmasıyla yaşanmıştır. Ardından bağımsız ulus devletlerin kurulmasıyla birlikte bayraklar siyasette daha önemli hale gelmiştir¹⁷³.

Ulusal semboller, ulus inşa sürecinin önemli bir unsurudur. Ulus inşa sürecini ulus inşa edilirken önemli zamanlarda ortaya konulan, kimi zaman değiştirilen, kimi zaman ortadan kaldırılan, kimi zamansa yeniden düzenlenen sembol ve törenler aracılığıyla takip etmek mümkündür. Uluslar bayrak, marş, amblem, ulusal günler, bölgesel şenlikler, anıtlar ve üzerinde konuşulan toprağın kendisi ile görünür hale gelmektedir. Ulusal sembol ve törenler mitleri, efsaneleri, ulusal kahramanlıkları, zaferleri ve fedakarlıkları vurgulayarak ulusların yüceltilmesine ve kutsallaştırılmasına hizmet etmektedir. Bu nedenle ulusal bayraklara ilişkin detaylar kanunda düzenlenmekte belirli ritüeller bağlamında kutsal bir nesne gibi korunmaya çalışılmaktadır.¹⁷⁴

Bayraklar, ulusların kimliklerini ve ideallerini temsil etmektedir¹⁷⁵. Avrupa'daki devletlerin bayrakları incelendiğinde, bayrakların, ülkelerin kendine has yönlerine işaretler barındırdığı açıkça görülebilmektedir. İzlanda bayrağı koyu mavi zemin üzerine yerleştirilmiş beyaz haç ve yine onun üzerine yerleştirilmiş kırmızı haçtan oluşmaktadır. Beyaz renk, İzlanda'yı kaplayan kar ve buz; koyu mavi, Atlantik Okyanusu'nu; kırmızı renk ise volkanların adada ürettiği ateşi temsil etmektedir. Avrupa'nın en eski krallığına sahip olan Danimarka Avrupa'nın bilinen eski bayrağına sahiptir. Danimarka bayrağı kırmızı zemin üzerine merkezi olmayan bir haçın yerleştirilmesiyle oluşmuştur. Bu bayrak tasarımı pek çok Avrupa devleti bayrağına ilham olmuştur. Efsaneye göre, 1219'da Estonya'nın fethi sırasında, üzerinde beyaz haç bulunan kan kırmızısı bir bayrak, Kral II. Valdemar'a gökten bir işaret görünmüştür. Estonya bayrağı, özdeş üç dikdörtgen şeridin aşağıdan yukarıya mavi, siyah ve beyaz renklerde bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Bayraktaki bu üç renk, 1881'de işgalci Rus Çarlık güçlerine karşı ayaklanmalar sırasında Estonya'da öğrenciler tarafından kullanılmıştır. 1921 yılındaki bağımsızlıklarından hemen önce ulusal bayrak olarak kabul edilmiştir. Bayraktaki mavi renk; sadakati diğer taraftan gökyüzünü, denizi ve gölleri temsil etmektedir. Siyah renk, halkın geçmişteki acılarını, toprağı ve geleneksel siyah köylü ceketini simgelemektedir. Beyaz renk, erdemi ve ulusun özgürlük mücadelesini temsil etmektedir. Letonya bayrağı, kırmızı zemin üzerine yatay dikdörtgen şeklinde bir şeridin yerleştirilmesiyle oluşmuştur. Yüzyıllar boyunca Letonya İsveçliler, Polonyalılar ve Ruslar tarafından işgal edilmiş; 1991 yılında Sovyetler Birliği'nden ayrılarak bağımsızlığını kazanmıştır. Bayraktaki kırmızı renge yönelik iki açıklama vardır. İlk olarak, Letonyalıların özgürlük için kanlarını vermeye hazır olduklarını temsil

¹⁷³ Charles Wills (Ed.), *Complete Flags of the World*, New York, Dk Publishing, 2008 s. 5.

¹⁷⁴ Gabrielle Elgenius, *Symbols of Nations and Nationalism*, New York, Palgrave Macmillan, 2011, s. 1-3.

¹⁷⁵ Tim Marshal, *A Flag Worth Dying For: The Power and Politics Of National Symbols*, New York, Scribner, 2018.

etmektedir. İkincisi bir efsaneyle ilgilidir. Letonyalı bir lider, savaşta yaralanmış ve sarıldığı beyaz çarşafın kenarları onun kanıyla lekelenmiştir. Almanya bayrağı özdeş üç yatay dikdörtgen şeridin aşağıdan yukarıya siyah, kırmızı ve altın sarısı renklerde bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Alman bayrağının renkleri Napolyon Savaşları sırasında Alman askerlerinin giydiği üniformaların renklerinden gelmektedir. İrlanda bayrağı üç dikey dikdörtgen şeridin soldan sağa yeşil, beyaz ve turuncu renklerde bir araya getirilmesiyle oluşmuştur. Bayraktaki yeşil renk, ülkedeki Katolik çoğunluğu; turuncu renk, Protestan azınlığı ve ortadaki beyaz renk, iki inanç arasındaki barışı temsil etmektedir. Ancak ülke başkanının bayrağı, İrlanda milliyetçiliğinin geleneksel sembolü olan eski "Yeşil Bayrağı" temel almaktadır. Fransa bayrağı üç dikey dikdörtgen şeridin soldan sağa mavi, beyaz ve kırmızı renklerde bir araya getirilmesiyle oluşmuştur. Bu üç renk Fransız Devrimi'yle bağlantılı olarak ulus ve milliyetçilikle ilişkilendirilen özgürlük, kardeşlik ve eşitliği simgelemektedir¹⁷⁶. Michael Bilig'in vurguladığı biçimiyle bir kamu binasının önünde dalgalanan bayrak, ulusun hatırlatıcısı olarak işlev görmektedir¹⁷⁷.

Pek çok ülkenin anayasasında bayrağa ilişkin hükümler bulunmaktadır. Anayasalarda genellikle ülkenin ulusal bayrağı dile getirilmekte ve detaylarının kanunla düzenleneceği belirtilmektedir. Örneğin Avusturya Federal Anayasası ulusal sembollere ilişkin şu hükmü düzenlemiştir:

- “(1) Avusturya Cumhuriyetinin renkleri kırmızı, beyaz, kırmızıdır. Bayrak; üst ve alt parçaları kırmızı, orta kısmı beyaz renkli birbirinin eşi üç yatay parçadan oluşur. (2) Avusturya Cumhuriyetinin amblemi (federal amblem), göğsünde ortasından gümüş renkli bir parçayla ayrılmış iki parçalı kırmızı bir kalkan bulunan, serbestçe uçan, tek başlı, siyah renkli, yaldızlı ve kırmızı dilli bir kartaldan oluşur. Kartal başında üç uçlu bir taç taşımaktadır. Her iki pençesinde de halkalı zincirler vardır. Sağ pençesinde altın bir orak, sol pençesiyle altın bir çekiç tutmaktadır. (3) Özellikle Cumhuriyetin renklerinin, ambleminin ve mührünün korunmasına ilişkin detaylı hükümler federal yasalarla düzenlenir”¹⁷⁸.

Polonya Cumhuriyeti Anayasası'nın ulusal sembollere ilişkin benzer hükmü de şöyledir:

- “(1) Kırmızı bir alan üzerinde taçlı bir beyaz kartal görüntüsü Polonya Cumhuriyetinin armasıdır. (2) Beyaz ve kırmızı Polonya Cumhuriyetinin renkleridir. (3) “Dabrowski'nin Mazurka”sı Polonya Cumhuriyeti milli marşıdır. (4) Arma, renkler ve Polonya Cumhuriyeti ulusal marşı yasal korumaya tabidir.

¹⁷⁶ Wills, *Complete Flags of the World*, s. 109, 111, 114, 115, 118, 125, 131.

¹⁷⁷ Bilig, *Banal Milliyetçilik*, s. 50.

¹⁷⁸ 1 Ekim 1920 tarihli Avusturya Federal Anayasası, https://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/ErV/ERV_1930_1/ERV_1930_1.html (Erişim Tarihi: 3 Aralık 2024).

(5) Arma ile ilgili detaylar, renkler ve ulusal marş kanunla belirlenir”¹⁷⁹.

Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, *ulusal semboller ve resmi dil* kenar başlıklı ilgili maddesinde “Cumhuriyetinin egemenliğinin ve Portekiz’in bağımsızlığı, birliği ve bütünlüğünün simgesi olan Ulusal Bayrak, 5 Ekim 1910 Devriminin şekillendirdiği Cumhuriyetin kabul ettiği bayraktır” hükmünü düzenlemiştir¹⁸⁰.

Bayraklar gibi ulusal günler de ulusal semboller arasındadır. Ulusal günler, kurumsallaşmış aynılık ve birlik duygusu yaratarak ulusları görünür kılmaktadır. Bu itibarla milliyetçilikle yakından bağlantılıdır. Ulusal günler resmi bir zeminde, resmi tarihi anlatıların bir parçası olarak düzenlenmektedir. Bu nedenle ulusal günlerin içeriği sosyal ve siyasidir. Ulusal günler, aynılık ve ortak deneyim kavramlarını öne çıkaracak şekilde tasarlanmaktadır. Ulusal günler, genellikle anayasanın imzalanması, bağımsızlığın kazanılması veya cumhuriyetin ilanı gibi devletin kuruluşuyla ilgili tarihi olayları kutlamaya yöneliktir. Ulusal günlerde ulus olma süreci hatırlatılmaktadır. Ulusal günlerde ulusal bayrakların sallanması, ulusal marşların söylenmesi, özel kostümlerin giyilmesi ulusal gururu teşvik etmek için kullanılmaktadır. Müzik kullanımı, askeri ve sivil geçit törenleri ulusal günler için merkezi konumdur. Ulusal günler çoğunlukla resmî tatil olarak ilan edilmekte ve çalışma izni verilmemektedir¹⁸¹. Ulusal semboller, ulus ile kadim bir geçmiş arasında bağlantı kurulmasını sağlamaktadır. Felaketleri aşmış güçlü ve dayanıklı bir ulus anlayışı sunmakta ve ulusal seferberliği meşrulaştıracak motivasyonu sağlamaktadır¹⁸².

Ulusal sembollerden olan arma, “bir şehir, hanedan veya devletin sembolü olarak kabul edilmiş resim, çizgi veya harflerden ibaret şekil, işaret, sembol” olarak tanımlanmaktadır¹⁸³. Arma; aile, topluluk veya bireyleri temsil etmek amacıyla bir kalkan üzerinde belirli kurallara göre meydana getirilmiş ayırt edici işaretlerdir. Arma meydana getirmenin birtakım özel kuralları vardır. Kurallarla ilgili olarak Avrupa’daki armacılık geleneğinin farklı bir yönü vardır. Avrupa armacılığı, diğer arma geleneklerine nispeten yerleşik kurallara sahiptir. Armalar, şekli değişebilmekle birlikte genellikle dış tarafı süslenmiş bir kalkandan meydana gelmektedir. Ancak yalnızca kalkandan müteşekkil armalar nadirdir. Kalkan; kimi zaman tek renk ve biçimde, kimi zaman bir insan gövdesine yerleştirilmiş, kimi zamansa çeşitli figürlerle birlikte kullanılmaktadır. Armalar, Avrupa’da, 12. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkışı, savaşçıların savaş donanımlarının değişmesiyle bağlantılıdır. Savaşçılar, savaşta ve cirit oyunlarında, zırhlı başlık ve gömlek kullanmaya başlayınca tanınmaz hale gelmiştir. Bu nedenle, tanınmalarını

¹⁷⁹ 2 Nisan 1997 tarihli Polonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 28, <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/angielski/kon1.htm> (Erişim Tarihi: 3 Aralık 2024).

¹⁸⁰ 2 Nisan 1976 tarihli Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, m. 11, <https://www.parlamento.pt/sites/EN/Parliament/Documents/Constitution7th.pdf> (Erişim Tarihi: 17 Ocak 2025).

¹⁸¹ Elgenius, *Symbols of Nations and Nationalism*, s. 94-95.

¹⁸² Steven J. Mock, *Symbols of Defeat in the Construction of National Identity*, New York, Cambridge University Press, 2012, s. 92.

¹⁸³ Örnekleriyle *Türkçe Sözlük*, “Arma” Maddesi.

sağlamak amacıyla kalkanlarının üzerine, hayvan, bitki veya geometrik şekil çizmeye başlamışlardır. Aynı savaşçı, aynı renklerdeki aynı figürü kullanmaya başladığında kendi arması ortaya çıkmıştır. Bu itibarla, armalar, bireysel bir sembol olarak ortaya çıkmış ve zamanla kalıtsal hale gelmiştir. Daha sonra 13. yüzyılda, armanın kullanımı yaygınlaşmış; din adamları, zanaatkarlar, soylular ve köylüler de arma kullanmaya başlamıştır. Süreç içerisinde sivil ve dini topluluklar da arma kullanmaya başlamıştır. Avrupa’da armalarda kullanılan simgeler zamanla değişiklik göstermiştir. Örneğin 12. ve 13. yüzyılda siyasal karşıtlığın bir simgesi olarak kartal ile aslan, Orta Çağ’ın büyük bölümünde ormanın kralı olarak aslan yerine ayı, 15. ve 16. yüzyılda ejderha, 17. ve 18. yüzyılda tazi, leopar ve zambak gibi farklı simgeler kullanılmıştır¹⁸⁴. Armanın bu gelişim seyri, armanın temsil işlevinin, bireysel olandan toplumsal olana doğru olduğunu göstermektedir. Arma; bireysel temsille başlamış, bireysel temsilin kalıtsal hale gelmesiyle aileyi temsil eder hale gelmiş, ardından da daha büyük toplulukların ve ulusların temsil aracı halini almıştır. Milliyetçiliğin gelişimiyle birlikte ulusların kendi farklılığını ortaya koyan bir unsur olarak arma kullanımı, bayrak kullanımıyla benzer anlam ve şekilde ulus gibi kolektif bir birime işaret eden şekil, işaret ve sembol olarak kullanılmaktadır.

Ulusal semboller, fiziki şekil ve işaretlerden ibaret değildir. Ulusal marşlar, fiziki bir şekli ve işareti olmayan ulusal sembollerdendir. Ulusal marş, “çeşitli törenlerde çalınıp söylenmek üzere bestelenmiş ya da düzenlenmiş, yurtseverlik duygusunu güçlendiren marş” olarak tanımlanabilir. İlk marşlar 16. yüzyılda bestelenmiştir. 17. yüzyılda Fransa’da krallık orduları için marşlar yazılmış ve savaş marşları lirik trajedilerde kullanılmıştır. 19. ve 20. yüzyılda; cenaze, düğün, folklorik ve ulusal marşlar olmak üzere çeşitli türlerde marşlar bestelenmiştir¹⁸⁵. Almancada “nationalhymne”, İngilizcede “national anthems” kavramına karşılık gelen ulusal marş kavramı, Latince “hymne” kavramına dayanmaktadır. Hymne, tanrı ve kahramanları övmek, yüceltmek ve kutsamak için merasimlerde müzikle birlikte söylenen şarkıdır. Hymne türü şarkılar; Mısır, Yunan ve Roma kültürlerinin bir unsurudur. Ayrıca Orta Çağ’da kilise tarafından dini bir içerikle kullanılmıştır¹⁸⁶. Ulus devlet ve milliyetçiliğin gelişimiyle birlikte büyük ölçüde ulusal bir içerikle, ulusal bir sembol olarak kullanılmaya başlanmış ve kullanılmaktadır.

Ulusal marşlar, ulusal birliği sağlayan ve devam ettiren temel etkenlerden biridir. Ulusal marşlar, ulusların tarihsel sürecindeki savaşları, zaferleri, yenilgileri, yaşadıkları büyük olayların beraberinde getirdiği umut ve beklentiler sonucunda ulusun nişanesi olarak meydana gelmektedir¹⁸⁷. Uluslar marşlarda; coşku, öfke ve kahramanlık duygularını tetikleyen kelimeler özellikle seçilmektedir. Bunların hedef kitlesi geniş halk kesimi olduğu için ulusal marşlarda o

¹⁸⁴ *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Cilt 2, s. 820.

¹⁸⁵ *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Cilt 15, s. 7828.

¹⁸⁶ Fatih Tepebaşılı, “Kullanımlık Metin Türü Olarak Ulusal Marş Kavramı ve İşlevleri”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 17, 2005, s. 384.

¹⁸⁷ Serhat Yener ve Hakan Duran, “Avrupa Birliği Ülkelerinin Ulusal Marşlarının Sosyo-Kültürel ve Müzikal Açısından İncelenmesi”, *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı 24, 2010, s. 187.

ülkedeki insanlar tarafından tanınan ve duyulduğunda hemen anlaşılabilir simgeler kullanılır. Kullanılan simgeler ile halk, değerler, yönetim ve toprak gibi gönderim yapılmak istenen kavramlar arasında yakın ilişki vardır. Bu yolla kısa yoldan amaç kitle olan ulusa ulaşılmaya çalışılmaktadır. Ulusal marşlarda; kan, kalp/yürek, ölüm, ışık, gece, bayrak gibi kavramlar ile kırmızı, kırmızı, mavi ve yeşil gibi renkler öne çıkartılmaktadır. Ulusal marşın tanımlarında ve ulusal marşlarda; “vatan/ yurt, halk/ ulus, simgesellik, şarkı, devlet erki” gibi kavramlar özellikle vurgulanmaktadır¹⁸⁸.

1.2.6. Ortak dil ve tarih

Dil, milliyetçiliğin olgusal zemindeki pratiğinde kamusal alanın biçimlendirilmesini için müdahale edilen ve kontrol edilen kültürel bir unsurdur. Dil, ulus inşa sürecinde milli kimliğin ve müşterek olma hissiyatının gösterge ve delili olmaktadır. Aynı zamanda ulus inşasında ulus devletin üyesi topluluğu ulus çerçevesinde dönüştürmek için temel bir araçtır. İster sivil ister etnik zeminden kaynaklanan bir milliyetçilik olsun, dil yönetilmesi gereken bir unsurdur. Dilin yönetilmesi dilin standartlaşmasını, resmi dil olarak eğitim ve kamusal iletişimde kullanılması ve sosyo-kültürel açıdan yeniden üretilmesini kapsamaktadır. Dil, bu bakımdan kontrol edilmesi gereken diğer kültürel unsurlar arasında farklı bir konumda durmaktadır. Milliyetçilik bağlamında dil, farklı durumlarda farklı konumlara sahiptir. Bu katmanlardan birincisinde dil, milliyetçi ideolojinin yürütüldüğü iletişim ortamına karşılık gelmektedir. İkincisinde milliyetçi ideolojinin yürütülmesinin kavramsal çerçevesini oluşturmaktadır. Üçüncüsünde ise milliyetçiliğin üretilme sürecinde kendisi de dönüşüme uğramaktadır. Pek çok ülkede milliyetçiliğin ortaya çıkışı, gelişimi ve kurumsal hale gelmesi süreciyle bağlantılı olarak bir dil tartışması ortaya çıkmış ve çeşitli dil politikaları uygulanmıştır. Dil bilgisi kurallarının belirlenmesi, kelime müktesebatına milli bir özellik ve muhteviyat kazandırılması, diğer dillerin ve bazı kelimelerin yasaklanması, dilin korunması ve geliştirmesi amacıyla kurumların oluşturulması şeklindeki faaliyetler ulus devletin mensuplarını dönüştürme amacıyla birlikte gerçekleştirilmiştir. Ulus devletin faaliyetlerinin sadece siyasi bir işlevi yoktur. Bunlar aynı zamanda modern yönetim tarzının kültürel alanda yaptığı müdahaleler şeklinde de düşünülebilir. En nihayetinde dile atfedilen ideolojik işlev, günümüzde ulus devleti tehdit eden küreselleşme ve etnik grupların ciddi itirazları karşısında onu, siyasi kimlik politikalarının çok önemli bir unsuru haline getirmiştir. Meşru siyasi bir birim olma iddiası taşıyan her grup, kendi dillerini korumayı ve kullanmayı önemli bir itiraz konusu haline getirirken ulus devletler de bunun karşısında resmi dillerini korumaya daha istekli hale gelmiştir¹⁸⁹.

¹⁸⁸ Tepebaşılı, “Kullanım Hk Metin Türü Olarak Ulusal Marş Kavramı ve İşlevleri”, s. 385-386.

¹⁸⁹ Mehmet Berk Balçık, “Milliyetçilik ve Dil Politikaları”, in *Milliyetçilik*, Ed. Tanıl Bora, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s. 777.

Dil, büyük çoğunlukla ulus olmanın bir nişanesi olarak algılanmıştır. Öyle ki dil, bir toplumun diğerlerinden farkını gösteren davranışları ve değerleri simgelemekte; aidiyet ve tanıdık oluş hissiyatını üreten ifade biçimlerini yaratmaktadır. Örnek olarak Alman milliyetçiliği Almanların dilinin saf ve ölümsüz oluşu üzerine kurulmuştur. Uluslar, dillerine yönelik bir tehdide son derece duyarlıdır. Quebec'te yaşayan insanlar Fransızca konuşan ve İngilizce konuşan halklar olarak ayrılmıştır. Aynı şekilde Galler milliyetçiliği, Galler dilini koruma ve geliştirme üzerine odaklanmıştır. Milliyetçilik bağlamında dil konusunun başka bir tarafı da vardır. Birkaç cümle önce söylenene tezat bir biçimde ortak bir milli kimlik paydası içinde olmadan aynı dili konuşan halklar da vardır. Amerikalılar, Yeni Zelandalılar veya Avustralyalılar İngilizce konuşmalarına rağmen kendilerini İngiliz ulusunun üyesi olarak kabul etmemektedir. Diğer bazı uluslar herhangi bir resmi dile sahip olmadan ulus olmanın temel özelliklerini taşıyabilmektedir. Örneğin müşterek bir İsviçre dili olmayan İsviçre'de Fransızca, Almanca ve İtalyanca konuşulmaktadır¹⁹⁰. Tüm bunlar dilin milliyetçilik için önemli bir unsur olduğunu ancak kimi durumlarda dil meselesinin milliyetçilik için olmazsa olmaz olmadığını göstermektedir. Milliyetçiliğe farklı pencereden bakan kuramcıların dile atfettikleri anlamlar farklı ağırlıkta olmuştur. Kimi düşünürler ulusa ve milliyetçiliğe kaynaklık eden bir unsur olarak dile sebep unsuru olarak bakarken, kimi düşünürler ulusun ve milliyetçiliğin yarattığı bir unsur olarak dile sonuç unsuru olarak bakmıştır.

Alman düşünürler Fichte ve Herder ulus bağlamında dile bir öncelik konumu vermişlerdir. Fichte'ye göre Almanların, Cermen kökten büyüyen diğer kolları arasındaki önemli farklarından birisi atalarının dilini muhafaza etmeleridir¹⁹¹. Ona göre Alman dili ezelden beri var olan bir dildir¹⁹². Benzer şekilde Herder'in fikirlerinde de dil gelenek ve tarihin taşıyıcısı olarak işlevsel bir roldedir. Ona göre dil halkın özgün niteliğidir¹⁹³. Bu bakış açısına göre Fransa ya da İngiltere adının doğal olarak çağrıştırdığı düşünce, halkı Fransızca ya da İngilizce konuşan bir ulusun düşüncesidir. Dil ile milliyet fikrini birbirinden ayırmak pek mümkün değildir. Örneğin bir insanın aksanının uyuşğunu belli ettiğini söylemek, her dilin dünya üzerinde kendine ait bir bölgesi olduğunu ifade etmenin başka bir yoludur. Örneğin Aryan dillerinin en eski biçimlerinde, balık veya deniz için kullanılan kelimelerin eksik olduğu görülmektedir. Kavurucu ekvator ovalarının yerlilerinin lehçelerinde buza karşılık gelen bir sözcük bulunmamaktadır. Bu gerçeklerin doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için geçmişe daha fazla göz atılması gerekmektedir. İnsanı, ülkesine veya diline bağlayan duygusal bağlar aynıdır çünkü kökleri geçmişe dayanmaktadır. Dilin birleştirici etkisi olmadan ulusal dayanışmanın yeterli düzeyde olması mümkün değildir¹⁹⁴. Dili, ulusları birbirinden ayıran doğal bir farklılık ve özgül

¹⁹⁰ Heywood, *Siyasi İdeolojiler*, s. 197.

¹⁹¹ Johann Gottlieb Fichte, *Addresses to the German Nation*, Çev. R. F. Jones ve G. H. Turnbull, Chicago, The Open Court Publishing Company, 1922, s. 54.

¹⁹² Fichte, *Addresses to the German Nation*, s. 68

¹⁹³ Heywood, *Siyaset*, s. 176-177.

¹⁹⁴ Leon Dominian, *The Frontiers of Language and Nationality in Europe*, New York, Henry Holt and Company, 1917, s. 1-2.

bir durum olarak gören bu bakış açısına göre dil, ulusa ve milliyetçiliğe kaynaklık eden sebep unsurunu teşkil etmektedir.

Leon Dominian, *The Frontiers of Language and Nationality in Europe (1917)* isimli çalışmasında dilsel alanlar ile Avrupa'nın uluslara bölünmesi arasındaki bağlantının izini sürme arzusuyla yaptığı araştırmada, dil ile ulus arasında doğrudan ve evrensel bir bağlantı kuramamıştır. Dominian'ın kendi ifadesiyle kelimelerin düşünceleri ve idealleri ifade etmesi nedeniyle dilin milliyet üzerinde güçlü bir biçimlendirici etkiye sahip olduğunu göstermek için çaba sarf etmesine rağmen ulusun belirlenmesi konusuna orkestra şefinin coğrafya ve toprak olduğu ortaya çıkmıştır. Ancak bununla birlikte dilsel sınırlar, farklı ekonomik ve toplumsal koşullar arasındaki ayrımın sembolü olarak tanımlanmayı hak etmektedir.¹⁹⁵ Dominian'ın araştırması bize şu hususu hatırlatmaktadır. Ulus inşasında dilin rolü ne iddia edildiği kadar ciddi ve yoğun boyutta ne de sanıldığı kadar önemsiz ve hafif boyuttadır.

Dilin bir ulusu tanımlayan unsur olarak kabul edilmesi, dilin en baştan beri o ulusun otantik belirleyicisi olduğu izlenimini vermektedir. Ancak bu izlenim yanlış bir izlenimdir. Dil çoğunlukla milliyetçi ideoloji ulus devleti kurduktan sonra ulusa ait ve onu tanımlayan bir unsur haline getirilmektedir¹⁹⁶. Hobsbawm da "milliyetin, bütün biçimleri ve eksik versiyonlarının arkasında yatan ve üstünde var olan bir tür platonik dil fikriyle mistik biçimde özdeşleşmesi milliyetçi entelektüellerin...ideolojik kurgularının karakteristik bir özelliği"¹⁹⁷ olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte Hobsbawm, dil ve dil ailelerinin gerçekliğini inkâr etmemektedir. O sadece dil ve halkın zorunlu uyuşma senaryosunu reddetmektedir¹⁹⁸. Milli diller yarı yarıya kurgulanmış ve insan çabasıyla inşa edilmiş şeylerdir. Mitolojik milliyetçiliğin iddialarının aksine milli diller, konuşmanın standartlaştırılması girişimleri sonucunda oluşmuştur¹⁹⁹.

Dil, kültürel topluluklarının farkını anlamanın bir yolu olmakla birlikte temel yolu değildir. Milliyetçiliğin oluşumunda kilit bir unsur değildir. Ancak tamamen bağlantısız da değildir. Dil üç durumda ulusal birliğin önemli bir unsuru haline gelebilmektedir. Birincisi, birbiriyle iletişim kuran bir elit kesimin bir topluluk oluşturduğu ve bu topluluğun teritoryal bir devlet ve anadil bölgesiyle örtüşmesi durumunda ortaya çıkmaktadır. Bu örtüşme durumu, henüz var olmayan bir ulusal topluluk için bir tür model olmaktadır. İkincisi, ortak dilin, doğal bir evrimle oluşmayıp sonradan kurgu yoluyla oluşturulması gerçeğinin illüzyona uğrayarak bir yanılsamayla kalıcı ve ebedi olarak algılandığı durumda ortaya çıkmaktadır. Üçüncüsü ise yönetici veya elit kesimin resmi veya kültür dilinin, eğitim ve idari araçlar yoluyla devletin uygulamadaki dili olmaya başlaması durumunda ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte bunlar

¹⁹⁵ Dominian, s. vii.viii.

¹⁹⁶ Mehmet Naci Bostancı, *Bir Kolektif Bilinç Olarak Milliyetçilik*, İstanbul, Doğan Kitapçılık, 1999, s. 64-65.

¹⁹⁷ Hobsbawm, *1780'den Günümüze Millet ve Milliyetçilik*, s. 81.

¹⁹⁸ Hobsbawm, s. 81-82.

¹⁹⁹ Hobsbawm, s. 77.

milliyetçilikten önceki gelişmeler değil, milliyetçilikten sonraki meselelerdir. Bu hususların milliyetçilik öncesinde, insanların dillerine etkisi yoktur²⁰⁰. Kısacası “diller devletlerle birlikte çoğalır; yoksa devletler dillerle birlikte çoğalmaz”²⁰¹ iddiası dilin, ulus ve ulus devlet için belirleyici rolünün olmadığı ve dilin ulus ve milliyetçiliğin yarattığı bir sonuç unsuru olduğu düşüncesini desteklemektedir.

Milliyetçiliğin vurgu yaptığı başka bir unsur müşterek tarihtir. Smith, milli kimliğin “ortak mitler ve tarihi bellek” çerçevesinde şekillenen bir unsur olduğunu ifade etmiştir²⁰². Ortak tarih yaklaşımıyla ulusun ortak tarihsel mirası öne çıkarılmakta ve buradan destansı kahramanlıklar üretilmektedir. Gelenek ve görenekler, ulusların bugününe geçmişlerinin mirası olarak aktarılmaktadır. Kadim bağların gücünü ispat etmek için kimi zaman hatırlatma kimi zamansa yeniden üretme mekanizmaları işlemektedir. Bu noktayla bağlantılı olarak milliyetçiliğin ortaya çıkışı ile arkeoloji, antropoloji ve müzecilik alanlarının gelişim göstermesinin paralel zamanlara denk gelmesi rastlantısal değildir. Bu alanların yardımıyla ulusların geçmişi araştırılmakta, geçmişleri tarih öncelerine götürülmeye çalışılmaktadır. Hatta bu durum Aydınlanmanın araçlarıyla bilimsel bir zemine oturtulmaya çalışılmaktadır²⁰³.

Uluslar, çoğunlukla müşterek bir tarihi ve geleneği paylaşmaktadır. Tarihle bağlantılı olarak milli kimlik; tarihteki zaferlerle, kurtuluş günü kutlamalarıyla ve askeri başarılarının hatırlatılması yoluyla canlı tutulmaya çalışılmaktadır. Örneğin ABD’de Bağımsızlık ve Şükran Günü, Fransa’da Bastille Günü ulusal bayram olarak yaşanmaktadır. Söz konusu vurgular, paylaşılan tarihi ve ortak geçmişi pekiştirme işlevinin yanında gelecekte de birlikte yaşama azim ve kararını pekiştirmektedir. Örneğin, göçmen ülkesi olan ABD’deki göçmenler için ABD’nin geçmişinde meydana gelen olaylar pek bir anlam ifade etmemektedir. Bu nedenle ABD milliyetçiliğinin ortak tarihli bağlantısı zayıftır. Ulus olma adına kritik öneme sahip olaylar, anayasa ve liberal kapitalizmin değerlerine müşterek bağlılığın sağlanması için sonradan kurgulanmaktadır²⁰⁴.

Dominique Borne, Fransa’da okulun bir bellek edindirme amacı güttüğünü ifade etmektedir. Okul, Fransa tarihinin bütünlüklü bir biçimde algılanması için bir misyon yürütmektedir²⁰⁵. Okullarda yürütülen yurttaşlık eğitimi sayesinde insanlar kimliğinden yola çıkarak kendini farklı olarak tanımlamakta, müşterek yasalara uymakta ve zenginliklerini içselleştirdiği ortak bir ulusun değerlerini paylaşır hale gelmektedir. Tarih de bu yurttaşlık eğitiminden özgül bir ağırlığa sahiptir. Resmi olarak öğretilen tarihin yurttaşlıkla ve kültürle ilgisi vardır. Tarih, belirli

²⁰⁰ Hobsbawm, s. 82-86.

²⁰¹ Hobsbawm, s. 88.

²⁰² Smith, *Milli Kimlik*, s. 32.

²⁰³ Beriş, “Milliyetçilik”, s. 117.

²⁰⁴ Heywood, *Siyasi İdeolojiler*, s. 198-199.

²⁰⁵ Dominique Borne, “Fransız Eğitim Sisteminde Tarih, Coğrafya ve Yurttaşlık Bilgisi Tasarımı ve Bu Tasarımın Yurttaşın Oluşumuna Etkisi”, in *Dersimiz Yurttaşlık*, Haz. Turhan Ilgaz, Çev. Hülya Tufan, İstanbul, Kesit Yayıncılık, 1998, s. 159.

değerlerin taşıyıcısı olmuştur. Fransızlar, tarih aracılığıyla kendi değerlerini yalnızca yurttaşlarına değil, evrensel düzlemde duyurmuş ve dayatmışlardır. Bu nedenle Fransa tarihi hem ulusal hem de evrensel açıdan bir örnek teşkil etmiştir²⁰⁶.

Hiçbir zaman nesnel bir veri olmayan tarih, bugün de ortak bir bellek oluşturma işlevini yerine getirmektedir. Tarihsel veriler; ortak bir bellek oluşturma işlevini yerine getirmesi için zaman ayıklanmakta, kurgulanmış bir yapı haline getirilmekte ve bu sayede belirli bir dönemin ihtiyacına karşılık verir hale gelmektedir. Kimi zaman bir toplum bir tarihe, başka bir zaman ise başka bir tarihe ihtiyaç duymaktadır. Buna göre tarih ulusal kimliğin oluşturulması için vazgeçilmez bir unsurdur²⁰⁷. Çünkü tarihin anlatılması ilk anlamıyla tarihin salt bir biçimde anlatılması amacıyla değil, geçmişle duygusal bağ kurulması amacıyla yapılmaktadır²⁰⁸. Bu sayede ulusa, geçmişle bütünleşmiş bir süreklilik kazandırılmaktadır. Tarihin ulus inşasındaki bu işlevsel kullanımı tarihin bütünüyle kurgulanmış olduğu yanılgısı yaratmamalıdır. Bu durumu Copeaux şöyle açıklamaktadır:

“Milliyetçilik tarafından saptırılmış bir tarihsel anlatı zorunlu olarak bir yalanlar ve yanlışlar örüntüsü değildir. Gerçeklere dayanır, bazen yapı bozumu zor bir retorik içinde, mantığı ustalıkla hatalı kurulmuş akıl yürütmelere dayalı olarak ve akademik dünya ile nüfusun önemli bir kısmının ruhuna nüfuz etmek için yeterli bir süre boyunca geçerli olmuş bir çıkarımlar sistemiyle tanzim edilmiştir²⁰⁹.

Tarihi, ne salt milliyetçilerin yaptığı gibi organik bir bütünlük içinde ulusun pür belirleyicisi olarak kabul etmek ne de milliyetçiliği ideolojinin oyuncağı şeklinde bütünüyle uydurulmuş bir konu olarak düşünmek doğrudur.

1.2.7. Kendi kaderini tayin hakkı

Milliyetçi düşüncede ulus ve devlet birbiriyle oldukça bağlantılıdır. Bir ulusun siyasi bağımsızlığını elde etmesi ve bunu korumasıyla ilgili kendi kendini yönetmesi milli kimliği açığa çıkaran bir durumdur. Bu nedenle milliyetçiliğin temel gayesi, bir ulus devletin kurulmasıdır. Bunun da iki yolu vardır. Birinci yolda, birleşme suretiyle ulus devlet kurulmaktadır. Örneğin Almanların tarihinde birleşme yoluyla devlet kurulmasına defalarca rastlanmaktadır. Orta Çağ'da Almanlar, daha sonra *Birinci Devlet* olarak niteleyecekleri Kutsal Roma İmparatorluğu altında birleşmiştir. Daha sonra Almanlar 1871'de Bismark'ın öncülüğünde *İkinci Devleti* kurmuşlardır. Hitler Avusturya'yı da bünyesine katarak *Üçüncü*

²⁰⁶ Borne, s. 163.

²⁰⁷ Borne, s. 164.

²⁰⁸ Etienne Copeaux, “Türkiye’de Tarih Öğretimi ve Yurttaşlık”, in *Dersimiz Yurttaşlık*, Haz. Turhan Ilgaz, Çev. Turhan Ilgaz, İstanbul, Kesit Yayıncılık, 1998, s. 169.

²⁰⁹ Etienne Copeaux, “Türk Milliyetçiliği: Sözcükler, tarih, İşaretler” in *Milliyetçilik*, Ed. Tanıl Bora, Çev. Görkem Doğan, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2002, s. 49.

Devleti kurmuştur. Süreç içerisinde İkinci Dünya Savaşı'nda Hitler'in yenilmesiyle birlikte Almanya 1949 yılında Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılmıştır. 1990 yılında ise bu devletler birleşmiştir. Bu örnekler birleşme yoluyla ulus devlet kurulmasına ilişkin örneklerdir. Ulus devlet kurulmasının ikinci yolunda ise ulus devlet, bir ulusun bağımsızlık mücadelesi vererek yabancı bir yönetimin idaresinden kurtulması ve kendi kaderini tayin etme imkanına kavuşması yoluyla kurulmaktadır. Örneğin Polonya, tarihinde büyük çoğunlukla yabancı bir yönetimin idaresinden kurtularak bağımsızlık kazanma çabası içinde olmuştur. Polonya toprakları 1793'te Rusya, Avusturya ve Prusya tarafından paylaşılmış; 1919'da Versailles Anlaşması ile Polonya tekrar kurulmuştur. Daha sonra 1939'da Alman işgaline uğramış, toprakları Almanlar ile Sovyetler arasında paylaşılmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında 1989'a kadar sürecek olan Sovyet etkisinde kalsa da bağımsızlığını kazanmıştır. 1989'dan sonra ise yabancı ülke kontrolünden tamamen kurtulmuştur. Milliyetçilere göre ulus devlet en yüce ve istendik siyasi örgütlenme biçimidir. Ulus devlet, kültürel bütünlükle birlikte siyasi birliği de sağlamaktadır. Ulus devlette egemenlik ulustadır. Yani milliyetçilik, ulusal çıkarlara uygun olarak ulusun öz yönetimini sembolize etmektedir. Bu noktayla bağlantılı olarak milliyetçilik, ulusların bağımsızlıklarını kazanarak devlet kurmalarının kaçınılmaz ve doğal bir sonuç olduğunu savunmaktadır. Çünkü sürdürülebilir tek siyasi birim ulus devlettir²¹⁰. Modern dönemde yönetim hakkına yapılan güçlü vurgu uluslardaki birleşerek devletleşme arzusunu körüklemiş ve bunun bir tezahürü olarak bağımsız bir devlete sahip olmak ulus olmanın bir kriteri haline gelmiştir²¹¹.

Kendi kaderini tayin hakkı devlet haline gelememiş toplulukların hayallerini gerçekleştirmek için hukuki bir gerekçe oluşturmaktadır. Kolektif bir hak olan bu hak, diğer haklar gibi merkezine bireyi değil, halkı yerleştirmektedir. Kavramın ne zaman ortaya çıktığı konusunda literatürde farklı iddialar olmasına rağmen kavramın gelişiminin ve yaygınlaşmasının yirminci yüzyılın ikinci yarısına denk geldiği söylenebilir. Kendi kaderini tayin hakkının düşünsel arka planı çok öncelere gitmekle birlikte kavramın somutluk kazanması Aydınlanma Çağının fikirleri, mezhep seçme özgürlüğüne imkân tanıyan Augsburg Barışı, Westphalia Anlaşması, Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi ve Fransız Devrimi ile mümkün olmuştur. Kavram önce Lenin daha sonra ABD Başkanı Wilson tarafından uluslararası siyasetin gündemine getirilmiştir²¹². Dünya gündemine somut manada bu olaylarla gelen kendi kaderini tayin hakkının felsefi arka planını çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde yer verilen Kant'ın düşüncelerinde bulmak mümkündür.

Lenin ulusların kendi kaderini tayin hakkını Marksist açıdan inceleme girişimlerinde bu kavramın ne olduğu sorusuyla karşılaşmanın kaçınılmaz olduğunu dile getirmiştir. Lenin,

²¹⁰ Heywood, *Siyasi İdeolojiler*, s. 203-205.

²¹¹ Alfred Cobban, "The Rise of the Nation-State System", in *Nationalism*, Ed. John Hutchinson ve Anthony D. Smith, New York, Oxford University Press, 1994, s. 245.

²¹² İrfan Sönmez, *Ulusların Kendi Kaderini Tayin Hakkı* (Doktora Tezi), İstanbul, İstanbul Ticaret Üniversitesi Dış Ticaret Enstitüsü, 2019 (<https://tez.yok.gov.tr>, Tez No: 580376), s. 1.

ulusların kendi kaderini tayin hakkının ne olduğuna dair soruya verilecek cevabın, hukuki tanımlardan değil; ulusal hareketlerin tarihsel ve ekonomik şartlarının incelenmesinden kaynaklanması gerektiğini düşünmektedir. Ona göre ulusal hareketler yalnızca Rusya'ya özgü değildir. Bütün dünyada kapitalizmin feodalizm karşısındaki nihai zaferi ulusal hareketlerle ilgili olmuştur. Ulusal hareketlerin iktisadi temelinde, üretim için yurt içindeki pazarı ele geçirme zorunluluğu ve ortak dil konuşan bir halkın yaşadığı toprakları siyasi açıdan birleştirme gereği yatmaktadır. Dil insanların etkileşimini sağlayan en önemli araçtır. Dil birliği modern kapitalizmin gelişimine olanak sağlamaktadır. Kapitalizmin ruhuna uygun olarak özgür ve geniş bir ticari ilişki içinde olmak ve pazarın bütün paydaşları arasında ayrı ayrı sıkı bağlar kurabilmek dilsel birlikle mümkündür. Ulusal hareketler, modern kapitalizmin gelişme şartlarını en iyi karşılayan ulus devletlere doğru yönelim içindedir. Ekonomik faktörler, ulusal hareketleri ulus devlete doğru sürüklemektedir. Bu nedenle modern dünyadaki kapitalist dönemin tipik devleti ulus devlettir. Eğer ulusların kendi kaderini tayin hakkı; soyut hukuksal tanımlamalardan değil de ulusal hareketlerin tarihsel ve ekonomik şartlarının incelenmesinden kaynaklandırılıyorsa kaçınılmaz olarak ulusların, kendi kaderini tayin hakkıyla yabancı ulusal birlikler içinden ayrılmaları ve bağımsız devlet oluşturmaları sonucuna ulaşılıyor demektir²¹³. Lenin'den sonra kavram, ABD Başkanı Woodrow Wilson'un Birinci Dünya Savaşı sonrasında dünyanın düzeniyle ilgili ABD'nin bakış açısını yansıttığı Kongre konuşmasında dile getirdiği on dört maddelik ilkeyle birlikte uluslararası siyasetin gündeminde pekişmiştir. Wilson'un ortaya koyduğu ilkeler, genel olarak insanların uyruğunda yaşamak istediği siyasi iradeyi seçebilmesini ve bağımsızlık kazanmasını vurgulamıştır²¹⁴.

Kendi kaderini tayin etmenin içsel, dışsal ve ekonomik olmak üzere üç tipinin olduğu konuyla ilgili literatürde yaygın olarak kabul edilmektedir. Bu kategorileştirme, herhangi bir uluslararası belgede değil, doktrinel çalışmalarda üretilmiştir. Kavramın dışsal boyutu, bir halkın bağımsız bir devlet kurması veya istediği devlete bağlı olmayı seçmesiyle ilgilidir. Önceleri bir uluslararası hukuk ilkesi olarak ortaya çıkan kendi kaderini tayin etme hakkı, sadece sömürge altındaki halklara yönelik olarak algılanırken daha sonra yabancı bir idarenin yönetimindeki halkları, federe birimleri, toprakları işgal edilmiş halkları kapsayacak şekilde kapsamını genişletmiştir. Kavramın dışsal boyutunda, bir halkın bağımsız devlet kurması şekline alternatif olarak başka bir devletle bütünleşme biçimi de tanınmasına rağmen uygulamada genellikle bağımsızlık şekliyle geliştiği görülmektedir. Bu noktayla bağlantılı olarak konuyla ilgili yapılan son zamanlardaki araştırmalarda ayrılıkçı self determinasyon başlığıyla bir boyut daha gelişme eğilimi görülmektedir. Kavramın içsel boyutu, asıl olarak devletin iç meseleleriyle ilgili olup devletin kendi halkına demokratik bir yönetim anlayışı sunma ve halkın da bu demokratik yönetimi talep etme hakkına karşılık gelmektedir. İçsel boyutuyla kendi kaderini tayin hakkının yararlanıcıları, halk içindeki farklılaşmalara

²¹³ Viladimir Lenin, *The Right of Nations to Self-Determination*, Moskova, Foreign Language Publishing House, 1947, s. 9-10.

²¹⁴ Yaşar Hacısalıhoğlu, "Kendi Kaderini Tayin", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Cilt 2, s. 361.

bakılmaksızın bütün halktır. Kavramın içsel boyutu; devlet yönetiminin çeşitli ilkelere uymasını gerektirmektedir. Demokratik toplumun gereklerine uymak, insan haklarına saygılı davranmak, hukukun üstünlüğünü sağlamak, etnik, dini, milli veya ırki nitelikler nedeniyle ayrımcılık yapmamak gibi ilkeler örnek olarak gösterilebilir. Özetle kendi kaderini tayin hakkının içsel boyutu, insan hakkı ve demokrasi talepleriyle sıkı sıkıya bağlıdır. Kendi kaderini tayin hakkının ekonomik boyutu, sömürgeciliğin sona ermesiyle birlikte bağımsızlığını kazanan halkların toprakları üzerindeki ekonomik olanaklardan ve doğal kaynaklardan yararlanma konusunda egemen olmak istemleriyle ilgilidir²¹⁵. Kanaatimizce kendi kaderini tayin hakkının ekonomik boyutu, kavramın dışsal boyutunun bir ulusun bağımsız olarak tamamen ayrı bir devlet kurduğu durumun doğal bir sonucudur. Bağımsızlık kazanan bir devlet doğal olarak, doğal kaynakları ve zenginlikleri hakkında tam egemenlik talep edecektir. Ancak kavramın dışsal boyutuyla ilgili olarak bir ulusun başka bir devletle bütünleşerek kendi kaderini tayin ettiği durumlarda halkın kendi doğal kaynakları hakkında egemenlik talebi, bütünleştiği devlet yapısı içinde çatışma çıkarma potansiyeli taşımaktadır.

Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'nde ulusların kendi kaderini tayin hakkı çerçevesinde bir vurgu yapılmıştır:

“Tarihin akışı sırasında, bir ülke halkının onları başka bir ülkeye bağlayan siyasi ilişkileri kesmesi ve gerek Tabiatın gerekse Tanrı'nın yasalarının kendilerine bağışladığı, erkin bir devlet olmak hakkına inanması gerekli olunca; insanlığın görüşlerine karşı yerinde bir saygı, onları ayrılmaya zorlayan nedenleri bildirmelerini gerektirir. Şu gerçekleri kendiliğinden belli sayıyoruz: bütün insanlar eşit yaratılmıştır; Yaratan onlara başkalarına bırakılmaz belli haklar bağışlamıştır, bunların arasında Dirim, Erkinlik ve Mutluluğun ardından gidilmesi vardır. Bu hakları sağlamak için insanların arasında adil güçlerini yönetilenlerin rızasından alan yönetimler kurulmuştur. Herhangi bir zamanda, herhangi bir yönetim biçimi, bu hakları yıkıcı olursa, onu değiştirmek ya da kaldırmak ve temelini bu ilkelere dayandırarak, güvenlik ve mutluluklarına en çok etkili olacak gibi gördükleri biçimde güçlerini düzenleyerek yeni yönetim kurmak halkın hakkıdır...”²¹⁶.

Kendi kaderini tayin hakkı 26 Haziran 1945 tarihinde imzalanan Birleşmiş Milletler Antlaşması'nın Birleşmiş Milletler'in amaçlarının sayıldığı 1'inci maddenin ikinci fıkrasında “uluslar arasında, halkların hak eşitliği ve kendi geleceklerini kendilerinin belirlemesi ilkesine saygı üzerine kurulmuş dostça ilişkiler geliştirmek” şeklinde vurgulanmıştır. Aynı Antlaşmanın 55'inci maddesinde de “uluslar arasında halkların hak eşitliği ve kendi yazgılarını kendilerinin

²¹⁵ Yaşar Ehtibarlı, *Uluslararası Hukukta Self Determinasyon Hakkı ve Hakkın Ekonomik Boyutu* (Doktora Tezi), Konya, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016 (<https://tez.yok.gov.tr>, Tez No: 422510), s. 320-322.

²¹⁶ 4 Temmuz 1776 Tarihli Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi in *Thomas Jefferson'dan Seçme Parçalar*, Çev. Mete Tunçay, İstanbul, Yenilik Basımevi, 1961, s. 1-2.

belirlemesi ilkesine saygı üzerine kurulmuş barışçı ve dostça ilişkiler sağlanması için gerekli istikrar ve refah koşullarını yaratmak ..." şeklinde başka bir vurgu mevcuttur²¹⁷.

Literatürde İkiz Sözleşmeler olarak da bilinen Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda 16 Aralık 1966 tarihinde kabul edilen Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme ile Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme'nin ortak 1'inci maddelerinde doğrudan halkların kendi kaderini tayin etme hakkı düzenlenmiştir:

"1. Bütün halklar kendi kaderlerini tayin hakkına sahiptirler. Bu hak gereğince halklar, kendi siyasal statülerini özgürce kararlaştırırlar ve ekonomik, sosyal ve siyasal gelişmelerini özgürce sağlarlar.

2. Bütün halklar, kendi amaçları doğrultusunda, karşılıklı yarar ilkesine dayanan uluslararası ekonomik iş birliği ve uluslararası hukuktan doğan yükümlülüklerine hâlel getirmemek kaydıyla, kendi doğal zenginlik ve kaynaklarından özgürce yararlanabilirler. Bir halk, hiçbir durumda kendi varlığını sürdürmesi için gerekli olan kendi olanaklarından yoksun bırakılamaz.

3. Özerk olmayan ve Vesayet altında bulunan ülkelerin yönetilmesinden sorumlu olan Devletler de dahil, bu Sözleşme'ye Taraf Devletler, Birleşmiş Milletler Şartı'nın hükümleri uyarınca, halkların kendi kaderini tayin etme hakkının gerçekleştirilmesini kolaylaştıracaklar ve bu hakka saygı göstereceklerdir"²¹⁸.

Halkların kendi kaderlerini tayin etme konusunda uluslararası belgeler devletlere, halkların kendi kaderlerini tayin etme konusunda onlara yardım etme ve bu hakka saygı gösterme yükümlülüğü yüklemiştir. Bununla birlikte kendi kaderini tayin etme hakkını talep eden her grubun bunu gerçekleştirmesi durumunda mevcut uluslararası sistemde derin çatlaklar oluşabilir²¹⁹. Öyle ki ulus devletin toplumsal ve siyasal örgütlenmesinin mantığı ile ulus devlet içindeki kimi halkların kendi kaderini tayin hakkı arasında kimi zaman açık kimi zamansa örtülü bir gerilim vardır. Bu gerilim halkların kendi kaderini tayin hakkının dışsal tipinde çok net görülebilir. Çünkü ulus devlet, bütünlüğüne zarar verecek bir kopuşa sıcak bakmayacaktır. Ulus devlet ile kendi kaderini tayin hakkının içsel tipinin daha uyumlu olacağını değerlendirmekteyiz. İçsel tip sayesinde devlet, uyruğundaki halklara anayasa ve yasaların güvencesiyle kendi kaderlerini tayin hakkının gereklerini içsel bir mesele olarak kabul edip teslim etme şansına sahip olmaktadır.

²¹⁷ 26 Haziran 1945'de San Francisco'da imzalanmış Birleşmiş Milletler Antlaşması, m. 2/1, (https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/SayfaDokuman/2212020141836bm_01.pdf) (E.T: 7 Nisan 2024).

²¹⁸ 16 Aralık 1966 Tarihinde Kabul Edilen Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme, m. 1, (<https://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/media/uploads/2015/08/03/MedeniVeSiyasiHaklaraIliskinSozlesme.pdf>) (E.T: 7 Nisan 2024).

²¹⁹ Mehmet Akif Kütükcü, "Uluslararası Hukukta Self-Determinasyon Hakkı ve Türk Cumhuriyetleri", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 12, 2004, s. 275.

1.3. Milliyetçilik Çalışmaları Tarihçesi

Milliyetçilik çalışmaları üç döneme ayrılmıştır. Birinci dönem, 1914 yılından önceki dönem; ikinci dönem Birinci Dünya Savaşı ile İkinci Dünya Savaşı arasındaki dönem; üçüncü dönem ise İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki dönemdir²²⁰. Özkırımlı, milliyetçilik çalışmalarının tasnifine yönelik Anthony D. Smith'in analizini benimseyerek Smith'in üçlü olarak sınıfladığı milliyetçilik çalışmalarına dördüncü bir dönem önerisinde bulunmuştur. Özkırımlı'ya göre milliyetçilik çalışmalarında dört dönemden bahsetmek mümkündür:

“-Milliyetçilik düşüncesinin doğduğu 18. ve 19. Yüzyıllar

-Milliyetçiliğin akademik araştırmalara konu olduğu ilk dönem (1918-1945)

-Milliyetçilik tartışmasının geliştiği ikinci dönem (1945-1990)

-Milliyetçilik tartışmalarının yeni boyutlara taşındığı üçüncü dönem (1990'dan günümüze)”²²¹.

1914 yılı öncesinde milliyetçilik hakkında çok az sistematik çalışma yapılmıştır. Milliyetçilik etik ve felsefi yönden ele alınmış; Mill, Renan, Acton gibi araştırmacılar milliyetçiliğin erdemlerini ve kusurlarını tartışmışlardır. 1914 öncesinde Marksist ekolden düşünürler de milliyetçilik üzerine yazmışlardır. Marx ve Engels müstakil bir milliyetçilik teorisi inşa etmemiş olsalar da milliyetçiliğin Doğu Avrupa'da etkisinin artması nedeniyle Marx ve Engels'in halefleri milliyetçiliğe önem vermişlerdir. Kautsky, Luxemburg, Bauer, Renner, Lenin ve Stalin temel teorik varsayımlardan yararlanarak metinler yazmışlardır²²². Sosyal bilim üzerine çalışanlar milliyetçiliğin büyük düşünürlerinin olup olmadığı konusunda tartışmalı durumda olmuşlardır. Esasen buradaki mesele, milliyetçilik öğretisine katkıda bulunan düşünürlerin büyük olup olmadığı değildir. Bu düşünürlerden hangisinin milliyetçi düşünür olarak kabul edilip edilmeyeceği meselesidir. Kimlerin milliyetçilik üzerine çalışan düşünür kategorisine dahil edilip edilemeyeceği tartışmalı olsa da milliyetçiliğin kökenleri genellikle Alman romantik düşüncesiyle ilişkilendirilmektedir. Gerçekte Alman romantik düşünürler, fikirlerini ortaya koyarken siyasi bir planla hareket etmemişler, Alman ulus devletinin kurulması gibi bir gaye de taşımamışlardır. Bununla birlikte Alman düşüncü biçimine tuttukları ışık, Alman olma bilincini harekete geçirmiştir. Söz konusu bu Alman romantik akım da durup dururken ortaya çıkmamış, kendinden önceki veya çağdaşı olan felsefi fikirlerden etkilenecek ortaya çıkmıştır. Pek çok araştırmacıya göre Jean-Jeacques Rousseau ve Immanuel Kant, Alman romantizmine katkıda bulunan düşünürlerin öncülerindendir. Hatta Kedourie'ye göre Kant milliyetçilik için her şeyin başlangıcıdır²²³.

²²⁰ Anthony D. Smith, *Theories Of Nationalism*, New York, Herper & Row, 1971, s. 257-258.

²²¹ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, s. 30; Timothy Snyder, “Kazimierz Kelles-Krauzb (1872-1905): A Pioneering Scholar of Modern Nationalism”, *Nations and Nationalism*, Sayı 3, Cilt 2, 1997, s. 231.

²²² Smith, *Theories Of Nationalism*, s. 257.

²²³ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, s. 31-32.

18. ve 19. yüzyılda yaşayan ve fikirleri ileride çok daha alevlenecek milliyetçilik tartışmalarına doğrudan veya dolaylı olarak katkı sunduğu düşünülen düşünürler şunlardır: Immanuel Kant (1724-1804), Johann Gottlieb Fichte (1762-1814), Johann Gottfried Herder (1744-1803), Jean-Jacques Rousseau (1712-1778), Heinrich von Treitschke (1834-1896), Jules Michelet (1798-1874), Lord Acton (1834-1902), Otto Bauer (1881-1938), Ernest Renan (1823-1892) ve Josef Stalin (1878-1953)²²⁴. Dolayısıyla çalışmamızda 18. ve 19. yüzyıla ilişkin bu isimlerin fikirlerine yer verilmiştir.

Immanuel Kant (1724-1804) milliyetçi bir düşünür değildi. Ancak düşünceleri Kedourie'nin vurguladığı gibi fikirlerini ortaya koyarken geliştirdiği ikilik, büyük siyasi sonuçlar doğurmuştur²²⁵. Kant, *fenomen* kavramını *numen* kavramının karşıtı olarak tanımlamıştır. Kant, numeni, duyu organlarıyla algılanabilen görüngünün karşıtı olarak duyulup algılanamayan şeyler olarak ele almıştır²²⁶. Kant, bilgiyi iki yönden sınırlamıştır. İlk olarak bilgi, duyularımızla algılayıp deneyimlediğimiz dünya aracılığıyla ikinci olarak da algılama becerilerimizin bu deneyimleri işleme biçimleriyle sınırlanmıştır. Kant duyularımızla deneyimlediğimiz fenomenal gerçek ile deneyimlenemeyen ve akılla anlaşılabilen numenal dünya (kendinden şeyler) arasında net bir ayırım yapmıştır²²⁷. Kant, insanın fenomenal dünyayı duyularıyla bileceğini ancak kendinden şeyler olarak adlandırdığı akılla var olduğu anlaşılabilen görüngülerin arkasındaki şeylerin hiçbir zaman bilinmeyeceğini düşünmektedir²²⁸. Kant'a göre bilgi, görüngü dünyasından kaynaklanması nedeniyle dış dünyaya ilişkindir. Ancak ahlak, dış dünyaya bağlı değildir. Ona göre dış dünya ihtimallere ve açıklanamaz kanunlara göre değişkenlik göstermektedir. Ahlakın bu değişken dış dünyaya bağlı olması durumunda insan, asla özgür olamayacak ve değişken kanunların kölesi olacaktır. Dolayısıyla ahlakın kaynağı kişinin iç dünyasıdır. Erdem ve ahlaka ancak ve ancak kişinin içindeki evrensel kanunlara riayet edilerek ulaşmak mümkündür. Kantın içsel olarak kaynaklandığı bu formülasyondan iyi, özgür ve özerk irade ortaya çıkmıştır. Kişiyi evrenin merkezine yerleştiren bu formülasyon kişinin kendi kaderini belirleme hakkını meşrulaştırmıştır. Bunun siyasi alandaki etkisinin boyutu muazzam olmuştur. Formülasyonun kendisi, kendi kaderini belirleme hakkının en yüce değer; yurttaşların otonom iradesini yansıtan cumhuriyetin ise en geçerli yönetim şekli olmasının ana gerekçesini oluşturmuştur.²²⁹

Johann Gottlieb Fichte (1762-1814) Kant'ın değişken ve açıklanamaz olarak ifade ettiği dış dünyayı, evrensel bir bilincin yansıması olarak kabul etmiştir. Bu kabul ediş, Kant'ın açıklanamaz etiketi vurduğu dünyayı anlaşılır kılmıştır. Dış dünyanın evrensel bir bilincin

²²⁴ Milliyetçilik tartışmalarına 18. ve 19. yüzyıldan katkı sunduğu düşünülen düşünürlerin hangilerine yer verileceğine dair belirsizlik, Özkırımlı'nın takip ettiği isim çizgisi örnek alınarak netleştirilmiştir.

²²⁵ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, s. 32.

²²⁶ *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Cilt 17, 8738.

²²⁷ Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi, Thales'ten Baudrillard'a*, Ankara, Say Yayınları, 2018, s. 721

²²⁸ Yasemin Işıktaç, *Hukuk Felsefesi*, İstanbul, Filiz Kitabevi, 2018, s. 185.

²²⁹ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, s. 32.

tezahürü olarak kavranması, dünyanın organik bir bütünlük olarak ele alınmasının gerekçesini oluşturmuştur. Bu organik bakış açısı siyasi alanda, insanların bireysel olarak bir anlam ifade etmediği ancak bir bütünlük içinde mana kazanacağı varsayımını yaratmıştır. Buradan hareketle bireyin özgürlüğü ancak ve ancak devlet gibi bir organik bütünlük içinde anlamlı hale gelmektedir. Dolayısıyla devletin bekası meselesi, bireylerden çok daha önemli konuma erişmektedir. Bireysel özgürlüğün garantisi birey ile devletin bütünleşmesinde yatmaktadır. Bu fikirleriyle milliyetçiliğe katkı sunan Fichte'nin hayatında 1806 yılında başlayan Fransa ile Prusya arasındaki savaş kritik bir nokta olmuştur. O, Fransa'yı keyfiliğin temsilci, Prusya'yı ise aklın ve ahlaki özgürlüğün temsilcisi olarak görmüştür. Ona göre Prusya'nın yenilmesi kültürün yenilmesi anlamına geliyordu. İşte bu yenilgi ve sonuçları üzerine Fichte, insanlığa liderlik etmenin Alman ulusunun görevi olduğuna inanmış ve Alman milliyetçiliğini savunmaya başlamıştır²³⁰. Fichte Fransa- Prusya arasındaki savaşta Napolyon Berlin'e girince Doğu Prusya'ya geçmiştir. Daha sonra savaş bitince Berlin'e geri görmüştür. Fichte, 1807'de Berlin'e döndüğünde Prusya topraklardaki siyasi, askeri ve toplumsal açıdan savaşın izlerini görmüştür. Prusya'nın aşağılanmış ve işgal edilmiş haline şahit olmuştur. Ancak Fichte, Almanya için her şeyin bittiğine inanmaya meyilli değildir. Kendisine Alman ulusunu uyandırma misyonu yüklemiştir. Bu misyon kapsamında Fichte, 1807-1808 yıllarında Berlin Bilimler Akademisi salonunda, daha sonra kitap haline getirilen *Addresses to the German Nation* içindeki on dört hitabı kalabalık izleyiciler önünde sunmuştur²³¹. Fichte, Alman ulusu ile diğer Cermen halkları arasındaki farkları ele aldığı dördüncü bölüme, Almanların karakteristik özelliklerine vurgu yaparak ve insanları eğitme yöntemlerinin Almanlar tarafından Almanlara uygulanması gerekliliğine değinerek başlamıştır. Fichte'ye göre Almanlar, Cermen ırkının bir koludur. Almanları, diğer Cermen halklarından ayırmak gerekmektedir. Slavlar gibi diğer yeni Avrupa ulusları Almanlar ile kıyaslandığında henüz belirgin bir gelişme gösterememişlerdir²³². Diğer taraftan Almanlar ile Cermen kökten büyüyen diğer kollar arasında temel fark, Almanların atalarının orijinal yerleşkelerinde kalması, diğerlerinin göç ederek başka yerlere gitmesidir. Göç, ulusal karaktere etki ederek onu değiştirmiştir. İkinci bir fark dilin değiştirilmesidir. Almanlar atalarının dilini muhafaza ederken, diğer kollar yabancı bir dili benimsemiştir²³³. Fichte dil konusundaki fikirlerini uzun uzun ortaya koyduktan sonra Alman dilinin doğal bir şekilde ortaya çıktığı zamandan beri canlı olduğunu iddia etmiştir. Ona göre diğer Cermen kökenli halkların dilleri köksüz ve yüzeyseldir. Almanlar eğer dil konusundaki avantajlarını kullanırlarsa her zaman yabancılardan üstün olacaklardır²³⁴. En nihayetinde Fichte, söz konusu kitapta yer alan hitaplarında halkla; Almancanın doğal olarak verili bir dil olduğu, diğer dillerden üstünlükleri, halkın kültürünü taşıma konusundaki işlevleri, Alman halkının

²³⁰ Özkırımlı, s. 33-34.

²³¹ Fichte, *Addresses to the German Nation*, s. xviii-xix.

²³² Fichte, s. 52.

²³³ Fichte, s. 52, 54.

²³⁴ Fichte, s. 68,70.

özgünlüğü ve özellikleri, Alman ulusunun tarihteki seyri hakkındaki düşüncelerini paylaşmıştır²³⁵. Bu noktalar Fichte'nin milliyetçiliğe yaptığı katkıyı açıkça ortaya koymaktadır. Bu katkı daha sonra 6 Şubat 1919'da Alman politikacı Friedrich Ebert'in Ulusal Meclis'in açış konuşmasını bitirdiği sözlerde açıkça görülmektedir. Ebert, konuşmasını her şeyin eşitliği üzerine kurulu bir doğruluk ve adalet krallığını kurma amacının Fichte tarafından Alman ulusuna, ulusun kaderi olarak verildiğini söyleyerek bitirmiştir²³⁶.

Johann Gottfried Herder (1744-1803) fikirleriyle Aydınlanmanın karşısında durmuş ve Almanya'da romantik akımın gelişmesinde önemli rol oynamıştır. O, organik bir yapı olarak ulusa vurgu yapmıştır. Herder'e göre ulusu çevreleyen doğal çevre, iklim ve coğrafya gibi faktörler ulusun yaratılış özelliklerini belirlemektedir. Bu faktörler aynı zamanda ulusun yaşam biçimlerini, alışkanlıklarını, tutumlarını ve eğilimlerini şekillendirmektedir. Herder, öncelikle dile güçlü bir önem atfetmiştir. Dil, bir halkın kendine özgü geleneklerini ve tarihini taşımaktadır. Ona göre her ulus şarkı, mitos ve efsanelerle kendini ortaya koymakta ve yaratıcı tarafının kaynağı olan halk ruhuna (volksgeist) sahip olmaktadır. Herder'in milliyetçiliği siyasi bir saikle devlet olmaya yönelmemiştir. Onun fikirleri, daha çok ulusun geleneklerinin ve anılarının kıymet görmesini sağlamaya yöneliktir. Bu nedenle onun fikirleri, Alman ulus bilincinin canlanmasına çok önemli katkılar sunmuştur. Yani Herder'in milliyetçiliği kültürel özellik göstermektedir. Herder'in kültürelcilikinden de şu önemli anlam çıkmaktadır. Ulus, geçmişti kadim zamanlara kadar giden doğal ve organik varlıklardır²³⁷.

Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) öne sürdüğü genel irade kavramıyla milliyetçiliği etkilemiştir²³⁸. Rousseau, bir siyasi sınır içinde aynı kaderi paylaşan insanların müşterek çıkarları uğruna belirli yükümlülükleri üstlenmeyi kabul ettiklerini, bunun da onları toplum yaptığını ileri sürmüştür. Bu aşamadan sonra toplum halini almış olan insan grubu, hak ve sorumluluklarını hayali bir sözleşmeyle belirlemek suretiyle kalabalık bir yığın olmaktan çıkıp bir gaye çerçevesinde bütünleşmiştir. Toplum ve ulus kavramlarını birbiriyle örtüştüren bu bütünleşme, kendisi dışında herhangi bir irade ve egemenin varlığına cevaz vermemiştir²³⁹. Rousseau'ya göre egemenlik, genel iradenin uygulanmasından başka bir şey değildir. Egemenlik yalnızca egemen varlığa yani halka aittir²⁴⁰. Genel irade, tekil iradelerden kaynaklanmakla birlikte bireysel iradelerden üstün, ondan farklı bütüncül bir iradedir. Rousseau, özel irade ile genel iradeyi birbirinden ayırmıştır. Özel irade insanla genel irade ise

²³⁵ Fichte, *Addresses to the German Nation*.

²³⁶ Friedrich Ebert, "Rede zur Eröffnung der Nationalversammlung", [https://de.wikisource.org/wiki/Rede_zur_Er%C3%B6ffnung_der_Nationalversammlung_\(Friedrich_Ebert\)](https://de.wikisource.org/wiki/Rede_zur_Er%C3%B6ffnung_der_Nationalversammlung_(Friedrich_Ebert)) (Erişim Tarihi: 31 Mart 2024).

²³⁷ Heywood, *Siyaset*, s. 176-177.

²³⁸ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, s. 37.

²³⁹ Suavi Aydın, "Milliyetçilik", in Ömer Çaha ve Bican Şahin (Der.), *Dünya'da ve Türkiye'de Siyasal İdeolojiler*, Ankara, Orion Kitabevi, 2015, s. 232.

²⁴⁰ Jean-Jacques Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, Çev. Vedat Günyol, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012, s. vii.

yurttaşla özdeşleştirilmiştir. Yurttaşlar da halkı oluşturmaktadır. O halde halkın iradesi genel iradesi olarak ortaya çıkmaktadır²⁴¹. Rousseau, genel iradenin değişmez, bozulmaz, yok edilemez olduğunu ileri sürmüştür. Genel irade her zaman doğrudur ve kamusal yarara yöneliktir²⁴². Rousseau'nun genel irade kavramı ve bu kavramı ortaya koyarken geliştirdiği argümanlar daha sonra siyasi bir ideoloji olarak milliyetçilik üzerinde yönlendirici olmuştur.

Alman tarihçi Heinrich von Treitschke (1834-1896) eserlerinde ulus ve devleti mütemadiyen yüceltmıştır. O, sadece teorik açıdan ulus ve devlet kavramlarını yüceltmemiştir. Onun asıl yücelttiği şey Alman ulusu ve devletidir. Treitschke, *His Doctrine Of German Destiny and of International Relations* isimli eserinin Alman sömürgeciliğinin başlangıcını anlattığı bölüme, Alman gençlerindeki ulusal gururun kendiliğinden gelen güçlü bir tutku olduğunu ve onların "Almanya, her şeyden önce Almanya"²⁴³ şarkısını söylediklerini dile getirerek başlamıştır. Bu gençlerin hedefi Alman adını, büyük ve değerli kılmaktır. Ona göre Almanya, yayılmacı bir anlayışla payına düşeni almaya karar verdiğinde barışçıl bir politika yolunda atılması gereken ilk adımı atmıştır²⁴⁴. Treitschke'nin bu tespitin ne kadar yanlış olduğu ilerleyen zamanlarda Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarında açıkça ortaya çıkmıştır. Onun bu tespiti rasyonel olmaktan çok uzaktı. Çünkü onun öncelikli hedefi Alman devletini ve ulusunu yüceltmektir. Treitschke, fikirlerini milliyet, güç politikası ve ekonomik mantığın birlikteliğiyle inşa etmiştir²⁴⁵. Bunu *His Doctrine Of German Destiny and of International Relations* isimli eserinin genelinde görmek mümkündür. O iddialarına argümanlar üretirken fikirleri devlet, ulus ve ekonomiyle bağlantılı olarak sömürgecilik üzerinden yükselmiştir. Treitschke'nin bu bakış açısının milliyetçi düşüncenin gelişimi için oldukça verimli bir toprak olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Fransız tarihçi Jules Michelet (1798-1874) bireyin daha büyük bir topluluğun parçası olan ulusun ürünü olduğunu belirtmiştir. O, çalışmalarında, halkın ulus devlet formu içerisinde siyasal, sosyal ve kültürel gelişmeleri nasıl karşılaması gerektiği üzerinde düşünmüştür. Tarihçinin geçmişi inceleme meşguliyeti içinde insanlığı oluşturan halkların ve bireysel olarak insanların özgürleşmesine ve güçlenmesine katkı sunabileceğini düşünmüştür. Michelet dünya tarihinde aşamalı olarak özgürlüğün kazanıldığını söylemiştir. Ona göre bu dünya tarihinin hem sembolü hem de örneği, Fransa'dır. O, 1830 Devrimi'nden sonra Fransa'nın daha büyük bir özgürlüğe gittiğini, doğa ve kaderin üzerinde bir egemenliğe yöneldiğini iddia etmiştir. Onun tüm insanlığa liderlik edecek Fransız ulusu iddiası buradan kaynaklanmaktadır²⁴⁶. Michelet, *Introduction to World History* isimli eserinde Orta Fransa'nın fiziksel ve toplumsal niteliklerine

²⁴¹ Mehmet Ali Ağaoğulları, *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011, s. 584.

²⁴² Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, Çev. Vedat Günyol, s. 23-26.

²⁴³ Heinrich von Treitschke, *His Doctrine Of German Destiny and of International Relations*, New York ve Londra, The Knickerbocker Press, 1914, s. 195

²⁴⁴ Treitschke, s. 195-196

²⁴⁵ Harold James, *German Identity (1770-1990)*, Londra, Weidenfeld ve Nicolson, 1989, s. 92.

²⁴⁶ Lionel Gossman, "Foreword", in *On History*, Der. Lionel Gossman, Edward K. Kaplan ve Flora Kimmich, Cambridge, Open Book Publishers, 2013, s. 6-8.

yaptığı güzellemelerden sonra Orta Fransa'da bireyselliğin sınırlı olduğunu, burada insan kitlesinin daha değerli olduğunu söylemiştir. Buradaki halk yabancıların kayıtsızlık dediği ancak bir yetenek olarak tanımlanması gereken özel bir dehaya sahiptir. Ona göre eyaletlerin ayrıksı özgünlüğünü vurgulamaması, katılım sağlaması ve tarafsız olması, dışlayıcı olmaması ve iletişime açık olması Fransa'nın temel karakter özelliklerindendir. Bu durum bir tür birleşimdir. Toplulukların bu samimi birleşimi Fransız ulusunun kimliğinin ve kişiliğinin ta kendisini oluşturmaktadır. Bu kişilik, otuz milyon insandan oluşan devasa bir kişiliktir²⁴⁷. Michelet'e göre Fransa, Almanya gibi bir ırka dayalı değildir. Fransa bir ulustur. Kökeni, birleşmiş bir karışıma yöneliktir. Dolayısıyla birey, bütüne olan zorunlu katılımından kazanç sağlamaktadır²⁴⁸.

John Stuart Mill (1806-1873) öncüleri olan liberal milliyetçiler gibi yurttaşlık ile milliyet kavramını birlikte düşünmüştür. Ona göre ulusal kimliğin, heterojenlikten uzak bir biçimde kaynaşması özgür siyasi rejimlerin kurulmasına olanak sağlamaktadır. Onun bakış açısına göre temel siyasi birim, çok uluslu devletlerden ziyade ulustur. Ulusun varlığı özgür bir hükümet için ön koşuldur²⁴⁹. Mill'e göre insanların bir kısmı, iş birliği yapmalarını sağlayan ortak sempatiler yoluyla bir araya gelerek milliyeti oluşturmaktadır. Bu insanlar aynı hükümetin yönetimi altında olup, bu hükümet tarafından yönetilmeyi istemektedir. Ona göre insanların oluşturduğu milliyetin kaynağı çeşitlilik göstermektedir. Kimi zaman ırk ve soy, kimi zaman dil ve din, kimi zaman ise coğrafi sınırlar milliyetin oluşmasında etkili olmaktadır. Ancak milliyetin oluşmasında en önemli faktör siyasi öncülerin kimliğine yönelik müktesebattır. Bu müktesebat, ulusal bir tarihe ve tutarlı bir anılar topluluğuna sahip olmakla oldukça ilişkilidir. Ancak milliyetin kaynağı olarak ifade edilen bu hususlar olmazsa olmaz değildir. Örneğin, İsviçre'de Kantonlar farklı ırklardan, farklı dillerden ve farklı dinlerden olmasına rağmen İsviçre güçlü bir milliyet duygusuna sahiptir²⁵⁰. İnsanların bütünleşerek milliyet oluşturmaları veya bir milliyetin başka bir milliyetle kaynaşması kuşkusuz insanlar için faydalı bir durumdur. Ona göre zaten uygar ve kültürlü bir halkın fikir ve duygularının akışına dahil olmanın yararlı olmayacağını düşünmek mantıksızdır. Fransız ulusunun üyesi olmak, Fransız korumasının avantajlarını ve Fransız gücünün onurunu ve prestijini paylaşmak demektir. Aynı durum Britanya ulusunun üyeleri olan Galli veya İskoç için de geçerlidir. Mill'e göre milliyetlerin karışımını ve niteliklerinin ortak bir birlik içinde harmanlanmasını sağlayan her şey faydalı olması nedeniyle istendik bir durumdur. Ancak bu harmanlanma, milliyeti oluşturacak milletleri tamamen sindirerek değil, aşırı biçimlerini yumuşatarak olmalıdır. Çünkü harmanlanmak suretiyle birleşmiş halklar tüm atalarının özel yeteneklerini ve

²⁴⁷ Jules Michelet, *Introduction to World History, in On History*, Der. Lionel Gossman, Edward K. Kaplan ve Flora Kimmich, Çev. Flora Kimmich, Cambridge, Open Book Publishers, 2013, s. 49-50.

²⁴⁸ Michelet, s. 57.

²⁴⁹ Micheline R. Ishay, "Introduction" in Omar Dahbour ve Micheline R. Ishay (Ed.), *The Nationalism Reader*, New Jersey, Humanities Press International, 1995, s. 6.

²⁵⁰ John Stuart Mill, *Considerations of Representative Government*, New York, Henry Holt and Company, 1890, s. 308-309.

mükemmelliklerini miras almaktadır. Milliyetlerin karışımının mümkün olabilmesi için özel koşullar gerekmektedir. Ayrıca milliyetlerin birleşmesinde tek bir usul değil, sonucu etkileyen çeşitli kombinasyonlar vardır. Örneğin aynı hükümet altında birleşen milliyetler, sayı ve güç bakımından eşit olabildikleri gibi çok eşitsiz de olabilirler. Eğer eşitlik yoksa az sayıda olan üstün veya aşağı konumda olabilir. Üstün olduğu varsayımından hareket edersek bu milliyet cebir ile diğerlerini bağılılığı altına alabilir. Mill'e göre bu durum insan ırkına yönelik büyük bir kötülüktür ve uygar insanlığın önlem alması gereken bir durumdur²⁵¹.

İngiliz liberal tarihçi Lord Acton (1834-1902) bireysel özgürlüklerin farklı milliyetlere ve güç odaklarına sahip devletlerde daha fazla güvence altında olduğunu savunmuştur. Bu savunu, Mill'in söylediklerine açıkça muhaliftir. Çünkü Mill, milliyetlerin kaynaşması ve bütünleşmesinin altını çizmiştir²⁵². Acton, *Nationality (1862)* isimli makalesinde konuya ilişkin görüşlerini dile getirmiştir. Ona göre milliyetlerin birliğini savunan bir teorinin sonuncu olan milliyet anlayışı; doğası gereği milletin bir olduğu, karşısında hiçbir gücün olmadığı, her türlü direnişin şiddetle karşısında durulduğu kolektif bir iradenin daima üstünlüğü üzerine kuruludur. Bu milliyet anlayışında insanların hakları ve istekleri dikkate alınmamakta, onların menfaatleri hayali bir birlik tasavvuru içinde üst bir kurum olan milliyet iddiası aracılığıyla sindirilmektedir. Ayrıca insanların tüm doğal hakları ve özgürlükleri ayak altına alınmaktadır. Böyle bir ortamda devlet mutlak hale gelmektedir. Milliyeti, devletin en yüksek temel unsuru kabul eden anlayışta durum bu şekildedir. Milliyeti devletin biçimlerini belirlemede temel bir unsur olarak kabul eden ancak; en yüksek unsur olarak kabul etmeyen teori meselenin diğer kanadını oluşturmaktadır. Acton bu iki kanata birlik teorisi ve özgürlük teorisi adını vermiştir. Özgürlük teorisi birlik teorisinden ayrılmaktadır. Çünkü tekdüzeliği değil çeşitliliği, birliği değil uyumu ön plana çıkarmaktadır. Birlik teorisi ulusu, despotizmin ve devrimin kaynağı haline getirirken; özgürlük teorisi ulusu öz yönetim ve devletin sınırlandırılmasında fırsat olarak görmektedir. Acton'a göre farklı ulusların meydana getirdiği bir devlette; çıkarlar dengelenmekte ve özgürlükler korunmaktadır. Özgürlükler çeşitliliği teşvik etmekte, çeşitlilik de insanların örgütlenmesini sağlayan araçlarını sağlayarak özgürlüğü korumaktadır²⁵³.

Marksizm, milliyetçilik konusunda bize epeyce karmaşık bir miras bırakmıştır. Marx ve Engels, uzun yıllar milliyetçiliğin kıymeti harbiyesini anlamamakla ve milliyetçiliği kasıtlı olarak küçümsemekle suçlanmıştır. Bu düşüncülerin milliyetçiliğe olan sert bakış açıları, kimi zaman yumuşamış kimi zamansa değişmiştir. Kimi zaman belirlemeci bir tavırla tarihsel olan ve olmayan şeklinde ulus ayrımları yapmışlar, kimi zamansa pragmatik bir tavırla milliyetçi argümanları komünizme entegre etmeye çalışmışlardır. Milliyetçiliğe karşı benimsenen bu farklı tavırlar, Marksist olsun veya olmasın sonraki düşüncülerin milliyetçilik üzerine fikirlerini

²⁵¹ Mill, s. 314-315.

²⁵² Ishay, "Introduction", s. 6.

²⁵³ Lord Acton, "Nationality" in Gopal Balakrishman (Ed.), *Mapping The Nation*, Ed. New York, Verso, 1996, s. 23-31.

ciddi anlamda etkilemiştir²⁵⁴. Marksizmin milliyetçilik konusundaki karmaşık mirasının analizi, çalışmamızın temel konusu düşünüldüğünde bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Dolayısıyla burada sadece Otto Bauer ve Karl Renner'in görüşlerine yer verilmiştir.

Otto Bauer (1881-1938) Marksist düşünürler içinde milliyetçilik konusunda bir kuram inşa etmeye en çok yaklaşan düşünürdür. Bu konuda bir görüş birliği vardır. Bauer, ulus üzerine konuşulmak isteniyorsa öncelikli olarak cevaplanması zor bir soru olan ulusun ne olduğu konusu üzerinde durulması gerekliliğini dile getirmiştir. Ona göre ulus, ancak ulusal karakter üzerinden ele alınabilir. Uluslar, insanlığın ortak özelliklerine sahip oldukları gibi kendilerini diğer uluslardan ayıran farklı özelliklere de sahiptir. Örneğin insanlar mesleki veya sınıfsal olarak aynı özelliklere sahip olsalar da ortalama bir Alman ortalama bir İngiliz'den farklıdır. Ulusal karakterin ne olduğuna yönelik pek çok açıklama çabası, kavramın yanlış kullanımına neden olmuştur. Ulusal karaktere bir tür kalıcılık atfedilmiştir. Oysa ulusal karakterler değişebilmektedir. Ulusal karakter, bir ulusun belirli bir dönemdeki üyelerini kapsamaktadır. Ulusal karakter, hiçbir şekilde zamanımızdaki bir ulusu, iki veya üç bin yıl önceki atalarına bağlamamaktadır. Örneğin Alman ulusal karakteri dediğimizde belirli bir yüzyıldaki veya on yıldaki Alman ulusal karakterinden bahsetmiş olmaktadır. Karakter topluluğu, bir milletin belirli bir dönemdeki üyelerini birbirine bağlar, ancak hiçbir şekilde zamanımızın milletini iki veya üç bin yıl önceki atalarına bağlamaz. Alman ulusal karakterinden bahsettiğimizde, belirli bir yüzyılın veya on yılın Alman ulusal karakterinden bahsetmiş olmaktadır²⁵⁵. Bauer'e göre ulus, bir karakter topluluğudur. Çünkü ulusların büyük çoğunluğu bir takım tutarlı özellikler göstermektedir ve bu özellikler kendilerine özgüdür. Bununla birlikte ulus, mutlak olmayan, değişken bir karakter topluluğudur. Çünkü ulusun üyeleri, ulusun ortak özelliklerine sahip olmakla birlikte; birbirlerinden ayrılan yerel, sınıfsal, mesleki özelliklere de sahiptir²⁵⁶. Bauer'e göre ulus doğal bir topluluk değildir; ulus her zaman kültürel bir topluluk olmuştur. Ulusu, soy yoluyla birbirine bağlı insanlardan oluşan doğal bir topluluk olarak anlamak, ulusun özünün tam olarak anlaşılmadığını gösterir. Çünkü bireyin karakteri hiçbir zaman yalnızca atalarından aldığı mirasla belirlenmemekte, onun karakteri içinde yaşadığı koşullara göre belirlenmektedir. Bireyin karakteri geçimini nasıl sağladığına, yaptığı işin getirisinin niceliği ve niteliğine, aralarında yaşadığı insanların geleneklerine, tabi olduğu kanuna, içinde bulunduğu toplumun dünya görüşüne göre şekillenmektedir. Örneğin aynı soydan gelen ancak erken çocukluktan itibaren farklı kültürel koşullar içinde olan insanlar farklı insanlar haline gelecektir.²⁵⁷ Bauer, ulusun değişim ve dönüşümüne dair üç aşama belirlemiştir. Birinci aşama olan klan toplumunda, ulus varlığını kan bağına borçludur ve insanlar atalarından miras aldıkları kültürle birbirlerine bağlanmıştır. İkinci aşama olan sınıflı yapıdaki feodal toplumda ulus,

²⁵⁴ Philip Spencer ve Howard Wollman, *Milliyetçilik*, Çev. Kübra Kelebekoğlu, İstanbul, Yeni İnsan Yayınevi, 2020, s. 26-28.

²⁵⁵ Otto Bauer, *Die Nationalitätenfrage und Die Sozialdemokratie*, Viyana, Verlag Der Wiener Volksbuchhandlung Ignaz Brand, 1907, s. 1-3.

²⁵⁶ Bauer, s. 5-6.

²⁵⁷ Bauer, s. 19-20.

birlikteliğini yönetici sınıfın kültürel yekpareliğine borçludur. Üçüncü ve sosyalist aşamada ulus, müşterek eğitim ve emek deneyimleri temelinde bir araya gelmiştir. Ayrıca, bir araya gelmesinde, uzun zamandır maruz kaldığı sömürü ve yaşadığı ayrımcılık sonucunda oluşan milli kültüre ulaşma ve onun avantajlarından yararlanma arzusu da yatmaktadır²⁵⁸. Bauer'e göre sosyalist toplum sosyal bir yaratımın, eğitimin ve iş birliğinin ürünüdür. Sosyalist toplumda, bütün yoldaşlar ulusun atölyesinde birlikte çalışmakta ve ulusun kültür değerlerinden birlikte yararlanmaktadır. Böylece sosyalist toplum ulusun birliğinin garantisi olmaktadır²⁵⁹.

Ernest Renan (1823-1892) ulusu, manevi bir ilke/esas/tamamlayıcı unsur olan bir tür ruh olarak tanımlamıştır. Manevi bir ilke olan ulus, varlığını iki unsura borçludur. Birincisi kaynağını geçmişten, ikincisi bugünden almaktadır. Kaynağını geçmişten alan unsur, müşterek ve zengin bir hatıra müktesebatına sahip olmaktır. Ona göre ulus uzun bir çalışma, fedakârlık ve özveri döneminin ürünüdür. Varlığını geçmişteki ortak zaferlere borçludur. Birlikte büyük işler başarmış olmak ve bunu yeniden arzulamak ulus olmanın olmazsa olmaz şartlarındandır. Ulusun varlığını borçlu olduğu ikinci unsur bugün, ortak yaşama ve sahip olunan ortak mirasa değer verme arzusudur. Renan, ulusun varlığını müşterek iradeyle bağlantılı olarak her gün yapılan bir tür referanduma benzetmiştir. Ulus, kişinin yaptığı ve yeniden yapmaya hazır olduğu fedakârlık duygusundan kaynaklanan büyük bir dayanışmadır. Bu nedenle ulusların bir arada olma arzusu, her zaman dikkate alınmalıdır²⁶⁰. Renan ırk, dil, din, menfaat birliği ve toprak gibi unsurlar üzerinden yapılan ulus tanımlarına karşı çıkmıştır²⁶¹. Renan'ın ulusa yönelik düşüncelerinin neredeyse tamamen zıttını teşkil eden fikirler öne süren Stalin'in düşüncelerine de değinmenin yerinde olacağını düşünüyoruz.

Josef Stalin (1878-1953) ulusu ortak dil, toprak, ekonomik yaşam ve ortak bir kültürde kendini gösteren psikolojik yapı temelinde oluşan tarihsel ve istikrarlı bir insan topluluğu olarak ortaya koymuştur. Ona göre ortak dil, müşterek yaşam sürdürülen bir toprak, ortak bir kültürde kendini gösteren bir psikolojik yapı, tarihsel ve istikrarlı oluş ulusun temel unsurlarıdır. Bu unsurlar, ulus için olmazsa olmazdır. Unsurların ayrı ayrı var olması bir insan topluluğunu ulus olarak tanımlamak için yeterli değildir. Örneğin, Letonyalılar ortak bir toprağa ve ekonomik yaşama sahip olmalarına rağmen ortak bir dile sahip olmadıkları için ulus değildir. Başka bir örnekte Norveç ve Danimarka'da yaşayan insanlar, ortak dile sahip olmalarına rağmen ulus olmak için gerekli olan diğer unsurları taşımadıkları için ulus değildir. Ayrıca Stalin, ulusun tarihsel bir arka planı olmasıyla bağlantılı olarak bir başlangıcı ve sonu olduğunu

²⁵⁸ Spencer ve Wollman, *Milliyetçilik*, s. 31.

²⁵⁹ Bauer, *Die Nationalitätenfrage und Die Sozialdemokratie*, s. 94-95.

²⁶⁰ Ernest Renan, "Qu est-ce qu'une nation?", in *Nationalism*, Ed. John Hutchinson ve Anthony D. Smith, New York, Oxford University Press, 1994, s. 17-18.

²⁶¹ Vahap Coşkun, *Ulus-Devletin Dönüşümü ve Meşruluk Sorunu*, Ankara, Liberte Yayınları, 2009, s. 189-190.

düşünmüştür²⁶². Stalin, ulus niteliğine haiz olmak için ortak dil, toprak gibi kesin ve net şartlar belirlemişken; Renan ortak hatıralar geçmişi ve kişilerin iradesi gibi daha esnek şartlar belirlemiştir.

18. ve 19 yüzyılda milliyetçilikle bağlantılı fikirler ortaya koyan bu isimlere esasen milliyetçilik araştırmacıları, çalışmalarına ise milliyetçilik çalışmaları demek çok doğru değildir. Bu çalışmalar iki gruba ayrılmaktadır. Birinci gruptakiler, akademik çalışmalarını belirli bir ulusal fikri fayda sağlayacak şekilde yapmışlardır. Herder, Fichte, Treitschke ve Michelet'nin çalışmaları bu grup çalışmaların özelliklerini göstermektedir. İkinci gruptakiler, akademik çalışmalarını belirli milliyetçiliklerin meşrulaştırılması üzerine değil, milliyetçiliğin ulusal ve uluslararası sonuçları üzerine yapmışlardır. Örneğin bir Alman milliyetçisi olan Friedrich List, Alman ulusunun inşa edilmesinin ekonomik boyutuyla ilgilenmiştir. List, kuşağının çoğu Alman milliyetçisinin yaptığı gibi Alman halkını yüceltme gayreti içinde olmamış, devlet inşasının olgusal sorunlarıyla ilgilenmiştir. Lord Acton ve John Stuart Mill ulusların kendi kaderlerini tayin hakkının uluslararası sonuçlarını tahlil etmiştir. Karl Max ve Friedrich Engels, ulusal hareketlerin Avrupa'da sosyalizmin ilerlemesine konusundaki rolünü tartışmıştır. Özetle 19. yüzyıl ve öncesindeki çalışmalar ya belirli ulusal iddiaları haklı çıkarmaya ya da bunların pratik sonuçlarına odaklanmıştır. Bu çalışmalar modern ulusal kimliğin kökenlerini açıklamaya yönelik olmamıştır. Ancak Ernest Renan bu konuda bir istisna oluşturmuştur. Çünkü Renan, milliyetçiliğin moderniteyle bağlantılı olduğunu ve bunu ortaya konulması için yeni kavram ve terimlerin gerekli olduğunu iddia etmiştir²⁶³.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra milliyetçilik çalışmaları yeni bir boyut kazanmıştır. Milliyetçiliğin ele alınma biçimi daha tarafsız nitelik kazanmıştır. Seton-Watson, Hans Kohn, Carlton Hayes, Alfred Cobban ve Louis Snyder gibi tarihçiler yaklaşımlarında daha çok sosyolojik faktörlere yönelmişlerdir. Daha sonra faşizmin yükselişi de milliyetçik üzerine daha fazla araştırma yapılmasını sağlamıştır²⁶⁴. Bu dönem düşünürleri, milliyetçiliğe önceki döneme göre daha nesnel bir pencereden ve sistematik biçimde yaklaşılmaya çalışmıştır²⁶⁵. Snyder; Hans Kohn ve Carlton Hayes'in 1920'lerde ve 1930'larda yayınlanan çalışmalarının milliyetçiliğin akademik açıdan çalışılmasında bir dönem noktası olduğunu düşünmektedir. Çünkü ona göre bu düşünürler, milliyetçiliği müstakil bir çalışma alanı olarak ele almıştır. Milliyetçiliği ceberrut bir kurallar bütünü olarak değil, pozitif bir olgu olarak kabul etmişlerdir. Milliyetçilik onlara göre tarihsel gelişmenin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Milliyetçilik üzerine çalışırken karşılaştırmalı yöntemden yararlanmışlar ve biyolojik benzetmeye dayanan açıklamalardan kaçınmışlardır.²⁶⁶ Söz konusu düşünürler bu özellikleriyle kendinden öncekilerden

²⁶² Josef Stalin, "The Nation", in John Hutchinson ve Anthony D. Smith (Ed.), *Nationalism*, New York, Oxford University Press, 1994, s. 18-21.

²⁶³ Snyder, "Kazimierz Kelles-Krauz 1872-1905)", s. 232-233.

²⁶⁴ Smith, *Theories Of Nationalism*, s. 257.

²⁶⁵ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, s. 53.

²⁶⁶ Snyder, "Kazimierz Kelles-Krauz 1872-1905)", s. 233.

ayrılmaktadır. Ancak bazı özellikleri de kendinden önceki düşünürlere benzemektedir. Hayes, Koh, Cobban, Snyder gibi tarihçiler ulusu doğal bir varlık olarak kabul ettikleri için onun kökenini sorgulamamıştır. Ulusu doğal ve siyasi örgütlenmenin geçerli biçimi olarak kabul ettikleri için milliyetçiliği ele alma biçimleri sınırlanmıştır²⁶⁷.

1918-1945 yılları arasını kapsayan milliyetçilik çalışmalarının birinci özelliği, belirli milliyetçiliklerin tarihini anlatması²⁶⁸; ikinci özelliği ise milliyetçilik tipolojileri üretmesidir²⁶⁹. Hayes, Kohn ve Snyder gibi tarihçilerin milliyetçilik çalışmaları belirli bir ulusun ve milliyetçilik türünün tarihsel gelişimi üzerinedir. Örneğin Hayes, *The Historical Evolution of Modern Nationalism* isimli eserinde birbirini takip eden, biri diğerinden türeyen, biri diğerinin nedeni olan milliyetçilik türlerini ulusların tarihleri bağlamında ele almıştır²⁷⁰. Aynı Hans Kohn, *The Idea of Nationalism* isimli eserinde Batı ve Batı dışı milliyetçilik bağlamında tasnif ettiği ülkelerdeki milliyetçiliğin özelliklerini ve tarihsel gelişimini değerlendirmeye çalışmıştır²⁷¹. Yine aynı şekilde Louis L. Snyder, *The Dynamics of Nationalism* isimli eserinde 1815 yılından başlayarak günümüze değin milliyetçiliğin tarihsel serüvenindeki değişim ve dönüşümünü açıklamaya çalışmıştır²⁷². Dönemin ikinci özelliği milliyetçilik tipolojileri üretmesiydi. Örneğin Meinecke, kültürel ve devletsel milliyetçilik²⁷³; Hayes insancıl, jakoben, geleneksel, liberal, bütüncül, ekonomik milliyetçilik²⁷⁴; Plamenatz, batı ve doğu milliyetçiliği²⁷⁵; Kohn, batı ve batı dışı milliyetçilik²⁷⁶; Snyder bütüleştirici, yıkıcı, saldırgan, modern milliyetçilik²⁷⁷; Handman baskıcı, irredantist, ihtiyat, prestij milliyetçiliği²⁷⁸ şeklinde sayısını daha da artırabileceğimiz pek çok milliyetçilik tipolojisi üretilmiştir. Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde bu tipolojilere detaylı şekilde değinilmiştir.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Afrika ve Asya'da yeni devletlerin kurulması milliyetçilik çalışmalarının üçüncü ve en yoğun dönemini başlatmıştır²⁷⁹. 1945-1990 yılları arasını kapsayan bu dönemde toplumların gelişim çizgisini modernleşme bağlamında takip eden sosyal bilimciler ulus inşa etme sürecine ve bu süreçte milliyetçiliğin işlevsel rolüne odaklanmışlardır. Bu çalışmalar iddialarını modern ve geleneksel toplum ayrımı üzerinden

²⁶⁷ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, s. 54.

²⁶⁸ John Breuilly, "Reflection On Nationalism", in Stuart Woolf (Ed.), *Nationalism in Europe, 1815 to The Present, A Reader*, New York, 1996, s. 138.

²⁶⁹ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, s. 54.

²⁷⁰ Carlton J. H. Hayes, *The Historical Evolution of Modern Nationalism*, New York, The Macmillan Company, 1931.

²⁷¹ Kohn, *The Idea of Nationalism*.

²⁷² Louis L. Snyder, *The Dynamics of Nationalism*, New Jersey, D. Van Nostrand Company, 1964.

²⁷³ Meinecke, *Weltbürgertum und Nationalstaat*,

²⁷⁴ Hayes, *The Historical Evolution of Modern Nationalism*.

²⁷⁵ Plamenatz, "Two Types of Nationalism".

²⁷⁶ Kohn, *The Idea of Nationalism*, s. 329

²⁷⁷ Snyder, *The Dynamics of Nationalism*.

²⁷⁸ Handman, "The Sentiment of Nationalism", s. 104-109.

²⁷⁹ Smith, *Theories Of Nationalism*, s. 258.

kurmuştur. Bu ayırım üzerinden kurulan paradigmlar, toplumların gelişiminde geleneksel toplumdaki geçiş aşamasına, geçiş aşamasından da modern topluma şeklinde üçlü bir dönem ortaya koymuşlardır. Geleneksel toplum, geçiş toplumu ve modern toplum şeklinde dönemsel bir kabulde bu bakış açısını takip eden düşünürlerden belki de en bilineni Daniel Lerner'dır²⁸⁰. Daniel Lerner, *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East* (1964) isimli eserinin sunuş bölümünün başında artan bütün risklerine rağmen dünyanın modernleşmenin cazibesinden kaçamadığını ifade etmiştir²⁸¹.

Milliyetçiliği ve ulus inşa etme sürecini modernleşmeyle bağlantılı bir şekilde ele alan başka bir isim Karl W. Deutsch'tur. Deutsch'un çalışmaları milliyetçilik çalışmalarına yeni bir hareket kazandırmıştır²⁸². Deutsch ortak yaşamı mümkün kılan topluluğu, birbirini tamamlayan alışkanlıkların ve iletişim imkanlarının etkili olduğu toplum olarak düşünmüştür. O, alışkanlıklar ve iletişim yoluyla birbirine bağlanan büyük insan topluluklarına halk demiştir. Bir toplumun iletişim imkanları, toplumsal zeminde standartlaşmış bir semboller sistemiyle ilgilidir. İletişim imkanları, insanların kültür dediği şeyin unsurlarını barındırmaktadır. Deutsch, bir ulusun ortak dil, karakter ve geçmiş gibi faktörler üzerinden tanımlanmasına tereddütlerle yaklaşmıştır. Ona göre önemli olan tek bir faktörün varlığı ya da yokluğu değildir. Önemli olan insanlar arasındaki iletişimin varlığı veya yokluğudur. Örneğin İsviçreli dört farklı dil konuşabilmesine rağmen tek bir halk gibi kabul edilebilir. Çünkü insanların öğrenilmiş alışkanlıkları, tercihleri, sembolleri, anıları, tarihteki olaylar ve kişisel çağrışımları vardır. Bunlar karşılıklı iletişimin sunduğu imkanla insanlar tarafından aynı bağlamda kavranmaktadır. Yani bir ulusa üyelik, sosyal iletişimin geniş kapsamlı tamamlayıcılığı sayesinde gerçekleşmektedir. Bu durum büyük bir gurubun kendi aralarında, geniş bir konu yelpazesinde ve daha etkili biçimde iletişim kurma yeteneğiyle ilgilidir. Uluslar, iletişimin bu fonksiyonel katkısı sayesinde birliktelik durumunu korumaktadır²⁸³. Deutsch'un ulusu tanımlarken dil, tarih, kültür gibi bilindik unsurlardan ziyade iletişimi temel gerekçe olarak ele alması ulus inşa etme konusunda onun modernist bakış açısını benimsediğini göstermektedir.

Deutsch'la birlikte milliyetçilik çalışmaları bağlamında 1960'lı yıllarda Kedourie'nin *Nationalism* (1960) ve Gellner'in *Thought and Change* (1964) isimli eseri de çok önemlidir. Bu eserlerde ve dönemin diğer eserlerinde, ulusları doğal bir yapı olarak görmeyen modernist yaklaşım hâkim olmuştur. Böylece ulus ve milliyetçiliğin kökenine dair analizler daha derinlikli yapılmaya başlanmıştır. 1970'li yıllarda milliyetçiğe ekonomik bağlam içerisinde bakan Michael Hechter ve Tom Nairn'in çalışmaları rastlanmaktadır. 1980'li yıllarda hem modernist hem etno-sembolist yaklaşımlar için önemli adımlar atılmıştır. Milliyetçilik tartışmasına John

²⁸⁰ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, s. 57.

²⁸¹ Daniel Lerner, *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East*, New York, The Free Press, 1964, s. vii.

²⁸² Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, s. 58, 59.

²⁸³ Karl W. Deutsch, "Nationalism and Social Communication", in *Nationalism*, Ed. John Hutchinson ve Anthony D. Smith, New York, Oxford University Press, 1994, s. 26-27.

Armstrong ve Anthony D. Smith gibi etno-sembolist düşünürler katılmıştır. Modernit yaklaşımın önemli temsilcilerinden olan Gellner'in *Nation and Nationalism*, Anderson'ın *Imagined Communities*, Hobsbawm ve Ranger'ın *The Invention of Tradition* isimli eserleri yayınlanmıştır²⁸⁴.

Özkırmılı, milliyetçilik çalışmalarının 1990 yılı sonrasında yeni bir döneme girdiğini iddia etmiştir. Ona göre 1990 sonrasını, önceki dönemlerden ayıran kendine özgü bir boyutu vardır. Çünkü bu dönemde klasikleşmiş olan milliyetçilik tartışması usulü aşılmıştır. 1990 sonrasındaki milliyetçilik çalışmaları, klasikleşmiş olan ilkçi ve modernist kuramları arasındaki hizipleşmenin milliyetçilik tartışmasının kapsamını daralttığını ve pek çok önemli meselenin tartışılmasını engellediğini ortaya koymuştur. Örneğin klasik milliyetçilik tartışması milliyetçiliğin kökeni ile ilgilenirken milliyetçiliğin neden hala bu kadar geçerli olduğuyla ilgilenmez. Küreselleşmenin etkili olduğu ve koşulları çok farklı olan dünyanın pek çok yerinde ulus-devlet örgütlenmesinin geçerli olmasının gerekçesi es geçilmektedir. Diğer taraftan etnik azınlıklar, siyahlar, kadınlar ve sömürge sonrası toplumlar klasik milliyetçilik tartışmasında yeterli yer almamasına karşın 1990 sonrasında yapılan kimi çalışmalar bu eksikliği gidermeye çalışmaktadır. Ayrıca bu dönemde ırkçılık, etnisite, kimlik ve göç gibi kavramlar milliyetçilik tartışması içinde sıklıkla yer bulmuş, feminizm ve postmodernizm gibi yaklaşımlar milliyetçilik tartışmasına eklemlenmiştir. İşte tüm bunlar milliyetçilik çalışmalarında 1990 yılı sonrasında yeni bir döneme girildiğini göstermektedir²⁸⁵.

1.4. Milliyetçilik Tipolojileri

1.4.1. Düalist tipolojiler

1.4.1.1. Friedrich Meinecke: Kültürel ve Devletsel Milliyetçilik

Friedrich Meinecke, 1907 yılında yayınlanan *Weltbürgertum und Nationalstaat* isimli eserinde, tarihsel açıdan değerlendirildiğinde, ilk denilebilecek milliyetçilik tipolojisini ortaya koymuştur. Meinecke, ilerleyen zamanlarda düşünürlerin etnik ve sivil milliyetçilik ayrımının karşılığı olacak kültürel ulus (Kulturnationen) ve devletsel ulus (Staatsnationen) ayrımını yapmıştır²⁸⁶. Meinecke, Almanya'da ulus-devlet fikrinin kökenleri hakkında net bir şey söyleyebilmek için ulus ve ulus-devlet arasındaki ilişkinin belirlenmesi gerektiğini düşünmektedir. Ona göre insanlık tarihinde, ulusları birbirinden ayıran şeyin ne olduğu

²⁸⁴ Özkırmılı, *Milliyetçilik Kuramları*, s. 59, 61-62.

²⁸⁵ Özkırmılı, s. 62-63.

²⁸⁶ Meinecke, *Weltbürgertum und Nationalstaat*, s. 2.

sorusunun cevabı, bunun özelliklerini evrensel olarak belirleyen bir formülde aranmalıdır²⁸⁷. Eserinin girişinde ifade ettiği bu yaklaşım, Meinecke'nin, milliyetçiliğe yönelik bir tipolojiye başvuracağını zaten hissettirmektedir. Ulusların özelliklerini belirleyen evrensel bir formülün kendisi milliyetçilik tipolojisiyle somutlaşmaktadır.

Uluslar; bir çırpıda görülebileceği gibi tarihsel olarak çok uzun sürede gelişen, sürekli hareket ve değişim içinde olan büyük ve güçlü topluluklardır. Bu nedenle ulusların doğası akışkan nitelik göstermektedir. Antropolojik anlamda pür ortak soya atıfta bulunan tamamen saf ulusların bulunması mümkün olmadığından benzer kan bağı, ortak dil ve entelektüel yaşam, federasyon veya konfederasyon biçimi ulusların önemli ve temel nitelikleri olabilir. Ancak bunların hepsinin bir arada bir ulusta olması gerekmez. Uluslara yönelik araştırmaların bir genel yasa vermesi mümkün değildir. Yapılan araştırmalarda genel yasalar görülme de en azından genel eğilimlere bir parça rastlanılmaktadır. Genel bir bakışla ulusların birbirine benzeyen temel özellikleri olduğunu ve benzer gelişim aşamalarından geçtiğini söylemek mümkündür. Ancak perspektifi genelden çıkarıp uluslara daha yakından baktığımızda her ulusun tamamen bireysel ve kendine ait bir sayfası olduğu ortaya çıkmaktadır. Günümüzde sosyal bilimler ulusların doğasındaki tipik ve genel özellikleri mümkün olduğu kadar ortaya çıkarmaya çalışsa bile tarihçiler, tek tek uluslara özgü olanı mümkün olduğu kadar sadık ve ayrıntılı bir şekilde ortaya koymak konusunda önemli bir role sahiptir. Meinecke de eserinde böyle bir amaç edindiğini ancak bunu yapabilmek için en azından ulusların doğasındaki ve gelişimindeki genel tiplere ve eğilimlerin netleşmesini sağlayan özet bir yönelime ihtiyaç olduğunu düşünmektedir²⁸⁸. Meinecke'nin yaklaşımının indirgemeci olmadığı aşıkardır. O milletleri matematiksel olarak bütünüyle kategorileştirerek mekanik bir sınıflamayı benimsememekle birlikte her ulusun tamamen benzersiz olduğunu vurgulama yoluyla muğlak bir yaklaşımı da benimsememiştir. Ulusların farklılıklarının bilincinde ancak yine de genel eğilimde birbirine benzeyen ulusların olduğu durumu dikkate alan bir yönelime ihtiyaç duyarak tipolojisini inşa etmiştir.

Meinecke'ye göre ulusları devletsel ve kültürel olarak ayırmak verimli bir iştir. Kültürel uluslar, manevi kültürün en yüksek ve en güçlü unsurlarından olan din tarafından etkili şekilde bir arada tutulmaktadır. Yüzyıllar önce devletlerini kaybetmiş eski devletsel uluslardaki kilisenin konumu bu duruma delalettir. Bu durum devletsel ulusların da aynı zamanda kültürel ulus olabileceğini göstermektedir. Ancak bu tür örneklerde ulusu, siyasi bağın mı yoksa kültürel bağın mı daha çok bir arada tuttuğunu net olarak bilmek mümkün değildir. İsviçre örneğinde olduğu gibi devletsel bir ulusun içinde pek çok kültürel ulus yer alabilir veya Almanya örneğinde olduğu gibi kültürel ulus olan içinde pek çok devletsel ulus yer alabilir²⁸⁹.

²⁸⁷ Meinecke, s. 1.

²⁸⁸ Meinecke, s. 1-2.

²⁸⁹ Meinecke, s. 2-4.

Ulus olma iradesi, önce Fransız ulusu ardından on dokuzuncu yüzyılda Alman ve İtalyan ulusları üzerinde belirmeye başlamış ve bu durum Avrupa’da büyük devletsel ulusların yeniden şekillenmesine yol açmıştır. Ancak devletsel ulus olma iradesinin bu kadar güçlü bir şekilde ortaya çıktığı bu yakın dönemin öncesinde, milli iradenin henüz bu kadar bilinçli ve kararlı olmadığı dönemler olmuştur. Bu noktayla bağlantılı olarak Fransız ve İngilizler hem devletsel bir ulus hem de kültürel bir ulus olmuştur. Ancak Almanlar ve İtalyanlar daha çok kültürel ulus olmuştur²⁹⁰.

Meinecke’ye göre devletsel ve kültürel uluslar farklı düzeylerde bir ulus ve ulus devlet yaratma kapasitesine sahiptir. Devletsel uluslar, yalnızca ulusların kendi kaderini tayine etme hakkı çerçevesinde inşa edilmemiştir. Devletsel uluslar, aynı zamanda devletin sessiz çalışmasıyla ve aynı devlet birliği içinde siyasi bir arada yaşam sürme aracılığıyla yavaş yavaş ve seküler bir büyümeyle yaratılmıştır. Devletsel ulusların ne zaman doğduğuna dair net bir tarih verilemez. Ancak canlı, kalıcı, içeride ve dışarıda etkili bir siyasi topluluğun bulunduğu yerde bir devletteki insanlar devletsel ulus, devlet de ulus devlet halini almaktadır. Fransa ve İngiltere bunun tipik örneğidir. Bununla birlikte söz konusu kültürel uluslar ise bu uluslar kendi başına bir devletsel ulus olma ve kendisini kuşatan bir ulus-devlet yaratma dürtüsüne sahip değildir. Fransa ve İngiltere eski devletlerinin formunu değiştirmişlerdir. Fransa hızlı ve tutkulu, İngiltere yavaş ve itidalli biçimde ulus ve devletin daha sıkı birleşmesi için önünde duran ara güçleri ortadan kaldırmıştır. Böylece kültürel uluslar olarak gelişen uluslarından, yeni ulus devletler meydana getirmişlerdir²⁹¹.

Modern ulus-devletin özünü, uluslar oluşturmaktadır. Ulus devletin dıştan yaratılması ve sürdürülmesi mümkün değildir. Çünkü o, ulusun aktif bir faaliyetiyle meydana getirilmiştir. Bununla bağlantılı olarak devletsel ulus olan uluslar içsel, manevi ve toplumsal yaşamını eş zamanlı olarak artırmaya ve uyumlu hale getirmeye çalışmaktadır. Bu durum hala kültürel ulus olarak kalmış ulusları kışkırtmaktadır. Ulusların içsel, manevi ve toplumsal yaşamını eş zamanlı olarak artırmaya ve uyumlu hale getirmeye yönelik çalışmaları ulusları güçlendirmektedir. Ulus güçlendiğinde aynı zamanda ulusun içindeki hayatın tüm boyutları güçlenmektedir. Bu durum farklı bir biçimde ulus içinde zaten var olan entelektüel, politik ve sosyal farklılıkların artmasına ve yenilerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Süreç içerisinde farklı perspektiflerdeki parti ve gruplar ulus içinde güç odağı haline gelmeye başlamaktadır. Ulusun kendi içinde, her biri ulusu tek başına gerçek ve doğru bir şekilde temsil etme iddiasında olan farklı odaklar karşı karşıya gelmektedir. Çok fazla hareketi içinde barındıran modern ulus günümüzde kendi kendine zarar verme potansiyeli içeren farklılaşan hizipleri bir arada tutmak için mücadele etmek zorundadır²⁹².

²⁹⁰ Meinecke, s. 4-5.

²⁹¹ Meinecke, s. 9.

²⁹² Meinecke, s. 9-10.

1.4.1.2. Hans Kohn: Batı Milliyetçiliği- Batı Dışı Milliyetçilik

Milliyetçilik çağında uluslar, tarihin büyük kurumsal kişilikleri olarak belirmiştir. Milliyetçilik çağında bireylerin, hanedanların, kilise ya da sınıflar gibi ulusal olmayan yapıların değil, ulusların iradesi belirleyici olmuştur. Ulusları anlamak için onların karakterlerine bakmak gerekmektedir. Bu karakterler, tarih öncesi veya biyolojik olarak belirlenmediği gibi tüm zamanlar için de sabit değildir. Bir sürecin ürünü olarak ulusun toplumsal ve entelektüel gelişimi sayısız davranış ve tepki yardımıyla oluşmuştur. Ulusu inşa eden kimi etkenlerin bazıları geçmişim akışı içinde çok zor fark edilebilmektedir. Tarihçiler genellikle kendisine görünen fenomenlere odaklanmaktadır. Ulusal karakterlerin oluşumu yüzyıllar boyunca devam ederken, uluslar ancak milliyetçilik çağında başat bir konuma gelmiştir. Batı dünyasında; İngiltere, Fransa, Hollanda, İsviçre, Amerika Birleşik Devletleri ve Britanya egemenliklerinde milliyetçiliğin yükselişi ağırlıklı olarak siyasi bir nitelik taşımaktadır. Batı dünyasının dışında, Orta ve Doğu Avrupa'da ve Asya'da milliyetçilik daha sonra, sosyal ve politik gelişimin daha geri bir aşamasında ortaya çıkmıştır. Mevcut bir devletin ve yükselen bir milliyetin sınırları nadiren çakışmıştır. Batı dünyası dışında milliyetçilik, mevcut devlet düzenine karşı bir protesto ve onunla çatışma halinde büyümüştür. Buradaki amaç, bir halkın devlete dönüştürülmesi değil, etnik taleplere uygun sınırların belirlenmesi olmuştur. Bir başka ifadeyle siyasal ve toplumsal gelişmenin geri kalması nedeniyle Batı dünyası dışında yükselen bu milliyetçilik, ilk ifadesini kültürel alanda bulmuştur²⁹³.

Hans Kohn, milliyetçiliği batı dünyası milliyetçiliği ve batı dünyası dışındaki milliyetçilik şeklinde ikili olarak sınıflamıştır. Ona göre İngiltere, Fransa, Hollanda, İsviçre, Amerika Birleşik Devletleri ve Britanya egemenliğindeki ülkelerde batı dünyası tipi milliyetçilik hukuki, siyasi ve sivil bir nitelik göstermektedir. Orta ve Doğu Avrupa ile Asya'da yerleşik olan batı dünyası dışı tipindeki milliyetçilik ise etnik bir nitelik göstermektedir. Milliyetçilik orijinal dürtüsünü daha eski bir milliyetçilikle kültürel temastan almıştır. Milliyetçilik kendi gerekçesini ve farklılaşmasını kendi geçmişinin mirasında aramış ve Batı rasyonalizminin aksine geleneklerinin ilkel ve kadim niteliklerini yüceltmıştır. Batı tipi milliyetçilik, geçmişle derin bir duygusal bağ kurmadan, günümüzün siyasi gerçekliği içinde bir ulus inşa etme çabasında olmuştur. Batı dışı tipi yani Orta ve Doğu Avrupa'daki milliyetçilik; sıklıkla geçmişin mitlerinden ve geleceğin hayallerinden beslenerek siyasi bir gerçeklik haline gelmesi beklenen ideal bir vatan yaratma gayreti içinde olmuştur. Batı milliyetçiliğinin rasyonel zemini güçlüyken batı dışı milliyetçiliğin tam tersi biçimde duygu zemini güçlüdür. Almanya, Rusya ve Hindistan gibi ülkelerdeki milliyetçiliğin duyguya aşırı vurgu yapması onun sorunlar bakımından zengin bir potansiyele sahip olmasına neden olmuştur²⁹⁴.

²⁹³ Kohn, *The Idea of Nationalism*, s. 329

²⁹⁴ Kohn, s. 330-331.

Batı'da milliyetçilik, toplumsal ve siyasal faktörlerin ürünü olan bir ulus üzerinden kurulmuştur. Almanya'da ise milliyetçilik, gerekçesini rasyonel bir toplumsal kavrayışta bulmamıştır. Gerekçesinin merkezinde bireysel iradeler veya toplumsal bir sözleşme değil, doğal olduğu kabul edilen geleneksel toplumsal bağlar yer almıştır. Alman milliyetçiliği, yasal ve rasyonel yurttaşlık yerine; ilk olarak Alman hümanistleri tarafından keşfedilen, daha sonra Herder ve Alman romantikleri tarafından tamamen geliştirilen, son derece belirsiz bir halk kavramını yüceltmıştır²⁹⁵. Almanya'da on dokuzuncu yüzyıla kadar ulusal bir Alman hareketi ortaya çıkmamıştır. İnsanların hayatında kendilerini eklemlenecekleri bir devlet olmamıştır. O topraklarda önceden var olan Kutsal Roma İmparatorluğu Alman ulusuna bir bütünlük kazandırma konusunda işlevsel olmakla birlikte bu bütünlük içerik olarak hiçbir şey ifade etmemiştir. Kutsal Roma İmparatorluğu geçmişin saygıyla bakılan anılarından biri olarak kalmıştır. İnsanların yaşadığı siyasal gerçeklik ise pek çok irili ufaklı Alman devletinin varlığı olmuştur. İrili ufaklı bu prenslikler, hüküm sürdüğü bölgelerde kendini egemen, güçlerini sınırsız görerek tebaası saydığı bölge sakinleri üzerinde keyfi uygulamalar sergilemiştir. Bununla birlikte Almanya'da insanlarda yabancı olarak niteleyebilecekleri bir odaktan geldiğine inandıkları baskı dürtüsü olmamıştır. Batı Avrupa'daki halkların aksine Almanlar yabancı prenslerin tahakkümü altında yaşamamıştır. Almanya'da Avrupa'nın diğer bölgelerine göre acımasız baskılar genellikle yerli prensler tarafından yapılmıştır. Fransız Devrimi'nden önce sınırlı sayıdaki Alman, yerli Alman prensliklerinin baskılarına meydan okumayı düşünmüştür. Yani Alman milliyetçiliği Batı'daki gibi siyasi bir özgürlük fikri etrafında bütünleşmemiştir. Almanya'da her küçük erkek çocuk polisin sıkı gözetimi altında büyümüştür. Ne zaman kendi özgürlüğüne yönelik harekete geçse müdahale ve yasakla karşılaşmıştır. Siyasi ve sosyal yaşamda ciddi anlamda kişisel özgürlük eksikliği var olmuştur²⁹⁶.

Batı ulusları, siyasi ve sosyal yaşamdaki özgürlükleri sözleşme ve antlaşmalar yoluyla bireysel iradeleriyle tesis etmeye çalışmıştır. Böylece siyasi bir fikir etrafında bütünleşerek ortak çabalarından doğacak ortak geleceğe bakmayı başarmışlardır. Yeni doğmakta olan Alman milliyetçiliği, çıkış noktasını toplumda veya özgür ve rasyonel bir düzende bulamadığı için onu, doğada veya geçmişte, verili bir doğal olguda, bağların oluşturduğu halk topluluğunda bulmuştur. Alman milliyetçiliği gerekçesini siyasi bir zeminde değil, geçmişte ve daha sonra tarih öncesi biyolojik faktörlerde aramıştır. Alman ulusunun doğal ve verili olduğu, gizemli bir hale getirilerek idealize edilmiştir. Böylelikle rasyonel bir amaç etrafındaki siyasi bütünleşme yerine irrasyonel, uygarlık öncesi halk kavramı etrafında mistik bir bütünleşme aranmıştır²⁹⁷.

Alman milliyetçiliğinin ve genel olarak halk milliyetçiliğinin (folk nationalism) ilk temsilcisi sayılabilecek Herder, Rousseau'nun doğal durum olarak kabul ettiği insanlığın gelişimine dair ilkel ve uygarlık öncesi aşamalarına yaptığı "bozulmamış" nitelemesinden oldukça

²⁹⁵ Kohn, s. 331.

²⁹⁶ Kohn, s. 349-351.

²⁹⁷ Kohn, s. 351.

etkilenmiştir. Rousseau'nun doğa ve uygarlık, duygu ve akıl karşıtlığı üzerinden sanatçının benzersiz ve eşsiz tutkusuyla ortaya koyduğu fikirleri yeni ve saldırgan bir vurguyla ele alınmıştır. Almanya'daki genç Fırtına ve Stres (Storm and Stress) hareketi, kimi yönlerden klasik ve evrensel normları reddederek dışarıdan hiçbir etki olmaksızın kendi derin köklerinden büyüyen özgünlüğüne vurgu yapan bir Alman milliyetçiliğinin erken öncüsü olmuştur. Bununla birlikte Herder'in de Fırtına ve Stres hareketinin de bugün bildiğimiz anlamda milliyetçiliğe ilişkin bir iradeleri olmamıştır. Herder, kültürel yaratıcılığın ve ilhamın kaynağı olarak halkı keşfetmiş, diğeri ise topluma başkaldıran sanatçının benzersizliğini deklare etmiştir. Ancak 1800'lü yılların başından itibaren siyasi düzenin değişmesiyle birlikte Almanya'da kültürel anlamdaki halk siyasal bir nitelik kazanmış, halkın benzersizliği üzerinden Batı toplumu ve medeniyetine karşı saldırgan bir mücadelenin tohumları atılmaya başlanmıştır. Daha sonra bu tohumların etkisiyle Fransa'ya, aynı zamanda Fransız Devrimi'nin ve 18. yüzyılın ilkelerine, liberal ve Fransız milliyetçiliğine de şiddetli muhalefetiyle Alman romantizminin milliyetçiliği meyveler vermeye başlamıştır. Bu meyveler sayesinde Batı milliyetçiliği, siyasetçilerin ve siyasi hareketlerin yarattığı yapay bir şey gibi algılanmıştır. Bunun karşısındaki Alman milliyetçiliği ise doğanın kendisinden ilham alan, geçmişin derinliklerinden fıskıran ve doğanın kendisinden kaynaklanan bir milliyetçilik olarak algılanmıştır²⁹⁸.

Milliyetçilik bağlamında Almanya'da geçmişin derinliklerindeki yerli özgünlüğe yapılan güçlü vurgunun çıkış noktalarından birisi, İngiltere'de yükselen edebiyattan etkilenmiş olmaktır. Samuel Richardson'un 'Clarissa' (1748) ve 'Sir Charles Grandison' (1753); Edward Young'ın 'Gece Düşünceleri' eserlerindeki duygusalılık ve melankoli ve James Macpherson'un 'İskoçya Dağlarında Toplanan Antik Şiirden Parçalar, Fingal ve Ossian'ın eserlerindeki Kelt efsaneleri ve Thomas Percy'nin 'Antik İngiliz Şiirinin Kalıntıları' (1765) Almanya'da güçlü bir etki yaratmıştır. Almanya'da, derin özgünlüğün ve ilkel halk ruhunun zenginliğinin ortaya çıkışı olarak karşılanmıştır. Tüm bunlar Alman hümanistlere bilmedikleri yeni bir Alman geçmişinin kapısını açmıştır. Onlara eski kaynaklardaki efsanelerini ortaya koyma ilhamını vermiştir. Bununla birlikte durum, eski kaynakların sadece milliyetçi bir ruhla karşılanmasından daha çok bir halkın veya ırkın, orijinal halk dehasının takdir edilmesiyle sonuçlanmıştır²⁹⁹.

Rousseau ve İngiltere'nin etkileri ile evrensel standartlar ve değerlere karşı ulusal geleneğin özgünlüğünü ve kendine özgünlüğü vurgulayan Alman düşüncesi aynı potada birleşmiştir. Almanya'daki Fırtına ve Stres hareketi ile Alman romantizminin Batı uygarlığına ve nüfuzuna karşı ilan ettiği isyan, ilhamı tuhaf şekilde Batılı kaynaklardan almıştır. Bu kültürel temas ve tepki sürecini, modern milliyetçiliğin tarihi boyunca fark etmek mümkündür. Benzer şekilde Almanya'nın Rus medeniyeti üzerindeki baskın etkisine karşı Rus yerli güçleri ısrarla

²⁹⁸ Kohn, s. 351-352.

²⁹⁹ Kohn, s. 352-353.

Slavofilizmi³⁰⁰ savunmuştur. Rus slavofilistler ilhamlarını karşı oldukları Alman romantizminden almışlardır. Hint milliyetçilerinin, Batı etkilerini reddetmeleri ve yerli geleneklere yönelmeleri, modern uygarlığın Avrupalı eleştirmenleri üzerine yoğunlaştırılmış bir çalışmadan kaynaklanmıştır. Ancak şu nokta gerçekten kritik öneme sahiptir. İngiliz, Fransız veya Amerikan düşüncesinde küçük bir kült olan, herhangi bir popüler etkisi olmayan ve çoğu zaman tamamen geçici bir öneme sahip olan edebi girişimler, Almanlar, Ruslar ve Hintliler arasında milliyetçiliği çok güçlü biçimde harekete geçirici bir fonksiyon üstlenmiştir. Batı'daki edebi girişimler çoğu zaman Ren Nehri'nin ve Alpler'in doğusunda büyük ve büyüyen hareketler haline gelmiştir³⁰¹

Günümüz Alman tarihçileri Alman folkunu keşfettikleri ve Alman milliyetçiliğinin yükselişini hazırladıkları düşüncesiyle Herder'i ve Fırtına ve Stres hareketini epeyce övmektedir. Esasen Herder'i ve Fırtına ve Stres hareketini milliyetçi olarak adlandırmak çok geniş bir hayal gücü gerektirmektedir. Günümüz Alman milliyetçileri, hiçbir 18. yüzyıl düşünürünün, hatta Herder'in bile, halkın 'gerçekliğini' tüm tarihin doğal ve dolayısıyla değişmez ve tartışılmaz temeli olarak görmediğini gözden kaçırmaktadır. Herder, zamanına ve ülkesine aykırı yaşayan ve yanlış anlaşıldığı için öfkeli bir şekilde ölen bir figürdür. Ancak ölümünden sonra kendisine 'organik-kahraman zihniyet' (*organic-heroic mentality*) sıfatının atfedildiğini bilse oldukça şaşırırdı. Klopstock da Herder de bugün Alman tarihçiler tarafından tarihin temel bir özelliği olarak görülen Batı evrensel medeniyeti ile Alman kültürü arasında derin bir uçurum ve bitmek bilmeyen bir mücadele olduğunu bilmiyordu. Herder ve onun kuşağı evrensel uygarlığa, onu reddetmeyi düşünemeyecek kadar derinden bağlanmıştı. Herder, Batı ve evrensel medeniyete başkaldırı olarak ortaya çıkan halk milliyetçiliğini hazırlamış olsa da bu gelişmenin sorumluluğu kendisine ait değildir. Bir tohum olan Herder'in düşünceleri verimli bir toprağa düşmüştür³⁰². Herder'in Alman halkı üzerinden özgüllük noktasında yaptığı güçlü vurgu bir tohum olarak insanlığın o günkü toplumsal, siyasi ve ekonomik şartlarına karşılık gelen toprakta tam da gelişimine uygun ışık, nem ve sıcaklığı bulması neticesinde Alman milliyetçiliği, öznesi olan Herder'in kastının da ötesinde çıkış noktasını bulmuştur.

1.4.1.3. Anthony D. Smith: Sivil ve Etnik Milletçilik

Anthony D. Smith ulusları sınıflama konusunda ilk girişimlerden olan Friedrich Meinecke'nin yöntemini benimsemiştir. Smith, Meinecke'nin genelde pasif anlamda kullandığı kültürel ulus ile iradesini yönlendirme yeteneğine sahip siyasi ulus anlamda kullandığı devletsel ulus ayrımının, kavramların kendisine veya kullanım tarzlarına itiraz hakkını saklı tutarak hala

³⁰⁰ Slavofilizm konusunda bkz.: Halit Hamzaoglu, "Rus Siyasal Hayatına Yön Veren Düşünce Akımlarının Tarihsel Kökenleri", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt 9, Sayı 2, 2020 s. 1610-1637.

³⁰¹ Kohn, *The Idea of Nationalism*, s. 353-354.

³⁰² Kohn, s. 354-355.

geçerli olduğunu belirtmiştir. Ona göre Meinecke'nin kültür ve siyasi temelde tanımladığı ulus anlayışı hala geçerli ve anlamlıdır³⁰³. Bu nedenle Meinecke'nin tanımlamasıyla örtüşen sivil ve etnik milliyetçilik ayrımı yapmıştır.

Smith, milliyetçiliği sivil/teritoryal ve etnik/jenealojik şeklinde sınıflamıştır. Bu iki tip milliyetçilik ise kendi içinde bağımsızlık öncesi hareketler ve bağımsızlık sonrası hareketler olarak ikiye ayrılmaktadır³⁰⁴.

Sivil/teritoryal milliyetçiliğin bağımsızlık öncesi hareketler evresinde ulus kavramı sivil ve teritoryal anlamdadır. Burada, öncelikle, yabancıların yönetimi tasfiye edilmeye çalışılır, sömürge durumundaki ülke devleti olan bir ulusa dönüştürülmeye çalışılmaktadır. Buradaki milliyetçilik sömürge karşıtlığı biçimindedir. Sivil milliyetçiliğin bağımsızlık sonrası hareketler evresinde de ulus kavramı sivil ve teritoryal anlamdadır. Burada, etnik olarak farklılıklarını muhteva eden topluluklar, yeni bir siyasi topluluk olarak birleştirilmeye ve organize edilmeye çalışılarak sömürgeci devletin dışında yeni bir sivil ve toprağa dayalı ulus yaratılmaya çalışılmaktadır. Buradaki milliyetçilik entegre edici ve bütünleştiricidir³⁰⁵.

Etnik milliyetçiliğin bağımsızlık öncesi hareketler evresinde ulus fikri, etnik ve jenealojik temelden hareketlenmektedir. Burada, büyük bir siyasi yapıdan ayrılma, etnik bir bölgeyi bölme veya burada toplanma biçimlerindeki hareketlerle siyasi örgütlenme içinde etnik bir ulus yaratılmaya çalışılmaktadır. Burada, ayrılıkçı ve diaspora milliyetçiliği söz konusudur. Etnik milliyetçiliğin bağımsızlık sonrası hareketler evresinde de ulus fikri, etnik ve jenealojik temelden hareketlenmektedir. Burada, etnik ulusun, mevcut devletin dışındaki etnik akrabalarıyla bağlantı kurulmaya çalışılmakta, onların yaşadıkları bölgeler elde edilmeye çalışılmakta veya kültürel ve etnik olarak benzer etnik ulus devletlerin birliğinden daha geniş bir etnik ulus devlet kurulmaya çalışılmaktadır. Burada, irredentist ve pan milliyetçiliği söz konusudur³⁰⁶.

Smith, sivil ve etnik şeklinde öne sürdüğü milliyetçilik tipolojisinin tam teşekküllü bir tipoloji olarak görülmemesi gerektiği uyarısını yapmakla birlikte bu tipolojinin, genel açıklamalarda bulunulabilmesine imkân sağladığını, milliyetçiliklerin kategoriler içinde karşılaştırılmasına ve farklı bağlamlar içine yerleştirilmesine yardımcı olduğunu belirtmektedir³⁰⁷. Smith, milliyetçiliği, bukalemuna benzetmiş ve içinde bulunduğu bağlamdan rengini aldığına vurgu yapmıştır. Milliyetçiliği kendi özgül durumları içinde yani bağlamında anlamak gerekmektedir. Çünkü milliyetçilik, yönlendirilmeye ve şekil verilmeye oldukça müsait inanç, hissiyat ve sembollerin birleşiminin bir sonucudur. Smith, genel anlamda bir milliyetçilik açıklaması yapmayı; kendi bağlamında şekillenen milliyetçi fikirleri ortaya koymaktan kaçınan tembel bir

³⁰³ Smith, *Milli Kimlik*, s. 24.

³⁰⁴ Smith, s. 133.

³⁰⁵ Smith, s. 133-134.

³⁰⁶ Smith, s. 134.

³⁰⁷ Smith, s. 134-135.

tarihçinin görevden kaçması olarak tarif etmektedir³⁰⁸. Smith, ilginç bir benzetmeyle tarif ettiği tembel tarihçi gibi görevden kaçmamış genel bir milliyetçilik açıklaması yerine kendi içinde farklı evreler içeren ikili bir milliyetçilik tipolojisi üretmiştir.

1.4.1.4. Liah Greenfeld: Bireyselci ve Kolektivist Milliyetçilik

Greenfeld milliyetçiliği ikili sınıflayarak ele almıştır. Ona göre milliyetçiliğin bu farklı türleri, birbiriyle ilişkili olmakla birlikte farklı değer ve amaçlarla gelişmiştir. Birbirine benzemeyen milli karakterlerin ifadesi olarak beliren bu iki tür milliyetçilik farklı kültür, davranış biçimleri ve siyasi kurumlar üretmiştir. Söz konusu farklılıklardan belki de en önemlisi milliyetçilik ve demokrasi arasındaki ilişkidir. Bu ilişkide demokrasi ve milliyetçiliğin iki özelliği kesişmektedir. Modern anlamdaki milliyetçilik düşüncesinde egemenliğin sahibi halktır ve halk kendi içinde eşit biçimde konumlanmıştır. Bu iki nitelik hem milliyetçiliğin hem demokrasinin nitelikleri arasındadır. Demokrasi milliyetçiliğin anlamından filizlenmiştir. İkisi arasındaki içkin ilişki öyle bağlantılıdır ki bu bağlantı olmadan ikisini de tam olarak anlamak mümkün değildir. Greenfeld'e göre demokrasi dünyada milliyetçilik aracılığıyla görülebilmektedir. Önceleri, demokrasi ve milliyetçilik arasındaki bu özdeş ve uyumlu ilişkinin sürdüğü zamanlarda milliyetçilik, demokrasi olarak gelişmiştir. Ancak milliyetçiliğin farklı coğrafya ve koşullarda yaygınlaşması ve milliyetçiliğin özünü oluşturan ulus düşüncesinin ekseninin halkın benzersizliği yönüne kaymasıyla milliyetçilik ve demokrasi arasındaki uyum bozulmaya başlamıştır. Bu nedenle demokrasi bazı ulusların içkin yönelimleri olurken bazılarına tamamen yabancı gelmiştir³⁰⁹.

Milliyetçiliğin iki temel eksene ayrılması egemenliğin yeniden yorumlanması yoluyla meydana gelmiştir. İlk tür olan ve milli bir nitelik içeren halkta, egemenlik ancak ve ancak bazı üyelerin egemenliği kullanmasıyla mümkündür. Halkın egemenliğin şeklinde kabul edilen ulus düşüncesi, üyelere vurgu yaparak bu milliyetçilik türünü rasyonelleştirmiştir. Bu türde işleyen millet oluş ilkesi *bireyselci* olmuştur. Yani halkın egemenliği üyelerinin bireysel egemenliklerini kullanması şeklinde algılanmıştır. Bireyler fiili olarak egemenliği kullanmaları nedeniyle milletin bir üyesi olarak kabul edilmişlerdir. İkinci tür milliyetçilikte halkın egemenliği, halkın benzersizliği ve özü itibarıyla seçkin oluşu kabulleri üzerine kurulmuştur. Bu türden işleyen millet oluş ilkesi ise *kolektivist* olmuştur. Bu nedenle ulus, kolektivist varlığı yansıtmaktadır. Kolektivist yaklaşımlar doğaları gereği, otoriter özellikler göstermektedir. Kolektif yaklaşımda tek bir karaktere sahip olduğu kabul edilen kolektif, bir irade olarak dikkate alınmakta ve birisi de o iradeyi yorumlama görevini üstlenmektedir. Bu durumda kolektifin iradesinin ne olduğuna dair yorumlama yetkisini elinde bulunduran az sayıda insan ile bu yetkiye sahip

³⁰⁸ Smith, s. 129.

³⁰⁹ Greenfeld, *Milliyetçilik*, s. 28-29.

olmayan çok sayıda insan arasında eşitsizlikler baş gösterecektir. Böylece de seçilmiş azınlık ve itaati gereken çoğunluk ilişkisi doğacaktır³¹⁰.

Greenfeld, halkın egemenliğinin farklı yorumları olarak ortaya çıkan bireyselci ve kolektivist olarak ikili biçimde sınıflandığı milliyetçiliği kimi niteliklerle ilişkisini de açıklar biçimde tablolastırmıştır³¹¹:

Tablo 1.1. Milliyetçilik türleri

	Yurttaşça	Etnik
Bireyselci-özgürlükçü	Tip 1	Yok
Kolektivist-otoritaryen	Tip 2	Tip 3

Greenfeld'e göre *bireyselci-özgürlükçü* ve *kolektivist-otoritaryen* olarak temel iki tür milliyetçilik vardır. Ayrıca milliyetçilik kolektiviteye üyelik şartlarına göre de iki tipe ayrılabilir. Bu şartlar *yurttaşlık* veya *etnik* temelde olabilmektedir. Kolektivist milliyetçilikte kolektife üyelik yurttaşlık temelinde olduğunda ulusa katılım açık ve isteğe bağlıdır. Dolayısıyla sonradan edinmek mümkündür. Kolektife üyelik etnik temelde ise milliyetçiliğin zaten içkin olduğuna inanılır. Eğer bir kişi ona sahipse zaten doğuştan sahiptir. Kişisel iradeyle sonradan sahip olmasının imkânı yoktur. Çünkü etnik temelli üyelikte genetik karakterin belirleyiciliği önemlidir. Bireyselci milliyetçiliğin yurttaşlık temelinde olması zorunludur. Kolektivist milliyetçilik yurttaşlık temelinde olabileceği gibi etnik temelde de olabilir. Ancak genellikle kolektivist milliyetçiliğin etnisiteden, bireyselci milliyetçiliğin yurttaşlıktan beslendiğini söylemek mümkündür³¹².

Greenfeld milliyetçiliğe ilişkin bu keskin sınıflamanın zaaflarının da farkındadır. Ona göre bu keskin sınıflama yalnızca farklı milliyetçiliklerin karakteristik özelliklerini ayırt etmek için yapılmıştır. Bir tür modelleme olarak ifade ettiği bu sınıflandırmanın milliyetçiliğe ilişkin bir türü tam olarak anlatmaya muktedir olmadığını da dile getirmektedir. Gerçek hayatta en çok rastlanan milliyetçilik türü bunların karışık halidir. Bununla birlikte milliyetçiliği sınıflama girişimi, milliyetçiliğe bakmak için işlevsel bir analitik çerçeve sunmaktadır³¹³.

Bireyselci ve kolektivist milletçiliğin farklılığı ulus tanımlarında açıkça görülmektedir. Bireyselci milliyetçilik ulusu, özerk bireylerden oluşan bir birlik; kolektivist milletçilik ise

³¹⁰ Greenfeld, s. 29-30.

³¹¹ Greenfeld, s. 30.

³¹² Greenfeld, s. 30.

³¹³ Greenfeld, s. 31.

ulusun kendisini kolektif bir birey olarak görmektedir³¹⁴. Bireyselci ve kolektivist milliyetçilik ayrımı esasen liberal ve otoriter demokrasi arasındaki ayrımdır. Liberal demokrasinin mekanizmaları; bireylerin yaşam biçimlerini özgürce seçmesini, haklarının korunmasını ve yönetim sürecine katılmalarını sağlamaya yönelik çalışmaktadır. İşte bu nedenle liberal demokrasiler bireysel milliyetçiliğin vücut bulmuş halidir. Çünkü bireysel milliyetçilik gönüllü olarak bir arada olan bireylerden oluşan millet fikrine dayanmaktadır. Milliyetin gerçek iradesi onu oluşturan bireylerin çoğunluğunun iradesi olarak tezahür etmektedir. Kolektivist milliyetçilikte ise parçalanamaz bir kişilik olarak ortada duran millet, kendini oluşturan bireylerden üst bir kavram olarak var olmaktadır. Kolektivist milliyetçilikteki milletin iradesi ve çıkarları kendisini meydana getiren bireylerin irade ve çıkarlarından daha önemlidir. Kolektivist milliyetçilik milletin irade ve çıkarlarını bilmeye muktedir bir elitin gerekliliği sonucunu da doğurmaktadır³¹⁵. Greenfeld kolektivist milliyetçilikte seçim ve liderlik üzerine şunları dile getirmektedir;

“Böylesi elitlerin otoritesi onların doğuştan gelen karakterlerini yansıtır. Bu, alkış ve tezahüratla tanınabilir; ancak seçim sonucu ortaya çıkmaz. Aslında milleti oluşturan unsurlar milli liderleri seçmeye ehil değildir; onlar yalnızca kendilerini lider olarak ilan edebilir. Kolektivist milletlerin seçilmemiş otoriter liderliği, bireyci milletlerin seçilmiş liderliği kadar milli iradeyi (ve dolayısıyla halk egemenliğini) temsil eder. Millet bünyesindeki bireylerin çoğunluğunun iradesi anlamında milli iradeyi (ki bu bireylerin ne istediklerini bilen özerk failler olduğunu varsayar) temsil etmek yerine, böylesi bir liderlik milletin geri kalanına *karşı* (yalnızca o liderliğin sezebileceği) milli iradeyi temsil eder.”³¹⁶

Birbirlerine karşı olma eğilimleri güçlü olsa da liberal demokrasiler de otoriter demokrasiler de birer demokrasidir. Benzer şekilde bireyselci milliyetçilik de kolektivist milliyetçilik de sahici milliyetçiliklerdir. Bunlar sadece aynı ilkeleri farklı şekilde yorumlamışlardır. Bireyselci milliyetçilik doğası gereği bireyselliğe verdiği önem nedeniyle kendi içinde kolektivist fikirlerin gelişmesine zemin hazırlamaktadır. Böylece zamanda kolektivist milliyetçiliğin karakterinin değişiminin önü açılmaktadır. Diğer taraftan kolektivist milliyetçiliğin yurttaşlık temelinde olan tipinde ulusa üyeliğin bireysel iradenin özerkliğine bırakılmasının kendi içinde bir çelişki yarattığı aşıkardır. Yani durum esasen karmaşıktır. Karmaşık olmayan ve anlaşılması gayet kolay olan milliyetçiliğin tipi, kolektivist milliyetçiliğin etnik temel üzerine inşa edilenidir.³¹⁷

Kolektivist/etnik milliyetçilik tipi özerk bir toplumsal özne olarak bireyi reddetmektedir. Dolayısıyla bu tipte düşünce özgürlüğünün hüküm sürdüğü ve fikirlerin tartışıldığı bir ortamın gelişme imkânı yoktur. Kolektivist/etnik milliyetçilikte demokrasi otoriter nitelik göstermekte ve değişme ihtimali düşük olmaktadır. Öyle ki on dokuzuncu yüzyılda kolektivist/etnik milliyetçilik penceresinden bakanlar demokrasiye şüpheyle ve ikircikli yaklaşmışlardır. Kendi

³¹⁴ Liah Greenfeld, *Milliyetçilik, Bir Kısa Tarih*, Çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul, Alfa, 2020, s. 103-104

³¹⁵ Greenfeld, s. 104.

³¹⁶ Greenfeld, s. 104.

³¹⁷ Greenfeld, s. 105.

bakış açılarıyla iyi ve kötü veya doğru ve yanlış demokrasilerden söz etmişlerdir. Örneğin Britanya ve Fransa'daki Batılı ulusları yansıtan liberal demokrasiler kolektivist/etnik milliyetçilerce yanlış olarak nitelenmiştir³¹⁸. Benzer şekilde Fransa ve Britanya'daki ana akım bireyselci milliyetçilik de Almanya ve Rusya'daki milliyetçiliği yanlış olarak nitelemiştir.

Orijinal ulus düşüncesi, on altıncı yüzyılda İngiltere'de ortaya çıkmıştır. İngiltere'de gelişen yurttaşlık temelindeki bireyselci milliyetçilik Amerika'daki koloniler tarafından benimsenmiş ve sonra Amerika Birleşik Devletleri'nin tipik özelliği haline gelmiştir. Egemenliğin sahibi, kolektif sadakatın odağı ve politik dayanışmanın temeli şeklinde kabul edilen halk olarak ulusun anlamını, bir elit kesimi temsil etmekten çıkararak nüfusları jeopolitik ve etnik olarak birleştiren tikelci milliyetçiliğe on sekizinci yüzyıla kadar rastlanmamıştır. Bu tür bir milliyetçilik Avrupa'da ortaya çıkmış, oradan da bütün dünyaya yayılmıştır. Kolektivist milliyetçilik ilk önce ve eş zamanlı olarak Fransa ve Rusya'da ortaya çıkmıştır. Daha sonra da on sekizinci yüzyıl sonu ile on dokuzuncu yüzyıl başlarında Almanya prensliklerine yayılmıştır. Ancak burada tartışmalı bir durum mevcuttur. Kimileri Fransa'daki milliyetçiliğin kolektivist olmanın yanında yurttaş milliyetçiliği olduğunu söylemektedir. Bu ayrıkçı durumu bir kenara bırakırsak Almanya ve Rusya'da belirgin bir etnik milliyetçilik vardır³¹⁹.

1.4.1.5. John Plamenatz: Batı ve Doğu Milliyetçiliği

John Plamenatz 1973 yılında yayınlanan *Two Types of Nationalism* başlıklı makalesinde milliyetçiliği ikili sınıflamayla ele almıştır. Ona göre ilerlemeye olan inancın güçlü olduğu kozmopolit ve seküler bir kültürü paylaşan insanlara özgü bir olgu olan milliyetçiliğin doğu ve batı şeklinde iki biçimi vardır. Bununla birlikte her halkın milliyetçiliğinin mutlaka bu iki biçimden birine veya diğerine düştüğünü iddia etmek çok iddialı olacaktır. Ona göre Doğu ve Batı milliyetçiliği işaret ettiği farklılıklar itibarıyla kendisine verilen önemden çok daha fazla öneme haizdir³²⁰. Plamenatz'a göre Batı milliyetçiliği Fransa, İngiltere, Almanya ve İtalya'da görülmektedir³²¹. Doğu Milliyetçiliği ise, Doğu Avrupa'da Slavlarda, Afrika, Asya ve Latin Amerika'da görülmektedir³²².

Milliyetçilik, bir halkın tehdit altındayken ulusal veya kültürel kimliğini koruma veya geliştirme arzusu olmakla birlikte yetersiz veya eksik hissedildiğinde de onu dönüştürme, hatta yaratma arzusudur. Plamenatz ulusal veya kültürel kimliğin altını çizmiştir. Çünkü ona göre bir halkı kendi gözünde diğer halklardan ayıran şey, kendine özgü olan ya da öyle olduğuna inanılan düşünce, duygu ve davranış biçimleridir. Dolayısıyla milliyetçilik, her ne kadar siyasi bir biçim

³¹⁸ Greenfeld, s. 105-106.

³¹⁹ Greenfeld, *Milliyetçilik*, s. 34.

³²⁰ Plamenatz, "Two Types of Nationalism", s. 23.

³²¹ Plamenatz, s. 27, 33.

³²² Plamenatz, s. 23.

alsa da öncelikle kültürel bir olgudur. Ona göre kültürel bir kimlik duygusu olan ulusal bilinç; kişinin kendi halkını diğer halklardan ayırmasını sağlayan canlı bir duygudur. Aynı zamanda kişinin kendi halkıyla gurur duymasını sağlamaktadır³²³.

Plamenatz kültür ile milliyetçilik arasındaki ilişkiyi daha net ortaya koymak için Yunan, Roma ve İtalyan halklarından örnekler vermektedir. Ona göre kültürel kimlik duygusu Yunanlılar, Romalılar ve İtalyanlar arasında çok güçlüdür. Ancak buna rağmen geçmişte bu üç topluluk milliyetçilikten uzak olmuştur. Sebebi ise kültürlerini tehdit altında hissetmemeleridir. M.Ö. beşinci yüzyılda Yunanlar, on altıncı yüzyılda İtalyanlar topraklarında yabancılarla mücadele etmiştir. Onlar mücadele ettikleri yabancıları işgalci barbarlar olarak görmüştür. Onlara göre bu yabancılar Yunan veya İtalyan kültüründen ziyade Yunan ve İtalyan şehirlerinin bağımsızlığına yönelik bir tehdit oluşturmaktaydı. Tam da bu noktayla bağlantılı olarak milliyetçilik; salt ulusal bilinçten farklı olarak, insanların kültürel değişimin gerekliliğinin farkında oldukları zamanlarda kendi başarılarını ve kapasitelerini başkalarınınkilerle karşılaştırmaya sevk eden bazı ilerleme fikirlerini paylaştıklarında ortaya çıkmıştır³²⁴. Buradan hareketle insanların kendi kültürlerine yönelik bir saldırı algısını paylaşmaları onları milliyetçi fikirlere sevk etmektedir. Çünkü milliyetçiliğin temel unsurlarından olan milli kimlik kavramı Plamenatz'ın ifade ettiği ulusal bilinçle benzer kavramlardır. Ona göre ulusal bilinç de kültürel bir kimlik duygusuna karşılık gelmektedir. Haliyle kültüre yönelik tehlike alarmı, ulusal kimliği koruma dürtüsünü harekete geçirmekte ve milliyetçi düşünceye alan açılmaktadır.

Plamenatz odağına kültürü aldığı milliyetçilik perspektifini, Rousseau ve Herder'in fikirlerini karşılaştırarak açıklamıştır. Ona göre milliyetçiliğin öncüleri olarak anılan iki düşünürden Herder'in sayfalarında Rousseau'nun sayfalarından daha fazla milliyetçilik vardır. Rousseau bağımsız bir siyasi topluluğu oluşturan insanların hemen hemen aynı gelenek ve görgü kurallarına ve aynı sosyal ideallere sahip olması gerektiği konusunda ısrar etse de onun asıl kaygısı her zaman topluluğun bütünlüğü ve içindeki siyasi yaşamın kalitesi olmuştur. Kendisi için bu kadar değerli olan eşitliğin ve ahlaki özgürlüğün, yalnızca üyelerinin kendisine yoğun bir bağlılık duyduğu bir toplumda elde edilebileceğini, eğer tavırları ve değerleri büyük ölçüde farklıysa bunu yapmayacaklarını düşünmüştür. Rousseau bir kültürü sırf farklı olduğu için korumanın özel bir erdem olduğunu düşünmemiştir. O bir siyasi topluluğun birlikte ve güçlü olması için o topluluğun üyelerinin aynı temel değerleri paylaşması gerektiğini savunmuştur. Aynı kültürü paylaşan insanların, onu daha iyi korumak için tek bir siyasi toplulukta birleşmesi gerektiğini savunmamıştır³²⁵. Yani Plamenatz Rousseau'nun siyasi birliğin kendisine verdiği önemi kültüre vermediğine inanmaktadır. Rousseau'nun düşüncesinde siyasi birlik için kültür önemlidir ancak siyasi birlik kültürün korunması gibi öncelikli bir gaye içermemektedir.

³²³ Plamenatz, s. 23-24.

³²⁴ Plamenatz, s. 24.

³²⁵ Plamenatz, s. 24-25.

Herder; Almanları veya herhangi bir halkı kültürel olarak diğer halklardan farklı kılan her şeyin, özellikle kendilerine ait olarak değer verdikleri her şeyin korunması ve geliştirilmesi gerektiği konusunda endişe duymuştur. Farklı mezhep veya prenslik tebaaları olmasına rağmen, Almanların birbirlerini Alman olarak tanımalarını sağlayan şeyleri önemsemiştir. Fransız kültüre; Alman kültürüne, ruhuna, gelenek ve göreneklerine, düşünme ve hissetme biçimlerine yönelik bir tehdit olduğu düşüncesiyle öfkeli yaklaşmıştır. Ancak Alman kültürünün korunması ve gelişmesi için Almanların tek bir devlette birleşmesi gerektiğini düşünmemiştir³²⁶. Görüldüğü gibi Herder'in fikirlerinde kültür, Rousseau'nun fikirlerinde olduğundan çok daha merkezi bir konumdadır.

Herder'in zamanlarından sonra Batı'da bile milliyetçilik yoğun bir şekilde siyasi hale gelmiştir. Bunun nedeni büyük ölçüde Fransızların Napolyon yönetimindeki askeri ve siyasi üstünlüğüdür. Fransızların güçlü bir devleti vardı ve kendilerini başkalarına zorla kabul ettirebiliyorlardı. Diğer insan topluluklarının bağımsızlıklarını korumak veya Fransız etkisine direnmek için güçlü devletler kurmaları gerekiyordu. Bu koşullar altında milliyetçilik kaçınılmaz olarak siyasallaşmıştır. Ancak şunu da unutmamak gerekir ki Batı'da bile bu her zaman kültürü koruma veya geliştirme arzusu olmuştur³²⁷.

Fransız fikirleri Almanya'da hem devrimden önce hem de devrimden sonra güçlü bir etki yaratmıştır. Bu fikirler Fransa'da olduğu kadar İngiltere'de de ifade bulan insan, ahlak ve toplum hakkındaki fikirlerdir. Hatta, en azından devrim zamanına kadar, bu fikirler İngiltere'de daha uygun gelişme ortamı bulduğu için bu fikirlere Fransız'dan çok İngiliz demek mümkündür. Ancak sosyal ve entelektüel kökenleri genel olarak Batı Avrupa'dır. İngiliz ve Fransızlar, çeşitli sosyal ve politik nedenlerden ötürü, bu fikirleri geliştirmek ve uygulamak konusunda diğer Batılı uluslarından daha iyi bir konumda olmuşlardır. Batı'da ilerlemeye olan inancın hızla yaygınlaştığı dönemde, bunlar en ilerici halklar olarak görülmüştür. Bunlar arasında, ulusal bilinç oldukça gelişmiştir. Fransız ve İngiliz devletleri, kendisini diğerlerinden önde görmeyi çoktan öğrenmiş olan dünyanın bir bölgesindeki en güçlü devletlerinden olmuştur. Onlar, bilinçli olarak ilerici bir medeniyet oluşturan milletler topluluğu içinde, kültürel, ekonomik ve politik olarak hız belirleyici rolünü üstlenmiştir. Fransızlar İngilizlerden daha fazla öfke yaratmıştır. Bunun muhtemel nedenleri; diğer uluslara coğrafi olarak daha yakın olmaları, politik olarak daha saldırgan olmaları ve kültürel olarak bariz bir şekilde baskın olmalarıdır³²⁸.

Plamenatz'a göre milliyetçilik kültürel olarak dezavantajlı hisseden insan topluluklarının bir tepkisidir. Milliyetçilik birbirleriyle yakın temas halinde olan ancak yine de farklılıklarının bilincinde olan birçok halkın olduğu ve bu halkların aynı idealleri ve aynı ilerleme anlayışını

³²⁶ Plamenatz, s. 25

³²⁷ Plamenatz, s. 25.

³²⁸ Plamenatz, s. 26-27.

paylaştığı ve bunlardan bazılarının diğerlerine göre daha az iyi konumda olduğu veya kendilerini öyle hissettiği koşullarda ortaya çıkmaktadır³²⁹.

Kültürel milliyetçilik kolaylıkla siyasi milliyetçiliğe dönüşme potansiyeli barındırmaktadır. On yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda Fransız diline ve Fransız fikir ve tavırlarına prestij kazandıran şey, büyük ölçüde Fransız devletinin gücü olmuştur. O zamanlarda gücü çok artan başka bir topluluk olan İngilizler de güçlü bir devlet çatısı altında birleşmiştir. Fransa ve İngiltere'nin prestiji ve örneği göz önüne alındığında, aynı zamanda daha geniş ölçekte daha etkili bir yönetim ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Alman ve İtalyan insan topluluklarının kendilerini İngiliz ve Fransızlarla aynı seviyeye getirebilmek için ulusal bir devletin sınırları içinde birleşmeyi arzulamaları gayet doğal istek olmuştur³³⁰.

Almanlar ve İtalyanlar, kendilerini karşılaştırdıkları uluslarla paylaştıkları standartlara göre kültürel olarak daha iyi donatılmış halde olmuştur. Onların, ait oldukları uygarlığın pratik ve entelektüel ihtiyaçlarına uygun dilleri vardı. Bu medeniyette ödüllendirilen becerileri kazandıran üniversiteleri ve okulları vardı. Dünyaca itibara sahip filozof, bilim insanı, sanatçı ve şaire sahiplerdi. Yüksek mesleki standartlara sahip hukuk, tıp ve diğer mesleklere sahiplerdi. Bu nedenle genel olarak Batılı halkların takdir ettiği nitelik ve becerilerle donatılmışlardı. Kendilerini İngiliz ve Fransızlarla aynı seviyeye getirmek için kendilerine yabancı olan şeyleri benimsemelerine ihtiyaçları yoktu. Yani kültürel olarak diğer halklardan, alacakları kadar onlara verecekleri de vardı. Onlara göre en acil ihtiyaçları, devlet yönetiminde fikir ve beceri kazanmak değil; kendilerine ait ulusal bir devlet kurmaktır³³¹.

Slavların ve daha sonra Afrikalıların ve Asyalıların durumu Alman ve İtalyanların durumundan oldukça farklıdır. Onlar Batılı fikir ve uygulamaların kendi aralarında yayılması sonucunda yavaş yavaş kendilerine yabancı bir medeniyete sürüklendikleri için kendilerini kültürel olarak yeniden donatmak ve dönüştürmek zorunda kalmışlardır. Kendilerinin yaratmadığı bir medeniyette kendilerini yeni bir kimlik haline getirmek ve kendilerine ulusal kimlikler yaratmak zorunda kalmışlardır. Hiç şüphe yok ki milliyetçilik aralarında ilk kök salmaya başladığında zaten bir miktar kimlik veya ayrılık duygusu yaşamışlardır. Bununla birlikte bu halklarda içine çekildikleri medeniyetin standartları çerçevesinde daha ileri olan halkların seviyesine kendilerini yükseltmek istedikleri için atalarından edindikleri becerilerin, fikirlerin ve geleneklerin yetersiz olduğuna dair bir algı oluşmuştur³³².

Kimi nedenlerden kendilerini dezavantajlı hisseden; ancak yine de geniş çapta kabul görerek hızla yayılan, ilk olarak kendi içinde ve kültürel olarak benzer diğer halklar arasında ortaya çıkan standartlarla ölçülen, başarı ve mükemmelliği destekleyecek şekilde kültürel olarak

³²⁹ Plamenatz, s. 27.

³³⁰ Plamenatz, s. 28.

³³¹ Plamenatz, s. 29-30

³³² Plamenatz, s. 30

donatılmış halkların milliyetçiliği batı milliyetçiliğidir. Almanların ve İtalyanların son yüzyıldaki milliyetçiliği batı milliyetçiliğidir. Diğer tarafta ise kendilerine ve atalarının kültürlerine yabancı yeni bir uygarlığa doğru sürüklenen halkların milliyetçiliği de doğu milliyetçiliğidir. Bu, kendilerini dönüştürme ve bunu yaparken de yükselme ihtiyacı hisseden halkların milliyetçiliğidir³³³.

Doğu tipi milliyetçilik hem taklitçi hem de rekabetçidir. Bu tür milliyetçilik sosyal hareketliliğin, ticaretin ve kozmopolit kültürün hızla büyüdüğü, hemen hemen aynı standart ve tutkuların her yerde veya en azından geniş alanlarda kök saldığı ve yine de bazı halkların kültürel olarak diğerlerinden daha iyi donanıma sahip olduğu bir dünyada ortaya çıkmaya meyillidir. Örneğin Çinliler yabancıları küçümsemelerine, onların müdahalelerine kızmalarına ve onlardan kurtulmak istemelerine rağmen milliyetçi değillerdi. Çünkü o zamanlar yabancılardan üstün olduklarına inanıyorlardı. Kendilerini diğerlerinden farklı kılan nitelikleri olduğuna dair yüksek bir anlayışları vardı. Ancak Çinliler kendilerini yabancılar karşısında dezavantajlı hissetmeye başladıklarında, üstünlüklerinden şüphe duymaya başladıklarında ve yabancılara onlardan daha iyi olduklarını kanıtlama ihtiyacı hissettiklerinde milliyetçiliğe doğru adım atmışlardır³³⁴. Doğu milliyetçiliğini anlamak için taklit kavramı önemli bir araçtır. Plamenatz doğu milliyetçiliği tipinde olduğunu düşündüğü Slavların da taklit tuzağına düştüğünü düşünmektedir. Ona göre Slavlar yabancıları birçok yönden taklit etmek zorunda kalmıştır. Bu da atalarının yaptıklarının ve adetlerinin gereklerini yapmakta gevşek davranmalarına neden olmuştur. Süreç içerisinde on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda Habsburg toprakları daha merkezi bir yönetime kavuştukça ve sanayi ve ticaret büyüdükçe çok sayıda Slav Alman olmuştur. Kariyer yapmak, sosyal olarak yükselmek ve zenginlik kazanmak, şehirlerde yaşamak için Almanca öğrenmek ve her bakımdan Alman olmak zorunda kalmışlardır. Slavların bu Almanlaşma süreci on dokuzuncu yüzyıla kadar devam etmiştir³³⁵.

Doğu tipi milliyetçilikte bir ulus başkasını taklit ettiği gibi aynı zamanda taklit ettiği ulusa da düşmandır. Bu tip milliyetçilik genel olarak liberal olmayan tarafa meyillidir³³⁶. Daha zayıf ve fakir, Batılılaşmamış halklar kendilerini dış etkilere uzakta tutmakta zorlanmışlardır. Bu halklar teslim olmak ile taklit etmek arasında bir seçim yapmak zorunda kalmışlar ve taklit etmeyi seçmişlerdir. Bununla bağlantılı olarak Herder taklit etmeyi değil, yerli olana saygı duymayı önemsemiştir. Ulusların önce kendi değerlerini özümsemeleri gerekmektedir. Kendi değerlerini özümseedikten sonra dışarıdan gelenleri takdir etme ve bundan kazanç sağlama aşamasına sağlıklı bir biçimde geçmek mümkündür. Eşitler arasındaki ilişki gibi ulusların başkalarından öğreneceği şeyler kadar başkalarına öğreteceği şeyler de vardır. Örneğin Fransızların Almanlara verdiği kadar Almanların da Fransızlara verebileceği çok şey vardır.

³³³ Plamenatz, s. 33-34.

³³⁴ Plamenatz, s. 33.

³³⁵ Plamenatz, s. 33-34.

³³⁶ Plamenatz, s. 34.

Bununla birlikte ulusların kendi yerel kültürlerini tamamen reddetmeleri de mümkün değildir³³⁷.

Doğu tipi milliyetçilikte; bir ulus yaratmayı veya onu dönüştürmeyi, ona daha önce sahip olmadığı becerileri, fikirleri ve değerleri kazandırmayı görev edinen liderler veya yöneticiler muhalefete karşı tahammülsüz olmuştur. Görevlerinin acil olduğu gerekçesiyle bunları engelleyici eleştiriye tolerans göstermemişlerdir. Bununla birlikte onların çabaları bazı yönlerden özgürleştirici olmuştur. Çünkü kurmaya çalıştıkları yeni düzen, yeni fırsatlar yaratmış ve eski otorite tiplerinin etkisini yok etmiştir. Ancak bu milliyetçilik tam da özgürleştirici olduğu için aynı zamanda yeni yönlerden de baskıcı olmuştur. Milliyetçi yöneticiler insanlardan belli bir tür topluluk yaratmak istemiştir. Ancak şunu unutmamak gerekir ki bir evin tuğladan yapılması gibi, bir topluluk da sadece insanların birlikteliğinden oluşmamaktadır. Milliyetçi yöneticiler açısından insanları bir topluluk yapan şey, üyelerinin kendileri gibi düşünmesi, hissetmesi ve davranmasıdır. Milliyetçi yöneticiler halkının en ileri halklar kadar yetenekli ve becerikli olmasını istemektedir. Onların iyiliği için onların sorumlu, uyanık ve girişimci yetişkinler olmasını talep etmektedir. Halklarından bu kadar çok şey talep eden bu yöneticiler; bazı açılardan eski yöneticilere göre daha baskıcıdır, çünkü onların zihinlerinin derinliklerine ulaşmaya çalışmaktadır. Ancak kendilerini baskıcı olarak değil, kurtarıcı olarak görme eğilimindedirler³³⁸.

1.4.2. Plüralist tipolojiler

Milliyetçiliği ikili ayrımlardan daha fazla türlerde ele alan plüralist tipolojilerin sayısı oldukça fazladır. Biz, bu çalışmada; Carlton J. H. Hayes, Louis, Snyder, Max Slyvius Hardman, Peter S. Sugar ve Konstantin Symnons-Symonolewicz'in tipolojilerini ele almakla yetineceğiz.

Carlton J. H. Hayes *The Historical Evolution of Modern Nationalism* isimli kitabının önsözünde milliyetçiliğin tekil değil, çoğul olduğu gerçeğini vurgulamak gerektiğini belirterek kitapta son iki yüzyıl içinde Avrupa'da gelişen farklı temel milliyetçilik türlerini açıklamaya çalıştığını belirtmiştir. Hayes milliyetçiliği bir "izm", bir doktrinler bütünü, bir siyaset felsefesi olarak ele almayı ve meşhur takipçilere sahip olan birbirini izleyen milliyetçi düşünce okullarını tartışmayı önerdiğini ifade etmiştir³³⁹. Hayes milliyetçiliği; insancıl, jakoben, geleneksel, liberal, bütüncül ve ekonomik milliyetçilik şeklinde sınıflamıştır.

İnsancıl milliyetçilik, milliyetçiliğin en eski türüdür³⁴⁰. Hayes'e göre on sekizinci yüzyılda oldukça aniden bir milliyetçilik felsefesi ortaya çıkmıştır. Hanedan ve sömürge savaşlarının yol

³³⁷ Plamenatz, s. 34-35.

³³⁸ Plamenatz, s. 35.

³³⁹ Hayes, *The Historical Evolution of Modern Nationalism*, s. v- vi.

³⁴⁰ Hayes, s. 17.

açtığı huzursuzlukların var olduğu ve ilginç entelektüel gelişmelerin ortaya çıktığı zamanlarda gün yüzüne çıkmıştır. On sekizinci yüzyıl, düşünen her insanın kendisini entelektüel olarak gördüğü ve kendisini aydınlanmış olarak nitelendirdiği bir yüzyıl olmuştur³⁴¹. On sekizinci yüzyılın aydınlanmış zihinleri, insan toplumunun geniş bir kesimini aklın rehberliğinde dizayn etmeye çalışmıştır. Doğal hukuka ve doğal haklara dayalı bir bireyciliği hedeflemişlerdir. Onlara göre birey, hemcinslerinin benzer özgürlüklerine doğrudan zarar vermeyen her şeyi yapmakta özgür olma hakkına sahip olmalıydı. Konuşma, yazma, yayınlama, ibadet etme, toplantılara katılma ve derneklere katılma özgürlüğüne sahip olmalıydı. Ayrıca aydınlanmış filozoflardan oluşan dikkate değer bir grup bireyin mülkiyet sahibi olma, herhangi bir mesleği takip etme, herhangi bir ticaretle uğraşma, sözleşme yapma özgürlüğüne sahip olması gerektiğini savunmuştur. On sekizinci yüzyılda bu fikirleri öne süren bu düşünürler grubu, ayrıcalıklı olma durumuna son derece mesafeli durmuşlardır. Çünkü ayrıcalıklı olmak, onlar için mantık dışıydı ve insancıl değildi³⁴². Milliyetçiliğin ilk sistematik öğretileri on sekizinci yüzyılın bu entelektüel ortamında filizlenmiştir. Milliyetçilik üzerine yazanlar farklı koşullar altında olmaları nedeniyle bazı noktalarda birbirlerinden farklı düşünseler de Aydınlanma ruhunu taşımışlardır. Bu düşünürler fikirlerini, insanlığın ilerlemesinde kaçınılmaz ve dolayısıyla arzu edilen adımlar olarak sunmuştur. Esasen bu düşünürler şüphesiz olarak insancıldı. Onlar insani amaçlarla, tüm insanlığın refahını gözetmiş, diğer ulusların haklarına saygı göstermiş, şovenizm ve hoşgörüsüzlüğe karşı mesafeli bir tavır sergilemişlerdir. Hayes; insancıl milliyetçiliğin Henry St. John (1. Viscount Bolingbroke), Rousseau ve Herder'in düşünceleri üzerinden en iyi anlaşılabilceğini iddia etmektedir³⁴³. Ona göre Bolingbroke, Rousseau ve Herder on sekizinci yüzyılda, Fransız Devrimi öncesinde insancıl milliyetçilik öğretisine katkı sunan aydınlanma filozoflarının tipik örnekleridir. Bolingbroke ve Rousseau'nun öğretilerinde açık ya da ima edilen milliyetçilik öncelikli olarak siyasi tipte olmuştur. Bu tip milliyetçilik her ulusun, ulusal amaçları takip edecek bir ulusal hükümete sahip olmasını talep etmiştir. Ancak Bolingbroke milliyetçiliğinde aristokrat, Rousseau milliyetçiliğinde demokratik olmak gerekiyordu. Öte yandan Herder'in yazılarında ortaya konan milliyetçilik neredeyse tamamen kültürel olmuştur. Herder her ulusun; ulusal karakterini güçlendirecek olan diline, edebiyatına, geleneklerine, göreneklerine yani ulusal kültürüne değer vermesi gerektiği konusunda ısrarcı olmuştur³⁴⁴. On sekizinci yüzyılda milliyetçiliğin farklı türlerini savunanlar da Bolingbroke, Rousseau ve Herder gibi bakış açısı ve niyet bakımından insancıl bir tavır sergilemiştir. Çünkü onlar on sekizinci yüzyılın aydınlanmış filozoflarıdır ve aydınlanma düşüncesinde insancılık önemli bir kavramdır. Ayrıntılarda farklı olsalar da milliyetçiliğin insancıl karakterini vurgulama konusunda aynı fikirde olmuşlardır. Onlara göre milliyetçilik ve insancılık, uyumsuz birimler değildir. Dolayısıyla aydınlanmış bir birey, sadık bir milliyetçi olarak insanlığa hizmet

³⁴¹ Hayes, s. 13.

³⁴² Hayes, s. 15-16.

³⁴³ Hayes, s. 17.

³⁴⁴ Hayes, s. 33-34.

etme fırsatına sahiptir. Her ulusun, ulusal meselelerini düzene koymasına, siyasi ve kültürel müktesebatını düzenlemesine izin vermek gerekmektedir. Ulusların bu konudaki özerkliğinden insanlık, uluslararası barış ve ilerleme sağlanacaktır³⁴⁵.

Jakoben milliyetçilik; Fransa'da Jakobenizm yükselişteyken, milliyetçilik öğretisini tam anlamıyla hayata geçirmek için yapılan ve planlanan faaliyetler doğrultusunda ortaya çıkmıştır. Jakoben milliyetçiliği, teorik olarak Rousseau'nun insancıl demokratik milliyetçiliğine dayanmaktaydı³⁴⁶. Jakoben milliyetçiliğinin önde gelen birkaç dikkat çekici odağı vardır. Bunlardan birincisi Jirondenist (Girondist) grubudur. Jironden grubunun üyeleri Antik Yunan ve Roma cumhuriyetçi erdemlere sempati beslemişlerdir. Onlar cumhuriyetçiliğin ikna olmuş havarileri ve monarşinin uzlaşmaz muhalifleri olmuştur. Öyle ki küçük şehir devleti Sparta'nın kurum ve uygulamalarının büyük ulusal devlet Fransa'ya oldukça uygulanabilir olduğuna inanmışlardır. Monarşiyi itibarsızlaştırma ve cumhuriyeti güvence altına almaya yönelik faaliyetlerde bulunmuşlardır. Grubun savunduğu değerlere yönelik belagatleri Fransa'da Terör Döneminde giyotinlerle susturulmuştur³⁴⁷. İkincisi Dağcılar (Mountainist) grubudur. Bu grup vatanseverlik üzerine çok odaklanmış ve gerçek ya da hayali hainleri ortadan kaldırmakla meşgul olmuştur. Onların eylemlerinde milliyetçiliğin doğası ve felsefesini bulmak mümkündür³⁴⁸. Jirondenistlerin ve Dağcıların sözlerinden ve eylemlerinden Jakoben milliyetçiliğini oluşturan çeşitli unsurları çıkarmak mümkündür. İlk olarak Jakobenlerin çoğu, tamamı olmasa da çoğu, Rousseau'nun ilkelerini uygulamaya koyma çabasıyla işe başlamıştır. Jakobenler halk egemenliğine ve doğal hukuka inanmıştır. Sıradan halka hayranlık duymuşlar; bireysel özgürlüğü, toplumsal eşitliği ve ulusal kardeşliği savunmuşlardır. Rousseau'nun kastettiği anlamda demokrat, eşitlikçi ve milliyetçi olduklarını düşünmüşlerdir. Ayrıca yine kendilerince Rousseau'ya benzeyen şekilde insancılardı. Jakobenler her ne kadar bu çerçevede işe başlasalar da uygulamada meydana gelenler bu çerçevede olmamıştır. Ulusal meclisi ve değerlerini korumak için bir terör süreci inşa etmişlerdir. Rousseau'nun özgürlük ve özgürlüğün hizmetkârı olarak yurtseverlik idealinden yola çıkan Jakobenler, sonunda ulusal yurtseverliği özgürlüğün efendisi haline getirmişlerdir. Hayes, iyi bir idealle başlayarak kötü sonuçlanan Jakoben faaliyetlerinin kötü sonuçlanmasının sebeplerinden birinin, Devrim'in bencil düşmanları olduğuna inanmaktadır. Ona göre her Jakoben Rousseau'yla başlamış ve son derece insani olan demokratik bir milliyetçiliği arzulamıştır. Dolayısıyla Jakoben milliyetçilik, Rousseau'nun on sekizinci yüzyıl aydınlanma ruhuyla önceden haber verdiği insancıl milliyetçiliğin somut bir uygulaması olabilirdi. Ancak olmadı. Bunun olmamasının nedenleri vardır. Jakobenlerle aynı fikirde olmayan, Rousseau'yla alay eden ve demokrasiye karşı entrika çeviren Fransızlar, olmamasının nedenlerinden birincisidir. Rousseau'nun savunduğu her şeye şiddetli saldırılar düzenleyerek kendi krallarını körü körüne takip eden kitleler de

³⁴⁵ Hayes, s. 34.

³⁴⁶ Hayes, s. 45.

³⁴⁷ Hayes, s. 45-46.

³⁴⁸ Hayes, s. 46-47.

olmamasının nedenlerinden ikincisidir. Bu koşullar altında Jakobenler iç isyan ve dış savaşla karşı karşıya kaldılar ve insancıl olmaktan uzak bir milliyetçilik ortaya çıkmıştır³⁴⁹. İç isyan ve dış savaş ortamında gelişen Jakoben milliyetçilik dört temel nitelik kazanmıştır. Birincisi iç muhalefete karşı şüpheli tavır ve hoşgörüsüz halidir. Jakoben hayallerindeki tek, bölünmez, demokratik, cumhuriyetçi, eşitlikçi ve laik Fransa idealine sadakatten yoksun görünen herhangi bir grubu kökünden kazımak ve yok etmek uygulamaya geçmiştir. Fransa için başka türlü bir hayali besleyen kişi ve eğilimler tehlikeli bir düşman olarak algılanmıştır. Devletin üniter yapısını zedeleyen her türlü girişimle mücadele edilmiştir. İkincisi, Jakoben milliyetçilik amaçlarına ulaşmak için en nihayetinde zora başvurmuş ve militarizme dayanmıştır. Yurt içindeki muhaliflere karşı baskı ve şiddet uygulanmıştır. Yabancı düşmanlara karşı askeri ruh ve mekanizmalar harekete geçirilmiştir. Üçüncüsü, Jakoben milliyetçilik dini bir boyut kazanmıştır. Aydınlanmanın salt aklına dinsel unsurlar eklenmiştir. Ulusal bayrak, ulusal marş, ulusal bayramlar, türbeler, özgürlük şapkaları, ulusal hukukun oyulmuş tabletleri, cumhuriyetçi vaftizler ve cenazeler, geçit törenleri ve methiyeler çerçevesinden geliştirilen sembol ve törenler Jakobenlerin eski Katolik inancın yerine koyduğu yeni milliyetçilik dininin etkileyici tezahürleri olmuştur. Dördüncüsü, Jakoben milliyetçilik misyonerlik gayreti içinde olmuştur. Daha önceki insancıl milliyetçiliğin çok azı gayretli veya şiddetli bir misyonerlik gayreti içinde olmuştur. Belirli bir milliyetçilik adına propaganda faaliyetleri yapmak jakoben milliyetçiliğin temel niteliklerinden biri olmuştur³⁵⁰.

Hayes, geleneksel milliyetçiliği özellikle Edmund Burke ve Vikont de Bonald'ın fikirleri üzerinden açıklamıştır. Burke'ün devrim, aydınlanma, soyut akılcılığa olan ciddi eleştirilerini ve gelenek, görenek, süreklilik arz eden toplumsal kurumlara olan sempatisini ortaya koyduktan sonra Burke'ün geleneksel milliyetçiliğinin üç önemli yönü olduğunu belirtmiştir. İlk olarak Burke, İngilizlerin aristokratik, siyasi milliyetçiliğini ve özellikle de İngiliz ulusunun dehası ve onun tarihsel deneyiminin somutlaşmış hali olarak gördüğü İngiliz Anayasasını yüceltmıştır. İkinci olarak Burke, düşüncelerini açıklarken Herder'in fikirlerine yakın planda durmuştur. Burke esasen milliyet kelimesini doğrudan doğruya kullanmamıştır. Ancak fikirlerde açıkça buna ulaşmak mümkündür. Burke'e göre milliyet, yalnızca coğrafi bir varlığı ya da yalnızca belirli bir anda ortak bir hükümet altında yaşayan bireylerin bir toplamını ifade etmemektedir. Milliyet, 'sürekliliğin' insanların zaman, sayı ve mekân olarak yayılmasının somut bir ifadesidir. Bu ifade; ortak siyasi, hukuki ve dini kurumların ve hepsinden önemlisi uzun süredir devam eden gelenek ve göreneklerin tekdüzeliğinin bir sonucudur. Uzun süre bu şekilde, bir arada yaşamış ve aynı tarihsel evrimi geçirmiş kişilerin oluşturduğu her topluluk bir milliyeti oluşturacaktır. Her ulus, evrim yoluyla kendine özgü bir karakter geliştirmektedir. Üçüncüsü, Burke'ün geleneksel milliyetçiliği Jakoben milliyetçiliği kadar dışlayıcı değildir³⁵¹. Burke'ün geleneksel milliyetçiliği en önemli yönleriyle Jakoben milliyetçiliğinin tam bir

³⁴⁹ Hayes, s. 50-51.

³⁵⁰ Hayes, s. 52-56.

³⁵¹ Hayes, s. 91-93.

antitezini oluşturmuştur³⁵² Bonald'ın düşünceleri Burke'ünkine benzemektedir. Bonald, milliyet üzerinde özellikle durmuştur. Bir yapı halinde birleşen ailelerin; ortak köken ilişkisi içinde ulusu, ortak toprak ilişkisi içinde halkı, ortak yasalar ilişkisi içinde bir devleti meydana getirdiğini söylemiştir. Burke'ten farklı olarak ve onun vurgulamadığı ölçüde dilin milliyetin ayırt edici niteliği ve toplumsal dayanışmanın temeli olduğunu vurgulamıştır³⁵³. Modern tarihte geleneksel milliyetçiliğin yükselişi en az Jakoben milliyetçiliğinin yükselişi kadar önemlidir. Burke'ün İngiltere'de ve yurtdışında muazzam bir etkisi olmuştur. Onun düşünceleri Avrupa'da baskı altındaki hükümdarlara, aristokratlara, din adamlarına, göçmenlere, karşı-devrimcilere manevi yardım ve ahlaki gerekçe sağlamıştır. Bonald'ın düşünceleri Katolik Avrupa'daki pek çok muhafazakarın görüşlerinin açıklığa kavuşturulmasına ve hedeflerinin belirlenmesine katkı sağlamıştır. Geleneksel milliyetçiliğin savunucuları Fransız Devrimi'ne ve Jakobenizmi temsil ettiğini düşündükleri egemenlik, bireycilik, özgürlük, eşitlik, ayrıcalığın yok edilmesi gibi kavramlara mesafeli durmuşlardır. Jakoben milliyetçilik ile geleneksel milliyetçilik arasında derin görüş farklılıkları vardır. Ulusal vatanseverliği biri doğal haklara dayandırırken diğeri tarihsel sürece dayandırmıştır. Biri demokratikti, diğeri aristokrat hal almıştır. Biri devrimci, diğeri evrimci ilerlemeyi tercih etmiştir. Biri, ulusal devletin mutlak egemenliğini vurgulayarak milliyetçilik dinini geliştirmeye çalışmıştır. Diğeri, ulusal devlete olan sadakati yerelliğe duyulan sadakatle ve belki de esas olarak geleneksel Hıristiyanlığa devam eden sadakatle uzlaştırmaya çalışmıştır³⁵⁴. Geleneksel ve jakoben milliyetçilik sadece milli bilincin geliştirilmesi ve ulusun yüceltilmesi noktasında Jakobenlerle benzer yönde düşünmüşlerdir³⁵⁵. Teoride Jakobenliğin antitezi olan geleneksel milliyetçilik, pratikte Jakoben milliyetçilik kadar kavga ve şiddet üretmiştir. Jakobenlerin kendi davaları uğruna tüm Avrupa'yı fethetme girişimlerine karşı gelenekçiler de Jakobenleri geri püskürtmek ve Fransa'ya boyun eğdirmek için ellerinden geleni yapmışlardır. Geleneksel milliyetçilik; özel olarak Almanya, Hollanda, Portekiz, İspanya, Rusya'da ve genel olarak Avrupa'da büyüyen halk direnişinin arkasında güçlü bir itici güç olmuştur³⁵⁶.

Liberal milliyetçilik, jakoben ve geleneksel milliyetçiliğin ortasında durmaktadır. Uzlaşmanın ve ulusal bilincin ülkesi olan İngiltere'de ve Jeremy Bentham'ın fikirleriyle on sekizinci yüzyılda ortaya çıkmıştır³⁵⁷. Liberal milliyetçilik İngiltere'den Avrupa'ya yayılmış ve Almanya, Portekiz ve İspanya'da ciddi karşılık bulmuştur. 1812 tarihli devrimci İspanyol Anayasası'nda azımsanmayacak düzeyde Benthamcı liberal bir etki vardır. Bu anayasa daha sonra Güney Avrupa ve Güney Amerika'da yapılan milliyetçiliğin liberalizmle birlikteliği şeklinde karakterize edilen bir dizi anayasanın prototipini oluşturmuştur. Süreç içerisinde İtalya,

³⁵² Hayes, s. 94.

³⁵³ Hayes, s. 97.

³⁵⁴ Hayes, s. 109-112.

³⁵⁵ Hayes, s. 110.

³⁵⁶ Hayes, s. 112-113.

³⁵⁷ Hayes, s. 120.

Polonya, Hollanda, Belçika ve daha birçok ülkede liberal milliyetçiler ortaya çıkmıştır³⁵⁸. Liberal milliyetçiliğin milliyetçi ve liberal yönleri vardır. Milliyetçidir çünkü her milletin kendine ait bağımsız bir devlete sahip olması gerektiğini savunmuştur. Bu, her imparatorluk bölgesinin kendisini oluşturan ulusal unsurlara bölünmesini ve aynı zamanda bir milliyetin ayırık parçalarının yeni bir devlet içinde birleştirilmesini içermiştir. Liberaldir çünkü her ulusal devletin birbirinden bağımsız olması gerektiği gibi, her ulusal devletin vatandaşlarının kişisel özgürlüklere sahip olması gerektiğini savunmuştur. Liberal milliyetçilik ulusal ve liberal olmanın yanında demokratik olmuştur. Avrupa'daki liberaller temsili demokrasiden yana tavır almıştır. Bunlar; özgür, demokratik, liberal ve ulusal olması gereken barışçıl, iş birliği yapan bir devletler grubundan oluşan bir dünya tahayyül etmişlerdir³⁵⁹. Liberal milliyetçilerin savunucuları düşünsel olarak yekpare değildir. Ancak genel olarak hepsi ulusların; despotizme, aristokrasiye ve dini nüfuza son vererek her vatandaş için kişisel, siyasi, sosyal özgürlüklerin mümkün olan en geniş şekilde uygulanmasını sağlayacak bağımsız bir anayasal hükümet altında siyasi bir birim olması gerektiğini savunmuştur. Ek olarak her liberal ulusal devletin, kendi gerçek çıkarlarına ve kendi vatandaşlarının çıkarlarına hizmet ederken, genel olarak insanlığın gerçek çıkarlarına hizmet edeceğine ve gerçek çıkarlara en iyi şekilde, serbest ticarete dayalı ulusal politikalarla hizmet edilebileceğine inanmıştır³⁶⁰. Liberal milliyetçiler iyimser ve barışa inanan tarafta olmuştur. Ancak bu nitelikler sürekli bir barışı getirmemiştir. On dokuzuncu yüzyılda Avrupa devletlerinin çoğu ulusal devlet değildi. İşte tam bu noktada liberal milliyetçiliğin trajedisi yatmaktadır. Bu trajedi daha önceki Jakoben milliyetçiliğin trajedisinden pek de farklı olmamıştır. Liberal milliyetçiliğin mantığı ve iyi niyeti zaferi garantilememiştir. Zafer için kılıca başvurulması ve düşmanların öldürülmesi gerekmiştir. 1820'de İtalya ve İspanya'daki isyanlar; 1830'da Fransa, Belçika, Almanya ve İtalya'daki ayaklanmalar; 1848'de Fransa, Almanya, İtalya, Avusturya, İsviçre ve İrlanda'daki ölümcül ayaklanmalar; 1831 ve 1863'teki Polonya ayaklanmaları bunun belli başlı örnekleri olmuştur. Süreç içerisinde liberal milliyetçilik hedeflerine bir ölçüde ulaşmıştır. Fransa, İngiltere ve diğer birçok ülkede liberal hükümetlerin yönetimi hâkim olmuş ve pek çok ulusal devlet kurulmuştur. Ancak liberal milliyetçilik amacına ulaşırken bir dönüşüm yaşamıştır. Liberal milliyetçilikte milliyetçilik güçlenirken liberalizm zayıflamıştır³⁶¹.

On sekizinci yüzyılda ortaya çıkan insancıl milliyetçilik tarihsel gelişmeler karşısında tamamen mağlup olarak ölmüştür. İnsancıl milliyetçiliğin nüvesi Jakoben, geleneksel ve liberal milliyetçilik içinde bulunmaktadır. Bununla birlikte yirminci yüzyılda özellikle Avrupa ve Amerika'da milliyetçiliğin bir başka ve yeni türü olan ve oldukça keyfi uygulamaları içeren

³⁵⁸ Hayes, s. 133-135.

³⁵⁹ Hayes, s. 135-136.

³⁶⁰ Hayes, s. 159.

³⁶¹ Hayes, s. 160-163.

bütüncül milliyetçilik ortaya çıkmıştır³⁶². Bu isim, Fransız siyasetçi Charles Maurras'ın siyasi partisinin merkezinde olan milliyetçilik yaklaşımını tanımlamak için kullandığı bir kavram olmuştur. Bununla birlikte bütüncül milliyetçilik rahatlıkla İtalyan Faşizmindeki bazı önemli unsurları kullanmak için de kullanılabilir. Bütüncül milliyetçilik Maurras'ın çerçevesini çizdiği şekliyle ulusal politikaların özel olarak takip edilmesine, ulusal bütünlüğün mütemadiyen sürdürülmesine ve ulusal gücün kararlı bir biçimde artırılmasına dayanmaktadır. Bütüncül milliyetçilik bağımsızlığını kazanamamış uluslardan daha çok siyasi birliğini ve bağımsızlığını kazanmış uluslarla bağlantılıdır³⁶³. Bütüncül milliyetçilik insancıl ve liberal milliyetçiliğin savunduğu uluslararasılaşmaya ciddi anlamda muhaliftir. Çünkü onlar için ulus; insanlık için bir araç, yeni dünya düzenine giden bir basamak olmaktan ziyade başlı başına bir amaçtır. Ulusal menfaatler hem bireylerin hem de insanlığın ortak menfaatlerden üstündür. Dolayısıyla bütüncül milliyetçilikte ulusun kendi menfaatlerine hizmet edecek iş birlikleri dışında diğer uluslarla iş birliği gereksiz bir faaliyettir. Çünkü militarizme ve fiziksel güce dayanan yüce ulusun dışında diğer uluslara güvenmek bir hatadır. Dış ilişkilere bu perspektifte bakan bütüncül milliyetçilik, kendi iç düzeninde liberal olmayan ve zalimce bir hal alabilmektedir. Tüm ulus üyeleri, ortak bir görgü ve ahlak standardına uymaya ve buradan kaynaklanan ulusal coşkuyu paylaşmaya zorlanmaktadır. Bütüncül milliyetçilikte tüm kişisel özgürlükler, ulusal menfaatler doğrultusunda ulusun amacı denilen bir amaca tabi kılınmaktadır³⁶⁴. Bütüncül milliyetçiliğin genel olarak bakış açısını yansıtan bu noktalar teorik bir çalışmanın ürünü değildir. Bütüncül milliyetçiliği, çağdaş dünyanın katı ve soğuk gerçekliğinde görmek mümkündür. En tipik örneği olarak Mussolini'nin İtalya'da yaptıkları ve kendi bütüncül milliyetçilik rejimlerine yönelik doğal ya da yapay coşkuları bütüncül milliyetçiliğin olgusal karşılığıdır³⁶⁵. Bütüncül milliyetçiliğin düşünsel temellerini oluşturan teorilere; on dokuzuncu yüzyılın ve yirminci yüzyılın ilk yıllarında Almanya, İtalya, Fransa veya muhtelif ülkelerin entelektüel çevrelerinde rastlanmaktadır. Bütüncül milliyetçilik, teoriler dışında ayrıca tarihsel faktörler tarafında da meydana getirilmiştir. Avrupa'da halk tarafından arzu edilen yoğun ve güçlü bir milliyetçilik olmasaydı bütüncül milliyetçilik bu kadar güçlü olmazdı. Bununla birlikte şu detayı da atlamamak gerekmektedir. Halk kendini bütüncül milliyetçi olarak tanımlamamakta, hatta onlara sorulacak olsa kendilerini liberal olarak tanımlama noktasına tavır alacaklardı. Ancak gerçek şu ki bugün pek çok ulus devlette kitleler, bütüncül milliyetçiliğin yaklaşımını paylaşan kamu politikalarını kabul etmekte ve talep etmektedir. Mevcut durumunda kişisel özgürlüklerin garanti altında olduğu, cumhuriyetçi bir anayasanın var olduğu ve demokratik yönetimin işlediği ülkelerde bile kitleler garip bir şekilde bireycilik ve uluslararasılaşmayla bağdaşmayan bir şovenizm, hoşgörüsüzlük ve fanatizm

³⁶² Bütüncül milliyetçilik, aynı zamanda entegral milliyetçilik olarak da Türkçeye çevrilmektedir. Biz bu çalışmamızda, bütüncül milliyetçilik çevirisini tercih ediyoruz.

³⁶³ Hayes, *The Historical Evolution of Modern Nationalism*, s. 164-165.

³⁶⁴ Hayes, s. 165-166.

³⁶⁵ Hayes, s. 166.

sergileme eğiliminde olmaktadır³⁶⁶. On dokuzuncu yüzyılın ortasında son derece popüler ve özgecil olan liberal milliyetçiliğin tehditkâr bir bütüncül milliyetçiliğe dönüşmesinin altında üç neden yatmaktadır. Birinci neden; tahakküm altındaki ulusları özgürleştirmek için yapılan mücadelenin doğurduğu militarist ruhtur. Normal şartlar altında liberaller, pasifist bir tavır sergileyerek savaş hazırlığını ve savaşı gereksiz görmektedir. Ancak sınırları uluslara göre düzenleme isteği, bu pasifist tavrı geri plana itmiş; ayaklanma ve isyanlara zemin hazırlamıştır. Bu tür isyan ve ayaklanmalar çoğu zaman uluslararası karışıklıklara ve savaşlara yol açmıştır. Bir başka ifadeyle liberal milliyetçilik farkında olmadan bütüncül milliyetçiliğe evrilen bir savaş canavarı yaratmıştır. Öyle ki tahakküm altındaki uluslar; silah zoruyla bağımsızlıklarını kazandıktan ve generallerine ve askerlerine coşkulu övgüler yağdırdıktan sonra, yalnızca silah zorunun bağımsızlıklarını koruyabileceğine ve hak ettikleri yer ve prestijlerini güvence altına alabileceğine inanmışlardır. Nihayetinde kısmen liberal milliyetçiliğin bir sonucu olan 1. Dünya Savaşı, pek çok yer ve kişi nezdinde bütüncül milliyetçiliğin barut trenini ateşleyen güçlü kıvılcım olmuştur. Liberal milliyetçiliğin bütüncül milliyetçiğe dönüşmesinin ikinci nedeni başarının getirdiği üstünlük duygusudur. Liberal milliyetçilikten ilham alan pek çok ulus, özgür olma ve birliğini sağlama mücadelesine başlamıştır. Özgürlüğün elde edilmesi ve birliğin sağlanması bir zafer sarhoşluğu yaratmıştır. Bu zafer sarhoşluğu, kendinden memnun ve kendisiyle gurur duyan, diğer halklara karşı üstünlük gösterisi yapan bir ulus yaratmıştır. Liberal milliyetçilik; hedefine ulaştıktan ve zafer sarhoşluğu yaşadıkdan sonra, bu hedefi bütüncül milliyetçiliğe doğru devam eden bir yarışın başlangıç noktası olarak görmüştür. Liberal milliyetçiliğin bütüncül milliyetçiğe dönüşmesinin üçüncü nedeni Jakoben ve liberal milliyetçiliğin ulus devlet içinde kurgulayıp kullandıkları propaganda araçlarının işlevsel rolüdür. Jakoben ve liberal milliyetçiler devlet tarafından yönetilen ve kontrol edilen zorunlu devlet okulu sistemini kurmuştur. Jakoben ve liberal milliyetçikte okul sistemi; nesli okuryazar kılmak ve mesleki eğitim yapmak gibi işlevsel bir araç olmanın yanında daha merkezi bir hale gelerek milliyetçiliğin doğrudan telkin edildiği bir araç haline dönüşmüştür. Milliyetçilik, daha az liberal ve daha fazla bütüncül oldukça okullar, bu süreci hızlandırma eğiliminde olmuştur³⁶⁷.

Milliyetçi öğretilerin ortaya konulması, on sekizinci yüzyılın düşünsel faaliyetlerinin bir sonucu olarak entelektüellerinin bir eseri olmuştur. Ancak milliyetçi öğretilerin, bir kez ortaya atıldıktan sonra insan kitlelerini etkilemesini sağlayan şey, Sanayi Devrimi olarak adlandırılan gelişmedir. Bir başka ifadeyle insan emeğinden tasarruf sağlayan makinelerin icadı olmuştur. Sanayi Devrimi'nin İngiltere ve Fransa'daki gelişimi ve yükselişiyle milliyetçi öğretilerin yükselişi paralel gerçekleşmiştir. Sanayi Devrimiyle bağlantılı olarak büyük ölçekli üretim ve endüstriyel ekonominin modern çağı, art arda ülkelerde ve nihayetinde tüm dünyada milliyetçiliğin yükselişinin önkoşulu olmuştur. Bir başka ifadeyle Sanayi Devrimi etkili bir ulusal hükümetin işleyişini mümkün kılmıştır³⁶⁸. Hayes'e göre kimi bakış açıları, Sanayi

³⁶⁶ Hayes, s. 224-225.

³⁶⁷ Hayes, s. 225-229.

³⁶⁸ Hayes, s. 232-233.

Devrimi'nin temelde anti-milliyetçi olduğuna, milliyetçiliğin yarattığı milliyetçi etkilerin tesadüfi ve geçici olduğuna inanmaktadır. Onlara göre ekonomik güçler halkları hayati bir karşılıklı bağımlılığa getirecek ve böylece milliyetçiliğin yerini enternasyonalizm ve kozmopolitizm alacaktır. Bu bakış açısı, kanaatlerini haklı çıkarmak için sanayileşmiş ulusların çağdaş ekonomik yaşamından bazı gerçeklere işaret etmektedir. Ekonomik üretim ve tüketimin kapsamının herhangi bir ulusun sınırlarının ötesinde olduğu, hammadde kaynaklarının ve üretilen malların pazarlarının dünya çağında olduğu, ülkeler arasında ticaretin arttığı, kredi ve bankacılığın giderek daha uluslararası hale geldiği şeklindeki örneklerle Sanayi Devrimi ile milliyetçilik arasındaki bağ yadsınmaktadır³⁶⁹. Hayes, Sanayi Devrimi'yle birlikte bir tür ekonomik enternasyonalizmin hızlı bir şekilde büyüdüğünü ifade etmektedir. Bu büyüme ulusal siyasi sınırların ötesinde büyük bir artış olarak gerçekleşmektedir. Bununla birlikte aynı zaman diliminde milliyetçiliğin de yayılımı ve yoğunlaşması gerçekleşmiştir. Ekonomik enternasyonalizm arttıkça siyasi anlamda milliyetçilik güçlenmiştir. Bu bir çelişki gibi görünse de çağdaş toplumlarda tam da bu yaşanmaktadır. Sanayi Devrimi kendi başına ne milliyetçi ne de enternasyonalisttir. Temelde gelişmiş araçlar ve büyük fırsatlar sağlayan mekanik ve maddi bir zemine sahiptir. Etkili bireylerin aklına gelen fikirlerin yayılması için yalnızca gelişmiş araçlar ve daha büyük fırsatlar sağlamıştır. Sanayi Devrimi'nin sanayi makineleri uluslararası amaçlar için kullanılırken, daha da fazla milliyetçi amaçlar için kullanılmıştır. Sanayi Devrimi'nin aşikâr uluslararası sonuçları, onun yoğun milliyetçi katkılarını ve sonuçlarını görmemize engel olmamalıdır³⁷⁰. Hayes'e göre Sanayi Devrimi'nin ulus devletler arasındaki etkisi bugüne kadarki bildiğimiz etkilerinden daha büyüktür. Devrim, ekonomik merkantilizm geleneğinin güçlü olduğu, her devletin imalat ve ticareti kendi vatandaşlarının çıkarları doğrultusunda düzenlemesinin uygun ve faydalı olacağını düşündüğü bir zamanda başlamıştır. Devrim, ulusun zenginliğinin merkantalist faaliyetlerle artırılmasını düşünen devlet adamlarının olduğu İngiltere'de başlamış daha sonra Fransa'da yayılmıştır. Bu aşamadan sonra Sanayi Devrimi, yerel kalkınmayı önemseyen ve büyük ölçüde kontrol eden mevcut ulus devletlerin sınırları içerisinde gerçekleşmiştir. Sanayi Devrimi dünyada farklı biçimlerde ve zamanlarda gerçekleşmiştir. Eğer tüm dünya aynı anda ve aynı şekilde sanayileşme süreci yaşasaydı ulusal farklılıkların altı çizilmeyebilirdi. Aynı zamanda aynı sanayileşme aşamasında olan iki ülke olmamıştır. Ülkelerin her biri sahip olduğu veya elde ettiği ölçüde diğer ülkelerle rekabet içinde kendi endüstriyel gelişimini güvence altına almaya çalışmıştır. İnsanlığın sahip olduğu yeni sanayi sistemde, ekonomik üretim birinci planda ulusal, ikinci planda uluslararası olmuştur. Sanayileşmiş ulusların vatandaşları kendi ulusal kaynaklarından, ulusal fabrika ve atölyelerinden, ulusal pazarlarından bahsetmişlerdir. Ayrıca Sanayi Devrimi bazı yeni propaganda araçlarını pratik hale getirmiştir. Bu araçlar ideal olarak uluslararasılaşmanın hizmetkârı gibi görülürken gerçekte ulusal olana hizmet etmiştir. Hayes burada okullara, ordulara, dergilere ve topluluklara işaret etmektedir. Ona göre Sanayi Devrimi olmasaydı ders

³⁶⁹ Hayes, s. 234-235.

³⁷⁰ Hayes, s. 236-237.

kitapları ve materyalleri sağlamak, geniş çaplı ücretsiz evrensel eğitim sistemlerinin kurulması ve sürdürülmesi için gerekli olan merkezi denetim ve kontrolü uygulamak mümkün olamazdı. Sanayi Devrimi olmasaydı tüm sağlıklı genç erkekleri üretken istihdamdan alıp orduya dahil etmek, onları beslemek, giydirmek, barınma, ulaşım, silah ve hastane imkanlarını sağlamak imkânsız olurdu. Sanayi Devrimi olmasaydı çok büyük miktarlarda dergi basmak, geniş çapta dağıtmak, bunları okuyacak geniş bir kitleye sahip olmak ve bunlar için ödenecek çok sayıda reklama sahip olmak imkânsız olurdu. Sanayi Devrimi olmasaydı propagandaların büyük bir ülkeye yazılı ve sözlü çağrılarla aktarılması mümkün olmazdı. Tüm bu açılarından okulların, orduların, dergilerin uluslararası ve genel olarak insani amaçlar için geniş çapta kullanılmasını, Sanayi Devrimi'nin gerçekleştirdiği teknolojik ilerleme mümkün kılmıştır. Bununla birlikte aynı kurumlar milliyetçi amaçlar için de yoğun bir biçimde kullanılmıştır. Gerçekte ekonomik gelişme, milliyetçi gelişmeyi sekteye uğratmaktan daha çok onun hizmetçisi konumundadır³⁷¹. Ekonomik milliyetçiliğin yükselişi, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında Avrupa ve Amerika'nın sanayileşmiş uluslarının tarihinde etkili olmuştur. Sanayi Devrimi doğası gereği milliyetçi veya anti-milliyetçi olmak zorunda değildir. On dokuzuncu yüzyılın başlarına bakıldığında kozmopolit ekonomiyi savunanların sayısının ulusal ekonomiyi savunanların sayısından daha fazla olduğu görülebilir. Yaşana gerçek şudur ki bu taraflardan zafer kazanan ulusal ekonomiyi savunanlar olmuştur. Ulusal ekonomiyi savunanlara zafer kazandıran şey doktrinlerinin Jakoben, liberal veya gelenekçi popüler milliyetçiliğe mükemmel şekilde uyum sağlamasıydı³⁷².

Louis Synder milliyetçiliği belirli tarihsel aralıklarla gruplandırmıştır. 1815-1871 yılları arasında bütünleştirici, 1871-1900 yılları arasında yıkıcı, 1900-1945 yılları arasında saldırgan, 1945'ten günümüze ise modern milliyetçilik dediği milliyetçilik tiplerinden bahsetmiştir. Snyder'ın bu milliyetçilik tipleri Avrupa merkezli bir tipolojidir. Daha sonra Avrupa merkezçiliğini aşmaya yönelik Afrika, Asya, Latin Amerika'ya dair çeşitli milliyetçilik tipleri de üretmiştir³⁷³.

Snyder'a göre erken dönem modern dönemin getirdiği yenilikler milliyetçiliğin gelişmesine destek olmuştur. Kilisenin etkisini yitirmesiyle ulusal kiliselerin kurulması, ulusal orduların kurulması, orta sınıfın ortaya çıkması ve merkantilizmin gelişmesi örnek olarak gösterilebilir. Orta sınıf ulusun yalnızca krala ait olmadığını, ulusun mülk sahipleriyle de doğrudan ilgili olduğunu anlamaya başladığında modern ulus büyük ölçüde kendi karakterini kazanmıştır. Ayrıca krallar da milliyetçiliği hanedanlarını sağlamlaştırmanın bir yolu olarak görmüşlerdir. Milliyetçiliğin gelişiminde sadece Fransız Devrimi değil, Napolyon'un izlediği politika da etkili olmuştur. Avrupa'daki insanlar kendilerini tehdit altında hissetmiştir. İngiliz, Fransız, Alman, İspanyol ve İtalyanlarda yabancı korkusu ve nefreti gelişmeye başlamıştır. İnsanların yaşadığı bu korku kitle halinde ulusal bir nefretin ortaya çıkmasına neden olmuş ve insanların ulusal

³⁷¹ Hayes, s. 237-241.

³⁷² Hayes, s. 277-278.

³⁷³ Smith, "Nationalism and The Historians", s. 184.

hükümetlerine daha fazla güvenlerini sağlamıştır. Orta Çağ'da en büyük bağlılık Kilise'ye iken bu süreçte ulusal devlete olan bağlılık onun yerini almıştır.³⁷⁴

1815-1871 yılları arasını kapsayan bütünleştirici milliyetçiliğin hüküm sürdüğü zaman, feodal toplumsal yapının doğasından kaynaklanan bölünmüşlük ve hizipleşmenin hızla aşılarak devletlerin güçlendiği bir zaman olmuştur. Bu durum Simon Bolivar'ın Güney Amerika'da İspaya'ya karşı mücadelesinde ilham kaynağı olmuştur. Ulusal devlet şeklinde biçimlendirilen Almanya ve İtalya'da bu dönem milliyetçiliğin örneklerindendir. 1871-1900 yılları arasını kapsayan yıkıcı milliyetçiliğin hüküm sürdüğü süreçte, Almanya ve İtalya'nın kendi siyasi birliklerini sağlama konusundaki başarısı diğer ülkelerin uyruğunda olan ulusları etkilemiştir. Avusturya-Macaristan, Osmanlı İmparatorluğu ve diğer büyük devletlerin bünyesindeki azınlık gruplar; dil, kültür, ırk gibi faktörler üzerinden bağımsızlık hareketleri gerçekleştirmiştir. Milliyetçiliğin etkisiyle İrlanda, Polonya ve Macaristan'da ulus olma yolunda talepler artmıştır. 1900-1945 yılları arasında hüküm süren saldırgan milliyetçilik döneminde özellikle on dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren ulusların uluslararası arenadaki rekabeti artmış ve milliyetçilik neredeyse emperyalizmle eş değer hale gelmiştir. Kendilerini mükemmel vatansever olarak tanımlayan gruplar, kendilerini dünyanın güya geri kalmış insanlarına medeniyet götürme misyonu yüklemiştir. İşte bu misyon ve uluslararası rekabet, Birinci Dünya Savaşı'nı getirmiştir. 1945'ten sonraki modern milliyetçilik dönemine denk gelen süreçte İngiltere, Fransa ve Hollanda'nın denizaşırı ülkelerdeki sömürgelerinden vazgeçmesiyle Batı'da milliyetçilik bir nebze uysal hale gelmiştir³⁷⁵.

Max Slyvius Handman 1921 tarihli *The Sentiment Of Nationalism* başlıklı çalışmasında milliyetçiliği baskıcı, irredantist, ihtiyat ve prestij milliyetçiliği olarak gruplamıştır³⁷⁶. Bireyin içine doğduğu veya içinde bulunduğu grupla yaşadığı deneyimler olumlu veya olumsuz nitelikte olabilmektedir. Gruba özgü davranış biçimleri, geniş anlamda eğitim süreciyle birlikte bireyin zihinsel yapısını inşa etmekte ve dolayısıyla bunlar kişinin deneyimlerinin bir parçası haline gelmektedir. Bu deneyimler, grubun merkezi konumda olduğu bir sistem halinde organize edilmektedir. Sıradan duygular ve içgüdüler, deneyimlerin derin ve çalkantılı veya yüzeysel ve geçici olmasına göre hafif veya yoğun bir biçimde deneyimlere eklemlenmektedir. Duygu ve deneyimleri biçimlendiren bu sistem uygun koşullar altında heyecanlı ve kışkırtıcı bir kaygı olarak davranışlarda kendini göstermektedir. İnsan için sarsıntılı bir hal olan bu duygu durum hali, süregelen hale geldiğinde milliyetçilik duygusuna dönüşmektedir. Milliyetçilik duygusunun işleyişi süregelen bir kışkırtmayla anlaşılabilir. Çalkantılı bir duygu haliyle birlikte ortaya çıkan kışkırtmayı, bir gruba karşı tarihsel olarak geliştirilen ve bir eğitim süreciyle sürdürülen düşmanlık tutumu tepkiye dönüştürmektedir. Söz konusu milliyetçi tepkinin yoğunluğunu iki etmen belirlemektedir. Birincisi, belirli bir grubun üyesi olarak bireye

³⁷⁴ Snyder, *The Dynamics of Nationalism*, s. 35.

³⁷⁵ Snyder, s. 35-36.

³⁷⁶ Handman, "The Sentiment of Nationalism", s. 104-109.

yönelik saldırının yoğunluğudur. İkincisi ise bireye yönelik önceki saldırılara ilişkin bireyde var olan bilgilerdir. Milliyetçi tepki; bireyin kendisine yönelik saldırının yoğunluğuna, bireyin grupla özdeşleşmesinin yoğunluğuna, bireyin önceki saldırı-savunma durumlarına ilişkin farkındalığına göre değişmektedir³⁷⁷.

İnsanlar arasındaki odaklanmalar şeklindeki gruplar, kendi aralarında birbirlerini rakip, saldırgan, zalim, yağmacı, köleleştirici, yok edici olarak görmesine neden olan birtakım olaylar yaşamıştır. Bu olaylar nedeniyle şüpheli tavır geliştirmişler ve birbirlerini potansiyel düşman olarak görme eğilimine sahip olmuşlardır. Ancak milliyetçi davranış sergileyen belirli gruplar iki önemli özellik sergileme noktasında benzerdir. Birincisi, bu gruplar efendi ve serflik deneyimini yaşamıştır. İkincisi ise tüm milliyetçi halklar, bir tebaa oldukları düzenden endişe duymuşlardır. Balkanlar ve Doğu Avrupa halkları yabancı ve kendilerinden daha savaşçı bir grubun boyunduruğu altında oldukları bir dönemden geçmişlerdir. Bu vaziyetten efendinin serften doğal olarak üstün olduğu bir tabu ortaya çıkmıştır. Ayrıca iki grup birbirinden genellikle din, dil, gelenek ve görenek olarak farklı olduğundan, her iki grubun birbirine karşı “biz” ve “onlar” anlayışları düşmanlık duygusunu güçlendirmiştir. Yabancı efendi ile yerli serf arasındaki bu durum milliyetçilik üreten tipik bir durumdur. Aşırı milliyetçiliğin hâkim olduğu yerlere bakıldığında tarihsel duruma göre az veya çok miktarda gizlenmiş veya zayıflatılmış da olsa tam da böyle bir durumun varlığını görmek mümkündür³⁷⁸.

Snyder milliyetçiliği dört tipte ele almıştır. Milliyetçiliğe ilişkin birinci tip baskıcı milliyetçilik. Baskıcı milliyetçilik tipinde üyeler, bir baskı ve itaat rejimi altında yaşamaktadır. Grup üyelerinin yaşamlarına sürekli bir müdahale söz konusu olmaktadır. Bu tip milliyetçilikte eğer bir grup, hâkim ve baskıcı grubun saflarına dahil olmaz ise meşru ekonomik girişim kanallarını kullanma ve geçimini sağlama özgürlüğünden mahrum kalma, siyasi ve idari yaşama katılım sağlama, kendi dil ve kültürlerini geliştirme, toplumsal olarak eşit muamele görme, kamusal ifade ve hareket özgürlüklerini kullanma, mağduriyetlerini kamuya açık olarak yurt içinde ve yurt dışında dile getirme konularında sınırlamalarla karşılaşmaktadır. Yakın zamandan örnek verilecek olursa Almanya ve Rusya'da Polonyalılar bu tür bir baskı ve itaat rejimine maruz bırakılmıştır. İkinci tip, irredantist milliyetçilik. İtalyanlar, Romenler, Sırp ve Bulgarlar bu tip içerisinde sayılabilir. Bu tip milliyetçilikte bir ulusun büyük bir bölümü başka bir grubun egemenliği altında yaşamaktadır. Üçüncü tip ihtiyaç milliyetçiliğidir. Modern devlet sisteminin rekabetçi örgütlenmesinin sunduğu imkanlar ile ticaretin gelişmesinin ulusal refahlarla özdeşleştirilmesiyle son derece ilgilidir. Bu noktayla bağlantılı olarak kimi zaman bu ihtiyatlı milliyetçilik ile emperyalizmi birbirinden ayırmak çok zordur. Diğer taraftan ihtiyatlı milliyetçilik tipi yaklaşan tehlikeleri görme ve üyelerinin bu tehlike karşısında korunması noktasında tedirgin olma halinin hâkim olabildiği bir tiptir. Dördüncü tip prestij milliyetçiliğidir. Prestij milliyetçilik dürtüsü, bir ulus küçümsendiği veya hakkettiği saygıyı

³⁷⁷ Snyder, *The Dynamics of Nationalism*, s. 48.

³⁷⁸ Snyder, s. 48-49.

göremediği zamanlar subjektif değerlendirmelere göre geçmiş başarıların veya mevcut gerçekleşmemiş olanakların ortaya konulması şeklinde ortaya çıkmaktadır³⁷⁹.

Peter Sugar, milliyetçiliği gruplandırırken Doğu Avrupa'ya dair bir gruplandırma yapmıştır. Ona göre tıpkı Batı Avrupa ve Almanya'da olduğu gibi, Doğu Avrupa'da da milliyetçilik, egemenliği halka devretmeyi amaçlayan bir güç olarak doğmuştur. Doğu Avrupa milliyetçiliği, kendisine devrimci karakterini veren temelde dine olan mesafeli duruşu, anayasal ve eşitlikçi yönelimi ile Batı milliyetçiliğiyle ortak paydada buluşabilmektedir. Ancak diğer taraftan Doğu Avrupa milliyetçiliği, Almanya ve Batı Avrupa milliyetçiliğinden önemli ölçüde farklıdır. Sugar, Doğu Avrupa'da burjuva, aristokrat, popüler ve bürokratik olmak üzere dört tip milliyetçilikten bahsetmiştir³⁸⁰.

Sugar'a göre birinci tip olan burjuva milliyetçiliği, Batı milliyetçiliğine en çok benzeyendir. Ona göre burjuva milliyetçiliği, yalnızca Çekler arasında başarılı olmuştur. Habsburg İmparatorluğu'nun Çek eyaletlerinde aristokrasi güçlüydü. Ancak aristokrasiyi yabancılar oluşturuyordu. Ait olmadıkları bir toplumun özlemlerini paylaşmayan aristokratlar, halkın gücünden etkin bir şekilde yararlanamamıştır. Sınırlı düzeyde halk ile aristokratların çıkarları örtüştüğünde iş birliği yapılmıştır. Ancak ara sıra gerçekleşen bu iş birliği, Çek milliyetçiliğinin şekillenmesinde aristokrasiye öncü bir rol sağlamamıştır. Diğer taraftan tarih boyunca, Almanya ve Batı Avrupa ile yakın ilişki içinde olan Çek eyaletleri, Batı'nın entelektüel ve ekonomik ilerlemesini paylaşmış ve bu nedenle milliyetçiliğe neredeyse Batılı bir perspektifle yaklaşmıştır. Örneğin, Bohemya ve Silezya'da güçlü bir burjuvazi gelişmiş ve milliyetçilik bir güç olmaya başladığında burjuvazi ona liderlik etmeyi üstlenmiştir. Başından beri anayasal monarşiye, parlamentarizme, federalizme, paternalist demokrasiye ve ekonomiye yaptığı vurguyla Çek milliyetçiliği, Batı'daki klasik liberallerin milliyetçiliğine benzemiştir. Ancak milliyetçiliğin bu Çek varyantı her ne kadar Batı milliyetçiliğine benzese de Doğu Avrupa milliyetçiliği ailesindendir. Çekler, geleneklerini ve gelişimini paylaşarak Batı'ya bakmışlardır. Ancak coğrafya ve siyasi gerçekler, milliyetçiliklerini doğu kalıbına girmeye zorlamıştır³⁸¹.

İkinci tip olan aristokrat milliyetçilik, Polonya ve Macaristan'da İkinci Dünya Savaşı'na kadar canlı kalmıştır. Her iki ülkenin de uzun zamandır Batı ile yakın ilişkileri olmasına rağmen, Polonya ve Macaristan'daki durum, Çek topraklarında olanlardan oldukça farklıdır. Birincisi, Almanların bu ülkelere dair düşmanlığı Çeklerin aksine uzun bir geçmişe sahiptir. İkincisi, her iki ülkede gerçek bir orta sınıf yoktu ve burjuva olarak adlandırılacakların büyük bir kısmı Almandı. Son olarak hem tarım ekonomisi hem de yasama organlarının kontrolü aristokrasinin elindeydi. Bu ülkelerde aristokrasinin ve burjuvazinin çıkarları sıklıkla çatışmıştır. Çıkarları çatışan aristokrasi ve burjuvazi, ancak yöneticilerle ve halkla karşı karşıya kaldıklarında

³⁷⁹ Snyder, s. 49-50.

³⁸⁰ Peter F. Sugar, "Nationalism in Eastern Europe", in John Hutchinson ve Anthony D. Smith (Ed.), *Nationalism*, New York, Oxford University Press, 1994, s. 171-172.

³⁸¹ Sugar, s. 172-173.

birleşik bir cephe oluşturmuştur. Böylelikle toplumsal zeminden destek alan ve korunan kraliyet gücüne bile meydan okuyabilecek kadar güç üreten ekonomik, politik ve dini bir güç tekeline sahip olmuşlardır³⁸². Aristokrat milliyetçilik bu hususlar etrafından gelişmiş ve güçlenmiştir.

Üçüncü tip olan popüler milliyetçilik, Sırbistan ve Bulgaristan'da ortaya çıkmıştır. Snyder, bu tipi, eşitlikçi milliyetçilik olarak da ifade etmiştir. Bu topraklarda bu tip bir milliyetçiliğin ortaya çıkmasının altında, uzun süren Osmanlı egemenliğinin olumlu anlamdaki yönetim anlayışı yatmaktadır. Buraya özgü geleneksel kurumların ve dilin, millet sistemi sayesinde yüzyıllarca süren Osmanlı yönetiminden zarar görmeden kalması, halk milliyetçiliğinin gelişimine önemli bir zemin hazırlamıştır³⁸³.

Dördüncü tip olan bürokratik milliyetçiliğin önemli örneğini, Yunanistan oluşturmaktadır. Yunan hareketi tüccarlar ve diğer orta sınıf unsurlar arasında başlarken bu grubun liderlik koltuğu boş olmuştur. Liderlikten yoksun olan Yunan hareketi, bağımsızlık faaliyetlerine bile yön verebilmekten yoksundu. Buna paralel olarak yaşanan iç savaş ve nüfusun hiçbir unsurunun diğer unsuru görüşleri konusunda ikna edememesi, Yunan hizipçiliğine neden olmuş ve bu hizipçilik ciddi sorun yaratmaya başlamıştır. Söz konusu hizipçilik Yunanistan'ın dış güçlerin yardımıyla bağımsızlığını kazanmasından sonra bile birlikte hareket etme konusunda engelleyici faktör olmuştur. Bu koşullar altında ancak iktidar ve bürokrasi ülkenin her yerine sesini etkin bir şekilde duyurabilirdi. Ancak nüfusun farklı kesimlerini birleştirebilecek ve onu hükümetle uzlaştırabilecek bir meseleye ihtiyaç vardı. İrredantist milliyetçilik bu ihtiyacı gidererek tamamen hükümetin elinde olan temel iç ve dış propaganda silahı haline gelmiştir³⁸⁴. Bu tip milliyetçiğin ortaya çıkmasında iktidar ve bürokrasinin rolü belirleyici olmuştur. Bürokrasinin müdahalesiyle birleşme ve hareket gerçekleşmiştir.

Konstantin Symmons-Symonolowicz, *Modern Nationalism: Toward a Consensus in Theory* isimli çalışmasında alışıldık sınıflandırmanın biraz dışına çıkarak milliyetçiliği, azınlık hareketleri ve özgürlükçü hareketler şeklinde ele almıştır³⁸⁵. Symonolowicz'in milliyetçilik sınıflamasını, ilk bakışta düalist bir tipoloji olarak görmek mümkündür. Symonolowicz, milliyetçiliği öncelikle ikili ayrıma tabi tuttukten sonra, söz konusu ikili ayrımdan türeyen pek çok milliyetçilik türü ortaya koymuştur. Dolayısıyla, Symonolowicz'in, bu yaklaşımını, plüralist tipolojiler içinde değerlendirmenin daha uygun olduğunu düşünüyoruz.

Azınlık hareketler, kendi arasında süreğen ve irredantist şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Süreğen hareketlerin ayrılıkçı ve çoğulcu olmak üzere iki farklı türü vardır. Süreğen hareketler; Büyük Britanya içindeki İskoç ve Gal milliyetçiliklerinde olduğu gibi büyük bir devletin sınırları içinde

³⁸² Sugar, s. 173.

³⁸³ Sugar, s. 176-177.

³⁸⁴ Sugar, s. 175.

³⁸⁵ Konstantin Symmons-Symonolowicz, *Modern Nationalism: Toward a Consensus*, New York, The Polish Institute of Art and Science in Amerika, 1964.

kalmış; kendi gelenek, görenek, dil ve tarihiyle o ülke içinde farklılaşmış, sınırları içinde oldukları devlet tarafından sindirilme faaliyetlerine maruz kalmakta olan hareketlerdir. Azınlık hareketlerinden irredantist hareket süregelen hareketlerden biraz farklıdır. Burada bir ulus devlet içinde yaşayan ancak kendini başka bir ulus devletin topraklarındaki ulusla özdeşleştirmek suretiyle o ulusla birleşme faaliyetlerinin olduğu bir hareket söz konusudur. Örneğin Romanya'daki Macarlar Macaristan'la, Bosna Hersek'teki Sırlar Sırbistan'la, Batı Trakya ve Kerkük Türkleri Türkiye'yle, Kosova ve Makedonya'daki Arnavutlar Arnavutluk'la birleşmek üzere irredantist hareketlerde bulunmuşlardır³⁸⁶.

Özgürlükçü hareketler, kendi arasında düzeltmeci, canlandırmacı, etnik, muhtariyetçi-ayrılıkçı, sömürgecilik karşıtı şeklinde beşe ayrılmaktadır. Düzeltmeci hareketler, on dokuzuncu yüzyıldaki Macaristan ve Polonya örneklerinde olduğu gibi bağlı olduğu yapıdan ayrılarak bağımsız olmayı gaye edinmektedir. Canlandırmacı hareketler, bir siyasi kimliği yeniden ayağa kaldırmayı hedeflemektedir. On dokuzuncu yüzyılda Belçika'daki Flamanlar, Baltık ülkelerinden Litvanyalılar, İsrail'i inşa eden Museviler yeniden bir ulus icat etme veya geçmişte kaybolmuş bir kimliği canlandırma yoluyla canlandırmacı hareketlerde bulunmuşlardır. Etnik hareketler, tarihsel geleneği olmayan ancak insanların dayanışma duygusunun dış etkilerle veya eğitimle harekete geçirilmesiyle meydana gelmektedir. On dokuzuncu yüzyıldaki Letonlar, Estonyalılar, Somalililer veya Kikuyu gibi Afrika etnik grupları buna örnektir. Kaynağı Kuzey Kafkasya olan ve Çerkes kimliğine dayanan Çerkes milliyetçiliği, Rusya'nın göçe zorlama faaliyetleri çerçevesinde inşa edilen bir milliyetçiliktir. Muhtariyetçi-ayrılıkçı hareketler çoğunlukla birçok devletten meydana gelen devletlerde veya Rusya gibi etnik temelli olarak özerk bölgelere sahip devletlerde görülmektedir³⁸⁷.

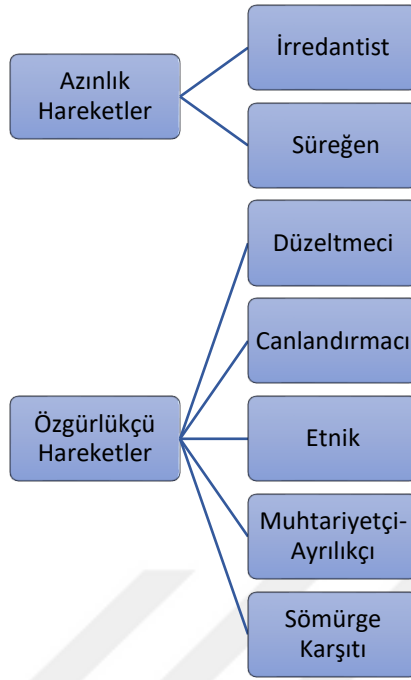
Symmons-Symonolowicz'in etnik hareketler tipindeki tespitine katılmamız mümkün görünmemektedir. Symmons-Symonolowicz; etnik hareketleri, tarihsel geleneği olmayan ancak insanların dayanışma duygusunun dış etkilerle veya eğitimle harekete geçirilmesiyle oluşan hareketler olarak ifade etmiştir. Etnisiteye yönelik bu kavrayışın, etnik kavramının kendisiyle çeliştiği izahıtan varestedir. Smith'e göre "kolektif bir özel ad, ortak bir soy miti, paylaşılan tarihi anılar, ortak kültürü farklı kılan bir ya da daha fazla unsur, özel bir 'yurt'la bağ, nüfusun önemli kesimleri arasındaki dayanışma duygusu"³⁸⁸ etnik topluluğun temel nitelikleridir. Bu itibarla etnik hareketlerin Symmons-Symonolowicz'in işaret ettiği gibi tarihsel geleneği olmayan durumlarda ortaya çıktığını iddia etmek bizce isabetsiz bir tespittir. Çünkü etnisitede ortak kültüre, tarihe ve paylaşılan geleneksel anılara ciddi bir vurgu vardır.

Özetle Symmons-Symonolowicz, milliyetçilik tipolojisini Şekil 1.2'deki şekliyle kategorize etmiştir:

³⁸⁶ Aydın, "Milliyetçilik", s. 248.

³⁸⁷ Aydın, s. 249.

³⁸⁸ Smith, *Milli Kimlik*, s. 42.

Şekil 1.2. Symmons-Symonolowicz'in milliyetçilik tipolojisi

Symmons-Symonolowicz, milliyetçilik üzerine yapılan çalışmaları gözden geçirdiğinde, milliyetçiliğin eksikleri olan, başkalarıyla serbestçe birleşebilen, insanın kendi kaderini tayin etme ve örgütlenmesine ilişkin belirli bir ilke olduğu sonucuna ulaşmıştır. Ona göre ulus devletlerin yükselişi ve milliyetçiliğin siyasi meselelerdeki rolü hakkında hem önde gelen politikacılar hem de akademisyenler dahil olmak üzere farklı görüşlere sahip yazarlar tarafından yapılmış pek çok tarihsel-politik analiz bulunmaktadır. Milliyetçilik, bütünüyle homojen grupların ürünü değildir. Çoğu ülkede, milliyetçilik bağlamında, nispeten farklı sosyal grupların bir miktar asimilasyonu ve nüfusun bir miktar homojenleşmesi meselesi söz konusudur. Ayrıca dünya gündeminde meydana gelen yeni siyasi durumlar milliyetçiliğin yeni formlarda ortaya çıkmasına neden olmuştur. Örneğin modern zamanlarda emperyalizm ve yeni-sömürgecilik; Afrika, Asya ve Latin Amerika'da ulusal bağımsızlık hareketlerini öne çıkarmıştır³⁸⁹.

1.4.3. Düalist tipolojilerin eleştirisi

1.4.3.1. Stephan Shulman: Etnik, Kültürel ve Sivil Milliyetçilik

³⁸⁹ Barrie Stacey, Political Socialization in Western Society , An Analysis From a Life-Span Perspective, New York, St. Martin's Press, 1977, s. 45.

Stephan Shulman, 2002 tarihli *Challenging The Civic/Ethnic and West/East Dichotomies In The Study of Nationalism* başlıklı çalışmasında, Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da sivil milliyetçiliğin, Orta ve Doğu Avrupa'da ise etnik milliyetçiliğin hâkim olduğu yönündeki yaygın düşünceye meydan okuduğunu ifade etmiştir. Shulman'a göre sivil ve etnik ulus şeklindeki ayrım milliyetçilik çalışmalarında kullanılan en yaygın yapı taşlarından biridir. Sivil ve etnik ayrımıyla son derece yakından ilişkili bir diğer ayrım da Batı-Doğu ayrımıdır. Bu ayrım; Batı Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nin öncelikle sivil uluslar olarak, Almanya ve Doğu Avrupa'nın ise öncelikle etnik uluslar olarak geliştiğini varsaymaktadır. Söz konusu düalist varsayıma çok az analiz, teorik veya ampirik olarak meydan okumuştur. Shulman çalışmasında, sivil-Batı/etnik-Doğu modelini temelden kabul eden geleneksel anlayışın doğruluğunu test etmeyi amaçlamıştır³⁹⁰.

Shulman sivil-etnik ayrımındaki temel sorunun etnik kategorisinden kaynaklandığını düşünmektedir. Ona göre etnik kategorinin etnik ve kültürel bileşenlerini birbirinden ayırmak gerekmektedir³⁹¹. Benzer görüşteki Tim Nieguth, etnik ve sivil ulus ikileminin ulusları açıklamada yetersiz olduğunu düşünmektedir. Benzer yetersizlik Meinecke'nin kültürel ve devrletsel uluslar ayrımında da söz konusudur. Ona göre etnik-sivil ikiliğinin revize edilmesi gerekmektedir³⁹².

Shulman'a göre sivil ve etnik ikileminin ötesinde ulusun tanımlanmasında kullanılan, bir ulustaki insanların onları birleştirdiği ve diğerlerinden ayırdığı noktasında önemli olduğuna veya olması gerektiğine inandıkları üç değişken vardır. Bunlar sivil, kültürel ve etnik değişkenlerdir³⁹³. Shulman, bu ayrımı, ulusal kimliğin alternatif içerikleri olarak sunmuştur:³⁹⁴

Şekil 1.3. Shulman'ın alternatif tipolojisi

³⁹⁰ Stephen Shulman, "Challenging The Civic/Ethnic and West/East Dichotomies In The Study of Nationalism", *Comparative Political Studies*, Sayı 35, Cilt 5, 2002, s. 554.

³⁹¹ Shulman, s. 558.

³⁹² Tim Nieguth, "Beyond dichotomy: Concepts of the nation and the distribution of membership", *Nations and Nationalism*, Sayı 5, 1999, s. 155.

³⁹³ Shulman, "Challenging The Civic/Ethnic and West/East Dichotomies In The Study of Nationalism", s. 558-559.

³⁹⁴ Shulman, s. 559.

Buna göre milliyetçiliğin sivil boyutu; toprak, vatandaşlık, bireysel irade, siyasi ideoloji, siyasi kurumlar ve haklar üzerinden işlemektedir. Kültürel boyut, politik olmayan kültürel özelliklere dayanmaktadır. Buradaki temel bileşenler dil, din ve geleneklerdir. Etnik boyut ise soy ve ırka dayanmaktadır. Sivil, kültürel ve etnik ulusa dahil olmak bu türlerin doğalarından kaynaklanan kolaylıklar ve zorluklar içermektedir.

Shulman, ulusal kimliğin sivil, kültürel ve etnik olmasına göre devletlerin kültür ve göç politikalarının farklı seyrine dikkat çekmiştir. Teorik olarak sivil ulus inşa etme faaliyeti, kültürel alanda iki politikadan birine yol açmaktadır. İlk seçenekte, devlet kültürel açıdan olabildiğince tarafsız olmakta, kolektivist bir tavır yerine bireysel olana önem vermektedir. İkinci seçenekte de çokkültürlülük politikası yürütmektedir. Burada devlet, etnik azınlıkların devlete, kurumlarına ve topraklarına bağlı olmaları şartıyla kültürlerinin korunmasını ve geliştirilmesini teşvik etmektedir. Kültürel ulus inşa etme faaliyeti, devletin, azınlıkların kültürel asimilasyonunu takip etmesini gerektirmektedir. Çünkü kültürel ulus formülasyonunda kültürel yekparelik güçlü bir ulus devletin temeli olmaktadır. Burada, devlet, kültürel bir ulus inşa ederken eğitim ve dil politikalarında çoğunluktaki etnik grubun tarihini ve kültürünü aktif olarak teşvik etmektedir. Son olarak etnik ulus inşa etme faaliyeti, mantıksal olarak baskın etnik grubun kültürünün desteklenmesine yol açmaktadır. Çünkü burada devlet, belirli bir grubun devleti olarak düşünülmekte ve bu grubun ortak etnik kimliğinden hareketle ifade edilmektedir. Meselenin göç politikaları boyutu da kültür politikalarında olduğu gibi ulusal kimliğin sivil, kültürel ve etnik dinamiklerine göre şekillenmektedir. Sivil bir ulusta, göç olgusu, kültürel ve etnik uluslara göre daha kabul edilebilir bulunmakta ve sivil ulus her kökenden yabancıya nispeten daha açık olmaktadır. Sivil ulus, yeni üyeleri kabul etme konusunda büyük bir kapasiteye sahiptir. Ülkede, uzun süre yaşayan göçmenler ve onların çocukları için ulusa üyelik kriterlerini karşılamak nispeten kolay olmaktadır. Tamamen kültürel bir ulus göçmenleri, egemen kültüre asimile olmaya istekli ve yetenekli oldukları sürece şartlı olarak kabul etmektedir. Son olarak etnik ulus, oldukça kısıtlayıcı bir göç politikasını gerektirmektedir. Çünkü göçmenler, etnik ulusun soyundan olmadıkları için ulusun gerçek üyeleri olamamaktadır. Etnik ulus yaklaşımının göç konusundaki endişesinin temelinde, çok sayıdaki göçmenin, çoğunluk durumundaki mevcut etnik grubun niceliksel hakimiyetini azaltarak anlaşmazlık ve uyumsuzluğa sebebiyet vereceği düşüncesi yatmaktadır. Buradaki istisna, etnik ulustaki baskın grupla aynı etnik kökene sahip olan göçmenlerdir. Devlet bu tür göçmenlerin ülkeye girişine daha kolay rıza göstermektedir³⁹⁵.

Shulman, ulusal kimlik farklılıkları bağlamında, Batı ile Doğu arasındaki ayrımın büyük ölçüde abartıldığı sonucuna ulaşmıştır. Ona göre Batılı sivil uluslar, genellikle zannedildiğinden daha etnik ve Doğulu etnik uluslar ise zannedildiğinden daha sivil olabilmektedir. Ayrıca, kimi Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri, Batılı ülkelere göre daha fazla sivil ve daha az etnik olabilmektedir³⁹⁶.

³⁹⁵ Shulman, s. 560-562.

³⁹⁶ Shulman, s. 554-555.

Shulman, genel görüşün aksine Batı ülkelerinin nispeten güçlü bir kültürel ulusal kimliğine sahip olmalarının sürpriz olmadığını belirtmiştir. Bunun üç nedeni vardır. Birincisi neden, Batı'da ulusal kimliğin temeli olarak kültürün güçlü bir rol oynamasıdır. Ulusların kökenine dair farklı bakış açılarına sahip olan Anthony Smith ile Benedict Anderson ve Ernst Gellner tarafları en nihayetinde farklı bağlamlarda da olsa Batı'da ulusun inşasında kültüre önemli bir işlev atfetmişlerdir. İki taraf arasındaki fark zamandan kaynaklanmaktadır. Smith, Batılı devletlerde ulusal gelişiminin başlangıcından itibaren kültürel ve sivil unsurların bir arada olduğunu savunurken Gellner ve Anderson, kültürel unsurların ulusların gelişiminin başlangıcında zayıf olduğunu ve daha sonra on dokuzuncu ve yirminci yüzyılda sanayileşme ve kitle iletişiminin gelişmesiyle güç kazandığını savunmaktadır. İkincisi neden, ulusal kimliğin sivil bileşenlerinin bir devlette yeterli birliği sağlayamamasıdır. Çünkü rızaya dayalı rasyonel bir yurttaş kimliği, etnik ve kültürel unsurların sağladığı kadar ulusa duygusal bağlılığı sağlayamamaktadır. Üçüncü neden, ulusal kimliklerin farklılaşma eğilimidir. Bölgeden bölgeye büyük ölçüde değişiklik gösteren kültürün, bir Batılı ulusu diğerinden veya Batılı olmayan bir ulustan ayırma işlevinin önemi git gide artmaktadır³⁹⁷.

Shulman, Batı'da kültürel ulusun bileşenlerinin zannedildiğinden çok daha güçlü olduğunu ortaya koyduktan sonra genel eğilimden sapan başka bir şey söyleyerek Doğu Avrupa'da, çoğunluktaki etnik gruplar arasında ulusal kimliğin sivil bileşenlerinin de güçlü olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre Doğu Avrupa'daki milliyetçiliğin büyük oranda etnik boyuta sahip olmasını bekleyenler, ulusa dair sivil modelin muazzam etkisini ve prestijini dikkate almayı ihmal etmektedir. Batılı uluslar, uzun süredir kültürel olsa da bu ülkelerden yayılan toprak, vatandaşlık ve siyasi kurumların ulus olma konusundaki merkezi önemini vurgulayan söylem güçlü bir etki göstermiştir. Sivil ulus anlayışı, büyük ölçüde, Batı'nın zenginliği ve gücü nedeniyle Batı dışındaki ülkelere yayılmıştır. Devletin, ulusun temsilcisi ve vücut bulmuş hali olduğuna dair Batılı fikirler, On sekizinci yüzyılın sonlarında, benimsenmesi gereken bir fikir konumuna gelmiştir. Bu bağlamda etnik temelli ulusal gruplar kendi kültürlerini, kimliklerini ve çıkarlarını savunmanın ve geliştirmenin bir yolu olarak devlet olmayı veya mevcut bir devlet içinde en azından bir dereceye kadar siyasi özerkliği istemişlerdir. Doğu Avrupa'da sivil temelli ulusal kimliklerin gücünün nedenlerinden biri, ülkelerin çoğunun devlet olma konusundaki tarihsel deneyimidir. Örneğin Doğu Avrupa toplumlarından Bulgarlar, Polonyalılar, Macarlar, Çekler ve Letonyalılar dolaylı veya doğrudan Sovyet egemenliği öncesinde bağımsız devlet statüsüne sahip olmuşlardır. Slovenyalılar ve Slovaklar, sırasıyla Yugoslavya ve Çekoslovakya federasyonlarının bölgesel idari birimleri olduktan sonra egemenliklerine kavuştular. Bu ülkelerde ulusal kimlik aynı zamanda etnik ve kültürel sınırlarla büyük ölçüde örtüşen siyasi sınırlar etrafında da gelişmiştir. Kohn'un bir görüşü Doğu Avrupa'daki sivil ulusal kimliğin gücüne işaret etmektedir. Kohn, milliyetçiliğin, Orta ve Doğu Avrupa'da; Napolyon Savaşları sırasındaki Fransız işgallerine ve Batı liberalizminin evrenselci ideolojisine tepki olarak

³⁹⁷ Shulman, s. 579-581.

geliştiğini dile getirmiştir. Buna karşı koymak için Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri, ulusal kimliğin temeli olarak özgün tarihlerine ve kültürel miraslarına dikkat kesilmiştir. Aynı argümanın, oradaki ulusal kimliğin sivil bileşenlerinin gücünü açıklamak için komünizm sonrası Doğu Avrupa'ya da uygulanması mümkündür. Bu bölgedeki modern ulusal kimlikler, Sovyet egemenliğine ve onun evrenselci komünist ideolojisine karşı gelişim göstermiştir. Sovyetler zayıflayıp nihayet çökerken, bölgedeki insanlar, yeniden kendi mirasları etrafında toplanmışlardır. Ulusal kimliği inşa ederken ve ulusal özerkliği savunurken, bölgedeki çoğu etnik grup, komünist dönemde hiçe sayılan hukukun üstünlüğü, siyasi eşitlik ve azınlık hakları gibi demokratik ilkelerin önemini vurgulamıştır. On dokuzuncu yüzyılda Doğu Avrupa milliyetçiliği, ulusal kimliğin etnik ve kültürel bileşenleri için güçlü vurguya sahipken; 20. yüzyılın sonlarında sivil bileşenler için güçlü vurguya sahip olmaya başlamıştır³⁹⁸.

1.4.3.2. Will Kymlicka: Milliyetçiliği Yanlış Anlamak

Yirminci yüzyılda, etnik temelli ulusal gruplar, kendi yönetimlerine, kimliklerine, kurumlarına sahip olmaya matuf isteklerini sürdürmüştür. Bu yüzyılda, ulusların, daha büyük topluma gönüllü olarak asimile olmalarına dair çok az örnek vardır. Ancak Kuzey Amerika'da bu durum biraz farklıdır. Kuzey Amerika'da göçmenler kendi kültürlerini ve anavatanlarını bırakıp yeni bir ülkeye taşınmayı seçmiştir. Bu seçimin sonucu olarak orada yaşamın mümkünliğünün ancak yeni ülkelere uyum sağlamaları, ülkenin dilini ve geleneklerini öğrenmeleri durumunda var olacağını fark etmişlerdir. Dolayısıyla Kymlicka'ya göre göçmen gruplar nadiren milliyetçi hareketlere yol açmıştır. Kendilerini ana akım toplumun yanında ayrı uluslar olarak görmemişler ve kendi özerk yurtlarını ve kendi kendini yöneten siyasi kurumlarını kurmaya çalışmamışlardır. Göçmenler içinde milliyetçilik ancak onların zorunlu olarak ayrımcılığa uğradığı ve ana akım topluma entegre olması engellendiğinde gelişim göstermektedir. Göçmen gruplarına sivil ve siyasi hakları garanti edilirse milliyetçilik ortaya çıkmayacaktır. Ancak bu durum vatanları sömürgeleştirilme veya işgal yoluyla daha büyük bir devlete dahil olmak zorunda bırakılan göçmen grupları için geçerli değildir³⁹⁹. Örneğin Amerikan hükümeti, Kızılderili kabileleri, yerli Hawaiiileri ve Porto Rikoluları zorla Amerikan devletine dahil etmiş ve ardından onları zorla ortak Amerikan kültürüne asimile etmeye çalışmıştır. Okullarda, Kızılderili dillerinin konuşulmasını yasaklamış, Porto Riko ve Hawaii okullarını İspanyolca veya Hawaii dili yerine İngilizce kullanmaya zorlamıştır. Buradaki amaç, grupların kendilerini ayrı ve kendi kendini yöneten bir ulusun üyeleri olarak değil, Amerikan ulusunun üyeleri olarak görmelerini sağlamak olmuştur⁴⁰⁰. Ancak bu durum Amerika kıtası için azınlıkta olan bir örnektir. Bu tür bir durum daha çok Avrupa milliyetçiliğinde gerçekleşmiş ve çatışmalara yol açmıştır. Çünkü Avrupa'daki gruplar kendilerine tanınan sivil ve siyasi

³⁹⁸ Shulman, s. 581-582.

³⁹⁹ Will Kymlicka, "Misunderstanding Nationalism", *Dissent*, Sayı Winter, 1995, s. 130-131.

⁴⁰⁰ Kymlicka, s. 132.

haklardan nadiren tatmin olmuşlardır. Bölgesel özerklik veya öz yönetim talepleri hep canlı kalmıştır⁴⁰¹.

Milliyetçilik konusunda, göçmenler yerine, bölgesel uluslara odaklanılırsa milliyetçiliğin yirminci yüzyıl tarihinin değişmez bir faktörü olduğuyla karşılaşılacaktır. Bu faktöre yönelik tartışmalarda etnik ve sivil milliyetçilik ayrımı önemli bir yer tutmaktadır. Kymlicka, milliyetçiliği sivil ve etnik ayrımı üzerinden tartışan Michael Ignatieff'in *Blood and Belonging* ve William Pfaff'ın *The Wrath of Nations* adlı eserlerindeki tespitlerini eleştirmektedir. Kymlicka'ya göre etnik ve sivil ayrımına dair her iki kitabın altını çizdiği şey, Almanya gibi etnik uluslarda, ulusa üyeliğin ortak köken kriteri üzerinden herkese açık olmadığı; Amerika Birleşik Devletleri gibi sivil uluslarda ise bölgede yaşayan herkese açık olduğu yönündedir. Bu hususla bağlantılı olarak etnik milliyetçiliğin dışlayıcı, sivil milliyetçiliğin ise kapsayıcı nitelik gösterdiği kabul edilmiştir. Kymlicka'ya göre Ignatieff ve Pfaff ciddi bir yanlışla düşmektedir. Örneğin Ignatieff, etnik milliyetçilik ile kültürel milliyetçiliği aynı şey olarak kabul etmektedir. Kültürel milliyetçilik, ulusu ortak bir kültür çerçevesinde tanımlarken Ignatieff bu tür milliyetçiliği etnik milliyetçilik olarak tanımlamaktadır. Kültürel milliyetçiliğin örnekleri olarak Kanada'daki Quebec'li veya Belçika'daki Flamanlar gösterilebilir. Ignatieff bunları etnik milliyetçilikler olarak kabul etmektedir. Hem Quebec'li hem de Flamanlar, toplumlarının dilini ve kültürlerini öğrendikleri sürece, göçmenleri, ulusun tam üyesi olarak kabul etmişlerdir. Ulusa üyeliği etnik temellerden ziyade herkese açık ortak bir kültüre katılım olarak algılamışlardır⁴⁰². Devlet ile ulusun sınırları nadiren sorunsuz bir şekilde örtüşmektedir. Devleti belirli bir ulusal grubun mülkiyeti olarak görmek azınlık grupları yabancılaştırmaktadır. Devletlerin belirli ulusal kültürlerle zorunlu olarak ayrıcalık tanıdığı örnekler sayılı örneklerdir⁴⁰³.

Kymlicka'ya göre Pfaff ve Ignatieff sivil bir ulusa üyeliğin; kökene veya kültüre değil, demokrasi ve özgürlük gibi siyasi ilkelere bağlılığa dayandığına yönelik fikirleriyle sivil milliyetçiliğin kültürel yönünü yadsımaktadır. Bu durum soy yoluyla vatandaşlık kazanan ve köktendinci ya da faşist oldukları ortaya çıktığında hakları ellerinden alınmayan yerli Amerikalılar açısından tamamen yanlış; göçmenler için ise yarı doğrudur. Amerikan hükümeti göçmenlerin Anayasaya bağlılık yemini etmelerini şart koşmakla birlikte onların İngilizce dilini ve Amerikan tarihini öğrenmelerini de şart koşturmaktadır. Vatandaşlık kazanmaya ilişkin yasal gereklilikler, göçmenleri ortak kültüre entegre etmeyi amaçlamaktadır. Dolayısıyla Amerikan ulusuna üyelik ortak bir kültüre katılımı içermektedir. Mesele şu ki hem etnik hem de sivil milliyetçiliklerin kültürel bir bileşeni vardır⁴⁰⁴. Kymlicka'nın savunduğu temel mesele, sivil ve etnik ayrımıyla arası derin uçurumlarla çizilen bir tartışmanın yanlış bir tartışma olduğudur. Çünkü sivil ve etnik unsurların her ikisinin içinde kültürel faktörler yerleşiktir. Bu gerçeği kaçırarak, sivil-

⁴⁰¹ Kymlicka, s. 130-131.

⁴⁰² Kymlicka, s. 130-132.

⁴⁰³ Kymlicka, s. 135-136.

⁴⁰⁴ Kymlicka, s. 131.

etnik karşıtlığından kültürel olanı sivil olanın karşısında konumlandırmak ve daha da ötesine giderek etnik olanı kültürel olanla eşitlemek şeklindeki doğru olmayan analizlere yol açmaktadır. Bu kabul ediş; pek çok olguyu ve tarihsel gerçeği açıklamakta yetersiz kalmaktadır.

1.4.3.3. Bernard Yack: Sivil Ulus Miti

Bütününü sivil bir milliyetçilik fikri, Batılı akademisyenlerin ilgisini çekmiş ve onlar kendi bakış açılarından ayrılan etnik milliyetçi teorileri küçümsemişlerdir. Sivil milliyetçilik yaklaşımı, karşılıklı birlikteliklerini, yalnızca bilinçli olarak seçilmiş ilkelere dayandığı yanılsamasını savunan pek çok Amerikalı için özellikle çekicidir. Ancak bu yaklaşım, karşı durduğu etnik yaklaşım kadar siyasi gerçeği temsil etmekte yetersizdir⁴⁰⁵.

Milliyetçiliğe etnik ve sivil ayrımıyla yaklaşanlar, bunları iki farklı ulus vizyonundan ilham alan ayrı olgular olarak algılamıştır. Bu algıya göre etnik ulus fikri, miras alınan kültürel kimliği yüceltmektedir. Bunu Almanya, Japonya ve çoğu Doğu Avrupa ülkesi örneklemektedir. Bunun tersi olarak sivil ulus fikri, katılımcıların iradesiyle kavuşulan siyasi kimliği yüceltmıştır. Bunu da Fransa, Kanada ve Amerika Birleşik Devletleri gibi modern devletler örneklemektedir. Etnik ve sivil milliyetçilik arasındaki karşıtlık hem tanımlayıcı hem de normatif hedeflere hizmet etmektedir. Tanımlayıcı açıdan modern dünyada var olan farklı milliyetçilik biçimlerini sınıflandırmaya normatif açıdan değerli veya kabul edilebilir olanı daha tehlikeli benzerlerinden ayırt etmeye hizmet etmektedir. Sivil ulus anlayışını etnik ulustan ayırmak, çağdaş liberallerin ulusal duyguları makul bir siyasi düzenle ilişkilendirdikleri bireysel haklar ve çeşitlilik taahhütleriyle tutarlı görünen sivil milliyetçiliğe yönlendirme yönündeki daha büyük çabalarının bir parçasıdır⁴⁰⁶.

Yack, sivil ve etnik milliyetçilik karşıtlığına şüpheyle yaklaştığını dile getirmiştir. Şüphenin de ötesinde Yack, sivil-etik ayrımının alarm zillerinin çalınmasını gerekli kılan kimi karşıtlıklara paralel seyrettiğini de söylemiştir. Bu yalnızca Batılı-Doğulu şeklinde değil; rasyonel-duygusal, gönüllü-kalıtsal, iyi-kötü, bize ait-onlara ait şeklinde karşıtlıklar oluşturmaktadır. Etnik merkezli bir siyasetin tehlikesini bertaraf etmek için tasarlanan sivil-etnik ayrımının kendisi ciddi manada ben merkezcilik barındırmaktadır. Öyle ki Fransız ve Amerikan siyasi kimlikleri, ne kadar gelişip değişirse değişsin, aynı zamanda kültürel olarak miras alından beslenmektedir. Sivil milliyetçilikte siyasi topluluğun, bir dizi siyasi ilkeye rasyonel ve özgürce seçilmiş bir bağlılık olarak nitelendirilmesi savunulmaz bir yaklaşımdır. Yack, yaklaşık 20 yıldır Amerika Birleşik Devletleri'nde eğitim gören ve öğretmenlik yapan bir Kanada vatandaşı olduğunu, Amerikan vatandaşı olmayı seçebildiği veya Kanada vatandaşı olarak kalmayı seçebildiğini söylemekle birlikte esasen Kanadalı bir gurbetçi olarak mevcut siyasi kimliğini kendi seçtiğini öne sürmenin saçma olduğunu dile getirmektedir. Ona göre ataları Rus Çar'ının

⁴⁰⁵ Bernard Yack, "The Myth of The Civic Nation", Critical Review, Cilt 10, Sayı 2, 1999, s. 193.

⁴⁰⁶ Yack, s. 194.

ordularından Toronto'ya değil de Toledo'ya kaçsaydı mevcut siyasi kimliği muhtemelen çok farklı olacaktı⁴⁰⁷.

Yack'a göre Fransız ve Amerikalı gibi kolektif kimliklerin kültürel yönünü görmek gerekmektedir. Bu kimlikler aynı zamanda önceki nesillerden miras alınan kültürel eserlerdir. Dolayısıyla Fransızların, Kanadalıların veya Amerikalıların siyasi kimliği, sadece rasyonel olarak seçilmiş bir dizi siyasi ilkeye dayanmamaktadır. Belirli siyasi ilkelere bağlılık, çağdaş liberal demokrasilerin pek çok vatandaşı için ulusal topluluğa sadakatin gerekli bir koşulu olabilir; ancak bu tek başına yeterli değildir. Ulusları siyasi sembol ve hikayeler üzerine yoğunlaşan uluslar ile dil ve etnik köken üzerine yoğunlaşan uluslar olarak ayırmak mantıklı bir yaklaşım olabilir. Ancak bu zıtlığı siyasi ilkelere rasyonel bağlılık ve miras alınan kültürün duygusal olarak kutlanması şeklinde yorumlamak gerçekçi değildir. Çünkü bir ulusa üyeliği sadece rasyonel zeminde ele almak ulusal kimliğin kültürel boyutunun göz ardı edilmesine neden olmaktadır⁴⁰⁸.

Yack, rıza kavramının kaynaklık ettiği ulusal kimlik tanımlarına rıza efsanesi (*The Myth of Consent*) olarak yaklaşmaktadır. Ona göre bu efsanelerin savunucuları, Ernest Renan'ın, ulusal kimliğin kaynağı olarak bireysel rızaya işaret eden 'gündelik bir plebisit' ifadesine sıklıkla başvurmaktadır. Ancak onlar bu ifadenin Renan'ın ulus tanımının yalnızca yarısını temsil ettiğini nadiren belirtmişlerdir. Renan, ulusu oluşturan iki şeyin altını ısrarla çizmiştir. Bunlar rıza ve zengin bir anı mirasıdır. Zengin bir kültürel miras olmadan sadece rıza yoluyla sürdürülecek bir toplumsal bağlılık mümkün değildir. Bu yaklaşımdan farklı olarak sivil-etnik ayrımında etnik ulus miti, insanın ulusal kimliğini oluşturma konusunda hiçbir seçeneğinin olmadığını ileri sürmektedir. Buna göre insan, kültürel mirasın ta kendisidir. Sivil ulus miti ise tam tersine, ulusal kimliğinizin salt seçime bağlı olduğuna ve insanın diğer bireylerle paylaştığı siyasi ilkelere vurgu yapmaktadır⁴⁰⁹.

1.5. Milliyetçilik Kuramları

1.5.1. İlkçi yaklaşım: Milliyetçiliği doğuran millet"⁴¹⁰

⁴⁰⁷ Yack, s. 195-196.

⁴⁰⁸ Yack, s. 197.

⁴⁰⁹ Yack, s. 197-198.

⁴¹⁰ Bu başlık Özkırmılı'nın "Milliyetçilikten Önce Milletler: İlkçi Yaklaşım" başlığından esinlenerek oluşturulmuştur. Bkz.: Özkırmılı, *Milliyetçilik Kuramları*, s. 74.

İlkçilik (*primordialist*) kavramı, çok genel bir ifadeyle ulusları, “doğal ya da eskiçağlardan beri var olan yapılar” şeklinde kavrayanları tanımlamak için kullanılmaktadır⁴¹¹. İlk bakışta, ilkçi bakış açısını savunan düşünürlerin fikirlerinin, modernist ve etno-sembolist yaklaşımlara göre daha bütünlüklü ve homojen nitelik göstererek mütecanis bir kategori oluşturduğu düşünülmektedir. Ancak ilkçi yaklaşım, sanıldığı kadar homojen bir grup değildir. Etnisite üzerine yapılan çalışmalar, ilkçi yaklaşımlar arasında farklı düşünsel damarların olduğunu göstermiştir. İlkçi yaklaşımlar ile etnisite çalışmaları birbiriyle ortak yanları olan bağlantılı kategorilerdir. İlkçi yaklaşım, öncelikle, etnik kimliğe ve bu kimliği oluşturan bağların niteliklerine odaklanan çalışmalarla biçimlenmiştir⁴¹².

Eller ve Coughlan, ilk zamanlarda etnik kimliğin duygusal temellerine, sosyolog ve antropologların çok az ilgi gösterdiğini dile getirmektedir. Etnik ilişkilerin psikolojik boyutları üzerine yapılan ilk çalışmalardan bazıları, önyargı ve ayrımcılığa neden olan bireysel gerekçeleri açıklamaya çalışırken bireylerin etnik gruplara bağlılığını açıklayan sosyal süreçleri ihmal etmişlerdir. Etnik bağlılığın duygusal temellerine ilişkin ilk çalışmalar Edward Shils (1957) ve Clifford Geertz (1963) tarafından yapılmıştır. Daha sonra, bu çalışmalar ilkçi kavramın yer aldığı çalışmalarda sıklıkla dile getirilmiştir⁴¹³.

İngilizce karşılığı *primordialism* olan ilkçi kavramını, ilk olarak Edward Shils’in kullandığı düşünülmektedir⁴¹⁴. Edward Shils, *Primordial, Personal, Sacred and Civil Ties* (1957) başlıklı otobiyografik çalışmasına ilksel bağlılıkları (*primordial attachment*) dile getirerek başlamıştır. Çalışmasında, toplumsal ilişkilerin küçük ve büyük ölçekli boyutlarını tartışmıştır. Ona göre insanlar soyut ve uzak olandan daha çok yakın, mevcut ve somut olanla ilgilenmektedir. İnsanlar uzaktaki kişi, toplum ve toplumsal değerlerden daha çok kendi etrafında olup bitenlere duyarlıdır⁴¹⁵. Shils, topluluğun ekolojik ve ilkel temelinden bahsederken bu ayrımdan daha önemli olduğunu düşündüğü aile bağlarından bahsetmiştir. Ona göre aile bağları, özgül bir önemi sahiptir. Akrabalar arasındaki bağlılık, yalnızca etkileşimin ürünü değildir. Bağlılığın temelinde, kan bağına atfedilen tartışmasız önem yatmaktadır⁴¹⁶.

Clifford Geertz, *The Interpretation Of Cultures* (1963) başlıklı çalışmasında ilksel bağlılıktan bahsetmiştir. O bu kavramla, inşa edilmiş bir bağlılıktan ziyade zaten *verili* bir bağlılığı kastetmiştir. İlksel bağlılığın akrabalıkla bağlantısı olmakla birlikte bundan daha öte bir *verili olmak* içermektedir. Bu bağlılık soydan, dinden, dilden ve toplumsal alışkanlıklardan

⁴¹¹ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, s. 74.

⁴¹² Özkırımlı, s. 74-76.

⁴¹³ Jack David Eller ve Michael Reed Coughlan, “The Poverty Of Primordialism: The Demystification of Ethnic Attachments”, *Ethnic and Racial Studies*, Cilt 16, Sayı 2, 1993, s. 182.

⁴¹⁴ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, s. 75; Eller ve Coughlan, “The Poverty Of Primordialism: The Demystification of Ethnic Attachments”, s. 184; Andrew M. Greeley, “The Rediscovery of Diversity”, *The Antioch Review*, Cit 31, Sayı 3, 1971, s. 348.

⁴¹⁵ Edward Shils, “Primordial, Personal, Sacred and Civil Ties: Some Particular Observations on the Relationships of Sociological Research and Theory”, *The British Journal of Sociology*, Cilt 8, Sayı 2, 1957, s. 130-131.

⁴¹⁶ Shils, s. 141-142.

kaynaklanmaktadır. İnsanlar kişisel sevgi, hayati zorunluluklar, ortak çıkar ve yükümlülükler sebebiyle değil; söz konusu ilksel bağın kendisine atfedilen ancak açıklanamayan mutlak önemi nedeniyle zaten bağlanmış durumdadır. Kimi bağılıklar hemen hemen her toplumda ve zamanda yapaylıktan ziyade doğallık içinde görünmektedir. Ancak ilksel bağılıkların gücü ve önemi toplumdan topluma ve zamandan zamana farklılık gösterebilmektedir⁴¹⁷. Konuya ilişkin Shils ve Greetz'in açtığı yoldan giden Harold Isaacs, grup kimliği ve aidiyet duygusuna odaklanmıştır⁴¹⁸. Isaacs, Shils ve Greetz'in dile getirdiği ilkçi bağları, temel grup kimliği şeklinde ifade ettiğini belirtmiştir. Bu bağlar, günümüzde yoğunlukla etnik kimlik olarak kullanılmaktadır⁴¹⁹. Ona göre insanlık tarihinde yaşanan çoğu iyi ve kötü şey, bir insanın ilkel bir şeye ait olma duygusundan kaynaklanmıştır⁴²⁰. Görüldüğü üzere ilkçilik ve etnisite birbiriyle son derece bağlantılı olarak ilk çalışmalarda yer almıştır.

İlkçilik terimi, milliyetçilik çalışmalarına etnisite kuramlarından iktisap edilerek kazandırılmıştır. Tekrar hatırlanacak olursa ilkçi yaklaşım mütecanis bir kategori değildir. Özkırımlı, Anthony D. Smith'in çalışmalarından esinlenerek tespit ettiği üç tür ilkçi yaklaşımdan bahsetmektedir. Bunlar "doğalcı", "biyolojik" ve "kültürel" yaklaşımdır⁴²¹.

Doğalcı yaklaşım, ilkçi yaklaşımlar arasındaki en radikal versiyondur⁴²². Bu versiyona, milliyetçilerin bu düşüncüyü yaymak, başkalarına tanıtmak ve benimsetmek amacıyla yaptığı çalışmalarda sıklıkla rastlanmaktadır. Doğalcılara göre milliyet, aynı cinsiyet gibi doğuştan gelen doğal bir niteliklerdir⁴²³. Smith, ilkçi yaklaşım içinde söz konusu doğal versiyon kadar radikal olmayan farklı bir yaklaşımdan bahsetmiştir. Ulusların köklerinin kadim bir geçmişe uzandığını kabul etmekle birlikte ulusların doğal yapılar olmadığını savunan bu yaklaşıma "eskilcilik (perennialism)" adı verilmiştir⁴²⁴. Özkırımlı, *perennialism* terimini *eskilcilik* olarak kullanmıştır. Biz bu çalışmamızda *eskilcilik* yerine *daimicilik* terimini kullanmayı tercih ediyoruz.

Smith, daimicilik kavramıyla sosyal ve siyasi bir yapı olan ulusun tarihsel antik niteliğine, eski ve daimî karakterine atıfta bulunulduğunu dile getirmektedir. Daimicilere göre uluslar ile etnik topluluklar türdeşdir. Ulusları eski etnik toplulukların güncellenmiş versiyonları veya etnik topluluklarla birlikte var olan kolektif kültürel kimlikler olarak görmek mümkündür. Ancak milliyetçilik modern bir siyasi hareket ve ideolojidir. Uluslar ve etnik topluluklar *doğası gereği*

⁴¹⁷ Clifford Geertz, *The Interpretation Of Cultures*, New York, Basic Books, 1973, s. 259-260.

⁴¹⁸ Geertz, s. 349.

⁴¹⁹ Harold R. Isaacs, *Idols of The Tribe, Group Identity and Political Chance*, New York, Harper & Row, 1975, s. 36.

⁴²⁰ Geertz, *The Interpretation Of Cultures*, s. 350.

⁴²¹ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, s. 76-77.

⁴²² Özkırımlı, s. 77.

⁴²³ Özkırımlı, s. 85.

⁴²⁴ Özkırımlı, s. 78.

verili kategoriler değildir. Bunlar doğal olmaktan çok tarihsel ve toplumsal olgulardır⁴²⁵. Smith'in daimicilik yaklaşımı ilkçi yaklaşımın doğalcı versiyonunun radikal yönünü yumuşatmıştır. Ulusları yaratılıştan doğal varlıklar olarak kabul eden görüşü reddetmekle birlikte ulusların geçmiş bağlarını reddetmemiştir. Ulusların geçmişi ve dolayısıyla etnik bağları ile modernlik arasında bir bağ kurmuştur. Bu yaklaşım radikal doğalcı yaklaşıma daha rasyonel bir zemin kazandırmıştır.

İlkçi yaklaşımın ikinci türü, biyolojik yaklaşımdır⁴²⁶. Bu yaklaşım, ulusları ve etnik toplulukları geniş akraba grupları olarak görmektedir. Uluslar ve etnik topluluklar, genetik olarak üreme dürtüsünden türemiştir. Biyolojik yaklaşımın en önemli temsilcisi, Pierre van den Berghe'dir⁴²⁷. Berghe, insanların üç ilke çerçevesinde örgütlendiğini ileri sürmüştür. Bu ilkeleri *akraba seçimi*, *karşılıklılık* ve *zorlama* olarak ifade etmiştir. Akraba seçimi ilkesi, insanların genlerini doğrudan kendi üremesiyle veya dolaylı olarak belirli oranda gen paylaştığı akrabalarının üremesi yoluyla genişlemesiyle ilgilidir. Bu ilkeye göre akraba olan akraba olmayana, yakın akraba uzak akrabaya tercih edilmektedir. Bu süreç bilinçli veya bilinçsiz olarak hayvanlarda ve insanlarda benzer şekilde gerçekleşmektedir. Akraba seçilimi toplumsallığın güçlü bir çimentosudur. Karşılıklılık ilkesi, karşılıklı faydanın gözetildiği ve karşılık beklentisi içinde yapılan iş birliğiyle ilgilidir. Karşılıklılık ilkesinin işleminde akraba olmak veya olmamak önemli değildir. Zorlama ilkesi, tür içinde bir tarafın diğer taraftan yararlanmak suretiyle tek tarafın çıkarı doğrultusunda güç kullanılmasıyla ilgilidir. Söz konusu ilkeler çerçevesinde örgütlenen insan topluluğu içinde etnisite, milyonlarca ya da en azından yüzbinlerce yıl boyunca akraba seçiliminin bir uzantısı şeklinde evrimleşerek meydana gelmiştir. Berghe, insan topluluklarının iki tipi olduğunu iddia etmektedir. Birinci tip, ortak köken ve kalıtımla tanımlanmaktadır. İkinci tip, müşterek çıkar çerçevesinde tanımlanmaktadır. Birinci tip etnik toplulukları içerirken; ikinci tip sendikalar, siyasi partiler, meslek kuruluşları, spor kulüpleri, mahalle grupları, dernekler gibi çeşitli kurumları içermektedir. Birinci tip, akrabalık üzerine dayanışırken; ikinci tip çıkar üzerine dayanışmaktadır. İnsan topluluklarının birinci tipi çekirdek aileler, soylar, klanlar, akrabalar olarak gruplara bölünmüştür. Esasen insanlık tarihinin son birkaç bin yılına kadar birinci tip gruplar insan toplumlarıyla eş anlamlı olmuştur. Bunlar kendilerini bir halk olarak gerçek ya da varsayılan ortak soyu paylaşan ve efsanevi bir kurucu çiftin ya da yaratıcının çocukları olarak gören küçük ölçekli kabilelerdi. Kabile, kendi arasında akraba gruplarına bölünmüş olsa da kabile üyeleri, kendilerini dış dünyaya karşı dayanışma içinde olan ve kabileyi aslında bir üst aile haline getiren bir akrabalık ve evlilik ağıyla birbirine bağlanmış tek bir halk olarak görmüştür. Bu çerçevede etnik grupları bir tür "süper aile" olarak ifade etmek mümkündür⁴²⁸. İnsan topluluklarının ikinci tipi, devlet

⁴²⁵ Anthony D. Smith, *Nationalism and Modernism, A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism*, Londra, Routledge, 1998, s. 159.

⁴²⁶ Smith, *Nationalism and Modernism*, s. 146; Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, s. 81.

⁴²⁷ Smith, *Nationalism and Modernism*, s. 146-147.

⁴²⁸ Pierre Van Den Berghe, "A Socio-Biological Perspective", in *Nationalism*, Ed. John Hutchinson ve Anthony D. Smith, New York, Oxford University Press, 1994, s. 96-98.

tarafından organize edilen toplumların karakteristik özelliklerini göstermektedir. Bu nedenle birinci tipten çok daha sonraları ortaya çıkmıştır. Sanayi toplumlarıyla ilgili olan ikinci tip toplumlar çıkar odaklı, rasyonel ve ilkel olmayan toplumlardır⁴²⁹. Berghe'nin iki tip olarak ayırt ettiği insan topluluğu, milliyetçilik literatüründe düalist olarak sıklıkla ele alınan sivil ve etnik milliyetçilik tipolojisine karşılık gelmektedir. Etnik temelde ele alınan birinci tip etnik milliyetçiliğin, devlet organizasyonunun ürünü olarak ele alınan ikinci tip ise sivil milliyetçiliğin argümanlarıyla büyük ölçüde örtüşmektedir.

İlkçi yaklaşımın üçüncü türü, kültürel yaklaşımdır⁴³⁰. Bu yaklaşım etnik bağlılığı, insanların bazı şeylerin varlığına yönelik duyduğu inançla açıklamıştır. Bu inanç insanların din, dil ve ortak geçmiş gibi unsurların, bir etnik topluluğu veya ulusu, diğer etnik topluluk veya uluslardan ayırt ettiğiyle ilgilidir. Din, dil ve ortak geçmişin ilksel olduğu ve ezelden beri var olduğu varsayılmaktadır. Söz konusu inançla din, dil ve ortak geçmiş mistik ve tinsel bir boyut kazanmaktadır. Ulusu, üyelerinin inançları üzerine temellendiren düşünürlerden ilk akla gelen isim Walker Connor'dır⁴³¹. Connor, ulus ve devlet kavramlarının bir bütünlük içinde karşılıklı kullanılması şeklindeki terminolojik lisanın, ulus ve devlet kavramlarının oldukça farklı kavramlar olduğu gerekçesiyle kafa karıştırıcı olduğunu ifade etmektedir. Ona göre çok kolay bir şekilde tanımlanabilen devlet, dünyanın en büyük siyasi alt bölümüdür. Örneğin Peru, Güney Amerika'nın batı kıyısında, 69° ile 80° Batı ve 2° ile 80° Batı arasında yer alan, belirli bir nüfusu ve yüzölçümü olan bölgesel bir siyasi birimdir. Ancak ulusu tanımlamak özünün soyut olması nedeniyle bu kadar kolay değildir. Ulus fikri, psikolojik bir bağ olarak insanları birleştirmekte ve onların bilinçaltında bir kanaat meydana getirmektedir. Uluslarda, özellikle kendisine ait olduğuna inanılan, belirli bir bölgeye ilişkin güçlü bir grup aidiyeti duygusu hakimdir. Ulus olduklarını iddia eden çoğu grubun aslında çok çeşitli genetik türleri içerdiğini gösteren verilere dayanarak kimi zaman ulus tanımlarında ortak kan ve akrabalığa başvurulmaktan kaçınılmıştır. Ancak burada önemli olan, ulusun ortak kan ve akrabalığa dayanmasının somut gerçekliği değildir. Belirleyici olan, insanların bu konuda ne düşündüğüdür. Yani önemli olan, ne olduğu değildir; önemli olan, insanların neye inandığıdır. Topluluğun diğerlerinden ayrı ortak bir kökeni ve evrimsel süreci olduğuna dair bilinçaltı inanç, ulusun önemli bir bileşenidir. Ayrıca söz konusu ortak kökenin gerçek verilerle desteklenmesine gerek yoktur. Bir topluluğun tek bir kaynaktan evrimleştiğine ve esasen bozulmadan kaldığına yönelik inanç, sezgisel olarak bilinen bir meseledir; bir olgu meselesi değil, bir tutum meselesidir⁴³².

⁴²⁹ Berghe, s. 99.

⁴³⁰ Smith, *Nationalism and Modernism*, s. 146; Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, s. 83.

⁴³¹ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, s. 85.

⁴³² Walker Connor, "A Nation is a Nation, is a State, is a Ethnic Group, is a ...", in *Nationalism*, Ed. John Hutchinson ve Anthony D. Smith, New York, Oxford University Press, 1994, s. 36-37.

İlkçilik, Geertz ve onu takip edenlerin çoğunun kullandığı biçimiyle üç farklı fikri içermektedir:⁴³³

1. İlksel nitelikteki kimlikler veya bağlılıklar, insanlar arasındaki etkileşimden ve hayat deneyimlerinden önce zaten hali hazırda mevcuttur. Yani ilksel kimlik ve bağlılıklar *verili* olarak vardır. Bunlar, hiçbir sosyal kaynağa sahip olmadığı için toplumsal değil, doğaldır. İlksel kimlik ve bağlılıklar, çok uzun bir geçmişe sahiptir.
2. İlksel nitelikteki duygular, anlatılabilmesi mümkün olmayan güçlü ve zorlayıcı duygulardır. Bu duyguları, insanların toplumsal etkileşimleri üzerinden analiz etmek de mümkün değildir. Eğer bir kişi bir gruba üye ise kaçınılmaz olarak o gruba ve grubun dil, kültür gibi unsurlarına bağlılık hissetmektedir. İlksel nitelikteki gerçeklikler, ilksel bağlılıklara özgü ancak açıklanamayan mutlak önem nedeniyle müstakil olarak bağlayıcıdır.
3. İlkçilik, esasen duygularla ilgilidir. Bu duygular, ilkçiliği pür bir menfaat teorisi olmanın dışına çıkarmaktadır. Dolayısıyla ilksel nitelikteki kimlikler, sınıfsal kimlikler gibi diğer kimliklerden niteliksel olarak farklıdır.

İlkçi yaklaşıma yönelik öne sürdüğü bu üç nitelik esasen Özkırımlı'nın Anthony D. Smith'in çalışmalarından esinlenerek doğalcı, biyolojik, kültürel şeklinde yaptığı sınıflamayı doğrudan ve dolaylı olarak kapsamaktadır. İlkçiliğin birinci niteliği, doğalcı ve onun yumuşatılmış versiyonu olan daimici yaklaşımla örtüşmektedir. Birinci nitelik ilksel nitelikteki kimliklerin zaten verilmiş olduğunu iddia ederken, aynı yöndeki doğalcı yaklaşım da kimliklerin yaratılıştan kaynaklı olduğunu iddia etmektedir. Benzer şekilde birinci nitelik, ilksel nitelikteki kimlik ve bağlılıkların çok uzun geçmişleri olduğunu iddia ederken, aynı yönde daimici yaklaşım ulusların tarihsel antik niteliğine, eski ve daimî karakterine atıf yapmaktadır. Ayrıca ilkçiliğin birinci niteliği, biyolojik yaklaşımla da dolaylı yoldan örtüşmektedir. Diğer taraftan ilkçiliğin ikinci ve üçüncü niteliği, kültürel yaklaşımla örtüşmektedir. Çünkü kültürel yaklaşımda insanlar dil, din, ortak geçmiş gibi unsurların onları diğer gruplardan ayırdığına inanmaktadır. İnsanlar bu inançla kendini bir gruba ait hissetmektedir. Benzer şekilde ilkçiliğin ikinci niteliğine göre bir kişi, üye olduğu grubun dil, kültür gibi unsurlarına bağlılık hissetmektedir. Burada duygu, önemli bir etkidir. Somut gerçekliğe sahip olmasa bile duygunun hâkim olduğu bir kabulleniş ile ortak bir geçmişe dair sezgisel bir inanç, bağlılık yaratmaktadır.

Alman düşünür Johann Gottfried Herder (1744-1803) ve Fransız düşünür Charles Maurras (1868-1952) ilkçi yaklaşım(lar)ın bakış açısıyla doğrudan ve/veya dolaylı cihetten örtüşen fikirler üretmiştir. Elbette ilkçi yaklaşımla örtüşen fikirler üreten düşünürlerin sayısı artırılabilir. Ancak biz, genel olarak, ilkçi tipolojiyi, genel çerçevesiyle özetlediğini düşündüğümüz bu iki isme yer vermeyi tercih ediyoruz.

⁴³³ Eller ve Coughlan, "The Poverty Of Primordialism: The Demystification of Ethnic Attachments", s. 187.

1.5.1.1. Doğal ve Organik Ulus: Johann Gottfried Herder

Şair, eleştirmen, ilahiyatçı ve filozof olan Herder, Alman milliyetçiliğinin gelişiminin erken dönem aktörlerinden biridir. Doğayı ve Alman bireyciliğini yücelten, Aydınlanmanın kurucu rasyonalizmine karşı duran hareketler içinde yer almıştır. Alman düşünce tarihinin en etkili isimlerinden biri olan Herder, on sekizinci yüzyılın sonlarından on dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar Batı medeniyetini kasıp kavuran akıl otoritesine karşı bir isyan olan romantizmin habercisi olmuştur. Aynı zamanda Fransız kültürünün hakimiyetine bir tepki olan bu isyan, milliyetçiliğin yükselişinde tetikleyici olmuştur. O, ulusların özgünlüğünü ve karakterlerini sürekli olarak vurgulamıştır. On sekizinci yüzyılın Aydınlanma düşüncesi, bireyciliği öne çıkarırken; Herder, bireylerin içinde bulunduğu toplumsal bağlamı öne çıkarmıştır. Ona göre bireyin iyilik hali, grubun iyilik halinin ayrılmaz bir parçasıdır. Dolayısıyla bireyin gelişimi, bir bütünün parçasına eklemlendiği takdirde en yüksek düzeyde gerçekleşmektedir. Herder, on dokuzuncu yüzyılın kolektivizmini, o sekizinci yüzyılın rasyonalist bireyciliğine bir panzehir olarak sunmuştur. Odağın bireyden milliyete kaydığı bir tarih felsefesi inşa etmiştir⁴³⁴. Daha özel bir ifadeyle Herder, bir milliyetçilik felsefesi inşa etmiştir. Çünkü Alman halkını ulusal bir kültür geliştirmeye teşvik etmiştir. Onun önemi, Alman halkına, ulusal bir kültürün yerli temeller üzerinden gelişmesinin sağlanmasının sadece istendik bir şey olmadığı, aynı zamanda gerekli olduğu konusunda ikna edici gerekçeler sunmasında yatmaktadır. O, Alman halkına, yabancı olan şeylerin terkedilmesi çağrısında bulunmuş ve bunun gerekçelerini ortaya koymuştur. Almanların medeniyetler arasında önemli bir güç haline gelmesi için Alman temelleri üzerine kurulu bir ulusal kültürün geliştirilmesinin gerekliliğini savunmuştur⁴³⁵.

Doğaya bir yücelik atfeden Herder, milliyeti doğal ve organik bir varlık olarak görmüş; her organizmayı da doğa kanunlarının düzenlediği bir unsur olarak kabul etmiştir. Doğa, insanlara bir yol seçtiği için insanlar, kendi yollarını seçme özgürlüğüne sahip değildir. Ona göre milliyet, üyelerini kapsayıcı bir şekilde bütünleştiren doğal bir gücün ürünüdür. Hatta daha da ileri giderek milliyeti, yaratıcının doğadaki eli olarak ilahi planın bir parçası olduğu yaklaşımıyla ele almıştır. Herder, milliyeti, kültürel bir organizma olarak görmüştür. Kültürün hem şeklen hem de içerik itibarıyla ulusal olmasını savunmuştur. Bu durum tercihe bırakılacak bir mesele değil, asıl olması gereken bir meseledir. Almanların, özellikle Fransa olmak üzere diğer ulusların kültürlerini taklit etmeyi bırakması; insanlığın ilerlemesinde önemli bir faktör haline gelebilmesi için Almanların doğuştan getirdikleri yetenekleri geliştirmesi gerekliliği çağrısında

⁴³⁴ Snyder, *Encyclopedia of Nationalism*, s. 135-136.

⁴³⁵ Robert Reinhold Ergang, *Herder and German Nationalism*, New York, Colombia University Press, 1931, s. 50.

bulunmuştur. Bir halkın gerçek ruhu atalarının hayatı ve kaniyla dolu olan ana dillerinde bulunmaktadir. Halkın bu ruhu geleneklerinde ve edebiyatında ortaya çıkmaktadır⁴³⁶.

Herder, her ulusun halk ruhuna (volksgeist) sahip olduğunu iddia etmiştir. Halk ruhu, kendisini şarkı, mitos ve efsanelerde göstermektedir⁴³⁷. Herder'e göre toplumlar doğa tarafından yaratılmıştır. Doğa tarafından yaratılan bu doğal durum karşısında, ulusların iç içe geçmesi yanlıştır. Tüm bu fikirler, başka hiçbir ulusa benzemeyen, kendine özgü ulusal topluluk fikrini doğurmuştur. Buna göre ulusu meydana getiren bireyler, kendi kaderini belirleme hakkına sahip olmalı ve vatandaşların oluşturduğu ulus, kendi devletini kurabilmelidir. Alman romantizminin geldiği bu noktada dil, ulus ve devlet birlikteliğinden milliyetçilik adına güçlü bir denklem ortaya çıkmıştır⁴³⁸.

Herder'in yaşadığı dönemde Alman dili, edebiyatçılar ve düşünürler arasında saygın bir dil olarak görülmüyordu. Almanca, düşünceleri ifade etmenin bir aracı olarak kullanılmıyordu. Onlara göre Latince mükemmel bir dildi. Almanca, bir tür kalabalık olarak sıradan insanların konuştuğu bir dildi. Herder bu yaklaşımın tamamen karşısında konumlanarak, bir ana dil olarak Almancanın tavizsiz savunuculuğunu yapmıştır. Herder, anadilin kültüre giden gerekli bir yol olarak geliştirilmesinin büyük önemini vurgulamıştır. Çünkü dil, kültür ve eğitimin bir aracıdır. Ona göre kültür, yabancı bir dil üzerinden inşa edilmemelidir. Kültürün inşasında ana dil, temel bir unsur olmalıdır⁴³⁹. Herder, gerçek kültürün ana dile bağlı olduğuna yönelik bir teori geliştirmiş ve ustalıkla savunmuştur. Ona göre ana dilin kullanımı konusundaki eğitim, okulun başlıca amaçlarından biri olmalıdır⁴⁴⁰.

Herder, genel olarak kültürle ilgilenmiştir. Onun literatüre en büyük katkısı olan kültürel milliyetçilik anlayışı, bir ulusu diğerinden ayıran şeyin kültür olduğunu vurgulamıştır. Ulusal ve ulusal farklılığa dair bir yaklaşım geliştirmiştir. Herder'in gözleri yaşadığı dönem olan on sekizinci yüzyılda kalmamıştır. Onun gözleri, zaman ve mekândan çok uzaklara giderek her yer ve çağda ulusları görmüştür. Ona göre uluslar, sadece modern zamanlarda değil, eski ve orta çağda da var olmuştur. Herder, ulusların insan ırkının en doğal bölünmesi olduğuna ve doğanın takdiriyle değişmez yasalarla birbirinden ayrıldığına inanmıştır. İnsan toplulukları öncelikle, coğrafya ve iklim özelliklerine göre birbirinden ayrılmaktadır. Daha sonra dil, edebiyat, eğitim, gelenek ve göreneklerin eşliğinde kendine özgü bir karakter geliştirmekte, böylece halk ruhuna ve karakterine sahip bir ulus meydana gelmektedir. Bundan sonra insanlar bir ulusun karakteri ile etiketlenmekte ve bu etiket insanları takip etmektedir. Ulusal karakterin kaynağı aile, iklim, yaşam tarzı ve geleneklerdir⁴⁴¹.

⁴³⁶ Snyder, *Encyclopedia of Nationalism*, s. 136.

⁴³⁷ Heywood, *Siyaset*, s. 176.

⁴³⁸ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, s. 36-37.

⁴³⁹ James Mace Andress, *Johann Gottfried as an Educator*, New York, G. E. Stechert & Co., 1916, s. 185-186.

⁴⁴⁰ Andress, *Johann Gottfried as an Educator*, s. 190-191.

⁴⁴¹ Hayes, *The Historical Evolution of Modern Nationalism*, s. 29-30.

Herder, ulusal karakter için herkesin çaba göstermesi gerektiğini düşünmüştür. Yaşadığı dönemin bilimsel araçlarının, milliyetlerin karşılaştırılması için kullanılabileceğini ileri sürmüştür. Dünya halklarının fizyonomik karşılaştırılmasına yönelmiş ve ulusların halk şiiri antolojilerini derlemiştir. Antropoloji ve filolojiden yararlanılarak ulusların bozulmamış yönlerinin ortaya çıkarılabileceğini ve yeniden kurulabileceğini düşünmüştür. Böylece dil, edebiyat, gelenek, kıyafet gibi ulusların özgün kültürel unsurlarını öne çıkarmıştır. Herder, ilkelerini, Alman milliyetini vurgulamakta kullanmıştır. Diğer halkların ve özellikle Alman halkının kendilerine saygı duyması gerektiğini belirtmiştir. Almanların kendilerine olan saygısının, Latince ve Fransızca yerine Almanca öğretimini ikame eden bir eğitim reformuyla artırılacağını savunmuştur. Almanların kendilerine olan saygısının Alman arkeolojisi ve filolojisinin sempatiyle incelenmesi ve Alman antropolojileri ile Alman tarihlerinin yazılması ve okunmasıyla daha da güçlendirilebileceğini düşünmüştür. Alman diline ve Alman şiirine evrensel bir sevgiyle yaklaşılması gerektiğini savunmuştur⁴⁴².

Almanlara özgü olan her şeyin ortaya çıkarılması ve görünür kılınması Herder için hayati öneme sahiptir. O, Kızılderililerin her nehrin, ağacın ve çayırın ruhu olduğuna yönelik kabullerini hatırlatarak Alman nehirlerinin ve dağlarının da bir ruhunun olması gerektiğini dile getirmiştir. Ona göre birileri, ulusal ruhu savunmalıdır. Birilerinin örnekler vererek Almanların ezelden beri sabit bir ruha sahip olduğunu, bu ruhun günümüzde de var olduğunu ve sonsuza uzanacağını göstermesi gerekmektedir. Böyle bir tarihin yazarı, sivil bir tacı hak etmektedir⁴⁴³.

Ancak şunu unutmamak gerekir ki Herder, Almanlar için talep ettiği her şeyi diğer uluslar için de talep etmeye istekli olmuştur. Onun görüşü, evrensel nitelikteydi ve söylediklerinin muhatabı tüm insanlıktı. Dünyayı, her biri kendine özgü bir şekilde güzel ve hoş kokulu, her biri sevgiyle bakılmayı ve işlenmeyi hak eden ve insanlığın rengarenk ve çok çeşitli kokularını içeren bir çiçek bahçesi olarak düşünmüştür. Herder, kendi mirasının saygınlığının bilincinde olan, geçmişine saygı duyan, geçmişin gelecekle tamamlanabilmesi için gayret gösteren, diğer halkların benzer veya benzersiz faaliyetlerine saygı gösteren bir ulus resmi çizmiştir. Her ulusun kendi yolundaki mücadelesine odaklanmıştır. Bu nedenle Herder, emperyalizmin amansız bir düşmanı olmuştur. Herhangi bir ulusun bir başka ulusun doğal gelişimine müdahale etmesini bir suç olarak kınamıştır. Avrupalı halkların haklarına olduğu kadar, Asya halklarının haklarına da duyarlı olmuştur. Hristiyanların, Hindistan ve Çin'i Avrupalılaştırma ve Asya ulusları için kutsal olan değerleri yok etme girişimlerini sert bir şekilde eleştirmiştir⁴⁴⁴. Herder, insanlığın gelişimi için tüm ulusların uyum içinde yaşaması gerektiğini düşünmüştür. Onun milliyetçiliği, yayılmacı bir milliyetçilik değildi. Aksine kültürel ve insancıldı. Onun milliyetçiliği bütünlüklü biçimde insanlık ilkesi etrafından inşa edildiği için insancıldı.

⁴⁴² Hayes, s. 31-32.

⁴⁴³ Snyder, *German Nationalism: The Tragedy of a People*, Harrisburg, The Telegraph Press, 1952, s. 1.

⁴⁴⁴ Hayes, *The Historical Evolution of Modern Nationalism*, s. 32-33.

Almanların kendi milliyetini koruması ve geliştirmesini dile getirirse de bir ulusun üstünlüğüne ve tek bir ulusun yüceltilmesine vurgu yapmadı⁴⁴⁵.

1.5.1.2. Doğal Gerçeklik Olarak Ulus: Charles Maurras

Charles Maurras, Fransız bir siyaset kuramcısıdır. Fransa'da milliyetçilik ve kraliyet savunuculuğunu yapan *Action Française* dergisinin kuruculuğunu ve yazarlığını yapmıştır. Gazetede, ulusal politikaların izlenmesi ve ulusal gücün istikrarlı biçimde artırılmasını savunmuştur. Ulusu, insanlık için bir araç değil; başlı başına bir amaç olarak görmüştür. Diğer uluslarla iş birliğini reddetmiş ve sürekli olarak Fransız ihtişamından bahsetmiştir⁴⁴⁶. Carlton Hayes, ürettiği milliyetçilik tipolojileri arasında onun fikirlerini bütünsel milliyetçilik içinde değerlendirmiştir⁴⁴⁷.

Maurras, Fransız kanı taşıyanların muazzam bir sermayeye ve kutsal bir ayrıcalığa sahip olduğunu iddia etmiştir. Buna sahip olanlar, bu konudaki miras haklarını kendi içinde ve yanlarında taşımaktadır. Ona göre bu muazzam sermaye ve ayrıcalık, hiçbir ulusun üyelerine sunulmayan düzeyde maddi ve manevi ilerleme imkânı sunmaktadır. Maurras, Fransa'nın yaşayan insan nüfusunu hatırlatarak, Fransa'ya, bu yaşayan insan sayısı ile birlikte ölen insanları da dahil etmiştir⁴⁴⁸. Fransızlar geçmişin ölü eli tarafından yaratılmıştır. Gelecek, geçmişin birikimlerinden doğmakta ve Fransızlar hemen hemen her yerde onların ölümleri olarak adlandırılan şey tarafından belirlenmektedir. Bu sayede ölümler, yaşayanlardan daha yaşayan durumdadır. Ona göre ilk başta, babalarımız ve annelerimiz tarafından belirlenen düşünce tarzımız, atalarımızın sahip olduğu her şeyi içermektedir. Onlar yalnızca görünüşte ölüdürler. Doğamızda, karakterlerini sürdürmektedir. Fransız milliyetçiliği, babalarımızdan ve annelerimizden aldığımız iyi ve temiz kanın sonucudur⁴⁴⁹.

Maurras, Fransa'nın bir sözleşme veya insan iradesiyle oluştuğu veya bir çıkar birliğiyle meydana geldiği fikirlerine karşı çıkmaktadır. Bu noktayla bağlantılı olarak insanlar milliyetlerini kendi iradeleriyle seçmemektedir. İnsanların iradeleriyle meydana gelen birlik, sürekli olarak bireysel iradenin faaliyetiyle varlığını sürdürürken, insanların vatani ise tam tersine, tarihte olduğu gibi, halkın iradesinden daha üstün değere sahip genel bir faaliyetle varlığını sürdürmektedir. Ona göre vatan ile tarihsel toplum aynı anlama gelmektedir. Bunun belirleyicisi doğumdur. Çünkü insan, tıpkı anne ve babasını seçemediği gibi anavatanını da seçmemektedir. Her şeyden önce bu durum bir miras meselesidir. Fransızlar Fransız oldukları

⁴⁴⁵ Snyder, *Encyclopedia of Nationalism*, s. 135-136.

⁴⁴⁶ Snyder, s. 208.

⁴⁴⁷ Hayes, *The Historical Evolution of Modern Nationalism*, s. 202-212.

⁴⁴⁸ Charles Maurras, *Mis Ideas Políticas*, Santa Fe, Editorial Huemul A.S., 1962, s. 259-260.

⁴⁴⁹ Hayes, *The Historical Evolution of Modern Nationalism*, s. 204-205.

için birbiriyle dosttur ve bu nitelik, onlara doğa tarafından verilmiştir. Fransızlar oy veren bireylerden oluşan bir topluluğun ötesinde, bütünlüklü bir yapıdır⁴⁵⁰.

Anarşistlerin ulus fikirlerine karşı çıkan Maurras, ulusu, güçlü bir gerçekliğin ifadesi olarak görmüştür. Ulus, sağlam ve eksiksiz biçimde tarihsel süreçte var olan en büyük topluluktur. Birey, ulus olmadan tamamen dayanaksızdır. Ulustan ayrı olan birey, sömürülmekten ve şiddetten kurtulamayacaktır. Doğal gerçeğe uygun olarak sahip olunan her şey, ulusun varlığıyla mümkündür. Bu nedenle, ulus ne pahasına olursa savunulmalı ve korunmalıdır. Ulus, siyasi fikirler arasında hiyerarşik olarak en üst sıradadır. Maurras, Almanların, Almanya'yı eşsiz, sonsuz ve her şeye gücü yeten bir kudretle tanrılaştırdığını belirterek bu bakış açısıyla bir Fransa tasavvur etmiştir⁴⁵¹.

Maurras, her ne kadar Fransız kanının ayrıcalığından bahsetse de milliyet ile ırkı eş tutmamaktadır. Ancak tekrar tekrar vurguladığı üzere milliyetin iradi bir sözleşme eyleminin yapay bir sonucu olmadığını hatırlatmaktadır. Ona göre insanların birlikte yaşaması zorunludur. Toplumsal yaşam, doğal bir durum olarak insan doğasının zorunlu bir sonucudur. Milliyet ise bu doğal durumun bir biçimidir. Ancak milliyet, insanların bir arada yaşaması gerekliliği kadar zorunlu bir durum değildir. Yani insanlar birlikte yaşama dışında başka bir alternatife sahip olmamakla birlikte milliyetlerini değiştirebilirler. Ancak milliyet, insanın basit kişisel iradesinin bir tercihinden ziyade muazzam bir arzuya ve tutkuya; ihtiyaçlara, özlemlere, geleneklere, alışkanlıklara; varoluş, düşünme ve konuşma biçimlerine karşılık gelmektedir. Yani milliyetin doğal, toplumsal ve tarihsel bileşenleri vardır⁴⁵².

Maurras, milliyetçiliği kastederek, insanların hem akla hem de duygulara hükmedecek bir öğretiyi kabul etmeleri, öğretmeleri ve yaymaları gerektiğini düşünmektedir. İşe, Fransa fikrini yükselterek başlanmalı, düşmanlar netleştirilmeli, kök salınması istenen duygular harekete geçirilmeli ve Fransa'nın bağımsızlığı önemsenmelidir. Tüm bunlar müstakil bir Fransız milliyetçiliği felsefesi geliştirilmesine bağlıdır. Vatan kavramının değeri, insanlar nazarında kanıtlanmalıdır. Onun değeri ona çok şey borçlu olduğu, ulusu kuşatıp ayakta tuttuğu ve geçmiş mevcudiyeti üzerinden kanıtlanmalıdır. Bunu yaparken iyi anlatılmış hikayelerden ve şiirlerden yararlanmak mümkündür⁴⁵³.

Maurras etimolojileri ve anlamları itibarıyla milliyetçilik ve vatanseverliğin eş anlamlı olduğunu iddia etmektedir. Vatanseverlik, kişinin kendi ulusal toprağına, atalarının topraklarına ve doğal olarak halkın tarihi topraklarına duyulan inançtır. Dolayısıyla vatanseverlik, toprağın yabancıya karşı savunulması erdemine vurgu yapmaktadır. Vatanseverlik, gerçek hayatta milliyetçiliği beslemektedir. Milliyetçilik, bir hazine olan geçmişin

⁴⁵⁰ Maurras, *Mis Ideas Políticas*, s. 261-263.

⁴⁵¹ Maurras, s. 266-268.

⁴⁵² Maurras, s. 269-270.

⁴⁵³ Maurras, s. 271.

manevi mirasına atıfta bulunur. Ulusu, sadece yabancı bir ordu, ülke sınırlarını geçtiğinde veya ülke, fiziki olarak işgal edildiğinde savunmak yetmez. Ulusu, içerideki yabancılara karşı da savunmak gerekmektedir. İşte milliyetçilik bu sürecin güvencesi ve teminatıdır. Maurras, bir halkın kendini veya öğretisini başka bir halka dayatması sonucunda kendini evrensel bir genel kültüre sahip bir yapı olarak inşa etmesi konusunda ikirciklidir. Bunun olabileceğini ama her zaman gerçekleşmediğini dile getirmiştir. Fransızları örnek göstererek, klasik Fransız ruhunun özelliğinin insanlığın tüm büyük keşiflerini benimseyerek, uyarlayarak, kendini zenginleştirmek olduğunu belirtmiştir. Ona göre Almanlar, insanları zaman ve mekân açısından çok katı bir şekilde sınırlandırılmış ve tek bir ulusun dar hapisanesine hapsetmiştir⁴⁵⁴. Esasen Maurras, eleştirmeye çalıştığı etnik temelli Alman milliyetçilik anlayışının zeminini hazırlayan ulusun doğallığı ve biricikliği fikirlerinden çok da farklı şeyler söylememektedir. Eleştirdiği Alman milliyetçilik anlayışı ile kendisinin izlediği milliyetçilik anlayışı arasındaki fark benzetme yerindeyse baş parmak ile işaret parmağı arasındaki fark kadardır. Konumları, yetenekleri, fizik büyüklükleri, kullanım alışkanlıkları farklı olsa da iki parmak da aynı ele bağlı olarak aynı yerden türemiştir. Benzer şekilde Maurras'ın eleştirdiği etnik Alman milliyetçilik anlayışı ve Maurras'ın kendi milliyetçilik anlayışı, farklı vurgular ve tonlar içerse de kana, biricikliğe ve benzersizliğe gönderme yapan düşünsel zeminden iktisap edilen anlamlar üzerinden kurulmuştur.

1.5.2. Modernist kuram: Milleti doğuran milliyetçilik⁴⁵⁵

Milliyetçilik, pek çok bilim insanı için siyasi bir hareket olarak modern zamanın ürünüdür⁴⁵⁶. Bu yaklaşımı takip eden çalışmaların ortak özelliği, millet ve milliyetçiliğin modern çağla ilişkilendirilmesidir. Millet ve milliyetçilik, bir nevi kapitalizmin, sanayileşmenin, merkezi devletlerin kurulmasının, şehirleşmenin ve laikleşmenin simbiyotik ilişkisinin bir sonucudur. Milliyetçiliği bu ilişkinin dışında düşünmenin imkânı yoktur. Modern zaman öncesinde milliyetçiliğin ortaya çıkması için lüzumu gereken sosyal, siyasal ve iktisadi şartlar mevcut değildi. Bu şartlar ancak modern zamanda oluşmuştur. Böylece milletler, modern çağda toplumsal bir ihtiyaç olarak doğmuştur. Bir başka ifadeyle milliyetçilik, milletleri meydana getirmiştir. Modernist yaklaşımın hangi tarihten itibaren milliyetçilik çalışmalarının gündemine geldiğine dair net bir tarih vermek zor olsa da Karl Deutsch'un *Nationalism and Social Communication* ve Elie Kedourie'nin *Nationalism* isimli çalışmaları aşağı yukarı bir fikir vermektedir. Sırasıyla 1953 ve 1960 yıllarında yayınlanan bu çalışmalar, modernist bakış açısının emarelerinin görüldüğü çalışmalar olmuştur. Bu yıllardan itibaren milliyetçilik üzerine

⁴⁵⁴ Maurras, s. 271-272.

⁴⁵⁵ Bu başlık Özkırımlı'nın "Milletlerden Önce Milliyetçilik: Modernistler" başlığından esinlenerek oluşturulmuştur. Bkz.: Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, s. 96.

⁴⁵⁶ John Hutchinson ve Anthony D. Smith, "Introduction (Theories of Nationalism)", in John Hutchinson ve Anthony D. Smith (Ed.), *Nationalism*, New York, Oxford University Press, 1994, s. 47.

çalışanların pek çoğu modernist kuramın çizdiği bakış açısını benimsemiştir. Bununla birlikte modernist kuram, takibi bitmiş bir çerçeve değildir. 1980'li yıllarda etno-sembolcü kuramın eleştirilerine maruz kalsa da modernist kuramın günümüzde hala devam ettiğini söylemek mümkündür⁴⁵⁷.

Karl Deutsch, modernist bakış açısının emarelerinin görüldüğü ilk çalışmalardan olan *Nationalism and Social Communication*'ın sunuş bölümüne, çalışmasının sosyal bilim literatüründeki bir boşluğu doldurmayı hedeflediğini belirleterek başlamıştır. Hans Kohn başta olmak üzere milliyetçilik üzerine çalışan kimi düşünürlerin çalışmalarının önemini teslim ettikten sonra bu çalışmaların, milliyetçi fikirlerin neden bazı zaman ve yerde güçlü bir yanıt bulduğu, bazı zaman ve yerde ise karşılık bulmadığı sorusunu cevaplamadığını belirtmiştir. Ekonomik gelişmenin, neden kimi yerde ulusal anlamda homojenliğe yol açarken kimi yerde heterojenliğe yol açtığı; ulusal duyguların neden tek bir yönde geliştiği; neden belirli durumlarda bir kişinin bir ulusa üyelikten diğerine geçişi mümkünken belirli durumlarda milliyetin bireysel iradenin üstünde nesnel bir gerçeklikmiş gibi geçişin mümkün olmadığı sorularının cevaplanması gerekmektedir. Ayrıca etnik milliyetçiliğin hangi koşullar altında mevcudiyetini sürdürdüğü, etnik bir milliyetin ekonomik durumla, gelirle, fırsat ve beklentilerle ilişkisinin ne olduğu, etnisitenin bireyler için nasıl ekonomik çıkarlardan ve kendilerini korumaktan daha önemli hale geldiği sorularının da cevaplanması gerekmektedir. Deutsch, bu soruları cevaplayabilmek için milliyetin hem objektif hem de sübjektif yönlerini ortaya koyan çalışmalara ihtiyaç olduğunu düşünmektedir. Çalışmasının bu ihtiyaca yönelik bir çalışma olduğunu belirtmiştir⁴⁵⁸. Deutsch bu çalışmada ilkçi yaklaşımın öne sürdüğü ulusun doğal, biricik ve benzersiz olduğuna yönelik tek boyutlu bakış açısını aşmaya çalışmaktadır. Kendinden önceki alışkanlıklar olan milliyetçi fikirlerin tarihi anlatmak veya milliyetçiliğin tanımını yapmaya çalışmak gibi doğrusal ve tek boyutlu bir analizin dışına çıkarak çok yönlü ve boyutlu bir bakış açısı geliştirmeye çalışmaktadır. İşte bu hususlar onu, modernist kuramın habercisi haline getirmiştir.

Elie Kedourie, *Nationalism*'de milliyetçiliğin felsefi temellerini, yapısını ve on dokuzuncu yüzyılda Avrupa'da yayılımını kolaylaştıran siyasi ve politik şartlarını; politik davranışlar üzerindeki etkisini; Orta ve Doğu Avrupa ile Orta Doğu'dan örnekler vererek dünyanın ulus temelinde egemen devletler şeklinde bölünmesinin ne ölçüde başarılı ve faydalı olduğunu, Milliyetçiliğin Avrupa dışında da ilgi çekici olmasının nedenlerini değerlendirmiştir⁴⁵⁹. Milliyetçi doktrini anlamak için, Avrupa'nın felsefi geleneğini incelemek ve süreç içerisinde nasıl yaygın hale geldiğini araştırmak gerekmektedir. Milliyetçiliğin on sekizinci yüzyılın sonlarında yaygınlaşması, filozofların fikirsel tartışmaları ve bu tartışmaların pratik

⁴⁵⁷ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, s. 96-97.

⁴⁵⁸ Karl W. Deutsch, *Nationalism and Social Communication, An Inquiry into the Foundations of Nationality*, Cambridge, The M.I.T. Press, 1953, s. v.

⁴⁵⁹ Elie Kedourie, *Nationalism*, New York, Frederick A. Praeger, 1961.

sonuçlarıyla meydana gelmiştir⁴⁶⁰. Ona göre ulusal kimliğin, milliyetçiliğin bir sonucu olması seçeneği; milliyetçiliğin, ulusal kimliğin sonucu olması seçeneğinden daha doğrudur⁴⁶¹. Görüldüğü üzere Kedourie'in analizi, milliyetçiliğin geçtiğimiz iki yüzyıldaki koşullarına odaklanmaktadır. Ulusları milliyetçiliğin doğurmuş olmasının daha doğru olduğunu düşünmektedir. Bu noktalar, onun modernist karakterini göstermektedir.

Modernist kuramcılarının ortak paydası, milliyetçiliği modernleşmenin ve modern çağın ürünü olarak görmeleridir. Bu ortak payda haricinde, modernistler arasında ciddi görüş farklılıkları vardır⁴⁶². Bu nedenle pek çok düşünür ve yazar modernist kuramları kendi içinde sınıflama yoluna gitmiştir. Modernist kuramları; Smith sosyokültürel versiyon, sosyoekonomik versiyon, siyasal versiyon ve ideolojik versiyon⁴⁶³; Özkırmımlı ekonomik dönüşüm, siyasal dönüşüm ve toplumsal-kültürel dönüşüm⁴⁶⁴; Breuilly milliyetçi düşüncede ve bilinçte dönüşüm, toplumsal dönüşüm, milliyetçilik ve siyasi modernleşme⁴⁶⁵ şeklinde sınıflamıştır. Esasen bu farklı sınıflamalar birbirine büyük ölçüde benzemektedir. Sınıflama başlıkları farklı olsa da muhtevaları, benzer şeyleri içermektedir. Bu çalışmada da benzer yöntemle başvurulup modernist kuramlar sosyokültürel yaklaşımlar, siyasal yaklaşımlar ve sosyoekonomik yaklaşımlar olarak sınıflanmıştır.

1.5.2.1. Sosyokültürel Yaklaşımlar

Sosyokültürel yaklaşımlar, milliyetçilik analizinde toplumsal ve kültürel alanda meydana gelen değişimlere vurgu yapmaktadır⁴⁶⁶. Breuilly, bunu toplumsal dönüşüm başlığı altında ele almıştır. Gellner'in perspektifinden, kültür, modern toplumlarda ayrı bir alan haline gelmiş ve sanayileşme sürecinde bir kimliğe temel oluşturacak şekilde dönüşmüştür. Ayrıca kültür, standart bir ulusal kültürün inşa edilmesini sağlamaktadır⁴⁶⁷. Dolayısıyla sosyokültürel unsurlar, milliyetçiliğin analizinde önemli bir araçtır. Ortaya koydukları kuramlarda, sosyokültürel unsurları nispeten öne çıkarmaları nedeniyle Ernest Gellner, Benedict Anderson ve Miroslav Hroch'un düşünceleri sosyokültürel yaklaşım altında ele alınmıştır.

⁴⁶⁰ Elie Kedourie, *Avrupa'da Milliyetçilik*, Çev. Haluk Timurtaş, İstanbul, Köprü Kitap, 2017, s. 23.

⁴⁶¹ Spencer ve Wollman, *Milliyetçilik*, s. 95.

⁴⁶² Özkırmımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, s. 74, 97.

⁴⁶³ Smith, *Milliyetçilik ve Modernizm*, s. 33.

⁴⁶⁴ Özkırmımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, s. 97.

⁴⁶⁵ John Breuilly, "Approaches to Nationalism", in Gopal Balakrishman (Ed.), *Mapping The Nation*, New York, Verso, 1996, s. 157-158.

⁴⁶⁶ Özkırmımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, s. 146.

⁴⁶⁷ Breuilly, "Approaches to Nationalism", s. 161.

1.5.2.1.1. Yüksek kültür olarak milliyetçilik: Ernest Gellner

Ernest Gellner'in milliyetçiliğe bakış açısı, kendinden önceki bakış açılarından sert biçimde ayrılmıştır. Kendinden önce milliyetçilik çalışmalarında yararlanılan sosyoloji, siyaset bilimi ve tarih disiplinlerinden gelmeyen Gellner, milliyetçiliğe felsefe ve antropoloji zaviyesinden yaklaşmıştır. Felsefi yanı, toplumun objektif bilgisine ampirik ve rasyonel yollardan ulaşılabileceği; antropolojik yanı ise fikirlerin toplumsal örgütlenmenin bir işlevi olduğuyla ilgilidir. Ona göre toplumsal örgütlenme ve kültür, modernlik için ayırt edici bir fonksiyondur. Yani milliyetçilik, modernliğin bir fonksiyonudur. Günümüz toplumlarının, geçmişteki yaşam deneyimlerinin etkisiyle medyana geldiği varsayımını reddetmiştir. Onun bakış açısı, önceki toplumsal düzen ve fikirlerden bir kopuşu ifade eden modernizmle oldukça barışıktır⁴⁶⁸. Bu barışıklıktan, ulus ve milliyetçiliğin modern çağa ait kavramlar olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Gellner, çok önemli bir toplumsal dönüşüm olarak on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılda milliyetçiliğin gelişimine ilişkin genel bir teorik açıklamasının olduğunu belirtmiştir. İnsanlığın toplumsal şartlarında ciddi ve aşikâr değişimler yaşanmıştır. Ona göre günümüzde milliyetçiliğin yaygın ve normatif olduğu bir dünya, milliyetçiliğin olmadığı bir dünyadan oldukça farklıdır. Girift ve iç içe geçmiş kültür tiplerini içeren bir örgütlenme ile istendik bir durum olarak 'kültür' bakımından birbirinden oldukça farklılaşan bir örgütlenme arasında büyük farklar vardır. Egemenliği kültüre bağlayan ulus-devlet için toplum içinde kültürel homojenliği sağlamak bir başarı ölçüsüdür. Fransız Devrimi'nin ardından ulus devlet modeli, siyasi bir norm haline gelmiştir. Bunun nasıllarını ve niçinlerini makul ve ciddi itirazlarla karşılaşmayan genellemelerden başlayarak ampirik bulgularla açıklayan genel bir teorisinin olduğunu iddia etmiştir. Güçlü bir iddia ortaya koyduğunu kabul eden Gellner, iddiasının milliyetçilik bağlamında tarihsel toplumsal değişimi farklı bir şekilde açıkladığını belirtmiştir. Ona göre tarihte meydana gelen büyük dönüşümlerin çoğu, defalarca açıklama girişimlerini tetiklemiştir. Ancak açıklamalar nadiren kesin, yeterli ve ikna edici olmuş; çoğunlukla ihtimalleri belirten ve kısmi nitelikte olmuştur. Buna karşılık milliyetçiliğin inandırıcı ve ikna edici bir açıklaması vardır⁴⁶⁹. Gellner daha da ileri giderek milliyetçilik üzerine geliştirdiği modelin ikna ediciliğini, muhtemelen Öklid'in kesinlik arz eden geometrik hesaplamalarını kastederek öklidvari olduğunu iddia etmiştir. O, ortaya koyduğu modele o kadar güvenmiştir ki modelin kabul edilmemesinin ve onaylanmamasının imkânsız olduğunu dile getirmiştir. İnsanların modelini kabul etmemesinin kendisi için üzücü olduğunu belirtmiştir⁴⁷⁰. Gellner, geliştirdiği milliyetçilik kuramının, milliyetçilik bağlamında neredeyse bütün olguları

⁴⁶⁸ John Breuilly, "Sunuş", in *Uluslar ve Ulusçuluk*, Çev. Büşra Ersanlı ve Günay Göksu Özdoğan, İstanbul, Hil Yayın, 2006, s. 26.

⁴⁶⁹ Ernest Gellner, "The Coming of Nationalism and Its Interpretation: The Myths of Nation and Class", in Gopal Balakrishman (Ed.), *Mapping The Nation*, New York, Verso, 1996, s. 98-99.

⁴⁷⁰ Gellner, "The Coming of Nationalism and Its Interpretation: The Myths of Nation and Class", s. 110-111.

açıkladığını iddia etse de bu iddianın bütünüyle doğru olmasının imkânı zayıftır. Anca şu da var ki Gellner'in milliyetçilik konusunda yazdıkları ciddi anlamda ikna edicidir.

Ernest Gellner, milliyetçiliği "siyasal birim ile ulusal birimin çakışmalarını öngören siyasal bir ilke"⁴⁷¹ şeklinde tanımlamış ve oldukça eğreti durduğunu vurguladığı iki farklı ulus tanımını dile getirmiştir. Birinci tanıma göre iki insan ancak aynı kültürü taşıyorlarsa aynı ulustandır. Bu tanımdaki kültür; düşünce, işaret, çağrışım, davranış ve iletişim biçimlerini ele alan geniş bir sisteme karşılık gelmektedir. İkinci tanıma göre iki insan ancak aynı ulustan olduklarını kabul ediyorlarsa aynı ulustandır. Bu tanıma göre uluslar, insanların iradeleriyle yaratılmış ve uluslar insanların sadakat, inanç ve dayanışmasının bir sonucu olarak doğmuştur. Örneğin bir grup insanı veya bir ülkede yaşan insanları ulus yapan şey; kendi gruplarının başka ulus/gruplardan farklılaşarak ortak özellik göstermesi değildir. Onları ulus yapan şey, birbirlerinin hak ve sorumluklarını kabul ederek aynı ulusa ait olduklarını kabullenişleridir. Birinci tanım kültürel ikinci tanım ise iradeci bir tanımdır. İki tanım da milliyetçiliğin anlaşılmasında önemli iki unsuru vurgulamakla birlikte ikisi tek başına meseleyi aydınlatmakta yeterli değildir⁴⁷². Gellner'in ulus ve ulusçuluğa ilişkin perspektifi, şu ifadelerinde genel manada ortaya çıkmaktadır:

"İddialı, ancak geçerli paradoks şudur: Uluslar ancak ulusçuluk çağı bağlamında tanımlanabilirler, yoksa sanılabileceği gibi tam tersi bir ilişki içinde değil. 'Ulusçuluk çağı' şu ya da bu ulusun uyanışı ve kendini siyasal anlamda kabul ettirışinden değildir. Daha çok, genel toplumsal koşullar, sadece seçkin azınlıklara değil, bütün halka mal olan standartlaşmış, türdeş, merkezi olarak denetlenen yüksek kültürlerin oluşmasına elverdiğinde, iyi tanımlanmış bir eğitim sisteminin denetlediği ve bütünleşmiş kültürler, insanların gönüllü olarak ve çoğu kez şevkle özdeşleştikleri hemen hemen tek birimi oluşturlar"⁴⁷³.

Görülmektedir ki Gellner'in ulus kavrayışı, kültürel ve iradeci yaklaşımı, kabul edilebilir bulmakla birlikte eksik bulmaktadır. O, ulusun tanımında ulusçuluk çağına vurgu yapmakla ulusun modern zamanların ürünü olduğuna işaret etmekte, ulusu ulusçuluk çağında ortaya çıkan ve bu çağın şartlarıyla çerçevelenen bir kavram olarak bütünleşmiş, ortak ve en önemlisi yüksek bir kültür olarak ele almaktadır.

Gellner'e göre insanlarda ve toplumlarda, içinde yaşadıkları düzeni doğal ve mutlak olarak görme eğilimi vardır. Bu nedenle yaşadıkları düzeni sorgulamazlar veya ispatlarla onu güçlendirmeye çalışırlar. Ancak gerçek şu ki insanların fikirleri ve toplumsal düzen; durağan, doğal ve verili değildir⁴⁷⁴. Gerçek şu ki hiçbir şey doğal değildir⁴⁷⁵. Ona göre yirminci yüzyılın en büyük paradoksu, eşi benzeri görülmemiş bir hız ve derinlikte toplumsal ve entelektüel

⁴⁷¹ Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, s. 71.

⁴⁷² Gellner, s. 78.

⁴⁷³ Gellner, s. 137.

⁴⁷⁴ Ernest Gellner, *Plough, Sword and Book, The Structure of Human History*, Londra, Collins Harvill, 1988, s. 11.

⁴⁷⁵ Ernest Gellner, *Thought and Chance*, Chicago, The University of Chicago Press, 1964, s. 150.

değişim yaşanmasına rağmen bunun esas olarak tarih dışı veya tarih karşıtı olarak algılanmasıdır. Son dönemlerde şekillenen ancak tam anlamıyla ortaya konmamış bir insanlık tarihi vizyonunu, gün yüzüne çıkarma girişimine ihtiyaç vardır⁴⁷⁶. Bu girişimin bir sonucu olarak Gellner, insanlığın üç temel aşamadan geçtiğini belirtmiştir. Birbirinden kökten farklı olan toplumlardan birincisi avcı-toplayıcı, ikincisi tarım, üçüncüsü sanayi toplumdur. Her toplum, bu toplumsal aşamaların hepsinden geçmek zorunda değildir. Yani zorunlu bir gelişim modeli yoktur. Kimi toplumlar bu aşamaların herhangi birinde sıkışıp kalabilmektedir. Avcı-toplayıcı toplumdan doğrudan sanayi toplumuna geçiş yapmak mümkün değildir. Yani ileriye doğru, bir toplumun önündeki toplum aşamasını geçmeden bir sonraki topluma geçmesinin imkânı yoktur. Bununla birlikte sanayi toplumundan tarım toplumuna veya tarım toplumundan avcı-toplayıcı topluma şeklinde geriye gidiş akla yatkın olmakla birlikte olasılık dışıdır. Diğer taraftan hiçbir kaçınılmaz kader ve içsel zorunluluk avcı-toplayıcı toplumu tarım toplumuna, tarım toplumunu sanayi toplumuna geçmeye zorlamamaktadır. Bu geçişin müsebbibi, zamanın koşullarının ta kendisidir⁴⁷⁷.

Avcı-toplayıcı toplum; üretmek, biriktirmek ve depolamak için çok az araca sahip olmak ya da hiç sahip olmamak üzerinden tanımlanmaktadır. Bu toplum, yaşamak için buldukları ve öldürdükleri şeylere bağımlıdır. Küçük bir yapıya sahip olan avcı-toplayıcı toplumda düşük düzeyde iş bölümü yapılmıştır⁴⁷⁸. Yuval Noah Harari de benzer yönde düşünmektedir. Ona göre avcı-toplayıcı insanların yaşamıyla ilgili çok az şey kesindir. Bu insanları, tarım ve sanayi döneminde yaşayan insanlardan ayıran en önemli fark sınırlı sayıda eşyaya sahip olmalarıdır. Günümüz sanayi toplumu insanları arabalara, tek kullanımlık çocuk bezlerine, karton sütlere, bardaktan kaşığa yeme alışkanlıklarına, oyun için plastik kartlara ve yüz bin kişilik stadyumlara, romantik ilişkiler için hediyelere, hava alanlarına, dinlenme ve düğün salonlarına, mabetlere sahiptir. Buna daha milyonlarca örnek vermek mümkündür. Avcı toplayıcı insanlar bunların hiçbirine sahip olmadığı için zihinsel, dini ve duygusal yaşamlarının büyük bir bölümünü bu eşyalar olmadan geçirmiştir. Avcı toplayıcı toplulukların en önemli niteliği birbirinden ayrılma biçimleridir. Her topluluğun kendi dili, dini, kuralları ve adetleri vardır. Bunu günümüzdeki avcı-toplayıcı yaşamdan iktisap edilen bir örnekle açıklamak gerekirse, Güney Avustralya'da yaşayan bir topluluk, baba soyuna esas olan ataerkil klanlar şeklinde yaşarken Kuzey Avustralya'da yaşayan bir topluluk ana soyuna esas olan anaerkil klanlar şeklinde yaşamıştır. Birisinde toprak esasına göre kabile aidiyeti oluşurken diğerinde kişiden kaynaklanan bir aidiyet oluşmuştur. Avcı toplayıcı toplulukların bir diğer özelliği etnik ve kültürel farklılıkların muazzam derecede olmasıdır. Örneğin otuz bin yıl önce İstanbul ve İzmir'de yaşayan bir avcı-toplayıcı grup çok büyük ihtimalle farklı dili konuşuyordu. Birinin barışçıl, diğerinin savaşçı; birinin komün yaşam, diğerinin çekirdek aile yaşamı sürüyor, birinin tahtadan heykeller yaparak diğerinin dans ederek ibadet ediyor olma ihtimali çok yüksektir.

⁴⁷⁶ Gellner, *Plough, Sword and Book*, s. 13.

⁴⁷⁷ Gellner, s. 16.

⁴⁷⁸ Gellner, s. 16.

Yani çeşitlilik ve farklılıklar çok fazlaydı⁴⁷⁹. Avcı toplayıcı toplumdaki eşya eksikliği ve her türlü farklılığın çokluğu sanayi toplumuna has olan insanların bütünlüklü bir yapı meydana getirmesini engellemiştir. Bu da Gellner'in bakış açısıyla ulus şeklinde bütünlüklü bir yapının, neden sanayi döneminde meydana geldiğini açıklamaktadır.

İkinci toplum türü, tarım toplumdur. Tarım toplumu, avcı toplayıcı toplumdaki farklı olarak yiyecek üretme ve depolama kapasitesiyle birlikte diğer zenginlik biçimlerini üretme kapasitesine sahiptir. Bunlar araçlar, eşyalar, silahlar, sembolik değeri olan mallar ve kültürel anlamı olan nesnelerdir. Tarım toplumları büyük bir boyuta ulaşma kapasitesine sahiptir. İşgücüne ve güvenliğe duyulan ihtiyaç, üremeye atfedilen değeri artırmış ve nüfusları sürekli artma eğilimi göstermiştir. Tarım toplumları kendi bünyesinde, derin farklılıklar gösteren ayrıntılı bir iş bölümüne de sahiptir⁴⁸⁰. İnsanlık tarihinde, tarım toplumu, devletin ortaya çıkışıyla birlikte anılmaktadır. Bu toplumda, okuryazarlık ve kendi içinde farklı alanlarda uzmanlaşmış bir ulema katmanı ortaya çıkmıştır. Ancak okuryazar olmanın bütün tarım toplumlarının tipik özelliği olduğunu söylemek yanlıştır. Tipik tarım toplumlarının örgütlenişine bakıldığında iki birimle karşılaşmaktadır. Birisi tarımsal üretim yapan üretici topluluktan; diğeri tabakalaşmış ve yatay olarak ayrılmış katmanlar halindeki askeri, idari, ruhban ve tüccarların meydana getirdiği yöneticilerden oluşmaktadır. Yönetici sınıf, tarımsal üreticilerden yani köylülerden keskin bir biçimde ayrılmıştır. Yönetici azınlık sınıf, uzmanlık alanlarına göre asker, kâtip, rahip, idareci, kentli şeklinde kendi arasında farklılaşmıştır. Yönetici sınıfın hem geneli hem de alt tabakaları bakımından türdeşleşme değil, kültürel farklılaşma işlemektedir. İşleyen bu sistem, yatay bir kültürel bölünmeyi sağlamaktadır. Tipik tarım toplumlarının örgütlenişinin ikinci birimini tarımsal üretim yapan sıradan insanlar oluşturmaktadır. Bu insanlar, hem tepedeki yönetici azınlık tabakadan ayrılmış hem de kendi içinde dikey çizgilerle birbirinden ayrılmıştır. Burada da yönetici sınıfta olduğu gibi kültürel farklılaşma belirgin biçimdedir. Tarım toplumundaki üretici küçük köylü toplulukları, siyasi gereklilikten ziyade ekonomik ihtiyaçlarla kendi içine dönük bir yaşam sürmektedir. Belirli bir yörenin dilleri bile çok farklı lehçelerle farklılaşmıştır. Bu toplulukta hem devlet hem de insanlar için kültürel türdeşleşme ihtiyacı doğmamıştır. Tarım toplumu içindeki tipik gerçeklik, siyasal birim ile kültürel sınırın örtüşmesine olanak sağlayan bir örgütlenmenin olmamasıdır. Eğer milliyetçilik, böyle bir dönemde gündeme gelseydi kabul görme ihtimali çok düşük olurdu. Çünkü kültür ve iktidarın birbirine yönelmesi, milliyetçi düşüncenin temel konusudur. Tarım toplumunda bu kavramlar birbirine yönelmemiştir⁴⁸¹. Gellner'in tarım toplumu anlatısına bakıldığında kültürel çeşitlilik ve farklılaşma temel meseledir. Yöneticiler ve yönetilenler birbirinden farklılaştığı gibi yönetici ve yönetilenler de kendi içinde birbirinden

⁴⁷⁹ Yuval Noah Harari, *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens, İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi*, İstanbul, Kolektif Kitap, 2015, s. 56-59.

⁴⁸⁰ Gellner, *Plough, Sword and Book*, s. 16-17.

⁴⁸¹ Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, s. 79-83.

farklılaşmaktadır. Dolayısıyla tarım toplumunda, kültürel bir farklılaşma olgusu hakimdir. Buradan da milliyetçiliğin nasibine hiçbir şey düşmemektedir.

Üçüncü toplum türü, sanayi toplumudur. Sanayi toplumunda kültür ve siyaset ilişkisi köklü bir değişime uğramış, yüksek bir kültür toplumu tanımlanmaya ve toplumun bütününe yayılmaya başlamış, yönetim de bu kültürü desteklemek mecburiyetinde kalmıştır. Gellner'e göre milliyetçiliğin sırrı burada yatmaktadır⁴⁸². Sanayi toplumuyla birlikte tarım toplumunun büyük farklılıklar içeren karmaşık yapısı benzersiz bir dönüşüme uğramıştır⁴⁸³. Sanayi toplumu, tahmin edilebilir ve devamlı bir gelişme anlayışına dayanarak sürdürülebilir ve devamlı bir büyümeyle varlığını sürdüren tek toplumdur. Bu toplumda, sürekli gelişme isteği ve ideali hakimdir. Geçmişte, toplumlar, icatlarla ilerleme kaydetmiş ancak bu, hiçbir zaman sürekli olmamıştır. Sürekli olmasına dair bir beklenti olmamıştır. İlerlemenin sürekli olması yönündeki arzu ve beklenti ancak özel bir durumun gerçekleşmesiyle yani sanayi toplumuyla meydana gelmiştir. Sanayi toplumunda insanlar; türdeş, sistematik ve ayrımcı olmayan yasalarla tanzim edilen ve sürekli keşiflere gebe yeni bir düzenle karşılaşmıştır. Eski düzen, farklı sınıfları ve hiyerarşik yapıları olan çeşitli ve değişken alt birimlerden oluşan bir yapıya sahipken yeni dünya üniter bir yapıya sahip olmuştur⁴⁸⁴.

Sanayi toplumunun bir ürünü olan milliyetçilik, "karmaşık ve sürekli, zincirleme ilişkiler içinde değişen *belirli bir tür* iş bölümünden"⁴⁸⁵ hareketle meydana gelmiştir. Bu toplum, hareketli ve eşitlikçidir. Gellner bunu açıklarken Adam Smith'in yüksek verimliliğin karmaşık ve incelmış bir iş bölümü gerektirdiği fikrini hatırlatmaktadır. Mesleklerin hızlı ve devamlı değişimi, insanların hayatları boyunca aynı iş ve konumda kalmaması sonucunu doğurmaktadır. Söz konusu hareketlilik bir tür eşitlikçilik doğurmuştur. İnsanların iş ve konumlarının sürekli değişim gösterdiği bu toplumda, tabakalar arası geçişi engelleyen derin uçurumlar oluşmamıştır. Tarım toplumu durağan ve farklılaşmış iken sanayi toplumu hareketli ve eşitlikçi olmuştur. Ayrıca tarım toplumunda istikrar önemliken sanayi toplumunda hareketlilik önemli hale gelmiştir. İki toplum arasındaki fark, iş bölümünde derin ve gizli niteliktedir. Gelişmiş bir tarım toplumu ile sanayi toplumundaki iş bölümü karşılaştırılmasında farklı ölçütler kullanılmalıdır. Sanayi toplumunda çeşitli işlevler için çeşitli uzmanlık alanları gelişmiştir. Örneğin araba tamircileri bile tamir ettikleri arabanın markasına göre uzmanlaşmaktadır. Sanayi toplumunun nüfusu fazla olduğu için çok sayıda iş bölümü vardır. Bu durum ilk ölçüte göre ilk bakışta görülebilecek bir durumdur. Konuya farklı bir ölçütle bakıldığında esasen tarım toplumunun, gelişmiş bir sanayi toplumundan daha karmaşık bir iş bölümüne sahip olduğunu söylemek mümkündür. Sanayi toplumunda uzmanlıkların sayısı fazla olmakla uzmanlıklar arasındaki mesafe azdır. Tarım toplumunda ise uzmanlıklar arasındaki mesafe oldukça fazladır.

⁴⁸² Gellner, s. 91.

⁴⁸³ Gellner, s. 93.

⁴⁸⁴ Gellner, s. 96-97.

⁴⁸⁵ Gellner, s. 99.

Tarım toplumundaki uzmanlıklar, çok erken yaşlardan başlayarak insanın kendini adadığı ve hayatı boyunca devam eden bir eğitimle kazanılmaktadır. Örneğin zanaat ve el sanatları uzmanlığı, hemen herkesin, kısa zamanda edinebileceği beceriler değildir. Sanayi toplumundaki uzmanlıkların sırları, el kitapları aracılığıyla bütün uzmanlarca hemen edinilebilmektedir. Sanayi toplumundaki uzmanlar esasen, bütünüyle uzmanlaşmamış, standartlaşmıştır⁴⁸⁶. Yani sanayi toplumunda birbirine benzeyen çok fazla iş bölümü varken, tarım toplumunda birbirinden oldukça farklılaşmış sanayi toplumuna nazaran daha az sayıda iş bölümü vardır. Bu durum, tarım toplumunda daha derin, farklı ve karmaşık bir iş bölümü olduğunu göstermektedir.

Sanayi toplumunun başka bir ayırıcı özelliği genel ve örgün eğitime verilen önemdir. Sanayi toplumu; insanların okuryazar olması, rakamları kullanabilmesi, temel iş becerileri ile teknik ve toplumsal becerileri edinebilmesi için onları uzun ve ayrıntılı bir eğitime tabi tutmaktadır. İş yaşamında kullanılan beceriler, daha önce alınan temel eğitimin üzerine iş başında alınan kısa bir eğitimle edinilmektedir. Herkese açık olan örgün eğitim sayesinde başka başka işler için insanların kolayca eğitilebileceği varsayılmaktadır⁴⁸⁷.

Sanayi toplumu; evrensel bir okuryazarlığı ve sayısal, teknik ve genel bir gelişmişliği gerekli kılmaktadır. Mensupları bir işten diğerine geçiş yapmaya hazır ve hareketli olmak zorundadır. Yeni işin gereklerini kılavuzlar yoluyla takip edebilmek için örgün eğitimi tamamlamış olmalıdır. İşyerinde, daha önce hiçbir bağı olmayan insanlarla sürekli açık bir iletişim içinde olmak zorundadır. Ayrıca iletişimi de ortak ve standartlaşmış konuşma ve yazı diliyle gerçekleştirebilme becerisine sahip olmalıdır. Bu beceriyi sağlayan eğitim sistemi, hayati öneme sahiptir. Bunun toplumsal sonucu olarak kişiler, eğitim sayesinde iş bulmakta, onurlu, güvenli ve özsaygılı bir hayat yaşamaktadır. Sanayi toplumu insanı, eğitim sayesinde bu niteliklere sahip olabilmektedir. Bu sayede eğitim, sanayi toplumlarında evrensel hale gelmiştir. Sanayi toplumunda insanlar; toplum tarafından kabul görmek, toplumda yer edinebilmek, genel bir kültürel temeli elde edebilmek için kendisini eğitim mekanizmasına teslim etmektedir. Söz konusu eğitim mekanizması büyük, vazgeçilmez ve pahalı bir altyapıyı gerektirmektedir. Mevcudiyetini sürdürmesi için gerekli olan kaynağı karşılamaya toplumun büyük ve zengin örgütlerinin bile mali gücü yetmemektedir. Bunu karşılayacak tek yapı devlettir. Devlet eğitim mekanizmasının kaynak maliyetini üstelenirken aynı zamanda bu sürecin denetimini de sağlamaktadır. Bu sayede devlet ile kültür bağlantılı hale gelmektedir. Bağlantının birinci sonucu, kültürün sert ve kısıtlayıcı bir toplumsal düzenin meşruiyet kaynağı haline gelmesidir. İkinci sonucu, kültürün gereksinim duyulan ve paylaşılan bir ortam olarak toplum üyelerinin yaşamlarını sürdürdüğü ve üretimin gerçekleştirildiği asgari müşterek bir atmosfer halini gelmesidir. Kültür; herkesin var olduğu, konuştuğu ve ürettiği bir ortam olduğu

⁴⁸⁶ Gellner: 99-103.

⁴⁸⁷ Gellner, s. 103-104.

için herkes için kültür aynı olmalıdır. Artık yerel boyutlu, farklılaşmış, okuryazar olmayan, küçük ölçekli bir kültür yerine büyük ölçekli ve “yüksek bir kültür” var olmalıdır⁴⁸⁸.

Milliyetçilik her ne kadar kendini eski ve uykuda olan bir gücün uyanışı olarak tarif etse de milliyetçilik, derinlemesine içselleştirilmiş, eğitime bağımlı, her biri kendi devleti tarafından korunan yüksek kültürlerle dayanan yeni bir toplumsal örgütlenme şeklinin ürünüdür⁴⁸⁹. İnsanlık, sanayi toplumunu barındıran sanayi çağına girmesiyle birlikte milliyetçilik çağına da girmiştir. Sanayi toplumunun yarattığı kültürel türdeşlik, milliyetçilik olarak tezahür etmiştir⁴⁹⁰. Gellner, yüksek kültürün niteliklerini ortaya koymak için botanik bir benzetmeden yararlanarak kültürün farklı türlerini yabani ve bahçe bitkileriyle açıklamıştır. Yabani bitkiler, bilinçli bir çaba olmadan kendiliğinden yetişmekte ve üremektedir. Bu durum, sanayi toplumu öncesindeki kültüre benzemektedir. Öyle ki insanlar içinde, müşterek bir iletişim ve kurallar sistemi herhangi bir tasarım ve denetim olmadan nesilden nesille aktarılmaktadır. Bahçe bitkileri ise yabani türlerden elde edilmiş olmakla birlikte farklı nitelikleri vardır. Söz konusu bahçe kültürleri, okuryazarlıkla ve uzman personelin katılımıyla desteklenmektedir. Yeter sayıda, tam zamanlı ve görevine adanmış bir personel tarafından uzman öğretim kurumlarında beslenmezse kuruyup gidecektir. Bahçe kültürüyle kastedilen şey, sanayi toplumundaki yüksek kültürdür. Yüksek kültürler tarım toplumu zamanında belirgin hale gelmeye başlamıştır. Ancak sanayi toplumlarında olduğu gibi kendini tüm topluma dayatan bir konuma getirememiştir. Tarım toplumunda yüksek kültürler, siyasi birimin sınırlarını tanımlama durumunda olmamıştır. Sanayi toplumunda şartlar değişmiş ve yüksek kültür toplumun geneline yeni bir anlam kazandırmıştır. Yüksek kültür, koşulların ürünü olduğu için siyasal korunmaya ve desteğe ihtiyaç duymaktadır. Siyasal altyapısı olmadan varlığını devam ettirmesi mümkün değildir. Bu nedenle devlete ihtiyaç duymaktadır. Yüksek kültürün bakıcısı ve koruyucusu devlettir⁴⁹¹. Milliyetçilik, esasen, çeşitli alt kültürlerin halkın çoğunluğuna veya bütününe hâkim olduğu bir toplumda tek bir yüksek kültürün empoze edilmesidir. Yüksek kültürle okuldaki eğitimle elde edilen, akademik kriterler tarafından denetlenen, açık bir bürokratik ve teknolojik iletişimin ihtiyaçlarına göre titizlikle düzenlenmiş bir dilin toplumun geneline teşmil edilmesi kastedilmektedir. Milliyetçilik, sanayi toplumu öncesinde kendine özgü bir kültürü sürekli olarak üreten halk kültürüne dayanan yerel toplulukların girift yapısı yerine müşterek bir kültürün birleştirdiği, birbirlerine ikame olunabilen atomize olmuş bireylerin meydana getirdiği anonim olan ve kişisel olmayan bir toplumun inşa edilmesidir. “Bütün olup biten *gerçekten* budur”⁴⁹².

⁴⁸⁸ Gellner, s. 113-116.

⁴⁸⁹ Ernest Gellner, “*Nationalism and High Cultures*”, in John Hutchinson ve Anthony D. Smith (Ed.), *Nationalism*, New York, Oxford University Press, 1994, s. 63.

⁴⁹⁰ Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, s. 116-117.

⁴⁹¹ Gellner, s. 130-132.

⁴⁹² Gellner, s. 139-140.

Gellner, Edward Hallett Carr'ın *Milliyetçilik ve Sonrası*⁴⁹³ (1945) kitabındaki sınıflamasından da yola çıkarak milliyetçiliğin gelişim sürecini beş döneme ayırmıştır. Esasen Carr'ın sınıflamasında dört dönem vardır. Gellner buna beşinci bir dönemi eklemiştir⁴⁹⁴. Ona göre bu beş dönem kültürün egemen bir devletin sınırlarıyla örtüşmeyip insanların toplum içindeki durumunu ifade ettiği, istikrarlı bir toplumsal hiyerarşiye sahip milliyetçi olmayan toplumdan; örgün bir eğitim düzeni aracılığıyla müşterek bir kültürü paylaşan ve bu kültürle tanımlanan bir devlet tarafından müdafaa edilen, hareketli kitlelerden meydana gelen milliyetçi topluma geçişi tutarlı bir şekilde ortaya koymaktadır⁴⁹⁵. Gellner'e göre düzgün çalışan bir teori, tarım toplumundan sanayi toplumuna geçişte hangi aşamalardan geçildiğini tam olarak açıklamalıdır. Çünkü milliyetçilik kendisini sadece tarım toplumu-sanayi toplumu ikiliğinin uç noktasındaki sanayi toplumunda değil, bu geçişin bazı noktalarında da göstermektedir⁴⁹⁶.

Birinci dönem, etnisitenin henüz gün yüzünde olmadığı bir dönemdir. Bu dönemde etnisite ile politik meşruiyetin ilişkisine yönelik bir fikir, neredeyse yoktur⁴⁹⁷.

İkinci dönem, ulusal irredantizmin hâkim olmaya başladığı dönemdir. Bu dönemde önceden var olan siyasi sınır ve yapılar, etnisiteyle tehdit edilmiştir. Eski sınırlar, milliyetçiliğin baskısı altındadır⁴⁹⁸. Bu dönemde görülen irredantist milliyetçilik, bir ulusun bir bölümünün başka bir devletin egemenliği altında yaşadığı durumda ortaya çıkmaktadır⁴⁹⁹. Başka bir devletin egemenliğinde yaşayan etnik gruplar devlet için bir tehdit olarak konumlanmıştır.

Üçüncü dönem, ulusal irredantizmin zafer dönemidir. Ancak bu zafer kendi içinde bir mağlubiyeti de barındırmaktadır. Bu dönemde çok kimlikli imparatorluklar yıkılmıştır. Hanedanların ve dinin politik meşruiyeti de çökmüştür. Bunun yerini meşruiyet kaynağı olarak milliyetçilik almıştır. Süreç içerisinde bir etnik grupla kendini özdeşleştiren grupların etkisiyle, ulusun kendi kaderini tayin hakkı çerçevesinde bir takım küçük devletler kurulmuştur. Yeni kurulan devletlerin de yeni sorunları ortaya çıkmıştır. Bu devletler, bünyesinden ayrıldıkları önceki büyük devletin barındırdığı azınlık kadar kendi bünyesinde azınlıklar barındırmıştır. Yani küçük devletlerin bağımsızlık zaferleri, kendi içinde bir mağlubiyeti de içermiştir⁵⁰⁰.

Dördüncü dönemi Gellner, İkinci Dünya Savaşı'nda Nazilerin kendi operasyonlarına verdikleri isim olan *Nacht und Nebel* (Gece ve Sis) olarak isimlendirmiştir. Bu dönemde, savaşın gizli taraflarının olması gerekliliği örtüsü altında yapılan hareketlerde, ahlaki kriterler askıya alınarak milliyetçilik ilkesi çerçevesinde siyasi-bölgesel birimlerde etnik bir türdeşlik yaratma

⁴⁹³ Bkz.: Edward Hallett Carr, *Milliyetçilik ve Sonrası*, Çev. Osman Akın, İstanbul, İletişim Yayınları, 1990.

⁴⁹⁴ Breuilly, "Sunuş", s. 58.

⁴⁹⁵ Gellner, *Milliyetçiliğe Bakmak*, s. 51-52.

⁴⁹⁶ Gellner, "The Coming of Nationalism and Its Interpretation: The Myths of Nation and Class", s. 111.

⁴⁹⁷ Gellner, s. 111.

⁴⁹⁸ Gellner, s. 111.

⁴⁹⁹ Snyder, *The Dynamics of Nationalism*, s. 48.

⁵⁰⁰ Gellner, "The Coming of Nationalism and Its Interpretation: The Myths of Nation and Class", s. 111-112.

faaliyetleri acımasızca icra edilmiştir. Milliyetçiliğin ilkeleri, eski ve zararsız asimilasyonist yöntemlerle değil, katliam ve zorunlu göçle gerçekleştirilmeye çalışılmıştır⁵⁰¹. Gellner, bu dönemin gaddarlığını, Herder'in Darwin ile biyolojizme doğru Nietzscheci bir bakış açısıyla birleştirilmesine bağlamaktadır⁵⁰². Bu isimler ulusal anlamda tekliği, benzersizliği, doğallığı, verili olmayı, akıl-duygu dikotomisinde duyguya yapılan tercihi hatırlatmaktadır. Hatırlanan bu hususlar, Nazi vahşetinin gerekçelerini oluşturmuştur.

Beşinci dönem, milliyetçiliğin taleplerinin büyük ölçüde karşılandığı bir dönemdir. Bu dönemde milliyetçilik, tamamen ortadan kalkmasa da genel refah arttığı ve kültürel yakınlaşma gerçekleştiği için uysallaşmıştır⁵⁰³. Gellner, bu dönemi geç endüstrileşme dönemi olarak da ifade etmektedir. Geç endüstrileşme, belirli yerlerde ve belirli oranda etnisiteye bağlı duygu ve düşmanlıkların azalmasını sağlamıştır. Gellner, bunu, Yakınsama Kuramının argümanlarıyla açıklamıştır. Gelişmiş ülkeler benzer süreçler yaşadıklarında birbirine benzemeye başlamaktadır. Dilsel farklılıklar anlamsal olmaktan çıkıp fonetikselle hale gelmektedir. Kavramlar farklı biçimde ifade edilse de birbirine yaklaşmaktadır. Genel zenginlik halinde, herkes, kaybedecek çok şeyi olduğunun farkına vardığı için nefret duyguları körelmektedir⁵⁰⁴.

Gellner'in milliyetçiliğin serüvenini anlattığı beş dönemden farklı olarak bir de etnik vurgu bakımından Avrupa'da Batı'dan Doğu'ya doğru giden dört farklı zaman dilimi olduğunu belirtmiştir⁵⁰⁵. Breuilly'e göre Gellner'in zaman dilimleri, yapısal ilkelerden taviz vermeden kronoloji ile coğrafyayı birleştiren bir sınıflamadır⁵⁰⁶. Bu sınıflama, zaman dilimiyle birlikte belirli bölgelere de denk gelmektedir. Sınıflama, Avrupa'daki belirli bir bölgenin belirli bir zamandaki fotoğrafını çekmektedir.

Birinci bölge/zaman dilimi, Avrupa'nın en batısındaki, Atlantik kıyılarındaki devletlerle ilgilidir. Burada, modern çağ öncesinde, güçlü haneden devletleri hüküm sürmüştür. Londra, Madrid, Lizbon ve Paris'te, siyasi sınır, tam anlamıyla olmasa da kültürel ve dilsel sınırlarla kabaca örtüşmüştür. Bu nedenle milliyetçiliğin yükseldiği çağda, kültürel homojenliği sağlamak için sınırların değiştirilmesine ihtiyaç çok az olmuştur. İrlanda Cumhuriyeti'nin kuruluşu, bunun tipik bir örneğidir. Dolayısıyla bu zaman diliminde, ulusal bir kültür yaratmak için köy kültürlerinin araştırılması, kodlanması ve idealize edilmesi gibi faaliyetler pek gerçekleşmemiştir⁵⁰⁷. Birinci bölge Britanya, Fransa ve İspanya gibi önceden mevcut olan devletin temelinden vücut bulan ulusların ortaya çıktığı on dokuzuncu yüzyıldaki Batı Avrupa'ya

⁵⁰¹ Gellner, "The Coming of Nationalism and Its Interpretation: The Myths of Nation and Class", s. 112.

⁵⁰² Gellner, *Milliyetçiliğe Bakmak*, s. 51.

⁵⁰³ Gellner, "The Coming of Nationalism and Its Interpretation: The Myths of Nation and Class", s. 112.

⁵⁰⁴ Gellner, *Milliyetçiliğe Bakmak*, s. 51.

⁵⁰⁵ Gellner, s. 52.

⁵⁰⁶ Breuilly, "Sunuş", s. 59.

⁵⁰⁷ Gellner, *Milliyetçiliğe Bakmak*, s. 52.

karşılık gelmektedir. Bu bölgede, yüksek kültür ve siyasi merkezler, sanayileşme ve milliyetçilik çağından önce birbirine yaklaştırmıştır⁵⁰⁸.

İkinci bölge/zaman dilimi, Kutsal Roma İmparatorluğu'nun bulunduğu bölgeyle ilgilidir. Buradaki Alman ve İtalyanlar, Reform ve Rönesans hareketlerinden itibaren ve hatta bu dönemden önce, uzun süredir var olan yüksek bir kültüre ve güçlü bir okuryazar sınıfa sahip olmuştur. Alman edebiyatını inşa edenler, yazma kurallarını bir sistematığa bağlasalar da yeni bir ulusal kimlik inşa etme zorunluluğunda kalmamışlar, mevcut olanı pekiştirmişlerdir. Benzer durum İtalyanlar için de geçerlidir. Milliyetçilik, bu bölgede, sadece, modern ulusu inşa etmek için gerekli olan yüksek kültürü sağlayacak siyasi çatıyı sağlamıştır⁵⁰⁹. On dokuzuncu yüzyılın sonlarındaki Orta Avrupa'nın bazı bölgelerini içeren ikinci dönemde, siyasi parçalanmayla birlikte yüksek kültür görülmeye başlamıştır⁵¹⁰.

Üçüncü bölge/zaman dilimi, daha farklı bir duruma beşiklik etmiştir. İkinci bölgenin daha doğusundaki bu bölgede, milliyetçiliğin serüvenini ortaya koyan ve yukarıda açıkladığımız beş dönem, eksiksiz biçimde yaşanmıştır. Bölgenin tipik özelliği, geliştirilen yüksek bir kültürün ve onu koruyan siyasi bir mekanizmanın olmamasıdır. Buraya, çok kimlikli imparatorluklar ve sosyal tabakaları ile muazzam çeşitlilikteki bir halk kültürü karmaşası hakimdir. Milliyetçilik için elzem olan kültür ve devlet birlikteliği yoktu. Milliyetçiliğin önünde engel teşkil eden bu durumun, birliktelikle sonuçlanması gerekiyordu. Bunu sağlamak adına gerçekleştirilen milliyetçi hamleler kaba kuvveti doğurmuştur⁵¹¹. Bu dönemde milliyetçilik, imparatorlukların karşısında konumlanarak yüksek kültürün hâkim olduğu devletlerin kurulmasını sağlamıştır. Eski Habsburg ve Osmanlı İmparatorluğu yıkılmıştır. Ancak SSCB'de farklı bir durum yaşanmıştır. Haneden imparatorluğunun yıkılmasından sonra yeni imparatorluk olan SSCB kurulmuştur. SSCB'de milliyetçilik, herhangi bir hanedan imparatorluğunda olduğundan daha sert ve acımasız şekilde bastırılmıştır⁵¹².

Dördüncü bölge/zaman dilimi, üçüncü bölgenin daha da doğusundadır. Dördüncü bölge 1920'li yılların başına kadar üçüncü bölgeyle benzer nitelik göstermiştir. Bu dönemde Rus İmparatorluğu, SSCB'ye dönüşerek dramatik biçimde, yeni bir yönetimle, tutkuyla benimsenip uygulanan ve zalimce empoze edilen bir ideolojiyle tekrar canlanmıştır. Süreç içerisinde 1945'teki hareketle üçüncü bölgenin büyük bir bölümü 1989'daki dağılmaya kadar SSCB tarafından dördüncü bölgeye dahil edilmiştir. SSCB'de uygulanmaya çalışılan sosyalizm, sivil toplumu tahrip ederek hiçbir ekonomik ve politik farklılığa müsaade etmediği gibi milliyetçiliğe de alan bırakmamıştır. Ancak milliyetçiliğin gelişimini sağlayan koşullar mevcudiyetini koruduğu için SSCB'deki sistem zayıflamaya başladığında milliyetçilik tüm

⁵⁰⁸ Breuilly, "Sunuş", s. 59.

⁵⁰⁹ Gellner, *Milliyetçiliğe Bakmak*, s. 53.

⁵¹⁰ Breuilly, "Sunuş", s. 59.

⁵¹¹ Gellner, *Milliyetçiliğe Bakmak*, s. 53-54.

⁵¹² Breuilly, "Sunuş", s. 59.

şiddetiyle gün yüzüne çıkmıştır⁵¹³. SSCB'nin dağılma sürecindeki ulusal hareketler ve dağıldıktan sonra, bulunduğu topraklarda kurulan ulus devletler bu durumun olgusal kanıtıdır.

1.5.2.1.2. Hayali cemaat olarak ulus: Benedict Anderson

Benedict Anderson, 1936 yılında babasının işi nedeniyle Çin'in Kunming kentinden doğmuştur. Anderson, Çin'e özgü şeylerle dolu bir evde ve kökeni İrlanda'ya yabancı beslenme alışkanlıklarıyla büyüdüğünü ifade etmektedir. Çin'de doğması nedeniyle Asya'ya ilişkin pek çok bağlantısını dile getirmiştir. Bununla birlikte Anderson, anne ve babasının aile kökenini kastederek, aile kökeninin, farkında olmadan kendi hayatında yönlendirici bir rol oynadığını belirtmiştir. Annesinin kök ailesinin tipik bir İngiliz, babasının kök ailesinin İrlanda milliyetçiliği peşinden giden İngiliz-İrlanda karışımı bir kökene sahip olduğunu dile getirmiştir. Ailesinin İrlanda milliyetçiliğine yönelik ilgisi onu etkilemiştir. Bu nedenle on bir yaşından itibaren İngiltere'de eğitim görmesine rağmen kendini İngiliz olarak hayal etmenin zor olduğunu dile getirmiştir⁵¹⁴. Anderson'un hem aile geçmişi hem de yaşantısı, dünyanın farklı kıtalarında, farklı şartlarda, birbirinden farklı zamanlar yaşayan ulusları deneyimleme fırsatı sunmuştur.

Ona, milliyetçilik çalışmaları içinde özgül bir yer bahşeden *Hayali Cemaatler* (1983) kitabını Anderson, "Çin doğumlu, üç ülkede büyüyen, eski bir İngiliz aksanıyla konuşan, İrlanda pasaportu taşıyan, Amerika'da yaşayan ve kendini Güneydoğu Asya'ya adanmış birinin yazdığı tuhaf bir kitap"⁵¹⁵ şeklinde tanımlamıştır. Hayali Cemaatler kitabı, milliyetçilik çalışmalarında açık ara en çok referans gösterilen kitaptır⁵¹⁶. Kitabın sonuna, sonradan eklenen *Hayali Cemaatler'in Jeo-Biyografisi Üzerine* başlıklı bölüm, kitabın bu başarı serüvenine ilişkindir⁵¹⁷. Kitabın ve Anderson'ın, milliyetçilik çalışmalarında oldukça önemli ayrıksı bir tarafı vardır. Onun milliyetçilik çalışmaları, merkezine Avrupa'yı almamıştır. Çağdaşlarından ve kendinden öncekilerden farklı olarak milliyetçiliğin Amerika'da ortaya çıktığı, oradan Avrupa'ya yayıldığını iddia etmiştir. Analizlerini Güneydoğu Asya'dan seçtiği olgularla yapmıştır⁵¹⁸.

Anderson, milliyetçilik çağının sona geldiği kehanetinin doğru olmadığını düşünmektedir. Aksine, milliyetçilik, evrensel olarak siyasi yaşamın en meşru unsurudur. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Çin ve Vietnam gibi ülkelerde gerçekleşen devrimler, kendilerini ulus minvalinde tanımlamıştır. Bu devletler, devrim öncesinde bulundukları bölgenin, kendilerine,

⁵¹³ Gellner, *Milliyetçiliğe Bakmak*, s. 54-55.

⁵¹⁴ Benedict Anderson, *Language and Power: Exploring Political Cultures in Indonesia*, Jakarta, Equinox Publishing, 2006, s. 2-3.

⁵¹⁵ Anderson, s. 10.

⁵¹⁶ John Breuilly, "Benedict Anderson's Imagined Communities: A Symposium", *Nation and Nationalism*, Cilt 22, Sayı 4, 2016, s. 626.

⁵¹⁷ Anderson, *Hayali Cemaatler*, s. 233-259.

⁵¹⁸ Breuilly, "Benedict Anderson's Imagined Communities: A Symposium", s. 626.

geçmişin mirası olduğunun ve orada kök saldıklarının altını çizmişlerdir. Vietnam, Kamboçya ve Çin arasında çıkan savaşların güçlü bir Marksist temeli olduğunu söylemek doğru değildir. Çin ile Sovyet çatışmaları, Sovyetlerin Almanya, Macaristan, Çekoslovakya ve Afganistan'a müdahaleleri sosyalizmi savunmak çerçevesinde yorumlanmıştır. Ancak bu yorumun doğru olmadığını bugün rahatlıkla söylemek mümkündür. Anderson, Hobsbawn'ın Marksist devletlerin biçim ve töz bakımından milliyetçi oldukları iddiasını hatırlatarak bu iddiaya katıldığını belirtmiştir. Ayrıca, bu, sadece sosyalist devletlerle sınırlı değildir. Birliğini sağladığı düşünülen kadim milletlerin karşısına, kendi sınırları içerisindeki alt milliyetçilikler çıkmaktadır. Öyle ki Birleşmiş Milletler her geçen gün genişlemektedir⁵¹⁹.

Milliyetçilik gerçeği, aşikâr bir şekilde dünya gündemindedir. Olgusal gerçekliği çırılçıplak göz önünde olsa da ulus, milliyet ve milliyetçilik kavramlarının tam anlamıyla analizi bir köşede dursun kavramların daha tanımlanma aşamasında ciddi belirsizlikler vardır. Anderson, milliyetçiliğin Marksist kuram nazarında “rahatsızlık veren bir *anomali*”⁵²⁰ olduğunu dile getirmiştir. Hayali Cemaatler kitabının temel amacı, bu anomalinin yeterli bir açıklamasını yapmaktır. Buna da milliyetçiliğin “özel bir kültürel yapım türü”⁵²¹ olduğu varsayımından başlamıştır. Milliyet ve milliyetçiliğin tam olarak anlaşılabilmesi için tarihsel mevcudiyetlerini nasıl elde ettiklerinin, anlamlarının zamansal değişiminin, günümüzde nasıl duygusal meşruiyet kaynağı olduklarının analiz edilmesi gerekmektedir. Anderson kültürel yapıntı olarak ifade ettiği milliyetçiliğin; on sekizinci yüzyıl sonunda yaratıldığını, farklı tarihsel odakların girift ortaklığından meydana geldiğini, bir kez yaratıldığında farklı coğrafyalara dağılarak, farklı politik ve ideolojik görüşlere eklenerek modüler hale geldiğini düşünmektedir⁵²².

Anderson'a göre milliyetçilik kuramcıları, üç paradoksla karşılaşmaktadır. Birinci paradoks, tarihçilerin ulusu nesnel olarak modern, milliyetçilerin öznel olarak kadim görmelerinden kaynaklanmaktadır⁵²³. İkinci paradoks, milliyetin teoride bir *tümellik* olarak kabul edilmesine rağmen pratikte *tikel* tezahürlerinin görünmesinden kaynaklanmaktadır. Üçüncüsü milliyetçiliğin pratikte yani siyasal yaşamda güçlü, felsefi alanda yetersiz olmasından kaynaklanmaktadır. Milliyetçilik kendisine Hobbeslar ve Marxlar yaratamamıştır. Anderson, milliyetçiliğin içinde bulunduğu güçlüğün, bir ideoloji olarak kabul edilmesinden

⁵¹⁹ Anderson, *Hayali Cemaatler*, s. 19-21.

⁵²⁰ Anderson, s. 21.

⁵²¹ Anderson, s. 22.

⁵²² Anderson, s. 21-23.

⁵²³ Anderson'un bu görüşüne katılmamız mümkün gözükmemektedir. Tarihçilerin ulusa nesnel, milliyetçilerin öznel baktığı ve tarihçilerin ulusu modern zamanların ürünü, milliyetçilerin ise kadim geçmişin ürünü gördüğü şeklindeki toptancı varsayımın hatalı olduğunu düşünüyoruz. Hobsbawn'ın da vurguladığı gibi tarihçiler kimi zaman uluslar için bir geçmiş veya bir tarih üretmiştir. Dolayısıyla tarihçilerin ulusların modern nesnelliğini savunduğu iddiası kimi tarihçiler için doğrudurken pek çoğu için yanlıştır.

kaynaklandığını düşünmektedir. Ona göre milliyetçilik, liberalizm veya faşizm gibi ideolojik bağlamda değil; akrabalık ve din gibi kavramlar bağlamında düşünülmelidir⁵²⁴.

Anderson, her şeyden önce ulus kavramının işe yarar bir tanımının yapılmasının yararlı olacağını düşünmektedir. Ulusu, “hayal edilmiş siyasal bir topluluk”⁵²⁵ şeklinde tanımlamıştır. Hayal edilen bir topluluk olarak ulus, sınırlı ve egemendir⁵²⁶. O halde ulusun dört temel unsuru ortaya çıkmıştır: hayal edilmişlik, sınırlılık, egemenlik ve topluluk/cemaat.

Ulus hayal edilmiştir. Çünkü küçük çaptaki ulusların üyeleri bile ulusun diğer üyelerinin büyük çoğunluğunu tanımadıkları, onlarla tanışmadıkları ve tanışamayacakları, onlar hakkında hiçbir şey duymadıkları ve duymayacakları halde, onları, kendilerini de dahil ettikleri bir birlik ve beraberlik içinde tahayyül etmektedir. Anderson, benzer yönde olduğunu düşündüğü, ulusun varlığı için üyelerinin pek çok şeyi unutmaları gerektiğini vurgulayan Renan’ın fikrini hatırlatmaktadır. Ona göre birebir etkileşimin olduğu ilkel köyler dışında, bütün topluluklar hayal edilmiştir. Hatta belki bu köy topluluğu bile hayal edilmiştir. Toplulukları hayal edilme biçimlerine göre tasnif etmek gerekmektedir. Örneğin Cavalı köylüler, kendi aralarında bir bağ olduğunu bilmekle birlikte bu bağ, oldukça geçmişe uzanan akrabalıklara ve korunma ihtiyacına dayandırmıştır. Toplum kavramı, Cava diline günümüze çok da uzak olmayan bir zamanda ancak girebilmiştir. Bir kolektif grubun üyeliği ve üyelerinin bu kolektif grup bağlamında ifade edilmesi, yeni bir durumdur. Örneğin Fransız aristokrasisini tanımlayan bir kavrama üyelik, bunun bu şekilde hayal edilmesinden kaynaklanmaktadır. Bu sayede ‘X Kontu kimdir?’ sorusuna, ‘Y’in efendisi’ gibi bir cevap yerine, aristokrasinin bir üyesi olduğu yönünde cevap verilmektedir⁵²⁷. Anderson’un altını çizdiği nokta, bir ulus veya grubun hayal edilerek inşa edilmesi sayesinde ulus veya bir gruba üyeliğin söz konusu olmasıdır. Örneğin bir ada ülkesi olan Japonya’da yaşayan bir insan, matematiksel konumu belli olan bir ülkede yaşayan herhangi bir insanken, Anderson’un iddiasıyla bir Japon ulusunun hayal edilmesi sayesinde, salt o adada yaşayan bir insan olmaktan çıkıp bir Japon olmaktadır.

Ulus sınırlı biçimde hayal edilmiştir. Zaten ulusun sınırlı olarak hayal edilmesi gerekmektedir. Ulusun tüm insanlığı barındıracak bir kapsamda hayal edilmesi mümkün değildir. Topluluk ne kadar büyük olursa olsun, en büyüğünün bile belirli bir sınırı vardır ve bu sınırdan sonra başka bir ulusun mevcudiyeti başlamaktadır. Bazı çağlarda bütün gezegenin Hristiyan olduğu tahayyülünü taşıyan kimi Hristiyanlar gibi bütün insanlığın tek bir ulusun üyesi olduğu bir durum mümkün değildir⁵²⁸. Öyle ki herkesin tek bir ulusun üyesi olduğu bir durumda, ulus ve milliyetçilik tartışmaları bütünüyle dayanaksız kalacaktır. Renklerin çeşitliliği nedeniyle

⁵²⁴ Anderson, *Hayali Cemaatler*, s. 23-24.

⁵²⁵ Anderson, s. 24

⁵²⁶ Anderson, s. 24

⁵²⁷ Anderson, s. 24-25.

⁵²⁸ Anderson, s. 25.

renkler üzerine konuştuğumuz gibi ulus ve ulus üzerine görüşlerin çeşitliliği nedeniyle de milliyetçilik üzerine konuşuyoruz.

Ulus, egemen biçimde hayal edilmiştir. Ulus, Aydınlanma ve Fransız Devrimi'nin ilahi temelli hiyerarşik hanedanlıkları sarstığı bir dönemde ortaya çıkmıştır. Evrensel dinlerine sıkı sıkıya bağlı insanların bile dinlerinin çoklu gerçekliğinden kaçamadıkları bir çağda, uluslar, varlıklarını ispat etmiştir. Ulusun egemen hayal edilişi, egemen bir devletle tamamlanmaktadır⁵²⁹.

Son unsur, ulusun bir topluluk/cemaat oluşudur. İçerdiği fiili eşitsizlikler ve sömürü ilişkileri fark etmeksizin ulus, derin ve yatay bir yoldaşlık üzerine kuruludur. Geçtiğimiz iki yüzyılda yoldaşlığın getirdiği kardeşliğin yarattığı anlamla, milyonlarca insan, birbirini öldürmek yerine bu şekildeki sınırlı hayaller uğruna ölmeye razı olmuştur⁵³⁰.

Milliyetçiliğin geçtiğimiz iki yüzyılda, insanlardan büyük fedakarlıklar bekleyebilmesinin temelinde onun kültürel kökleri yatmaktadır. Uluslar, ancak ve ancak kadim ve insanların zihninde tartışmasız olan üç kültürel tasarımın muğlaklaşması durumunda hayal edilerek inşa edilmektedir. Birincisi, kutsal yazı dilinin varlığı inancıyla ilgilidir. İnsanlar kutsal yazı dillerinin hakikate ulaşma konusunda üstün tarafının olduğuna inanmıştır. Örneğin Hristiyanlıkta ve İslam'da kıtalararası kardeşlik yaratan şey, bu kutsal yazı anlayışıdır. İkincisi insanların doğal olarak diğer insanlardan farklı olan ve ilahi meşruiyetle hükmeden bir kral himayesinde örgütlendiği inancıyla ilgilidir. Doğallığa yapılan bu vurgu, insanların bağlılıklarının hiyerarşik ve merkezîyetçi tarafının olduğu varsayımını doğurmuştur. Üçüncüsü dünyanın ve insanların kökenlerinin zamansal açıdan aynılığı inancıyla ilgilidir. Söz konusu üç kültürel tasarımdan birincisi kardeşlik, ikincisi iktidar, üçüncüsü de zamanla ilgili inançlara ilişkindir. Bu inançlar bir araya geldiklerinde ölmek, kaybetmek, köleleşmek gibi insani dertlere anlamlar yüklemiş ve bir manada bunlardan kurtuluş reçetesi düzenlemiştir. Ancak tarihsel olarak yaşanan ekonomik, toplumsal ve bilimsel gelişmeler kültürel tasarımlara ilişkin inançların altını oymuştur. Bu nedenle kültürel tasarımların yeniden organize edilmesi gerekmiştir. İşte ulus, kültürel tasarımların etkisini yitirmeye başlamasıyla birlikte ihtiyaç üzerine hayal edilmiştir. Kapitalist yayıncılık bu hayali kışkırtmış ve verimli hale getirmiştir⁵³¹. Anderson da ekonomik değişimlerin kültürel değişimlere zemin hazırladığını savunmuştur. Milliyetçiliğe zemin hazırlayan sosyoekonomik değişim; genel manada kapitalizm, daha özel bir ifadeyle kapitalizm ve iletişim devriminin birlikteliğidir. Kapitalist yayıncılık sayesinde soyut topluluklar, yeni bir biçimle hayal edilmiştir. Bu hayal sayesinde, milliyetçiliğin temel taşları döşenmiştir⁵³².

⁵²⁹ Anderson, s. 25.

⁵³⁰ Anderson, s. 26.

⁵³¹ Anderson, s. 26, 55-56.

⁵³² Spencer ve Wollman, *Milliyetçilik*, s. 73-74.

Kapitalist yayıncılık, insanların, kendilerini, düşüncelerinin konusu yapmalarını ve kendilerini farklı insanlarla başka biçimlerde ilişkilendirmelerini sağlamıştır⁵³³.

Basılı kitapların meta haline dönüştüğü zaman ile yatay ve dünyevi tipte bir topluluk olan ulusların doğuş zamanı eş zamanlıdır. Ulus kavramının oldukça popüler olmasının etkenleri, karmaşık ve çeşitlidir. Ancak en önde gelen etken kapitalizmdir. Kapitalizmle birlikte kitap yayıncılığı sayesinde basılı malzemenin üretim ve dağıtımı artmıştır. Kitap yayıncılığı kapitalizmin obur pazar arayışının da etkisiyle gelişim göstermiştir. İlk yayınevleri, Avrupa'da kurulmaya başlanmıştır. Yayıncılık, sermaye sahibi kapitalistlerin denetiminde olan bir iş haline gelmiştir. Yayınlarını satmak ve kar elde etmek kaygısıyla yapılan bu işte, genele hitap edecek eserler tercih edilmiştir. Kapitalist yayıncılığın başlangıçtaki pazarı Avrupa'ydı. Yayıncılık faaliyeti, kitapların Latince basılmış olması ve Avrupa'da Latincenin az biliniyor olması nedeniyle yaklaşık 150 yılda doygunluğa ulaşmıştır. Bu nedenle kapitalist yayıncılık, Latince dışında halk dilini konuşan büyük topluluğun içerdiği potansiyeli fark etmiştir. Söz konusu farkındalık, yayınevlerini, halk dillerinde basılmış ucuz basım kitapların satışına yöneltmiştir⁵³⁴.

Ulusal bilincin gelişmesini destekleyen üç dışsal etken, kapitalizmin halk dillerine yönelişinin etkisini artırmıştır. Latincenin kendi bünyesindeki değişimiyle ilgili olan birinci etken, ulusal bilincin gelişmesinde en az etkiye sahiptir. Hümanistlerin Hristiyanlık öncesindeki edebiyatı canlandırarak kapitalist yayıncılık faaliyetiyle yaygınlaştırma çabaları eski yapıtlardaki dil ve üslubun Avrupa'da aydınlar tarafından taktir edilmesini sağlamıştır. Ancak zamanla Latince Kilise'nin ve gündelik yaşamın dilinden uzaklaşarak ezoterik bir nitelik kazanmıştır. İkinci etken, kapitalist yayıncılığa çok şey borçlu olan Reform hareketlerinin etkisiyle ilgilidir. Martin Luther'in 1500'li yıllarda dinle ilgili ileri sürdüğü tez ve kitapların basılması merkezi bir rol oynamıştır. Basımlar, genelin imkânlarıyla elde edilebilmiş ve basımlarda genele hitap edilmiştir. Luther'in ışık tuttuğu bu yoldan başkaları gitmiş, basılı malzemeyle yapılan ve Avrupa'ya hâkim olan dinsel propaganda mücadelesi başlamıştır. Protestan propagandayla ucuz basımlardan kar elde eden kapitalist yayıncılık, Latinceyi hiç bilmeyen kesimi hedef alarak kendisine büyük bir kitle oluşturmuştur. Kimi zaman bu kitleler, siyasi saiklerle yönlendirilmiştir. Üçüncü etken, mutlakiyetçi anlayışla bazı kralların halk dillerini idari merkezileşmeyi sağlaması için yaygınlaştırma çabalarıyla ilgilidir⁵³⁵.

Anderson, dilin ulusal bilincin oluşmasındaki etkisini yakın dönemlere tarihleyerek dilin doğal olduğu ve ulusal verili bir şey olduğu iddialarına mesafeli durmuştur. Ona göre insanlık dilsel çeşitliliğe mahkumdur. Dillerin yok olma ihtimali bile varken insanlığın bir dilde birleşme imkânı yoktur. İnsanların birbirlerini anlayamamaları durumu, kapitalizm ve yayıncılık faaliyetleri tek dili konuşan bir kitle meydana getirene kadar önemsiz bir mesele olarak

⁵³³ Anderson, *Hayali Cemaatler*, s. 26, 56.

⁵³⁴ Anderson, s. 57-59.

⁵³⁵ Anderson, s. 59-61.

kalmalıdır. Dilsel çeşitliliğe mahkûm oluşu, önemsemek gerekmektedir. Milliyetçiliğin kimi dilleri, kimi bölge ve birimlerde örtüştürmesi hatalı bir bakış açısidir. Dilsel çeşitlilik, kapitalizm ve teknoloji arasındaki etkileşimin önemini anlamak gerekmektedir. Bugün de geçerli olmak üzere matbaanın icadının öncesinde dünyada çok çeşitli diller konuşulmaktaydı. Kapitalist yayıncılık bu dillerden kimilerinin lehçelerini derleyerek bir yayın dili yaratmıştır. Matbaa aracılığıyla çoğaltılan ve piyasaya sürülebilen yayın dilleri yaratan kapitalizm, halk dillerinin derlenmesini sağlamıştır. Söz konusu yayın dilleri üç noktada ulusal bilincin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Birincisi, yayın dillerinin Latineden daha aşağı, halk dilinden daha yukarı seviyede bir iletişim ortamı yaratmasıdır. Bu sayede mahkûm olunan dilsel çeşitlilik içinde birbirini anlamayan insanlar birbirlerini anlar hale gelmiştir. Ayrıca insanlar kendi dil alanında olan insanları tanımış ve o insanlarla aynı alanda oldukları düşüncesini edinmişlerdir. Böylece ulus olmanın nüveleri atılmıştır. İkincisi, kapitalist yayıncılığın dile stabilite kazandırmasıdır. Stabillığın çağrıştırdığı değişmeyen ve kadim dil algısı, ulus için kilit bir rol oynamıştır. Üçüncüsü, kapitalist yayıncılığın bir iktidar dili yaratmasıdır. Bu iktidar dili eski halk dillerinden farklıdır. Yayın dilinin meydana getirilme sürecinde kimi lehçeler yayın dili olmaya daha uygun oluyordu ve bu lehçeler diğer lehçeleri asimile ediyordu, Yayın dillerinin stabilite kazanması ve aralarında statü farklarının oluşmasının altında, kapitalizm, teknoloji ve dilsel çeşitlilik arasındaki etkileşimden doğan ve çoğunlukla fark edilmeksizin gerçekleşen süreçler yatmaktadır. Zaten milliyetçilik tarihinde de pek çok şey böyle gerçekleşmektedir. Bazı şeyler ortaya çıkmakta, taklit edilmekte ve durumun gereklerine uygun bir modele bürünerek kullanılır hale gelmektedir. Özetle; kapitalizm, basım teknolojileri ve insanlığın dilsel çeşitliliğinin etkileşiminin meydana getirdiği maya, modern ulusların hamurunu hazırlamıştır⁵³⁶. Dile kurucu ve tali bir rol veren farklı bakış açıları birlikte düşünüldüğünde uluslaşma biçimleri her yerde aynı olmadığı için dilin ulus tanımında evrensel nitelik taşıması mümkün değildir. Ancak önem derecesi değişmekle birlikte uluslaşmış bir toplumda dil önemli bir ortaklık olarak kendini göstermektedir⁵³⁷.

Anderson milliyetçi fikirlerin on sekizinci yüzyıl sonları ile on dokuzuncu yüzyıl başlarında Amerika'da, daha sonra Avrupa'da çeşitli faktörlerin etkisiyle uyanmaya başladığını düşünmektedir. Milliyetçi fikirlerin uyanışında Amerika'daki faktör *criollo* grubudur⁵³⁸. Criollo, Amerika kıtasında doğmuş ve ebeveyni Avrupalı olan insanları tanımlamak için kullanılmaktadır. Ulusal kurtuluş mücadelesi olarak Amerika kıtasındaki ilk devletleri criollolar kurmuştur. Criolloların Avrupa'nın genelinden çok daha önce bir ulus hayal etmelerinin iki temel gerekçesi dile getirilir. Birincisi, İspanya İmparatorluğunun, merkezden yani başkent Madrid'ten kolonilere yönelik vergi, ticaret sınırlaması gibi müdahaleleri

⁵³⁶ Anderson, s. 63-67.

⁵³⁷ Bostancı, *Bir Kolektif Bilinç Olarak Milliyetçilik*, s. 66.

⁵³⁸ Spencer ve Wollman, *Milliyetçilik*, s. 76.

sıklaştırmasıdır. İkincisi, Aydınlanma'nın özgürlüklerden yana olan fikirlerinin yaygınlaşmasıdır⁵³⁹.

Ayrıca milliyetçi fikirlerin Amerika kıtasında filizlenmesinde oradaki toplumsal yapının iki parçası olan criollo-peninsulares grupları arasında toplumsal, statüsel, politik zeminde var olan fırsat eşitsizlikleridir. Tekrar hatırlatmak gerekirse criollolar, Amerika kıtasında doğmuş ve ebeveyni Avrupalı olan; peninsulares, Avrupa'da (İber Yarımadası) doğmuş Avrupalı olan insanı tanımlamak için kullanılmaktadır. Batı Amerika'nın genelinde, nüfus bakımından criollo nüfusu, peninsulares grubundan çok daha yüksek olmasına rağmen çok az sayıda criollo, yönetici veya psikopos olabilmıştır. Önemli mevkilere criollo grubuna mensup insanlar getirilmemiş, onların dikey yükselmelerinin önü kapatılmıştır. Aynı kökene sahip olmalarına rağmen açık bir şekilde Avrupa'da doğmuş olan peninsulares grubuna, Amerika kıtasında doğmuş olan criollo grubundan çok daha fazla önem verilmiştir. Durum öyle yerlere varmıştır ki İspanya'da doğmuş memurlar, Amerika kıtasından Avrupa'ya oradan tekrar Amerika'ya görev amacıyla seyahat edebilirken, Meksikalı veya Şilili criollo memurlar yalnızca sömürge sınırları içerisinde seyahat edebilmiştir. Buradaki seyahat, yalnızca yer değiştirme anlamında değil, statü olarak da başka konumlara gelebilmeyi içermektedir. Süreç içerisinde, sömürülen criollo grubu, kendilerine yapılan sömürüyle birlikte Amerika'da doğmuş olmanın kendileri arasında bir kader ortaklığı yarattığını fark etmiştir. Çünkü kurulan sistem dili, dini ve soyu aynı olmasına rağmen sırf Amerika'da doğması nedeniyle onları Avrupa'da doğmuş kardeşlerinin astı durumuna getirmiştir. Yaşanan bu durumlar, criollo grubunu kralların iktidarı için bir tehlikeye dönüştürmüştür⁵⁴⁰. Amerika'daki criollo-peninsulares karşıtlığı Amerika'da ulus bilinci ortaya çıkmadan çok önce vardı. Ulusal bilincin ortaya çıkması, kapitalist yayıncılığın sahneye çıkmasıyla meydana gelmiştir. Criollo grubunun basılı malzemeye ulaşması ulus fikrinin uyanmasını sağlamıştır. Amerika'da ulus tahayyülünde criollo memurlar ve taşralı criollo yayıncılar belirleyici rol oynamıştır⁵⁴¹. Amerika kıtasında bir gruba uygulanan eşitsiz muamele ulus fikrinin uyanmasına zemin hazırlamış ve kapitalist yayıncılık bu zeminden hareketle bir ulus hayal edilmesini sağlamıştır.

Milliyetçilik çağı, Amerika'dan sonra Avrupa'ya taşınmıştır. Avrupa'daki milliyetçilikte ulusal yayın dilinin oluşturulması siyasi ve ideolojik bir önem taşımıştır. Herder'in dil üzerine söyledikleri Avrupa'da milliyetçiliğin dil üzerinden gelişmesinde etkili olmuştur. On altıncı yüzyılda, Avrupalıların, dünyanın çeşitli yerlerinde yaptığı keşifler, Avrupa medeniyetinin tek ve üstün olduğu varsayımını çürütmekle birlikte Avrupa'nın dil üstündeki görüşlerini de radikal biçimde etkilemiştir. Keşfedilen yerlerdeki medeniyetlerin dilleri, karşılaştırmalı olarak incelenmeye başlanmıştır. Halk dillerinin kullanılışı ve ona verilen değer, yükselişe geçerken Latince ve Yunanca gibi diller onlarla eşitlenmeye başlanmıştır. On dokuzuncu yüzyılda,

⁵³⁹ Anderson, *Hayali Cemaatler*, s. 68, 71.

⁵⁴⁰ Anderson, s. 75, 78-80.

⁵⁴¹ Anderson, s. 83-84, 87.

Avrupa'da, halk dilleri üzerine çalışan leksikografların, gramercilerin ve filologların sayısı oldukça artmıştır. Bununla bağlantılı olarak sözlükler, insanların hayatına girmeye başladı. Balkanlarda Slovence, Hırvatça ve Bulgarca gibi yazınsal diller biçimlendi. Devletler, çeşitli halk dillerini devlet dili olarak belirledi. On dokuzuncu yüzyılın ayrıksı özellikleri olan okuryazarlık, ticaret, endüstri, iletişim ve devlet aygıtının büyümesi her haneden içinde dil üzerinden bir birlik yaratılması fikrini güçlendirmiştir. Halk dillerinden iktisap edilen devlet dilleri zaman geçtikte statü ve güç kazanmıştır. Tüm bunlar on dokuzuncu yüzyılda bağımsız bir ulusal devlet modeli yaratmıştır. Örneğin ulusal bir Macar devleti, Macarca konuşan ve okuyanların müşterekliğinden doğan bir aygıttı. Avrupa'daki bu tür milliyetçiliğin popülist tarafı ağır basmıştır. Söylemleri serflüğün kaldırılması ve köleliğin reddedilişi üzerineydi⁵⁴². On dokuzuncu yüzyılın özellikle ikinci yarısında, Avrupa'da, milliyetçi hareketler hanedanlar için bir tür kültürel ve siyasi sorun haline gelmiştir. Avrupa'da resmi milliyetçilik denen bir şey doğmuştur⁵⁴³. Resmi milliyetçilik, kendinden önce ortaya çıkan ve dilsel bölgeler aracılığıyla gelişen popüler milliyetçilik sayesinde doğmuştur. Resmi milliyetçilik, popüler milliyetçiliğin meydana getirdiği ulus tarafından dışlanan ve marjinalleştirilen haneden ve aristokrat grubun tepkileriyle şekillenmiştir. Resmi milliyetçilik popüler milliyetçilik tipinden uyarlanmış ancak daha muhafazakâr bir eğilim göstermiştir. Resmi milliyetçilik, "ulusla hanedanlık mülkü arasındaki aykırılığı"⁵⁴⁴ örten bir işlev görmektedir. Bu sebeple dünyada Macarlaştırılması gerekli olan Slovaklar ve İngilizleştirilmesi gerekli olan Hintliler gibi çelişkili durumlar ortaya çıkmıştır⁵⁴⁵.

Asya ve Afrika'da milliyetçiliği, sanayi kapitalizminin zaferlerini mümkün kılan küresel emperyalizmin yapıp etmeleri tetiklemiştir. Sömürge devletlerinde yaşayan yerliler, Amerika ve Avrupa'da zorlu deneyimlerden geçerek meydana gelen ulus ve milliyetçilik tiplerini görerek sömürgelerdeki milliyetçiliğin sözcüleri olmuşlardır. Amerika'daki criollo milliyetçilik, Avrupa'daki halk dili temelli milliyetçilik ve resmi milliyetçilik tipleri kopyalanmış, uyarlanmış ve geliştirilmiştir⁵⁴⁶.

Anderson'un milliyetçilik analizinde, iktidar kurumu olarak adlandırdığı *nüfus sayımı*, *harita* ve *müze* konularına; Anderson'un fikirleri ortaya konulurken ya yüzeysel değinilmekte ya da hiç değinilmemektedir. Nüfus sayımı, haritacılık ve müzecilik sömürge devletinin sahip olduğu alanı, bu alanın coğrafi konumunu, yönetilen insanların doğasını ve eskiliğinin meşruluğunu biçimlendirmektedir. Nüfus sayımlarında *Burmahılar*, *Tamilliler*, *Bengalliler*, *Diğer* şeklinde keyfi kimlik kategorileri oluşturulmuştur. Bu kategoriler kimi zaman içerdiği nüfus bakımından artırılmış, ikiye bölünmüş, birleştirilmiş ve yeniden düzenlenmiştir. Ancak siyasi anlamda güçlü

⁵⁴² Anderson, s. 88-96, 99, 103-104.

⁵⁴³ Anderson, s. 105, 108.

⁵⁴⁴ Anderson, s. 134.

⁵⁴⁵ Anderson, s. 133-134.

⁵⁴⁶ Anderson, s. 163-164.

olan kimlik hep mevcudiyetini güçlü bir konumda sürdürmüştür. İlk sayımlar etnik ve ırksal sınıflandırma yöntemini kullanmıştır. On dokuzuncu yüzyılın sonlarında yapılan sayımlarda yeni bir yöneme geçilmiş, sayımda temel olarak nicelleştirme hedeflenmiştir. Örneğin Cava'da sömürgecilik öncesinde nüfus sayımı asker listelerini ve vergi kayıtlarını düzenlemek için yapılmıştır. Bölgeye gelen Avrupalı sömürgeciler, ekonomik saiklerle konuya yaklaşmıştır⁵⁴⁷. Haritalar, bir sınıflama aracı olarak kullanılmıştır. Avrupalı devletler, güçlerinin yayılışını ve genişlemesini haritalar aracılığıyla göstermiştir. Avrupalılar, sömürgeleştirerek elde ettikleri toprakların mallarını tarihsel haritalarla meşrulaştırmıştır⁵⁴⁸. Benzer şekilde müzecilik faaliyetiyle bağlantılı olarak arkeoloji de siyasal mercekten yönlendirilmiştir⁵⁴⁹. Kısacası nüfus sayımı, harita ve müze iç içe geçerek sömürgeci devletin kendi mülkü olarak gördüğü sömürge topraklarını kendi niyetlerine göre şekillendirme arzusunun hem göstergesi hem de aracı olmuştur⁵⁵⁰.

1.5.2.1.3. Ulusal hareketin üç aşaması: Miroslav Hroch

Çek bir tarihçi ve siyaset kuramcısı olan Miroslav Hroch, milliyetçiliğin Orta ve Doğu Avrupa ülkelerindeki durumuyla ilgili olarak fikirleri itibar gören bir otoritedir⁵⁵¹. Hroch, ulus kavramının tanımı üzerine tarihçilerin, siyaset bilimcilerin ve sosyologların mütemadiyen sarf ettikleri çabanın modern siyasal düşüncenin en garip olgularından biri olduğunu düşünmektedir. Ona göre ulusal bilincin, milliyetçiliğin veya ulusal iradenin ulusları meydana getirdiği iddiası, subjektif bir iddiadır. Hroch, bu subjektif iddiaya katılmamaktadır. Toplumsal bir gerçeklik olan ulusun tarihsel bir kökene sahip olduğunu düşünmektedir. Onun kabulü, modern ulusun kökeninin toplumsal bir gerçeklik, milliyetçiliğin ise bu gerçeklikten doğan bir olgu olduğu yönündedir. Bununla birlikte ulus, toplumsal boyutunun dışında ebedi bir olgu veya doğal olarak verilmiş nitelikler ve semboller bütünü değildir⁵⁵².

Hroch'a göre ulus, toplumsal dinamikler bağlamında ele alınabileceği gibi kendine özgü ayırt edici nitelikler bağlamında da ele alınabilir. Ulusu, toplumsal dinamikleri bütün yönleriyle ele alan diyalektik bir kavrayışla ele almak gerekmektedir. Eğer ulus, salt kendine özgü ayırt edici nitelikler bağlamında ele alınırsa, ulusun değişmez ve olağanüstü niteliklerine vurgu yapılıyor demektir. Böylece ulus ayırt edici niteliklerin toplamı olarak görülür. Ulusun gerçek bir tanımı yapılmak isteniyorsa çıkış noktası olarak bireyin toplumsal konumunun bazı değişmez nitelikleri değil, bireyin toplumsal ilişkilerine odaklanılmalıdır. Bu çıkış noktası ulus ve

⁵⁴⁷ Anderson, s. 188-194.

⁵⁴⁸ Anderson, s. 198-200.

⁵⁴⁹ Anderson, s. 208.

⁵⁵⁰ Anderson, s. 210.

⁵⁵¹ Miroslav Hroch, *Avrupa'da Milli Uyanış, Toplumsal Koşulların ve Toplulukların Karşılaştırmalı Analizi*, Çev. Ayşe Özdemir, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011.

⁵⁵² Hroch, s. 21-22.

milletleşme bağlamında insanların toplumsal zeminde ilişkilerinin tespit edilmesini gerektirmektedir. Öyleyse ulus, belirli tip ve büyüklükteki toplumsal bir gruptur. Ulusun üyeleri, özdeş bir konum işgal etmedikleri için üyelerin hepsinin tek bir ilişkiye göre nitelenmesi doğru değildir. Görece sürekli olan ve tanımlanmış bir düzen içeren ulus üyeleri arasındaki ilişkinin bir anda feshedilmesi mümkün değildir. Bu nedenle, grup üyeliğinin doğasının kalıcı olması sağlanır ve üyeler arasında bir tür duygudaşlık oluşur⁵⁵³. Hroch'un ulus anlayışı şöyledir:

“...biz milleti bir yanda belirli toprak parçası üzerinde insan ve doğa arasındaki temel antagonizmaya bulunan çözümden neşet edip, diğer yanda doğayla insan arasındaki ilişkilerin insan bilincine yansımalarıyla ortaya çıkan iktisadi, bölgesel, siyasal, dinsel, kültürel, dilsel vb. gibi çeşitli türdeki ilişkilerin bileşiminden oluşan büyük bir toplumsal grup olarak kabul ediyoruz”⁵⁵⁴.

Hroch, söz konusu ulus anlayışının ulusların ortaya çıkışını açıklayabildiğini düşünmektedir. Bu anlayış, geçmişten bu yana uzun bir zamanda oluşan toplumsal grupların ve bu süreç içerisinde meydana gelen toplumsal değişimlerin anlaşılmasına imkân sağlamaktadır⁵⁵⁵.

Milliyetçilik ve kendi kaderini tayin hakkı, Batı'nın karşı karşıya olduğu olgulardır. Tarihçiler bunu yargılamak yerine açıklama yükümlülüğü altındadır. Bilimsel analiz sürecinin bir nesnesi olarak kendi kaderini tayin hakkı, özü itibarıyla ne iyidir ne de kötüdür. Bir tür sosyal ve siyasal iddia olarak algılanmalıdır. Bu iddia aşağıdan gelen bir talep olarak, yukarıyı, yani iktidarı rahatsız etmektedir. Dolayısıyla milliyetçi olarak nitelenen bu iddialar doğrudan reddedilmektedir. Hroch, sıklıkla dile getirildiği üzere kendi kaderini tayin hakkının Lenin veya Wilson tarafından icat edildiği kabulünü reddetmektedir. Siyasi bir faaliyet ve tarihsel bir değişim olarak kendi kaderini tayin hakkı ve buna dayanan iddialar, tarihsel bir sürecin ve on dokuzuncu yüzyılda gerçekleşen toplumsal ve siyasal hareketlerin son evresidir. Bu hareketleri milliyetçi kavramıyla nitelemek yanlış anlaşılmalara neden olmaktadır. Milliyetçilik, bir ruh hali olarak bireylerin kendi ulusunun değerlerini ve menfaatlerini diğer tüm ulusların değer ve çıkarlarından üstün tutmasıdır. Hroch, ulusal hareketler kavramını tercih etmektedir. Ulusal hareketi, bir ulusun bütün niteliklerini elde etmeye yönelik örgütlü gayretler olarak tanımlamaktadır. Ona göre somut bireyler tarafından somut faaliyetler olarak icra edilen ulusal hareketler, milliyetçilik gibi belirsiz bir kavramdan daha uygun bir araştırma nesnesidir. Bir ruh hali olarak milliyetçilik, ulusal hareketlerin türlerinden yalnızca birisidir⁵⁵⁶.

Avrupa'da ulusların meydana gelmesi, milliyetçiliğin ortaya çıkması ve yayılmasıyla birlikte değerlendirilerek yanlış bir yaklaşım sergilenmektedir. Ulusal fikirlerin ortaya çıkması ve

⁵⁵³ Hroch, s. 22-24.

⁵⁵⁴ Hroch, s. 24.

⁵⁵⁵ Hroch, s. 24.

⁵⁵⁶ Miroslav Hroch, “National Self-Determination from a Historical Perspective”, in Sukumar Periwal (Ed.), *Notions of Nationalism*, Budapeşte, Central European University Press, 1995, s. 65-66.

yayılması belirli toplumsal şartları gerektirmektedir. Hroch'a göre ulusların inşası, kimi entelektüellerin düşünsel projesi değildir. Entelektüeller, ancak ve ancak ulusların oluşması için gerekli olan toplumsal şartların meydana gelmesi durumunda bir ulus kurgusu yapma imkanına sahiptir. Ulus, zamansız bir olgu değildir. Avrupa'da ulus, uzun ve girift bir tarihsel gelişim sürecinin sonunda teşekkül etmiştir. Ulus adı verilen toplumsal grup ekonomik, politik, dilsel, kültürel, dini, coğrafi ve tarihsel unsurların etkisiyle meydana gelmiştir. Bu unsurlar, her ulus oluşum sürecine, aynı ve benzer oranlarda etki etmemektedir. Ancak ulus inşa sürecinde üç unsur öne çıkmaktadır. Birincisi, grubun veya onun özünü oluşturan çekirdek halinin kaderi olarak kabul edilen müşterek bir geçmişe ait anılardır. İkincisi, grubun dışındakilere oranla grubun içindekilere daha yüksek düzeyde sosyal bir etkileşim sağlayan dilsel ve kültürel bağların yoğunluğudur. Üçüncüsü, sivil toplum olarak örgütlenen grubun tüm mensuplarının eşitliği anlayışıdır. Ulus inşasının bu tür unsurları merkeze alarak gerçekleşmesi önceden programlanmış veya başladığı zaman durdurulamaz bir süreç karşılık gelmemektedir. Ulus inşası uzun bir aradan sonra tekrar başlayabileceği gibi başlayan bir süreç de yarıda kesilebilir⁵⁵⁷.

Hroch, çalışmalarında genellikle 1980'lerden bu yana komünizm sonrası ülkelerdeki yeni tür milliyetçilik ile on dokuzuncu yüzyılın klasik ulusal hareketlerini karşılaştırmıştır. Komünizm sonrası ülkelerden büyük ölçüde Doğu ve Orta Avrupa'daki ulusları kastetmiştir⁵⁵⁸. Sovyet yönetimi altında yaşayan Doğu ve Orta Avrupa'daki uluslar, bağımsızlıklarını büyük ölçüde veya tamamen kaybettiği tarihsel gerçekliği tecrübe etmiştir. Komünist ideolojinin siyasi, kültürel ve ekonomik egemenliği altında yaşamışlardır. Bu nedenle söz konusu ulusların kimi üyelerinin ulusal bir heyecan ve hararetle ulusdaşlarını ulusal varoluş zamanının geldiğine ikna etmeye çalışmaları anlaşılır bir durum olmuştur. İşte bu ikna çalışmaları, ulusal hareketlerin başladığı zamana denk gelmektedir. Ancak şunu da unutmamak gerekir ki ulusal hareketler çok daha eski bir olgudur. Ulusal hareketin iki tipinden söz edebiliriz⁵⁵⁹.

Birinci tip, on dokuzuncu yüzyılın başında, Avrupa'da az çok gelişmiş bir edebi dile, yüksek bir kültür geleneğine ve yerleşik yönetici elitlere sahip sekiz ulusu kapsamaktadır. Bunlar İngiltere, Fransa, İspanya, Hollanda, Portekiz, Danimarka, İsveç ve Rusya'dır. Bu birinci tip ulusal hareketlerde ulus oluşturma süreci, eşit vatandaşlardan oluşan bir topluluk olarak modern bir ulusa yönelerek ilerlemiş ve devletin siyasi modernleşmesinin ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilmiştir⁵⁶⁰. Bu tip harekete Almanları ve İtalyanları dahil etmek mümkündür. Almanlar

⁵⁵⁷ Miroslav Hroch, "From National Movement to the Fully-formed Nation: The Nation-building Process in Europe", in Gopal Balakrishnan (Ed.), *Mapping The Nation*, New York, Verso, 1996, s. 78-79.

⁵⁵⁸ Miroslav Hroch, "Nationalism and National Movements: Comparing The Past and The Present of Central and Eastern Europe", *Nations and Nationalism*, Cilt 1, Sayı 1, 1996, s. 35-44

⁵⁵⁹ Hroch, s. 37.

⁵⁶⁰ Hroch, s. 37.

ve İtalyanlar gelişmiş bir kültüre ve etnik açıdan türdeş elit sınıfa sahip olmasına rağmen o zaman ve koşulları içerisinde kendi devletini kuramamıştır⁵⁶¹.

İkinci tip, Çarlık Rusya, Büyük Britanya, İspanya, Danimarka, Habsburg ve Osmanlı imparatorlukları gibi çok etnik gruplu devletler altında yaşayan otuzdan fazla etnik grubu kapsamaktadır. Hroch, bu tür etnik grupları başlangıçta küçük ulus kavramıyla ifade ettiğini ancak son tahlilde bunları egemen olmayan etnik grup kavramıyla ifade etmeyi tercih ettiğini belirtmektedir. Bu tür egemen olmayan etnik grupların ayırksız özellikleri; kendilerine ait bir devletlerinin olmaması, edebi dillerinin sürekliliğinin zayıf olması ve kendi yönetici elitlerine sahip olmamasıdır. Süreç içerisinde bu grupların bazı üyeleri, eksiksiz bir ulusun niteliklerine sahip olmayı talep ederek ulusal hareket başlatmıştır. Ulusal hareketlere Yunan, Çek, Norveç ve İrlandalılar çok erken bir zamanda, 1800'li yıllarda; Fin, Hırvat, Slovenya, Flaman ve Galliler bir nesil sonra; Letonyalılar, Estonyalılar, Katalanlar ve Basklar ise on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında başlamıştır. Ulusal hareketler kimi durumlarda kitlelerin desteğini arkasına alarak tam teşekküllü bir ulusun zeminini hazırlamış kimi zamansa hareketler kitlelerin desteğini alamamıştır. Kimi zamansa Flamanlarda, Gallilerde ve Beyaz Rusyalılarda olduğu gibi ulusal hareketler, kitlesel desteğe çok geç erişmiştir. Milliyetçilik bu sürecin ana unsuru değil, ulusal hareketin bir bileşeni olmuştur. Milliyetçiliğin ulusal harekete tam manasıyla katılımı ve sürece üst düzey etkisi, ulusal hareketin bir kitle hareketi olduğu aşamada gerçekleşmiştir⁵⁶².

Söz konusu iki tip ulusal hareketin benzerlikleri ve farklılıkları bulunmaktadır. Üç benzerlikten söz edilebilir. Birincisi, her iki ulusal hareketin de eski bir rejimin ve onun değer sisteminin bir kriz yaşaması ve nihayetinde yok olmasıyla ortaya çıkmasıdır. İkincisi, ulus üyelerinin siyasi deneyimlerinin düşük düzeyde olmasıdır. Üçüncüsü, her iki hareketin de ulusal sınırı hem etnik hem de tarihsel sınırlarla tanımlamasıdır. İster etnik ister tarihsel sınırlarla tanımlansın, ulusal çıkarlar belirleyici rol oynamıştır. Benzerliklerinin yanında farklılıklardan da söz etmek mümkündür. Birincisi, ikinci tip çağdaş ulusal hareketlerde var olan yüksek düzeyde toplumsal iletişime, yeni elitlere duyulan ihtiyaç ve ciddi ekonomik buhranlar eşlik etmiştir. İkinci tip çağdaş ulusal hareketler bağımsızlık için mücadele ederken, birinci tip klasik ulusal hareketler genel olarak kabul görmeyen bir ulus için mücadele etmiştir⁵⁶³.

Hroch'a göre milliyetçilik, tıpkı Batı'da olduğu gibi rasyonel olmayan imalara sahip bir odak olarak Orta ve Doğu Avrupa'da gelişim göstermiştir. Klasik ulusal hareketlerden farklı talepleri olmakla birlikte bu talepleri üç tema altında birleştirmek mümkündür. Birinci tema, yerel dilin kaynaklık ettiği ulusal bir kültürün geliştirilmesi ve yerel dilin toplumun eğitim, yönetim ve iktisadi yaşamında kullanımının yaygınlaştırılmasıdır. İkinci tema, önceleri özerk bir yapı içerisinde, sonraları tam bağımsız olarak siyasi hakların kazanılması ve öz yönetimin elde edilmesidir. Üçüncüsü, tam teşekküllü bir toplumsal yapının yaratılmasıdır. Bu toplumsal yapıyı

⁵⁶¹ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, s. 180.

⁵⁶² Hroch, "Nationalism and National Movements", s. 37.

⁵⁶³ Hroch, s. 35.

eğitimli elitler, memurlar, girişimci sınıflar, özgür köylüler ve örgütlü işçiler oluşturmaktadır. Bu şekilde üç tema altında toplanabilecek olan ulusal hareketlerin taleplerinin hangi temayı öncelediği veya zamanı değişiklik gösterebilmektedir. Ulusal hareketlerin harareti, ancak ve ancak talepleri yerine geldiğinde sönmüştür⁵⁶⁴.

Hroch, ulusal hareketlerin tarihini üç aşamaya ayırmıştır⁵⁶⁵. Bu aşamalar, ulusal hareket sürecinde aktif olan öznelerin karakterlerine, rollerine ve etnik grupta uyanan ulusal binincin düzeyine göre birbirinden ayrılmaktadır. Başlangıç aşaması olan 'Aşama A'da aktivistler, egemen olmayan grubun dilsel, kültürel, sosyal ve tarihsel niteliklerini araştırmalarla ortaya çıkarmaya ve bu konuda bir farkındalık oluşturmaya çalışmaktadır. Bu aşamada kimileri, kendi gruplarının ulusa dönüşmeyeceğini düşünmektedir⁵⁶⁶. Aşama A, "salt kültürel, edebi ve folklorik" muhtevaya sahiptir⁵⁶⁷. 'Aşama B'de, ulusal bilinci uyandırmaya çalışan ve etnik grubu bir ulus yaratma projesi heyecanı içine çeken eylemci grup ortaya çıkmıştır. Eylemci grubunun hedefleri, önceleri, takipçi bulamamakla birlikte gün geçtikçe hatırı sayılır bir karşılık bulmuştur⁵⁶⁸. Aşama B'ye ulus fikrini yaymaya çalışan öncülerin politik kampanyaları hakimdir⁵⁶⁹. 'Aşama C'de tam teşekküllü bir toplumsal yapı oluşmuştur. Bu toplumsal yapıda nüfusun büyük çoğunluğu ulusal kimliğe büyük önem vermektedir. Böylece bir kitle hareketi oluşmaktadır. Bir kitle hareketine dönüşen ulusal hareketlere süreç içerisinde muhafazakâr, liberal ve demokratik tonlar eklenmiştir⁵⁷⁰. Ulusal hareketlerin B aşamasından C aşamasına geçmesi farklı biçimlerde olabilmektedir. Kimi zaman İrlanda'da görüldüğü gibi ulus devlet kurulmadan önce, kimi zaman ulus devlet kurulduktan sonra ulusun devletin bir sonucu olarak C aşamasına geçilmektedir. Kimi durumlarda ise Üçüncü Dünya ülkelerinde olduğu gibi devletler kurulduktan sonra bile ortaya çıkmayabilir. Hroch, ulusal hareketleri bu şekilde dönemselleştirmesinin amacının ulusal hareketler arasında anlamlı bir karşılaştırma yapmayı sağlamak olduğunu dile getirmiştir. Yapmaya çalıştığı şeyin, milliyetçilik bağlamında Avrupa'da yaşananları benzer kalıp ve aşamalarla açıklamaya çalışan eş zamanlı araştırmalardan çok daha fazlası olduğunu da ekler⁵⁷¹.

Üstün ve Karakurt'un, Hroch'un ulusal hareket aşamalarını Azerbaycan ulusal hareketi üzerinden değerlendirdikleri çalışma, Hroch'un ulusal hareket aşamalarını somutlaştıran iyi bir örnektir. Yazarlar, Hroch'un modelinin Azerbaycan ulusal hareketini anlamak ve açıklamak

⁵⁶⁴ Hroch, "From National Movement to the Fully-formed Nation: The Nation-building Process in Europe", s. 81.

⁵⁶⁵ Hobsbawm, *1780'den Günümüze Millet ve Milliyetçilik*, s. 27; Eric J. Hobsbawm, "Some Reflections on Nationalism", in T. J. Nossiter, A.H. Hanson, Stein Rokkan (Ed.), *Imagination and Precision in the Social Sciences*, Londra, Queen Square, 1972, s. 398; Hroch, "From National Movement to the Fully-formed Nation: The Nation-building Process in Europe", s. 81.

⁵⁶⁶ Hroch, "From National Movement to the Fully-formed Nation: The Nation-building Process in Europe", s. 81.

⁵⁶⁷ Hobsbawm, *1780'den Günümüze Millet ve Milliyetçilik*, s. 27.

⁵⁶⁸ Hroch, "From National Movement to the Fully-formed Nation: The Nation-building Process in Europe", s. 81.

⁵⁶⁹ Hobsbawm, *1780'den Günümüze Millet ve Milliyetçilik*, s. 28.

⁵⁷⁰ Hroch, "From National Movement to the Fully-formed Nation: The Nation-building Process in Europe", s. 81-82.

⁵⁷¹ Hobsbawm, *1780'den Günümüze Millet ve Milliyetçilik*, s. 28.

için fonksiyonel olduğunu dile getirmiştir. Aşama A'da, Azerbaycan'da kültürel çalışmalar artış göstermiş, Azerbaycan Türklerinin sosyal ve kültürel özgüllükleri gün yüzüne çıkarılmaya çalışılmış ve Azerbaycan Türkçesinden edebi bir dil inşa edilmeye çalışılmıştır. Aşama B'de, ulusal eylemciler, Azerbaycan ile Ermenistan arasında yaşanan etnik çatışmalardan dolayı ulusal ajitasyona sıklıkla başvurmuştur. Aşama C'ye geçişin emaresi, 1905 Rus Devrim'inde Çarlık Rusya'nın anayasal bir düzenleme yapması olmuştur. Bu süreçte Azerbaycan'da milliyetçilik siyasi teşkilatlarla desteklenerek toplumsal bir karşılık bulmuştur. 1917 Ekim Devrimi'nden sonra Azerbaycan ulusal hareketi, mevcut olan otorite boşluğundan yararlanarak Azerbaycan ulusal devletini kurmuştur. Böylece Aşama C tamamlanmıştır⁵⁷².

Horch, araştırma sonuçlarının, Orta ve Doğu Avrupa'daki herhangi bir ulusal hareket tipolojisi için, Aşama B ile Aşama C arasındaki geçiş ve ilişkinin merkezi bir öneme sahip olduğunu gösterdiğini dile getirmiştir. Diğer taraftan Orta ve Doğu Avrupa'daki herhangi bir ulusal hareket tipolojisinde, kanun önünde eşitliğe dayalı anayasal bir düzene geçiş de belirleyici roldedir. Buna göre Avrupa'da dört tür ulusal hareket vardır⁵⁷³.

Birinci tür ulusal hareketler, ulusal hareket aşamalarından Aşama B'ye karşılık gelmektedir. Bu tür ulusal hareketlerin başlangıcı, mutlakiyetçi bir yönetimin altında meydana gelmektedir. Bununla birlikte ulusal hareketin bir kitle hareketine dönüşmesi, politik sistemde radikal değişikliklerin olması ve örgütlü bir işçi hareketinin kendini göstermesiyle gerçekleşmektedir. Aşama B'nin öncüleri, ulusal programlarını siyasal çalkantıların hüküm sürdüğü koşullar altında geliştirmiştir. Çek'lerin Bohemya'daki ulusal hareketi veya Macar ve Norveç'in ulusal hareketleri birinci tür ulusal hareketlere örnektir. Çekler, Macarlar ve Norveçliler, Aşama B'ye 1800'li yıllarda geçmiştir. Süreç içerisinde Norveçliler 1814'te liberal bir anayasaya ve bağımsızlığa kavuşmuştur. Çekler ve Macarlar ise aralarında ciddi farklar olsa da 1848 devrimleri sırasında kendi ulusal programlarını inşa etmişlerdir⁵⁷⁴.

İkinci tür ulusal hareketler de birinci tür ulusal hareketler gibi eski mutlakiyetçi bir yönetimin altında başlamıştır. Ulusal hareketin kitlesel karakter kazanması, yani C aşamasına geçilmesi, anayasal bir devrimin gerçekleşmesine kadar ertelenmiştir. Ulusal hareketler kitlesel niteliğini anayasal bir devrimle kazanmıştır. Ulusal hareket aşamalarındaki bu değişiklik Litvanya, Letonya, Slovenya, Hırvatistan'da eşitsiz iktisadi kalkınmadan; Slovakya ve Ukrayna'da yabancı bir unsurun baskısı dolayısıyla yaşanmıştır. Hırvatistan 1830'lu, Slovenya 1840'lı, Letonya 1850'li ve Litvanya 1870'li yıllarda Aşama B'ye geçmiştir. Dolayısıyla Aşama C, bir miktar ertelenmiştir. Hırvatistan 1880'li, Slovenya 1890'lı yıllarda Letonya ve Litvanya ise 1905 devrimlerinde Aşama C'ye geçmiştir. Baskıyla Macarlaştırma politikası nedeniyle Slovakya C aşamasına ancak 1867 sonrasında geçebilmiştir. Benzer süreç Ruslaştırma politikası hüküm

⁵⁷² Kutay Üstün ve Metehan Karakurt, "Miroslav Hroch'un Yaklaşımı Bağlamında Azerbaycan Milli Hareketi", *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 10, Sayı 19, 2020, s. 211.

⁵⁷³ Hroch, "From National Movement to the Fully-formed Nation: The Nation-building Process in Europe", s. 82.

⁵⁷⁴ Hroch, s. 82.

süren Ukrayna'da yaşanmıştır⁵⁷⁵. Azerbaycan ulusal hareketi, ikinci tür ulusal hareket kapsamına girmektedir. Eski mutlakiyetçi Çarlık rejimi yönetimi altında filizlenen Azerbaycan ulusal hareketi, Aşama B'den Aşama C'ye geçmek için 1905 Rus Devrimi ile gerçekleşen anayasal değişiklikleri beklemiştir⁵⁷⁶.

Üçüncü tür ulusal hareketler, sivil toplumun olmadığı ve anayasal bir düzenin olmadığı eski mutlakiyetçi yönetim altındayken kitlesel bir hareket haline gelmiştir. Bu tür ulusal hareketlerin gerçekleştiği alanlar sınırlıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan gibi Avrupa'da yer alan topraklarında gerçekleşmiştir. Üçüncü tür ulusal hareketlere silahlı ayaklanmalar eşlik etmiştir⁵⁷⁷.

Dördüncü tür ulusal hareketler, Batı Avrupa'ya özgü gelişmiş kapitalist düzenin hüküm sürdüğü anayasal koşullar altında gerçekleşmiştir. Dördüncü tür ulusal hareketlerde Aşama C'ye geçiş, değişik yerlerde farklı biçimde gerçekleşmiş veya hiç gerçekleşmemiştir. Örneğin Aşama C'ye, Baskların topraklarında veya Katalonya'da erken denilebilecek bir zamanda, Flamanlarda oldukça uzun bir Aşama B'den sonra geçilebilmiştir. Galler, İskoçya ve Bretonya'da ise hiç geçilememiştir⁵⁷⁸.

Hroch, ulusal harekete ilişkin tanımlamalarının, aşamaların ve türlerin başlı başına bir amaç olmadığını dile getirmektedir. Ona göre bu çabalar, kimi ulusal hareketlerin kökenini ve sonuçlarını açıklayamamaktadır. Öne sürdüğü fikirlerin nedensel analizler için bir başlangıç noktası olduğunu düşünmektedir. Avrupa'daki ulusları meydana getiren şeyin milliyetçilik olduğu yönündeki ana akım görüşün temelsiz olduğunu dile getirmiştir. Tek boyutlu ve tek nedene dayanan açıklamalar işe yaramadığı için tatmin edici çok boyutlu açıklamalara yönelmek gerekmektedir⁵⁷⁹.

Hroch, ulus inşasının öncülleri olarak ifade ettiği üç durumdan bahsetmiştir. Birincisi, geçmişte yaşanan siyasi özerkliğin izleridir. Siyasi özerkliğin izleri, eskiden yaşanan siyasi özerkliğin hatıralarından beslenen çeşitli zümreler ile mutlakiyetçi yönetimler arasında belirgin bir gerilim yaşanmasına neden olmuştur. Bu gerilim, on sekizinci yüzyılın sonlarında Avrupa'nın pek çok yerinde yaşanmıştır. Örneğin Macaristan, Bohemya ve Hırvatistan'da toprak sahipleri ile merkezîyetçi yönetim arasında, Finlandiya'da soylular ile mutlakiyetçi yönetim arasında bu tür gerilimler yaşanmıştır. Benzer bir süreç İrlanda'da Protestan toprak sahiplerinin İngiliz merkezîyetçiliğine, Norveç'te yerel bürokrasinin Danimarka mutlakiyetçiliğine yönelik bir tepki olarak gerçekleşmiştir. İkincisi, eskiden kurulan bağımsız devletin kaynaklık ettiği hafızadır. Bağımsız bir devlet olmuş olmanın hafızası, ulusal bilincin gelişmesini ve etnik dayanışmanın gerçekleşmesini tetiklemiştir. Bağımsız bir devletin varlığına yönelik hatıra,

⁵⁷⁵ Hroch, s. 82-83.

⁵⁷⁶ Üstün ve Karakurt, "Miroslav Hroch'un Yaklaşımı Bağlamında Azerbaycan Milli Hareketi", s. 211.

⁵⁷⁷ Hroch, "From National Movement to the Fully-formed Nation: The Nation-building Process in Europe", s. 83.

⁵⁷⁸ Hroch, s. 83.

⁵⁷⁹ Hroch, s. 83.

ulusal hareket aşamalarından Aşama B'yi yaşayan Çek, Litvanya, Finlandiya, Bulgaristan ve Katalonya topraklarında ulusal hareketin katalizatörleri olan eylemciler tarafından işlevsel olarak kullanılmıştır. Üçüncü durum ise dille ilgilidir. Pek çok örnekte olduğu gibi Orta Çağ yazı dilinin varlığının sınırlı düzeyde kalması Çekçe, Fince ve Katalanca'da olduğu gibi edebiyatla birlikte modern bir dil normunun geliştirilmesini kolaylaştırmıştır. Tüm bunlarla birlikte çok açık bir şekilde modern bir ulus inşa etme süreci, egemen olmayan bir etnik grubun tarihini, dilini ve geleneklerini gün yüzüne çıkarmakla başlamaktadır. Tarihin, dilin ve geleneklerin gün yüzüne çıkarılması uluslaşmanın kritik bir bileşenidir. Ulusal hareket aşamalarından Aşama A'da, etnik grup, entelektüeller tarafından araştırılarak keşfedilmekte ve ulusal kimliğin temelleri atılmaktadır. Bununla birlikte bu faaliyetleri örgütlü bir toplumsal ve siyasal hareket olarak tanımlamak mümkün değildir. Bu aşamada hiçbir ulusal talep dile getirilmemektedir. Hareketin, kültürel ve siyasal bir dönüşüm talep eden bir harekete dönüşmesi Aşama B'yi gerektirmektedir. Söz konusu dönüşüme üç husus tesir etmektedir. Birincisi, eski düzenin sosyal ve/veya siyasal bir kriz yaşayarak yeni gerilimlerin ortaya çıkmasıdır. İkincisi, nüfusun önemli bir bölümünde hoşnutsuzlukların baş göstermesidir. Üçüncüsü, dinin meşruiyet gücünün azalması ve insanların geleneksel ahlaki sistemlere olan inancının zayıflamasıdır⁵⁸⁰.

Hroch ulusal hareketlerin bir kitle hareketine dönüştüğü aşama olan Aşama C'ye hangi koşullar altında geçtiğine yönelik sosyal bilimcilerin çeşitli teoriler geliştirdiğini ancak bunların ampirik gerçeklerle örtüşmediğini düşünmektedir. Ona göre Gellner'in milliyetçilik üzerine söyledikleri isabetli değildir. Gellner, milliyetçiliğin gelişimini sanayileşmeyle açıklamıştır. Ona göre milliyetçilik sanayileşmenin gereklerine uygun olarak gelişim göstermiştir. Hroch'a göre Avrupa'da, ulusal hareketler, sanayi devriminden çok önce ortaya çıkmıştır. Buradaki ulusal hareketler, Aşama B'yi sanayileşmeyle hiçbir temas kurmadan tamamlamıştır. Hroch, bu tür açıklamalar yerine ulusal hareketin dönüşümü ve başarısı açısından Karl Deutsch'tan ödünç aldığı toplumsal hareketlilik ve toplumsal iletişim kavramlarının işlevsel olduğunu dile getirmiştir. Toplumsal hareketlilik ve iletişim, ulusal hareketlerin programlarının benimsenmesini ve baskın olmayan etnik grupların ulusal hareketlere doğru çekilmesini kolaylaştırmıştır. Hroch, Deutsch'tan ödünç aldığı toplumsal hareketlilik ve toplumsal iletişim kavramlarına ek olarak iki etken de kendisi eklemiştir. Bunlar ulusal hareketlere ivme kazandırmaktadır. Birincisi sosyal, ahlaki ve kültürel bağlantılı meşruiyet krizi yaşanmasıdır. İkincisi, ulusal çapta çıkar çatışmalarının gerçekleşmesidir. Hroch, böyle bir modelin ulusal hareketlerin uzun ve karmaşık tarihinde, her şeyi açıklamakta yetersiz olduğu konusunda da uyarıda bulunmaktadır⁵⁸¹.

Hroch, 2007 yılında yayınlanan yakın tarihli bir çalışmasında, romantizm ile ulusal kimlik arasındaki ilişkiyi ele almıştır. Ona göre romantizm, yalnızca bir edebiyat akımı değildir. Sanat eserlerinin yanı sıra değer sistemlerinde ve davranışlarda kendini gösteren bir tür yaklaşımdır.

⁵⁸⁰ Hroch, s. 83-85.

⁵⁸¹ Hroch, s. 85-88.

Hroch, romantik yaklaşımın ortak paydasını güvensizlik duygusundan, dünya düzeninin bozulmasından kaynaklanan toplumsal yabancılaşma ve yalnızlık duygusu olduğunu düşünmektedir⁵⁸².

Ulus inşa sürecini alelade milliyetçi argümanlarla yorumlamak yetersizdir. Duyguya, güvenlik arayışına ve özgüllüğe vurgu yapılan durumlarda romantizmin gücü ulus inşa etme sürecinde işlevseldir. Ayrıca ulus kitlesini harekete geçirmektedir. Bu nedenle romantik yaklaşımı, modern ulusların oluşumuna etki eden faktörler bağlamına ve özellikle de ulusal hareketlerin koşullarına eklemek önemlidir. Romantizmle bağlantılı olarak modern bir ulusa giden yolda beş faktör veya bağlam dikkate alınmalıdır⁵⁸³.

Birinci bağlam, her ulusal hareketin ulus üyelerinin geçmişine işaret eden tarihsel bir boyutu arayıp bulmasıyla ilgilidir. Geçmiş, ulusal hareketler tarafından yüksek eyalet mahkemesi, meclis, sınırlar, başkent, kaleler, malikaneler ve kentsel mimari gibi geçmişin nesnel olarak var olan kurumsal kalıntıları ile ulusal kahramanların ve düşmanların hikayelerini içeren ulusal tarihin kolektif hafıza aracılığıyla sunulmaktadır. Kolektif hafıza ve ulusal mitlerin yaratılmasında romantizmden yararlanılmaktadır. *İkinci bağlam*, ulus inşa etme sürecinin dilsel ve etnik bileşenleriyle ilgilidir. Dilsel homojenleşme süreci, modern ulusların oluşumuyla paralel bir şekilde ilerlemiştir. Dilin bir ulusa özgü olarak algılanması ve dilin yüceltilmesi çabaları romantizmle bağlantılı bir husustur. *Üçüncü bağlam*, romantizmin çözüm getiremeyeceği bir konuyla ilgilidir. Hroch'a göre ulusların oluşumu, genel olarak modernleşme sürecine paralel olarak gerçekleşmiştir. Ancak bu süreci, Gellner'in yaptığı gibi sanayileşmeye indirgemek yanlıştır. Modernleşme toplumsal hareketliliği sağlamış, göçün artmasına neden olmuş, rasyonel yönetim biçimini getirmiş, evrensel bir eğitim ve iletişim biçiminin gelişmesine zemin hazırlamıştır. Bu noktayla bağlantılı olarak bir ulusal programın başarılı olması, halkın belirli bir eğitim düzeyinin olmasına ve belirli düzeyde toplumsal iletişimin sağlanmasına bağlıdır. İşte bunlar romantizmin çözüm getiremeyeceği konulardır. *Dördüncü bağlam*, ulusal hareketi tetikleyen ulusal düzeydeki çıkar çatışmasıyla ilgilidir. Buradaki çatışmadan kasıt, grupların yalnızca menfaatleri uğruna çatışmaları değil; dil, etnik köken ve milliyet farklılığından kaynaklanan çatışmalar da kastedilmektedir. Anadili Slovence olan bir köylü ile Almanca konuşan bir toprak sahibi arasındaki çatışma veya etnik grubu farklı olan gruplar arasındaki veya çeşitli ulusların siyasetçilerinin iktidar mücadelesi bu tür çatışmalara örnektir. Romantizmin savunucuları bu çatışmaları, milliyetçi bağlamda kullanmaktadır. *Beşinci bağlam*, insanların duygularını etkileyen sosyal ve psikolojik faktörlerin ulusal hareketlerde kullanılmasıyla ilgilidir. Bu konuya romantizmin savunucuları ilgi duymuştur. Ulusal kutlamalar ve önemli şahsiyetlerin cenazeleri ve halk protestoları gibi faaliyetler insanların

⁵⁸² Miroslav Hroch, "National Romanticism", *Studies on National Movement*, Sayı 10, 2022, s. 75-76.

⁵⁸³ Hroch, s. 87.

duygularını etkileyen sosyal ve psikolojik faktörlerdir. Ayrıca eğitimin içeriğine ulusla ilgili duygusal unsurlar bilinçli olarak dahil edilmiştir⁵⁸⁴.

1.5.2.2. Siyasal Yaklaşımlar

Siyasal yaklaşımlar, milliyetçilik analizinde siyasi alanda meydana gelen değişimlere vurgu yapmaktadır⁵⁸⁵. Bu yaklaşımın kuramcıları, milliyetçilik ile iktidar kaynakları, savaş, elitler ve modern devlet bağlantısı kurmuşlardır⁵⁸⁶. Ortaya koydukları kuramlarda, siyasal unsurları nispeten öne çıkarmaları nedeniyle John Breuilly, Paul Richard Brass, Eric John Hobsbawm, Anthony Giddens, Michael Mann'ın düşünceleri siyasal yaklaşım altında ele alınmıştır.

1.5.2.2.1. Siyaset biçimi olarak milliyetçilik: John Breuilly

John Breuilly, inşa ettiği milliyetçilik kuramını, büyük ölçüde, *Nationalism and The State* (1982) başlıklı eserinde ortaya koymuştur. Breuilly, kitabın *Sunuş* bölümünün başlangıcında, kitabın, iddialı bir kitap olduğunu dile getirmiştir. Ona göre milliyetçilik hakkında genel bir kavrayış sağlanmak isteniyorsa, bilinenlerin ötesine geçmek gerekmektedir. Breuilly, söz konusu kitabı planlama ve yazma sürecinde, hiç kimsenin daha önce üzerinde çalışmaya yeltenmediğini düşündüğü literatürdeki önemli bir boşluğu fark ettiğini dile getirmiştir. Bu boşluk, karşılaştırmalı tarih yöntemiyle milliyetçiliğin bir tür siyaset biçimi kabul edilerek araştırılmasıydı. Ona göre, kendinden önce, sosyal bilimciler yetersiz ve kötü organize edilmiş bilgilerle milliyetçilik üzerine genel çalışmalar yapmışlardır. Ancak bu çalışmaların temel motivasyonu milliyetçilik değildi. Bu nedenle milliyetçiliğe dair terimleri tanımlama işini özenle yapmamışlardır. Diğer taraftan kimi araştırmalar, milliyetçiliği, modern tarihin bir parçası olarak kronoloji temelli ele almıştır. Bu tür araştırmalar, milliyetçiliğe kaynaklık eden unsurları açıklamakta yetersiz kalmıştır. Kimi araştırmalar ise milliyetçiliği bir öğreti, fikir ve duygu olarak ele almış, milliyetçiliğin siyasi yönünü görmemişlerdir. Çok az sayıdaki karşılaştırmalı tarih çalışması da milliyetçiliğin araştırılmasında belirli bir döneme ve bölgeye odaklanmıştır. Ancak belirli bir döneme ve bölgeye odaklanmaları nedeniyle yetersiz kalmışlardır. Bu noktada Breuilly, milliyetçiliğin karşılaştırmalı tarih yöntemiyle araştırılmasının kendisi için önemli olduğunu dile getirmiştir. Onun amacı siyaset biçimi olarak milliyetçiliğin sistematik bir açıklamasını yapmak olmuştur. Bu açıklamayı yapmaya çalışırken milliyetçiliğin gelişiminde modern devletin anahtar rolünü fark ettiğini belirtmiştir. Bu fark ediş, siyaset biçimi olarak milliyetçilik üzerine yoğunlaşıldığında milliyetçiliğin filizlendiği siyasi bağlamın çok önemli bir unsuru olan modern devletle karşılaşılmasıyla mümkün

⁵⁸⁴ Hroch, s. 88-90.

⁵⁸⁵ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, s. 120.

⁵⁸⁶ Smith, *Milliyetçilik ve Modernizm*, s. 33.

olmuştur. Ona göre, modern devletin ürettiği ve şekillendirdiği bazı durumlarda milliyetçilik son derece anlamlı olmaktadır⁵⁸⁷.

Breuilly'nin milliyetçiliği ele alış biçimi, ona göre, milliyetçilik çalışmalarına iki önemli katkı sunmaktadır. Birinci katkı, milliyetçiliği öncelikle bir tür siyaset biçimi olarak ele almasından kaynaklanmaktadır. Kimi yaklaşımlar milliyetçiliği bir ruh hali, ulusal bilincin ifadesi, siyasi bir öğreti, bir ulusun menfaatlerini gözetme olarak ele almaktadır. Milliyetçiliğin bir tür ulusal kimlikten kaynaklandığı düşüncesinin muhtemelen en yaygın varsayım olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Milliyetçiliği ele alan başka yaklaşımlar, milliyetçiliği sınıf çıkarları, sosyal ve ekonomik değişim arayışı üzerinden açıklama gayretinde olmuştur. Bu gayret her ne kadar somut gerçeklik içinde anlamlı bir karşılık bulsa da milliyetçiliğin açıklanmasında sınıf çıkarları ile toplumsal ve ekonomik dönüşüm arayışını merkezi bir konuma getirmek yanlış bir tavidir. Kültüre, ideolojiye, kimliğe, sınıfa veya modernleşmeye odaklanmak, milliyetçiliğin her şeyden önce siyasetle, siyasetin de iktidarla ilgili olduğu gerçeğinin gözden kaçırılmasına neden olmaktadır. Modern dünyada iktidar, devlet kontrolüyle ilgili bir durumdur. Dolayısıyla milliyetçiliği, devlet iktidarını elde etme ve bu iktidarı kullanma gayesiyle bağlantılı olarak anlama gayreti içinde olmak gerekmektedir. Milliyetçilik, devlet iktidarını elde etme ve kullanma gayesinin merkezinde olan bir kavramdır. Tüm bunları, milliyetçiliğin siyaset biçimi olarak nasıl işlediğine ve modern siyasette milliyetçiliği bu kadar önemli kılan şeyin ne olduğuna odaklanarak anlamak mümkündür⁵⁸⁸.

Milliyetçilik çalışmalarına, Breuilly'nin, ona göre ikinci katkısı, milliyetçi siyasetin analiz edilmiş biçimiyle ilgilidir. Söz konusu analiz sürecini iki kısma ayırmıştır. İlk olarak milliyetçilik tipleri üretmek gerekmektedir. Çünkü milliyetçilik, çok fazla içsel farklılık taşıdığı için, onun, tek bir araştırma yöntemiyle açıklanması mümkün değildir. Bu nedenle, onu, ayrı ayrı benzerlikleri ve farklılıklarıyla inceleme imkânı sağlayacak tiplere bölerek işe başlamak gerekmektedir. Daha sonra, analiz biçiminin ikinci kısmı olan karşılaştırmalı tarih yönteminin kullanıldığı aşamaya geçilmelidir. Bu aşamada, milliyetçilik tipleri için birkaç durum seçilmeli, bu durumlar hem bireysel hem de karşılaştırmalı olarak analiz edilmelidir. Bu sayede, hangi durumların hangi milliyetçilik tipleri içinde anlamlı olduğu görülebilmektedir⁵⁸⁹. Breuilly, önerdiği bu yöntem üzerinden kendi milliyetçilik kuramını inşa etmiştir.

Breuilly'e göre milliyetçilik terimi, devlet iktidarına ulaşmaya çalışan veya devlet iktidarını kullanan ve bu tür faaliyetleri milliyetçi argümanlarla meşrulaştıran siyasi hareketleri tanımlamak için kullanılmaktadır. Siyasi bir öğreti olan milliyetçilik üç temel iddia üzerine inşa edilmiştir. Birincisi, son derece aşikâr olan ve kendine özgü bir karakteri ihtiva eden bir ulusun mevcudiyeti üzerinedir. İkincisi, ulusun menfaat ve değerlerinin, sair menfaat ve değerlerden

⁵⁸⁷ John Breuilly, *Nationalism and The State*, Chicago, The University of Chicago Press, 1985, s. ix-x.

⁵⁸⁸ Breuilly, s. 1-2.

⁵⁸⁹ Breuilly, s. 2.

üstün olduğudur. Üçüncüsü, ulusun azami ölçüde bağımsız olması gerekliliğidir. Bu gereklilik, en azından siyasi egemenliğe sahip olunmasını gerektirmektedir⁵⁹⁰.

Breuilly, farklı nedenlerin ve amaçların kaynaklık ettiği çok katmanlı bir milliyetçilik tipolojisi ortaya koymuştur. Söz konusu tipoloji, bir milliyetçi hareketin bir ulus devlete veya ulus devlet olmayan bir örgütlenmenin mevcudiyetine muhalif olmasına göre ayrılık, reform ve birleşme temelinden hareket eden farklı milliyetçilikler öngörmüştür. Temelde muhalif bir milliyetçi hareket, mevcut devletle üç tür ilişki içinde bulunabilir. Süreç ya devletten kopmaya çalışmak (ayrılık), ya devleti ele geçirip yeniden düzenlemeye çalışmak (reform) ya da diğer devletlerle birleşmeye çalışmak (birleşme) biçiminde gerçekleşebilmektedir⁵⁹¹. Breuilly, söz konusu tipolojiyi şu tabloyla teecessüm ettirmiştir:⁵⁹²

Tablo 1.2. Breuilly'nin tipolojisi

	Ulus devlet olmayan örgütlenmenin mevcudiyetine muhalif	Ulus devletin mevcudiyetine muhalif
Ayrılık	Macar, Yunan, Nijeryalı	Bask, İbo
Reform	Türk, Japon	Faşizm. Nasyonal Sosyalizm
Birleşme	Alman, İtalyan	Arap, Pan-Afrika

Breuilly, milliyetçiliğe bakış açısının sınırları çizen ve kendi bakış açısıyla milliyetçilik çalışmaları için bir tür kılavuz görevi görececek sekiz adımlık bir öneri dizisi sunmuştur. İlk olarak, milliyetçilik, modernizm kurgusu içinde düşünülmelidir. Moderniteyi barındırmayan milliyetçilik yaklaşımları, milliyetçiliğin modernizmle olan güçlü bağını ıskalamaktadır. İkincisi, milliyetçiliğin, açık seçik bir tanımının yapılması gerekliliğidir. Üçüncüsü, milliyetçilik tanımlarında milliyetçiliğin bir tür öğretisi, siyaset biçimi ve duygu olarak yer alabileceğidir. Dördüncüsü, milliyetçiliği ele alırken siyaseti odak haline getirmenin avantajlarının olduğudur. Beşincisi, siyaset bağlamında milliyetçilik odak haline getirildikten sonra siyasal modernleşmeye yoğunlaşmanın gerekliliğidir. Altıncısı, siyasi modernleşme sürecinde rakip devletler sisteminin bir parçası olarak egemen ve sınırlı devlet fikrinin gelişiminin; siyasi, ekonomik, kültürel nitelikteki temel işlevlerin, ayrı ayrı, uzmanlaşmış kurumlarda yoğunlaşan toplumlara doğru daha geniş çaplı bir değişimin parçası olduğudur. Yedincisi, milliyetçi siyasetin, başlangıçta, siyasi modernleşmeye karşı bir tür muhalif tepki olarak anlaşıldığıdır. Bu durumu daha iyi anlamak için milliyetçi muhaliflerin ayrılma, reform ve birleşme yönündeki faaliyetleri ile milliyetçi fikirlerin milliyetçi muhalifler arasındaki seferberlik, eş güdüm ve

⁵⁹⁰ John Breuilly, "Approaches to Nationalism", s. 149; Breuilly, *Nationalism and The State*, s. 3.

⁵⁹¹ Breuilly, *Nationalism and The State*, s. 12.

⁵⁹² Breuilly, s. 12.

meşruiyet temelli işlevlerinin ayrıt edilmesi gerekmektedir. Sekizincisi, sunulan bu bakış açısıyla farklı milliyetçilik tiplerinin benzerliklerinin ve farklılıklarının karşılaştırılmasının mümkün olduğudur. Bu karşılaştırma, siyasi modernleşme ne kadar güçlü gelişirse, muhalif bir milliyetçi hareketin de o denli güçlü gelişeceğini göstermektedir⁵⁹³.

Breuilly, genel bir milliyetçilik teorisi üretmeye çalışan yaklaşımların ana hatlarını ortaya koyup bunları eleştirmiştir. Bu yaklaşımları milliyetçi, iletişim, Marksist, psikolojik ve işlevsel yaklaşımlar olarak ele almıştır.

Milliyetçi yaklaşım, milliyetçiliğin anlaşılmasında güçlü ve zayıf yönleriyle damgasını vurmuş bir bakış açısıdır. Bu bakış açısı, milliyetçiliği ulus kavramının bir ifadesi olarak kabul etmektedir. Ulusal bağımsızlık, bu bakış açısının dile getirdiği ve gerçekleştirmeye çalıştığı konudur. Dolayısıyla milliyetçi yaklaşım milliyetçilerin samimiyetle benimsediği yaklaşımdır. Breuilly, milliyetçiliğin varlığı ile anlamlı bir derecede ilişkilendirilebilecek bir ulus tanımı yapmanın imkânsız olduğunu düşünmektedir. Öyle ki milliyetçilerin kendileri tarafından üretilen tanımlar çok büyük farklılıklar içermekte ve birbiriyle çelişmektedir. Ulusu kültür, ekonomi ve iletişime atıfta bulunarak tanımlayan milliyetçi olmayan tanımlar bile yetersizdir. Çünkü hangi şekilde tanımlanırsa tanımlansın milliyetçilik, milliyetçiler arasında ulusal bir kimliğe karşılık gelecek şekilde tanımlanmaktadır. Breuilly, bu durumun totolojik olduğunu iddia etmektedir. *İletişim yaklaşımı*, ulusu, içsel bir iletişim sisteminin ortak bir kimlik duygusu üretmesi üzerinden açıklamaktadır. Buna göre, topluluk içindeki iletişim sistemi müşterek bir kimliğin yansıması olarak ulusu yaratmaktadır. Ancak Breuilly'e göre, insanlar arasındaki iletişimin yoğunlaşması, dayanışmayı artırdığı gibi iç çatışmaların artmasına da neden olabilmektedir. İletişim yaklaşımı, milliyetçiliğin belirli bir toplulukta hangi şartlar altında gelişim gösterdiği ve grupların milliyetçi hareketler tarafından nasıl harekete geçirildiği konusunda fikir vermekle birlikte milliyetçiliğin, temelde, üretilmesinin ve coşkuyla karşılanmasının nedenlerini ve nasıllarını açıklamakta yetersiz kalmaktadır. *Marksist yaklaşım*, Marksist araçlarla milliyetçiliğe yaklaşımı içermektedir. Breuilly, bu yaklaşımda, sınıf çatışmaları içerisine yerleştirilen ve farklı toplumlar arasındaki ekonomik çatışma bağlamında ele alınan milliyetçi unsurları genel olarak değerlendirmiştir. Bununla birlikte Breuilly, milliyetçiliği Marksist bir yaklaşımla ele almanın zorluğunu da dile getirmiştir. Ona göre milliyetçilik, bir sınıf ve sınıf grubunun ideolojisine ve politikasına indirgenemeyecek kadar yaygındır. Milliyetçilik, ekonomik sömürüye karşı verilen bir tepki olarak kabul edilemeyecek kadar girift ve çeşitli bir olgudur. Şüphesiz ki başka ulusların ekonomik üstünlüğüne duyulan kızgınlık toplulukları milliyetçiliğe yöneltmekte işlevsel olmuştur. Ancak ekonomik sömürünün milliyetçiye neden olduğu yönünde genellemeler yapmak sömürü ilişkisine tabi olmayan pek çok yerdeki milliyetçi hareketleri açıklayamamaktadır. *Psikolojik ve işlevsel yaklaşım*, birbiriyle oldukça bağlantılı yaklaşımlardır. Psikolojik yaklaşım milliyetçiliğin çekiciliğini kimlik ihtiyacıyla açıklamaktadır. Psikolojik yaklaşım, insanların kendilerinden daha büyük bir dava

⁵⁹³ Breuilly, "Approaches to Nationalism", s. 170.

veya grupla özdeşleşmeleri gerektiğini çıkış noktası kabul etmektedir. Buna göre insanlar belirli şartlar altında önceki kimliklerin zayıfladığı durumlarda kimliklerini konumlandıracakları, bir tür alternatif arayışı içine girmektedir. Bu durumda, milliyetçilik, kimliğin konumlandırılabilceği iyi bir alternatif olarak belirlemektedir. İşlevselci yaklaşım ise psikolojik yaklaşımın varsaydığı kimlik krizinden sonra bireyin bir alternatif olarak milliyetçiliğe yöneldiği aşamada kendini göstermektedir. Böylece tam bir milliyetçilik teorisi için psikolojik ve işlevselci yaklaşım birbiri için vazgeçilmez hale gelmektedir. Breuilly'e göre, bu yaklaşımları, somut yaşamda ölçmek ve yoklamak, yaklaşımların genel zorluğudur. Örneğin bir milliyetçi hareketin tarihçisi, kendi ulusunun psikolojik durumunu genellikle spekülâtif olarak değerlendirmek zorunda kalmaktadır⁵⁹⁴. Breuilly, başka bir çalışmasında bu yaklaşımları, ilkçi, işlevsel ve anlâtısal olmak üzere farklı isimler altında zikrederek ele almıştır⁵⁹⁵.

Söz konusu yaklaşımların her biri, milliyetçilikle bağlantısı kurulabilecek birtakım önemli noktalarına değinmektedir. Milliyetçilik, esasen yaratıcısı olduğu bir tür kültürel kimlik duygusu üzerinden yapılanmıştır. İletişimde meydana gelen değişimler, kapitalizmin gelişiminin yarattığı yeni toplumsal gruplar, dünya genelindeki ekonomik ve politik sistemde meydana gelen eşitsizlikler, eşitsizlik ve tahakkümden kurtulma veya bunları devam ettirme girişimleri bir dereceye kadar milliyetçilikle bağlantılı olmuştur. Ancak bunlar son birkaç yüzyılda dünyada olup bitenlerle ilgili basit, çok genel gerçekliklerdir. Bu gerçeklikler, bir program dahilinde milliyetçilikle bağlantılı hale getirilmeye çalışıldığında çözölme eğilimi göstermiştir. Milliyetçiliği herhangi bir kültürel niteliğe, toplumsal düzenlemeye, özel bir iletişim sistematığına, herhangi bir sınıfın menfaatine ve özel ekonomik ilişkiye, herhangi bir psikolojik duruma veya gereksinime, herhangi bir toplumsal işleve veya amaca bağlayarak açıklamak mümkün değildir. Kabul edilebilir bir milliyetçilik kuramını, bu temeller üzerine inşa etmek imkansızdır. Milliyetçilik bir siyaset biçimidir. Milliyetçiliğin temellerine, gerçekten olduğu iddia edilen kültürel, toplumsal, ekonomik veya psikolojik arka planına odaklanmadan önce yani milliyetçiliğe ilişkin teoriler üretmeye başlamadan önce milliyetçiliğin bir siyaset biçimi olarak nasıl işlediğini anlamak gerekmektedir⁵⁹⁶.

Breuilly, milliyetçiliği ele alan çalışma ve araştırmacıların muhtelif değişim ve dönüşümlere odaklandığını dile getirerek, kendisi de eleştirel yaklaştığı üç farklı dönüşüm üzerinden milliyetçiliği ele almıştır. Bunları bilinç dönüşümü ve milliyetçi düşünceler, toplumsal dönüşüm, milliyetçilik ve siyasi modernleşme başlıkları altında tartışmış ve değerlendirmiştir⁵⁹⁷.

Breuilly, *bilinç dönüşümü ve milliyetçi düşünceler* başlığı altında Benedict Anderson'un Hayali Cemaatler kitabındaki fikirlerini ele alarak, bu fikirlerin, kendi bakış açısıyla isabetli ve

⁵⁹⁴ Breuilly, *Nationalism and The State*, s. 18-32.

⁵⁹⁵ Bkz.: Breuilly, "Approaches to Nationalism", s. 149-158.

⁵⁹⁶ Breuilly, *Nationalism and The State*, s. 35-36.

⁵⁹⁷ Breuilly, "Approaches to Nationalism", s. 157-158.

isabetsiz yönlerini değerlendirmiştir. Ona göre Anderson'ın, ulusun, hayali bir topluluk olduğu fikri, özel bir hayal gücüdür ve bu hayal gücü, modern zamanın ürünüdür. Ulusun hayal edilmiş olması, onu, somut gerçekliğin antitezi haline getirmemektedir. Burada dikkat edilmesi gereken şey, ulusa dair, hayal etme tarzının nasıl ortaya çıktığıdır. Ulus sınırlı, ayrıcalıklı, egemen, kişinin yaşamını feda etmeye geçecek tarzda hayal edilmiştir. Bu noktalar, Anderson'dan önce ortaya konulan milliyetçi fikirlerle büyük ölçüde örtüşmektedir. Bu nedenle Anderson, çalışmasında, ulusu hayal etme tarzının nasıl ortaya çıktığına dair argümanlar eklemiştir. Yerel dillerin gelişimi, kapitalist yayıncılık olarak da ifade edilen 'baskı kültürü', kapitalizmin etkisi altında sömürge çevrelerindeki kültürel ve siyasi elitlerin ve emperyal devletlerin deneyimleri ulusu hayal etme tarzının nasıl ortaya çıktığını açıklayan anahtar noktalardır. Breuilly, Anderson'un, argümanlarını, genel olarak, zekice ve ikna edici bir biçimde geliştirdiğini düşünmektedir. Bununla birlikte onun argümanları milliyetçilik bağlamında Latin Amerika, Britanya, Doğu Afrika'daki somut durumu ikna edici bir şekilde açıklarken, Rusya ve Hindistan'daki durumu daha sınırlı düzeydeki bir ikna edicilikle açıklayabilmektedir⁵⁹⁸. Ona göre Anderson'un argümanları on sekizinci yüzyıl Amerika'sından on dokuzuncu yüzyıl Avrupa'sına geçerken bocalamakta ve somut gerçekliği açıklamakta yetersiz kalmaktadır⁵⁹⁹. Breuilly; Anderson örneğiyle, yerel dillerin gelişimi, kapitalist yayıncılık gibi argümanların insanların, grupların ve toplulukların bilinçlerinde meydana getirdiği değişim ve dönüşüme işaret etmiştir. Söz konusu bilinç dönüşümü neticesinde milliyetçi düşünceler gelişim göstermektedir.

Breuilly, *toplumsal dönüşüm* başlığı altında Ernest Gellner'in fikirlerini ele almıştır. Ona göre Gellner'in bakış açısıyla, kültür kavramı, modern toplumlarda müstakil bir alan haline gelmiş ve sanayileşme sürecindeki toplumlarda meydana gelen hızlı değişim nedeniyle mevcut toplumsal yapının sağlamayacağı bir tür kimlik temeli oluşturmuştur. Sanayi toplumu, kitlesel eğitim ve popüler kültür alanının yapılandırılması, standardize edilmiş bir tür ulusal kültür yaratılmasını sağlamaktadır. Tüm bunlar ulusal kimliğin modernizm bağlamında ele alınmasında zengin bir terimler dizisi sunmaktadır. Gellner, kitlesel eğitimin gerekçesini, nitelikli işgücüne duyulan ihtiyaçtan yola çıkarak açıklamaktadır. Breuilly, bu noktada Gellner'in bakış açısını desteklemekle birlikte, sanayi toplumunun işgücü ihtiyacı ile kitlesel eğitimin sağlanması arasında doğrudan bir bağlantı olduğunu kabul etmenin zor olduğunu dile getirmektedir. Breuilly, ulusal kültürlerin en çok sanayi toplumlarında gelişim gösterdiğinden ve bu durumun, toplumlarda, milliyetçiliğin gelişimi üzerinden güçlü bir yönlendirici olduğundan şüphe duymadığını belirtmektedir. Şüphe duymadığı bu noktalar, Gellner'in bakış açısını yansıtmaktadır. Ancak, Breuilly, Gellner'in fikirlerine üç noktada karşı çıkmaktadır. Birincisi, sanayileşme sürecini yaşamamış olan pek çok toplumda milliyetçi öğretilerin ve siyasi olarak milliyetçi hareketlerin yaşanması gerçeğinden doğmuştur. Gellner milliyetçiliği sanayi toplumlarıyla ilişkilendirmiştir. Sanayileşme yaşamamış toplumlardaki milliyetçi gelişmeler,

⁵⁹⁸ Breuilly, s. 159.

⁵⁹⁹ Breuilly, "Reflection On Nationalism", s. 147.

Gellner'in bakış açısıyla açıklanamamaktadır. İkincisi, sanayileşmenin etkisiyle toplumsal dönüşüm yaşamamış olan dünyanın bazı kısımlarında insanlar arasında geniş çapta paylaşılan ulusal duyguların varlığından doğmuştur. Sanayileşmeyi yaşamamış toplumlarda da ulusal kültürü yaymanın yolları vardır. Bu toplumlarda siyasi açıdan milliyetçiliğin çeşitli biçimleri görülmektedir. Bu nokta da Gellner'in bakış açısıyla açıklanamamaktadır. Üçüncüsü, modern ulus devletlerde yaşayan, kültürel olarak homojen sanayi toplumlarında spesifik bir siyasi hareket olarak milliyetçiliğin genellikle oldukça zayıf olduğu fikrinden doğmuştur. Dolayısıyla insanların bir ulusal kültürü paylaşması dışında milliyetçilik ile sanayileşmenin bağlantısı Gellner'in iddia ettiği kadar güçlü değildir⁶⁰⁰.

Breuilly, *milliyetçilik ve siyasi modernleşme* başlığı altında, kendi bakış açısını ortaya koymuştur. Milliyetçiliği açıklamakta tercihinin siyaset biçimi olarak ele alınması olduğunu dile getirdikten sonra milliyetçiliğin ortaya çıkışıyla modernitenin bağlantısını kurmuş ve nihayetinde modern devletin ortaya çıkışıyla birlikte milliyetçiliğin gelişim sürecine yoğunlaşmıştır. Breuilly'e göre başlangıçta, modern devlet, liberal bir karakterle gelişim göstermiştir. Bunun gereği olarak, *özel güçler* serbest piyasa, özel firmalar ve aileler gibi siyasi olmayan kurumların uhdesine bırakılmış; *kamusal güçler* ise parlamento ve bürokrasi gibi uzmanlaşmış devlet kurumlarının uhdesine bırakılmıştır. Bu durum ikili bir dönüşüm yaşanmasına neden olmuştur. Monarşik kurumlar krallığın topraklarından gelir elde etme, tekellere sahip olma ve tekellerin kullanımına izin verme gibi *özel güçlerini* kaybederken; kilise, lonca ve lordlar *kamusal güçlerini* mevcut yönetime bırakmak zorunda kalmıştır. Böylece, devletin kamu gücü ve sivil toplumun özel güç olduğu fikri güçlenmiştir. Bu ayrım, devletlerarası ilişkilerde de bazı değişimleri destekleyici işlev görmüştür. Devletin politik işlevin tek kaynağı olarak belirmesi, modern egemenlik fikriyle ilişkilendirilmiştir. Bu durum, devletin sınırlarının daha önceden olduğundan daha net ve keskin sınırlarla belirlenmesi sonucunu doğurmuştur. Örneğin, eski ve farklı bölgelere farklı ayrıcalıklar tanıyan parçalı iktidar anlayışının tersine; Fransa'nın, içinde Fransız devletinin egemen olduğu, sınırları titizlikle belirlenmiş bir alanda hüküm sürdüğü modern anlayış egemen olmaya başlamıştır. Egemenliğin tek kaynağı ve sınırlı bir bölgeye ait bir olgu olarak devlet fikri, modern devlet anlayışının özgül niteliğidir. Bu süreç içerisinde toplumdaki kurumsal bağların kopması nedeniyle, insanlar, devlet ve sivil toplum nezdinde, grup üyeliği bağlamında değil, birey oluşları bağlamında ele alınmaya başlamıştır. Devlet ile toplumun bağlantısının nasıl kurulacağı, kamusal nitelikteki çıkarlar ile bireysel çıkarlar arasındaki dengenin nasıl sağlanacağı sorusu gündeme gelmek zorunda kalmıştır. Bu sorulara ve sorunun kaynağı olan sorunlara milliyetçilik bağlamında iki çözüm getirilmiştir. *Birinci çözüm*, vatandaşlıktan yola çıkan siyasi çözümdür. Bireylerin meydana getirdiği toplum, aynı zamanda vatandaşların meydana getirdiği bir topluma karşılık gelmekteydi. Liberal ve demokratik kurumlara katılım sağlanması, devlete bağlılık duygusunu yaratıyordu. Bu noktayla bağlantılı olarak önemli olan vatandaşların kültürel kimlikleri değil, asıl önemli olan

⁶⁰⁰ Breuilly, "Approaches to Nationalism", s. 161-162.

vatandaşların siyasi haklarıdır. Bu çerçevedeki ulus fikri, on sekizinci yüzyıl vatanseverlerinin ortaya koyduğu programın ta kendisidir ve teorisini Rousseau'nun çizdiği, uygulamasını Robespierre'in gerçekleştirdiği genel irade kavramını yansıtmaktadır. *İkinci çözüm*, toplumun kolektif karakterinin altının çizildiği çözümdür. Bu çözüm, ilk başta, devlet eyleminin nasıl meşrulaştırılabileceği sorusunu içeren entelektüel bir sorunla ve kişinin kendi siyaseti için toplum desteğini nasıl sağlayacağı sorusunu içeren politik bir sorunla karşılaşan siyasi elitlerin başvurduğu bir çözümdü. Ancak süreç içerisinde bu çözüm, kurumsal bir toplumda milliyetçi argümanların sosyal kriterler yerine bir kimlik duygusu yaratmasını sağlamıştır⁶⁰¹.

Modern devlet ile milliyetçilik arasında oldukça yakın bir bağlantı vardır. Breuilly, *Nationalism and The State* isimli kitabını, bu bağlantının detaylarını ortaya koyarak sonlandırmıştır. Ona göre milliyetçiliğin gelişiminde modern devlet merkezi bir role sahiptir. Modern devlet, sınırları belirli olan bir alanda egemenlik sahibini olan bir varlıktır. Modern devletin yapılanması, egemenliğe bağlı iddiaları sınırlamaya, egemenliği meşrulaştırmaya ve hayata geçirmeye uygun olarak gerçekleşmiştir. Devlet, faaliyetleriyle egemenliğe karşı gelebilecek iç ve dış tehditlere karşı koruma mekanizmaları geliştirmiştir. Bir devletin egemenlik alanının sınırı, aynı zamanda diğer devletin egemenliğinin sınırını oluşturmaktadır. Dünya, kendi bölgelerinde egemen olan bölgesel egemen devletlerden oluşmaktadır. Böyle bir dünyada devletler kendi aralarındaki ilişkilerde kendi çıkarlarını gözetken pozisyonlar almaktadır. Devletin içteki egemenliği kamusal ve özel alan ayrımıyla biçimlenmiştir. Devlet, kamusal alanda egemenliğini doğrudan kullanırken, özel alanda insanlar arasındaki ilişkileri düzenleyen temel kuralları ihdas etmektedir. Egemenliği elinde bulunduran bu devlet düşüncesinde, evrensellik ile yerellik ve sınırsızlık ile sınırlılık arasında bir tür gerilim var olagelmıştır. Bu gerilim, teori ve pratikte modern devletin mevcudiyetinin apaçık olduğu on dokuzuncu yüzyıl liberal düşüncesinde son derece belirgindir. Hayal edilen dünyanın bütünüyle devletlerden oluşması hasebiyle devlet evrensel bir olgudur. Bununla birlikte tek bir evrensel devletin olması da mümkün değildir; çünkü egemen bölgesel devlet kavramının kendisi aynı türden başka devletin mevcudiyetini gerektirmektedir. Diğer taraftan devlet düşüncesi, egemenliği altındakiler üzerinde nihai iddialarda bulunması bakımından sınırsız olmakla birlikte kamusal ve özel alana ilişkin tasarrufları konusunda sınırlamalara tabidir. Çoğu zaman modern devlet, egemenliğin kullanım şeklini anayasalarla sınırlandırmıştır. Bu hususlar modern devletin ideal biçimi hakkında fikir vermektedir. Gerçekte hiçbir zaman bu ideale ulaşılammıştır. Bu noktada modern devletin kabaca nasıl gelişim gösterdiğine bakmak gerekmektedir⁶⁰².

Tarihsel açıdan yeni bir siyasal örgütlenme olan modern devlet ilk olarak Avrupa'da ortaya çıkmıştır. Modern devletin ortaya çıkışının tarihi, aynı zamanda modernizmin tarihidir. Modern devlet, zamanda ulusal nitelik kazanan belirli sınırların içinde güç kullanım meşruiyetine sahip egemen bir otorite olarak tarih sahnesinde kendisini göstermiştir. Bu kendini gösteriş,

⁶⁰¹ Breuilly, s. 162-165.

⁶⁰² Breuilly, *Nationalism and The State*, s. 353-357.

kendinden önceki siyasal örgütlenmelerin parçalı ve çoklu yapısının sona erdirilmesi suretiyle iktidarın yekpareliğinin sağlanması yoluyla meydana gelmiştir. Modern zamanların en önemli politik öznesi olan egemen modern devlet, feodal toplumun koşullarının hüküm sürdüğü, ulusal nitelikte bir pazar içermeyen, yerinde üretim-tüketim ilişkisi üzerine yapılanan ekonomik yapı ve bu yapıyla bütünleşmiş olan parçalı siyasal örgütlenmelere alternatif bir ihtiyaçtan filizlenmiştir. Feodal dönemdeki siyasal alanın aktörlerine bakıldığında iktidar yapısının parçalı ve düzensiz olduğu görülmektedir. Bir tarafta Kilise/Papalık, bir tarafta feodal senyörler, bir tarafta özerk kentler, bir tarafta Kutsal Roma-Germen İmparatoru, bir tarafta da güçsüz krallıkların güçsüz kralları yer almaktadır. Zamanla, siyasal arenadaki bu parçalı ve ayrı türden yapı, kapitalizmin lehine doğru değişen ekonomik ve toplumsal gereklere cevap veremeyecek duruma gelmiştir. Avrupa’da burjuva sınıfının güç kazanmaya başlaması, ticaretin gelişmesi ve teknolojik gelişmelerin getirdiği değişimler, ulusal bir pazarı düzenleyen merkezî bir iktidar yapısını doğurmuştur. Bunun ampirik karşılığı, İngiltere ve Fransa’da, kralların gücünün artarak merkezileşmesinde ve kral etrafındaki güç temerküzünde görülmüştür. Böylece modern devletin ilk formu olan kral merkezli siyasal iktidar vücut bulmuştur⁶⁰³. Kral merkezli bu siyasal örgütlenmeler; vergilendirme, adalet ve kiliseyle ilgili konularda kendilerini egemen addedecek kadar kontrol mekanizmasını ve gücü kuşanmışlardır. Böylece Batı Avrupa’daki krallıklar ulusal devlet biçimine bürünme yoluna girmiştir. Modern devlet fikrini yaratan süreç aynı zamanda siyasal bir ulus kavramının da ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu durum milliyetçiliğe doğru atılan ilk adımlar olmuştur. Ulusal bir ideoloji, zamanla hem harekete geçirici hem de koordine edici işlev kazanmaya başlamıştır. Modern devletin, egemenlik yetkisini Tanrı’dan değil, halktan aldığı fikri kabul edilmeye başlanmıştır. Halk, devletin yönetimi altındaki ve sivil toplumun üyesi olarak görülen bir grup insan topluluğu olarak tahayyül edilmiştir⁶⁰⁴. Breuilly’e göre milliyetçilik, kitlelerin desteğini alabilme kudretine sahip olduğu, farklı toplumsal grupları bir araya getirebildiği ve bu farklı grupların farklı toplumsal menfaatlerine hizmet edecek temel bir gerekçe yaratabildiği için devlet iktidarını ele geçirme yeteneğine mahirdir. Milliyetçilik, kitleleri seferber edebilme, politik bir eşgüdüm sağlayabilme ve ideolojik bir meşruiyet üretebilme yeteneğine sahip olduğu için dünya geneline yayılmış, kitleleri kendine doğru çekmiş ve geçtiğimiz iki yüzyılı tayin edici konumuyla varlığını sürdürmüştür⁶⁰⁵.

Smith, Breuilly’nin modernist milliyetçilik kuramını devletle bağlantılı olarak özetlemiştir. Modern mutlakiyetçi devlet hem teritoryal olarak sınırlandırılmış hem de dünya genelinde evrensel hale gelmiştir. Süreç içerisinde, kapitalizmle birlikte büyüyen sivil toplum, söz konusu mutlakiyetçi devleti denetlemeye ve onun uygulamalarına karşı çıkmaya başlamıştır. Bu koşullar içerisinde, egemen bir devlet ile ona ait siyasal topluluk fikri, on sekizinci yüzyılın

⁶⁰³ Fatih Duman, “Muhafazakâr Düşüncede Devlet Kavramı Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme”, *Muhafazakâr Düşünce*, Yıl 7, Sayı 28, 2011, s. 38.

⁶⁰⁴ Breuilly, *Nationalism and The State*, s. 259-360.

⁶⁰⁵ Smith, *Milliyetçilik ve Modernizm*, s. 166.

sonlarında Avrupa’da başat konuma gelmeye başlamıştır. Böylece, modern ve ülkesel nitelikteki ulusun temelleri atılmıştır. Başlangıçta, ulus kavramı monarkın devamını sağlayan siyasal topluluğun kurumlarıyla bağlantılıydı. Ancak monarka ve devlete karşı çıkışların gerekçeleri tarihe veya doğal haklara dayandırıldığında milliyetçiliğe doğru evriliş gerçekleşmeye başladı. Monarka ve devlete karşı çıkışlar noktasında, siyasal muhalefetin zayıf olduğu yerlerde, siyasal yaşamın dışına itilen gruplar, siyasal topluluğa kaynak oluşturması amacıyla kültürel kimlik temelinde harekete geçirildi. İşte, tam bu noktada milliyetçilik doğmuştur. Breuilly’ e göre tam anlamıyla ilk milliyetçi hareketler, ayrılma veya birleşme yoluyla meydana gelmiştir. Çünkü her iki milliyetçi hareket tipinin de hedefi, siyasal sınırlar ile kültürel topluluğun sınırlarının örtüşmesidir. Genel olarak bakıldığında milliyetçiliğin gelişimini, modernizm kurgusunun merceğinden on dokuzuncu yüzyıl Avrupası’nda, deniz ötesi yerlerdeki Avrupalı yerleşim bölgelerinde ve sömürge bölgelerinde görmek mümkündür.

Milliyetçilik, ne gerçek yüzü ve amacı ortaya konulması gereken kendi özgül ve siyasi bağlamında yapılandırılmış zihinsel bir icat ne de tarihsel olarak bir anda ortaya çıkmış rasyonel olmayan bir güç olarak görülmelidir. Buna ek olarak, kat’i surette, milliyetçilerin iddia ettiği gibi insanların doğal bir kimlik ihtiyacı olarak görülmemelidir. Bütün bunların aksine milliyetçilik, ancak ve ancak modern devletin gelişim koşulları ve süreciyle birlikte anlaşılabilen, kendine özgü bir olgu olarak modern bir siyaset biçimidir⁶⁰⁶.

1.5.2.2.2. Elitlerin aracı olarak milliyetçilik: Paul Richard Brass

Paul R. Brass, fikirlerinin *araçsal* yaklaşıma sahip olduğunu dile getirmektedir⁶⁰⁷. Araçsalcılık, kavramların, teorilerin ve fikirlerin; ihtiyaçları karşılamak ve başarıya ulaşmak için bir araç olarak kullanılmasını tarif etmektedir⁶⁰⁸. Araçsalcılık, gerekçesini, kişinin kendi amaçlarına uygun araçları kullanması gerektiği prensibinden türetmektedir⁶⁰⁹. Brass kendi araçsalcı bakış açısının aşırıya kaçmadığını dile getirmektedir⁶¹⁰. Onun araçsalcılığı, “ılımlı” bir araçsalcılıktır⁶¹¹. Söz konusu ılımlı yaklaşımını; amacının, etnik grupların değer ve uygulamalarını göz ardı etmediğini ve bir kenara atmadığını dile getirerek açığa vurmaktadır⁶¹².

⁶⁰⁶ Smith, s. 170-171.

⁶⁰⁷ Paul R. Brass, *Ethnicity and Nationalism, Theory and Comparison*, Yeni Delhi, Sage Publications, 1991, s. 16.

⁶⁰⁸ P. Kyle Stanford, “Instrumentalism: Global, Local, and Epistemic”, in Paul Humphreys (Ed.), *The Oxford Handbook of the Philosophy of Science*, Ch. 15, Oxford, Oxford University Press, 2016, 318.

⁶⁰⁹ Thomas Schmidt, “Instrumentalism About Practical Reason: Not by Default”, *Philosophical Explorations*, 2016, Cilt 19, Sayı 1, s. 17.

⁶¹⁰ Brass, *Ethnicity and Nationalism, Theory and Comparison*, s. 16.

⁶¹¹ Smith, *Nationalism and Modernism*, s. 155.

⁶¹² Brass, *Ethnicity and Nationalism, Theory and Comparison*, s. 16.

Paul R. Brass, *Ethnicity ad Nationalism* (1991) eserinin sunuş bölümünde milliyetçiliğe yaklaşımını genel olarak özetleyen bir giriş yapmıştır. Ona göre milliyetçilik ve etnisite, doğal olarak *verili* değildir. Milliyetçilik ve etnisite, esasen toplumsal ve siyasi yapıyla ilgilidir. Milliyetçilik ve etnisite kimi zaman çarpıtılarak kimi zaman uydurularak elitler tarafından meydana getirilmektedir. Bunun temelinde kendi zenginliklerini veya varlıklarını korumak ve kendi gruplarına siyasi ve ekonomik avantaj elde etmek yatmaktadır. Ayrıca milliyetçilik ve etnisite, modern merkezîyetçi devletin eylemleriyle ayrılmaz şekilde ilintili modern olgulardır. Brass, bu görüşlerinin milliyetçiliği ve etnisiteyi ilkel kimliklerin tezahürü olarak kabul eden ve tarihte etnik kimliklerin ve milliyetçiliğin izini süren yaklaşımlardan ayrıldığını dile getirmektedir. Onun görüşü bu tür yaklaşımlarının tam tersidir. Milliyetçilik ve etnisitenin kaynağı, merkezi devlet ile egemen olmayan etnik grupların elitleridir. Merkezileşen çok etnik kimlikli devletlerde, etnik hareketliliğin ve milliyetçiliğin gelişim göstermesi, elitler arasında yapılan ittifaka bağlıdır. İttifaklar çok boyutlu olabilmektedir. Örneğin Hindistan gibi çok etnik kimlikli devletlerin pek çok bölgesinde, elitler birbiriyle çatışma ve iş birliği içinde olabilmektedir. Böyle durumlarda devlet liderleri, tarafsız olmayı seçebildikleri gibi bir etnik gruptaki elitlerinin tarafında da olabilmektedir. Bir başka alternatifte devlet liderleri, belirli bölgelerde kendi güçlerini artırmak ve aldığı desteğin istikrarını sağlamak için etnik grupları bölmeye çalışmaktadır⁶¹³.

Brass, etnik kimliklerin değişkenliği üzerinde durmaktadır. Ona göre modern dünyada çeşitli toplulukların etnik kimliğe bürünerek milliyetçiliğin ortaya çıkması zorunlu bir sonuç değildir. Yani etnik kimlikler ve milliyetçiliğin olmadığı bir dünya mümkündür. Toplulukların kültürel farklılıklarının siyasi farklılaşmaya kaynaklık etmesi ancak belirli şartlar altında mümkündür. Söz konusu şartlar doğrultusunda grupların kültürel farklılıklarına değil, geniş anlamda siyasi ve ekonomik vaziyetten kaynaklanan ve etnik çatışmaları körükleyen elitlerin rekabetine odaklanmak gerekmektedir. Ayrıca elitler ile devlet arasında kurulan kritik ilişki bu sürecin anlaşılmasında önemlidir⁶¹⁴.

Brass'a göre etnik gruplar, üç yönden tanımlanabilmektedir. Birincisi, nesnel niteliklere; ikincisi, öznel duygulara; üçüncüsü, davranış ilişkilerine referans verilerek yapılan tanımlardır.

Nesnel tanım, bir grup insanı diğer gruplardan ayıran dil, bölge, din, renk gibi kültürel özellikler olduğunu varsaymaktadır. Ancak bu özellikler, hiçbir grubun tümünü kapsayıcı ol(a)mamaktadır. Nesnel tanım sorunu da bu noktada ortaya çıkmaktadır. Etnik kategorilerin sınırlarını bu tür özelliklerle belirlemek çok zordur. Öznel tanımların sorunu ise, bir grup insanın öznel bir öz bilince nasıl ulaştıkları sorusuna cevap verememesinden kaynaklanmaktadır. Davranışsal ilişkilere referansla yapılan tanımlamalarda, etnik grupların diğer gruplarla ilişki ve etkileşim kurarken belirli ve somut davranış biçimleri sergilediği varsayılmaktadır. Bu yönüyle davranış biçimlerine referans veren tanımlamalar, esasen bir tür

⁶¹³ Brass, s. 8-9.

⁶¹⁴ Brass, s. 13-14.

nesnel tanımlama biçimidir. Etnik gruplar arasında kültürel farklılıklar olmakla birlikte bunlar, diğer etnik gruplarla etkileşim içine girdiğinde gün yüzüne çıkmaktadır. Brass, etnik grup tanımlamalarının nesnel tanımlamaya meyilli olduğunu dile getirmektedir. Nesnel tanım bağlamında kültürel olarak ayırt edici unsurlarla başlayan ve bunların değişim ve dönüşümüne odaklanan tanımlı kabul ettiğini vurgulamaktadır. Ona göre nesnel kültürel ölçütler açısından diğer halklardan farklı olan ve gerek prensipte gerekse pratikte üyeleri arasında tam bir iş bölümü ve yeniden üretim için gereken unsurları içeren bir grup insan, etnik bir kategori oluşturmaktadır. Kültürel ölçütler dil, lehçe, giyinme ve beslenme düzeni, gelenekler, din veya ırk olabilmektedir⁶¹⁵.

Belirli bir etnik topluluk türü olan ulus, bir politik sistemde tanımlanmış grup haklarına sahip siyasallaşmış etnik topluluktur. Uluslar, etnik milliyetçilik olarak ifade edilen, çok etnik kimlikli bir devletteki etnik grubun bilinçli bir gayretle siyasi varlığa dönüştürülmesiyle ya da devlet merkezli milliyetçilik olarak ifade edilen, devlet içindeki çeşitli etnik grupların devletin müdahalesiyle karma ve homojen bir yapının, yani ulusal kültürün meydana getirilmesiyle oluşmaktadır. Ulus inşa etmenin bu iki yolu, farklı başlangıç noktalarına sahip olsa da farklı teorik ve analitik soruları uyandırır da genel aynı sonuca varmıştır. Her iki yolda da topluluklar arasındaki nesnel ayrımlara öznel ve sembolik anlamlar yüklenmekte ve grubu diğer gruplardan ayıran nitelikler artırılmaya çalışılmaktadır. Ulus inşa etme sürecinde, ulus inşa etmenin yolu ister etnik merkezli olsun isterse de devlet merkezli olsun etnik talepler, başlangıçta, dil, din, bölge, renk gibi tek bir merkezi sembol etrafında toplanmaktadır. Etnik ve milliyetçili elitler, grup üyelerinin birbirine benzediği ve kolektif olarak diğer gruplardan ayrıldıkları noktalara daha fazla vurgu yapmaktadır. Milliyet oluşturma süreci, otonom veya bağımsız, kendini yöneten bir varlık meydana getirilerek siyasi yapıların milliyetle uyumlu hale getirilmesini içermektedir. Etnik gruplardan milliyet oluşturma süreci ile devlet sınırları içinde ulusal kültür oluşturma süreci pek çok açıdan benzer olmakla birlikte etnik gruptan milliyet oluşturma sürecinde devlet inşa etmekten ziyade milliyetin oluşumuna daha önem verilmektedir⁶¹⁶.

Brass, ulusun oluşumunu iki aşamada tamamlandığını düşünmektedir. Etnik grup topluluğa, topluluk da ulusa dönüşmektedir⁶¹⁷. Etnik gruptan bir topluluğa dönüşmeyi kimi gruplar asla başaramamış, kimileri ancak modern çağda başarabilmiş, kimileri ise tekrar tekrar bu dönüşümü yaşamıştır. Örneğin, Hollanda'daki Frizler, Doğu ve Orta Avrupa'daki Sorblar ve Wendler, hiçbir zaman etnik gruptan topluluğa dönüşememiştir. Diğer taraftan Galliler, İrlandalılar, Avusturya-Macaristan topraklarındaki uluslar, on dokuzuncu ve yirminci yüzyılda modern çağda etnik gruptan topluluğa dönüşmüştür. Batı Avrupa'daki uluslar, Çinliler, Mısırlılar da bu dönüşümü tekrar tekrar yaşamıştır. Kültürel mirasın zenginliği, dil ve din gibi

⁶¹⁵ Brass, s. 18-19.

⁶¹⁶ Brass, s. 20-21.

⁶¹⁷ Brass, s. 22-24.

unsurlar, tek başına, bir grup insanın içsel bir motivasyonla dayanışma içinde olmasını garanti etmemektedir. Bununla birlikte etnik gruptan topluluk inşa etme süreci, muhtelif seçenekler arasından belirli lehçelerin, dini pratiklerin, giyim tarzlarının ve tarihsel sembollerin seçimiyle gerçekleşmektedir. Bu seçimlerde, belirli toplumsal grupların, liderlerin veya elitlerin çıkarları ön plana çıkmaktadır⁶¹⁸.

Etnik gruplardan dönüştürülen etnik topluluklar, modernleşen ve radikal bir toplumsal değişim geçiren sanayi sonrası toplumlarda, belirli elitler tarafından yaratılmaktadır. Söz konusu yaratım sürecine, siyasi güç elde etmek, ekonomik ve toplumsal çıkar sağlamak için rekabet ve çatışma eşlik etmektedir. Modernleşme ve sanayileşme, çok çeşitli etnik kimliklerin meydana getirdiği toplumlarda eşitsiz bir şekilde ilerlemekte, çoğu zaman kimi etnik gruplara veya ülkenin bazı bölgelerine diğerlerinden daha fazla fayda sağlamaktadır. Bu farklılığı yaşayan etnik gruplar ve kültürel olarak farklılaşan bölgeler, doğrudan, ulusal bilincin gelişimini tetiklememektedir. Örneğin modernleşme aşamasındaki bir ülkenin sistematik olmayan bir lehçesini konuşan kırsal bir grubu, dillerinin ihmal edildiği endişesini yaşamadan kendi dillerini konuşmaya ve olağan yaşamlarını sürdürmeye devam edebilmektedir. Bu durum, modernleşmenin ters etkisi, kent yaşamından uzak oluş, eğitim fırsatlarından, kitle iletişim ve ulaşım araçlarından yeterince yararlanamama ya da yerel olarak güçlü ekonomik, dini ve siyasi elitlerin etkisi gibi çeşitli faktörlerin etkisiyle yaşanabilmektedir. Ayrıca bu gruplar, kendi güçlerini sürdürmek veya geliştirmek için dış otoritelerle iş birliği yapmayı ve egemen etnik grubun dilini ve kültürünü benimsemeyi tercih edebilmektedir. Grubun içindeki elitlerde dış otorite arasındaki iş birliği kalıcı etnik farklılıklara yol açmakla birlikte, burada, etnik talepler dile getirilmemektedir. Galler'deki İngilizleştirilmiş Gal aristokrasisi buna bir örnektir. Etnik özbilinç ve etnik temelli talepler, yerli/dış seçkinler ve otoriteler arasında ya da yerli seçkinler arasında çatışma olması durumunda ortaya çıkmaktadır⁶¹⁹.

Brass, sanayi öncesi toplumlarda etnik ayrılıkçılığın gelişimini tetikleyen dört tür elit çatışma kaynağından söz etmiştir. Birincisi, yabancı bir istilacı ile menfaatlerini korumaya çalışan yerel aristokratlar arasındaki çatışmadan kaynaklanmaktadır. Sanayi öncesi toplumlarda bir bölgeyi istila edenler veya o bölgeyi yönetimi altına alanların çoğu, ya o bölgede yeni bir aristokrasi meydana getirmiş, ya o bölgenin eski aristokrasisiyle iş birliği yapmış ya da devlet ile köylü oluş arasında bir bağlantı inşa ederek toprak ve toprak sahipleri üzerinden kontrol sahibi olmuştur. İkincisi, farklı etnik kökene sahip dini elitler arasındaki çatışmadan kaynaklanmaktadır. Baskın bir dış grup, halk arasında din propagandası faaliyetleriyle kendi dinini empoze etmeye başladığında etnik gruplar arası elit çatışmanın ikinci türü ortaya çıkmaktadır. Böyle bir durumda yerel dini elitler, kendi dinlerinin takipçilerini, dinlerini savunmaları için harekete geçirmeye çalışmakta ve çıkarlarını korumak için etnik bilinci uyandırmaya çalışmaktadır. Bu tür rekabete dayalı din propagandası uzun zamandır Doğu Avrupa ülkelerinde Katolik,

⁶¹⁸ Brass, s. 23-25.

⁶¹⁹ Brass, s. 25-26.

Ortodoks ve İslami gruplar arasında yaşanmış ve yaşanmaktadır. Üçüncüsü, yerel dini elitler ile bir etnik gruba mensup yerli aristokratlar arasında yaşanan çatışmadan kaynaklanmaktadır. Kimi durumlarda yerli aristokrat grup, dış bir güçle veya sömürgeci bir otoriteyle iş birliği yapabilmektedir. Dış bir güçle iş birliği yapan yerli aristokratlar, dış gücün dinini kimi zaman benimser, kimi zamansa benimsemez. Ancak çoğunlukla dış gücün kültürünün, yerel dini elitlerin otoritesini sarsacak şekilde benimsendiği bir tablo ortaya çıkmaktadır. Geleneksel dini elitler ile yerli toprak sahipleri arasında yaşanan bölünme etnik hareketliliği teşvik etmektedir. Dördüncüsü, yerli dini elitler ile yabancı aristokratlar arasında yaşanan çatışmadan kaynaklanmaktadır. Bu tür çatışmalar daha çok Doğu Avrupa'da ortaya çıkmıştır. Burada, etnik kimlik, kilise papazları ve alt tabakadan yerli din insanları tarafından desteklenmiştir⁶²⁰.

Brass, etnik kategori kavramının, herhangi bir zamanda ve yerdeki insanların kendilerine özgü kültür ve sembollerle diğerlerinden ayrılabilmesini ima ettiğini düşünmektedir. Ancak, etnik dönüşümün yeni yeni filizlendiği erken modernleşme aşamasındaki toplumlarda veya etnik grupların dilsel ve kültürel olarak homojenleştiği sanayi sonrası toplumlarda insanlar arasındaki bölünmeler, onları farklı gruplara ayıracak kudrette olmayabilir. Etnik grubun kendine özgü sınırları ister tanımlansın isterse de tanımlanmasın, sınırların keskinleştirilmesi etnik dönüşüm sürecinin ürünüdür. Etnik dönüşüm sürecinde, grubun eski sembollerine yeni anlamlar kazandırılmakta ve semboller birbiriyle uyumlu hale getirilmektedir. Bir tür kültürel işaretler topluluğu, grubu, diğer gruplardan ayırtıran unsurlar olarak kodlanmakta ve grubun iç dayanışmasını sağlayan odak olarak seçilmektedir. Ancak, başlangıçta, grupların bu tür farklılıkları, etnik dönüşüm süreci için lüzumlu ancak tek başına yeterli değildir. Etnik dönüşüm süreci için gerekli ancak tek başına yeterli olmayan bir diğer faktör de elitler arasındaki rekabettir. Elitler arasındaki rekabet, etnik dönüşüm süreci için katalizör görevi görmektedir. Etnik dönüşümün başarılı bir şekilde gerçekleşmesi için bazı koşullar gereklidir. Bunlar, etnik kimlik sembollerinin etnik grup içindeki başka gruplara aktarılabilirlik imkanlarının mevcut olması, kimlik sembollerinin aktarılabilirliği ve toplumsal olarak hareketli bir topluluğun varlığı, elitler ile diğer sosyal gruplar ve sınıflar arasında derin sınıfsal ayrımlarının olmaması veya bu gruplar arasında iletişim engellerinin bulunmamasıdır. Okuryazar insan sayısındaki artış, özellikle gazeteler olmak üzere kitle iletişim araçlarının gelişmesi, yerel dilin standart hale getirilmesi, kitapların çoğalması ve okulların çoğalması toplumsal sınıflar arasındaki iletişimi artırmaktadır. Bu koşulların yanında, modern ekonomik sektörde yeni işler ve eğitim olanakları talep eden insan grubunun yaratılması da önemlidir⁶²¹.

Etnik dönüşüm süreci için gerekli araçlar ve talepler yaratıldığında, hangi elitlerin toplumsal hareketlenmenin başat öznesi olacağı sorusu akla gelmektedir. Brass, erken modernleşen toplumlarda etnik dönüşümü destekleyen toplumsal hareketlenmenin iki durumda en kolay şekilde gerçekleştiğini iddia etmektedir. Birincisi, yerel dini elitlerin, tapınak, türbe ve

⁶²⁰ Brass, s. 26-28.

⁶²¹ Brass, s. 62-64.

kiliselerle birlikte bunlara ait toprakları kontrol ettiği durumlardır. Burada, dini okullardan oluşan bir tür ağın varlığı söz konusudur. İkincisi, devletin, yerel dili hem eğitim hem de yönetim aracı olarak tanımladığı durumlardır. Bu sayede, yerel elitler, eğitime istekli yeni toplumsal grupları maddi ve kültürel olarak tatmin edebilmektedir⁶²².

Milliyetçiliğin ön şartı, yukarıda ifade edilen, toplumsal hareketliliğin gerek ve yeter şartlarının, toplumsal hareketliliğin herhangi bir zamanında ortaya çıkmasıdır. Ancak, milliyetçiliğin kitlesel bir nitelik kazanması isteniyorsa dar kapsamlı bir elit rekabetinin fazlası gereklidir. Milliyetçiliğin kitlesel destek kazanması, çoğunlukla kırsal kesimden olan veya dezavantajlı bir gruptan gelen insanların, diğer etnik grupların yönlendirdiği ekonomik sektöre girmeye başlamasıyla mümkün olmaktadır. Bu şekilde ilerleyen durum, egemen grup veya devlet otoritesi tarafından engellenmeye çalışılırsa, kitleler, kendilerini engelleyen kesimin kültürel değerlerine meydan okuyan milliyetçi söylemlerin peşinden gitmektedir⁶²³.

1.5.2.2.3. İcat edilmiş gelenek olarak milliyetçilik: Eric John Hobsbawm

Hobsbawm, *Milletler ve Milliyetçilik* isimli eserinin *Giriş* bölümüne, ilginç bir nükleer savaş örneğiyle başlamıştır. Ona göre bir nükleer savaştan sonra galaksiler arası bir tarihçi, kendi gezegenine, bu felaketin sebebini anlamak üzere bir araştırma yapmak için ayak bastığında, nükleer teknoloji, eşyaları değil de insanları yok etmek için tasarlandığından gezegeninin kütüphanelerine ve arşivlerine bakmalıdır. Kütüphanelerde ve arşivlerde göreceği şey, insanlık tarihinin geçtiğimiz iki yüzyılının ulus kavramı anlaşılmadan anlaşılamayacağıdır. Ulus kavramı, insan ilişkilerinin önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Ulusun tam olarak ne olduğu konusunu, pek çok düşünür ve çalışma, açıklamaya çalışmıştır. Ulusa yönelik nesnel ve öznel tanımlar yapılmaya çalışılmıştır. Ulusu dil, etnik köken, ortak toprak ve tarih, kültürel özellikler gibi nesnel kriterler üzerinden açıklama girişimleri yararsızdır. Bu girişimler, daha çok propaganda için yapılmaktadır. Ulusun öznel tanımları ise bireysel ve kolektif kapsamlıdır. Bu tanımlar, bir tür plebisite veya bir kişinin bir ulusa üyeliğini kendisinin seçmesi durumuna odaklanmaktadır. Hobsbawm'a göre nesnel ve öznel tanımlar tatmin edici olmamakla birlikte yanıltıcıdır. O, ulusu meydana getiren önsel hiçbir unsurun olmadığını dile getirmiştir. Milliyetçilik üzerine çalışan bir araştırmacının ilk başta takınacağı en iyi tutumun bilinemezcilik olduğunu düşünmektedir. Milliyetçilik üzerine çalışırken, kendine, ulus diyen bir topluluğun ulus olarak varsayılmasıyla başlanmalıdır⁶²⁴. Hobsbawm'un yöntemi, ulusa tek boyutlu ve etkenli bir bakış açısından kaçmak üzerinedir. Bir ulusu, önsel olarak kimi kriterler üzerinden düşünmenin ve tanımlamanın faydasız olduğunu düşünmesinin nedenlerinden biri de budur.

⁶²² Brass, s. 64.

⁶²³ Brass, s. 64-65.

⁶²⁴ Hobsbawm, *1780'den Günümüze Millet ve Milliyetçilik*, s. 14-15, 19-24.

Hobsbawm, ulus meselesini değerlendirirken, günlük yaşamdaki ulus kavramından ziyade, milliyetçilikten başlamak gerektiğini düşünmektedir. O, milliyetçiliğe bakış açısını beş başlık altında toplamıştır. Birincisi, Hobwsbam, milliyetçiliği, siyasi birim ile ulusal birimin örtüşmesi olarak ele alan Gellner'in bakış açısını paylaşmaktadır. İkincisi, ona göre ulus, asli ve değişmez bir toplumsal birim değildir. Kendine özgü yanı olan ve tarihsel bakımdan günümüze yakın bir dönemlerde ortaya çıkmıştır. Ulus, ancak toprak esasına dayanan bir ulus devletle ilişkilendirildiği taktirde anlamlıdır. Ulus yapaydır, icat edilmiştir ve sosyal mühendisliğin ürünüdür. Milliyetçilik, uluslardan önce gelmektedir. Yani devletler ve milliyetçilik, ulusları yaratmaktadır. Üçüncüsü, ulusların meydana gelmesinde teknolojik ve ekonomik gelişmeler etkilidir. Buna göre ulusal olan; politika, teknoloji ve toplumsal dönüşümünün kesim kümesinin içindedir. Pek çok araştırmacıya göre milli dillerin ortaya çıkması, matbaa ve kitlesel eğitim sayesinde. Ulus ve onun kaynaklık ettiği olgular; siyasi, teknik, idari, iktisadi ve sair şartlar çerçevesinde değerlendirilmelidir. Dördüncüsü, uluslar, tepeden gelen bir etki ve bakış açısıyla oluşturulmuştur. Ancak bu durum, aşağıdan, yani insanlardan bağımsız olduğu anlamına gelmez. Milliyetçilik ele alınırken, insanların umutları, ihtiyaçları, özlemleri ve gözettikleri menfaatler dikkate alınmalıdır. Yani milliyetçilik hem tepeden hem aşağıdan gelen etkilerle oluşan iki boyutlu bir olgudur. Ancak aşağıdan değerlendirmeye göre insanların gözünde ulusun ne anlama geldiğini ortaya koymak oldukça zordur. Bu konuda, üç nokta gün yüzüne çıkmaktadır. Devletin ve hareketlerin resmî ideolojilerinin bakış açısı, en sadık yurttaşların zihinlerinde bile devletin ve hareketlerin istediği gibi tam teşekküllü olarak yer almamaktadır. Milli kimliklerin diğer kimlikleri dışladığını veya onlardan üstün olduğunu varsaymamız mümkün değildir. Milli kimlik ve içeriği çok kısa bir zamanda bile değişme potansiyeline sahiptir. Beşincisi, ulus ve milliyetçilik, Britanya ve Fransa gibi köklü devletlerde yeterince araştırılmamıştır. Örneğin Britanya'da İngiliz milliyetçiliğinden daha çok İrlanda, İskoç ve Gal milliyetçilikleri incelenmiştir⁶²⁵. Son olarak, Hobsbawm milliyetçiliğin, "açıkça öyle olmadığı bilinen bir şeye sıkı sıkıya bağlanma" lüzumunu içerdiğini söylemiştir⁶²⁶.

Modern millet ve onunla ilişkili her şeyin temelinde modernite yatmaktadır. Ulusal kimliğin, doğal, esas ve kalıcı olduğu vurgusundan beslenen ve eski oluşu önceleyen yaklaşımların aksine ulus, kavram olarak yeni ve modern bir şeydir. Ulus kavramı, modern ve siyasi anlamıyla yakın zamanların ürünüdür. Onun niteliğini anlamamanın en iyi yolu, Fransız Devrimi ve sonrasındaki politik ve toplumsal söylemlere odaklanmakta yatmaktadır⁶²⁷. Bir zamanlar, insanların gerçek tecrübelerinden çok uzak olan ulus kavramı, çok güçlü bir siyasi güç haline gelmiştir. Bir devlet halinde veya bir devlet meydana getirme gayesi içinde olan modern ulus ile tarihsel süreç içinde insanların birbiriyle özdeşleştikleri ve birlikte farklı talepler peşinde oldukları insan topluluklarını ayırt etmek gerekmektedir. Aralarında büyüklük, ölçek ve özellik bakımından

⁶²⁵ Hobsbawm, s. 24-28.

⁶²⁶ Hobsbawm, s. 28.

⁶²⁷ Hobsbawm, s. 30, 35.

oldukça farklı vardır. Hobbsam, modern ulusa, Benedict Anderson'ın ifadesiyle hayal edilmiş cemaat ismini vermektedir⁶²⁸.

İnsanlar, eskiden var olan insan topluluklarını kaybetmiş olsalar da kendilerini, özgül bir yapıya sahip ulus olarak görme eğilimindedir. Bunun nedenlerinden biri, devletlerin ve ulusal hareketlerin kolektif aidiyet duygusunu harekete geçirmesidir. Hobsbawm, kolektif aidiyeti sağlayan bu bağları, "ön-milli"⁶²⁹ olarak adlandırmıştır. İki tür ön-milli bağdan söz etmiştir. İlk olarak, insanların rutin yaşamlarını geçirdikleri gerçek mekanların dışında ve onların üstünde popüler kimlik biçimleri vardır. İkinci olarak, devlet ve kurumlarla bağlantılı biçimde elit grupların daha sonra genelleştirilen, genişletilen ve popüler hale getirilen siyasi bağları ve sözcük dağarcıklarıdır. Bu durumun, modern ulusla bağlantısı daha güçlüdür. Ancak her iki durumu da modern milliyetçilikle eşleştirmek mümkün değildir⁶³⁰. Hobbsam'a göre dil, din ve etnik köken popüler ön milliyetçiliği oluşturan öncü unsurlardır⁶³¹.

Modern devletin teknik gereklilikleri, milliyetçiliğin ortaya çıkışını destekleyen pozisyonda işlev görmüştür⁶³². İlk olarak on altıncı ve on yedinci yüzyıldaki Avrupa prenslikleri kaynaklı olsa da sistemli olarak Fransız Devrim'i ve sonrasında şekillenen modern devlet, yakın tarihli bir oluşumdur. Modern devlet, belirgin olarak diğer modern devletlerden teritoryal olarak ayrılmakta ve uyruğundaki insanları kucaklamaktadır. Modern devletin, yönettiği insanlar üzerindeki egemenliği ve yönetimi, ara yöneticilere ve özerk kurumlara bağlı olmamıştır. Toprakları üzerinde yaşayan herkese, aynı kurumsal ve yönetsel düzenlemeleri uygulamanın yöntemlerini aramıştır. Modern devletin, zamanla, yönettiği insanların ve yurttaşların fikirlerini dikkate alma zorunluluğu doğmuştur. Çünkü modern devlet, yurttaşlara genellikle temsilciler aracılığıyla kullanılan bir söz hakkı tanımakta, yurttaşların vergilerine veya askerlik yapma gibi faaliyetlerine ihtiyaç duymaktadır. Özetle, modern devlet, yüce bir ulusal yönetim organı olarak toprak esasına göre tanımlanan bir insan topluluğunu, yani halkı yönetmektedir. Yönetimini, temsilciler aracılığıyla en küçük yerleşim birimindeki en sıradan fertlere kadar yaymaktadır. Bu durum, on dokuzuncu yüzyılda, o kadar ciddi bir hal almıştır ki modern devletin müdahaleleri genel ve rutin olarak görülmeye başlanmıştır. Öyle ki ulus devlet ve postacı, polis, jandarma, öğretmen, devlet demiryolu çalışanları, askeri birlikler gibi devletin temsilcileriyle karşılaşmak istemeyen birisinin kimsenin uğramadığı bir yerde yaşaması gerekmektedir. Devlet nüfus sayımları, ilköğretim, askere alma, doğum, evlilik ve ölüm kayıtları yöntemleriyle yurttaşların sicilini tutmuştur. Zamanla hükümet ile yurttaşlar, kaçınması mümkün olmayan ve önceden mevcut olmayan gündelik bağlarla birbiriyle ilişkili hale

⁶²⁸ Hobsbawm, s. 67-68.

⁶²⁹ Hobsbawm, s. 68.

⁶³⁰ Hobsbawm, s. 68.

⁶³¹ Hobsbawm, s. 83, 89, 98.

⁶³² Hobsbawm, s. 132.

gelmiştir. Zamanla bu bağlar rutinleştirilmiştir⁶³³. Süreç içerisinde, devletin, ulusla/halkla ilişkisi inşa edilmiş; devlet ile ulus özdeşleştirilmiştir⁶³⁴.

Hobwbawm, milliyetçiliği üç döneme ayırarak değerlendirmiştir. Milliyetçiliğin dönüşümü olarak ele aldığı birinci dönem 1870-1918 yıllarını kapsamaktadır. Milliyetçiliğin zirvesi olarak ele aldığı ikinci dönem 1918-1950 yılları arasını kapsamaktadır. Yirminci yüzyılın sonundaki milliyetçiliği de üçüncü dönem olarak değerlendirmiştir⁶³⁵. Hobwbawm, ulus fikrinin doğuşunu 1789 Fransız Devrimi'ne dayandıran Karl Renner'in dilsel ve kültürel bir insan topluluğunun kendi kaderini tayin hakkı talepleriyle kendi devletlerini kurma çabalarını dile getirdiği satırları hatırlatarak, bu satırların 1830'dan itibaren Avrupa'yı etkileyen milliyet ilkesinin temsili bir açıklaması olduğunu belirtmiştir. Burada, yapılan vurgu, dilsel ve kültürel bir insan topluluğunun, kendi kaderini tayin hakkı çerçevesinde devlet kurma talepleridir. Ona göre bu perspektif, Mazzini'nin her ulusa bir devlet çağrısına karşılık gelmektedir. Milliyetçilik, bu tür Mazzinici milliyetçilik anlayışından 1880-1914 yılları arasında üç noktada ayrılmıştır. İlk olarak kendisini ulus olarak kabul eden her topluluk, kendi kaderlerini tayin etme hakkına sahip olduklarını iddia etmiştir. Kendi topraklarında bağımsız ve egemen bir devlet kurmaya çalışmışlardır. İkinci olarak, etnisite ve dil ulus olmanın anahtar, merkezi ve hatta tek kriteri haline gelmiştir. Üçüncü olarak, ulus, süratle politik sağ anlayışın tarafına geçmiştir⁶³⁶. Milliyetçilik yaşanan politik ve toplumsal değişimler nedeniyle 1870-1914 arasında hızla gelişim göstermiştir⁶³⁷. 1914 öncesindeki elli yılda farklı milliyetçilik türleri görülse de neredeyse bütün türler, sosyalist hareketleri reddetmiştir. Çünkü sosyalist hareketler enternasyonalist olmuştur⁶³⁸.

Milliyetçilik, Birinci Dünya Savaşı sonuna doğru zafer kazanmış, 1918-1950 yılları arasında zirveyi yaşamıştır. Söz konusu zaferin iki nedeni vardır. Birincisi, Orta ve Doğu Avrupa'daki çok uluslu imparatorlukların yıkılması; ikincisi, Rus Devrimi'dir. İki dünya savaşı arasındaki zaman, milliyetçiliğin ve ulus devletin sınırlarını ve potansiyelini değerlendirmek için fırsat sunmaktadır. Avrupa'da iki dünya savaşı arasındaki milliyetçiliğin baskın tarafı, ulus devletler ile bunların başka devlet sınırları içindeki topluluklarında yaşanan milliyetçiliktir⁶³⁹. Hobsbawm'ın, bu dönemi, milliyetçiliğin zirvesi olarak nitelemesi faşist milliyetçiliğin gelişimi dolayısıyla değildir. O, temel olarak, faşist olmayan milliyetçi hareketlerin altını çizmiştir. Ona göre 1930 sonrasındaki milliyetçilik, politik sol anlayışıyla birlikte anılmıştır. Aşırı sağ anlayışın, faşizmle ve sömürgecilikle özdeşleştirilmesi, onun, insanların gözündeki değerini

⁶³³ Hobsbawm, s. 108-110.

⁶³⁴ Hobsbawm, s. 114.

⁶³⁵ Hobsbawm, s. 133, 168, 206.

⁶³⁶ Hobsbawm, s. 133-135.

⁶³⁷ Hobsbawm, s. 142.

⁶³⁸ Hobsbawm, s. 158.

⁶³⁹ Hobsbawm, s. 168, 170, 182.

düşürmüştür⁶⁴⁰. Hobwsbawm, yirminci yüzyılın sonunda, “tarihsel değişimin bir vektörü olarak milliyetçiliğin *gerilediği*” düşüncesindedir⁶⁴¹. Ancak bu, milliyetçiliğin günümüz siyasetinde ön planda olmadığı anlamına gelmemektedir. Hobwsbawm, milliyetçiliğin açıkça ön planda olmasına rağmen tarihsel açıdan daha önemsizleştğini savunmaktadır. Milliyetçilik, 1800 ve 1900’lü yılların başındaki gibi küresel ölçekte etkili bir siyasi program değildir. Bir nevi, başka gelişmelere eklemlenen bir tür etmen veya katalizatördür. Bu dönem, ulusüstü ve ulusaltı oluşumların işlerlik kazandığı dönemdir. Uluslar, ulus devletler ve etnik ve dilsel temelde oluşan topluluklar, dünyanın uluslarüstü temelde şekillenmesinden dolayı geri çekilen, ona direnen, uyum sağlamaya çalışan veya konumunu kaybeden pozisyonunda olacaktır⁶⁴².

Hobsbawm, tarihsel açıdan yeni bir olgu olan ulusu, onunla bağlantılı olan milliyetçiliği, ulus devlet, ulusal tarih ve sembolleri “icat edilmiş gelenek” adını verdiği kavram üzerinden açıklamıştır. Ulus, ulusal semboller, ulusal tarih ve simgeler, sonradan icat edilen gelenekler olarak toplumsal mühendisliğin ürünüdür⁶⁴³. Örneğin, Britanya monarşisinin görkemli törenleri, kadim geçmişinin olduğu yönünde bir izlenim verilerek dünyanın en eski uygulamalarından biri olarak addedilmektedir. Ancak bunlar, aslında, büyük oranda modernidir. Kadim bir geçmişe sahipmiş gibi görünen geleneklerin kökenlerine bakıldığında, bunların yakın bir geçmişin ürünü olduğu ve genellikle sonradan icat edildiği görülmektedir⁶⁴⁴.

İcat edilmiş gelenek kavramının anlamı geniştir. Geniş olmakla birlikte muğlak da değildir. İcat edilmiş gelenek, “alenen ya da zımnen kabul görmüş kurallarca yönlendirilen ve bir ritüel ya da sembolik bir özellik sergileyen, geçmişle doğal bir süreklilik anıştırır şekilde tekrara dayanarak belli değerler ve davranış normlarını aşılamaaya çalışan bir pratikler kümesi”⁶⁴⁵ olarak tanımlanmıştır. Söz konusu pratikler, geçmişle bağlantı kurarak bir tür devamlılık üretme eğilimdedir. Pratikler sonucu inşa edilen geleneklerin bağlantı kurdukları geçmişin, çok uzun bir tarihsel sürece dayanmasının gerekliliği yoktur. Geçmişe yapılan atıfla birlikte icat edilen geleneklerin özgün niteliği, yapay olmasıdır. İcat edilmiş gelenekler, eskiye dair bir şeyleri hatırlatan, yeni durumlara uyarlanmış, zorunlu tekrarlarla varlığını kabul ettirmiş, mevcut durumda bir karşılık bulmuş geleneklerdir. İcat edilmiş gelenekler, resmi bir program dahilinde kurumsallaştırılan gelenekler olduğu kadar, nasıl var olduğu tespit edilemeyecek kadar kısa bir zaman diliminde, hatta birkaç yılda ortaya çıkarak süratle yerleşen geleneklere de karşılık gelmektedir. Yani, burada, kurumsal hale gelen gelenekler ile süratle yerleşen geleneklerden söz edilmektedir. Hobsbawm, gelenek kavramı ile geleneksel toplumlarda görülen görenek kavramının farklı olduğunu dile getirmektedir. İkisi arasındaki temel fark değişmezlik

⁶⁴⁰ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, s. 137.

⁶⁴¹ Hobsbawm, *1780’den Günümüze Millet ve Milliyetçilik*, s. 207.

⁶⁴² Hobsbawm, s. 239-240.

⁶⁴³ Hobsbawm, “Giriş: Gelenekleri İcat Etmek”, s. 17.

⁶⁴⁴ Hobsbawm, s. 1.

⁶⁴⁵ Hobsbawm, s. 2.

konusundan kaynaklanmaktadır. İcat edilmiş geleneklerin temel gayesi ve niteliği, değişmezlik üzerinedir. İcat edilmiş gelenekler, bir tür norm olarak sistematikleştirilmiştir ve tekrarlar işleyen pratikler meydana getirmektedir. Görenekler ise önceki göreneklerin radikal değişimine sıcak bakmasa da yeniliğe ve değişime karşıt değildir. Örneğin köylü hareketi üzerine çalışanlar, bir görenek olarak köyün ortak arazisinin kullanma hakkının, köylerin kendi arasındaki veya köylü ile lordlar arasındaki mücadelelerden kaynaklandığını görmektedir. Yani köylünün ortak araziye kullanma göreneği doğal ve değişmez değildir. Süreç içerisinde değişimler yaşayarak bir tarafın göreneği olmuştur. Yaşam değişmez bir yasa üzerine kurulmadığı için görenekler de kendini değişmez kılamamaktadır. Görenekler, örfe bağlı ve esnektir⁶⁴⁶.

Diğer taraftan gelenek ile rutinler de birbirinden farklıdır. Sürekli olarak tekrar edilen pratikler, hayat içerisinde rutinler meydana getirmektedir. Rutinler, aynı zamanda, başkalarına aktarılacak üzere fiili ve hukuki olarak formüleleştirilebilmektedir. Özellikle sanayi toplumunda insanların rutinler edinmesine daha fazla ihtiyaç duyulmuştur. Rutinler alışkanlığa dönüştüklerinde, kendiliğinden işlemeye başladıklarında ve refleksle dönüştüklerinde fonksiyonlarını en üst düzeyde yerine getirmektedir. Bununla birlikte rutinleşme, yeni ve tahmin edilemez durumlarla baş edebilme yeteneğini zayıflatmaktadır. İçeriği böyle olan rutinler, icat edilmiş gelenekler değildir. İşlev ve meşrulukları ideoloji üzerine kurulmamıştır. Rutinlerin işlevi, teknik meselelerde işlemektedir. Örneğin rutinler, belirli ve kolay olan pratik işleri gerçekleştirmek üzere dizayn edilmiştir. Pratik işin gerekleri değişince kolayca değiştirilebilme özelliğine sahiptir. Gelenekler ile pragmatik rutinler birbirinden çok farklıdır. Rutinlerin, gelenekler gibi ritüelistik ve simgesel işlevleri yoktur⁶⁴⁷.

Gelenekler, daha çok, hızlı bir toplumsal değişim ve dönüşüm olduğu zaman, eski toplum kurumlarının mevcut toplum yaşamına cevap veremiyor, mevcut duruma göre uyarlanamıyor olduğunda icat edilme eğilimindedir. Yeni gelenekler, eski geleneklerden yararlanılarak icat edilmektedir. Her toplum, icat edilecek geleneğe kaynaklık edecek malzemeye sahiptir. Gelenekler kimi zaman eskilere yamanarak kimi zamansa yeniden düzenlenerek üretilmektedir. Örneğin, İsviçre milliyetçiliğinde halk şarkıları, fiziksel güce dayanan müsabakalar ve nişancılık gibi geleneksel pratikler, ulusal gayeler çerçevesinde yeniden şekillendirilmiştir. Halkın geleneksel şarkıları, okullarda, yurtsever bir içerikle yeniden düzenlenerek korosal nitelik kazanmıştır. Böylece pek çok yeni gelenek icat edilmiştir. Geleneğin icat edilmesi, bazen öyle bir aşamaya gelmiştir ki pek çok siyasal kurum ve milliyetçilik gibi ideolojik hareketler için olmayan bir tarihsel süreklilik icat edilmiştir. Yani bir nevi geçmiş, icat edilmiştir. Ulusal bayrak gibi sembol ve araçlar, ulusal devletin parçası olarak belirmiştir⁶⁴⁸.

⁶⁴⁶ Hobsbawm, s. 2-4

⁶⁴⁷ Hobsbawm, s. 4-5.

⁶⁴⁸ Hobsbawm, s. 6-9.

Sanayi devriminden sonraki dönemde icat edilen gelenekleri üç türe ayırmak mümkündür. Birincisi, toplumsal birlik ve beraberliği sembolize eden geleneklerdir. Bu tür gelenekler, bireylerin topluluğa aidiyetini sağlamaktadır. İkinci tür gelenekler, kurumları ve statü ilişkilerini meydana getirmekte ve meşrulaştırmaktadır. Üçüncü tür geleneklerle inançlar, değer yargıları ve davranış kalıpları yerleşik hale getirilip aktartılmaktadır. İcat edilmiş gelenek türlerinden birincisi en yaygın olanıdır. İkinci ve üçüncü tür gelenekler, genel olarak kasten meydana getirilmektedir. Birinci tür gelenekte, bir topluluğa ve/veya ulusa aidiyet duygusu, o grupta temsil ve sembolize edilme durumu oluşmaktadır. Modern uluslar, kadim bir geçmişe sahip olduklarını, antik kökleri olduğunu ve doğal topluluklar olduklarını iddia etmektedir. Modern Fransız ulus devleti ve Fransız kavramları ne tip bir süreklilik içerirse içersinler, bu kavramlar, kurgulanmış ve icat edilmiş unsurları içermektedir. Modern ulusu meydana getiren pek çok unsur, kurgusal içeriğe sahiptir. Yakın zamanlı sembollerle ve ulusal tarih gibi kurgusal söylemlerle inşa edilmiştir. Dolayısıyla ulusu anlamının yolu, icat edilmiş gelenekleri anlamaktan geçmektedir⁶⁴⁹.

İskoçların Highland geleneği, sonradan kurgulanmak suretiyle, hoşlanılmayan bir hal örgüsünden çıkarılıp ulusal bir içerik kazanmıştır. İskoçlar, ulusal günlerinde, kendi ulusal kimliklerini bazı ulusal araçlarla sergilemektedir. Örneğin, ulusal günlerinde, bir tür ulusal araç ve sembol olan ekose kumaştan dokunmuş eteklerini giymekte ve gayda çalmaktadırlar. Söz konusu ulusal sembollerin antik kökenine vurgu yapılmakla birlikte, bunlar, esasen büyük oranda modern şeylerdir. Bunlar, İngiltere'yle birleşmeden önce öylece bir kenarda dururken İngiltere ile birleştikten sonra protesto hareketleri olarak ortaya çıkmıştır. Mevcut durumda İskoçların ulusal sembolü olan ekose etek, esasen başlangıçta barbarlığın sembolü olarak görülmekteydi. Etek, İskoçların kendileri için tehdit kabul ettiği, yağmacı ve şantajcı olarak gördüğü Highland toplumunun kullandığı bir giyecekten başka bir şey değildi. Highland, ırksal ve kültürel olarak İrlanda'nın bir kolonisi olmakla birlikte İskoçya'nın yönetimi altındaydı. İskoçlar tarafından İrlanda'nın bir döküntüsü olarak görülüyorlardı. Bütün bu olumsuz bakış açısının aksine, 1800'li yılların sonu ile 1900'lü yılların başında müstakil bir Highland geleneği icat edilerek ve geleneğin tüm tezahürleri, bütün İskoç ulusuna dayatılmıştır. Bu dayatma üç aşamada gerçekleşmiştir. Birinci aşamada, İrlanda'ya karşı kültürel bir başkaldırı gerçekleşmiştir. İrlanda kültürü gasp edilmiş ve İskoç ulusunun adanın temel unsuru olduğu iddia edilmiştir. Nihayetinde İskoç tarihi yeninden yazılmaya başlanmıştır. İkinci aşamada Highland kültürünün eski, ilksek ve orijinal olduğu argümanı üzerinden Highland geleneği yapay bir biçimde inşa edilmeye başlanmıştır. Üçüncü aşamada icat edilen gelenekler topluluklara sunulurken, bunların benimsenmesi sağlanmaya çalışılmıştır⁶⁵⁰.

⁶⁴⁹ Hobsbawm, s. 11-13, 17-18.

⁶⁵⁰ Hugh Trevor-Roper, "Geleneğin İcadı: İskoçya'nın Highland Geleneği", in E. J. Hobsbawm, ve T. O. Ranger (Der.) Çev. Mehmet Murat Şahin, *Geleneğin İcadı*, İstanbul. Agora Kitaplığı, 2022, s. 19-21.

İskoçya'da olduğu gibi benzer şekilde, gelenek icadı, Galler'de de yaşanmıştır. On sekizinci yüzyıl ve on dokuzuncu yüzyıl başlarında Galler'de, bir yanda eski yaşam tarzı sona ererken diğer yanda sona eren bu yaşam tarzına emsalsiz bir ilgi patlak vermeye başlamıştır⁶⁵¹. Galler'de insanlar, siyasal bir devlet kurma amacıyla, kültürlerini ve geçmişlerini organize etmeye ve bunların yetersiz kaldığı durumlarda icat etmeye çalışmışlardır. Bu süreçte yaratılan romantik mitler, Galliler tarafından ilgi görmüştür. Geleneğin icat edilmesi, Galler'de İngiltere'den çok daha fazla etkili olmuştur. Galler, on sekizinci yüzyılda süreklilik arz eden bir tarihsel geleneğe sahip değildi. Şan ve kahramanlarla dolu yakın geçmişleri yoktu. Dolayısıyla uzak geçmişe yönelik keşif faaliyetleri, Galler üzerinden oldukça etkili olmuştur. Galler'de yenilenme ve mit oluşturma faaliyetleri, ulusun yaşam ihtimalinin azaldığı zamanlarda ortaya çıkan Gal hayat tarzı krizinden hareketle gerçekleştirilmiştir. Gallilerin önünde bulunan iki seçenektен bahsetmek mümkündür. Birincisi, geçmişlerini, sona ermiş ve tükenmiş addederek mevcut durumlarını kabul edip mutlu bir şekilde yaşamaktır. İkincisi, miraslarına ve kendilerine ait olan şeylere değer vermeleri için kendi vatandaşlarını zorlamaktır. Bu itibarla yeni bir Galli inşa etmek için, geçmişin araştırılması ve hayal gücüyle dönüştürülmesi gerekmiştir. Gal hayat tarzı değiştikçe ihtiyaç duyulan gelenekler tekrar icat edilmeye devam etmiştir. Mit üreticileri ve gelenek icatçıları, ortadan kayboldukça yerini yeni üreticiler ve icatçılar almıştır. Süreç, geleneğin, tekrar tekrar üretilmesiyle ilerlemiştir⁶⁵².

Papalık istisna tutulursa hiçbir devlet başkanı, Kraliçe II. Elizabeth kadar popüler bir ritüeller demetine sahip değildir. İngiltere'de, ritüellerin önemi büyüktür⁶⁵³. Ritüel ve seremonilerin araştırılması gereken pek çok yönü vardır. Ritüel ve seremoniler; monarkın politik siyasal gücü, monarkın sevilip sevilmediği, ülkenin iktisadi ve sosyal yapısı, monarkın durumunu nasıl yansıttığı, monarkın gizem ve büyüsunü nasıl artırdığı, monarkın yönettiği insanlar tarafından kendisine biçilen rolün ne olduğu, ülke başkentinin durumu, organizasyonları örgütleyenlerin motivasyonu, savruk veya gösterişli oluş üzerinden seremoninin doğası ve ticari bir istismarı içerme düzeyi hakkında bilgi verdiği için bu konuların araştırılması gerekmektedir. Bu doğrultuda yapılacak bir araştırmada İngiliz monarşisinin ritüel ve seremonilerin anlamları tarihsel açıdan daha iyi anlaşılacaktır⁶⁵⁴.

İngiliz monarşisinin seremonik imgesi dört evrede gerçekleşmiştir. Birinci evre, kabaca 1820-1870 yılları arasındaki zaman dilimini kapsamaktadır. Taşralı, yerel ve sanayi öncesi olan bu evredeki toplumda, ritüeller, acemice gerçekleştirilmiş ve yönetilmiştir. İkinci evre, 1877 ile Birinci Dünya Savaşı arasındaki zaman dilimini kapsamaktadır. Bu dönemde, İngiltere ve

⁶⁵¹ Prys Morgan, "Bir Ölümünden Bir Bakışa: Romantik Bir Dönemde Gal Geçmişinin Peşinde", in E. J. Hobsbawm, ve T. O. Ranger (Der.), Çev. Mehmet Murat Şahin, *Geleneğin İcadı*, İstanbul. Agora Kitaplığı, 2022, s. 51.

⁶⁵² Morgan, s. 117-118.

⁶⁵³ David Cannadine, "Ritüelin Bağlamı, İcrası ve Anlamı: Britanya Monarşisi ve 'Geleneğin İcadı', 1820 Civarı-1977", in E. J. Hobsbawm, ve T. O. Ranger (Der.), Çev. Mehmet Murat Şahin, *Geleneğin İcadı*, İstanbul. Agora Kitaplığı, 2022, s. 119-192.

⁶⁵⁴ Cannadine, s. 125-126.

Avrupa'nın çoğu yerinde, icat edilmiş gelenekler canlı ve diri tutulmaya çalışmıştır. Eski ritüel ve seremoniler, eskiden farklı şekilde, eskiden olmadığı kadar planlı ve çekici bir şekilde sunulmuştur. Ayrıca yeni geleneklerin bilinçli bir şekilde icat edilmesi amaçlanmıştır. Üçüncü evre, 1918-1953 yılları arasındaki zaman dilimini kapsamaktadır. Bu dönemde, İngilizler, seremoni konusunda başarılı olmuşlar ve bu başarıya dair kendilerinde sağlam bir inanç oluşmuştur. Seremonide iyi oldukları konusunda sağlam bir inanç edinmelerinin nedenlerinden biri, rakipleri olan Almanya, Avusturya ve Rusya'da monarşinin sona ermiş olmasıdır. Dördüncü evre, II. Elizabeth'in 1953'teki taç giyme merasiminden sonraki zamana karşılık gelmektedir. Bu dönemde televizyonun kitleleri etkileme gücüyle kraliyet seremonilerinin anlamında değişimler yaşanmıştır⁶⁵⁵. II. Elizabeth'in taç giyme merasiminin televizyonda gösterilmesi, insanlarda katılım ve aidiyet duygusu yaratmıştır. Bu merasim, insanlar üzerinde o kadar etkili olmuştur ki daha sonraki merasim ve seremoniler, öncelikle televizyonda gösterilmiştir. Söz konusu gösterim biçimi, ritüellerin doğasını bile etkilemiştir. Bu tür seremoniler, Britanya'nın azalmakta olan özsaygısına derman olan bir tür panzehir işlevi görmüştür⁶⁵⁶.

Taç merasimleri, monarşi için önemli olan olayları kutlamak için basılan hatıra madalyaları, ulusal marşların korosal olarak düzenlenmesi, hatıra heykelleri, kraliyet hatıra pulları icat edilen gelenekle ilintili şeylerdir. Cannadine, çalışmasının sonunda bunların sayı ve maliyetlerinin yıllara göre değişimini ortaya koyan araştırma sonuçlarına değinmiştir. Genel olarak söylenebilir ki bunların maliyet ve sayıları zamanla artma eğilimi göstermiştir⁶⁵⁷. Yani zaman içerisinde, kadim olduğu iddiasında olan, ancak, çok yeni olan gelenekler, parayla icat edilmiştir.

Avrupa'da 1870, 1880 ve 1890'lı yıllar kilise, eğitim, ordu, cumhuriyet ve monarşiyle bağlantılı olarak icat edilmiş geleneklerin atılım yaptığı yıllardır. Bu yıllar, aynı zamanda, Avrupa'nın Afrika'ya gözünü diktiği yıllardır. Afrika'nın pek çok bölgesi, beyazların yerleştiği sömürge bölgesi olarak yapılandırılmıştır. Bu yapılandırma içinde beyaz yerleşimciler, kendilerini doğal olarak Afrika yerlilerinin efendileri olarak görmüştür. Kendi konumlarını meşrulaştırmak ve Afrika'nın yerli insanların rızasını almak amacıyla Avrupa'dan iktisap edilmiş gelenekler icat etmişlerdir. Bu nedenle Afrika'da icat edilen gelenekler, Avrupa'dakinden çok daha fazla komut içermekte ve kontrolü merkeze almaktadır⁶⁵⁸. Süreç içerisinde sömürgelerde icat edilen geleneklere ilişkin iki durum söz konusudur. Bir tarafta Avrupa'dan ithal edilmiş gelenekler icat edilirken, diğer tarafta geleneksel Afrika kültüründen beslenen gelenekler icat edilmiştir⁶⁵⁹.

⁶⁵⁵ Cannadine, s. 127.

⁶⁵⁶ Cannadine, s. 184-186.

⁶⁵⁷ Cannadine, s. 190-192.

⁶⁵⁸ Terence Ranger, "Sömürge Dönemi Afrika'sında Geleneğin İcadı", in E. J. Hobsbawm, ve T. O. Ranger (Der.), Çev. Mehmet Murat Şahin, *Geleneğin İcadı*, İstanbul. Agora Kitaplığı, 2022, s. 245-246.

⁶⁵⁹ Ranger, s. 303-304.

Kaynağı, üretiliş şekli, beslendiği kanal farklı olsa da her iki durumda da değişmeyen tek şey bir geleneğin icat edilmiş olmasıdır.

Avrupa’da, 1870-1914 yılları arasında, geleneğin icadı yoğunlaşmıştır. Pek çok ülkede, pek çok amaçla, geleneklerin seri üretimi gerçekleştirilmiştir. Gelenekler hem resmi hem de resmi olmayan zemin ve aktörlerce kurgulanmıştır. Geleneği, resmi olarak genellikle devlet, örgütlü siyasal ve toplumsal hareketler üretmiştir. Gayri resmi olarak da siyasal işlevi olan veya olmayan toplumsal gruplar ve kardeşlik cemiyetleri üretmiştir⁶⁶⁰. 1870-1914 yılların arasında, Batı’da, “popüler ritlerden eski okul bağları ve kraliyet jübileleri, Bastille Günü ve Amerikan Devrimi’nin kızları, 1 Mayıs, Enternasyonel ve Olimpiyat Oyunları’ndan Kupa Finali, Fransa Turu ve ABD’de bayrak tapınmasının kurumsallaştırılması” gibi gelenekler icat edilmiştir⁶⁶¹.

1.5.2.2.4. Ulus devlet formundaki modern devlet: Anthony Giddens

Batı’da, ulus ve devlet birlikte gelişim göstermiştir. Ulus devlet, Fransa ve Amerika’da meydana gelen devrimlerle başat konuma gelmiş, kısa bir zaman zarfında müşterek bir kimliğin tezahür aracı ve hemen hemen tek meşru siyasal örgütlenme haline gelmiştir⁶⁶².

Anthony Giddens, geleneksel devletler ile ulus devlet formundaki modern devlet arasında keskin bir ayrım yapmaktadır. Sınıflara bölünmüş toplumlar biçiminde tanımladığı geleneksel devletlerin bölünmüş bir karakteri vardır. Geleneksel devletlerde, siyasi merkezin, yönetimi altındaki alana yönetsel erişimi sınırlıdır. Öyle ki bu alanda, modern anlamda bir yönetim sergileyebilmeleri mümkün değildir. Ayrıca, geleneksel devletlerin sınırları olmakla birlikte sınır çizgileri yoktur. Mutlakiyetçi devlet, ulus devletin habercisi olarak geleneksel devletten kopuşun işareti olmuştur. Kişilerin şahsından bağımsız bir idari güçle ilintili olan egemenlik kavramı, mutlakiyetçi devlet biçiminden itibaren modern devletin inşa edici unsurunu teşkil etmiştir. Ulus devletlerin gelişimi, geleneksel devletlerin temelini oluşturan kent/kır ilişkilerinin çözülmesi ve sınırlarla ilgili olan yüksek yoğunluklu idari düzenlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Ulus devletlerin mevcudiyetleri, diğer ulus devletlerle olan sistemli ilişkisine bağlıdır. Dolayısıyla uluslararası ilişkiler, ulus devletlerin kökenleriyle akradır. Hem kapitalizm hem de sanayileşme ulus devletin gelişimini tartışmasız olarak etkilemiştir. Modern dünya kapitalizm, sanayi ve ulus devletin kesişimiyle şekillenmiştir. Savaş sanayisi, ulus devlet sisteminin meydana gelmesini sağlamıştır. Yirminci yüzyılda küreselleşme olgusuyla küresel bağların genişlemesinin devletlerin egemenliğini zayıflattığı varsayımının tersine küreselleşme ulus devlet sisteminin yayılımına katkı sağlamaktadır⁶⁶³. Giddens’in ulus devlet

⁶⁶⁰ Eric John Hobsbawm, “Seri Üretim Gelenekler: Avrupa’da 1870-1914”, in E. J. Hobsbawm, ve T. O. Ranger (Der.), Çev. Mehmet Murat Şahin, *Geleneğin İcadı*, İstanbul. Agora Kitaplığı, 2022, s. 305-356.

⁶⁶¹ Hobsbawm, s. 351.

⁶⁶² Smith, *Milliyetçilik ve Modernizm*, s. 139.

⁶⁶³ Anthony Giddens, *The Nation-State and Violence, Volume Two of A Contemporary Critique of Historical Materialism*, Los Angeles, University of California Press, 1985, s. 3-5.

ile sanayileşme arasında kurduğu bağ Gellner'in fikirlerini anımsatmaktadır. Gellner, milliyetçilik ile sanayileşme arasında tartışılmaz bir bağ kurmuştur. Milliyetçiliğin sanayileşmeyle mümkün olduğunu savunmuştur. Giddens'in de fikirleri bu yönde olmakla birlikte, Giddens; ulus, milliyetçilik ve sanayileşme arasında Gellner'in kurduğu gibi zorunlu bir bağ kurmamıştır. Ayrıca Giddens'in geleneksel, mutlakiyetçi ve modern ulus devlet üçlemesi; Gellner'in avcı-toplayıcı toplum, tarım toplumu ve sanayi toplum üçlemesiyle içerik olarak benzer taraflara sahiptir. Her ikisi de her iki üçlemede, insanlığın serüveninde ulus devlete ulaşmıştır.

Giddens, ulus devletin gelişimini, onun orijinal ortamı olarak ifade ettiği Batı ekseninde ele almıştır. Ulus devletten bahsettiği zaman, okuyucuların, Avrupa'daki ulus devletleri anlaması gerektiğini belirtmiştir⁶⁶⁴. Giddens'e göre ülkesel olarak sınırlandırılmış ulus devletin gelişimi, onun askeri güçle olan ortaklığıyla yakından alakalıdır. Ulus devlet ile dünya genelindeki ulus devlet sisteminin meydana gelişi, sanayileşmenin ortaya çıkışından beri radikal değişimler geçiren modern tarihin alt üst oluşuna karşılık gelmektedir. Ulus ve milliyetçilik, modern devletin ayırt edici tarafını oluşturmaktadır. Giddens, ulus, merkeziyetçi bir yönetim altında ve teritoryal olarak sınırları açıkça belirlenmiş olan, devletin kendi içinde, devletlerarası arenada diğer devletlerin kabul ettiği bir bütünlük olarak tanımlamıştır. Milliyetçiliği ise bir tür psikolojik olgu olarak, bireylerin, politik bir düzenin üyelerinin toplumsallığına vurgu yapan simge ve inançlar dizinine bağlılık biçiminde tanımlamıştır. Şu da var ki Giddens, milliyetçiliği fikirlerinin merkezine yerleştirmemiştir. Onun fikirlerinde milliyetçilik, ulus devletin ülkesel olarak bütünleşmesi işlevini görmektedir. Onun dikkatini, kendine özgü idari, askeri ve ülkesel niteliklere sahip ulus devlet çekmiştir. Diğer ulus devletlerin de var olduğu girift bir sistem içinde varlığını sürdüren ulus devlet, sınırları belirgin bir şekilde işaretlenmiş alan içinde yönetim hakkının tek sahibi olan bir takım kurumsal yönetim şeklidir. Ulus devletin yönetimi, hukuk, dahili ve harici şiddet araçlarının denetimiyle yaptırım gücüne sahiptir⁶⁶⁵. Anayasa ve kanunların ulus devletlerin idari sisteminde, bir tür şekillendirme ve inşa etme aracı olarak kullanılması mümkündür. Anayasa gibi hukuki araçların politik saiklerle milliyetçi unsurlarla donatılmasının milliyetçi bir kitlenin üretilmesine katkı sağlayabileceği konusunun doğruluk payını dikkate almak gerekmektedir.

Giddens'e göre ulus devleti başka yönetim biçimlerinden ve grup kimliği olan milliyetçiliği kendinden önceki grup kimliklerinden ayıran temel şey, kararlılık içindeki bir yönetime ve sınırları belirlenmiş topraklar üzerinde başkentlere sahip olmasıdır. Modern zaman öncesindeki kabilesel grup kimliğinde, kana bağlı mitler ve dinsel semboller belirleyici olmuştur. Buna rağmen, modern zamanların ulus ve devletler sisteminde, ulusların sınırlarını belirleyen merkezi devlet belirleyici olmuştur. Ulus devletler, belirli bir yerde hüküm süren sınırları belirli bir tür iktidar odağıdır. Giddens, milliyetçilikte, topluluklara kültürel özerklik

⁶⁶⁴ Giddens, s. 5.

⁶⁶⁵ Smith, *Milliyetçilik ve Modernizm*, s. 141-142.

sağlayan köken mitinin önemli olduğunu belirtmiştir. Ulus devlet, sembolik içeriğe sahip olan kültüre duyarlıdır. Dolayısıyla ulus devlet, müşterek dil ve sembolik tarih üzerine bina edilen kavramsal topluluktur. Siyasal sınırların belirli bir dilsel bölgeyle kesiştiği yerlerde ulus ve milliyetçiliğin ilişkisi sorunsuz ilerlemektedir. Ancak çoğu zaman, içinde bulunulan durum, bu şartları taşımamakta ve ulus devletlerin ortaya çıkışı karışık milliyetçilikleri doğurmaktadır. Karşıt milliyetçilikler, çoğu zaman, ekonomik imkanlara sahip olmanın orantısızlığından ziyade tarihselcilik ve idari egemenlik gerekçesiyle ortaya çıkmaktadır. Bu durum, Giddens'in milliyetçi hareketlerin zorunlu olarak siyasal olduğu sonucunu çıkarmasına neden olmuştur. Gerçekten de milliyetçilik, modern anlamda, idari özerkliğin kazanılmasıyla yakından ilişkilidir⁶⁶⁶.

Yirminci yüzyılın ortalarında modernleşme kurgusunu besleyen sanayi toplumu teorisyenleri, ulus devlet ve milliyetçiliği önemseyen bir literatür yaratmışlardır. Ulus inşası kavramına odaklanan bu literatür, milliyetçiliğin sonuçlarının Avrupa dışında da benzer şekilde yaşanacağını savunmuş, Avrupa milliyetçiliğinin faşizmle ve savaşla olan bağlantısını görmezden gelmişlerdir. Milliyetçilik katman, boyut ve tip itibarıyla çoklu, yani 'janus' yüzlüdür. Milliyetçiliğin, Üçüncü Dünya'da kurulan devletlerde, vatandaşlık haklarının elde edilmesi gibi konularda olumlu yönü vurgulanarak olumlu anlamda ele alınma eğilimi varken, diğer taraftan olumsuz taraflarla ele alınma eğilimi daha fazladır. Alman filozofların ürettiği zararlı bir icat olarak görülebildiği gibi liberal ve demokratik düzeyde siyasi vatandaşlığı mümkün kılan olgu olarak faydalı da görülmüştür. Milliyetçiliğin bu çeşitli yorumlarına rağmen, kendilerini yabancı tahakkümünden kurtarma mücadelesi veren topluluklar üzerinde milliyetçiliğin büyük bir etkiye sahip olduğu inkâr edilemez bir gerçekliktir⁶⁶⁷.

Diğer taraftan, Giddens, ulus devlet ve milliyetçilikle ilgili olarak milliyetçilik literatüründe pek rastlanılmayan bir öneride bulunmuştur. Ona göre ulus devlet ile milliyetçiliğin birbirinden ayrılması gerekmektedir. Milliyetçilik ile ulus devletin ayırt edilmediği durumlarda, devletin çıkarları için harekete geçirilen güncel politik hamlelerin hepsinin, milliyetçiliğin doğal sonucu olduğu yanlış yorumu yapılabilir. Milliyetçilik ve ulus devletin birleşmesi, bir başka ifadeyle devletin çıkarları uğruna yapılan her şeyin milliyetçiliğe bağlanması, yaşanan iki dünya savaşı öncesindeki Alman halk ruhu kavramıyla anlatmak istenilen şeyin doğrudan kendisidir. Faşist devlet, saldırgan ve dışlayıcı bir milliyetçilik ile toplumun çıkarlarının başarılı bir şekilde nihai olarak devlete bağlanmasıyla ortaya çıkmıştır. Öyle ki 1789 Devrimi'nin akabinde Fransa'dan yayılan milliyetçilik ile onun yüz yıl sonrasındaki Almanya'daki milliyetçilik oldukça farklı nitelikte biçimlenmiştir. Giddens, ulus devlet ile milliyetçiliği ayırt ettikten sonra milliyetçiliğin, kurumsal bir ulus devletin aksine, büyük ölçüde hissedilen ihtiyaçları ve eğilimleri içeren psikolojik bir olgu olduğunu savunmuştur⁶⁶⁸. Daha sonra bu görüşünü yumuşatarak,

⁶⁶⁶ Smith, s. 142-144.

⁶⁶⁷ Anthony Giddens, *A Contemporary Critique of Historical Materialism, Vol. 1, Power, Property and The State*, Los Angeles, University of California Press, 1981, s. 191-182.

⁶⁶⁸ Giddens, s. 193-194.

milliyetçiliğin psikolojik bir olgu olmasının, kimlik ile devlet arasındaki bağlantıyı tam olarak açıklayamadığını belirtmiştir. Milliyetçiliği, bir ulus devlet içinde idari gücün eş güdümünün doğal bir sonucu olarak egemenliğin kültürel olarak hissedilmesi olarak tarif etmiştir⁶⁶⁹. Dolayısıyla, Giddens, sonradan geldiği noktada; milliyetçilik, ulus ve ulus devlet bağı ile milliyetçiliğin ulus devlet bağlamında siyasi boyutunu zımni olarak ikrar etmiştir.

1.5.2.2.5. Modern devlet, militarizm ve kapitalizmin ürünü olarak ulus: Michael Mann

Modernist bir düşünür olan Michael Mann, modern milliyetçiliğin ortaya çıkış ve gelişim göstermesinde askeri faktörlerin hayati öneme sahip olduğunu düşünmektedir. Ona göre antik dönemde veya Orta Çağ'da sıkı olmayan etnik bağların varlığından bahsetmek mümkünken, söz konusu bağların modern siyasi örgütlenmenin temeli olmasının imkânı yoktur. Toplulukları siyasi mecraya çeken Batılı demokratik devrimlerden önce uluslar doğmamıştır. Modern ulusların ve milliyetçiliğin ortaya çıkmasında, başka faktörlerle birlikte askeri ve siyasal faktörler etkili olmuştur⁶⁷⁰.

Mann, iktidar üzerine oldukça kapsamlı analizler ve açıklamalar yapmıştır. Ona göre toplumlar, birbiriyle karşı karşıya gelen ve çakışan çoklu sosyo-mekânsal iktidar ağından meydana gelmektedir. İdeolojik, ekonomik, askeri ve siyasi (İEAS) ilişkiler, toplumsal iktidarın dört kaynağıdır. Toplumsal yekpareliğin boyut, düzey ve faktörü olmayan İEAS, toplumsal etkileşim ağlarıdır. Diğer taraftan İEAS ağlar, insanların amaçlarına ulaşmak için kullandıkları kurumsal ve örgütsel araçlardır. Mann ideolojik, ekonomik, askeri ve siyasi ilişkilerden yola çıkarak örgütlü bir iktidar modeli yaratmıştır⁶⁷¹. İktidarın ideolojik, ekonomik, askeri ve siyasi kaynaklarından ideolojik ve/veya siyasi kaynakların ulus inşa etme sürecinde, milliyetçiliğin içselleştirilmesinde kullanılabilmektedir. Anayasa gibi yazılı mevzuatlar milliyetçiliğin yasal kaynağı olarak ideolojik ve siyasi saiklerle düzenlenme imkanına sahiptir.

Mann'ın bahsettiği İdeolojik, ekonomik, askeri ve siyasi iktidar kaynaklarının neyi ifade ettiğini ortaya koymak, bunların milliyetçilikle olan bağına anlamak için gereklidir. *İdeolojik iktidar*, üç gerekçeden doğmuştur. İlk olarak, insanlar çevresinde olup bitenleri sadece duyumlar yoluyla değil, duyumlara eklenen kavramlarla ve yaratılan anlam kategorileriyle anlamlandırma eğilimine sahiptir. Bu durum, bir tür anlamı kendi tekeline alan odakların iktidarı kullanabilme olanağına sahip olduğu sonucunu doğurmaktadır. İkincisi, sürdürülebilir bir toplumsal düzen için kurallara ve insanların davranışlarına yön veren anlayışlara ihtiyaç duyulmaktadır. Söz konusu kural ve anlayışların taşıyıcıları arasında ideolojik hareketler yer almaktadır. Bir grubun karşılıklı güvenini ve kolektif maneviyatını artıran ideolojik hareketler, onların kolektif iktidatlarını artırmakta ve güçlü bir bağlılık oluşturmaktadır. Kuralları tekelleştirme işi,

⁶⁶⁹ Spencer ve Wollman, *Milliyetçilik*, s. 89

⁶⁷⁰ Smith, *Milliyetçilik ve Modernizm*, s. 155-156.

⁶⁷¹ Mann, *İktidarın Tarihi, Cilt 1*, s. 11-13.

iktidara giden yolu açmaktadır. Üçüncüsü ritüel halindeki pratiklerdir. Bunlar, rasyonel olarak anlaşılabilecek şeyler değildir. Örneğin şarkı, dans, görsel sanat formları ve ritüeller vasıtasıyla iktidarın yerleşik hale gelmesi sağlanabilir. Anlamanın, normların, estetik ve ritüel pratiklerin belirli bir odak tarafından tekelleştirildiği durumlarda, söz konusu odak, iktidarı elinde tutabilir. İdeolojik iktidarın kaynaklık ettiği ideolojik örgütlenme, aşkın ve manevi bir boyuta sahiptir. Aşkın boyutta, ideolojik örgütlenme sayesinde seküler otoritenin üzerinde aşkın nitelikli kutsal bir otorite yaratılmaktadır. Manevi boyutta, bağlılık ve güven duygusuyla bir grubun iktidarı pekiştirilmektedir. *İktisadi iktidar*, insanların geçinme ihtiyacının tatmin edilmesi gerekliliğinden türemiştir. Bu ihtiyacın tatmini, doğadaki nesnelerin elde edilmesi, dönüştürülmesi, dağıtımı ve tüketimi gibi işlevleri içeren toplumsal bir örgütlenme aracılığıyla gerçekleşmektedir. Ekonomik bir kavram olarak sınıf, bu işlevler etrafında meydana gelmektedir. Toplumsal gelişmenin önemli bir boyutu olan iktisadi üretim, dağıtım, değişim ve tüketim ilişkileri yoğun ve yaygın bir iktidar içermektedir. Dolayısıyla, üretim, dağıtım, değişim ve tüketim üzerindeki denetimi tekeline alan egemen sınıf, toplumlarda iktidarı elinde tutmaktadır. *Siyasi iktidar*, toplumsal ilişkilerin merkezi, kurumsallaşmış ve teritoryal biçimde düzenlenmesi gerektiği düşüncesinden türemiştir. Mann, siyasi iktidarla devlet iktidarını kastetmiştir. Siyasi ilişkiler belirli bir mekanla yani 'merkez' ile bağlantılıdır. Siyasi iktidar bu merkezde konumlanmakta ve oradan dışarı doğru yayılmaktadır. Siyasi iktidarın kendine özgü yanı mutlak surette merkezi ve teritoryal olmasıdır⁶⁷².

Mann, modern devletin kapitalizm, militarizm, temsiliyet ve ulus kavramlarıyla birlikte kurumlaştığını savunmaktadır. Ona göre sınıflar ve uluslar ideolojik, ekonomik, askeri ve siyasi iktidar kaynakları tarafından kurgulanarak birlikte gelişim göstermiştir. Mann, sınıf ve ulus bağlamında ilkçi veya daimici yaklaşımdan ziyade modernist yaklaşımı benimsediğini belirtmiştir. Ona göre ulus, kendini diğerlerinden ayırt eden bir etnik kimliği ve tarihi onaylayan ve kendi devletinin varlığı yönünde talepte bulunan sınıflar arası bir cemaattir. Uluslar, genellikle kendi ulusal varlıklarına ayrı bir önem atfederek kendi uluslarından aşağı gördükleri uluslara saldırgan bir tutum sergilemişlerdir. Saldırgan olsun veya olmasın, uluslar, pek çok düşünürün ortak paydada buluştuğu üzere, on sekizinci yüzyılda Avrupa ve Amerika'da daha sonra da dünyanın diğer diyarlarında ortaya çıkmıştır. Mann, milliyetçiliğin ideolojik ve hareket oluş anlamında, modern bir olgu olduğunu iddia etmekle birlikte ulusun, modernite öncesindeki tarihini de görmezden gelmediğini belirtmiştir. Örneğin, Fransız Devrimi öncesinde, ulus kavramı, genellikle müşterek kan bağına sahip akraba topluluğuna karşılık gelmekteydi⁶⁷³.

Mann, ulusların gelişimini devletin geçirdiği değişim ve dönüşüm süreciyle bağlantılı olarak dört aşamada açıklamıştır. Bunlar dini (1), ticari-devletçi (2), militarist (3), endüstriyel kapitalist aşamadır. Mann'a göre dini ve ticari-devletçi aşama ulusların ön evresidir. Dolayısıyla

⁶⁷² Mann, s. 35-40.

⁶⁷³ Mann, *İktidarın Tarihi*, Cilt 2, s. 225-227.

dini ve ticari-devletçi aşamadaki ulusları, 'ön uluslar' olarak isimlendirmiştir⁶⁷⁴. Mann, ulusların "pre-modern"⁶⁷⁵ tarihinden bahsederken, bir nevi, söz konusu ön ulusları kastetmiştir.

Dini aşama, on altında yüzyılda başlamıştır. Bu evrede, Protestanlık Reformu ve Katoliklerin gerçekleştirmeye çalıştığı karşı reform hareketi iki potansiyel ön-ulus yaratmıştır. İlkinde, kiliseler, okuryazarlığın, aşağıya doğru, orta sınıf düzeyine yayılmasını teşvik etmiştir. Pek çok ülkede rejim ve kilisenin yazı dili, başka dillerin aleyhine, temelde Tanrı'nın dili olduğu gerekçesiyle, kademeli olarak merkezi bir bölgeden yayılmıştır. Yerel diller, alt çeperdeki sınıflara hapsedilmiştir. Öne çıkan dilin devlet bölgesiyle örtüştüğü durumlarda, okuryazar kesim arasında bir tür topluluk algısı oluşmuştur. İkincisinde, farklı kiliselerin farklı devletler ve bölgeleri örgütlediği yerlerde, bunların çatışmaları daha popüler bir ön-ulusal boyut kazanmıştır. Mann, Batı tarihine bakıldığında, dini aşamada, ulusun inşa edilmesi konusunda ideolojik bir iktidar zorlamasının görülebileceğini düşünmektedir. Ancak, bu durum, sadece, eksik kalmış ve tamamlanmamış ön-uluslar yaratabilmiştir. Çünkü, bu dönemde devlet, ön-ulusal kimlikle yoğrulacak ve ulusal kimliği pekiştirecek düzeyde sosyal hayatla içli dışlı olmamıştır. Dini evrenin en önemli mirası, güçlü bir iktidar olgusunu harekete geçirmesidir. Bu harekete geçirme en nihayetinde ulusu yaratmıştır. Dört başı mamur ulus kavramı, bu dönemde, kiliselerin, özellikle köylerde aile yaşamı ve topluluğun mevsimsel döngüsünün ritüellerine yerleşmesi, okuryazarlığı teşvik ederek toplumsal yaşamın mahrem ve ahlaki alanını daha geniş ve seküler toplumsal pratiklerle yapılandırmaya başlamasından hareketle meydana gelebilmiştir⁶⁷⁶.

Ticari-devletçi aşama, 1700'lü yıllarda başlamıştır. Birinci aşamada oluşmaya başlayan müşterek bir topluluk olunduğu yönündeki algı, ticari kapitalizmin ve askeri devlet modernleşmesinin hâkim olduğu ülkelerde seküler nitelik kazanmaya başladı. Sözleşmeler, hükümet kayıtları, askeri eğitim kılavuzları, kahvehanelerdeki iş tartışmaları, akademi gibi kurumlar hâkim sınıfların paylaştığı okuryazar kültürü seküler dönüşümle toplumun aşağıdaki tabakalarına doğru yaymıştır. Devletler, hukukla yönetildiği için temel alınan ve paylaşılan sivil vatandaşlık kavramı da kabul görmeye başlamıştır⁶⁷⁷. Mann, günümüzde, anayasa ve yasalardan kaynaklandırılan sivil vatandaşlık kavramının oluşumunu, 1700'lü yıllarda başlayan ticari-devletçi aşamayla başlatmaktadır.

Militarist aşama, ön ulusların erişkin uluslara dönüştüğü aşamadır⁶⁷⁸. Bu aşamada, ön uluslar, devletle bağlantılı olarak oldukça saldırgan topluluklara dönüşüm örnekleri göstermiştir. Militarist aşamada uluslar, militarizmin farklı ekonomik, ideolojik ve siyasal iktidar ilişkileriyle

⁶⁷⁴ Mann, s. 227-228.

⁶⁷⁵ Mann, s. 227.

⁶⁷⁶ Mann, s. 228.

⁶⁷⁷ Mann, s. 228-229.

⁶⁷⁸ Mann, s. 227.

yoğrulmasından farklı biçimlerde gelişim göstermiştir. Mann, 1840 itibariyle önemli güçlerin üç türden ulus barındırdığını savunmuştur. Britanya ve Fransız ulusları, devletlerini destekleyen uluslardır. Çünkü mevcut devletlerini güçlendirmişlerdir. Almanya’da ulus, siyasal olmayan bir rolden geçiş yaparak devlet meydana getiren ulustur. Çünkü Almanya’da ulus, var olan herhangi bir devletten daha büyüktü. Avusturya topraklarında ulus, devlet yıkıcı olmuştur. Çünkü, burada, uluslar devlet sınırlarından daha küçüktü⁶⁷⁹. Mann, militarist aşamayı, 1792 öncesi ve sonrası şeklinde iki alt evreye ayırarak açıklamıştır⁶⁸⁰.

1792 öncesindeki evrede Fransız Devrimi ve Napolyon Savaşları öncesine, militarizmle bağlantılı olan mali krizlere odaklanmıştır. Savaşların yol açtığı mali krizler, siyasal mücadeleleri doğrudan etkilemiştir. 1792 öncesindeki evrede, küçük burjuvazi, birbirleri arasındaki rekabetin gerektirdiği insan gücü ve mali ihtiyaç sorunuyla karşı karşıya kalan devletlerin, kurumsallaşmış araçlar kullanarak kaynakları elde etmeyi başaramayıp mali ve askeri taleplerini artırınca yaygın ve siyasal olarak örgütlenmiştir. Devletin el koyması arttıkça hoşnutsuzluğun hâkim olduğu toplumsal gerilimler ulusal boyut kazanmıştır. Söz konusu hoşnutsuzluk siyasal alanı harekete geçirmiştir. Devletin mali taleplerinin yarattığı hoşnutsuzluk ve sürece hâkim olan mali kriz insanları siyasallaştırmıştır. Bu hoşnutsuzluk ve mali kriz olmadan devlet ve ulusun siyasetin görünür olma imkânı yoktur. Bu süreç, ön ulusları bir adım ileri iterek ilk ulusal öz bilinçlerin oluşmasını sağlamıştır. Önceleri devletin vergi toplamasına karşı çıkanlar toprak sahipleriydi. Mevcut durumdaki geleneksel siyaset; toprak sahiplerinin karşı çıkışlarına cevap üretecek güçte değildi. Bu nedenle, insanlar halk veya ulus gibi evrensel sloganlara yönelmiştir. Örneğin, Prusya’da mali krizin önüne geçilebilseydi, söz konusu yönelim gerçekleşmeyebilirdi. Britanya’da olduğu gibi mali bir uzlaşının ortaya çıktığı yerlerde bunun radikal muhtevası zayıflatılabilirdi. Amerika ve daha ziyade Fransa’da, mali krizler, halk ve ulusu süratle siyasallaştırmıştır. Fransa ve İngiltere’de devlet destekleyici olan ulus, kan bağı referansından uzaklaşarak vatandaşlık referansına doğru geçiş yapmıştır. Bu nedenle, kan bağına dayalı aileyi sembolize eden krallar, soylular ve ruhban sınıfı Fransız Devrimi’nde vatandaşlar kategorisi içerisinden resmen dışlanmıştır⁶⁸¹. Militarist aşamanın ikinci evresi olan 1792 sonrasındaki evrede, Fransız Devrimi ve Napolyon Savaşları, militarizmi yoğunlaştırmıştır⁶⁸². Bu dönemde, “Avrupa’nın dört bir yanındaki rejimler yoğun, ailevi ağlara nüfuz etmeye ve onları çok daha doğrudan biçimde ve çok daha geniş bir ölçekte yaygın devlet ve askeri ağlara bağlamaya” muktedir olmuştur⁶⁸³.

Endüstriyel kapitalist aşama, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında başlamıştır. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı ve yirminci yüzyılın başları boyunca endüstriyel kapitalist aşamada, sınıf

⁶⁷⁹ Mann, s. 229.

⁶⁸⁰ Mann, s. 227.

⁶⁸¹ Mann, s. 232-236.

⁶⁸² Mann, s. 259.

⁶⁸³ Smith, *Milliyetçilik ve Modernizm*, s. 158.

mücadeleleri ve bunun devlet üzerindeki etkileri, ortaya çıkan ulusları güçlendirmiştir. Bu dönemde devletler haberleşme sistemlerini, kanalları, yolları, postaneleri, telgraf sistemlerini ve okulları finanse etmek gibi önemli sivil görevler üstlenmiştir. Devletler, kapitalistlerin, diğer sınıfların, ordunun, elitlerin dile getirdikleri sanayileşme gereksinimlerini temin etmeye başlamıştır. Bu nedenle devlet büyük çerçevede toplumsala bir eşgüdüm sağlama rolünü sergilemeye başlamıştır. Böylece, toplumsal etkileşimin arttığı devletin bölgesel erişim sınırları belirginleşmeye başlamıştır. Bu sınırlar içerisinde ulusal ve homojen nitelikli bir toplum gelişim göstermiştir. Genel çerçevede kapitalizm, modern devlet, militarizm, kitlesel okuryazarlık ve sanayileşme toplumsal yoğunlaşmayı artırarak ulusal örgütlenmelere ortam sağlamıştır⁶⁸⁴. Mann, ulusların gelişimini evreler halinde anlattığı dizgeyi “dünya tarihinde ulusun ortaya çıkışının ağırlıklı olarak modernist bir kuramını sundum” ifadesiyle nihayetlendirmiştir⁶⁸⁵

1.5.2.3. Sosyoekonomik Yaklaşımlar

Sosyoekonomik yaklaşımlar, milliyetçiliğin kaynağını, dünya ekonomisinin işleyişine, bireylerin toplumsal ve ekonomik menfaatlerine dayandırmışlardır⁶⁸⁶. Ortaya koydukları kuramlarda, sosyoekonomik unsurları öne çıkarmaları nedeniyle Tom Nairn ve Michael Hetchter’in düşünceleri sosyoekonomik yaklaşım altında ele alınmıştır.

1.5.2.3.1. Eşitsiz kalkınmanın sonucu olan milliyetçilik: Tom Nairn

Milliyetçiliğe sosyoekonomik mercekten bakan yaklaşımlar, ikircikli bir şekilde Marksist geleneklerden yararlanarak bu geleneklere yaklaştığı gibi aynı zamanda da bunlardan uzaklaşmıştır. Söz konusu ikircikli durumu, Tom Nairn’in çalışmalarında görmek mümkündür. Eşitsiz kalkınma ve emperyalizm teorileri için Marksist müktesebattan yararlanarak Lenin’in kapitalist emperyalizm ve sömürgeci milliyetçi kurtuluş hareketleri düşüncesi ile Hegel ve Engels’in tarihsiz halklar düşüncesini uyarlamıştır. Diğer tarafta, Andre Gurder Frank’ın merkez/çevre ve azgelişmişlik kavramlarından yararlanmıştır. Özellikle azgelişmişlik kavramını, Gellner’in eşitsiz gelişme düşüncesiyle ilişkilendirmiştir. Ancak Nairn, eşitsizliğin temelinde sanayileşme sürecini değil, kapitalizmi görmüştür. Nairn, subjektif ve romantik bir olgu olarak kabul ettiği milliyetçiliğin en doğru şekilde anlaşılabilmesi için, ona, modern dünya siyasal iktisadının acımasız işleyişi doğrultusunda bakmak gerektiğini düşünmektedir. Nairn, milliyetlerin ve etnik kimliklerin modernite öncesindeki varlıklarını kabul etmekle birlikte milliyetçilik analizlerini, modern ve küresel milliyetçiliğe odaklanarak sınırlamaktadır. Ona

⁶⁸⁴ Smith, s. 156.

⁶⁸⁵ Mann, *İktidarın Tarihi*, Cilt 2, s. 260.

⁶⁸⁶ Smith, *Milliyetçilik ve Modernizm*, s. 33.

göre, milliyetçiliğin dünyayı bütünüyle etkileyebilmesini ve dünyaya başarılı bir şekilde yayılım göstermesini açıklayabilmek için milliyetçiği modernizm kurgusundan türeten özel bir teoriye ihtiyaç vardır⁶⁸⁷.

Nairn'e göre toplumsal dünya, bir ideoloji olan milliyetçiliğin pençesindedir. Milliyetçiliğin neyle ilgili olduğuna dair çeşitli ipuçları vardır. Milliyet, ulus devlet ve diğer başka etmenlerin aksine milliyetçilik ile kalkınma ve sosyoekonomik büyüme arasında kuvvetli bir bağlantı vardır. Modern milliyetçilik bir şekilde, kalkınma ve ekonomik büyümeyle iltisaklıdır. Ulus, sistemli ve soyut anlamını, 1800'lerden itibaren gerçekleşen kalkınma kavramı sayesinde kazanmıştır. Diğer taraftan, milliyetçilik, sosyal ve kişisel öznellik bağlamında toplulukların kendine özgü niteliklerine referans vermekle birlikte milliyetçilik hiçbir zaman bütünüyle böyle bir referanstan doğmamıştır. Milliyetçiliğin kökenlerini burada aramak doğru değildir. Milliyetçiliğin kökenlerini, halkta veya bireylerin kolektif kimliğe yönelik bastırılmış tutkularında aramak yerine, dünyaya hâkim olan ekonomik politikte aramak gerekmektedir. Söz konusu hâkim ekonomik düzen, eşitsiz bir gelişim ve kalkınmayı içermektedir. Eşitsiz kalkınma, maddi bir gerçeklik olarak vardır ve modern zamanların ürünüdür⁶⁸⁸.

Nairn, milliyetçiliğin bir yüzü geçmişe bir yüzü de geleceğe bakan Janus başlı, yani iki yüzlü doğasına dikkat çekmiştir⁶⁸⁹. Nairn, milliyetçiliğin geçmiş ve geleceğe bakan yüzünü emperyalizm ve eşitsiz kalkınmayla bağlantılı olarak açıklamıştır. Milliyetçilik, geri kalmış kültür ve halkların, art arda, modernizmin güçlü taraflarını ve faydalarını, kendi amaçlarına ulaşmak için benimseme gayretidir. Geri kalmış kültür ve halklar ilerlemeyi arzu etmişlerdir. Ancak bu ilerleme arzusuyla gerçekleştirilen hareketler kibirli, benmerkezci, türdeşleştirici ve silahlı emperyal baskıyla karşılaşmıştır. Bu baskı karşısında topluluklar, kültürel ve siyasal bağımsızlıklarını yani kendi koşullarını ileri sürmüşler ve onlara sarılmışlardır. Bunun anlamı, toplulukların kendi geçmişlerine bakmasıdır. Bu şekilde bir geriye bakış olmadan milliyetlerin ulus olmaları mümkün değildir. Dolayısıyla, milliyetçiliğin çoğu tipinde, modernleşme gayesi ile tikel bir geçmiş ve geleneğe dair yeni kültlerin birlikteliği söz konusudur. Bu birlikteliğin şöhreti ise kötüdür. Milliyetçilik, katlanılır düzeyde yaşam ve refah için mücadele eden çeşitli topluluk veya bölgelerin geçmişe ve geleceğe bakan yüzlerinden kaynaklanmaktadır⁶⁹⁰.

Sanayi Devrimi'nden itibaren insanlığın gelişimi eşitsizlik temelinde ilerleme göstermiştir. Pratikte eşitsizlik söz konusu iken bunun teorisi böyle düşünülmemiştir. Avrupa aydınlanmasının bakış açısına göre uygarlığın ve kitle kültürünün gelişimi, son derece eşit ve ilerlemeci olacaktı. Eşit ve ilerlemeci biçimde dışa ve aşağıya doğru yayılan bir kültürleşme süreci tahayyül edilmişti. Gelişmenin, merkezden dışarıya yani çevreye doğru, toplumsal

⁶⁸⁷ Smith, s. 104.

⁶⁸⁸ Tom Nairn, *The Break-Up of Britain, Crisis and Neo-Nationalism*, Londra, Verso, 1981, s. 334-335.

⁶⁸⁹ Spencer ve Wollman, *Milliyetçilik*, s. 81.

⁶⁹⁰ Tom Nairn, *Milliyetçiliğin Yüzleri, Janus'a Yeni Bir Bakış*, Çev. Seda Kırdar ve Mehmet Ratip, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2015, s. 122.

anlamda yukarıdan aşağıya doğru olması düşünölmüştü. Ancak, gelişimin seyri düşünöldüğü gibi olmadı. Tarih, Batılı düşünürlerin iddia ve tahayyöl ettiğı gibi yaşanmadı⁶⁹¹.

Nairn'in kuramındaki temel unsur kapitalizm değıl, kapitalizmin eşitsiz gelişimidir. Bu da eşitsiz kalkınmayı doğurmuştur. Bunun etkilerini anlayabilmek için 1800'lerden sonraki döneme odaklanarak merkez ve çevre kavramlarıyla mekânsal analiz yapmak gerekmektedir. Çünkü bu tarihten itibaren, kapitalist Batı merkezleri ile dışarıdaki geri kalmış çevreler olarak ikili bölünme, dünyada, olgusal karşılık kazanmıştır. Bir nevi, milliyetçilik, merkez ile çevre arasındaki orantısızlıktan türemiştir. Bu orantısızlığın temel karakteristiğı eşitsizliktir. Bu eşitsizlik kapitalist düzenin, Batılı kapitalistlerce dünyanın geri kalmış ve gelişmemiş bölgelerine eşitsiz ve şiddetli biçimde dayatılmasından ve bu bölgelerin Batılı kapitalist merkezler tarafından sömürölerek az gelişmiş hale getirilmesinden doğmaktadır. Avrupa'daki aydınlanma düşüncesinin eşit ve ilerici gelişim göstermesi hayalinin tersine emperyalist gelişme, dünyanın çevre bölgelerindeki kaynakların ve ucuz emeğın merkezdeki kapitalistler ve devletler tarafından sömürölmesi şeklinde gerçekleşmiştir⁶⁹².

Milliyetçiliğın yayılımı ile kapitalizmin eşitsiz yayılımı arasında neden sonuç ilişkisi vardır. Kapitalizmin eşitsiz yayılımı nedenken milliyetçiliğın yayılımı sonuçtur. Kapitalizmin dünya genelindeki yayılım ve seyrinin problemlı yapısı ve birbirini takip eden bölgeleri farklı oran, zaman ve miktarda etkileme niteliğı, merkezin sömürölerek orantısız gelişim göstermesine, çevrenin ise geri kalmasına neden olmuştur. Bu ahval içinde, sömürgeci kapitalist merkezler zenginlik, beceri, silah ve teknoloji konularında az gelişmiş çevre bölgelere oranla muazzam ölçüde üstün konuma gelmiştir. Böylece, geri kalmış çevre bölgelerdeki seçkinler, kendilerini büyük bir çaresizlik içinde bulmuşlardır. Bu bölgelerdeki seçkinler, kapitalist merkezlerin sahip olduğı imkanlara sahip değildi ve emperyalizmin zincirleri altında çaresizliklerinin de farkındaydılar. Sömürölün bölgelerdeki seçkinlerin sahip olduğı tek kaynak insan kaynağıydı. Seçkinler, sahip oldukları insan kitlesini, kapitalist merkezlerin sömürüsü aleyhine harekete geçirebilirlerse, mevcut durumdaki eşitsiz gelişim tablosunu tersine çevirme ve gelişimde kendi yöntemlerini kullanma olanağına sahip olabilirlerdi. Bunun yolu, baskı unsuru olan dış güçlerin karşısında topluluğın kendi öz kimliğı ve efsanevi de olsa bir tür topluluk bilincini oluşturmaktan geçmekteydi. Bunun için halka dönmek gerekmekteydi. Bunun anlamı, halka dönerek onların dilini konuşmak, kültürünün farkında olmak, yaşamlarının muazzam ve uzlaştıılamaz çeşitliliğini anlamaktır. Bütün bunları yapabilmek için Aydınlanmanın akılcı yaklaşımından uzaklaşarak romantizmin duygusal yaklaşımına yaklaşmak gerekmektedir. Geri kalmış yerlerdeki yerli burjuvazi, milliyetçiliğın yeni orta sınıf aydınları olarak kitlelerin dikkatlerini tarihe çevirmeye çalışmışlardır. Sonuç olarak milliyetçilik zorunlu olarak iki

⁶⁹¹ Nairn, *The Break-Up of Britain*, s. 336-337.

⁶⁹² Smith, *Milliyetçilik ve Modernizm*, s. 104-105.

başlıdır. Çünkü yüzünü mitsel bir geçmişe ve özgürlük içinde gelişim göstermek amacıyla da geleceğe çevirmiştir⁶⁹³.

Nairn'e göre gerçek şudur ki eşitsiz gelişme, hemen hemen her zaman merkezin çevre üzerindeki emperyalizmini doğurmuştur. Çevre bölgeler, maruz kaldıkları emperyalizm karşısında birbiriyle tutarsız tepkiler geliştirmişlerdir. Şöyle ki çevre bölgeler, bir yandan emperyalizmin baskısına karşı direnirken bir yandan da onun sahip olduğu hayati güçleri kendi amaçları çerçevesinde kullanmak üzere elde etmeye çalışmışlardır. Bunu başarmanın yolu, çevre bölgelerin, idealist bir siyasi ve ideolojik hareketlilikle, kendi kaynaklarından, yani milliyetlerinden güç alan zorlu ve zorunlu bir seferberlik gerçekleştirmelerinden geçmiştir. Kapitalist merkezlerin sözde eşit gelişme fikri, geri kalmış bölgelerin daima ileriye yürüyüşünü öngörmüştü. Ancak, gerçekte, bu bölgeler, sömürüden ve sömürülmekten kurtulmak için radikal ve mücadeleci yollara başvurmak zorunda kalmıştır. Kapitalizm, insanlığı daha az bağlantılı bir hikâyede birleştirmeye çalışırken, tehlikeli ve sarsıcı bölünmelere de neden olmuştur. Kapitalizmin, dünya genelinde bu denli hızlı ve eşitsiz yayılımının sosyal ve tarihsel maliyeti milliyetçiliktir⁶⁹⁴.

Nairn'in, kapitalizmin dünya genelinde hızla yayılımının maliyeti olarak milliyetçiliği görme fikri, sonlanmış bir süreci anlatmamaktadır. Süreç devam etmektedir. Süreci, bu şekilde gelişen emperyalizm karşıtı bir tabloyla bitirmek mümkündür. Bitişi böyle olan bu süreçten, sömürgeleştirilmiş ülkelerin verdiği tarihsel mücadelede milliyetçiliğin destekleyici faktör olduğu fikri üretilebilirdi. Ancak süreç tek yönlü ve boyutlu değil, aksine diyalektikti. Süreç, gelişmiş ülkelerin uyguladığı tahakkümün geri kalmış bölgelerde bir tepki olarak milliyetçiliği meydana getirmesiyle nihayetlenmemiştir. Bu süreç, devam ederek merkez konumundaki kapitalist ülkeleri de etkisine almıştır. İngiltere, Fransa ve Amerika gibi ülkelerin milliyetçiliğe ihtiyaçları yoktu. Çünkü bu ülkeler, mevcut olmadığında milliyetçiliği doğuran şeylere zaten sahipti. Yani milliyetçiliği doğuran hususların noksanlığını yaşamamışlardı. Ancak ulus devlet bir ideolojiye sahip olunca ve milliyetçilik dünya genelinde başat bir konuma gelince bu devletler de milliyetçi olmak zorunda kaldılar. Yani milliyetçilik, gelişime sonradan ulaşanların nihai hali değildi. Eşitsiz kalkınma diyalektik bir süreç olarak tarafların, yani, kapitalist merkezler ile sömürülen çevrelerin birbirlerini devamlı olarak değişime zorlamalarını sağlamıştır. Kısa vadede çevre bölgelerin milliyetçiliği nasıl kaçınılmazsa, uzun vadede merkez devletlerin milliyetçiliği de o kadar kaçınılmazdır. Nairn, bu noktada milliyetçiliği iyi veya kötü olarak sınıflandırmanın doğru olmadığını düşünmektedir. Yani, Hindin ve Mozambik gibi çevre ülkelerin ulusal mücadelesi meşru görülüp merkez konumundaki gelişmiş ülkelerin milliyetçiliği şovenizm olarak görülmemelidir. Her milliyetçilik tipi, nüvesinde, iyiden ve

⁶⁹³ Smith, s. 105-106.

⁶⁹⁴ Nairn, *The Break-Up of Britain*, s. 340-341.

kötüden tohumlar taşımaktadır. Hem ileriye hem geriye bakmak milliyetçiliğin genetik yapısında vardır. Bunun için milliyetçilik iki yüzü olan Roma Tanrısı Janus gibidir⁶⁹⁵.

1.5.2.3.2. İç sömürgeciliğin sonucu olan milliyetçilik: Michael Hechter

Michael Hechter'in *Internal Colonialism* (1975) isimli eseri, milliyetçilik çalışmalarına iki yönden yenilik gelmiştir. Eser, iç sömürgecilik kavramı ile milliyetçiliğin modernist kuramları içinde farklı bir seçenek teşkil etmiştir. Ayrıca, farklı bir yöntem benimseyerek milliyetçiliği istatistiki verilerle analiz eden ilk eser olmuştur⁶⁹⁶. Hetchter, eserin, 'Sunuş' bölümünde, bu eserin varlığını borçlu olduğu fikrin nasıl ortaya çıktığını açıklamıştır. Hetchter, sömürge toplumlarında toplumsal değişimi konu edinen bir ders için başarılı bir ulusal kurtuluş hareketinin gelişimi üzerine makale yazma uğraşısıyla işe başlamıştır. Konu itibariyle derste verilen örneklerin çoğunun Afrika'yla ilgili olduğunu belirtmektedir. Ancak, Hetchter'e göre sömürgeleştirilme konusunda İrlanda da pek ala uygun bir örnektir. İrlanda, İngilizler tarafından sömürgeleştirilmiştir. Burayla bağlantılı olarak farklılıkları olmakla birlikte, milliyetçiliğin, Batı Afrika'daki gelişimi ile İrlanda'daki gelişimi arasında paralellikler vardır. Hetchter'e göre Galler ve İskoçya için de benzer durum geçerlidir⁶⁹⁷. Hetchter'in bu fikirleri, milliyetçilik çözümlemesinde geliştireceği iç sömürgecilik kuramının ana dayanağı olmuştur.

Hetchter, milliyetçilik çözümlemesinde, merkez ile çevre bölgeler arasındaki ilişkinin izini, Britanya'nın on altıncı yüzyılına, kudretli Tudor devletinin genişlemesine kadar takip etmektedir. VIII. Henry ve haleflerinin yönetim sürecinde, önce Galler daha sonra İrlanda İngiliz devletinin hükmü altına girmiştir. Bu süreç, 1603'te İngiltere ile İskoçya tahtlarının birleşmesiyle güçlenmiş, 1707'deki Birlik Yasası'yla nihayete ermiştir. Hetchter yaşanan bu sürecin, bütünüyle eşitsiz olduğunu düşünmekte, İngiltere'nin siyasal anlamda her zaman baskın ve baskıcı olduğunu belirtmektedir. Söz konusu siyasal birleşmeyle birlikte Galler, İrlanda ve İskoçya'nın doğrudan İngiltere'nin iç sömürgesi haline geldiğinden bahsetmek doğru değildir. İç sömürge, siyasal birleşmeye ekonomik sömürü eklendiğinde söz konusu olmaktadır. İç sömürgeleşme süreci, sanayileşmenin merkez konumundaki İngiliz bölgelerinde başlayıp oradan çevreye yayılmaya başlamasıyla işlemeye başlamıştır. Kapitalist sanayicilik, bir taraftan çevrenin merkeze olan ekonomik bağımlılığını yapılandırırken, diğer taraftan çevre ile merkez arasında yoğunlaşmış, düzenli ve eşitsiz etkileşimin bir sonucu olarak toplumsallığın yeni bağlantılarını yaratmıştır. Sanayi kapitalizmi baş gösterene kadar

⁶⁹⁵ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, s. 103-104.

⁶⁹⁶ Özkırımlı, s. 111.

⁶⁹⁷ Michael Hetchter, *Internal Colonialism, The Celtic Fringe in British National Development*, New Jersey, Transaction Publishers, 1999, s. xxv.

sömürgecilik gizil ve belirsiz bir şekilde işliyordu. Sanayi kapitalizmi, sömürgeciliği belirgin ve aşıkâr hale getirmiştir⁶⁹⁸.

Hetchter, merkez-çevre ilişkisiyle bağlantılı olarak ulusal kalkınmanın yayılmacı modelinden bahsetmiştir. Ona göre ulusal kalkınmanın yayılma modelleri, merkez ile çevre arasındaki uyumun, tarafların karşılıklı temasıyla iyileşeceğini savunmaktadır. Bu nedenle, merkez ile çevre arasındaki düzenli etkileşim hali, hayati önemdedir. Sanayileşme, merkez ile çevre arasındaki etkileşimin yoğunlaştığı, sanayi öncesindeki toplumların içsel çeşitliliğin azaldığı bir süreç olarak düşünülmektedir. Burayla bağlantılı olarak yayılmacı açıklamaları sınıflandırmak faydalı bir girişimdir⁶⁹⁹.

Yayılmacı model, ulusal kalkınmada üç aşama öngörmüştür. *Birinci aşama*, sanayileşme öncesine denk gelmektedir. Sanayileşme öncesinde, merkez ile çevre bölgeler arasında herhangi bir etkileşim yoktu. Bölgeler iktisadi, siyasi ve kültürel açıdan ciddi farklılıklar içeriyordu. Bu aşama, merkez ile çevre bölgeler arasındaki etkileşimin artmasıyla sona gelmeye başlamış ve ulusal kalkınmanın ikinci aşamasına geçmiştir. *İkinci aşama*, sanayileşme aşamasıdır ve yayılmacı yaklaşım en çok bu aşama üzerine yoğunlaşmıştır. Yayılmacı yaklaşımı benimseyenler, kural olarak, etkileşimin artmasıyla merkez ile çevre bölgeler arasındaki ortaklıkların ve benzerliklerin artacağını iddia etmişlerdir. Bu iddiaya göre merkezdeki toplumsal yapı, etkileşimle birlikte merkezden çevre bölgelere yayılacaktır. Böylece, kendini dünyadan yalıtmış olan çevre bölgelerin kültürel alışkanlıkları, merkez-çevre arasındaki artan etkileşimin modernleştirici etkisiyle yenilenme ve güncellenme imkânı bulacaktır. Bununla birlikte, sanayileşme, ilk başta, çevre bölgelerde bir tür şok etkisi yaratarak insanların kültürel kimliklerine sarılma halini meydana getirmekle birlikte, sonraları, bu geçici tepki sona erecek ve sanayileşme uzun vadede genel refahı arttıracaktır. Süreç içerisinde bölgesel farklılıklar sona erecek, merkez ile çevre mütecanis hale gelecektir. Çünkü etnik kimliğin farklılığını besleyen ve körükleyen siyasi, ekonomik ve kültürel şartlar yok olacaktır. *Üçüncü aşama*, merkez ve çevre bölgelerin refah düzeylerinin eşitlendiği, kültürel farklılıkların toplumsal zeminde kıymetini kaybettiği, siyasi sürecin ulusal partiler çerçevesinde yürütüldüğü aşamadır. Hetchter'e göre ulusal kalkınmanın yayılmacı modeli haddinden fazla iyimser bir modeldir. Bu nedenle gerçeklerle bağı zayıftır. Ona göre daha doğru olan ulusal kalkınma modeli, 'iç sömürgecilik' modelidir. Yayılmacı modelden farklı olarak iç sömürgeci kalkınma modeli, merkez ile çevre arasında artan etkileşimin toplumsal yapıda bütünleşmeyi doğurmayacağını, merkez bölgelerin çevre bölgeleri sömürmesinin ve çevre bölgelerde siyasi egemenlik kurmasının yolunu açacağını iddia etmektedir⁷⁰⁰.

Hetchter, geliştirdiği iç sömürge kuramın çerçevesini, kuramının detaylarına inmeden önce çizmiştir. Ona göre denizaşırı ülkelerdeki sömürgeler ile Batı Avrupa'daki iç sömürgeler

⁶⁹⁸ Smith, *Milliyetçilik ve Modernizm*, s. 120-121.

⁶⁹⁹ Hetchter, *Internal Colonialism*, s. 22.

⁷⁰⁰ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, s. 112-113.

arasında benzerlikler vardır. İç sömürgeleştirme sürecinin işlediği bir durumda, çevre bölgelerin üyeleri arasında alışveriş ve ticaret, merkez bölgenin üyeleri tarafından tekel altına alınmıştır. Kredi imkanları da aynı şekilde tekelleştirilmiştir. Ticari saiklerle bankacılar, yöneticiler ve girişimciler çevre bölgesindeki insanlardan değil, merkez bölgedeki insanlardan seçilmektedir. Çevre bölgelerin ekonomisi, merkez ekonomiyi tamamlayıcı bir unsur olarak yapılandırıldığı için dış piyasaya bağımlı hale gelmektedir. Çevre bölgesindeki ekonomi tarım veya maden üzerine örgütlendirilerek tek tip birincil ihracata dayandırılmaktadır. Bu bölgelerdeki emeğin hareketi, büyük oranda dışsal güçler tarafından kontrol edilmektedir. İşçiler, ihraç edilen birincil ürünlerin fiyat değişimleri karşısında büyük bir hareketlilik ve göç potansiyeli ve aktivitesi içindedir. Çevrenin merkeze olan ekonomik bağımlılığı, hukuk, siyasi ve askeri önlemlerle pekiştirilmektedir. Çevresel bölgede yaşayan insanlar daha yüksek düzeyde ezilmişlik hissi ve daha düşük düzeyde hayat standartları içinde yaşamaktadır. Ayrıca hayatlarını, alkol bağımlılığı gibi sorunlarla kendini gösteren hizmetten yoksun olma hali içinde sürdürmektedir. Dil, din ve kültürel gelenekler bakımından ulusal ayrımcılık söz konusudur. Bu nedenle, merkez ile çevre bölgeleri arasındaki ekonomik farklılık ile bunların arasındaki kültürel farklılıklar arasında nedensel bir ilişki vardır⁷⁰¹.

Hetchter'e göre iç sömürgeci model, kültürel bir iş bölümü üretmektedir. Nesnel kültürel farklılıklar sınıf çizgileri üzerine bindirilerek bir tür tabaka sistemi yaratılmaktadır. Yüksek statüye sahip iş ve uğraşlar, merkez bölgenin kültürüne sahip olanlar için mahfuz tutulmaktadır. Yerli ve çevre bölgelerin kültürüne sahip olanlar ise tabaka sisteminin en altında kümelenmektedir. Bu nedenle, merkez ile çevre arasında meydana gelen kültürel temas, çevre bölgede, merkez bölgede yaşanan tarzda sosyal ve ekonomik gelişme yaratmamıştır. Bu durum, sadece Batı Avrupa devletlerinin denizaşırı sömürgelerini yansıtmakla kalmaz, aynı zamanda, Batı Avrupa devletlerinin kendi iç bölgeleriyle olan ilişkisini de yansıtır. İç sömürgeleştirme süreci içinde, yöneticiler, gelişmeyi başaramayan küçük milliyetleri hakimiyeti altına almaya çalışmaktadır. Sınırların varlığını koruması, sınırın farklı tarafındakilerde farklı kurumsallaşmış duygular yaratmaktadır. Buradan hareketle, "on yedinci yüzyıla gelindiğinde bir İskoçyalıyı küçümsemeyen bir İngiliz, yalnızca yarım bir İngiliz olabilirdi; bir İngiliz'den nefret etmeyen bir İskoçyalı, İskoçyalı bile olamazdı"⁷⁰².

Kültürel iş bölümüyle çevre bölgedeki kültürel farklılıkların varlığını sürdürmesi, kaynakların, merkez ile çevre arasında orantısız ve eşitsiz dağıtılmasından kaynaklanmaktadır. Kültürel farklılaştırma süreci, ırk ve din gibi farklılıkları da içeriyorsa, bu durum, çevre bölgelerde kendilerine ait ayrı bir birlik olma duygusu geliştirmektedir. Ulus ve bağımsızlık arayışı, kıvılcımını, buradan sağlamaktadır⁷⁰³.

⁷⁰¹ Hetchter, *Internal Colonialism*, s. 33-34.

⁷⁰² Hetchter, s. 30-32.

⁷⁰³ Hetchter, s. 37-38.

İç sömürgeci kuramın iddiasına göre merkez ile çevre bölgeleri arasındaki eşitsiz sanayileşme dalgası, gelişmiş ve daha az gelişmiş iki farklı grup yaratmaktadır. Dolayısıyla bu iki grup arasında derin menfaat ayrılıkları meydana gelmekte, kaynakların ve gücün dağılımında eşitsiz bir paylaşım ortaya çıkmaktadır. Merkez bölgedeki üst grup, oluşan tabaka sisteminin kurumsallaşmasını ve devamlılığını sağlamaya çalışan politikalar üreterek kendi çıkarlarının sürekliliğini sağlamaya çalışmaktadır. Üst grup, yüksek statülü olduğu kabul edilen toplumsal rolleri kendi grup üyelerine ait olacak şekilde düzenlemektedir. Çevre bölgedeki daha az gelişmiş alt grupların yüksek statülü rollere erişimi engellenmeye çalışılmaktadır. İşte bu tabakalaşma sistemi, kültürel iş bölümünün tam da kendisidir. İnsanlara, kültürel ayrımlar doğrultusunda toplumsal yapıdaki belirli roller, merkez bölgedeki üst grup tarafından atanmaktadır. Bu durum, hukuki araçlarla ve politik yoldan korunmaktadır. Söz konusu kültürel farklılıklar hem merkez hem de çevre bölgede yaratılan iki farklı grupta farklı etnik kimliğin gelişimine katkıda bulunmaktadır. İnsanlar, bu gruplardan beklenen rollere göre kendilerini bir grup içine yerleştirmektedir. Grupları ayırt ettiği düşünülen, dil, din ve yaşam biçimi gibi unsurlar grupsal sınıflamaya yardımcı olmaktadır. Grubun farklılığını vurgulama konusunda etnik kimlik diğer unsurlardan üstündür. Bu noktada, Hetcher, etnik dayanışmayla da bağlantılı olarak grup dayanışmasından bahsetmektedir. Ona göre, Marksist tartışma, grup dayanışmasının ortaya çıkışında iki koşula işaret etmektedir. Birincisi, bireyler arasında ciddi anlamda ekonomik eşitsizlik olmalıdır. İnsanlar buradan yola çıkarak eşitsizliğin kolektif bir baskının aracı olduğu konusunda düşünmeye başlamaktadır. Yaşanan ekonomik eşitsizliğin adaletsiz ve gayrimeşru olduğunun farkına ve bilincine varmaktadırlar. Dayanışmanın ikinci koşulu ise ezilen grup üyeleri arasında gerçekleşen yeterli düzeydeki iletişimidir. Topluluklar arasındaki iletişim; mahalle, işyeri, okul, kilise, eğlence kulüpleri ve dernekler gibi toplumsal kurumların bünyesinde gerçekleşmektedir. İletişimin gerçekleştiği bu toplumsal kurumların bağlamı, etnik azınlığın üyeleriyle sınırlı olduğunda, grup içi karşılıklı iletişim üst düzeye çıkmaktadır. Bu analizlerden sonra Hetcher, şu üç tespiti yapmıştır. İlk tespite göre, topluluklar arasındaki eşitsizlik ne kadar fazlaysa dezavantajlı topluluğun üyeleri arasındaki dayanışma ve siyasi entegrasyona direnme düzeyi o kadar yüksek olmaktadır. İkinci tespite göre topluluğun kendi içinde iletişimi arttıkça, çevre bölgesindeki topluluk arasındaki dayanışma da artmaktadır. Üçüncü tespite göre gruplar arasındaki dil, din, yaşam biçimi gibi tanımlanabilir kültürel farklılıklar ne kadar fazlaysa, çevre bölgesindeki topluluğun dayanışması da o kadar artmaktadır⁷⁰⁴.

1.5.3. Etno-sembolist yaklaşım: Alternatif bir yaklaşım

Anthony D. Smith, ulus ve milliyetçilik çalışmalarında, etno-sembolist yaklaşımı geliştirmiştir. Etno-sembolizm adı verilen yaklaşım, ulusların ve etnik toplulukların doğası ve bunların

⁷⁰⁴ Hetcher, s. 39-43.

sembolik boyutlarının dikkate alınması gerektiğiyle ilgilenmektedir. Smith, etno-sembolizmin bir kuram gibi görünmediğini, etno-sembolizmin ulus ve milliyetçilik çalışmalarına dair bir yaklaşım ve araştırma programı olarak görülmesi gerektiğini belirtmiştir. Ona göre etno-sembolist yaklaşımın, milliyetçilik çalışmalarındaki eski ve mevcut öğretiler açısından işlevsel ve faydalı bir tarafı vardır. Bu taraf, eski ve mevcut öğretileri tamamlaması ve düzeltmesidir. Etno-sembolist yaklaşım tamamlayıcıdır; çünkü modernist kuramların açıklayamadığını noktaları açıklamayı amaçlamaktadır. Diğer taraftan düzelticidir, çünkü daimici ve modernistlerin iddialarını tartışmakta ve tadil etmektedir. Smith'e göre etno-sembolizm, milliyetçilik konusunda alternatif bir bakış açısı sunarken yeni bir kuram ortaya koymamaktadır. Bunun sebebi, ulus ve milliyetçiliği içeren derin ve girift bir çalışma alanında inandırıcı bir kuram ortaya koymanın zorluğudur⁷⁰⁵.

Etno-sembolist yaklaşım, ulus ve milliyetçilik çalışmalarındaki modernist hegemonyaya tepki olarak ortaya çıkmıştır⁷⁰⁶. Burayla bağlantılı olarak modernist öğretiye radikal ancak incelikli bir eleştiri getirmektedir. Bilimsel olarak bir kuram ortaya koyma iddiasında olmamakla birlikte, bir yaklaşım ve araştırma programı olan etno-sembolizm, ulus ve milliyetçilik çalışmalarına yönelik birtakım kavramsal araçlar getirmiştir. Yaklaşımın, modernist görüşlerle birleşen ve onlardan farklılaşan yönleri vardır. Etno-sembolist yaklaşımın modernist görüşlere benzeyen üç yönünün olduğu söylenebilir. *Birincisi*, etno-sembolistler, ulusları, sosyolojik anlamda gerçek toplumlar olarak görme doğrultusunda modernistlerle aynı yönde düşünmektedir. Ulus meydana getiren unsurlar ne olursa olsun, bunlar soyut kurgulardan ve söylemlerden çok daha fazlasıdır. Uluslar, meydana getirildikleri anda, kendilerine ait hayatlara sahip olan olgusal varlıklardır. *İkincisi*, etno-sembolistler, ulusları, hareketli ve amacı olan toplumlar olarak görme doğrultusunda modernistlerle aynı yönde düşünmektedir. Ulusları, devlet ve seçkinlerin yönlendirmesiyle yapay ve söylemsel oluşumlar olarak görmek yetersizdir. Zira yapay ve söylemsel açıklamalar, insanların uluslarına olan tutkusunu, ulusları için hayatlarını feda edebilmesini, adanmışlıklarını ve bağlılıklarını açıklayamamaktadır. *Üçüncüsü*, etno-sembolistler, ulusları, belirli tarihsel ve jeokültürel kontekstler içine alan tarihsel toplumlar olarak görme doğrultusunda modernistlerle aynı yönde düşünmektedir. Buna göre uluslar, belirli bir zaman ve alan bağlamında mevcut olan, üyelerinin menfaat ve vizyonlarına kaynaklık eden, toplumsal bağ ve kültür birlikleridir⁷⁰⁷.

Smith, etno-sembolistlerin, modernistlerden farklarını, "sembolik kaynaklar, *longue dureé*, *ethni*eler ve millet, seçkinler ve kitleler, çatışma ve yeniden yorumlama" konuları altında ele almıştır⁷⁰⁸. *Sembolik kaynaklar* topluluğun gelenek, anı, değer, mit ve sembollerdir. Bunlar topluluğun müktesebatıdır. Modernist görüşler içinde bu tür sembolik ve maddesel faktörler

⁷⁰⁵ Anthony D. Smith, *Etno-Sembolizm ve Milliyetçilik*, s. 7, 11-12.

⁷⁰⁶ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, s. 189.

⁷⁰⁷ Smith, *Etno-Sembolizm ve Milliyetçilik*, s. 26-28.

⁷⁰⁸ Smith, s. 28.

önemsenmiştir. Ancak bunlar, modernist çalışmaların muhtevasında bağımsız olarak yer almamış, araçsal analizlerde kullanılmıştır. Etno-sembolistlere göre ulusu analiz ederken ulusun müktesebatını oluşturan gelenek, anı, değer, mit ve sembolleri kurucu nitelikler konumunda ele almak gerekmektedir. *Longue dureé*, kavramıyla, modernistlerin iddia ettiklerinin aksine ulusların uzun geçmişlerinin olduğu anlatılmaya çalışılmaktadır. Modernistler, ulusu, modernlikle sınırlamış, ulusun kavramsal ve sosyolojik olarak çok yeni olduğunu iddia etmiş, modern zaman öncesinde ulus diye bir şeyden bahsedilemeyeceğini savunmuşlardır. Modern zaman öncesindeki toplulukların, modern anlamda ulus olmadıklarını ileri sürmüşlerdir. Etno-sembolistlere göre bu bakış açısı faydasız ve yanıltıcıdır. İnsanlık tarihinin, bu şekilde, radikal olarak sınırlandırılması, ulusları biçimlendiren ve geçmiş kültürel ve siyasi toplumları şekillendiren süreçlerin analiz edilmesini olanaksız kılmaktadır. *Etkin köken*, modernist analizlerde büyük ölçüde görmezden gelinmiştir. Bunun nedeni, modernistlerin, tarihi, radikal biçimde sınırlamaları ve dönemselleştirmeleri sonucunda ulus ve milliyetçiliğin modern bir olgu olduğu konusunda ısrarcı olmalarıdır. Etno-sembolistlere göre etnik gruplar modern zaman öncesinde oldukça yaygındır. Bu yaygınlık, etnik grupları ulus ve milliyetçilik çalışmalarında merkezi bir konumda değerlendirmeyi zorunlu kılmaktadır. Uluslar ile etnik gruplar arasında, diğer kolektif kültürel kimlikler arasında olmayan güçlü bir bağlantı vardır. Etnisite, ulusların kendilerine özgü yön ve niteliklerini açıklayabilmek için kuvvetli bir zemin oluşturmaktadır. Etnik toplulukların uluslara dönüşümünü gösteren örnekler vardır. Bunun yanında etnik gruplara ait simgesel unsurlar, ulus inşa etme sürecinde ve milliyetçilik bağlamında kullanılmaktadır. Etnik unsurları görmezden gelmek, ulus ve milliyetçiliğe doğru açıklamalar getirmeyi zorlaştırmaktadır. *Seçkinler ve kitleler* kavramlarıyla, bütünüyle seçkinlerin projesi ve ürünü olan ulus argümanı sorgulanmaktadır. Etno-sembolistlere göre ulusun meydana gelmesinde seçkinlerin rolü ikincildir. Ancak seçkinler ile sembol, mit ve anılarla seferber etmeyi amaçladıkları toplumun bir bölümü arasındaki girift etkileşimi de görmek gerekmektedir. *Çatışma ve yeniden yorumlama*, ulusun doğumunu modernistlerin çatışmasız bir tasvirle ele almasıyla ilgilidir. Etno-sembolistlere göre modernist bakış açısı girift ulus inşa etme süreçlerini, ağır ağır ve gecikmeli olan kültürel ve psikolojik rekabetin sonuçlarını, ulusların meydana gelişinde içsel gerilimleri basite indirgemekte veya görmezden gelmektedir. Modernist bakış açısı, etnik hatıra ve mitlerin hangi ulusal kültürel savaşlardan hangi ulus içi kültürel rekabetlerden doğduğunu açıklayamamaktadır. Ulusu ilgilendiren süreçleri kapitalizm, kentleşme, modern devlet gibi süreçler üzerinden çatışmasız bir şekilde ele almak yerine çatışmayla ve çatışmadan doğanların yeniden yorumlanmasıyla ele almak daha isabetlidir⁷⁰⁹.

Etno-sembolist yaklaşımın ulus ve milliyetçilik çalışmalarında, alanın önceki ve mevcut çalışmalarını tamamlayıcı ve düzeltici işlev gördüğü iddiasını yerinde bir iddia olarak görmek pek ala mümkündür. Çünkü etno-sembolist yaklaşım, kimi zaman ilkçi, kimi zaman modernist

⁷⁰⁹ Smith, s. 28-36.

yaklaşımlarla benzer iddialarda bulunurken kimi zaman onları tenkit etmiştir. Bu yönüyle ilkçi ve modern yaklaşıma bir tür alternatif oluşturmuştur. Etno-sembolist yaklaşım, ulus konusunda, patolojik olarak geçmişe saplantılı kalmış ilkçi yaklaşım ile modernizmin kendisine saplantılı olan modernist yaklaşımın açıklamalarından farklı ve ikna edici bir açıklamanın mümkün olabileceğini göstermeye çalışmıştır.

Etno-sembolistler, ilkçi ve modernistlere nazaran daha mütecanis bir kategorik yapıdadır. Yani ulus ve milliyetçilik analizleri büyük oranda yakınlık göstermektedir. Öne çıkardıkları unsurlar ve ileri sürdükleri iddialar temel olarak benzerdir. Onlara göre ulusların gelişimini, geniş bir zaman dilimini içeren tarihsel süreçte ele almak gerekmektedir. Bunun nedeni, modern ulusların, etnik geçmişleri dikkate alınmadan açıklanamamasıdır. Modern uluslar, modern zaman öncesindeki etnik topluluğun devamı niteliğindedir. Modern anlamdaki ulus ile geçmişteki etnik topluluklar gelişmişlik seviyeleri bakımından farklı olmakla birlikte tür olarak aynıdır. Etnik kimlikler son derece dayanıklı yapılardır. Göç, istila, etnik gruplar arası evlilikler gibi bozucu unsurlara rağmen özlerini muhafaza edebilmişlerdir. Modern zamanların ulusları, uzun süre varlığını korumuş etnik kültürlerin sunduğu zemin üzerinde şekillenmiştir. Mit, sembol ve töre gibi geçmişe dair unsurlar, bugünkü milliyetçiliklerin içeriğini tayin etmekte, milliyetçi söylemlerin temel gerekçelerini sunmaktadır. Etno-sembolistler, milliyetçilikle modernite bağını kurarak ilkçilerden ayrılmaktadır. Bununla birlikte milliyetçiliğin bütünüyle modern süreçlerle açıklanmasına da mesafeli durmaktadırlar. Onlara göre modernist açıklamalar etnik bağlılıkların mevcudiyetlerini koruyabilmesini görmezden gelmektedir. Bu noktada, uzun bir tarihsel geçmişe odaklanan ve günümüzün modern uluslarını etnik atalarıyla aynı çerçevede değerlendiren yaklaşım, doğru bir bakış açısıdır⁷¹⁰. Buradan sonra etne-sembolist yaklaşımın temsilcilerinden Anthony D. Smith, John Armstrong ve John Hutchinson'un konuyla ilgili bakış açılarının detaylarına geçebiliriz.

1.5.3.1. Ulusun Etnik Temeli: Anthony D. Smith

Antony D. Smith, ulusu, "tarihi bir toprağı/ülkeyi, ortak mitleri ve tarihi belleği, kitlevi bir kamu kültürünü, ortak bir ekonomiyi, ortak yasal hak ve görevleri paylaşan insan topluluğu"⁷¹¹ olarak tanımlamıştır. Ona göre ulusal kimlik, etnik bir temele sahiptir. Etnik bir topluluğun altı temel niteliği vardır. Bunlar; "kolektif bir özel ad, ortak bir soy miti, paylaşılan tarihi anılar, ortak kültürü farklı kılan bir ya da daha fazla unsur, özel bir 'yurt'la bağ, nüfusun önemli kesimleri arasındaki dayanışma duygusu"dur⁷¹². Bir insan topluluğu bu niteliklere sahip olma ölçüsüne göre eğer bu niteliklerin çoğuna sahipse ideal kabul edilen etnik topluluk tipine o ölçüde

⁷¹⁰ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, s. 191.

⁷¹¹ Smith, *Milli Kimlik*, s. 31-32.

⁷¹² Smith, s. 42.

yaklaşmaktadır. Eğer bir yerde bu niteliklere rastlanıyorsa orada ortak bir tarihsel kültürü paylaşan bir insan topluluğuyla karşılaşmaktadır⁷¹³.

Ulus, mensuplarının bilişsel ve duygusal dünyasında var olan, kendilerini ait hissettikleri topluluktur. Bu nedenle ulus, hissedilmekte, istenmekte, tüketilmekte ve zamanla sembolik olarak yeniden canlandırılmaktadır. Ulus mefhumu, öyle bir topluluk hissiyatı yaratmaktadır ki onun sembol, imge ve ritüelleriyle mensuplarının hayatlarını onun uğruna feda etmeleri talep edilebilmektedir. Modernistlere göre milliyetçilik, uluslardan önce var olmuş ve ulusları yaratmıştır. Smith, bu iddiaya karşı çıkarak ulusların milliyetçilikten daha önce var olduğunu belirtmiştir. Ulus, milliyetçilik için bir ön şarttır. Çünkü milliyetçilik, bir kültür topluluğunun özerkliği, bütünlüğünü ve kimliğini ararken ulusa başvurmaktadır. Örneğin Doğu Avrupa ve Asya uluslarının pek çoğu, Polonya, Macaristan, Slovakya, Finlandiya, İran, Sri Lanka, Burma, Vietnam gibi pek çok devlet, etnik temeller üzerinden inşa edilmiştir. Bu örneklerde sembol, anı, gelenek ve mit gibi etnik unsurlar organize edilmiş ve harekete geçirilmiştir. Dolayısıyla modern zaman öncesinde, ulusların varlığından pek ala söz edilebilir. Ancak burada milliyetçiliğin değil, ulusların modern zaman öncesinde var olduğu ve var olan ulusların milliyetçiliği yarattığı hususu unutulmamalıdır⁷¹⁴.

Smith, ulusların milliyetçilikten önce geldiğini ortaya koyduktan sonra ulusun nasıl oluştuğunu açıklamaya çalışmıştır. Ona göre ulusların nasıl geliştiğini ortaya koymak tarihsel ve sosyolojik bir yaklaşımı gerektirmektedir. Smith, sosyolojik yaklaşıma odaklanmaktadır. Etno-sembolist yaklaşımın bu konuda yapacağı ilk şeyin, kendine özgü ve kültürel birlik olduğu inancıyla ulusun etnik çekirdeğini, toplumsal ve siyasi kökenlerini aramak olduğunu belirtmektedir⁷¹⁵. Ancak ulusun oluşması için geçmişteki etnik temeller tek başına yeterli değildir. Bunun yanında birtakım toplumsal ve siyasal süreçlere de ihtiyaç vardır. Bunlardan belki de en önemlisi, bir topluluk olarak ulusun, tarihi bir bölge veya anavatanda yaşaması ve buraya bir tür aidiyet hissetmesidir. Uluslar, doğaları gereği yeri ve yurdu olan topluluklardır. Ulusların yaşadığı yer ve yurtlarda zamanla etnik bir boyut yaratılmaktadır. Ulusun yaşadığı alan, şahsiyetler ve savaşlar gibi tarihsel anılarla bağlantılı hale getirilip topluluğun tarihsel gelişimi doğallaştırılmaktadır. Böylece ulusun yaşadığı alan, anavatan olmakta ve anavatanın ayrılmaz parçası olan etnik boyuttaki halk yaratılmaktadır. Hollandalıların sulak düzlüklerle ve İsviçrelielerin Alp Dağlarıyla özdeşleşmesi bunun bir örneğidir. Bu sürecin daha da ilerisinde etnik temel üzerine inşa edilen üniter devletlerin gelişmesinin sonucu olarak bir bölgeyle özdeşleşmiş ulus ideali vardır. Bir bütünlük olarak ulus, sadece yaşanılan alan veya bölgenin sınırlarının çizilmesinin değil, paylaşılan adetlerin ve standartlaştırılmış yasaların da sonucudur. Etnik topluluğun üyelerinin paylaştığı adetler onları, sınırların diğer tarafındakilerden farklı hale getirmekte, yasalar ise etnik topluluğu tektipleştirerek birlik ve

⁷¹³ Smith, s. 42.

⁷¹⁴ Smith, *Etno-Sembolizm ve Milliyetçilik*, s. 63-66.

⁷¹⁵ Smith, s. 67.

bütünlük yaratmaktadır. Ulusun oluşumunda toplumsal bir kültürün yaratılması da önemlidir. Bağımsızlık ve anma şenlikleri gibi toplumsal ritüel ve törenler, anavatan amblemleri, meclis binası, para, marş, bayrak ve flama gibi unsurlar ulusal bir topluluğun yaratılmasında işlevseldir. Bu unsurlara yaratılan toplumsal kültürün ulusal anlamda etki düzeyi oldukça güçlüdür⁷¹⁶.

Smith, ulusun oluşum sürecinde farklı çıkış noktaları ve rotalar belirlemiştir. Buna göre ulus, temelde iki şekilde oluşturulmaktadır. Birincisinde, uluslar, tek bir etnik topluluk temel alınarak inşa edilmektedir. İkincisinde ise bir ya da birden fazla etnik grubun parçaları temel alınarak inşa edilmektedir. Bu iki tür arasında, ciddi farklılıklar vardır. İktisadi, dini ve politik sebeplerle anavatanları ve oradaki etnik topluluktan ayrılmış veya koparılmış, başka bir yerde, genellikle de denizaşırı bölgelerde bir topluluk olarak yaşamayı hedeflemiş göçmen toplulukları, ulus inşasının ikincisi kapsamındadır. Bu tür ulus oluşumunda göçmen topluluğunun kültürü, yeni bölgenin etkisiyle değişim ve dönüşüme uğramaktadır. Ulus oluşturma sürecinin birinci türü olan tek bir baskın etnik topluluktan hareketle inşa edilen ulusların temelinde etnojenezik unsurlar yatmaktadır. Bu unsurlar, farklı etnik grup ve kategoriler yaratmıştır. En önemli farklılık, yatay ve dikey etnik topluluklar olarak karşımıza çıkmaktadır. Uluslar, yatay ve dikey etnik topluluklar temelinde farklı rotalar izlenerek inşa edilmektedir⁷¹⁷.

Yatay etnik topluluğun temel alındığı ulus oluşturma sürecine “bürokratik birleştirme” adı verilmektedir⁷¹⁸. Yatay etnik toplulukların düzenli olmayan ve geniş sınırları vardır. Toplumsal derinlikleri de sınırlıdır. Aristokrasiyi, ruhban sınıfının üst üyelerini, bazı bürokratları ve zengin tüccarları kapsamaktadır. Bu türde, yatay ve aristokratik etnik grupların bazılarının üyeleri, baskın bir etnik topluluk temelinde güçlü devletler kurma kudretine sahip olabilmişlerdir. İngiltere, Fransa, İspanya, İsveç ve Rusya buna örnektir. Bu örneklerdeki krallıklar ve devlet elitleri, kendilerinden uzak alanları bir tür bürokratik birleştirme yöntemiyle ilhak etmekte ve nesilden nesine kendi kültürünü yayabileceği alt tabakanın kapsamını oluşturmaktadır. Norman ve İngilizlerdeki gibi kültürün başka etnisiteye ve dile sahip uyruklarla kaynaştırılması şeklinde de olabilmektedir. Bu süreçler, zaman içerisinde, bağlılıkların paylaşılması, anıların etkisi, yaşanan bölgenin yer ve yurt edinilmesine bağlı olarak seçkinlere ait kuvvetli bir ulusal kimlik anlayışını doğurmaktadır. Seçkinlerin vatanseverliği, topluluğun üyeleri tarafından benimsenmektedir. Bu gelişmelere, topluluğun yaşadığı alanlarda yasaların ve hukuki kurumların standartlaşması ile ritüel, sembol ve yerel kurallarla birlikte toplumsal kültürün yükselmesi eşlik etmektedir. Krala, krallığa ve onun tebaasına olan sadakati ifade eden kraliyet merkezli vatanseverlik ile milliyetçilik, bağlantılı konulardır. Vatanseverlik kurumu da milliyetçilik gibi milli birlik, özerklik ve kimliği

⁷¹⁶ Smith, s. 72-75.

⁷¹⁷ Smith, s. 76-78.

⁷¹⁸ Smith, s. 79.

arzulamakta ve ulusal topluluğun refahını istemektedir. Vatanseverlik, etnik topluluğun ortak kültür, dil, sembol, ritüel ve yerel kurallardan oluşan toplumsal kültüre sahip olduğu ön şartına dayanmaktadır. Bu sebeple vatanseverlik, kültürel ve dilsel birliği sağlamayı ve azınlıkların asimilasyonunu istemeye meyillidir. Demokrasiyle birlikte kendine özgü kültürel bütünlük oluş hali daha da güçlenmiştir. Halk, baskın etnik kültüre karşılık gelecek şekilde kabul edilmeye başlanmıştır. Fransız milliyetçiliğinde olduğu gibi egemenlik halka teslim edilmiş, devlet ise buna aracılık etmiştir. Bu noktaya gelindiğinde, etnik topluluğun siyasi ve kültürel anlamda kitlesel bir birlik olarak ulusa dönüşümü nihayetlenmiştir⁷¹⁹.

Dikey etnik topluluğun temel alındığı ulus oluşturma sürecine “yerel seferberlik” adı verilmektedir⁷²⁰. Dikey etnik toplulukların üyeleri arasında yoğun bir duygusal bağ vardır. Etnik topluluğa dâhil olma veya topluluktan ayrılma karşısında ciddi engeller bulunmaktadır. Yabancıyla evlenme gibi uygulamalar hoş görülmemekte ve kültürel asimilasyon radikal biçimde reddedilmektedir. Dikey etnik topluluklarda kutsallık ve misyonerlik yüce değerler olarak görülmektedir. Dikey etnik topluluklar, küçük ve bağımlı topluluklar olduğu için birbirlerine kenetlenmiştir ve öz farkındalıkları yüksektir. Bu tür topluluklar, Balkanlar ve Doğu Avrupa’da geniş alana hükmeden yönetimler altında konumlanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu bünyesindeki uluslar bu tür etnik topluluklara örnek oluşturur. Bu tür topluluklarda ulusal topluluk ve özerlik arayışında olanlar devlet seçkinleri değil, etnik toplulukların içine sonradan geri dönen aydın kesimidir. Modernleşme, sekülerleşme ve Batılılaşma gibi süreçlerin etkisiyle pek çok aydın, kendi topluluğuna yabancılaşmış, iş ve bürokrasiye katılım gibi çeşitli etkenlerle Batı’ya yönelmiştir. Yönlerini döndükleri Batı’dan umduklarını bulamayan aydınlar, kendi topluluklarına geri dönerek üç tepkiden birini geliştirmişlerdir. Birincisinde, gelenekçi yöntemi benimseyip kendi gelenek ve değerlerini Batı’nın bozucu değerleri karşısında güçlendirmeyi amaçlamışlardır. İkincisinde kurtarıcı asimilasyonist yöntemi benimseyerek kendi topluluğunun zorunlu olarak Batılılaşmaya ve modernleşmeye geçişini desteklemişlerdir. Üçüncüsünde genel reformist yöntemi benimseyerek etnik topluluğun genel değerleriyle yabancı modernliğin değerlerini uzlaştırmaya çalışmışlardır. Söz konusu reformist hareketle hem geleneksel topluma hem de seküler devlete değer yüklenerek ikili meşrulaştırma yapılmaya çalışılmıştır. Ancak bu uğraş istikrarsız sonuçlar üretmiştir. Bu konuda belki de en iyi çözüm, etnik topluluğu, tarihsel gelişimin nesnesi olmaktan çıkarıp öznesi haline getirmek ve onu siyasi anlamda diriltmektir. Bu çözüm, etnik unsurları yeniden keşfedip onları toplumsal ve siyasal hedefler için kullanmanın önünü açmış, böylece politik olmayan etnik topluluklar siyasi bir boyut kazanarak uluslara dönüşmüştür. Aydınlar, bu süreçte, topluluğun dil, kültür ve adetlerinin milliyetçilik ideolojisine göre organize edilmesine katkı sağlamışlardır. Buradaki amaç, ulusun benzersizliğini kanıtlamak, özünü ve canlı doğasını ortaya çıkarmaktır⁷²¹.

⁷¹⁹ Smith, s. 78-80.

⁷²⁰ Smith, s. 80.

⁷²¹ Smith, s. 78-82.

Smith, ulus ve milliyetçilik konusunda keskin dönemselleştirme ve sınırlamalara karşı çıkarak, bu hususu, “milliyetçilik ne antiklerin kendine özgü bir niteliği ne de bireyin kendi yurdu uğruna kahramanlık gösterip kendini feda etmesidir”⁷²² sözleriyle ifade etmiştir. Ona göre milliyetçilik hem Antikçağa hem de modern dünyaya ait bir olgudur⁷²³. İdeolojik bir hareket olan milliyetçilik, üyeleri tarafından bir ulus oldukları inancını taşıyan bir topluluk adına özerlik, birlik ve kimlik kazanarak bunu sürdürmektir. Milliyetçilik sadece bir duygunun veya bilincin paylaşılması değildir. Milliyetçilik, ulus ideolojisini ve sembolizmini taşıyan aktif bir harekettir⁷²⁴. Smith’e göre milliyetçilik şu beş anlama gelecek şekilde kullanılmaktadır:

- “1. Bütün olarak millet ve milli-devletlerin bütün bir kurulma ve kendini idame ettirme süreci
2. Bir millete ait olma bilinci ve milliyetin güvenliği ve refahıyla ilgili özlem ve hissiyata sahip olmak
3. ‘Millet’ ve rolüne ilişkin bir dil ve sembolizm
4. Milletler ve milli irade hakkında bir kültürel doktrin ile milli emellerin ve milli iradenin gerçekleşmesine dair reçeteleri de içeren bir ideoloji
5. Milletin amaçlarına ulaşacak ve milli iradeyi gerçekleştirecek bir toplumsal ve siyasi hareket”⁷²⁵

Milliyetçilik iki boyuta sahiptir Birinci boyutta insan ve siyasete dair çeşitli önermeleri içeren çekirdek doktrin yer alırken; ikinci boyutta farklı milliyetçiliklerin ortak motif ve temaları yer almaktadır. Çekirdek doktrin; insanlığın kendi karakter, tarih ve kaderine sahip uluslara ayrıldığı; politik gücün tek kaynağının ulus olduğu; ulusa olan bağlılığın diğer bağlılık tiplerinden daha muteber olduğu, özgürlük için bir ulusa mensup olunması gerektiği; ulusların büyük ölçüde özerklik ve kendilik haline sahip olması gerektiği; evrensel manada barış ve adaletin özgür ulusların çoğulluğu esasıyla sağlanabileceği hususlarını içermektedir. Bu noktada milliyetçilik, devlet ile değil, ulus ile ilgili bir doktrindir. Pratikte, özgür uluslar, kültürlerini muhafaza etmek ve yaşatmak için bir devlete ihtiyaç duyuyor olsa da Quebec ve Katalonya gibi devletsiz uluslar da mevcudiyetlerini korumaktadır. Milliyetçiliğin ikinci boyutunu oluşturan ortak motif ve temalar; özerklik, birlik, kimlik, özgünlük, vatan, şeref, devamlılık ve kaderdir. Bu temalar, milliyetçi hareketlere esnek, zengin ve şiirsel bir nitelik kazandırmaktadır⁷²⁶.

Smith, milliyetçilik türlerine kaynaklık eden iki tip ulus modelinden bahsetmiştir. Bunlar Batılı/sivil ile Batılı olmayan/etnik tip ulus modelleridir. Ulusa dair Batılı/sivil tip detaylı bir şekilde ele alınmayı hak etmektedir. Batılı/sivil millet anlayışında mekânla bağlantılı olarak

⁷²² Smith, *Milliyetçilik ve Modernizm*, s. 18.

⁷²³ Smith, s. 18.

⁷²⁴ Smith, *Etno-Sembolizm ve Milliyetçilik*, s. 87.

⁷²⁵ Smith, *Milli Kimlik*, s. 119.

⁷²⁶ Smith, *Etno-Sembolizm ve Milliyetçilik*, s. 87-90.

toprak unsuru belirleyici bir roldedir. Ulusların sınırları çizilmiş toprağa sahip olması gerekmektedir. Örneğin Flamanlarda halk ile toprak birbirleriyle ayrılmaz parça olarak görülmüştür. Buradaki nüans o toprak parçasının herhangi bir toprak parçası olmamasıdır. O toprak parçası halkın beşiğidir, yurttur ve bu itibarla tarihidir. Toprak ve halk geçmişten bugüne birbirleri üzerinde faydalı etkileri olan iki unsurdur. Yurt, insanların çağrışımlarında ve belleklerinde, kendi kahramanlarının yaşadıkları ve savaştıkları yer olarak durmaktadır. Bu da yurdu dünya üzerinde biricik bir yer haline getirmektedir. Irmakları, denizleri, gölleri ve şehirleri kutsal olan yurt, sadece o yurdun evlatları tarafından anlaşılabilir bir yüce bir yer olarak algılanmaktadır. Haliyle yurt topraklarında yabancıların herhangi bir hakkı yoktur. Toprak, yabancıların kullanımından ve yabancılardan korunması gereken bir yerdir. Batılı tip millet anlayışının diğer unsurları vatan, yasal ve siyasi topluluk anlayışıyla birlikte doğan yasal eşitlik anlayışı, ortak sivil ideoloji ve kültürdür⁷²⁷.

Batılı tip ulusta; “tarihi ülke, yasal siyasi topluluk, topluluk fertlerinin yasal-siyasi eşitliği ve ortak sivil kültür ile ideoloji”⁷²⁸ modelin standart nitelikleridir. Batı dışındaki ülkelerde kimi değişimlere uğrasa da bu nitelikler temel olarak canlılığını korumaktadır. Bununla birlikte Doğu Avrupa ve Asya’da, Batı’nın üstünlüğüne karşı gelen, kendi koşulları içerisinde ulus anlayışına yeni unsurlar ekleyen farklı bir ulus modeli filizlenmiştir. Bu batı dışı tipe etnik ulus anlayışı denilebilir. Bu tipin ayırt edici özelliği doğuştan geldiğini iddia ettiği bir topluluk fikrine sahip olmasıdır. Batılı ulus kavrayışı, insanların bir ulusa üye olmasını kişisel iradelerine bırakırken; Batılı olmayan/etnik ulus kavrayışı, insanlara böyle bir tercih hakkı sunmamaktadır. Bir ulusun insanı kendi ülkesinde kalsa da başka yere gitse de sonsuza kadar organik olarak içine doğduğu ulusun mensubu olmakta ve bundan kaçmamaktadır. Bu yaklaşımda ortak soydan gelen bir topluluk anlayışı hâkimdir. Söz konusu etnik tipin de pek çok türü vardır. Bilindik türünde, ülkeden daha çok soyun altı çizilmektedir. Bu türde ulus, soyut bir biçimde üst aile olarak görülmektedir. Özellikle Doğu Avrupa ve Orta Doğu ülkelerde soy ağacı şeceresi ortaya konularak ulusun kökeninde yer aldığı iddia edilen ortak ataya ulaşmaya çalışılmaktadır. Böylece ulus, üyeleri dışarıdan katılan ailevi bağlarla farklılaşmış kız ve erkek kardeşler şeklinde düşünülmektedir⁷²⁹.

Batılı/sivil ile Batılı olmayan/etnik tip ulus modellerinin her ikisinde de halk figürü vardır. Ancak Batılı tip ulusta halk, müşterek yasa ve kurumlara bağlı siyasi bir topluluk olarak görülmektedir. Batılı sivil modelde, hukuk, önemli bir araçtır. Batılı olmayan etnik modelde hukukun yerini gelenek, görenek, kültür ve dil almaktadır. Sözlük üzerine çalışanların, dilbilimcilerin ve halk bilimcilerin Doğu Avrupa ve Asya milliyetçiliklerinde önemli bir rol oynamalarının nedenlerinden biri de budur. Bu insanlar geçmiş ve şimdi üzerine yaptıkları araştırmalarda kültür ve dil üzerine odaklandıkları için ulus inşasına önemli bir katkı sunarlar.

⁷²⁷ Smith, *Milli Kimlik*, s. 25-26.

⁷²⁸ Smith, s. 28.

⁷²⁹ Smith, s. 28-29.

Öyle ki bu çalışmalar İrlanda ve Norveç'te eski dillerinin etkisini yitirdiği dönemde bile topluluğun mit, tarih ve dilsel müktesebatını uyarmak suretiyle kendileri hakkında etnik ulus olma düşüncesini canlı tutmuştur⁷³⁰.

Soy bağı araştırmaları ile varsayımsal bir soy bağı ortaya koyma, gelenek, görenek ve yerli dil unsurları bir tür siyasi meydan okuma olan ve aynı zamanda Doğu Avrupa ve Asya'da ulus meydana getirme konusunda işlevsel olan etnik ulusun unsurlarıdır. Her milliyetçilik, bünyesinde, derin bir ikilik barındırmaktadır. Esasen, her milliyetçilik, farklı düzeylerde de olsa sivil ve etnik unsurları içermektedir. Kimi zaman sivil ve teritoryal unsurlar öne çıkarken kimi zaman etnik ve yerli unsurlar öne çıkmaktadır. Örneğin Jakoben döneminde Fransa'da milliyetçiliğin sivil yönü ağır basmıştır. Ancak Fransız kültürünün saflığıyla ve diliyle gurur duyan etnik bir damarın varlığını da yok saymak mümkün değildir⁷³¹.

Ulus tanımları birbirinden farklı veya birbirine zıt milliyetçilik tiplerinde bile, aralarında büyük uyumsuzluklar olmasına rağmen ortak bir ulusal söylem onları bir araya getirme gücüne sahiptir. Örneğin Fransa'daki cumhuriyetçi ve monarşist taraflar; aralarında ciddi çatışmalar olmasına rağmen Fransa'nın doğal tarihi topraklarının olduğu konusunda hem fikir olmuşlardır. Benzer şekilde eğitim sistemi aracılığıyla kitlesel olarak ulusal gayelerin ve ulusal tarihin öğretilmesi faaliyetlerine karşı duruş sergilememektedirler. Aynı şekilde Fransızcaya duyulan bağlılık da ihtilaflı konulardan değildir. Hiç kimse Fransa'nın veya Fransızların teklifi konusunda büyük itirazlarda bulunmamıştır. Birbirinden tamamen farklı düşünen ulus modellerini başka kültürel kimlikle karşı karşıya getiren bazı ortak inançlar vardır. Ulusların kendi yurtlarına sahip olmaları gerektiği, toprakları belirli bir nüfus birimi oldukları, üyelerinin müşterek kültürü, tarihi mitleri ve anıları paylaştıkları, üyelerinin belirli bir müşterek yasal sistem altında toplanmak suretiyle belirli hak ve yükümlülüklerinin olduğu, üyelerinin ülke içinde serbestçe hareket etme imkânı olduğu, üyelerinin müşterek bir iş bölümü ve üretim sistemine sahip olduğu konuları söz konusu ortak inançlara karşılık gelmektedir. Bütün bunlar milliyetçilerin hatta milliyetçiliği eleştirenlerin bile kabul ettiği içeriklerdir⁷³².

Smith'in ortaya koyduğu Batılı/sivil ile Batılı olmayan/etnik ulus modelleri, sivil ve etnik milliyetçilik tiplerine kaynaklık etmiştir. Ulusun Batılı/sivil/teritoryal modeli, sivil ve teritoryal milliyetçiliği üretmiştir. Ulusun Batılı olmayan/etnik/jenealojik modeli, etnik milliyetçiliği üretmiştir. Ulusun sivil modeli, ulusun bağımsızlığı öncesinde anti-sömürgeci, bağımsızlığı sonrasında entegre edici ve bütünleştirici milliyetçi hareketler yaratmıştır. Ulusun etnik modeli, ulusun bağımsızlığı öncesinde ayrılıkçı, bağımsızlığı sonrasında irredentist ve pan milliyetçi hareketler yaratmıştır⁷³³.

⁷³⁰ Smith, s. 29.

⁷³¹ Smith, s. 30.

⁷³² Smith, s. 31.

⁷³³ Smith, s. 133-134.

1.5.3.2. Milliyetçilikten Önce Milletler: John Armstrong

John Armstrong, milliyetçilik çalışmalarında ufuk açısı ve öncü bir role sahiptir. “Etno-sembolistlerin esas olarak sembolik unsurlar ve öznel boyutların analizi vasıtasıyla etnik köken ve milliyetçiliğin ‘iç dünyasını’ anlamının gereğiyle meşgul oldukları” konular, ilk olarak, John Armstrong’un *Milliyetçilikten Önce Milletler* (1982) isimli eserinde kavramsallaştırılmıştır⁷³⁴. Armstrong, bu eserde, yoğun bir grup özdeşleşmesi içeren ulus kavramının ortaya çıkışını araştırmıştır. Armstrong, baskın bir gücün veya yaşanılan bölgenin yakınsal olmasının etkisi dışında insanları belirli kümelerde birleştiren şeyin ne olduğu ve grup kimliğinin uzunca bir zaman varlığını korumasının neye borçlu olduğu sorularından yola çıkmıştır. Ona göre, ulus, modern bir olgu olmakla birlikte muhtevastaki aidiyet ve özdeşlik kurma unsurları, onun derin köklere sahip olduğunu ve zamansal olarak oldukça geriye götürülebileceğini göstermektedir. Dolayısıyla Armstrong, etnik kimliğin ulus kavramını yaratacak şekilde nasıl evrimleştiğinin izini sürmüştür. Bunu yaparken İslam ve Hristiyan uygarlıklarının kültürünü analiz etmiştir. Kent, imparatorluk siyaseti, bürokratik merkezîyetçilik zorunlulukları ve dil bölünmeleri gibi çeşitli kurumların etnik kimliğin gelişimi üzerindeki etkisine odaklanmıştır⁷³⁵.

Armstrong’un yöntemi, tarihsel olarak geçmişe uzanıp oradan bugüne doğru gelmektedir⁷³⁶. Ancak bunu yaparken, genel yasalara ulaşma hedefini taşımamıştır. Grup bağlarını incelemiş ve devlet gibi kurumsal yapılardan ziyade grup kimliğine odaklanmıştır. Bu odak, insanların etnik özdeşleşme sürecinin detaylarını açığa çıkarmayı içermektedir. Armstrong, söz konusu noktaları içeren yaklaşımının, yakın zamandaki etnik ilişkilerin incelenmesinden farklı olduğunu dile getirmektedir. Ona göre milliyetçilik, on sekizinci yüzyılın sonlarından bu yana hâkim siyasal öğreti haline gelmiştir. İnsanların, grup kimliklerinin karşılığı olarak toprağa dayalı siyasal yapıları kurması durumu, siyasal analizin temel konusunu oluşturmuştur. Bu noktayla bağlantılı olarak Armstrong, hâkim siyasal yapıların oluşturulmasında etnik kimlik bilincinin hâkim güç haline gelmesinden önceki dönemde, söz konusu eserini, dolayısıyla da milliyetçilik analizlerini nihayetlendirmiştir. Onun analizleri “milliyetçiliğin eşiğinde” durmuştur⁷³⁷. Çünkü onun esas amacı, modern zamanlardaki siyasal ve sivil milliyetçiliği incelemek değildir. Kadim bir tarihin bir gerçekliği olarak grup, kimlik ve özdeşleşmenin etnik boyutunun değişim ve dönüşüm serüvenini açıklamaya çalışmıştır. Dolayısıyla, etnik unsurların bir sonucu olan milliyetçilikle doğrudan ilgilenmemiş, sonuçtan ziyade *nedene* odaklanmış, *neden* olarak da etnik unsurları görmüştür.

⁷³⁴ Smith, *Etno-Sembolizm ve Milliyetçilik*, s. 37.

⁷³⁵ John Armstrong, *Nations before Nationalism*.; John Armstrong, *Milliyetçilikten Önce Milletler*, Çev. S. Erdem Türközü, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2018.

⁷³⁶ Smith, *Milliyetçilik ve Modernizm*, s. 330.

⁷³⁷ Armstrong, *Milliyetçilikten Önce Milletler*, s. 25-26.

Armstrong'a göre müstakil etnik tecrübeleri uzun bir zaman dilimi içinde değerlendirmek gerekmektedir. Bu yaklaşım, günümüzdeki modern milliyetçiliğin, etnik bilincin dönüşümünün bir parçası olarak kavranmasını sağlamaktadır⁷³⁸. Söz konusu kavrayış, etnik ve ulus kavramlarının, tarihsel olarak devamlılık arz eden bir durumun parçaları olduğudur. Bu kavramların farklı zamanlarda aldıkları biçimler önemli değildir. Kavramların önemli ve birbirine benzeyen tarafı, gruba yönelik kalıcı bir algı ve grup duyarlılığı yaratmasıdır⁷³⁹.

Armstrong, etnik grupların sınırları konusunda Norveçli antropolog Fredrik Barth'ın yaklaşımını benimsemiştir. Ona göre Barth, etnik grup konusunda, değişmez bir öz iddia etmemekle birlikte, grubun diğer gruplardan farkını inceleyen bir tür sosyal etkileşim modeli önermiştir⁷⁴⁰. Barth'a göre etnik gruplar arasındaki farklılıkların nedeni konusunda yapılan iki genel değerlendirme vardır. Birincisi, etnik grupların, komşu grupların tepkisine karşı kendi kültürlerini muhafaza ettikleri yönündedir. İkincisi, kültürel farklılıkların bölgesel ve sosyal yalıtılmışlıkla ilgili olduğu yönündedir. Bu iki değerlendirme iki önemli hususu açığa çıkartmaktadır. İlk husus, etnik gruplar arasındaki sınırların kişisel ve toplumsal etkileşim olsa dahi kalıcı olduğudur. Başka bir ifadeyle, etnik gruplar arasında oluşan sınırlar, doğrudan doğruya karşılıklı iletişim, bilgi alışverişi ve ilişki eksikliğinden kaynaklanmamaktadır. Etnik gruplar arasındaki sınırların mevcudiyeti, dışlama ve dahil etme gibi toplumsal süreçlerin varlığıyla bağlantılıdır. İkinci husus, bazı kalıcı ve önemli toplumsal ilişkilerin etnik gruplar arasındaki sınırlara ve kutuplaşmış etnik konumlara rağmen oluşabildiğidir. Başka bir ifadeyle, etnik farklılıklar toplumsal etkileşimdeki eksikliklerden kaynaklanmak yerine oluşturulan sosyal sistemlerden kaynaklanmaktadır. Böyle bir sosyal sistemde kültürel farklılıklar etnik gruplar arasındaki ilişkilere ve bağımlılığa rağmen varlıklarını sürdürebilmektedir⁷⁴¹. Armstrong'a göre Barth'ın etnik gruplar için ele aldığı sınır konusuna odaklanmanın üç faydası vardır. Bu bakış açısı, ilk olarak, eğer, etnisite, sınırlara göre tanımlanırsa, sınırlar varlığını koruduğu sürece, grubun biyolojik ve kültürel muhtevasından değişiklikler olabileceği durumunu anlaşılır hale getirmektedir. İkinci olarak grupların toprak üzere temellendirilme zorunluluğunu ortadan kaldırmaktadır. Üçüncü olarak, klasik etnik tanımlama simgelerinin yanında Avrupalı duruş gibi farklı etnik fenomenlerin varlığını dikkate almayı kolaylaştırmaktadır. Armstrong, antropoloji tarihçilerinin, Barth'ın yaklaşımında benimsenen, etnik grupların kendi özelliklerini öne çıkarma yönteminden ziyade, kendilerini, başkalarıyla, yani yabancılarla kıyaslayarak bir tür dışlama yöntemiyle hareket ettiklerini kabul etmek zorunda olduklarını düşünmektedir. "Goyim", "barbaroi" ve "nemtsi" gibi terimlerin hepsi, dışlama yöntemiyle esas gruplarla bağlantı kuramayan insanları ima etmek için

⁷³⁸ Armstrong, s. 26.

⁷³⁹ Smith, *Milliyetçilik ve Modernizm*, s. 330.

⁷⁴⁰ Armstrong, *Milliyetçilikten Önce Milletler*, s. 27.

⁷⁴¹ Fredrik Barth, "Giriş", in *Etnik Gruplar ve Sınırları*, Der. Fredrik Barth, Çev. Ayhan Kaya ve Seda Gürkan, Ankara, Bağlam Yayıncılık, 2001, s. 12.

kullanılmaktadır⁷⁴². Burayla bağlantılı olarak Armstrong'un hareket noktası, etnik grupların "biz" ve "onlar" mantığıyla işlediğidir⁷⁴³.

Armstrong'a göre, etnik grubun özsel niteliklerinden ziyade etnik grubun kendisi hakkında algıladığı sınırlara odaklanmak etnisite çalışmaları için bir tür başlangıçtır. Sınır yaklaşımı, etnisite konusunda, toplumsal örgütlenmenin özsel harekete geçiricisi olmak yerine değişkenlik gösteren karşılıklı etkileşim demeti olduğunu iddia etmektedir. Pek çok sosyal bilimci, etnik kimliğin karmaşık ve değişken niteliği nedeniyle etnik kimliği analiz etmekten kaçınmıştır. Etnisite üzerine çalışanların pek çoğu, her bir etnik grubu belirli bir toprak parçasıyla ilişkilendiren basitleştirici bir ön kabulü benimsemiştir. Toprağa dayalı bu ön kabul terk edildiğinde, etnisite, özellikle sınıfların ve dinî organların dahil olduğu, toplumsal kolektivitelerin devamlılığının bir parçası olarak algılanma imkânı bulmaktadır. Böylece uzun bir zaman diliminde, toplulukların her biri diğerinden ötekine dönüşebilir⁷⁴⁴.

Armstrong'a göre simge, mit ve iletişim kavramları, modernite öncesinde, ulusların yavaş yavaş ortaya çıkışının açıklanmasında kritik öneme sahiptir. Simge, mit ve iletişim kavramları, etnik grubun sınırlarıyla yakından ilgilidir. Etnik sınırlar niteliği itibarıyla tutumsaldır. Etnik sınırlar, bir haritadaki çizgiler ya da bir kurallar kitabındaki normlar gibi olmak yerine tabiiyetindekilerin zihinlerinde nefes alıp vermektedir. *Simgeler*, etnik grupların sınırlarının temel göstergeleridir. Kendi grubunu başka gruplardan ayıran sınırlara yaklaşan grup üyelerine karşı trafik ışıkları gibi uyarıcı işlev görmektedir. Yani etnik grubun sınırlarının muhafızlığını yapmaktadır. *İletişim*, simgesel iletişimin bir türüdür. Simgeler ve dilsel sınırlar uzun zaman önce süreç içerisinde kurumsallaşmıştır. Bu sebeple etnik simgesel iletişim, uzun bir geçmiş zaman sürecini de aşan nitelikteki bir örnekle ölenler ile yaşayanlar arasındaki iletişimdir. Bu süreklilik, sözlü olsun veya olmasın her bir simgeye mitsel bir boyut kazandırmaktadır. Mitler, grup üyeleri arasında müşterek bir kaderleri olduğu algısı yaratmaktadır. Bir tür farkındalık olan bu kader algısıyla, bir olay, ister olgusal isterse bütünüyle mitsel olsun, grup üyelerinin dayanışmasının öne çıkarıldığı ve sınırların öneminin vurgulandığı bir çerçevede ele alınmaktadır⁷⁴⁵.

Armstrong etnik sınırları ve bu sınırları sürdüren simge, mit ve iletişimin kalıcılığını sağlayan çeşitli unsurları karşılaştırmalı olarak incelemiştir. *Birinci unsur*, yaşam biçimidir. Yaşam biçiminde zihinsel tutumlar maddi niteliklerden daha ön plandadır. Buradaki esas mesele, uzak geçmişteki bir yaşam biçimine duyulan imgesel hasrettir. Bu hasret, deyim yerindeyse kaybolmuş bir altın çağa olan hasrettir. Tarihsel olarak iki türü vardır. Bunlar, içine İslami bölgeleri de alan Ortadoğu'daki göçebe hayat ile Hristiyan ve Avrupalıların bölgesel yerleşik hayatıdır. Göçebe ve yerleşik hayat farklılaşması, toplumsal örgütlenmede Ortadoğu'da soy

⁷⁴² Armstrong, *Milliyetçilikten Önce Milletler*, s. 27.

⁷⁴³ Smith, *Milliyetçilik ve Modernizm*, s. 331.

⁷⁴⁴ Armstrong, *Milliyetçilikten Önce Milletler*, s. 28.

⁷⁴⁵ Armstrong, s. 30-32.

esasının, Avrupa’da toprak esasının benimsenmesi yönündeki karşıtlığı doğurmuştur. Söz konusu karşıtlıklarla birlikte muhtelif karşıtlıklar Hristiyanlık ve İslam tarafından güçlendirilmiştir. İslam ve Hristiyan uygarlıkları, birbirlerini negatif referans noktaları haline getirerek, kendilerini, dış gruplara referansta bulunarak tanımlayan bir tür etnik gruba benzer şekilde hareket etmişlerdir. *İkincisi unsur*, kent ve imparatorluk modellerinin etkisidir. İmparatorluklar, meşrulaştırıcı işlev gören kurucu nitelikteki siyasal mitlerin gelişimine katkı sağlamıştır. İmparatorlukların büyümesi ve yönetimin merkezileşmesi, mitlerin, geniş coğrafyalara ve nüfuslara yayılmasını sağlamıştır. Bu noktayla bağlantılı olarak, siyaset ve devlet, etnik grubun evriminde temel bir öneme sahip olmakla birlikte hiçbir zaman yeterli bir koşul değildir. *Üçüncü unsur*, dinsel örgütlenmelerdir. Din, İslam ve Hristiyan uygarlıklarında etnik-dinsel kimliklerin muhafaza edilmesinde belirgin bir etkide bulunmuştur. *Dördüncü unsur*, dildir. Dil, etnisitenin bir emaresi ve simgesidir. Ancak etnik sınırların belirleyicilerinden olan dil, diğer unsurların etkileşiminin bir sonucudur. Daha açık bir ifadeyle dil, Avrupa’da, uzun vadede siyaset ve dinden kaynaklanan türev bir unsurdur⁷⁴⁶.

Kaynakları ne olursa olsun, simge, mit ve iletişim örüntüleri ve bunların kalıcılığını etkileyen unsurlar etnik kimliklerin kalıcılığını sağlamaktadır⁷⁴⁷. Böylece, kalıcılığını sağlayan etnik kimliklerden; yoğun bir grup özdeşleşmesi içeren, sınır çizgileri ve sınırları olan, biz ve onlar mantığıyla işleyen, kendisine ait simge, mit ve iletişim örüntüleri olan, kendini yabancıların karşısında konumlandıran ve geçmişteki bir altın çağa özlem duyan ulus mefhumu yaratılmaktadır.

1.5.3.3. Siyasal Milliyetçilik Versus Kültürel Milliyetçilik: John Hutchinson

Milliyetçiliği çözümleyen kimi araştırma ve araştırmacılar milliyetçiliği tek bir bağlam içinde ele alma eğiliminde olmuştur. Örneğin Breuilly milliyetçiliği bir siyaset biçimi, Hobsbawm siyasal amaçlarla ve özellikle devlet kurma kudreti bağlamında ele almıştır. Smith’e göre bu yaklaşım, gereksiz biçimde sınırlayıcıdır. Sınırlı çözümlemeler milliyetçiliğin kültür, kimlik ve vatan gibi boyutlarını görmezden gelmekte ve milliyetçiliğin temel konusu olan ulusa yeterince odaklanmamaktadır. Bu da milliyetçiliğin etnik temellerinin hafife alınmasına neden olmaktadır. John Hutchinson, milliyetçiliğin analizinde etnik temellerin hafife alınma durumuna, kültürel milliyetçiliği konu alan öncü ve kışkırtıcı eserinde dikkat çekmiştir⁷⁴⁸. Bu eser, *The Dynamic of Cultural Nationalism* (1987) isimli eserdir. Hutchinson’a göre milliyetçilik literatürü çok geniş olmasına rağmen hala üzerinde çalışma yapılmamış ilginç boşluklara sahiptir. Bu boşluk, ulusun ortaya çıkışında tarihçilerin ve sanatçıların rolünün sistematik olarak incelenmemesinden kaynaklanmaktadır. Hutchinson, kültürel milliyetçiliği konu alan bu

⁷⁴⁶ Smith, *Milliyetçilik ve Modernizm*, s. 333-335.

⁷⁴⁷ Smith, s. 335.

⁷⁴⁸ Smith, s. 323-324.

eserinde söz konusu boşluğu doldurmayı hedeflediğini dile getirmektedir. Eser, modern İrlanda dönemine odaklansa da esas amaç, İrlanda milliyetçiliğini araştırmak değildir. Esas amaç, milliyetçi tarihçi ve sanatçı okulların niçin ortaya çıktığı, hangi tür toplumsal hareketlere esin kaynağı oldukları ve modern siyasi toplulukların oluşumuna nasıl katkı sağladıkları konularına odaklanarak milliyetçi hareketlerin anlaşılmasında genel bir kavrayış sunmaktır⁷⁴⁹.

Hutchinson, iki İrlanda politikacı olan Douglas Hyde ve John Dillon'un İrlanda dili üzerindeki anlaşmazlıklarını kendi çalışması için çıkış noktası yapmıştır. Hyde, İrlanda dilini, tarihi bir İrlanda ulusu iddialarını haklı çıkaran can alıcı bir unsur olarak görürken; Dillon önemli olanın İrlanda'nın kendi yönetimlerine kavuşması olduğunu ve İrlanda dilinin fazlaca teşvik edilmesinin kimi sorunlara yol açacağını düşünmektedir. Hutchinson'a göre bu tartışma salt bir dil tartışmasından çok daha fazlasıdır. Bu iki İrlandalı politikacının anlaşmazlıkları esasen kültürel ve siyasi milliyetçilik tartışmasıdır. Kültürel milliyetçi olarak Hyde'in amacı, İngilizleşme tehdidi altında olan İrlanda ulusunun kültürel biricikliğini korumaktır. İrlandalılar, kendi benzersiz kültür ve tarihlerine geri döndüklerinde kendi potansiyellerinin farkına varacaktır. Siyasi milliyetçi olarak Dillon, insanların kendi kaderlerinin tayin haklarını hayata geçirmek suretiyle kurdukları bağımsız bir devletin vatandaşı olarak itibar kazanabileceğini düşünmüştür. Dillon, İngiliz ve İrlanda ulusları arasındaki tarihi çatışmalar nedeniyle İngilizlerin İrlandalılarla eşit vatandaşlığı kabul etmeyeceklerini düşündüğü için İrlanda'nın siyasi bağımsızlığını savunmuştur. İrlanda'da modern ulus devleti inşa edenler, Dillon'un siyasi milliyetçilik takipçileri değil, Hyde'nin kültürel milliyetçilik takipçileridir⁷⁵⁰.

Hutchinson'a göre milliyetçilik çalışmalarında siyasi milliyetçiliğe oldukça fazla ilgi gösterilmişken, entelektüel çevrelerin coşkusu olarak kabul edilen kültürel milliyetçiliğe olan akademik ilgi sınırlı kalmıştır. Modern dünyada ulus olma mücadelesine dair hareketler törel bir topluluk olarak ulus kavramını öne çıkarmak amacıyla, on sekizinci yüzyıl sonrası toplumlarda tarihsel ve kültürel zeminde tekrar tekrar canlanarak kolektif siyasi hareketlere esin kaynağı oluşturmuştur. Modern uluslar, çoğunlukla kadim bir kökene sahiptir. Etnik gruplar ve uluslar, müşterek kökene dair mitlere, kendine özgü niteliklere ve belirli bir toprak parçasına olan bağlılığa geçmişten beri sahip olmuştur. Buna karşın on sekizinci yüzyıldan itibaren oluşan modern uluslar öncekilerden oldukça farklıdır. Bu uluslar esas itibarıyla siyasi niteliktedir. Bunun anlamı, gücün kaynağının artık ilahi bir öznesinin olmadığı, bu kaynağın tarihsel topluluğun kendisi olduğudur. Önceden etnik gruplar genellikle dağınık haldeydi ve diğer kültürel topluluklar tarafından yönetilmek bir sorun olarak görülmüyordu. Ancak her ulusun kendi kaderini tayin etme hakkının ileri sürülmesi ve kamusal yaşamda ulusların kendi kültürlerinin yerleşik olması gerektiği inancı, sosyal ve politik ayaklanmalara yol açmıştır. Bunların yanında kendine özgü ve bölgesel olarak örgütlenmiş siyasi topluluklar dünya

⁷⁴⁹ John Hutchinson, *The Dynamic of Cultural Nationalism, The Gaelic Revival and the Creation of the Irish Nation State*, Londra, Allen & Unwin, 1987, s. vii.

⁷⁵⁰ Hutchinson, s. 1-2.

düzeninde yerini almıştır. Bu dönüşüm sürecinde kültürel milliyetçilik belirleyici bir rol oynamıştır. Tarihçiler ve sanatçılar, toplulukların kültürel ideallerini formüle etmiş; gazeteciler ve politikacılar ise bu idealleri somut politik değerlere dönüştürmüştür⁷⁵¹.

Kültürel milliyetçiliğin siyasi milliyetçilikle birleşebildiği, öncelikle dilsel bir hareket olduğu, modernleşme karşısında gerici bir tepki olduğu ve modernleşmenin tam olarak gerçekleşmesi halinde sona ermeye mahkûm olduğu yönündeki literatürel varsayımlar, kültürel milliyetçiliğin önemine gölge düşürmektedir. Oysa kültürel milliyetçilik, siyasi milliyetçilikten tamamen bağımsız bir harekettir. Kültürel milliyetçilik, devlet ve siyaseti öncelemek yerine, tarihsel hafızadan yararlanarak ulusal topluluğu canlandırmaya çalışmaktadır. Geçmişe dönmek ve geçmişe çağrı yapmak genelin kabul ettiğinin aksine olumlu bir eylemdir. Geçmişe ışık tutularak ulusun gelecek dönemdeki gelişmelerine ilham sağlanmaktadır. Kültürel milliyetçiliği gelişmiş sanayi toplumlarında bile kendini yenileyen ve canlandıran güç haline getiren işte bu ilhamdır. Kültürel milliyetçiliği harekete geçiren iki grup oldukça hayati roller üstlenmiştir. Tarihçiler ve sanatçılar mit ve efsanelerden yararlanarak kültürel milliyetçiliğin tarihsel ideolojisini üretmekte; gazeteci ve politikacılar ise bunları somut programlara dönüştürmektedir. Hutchinson, bu iki grubun çıkarları kimi zaman farklılaşsa da onlara, temel olarak yerine getirdikleri işlevler itibarıyla “etnik dirilişçi” (*ethnic revivalist*) adını vermektedir⁷⁵².

Siyasal ve kültürel milliyetçilik tipleri kendilerine özgü ayırt edici örgütlenmelere, keskin olarak farklılaşan politik stratejilere ve birbiriyle çatışan ulus kavrayışlarına sahiptir. Siyasal milliyetçiliğin ereği, antik çağın kent devletleri gibi müşterek yasalar ve gelenekler etrafında birleşmiş yurttaşlardan meydana gelen sivil bir yönetim oluşturmaktır. Siyasal milliyetçilik söz konusu ereğe ulaşma idealinin gerçekleşmesinin önündeki mevcut siyasi ve gelenekselci bağlılıkları reddederek kültürel farklılıkları aşan kozmopolit ve akılcı bir ulus yaratma peşinde olmuştur. Zorunlu olarak modernist olan siyasi milliyetçilik anlayışında, kozmopolit ve akılcı uygarlığa eşit biçimde katılabilmek için bir devlete ihtiyaç duyulmaktadır. Dünya, devlet şeklinde çok sayıda siyasi topluluğa bölündüğünde, siyasi milliyetçilerin arzuları ancak belirli bir toprak parçası üzerinde yükselen devlet içinde somutlaşmıştır. Kültürel milliyetçilikte ise devlet tesadüfi, yardımcı nitelikte ve ilinekseldir⁷⁵³.

Kültürel milliyetçilere göre ulus, kendine özgülüğün biricikliğinin ve doğanın yaratıcı tarafının somutlaşmış halidir. Organik varlıklar ve canlı kişilikler gibi evrimleşen uluslar, aynı aileler gibi dayanışmanın doğal biçimleridir. Bu yaklaşımdan beslenen kültürel milliyetçilik, Herder’in fikirlerinin etkisi altında, Doğu Avrupa’da, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı boyunca Çek ve Ukraynalılara iyiden iyiye yerleşmiştir. Diğer taraftan kültürel milliyetçilik, etnik hafızası zayıf olan Slovaklar, Slovenler ve Ukraynalılar arasında görülebildiği gibi güçlü bir etnik temele sahip

⁷⁵¹ Hutchinson, s. 2-3.

⁷⁵² Hutchinson, s. 8-9.

⁷⁵³ Hutchinson, s. 12-13.

olan Hırvat, Macar, Çek ve Polonyalılarda veya kuvvetli dinsel hafıza ve kurumlara sahip olan Yunan, Sırp ve Bulgarlar arasında varlığını sürdürmüştür⁷⁵⁴.

Hutchinson, kültürel milliyetçilik çözümlemesinden kültürel milliyetçilik için üç çıkarımda bulunmuştur. *Birincisi*, ulusların meydana gelmesinde tarihi hafıza önemli bir etkidir. Örneğin Moravya medeniyetine dair tarihsel hafızası zayıflayan Slovaklar, bu medeniyeti yeniden canlandırmak için yazılı kaynaklara ve sınırlı bir seçkin kesime muhtaç olmuştur. Aksi bir örnekte Yunan milliyetçiliğinde, din adamlarının ve köylülerin tarihsel hafızalarındaki etnik duygular Osmanlıya karşı kolayca ateşlenebilmiştir. *İkincisi*, ulusun rakip tanımlamalarının bulunduğu ve bu tanımlamaların komşu topluluklarla etkileşim sırasında deneme yanılma süreciyle ortaya çıktığıdır. *Üçüncüsü*, kültürel simgeler ulus inşa etme sürecinde hayati öneme sahiptir. Bu simgeler belirli bir tarihsel kimliğe bağlılığı körüklemektedir⁷⁵⁵.

Kültürel milliyetçiliğin, belirli bir toprak parçası üzerindeki topluluğun tanımlanmasına, siyasi örgütlenmesine ve birleşmesine, kısacası ulus inşa etme sürecine katkıda bulunduğu konusunda pek çok bilim insanı ortak fikirdedir. Ancak bunlar arasında bile kültürel milliyetçiliğin gerici bir kuvvet olduğu, geri kalmış toplumlardaki aydınların bir ürünü olduğu ve bilimsel açıdan daha gelişmiş kültürlerle karşılaştıklarında, bir zamanlar büyük bir kültürden geldiklerini ispat etmek için tarihe geri çekilerek aşağılık duygularını telafi ettikleri yönünde bir tür ön kabul vardır. Kültürel milliyetçiliğin bu tür geri kültürlerde ulusların oluşumunda işlevsel olduğu, ancak kendi başına sosyo-politik modernleşmeye giden yolu şekillendiremediği iddia edilir. Hutchinson, modernleşme sürecinde kültürel milliyetçiliğin söz konusu, nispeten etkisiz rolünden ziyade daha aktif ve olumlu bir rolünün olduğunu düşünmektedir. Kültürel milliyetçilik sosyal kriz anlarında ahlaki yenilikçiler olarak hareket ederek toplulukların inanç sistemlerini dönüştüren ideolojik hareketler meydana getirmektedir. Aynı zamanda modernleşme stratejilerine rehberlik eden sosyal ve politik modellerin gelişimini sağlamaktadır⁷⁵⁶. Yani kültürel milliyetçilik siyasal milliyetçiliğe bağımlı türev bir hareket değildir. Siyasal ve kültürel milliyetçiliğin güç ve etki alanı bakımından birbirinin yerini aldığıyla sık karşılaşılmaktadır. Örneğin siyasal milliyetçilik zorlanıp geri adım attığında, kültürel milliyetçilik o boşluğu doldurmakta, hayal kırıklığı yaşayan ve ezilen topluluğu yenileme faaliyetleri yürütmektedir⁷⁵⁷. Kültürel milliyetçilik, bunu, tarihçi, sanatçı ve politikacıların tarihsel hafızaya başvurup geçmişe ışık tutmaları, sembol ve mitlerden yararlanmaları, topluluğun benzersizliğine vurgu yapmaları ve etnik temelleri açığa çıkarmaları sayesinde yapabilmektedir.

⁷⁵⁴ Smith, *Milliyetçilik ve Modernizm*, s. 325.

⁷⁵⁵ Hutchinson, *The Dynamic of Cultural Nationalism*, s. 29-30.

⁷⁵⁶ Hutchinson, s. 30-31.

⁷⁵⁷ Smith, *Milliyetçilik ve Modernizm*, s. 324.

2. BÖLÜM

MİLLİYETÇİLİĞİN OLGUSAL BOYUTU

2.1. Milliyetçiliğin Gelişim Seyrine Dair Sınıflamalar

Milliyetçiliğin doğum yeri, tarihi ve gelişim seyri konusunda pek çok yaklaşım, kuram ve düşünür kesin saptamalar yapma yoluna gitmiştir. Bu saptamalar kimi yer ve zamandaki milliyetçiliklerin gelişim sürecini ikna edici biçimde açıklarken kimilerini açıklamakta yetersiz kalmıştır. Milliyetçiliğin Avrupa'da doğduğu konusunda fikir birliğine yaklaşan bir durum söz konusuyken Avrupa'nın hangi bölgesinde, ülkesinde ve ne şekilde doğduğuna dair ihtilafa düşülmektedir. Calhoun, bu durumla bağlantılı olarak milliyetçiliğin doğuşunda, bir ilk belirleyerek, ardından, bunun yayılımının incelenmesi şeklindeki bir uğraşın sonuçsuz kalacağına işaret etmiştir. Milliyetçiliğin ilk örneklerinin; Greenfeld, İngiltere'de İngiliz İç savaşına neden olan gerilimlerde; Anderson, Latin Amerika'daki bağımsızlık hareketlerinde; Best ve Alter, Fransız Devrimi'nde; Breuilly ve Kedoure, Almanya'da, Alman romantizminde görüldüğünü iddia etmiştir⁷⁵⁸. Milliyetçiliğin doğum yeri, tarihi ve gelişim seyri konusunda farklı iddialar olsa da milliyetçiliğin Avrupa'da doğduğu konusunda genel bir eğilim vardır. Milliyetçiliğin Avrupa'daki gelişim serüveni farklı başlık ve uğrak noktaları esas alınarak açıklanmıştır. Esasen bu farklılıklar radikal düzeyde değildir. Milliyetçiliğin gelişiminde aynı muhteviyat, farklı başlık ve uğrak noktaları altında dile getirilmiştir.

Smith'e göre milliyetçiliğin doğuş zamanı konusunda tarihçiler ihtilafa düşse de sosyal bilimciler bu konuda nispeten müşterek bir kategori oluşturmaktadır. Buna göre milliyetçilik, on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında, Batı Avrupa ve Amerika'da ortaya çıkmış; iki dünya savaşı arasında, gelişiminin zirvesini yaşamış; daha sonra ulusal devletlerin sınırlarını zorlayan küreselleşme olgusuyla düşüşe geçmiş modern bir ideoloji ve harekettir. Ona göre Bastille'in yıkılışı ile Berlin Duvarı'nın yıkılışı arasındaki modern dünya tarihi tek bir kırmızı çizgi üzerinde ilerlemektedir. Bu kırmızı çizginin ismi milliyetçiliktir.⁷⁵⁹

"Bu çizgi, 16 ve 17. yüzyıllarda İngiltere ve Hollanda'da düzensiz bir şekilde ortaya çıkarak, 18. Yüzyılın sonlarında Fransa ve Amerika'da parlak ve belirgin biçimde yükselir. Toprakları ve halkları bölerek ve yeniden bölerek, Orta ve Latin Amerika'nın boyutlarını esnetir; Güney, Orta, Doğu ve ardından da Kuzey Avrupa'yı Rusya, Hindistan ve Uzakdoğu'nun karşısına iter ve ardından sayısız kılığa bürünerek Ortadoğu, Afrika ve Avustralya'ya doğru yoluna devam eder. Bu çizginin dümensuyunda protesto ile terör, savaş ile devrim, kimilerinin kucaklanması, birçoğununsa dışlanması gelir. Sonunda, dünya döndükçe kırmızı çizgi bulanıklaşır, parçalanır, solar."⁷⁶⁰

⁷⁵⁸ Craig Calhoun, *Nationalism*, Buckingham, Open University Press, 1997, s. 9.

⁷⁵⁹ Smith, *Milliyetçilik ve Modernizm*, s. 25.

⁷⁶⁰ Smith, s. 25.

Hobwbawm, milliyetçiliğin gelişim seyrini üç döneme ayırmıştır. Milliyetçiliğin dönüşümü olarak ele aldığı birinci dönem 1870-1918 yıllarını kapsamaktadır. Milliyetçiliğin zirvesi olarak ele aldığı ikinci dönem 1918-1950 yılları arasını kapsamaktadır. Yirminci yüzyılın sonundaki milliyetçiliği de üçüncü dönem olarak ele almıştır⁷⁶¹.

Rupnik'e göre Gellner, milliyetçiliğin gelişim seyrini beş döneme ayırmıştır. Birinci dönem, çokuluslu imparatorluklar dönemindeki milliyetçiliktir. Bu dönem Vestfalya'dan Fransız Devrimi'ne kadar sürmüştür. İkinci dönem, sanayileşme ve modernleşme süreçlerinin etkisi altındaki toplulukların bir devlet altında aynı dili konuşmalarını gerekli kılan milliyetçilik dönemidir. Üçüncü dönem, 1918'li yıllara denk gelen ulus devletin zafer dönemidir. Dördüncü dönem, Hitler ve Stalin'in asimilasyon, göçe zorlama ve katletme yöntemlerini kullandığı milliyetçilik dönemidir. Beşinci dönem, gelişmiş sanayi toplumuyla birlikte ortaya çıkan ulusüstü bütünleşmeyi ve yerel yetkiyi mümkün kılan milliyetçilik dönemidir⁷⁶².

Gellner, milliyetçiliğin serüvenini anlattığı bu beş dönemin yanında, Avrupa'da, Batı'dan Doğu'ya doğru giden dört farklı zaman diliminden bahsetmiştir. Birinci bölge/zaman dilimi, Avrupa'nın en batısındaki devletlerle ilgilidir. Bu bölgedeki Londra, Madrid, Lizbon ve Paris'te, modern çağ öncesinde, güçlü haneden devletleri hüküm sürmüştür⁷⁶³. Birinci bölge Britanya, Fransa ve İspanya gibi mevcut devlet temelinden hareketle ulusların ortaya çıktığı on dokuzuncu yüzyıldaki Batı Avrupa'dır⁷⁶⁴. İkinci bölge/zaman dilimi, Kutsal Roma İmparatorluğu'nun bulunduğu bölgeyle ilgilidir. Bu bölgenin başat aktörleri Almanlar ve İtalyanlardır. Milliyetçilik, bu bölgede, modern ulusu inşa etmek için gerekli olan yüksek kültürü sağlayacak siyasi çatıyı sağlamıştır⁷⁶⁵. Üçüncü bölge/zaman diliminin tipik özelliği, yüksek bir kültürün ve onu koruyan siyasi bir mekanizmanın mevcut olmamasıdır. Bu bölgede çok uluslu imparatorluklar ve oldukça fazla çeşitlilik içeren halk kültürü vardır⁷⁶⁶. Bu dönemde milliyetçilik, imparatorlukların aleyhine, yüksek kültürün hâkim olduğu devletlerin kurulmasını sağlamıştır. Bu nedenle Eski Habsburg ve Osmanlı İmparatorluğu yıkılmıştır⁷⁶⁷. Dördüncü bölge/zaman dilimi, üçüncü bölgenin doğusundadır. Bu bölgede SSCB yer almaktadır⁷⁶⁸.

Carr, milliyetçiliğin gelişim seyrini dört döneme ayırmıştır. Birinci dönem, Fransız Devrimi öncesidir. İkinci dönem, Napolyon Savaşları ile Birinci Dünya Savaşı arasındaki zaman dilimini

⁷⁶¹ Hobsbawm, *1780'den Günümüze Millet ve Milliyetçilik*, s. 133, 168, 206.

⁷⁶² Noi, *Avrupa'da Yükselen Milliyetçilik*, s. 27.

⁷⁶³ Gellner, *Milliyetçiliğe Bakmak*, s. 52.

⁷⁶⁴ Breuilly, "Sunuş", s. 59.

⁷⁶⁵ Gellner, *Milliyetçiliğe Bakmak*, s. 53.

⁷⁶⁶ Gellner, s. 53-54.

⁷⁶⁷ Breuilly, "Sunuş", s. 59.

⁷⁶⁸ Gellner, *Milliyetçiliğe Bakmak*, s. 54-55.

kapsamaktadır. Üçüncü dönem, İki dünya savaşı arasındaki dönemdir. Dördüncü dönem, İkinci Dünya Savaşı sonrasıdır⁷⁶⁹.

2.2. Milliyetçiliğin Avrupa'daki Tarihsel Gelişim Çizgisi

Çalışmamızda, milliyetçiliğin Avrupa'daki gelişim seyriyle ilgili bu farklı dönemselleştirmeleri dikkate alarak, söz konusu dönemselleştirmelerin muhtevasını içerecek farklı uğrak noktalarından geçen bir gelişim çizgisi üzerinde ilerlemeyi tercih ediyoruz. Bu gelişim çizgisinin uğrak noktaları 'Vestfalya Anlaşması', 'Fransız Devrimi', 'Napolyon Savaşları', 'Viyana Kongresi', '1830 ve 1848 Devrimleri', 'Birinci Dünya Savaşı (1914-1918)', 'İki Savaş Arası Dönem (1919-1939)', 'İkinci Dünya Savaşı (1939-1945)', 'Soğuk Savaş Dönemi (1945-1991)' ve 'Soğuk Savaş Sonrası'dır.

2.2.1. Vestfalya anlaşması

Vestfalya Anlaşması (1648), siyasi tarih açısından oldukça önemli bir belgedir. Vestfalya Anlaşması'nın tarihsel olarak kendisinden sonra ortaya çıkacak olan Viyana düzenlemeleri ve Paris Barış Anlaşmaları gibi Avrupa'da kalıcı etkiler bırakan ve dünya tarihine yön veren sonuçları olmuştur⁷⁷⁰. Bu sonuçlardan belki de en önemlileri ulus, ulus devlet ve milliyetçilikle bağlantılı olan doğrudan ve/veya dolaylı sonuçlardır.

Avrupa'da Otuz Yıl Savaşları (1618-1648), Vestfalya Anlaşmasıyla sona ermiştir⁷⁷¹. Otuz Yıl Savaşları bir tür savaşlar dizisi olarak çeşitli katmanlara ve farklı gerekçelere sahiptir. Bu savaşlar, bir yandan, Katolikler ile Protestanlar arasında gerçekleşen din gerekçeli Alman iç savaşıdır. Diğer taraftan Kutsal Roma İmparatorluğu ile bağımsızlıklarının peşinde olan devletler arasındaki bir iç savaşı⁷⁷². Ayrıca Avrupa'nın pek çok devlet ve hükümdarını ilgilendiren kıtasal güç savaşı olarak da görmek mümkündür⁷⁷³. Bu yönüyle Otuz Yıl Savaşları Fransa ile Habsburgların, İspanya ile Hollanda'nın çatışmalarına Danimarka, İsveç ve Transilvanya'nın da katıldığı uluslararası bir savaşıdır⁷⁷⁴. Otuz Yıl Savaşlarını, konumuz için önemli kılan taraf, savaşı bitiren Vestfalya Anlaşması'nın milliyetçilikle bağlantılı olarak Avrupa'da ulus ve ulus devlete kazandırdığı ivmedir.

⁷⁶⁹ Carr, *Milliyetçilik ve Sonrası*.

⁷⁷⁰ Gül Akyılmaz, *Siyasi Tarih*, Ankara, Seçkin Yayıncılık, 2015, s. 38.

⁷⁷¹ Berrin Koyuncu Lorasdağı, "Westphalia Sistemi", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Cilt 4, s. 356

⁷⁷² Oral Sander, *Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918'e*, Ankara, İmge Kitabevi, 2012, s. 99.

⁷⁷³ Norman Davies, *Avrupa Tarihi*, Çev. Ed. Mehmet Ali Kılıçbay, Çev. Burcu Çığman, Elif Topçugil, Kudret Emiroğlu, Suat Kaya, Ankara, İmge Kitabevi, 2011, s. 608.

⁷⁷⁴ Sander, *Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918'e*, s. 99.

⁷⁷⁴ Davies, *Avrupa Tarihi*, s. 99-100.

Vestfalya Anlaşması'nı hazırlamak için toplanan kongre, Avrupa'nın en büyük ilk konferansı sayılabilir. Daha önceki konferans ve toplantılar dini nitelikliken; bu konferans devlet, savaş ve iktidar konularının tartışıldığı din boyutu olmayan bir konferans olmuştur. Öyle ki bu konferansta Papalık temsilcisine söz hakkı verilmemiş, konferans kararları Papa'nın imzasına sunulmamıştır. Kilisenin gücü sınırlanmış; Almanya'da Katoliklik, Protestanlık ve Calvinizm güçlü ve geçerli mezhepler haline gelmiştir. Kutsal Roma İmparatorluğu'nun parçalanmış olduğu net olarak ortaya çıkmış, Hollanda ve İsviçre üzerindeki baskısı ortadan kalkmış ve İsviçre bağımsızlığını kazanmıştır. Vestfalya Anlaşması ile küçük siyasi birimler olarak üç yüz kadar Alman devleti meydana gelmiş, Almanya feodal bir karmaşa içine itilmiştir. Diğer tarafta, Avrupa'nın diğer devletleri mutlak monarşi altında güçlenmeye devam etmiştir. Vestfalya Anlaşması'ndan sonra Avrupa, kendi yaptığı kanunlara göre hareket eden, kendi iktisadi ve politik menfaatlerini takip eden, bağımsız olarak anlaşmalar yapabilen, savaş ve barışta güç dengeleri yöneten, diğer devletlere elçi gönderip onlardan elçi kabul eden özgür ve bağımsız devletlerin öne çıkışına şahit olmuştur. Günümüzde, dünyada, muhtelif kurallara göre hareket eden ve aralarında düzenli ilişkiler olan devletlerin aktör olduğu uluslararası sistem, Vestfalya ile doğmuştur⁷⁷⁵. Ulus devletlerin başat aktör olduğu bu sisteme, Vestfalya Sistemi denilmektedir.

Vestfalya sistemi, merkez ve modern bir siyasal sistem olan ulus devletlerin meydana getirdiği modern devlet sistemine dayanmaktadır. Çünkü bu sistem, kent devletleri ve imparatorluklardan meydana gelen dağınık siyasal örgütlenme ve feodal bağlılıkların aleyhine işlemektedir. Vestfalya sisteminde Kutsal Roma Germen İmparatorluğu ve Kilise arasındaki paylaşımdan doğan parçalı dini ve siyasi otorite, yerini, teritoryal olarak örgütlenmiş devletin merkezi otoritesine bırakmıştır. Ordu yetiştirme, savaş ve barışa karar verme, vergi koyma gibi hayati meseleler imparatorun şahsi kararları olmaktan çıkarılmış, dini otorite monarkın kendisine geçmiş, karar alma mekanizmalarında devlet sisteminin üyelerinin rızası aranmaya başlanmıştır. Bu nedenle ulusal orduların kurulması ve devamının sağlanmasında devlet belirleyici konuma gelmiş, ulusların çatışma gerekçeleri dini temellerini kaybedip ulusal güvenlik ve güç temellerini kazanmış, ulusal menfaat ve devlet aklı çerçevesinde şekillenen seküler bir uluslararası siyaset yürütülmeye başlanmıştır. Vestfalya sistemi, uluslararası düzene, belirleyici nitelikte iki önemli katkı sağlamıştır. *Birincisi*, sınırları belirli bir toprağı olan, bu toprak sınırları içinde şiddet kullanma meşruiyetine sahip ve yegâne egemenliğe sahip modern ulus devlet sistemine sağladığı katkıdır. *İkincisi*, kendi kaderlerini tayin etme hakkına sahip olan ve toprakları üzerinde kendi otoritesi dışında başka bir otoriteyi kabul etmeyen devletlerin kendi aralarında yasal olarak eşit oldukları ve çeşitli hak ve sorumluluklarının bulunduğu uluslararası toplumun meydana gelmesine sağladığı katkıdır⁷⁷⁶. Bu katkılar, aynı zamanda, Vestfalya Anlaşması'nın ulus ve milliyetçilikle bağlantılı taraflarıdır.

⁷⁷⁵ Sander, *Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918'e*, s. 100-101.

⁷⁷⁶ Lorasdağı, "Westphalia Sistemi", s. 356

Güenalp, Avrupa devletlerinin Vestfalya Anlaşması ile ulus ve ulus devlet kavramlarını resmen tanımasıyla siyasi milliyetçiliğin başladığını belirtmektedir⁷⁷⁷. Günümüzdeki modern vatandaşlık yaklaşımında, egemenliğe vurgu yapan Vestfalya sisteminin ulus devletçi anlayışı hakimdir. Feodalitenin hâkim olduğu düzenden sınırları belirli, egemen ulus devlet sistemine geçişi simgeleyen Vestfalya Anlaşması, ulus devletin üzerinde yapılandığı mekâna/alana/toprağa vurgu yapmaktadır. Bu noktada müşterek bir tarihle anılan ve yaşanan mekanla ilişkisi kurulan ulus devletin hak ve sorumluluk sahibi vatandaşı ortaya çıkmaktadır⁷⁷⁸. Vestfalya Anlaşması sonrasında, sınırları belirli bir toprak parçası üzerinde yaşayan insanlar, gün geçtikçe etkileşimlerinin artması sonucunda; müşterek değerleri paylaşan, güçlü bir aidiyet ve sadakat duygusu ile birbirine bağlanmış, birlik ve beraberlik içinde oldukları düşüncesine dayanan özel bir toplum haline gelmişlerdir. Bunun sonucunda milliyetçilik doğmuştur. Modern devletin kurucu ideolojisi olan milliyetçilik, belirli bir toprak parçası üzerinde yaşayan insanları ulusa, söz konusu toprak parçasının kendisini vatana dönüştürerek egemenliği ulusun kendisine vermiştir. Böylece devlet, ulus devlet formunu almıştır⁷⁷⁹. Ulus devlet yapılanmasında Vestfalya Anlaşması bir kıvılcım başlatmış ve bunun devamını Fransız Devrimi getirmiştir.

2.2.2. Fransız devrimi

Vestfalya Anlaşması ile Fransız Devrimi arasındaki yaklaşık bir buçuk yüzyılda Avrupa'nın haritası az sayıda kökten değişiklik yaşamıştır. Avrupa'da, İspanya Veraset Savaşı sonunda yapılan Utrecht Anlaşması (1713) bir miktar karışıklığa neden olmuş, Britanya adalarının birleşmesi yeni bir gücün ortaya çıkmasının habercisi olmakla birlikte harita üzerinde ciddi bir değişiklik meydana getirmemiş, Fransa Ren nehrinin doğusuna yönelerek kısmen başarılı olmuş, Prusya önemli kazançlar elde edememiş, Osmanlı'nın Avrupa'daki ilerleyişi kontrol altına alınmış, İspanya, Kutsal Roma Germen İmparatorluğu, İsveç, Polonya-Litvanya gibi Avrupa'nın hasta devletleri ayakta kalmıştır⁷⁸⁰. Yani, Vestfalya Anlaşması'nın öngördüğü ve bağımsız devletlerin aktör olduğu uluslararası arenada, radikal değişimlerin olmadığı bir zaman dilimi geçirilmiştir. Ancak Fransız Devrimi ve akabinde meydana gelen fikri ve tarihsel gelişmeler, Avrupa'nın altını üstüne getirmiştir. Avrupa'da olgusal karşılık bulan, ulus ve milliyetçilik kavramları, bu fikri gelişmelerin önde gelenlerindendir.

⁷⁷⁷ Onur Türkölmez, *Türkiye'de İktidar Stratejilerinin Bir Zihniyet Olarak Milletçilik Üzerinden Okunması: Yön-Devrim ve Aydınlar Ocağı Örneği* (Doktora Tezi), Sakarya, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020 (<https://tez.yok.gov.tr>, Tez No: 649974), s. 21.

⁷⁷⁸ Gülistan Alpaslan, *Küreselleşme Sürecinde Ulus- Devlet ve Vatandaşlık İlişkisi: Vatandaşlığın Dönüşümü* (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008 (<https://tez.yok.gov.tr>, Tez No: 219004), s. 8.

⁷⁷⁹ Erol Kurubaş, "Uluslararası İlişkiler Düşüncesi ve Dünya Politikasında Değişimi Anlamak", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, 2012, s. 17.

⁷⁸⁰ Davies, *Avrupa Tarihi*, s. 624.

Avrupa'da, yeni bir dünyanın kapılarını açan Fransız Devrimi, Avrupa ve dünya tarihi açısından kritik bir dönüm noktasıdır. Fransız Devrimi'yle, zamanla gelişen ve güçlenen burjuva sınıfı iktidarı ele geçirmiş, *ancient regime* denilen eski rejimin sonu gelmiş, Avrupa ve dünya siyasi haritası ile uluslararası arenadaki güç dengesi değişmiştir. Tüm bunlar, adeta yeni bir dünya düzenini meydana getirmiştir. İhtilal sonunda güçlenen milliyetçilik akımı, İhtilal Savaşları ile Avrupa'ya yayılmıştır. Bu durum mevcut yönetimlerin sona ermesine, anayasaların yapılmasına, imparatorlukların yıkılmasına yol açmıştır. Öyle ki Avrupa'da bozulan bu dengeyi tekrar sağlamak adına Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarının yapılması gerekmiştir⁷⁸¹.

Fransız Devrimi'nin Avrupa'da meydana gelen diğer sarsıntıların hepsinden farklı olarak evrensel bir niteliği vardır. Bunun nedeni, Devrim'in, sadece siyasi nitelikli bir ayaklanma olmayıp mevcut yönetim sisteminin toplumsal, ekonomik ve kültürel temelleriyle birlikte bütünüyle yıkılmasına neden olmasıdır. Günümüzde tarih kitaplarında İngiliz Devrimi, Rus Devrimi, Bilimsel Devrim, Askeri Devrim, Sanayi Devrimi, Amerikan Devrimi, Cinsel Devrim gibi isimlerle ifade edilen devrimlerin pek azı, Fransız Devrimi'ndeki devrim unvanını hak etmektedir. Fransız Devrimi, Avrupa'yı o zamana kadar rastlanılmayan derecede derin ve geniş kapsamlı bunalım içine sokmuştur. Paris'te patlak veren bu bunalım, Avrupa'nın uzak bölgelerine şok dalgaları gibi yayılmıştır. Devrim, savunucuları nezdinde monarşiyile ilişik geleneksel baskılardan, kurumsallaşmış dinden ve soyluluktan kurtuluş anlamına gelirken; karşıtları nezdinde haydutluğun ve terörün eş anlamlısı idi. Fransa içinse modern bir ulusal kimliğin yaratılmasının başlangıcını oluştuyordu⁷⁸².

Fransa'da, devrimciler, monarşik yönetimi yıkarak kral-devlete son vermiş ve ulus devleti, tarih sahnesine çıkartmışlardır. İnsanların feodal düzenin devamı için gerekli olan feodal bağılıklardan kurtularak eşit yurttaşlar haline gelmesiyle Fransız ulusunun ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Fransız devrimciler, bu durumu, yeniden canlanma olarak nitelemiştir. Devrimin ilk günlerinden itibaren, yönetim ve devletin özüne yerleştirilen ulus ve bu ulusun canlanmasından bahsedilmiştir. Ancak bu konuda iki farklı yorum gelişmiştir. Birinci yorum, Devrim ile halkın zamandaş olduğudur. Buna göre Devrim ile birlikte, bir anda, yepyeni bir halk belirmiştir. İkinci yoruma göre Devrim ile yepyeni bir halk canlanmamıştır. Buna göre, yepyeni bir halkın meydana gelmesi zaman alacaktır. Bu yorum, çeşitli araçlarla halkı yeniden yaratma anlayışına sahiptir. Fransa'da Jakobenler ikinci yorumun takipçileri olmuştur⁷⁸³. Halkın yani ulusun meydana gelişinin farklı yorumlarının çıktığı ortak sonuç ulus denilen bir mefhumun meydana gelmesiydi. Ulus, kimi zaman geçmişe dayalı kökleriyle yeniden yorumlanıp yaratılacak kimi zamansa anayasa gibi araçlarla zamanla yaratılacaktır.

Fransız Devrimi'ni hazırlayan önemli unsurlardan birisi, filozof ve düşünürlerin fikri üretimleridir. Kurulu düzenden şikâyet eden ve bir değişimin gerekliliğini dile getiren

⁷⁸¹ Akyılmaz, *Siyasi Tarih*, s. 66.

⁷⁸² Davies, *Avrupa Tarihi*, s. 723, 725.

⁷⁸³ Mehmet Ali Ağaoğulları, *Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği*, Ankara, İmge Kitabevi, 2006, s. 340-341.

düşünceler, halk arasında git gide yaygınlaşarak Fransız Devrimi'nin gerçekleşmesine katkı sağlamıştır. Bu düşüncelerin sahiplerinden biri de Emmanuel Sieyès'tir⁷⁸⁴. Sieyès, konuya ilişkin düşüncelerini 1789 yılında yayınladığı *Qu'est-ce que le Tiers état?* (Üçüncü Tabaka Nedir?) isimli eserinde dile getirmiştir. Eserin girişinde kitabının planının çok basit olduğunu ve kendimize üç soru sormamız gerektiğini belirterek sorularla birlikte cevaplarını sıralamıştır. Soru ve cevaplardan birincisi üçüncü tabakanın ne olduğudur ve cevabı her şeydir; ikincisi siyasal düzende şimdiye kadar ne olmuştur ve cevabı hiçbir şeydir; üçüncüsü üçüncü tabakanın ne istediğidir ve cevabı bir şey olmaktır. Sieyès, eserin ilerleyen bölümlerinde üçüncü tabakanın gerçekten bir şey olabilmesi için yapılması gerekenleri ortaya koymuştur⁷⁸⁵. Sieyès'e göre soyluların dışında kalan insanların meydana getirdiği üçüncü tabaka, toplum için faydalı olan her türlü işi yerine getirdiği için her şeydir ve ulusa ait olan her şeyi karşılamaktadır. Yani üçüncü tabaka, ulusun ta kendisidir. Soylular her şeyi gasp ederek üçüncü tabakayı bir hiç konumuna indirgemişlerdir. Başkalarının yapıp etmelerinden beslenen soylular, tüm ayrıcalıkları kendi mülkleri haline getirmişlerdir. Sieyès, üçüncü tabaka için Devrim'den önceki Fransız parlamentosunda halkın menfaatlerini dillendiren ve üçüncü tabakanın içinden çıkan gerçek temsilcilerin olmasını, üçüncü tabaka temsilcilerinin sayısının diğer tabakaların temsilci sayısı ile eşit olmasını ve temsilde eşitliğin sağlanması için parlamentodaki oylamanın tabakalara göre değil temsilci sayısına göre yapılması gerektiğini savunmuştur⁷⁸⁶.

Devrimi hazırlayıcı fikri üretimlerin yanında, devrimin siyasi, sosyal ve ekonomik pek çok nedeni vardır. Ayrıca nedenlerin kimileri içsel, kimileri de dışsaldır. Bu nedenleri ve Devrim'in tarihsel sürecini, çalışmamızın kapsamı ve amacı düşünüldüğünde bütünüyle ele almak mümkün değildir. Fransız Devrimi gerçekleşmiş ve kuşkusuz en önemli sonuçlarından biri milliyetçilik olmuştur. Devrim'den sonra milliyetçilik düşüncesi, uluslar için bir tür harekete geçirici kıvılcım olmuş, topluluklar kendi uluslarını ve uluslarına ait devletleri kurmak için tahakkümü altında bulundukları devletlere başkaldırmışlardır. Dolayısıyla Fransız Devrimi milliyetçiliğin doğum yeri, gelişim noktası ve yayılım odağı olmuştur.

Liberalizmle birlikte milliyetçi ideolojinin, patlayıcı bir güç olarak Avrupa'ya yayılması Fransız Devrimi'nin doğrudan bir sonucudur⁷⁸⁷. Bu patlayıcı ideolojiye bağlı olarak eşitlik, özgürlük, ulusal egemenlik, ulus devlet gibi kavramlar doğmuş ve İhtilal Savaşları ile Avrupa'nın geneline yayılmıştır. Akabinde, yönetimler değişmiş, anayasalar ihdas edilmiş, Avrupa'nın haritası değişmiştir. Fransız Devrimi'nin etkilerinin on dokuzuncu yüzyıla sınırlı kalmayıp yirminci ve yirmi birinci yüzyılı yayılmasının sebebi, Devrim'in sonucu olan liberalizm ve milliyetçilik gibi fikri akımlardır. Nasıl ki insanlar sırf insan olmaları sebebiyle çeşitli hak ve özgürlüklere sahipse, benzer bir mantıkla, milliyetçilik akımıyla birlikte Avrupa'daki topluluklar, ulusların

⁷⁸⁴ Ağaoğulları, *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, s. 597-598.

⁷⁸⁵ Emmanuel Sieyès *Qu'est-ce que le Tiers état?*, Paris, Au Siége de la Société, 1888, s. 27-28.

⁷⁸⁶ Ağaoğulları, *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, s. 599.

⁷⁸⁷ Sander, *Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918'e*, s. 168.

da bağımsız olma hakları olduğunu düşünmüşlerdir. Bu düşünüşten, başka devletlerin bağımsızlığı altında yaşayan ulusların kendi devletlerini kurabilmelerinin doğal bir hak olduğu sonucuna varılmıştır. Süreç içerisinde milliyetçilik, Napolyon Savaşları'yla Fransa'dan Avrupa'nın diğer bölgelerine yayılmıştır.⁷⁸⁸

2.2.3. Napolyon savaşları

Napolyon Bonapart'ın Avrupa'nın dört bir yanına ordusuyla zaferler kazanarak ilerlemesi, kuvvetli ulusal duyguların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Savaş, düşman işgali, bir ulusun yağmalanması ve aşağılanması o ulusun üyelerinde ulusal kimliğin güçlenmesinde katalizör görevi görmüştür⁷⁸⁹. Dolayısıyla milliyetçilik, Avrupa'da, Napolyon Savaşları'yla diyardan diyara yayılmıştır.

Fransız Devrimi'nin ilk zamanlarında Avrupalı devletler, devrimin Fransa'nın durumunu nasıl etkileyeceği ve devletler arasındaki güç dengesini nasıl etkileyeceği konusunda, somut adım atmadan, beklemede kalmışlardır. Hatta Fransa'nın güç kaybedeceği konusunda umut beslemişlerdir. 1791 tarihli Fransız Anayasası'nda yer alan ve Fransa'nın fetih amaçlı savaşların peşinde olmayacağı yönünde düzenleme bu umutları güçlendirmiştir. Ancak somut gerçeklik umulduğu gibi olmamış, Devrim kısa bir sürede güçlenerek mutlak monarşiyi yıkmış, cumhuriyet kurulmuş, kral ve kraliçe idam edilmiştir. Bu durum, Avrupa'nın diğer monarşilerinde de benzer süreçlerin yaşanabileceği endişesini doğurmuştur. Söz konusu endişe nedeniyle pek çok Avrupa devleti, Fransa'ya karşı güçlerini birleştirmiştir. Fransa'ya karşı kurulan ittifaka İngiltere, Avusturya, Prusya, Rusya gibi büyük devletlerin yanında Portekiz, Sicilya, Piyomente, Napoli, İsveç gibi küçük devletler de katılmıştır. Siyasi tarihte, 1792-1815 yılları arasında süren ve Fransa ile ittifak kuran koalisyon güçleri arasında gerçekleşen savaşlara 'İhtilal Savaşları' denilmektedir⁷⁹⁰. Bir dizi savaşı içeren İhtilal Savaşları sırasında dünya sahnesine Napolyon Bonapart çıkmıştır.

Napolyon, Korsikalı bir vatansever olarak Devrim'in milliyetçiliği ile kişisel ihtiraslarını birleştirmeye çalışmıştır. İlk seferi olan 1796'daki İtalya seferinden son seferi olan 1815'teki Waterloo'daki çatışma arasındaki süreçte, sırasıyla, general, Fransız Konsülü ve Fransız imparatoru olmuş; devrimci ve milliyetçi fikirleri bünyesinde somutlaştırmıştır. Ulusal bayrağı ve ulusal marşı korumuş, ordularını vatansever konuşmalarıyla coşturmuş, halkı vatansever törenlerle etkilemiştir⁷⁹¹. Antik Roma İmparatorluğu'nun hatıralarını büyük bir heyecanla okuyan Bonapart, Roma İmparatorluğu'nun doğudaki fetihlerini tekrarlamak gibi bir hedefe

⁷⁸⁸ Akyılmaz, *Siyasi Tarih*, s. 44-45.

⁷⁸⁹ Hagen Schulze, *Staat und Nation in der Europäischen Geschichte*, Münih, Verlag C. H. Beck, 1994, s. 190.

⁷⁹⁰ Akyılmaz, *Siyasi Tarih*, s. 78.

⁷⁹¹ Carlton J. H. Hayes, *Milliyetçilik: Bir Din, Batı Siyasal Düşüncesinde "Ulusalcılık" Tasavvuru*, Çev. Murat Çiftkaya, İstanbul, İz Yayıncılık, 2010, s. 75.

sahip olmuştur⁷⁹². Bu ve diğer hedefleri doğrultusunda giriştiği savaşlarda, Avrupa'yı, derin bir bunalım ve karmaşa içine sokmuştur.

1792'de İhtilal Savaşları başladığında, Fransa'nın dışındaki Avrupa toplulukları, sınırlı düzeyde milliyetçi ruha sahipti. Ancak savaşlar devam ettikçe, özellikle Napolyon yönetimindeki yerlerde milliyetçi ruh uyanmış ve yayılım göstermiştir. Belçika, Hollanda, Almanya, İtalya, Danimarka, Polonya, İspanya, Portekiz'in olduğu bölgelerin kimileri Fransa'ya ilhak edilmiş kimileri ise Fransa'nın vesayeti altına girmiştir. Avusturya ve Rusya Fransız ordusunun hareketlerine maruz kalmıştır. Bu seferler sırasında, topluluklar Fransız ordusunun askerlerinin vatansever merasimlerine şahit olmuşlardır. Öyle ki pek çok sayıda yabancı asker, Napolyon'un milliyetçi ruhla hareket eden askerlerinin arasına katılmıştır⁷⁹³.

Napolyon Savaşları'nın çoğu kısa süreli savaşlardan oluşmaktadır. Bu savaş dizisinde, Devrim'in saldırgan ve şımarık çocuğu olan Napolyon, Avrupa'da fırtınalar estirmiş, imparatorlukların ve devletlerin korkulu rüyası olmuştur. Milliyetçiliği kılıç ve silah zoruyla yaymaya çalışmıştır⁷⁹⁴. Napolyon savaş eşliğinde Avrupa'da ilerlerken Avrupa'nın büyük devletleriyle mücadelesini kolaylaştırmak için bu topraklardaki ulusal grupları kendi devletlerine karşı ayaklandırmıştır⁷⁹⁵. Hobsbawm, Napolyon'un yapıp etmeleriyle ilgili Yunan bir haydut ve vatanseverin şu sözleri dile getirdiğini belirtmektedir: "Fransız Devrimi ve Napoleon'un yaptıkları, dünyanın gözünü açtı. Milletler, daha önce hiçbir şey bilmiyordu; halk, kralların yeryüzündeki Tanrılar olduklarını, onların ne eylerlerse güzel eylediklerini söylemeye mecbur olduğunu düşünüyordu"⁷⁹⁶.

2.2.4. Viyana kongresi

Viyana Kongresi (1814-1815), Avrupa'yı karıştıran İhtilal ve Napolyon savaşlarını nihayetlendiren uluslararası barış antlaşmasını kayda geçirmiştir. Anlaşmanın baş mimarı, milliyetçiliğe son derece uzak olan Metternich'dir. Metternich, milliyetçiliği, geleneksel Avrupa devlet sistemi, güvenliği ve barışı için bir tehlike olarak görme eğilimindeydi. Onun gözünde milliyetçiliğin zaferi; Avrupa'yı uluslararası savaşların tahrip etmesi, sınırların bütünüyle değişmesi ve imparatorlukların parçalanması anlamına geliyordu⁷⁹⁷.

Napolyon Savaşlarının ardından Avrupa'da yeni bir düzen tesis etmek amacıyla toplanan Viyana Kongresi, Avrupa siyasi haritasında yeni dönemin başlangıcını oluşturmuştur. Avrupa'ya Viyana Kongresi'nde öngörülen düzen, 1830 ve 1848 ihtilalleriyle sarsılsa da genel

⁷⁹² Sander, *Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918'e*, s. 169.

⁷⁹³ Hayes, *Milliyetçilik: Bir Din*, s. 76.

⁷⁹⁴ Sander, *Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918'e*, s. 171-172.

⁷⁹⁵ Akyılmaz, *Siyasi Tarih*, s. 85.

⁷⁹⁶ Eric John Hobsbawm, *Devrim Çağı, 1789-1848*, Çev. Mustafa Sina Şener, Ankara, Dost Kitabevi, 2012, s. 104.

⁷⁹⁷ Hayes, *Milliyetçilik: Bir Din*, s. 80-81.

anlamıyla Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam etmiştir. Kongreye muzaffer devletler olarak katılan İngiltere, Prusya, Rusya ve Avusturya kendi menfaatleri doğrultusunda siyasi haritayı ve güçler dengesini en baştan düzenlemişlerdir. Siyasi haritadaki sınırların doğal olmayıp yapay olması kısa sürede ciddi problemlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur⁷⁹⁸. Sınırlar, ulus temel alınarak çizilmemiştir. Bu durum, ilerleyen zamanlarda milliyetçi hareketlerin çoğalmasına ve coşkularının artmasına ön ayak olmuştur.

Napolyon, 1800-1815 yılları arasında milliyetçiliği Avrupa'ya silah zoruyla teşmil ederken esasen menfaatleri çatışan ve birbirlerine karşıt ideolojileri takip eden iki devlet adamı Viyana Kongresi'nde öngörülen Viyana Düzeni'nin mimarları olmuşlardır. Bu devlet adamları, İngiliz Dışişleri Bakanı Castlereagh ile Avusturya Başkanı Metternich'tir. Castlereagh, parlamenter sistemin hüküm sürdüğü bir ada devletinin politikalarına hizmet ederken; Metternich, otokratik ve çokuluslu bir kara devletinin yöneticisiydi. Farklı taraftaki bu devlet adamlarını bir araya getiren iki neden vardı. Birinci neden, Avrupa'nın düzen ve barışa ancak ve ancak Napolyon'un yenilgiye uğratılmasıyla kavuşacağı yönündeki inançlarıdır. İkinci neden ise istikrarlı bir dünya düzeni için monarşilerin yeniden kurulması yönündeki düşünceleridir⁷⁹⁹. Çok uluslu monarşilerin yeniden kurulması, eski güçlerine kavuşması ve hüküm alanlarını genişletmesi, milliyetçiliğin iddia ve taleplerine ters düşmektedir. Esasen Viyana Kongresi'nde alınan kararlar ve Kongreye birlikte ortaya konulan Viyana Düzeni, milliyetçi fikirlere ve milliyetçi hareketlere oldukça mesafelidir.

Viyana Kongresi'nde Belçika ve Hollanda'nın birleştirilerek yeni bir devlet kurulması, 22 kantondan meydana gelen bağımsız bir İsviçre devletinin kurulması, 38 devletten meydana gelen Germen Konfederasyonunun kurulması, İngiltere'ye pek çok adanın dahil edilmesi, Avusturya, Prusya ve Rusya'ya muhtelif yerlerdeki toprakların eklenmesi şeklinde birtakım kararlar alınmıştır⁸⁰⁰. Bu kararların nihai hedefi ve karşıt olduğu düzen düşünüldüğünde, kongrenin, mevcut çok uluslu devletlerin daha da büyümesi yönünde hedef güttüğünü ve monarşiler için potansiyel tehlike olduğu gerekçesiyle milliyetçi düzene karşı olduğunu söylemek mümkündür.

Viyana Kongresi'nde kendisini çok uluslu imparatorluk sisteminin temsilcisi olarak gören Metternich, kongrede yapılacak düzenlemelerle milliyetçiliğin etki ve sonuçlarını sona erdirmeye hedefi gütmüştür. Bu hedef doğrultusunda, Polonya'da olduğu gibi ulusal toplulukları bölerek ulusal toplulukların farklı devletlerin egemenliği altına girmesini sağlamıştır. Prusya ve Avusturya'nın bir araya gelip bir Alman devleti kurulması önerisini reddetmiş, 38 küçük prensliğin meydana getirdiği konfederasyonun başına Avusturya'nın getirilmesini desteklemiştir⁸⁰¹. Metternich'in öncülüğünde kurulan Viyan Düzeninin çok önemli bir zayıflığı

⁷⁹⁸ Akyılmaz, *Siyasi Tarih*, s. 89-90.

⁷⁹⁹ Sander, *Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918'e*, s. 175.

⁸⁰⁰ Akyılmaz, *Siyasi Tarih*, s. 89.

⁸⁰¹ Akyılmaz, s. 89-90.

çizilen sınırların ulusal ve doğal olmaktan uzak oluşudur. Kurulan düzenin, milliyetçiliğe zerre kadar sempatisi olmamıştır. Metternich'e göre devletler, monarkın mülküydü ve başkaca birleştirici bir unsura gerek yoktu. Bu düşüncenin yücelttiği monarşiler on dokuzuncu yüzyılda liberalizmin ve milliyetçiliğin düşmanı olarak varlığını sürdürmüştü; ancak sonunda galip gelen milliyetçilik olmuştur. Viyana Düzeninin, milliyetçiliği bertaraf etme yönündeki dizaynı, gelecekte, Birinci Dünya Savaşı'nın sebeplerinden birini teşkil etmiştir⁸⁰². Viyana Düzeni'nden günümüze kadar küçük ulusların bağımsızlık talepleri yüksek idealler adına çoğunlukla baskıyla engellenmiştir. Ancak milliyetçi hareketler, Viyana Düzeni'nin ve onun yaratmaya çalıştığı Avrupa'nın peşini hiç bırakmamıştır⁸⁰³.

2.2.5. 1830 ve 1848 devrimleri

Fransız Devrimi'nin doğrudan bir sonucu olan milliyetçi fikirler, Napolyon'un diğer Avrupa devletleriyle çatışmaları sonucunda, Avrupa'nın hemen hemen bütününe yayılmıştır. Öyle ki milliyetçi fikirlerden etkilenmeyen Avrupa devleti neredeyse kalmamıştır. Fransız Devrimi'nin etkileri, Avrupa'da kimi zaman eski siyasal sistemlerin sonunu getirmiş, kimi zaman savaflara yol açmış kimi zamansa sağlıklı toplumsal ve siyasal kurumların yaratılmasını sağlamıştır. Bu çerçevede, Avrupa'nın milliyetçilik kokan atmosferini anlamayan veya anlamak istemeyen devlet yöneticileri, Napolyon'u mağlup ettikten sonra Viyana Kongresi kararlarıyla milliyetçiliği görmezden gelerek eski düzenin devamını sağlamaya çalışmışlardır⁸⁰⁴. Kongrede alınan kararların ruhu, muhafazakâr ruh halinden de öteydi. Bir nevi, ilerleyen saati bütünüyle geriye almaya yönelikti⁸⁰⁵. Viyana Kongresi'ndeki kararlarla hedeflenen ve bir biçimde başarılı olan monarşik düzenin ve geleneksel devlet düzeninin devamını arzulayan Viyana Düzeni, bu hedef doğrultusunda milliyetçiliği görmezden gelmiş ve yadsımıştır. Ancak Viyana Kongresi kararlarının milliyetçilik karşıtı düzeni, Avrupa'nın pek çok yerinde gerçekleşen 1830 ve 1848 ihtilalleriyle sarsılmıştır. Milliyetçiliğin görmezden gelinebilecek ve yadsınacak bir fikir olmadığı daha iyi anlaşılmıştır.

Sanayi devrimi, liberalizm ve milliyetçilik gibi yeni değişkenler ile monarşi, kilise ve feodalizm gibi eskiden gelerek süreklilik arz eden değişkenlerin etrafında kutuplaşmaların olması, Avrupa'da, Fransa'dan başlayarak diğer devletlere yayılan bir dizi ihtilale neden olmuştur⁸⁰⁶. 1830 İhtilalleri, ilk olarak Fransa'da liberalizm odaklı ortaya çıkmış, Fransa'dan sonra Avrupa'nın farklı ülkelerinde gerçekleşen ihtilallerde milliyetçiliğin etkisi hissedilmiştir. Viyana Kongresi'nde Belçika ve Hollanda dil, din, fikir ve menfaat farklılıkları dikkate alınmadan birleştirilmişti. Bu gelişigüzel birleştirmeden kısa bir süre sonra iki ulus arasında

⁸⁰² Sander, *Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918'e*, s. 182-183.

⁸⁰³ Franjo Tudjman, *Nationalism in Contemporary Europe*, New York, Colombia University Press, 1981, s. 1-2.

⁸⁰⁴ Sander, *Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918'e*, s. 183.

⁸⁰⁵ Davies, *Avrupa Tarihi*, s. 810.

⁸⁰⁶ Sander, *Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918'e*, s. 184.

anlaşmazlıklar çıkmış ve Belçikalılar Hollandalılara karşı ayaklanmıştır. Süreç içerisinde Belçika bağımsızlığını ilan ederek müstakil bir devlet olmuştur. Belçika'nın bağımsızlığını ilan etmesi, Viyana Kongresi kararlarının milliyetçilik karşıtı olarak inşa ettiği Avrupa düzeninde meydana gelen ilk çatlak olmuştur. Bu durum Polonya'ya ilham kaynağı olmuş, Viyana Kongresi'nde toprakları bölünerek farklı devletlere verilen Polonya 1830'da bağımsızlığını ilan etmiştir. Ancak bu ulusal hareket, Rusya tarafından Avusturya ve Polonya'nın desteğiyle engellenmiştir. 1830 İhtilalleri İtalya'da da ulusal bir kendine geliş hali başlatmıştır. İtalya'nın çeşitli bölgelerinde halk anayasa ve bağımsızlık talebinde bulunmuş; ancak Avusturya bu talepleri bastırmıştır. Benzer milliyetçi hareketlenmeler, Alman topraklarında da başlamıştır. 1830'ların başlarından sonra kimi Alman prenslikleri anayasal yönetime geçmiş ve milliyetçiler ulusal birlik sağlamak için hareketlenmeye başlamıştır. Ancak Avusturya, bu milliyetçi hareketlerin güçlenmemesi yönünde tedbirler almıştır. Alman topraklarında hareketlenen milliyetçi fikirler, 1830'lu yıllarda her ne kadar güçlü bir konuma erişemese de gelecekte Alman ulusal birliğinin Prusya liderliğinde gerçekleşmesine zemin hazırlamıştır⁸⁰⁷. Görüldüğü üzere milliyetçilik karşıtı düzen, milliyetçi talep ve hareketler tarafından zorlanmış; milliyetçi hareketler Belçika örneğinde başarılı olmuş, Polonya, Almanya ve İtalya örneklerinde ise başarısız olmuştur. Meseleye toptan bakıldığında milliyetçi hareketlerin başarısız olduğu yerlerde bile esasen başarısız olmadığı söylenebilir. Çünkü bunlar, ulusal bir uyanışın göstergeleri olmuştur.

1830 İhtilallerinin ardından ikinci bir şok dalgası olarak Avrupa'da, 1848 İhtilalleri yaşanmıştır. 1848 İhtilallerinin diğer ihtilallerden özgün yanı, bu ihtilallerle milliyetçiliğin etkilerinin oldukça yoğunlaşması ve taleplerin bağımsızlık üzerine olmasıdır⁸⁰⁸. İtalya, Almanya, Avusturya ve Macaristan'daki 1848 ayaklanmaları milliyetçi nitelikteydi. 1848 senesi, sarıh bir biçimde; toplulukların kendi geleceklerinin kendileri tarafından tayin edilmesi anlamındaki milliyetçiliğin, Avrupa'daki en etkili güç olduğunun anlaşıldığı sene olmuştur. Söz konusu milliyetçi güç, Prusya'nın Germen Konfederasyonu'nu yıkıp Alman ulusal birliğini kurması örneğinde olduğu gibi ulusun muhtelif bölümlerini ayrı tutan bir düzen yerine kapsamlı ulus devletlerin kurulmasını veya Macaristan'ın Avusturya İmparatorluğu'ndan ayrılarak bağımsızlığını ilan etmesi örneğinde olduğu gibi çok uluslu monarşiler yerine küçük ulus devletlerin kurulmasını sağlamıştır⁸⁰⁹.

1848 İhtilallerinin Fransa'daki tonunda sosyalist renkler ağırlıklıyken Avrupa'nın diğer ülkelerinde milliyetçi renkler ağırlıkta olmuştur. 1848 İhtilallerinden en kötü etkilenen devlet, çok uluslu yapısıyla Avusturya-Macaristan olmuştur. 1848'de halk, Viyana'da ayaklanarak anayasa ve özgürlük talep etmiştir. Bunlarla başa çıkamayan Metternich istifa etmiştir. Bu fırsattan yararlanan Macarlar bağımsızlığını ilan etmiştir. Süreç içerisinde Avusturya

⁸⁰⁷ Akyılmaz, *Siyasi Tarih*, s. 93-95.

⁸⁰⁸ Akyılmaz, s. 96.

⁸⁰⁹ Sander, *Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918'e*, s. 190

Macaristan topraklarında bulunun etnik grupların katılımıyla Meclis kurulmuştur. Ancak, nihayetinde, Avusturya başına geçen yeni kral, Rusların yardımıyla ayaklanmaları ve bağımsızlık taleplerini bastırmıştır. 1848 İhtilalleri, İtalya'da ulusal birliğin sağlanması hedefiyle belirmiş, ulusal bir uyanışla yapılan mücadelelerde başarıya ulaşamamıştır. 1848 İhtilalleri, Almanya'da da ulusal birliğin sağlanması hedefiyle filizlenmiştir. Başkanı Avusturya olan ve otuz dokuz küçük devletten oluşan Germen Konfederasyonu üyeleri, esasen, Alman ulusal birliğinin sağlanmasını istemekteydi. 1848'de, halk, ayaklanarak kraldan anayasa talebinde bulunmuş ve bu talep daha sonra diğer Alman prensliklerinde de görülmeye başlanmıştır. Alman ulusal birliğinin sağlanması sorununa çözüm olarak kurucu meclis kurulmuş, bütün Almanya için anayasa hazırlanmış ve Prusya kralı Alman İmparatoru olarak seçilmiştir. Bu gelişmeler karşısındaki rahatsızlığını baskılarla hayata geçiren Avusturya, baskılarıyla hedefine ulaşmış, Alman imparatoru seçilen Prusya kralı, bu görevi reddetmiştir. Dolayısıyla Alman ulusal birliğinin sağlanması başka bir bahara kalmıştır. Her ne kadar ulusal birlik sağlanamamış olsa da 1848 İhtilalleri Alman ulusal birliğinin sağlanmasıyla sonuçlanacak Alman uyanışını başlatmıştır⁸¹⁰.

1830 ve 1848 İhtilalleri milliyetçi hedefler bağlamında kimi yerde başarılı olurken kimi yerde başarısız olmuştur. Bununla birlikte, nihai anlamda ulusal bir bağımsızlık kazanılsın veya kazanılmasın, Avrupa'da, ihtilallere anayasa talepleri eşlik etmiştir. Bu nedenle anayasalar ihdas edilmiş, kimi monarşiler anayasal monarşilere dönüşmüştür. Goldstone'un belirttiği üzere 1830'da Fransa ve Belçika'da anayasal monarşiler kurulmuş; 1848 ve sonrasında da anayasal devrim dalgası tüm Avrupa'yı sarmıştır. Bu devrimler; Fransa'da cumhuriyeti, Danimarka'da anayasal monarşiyi, İsviçre'de yeni bir federal anayasayı meydana getirmiştir⁸¹¹.

2.2.6. Birinci dünya savaşı (1914-1918)

1815-1914 yılları arasındaki yüzyıllık dönem, Avrupa'da, birbirini takip eden üç döneme ayrılabilir. Birinci dönem (1815-1848), tepki dönemidir. İkinci dönem (1848-1871), reform dönemidir. Üçüncü dönem (1871-1914), rekabet dönemidir. İlk döneme, eski düzene tutunmaya çalışan muhafazakâr bir ruh hali hakimdi. İkinci dönemde çatışmanın tarafları kendi hedeflerinden ödünler vererek kontrollü bir reform süreci gerçekleştirmiştir. Bu dönemde yönetimler tarafından anayasalar ihdas edilmiştir. Ulusal birliğini sağlayarak bağımsızlık peşinde koşan Alman ve İtalyan devletleri kurulmuştur. Üçüncü dönemde, Avrupa devletleri arasında diplomatik, silahlanma ve sömürge rekabeti artmıştır. Bu rekabet, 1914'te, Avrupa devletlerinin başat rolde olduğu topyekûn bir savaşa dönüşmüştür⁸¹². Bu savaşın adı Birinci Dünya Savaşıdır. Üç döneme ayrılan savaştan önceki yüz yıllık süreçte, milliyetçilik ve

⁸¹⁰ Akyılmaz, *Siyasi Tarih*, s. 97-102.

⁸¹¹ Jack, A. Goldstone, *Revolutions, A Very Short Introduction*, New York, Oxford University Press, 2014, s. 61.

⁸¹² Davies, *Avrupa Tarihi*, s. 812.

anayalar bağlamında konuyla ilgili önemli kazanımlar elde edilmiştir. Tepki dönemi olarak adlandırılan birinci dönemdeki tepkinin temelinde, çok uluslu monarşilerin devamını sağlamaya çalışan Viyana Kongresi kararlarının ulaşmaya çalıştığı düzenin milliyetçiliği ve onun gereklerini dışlayan anlayışı yatmaktadır. Reform dönemi olarak adlandırılan dönemdeki reformların temelinde, milliyetçi fikirleri reddeden taraf ile milliyetçi fikirlerle ulusal bağımsızlık peşinde olanların mücadelesinden doğan yeni düzenlemeler yatmaktadır. Reform dönemi, milliyetçiliğin etkisiyle ulusal bağımsızlığını kazanan veya ulusal bağımsızlığını kazanamasa bile ulusal bilincin uyanışında bir tür kıvılcım oluşturan ulusların mücadelesine şahit olmuştur. Bu dönemde ulusal mücadeleler genellikle anayasa talebiyle ortaya çıkmış, başarılı olan mücadelelerin pek çoğunda mutlak monarşilerin anayasal monarşiye dönüştüğü görülmüştür. Rekabet dönemi; ulusal talepleri Avrupa'nın başat güçleri tarafından sürekli bastırılan Almanya ve İtalya'nın, ulusal birliklerini kazanarak bütünlüklü halleriyle sömürge ve silahlanma yarışına katılmaları sonucunda, Avrupa'nın hızla körüklediği dünya savaşına giden bir dönemi anlatmaktadır. Birinci Dünya Savaşı'nın nedenlerine dair karmaşık ve uzun bir liste hazırlamak mümkündür. Ancak bu neden listesini, konumuz bağlamında süzgeçten geçirmemiz gerekmektedir. Bu işlem sonunda, süzgecin üzerinde kalan olgu, milliyetçiliktir.

Fransız İhtilali, Napolyon Savaşları, 1830 ve 1848 İhtilallerinin, Avrupa ve dünya düzeninde yarattığı değişikliklerin doğal sonucu, Birinci Dünya Savaşı'dır. Bu doğal sonucu doğuran unsurların meydana getirdiği fikir, anlayış, siyasi ve toplumsal kurumlar; devlet ve ulusal grupların davranışlarına yeni bir boyut ve yön kazandırmıştır. Fransız İhtilali'yle birlikte doğan milliyetçilik ve liberalizm ihtilal, savaş ve mücadelelerle Avrupa'nın başka diyarlarına yayılmıştır. Liberalizm sayesinde Avrupa'nın pek çok devletinde halk hareketinin talebiyle anayasalı yönetimlere geçilmiştir. Ancak bu süreçte, milliyetçilik, liberalizmden daha etkili olmuş ve İtalya (1861) ile Almanya (1871) ulusal birliklerini sağlamışlardır. Böylece Avrupa'daki denge birden değişmiştir. Değişen dengeler içinde İngiltere, Fransa ve Rusya'nın bir tarafta; Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'nın diğer tarafta olduğu bir bloklaşma yaşanmıştır. Bu bloklaşma, Birinci Dünya Savaşı'na giden yolu kısaltmıştır⁸¹³.

Dünyayı, Birinci Dünya Savaşı'na götüren ve milliyetçilik fikri için önemli bir mesele, Alman ve İtalya'nın ulusal birliklerini sağlamasıdır. İtalyan ve Alman ulusal birliğinin sağlanmasında İtalya'da Piyemonte Devleti, Almanya'da Prusya öncü rol oynamıştır. Her iki ulusal birliğin sağlanmasının önünde Avusturya, büyük bir engel teşkil etmiş ve geçmişteki pek çok girişimi bastırmıştır. Bu başarısız girişimlerle deneyim kazanan Piyemonte Devleti, Avusturya'ya karşı Fransa'yla ittifak kurarak Avusturya'yı mağlup etmiştir. Bu zafer üzerine dağınık ve parçalı haldeki diğer İtalyan devletleri birleşerek 1861'de İtalyan Krallığını ilan etmişlerdir. İtalyan ulusal birliğinin kuruluşunu, Alman ulusal birliği takip etmiştir. Alman ulusal birliğinin kuruluşunda Prusya'nın devlet başkanı Bismarck etkili olmuştur. Alman ulusal birliği, İtalya

⁸¹³ Akyılmaz, *Siyasi Tarih*, s. 515; Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914-1995*, İstanbul, Alkım Yayınevi, 2005, s. 99-100.

ulusal birliğin kuruluşunda takip edilen benzer bir yöntemle, yani, savaşarak kurulmuştur. Üç aşamada gerçekleşen ulusal birlik mücadelesi; birinci aşamada Prusya-Danimarka, ikinci aşamada Prusya Avusturya, üçüncü aşamada Prusya-Fransa arasında gerçekleşen savaşlarda Prusya'nın üstünlüğüyle nihayetlenmiştir. 1871'de sağlanan Alman ulusal birliği, Bismarck'ın ifadesiyle "kan ve demirle" sağlanmıştır⁸¹⁴. İtalyan ve Alman ulusal birliğinin sağlanması Birinci Dünya Savaşı ve milliyetçilik için önemli bir adım olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nı hazırlayan ve yukarıda kısaca açıklanan milliyetçi boyuttan sonra, savaş sürecinden ziyade savaşın sonuçları konumuz açısından özellik arz etmektedir.

1914'te başlayan Birinci Dünya Savaşı, 1917 yılına gelindiğinde, hem itilaf/anlaşma/müttefik devletleri hem de ittifak/bağlaşma/merkezi devletler için zorlayıcı hale gelmiştir. Savaşın taraflarına, barış talebinin yükselmeye başladığı bir atmosfer hakimdi. Barışa duyulan bu atmosferi fark eden ABD Başkanı Woodrow Wilson, sağlanacak barış düzenini sağlayacağını düşündüğü on dört prensibi, 8 Ocak 1918'de Kongre'de açıklamıştır⁸¹⁵. Wilson'un ortaya koyduğu prensipler, genel olarak insanların uyruğunda yaşamak istediği siyasi iradeyi seçebilmesini ve bağımsızlık kazanmasını önelemiştir⁸¹⁶. Wilson'un prensiplerinin özünü; açık barış antlaşmaları ve açık diploması, devletlerin karasuları dışındaki deniz alanlarında savaşta ve barışta mutlak bir serbestlik, uluslar arasındaki ticari koşulların eşitlenmesi ve engellerin sona erdirilmesi, ulusal silahlanmaların azaltılması, sömürge ve sömürgeci devletlerin isteklerinin tarafsızlıkla çözülmesi, Rusya topraklarının boşaltılması, Belçika ve Polonya'nın bağımsızlığını kazanması, Fransız topraklarının boşaltılması ve Prusya'yla barışın güvence altına alınması, İtalya'nın sınırlarının milliyet ilkesine göre düzenlenmesi, Avusturya-Macaristan egemenliği altındaki halklarına muhtar gelişme imkanlarının sağlanması, Osmanlı İmparatorluğunun Türk olan bölgelerinin Türk egemenliğinin sağlanarak Türk olmayan kısımlarına muhtar gelişme imkânlarının sağlanması, bütün devletlerin siyasi bağımsızlıklarını ve toprak bütünlüklerini güvence altına alacak uluslararası bir kuruluşun kurulması prensipleri oluşturmaktadır⁸¹⁷. Bu prensipler arasında Wilson, iki önemli prensibe esaslı bir önem atfetmiştir. Birincisi, milletlerarası bir barış teşkilatının kurulması; ikincisi, ülkelerin sınırlarının milliyet esasına göre düzenlenmesidir. Bununla birlikte, bu prensipler, Paris Barış Konferansı'nda, barış antlaşmaları düzenlenirken oldukça sınırlı düzeyde göz önünde bulundurulmuştur⁸¹⁸.

18 Ocak 1919'da başlayan Paris Barış Konferansı'nda, Birinci Dünya Savaşı'ndaki galip ve mağlup olan devletler arasında imzalanacak barış antlaşmaları hazırlanmıştır⁸¹⁹. Konferansta

⁸¹⁴ Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 11-13.

⁸¹⁵ Armaoğlu, s. 137-138.

⁸¹⁶ Hacısalihioğlu, "Kendi Kaderini Tayin", s. 361.

⁸¹⁷ Levent Ürer, "Woodrow Wilson'un 'İdeal' Dünya Tasarımının, Türkiye Cumhuriyetinin Kuruluş Felsefesine Etkileri", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Sayı 28, 2003, s. 4.

⁸¹⁸ Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 139.

⁸¹⁹ Armaoğlu, s. 145.

hazırlanan barış anlaşmaları, ABD Başkanı Woodrow Wilson, İngiltere Başbakanı Lloyd George ve Fransız Başbakanı Georges Clemenceau'nun eseridir. Wilson, ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı ve gelecekte barışı korumayı amaçlayan Milletler Cemiyeti üzerinde durmuştur. Clemenceau, Fransa'nın milliyetçi menfaatlerini savunarak Almanya'nın baskı altında tutulmak suretiyle Fransa'nın güvenliğini teminat altına almaya çalışmıştır. George ise İngiliz menfaatlerini gözetmiştir. En nihayetinde barış anlaşmalarında George ve Clemenceau'nun istekleri daha ağır basmıştır. Konferansta hazırlanan anlaşmalar doğrultusunda Almanya, Avusturya, Bulgaristan, Macaristan ve Osmanlı devleti ile barış anlaşmaları imzalanmıştır⁸²⁰.

Paris Barış Konferansı, milliyetçiliğin Avrupa'daki zaferidir⁸²¹. Konferansın, milliyetçilik bağlamındaki sonucu, Avrupa'da ulusların kendi kaderini tayin etme hakkının kabul edilmesidir. Her ulusun kendi egemenliğini sağlama ve devletini kurma hakkına sahip olması anlamına gelen kendi kaderini tayin hakkının barış düzenlemelerinde göz önünde tutulmasında barış anlaşmalarını düzenleyenlerin başka bir seçeneği yoktu. Çünkü savaş sonunda galip devletler halihazırda bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi⁸²². Paris Barış Konferansı, 1815'teki Viyana Kongresi'nin aksine milliyet ilkesini kabul etmiş ve dikkate almıştır. Bunun sonucunda da Avrupa'nın siyasi haritası, ciddi anlamda değişmiş ve yeniden düzenlenmiştir. Avusturya-Macaristan, Osmanlı, Rusya ve Alman İmparatorluğu parçalanmıştır. Sadece bir milliyeti kısmen içeren Bohemya, Transilvanya ve Schleswig gibi küçük devlet ve bölgeler tarihi kimlik ve isimlerini kaybederek aynı dili paylaşan milliyet altında birleşmiştir. Böylece Polonya, Çekoslovakya, Litvanya, Letonya, Estonya ve Finlandiya gibi altı bağımsız ulus devlet ilk defa kurulmuş veya tadil edilmiştir. Sırbistan Yugoslavya olarak, Fransa Alsace-Lorraine'i alarak, Danimarka Schleswig'i alarak, Romanya, Yunanistan ve İtalya ya genişlemiş ya da takviye olmuştur. Daha önce imparatorluk olan Almanya, Avusturya, Macaristan ve Osmanlı mutlak bir biçimde olmasa da tek bir milliyetten ibaret kalacak şekilde küçülmüştür⁸²³. Tüm bunlar, milliyetçiliğin Birinci Dünya Savaşı sonundaki zaferini gösteren gelişmelerdir.

Birinci Dünya Savaşı sonunda imzalanan barış anlaşmalarında, ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı, gözetilmekle birlikte, bu hak, mutlak bir biçimde ve kapsayıcı olarak uygulanmamıştır. Armaoğlu'na göre savaş sonunda imzalanan barış anlaşmalarının toprak ve sınır hükümlerine bakıldığında milliyet ilkesinin dikkate alındığı ve yeni devletlerin kuruluşunda ulusal birliklere dayanıldığı görüntüsü ortaya çıkmaktadır. Bu görüntüye daha çok Avusturya-Macaristan İmparatorluğunun kalıntıları üzerinde rastlanmaktadır. Ancak burada bile milliyet ilkesi tam olarak uygulanmamıştır⁸²⁴. Doğu Avrupa uluslarının birbirleriyle iç içe geçmiş bulunmaları ve barış anlaşmalarını hazırlayanların nüfus mübadelesi yöntemine

⁸²⁰ Sander, *Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918'e*, s. 400-401.

⁸²¹ Hayes, *Milliyetçilik: Bir Din*, s. 146.

⁸²² Sander, *Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918'e*, s. 404-405.

⁸²³ Hayes, *Milliyetçilik: Bir Din*, s. 147.

⁸²⁴ Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 151.

başvurmamış olmaları nedeniyle, bu bölgede kurulan devletler, sınırları içinde yaşayan yabancı azınlıklarla karşı karşıya kaldılar ve başka devletler altında yaşayan ulusal parçalarının olduğu iddiasına hak kazandılar. Örneğin, Çekoslovakya'da Macar, Polonya'da Rutenya, Litvanya'da Polonya ve Romanya'da Bulgar ulusu kalmıştır. Dolayısıyla azınlık problemleri ve milliyetçilik, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce olduğu gibi sonrasında da Doğu Avrupa'da istikrar kurulmasını engellemiştir⁸²⁵. Görüldüğü üzere milliyetçilik, Birinci Dünya Savaşı sonunda, Orta ve Doğu Avrupa'da lehine ve aleyhine olan gelişmelerle, gündem tayinine etki eden, daha iddialı bir ifadeyle gündemi ve sonuçlarını yaratan unsur olmuştur.

Savaş süreci ve sonrasında, kendini, iyiden iyiye belli eden milliyetçilik, Batı Avrupa'daki küçük ve görünürde olmayan halklarını da etkilemiştir. Örneğin Belçika'da, aynı vatandaşlığa sahip Flamanca konuşan topluluğun, Fransızca konuşan topluluğa karşı hoşnutsuzluğu baş göstermiştir. Bu hoşnutsuzluk, kimi yerde özerklik kimi yerde bağımsızlık talebine dönüşecek düzeyde ileriye gitmiştir. Birinci Dünya Savaşı sonrasında, Belçika hükümeti, Fransızca ile Flamanca'nın eşit olduğunu ve Ghent Üniversitesi'nin saf bir Flaman kurumu haline dönüşmesini kabul etmiştir⁸²⁶. İki toplumlu bir devlet yapısına sahip olan Belçika'nın anayasa tarihi, Fransızca ve Flamanca konuşan topluluklarının talepleri çerçevesinde şekillenmiştir. Başlangıçta üniter devlet biçiminde kurulan Belçika'da Flamanca konuşanların Fransızca konuşan topluluğa karşı vermiş olduğu aktif mücadele sonucunda Flamanca resmî dil olarak kabul edilmiştir⁸²⁷. 1831 yılında ihdas edilen Belçika Anayasası'nda Belçika üniter bir devlet olarak yapılandırılmış, 1970 yılından itibaren başlayan federal yapıya geçiş hazırlıkları 1980'li yıllarda hız kazanmış, 5 Mayıs 1993 tarihli anayasa değişikliği ile Belçika'nın topluluklardan ve bölgelerden meydana gelen bir federal devlet olduğu kabul edilmiş, daha sonraki reformlarla federal devletten federe bölgelere ve dil topluluklarına yetki aktarımı devam etmiştir⁸²⁸. Değişikliklerle birlikte son halini alan Belçika Anayasası'nın mevcut ve son halinde bölgesel topluluklar ve dil bölgeleri açıkça düzenlenmiştir. Buna göre sırasıyla anayasanın 3'üncü ve 4'üncü maddesi şöyledir:

"Belçika üç Bölgeden oluşur: Flaman Bölgesi, Valon Bölgesi ve Brüksel Bölgesi.

Belçika dört dilsel bölgeden oluşur: Felemenkçe konuşulan bölge, Fransızca konuşulan bölge, çift dil konuşulan Brüksel-Başkent bölgesi ve Almanca konuşulan bölge. Krallığın her yerel idaresi bu dil bölgelerinden birine bağlıdır"⁸²⁹.

⁸²⁵ Sander, *Siyasi Tarih*, s. 405.

⁸²⁶ Hayes, *Milliyetçilik: Bir Din*, s. 151.

⁸²⁷ Batuhan Ustabulut, "İki Toplumluluk ve Federalizm: Belçika Krallığı Anayasası Örneği", *Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 6, Sayı 1, 2024, s. 303.

⁸²⁸ Kadir Candan, "Anayasal Geçmiş, Anayasa Yapım Süreçleri ve Değişiklikleri Bakımından Ülke Deneyimleri", in Mustafa Şentop (Yayın Sahibi), *Konularına Göre Karşılaştırmalı Dünya Anayasaları*, Ankara, TBMM Araştırma Hizmetleri Başkanlığı Yayınları, 2022, s. 27.

⁸²⁹ 26 Temmuz 1831 tarihli Belçika Anayasası, m. 3-4, https://www.dekamer.be/kvvcr/pdf_sections/publications/constitution/grondwetuk.pdf (Erişim Tarihi: 3 Aralık 2024).

Birinci Dünya Savaşı sonunda Belçika içindeki iki topluluğun birbirine karşı olan hoşnutsuzluğunda milliyetçilik sebep unsuru olmuş, toplulukların dilsel talepleri dikkate alınmış, bunlara cevaben topluluk bölgeleri ve dil bölgeleri anayasaya dahil edilmiştir. Bu durum milliyetçiliğin anayasal boyutunu işaret etmektedir. Milliyetçi taleplere anayasal düzenlemelerde cevap verilmiştir. Belçika ve orada yaşanan bu tarihsel süreç, milliyetçiliğin anayasal boyutuyla ilgili küçük bir örneği yansıtmaktadır.

Milliyetçiliğin Avrupa'daki gelişim seyrinde çok önemli bir uğrak noktası olan Birinci Dünya Savaşı'nı anlatan bu bölümü sona erdirmeden önce, savaş sonunda, Almanya ile imzalanan Versailles Anlaşması'na dönmek, milliyetçiliğin sonraki gelişim çizgisindeki diğer uğrak noktalarla bağlantısının kurulması adına işlevsel olacaktır.

Versailles Anlaşması, Alman tehdidine bütünüyle son vermek üzere hazırlandı, ancak bu hedefinde başarıya erişemedi. Bu anlaşma, Almanya açısından ne sert ne de yumuşaktı. Almanya'nın, uluslararası düzenin saygın bir üyesi olarak, düzene, yeniden katılım sağlaması ve bu yeni katılımda, düzeni bozmaması hedefi doğrultusunda oldukça sert bir anlaşmaydı. Diğer taraftan, Almanya'nın, tam olarak yok edilmesi ve ayağa kalkma ihtimalinin sona erdirilmesi hedefi doğrultusunda oldukça hafif bir anlaşmaydı. Bu hedef ancak Almanya'nın parçalanması ve işgal edilmesiyle gerçekleşebilirdi. Bu yapılmadığı için Almanya gelecekte güçlenecek temellere sahip bir devlet olarak kaldı. Bu durum Nazi Partisi ve Adolf Hitler'e iktidarının yolunu açmıştır. Paris Barış Konferansı'nda hazırlanan barış düzenlemelerinde kısa süreli menfaatler uğruna tarihin genel akış çizgisi, dikkate alınmamıştır. Bu nedenle, Birinci Dünya Savaşı'na neden olan sorunlar çözölememiş ve başka bir dünya savaşının tohumları atılmıştır⁸³⁰. Savaş sonunda yapılan barış anlaşmaları siyasi harita üzerinde bir düzen meydana getirmekle birlikte, uluslararası arenada istikrarsız ve sallantılı düzen yaratmıştır. Bu istikrarsız ve sallantılı düzen, ikinci bir dünya savaşını ortaya çıkarmıştır⁸³¹. Birinci Dünya Savaşı'na götüren, savaşı yönlendiren, savaşı bitiren, savaş sonrası düzeni organize etmeye çalışan ve nihayetinde organize ettiği düzenin yetersizliğinden bahisle tekrar bir dünya savaşına götüren olgunun adı milliyetçiliktir. Ancak burada, milliyetçiliğin, devlet ve devlet başkanları tarafından, kendi menfaatleri doğrultusunda kullanıldığı, kimi bölgelerin milliyetçi ilkelere göre düzenlenirken kimi bölgelerin bu ilkelere uzak biçimde düzenlendiği, kimi ülkelerde sınırların ulus temelli çizilirken kimilerinde bunun dikkate alınmadığı, milliyetçi fikirlerin menfaatler doğrultusunda eğilip büküldüğü, kimi zaman düzenin inşasında temel unsur olarak kabul edildiği kimi zamansa esamesinin okunmadığı hususları unutulmamalıdır.

⁸³⁰ Sander, *Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918'e*, s. 405-406.

⁸³¹ Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 152.

2.2.7. İki savaş arası dönem (1919-1939)

Milliyetçiliğin iki savaş arası dönemde zirvesini yaşadığı konusunda genel bir eğilim vardır. Smith'e göre milliyetçilik on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında Batı Avrupa ve Amerika'da ortaya çıkmış ve iki dünya savaşı arasında gelişiminin zirvesini yaşamıştır⁸³². Benzer şekilde Hobsbawm da 1918-1950 yıllarını milliyetçiliğin zirvesi olarak nitelemiştir⁸³³.

İki savaş arasındaki dönem, ulus devlet ve milliyetçiliğin sınırları ve potansiyelleri konusunda değerlendirme yapmak için oldukça iyi bir fırsat sunmaktadır. Birinci Dünya Savaşı sonunda imzalanan barış anlaşmaları ulus devlet üzerine kurulmuş olmasına rağmen bunun gerekleri tam anlamıyla yapılmamıştır. Milliyet ve dil sınırlarına göre ulus devlet inşası pratikte başarısız bir şekilde uygulanmıştır. Anlaşmaların öngördüğü çözüm işe yaramamıştır. Yıkılan imparatorluklar üzerinde kurulan devletlerin çoğunda çok uluslu bir yapı ortaya çıkmıştır. Yani bazı uluslar devletleriyle örtüşmemiştir. Bu nedenle bazı uluslar kendi ulus devletlerinin dışında başka ulus devletlerin sınırları içinde kalmıştır. Diğer taraftan bazı ulus devletler, sınırları içindeki azınlık ve yabancıların aleyhine büyüme eğilimi göstermiştir. 1914 öncesindeki milli hareketler çok uluslu imparatorlukları hedef alırken, 1919 sonrasındaki milli hareketler ulus devletlerin kendisini hedef almıştır. Dolayısıyla bu dönemde milliyetçilik birleştirici olmaktan ziyade ayrılıkçıydı. Bu noktayla bağlantılı olarak iki savaş arasındaki milliyetçiliğin Avrupa'daki baskın tarafı, kurulmuş olan ulus devletlerde ve onların *irredenta*'larında hüküm süren milliyetçilikti. İki savaş arasında, savaşan ülkelerdeki milliyetçilik kuşkusuz güçlenmiş, faşist ve diğer sağcı hareketler bu durumdan yararlanmışlardır⁸³⁴.

İki dünya savaşı arasında, milliyetçi ideoloji, ulusal kimlikleri öne çıkarmak için yeni araçlar keşfetmiştir. İlk araç basın, sinema ve radyo gibi kitlesel medyadır. Kitlesel medya araçları, ideolojilerin standartlaştırmasını, homojenleşmesini ve dönüşümünü sağladığı gibi bazı kesimlerin ve devletin bir hedefe yönelik propaganda yapmasını sağlamıştır. Örneğin, halka yapılacak propagandalardan sorumlu bir bakanlık 1933'te, Almanya'da, Hitler hükümetince kurulmuştur. Bir başka örnekte kitlesel medya, 1932'de başlatılan Yılbaşı yayınları ile Britanya kraliyet ailesine milli bir boyut kazandırmıştır. Kitlesel medyanın ardından ulusal kimlikleri öne çıkaran ikinci araç spordur. İki savaş arasındaki dönemde spor, devlet ve ulusları temsil eden kişilerin boy gösterdiği yarışma dizisiydi ve bir nevi ulusal bir mücadeleyi temsil ediyordu. Ulusları ve devletleri temsil eden sporcular, ulus denilen hayali cemaatin esas temsilcileri olarak kabul ediliyordu. Olimpiyatlar, rakip ulusların kendilerini ispatlama mecrasına dönüştü. İnsanlar genç sporcuların sembolize ettiği ulusla kendilerini

⁸³² Smith, *Milliyetçilik ve Modernizm*, s. 25.

⁸³³ Hobsbawm, *1780'den Günümüze Millet ve Milliyetçilik*, s. 168.

⁸³⁴ Hobsbawm, s. 170-172, 177-178, 182-183.

özdeşleştirmeleri sonucunda, spor, ulusal duyguların aşılmasının etkili bir yolu haline gelmiştir. Sporla insanlar, ulusların bir sembolü haline gelmektedir⁸³⁵.

İki savaş arası dönemde ortaya çıkan faşizm anlatılırken genel olarak milliyetçilikle güçlü bir bağ kurulduğuna, hatta daha ileri gidilerek milliyetçilik ile faşizmin birbiri yerine kullanıldığına sık rastlanılmaktadır. Breuer'e göre faşizmle ilgili yapılan çalışmalarda faşizm, milliyetçiliğin de içinde bulunduğu geniş bir alan içinde analiz edilme eğilimindedir. Bu eğilimde kendini gösteren başka bir taraf, faşizmin milliyetçiliğin aşırı, ileri ve ultra seviyesi olduğudur. Örneğin Hayes'e göre faşizm, bir tür bütüncül (entegral) milliyetçiliktir. Bu eğilim, bütünüyle olmasa da bir yere kadar doğruluk payına sahiptir. İtalya'daki İtalyan Milliyetçi Derneği'nin Mussolini rejimi lehine oynadıkları rol ve Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi'nin programında ve propagandasında milliyetçi taleplere verilen ağırlık bunu göstermektedir. "Faşizm her ne idi ise, aynı zamanda daima milliyetçi ideolojik yapıların taşıyıcısı, bir ulus devletin dünyadaki mevkini güvence altına almaya ve kudretini artırmaya çabalamış olan milliyetçi stratejilerin motoru ve aracısıydı"⁸³⁶. Dolayısıyla bu noktada şu üç tespiti yapabiliriz. Birincisi, milliyetçilik ve faşizm birbiri yerine kullanılmayacak müstakil ideolojilerdir. İkincisi, faşizmi milliyetçiliğin aşırı biçimi kabul eden eğilim kendi içinde doğru ve yanlış noktalar taşımaktadır. Üçüncüsü, faşizm milliyetçi unsur, kavram ve bakış açılarından yararlanmaktadır.

İki savaş arası dönemde İtalya'daki faşist ve Almanya'daki nazi yönetimine Fransız milliyetçi düşünür Charles Maurras'ın bütüncül milliyetçilik fikrinden bakan Hayes'e göre bu tür milliyetçilik düşmanlık duygusunu doğurmuştur. Ona göre Birinci Dünya Savaşı'ndan hayal kırıklığı veya yenilgiyle çıkan Rusya, İtalya ve Almanya bütüncül veya totaliter milliyetçiliğe örnek teşkil etmektedir⁸³⁷. Heywood, bu isimlendirmede yayılmacı ve aşırı milliyetçilik kavramlarının da kullanıldığını belirtmektedir⁸³⁸.

Bütüncül veya totaliter milliyetçiliğin ilk örneği İtalya'dır. Birinci Dünya Savaşı sonunda İtalya liberal bir demokrasi olduğunu ilan etmiştir. Ülkede ekonomik durum başta olmak üzere savaş sonraki zorluklara, diğer müttefik devletlerden daha fazla maruz kalmaktaydı. Parlamenter sistem sarsılmakta, partiler hiziplere bölünmekte ve göze çarpan bir yönetici bulunmamaktaydı. Bu koşullar altında iki tür baskıcı eğilim ortaya çıktı. Birincisi, komünizmden esinlenen ve aşırı soldan gelen sosyalist baskıcı eğilimken; ikincisi, aşırı sağdan gelen milliyetçi baskıcı eğilimdi. Bu eğilimlerden ikincisi güç kazandı ve Benito Mussolini tarih sahnesine çıktı. Mussolini ile birlikte faşist hareket vücuda gelmiştir. Mussoli'nin temsil ettiği milliyetçilik tam anlamıyla totaliter bir milliyetçilik olmuştur. Bu dönemde, İtalya'da, gösterişli sözlerle, İtalyan ulusunun geçmişte ne kadar büyük bir ulus olduğu ve gelecekte dünya

⁸³⁵ Hobsbawm, s. 180-182.

⁸³⁶ Stefan Breuer, *Milliyetçilikler ve Faşizmler, Fransa, İtalya ve Almanya Örnekleri*, Çev. Çiğdem Canan Dikmen, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, s. 9-11.

⁸³⁷ Hayes, *Milliyetçilik: Bir Din*, s. 160-161.

⁸³⁸ Heywood, *Siyasi İdeolojiler*, s. 216.

sahnesindeki konumları hatırlatılmıştır. Ulusal ekonomi vurgulanmış ve ulusal bir eğitim teşvik edilmiştir. İnsanların hayatında milli basın sansürü ve milli polis teşkilatı var olmuştur⁸³⁹. Ancak tekrar etmekte fayda var ki, İtalya'daki faşist yönetimi pür bir milliyetçilikle nitelemek yanlıştır. İtalya'daki faşizm, milliyetçiliğine ilişkin ulus ve ulusal nitelikleri baskıcı yönetimlerde bir araç olarak kullanmıştır.

Bütüncül veya totaliter milliyetçiliğin tam örneğine Adolf Hitler'de rastlanmaktadır. Birinci Dünya Savaşı'ndan kısa bir süre sonra Hitler, bir grup arkadaşıyla birlikte Nazi partisinin kuruluşuna katılmıştır. Parti programı dünya savaşı sonunda Almanya ile imzalanan anlaşmayı reddediyor, bütün Alman ulusunun büyük bir Almanya altında birleşmesini, sömürgelerin geri alınmasını, Almanya'nın sınırsız silahlanmasını içeriyordu. Yabancı olarak görülen Yahudilerin Alman vatandaşlığı tanınmıyor, sürülmeleri veya yok edilmeleri isteniyordu. Almanya'ya dışarıdan göçmen girişinin yasaklanmasını, vatansever olmayan gazete ve örgütlenmelerin kapatılmasını, halk eğitiminin ulusallaştırılmasını, milliyetçi sosyalizmle uyumlu ekonomik reformların yapılması yönünde talepler dile getiriliyordu⁸⁴⁰. Bu hususlar, 1933'te Alman Şansölyesi olan Hitler'in yürüteceği politikaların habercisiydi. Hitler, devlet yönetiminin başına geçtikten sonra Nazi Partisinin bu talep, beklenti ve hedeflerini, eksiği olmadan fazlasıyla uygulamaya koymuştur.

Faşizmin ve Nazizm'in farklılıkları veya benzerliklerine yönelik tartışma, çalışmamızın konusunun kapsamı dışında olmakla birlikte birbirine benzeyen yönlerinin bir hayli fazla olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. 23 Nisan 1942'de bir yemek esnasında Hitler, bu hususu şu sözlerle ifade etmiştir:

“Mussolini'yi tekrar görmek ve onunla günümüzün tüm askeri ve siyasi sorunlarını tartışmak bana büyük bir keyif verecek. Mussolini'ye saygı duyuyorum, çünkü onu eşsiz bir devlet adamı olarak görüyorum. Harap olmuş bir İtalya'nın kalıntıları üzerinde tüm halkı için toplanma noktası olan yeni bir devlet kurmayı başardı. Faşistlerin mücadelesi bizim mücadelemize çok benziyor”⁸⁴¹.

İki savaş arasındaki dönemde faşist yönetimler, milliyetçiliğin ulus kavrayışından faydalanmıştır. Faşistlerin, organik ve bütünlüklü mahiyetteki ulus anlayışına derin ve popülist bağlılıkları vardır. Bu bağlılık, iç ve dış düşmanlara karşı güçlü bir hassasiyeti içermektedir. Faşistlerin, kültürel ve etnik çeşitliliğe tahammülleri yoktur. Bu tahammülsüzlüğün sebebi çeşitliliğin, ulusun organikliğini ve bütünlüklü oluşunu bozacağı düşüncesidir. Faşizmdeki aşırılıklar, kaynağını, ulusun organik yapısını bozacak sözde düşmanlara verilen tepkiden almaktadır. Irkın doğuştan kazanılan bir nitelik olduğu kabulünden yola çıkan ve ırkçılığa doğru giden milliyetçilik, aşırılıkları daha da ileri götürmüştür. Irkçı Nazi milliyetçiliğine göre, insanlar bir ırka sahip olarak doğar ve ondan ırkını ancak ölüm geri alabilir. Bu tür bir

⁸³⁹ Hayes, *Milliyetçilik: Bir Din*, s. 162-163.

⁸⁴⁰ Hayes, s. 164.

⁸⁴¹ Adolf Hitler, *Mahrem Konuşmalar*, Çev. Selvi Danacı, İstanbul, Zeplin Kitap, 2024, c. I, s. 226.

milliyetçilik, ulusun doğallığına ve saflığına takıntılıydı. Almanya'daki bu tür milliyetçilik, doğru tutum ve değerleri edinenlere ulusa dahil olma şansını veren İtalyan kültürel milliyetçiliğinden çok daha tehlikeliydi⁸⁴². Ulusa dair niteliklerin doğal ve doğuştan olduğu yönündeki bu bakış açısı, saf bir etnik milliyetçilik savunusunun veya milliyetçiliğin İlkçi yaklaşımlarının bakış açısıdır.

Savaş arası dönemin politikası incelendiğinde liberal demokrasilerin hızla terkedilmesi durumuyla karşılaşılmaktadır. Birinci Dünya Savaşı öncesinde, Avrupa'da, on dokuz monarşi ve üç cumhuriyet varken; savaş sonrasında on dört monarşi ve on altı cumhuriyet vardı. Savaş sonrasında liberal demokrasilerin sayısı oldukça artmıştır⁸⁴³. Çünkü savaş sonrasındaki barış anlaşmalarında liberaller hakimdi. Avusturya-Macaristan, Rus ve Osmanlı İmparatorluklarının kaybettikleri topraklarda yeterli nitelikte olmasa da liberal demokrasiler kurulmuştu. Bu liberal demokrasiler, her ne kadar tek bir ulusun yönetimini yüceltseler de azınlıkların haklarını garanti altına alan anayasaya sahipti. Üstün körü bir bakışla demokratik ulus devletlerden meydana gelen bir düzenin sağlanmış olduğu görülüyordu. 1920'lerin sonunda Avrupa'daki yirmi sekiz devletten biri hariç, parlamento seçimlerini, siyasi parti ve azınlıklara tanınan güvenceleri içeren anayasaya ve hükümlerine sahipti. Ancak tüm bu gelişmelerin aksine, Avrupa'da artan devletçiliğin altındaki sağ, iki dünya savaşı arasında Avrupa'nın yarısında iktidara geldi. 1920-1945 yılları arasında, otoriter rejimlerin sarsması nedeniyle ulus devletlerin liberal ve demokratik niteliği gerilemiştir. 1938'de, Avrupa'nın yirmi yedi parlamenter yönetiminin on beşi, tek bir organik ulus iddiasında olan ve azınlıkların haklarını kısıtlayan tarzda bir yönetim altındaydı⁸⁴⁴. Yani, Avrupa'da, demokratik devletlerin aldatıcı olduğu anlaşılmış ve "liberal demokrasilerin diktatörlüklere av olma" durumu yaşanmıştır⁸⁴⁵.

İki savaş arası dönemin Avrupa siyasi haritası; biri liberal demokratik, diğeri organik-otoriter⁸⁴⁶ olan iki farklı Avrupa'yı yansıtmaktadır. Bu iki Avrupa coğrafi olarak da ayrılmıştır. Liberal demokratik Avrupa, kıtanın kuzeybatısında; otoriter Avrupa ise kıtanın merkez, doğu ve bir miktar da güneyinde yer almaktadır. Liberal demokrasi grubu Çekoslovakya haricinde on bir ülkenin yeknesak bloğundan meydana geliyordu. Bunlar Finlandiya, İsveç, Norveç, Danimarka, İzlanda, İrlanda, Britanya, Hollanda, Belçika, İsviçre ve Fransa'dır. Söz konusu liberal demokratik blok, siyasi ve ideolojik benzerliklere sahip üç farklı sosyo-kültürel alandan meydana gelmiştir. Bu alanlar Nordik, Anglosakson ve Hollanda ve Belçika'nın bulunduğu Aşağı Ülkeler olarak da adlandırılan alanlardır. Liberal bloğun coğrafi bütünlüğü, müşterek ideolojik etkileşimlerin gerçekleşmesini mümkün kılıyor ve kültürel dayanışmayı sağlıyordu. Avrupa'nın organik-otoriter olan ikinci bloğunun büyük bir kısmı da tek bir coğrafi alanda yer alıyordu. Bu

⁸⁴² Michael Mann, *Faşistler*, Çev. Ulaş Bayraktar, İstanbul, İletişim Yayınları, 2020, s. 30.

⁸⁴³ Davies, *Avrupa Tarihi*, s. 990.

⁸⁴⁴ Mann, *Faşistler*, s. 63-65.

⁸⁴⁵ Davies, *Avrupa Tarihi*, s. 990.

⁸⁴⁶ Aslında organik-otoriter kısımda yer alan yönetimler "otoriter" nitelemesinden ziyade "totaliter" nitelemesini hak etmektedir. Ancak Michael Mann'ın fikirlerine sadık kalınarak "otoriter" nitelemesi kullanılmıştır.

blok iki farklı tarihi, sosyal ve kültürel alandan meydana gelmiştir. Bu alanlar, Latin/Akdeniz ve Slav/Doğu ile Orta Avrupa'dır. Bu bloktaki ülkelerin dilleri daha farklıydı ve bir ticaret bloğu oluşturmuyorlardı. Ayrıca bu bloktaki kültürel fay hatları otoriterizmin ve faşizmin ortaya çıkmasına neden olmuştur⁸⁴⁷.

Mann'ın liberal ve otoriter olarak ikili blog halinde ele aldığı Avrupa, milliyetçilik literatüründe sıklıkla başvurulan düalist milliyetçilik tipolojilerine benzemektedir. Meinecke'nin kültürel ve devletsel milliyetçilik⁸⁴⁸; Plamenatz'ın batı ve doğu milliyetçiliği⁸⁴⁹; Kohn'un batı ve batı dışı milliyetçilik⁸⁵⁰; Smith'in Batılı/sivil ile Batılı olmayan/etnik tip milliyetçiliği⁸⁵¹; Greenfeld'in bireyselci ve kolektivist milliyetçilik⁸⁵² şeklinde ele aldığı düalist milliyetçilik tipolojileri, esasen, Mann'ın liberal ve otoriter Avrupa ayrımıyla oldukça bağlantılıdır. Daha net ve kısaca ifade etmek gerekirse Mann'ın liberal Avrupa'sı sivil milliyetçiliğe, organik-otoriter Avrupa'sı etnik milliyetçiliğe karşılık gelmektedir.

İki savaş arasında Avrupa'da milliyetçiliğin seyri, yukarıda, genel hatlarıyla ve kısaca anlatıldığı gibi yaşanmıştır. Hayes'e göre iki savaş arasında Almanya, İtalya ve Rusya'da ortaya çıkan totaliter milliyetçilik İkinci Dünya savaşına neden olmuştur. Totaliter yönetimler güç ve kudreti bir hedefe ulaşmak adına araç olarak değil başlı başına bir amaç olarak yüceltmıştır. Bu nedenle, totaliter yönetimler, ulusal devletlerinin iç işlerinde ve dış politikalarında hep kaba kuvvete başvurmuşlardır. Bu da ikinci Dünya Savaşına neden olmuştur⁸⁵³. Elbette İkinci Dünya Savaşı'nın nedenini genelleyici tavırla totaliter yönetimlerin kaba kuvvet sevdasına indirgemek doğru değildir. Ancak bu kaba kuvvet sevdasının ikinci bir dünya savaşının çıkmasındaki etkisini yadsımamak gerekmektedir. İtalya'nın ilk dünya savaşın anlaşmalarından beklediklerini alamamasının sancısı, Almanya'nın biricik Alman ulusu etrafında şekillendirdiği acımasız ve insanlık dışı faaliyet ve politikaları, başka ulus devletlerin sınırları içinde kalmış ulusların talepleri yönetimlerin otoriter ve totaliterleşmesiyle birleşerek İkinci Dünya Savaşına giden yolu açmıştır. Bu yolda ulus ve milliyetçilik kavramları, devletlerin faaliyet ve politikalarını meşrulaştırmasına araç olarak kullanılmıştır. Bu kavramlar, savaşın gerekçesi veya uğruna savaşılması gereken kavramlar olarak addedilmiştir. Nitekim, bunu, Hitler, gelecekte, 19-20 Ağustos 1941 gecesi yaptığı bir konuşmada; "Alman halkının iyiliği adına on beş-yirmi yılda bir savaş çıkması için dua etmeliyiz. Tek amacı barışı sürdürmek olan bir

⁸⁴⁷ Mann, *Faşistler*, s. 66-67.

⁸⁴⁸ Meinecke, *Weltbürgertum und Nationalstaat*, s. 2.

⁸⁴⁹ Plamenatz, "Two Types of Nationalism", s. 23.

⁸⁵⁰ Kohn, *The Idea of Nationalism*, s. 330-331.

⁸⁵¹ Smith, *Milli Kimlik*, s. 133.

⁸⁵² Greenfeld, *Milliyetçilik*, s. 29-30.

⁸⁵³ Hayes, *Milliyetçilik: Bir Din*, s. 166, 170.

ordunun gidişatı ancak askercilik oynamak olabilir”⁸⁵⁴ şeklinde ifade etmiştir. İşte bu hastalıklı zihniyet, İkinci Dünya Savaşı’nı başlatmıştır.

2.2.8. İkinci dünya savaşı (1939-1945)

İkinci Dünya Savaşı, 1 Eylül 1939’da Almanya’nın Polonya’ya saldırmasının akabinde Britanya ve Fransa’nın da savaşa dahil olmasıyla başlamıştır. Almanya tarafından kısa sürede Polonya, Norveç, Danimarka, Hollanda, Belçika, Lüksemburg ve Fransa işgal edilmiş, Avrupa’da çökertilmemiş bir tek Büyük Britanya kalmıştır⁸⁵⁵. Birinci Dünya Savaşı, yeni bir Avrupa düzeninin tesis edilmesi için yapılmışken; İkinci Dünya Savaşı, tesis edilmiş düzenin sürdürülmesi için yapılmıştır⁸⁵⁶. Sürdürülmek istenen düzen ise milliyetçiliğin etkisiyle kurulan ulus temelli devlet düzenidir. Ancak savaş sonunda milliyetçiliğin bütüncül, aşırı ve yayılcı biçiminin savaş öncesine ve sürecine yaptığı etki nedeniyle milliyetçiliğe tereddütlerle bakılır hale gelmiştir. Buna rağmen Avrupa düzeninin ulus temelli devletler çerçevesinde yürütüldüğü de unutulmamalıdır.

İkinci Dünya Savaşı’nın, Birinci Dünya Savaşı’na göre daha milliyetçi bir mücadele olduğu söylenmektedir. Bunun gerekçesi, savaşın, başından sonuna kadar askeri bir yıkım veya ağır bir yenilgiyle karşılaşmadan savaşı bırakmayan ulus devletler tarafından sürdürülmesidir⁸⁵⁷. Mussolini ve özellikle Hitler, toplumları homojenleştirme amaçlarını gerçekleştirebilmek için milliyetçiliği kitlesel seferberlik aracı olarak kullanmışlardır. Bu nedenle İkinci Dünya Savaşı’ndaki milliyetçilik, ırkçılığa varan derecede aşırı bir milliyetçilik biçimini almıştır⁸⁵⁸. Savaş süreci ve sonunda Almanların ve İtalyanların takip ettiği totaliter milliyetçilik gözden düşmemekle birlikte, Almanya ve İtalya’ya sonradan gelen cumhuriyetlerde milliyetçi ruh ve mana kendini korumuştur⁸⁵⁹. Bu noktada İkinci Dünya Savaşı’nın Birinci Dünya Savaşı’na göre daha milliyetçi bir mücadele olduğu iddiasına tereddütlerle yaklaşmak gerekmektedir. İlk olarak, Birinci Dünya Savaşı’nda tarafların pek çoğu, sahip olmadığı bir ulus devlet için milliyetçi saiklerle hareket ederken, İkinci Dünya Savaşı’nda pek çok devlet başka bir devletin (Almanya ve İtalya) saldırıları karşısında sahip olduğu ulus devleti korumak adına savaşmıştır. Dolayısıyla İkinci Dünya Savaşı ne kadar milliyetçi bir mücadeleyse Birinci Dünya savaşı da en az o kadar, hatta belki daha fazla milliyetçi bir mücadeledir. İkinci olarak nedenlerin niteliği göz önüne alındığında Birinci Dünya Savaşı’na neden olan milliyetçilik ile İkinci Dünya Savaşı’na neden olan milliyetçilik aynı tip milliyetçilik değildir. İtici bir faktör olarak Birinci Dünya Savaşı’na etki eden milliyetçilik, genel olarak ulusların kendi devletlerini kurma hedefi

⁸⁵⁴ Hitler, *Mahrem Konuşmalar*, s. 54.

⁸⁵⁵ Hayes, *Milliyetçilik: Bir Din*, s. 173.

⁸⁵⁶ Oral Sander, *Siyasi Tarih, 1918-1994*, Ankara, İmge Kitabevi, 2017, s. 119.

⁸⁵⁷ Hayes, *Milliyetçilik: Bir Din*, s. 175.

⁸⁵⁸ Noi, *Avrupa’da Yükselen Milliyetçilik*, s. 45.

⁸⁵⁹ Hayes, *Milliyetçilik: Bir Din*, s. 175.

gütmüştür. Ancak itici bir faktör olarak İkinci Dünya Savaşı'ndaki milliyetçilik, bünyesine düşmanlığı, nefreti, yok etmeyi, biricik ve benzersiz olduğu fikrini yerleştirmiştir.

İkinci Dünya Savaşı sonuna doğru zafere doğru ilerleyen tarafın hiçbir üyesi eski manasıyla milliyetçi değildi⁸⁶⁰. İkinci Dünya Savaşı sürecinde ve sonrasında, milliyetçilik, kötü olan ne varsa onunla özdeşleştirilmiştir. Milliyetçilik ilksel içgüdülerle bağdaştırılmış, savaş ve kanla özdeşleştirilmiş ve insanlığın ilerici çizgisine tezat oluşturan bir mefhum olarak algılanmaya başlanmıştır. Uzunca bir süre, söylem ve akademik alandan uzaklaştırılan milliyetçilik, ulusların hayatlarından bağımsız bir kavram olarak ele alınmıştır. Bu süreçte, tarih, sol eğilimli kesimler tarafından uluslar üstü bir macera çerçevesinde analiz edilmeye çalışılmıştır⁸⁶¹.

1945'li yıllara gelindiğinde milliyetçi ideolojinin çekiciliği ve meşruluğu, büyük bir darbe almıştır. Özellikle Batı Avrupa'daki görüntü, milliyetçiliğin tamamen silinmediği ancak akla hayale sığmaz sonuçları nedeniyle ona karşı ölçülü bir tutum sergilendiği idi. Bununla birlikte ulusal yerel kimlikler, önemsiz hale gelmemiştir. İnsanlar hala ulus mefhumu etrafında müşterek duygu ve bağları paylaşmaya devam etmiştir⁸⁶².

Dünya savaşları sonunda, milliyetçilik, farklı düzeylerde de olsa savaşlara neden olan bir olgu olarak mahkûm edilmiştir. Milliyetçilik ile savaş arasında, doğrudan bir bağlantı kurulmuştur. Milliyetçiliğin savaşa neden olduğu yönünde bir anlam çıkarılmıştır. Michael Mann, milliyetçilik ile savaş arasındaki bu nedenselliğe şüpheyle yaklaşarak alternatif bir bakış açısı sunmaktadır. Ona göre modern zamanda savaşların sıklığının artması ile milliyetçilik arasında anlamlı ve genel bir ilişki yoktur. Yirminci yüzyıldaki savaşların öldürücülüğünün artmasının nedeni milliyetçilikten ziyade teknolojik gelişmelerdir. Mann'a göre Birinci Dünya Savaşı'nda milliyetçilik sınırlı biçimde etkili olmuştur. Ters nedensellik daha çok etkili olmuş, Birinci Dünya Savaşı milliyetçiliğin artmasını sağlamıştır. Topyekûn bir savaş olan Birinci Dünya Savaşı kitleleri harekete geçirerek milliyetçiliği artırmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nda ise durum biraz farklıdır. Çünkü savaş iki saldırgan rejimin aşırı milliyetçiliğinden kaynaklanmıştır. Ancak buradaki milliyetçilik, faşizmle ve militarizmle kaynaşmış farklı bir milliyetçiliktir. Saldırıya uğrayan taraflar, saldırılara milliyetçi tavırla karşılık vermiştir. İkinci Dünya Savaşı'nı doğuran iki saldırgan rejim dışında diğer taraflar için milliyetçilik savaş nedenini teşkil etmemiştir. Baskın olan durum, savaşın milliyetçiliği doğurmasıydı⁸⁶³.

Milliyetçilik ister savaşların sebebi ister sonucu olsun; isterse de hem sebep hem sonuç olarak farklı düzeylerde savaş öncesine, sürecine ve sonrasına doğrudan /veya dolaylı olarak etki eden bir unsur olsun, Avrupa'nın tarihsel sürecinde bir şekilde var olan bir olgu olmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonunda her ne kadar gözden düştüğü ve artık mesafeli olunan bir kavram olduğu

⁸⁶⁰ Carr, *Milliyetçilik ve Sonrası*, s. 41.

⁸⁶¹ Greenfeld, *Milliyetçilik, Bir Kısa Tarih*, s. 134-135.

⁸⁶² Peter Alter, *Nationalism*, Londra, Edward Arnold, 1994, s. 91.

⁸⁶³ Michael Mann, "The Role of Nationalism in the Two World Wars", in John A. Hall ve Siniša Malešević (Ed.), *Nationalism and War*, Cambridge, Cambridge University Press, 2013, s. 193-194.

ifade edilse de ulus temelli örgütlenmeler ve devletler, ulusal sembol ve işaretler, müşterek bir tarihe yapılan vurgu ve etnik gruplaşmalar gibi milliyetçilikle doğrudan bağlantılı olan konular insanlığın gündemindedir. Ancak İkinci Dünya savaşı sonrasında, milliyetçiliğin yaşanma tansiyonunun düştüğü söylenebilir.

2.2.9. Soğuk savaş dönemi (1945-1991)

İkinci Dünya Savaşı, insanlığın tecrübe ettiği en tahrip edici savaşlardan biri olmuş, ülkeler yakılmış, yıkılmış ve milyonlarca insan öldürülmüştür. Bu vahşetin etkisini hissetmeyen hiçbir ülke ve toplumun kalmadığını söylemek pek de yanlış değildir. Altı yıl süren savaştan sonra insanlık, barışa, hemen kavuşamamıştır. Uluslararası mücadeleler, büyük devletlerin çatışması ve iç savaşlar insanlığı tekrar büyük bir savaşın eşiğine getirmiş olmakla birlikte sıcak savaş meydana gelmemiştir. Sıcak savaş yerine insanlık soğuk savaş dönemine girmiştir. Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, Soğuk Savaş Dönemi'nde dünya politikasına yön veren iki kudretli güç olarak ortaya çıkmıştır⁸⁶⁴. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Soğuk Savaş atmosferine hâkim olan iki kutuplu dünya düzeninde, milliyetçilik, önceki etki gücünü kaybetmiştir⁸⁶⁵.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Batı Avrupa'da, ulus devlet düzeninin büyük bir uluslararası birleşmeyi sağlaması gerektiği düşüncesi gündeme gelmeye başlamıştır. Nazi diktatörlüğünün yarattığı yıkım, birlik içindeki bir Avrupa fikrine hareket kazandırmıştır. Çekoslovakya'yı komünizmin ele geçirmesi ve Sovyetlerin yayılma endişesi, Batı Avrupa entegrasyonuna zemin hazırlamıştır. 1950'lerin başında gerçekleşen Schuman Bildirgesi ve Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğunun kurulması, Avrupa'nın birlik politikasını başlatmıştır. Başlangıçta, bu bütünleşme politikası Fransa, İtalya, Benelüks ülkeleri ve Federal Almanya Cumhuriyeti'ni ilgilendiriyordu. Bu girişimlerle beraber, 1950'lerden itibaren, dünya ekonomisindeki yapısal değişimlerle gerçekleşen sürdürülebilir büyüme, Batı Avrupa'nın sanayileşmiş devletlerinde milliyetçiliğin zayıflamasına sebep olmuştur. Bu durum, 1918 sonrasındaki Avrupa düzeniyle tezatlık oluşturmaktaydı. Avrupa'nın ekonomik ve akabinde siyasi entegrasyonunu sağlama çabaları 1950 ve 1960'larda hız kazanmış, 1970'lerde kısmen yavaşlamıştır. Her ne kadar hızı yavaşlasa da bu çabalar, Avrupa'nın milliyetçiliğe yönelik değişen tutumunu somut olarak ortaya koymaktadır. On dokuzuncu yüzyılın sonralarından itibaren Avrupa'ya hâkim olan irredantist milliyetçi eğilimler, 1945 sonrasında, istisna haline gelerek az rastlanır olmuştur. Batı Avrupa'daki devletlerin pek çoğu ve Doğu Avrupa devletlerinin tümü, irredantist milliyetçi hareketlere müsaade etmeyen süper güçlerin liderliğindeki ittifaklar çerçevesinde hareket

⁸⁶⁴ Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s. 419.

⁸⁶⁵ Hayes, Milliyetçilik: Bir Din, s. 175.

⁸⁶⁵ Noi, Avrupa'da Yükselen Milliyetçilik, s. 50-51.

etmiştir. Tüm bunlarla birlikte, Batı Avrupa'nın birlik politikası büyük umutlarla başlamasına rağmen başarılı olamamış, Avrupa'nın ulus devlet temelli düzeni değişmemiştir⁸⁶⁶.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra milliyetçilik, Batı Avrupa'da, özellikle de Batı Almanya'da Birinci Dünya savaşı sonrasında olduğu gibi bütünleştirici niteliğini kaybetmiştir. Ulusal nitelikteki sosyalizmden uzaklaşılması, uluslararası siyasette meydana gelen köklü değişimler ve yeni ekonomik şartlar, Batı Avrupa'da, milliyetçiliğin işlevsel varoluş sebebinin ortadan kalkmasını sağlamıştır. Savaş sonrasındaki Batı Almanya'da milliyetçi sloganların yankısı, Weimar Cumhuriyeti zamanındaki yankıdan çok daha güçsüz olmuştur⁸⁶⁷. Batı Avrupa'da, faşizme duyulan nefret, milliyetçi fikirlere hoşgörüyü engellemiştir⁸⁶⁸.

Soğuk Savaş döneminde Avrupa'da aşırı sağ milliyetçiliğin yükselme endişesiyle yasal ve anayasal önlemler alınmaya çalışılmıştır. Yaşanan tarihsel olaylar nedeniyle İtalya ve Almanya'da faşist ve nazi partilerinin kurulmasını engelleyen anayasal hükümler mevcuttur⁸⁶⁹. Konuyla ilgili "Nasyonal Sosyalizm ve militarizmden arınma hükümleri" başlıklı Alman Anayasası ve Geçici XII. Madde düzenlenen İtalyan Anayasası hükümleri şöyledir:

"Alman halkının Nasyonal Sosyalizm ve Militarizm'den Arınması' hakkındaki hükümler, bu Anayasanın hükümlerine aykırı olamaz⁸⁷⁰

Feshedilen Faşist partinin herhangi bir şekilde yeniden kurulması yasaktır"⁸⁷¹.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Batı Avrupa'nın kapsamını belirlemek çok kolaydı. Sovyetler tarafında işgal edilmemiş ve komünist yönetim altına girmemiş ülkeler, Batı Avrupa'yı oluşturmuştur. Bunlar kendi içinde ikiye ayrılıyordu. İlk grupta, çeşitli askeri ve iktisadi organizasyonların dışında kalan tarafsızlar devletler yer alıyordu. İkinci grupta, Kuzey Atlantik Antantı Örgütü (NATO) veya Avrupa Ekonomik Topluluğu (AEK) organizasyonlarına üye olan ülkeler yer alıyordu. Batı Avrupa'daki bu ülkeler, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, sömürge imparatorluklarını sürdürebileceklerini düşünüyorlardı. Ancak bunun mümkün olmamasının pek çok sebebinden önde geleni, Avrupa'da eğitim almış sömürge halklarının elitlerinin, milliyetçilik ve demokrasiyi öğrenmiş olmaları ve halklarını bağımsızlık yönünde örgütlüyor olmalarıdır⁸⁷². Çünkü İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, milliyetçilik âlemşümül bir hal almış, Avrupa'dan ithal edilen milliyetçilik tohumları, dünyanın pek çok yerinde çiçek açmaya

⁸⁶⁶ Alter, *Nationalism*, s. 92-93.

⁸⁶⁷ Heinrich August Winkler, "Nationalism and Nation-State in Germany", in Mikaulas Teich ve Roy Foster (Ed.), *The National Question in Europe in Historical Context*, New York, Cambridge University Press, 1993, s. 189-190.

⁸⁶⁸ Davies, *Avrupa Tarihi*, s. 1138.

⁸⁶⁹ Geoffrey Harris, *The Dark Side of Europe, The Extreme Right Today*, Edinburg, Einburgh University Press, 1994, s. 205-206.

⁸⁷⁰ 23 Mayıs 1949 tarihli Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç Hükümleri, m. 139, <https://www.btg-bestellservice.de/pdf/80207000.pdf> (Erişim Tarihi: 9 Aralık 2024).

⁸⁷¹ 27 Aralık 1947 tarihli İtalya Cumhuriyeti Anayasası, m. Geçici XII, https://www.senato.it/documenti/repository/istituzione/costituzione_inglese.pdf (Erişim Tarihi: 14 Kasım 2024).

⁸⁷² Davies, *Avrupa Tarihi*, s. 1135.

başlamıştır⁸⁷³. Savaş sonrası Doğu Avrupa'nın kapsamını ise SSCB dışında kalan, Avrupa'nın Doğusu ile Güney Doğu Avrupa'daki SSCB güdümündeki yönetimler oluşturmaktadır. Bu yönetimler ister halk demokrasileri olarak adlandırılsın isterse de Sovyetler Birliği Cumhuriyetleri olarak adlandırılsın hiçbir düzeyde bağımsızlığa sahip değildi⁸⁷⁴. Son derece baskıcı bir yönetimin buyruğunda varlıklarını sürdürüyorlardı. Bu nedenle Doğu Avrupa'da Soğuk Savaş Dönemi'nde milliyetçi fikirler hareket imkânı bulamamıştır. Buradaki uluslar, ancak ve ancak SSCB'nin sarsılmaya başladığı zaman hareketlenebilmiş ve yıkılışıyla birlikte ortaya çıkabilmiştir.

Soğuk Savaş dönemi, 1985'ten sonra, ömrünün sonuna doğru yaklaşmaya başlamıştır. Soğuk Savaş atmosferi dağıldıkça heyecan verici gelişmeler yaşanmaya başlamıştır. Hem Doğu hem de Batı kritik dönüşümlerin yaşanacağı bir aşamaya gelmiştir. Gorbaçov'un etkisiyle SSCB Doğu Avrupa'daki kendi güdümündeki yönetimler üzerindeki denetimini sonlandırmıştır. Batı Avrupa'da kısa bir süre önce siyasal birlik gündeme girmiştir. Kısa bir süre sonra da 1990'lara doğru SSCB yok olmuştur. Bu manzarada Batı Avrupa bütünleşirken Doğu Avrupa parçalanmaya başlamıştır⁸⁷⁵. Bu nedenle Soğuk Savaş dönemi sona ererken ve sona erdikten sonra Orta ve Doğu Avrupa'da etnik milliyetçilik canlanmaya başlamıştır⁸⁷⁶. Soğuk Savaş döneminde genel anlamıyla Avrupa'daki konumu, algısı ve etkisi zayıflayan milliyetçilik, dönemin bitişiyle birlikte yeni bir ivme kazanmaya başlamıştır.

2.2.10. Soğuk savaş sonrası

Avrupa'da SSCB'nin dağılması, Almanların barışçıl şekilde birleşmesi ve Avrupa'yı hedef alan komünist tehdidin sona ermesi Soğuk Savaş döneminin sonunu getirmiştir⁸⁷⁷. SSCB'nin dağılmasıyla, bulunduğu topraklar üzerinde on beş ulus devlet kurulmuştur. Bunlar Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan, Ermenistan, Gürcistan, Estonya, Letonya, Litvanya, Belarus, Moldova, Ukrayna ve Rusya'dır. Estonya, Letonya, Litvanya, Belarus, Moldova, Ukrayna ve Rusya ulus devletlerin kurulması, Avrupa'da, milliyetçilik adına hareketlenmelerin yaşandığını göstermektedir.

Soğuk savaş sonrasında, özellikle SSCB'nin dağılmasının güçlü etkisiyle, Avrupa'da, on dokuzuncu yüzyıldakine benzer çeşitli istikrarsızlık ve çatışma kaynakları belirmiştir. Bunların ilki, SSCB'nin ve komünist ideolojinin bıraktığı boşluğu Avrupa'da saldırgan milliyetçilik doldurmaya çalışmıştır. İkincisi, Avrupa'nın kuzey ile güneyi arasında olduğu gibi doğu ile batısı

⁸⁷³ Hayes, *Milliyetçilik: Bir Din*, s. 178.

⁸⁷⁴ Davies, *Avrupa Tarihi*, s. 1158.

⁸⁷⁵ Davies, s. 1185.

⁸⁷⁶ Brian Jenkins ve Spyros A. Sofos, "Nation and Nationalism in Contemporary Europa", in Brian Jenkins ve Spyros A. Sofos (Ed.), *Nation & Identity in Contemporary Europe*, Londra, Roudledge 2005, s. 7.

⁸⁷⁷ Sander, *Siyasi Tarih, 1918-1994*, s. 585.

arasında da meydana gelen radikal ekonomik fark, kitlesel göç ve siyasi sığınma tehdidini gündeme getirmiştir. Üçüncüsü, Avrupa, ABD'nin yardımı olmadan Doğu Avrupa'daki çatışmaları durdurmak bir yana dursun denetlemekte bile yetersiz kalmış ve bu durum Avrupa'daki güç dağılımının konumları konusunda soru işaretleri doğurmuştur. Dördüncüsü, Avrupa'nın kuzeyi ile güneyi arasındaki ekonomik refah seviyesi ve siyasi bütünlük konusundaki büyük farklılıklardan kaynaklanan uluslararası terörizm, istikrarsızlık kaynağını pekiştirmiştir. Söz konusu istikrarsızlık ve çatışma ortamı SSCB'nin dağılması sonucunda oluşan boşluktan kaynaklanmaktadır⁸⁷⁸. Bu boşluğun bir şekilde dolması gerekmiştir. Çünkü, "doğa gibi Avrupa da bir boşluğa tahammül edemez"⁸⁷⁹. Avrupa'daki, özellikle de Doğu Avrupa'daki boşluğu dolduracak olgulardan birisi de milliyetçilik olmuştur. SSCB'nin dağılmasıyla birlikte, bölgede, ulus devletlerin kurulması bunun göstergesi olmuştur.

Soğuk Savaş sonrasında milliyetçilik, Doğu Avrupa ve dağılan SSCB'nin bulunduğu topraklarda ulus devletlerin kurulmasıyla kendini gösterirken; Batı Avrupa'da Avrupa Birliği üye devletlerinde yabancı düşmanlığı olarak kendini göstermiştir. Bu dönemde biyolojik ırkçılık yerine, kültürün odak noktası olduğu, kültürlere, farklı ve asimile olamayan gözüyle bakıldığı kültürel ırkçılık anlayışı hâkim olmaya başlamıştır. Yahudiler hedeften çıkarılmış, sığınmacılar ve misafir işçiler yeni hedef olarak belirlenmiş ve onlara karşı yabancı düşmanlığı yapılmaya başlanmıştır. Tüm bunlar, Avrupa Birliği üyesi devletlerde sağ partiler tarafından seçimlerde oy kazanmak için kullanılmıştır. Öyle ki 1990'larda aşırı sağ partiler, yabancı düşmanlığı tavrıyla başarı elde etmişlerdir⁸⁸⁰. Bu hususlar Birinci Dünya Savaşı öncesindeki ve sonrasındaki süreçte, kendi kaderlerini tayin peşinde olan ve uluslarına ait bağımsız bir devlet kurma hedefiyle hareket eden milliyetçi hareketlerin yöntemlerinden çok farklıdır. Uluslar, uluslarını tekâmül ettirecekleri ulus devletlere kavuştuktan sonra milliyetçi tavırları şekil değiştirmiştir. Görünen o ki Soğuk Savaş sonrasında, milliyetçilik, Avrupa'da, kılık değiştirerek varlığını sürdürmektedir.

Soğuk Savaş'ın son bulması ve Avrupa'daki blok sisteminin dağılması, ilk başlarda, yeni bir dünya düzeninin geleceği konusunda pek çok spekülasyona neden olmuştur. SSCB, Orta ve Doğu Avrupa'daki sosyalist yönetimlerin sona ermesi, liberal demokrasinin ve piyasa ekonomisinin Avrupa geneline yerleşeceği ve küreselleşmenin bu modeli dünya çapında giderek teşvik edeceği beklentisini yaratmıştır. Bu süreçte, ulus devletin ekonomik ve dış politika alanındaki azalan özerkliğini artırmak için uluslararası iş birliği için yeni fırsatlar doğacağı iddia edildi. Tüm bunlar ulus devletin sona geldiğinin işareti olarak addedilerek ulus bilincinin ve milliyetçiliğin siyasi bir proje olarak uygulanabilirliğinin azaldığı yorumlarının yapılmasına yol açmıştır. Avrupa Tek Senedi ve Maastricht Antlaşması aracılığıyla Avrupa Topluluğu'nun entegrasyonuna doğru atılan adımlar, Avrupa Birliği'nin üye sayısını artırması

⁸⁷⁸ Sander, s. 585-586.

⁸⁷⁹ Davies, *Avrupa Tarihi*, s. 1205.

⁸⁸⁰ Noi, *Avrupa'da Yükselen Milliyetçilik*, s. 82.

ve daha fazla genişleme beklentileri, söz konusu yorumları doğruluyor gibi görünüyordu. Ancak bu yorumları muhteva eden beklentiler, 1990'ların başında ciddi şekilde sarsılmıştır. Komünizm sonrası Doğu ve Orta Avrupa'da, en trajik haliyle Yugoslavya'da ve potansiyel olarak eski SSCB topraklarında etnik milliyetçiliklerin yeniden canlanması, birlik içindeki bir Avrupa hayalinin hayal olarak kalmasının temel nedeni olmuştur. Söz konusu sarsıntı, ulus meselesiyle ilgili çeşitli sorunların farklı şekillerde ve yeni bir canlılıkla Batı Avrupa'da da görülmüştür. Aşırı sağcı milliyetçi hareketler, Fransa'da şaşırtıcı bir başarıyla, Almanya ve İtalya'da rahatsız edici tarihi yankılarla yeniden ortaya çıkmıştır. Göç sorununun çağdaş siyasi yaşamdaki merkezi konumu, Avrupa Birliği genelinde vatandaşlık hakları, milliyetin doğası, çok kültürlü bir toplumun mümkünlüğü hakkında soruları gündeme getirmiştir. Bu süreçte, Avrupa'da, Avrupa entegrasyonu hedefi ivmesini kaybederek milliyetçi ve etnik/dini tikelci söylemin geleneksel temsilcileri ses yükseltmeye başlamıştır⁸⁸¹.

Soğuk Savaş sonrasında küreselleşme, milliyetçiliğe destek ve köstek olduğu konusunda farklı yorumlarla birlikte milliyetçilik bağlamında tartışılır hale gelmiştir. Kimi yorumlar küreselleşmenin milliyetçiliği silikleştirdiğini iddia ederken kimi yorumlar küreselleşmenin bir şekilde milliyetçiliğin etkisini artırmakta işlevsel olduğunu iddia etmiştir.

Küreselleşme iktisadi, politik, sosyal ve kültürel konularda ülkesel ve coğrafi sınırların önemini yitirdiği, insanların bu durumun farkında olarak bu düzene uygun davranmaya çalıştığı bir toplumsal süreçtir⁸⁸². Küreselleşme, esasen, farklı toplumsal bağlamlar veya bölgeler arasında bağlantı kurularak bütün bir dünyada bir tür ağ oluşturulması anlamına gelmektedir. Bu nedenle, küreselleşme, uzak yerellikleri birbirine bağlayarak dünya çapındaki toplumsal ilişkilerin yoğunlaşmasını sağlamaktadır⁸⁸³. Küreselleşme ve milliyetçilik sıklıkla modern dünyanın iki tanımlayıcı özelliği olarak anılmaktadır. Birincisi artan yersizleşmeye, entegrasyona ve evrensel bağlantılılığa vurgu yaparken; ikincisi parçalanmaya, yerelleşmeye ve yalıtılmışlığa vurgu yapmaktadır. Tartışmalı bir şekilde karşıt olan bu iki kavramın birlikte var olması, dünyanın bir yandan milliyetçi parçalanma, diğer yandan küresel entegrasyon gibi çelişkili süreçlerle mücadele ediyor gibi görüldüğü Soğuk Savaş sonrasında dikkat çeken bir konu haline gelmiştir. Milliyetçi ve küreselleştirici eğilimlerin aynı anda yükselişi genel olarak bir tür paradoks gibi algılanmıştır⁸⁸⁴.

Milliyetçilik ve küreselleşme ilişkisini ele alan ilk yaklaşım/yorum, postmodernizmin de etkisiyle, küreselleşmenin akışkan, bölünmüş ve melez kimlikler yaratarak milliyetçilik aleyhine işlediğini savunmaktadır⁸⁸⁵. İkinci yaklaşım/yorum ise milliyetçilik ile küreselleşme

⁸⁸¹ Jenkins ve Sofos, "Nation and Nationalism in Contemporary Europa", s. 7-8.

⁸⁸² Malcolm Waters, *Globalisation*, Londra, Routledge, 2001, s. 5.

⁸⁸³ Anthony Giddens, *The Consequences of Modernity*, Cambridge, Polity Press, 1990, s. 64.

⁸⁸⁴ Natalie Sabanadze, *Globalization and Nationalism, The Cases of Georgia and the Basque Country*, Budapeşte, Central European University Press, 2010, s. 1.

⁸⁸⁵ Spencer ve Wollman, *Milliyetçilik*, s. 284.

arasında destekleyici bir ilişki olduğunu savunmaktadır. Buna göre milliyetçilik, ulusal bir topluluğun siyasi ve güvenlik çıkarlarına hizmet eden küreselleşmeyle pragmatik bir ilişki içindedir. Milliyetçilik ve küreselleşme çelişkili kavram olmaktan ziyade birbirini tamamlayıcı kavramlardır. Bu nedenle birliktelikleri ne şaşırtıcı ne de zorunlu olarak çatışmacıdır. Bu durum çağdaş milliyetçiliğin doğasıyla ve küreselleşmenin milliyetçiliğin ayrılmaz bir şekilde bağlı olduğu ulus devlet sistemi üzerindeki etkisiyle bağlantılıdır. Milliyetçilik herhangi bir topluluğun mevcut düzende hayatta kalmasını ve siyasi güç olarak tanınmasını sağlamaya çalışmaktadır. Bu nedenle milliyetçilik belirli bir uluslararası çevreyle derinden bağlantılıdır. Söz konusu bağlantı nedeniyle, milliyetçilik, bir yönüyle, dışa dönük ve enternasyonalist bir boyutu sahiptir. Güvenlik ihtiyacı ve siyasi rekabetin getireceği çıkarlar, milliyetçilik güçlerinin neden küreselleşmeye dahil olduğunu ve neden küreselleşmeyi teşvik ettiğini açıklamaktadır. Küreselleşme ve milliyetçilik arasındaki bu ilişki, küreselleşmenin ulus devlet için sıklıkla varsayıldığı kadar büyük bir tehdit olmadığını ortaya koymaktadır⁸⁸⁶. Avrupa’da yerel milliyetçiliklerin yükselişi milliyetçilik ile küreselleşmeyi birbirini destekleyen olgular olarak gören yaklaşımı desteklemektedir. Küreselleşmiş toplumsal ilişkilerin gelişimi muhtemelen ulus devlete bağlı milliyetçiliği zayıflatıcı etkiler yaratsa da esasen, daha çok, yerelleşmiş milliyetçi duyguların yoğunlaşmasını sağlamaktadır⁸⁸⁷. Küreselleşme dünya ekonomisini entegre etme yolunda başarı gösterirken, farklı toplumları mütecanis hale getirme konusunda anlamlı bir ilerleme kaydedememiştir. Küreselleşmeden beklentilerin aksine, küreselleşme sürecinde, farklılıklar belirgin ve istendik hale gelmiş, kültürel unsurlar öne çıkmış ve ulusal kimlik önem kazanmaya başlamıştır⁸⁸⁸.

Soğuk Savaş döneminden sonra, yani yirminci yüzyılın sonlarından itibaren milliyetçiliğin geleceği hakkında, düşünsel temelde, deyim yerindeyse iki tür kehanette bulunulmuş ve bulunmaktadır. İlk kehanet, milliyetçiliğin artık ömrünü tamamladığı veya eski gücü ve konumunu kaybettiği/kaybedeceği yönündedir. İkinci kehanet ise milliyetçiliğin nihayetlenmediği, aksine, farklı biçimlerde ve kılıklarda değişerek ve dönüşerek insanlığın yaşamına yön verdiği/vereceği yönündedir. Bu kehanetleri milliyetçilik çalışmalarının otoriter isimlerinin bakış açılarında bulmak mümkündür. Genel çerçevesiyle birinci kehaneti, Eric Hobsbawm’ın; ikinci kehaneti ise Anthoyn Smith’in milliyetçilik çözümlemelerinde rahatlıkla görebiliriz.

İlk kehanetin sahibi Hobsbawm, “Hegel’in dediği gibi Minerva’nın bilgelik taşıyan baykuşu alacakaranlıkta uçar. Onun şimdi milletler ve milliyetçiliğin etrafından dolanması iyiye işarettir” demiştir⁸⁸⁹. Hegel, hukuk felsefesinin temel ilkelerini ele aldığı eserinde, felsefenin, bazı temel işlevlerini sonradan ve birtakım gerçeklikler olgunluğa ulaştığında yerine getirmeye

⁸⁸⁶ Sabanadze, *Globalization and Nationalism*, s. 4.

⁸⁸⁷ Giddens, *The Consequences of Modernity*, s. 65.

⁸⁸⁸ Noi, *Avrupa’da Yükselen Milliyetçilik*, s. 77-78.

⁸⁸⁹ Hobsbawm, *1780’den Günümüze Millet ve Milliyetçilik*, s. 241.

başladığını ifade etmek için “Minerva'nın baykuşu uçuşuna ancak alacakaranlığın başlamasıyla başlar” ifadesini kullanmıştır⁸⁹⁰. Hegel, baykuşun uçuşunu, birtakım değişimlerin gerçekleşmeye başlamasıyla veya gerçekleşmesiyle ilişkilendirmiştir. Aynı yöntemi takip eden Hobsbawm da baykuşun ulus ve milliyetçilik üzerinde uçtuğunu söyleyerek ulus ve milliyetçiliğin konumu ve gücünde bir değişimin yaşandığını anlatmaya çalışmıştır. Bu değişim, ulus ve milliyetçiliğin etkisini kaybetmeye başladığıyla ilgilidir.

Hobsbawm'a göre 1990'lardan itibaren içinde bulunulan yüzyılda kurulan ulus devletlerden daha fazlası bu kısa süre içinde kurulmuş veya kurulma aşamasındadır. SSCB ve Yugoslavya'nın dağılmasıyla egemen birimlerin sayısına on altı devlet daha eklenmiştir. Artık bütün devletler resmi olarak ulustur ve kendi ulusları içindeki yabancıları kovma eğilimindedirler. Dolayısıyla günümüz ile 1830'lu yıllardan İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar olan süreç karşılaştırıldığında milliyetçiliğin tarihsel değişimin yön vericisi rolü gerilemiştir⁸⁹¹. Soğuk savaş sonrasında, Doğu Avrupa'da gerçekleşen ulus temelli gelişmeler esas itibarıyla ulusal hareketlenmelerden kaynaklanmamaktadır. Bu gelişmeler, SSCB'nin reform yapma iradesinin bir sonucudur. Tüm bunlar, SSCB'nin uydu yönetimlerden askeri desteğini çekmesi, merkezi yönetimini zayıflatması ve Balkanlar'daki komünist yönetimlerin yıkılmasının sonuçlarının ürünüdür. Milliyetçilik, bu gelişmelerden azami ölçüde yararlanmış; ancak bu gelişmelerin ortaya çıkmasında ciddi bir rol oynamamıştır. SSCB'nin ulusal temelde dağılmasında milliyetçilik sebep unsurunu oluşturmamaktadır. Milliyetçilik sadece bir sonuçtur⁸⁹². Batı'daki eski komünist toplumlarda halkın alışık olduğu ve öğrendiği SSCB sisteminin bir anda çökmesi, ani bir boşluk oluşturarak toplumsal yönelimsizliği şiddetlendirmiştir. Bu yönelimsizlik içinde etnik veya ulusal kimlik, yönelimsizlik içindeki insanları tanımlamanın bir aracı olmuştur. Ancak bu durum sadece soğuk savaş sonrasına özgü bir durum değildir. Tarihin her evresinde belirsizlik ve yönelimsizlik içindeki insanlar, bir aidiyete tutunarak kendilerinin karşısında konumlandıkları onlar, 'ötekiler' veya 'yabancılar' grubunu gündemine almıştır⁸⁹³. Ancak bu durum ulus ve milliyetçiliğin karşı konulamaz bir kuvvet olduğu illüzyonunu yaratmaktadır. Günümüzde milliyetçiliğin gücü oldukça abartılmaktadır. Çünkü, bütün devletler, esasen öyle olmadıkları halde, Birleşmiş Milletler üyesi yapılarak ulusa dönüştürülmektedir. Bu bir tür yanılsamadır. Bölgesel özerklik ve bağımsızlık peşinde olan bütün hareketler, aslında öyle olmadıkları halde kendilerine etnik ve dilsel bir ulusal boyut eklemektedir. Bu nedenle ulus ve milliyetçilik, gerçekte olduğundan daha etkin ve yaygın gözükmemektedir⁸⁹⁴. Hobsbawm, sözlerinin sonuna gelirken, söylediklerinin hiçbirisinin, milliyetçiliğin günümüzdeki dünya siyasetinde ön planda olmadığı veya çok geride durduğu anlamına gelmediğini ifade etmiştir.

⁸⁹⁰ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Element of the Philosophy of Right*, Ed. Allen W. Wood, Çev. H. B. Nisbet, Cambridge, Cambridge University Press, 1991, s. 23.

⁸⁹¹ Hobsbawm, *1780'den Günümüze Millet ve Milliyetçilik*, s. 206-207.

⁸⁹² Hobsbawm, s. 211, 213.

⁸⁹³ Hobsbawm, s. 218-220.

⁸⁹⁴ Hobsbawm, s. 224.

Onun iddiası, milliyetçiliğin aşikâr bir biçimde ön plandayken tarihsel olarak daha önemsiz hale geldiğidir. Günümüzde, milliyetçilik, 1800'lü yılların sonu ile 1900'lü yıllarında başındaki gibi küresel bir siyasi program değildir. Deyim yerindeyse, gelişmeleri giriftleştiren bir unsur veya harekete geçiricidir. Günümüzün tarihi yazılırken, yazım, uluslar ve ulus devletlerin sınırlarına hapsedilemeyecektir. Bu dönemin tarihi, ulusüstü ve ulusaltı bir tarih olarak ulus devletin gerilediğini gösterecektir. Ulus, ulus devlet, etnik ve dilsel temelli topluluklar, tarihin ulusüstü niteliği karşısında geri çekilecektir. Ulusların ve milliyetçiliğin rolü artık tali nitelikte olacaktır⁸⁹⁵.

Anthony Smith, milliyetçiliğin tarihsel önemini kaybettiği ve kaybetmeye devam edeceği yönündeki yaklaşımının karşısında duran bir yaklaşım sergilemektedir. Smith, tembel tarihçiler olarak nitelediği bir grubun milliyetçiliğin etki alanını daraltma eğiliminde olduğunu belirtmiştir. Milliyetçilik, bu tembel tarihçilerin eğilimi çerçevesinde ele alınmamalı ve milliyetçiliğin başka mesele ve ideolojileri tamamlama veya onları kendine dahil etme konusundaki ustalığı hafife alınmamalıdır. Günümüzde, insanlığın paylaştığı kolektif kimlikler arasında belki en güçlü temelli ve kapsamlı olan kimlik, ulusal kimliklerdir. Milliyetçilik dünyanın her yerine nüfuz etmekte ve dünya ulus devlet temelinde bölünmektedir. Ulusal kimlik meselesi, kimi zaman acımasız yönetimlere kaynaklık etse de halk egemenliği ve demokrasiye de kaynaklık etmektedir. Ulusal kimlik dünyanın her yerinde hazır ve nazırdır. Kapsayıcı ve karmaşık bir yapı olan ulusal kimlik ve milliyetçilik, kuvvetli ve tahrip edici küresel unsurları içinde barındırabilmektedir. Küreselleşmenin türdeş bir ulusu baltaladığı gerekçesiyle milliyetçiliğin zayıfladığı iddia edilmektedir. Ancak kültürel türdeşlik bütün milliyetçiliklerin talebi değildir. Milliyetçilik, tam bir kültürel türdeşlik sağlanmadan, müşterek bir yurt, adet ve kurumlarda kendini bulan sembol, mit ve gelenekler çerçevesinde varlığını koruyabilmektedir⁸⁹⁶. İnandırıcı olmaktan uzak olan küresel kültür yaratma süreci, ulus ve milliyetçiliği ortadan kaldırmakta başarısız olmuştur. Bu başarısızlığın güçlü nedeni, etnik bağın ve ulusal söylemlerin, insanlığın büyük bir çoğunluğu üzerinde etkisini korumasıdır. Ulusal nitelikli olmasa bile siyasi çatışmalar, muhalif protestolar ve devlet projeleri, milliyetçi bir boyut taşımaktadır. Ulusal kimliğin her yerde hazır ve nazır olmasının, etkili ve yaygın olmaya devam etmesinin belki de en önemli nedeni insanların kişisel anlamda yaşadığı unutulma problemine tatminkâr cevap veriyor olmasıdır. Bir ulusla özdeşleşmek, ölümle gelen sonluluğa karşı zafer sağlayarak insana ölümsüz bir boyut kazandırmaktadır. Böylece ölümlü insan unutulmaktan kurtulmakta ve diğerleriyle birlikte tarihi ve kaderi olan kuvvetli bir topluluk duygusu meydana gelmektedir⁸⁹⁷. Günümüzde kolektif tipikliğin temel biçimi ulusal kimliktir. Kültür ve kimliğin egemen kriterini ve yönetimin ilkesini, toplumsal ve ekonomik faaliyetlerin odağı olan ulusal kimlik oluşturmaktadır. Ulus ve milliyetçiliğin evrensel bir çağrısı vardır. Bu nedenle etnik protestolardan ve milliyetçi hareketlenmelerden bağımsız hiçbir yer

⁸⁹⁵ Hobsbawm, s. 239-240.

⁸⁹⁶ Smith, *Milli Kimlik*, s. 221-222.

⁸⁹⁷ Smith, s. 246-247.

yoktur. İster desteklensin ister desteklenmesin, ulus, sonunun geldiğine yönelik hiçbir emare göstermemektedir. Milliyetçilik, kasıp kavuran tahrip gücünden ve öneminden hiçbir şey kaybetmemiştir⁸⁹⁸.

Ulus ve milliyetçiliğin 1990 sonrasındaki dönemde, tarihsel önemini kaybedip kaybetmediğini gösterecek pek çok araçtan birisi anayasalardır. Özellikle Soğuk Savaş sonrasında kurulan ulus devletlerin ihdas etmiş olduğu anayasalarda milliyetçiliğin içerilme boyutu veya içerilen milliyetçiliğin tipi, ulus ve milliyetçiliğin tarihsel önemini koruyup korumadığı konusunda, meselenin hukuki boyutundaki konumunu açığa çıkarma imkanına sahiptir. Birinci Dünya Savaşı'nın öncesinin ve sonrasının, iki savaş arası dönemin, İkinci Dünya Savaşı ve sonrasındaki soğuk savaş döneminin, akabinde de soğuk savaş sonrasının Avrupa'daki ulus devlet anayasalarına, milliyetçilik merceğinden odaklanmak anayasaların milliyetçilik boyutunun niteliğinin tespit edilmesini sağlayacaktır. Çünkü anayasalar, işlevleri itibarıyla iki kapak arasındaki bir metinden ibaret değildir. Anayasalar, pek çok şey gibi politik bir araç olarak kullanılabilmektedir. Milliyetçi ideolojinin, anayasalarda, toplumu biçimlendirme aracı olarak yer alıp almadığı, yer alıyorsa ne düzeyde yer aldığı ancak ve ancak anayasalara odaklanılarak ortaya konulma imkanına sahiptir. Bu çalışmada, bizim hedefimiz de bir yönüyle bunu ortaya koymaktır.

⁸⁹⁸ Hobsbawm, *1780'den Günümüze Millet ve Milliyetçilik*, s. 260.

3. BÖLÜM

ANAYASA VE MİLLİYETÇİLİK

3.1. Toplumunu Düzenleyen Kurallar

Hukukla meşgul olanlar, istekleri dahilinde veya isteklerden bağımsız olarak, insanların üyesi oldukları topluluklarla, bunların yapı ve düzenleriyle ilgilenmek mecburiyetinde kalmışlardır. Bunun nedeni, mevcut olanı iyi kavramadıkça, olması gerekenin tam olarak sağlam temeller üzerine oturtulamamasındandır. Düşünce tarihi, gerçek hayattan uzakta kalarak tasarlanan hukuk sistemlerinin çözümsüzlüğünü ve yetersizliğini göstermiştir. Gerçek hayattan uzak kalarak tasarlanan hukuk müesseseleri, insanlığın birlikte yaşam mecburiyetinden doğan güçlüklerle ve acılara derman olamamıştır. Hukuk konusunda ileri sürülen idealler hakkında hüküm verebilmek için, Aristoteles'in bakış açısıyla toplumsal bir varlık olan insanoğlunun yaşam koşullarına ve toplumsal yaşamın temel taşlarına odaklanmak gerekmektedir⁸⁹⁹. Bu noktada toplumsal yaşamı düzenleyen kurallar akla gelmektedir. Farklı türleri olsa da bu kurallar, toplumsal yaşamının mevcudiyetini ve devamını sağlamaktadır.

İnsanın toplumsal bir varlık oluşu, yalnızca hukukun değil, bütün sosyal ve siyasal sistemlerin temel verisi ve hareket noktasıdır. Sosyal ve siyasal bilimler, insanın toplumsal varlık olduğu verisinden yola çıkarak toplumsal yaşamın çeşitli yönlerini incelemekte, araştırmakta ve hükme varmaktadır. Toplumsal yaşam, insanlar için bir tür zorunluluk ve doğal haldir. Doğadan kaynaklanan tehlike ve güçlüklerle karşı koymak, ihtiyaçları karşılayabilmek ve güvenilir bir yaşam sürdürebilmek için insanlar, türdeşleriyle bir araya gelmektedir. İnsanlar, bireysel olarak ne kadar güçlü olurlarsa olsunlar, doğanın tehlike ve güçlükleriyle tek başına baş etmeleri mümkün değildir⁹⁰⁰. Dolayısıyla toplumsal yaşam bir zorunluluktur. Bu zorunluluk insanlığın tüm maddi ve düşünsel üretim ve sonuçlarına yansımıştır. Örneğin milliyetçilik gibi pek çok siyasi ideoloji, sosyal ve siyasal teorilerini topluluk halindeki insanlıktan yola çıkarak inşa etmişlerdir. Anayasalar, yasalar ve tüm düzenleyici işlemler, toplumsal yaşamı destekleyici, onu mümkün kılan veya en azından topluluk halinde yaşama aykırı olmama ilkesini muhteva eder biçimde düzenlenmiştir.

Bütün canlılar, topluluklar halinde yaşama ihtiyacı içindedir. Hayvanlar, içgüdülerinden kaynaklı topluluk halinde yaşarken; insanlar, psikolojik ve biyolojik nedenlerin yanında, akıl ve muhakemelerinden kaynaklanan gereksinimlerle topluluk halinde yaşamaya meyillidir. Toplum, maddi ve manevi olmak üzere muhtelif amaçlara ulaşmak gayesiyle bir araya gelen insanlardan mürekkep topluluktur. Toplum halinde yaşam, insanların, toplumun diğer mensuplarıyla veya toplumun bütünüyle etkileşim halinde bulunmasını gerektirmektedir.

⁸⁹⁹ Hirş, *Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi Dersleri*, s. 1.

⁹⁰⁰ Aydın Aybay, Rona Aybay ve Ali Pehlivan, *Hukuka Giriş*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018, s. 1.

Böylelikle, toplum yaşamı, bir tür toplumsal ilişkiler bütünü olarak ortaya çıkmaktadır. Söz konusu toplumsal ilişkilerin çeşitli kurallara bağlanması gerekmektedir. Bu kurallar düzen sağlayıcı kurallardır. Düzen, toplumsal yaşamın şartı ve sonucudur. Toplum halinde yaşam için bireylerin ve topluluğun çıkarlarının uygun biçimlerde sürdürülmesi gereklidir. Bu gereklilik, toplumu düzenleyen kuralların işler olmasıyla mümkündür. Çünkü, düzensiz bir toplum hayatı, bireylerin egoizmini veya toplumsal baskıyla istibdada yol açma tehlikesini muhteva etmektedir⁹⁰¹. Düzeni temin ederek toplum halinde yaşamı mümkün kılan kurallar; din, ahlak, örf ve âdet, görgü ve hukuk kuralları olarak sınıflanmaktadır⁹⁰².

Ahlak kuralları, bireylere birtakım ahlaki görevler yüklemektedir⁹⁰³. Toplum halinde yaşamak, birtakım manevi değerler meydana getirmektedir. İnsanların sergiledikleri davranışları doğru veya yanlış biçiminde niteleyerek meydana getirilen değerlendirmeler, sosyal bir kurum olan ahlaki oluşturmaktadır. Toplumdan topluma farklılık gösterse de her toplumda iyi/doğru veya kötü/yanlış şeklinde nitelenen davranışlar vardır. Örneğin yardımsever olmak ve kötülük etmekten kaçınmak iyi/doğru davranış olarak kabul edilirken, yalan söylemek kötü/yanlış olarak kabul edilmektedir. Ahlak, söz konusu iyi/doğru gibi olumlu veya kötü/yanlış gibi olumsuz değer yargılarına dayanmaktadır. Ahlak kuralları, toplumun insan davranışlarına atfettiği ideal ve istendik ölçüleri içermektedir. Bir insanın, karşılaştığı bir durum karşısında nasıl ve ne şekilde davranacağı konusunda yol gösterici olan toplumsal değer yargıları ahlak kurallarını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, belirli olaylar karşısında hangi davranışların ahlaka uygun veya aykırı olduğunu saptamak kolay değildir. Bunun nedeni, ahlak kurallarının sistematik olarak derlenmemiş olmasındandır. Ayrıca ahlak kuralları, değişkenlik gösterebilmektedir. Bununla birlikte, toplumun bütünü için geçerli olan kuralların ortaya konulması oldukça güçtür. İş bölümü, kültürel farklılıklar, farklı ekonomik ve sosyal konumlar heterojenliği arttırdıkça toplum içindeki gruplar arasında ahlaki değer yargıları açısından farklılıklar ortaya çıkmaktadır⁹⁰⁴. Ahlak kuralları zorunlu bir yaptırım uygulamasına tabi tutulmamıştır. Ahlak kurallarının yaptırımı, toplumsal kınama ve/veya kötü nazarla bakılmasıdır⁹⁰⁵.

Din kuralları, insanlar ile ilahi kudret arasındaki ilişkiyi düzenlemektedir⁹⁰⁶. Din inancı, evrenin yaratıcısı ve yöneticisi olarak insan-üstü ilahi bir varlığa iman etmeyi ve onun koyduğu kurallara uymayı gerektirmektedir. Dinler, insanların yeryüzündeki ilişkileriyle ilgili doğrudan ve/veya doğrudan kurallar getirmiştir. Bu kurallar yardımıyla insanlar arasındaki ilişkiler düzenlemekte, günah olarak kabul edilen davranışlardan uzak durulmakta ve ödevler yerine

⁹⁰¹ Yalçın Toker, *Milliyetçiliğin Yasal Kaynakları*, Ankara, Toker Yayınları, 1979, s. 33-34.

⁹⁰² Toker, *Milliyetçiliğin Yasal Kaynakları*, s. 34-35; Kemal Dal, *Anayasa Hukuku*, Ankara, Alter Yayıncılık, 2006, s. 1-3; Aybay, Aybay ve Pehlivan, *Hukuka Giriş*, s. 10-15.

⁹⁰³ Toker, *Milliyetçiliğin Yasal Kaynakları*, s. 33.

⁹⁰⁴ Aybay, Aybay ve Pehlivan, *Hukuka Giriş*, s. 10-11.

⁹⁰⁵ Dal, *Anayasa Hukuku*, s. 2.

⁹⁰⁶ Dal, s. 2.

getirilmektedir. Böylece insanların ölüm sonrasındaki sonsuz hayattaki mutluluğa erişebileceğine inanılmaktadır. Din kuralları, bir yaratan ile insan arasındaki ruhani ilişkiyi düzenlemenin yanında ve ötesinde, insanlar arasındaki ilişkilerin dinamiklerini düzenlemektedir. Bu nedenle, din, sosyolojik açıdan insanlar arasındaki ilişkileri düzenleyen ahlak ve hukuk kuralları gibi toplumsal bir kurumdur⁹⁰⁷. Din kuralları, dinin yerine getirmeyi emrettiği bir hususu icra ve ifa etmemek veya yapmamayı emrettiği bir hususu yapmak şeklinde ihlal edilmektedir. İhlal karşısında, dinin yaptırımını, günah olarak nitelendirilen uhrevi bir karşılıktır. Ölüm sonrasındaki hayatta cezalandırılmayı da içermektedir. İnsanın bu tür yaptırımlardan kaçınmaya çalışması din kurallarını somutlaştırarak toplumsal düzenin tesis edilmesini ve devamını sağlamaktadır⁹⁰⁸.

Örf ve âdet kuralları, geçmişten beri yapılagelerek alışlagelen ve toplum nazarından bir kaide olarak beliren cinsten kurallardır⁹⁰⁹. Bunun yanında bir de görgü kurallarından söz edilebilir. Toplum, insanları rutin ve sıradan ilişkilerinde birtakım davranış kalıplarına göre hareket etmeye zorlamaktadır. Yüksek düzeyde ahlaki değerlerle bağlantısı bulunmayan bu davranış kalıplarına görgü kuralları denilmektedir. Örneğin, selamlaşmak, yaşlılara saygı göstermek, yeni tanışılan bir kişiyle el sıkışılması birtakım görgü kurallarıdır. Görgü kurallarına riayet etmeyen birisi, görgüsüz, saygısız, terbiyesiz olarak nitelenmekte; davranışları çirkin ve yakışsız olmakla suçlanmaktadır. Ahlak, din ve hukuk kuralları karşısında görgü kurallarının daha az önemli olduğu görülebilir. Bununla birlikte görgü kurallarının insan ilişkilerini düzenleyici rolü yok sayılmamalı ve küçümsenmemelidir⁹¹⁰.

3.2. Hukuk Kuralları

Hukuk kuralları, toplumda, insanların karşılıklı ilişkilerine düzen vermek amacıyla yetkili otoriteler tarafından ihdas edilmiş kurallardır. Hukuk kuralları, toplumsal düzeni meydana getiren kurallar arasında en önemli yeri tutmaktadır. Hukuk kurallarının varlığı, toplumsal yaşamın zorunlu bir sonucudur. Başlangıcında, toplumsal ortaklığın ortaya koyduğu toplum otoritesi yatmaktadır. Genellikle hukuk düzeni olarak ifade edilen toplumsal düzen, kamu otoritesi tarafından konulan ve riayet edilmesi zorunlu kuralların meydana getirdiği düzendir. İnsan toplumlarının küçüğünden büyüğüne, ilk çağlardaki ilkel olanlarından günümüz modern toplumlarına daima bir otorite hâkim olmuştur. İnsan toplumlarına, mutlak cihette bir tür otorite tarafından düzen verilmeye çalışılmıştır. Yönetim işlevini yerine getiren otoriteler, toplumun ihtiyaç duyduğu kimi hususları üzerlerine almışlardır. Otorite; insanların ihtiyaçlarını giderme, tehlikelere karşı güvenliği sağlama ve birbirleriyle olan ilişkilerini

⁹⁰⁷ Aybay, Aybay ve Pehlivan, *Hukuka Giriş*, s. 12.

⁹⁰⁸ Toker, *Milliyetçiliğin Yasal Kaynakları*, s. 34.

⁹⁰⁹ Dal, *Anayasa Hukuku*, s. 2.

⁹¹⁰ Aybay, Aybay ve Pehlivan, *Hukuka Giriş*, s. 12-13.

düzene sokma görevlerini üstlenmiştir. Üstlenilen bu görevlerin yerine getirilmesi sürecinde otorite tarafından ortaya konulan kurallara aykırı hareket edilmemesi ve kurallara uyulması otorite tarafından zorunlu kılınmıştır. Zorunluluğun doğal bir sonucu olarak kural ihlalleri yaptırıma tabi tutulmuştur. Bu noktayla bağlantılı olarak hukuk, bir toplumda yetkili otoritenin, o toplumda yaşayan insan ilişkilerini tanzim etmek amacıyla koymuş olduğu uyulması zorunlu kurallar bütünüdür. Hukuk kurallarının birlikte ve ahenkli bir şekilde işlediği düzene, hukuk düzeni denilmektedir. Hukuk düzeni, toplum düzeni tarafından içerilmekte ve hukuk kuralları toplum düzeninin bir kısım kurallarını meydana getirmektedir. Ancak toplumsal düzeni sağlayan ahlak, din ve görgü kuralları gibi diğer kurallardan farklıdır. Hukuk düzeni ve kurallarının meydana gelişi, ahenkli işleyişi ve uygulanması, bütünüyle yetkili otoritenin gözetim ve denetimi altındadır⁹¹¹.

Hukuk, insanların dış dünyaya yansıyan eylemleriyle ilgilenmektedir. Bu yansımalar, maddi eylemler olarak fiiller veya istenç açıklaması olarak irade beyanları üzerinden sonuç doğurmaktadır. Hukuk, insanların hukuk kurallarına uymalarına ve hukuk kurallarını ihlal etmemelerine dairdir. Bununla birlikte, toplum ve zaman fark etmeksizin çok çeşitli biçimlerde hukuk kurallarını ihlal eden davranışlarla karşılaşmaktadır. Bu nedenle hukuk kurallarına mugayir davranışların, örgütlü ve sistematik biçimde devletin zorlayıcı gücüyle karşılaşması öngörülmüştür. Yani, hukuk kurallarına uyup uymamak, insanların seçimi ve tercihine bırakılmamış; hukuk kurallarına uymak zorunlu kılınmıştır. Hukuk kurallarına uygun davranılmasının zorunluluk olması ve uyulmaması karşısında yaptırım rejiminin devreye girmesi hususu; hukuk kurallarını, toplumsal yaşamı düzenleyen din, ahlak ve görgü kurallarından ayırmaktadır. Örneğin din kurallarına riayet edip etmemesi insanın kişisel tutumuna veya inancına göre şekillenen bir konudur. Din kuralları konusunda, devletin zorlayıcı gücü söz konusu değildir. Ahlak ve görgü kurallarında da benzer bir durum mevcuttur. Ahlak ve görgü kurallarına aykırı hareket eden bir insan, ahlaksız, görgüsüz, saygısız şeklinde nitelenerek beğenilmeyen, hoş karşılanmayan, ilişki kurulması istenmeyen biri olarak addedilebilir. Ancak bu durum, devletin ilgi alanı dışındadır ve kişiyi ahlak ve görgü kurallarına riayet etmesi yönünde devletin zorlayıcı gücünün devreye girmesi söz konusu değildir⁹¹².

Hukuk kuralları dışındaki toplumsal davranış kurallarına mugayir davranışların karşılığı, kınama, herhangi bir ilişkiye girmeme gibi resmi olmayan tepkilerdir. Bu tepkiler karşısında insanların olası olarak vicdani bir rahatsızlık duymaları söz konusu olmaktadır. Buna karşılık, hukuk kurallarına uygun davranılmasını temin etmek için devletin yetkili organlarınca kişi üzerinden zorlama yolları öngörülmüştür. Kişiyi hukuk kurallarına uymaya ve bu kurallara aykırı davranmaktan kaçınmaya zorlayan uygulamalara genel olarak yaptırım (müeyyide) denilebilir. Bir toplumsal davranış kuralına uyulmasını sağlamak için devlet gücü devreye giriyorsa o kurala hukuk kuralı denilmektedir. Gelişmişlik düzeyi, iktisadi, toplumsal ve siyasal

⁹¹¹ Dal, *Anayasa Hukuku*, s. 3.

⁹¹² Aybay, Aybay ve Pehlivan, *Hukuka Giriş*, s. 13-14.

sistemi ne olursa olsun, her toplumda birtakım hukuk kuralları ve bu kuralları içeren hukuk düzeni vardır. Toplum olan yerde hukukun da olduğunu ifade eden “ubi societas ibi ius” şeklindeki Latince özdeyiş bu noktayı açıklamaktadır⁹¹³.

Hukuk kurallarının devlet tarafından yaptırıma bağlanmış olması, onu, diğer toplumsal davranış kurallarından ayırt etmekle birlikte hukuk kuralları ile ahlak, din ve görgü kuralları bütünüyle bağlantısız değildir. Hukuk kuralları ile ahlak, din ve görgü kuralları arasında kimi paralellikler ve ilişkiler vardır. Örneğin bazı görgü kuralları, hukuk kuralı niteliği kazanmıştır. Bu durumda, görgü kuralı, bir yaptırıma bağlanarak hukuk buyruğu haline gelmiştir. Örneğin, bireylerin yaş ve rütbe nedeniyle kendinden üst durumdaki kişilere karşı saygılı davranması gerektiği konusundaki görgü kuralı kimi askeri kanunlarda düzenlenerek hukuk kuralı mahiyeti ve etkisi kazanmıştır. Konuya ahlak kuralları çerçevesinden bakıldığında, kimi durumlarda, ahlak kuralının aynı zamanda hukuk kuralı olarak düzenlendiği görülmektedir. İnsanların birbirleriyle hakkaniyete ve eşitliğe dayalı ilişki kurması gerektiği konusundaki ahlak kuralı, 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu’nda amirlerin, maiyetindeki memurlara hakkaniyet ve eşitlik içinde davranması gerektiği şeklinde hukuk kuralı olarak düzenlenmiştir⁹¹⁴. Benzer şekilde muhtelif görgü ve ahlak kuralları, anayasa hükümlerinin dolaylı olarak özünü ve/veya dolaylı olarak hükmün kendisinde benimsenmiştir.

Toplumsal yaşamı düzenleyen ahlak, din ve hukuk kuralları ilkel toplumlarda birbiriyle bütünleşmiş durumdadır. Alanları ve işlevleri, tam olarak birbirinden ayrılmamıştır. Toplum gelişim gösterdikçe, din kuralları hukuk düzeni içerisinden ayrılmakta ve kendi kutsal konumuna çekilmektedir. Bununla birlikte devletin yönetim şekline göre, hukuk kuralları din kurallarını koruması altına alarak bazılarını riayet edilmeyi zorunlu hale getirebilmektedir. Diğer taraftan ahlak kuralları ile hukuk kuralları arasındaki kuvvetli bağ, gelişmiş toplumlarda da devam etmektedir. Kimi durumlarda, hukuk, ahlak kurallarını hukukileştirerek riayet edilmesi zorunlu hukuk kuralları haline getirmektedir⁹¹⁵.

3.3. İdeoloji ve Hukuk

Hukuk sözcüğünün anlamı, kullanıldığı kontekse göre çeşitlik göstermektedir⁹¹⁶. Gündelik dilde ve bilim dilinde farklı anlamlara gelecek şekilde kullanılmaktadır. Hukuk sözcüğü, gündelik dilde, bazen, iki kişi arasındaki tanıdık olma halini, dostluğu ve hatırı ifade etmek için ‘onunla hukukumuz eskidir’ deymi üzerinden kullanılmaktadır. Başka bir kullanımda hukuk, hak sözcüğü yerine kullanılmaktadır. Tekil bir sözcük olan hukuk kavramı, Arapça’da hak sözcüğünün çoğuludur. ‘Başkasının hukukuna saygı göstermeliyiz’ şeklindeki deyim

⁹¹³ Aybay, Aybay ve Pehlivan, *Hukuka Giriş*, s. 14-15.

⁹¹⁴ Aybay, Aybay ve Pehlivan, s. 21-23.

⁹¹⁵ Toker, *Milliyetçiliğin Yasal Kaynakları*, s. 35-36.

⁹¹⁶ Gözler, *Hukuka Giriş*, s. 57.

başkalarının haklarına saygı gösterilmesi gerektiğini anlatmaktadır. Bir başka kullanımıyla hukuk, bir öğretim ve araştırma konusudur ve bir uğraşın/mesleğin adıdır⁹¹⁷. Ayrıca, bazen, hukuk denildiği zaman özel hukuk anlaşılmaktadır. Bu anlamıyla hukuk, idari, cezai ve kamusal olanın zıttı olarak kabul edilmektedir. Bazı durumlarda da hukuk, “bağlayıcı kurallar sistemi” anlamında kullanılmaktadır⁹¹⁸.

Hukuk kavramını açıklayan yaklaşımlar, iki büyük grup altında toplanabilir. İlk grup hukuka, biçimci yaklaşırken; ikinci grup özcü yaklaşmaktadır⁹¹⁹. Biçimci yaklaşıma göre kurallar, içeriklerinden soyutlanarak genel biçimde belirlenmelidir. Kurallar ancak bu yöntemle belirlendiklerinde gerçek bir kural niteliği kazanmaktadır. Bir kuralın içeriği kuralın belirlenmesine etki ederse kural evrenselliğini ve tümelliğini yitirerek kural olmaktan çıkmaktadır. Kurallar, içerikten soyutlanmış kalıp şeklinde olmalıdır. Kant’ın kesin buyruk kuramı, buna en iyi örnektir. Kant, “öyle hareket et ki, hareketine esas olan ilkenin genel bir ahlak kanunu olmasını isteyebilesin” kesin buyruğuyla içeriksiz ve biçimci bir yaklaşım sergilemektedir. Biçimci yaklaşımın tersi bir kavrayışa sahip olan özcü yaklaşım, kuralın biçiminden ziyade, kuralın nedenlerine, konusuna ve amacına önem vermektedir. Bu yaklaşıma göre insan iradesi, ahlak ve hukuk gibi kurallar alanında büyük öneme sahiptir. İnsanın irade özgürlüğünün kabul edilmesi, irade sahibi insanın hareketlerine değerler yüklenmesini sağlamaktadır. İnsanın hareketlerinin değerlendirilmesi noktasında, hareketinin sonucundan ziyade, hareketi gerçekleştiren iradenin hareketi neden gerçekleştirdiği ve amacının ne olduğu önem kazanmaktadır. Özcü yaklaşımın perspektifinde, herhangi bir alanda kural koyan irade ister Tanrı ister devlet ister başka bir egemenlik kaynağı olsun, koyduğu kuralın nedenini, amacını ve gerekçesini açıklayarak bu kurala bir ruh vermeye çalışmaktadır⁹²⁰.

Hukuk hakkındaki biçimci kuramlar, hukuk düzeninin muhtevasına önem vermeden onu pür biçimsel unsurlar doğrultusunda ele almaktadır. Biçimci kuramlarda iki unsur öne çıkmaktadır. Birincisi “norm” kavramı, ikincisi “en yüksek egemenlik sahibi” kavramıdır⁹²¹. Fransızca *norme* kelimesinden gelen norm kavramı, sözlükte, “yargılama ve değerlendirmenin kendisine göre yapıldığı ölçüt, uyulması gereken kural” şeklinde tanımlanmaktadır⁹²². Norm, bir şeyin olması veya yapılması gerektiği manasına gelen bir kuraldır. Bu yönüyle norm, emir veya buyruk niteliği taşımaktadır. Bununla birlikte, norm sadece emir değil, aynı zamanda yetkilendirme niteliğine sahiptir. Norm sayesinde, bir kişiye, başkasına emir verme yetki ve yeterliliği bahşedilmektedir. Örneğin bir devletin anayasası, belirli bir gruba veya kişiye genel norm olarak yasalar çıkarma yetkisi verebilmektedir. Son olarak norm, izin verme işlevini de yerine getirmektedir. Bir normla, bir kişinin, böyle bir izin verilmeseydi normal şartlar altında yasak

⁹¹⁷ Aybay, Aybay ve Pehlivan, *Hukuka Giriş*, s. 63-64.

⁹¹⁸ Gözler, *Hukuka Giriş*, s. 57.

⁹¹⁹ Hirşt, *Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi Dersleri*, s. 108.

⁹²⁰ Hirşt, s. 66-67.

⁹²¹ Hirşt, s. 110.

⁹²² *Türkçede Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019, “Norm” Maddesi,

olan bir davranışta bulunmasına izin verilebilir. Örneğin, insan öldürmeyi yasaklayan genel bir norm vardır. Fakat genel normu sınırlayan daha özel bir normla, insan öldürme fiilinde meşru savunma gibi hukuka uygunluk nedeni meydana getirilmiştir. Nihayetinde normun iç işlevinden söz edilebilir. Bunlar; emir ya da buyruk bildirme, yetkilendirme ve izin vermedir. Norm kavramı, bir şeyin yapılması gerektiği manasında genel bir kural çerçevesinde düşünüldüğünde, onun olması gereken anlamında normatif işlevi ortaya çıkmaktadır⁹²³. Norm kavramı, “kural, ilke, kanun ve model” manasına gelmektedir. İnsan iradesinin çıktısı olan hukuk normu, belirli bir davranışı emreder, yasaklar veya bu davranışa izin veya yetki vermektedir⁹²⁴.

Biçimci kuramların ikinci unsuru olan en yüksek egemenlik sahibi kavramı, şemsiyesi altında üç kavramı barındırmaktadır. Bunlar tanrı, hükümdar ve ulus kavramlarıdır. Hukukun sadır olduğu kaynak, bu kavramlar çerçevesinde kavranmıştır. Hukukun tanrısal bir emir olduğu düşüncesinde tanrı, en güçlü olanın iradesi düşüncesinde hükümdar, ulusun genel iradesi düşüncesinde ulus öne çıkmıştır. Hukukun tanrısal bir emir olduğu düşüncesi, en yüksek egemenlik sahibinin tanrı olduğu düşüncesinden doğmaktadır. Hukukun tanrısal bir emir oluşuyla emredici iradenin Tanrı olması vurgulanmaktadır. Üstün astına verdiği emir gibi Tanrı'nın iradesi emir anlamına gelmektedir. Bu emirler karşısında muhatabın iradesinin herhangi bir önemi yoktur. Hukukun en güçlü olanın iradesi olduğu düşüncesiyle, odak Tanrı'dan uzaklaşmakta, irade sahibi olarak bu dünyada yaşayan insanlar veya belirli bir topluluk kastedilmeye başlanmaktadır. Hukukun en güçlü olanın iradesi olduğu düşüncesinde, en güçlü olanın kim olduğu sorusu gündeme gelmektedir. Hukukta en güçlü olanla siyaset alanında en güçlü olan kastedilmektedir. Hukukta en güçlü kişi, belirli bir zamandaki belirli bir yerde ve belirli bir insan topluluğunda siyaset arenasında en güçlü olandır. En güçlü olan bir tiran veya hükümdar olabilir. Buna göre hükümdar ne derse hukuk odur. Uyruklar, hükümdarın, yani, en güçlü olanın iradesine tabi olan fertlerdir. Hükümdarın, keyfiyetine bağlı olarak hukuk ihdas etmesini eleştiren on sekizinci yüzyıl düşünürleri başka bir hukuk kavramını ileri sürmüşlerdir. Hukukun ulusun genel iradesi olduğu düşüncesi Rousseau'nun genel irade kavramından filizlenmiştir. Buna göre irade ne Tanrı'dan ne de en güçlü olandan kaynaklanmaktadır. Asıl irade ulusun iradesidir⁹²⁵.

Hukuk hakkındaki özcü kuramlar, hukukun çerçevesini biçimsel olarak çizmek yerine hukuk düzeninin sahip olması gereken çeşitli unsurları hukukun içeriğine dahil etmektedir. Özcü teoriler hukuku farklı ölçüt ve unsurlar bağlamında ele almaktadır. Bazı düşünürler hukuk kurallarını zorlayıcı niteliğiyle, kimileri ölçüt aldığı doğruluk kavramıyla, kimileri saf aklın

⁹²³ Hans Kelsen, “Saf Hukuk Kuramı Nedir”, Çev. Kasım Akbaş, *Hukuk Kuramı*, Cilt 5, Sayı 3, Eylül-Aralık 2018, s. 102-103.

⁹²⁴ Gözler, *Hukuka Giriş*, s. 57.

⁹²⁵ Hirş, *Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi Dersleri*, s. 110-120.

ürünü olmasıyla, kimileri hukuk duygusuyla, kimileri belirli bir amaca uygun olmasıyla bağlantılı olarak tanımlamaktadır⁹²⁶.

Gözler, hukukun temeli hakkındaki fikirleri “hukuku bilinçli bir iradenin ürünü sayan görüşler” ile “hukuku irade dışı sayan görüşler” olarak ikiye ayırmıştır⁹²⁷. Hukuku bilinçli bir iradenin ürünü sayan görüşler kendi içinde üç gruba ayrılmaktadır. Birinci grup, hukukun kaynağını ilahi iradeye, ikincisi beşerî iradeye, üçüncüsü genel iradeye dayandırmaktadır. Hukuku irade dışı sayan görüşler, hukukun kaynağının bilinçli irade olduğu iddiasını reddetmektedir. Hukuk kaynağı belirli bir otoritenin ürünü değildir. Bu görüşler de kendi içinde üç gruba ayrılmaktadır. Birinci grup düşünürler doğal hukukçulardır. İlk çağ doğal hukukçuları, hukukun insanın fiziki ve biyolojik tabiatından kaynaklandığını iddia etmişlerdir. Orta Çağ doğal hukukçuları, hukukun Tanrı’dan kaynaklandığını iddia etmişlerdir. Yeni çağ doğal hukukçuları, hukukun insan aklından kaynaklandığını iddia etmişlerdir. Hukuku irade dışı sayan ikinci grup düşünürler, tarihçi hukuk okulunun düşünürleridir. Bu görüşe göre hukuk, halkın ruhunda tarihsel süreç içerisinde sessiz ve sekteye uğramadan oluşmaktadır⁹²⁸. Tarihçi hukuk okulu örf ve âdet hukukuna vurgu yapmış, hukukun toplumsal boyutuna dikkat çekmiş ve hukuk ile toplumsal yaşam koşulları arasındaki ilişkiye odaklanmıştır. Bu görüşün en ünlü temsilcisi Fredrich Carl Von Savigny’dir. Ona göre tarihten yalıtılmış bir hukuk ve ülkenin kendine özgü şartlarından bağımsız hukuki düzenlemeler başarısız olmaya mahkûmdur. Bir ulusun hukuku, aynı dili ve diğer kültürel niteliklerinde olduğu gibi halk ruhundan doğmaktadır. Bu nedenle örf ve âdet hukuku, hukukun en temel kaynağıdır. Hukukun, evrensel ve bütün ulusları kapsayan bir seviyeye ulaşmasının imkânı yoktur. Bir ulusun kendine özgü ulusal kimliği hukukuyla oldukça bağlantılıdır⁹²⁹. Hukuku irade dışı sayan üçüncü grup düşünürler, sosyolojik hukuk yaklaşımının düşünürleridir. Buna göre toplumsal bir boyuta sahip olan hukuk, toplumun içinde kendiliğinden var olmaktadır. Hukuk kuralları, toplum nazarında etkili olmakta ve toplum tarafından fiilen uyulmaktadır⁹³⁰. Hukukun kaynağına yönelik Gözlerin sınıflandırması, Hirst’in sınıflamasıyla benzerlik göstermektedir. Gözler’in hukuku bilinçli irade ürünü sayan görüşler kategorisi, Hirst’in biçimci kuramlarıyla; hukuku irade dışı sayan görüşler kategorisi özcü kuramlarıyla örtüşmektedir.

Hukukun özcü kuramları ve hukuku irade dışı sayan görüşler açık bir şekilde göstermektedir ki hukukun toplumsal ve sosyolojik boyutu vardır. Hukuk, toplumsal unsurlardan etkilendiği gibi toplumsal unsurları da etkilemektedir. Bu da hukukun ideolojik boyutunun olduğunu ve/veya olabileceğini göstermektedir. İdeolojik unsurlar hukukun anayasa, yasa ve

⁹²⁶ Hirst, s. 146-147.

⁹²⁷ Gözler, *Hukuka Giriş*, s. 227.

⁹²⁸ Gözler, s. 241.

⁹²⁹ Işıktaç, *Hukuk Felsefesi*, s. 208-210.

⁹³⁰ Gözler, *Hukuka Giriş*, s. 241.

teamüllerinin içine kendiliğinden ve/veya kasten, yerleşmiş ve/veya yerleştirilmiştir. Milliyetçilik de bu ideolojilerden birisidir.

İdeoloji, “siyasi veya toplumsal bir öğreti oluşturan, bir hükümetin, bir partinin, bir grubun davranışlarına yön veren politik, hukuki, bilimsel, felsefi, dini, moral, estetik düşünceler bütünü” olarak tanımlanmaktadır⁹³¹. İdeoloji kavramının kullanılmasının uzak bir geçmişi yoktur. İdeoloji kavramı, 1796’da, Destutt de Tracy tarafından icat edilmiştir. Başlangıçtaki kullanımı ideolojinin etimolojik anlamına karşılık gelen *düşüncelerin bilimi* şeklinde olmuştur. Yani biyoloji, psikoloji gibi ideoloji de düşüncelerin bilimi şeklinde esasen tarafsız, yansız bir şekilde ele alınmıştır. İdeolojiye yüklenen bu tarafsız ve olumlu anlam süreç içerisinde değişmiştir. İdeoloji kavramına, kalıcı ve olumsuz anlam, on dokuzuncu yüzyılda Karl Marx’ın yazdıklarıyla eklemlenmiştir⁹³². İdeoloji kavramı, muhtelif anlamlarla ilişkilendirilmiştir. Kavram politik bir inanç sistemi, siyasi fikirler topluluğu, yönetici sınıfın fikirleri, belirli bir kesimin dünya görüşü, sınıfsal ve sosyal çıkarları görünür kılan siyasi fikirler, yanlış bilinci sömürülenlere ve baskı altındakilere yayan düşünceler, kişileri toplumsal bir bağlam içine yerleştiren ve ortak bir aidiyet hissi meydana getiren düşünceler, bir siyasi sistemi meşrulaştırmak amacıyla resmi zeminde imtiyaz verilmiş düşünceler kümesi, siyasi doktrin, sistematik ve soyut nitelikli siyasi idealler bütünüyle ilişkilendirilerek kullanılmaktadır⁹³³.

Hukukun mevcut iktidar yapısıyla güçlü bir ilişkisi vardır. Bu ilişki, hukukun, toplumsal kontrol araçlarından biri olarak algılanmasının nedenlerinden biridir. Olağan koşullarda, hukuk, iktidar sistemini sorgulamaktan uzaktır. Oysa hukukta tecessüm eden iktidarın sorgulanması gerekmektedir. Mevcut iktidar sistemi içerisinde hem iktidar sahipleri hem de iktidara sahip olanlar müşterek bir ideolojiyi paylaşmaktadır. İdeoloji, bütünleştirici fikirler bütünüdür. Mevcut toplumsal gerçekliğin çeşitli dayanaklar doğrultusunda tanımlanmasını ve bu gerçekliğe uyan veya uymayan durumların gerekçelerini sağlamaktadır. İdeoloji, mevcut toplumsal durumun gerçekliği ne olursa olsun, bu toplumsal gerçekliğin koşulları doğrultusunda tutum takınılması için direktif ve emir verici işlev görmektedir. İdeoloji, kendi perspektifini, tutum, söylem ve çeşitli metinler aracılığıyla dışa vurmaktadır⁹³⁴. İdeolojinin kendini dışa vurduğu metinlerden bir kısmı da hukuki metinler, daha özel bir ifadeyle anayasalardır.

İdeoloji, siyasal katılım ve siyasal faaliyetle yakından bağlantılıdır. İdeoloji, kişileri belirli bir anlam doğrultusunda örgütlemekte ve siyasal bir programın amaçları doğrultusunda özne haline getirmektedir. Hâkim ideoloji, mevcut ve istediği durumu ideal, kabul edilebilir ve tercih edilebilir olarak sunmaktadır. Bu yöntemle, kişiler, ideolojinin hedeflerini rasyonelleştirmektedir. İdeoloji, insanların ikna edilmesinde oldukça elverişli bir araçtır.

⁹³¹ *Türkçede Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğü*, “İdeoloji” Maddesi.

⁹³² Heywood, *Siyaset*, s. 61.

⁹³³ Heywood, *Siyasi İdeolojiler*, s. 7.

⁹³⁴ Mehmet Tevfik Özcan, *Hukuk Sosyolojisine Giriş*, İstanbul, On İki Levha, 2019, s. 144-146.

Pozitif hukuk sistemi, ideolojik nitelik ve içerikteki bir sistemdir. Hukuk sisteminin kendisi düşünüldüğünde, genel bir bakış açısıyla, bundan, şeklen yürürlükte bulunan hukuk normlarının sistematik bilgisi akla gelmektedir. Hukuk normları, kendi içinde ikiye ayrılabilir. Birinci tür kurallar, insanlar arasındaki olması ve olmaması istenen ilişkileri düzenleyen kurallardır. İkinci tür kurallar, birinci kurallara riayet edilmemesi durumunda ihlal edenin karışılacağı yaptırımı düzenleyen kurallardır. Hukuk düzeni içinde birincil kurallar düşünüldüğünde insan zihninde uyanan imge, bir toplum imgesidir. Yani riayet edilmesi ve karşı gelinmemesi gereken kuralların hüküm sürdüğü bir toplum düzenidir. Duncan Kenndy'e göre hukuk eğitimi, hukuksal otoriteye ve rutin düzene tabi olmayı öğretmekte ve hukuk sistemine uygun düşen toplum imgesini benimsetmektedir⁹³⁵. Ona göre hukuk fakülteleri son derece politik yerlerdir. Hukuk ve onun eğitimi, devletin hiyerarşik yapısına insanların gönüllü katılımını sağlayan ideolojik bir eğitimidir⁹³⁶.

Hukukun tarafsızlıkla, bireysel ve grupsal menfaatlerden bağımsız olarak hukuk kurallarıyla sınırlı olarak düşünülmesi hukuka ve hukukçulara ideoloji üstü bir konum temin etmiştir. Oysa hukuk düzeninin bilgisi, hukuk ideolojisine dayanmaktadır. Hukuk ideolojisi de hukuk politikalarına kaynaklık etmektedir. İdeolojik hukuk, insanları, etkili bir rasyonellikte doğruluğuna ikna ederek toplumu bütünleştirmeyi hedeflemektedir⁹³⁷.

3.4. İktidar ve Hukuk

İktidar kavramı, sosyal bilimcilerin ve özellikle de siyaset bilimcilerin odağında olan bir kavramdır. Günümüzde, iktidar kavramı, siyasi konuların merkezinde ve siyasal süreçlerin anlaşılmasında ve açıklanmasında anahtar kavram olarak kabul görmektedir. Bernard Russel, enerji kavramının fizik bilimindeki öneminin derecesini, iktidar kavramının sosyal bilimlerdeki önemine benzetmektedir. Modern siyasette, iktidar, odak noktası haline gelmiştir⁹³⁸. İktidar kavramının hukuk ile ilişkisi de yadsınamayacak ölçüdedir. Özellikle, anayasaların yapılması ve değiştirilmesi sürecine hâkim olan asli kurucu iktidar ve tali kurucu iktidar kavramları, siyasal iktidarın anayasalar başta olmak üzere hukuki araçlarla meşruluk üretmeleri ve bir tür iktidar içeren ulusal egemenlik kavramı, hukuk ile iktidar arasındaki ilişkiyi ortaya koyan önemli hususlardır.

İktidar, en geniş anlamıyla arzu edilen sonuca ulaşma kabiliyetidir. Kimi zaman, bir şeyleri yapmaya ilişkin güç olarak açıklanmaktadır. Bu geniş tanım, bireysel zeminde kişinin kendini hayatta tutma tutabilme yeteneğinden hükümetin iktisadi anlamda gelişmeyi sağlayabilme

⁹³⁵ Özcan, s. 154-155.

⁹³⁶ Duncan Kenndy, "Legal Education and the Reproduction of Hierarchy", *Journal of Legal Education*, Cilt 32, Sayı 4, 1982, s. 591.

⁹³⁷ Özcan, *Hukuk Sosyolojisine Giriş*, s. 155-156.

⁹³⁸ Münci Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 2012, s. 49.

kudretine kadar pek çok şeyi kapsayan geniş bir spektruma karşı gelmektedir⁹³⁹. Başka bir geniş tanımlamaya göre iktidar, başkalarının davranışları üzerinde etki sahibi olma ve onların davranışlarını kontrol etme olanağıdır. Buna göre eğer bir kimse, diğerlerinin davranışlarını kendi etki ve kontrolüyle kendi istediği şekilde yönlendirebiliyorsa iktidar sahibidir⁹⁴⁰. Weber'e göre iktidar, toplumsal ilişki içinde var olan, dayandığı temel ne olursa olsun, kişinin, kendi iradesini, direnişle karşılaşsa bile yürürlüğe koyması anlamına gelmektedir. İktidar, birisinin kendi iradesine uyulmasını talep etme imkânı sağlamaktadır⁹⁴¹.

İktidarın geniş tanımları doğrultusunda, iktidar olgusuna toplumsal yaşamın her aşamasında ve türlü grup ilişkisinde rastlamak mümkündür. Bir ailede ebeveynlerin çocukları üzerindeki etki ve kontrol kudreti ile bir çete başının çetesi üzerindeki etki ve kontrol kudreti benzer şekilde geniş kapsamlı iktidar tanımının çerçevesi içine girmektedir. Diğer taraftan dernek, sendika ve siyasi parti gibi farklı büyüklüklerdeki pek çok oluşumda iktidar olgusu açıkça yer almaktadır⁹⁴². Dolayısıyla sosyal ve siyasal iktidar kavramlarını birbirinden ayırmak gerekmektedir. Bu ayrım konusunda iki farklı yaklaşım farklı gerekçelerle birbirine karşı çıkmaktadır. İlk yaklaşıma göre bir yerde insan davranışlarını etkileyen bir etken varsa orada iktidar vardır ve dolayısıyla burada siyaset biliminin inceleme alanına giren bir konu vardır. Bu yaklaşıma göre insan toplulukları içinde kaynakları, görünüş ve ortaya çıkış nedenleri ve kapsamaları ne olursa olsun iktidar olgusu siyasi analizin kapsamına girmektedir. Yani, iktidar en geniş anlamıyla sosyal iktidara karşılık gelmektedir. Bu yaklaşım, siyaset bilimini bir nevi iktidar bilimi haline getirmektedir. İkinci yaklaşım, birinci yaklaşım gibi iktidar kavramını geniş çerçevede ele almamakta ve onun sınırlarını çizmektedir. Bu yaklaşıma göre iktidar herhangi bir iktidar değildir. İktidar, siyasal faaliyetle son derece ilgilidir ve iktidar esasen siyasal iktidardır⁹⁴³. Siyaset bilimi açısından, iktidar daha çok siyasal alanla ilgiliyken, bizim çalışmamızda, çalışmamızın temel konusu milliyetçilik söz konusu olduğunda siyasal iktidar kadar sosyal iktidar da önemli işlevler görmektedir. Siyasal iktidarın, ideolojik saiklerle anayasalara yerleştirdiği milliyetçi unsurlar; etkileyip biçimlendirdiği ulus üzerinde kimi sosyal iktidar odakları tarafından da kullanılmakta ve milliyetçiliği pekiştirici işlevler görebilmektedir.

Sosyal iktidar hükümet, devlet, parti, politik süreçler gibi konularla doğrudan ilişkili olmayan, daha çok sivil toplumda kendini gösteren etkileme, yönlendirme ve dediklerini yaptırma gibi durumları içermektedir. Bir futbol otoritesinin futbolla ilgili söylediklerine önem verilmesi, bir antrenörün talimatlarını sporcuların yerine getirmesi, bir şirketin genel müdürünün söylediklerine çalışanların itaat etmesi sosyal iktidara örnektir. Sosyal iktidar ilişkisi,

⁹³⁹ Heywood, *Siyaset*, s. 9.

⁹⁴⁰ Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, s. 49

⁹⁴¹ Max Weber, *Basic Concepts in Sociology*, Çev. H. P. Secher, New York, Citadel Press, s. 2002, s. 117.

⁹⁴² Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, s. 50

⁹⁴³ Kapani, s. 50-51.

genellikle, birbiriyle tanışık ve yüz yüze ilişki kuran insanlar arasında gerçekleşmektedir⁹⁴⁴. Sosyal iktidarın bu çerçevesi Foucault'nun iktidarın her yerde olduğu iddiasını aklı getirmektedir. Foucault iktidarı şu çerçevede ele almıştır:

“İktidar her yerde hazır ve nazırdır: Ama bu, her şeyi yenilmez birliğinin çatısı altında kümeleştirme ayrıcalığına sahip olmasından değil, her an, her noktada, daha doğrusu bir noktayla bir başka nokta arasındaki her bağıntıda ürüyor olmasından kaynaklanır. İktidar her yerdedir; her şeyi kapsadığından değil, her yerden geldiğinden dolayı her yerdedir. Ve iktidar, sürekli, tekrara dayalı, cansız, kendi kendini yeniden üreten her şeyiyle, tüm bu hareketliliklerden yola çıkarak beliren, bunların her birini destek alan ve geri dönerek onları sabitleştirmeye çalışan genel bir sonuçtur...İktidar bir kurum, bir yapı değildir; bazılarının baştan sahip olduğu belirli bir güç değil, belli bir toplumda karmaşık bir stratejik duruma verilen addır”⁹⁴⁵.

İktidar, genel itibarıyla siyasi tarafıyla ele alınan bir kavramken, Foucault iktidar kavramını farklı bir yöntemle çok yönlü ve muhtelif unsurlarla birlikte ele almıştır. Ona göre iktidar, çok boyutludur ve pek çok ilişkinin bünyesine dahil olabilmektedir. Foucault, iktidarı; özne, bilgi, söylem ve beden unsurlarıyla birlikte açıklamaktadır. Ona göre özne kavramının derinlemesine incelenmesi iktidar kavramının analiz edilmesiyle mümkündür. Özne, iktidar tarafından inşa edilmekte ve biçimlendirilmektedir. Modern iktidar, özneyi kendine bağımlı kılarak disipline edici ve denetleyici bir rol oynamaktadır. İktidarın, bilgi kavramıyla ilişkisinde de karşılıklı ilişkiye rastlanmaktadır. İktidar ve bilgi birbirine eklemlenerek birbirini destekleyici ve üretici işlev görmektedir. Bilgi iktidar tarafından yayılmakta, tahakküm altına alınmakta ve iktidarın eylemlerini meşrulaştırıcı bir unsur olarak kullanılmaktadır. Bilgi, iktidar tarafından kendi eylemlerini topluma kabul ettirmek maksadıyla organize edilmektedir. Bu noktada, iktidar söylemle işlemektedir. Bilgi ve gücü kapsayan söylem, iktidarın kurucu unsurlarındandır. Söylemin olmadığı bir alan düşünmek mümkün değildir ve iktidar söylem aracılığıyla yayılmaktadır. Son olarak Foucault, beden ve iktidar ilişkisinde biyoiktidar kavramına odaklanmıştır. Bu kavramla iktidarın bedenler üzerindeki inşai rolünü öne çıkarmaya çalışmıştır. Nihayetinde, Foucault, iktidarı her türlü sosyal ilişkinin dinamikleri içinde kendine yer bulan bir kavram olarak tarif etmiştir⁹⁴⁶.

Foucault'nun salt siyasal çerçevenin dışına çıkartarak, kapsayıcı ilişkiler ağı bağlamında ele aldığı ve söylemsel olarak tarif ettiği iktidar kavramının, merkezi olmayan dağınık haline karşıt biçimde; iktidarın maddi yönünü öne çıkaran, güç birliğine vurgu yaparak yoğunlaştığı alanların olduğunu savunan görüşler mevcuttur. Bu noktada, kapsamlı bir iktidar analizinde,

⁹⁴⁴ Atilla Yayla, *Siyaset Bilimi*, Ankara, Adres Yayınları, 2017, s. 26.

⁹⁴⁵ Michel Foucault, *Cinselliğin Tarihi*, Çev. Hülya Uğur Tanrıöver, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2007, s. 72.

⁹⁴⁶ Ayşe Derya Saraçoğlu, “Michel Foucault'nun İktidar Kavramı”, *International Social Sciences Studies Journal*, Cilt 8, Sayı 97, 2022, s. 1527-1532.

iktidarın mikro ve makro işleyişinin anlaşılması gerekmektedir⁹⁴⁷. Birbirini ortaya çıkaran ve güçlü ilişkiler içinde bulunan makro ve mikro iktidar kendine özgü nitelikler taşımaktadır⁹⁴⁸. Makro iktidar, herhangi bir kurum ve yapıya ihtiyaç duyarken; mikro iktidar, düzensiz niteliğiyle herhangi bir yapı ve kurumsallaşmaya ihtiyaç duymamaktadır. Mikro iktidarın kurumsallaşma ve hukuk yaratma sürecine girmesi, onun makro iktidara dönüşmeye başladığının göstergesidir⁹⁴⁹.

Makro iktidar, devletle birlikte ortaya çıkmıştır. Makro iktidar süreci, normativizmin kişiselleşmesini temsil etmektedir. Normativizmin kişiselleşmesi, sosyal ilişkileri belirleyen ve tanzim eden kuralların, bir kişi veya grubun menfaatleri doğrultusunda dayatılarak bu kurallara koşulsuz uyulması prensibinin yaratılmasıdır. Bu çerçevede makro iktidar; mikro iktidarın, onu tatbik eden kişi ve gruplarca korunması, genelleştirilmesi ve devamlılığının sağlanması süreci olarak tanımlanabilir. Makro iktidar süreci, kurumların ve kurumsallığın dondurulması olan bürokrasi ile kuralların ve kuralsallığın dondurulması olan hukuku yaratmaktadır. Hukuk yaratıldığında, iktidar, makro düzeyde işlemeye başlamaktadır. Mikro iktidar, birtakım kurallarla kayıtlı olmayan ve normatif olmayan ilişkisel bir iktidar sürecine karşılık gelmektedir. Makro iktidar, kendini, sosyal ilişkilerde yukarıdan, dikey ve somut olarak dışa vururken; mikro iktidar aşağıdan ve yatay olarak dışa vurmaktadır. Bu bakımdan makro iktidara hem kamusal hem de özel alanda rastlanabilirken; mikro iktidara kamusallaşmayan özel alanda rastlanmaktadır. Makro iktidarın yani hukukun nüfuz edemediği veya etkisiz kaldığı bir alanda; mikro iktidar bireyler arasında kurulan tahakküm ilişkisinin kendisi olarak işlemektedir⁹⁵⁰.

Hukuk, makro iktidarın işletim sistemidir. İktidar ve hukuk ilişkisi kurulurken büyük çoğunlukla makro iktidar kastedilmektedir. Çünkü hukuk, makro iktidarın alanında yaratılmaktadır. Ancak, kendisini mikro iktidar alanında da göstermektedir. Mikro iktidarın mevcudiyetinde, makro iktidarın işletim sistemi olan hukukun ve onun belirlediği eğitim ve kültür yapısının rolü oldukça önemlidir. Hukuk ve makro iktidar alanının desteklemediği dönüşümler, mikro iktidar alanında ne kadar desteklenirse desteklensin makro düzeyde etki yaratma kudretine erişemeyecektir⁹⁵¹. Mikro iktidar, makro iktidarın toplumsal katmanların en ücra köşelerine sızan bir sürece karşılık gelirken; hukuk bu sürecin koruyuculuğunu yapmaktadır. Bu yönüyle mikro iktidar, makro iktidarın mikro görünümü olarak onu yeniden üretmekte ve güçlendirmektedir⁹⁵².

⁹⁴⁷ Mustafa Doğruol, *Michel Foucault'nun İktidar Çözümlemesinin Maddeci Bağlamda Tartışılması* (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2019 (<https://tez.yok.gov.tr>, Tez No556323), s. 2-3.

⁹⁴⁸ İ. Uğur Esgün, "Makro İktidar, Mikro İktidar ve Hukuk", *Birikim*, Sayı 118, Şubat 1999, s. 31.

⁹⁴⁹ Esgün, s. 26.

⁹⁵⁰ Esgün, s. 31-32.

⁹⁵¹ Esgün, s. 26.

⁹⁵² Esgün, s. 33.

Siyasal iktidar, siyasal sistemin devlet, hükümet, meclis ve bakanlıklar gibi unsurlarıyla bağlantılı olarak kendisini göstermektedir⁹⁵³. Siyasal iktidarın çeşitli ayırt edici nitelikleri vardır. *Birincisi*, siyasal iktidarın kapsamının genişliğidir. Siyasal iktidar, sosyal iktidardan farklı olarak bütün bir ülkeyi kapsar. Sosyal iktidar belirli bir grup çerçevesinde işlev görürken, siyasal iktidar ulusal topluluğun bütünü üzerinde işlev görmektedir. Öyle ki siyasal iktidar, bir ülke içinde yaşayan bütün insanları bağlayıcı kararlar alarak bunları yürütme yetkisine haizdir. *İkincisi*, siyasal iktidarın diğer iktidar türleri arasından eşitlikten ziyade hiyerarşik bir durumun söz konusu olmasıdır. Siyasal iktidar, ülke içindeki en üstün iktidardır. Bu nedenle kimi sınırlar içinde iradesini başkalarının iradesine hâkim kılma, başkalarının davranışlarını kontrol etme ve son sözü söyleme salahiyetine sahiptir. *Üçüncüsü*, siyasi iktidarın fiziksel kuvvet ve zor kullanma gücüne sahip olmasıdır. Fiziksel kuvvet ve zor kullanma yetkisi, siyasal iktidarın meşru yetkileridir. Toplum içinde bu güç ve yetkiye sahip olan tek odak, siyasi iktidardır. Siyasal iktidar iradesini, emirlerini ve direktiflerini hayata geçirmek için gerektiğinde bu güç ve yetkiye başvurmaktadır. Fiziksel kuvvet ve zor kullanma tekeli siyasal iktidara aittir. Söz konusu tekel, toplumsal düzenin tesis edilmesi, toplum ve devlet halindeki yaşamın sürdürülmesi için gereklidir. Sosyal iktidar odakları, kendi irade ve kararlarına uyulması amacıyla ikna ve manevi baskı gibi farklı yöntemler kullansalar da hiçbir zaman meşru kuvvet kullanma tekeline sahip değildirler⁹⁵⁴.

Siyasal iktidarın ayırt edici niteliklerinin yanında, kavramın tam olarak anlaşılması için onun *rıza ve itaat* unsurlarının da anlaşılması gereklidir. Siyasal iktidarın karakteristik niteliklerinden birisi kuvvet kullanma tekeline sahip olmasıdır. Ancak siyasal iktidar salt kuvvet ve zor kullanmayla ilgili değildir. Yönetilenler çoğu zaman, hiçbir zorlamaya maruz kalmadan siyasal iktidarın emir ve kararlarına uygun hareket etmektedir. Bu durum rıza mekanizmasıyla ilgilidir. Yani, siyasal iktidar, bir ölçüde, yönetilenlerin rızasına ihtiyaç duymaktadır. Siyasal iktidar az veya çok, kuvvet ve zora başvurmakla birlikte bütünüyle kuvvet ve zor kullanmaya dayalı sistemin istikrarlı bir şekilde sürdürülmesinin olanağı yoktur. Bu nedenle iktidar kuvvet ve rızayla varlığını sürdürmektedir⁹⁵⁵. Rousseau'ya göre en güçlü olanın hakkı, sadece güç kullanma kudretine dayanmamaktadır. En güçlü olan gücünü bir tür hak, itaati ise bir tür görev kılıfına sokmak zorundadır. Salt güç kullanma kudreti, bir hak yaratmamaktadır. Rousseau, insanların ancak meşru bir iktidara itaat etmekle yükümlü olduğunu belirtmektedir⁹⁵⁶. Siyasal iktidarın faaliyetlerine meşru nitelik kazandıran pek çok unsurdan birisi hukuk ve hukuki müesseselerdir. Meşru siyasi iktidarın meşruiyetinin pek çok hukuki kaynağı vardır. Normlar hiyerarşisinde en üst konumda olan anayasalar siyasi iktidarın meşruiyetinin kaynaklandığı temel araçtır.

⁹⁵³ Yayla, *Siyaset Bilimi*, s. 26.

⁹⁵⁴ Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, s. 51-52.

⁹⁵⁵ Kapani, s. 53-54.

⁹⁵⁶ Jean Jacques Rousseau, *Toplumsal Sözleşme*, Çev. Işık Ergüden, İstanbul, Koridor Yayıncılık, 2019, s. 19-20.

Hukukun, toplumsal yaşamda pek çok işlevi vardır. Hukuk, toplumsal işlevlerini yerine getirirken muhteva ettiği ve gaye olarak içine yerleştirilen toplum tasarımı göre etkinlik göstermektedir. Modern toplumda hukukun üstlendiği rollerin sayısı artmaktadır. Modern toplumun devletin merkezi müdahalesini gerektiren problemlerinin çoğunun çözümünde hukuksal gereçlerin kullanılması zorunlu hale gelmiştir. Hukuk, bütün toplumsal ilişkilere sirayet etmektedir. Örneğin, gıda tüzüğüne bakarak hukukun insanların beslenmesini sağladığını, emeklilik kanunlarına bakarak insanların yaşlılık zamanlarının hukukun muhafazası altında olduğunu veya uluslararası hukuk belgelerine bakarak hukukun güvenliğin teminatı olduğunu düşünmek mümkündür. Hukuka, bu yaklaşımla sınırsız bir fonksiyon tablosu çizilebilir. Bu sınırsız fonksiyon tablosu yerine daha asgari bir fonksiyon belirlemek daha isabetlidir. Hukukun bu fonksiyonu toplumsal düzeni sağlamaktır⁹⁵⁷. Hukuk, toplumsal fonksiyonlarını siyasal iktidarın çizdiği çerçevede veya onun idealleri çerçevesinde yerine getirme eğilimine sahiptir. Dolayısıyla hukuk ve iktidar aynı bağlam, çerçeve ve ilişkisel model içinde kavranmalıdır.

İktidar, kanunla çelişmeyen ve onun adına kullanılan güçtür. Bu tanım, her toplum için hukukilik kavramının tanımıyla da ilişkilidir. Çünkü hukukiliği, kanun ile güç kullanımı arasındaki bağlantıyla ilişkilendirmektedir. Bu ilişkilendirmeden çıkan sonuç, hukuki olanın sosyallik içinde öncelikle siyasal olduğudur⁹⁵⁸. Akal, hukukun toplumsal boyutu ve içeriğini şöyle açıklamaktadır:

“Her toplum, sosyalliğinin bir gereği olarak, dünyevi uygulamayı bir kurallar dizgesine gönderip meşrulaştırır. Bu yüzden de her sosyal kümelenme iradi olarak değil, sosyalliğin yaratısı olarak ortaya çıkmış bir yasalar dizgesine denk düşer. Hukukilik denen şey güç kullanımı ile bu yasalar dizgesi arasındaki ilişki çerçevesinde sosyal olan her şeye bağımlıdır. Hukuk ya da Yasa ne sosyallik dışında yaratılmış olabilir, ne de iradi olarak”⁹⁵⁹.

İktidar ve hukuk arasındaki ilişkinin niteliği tarihsel ve derindir. Hukuk ve iktidar ilişkisini çözümlemek, insanın toplumsal mevcudiyetinin hikâyesinin haritasının çıkarılmasından geçmektedir⁹⁶⁰. Hukuk, güç kaynağı kendinde olan ve kendi kendine var olan bir olgu değildir. Herhangi bir gücün desteği olmadan, daha açık bir ifadeyle hukuk aracılığıyla menfaatlerini muhafaza eden ve sürdüren bir güç olmadan hukukun ortaya çıkması ve varlığını sürdürmesi mümkün değildir. Söz konusu güç, hukukun objektif tarafını törpülemekte, onu kendi çıkarlarını devam ettirmek için araç olarak kullanmakta ve zamanla tahakküm haline dönüşmektedir⁹⁶¹. Bu güç iktidarın kendisidir. İktidar, hukuku farklı işlev ve saiklerle

⁹⁵⁷ Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, s. 126-127.

⁹⁵⁸ Cemal Bali Akal, “İktidar ve Hukukilik”, *Doğu Batı*, Sayı 69, Mayıs, Haziran, Temmuz 2014, s. 107.

⁹⁵⁹ Akal, “İktidar ve Hukukilik”, s. 124.

⁹⁶⁰ Turgay Kahveci ve Kadri Aras, “Hukuk-İktidar İlişkisi Üzerine Tarihsel ve Kuramsal Bir Soruşturma: Carl Schmitt, Walter Benjamin ve Giorgio Agamben’de Hukuk-İktidar İlişkisi”, *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 32, s. 21-22.

⁹⁶¹ Engin Topuzkanamış, “Hukuk ve İktidar Üzerine Bir Taslak”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 20, Sayı 2, 2018, s. 409.

kullanabilmektedir. Hukuk kimi zaman toplumsal yaşamı mümkün kılan ve insanın maddi ve manevi yaşamını koruyup geliştiren bir pozisyonda işlev görürken; kimi zaman iktidarı elinde bulunduran bir grubun menfaatlerine hizmet eden bir pozisyonda işlev görmektedir. Başka bir açıdan, hukuk kimi zaman ve konularda kurallara vurgu yapan norm kavramı çerçevesinde anlaşılıp yapılandırılırken kimi zaman ve konularda ideolojik temelli inşa yapılandırılmaktadır.

Topuzkanamış, modern hukukun büyük oranda iki temel güç tarafından inşa edildiğini düşünmektedir. Bu güçler, siyasi ve iktisadi iktidardır. Hukuku inşa ettiği düşünülen siyasi güç, ilk akla gelen ve açık seçik görülmüştür. Siyasi güç daha çok devlet ile bağlantılı olarak telaffuz edilmektedir. Hukukçular iktidar sorunsalına uzak durmaya çalışsa da hukuku siyasi iktidar ve devlet ile ilişkilendirme eğilimindedir. Hukuku inşa eden ikinci güç, olan iktisadi güçtür. İktisadi güç, “perde arkasında daha ziyade ‘etki’ (influence) ile işleyen ve fakat hukukun siyaset karşısında varlığını korumasını sağlayan güç” olarak işlev görmektedir⁹⁶². Türü ne olursa ve nasıl işlev görüyor olursa olsun iktidarın hukuk üzerindeki biçimlendirici rolünü yadsımamak gerekmektedir. Dolayısıyla hukukun, “toplumdaki iktidar ilişkilerinin dışında anlaşılamaz”⁹⁶³ olduğu iddiası doğruluk payı güçlü ve dikkate alınması gereken bir iddiadır. Hatta iddianın da ötesinde açık bir gerçekliktir.

3.5. Otorite ve Hukuk

Otorite, tıpkı iktidar kavramında olduğu gibi sosyal ve siyasi boyuta sahiptir. Otoritenin sosyal boyutu, toplumsal ve sosyolojik bir arka planla varlığını sürdürmektedir. Otoritenin, “bir kimsenin bulunduğu bir grup içerisinde diğerlerinin kabul ettiği yetki ve istediğini yapma olanaklarına sahip olması”⁹⁶⁴ şeklindeki kelime anlamı esasen otoritenin sosyolojik boyutunu ifade etmektedir.

Toplumsal yaşamdaki irade sahibi insan, bireysel anlamda, salt iradesi doğrultusunda hareket etme ve diğerlerine hükmetme arzusundayken pek çok ihtiyacını ancak bir grubun veya çevrenin mensubu olduğunda karşılayabilmektedir. Toplumsal yaşamda her birey, bir tür gruba veya çevreye dahil olup bu grup veya çevrenin teamülleri ve kuralları doğrultusunda hareket etme eğiliminde olmaktadır. Grup veya çevrelerin en geniş çaptaki organizasyonu ise toplumdur. Buna göre her birey mensubu olduğu toplumun kurallarına itaat etme eğilimi içindedir. Çeşitli faktörler itaat etme eğilimini doğurmaktadır. Bu faktörler sosyal bir olgu olarak insan toplumlarına içkindir. İlk faktör, bilinç temelli olmayan ve rasyonel bir tercihe dayanmayan itaat davranışıdır. Buradaki itaat küçük yaşta ebeveynlere itaatle başlamakta, aile içindeki otorite olan babaya itaatle devam etmekte ve oradan, toplum kurallarına itaat etmeyle yayılmaktadır. Bu geçişlerde babanın koruyucu otoritesi, toplumun yöneticilerine geçmektedir.

⁹⁶² Topuzkanamış, s. 410.

⁹⁶³ Özcan, *Hukuk Sosyolojisine Giriş*, s. 128.

⁹⁶⁴ Dal, *Anayasa Hukuku*, s. 16.

Bu süreç toplumsal yaşamın içinde yoğrulan bireylerde bilinçsiz olarak gelişmektedir. Bilinçsiz gelişimin yanında itaat etme eğilimi bilinçli de gelişmektedir. İkinci faktör, bilinçli ve rasyonel bir tercihe dayanan itaat davranışıdır. Bireyler, toplum halinde yaşamının doğal bir sonucu olarak gördükleri için bilinçli olarak otoriteyi talep etmekte ve istemektedir. Bu eğilimdeki bireyler için toplumun bir kimse veya lider tarafından yönetilmesi olması gereken doğal bir vakıadır. Duverger'e göre bireylerin itaat etme eğilimleri, otoritenin öncelikle rasyonel bir olay olduğunu göstermektedir. Toplumsal bir varlık olarak insan, toplumun kendisine sunduklarını, kimi zaman bilinçli kimi zaman bilinçsiz şekilde benliğinde hissetmektedir. İtaat etme eğilimini doğuran faktörler, bireylere toplumdan yansıdığı için esasen bunlar toplumsaldır. Toplum insanın üstünde ve onu aşmaktadır. Bunlar göstermektedir ki otoritenin kaynağı toplumdan gelmekte ve otorite toplumsal bir hadisedir⁹⁶⁵. Bu nedenle otoritenin sosyal ve siyasal boyutunu çok keskin çizgilerle birbirinden ayırmak bütünüyle doğru bir tavır olmayabilir. Otoritenin temel düzeyde sosyal ve siyasal olmak üzere iki farklı boyutu olmakla birlikte, bunlar siyah ve beyaz renk gibi bambaşka dünyaların kavramları değildir. Otoritenin sosyal boyutu, tabir yerindeyse siyasi otoritenin *okul öncesi eğitimi* gibidir. Sosyal otorite, ilk önce bir tür *okul öncesi eğitime* tabi tutulmakta, alınan bu eğitim itaat etme eğilimini bilinçli ve/veya bilinçsiz olarak rasyonelleştirmekte, buradan devlet ve devlet mekanizmalarına itaat etmeyi içeren siyasi otoriteye geçiş sağlanmaktadır. Dolayısıyla sosyal otoritenin farkında olunmadan siyasi otoriteyi anlamak mümkün değildir. Mümkünse de mümkün olan yanlış ve/veya eksik anlamaktır.

Siyaset biliminde iktidar ve siyasal iktidar kavramlarıyla birlikte en çok kullanılan kavramlardan birisi otorite kavramıdır. Otoritenin hangi anlama geldiği ve iktidar kavramından farklı bir anlamı ifade edip etmediği konusunda farklı görüşler vardır. Bir görüş iktidar ve otorite kavramları arasında bir ayrım yapmadan eş anlamlı olarak kullanılmaktadır⁹⁶⁶. Bu, yanlış bir kullanımdır:

“Otorite ve iktidar kavramlarının Latincesi *auctoritas* ve *potestas* idi. *Auctoritas* toplumun ya da halkın güvenine mazhar olanlar için, *potestas* ise sadece yasal olan siyasal iktidarı tarif etmek için kullanılıyordu. Örneğin, Roma'da bazı imparatorların sadece *potestas*'ı, yani iktidarı vardı, ama Octavius *Auctoritas* gibi bazılarının ise *potestas*'ın yanı sıra *auctoritas*'ı da vardı. Bu iki sözcük daha sonra Batı dillerinde günümüzde de olduğu gibi *autorite-authority/pouvoir-power* şeklinde sözünü ettiğimiz ayrımı ifade etmeye başladı”⁹⁶⁷.

Diğer bir görüş otoriteyi “meşru iktidar” olarak tanımlamaktadır⁹⁶⁸. Bu görüşü savunanlara göre bir iktidarın iradesinin tartışma konusu yapılmaksızın geçerli kabul edildiği ve bu irade yönünde itaat davranışı sergilendiği durumda otoritenin varlığından söz edilebilir. Otorite,

⁹⁶⁵ Dal, s. 16-17.

⁹⁶⁶ Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, s. 56.

⁹⁶⁷ Nur Vergin, *Siyasetin Sosyolojisi*, İstanbul, Doğan Kitap, 2019, s. 47.

⁹⁶⁸ Heywood, *Siyaset*, s. 28.

cebre ve tehdide başvurmadan bir iradenin yürütülmesi kabiliyetini ifade etmektedir. Gerektiğinde kuvvete başvurulduğu durumlarda da kuvvete başvurmanın haklılığı ve meşruluğu önceden kabul edilmiştir⁹⁶⁹. Bu bakış açısıyla, iktidar, başkalarının davranışlarını etkileme kabiliyetiyken; otorite, başkalarının davranışlarını yönlendirme hakkıdır. Dolayısıyla otorite, cebir ve manipülasyon biçiminden farklı olarak kabullenilmiş bir itaate dayanmaktadır. Bu anlamıyla otorite, meşruiyet pelerini giyinmiş bir iktidardır⁹⁷⁰.

Aristoteles, farklı devletlerin anayasalarını (yönetim biçimlerini) incelemiştir⁹⁷¹. Aristoteles'e göre anayasa bir devlette siyasal yetkinin örgütlenmesi anlamına gelmekte ve anayasalar devletin esasını belirlemektedir⁹⁷². Ona göre anayasalar, her devlette mevcut olan erklerin dağılımını, egemenliğin hangi birimde bulunduğunu, siyasal toplumun hedeflerine ulaşması için benimsenen düzenleniş biçimini ortaya koymaktadır. Aristoteles, bütün anayasalarda üç erkin bulunduğunu belirtmektedir. Anayasalarda erkler farklı biçimlerde düzenlenmektedir. Bu erkler günümüzdeki anlamıyla yasama, yürütme ve yargıdır. Aristoteles, anayasaların yani yönetim biçimlerinin, üçü doğru, üçü de doğrudan saparak yanlış olan toplamda altı türünden bahseder. Doğru yönetimler monarşi, aristokrasi, politeia; yanlış yönetimler tiranlık, oligarşi, demokrasidir⁹⁷³. Biçimleri farklı olsa da yönetimlerde müşterek olan şey, bir tür otoritenin varlığıdır. He insan topluluğunun üstünde, bir yönetim veya hükümet hüküm sürmüştür. Yönetim biçimleri, toplumların dinamiklerine göre farklılık gösterse de bunlar otorite veya iktidar kavramlarıyla aynı özden gelmektedir. Bu hususta her zaman ve her yerde sivil bir itaat olgusuyla karşılaşmaktadır. Toplumun büyük bir kısmı belirli bir sınırı olan otorite tarafından verilen emir doğrultusunda eylemlerini yönlendirerek itaat davranışı sergilemektedir. Jouvenel, itaati, *bize gel dediklerinde geliyoruz, git dediklerinde gidiyoruz* deyişiyle açıklamaktadır. Vergi memuruna, polise, astsubaya veya subaya itaat edilmektedir. Bu itaatin gerekçesi, onların güçlü olmasından öte devlet gücünü kuşanmış olmalarında yatmaktadır⁹⁷⁴. Bununla birlikte toplumsal özneler, sadece devletin temsilcilerine değil, devletin temsilcisi

⁹⁶⁹ Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, s. 56.

⁹⁷⁰ Heywood, *Siyaset*, s. 28; Kapani, otoriteyi ifade etmek için meşru iktidar yerine siyasal iktidar kavramını kullanmanın daha tercih edilebilir olduğunu ifade etmektedir. Çünkü otorite, kapsamı geniş ve çeşitli anlamlara gelebilen bir kavramdır. Örneğin birisinin bir konuda otorite olduğu söylendiğinde o kişinin o konudaki bilgi ve uzmanlığına itimat edilebileceğine inanılmaktadır. Diğer taraftan bir hükümetin otoritesinden bahsedilebileceği gibi bir öğretmen, hakem veya gemi kaptanının da otoritesinden söz edilebilir. Bu durumlarda otorite, cebir ve cezalandırma yoluna başvurulmadan başkalarına sözünü geçirerek onların eylemleri üzerinde manevi bir etkileme gücüne sahip olmaktır. Bununla birlikte söz konusu etkileme gücünün arkasında cebir ve cezalandırma yetkisi yatmakta, etkileme gücünün yeterli olmadığı durumlarda cebir ve cezalandırma yetkisine başvurulma hakkı saklı tutulmaktadır. Meşru iktidar kavramından farklı olarak siyasal iktidar kavramı, daha spesifik anlamı olan teknik bir kavramdır. İktidarın meşru olup olmaması, tamamen farklı bir mevzudur. Bu nedenle otoritenin meşru iktidar karşılığında kullanılması kelimenin anlamını daraltmakla birlikte yanlış anlama yol açabilir, Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, s. 57.

⁹⁷¹ Mehmet Ali Ağaoğulları, *Kent Devletinden İmparatorluğa*, Ankara, İmge Kitabevi, 1994, s. 331.

⁹⁷² Meltem Ünsal, *Aristoteles'in Devlet Anlayışının Anayasa Türleri Özelinde İncelenmesi* (Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020 (<https://tez.yok.gov.tr>, Tez No: 642875), s. 3.

⁹⁷³ Ağaoğulları, *Kent Devletinden İmparatorluğa*, s. 330-332.

⁹⁷⁴ Bertrand de Jouvenel, *On Power, Its Nature and the History of Its Growth*, New York, The Viking Press, 1949, s. 17-20.

olmayan kişilere de itaat etmişlerdir. Bu husus, karşılaştırmalı olarak İran Şahı Rıza Pehlevi ve Ayetullah Humeyni üzerinden örneklendirilebilir. Rıza Pehlevi, 1979'da İran'ı terk edinceye kadar İran'da iktidarın malikiydi. Bununla birlikte, ülke dışından, Fransa'dan İran toplumuna seslenen Humeyni de bir tür iktidara sahipti. Her ikisi sözünü topluma dinletebiliyor, düşüncelerini adeta norm haline getirebiliyordu. Rıza Pehlevi'nin iktidarı, gerektiğinde cebre başvurmak, cezalandırma sistemleriyle insanları baskılamak ve dize getirmek suretiyle işleyen bir iktidardır. Humeyni'nin iktidarı ise insanların kendi isteklerine, tercihlerine ve rızalarına dayanan bir itaatten kaynaklanan iktidardır. Her ikisi de iktidara sahipti. Ancak iktidarlarının özü farklıydı. Rıza Pehlevi'nin iktidarı çıplak iktidar, Humeyni'nin iktidarı otorite olarak ifade edilebilir. Burada, otoriteyi çıplak güce karşılık gelen iktidar kavramından ayırtıran meşruluk olgusu devreye girmektedir. Otorite meşruluğa dayanmaktadır. Meşruluğun temelinde oйдаşma yani rıza birliği vardır. Bir toplumdaki iktidar odağını otorite odağına dönüştüren şey rıza birliğinin kendisidir⁹⁷⁵. Otorite zorlama ve inandırmayı birlikte barındırır. İnandırmadan kasıt otoriteye boyun eğenlerin bir amaç çerçevesinde gönüllü olarak katılım göstererek otoritenin otorite oluşu konusunda inanç birliği içinde olmasıdır. Bu nokta otoritenin meşruiyet kaynağını oluşturmaktadır. Otoritenin, belli bir bölgede meşru şekilde hüküm sürebilme gayesiyle siyasal bir kuruma devredilmiş güç olduğu söylenebilir⁹⁷⁶.

Max Weber, otoritenin üç temel tipinin olduğunu ifade etmiştir. Bunlar karizmatik, geleneksel ve yasal-ussal otoritedir. Bu otoriteler meşruiyet kaynağını farklı gerekçelere dayandırmaktadır.

Karizmatik otorite, bir şahsiyetin istisnai kutsallığına, kahramanlığına, örnek karakterine ve bu şahsiyet tarafından ortaya konulan normatif kalıplara ve düzene dayanmaktadır. Karizmatik otorite durumunda, bireyler, karizmatik lidere duydukları güvene ve onun çağrısına kahramanlığına ve örnek niteliğine dayanarak itaat etmektedir⁹⁷⁷. Karizmatik otoriteye sahip kişi, diğer insanlardan ayrı tutulan ve doğaüstü, insanüstü veya en azından özellikle istisnai güçler veya niteliklerle donatılmış olarak kabul edilen bir kişiliktir. Karizmatik otoritenin sahip olduğu nitelikler, sıradan bir kişi tarafından erişilemeyen, ancak ilahi kökenli veya örnek olarak kabul edilen ve bunlara dayanarak ilgili bireyin bir lider olarak ele alındığı türdendir. Buradaki kritik nokta, karizmatik otoritenin otoriteye tabi olanlarca kabul edilmesi, tanınması, otorite olarak algılanması ve görülmesidir. Buna, karizmatik otorite sahibine karşı tam bir kişisel bağlılık duygusu eşlik etmektedir. Karizmatik otoriteye dayanan bir örgütlenmede toplumsal ilişkinin duygusal biçimi baskındır. Burada, kesin bir yetki alanı diye bir şey yoktur. Resmi yetkilerin çeşitli durumlara göre tasnif edilmesi söz konusu değildir. Resmi kurallar ve soyut hukuki ilkeler sistemi yoktur. Karizmatik lider, karizmasına olan inancı sağlayan niteliklerini sürekli olarak kanıtlamak ve başarılı olmak zorundadır. Bu hususlarda başarısız olunursa,

⁹⁷⁵ Vergin, *Siyasetin Sosyolojisi*, s. 45-46.

⁹⁷⁶ Philippe Portier, "Otorite" in Philippe Raynaud ve Stephane Rials (Ed.), *Siyaset Felsefesi Sözlüğü*, Çev. İsmail Yerguz, Necmettin Kâmil Sevil, Emel Ergun, Hüseyin Dilli, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s. 639.

⁹⁷⁷ Weber, *The Theory of Social and Economic Organization*, s. 328.

karizmatik liderin tanrısal ve büyü güçlerinin onu terk ettiğine inanma eğilimi baş gösterir. Bu süreç her şeyden önce ona tabi olanlarının gözünden karizmatik otoritesini kaybetmesine neden olmaktadır⁹⁷⁸. Bu nedenle Weber karizmanın rutinleşmesi kavramını öne sürmüştür. Karizmanın rutinleşmesi kavramı, karizmanın ömrünün ve süresinin kısalığına işaret etmektedir. Karizmatik otorite istikrarsızlıkla kesintiye uğrayıp rutinleşerek değişime uğramaktadır. Zamanla yerini geleneksel otorite veya yasal-ussal otoriteye bırakmaktadır. Karizmatik otorite, toplumsal dönüşüm ve kopuş anlarında, toplumsal yoğunluğun arttığı zor zamanlarda ve toplumun bir kurtarıcı beklediği dönemlerde zuhur etmekte toplumun ve istikrarın kurumsallaştığı dönemlerde sönümlenmektedir⁹⁷⁹.

Geleneksel otorite, kadim geleneklerin mukaddes oluşuna ve bu gelenekler çerçevesinde otorite kullananların statüsünün meşruluğuna ilişkin yerleşik inanca dayanmaktadır⁹⁸⁰. Mevcut düzenin kutsallığını kutsal bir geçmişle bağlantı kurarak sağlayan geleneksel otoritede yetki kullanan kişi ve kişiler geleneksel olarak aktarılan kurallara göre belirlenmektedir. İtaat nesnesine itaatin gerekçesi kişinin geleneksel statüsünden temellenmektedir. İtaat davranışı, yürürlüğe konulmuş kurallara göre değil, gelenek tarafından otorite pozisyonuna getirilen veya geleneksel bir temelde böyle bir pozisyon için seçilmiş olan kişilere karşı sergilenmektedir. Geleneksel otoritenin hüküm sürdüğü bir toplumda, mevzuatın kasıtlı olarak hukuk otoritesi ve yönetsel kurallar yaratması mümkün değildir. Yönetimde rol oynayabilecek tek geçerli belgeler geleneklere ilişkin belgelerdir. Yani geçmiş örnek olaylardır. Geleneksel otoritenin saf tipinde, bürokratik idari kadro, kişisel olmayan kurallara tabi açıkça tanımlanmış bir yetki alanına sahip değildir. Hiyerarşik ilişkiler rasyonel bir şekilde düzenlenmemiştir⁹⁸¹. Weber, geleneksel otoritenin üç tipinden bahsetmiştir. Bunlar gerontokrasi, ataerkillik ve patrimonyal tiptir. Gerontokrasi ve ataerkillik, geleneksel otoritenin en ilkel tipleridir. Gerontokrasi, grubun kutsal geleneklerine en çok aşına olduğu gerekçesiyle yönetimin yaşlıların elinde olduğu bir örgütlenmedir. Gerontokrasi, öncelikli olarak ekonomik veya akrabalık karakterinde olmayan gruplarda yaygındır. Ataerkillik, genellikle hem ekonomik hem de akrabalık temelinde, bir hane olarak örgütlenen bir grup içinde, otoritenin belirli bir miras kuralıyla belirlenmiş belirli bir birey tarafından kullanıldığı durumdur. Geleneksel otorite, tamamen kişisel bir idari kadronun, özellikle de şefin kontrolü altındaki bir askeri gücün gelişmesiyle patrimonyalizme dönüşme eğilimindedir. Patrimonyal tipte mutlak otorite en yüksek düzeye çıkmaktadır. Weber bu durumu sultanizm (*sultanism*) kavramıyla ifade etmektedir. Patrimonyal tip geleneksel otoritede, insanlar, örgütlenmenin üyesi olmaktan çıkıp tebaaya dönüşmektedir. Yöneticinin/hükümdarın önceleri esas olarak üyeler adına kullandığı otoritesi, artık onun kişisel otoritesi ve mülkü haline gelmiştir. Patrimonyal otorite tipinde hükümdar geleneksel sınırlamaların dışına çıkarak son derece keyfi irade açıklamaları gösterebilmektedir.

⁹⁷⁸ Weber, s. 358-362.

⁹⁷⁹ Vergin, *Siyasetin Sosyolojisi*, s. 65-66.

⁹⁸⁰ Weber, *The Theory of Social and Economic Organization*, s. 328.

⁹⁸¹ Weber, s. 341-343.

Patrimonyal otoriteyi diğer rasyonel otoritelerden ayıran şey keyfi irade ve lütuf alanının aşırı gelişmiş olmasıdır. Kimi zaman geleneklere bağlıymış gibi görünse de gerçekte durum asla böyle değildir⁹⁸².

Yasal-ussal otorite, normatif kural kalıplarının yasallığına ve bu yasallık çerçevesinde otoriteye sahip olanların emir verme yetkisinin meşruluğuna dayanmaktadır⁹⁸³. Yasal otoritenin etkinliği, karşılıklı olarak birbirine bağımlı düşüncelerin geçerliliğinin kabulüne bağlıdır. Bunlardan ilki, herhangi bir yasal normun, itaat edilmesi talebiyle, kurumsallaşmış bir grubun üyeleri tarafından anlaşma veya dayatma yoluyla meydana getirilebildiğidir. Yasal normlar, otoritenin yetki veya güç alanı içindeki tüm kişileri kapsayacak şekilde genişletilmektedir. İkincisi, her hukuk esasının, bilinçli olarak meydana getirilmiş soyut kurallardan oluşan tutarlı bir sistemden oluştuğudur. Üçüncüsü, otorite sahibi tipik kişinin bir makamda olduğu ve statüsüyle bağlantılı olarak başkalarına emir verirken emrin kaynağının kişisel olmadığıdır. Dördüncüsü, otoriteye itaat eden kişinin, yalnızca kurumsal bir grubun üyesi olarak itaat ettiği ve itaat ettiği şeyin yalnızca kanun olduğudur. Beşincisi, yetkili bir kişiye itaat edildiğinde, itaatin o kişiye değil, kişisel olmayan bir düzen uğruna yapıldığıdır. Böylece, kişinin, yalnızca düzen açısından kendisine bahsedilen rasyonel olarak sınırlandırılmış otorite alanı içinde itaat yükümlülüğü olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Bütün bunlardan hareketle yasal otoritenin bazı temel karakteristik nitelikleri ortaya çıkmaktadır. Yasal otoritede, resmi işlevlerin organizasyonu kurallara bağlıdır. Yetki alanları belirlenmiştir. Yetki alanı içinde sistematik bir iş bölümünün parçası olarak belirlenmiş işlevleri yerine getirme yükümlülükleri net olarak belirlidir. Görevlilere işlevleri yerine getirmek için gerekli olan yetkiler verilmiştir. Cebir araçları açıkça tanımlanmış ve kullanımı kesin şartlara bağlanmıştır. Bu çerçevede örgütlenmiş yetki kullanan birime idari organ adı verilmektedir. Makamlar arasında hiyerarşik ilişki vardır. Her alt makam bir üst makam tarafından kontrol edilip denetlenmektedir. Altın üste itiraz etme veya üstü şikâyet etme hakkı tanınmıştır. İdari eylemler, kararlar ve kurallar, sözlü tartışmanın kural olduğu veya zorunlu olduğu durumlarda bile yazılı olarak formüle edilmekte ve meydana getirilmektedir⁹⁸⁴. Yasal otoriteyi diğer otorite tiplerinden ayıran başlıca nitelik, meşruiyetinin formel, resmi ve şahsiyet dışı yani kişisellikten azade bir temele dayanmasıdır⁹⁸⁵.

Joseph Raz, hukuk ile otorite ilişkisini hukuki otorite kavramı üzerinden incelemiştir⁹⁸⁶. Ona göre hukuk, otorite sahibi olduğu iddiasındadır. Hukuk kendisini, yetkili standartlar bütünü olarak sunar ve herkesin bu standartlar çerçevesinde otoritesini kabul etmesini bekler⁹⁸⁷. Raz, otoriteyi, temel düzeyde meşru (*legitimate/de jure*) ve etkin (*effective/de facto*) otorite olmak üzere ikiye ayırmıştır. Meşru otorite de teorik (*theoretical*) ve pratik (*practical*) otorite olarak

⁹⁸² Weber, s. 346-347.

⁹⁸³ Weber, s. 328.

⁹⁸⁴ Weber, s. 329-332.

⁹⁸⁵ Vergin, *Siyasetin Sosyolojisi*, s. 75.

⁹⁸⁶ Joseph Raz, *The Authority of Law*, Londra, Clarendon Press, 1979.

⁹⁸⁷ Raz, s. 33.

ikiye ayrılmaktadır⁹⁸⁸. Meşru otorite, genel olarak bir kişinin bir normdan kaynaklı olarak itaat edilmeye hak sahibi olduğu manasına gelirken; fiili otorite, bir kişinin bir neden veya yetki sahibi olmadığı halde tehdide başvurmadan kararlarını yürütebilmesi manasına gelmektedir⁹⁸⁹. Meşru otorite başlığı altındaki teorik otorite kişilerin inançları için neden oluştururken; pratik otorite kişilerin davranışları için neden oluşturmaktadır⁹⁹⁰. Bir kimsenin bir kişiyi veya bir devleti otorite olarak kabul ettiğinde neyi kastettiğiyle ilgili açıklamalara düşünürler, teorik ve pratik otoriteyi birbirinden ayırarak başlamaktadır. Teorik otorite olgusal bir durum hakkında, durumun ne olduğu hakkındaki otoritedir. Bu otorite, kişiye, inanç yönünde bir temel sağlamaktadır. Teorik otoriteye uyma davranışı inanç temelinden kaynaklanmaktadır. Örneğin, belirli besinlerin sağlığa etkisi hakkında hastasına tavsiyelerde bulunan doktorun hasta nezdindeki konumu bir tür teorik otoritedir. Bu örnekteki otorite, doktorun besinler konusunda hastadan daha uzman olduğu varsayımına dayanmaktadır. Hasta, doktorun tavsiyelerini kendi bakış açısıyla değerlendirmeye çalışmamakta ve bu konuda hiçbir hesaplama yapmamaktadır. Burada, doktorun görüşleri, doğrudan, hastanın görüşleri haline gelmektedir. Hastanın vermeye muktedir olmadığı bir yargıyı verme görevi, otoriteye yani doktora yani teorik otoriteye devredilmektedir. Teorik otoriteye itaat davranışı, araçsal niteliklidir. Meşru teorik otoriteye itaat, bir hesap makinesinin veya bilgisayarın yaptığı işlemin doğruluğuna güvenmek gibidir. Pratik otorite, bir kimsenin ne yapması gerektiği hakkındaki otoritedir. Kişinin bir durumda ne yapması ve ne tür bir eylemde bulunması gerektiğiyle ilgilidir. Dolayısıyla eylemler için yeni nedenler sağlamaktadır⁹⁹¹. Örneğin bir futbol müsabakasında pratik otorite olan hakem, karşılaşma sırasında oyunun paydaşlarına hangi eylemlerde bulunması için direktifler vermekte ve kişilerin eylemlerinin sebebini oluşturmaktadır⁹⁹². Raz, esas olarak pratik otoriteyle ilgilenmiştir. O, eylemler için diğer sebepleri dışarıda bırakan otoritenin üstünlük karakterinin altını çizmiştir. Otoritenin kabul edilmesi, kişinin hukuk alanındaki moral özerkliğinin reddi anlamına gelmektedir. Hukuk otoritesi, muhatabı olan hukuk öznelerinin eylemleri için bazı nedenler üretmektedir. Üretilen hukuki nedenler öznelerin kendi eylem nedenlerini ikame etmektedir. Hukuk otoritesi bağlayıcı bir neden olarak kabul edildiğinde, kişiler kendi subjektif nedenlerine göre değil hukuk otoritesinin buyurduğu nedenlere göre hareket etmektedir. Raz, yürürlükte bulunan bir hukuk sisteminin mecburi olarak ve etkin/fiili (*effective/de facto*) otorite sahip olduğunu kabul etmektedir. Etkin/fiili otorite ya meşru otoritedir ya da meşru otorite olduğuna inanılmaktadır⁹⁹³.

⁹⁸⁸ Raz, s. 5-9.

⁹⁸⁹ Halit Uyanık, *Joseph Raz'da Hukukun Ootritesi Kavramının Temellendirilmesi* (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007 (<https://tez.yok.gov.tr>, Tez No: 351074), s. 21-22.

⁹⁹⁰ Sururi Aktaş, "Hart ve Dworkin'e Karşı Otorite Olarak Hukuk", *AÜEHFD*, Cilt 8 Sayı 3-4, 2004, s. 2; Uyanık, *Joseph Raz'da Hukukun Ootritesi Kavramının Temellendirilmesi*, s. 22.

⁹⁹¹ Philip Soper, *The Ethics of Deference*, Cambridge, Cambridge University, 2002, s. 35-36.

⁹⁹² Uyanık, *Joseph Raz'da Hukukun Ootritesi Kavramının Temellendirilmesi*, s. 22.

⁹⁹³ Aktaş, "Hart ve Dworkin'e Karşı Otorite Olarak Hukuk", s. 2.

Hukuk otoritesinin kaynaklarından biri olan anayasalar, Raz'ın ortaya koyduğu otorite tiplerinden teorik ve pratik otoriteyi içermektedir. Kişilerde inanç için nedenler meydana getiren ve bir durumun ne olduğu hakkında bilgi veren teorik otorite kapsamında, anayasalarda, ulusun ne olduğu, ulusun sivil, kültürel ve etnik kökenleri, ulusal kimlik, ulusun geçmişle olan bağlantısı, kültürü, gelenekleri ve diliyle ilgili hususlar düzenlenmektedir. Bu hususlar pratiğe dönük olmayıp, kişilerin düşünsel olarak ulusu nasıl algılaması gerektiği konusunda bir perspektif sunmaktadır. Kişilerde eylem için nedenler meydana getiren ve insanların ne yapması gerektiği hakkında bilgi veren pratik otorite kapsamında anayasalarda emredici normlar düzenlenmektedir. Bu emredici normlar kişilere ne yapması ve/veya ne yapmaması gerektiği konusunda direktifler vermektedir. Anayasaların vatandaşlık, resmi dillerin kullanımı, ulusal savunma veya kendi kaderini tayin hakkıyla ilgili hükümleri, doğrudan ulusun üyelerine yapması ve/veya yapmaması gereken hususları düzenlemektedir.

Anayasalar bir tür otorite kaynağı ve/veya aracı olmakla birlikte, aynı zamanda özgürlükler ile otorite arasındaki hassas dengeyi sağlayacak sistematığı ve sistematığe hâkim olacak ilkeleri ortaya koyan belgelerdir. Anayasa hukuku, bir yönüyle özgürlükler ile otoriteyi bağdaştırma tekniğidir. Ulusa ait olan hakimiyeti, siyasal iktidar olarak hükümete aktarmaktadır⁹⁹⁴. Otorite ve özgürlükler arasında dengeyi sağlayan anayasaların söz konusu dengeyi ne ölçüde sağladığı veya anayasanın sağladığı sağlıklı dengenin ne ölçüde uygulandığı konusunda tarihsel olarak farklı uygulamalara başvurulmuştur. Kimi zaman pek çok yasal metinde yapıldığı gibi anayasalar bir grubun fikirlerini veya bir ideolojiyi doğrudan veya dolaylı olarak geçerli kılmak, yaymak ve yerleştirmek adına yapılmıştır. Dolayısıyla anayasalar, devletin temel organlarının esas ve görevlerini tespit etmek, iktidarı sınırlamak ve temel hak ve özgürlükleri güvence altına almak şeklindeki temel tanımı kadar masum bir niyetle kurgulanmamıştır. Bunun örneğini, tarihsel süreçte yapılan liberal, sosyalist ve milliyetçi ideolojilerin unsurlarını doğrudan ve/veya dolaylı olarak içeren anayasalarda görmek mümkündür.

Yaşayan hukuk toplumdaki siyasi güç olgularıyla bağlantılıdır. Anayasalar, siyasi güç savaşının bir sonucudur. Bir devlet içindeki siyasi güçler, bu toplumdaki hukuk üzerinde yönlendirici etkiye sahiptir. Anayasalarda belirli kimse, kurum ve topluluklara hak ve yetkiler tanınmıştır. Böylece tanınan hak ve yetkilerden kaynaklanan güçler, hukuk bakımından meşru sayılmıştır. Çünkü anayasalar, belirli kimse ve topluluklara verilen güçleri hukuken meşru kılmaktadır. Anayasanın ereği, gayesi ve varlık sebebi budur. Savaş, ihtilal gibi bunalım dönemlerinden sonra yapılan anayasalar, mevcut zamanda topluma egemen olan grubun fiili gücünü pekiştirmek için fiili durumu hukuka dönüştürmenin aracı olmaktadır. Bu nedenle, egemen olan grubun sahip olduğu siyasal konum, onları meşru kılan ideoloji hukuk kurallarında dile getirilmektedir⁹⁹⁵. Anayasalar otoriteyi sınırlandırırken paradoksal olarak belirli bir otorite de yaratmaktadır. Çoğunlukla dolaylı yoldan yaratılan otorite, ideolojik otoritelerdir. İdeolojilerin

⁹⁹⁴ İbrahim Kaplan, "Demokrasi-Hukuk-Otorite", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 49 Sayı 1, 1994, s. 268-269.

⁹⁹⁵ Hirş, *Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi Dersleri*, s. 290-292.

temel unsurları anayasanın muhtevasına, emredici ve düzenleyici hükümleri aracılığıyla yerleştirilmektedir. Böylece direkt ve indirekt biçimde bir ideolojinin otoritesi inşa edilmektedir. Çalışmamızın temel konusunu oluşturan milliyetçilik, bu itibarla, anayasalarda yer alan ideolojilerden biridir.

3.6. Egemenlik ve Hukuk

Egemenlik kavramının Fransızcadaki karşılığı olan *souverainete* kavramı, kökenini Latince en üstün iktidar anlamına gelen *supernus* kelimesinden almıştır. Jellineck'in ifadesiyle egemenlik kavramı, masa başında bir düşünür tarafından icat edilmemiştir. Egemenlik kavramının doğum ve gelişimini, orta çağın sonları ile yeniçağın başlarını kapsayan süreçteki tarihsel olaylarda görmek mümkündür. Bu olaylar yüzyıllar boyunca, Avrupa'da, büyük güçler arasındaki üstünlük mücadeleleridir. Mücadelenin bir tarafında başta Fransa krallığı olmak üzere monarşiler, diğer tarafında feodalite, papalık müessesesi ve Roma-Germen İmparatorluğu olmuştur. Fransa kralları uzun bir süre, ülke içindeki feodal unsurlarla, Avrupa'daki bütün monarşiler üstünde bir güç olduğunu iddia eden papalık ve Roma Germen İmparatorluğu ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Nihayetinde Fransa kralları, kendi toprakları içindeki feodal unsurlara üstünlüklerini kabul ettirmiş, papalık ve İmparatorluk karşısında bağımsızlıklarını sağlamış ve mücadelenin galibi olmuşlardır. Bu zorlu ve uzun mücadele sürecinde egemenlik kavramı, Fransa kralları tarafından, içerde ve dışarda kendilerinden üstün bir güç kabul etmediklerini yansıtan "hukuki formül" olarak kullanılmıştır⁹⁹⁶. Söz konusu hukuki formül, yani egemenlik, günümüzde, anayasaların vazgeçilmez bir unsuru ve tamamlayıcısıdır.

Egemenlik kavramını, siyasal düşünceye kazandıran düşünür Jean Bodin'dir. Orta Çağ'ın anlayışı olan kralın kutsal hakkı anlayışını kabul etmeyen Bodin, monarşiyi felsefi ve hukuki öz üzerine temellendirerek ona din dışı bir mana kazandırmıştır. Machiavelli, siyasetin mecrasını prensin iktidarı çerçevesinde formülize ederken; Bodin, bu iktidarı egemenlik çerçevesinde formülize ederek sistemleştirmiştir. Böylece modern devlet kuramının ihtiyaç duyduğu temel düşünsel kategori ortaya çıkmıştır⁹⁹⁷. Bodin, 1576'da yayınlanan *Les six livres de la Republique* (Devletin Altı Kitabı) isimli eserinde kralın mutlak gücünü egemenlik kavramı çerçevesinde sistemleştirmiştir⁹⁹⁸. Bu eserin başında Bodin, devleti, pek çok ailenin ve bu ailelere müşterek olan şeylerin egemen güç tarafından doğrulukla yönetimi olarak tanımlamıştır⁹⁹⁹. Devletin temel niteliği egemenliğe sahip olmasıdır¹⁰⁰⁰. Bodin, kendisinden önce egemenlik kavramını

⁹⁹⁶ Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, Ankara, s. 59-60.

⁹⁹⁷ Ağaoğulları, *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, s. 401; Mehmet Ali Ağaoğulları, *Kral-Devlet ya da Ölümlü Tanrı*, Ankara, İmge Kitabevi, 2004, s. 9-10.

⁹⁹⁸ Ağaoğulları, *Kral-Devlet ya da Ölümlü Tanrı*, s. 12.

⁹⁹⁹ Jean Bodin, *Les six livres de la Republique*, Paris, Chez Jacques du Puys, 1577, s. 1.

¹⁰⁰⁰ Ağaoğulları, *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, s. 405.

tanımlayan hiçbir hukukçu veya siyaset bilimci olmadığını dile getirerek egemenliği, devletin mutlak ve daimî gücü olarak tanımlamıştır¹⁰⁰¹. Ona göre siyasal topluma içkin bir kavram olan egemenlik, devletin diğer topluluklardan farkını ortaya koyan temel bir unsurdur. Omurgaya sahip olmayan bir gemi nasıl ki bir tahta yığınının başka bir şey değilse, üyelerini tek bir beden gibi birleştiren egemenliğe sahip olmayan devlet de devlet olmaktan uzaktır. Egemenlik devletin mevcudiyetini sağlayan temel bir ilke ve özdür. Bu nedenle, egemenliğin olmadığı yerde devletten bahsetmek mümkün değildir. Bodin'e göre egemenlik mutlak, sürekli, birdir, bölünmez ve devredilemezdir. Egemenliğin mutlak oluşuyla, başka bir güç tarafından sınırlandırılmamış oluşu kastedilmektedir. Egemenliğin sürekli oluşuyla süreyle kısıtlı olmayan ve istenildiği zaman geri alınamayan bir iktidar kastedilmektedir. Bodin'e göre egemen ile yönetici birbirine karıştırılmaktadır. Süreye bağlı ve geri alınabilen iktidar, egemenlik değil, bir tür yetkidir. Bu yetkiyi kullanan kişi ise egemen olmaktan ziyade yöneticidir. Egemenliğin süreklilik ilkesi, modern devlet kuramına çok önemli bir katkı yapmıştır. Egemenlik, iktidarın ilkesi olan *auctoritas* ile iktidarın kullanımı olan *potestas* tek bir birimde birleşmesi biçiminde ele alındığında, süreklilik sayesinde devlet iktidarı, bu iktidarı kullanan kişiden bağımsızlaşmakta ve devlet olgusu düşünülebilir hale gelmektedir. Dolayısıyla, egemen ile egemenlik arasındaki fark derinleştirilmekte, devlet, kralın iradesinden ayrı bir olgu olarak onu aşan bir gerçeklik şeklinde kabul edilmektedir. Egemenliğin sürekliliği, devletin kralın yaşamıyla sınırlı olmadığı sonucunu doğurmaktadır. Egemenliğin mutlak ve sürekli oluşu onun bir olmasını gerektirmektedir. Egemenliğin, parçalandığı durumlarda devlet yok olmuş demektir. Bir, bölünmez ve devredilemez egemenlik, gayri şahsi bir iktidar anlamı taşımakla birlikte egemenlik iktidarın kullanımı bağlamında bir kişide somutlaşmak zorundadır. Bu somutlaşma bir kral veya meclis bünyesinde gerçekleşebilir. Bodin, monarşik, aristokratik ve demokratik olmak üzere üç devlet çeşidinin olduğunu, egemenliğin bir kralın bünyesinde somutlaştığı monarşinin egemenliğe en uygun düşen yönetim şekli olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte, burada, kral egemendir ancak egemenlik demek değildir. Devlet, kralda somutlaştığı için egemenlik ile kral birbiriyle karşılaştırılmaktadır. Kralın, biri özel diğer kamusal olmak üzere iki kişiliği vardır. Kral, ölümlü olan bedeninin ötesinde ölümsüz bir siyasal bedene sahiptir. Bodin'in egemenlik ile kastettiği şey, ölümsüz siyasal bedendir. Kral, ölümlü olan siyasal bedeniyle değil, ölümsüz olan siyasal bedeniyle egemenliğin somutlaştığı birimdir. Böylece, egemen nitelikteki ölümsüz siyasal bedenden bir tür bir oluş ortaya çıkmaktadır¹⁰⁰². Söz konusu bir oluş anayasalarda ulus ve/veya halk olarak karşımıza çıkmaktadır. Ulus ve/veya halk üzerinden ulusun egemenliği ve halkın egemenliği, anayasalarda düzenlenmekte, Bodin'in egemenliğinin nitelikleri olan bir oluş, bölünmezlik ve devredilemezlik ulusun olmazsa olmaz nitelikleri olarak ifade edilmektedir.

Machiavelli'nin siyasal düşüncelerinin nihai ereği, İtalyan ulusal birliğinin kurulmasıyken; Bodin, siyasal kuramını ulusal devletini çoktan kurmuş olan Fransa üzerinden inşa etmiştir.

¹⁰⁰¹ Bodin, *Les six livres de la Republique*, s. 89.

¹⁰⁰² Ağaoğulları, *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, s. 407-409.

Bodin'in egemenlik kuramı, egemenliğin bir ve bölünemez niteliklerine zarar verdiği gerekçesiyle karma anayasayı ve feodal sistemi reddetse de egemenliğe sahip bir Fransız monarşisini üretmiştir. Böylece egemen Fransız kralı, egemenliği hiçbir güç odağıyla paylaşmamıştır. Devlete içkin ve kralda somutlaşan egemenlik, ulus ve devlet kavramlarının birlikteliğinden doğan ulusal devlet ve ulusal özgürlük kavramlarına sağlam bir temel sağlayarak bunları havada asılı kalmaktan kurtarmıştır¹⁰⁰³.

Bodin'in, egemenlik kuramının iç tutarlılığı, egemenin sınırlarının ne olduğunu açıklamaya geldiğinde sarsılmaktadır. Düzen kaygısıyla bir taraftan kralın gücünü mutlak olarak nitelerken, diğer taraftan onun sınırlarından bahsetmesi çelişki içermektedir. Egemenin ilk sınırı, tanrısal ve doğal yasalardır. Egemenin mutlak erki, Tanrı'nın ve doğanın yasalarının üstünde değildir. Dolayısıyla yeryüzündeki bütün erkler tanrısal ve doğal yasanın uyruklarıdır. Egemenin ikinci sınırı, krallığın temel yasalarıdır. Kral, doğrudan yasanın kaynağı olarak kabul edilse de kendisinden sadır olmayan ve değiştirme hakkı bulunmayan temel yasalara yani anayasaya bağlıdır. Egemenin üçüncü sınırı özel mülkiyettir. Özel mülkiyet egemenin erki dışındadır¹⁰⁰⁴. Bodin'in kimi yerde çelişkiler içeren egemenlik kuramını, Thomas Hobbes, daha sistematik ve tutarlı hale getirmiştir.

Thomas Hobbes, egemenlik kavramını rasyonalite ile donatmış ve egemenliği birey temelli sözleşmeyle temellendirmiştir¹⁰⁰⁵. Öncelikle insanlar doğal yollardan ziyade kendi aralarındaki bir konsensusla devleti meydana getirmektedir. Bu nedenle devlet, suni bir varlıktır. Söz konusu konsensusun konusu, barış ve güvenlik için sahip olunan doğal haklardan vazgeçmek ve bunları devretmektir. Doğal haklar herkesin herkesle yaptığı sözleşmeyle egemene devredilmektedir. Sözleşmeyi imzalayanlar eşit ilişki içindedir ve eşit biçimde haklarını tek bir kişiye devretmektedir. Böylece çok unsurlu insan topluluğu tek bir kişilik haline gelmektedir. Buradan egemen ve uyruklarının bir bütün oluşturduğu sonucu çıkmaktadır. Egemen, sözleşmenin tarafı değildir. Sözleşme, egemen lehine haklarından vazgeçen potansiyel uyruklarının ürünü olduğu için egemen ile uyruklar arasında eşitsiz bir ilişki vardır. Sözleşmeyle, zor kullanma yetkisi olan Leviathan, insanlar adına karar vermeye yetkili kılınmaktadır. Sözleşmenin devamlılığı ve geçerliliği, egemenin mutlak gücüyle sağlanmaktadır. Çünkü kılıcın zorlaması olmadan sözleşmeler sözden ibarettir. Zor kullanma tekeline sahip siyasal iktidar olmaksızın tıpkı doğal yasalar gibi toplum sözleşmesinin de bir hükmü yoktur. Hobbes, egemenin mutlak erkini temellendirmek için toplumsal sözleşme düşüncesinden yararlırsa da toplumsal sözleşme kavramı, on yedinci yüzyılda anayasacı düşünürlere çıkış noktası oluşturmuştur. Kıta Avrupası'nda ve İngiltere'de anayasacı düşünürlere taç giyme törenlerini bir tür sözleşme olarak nitelemiştir. İngiltere'deki iç savaşta, anayasacı hareket olan *Düzleyiciler*, *Magna Carta*'nın halk ile kral arasında sözleşme olduğunu, o zamandan bu yana

¹⁰⁰³ Ağaoğulları, s. 415-416.

¹⁰⁰⁴ Ağaoğulları, s. 410-411.

¹⁰⁰⁵ Ağaoğulları, s. 416, 427.

kralların taç giyme törenlerinde bozulamayacak bir yemin ettiklerini iddia etmişlerdir. Bu yeminden, kralın halkın iradesini temsil eden yasalara saygı duyması gerektiği sonucu üretilmiştir. Sözleşme fikri, devleti sınırlama amacı taşıyan siyasal hareketlerin düşünsel çıkış noktasını oluşturmuştur¹⁰⁰⁶. Çok genel bir bakış açısıyla sözleşme fikrindeki sözleşme ile anayasalar arasında kuvvetli müşterek noktalar vardır. Hem sözleşme hem anayasa, toplumsal uzlaşının sonucudur. Her ikisi de devletin erkini sınırlandırarak insanlar için teminat oluşturmaktadır.

Hobbes'un egemenlik yaklaşımında, devlet ya da egemenin dört başı mamur nitelikleri vardır. Sözleşmeyle devletin kurulmasını sonucu olarak kendisine egemenlik devredilen kişi veya kurulun hak ve yetkileri doğmaktadır. Devlet kurarak egemenin eylem ve kararlarını sözleşme gereği kabul etmekle yükümlü olanlar, egemenin rızası olmadan herhangi bir konuda başka bir egemene tabi olmak için kendi aralarında başka yasal olarak sözleşme yapma hakkına sahip değildir. Bunun anlamı uyrukların yönetim şeklini değiştiremeyeceğidir. Egemen güçten vazgeçilmesi mümkün değildir. Uyruklardan hiçbirisi, sözleşmeden vazgeçerek egemenin uyrukluğundan ayrılma hakkına sahip değildir. Egemene karşı gelmek kabul edilebilir bir davranış değildir. Çünkü egemen sözleşmeyle tayin edildiği için egeme karşı oy vermiş olan kişi de ona uymalıdır. Hobbes, bu konuda, oldukça ileri giderek egemenin iradesini kabul etmeyenlerin diğerleri tarafından yok edilmeye razı olması gerektiğini belirtmektedir. Egemenin iradesi uyrukları tarafından eleştirilemezdir. Çünkü egemen sözleşmeyi imzalayan insanlardan aldığı yetkiyle eylemde bulunmaktadır. Egemenin uyrukları tarafından cezalandırılması mümkün değildir. Savaş ve barışa karar verme yetkisi egemendedir. Uyruklara öğretilecek düşüncelerin neler olacağına egemen karar vermektedir. Kural koyma, yargılama ve anlaşmazlıkları çözme yetkisi egemene aittir. Ödül, ceza, şeref ve paye vermek, savaş ve barış zamanlarında yöneticileri seçmek egemenin uhdesindedir. Devredilemez ve bölünemez olan bütün bu hak ve yetkiler, egemenliğin esasını oluşturmakta ve egemenin kim olduğunun emarelerini ortaya koymaktadır¹⁰⁰⁷.

Egemenlik bağlamında Hobbes'un özgün ve önemli yanı egemenliğin özünü tanrısal haklara dayandırmaması ve toplumsal sözleşme fikrine dayandırmasıdır¹⁰⁰⁸. Hobbes'un devleti, sözleşme üzerinden bireylerin rızasına dayansa da mutlak bir kral devletidir. Halkı meydana getiren kraldır. Kral veya meclis, siyasal bedeninde halkı içerse de somut bedeniyle halktan ayrılmakta ve egemenliğin tek sahibi olarak hüküm sürmektedir. Halkın, kendisini temsil eden dışındaki bir bütünlüğe ve kişiliğe sahip olduğu kabul edildiğinde, egemenliğin doğrudan halka ya da ulusa ait olduğu sonucuna varılmaktadır. Bu durum, Hobbes'un çizdiği kuramsal

¹⁰⁰⁶ Ağaoğulları, s. 442-443.

¹⁰⁰⁷ Thomas Hobbes, *Leviathan*, Çev. Semih Lim, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2007, s. 127-136.

¹⁰⁰⁸ Ağaoğulları, *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, s. 455.

temelden bir adım ileri gidilmesi, yani kral devletten ulusal devlete ulaşılması anlamına gelmektedir¹⁰⁰⁹.

Bodin ve Hobbes'un egemenlik yaklaşımı egemenliğin tanrısal temelden kopuşunun örneğini oluşturmuştur. Egemenlik, modern anlamda devletin ortaya çıkışında işlevsel olmuştur. Diğer taraftan parçalı ve bölünmüş iktidarı, yekpare ve bütünleşmiş hale getirerek iktidarın rasyonelleşmesini sağlamıştır¹⁰¹⁰. İktidarın rasyonelleşmesi, siyasal modernleşmeyi getirmiştir. Huntington, siyasal modernleşmenin üç şeyi içerdiğini dile getirmektedir. Birincisi, otoritenin rasyonelleşmesidir. Otoritenin rasyonelleşmesiyle geleneksel, dini, ailevi ve etnik kaynaklı otorite yerini tek, seküler ve ulusal bir siyasal otoriteye bırakmıştır. Bu yer değişikliğiyle insan ürünü olarak kabul edilen yönetimin/hükümetin Tanrısal kaynağının reddedilmesi ve pozitif yasalara itaatin gerekliliği anlayışı hâkim olmaya başlamıştır. Otoritenin rasyonalizasyonu, ulus devletin dış egemenlik ve ulusal hükümetin iç egemenlik iddiası içermektedir. İkincisi, siyasi işlevlerin farklılaşması ve bu işlevleri yerine getirmek için uzmanlaşmış yapıların meydana gelmesidir. Yasal, askeri, idari ve bilimsel olan özgün yetkinlik alanları siyasi alandan ayrılarak bu alanların görevlerini yerine getirmek için özerk, uzmanlaşmış ancak bağımlı organlar ortaya çıkmaktadır. Üçüncüsü, toplumsal grupların siyasete katılımının artması ve bu katılımı organize etmek için siyasi parti ve çıkar birlikleri gibi yeni siyasi kurumların gelişmesidir¹⁰¹¹. Egemenlik anlayışının değişim çizgisi üzerinde ilerleyen iktidarın modernleşmesi veya egemenliğin kaynağının rasyonel zemine kayması, gayrişahsi hukuk normlarının toplumsal ve siyasal yaşamı tashih ve tanzim edici işlevini kuvvetlendirmiştir.

Egemenliğin, dış egemenlik ve iç egemenlik olarak iki farklı anlamı vardır. Gözler, dış egemenliği, "devletlerin bağımsızlığı ilkesi" olarak ifade etmektedir¹⁰¹². *Dış egemenlik*, devletler arası arenada devletin başka bir devletin hükmü altında olmaması ve başka bir devlete tabi olmamasıdır. Bu husus devletler arasındaki ilişkinin hukuki anlamda eşitlik statüsünde gerçekleşmesini sağlamaktadır. Kapani, dış egemenlik kavramı yerine bağımsızlık kavramının kullanılmasının isabetli olacağını belirtmektedir¹⁰¹³. Dış egemenlik ilkesinden, "devletlerin egemen eşitliği ilkesi" ve "işlerine karışmama ilkesi" olarak iki alt ilke ortaya çıkmaktadır¹⁰¹⁴. İç egemenlik de iki farklı manada kullanılmıştır. İlk anlamında egemenlik, devlet iktidarının kendisini değil, üstün, sınırsız, mutlak, bölünmez ve devredilemez niteliklerini ifade etmektedir. İkinci anlamında egemenlik, devlet iktidarının niteliğini değil, doğrudan kendisini, içeriğini ve kapsamını ifade etmektedir. Ortaya atıldığı zamandan beri egemenlik kavramı bu

¹⁰⁰⁹ Ağaoğulları, *Kral-Devlet ya da Ölümlü Tanrı*, s. 280.

¹⁰¹⁰ Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, s. 60.

¹⁰¹¹ Samuel P. Huntington, "Political Modernization: America vs. Europe", *World Politics*, Cilt 18, Sayı 3, Nisan 1966, s. 378-379.

¹⁰¹² Kemal Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, Bursa, Ekin Basım Yayın Dağıtım, 2018, s. 163.

¹⁰¹³ Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, s. 61.

¹⁰¹⁴ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 163.

iki farklı anlam çerçevesinde kullanılmıştır. Bu husus terminolojik kafa karışıklığının yanında doktrinde iki büyük tartışmayı yaratmıştır. Birincisi, egemenliğin devletin zorunlu ve vazgeçilmez unsuru olup olmadığı; ikincisi, egemenliğin devlet içinde kime ait olduğudur. Egemenliğin kime ait olduğu tartışması, siyasal iktidarın dayanağı ve meşruluğu konusunda farklı egemenlik teorilerinin ortaya çıkmasına zemin oluşturmuştur¹⁰¹⁵.

Egemenliğin kime ait olduğu veya egemenliğin sahibi konusunda farklı teoriler üretilmiştir. Bu teoriler, teokratik ve demokratik teoriler olmak üzere ikiye ayrılırken, teokratik teoriler doğaüstü ilahi hukuk doktrini ve providansiyel ilahi hukuk doktrini; demokratik teoriler, milli egemenlik teorisi ve halk egemenliği teorisi olarak alt birimlere ayrılmıştır¹⁰¹⁶.

Teokratik egemenlik teorilerinden doğaüstü ilahi hukuk doktrinine göre egemenlik Tanrı'dan gelmekte ve egemenliğin kime ait olacağı ilahi kaynak tarafından belirlenmektedir. Bu anlayışı providansiyel ilahi hukuk doktrini biraz olsun yumuşatmıştır. Buna göre iktidar Tanrı'dan gelmekte ancak iktidarın kim tarafından kullanılacağını Tanrı belirlememektedir. Böylece, iktidarın sahibinin belirlenmesi konusunda, insanlara ve dolayısıyla topluma yetki verilmektedir. İktidarın kaynağı konusunda nispi laikleşmeye karşılık gelen bu anlayış, demokratik ilkelere bütünüyle aykırı değildir. Fransız İhtilali bu konuda bir dönüm noktası olmuştur¹⁰¹⁷. Meşruluk anlayışı görecelidir. Egemenliğin kaynağının Tanrı olduğu anlayışının terkedilmesiyle ve kaynağının halk olarak kabul edilmeye başlanmasıyla meşruluk anlayışı laikleşmiş ve hukuki bir temele oturmuştur. Böylece meşruluk dini niteliğini kaybetmektedir. 1789 Fransız Devrimi, bu sürecin bir sonucudur. İlahi hukuka dayanan dini meşruiyet anlayışı terkedilerek halk iradesine dayanan meşruluk anlayışı hâkim olmaya başlamıştır. İlahi nitelikli egemenlik yerini demokratik egemenliğe bırakmıştır¹⁰¹⁸.

Demokratik egemenlik teorilerine göre egemenliğin kaynağı Tanrı değildir. Buna göre egemenliğin kaynağı toplumdur ve toplum egemenliğin kim tarafından kullanılacağını da belirlemektedir¹⁰¹⁹. Demokratik teorilerde egemenlik beşerî unsurdan kaynaklanmaktadır. Gözler'e göre demokratik egemenlik teorilerinin demokratik bir yönetimi sağlayıp sağlamayacağı oldukça tartışmalıdır. Dolayısıyla bu teorilere beşerî egemenlik teorileri demek daha isabetlidir¹⁰²⁰. Kökenleri orta çağa dayanan demokratik egemenlik teorileri, on sekizinci yüzyılda ulusal egemenlik ve halk egemenliği şeklinde iki ayrı teori olarak gelişmiştir¹⁰²¹.

¹⁰¹⁵ Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, s. 61-63.

¹⁰¹⁶ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 165.

¹⁰¹⁷ İbrahim Ö. Kabaoğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri*, İstanbul, Legal Yayıncılık, 2005, s. 69-70.

¹⁰¹⁸ Erdoğan Teziç, *Anayasa Hukuku*, İstanbul, Beta Yayıncılık, 2012, s. 106.

¹⁰¹⁹ Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, s. 70.

¹⁰²⁰ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 166-167.

¹⁰²¹ Kabaoğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri*, s. 70.

Halk egemenliği teorisinin yaratıcısı olarak Rousseau anılmaktadır. Ona göre egemenliğin asli sahibi toplu biçimde halktır. Egemenlik, topluluğun mensubunun sayısı kadar parçalara bölünmüştür¹⁰²². Rousseau, bu hususu şu cümlelerle anlatmaktadır:

“Devletin on bin yurttaştan oluştuğunu varsayalım. Egemen merci ancak kolektif olarak ve bir gövde olarak ele alınabilirken, her şahıs tebaa niteliğiyle birey olarak kabul edilir.: Böylece, bire on bin neyse, egemen varlık karşısında tebaa da odur. Yani devletin her bir üyesinin payına, bütünüyle egemen mercie tabi olsalar da, bu merciin otoritesinin on binde birlik bölümü düşer”¹⁰²³.

Dolayısıyla her yurttaş, sahibi olduğu asli bir hakka sahiptir. Bu hak, egemenliğin kullanılmasıdır, başka bir ifadeyle yasama iktidarına katılım sağlanmasıdır. Halk, yasama fonksiyonunu bizzat yerine getirmekte ve genel irade doğrudan ortaya çıkmaktadır. Halk meclis formunda yasaları bizzat onayladığı için halk egemenliği anlayışı, temsil fikrine mesafelidir¹⁰²⁴. Halk egemenliği teorisinde, egemenlik, mevcut hayatın gerçekliği içinde belirli bir zamanda yaşayan ulusal topluluğu meydana getiren vatandaşlara verilmektedir¹⁰²⁵. Fransa’da uygulanma imkânı bulamayan 1793 Anayasası, halk egemenliği anlayışıyla yazılmıştır¹⁰²⁶.

Ulusal egemenlik teorisinin yaratıcısı olarak anılan Siey s, kuramsal bir yaklaşımla siyasetin ilkelerini ortaya koymaya çalışmıştır. Bu ilkeleri belirleyebilmek için siyasal toplumun/devletin ne olduğunun ortaya konulması gerekmektedir. Ona göre siyasal toplumun/devletin meydana gelmesinde üç aşama vardır. *Birinci aşama*, bölünmüş olan bir bütünün, bütünlüğüne, yine bu bölünmüş parçaların birleşmesi sonucunda kavuşacağıyla ilgilidir. Bu aşamada bireyler birleşerek ulusu oluşturmaktadır. Siyasal toplumun ortaya çıkışıyla ulus ortaya çıkmaktadır. Topluluk ve ulus bireysel iradelerin eseridir. *İkinci aşama*, ulusun kendini oluşturan bireysel iradelerin toplamı olmaktan çıkıp bir tür senteze dönüştüğü aşamadır. Böylece ulus, kendini meydana getiren bireysel iradelerden farklı ve onu aşan sentez halini almaktadır. Bu noktada genel irade denilen kavram devreye girmektedir. Genel irade, ulusun kendine özgü iradesidir. Genel irade olmaksızın topluluğun istençli ve hareketli olması mümkün değildir. Bir topluluğun kamusal amaçların yerine getirilmesini sağlayacak politik ve yönetsel bir örgüte sahip olabilmesi için genel iradeye sahip olması gerekmektedir. Genel irade, esasen, ortak bir ulusal iradeye karşılık gelmektedir. İkinci aşamada, ulusal irade belirlemekte ve iktidar kamuya ait olmaktadır. Bunun anlamı, iktidarın kamuya yani ulusa ait olmasıdır. Egemenlik ulusa içkin bir kavram olarak ulusal irade ile ortaya konulmaktadır. Ulus ve ulusal iradenin ortaya çıkmasıyla birlikte vatandaşlık da ortaya çıkmaktadır. Bireyler, genel iradeye katılarak ve ona itaat ederek vatandaşa dönüşmekte ve vatandaş kimliğine sahip olmaktadır. *Üçüncü aşama*, ulusal iradenin temsil yöntemiyle gerçekleşmesiyle ilgilidir. Siyasal toplum, temsil sistemine dayanan bir

¹⁰²² Kabaoğlu, s. 163-164.

¹⁰²³ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, Çev. Işık Ergüden, s. 78.

¹⁰²⁴ Kabaoğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri*, s. 164.

¹⁰²⁵ Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, s. 79.

¹⁰²⁶ Teziç, *Anayasa Hukuku*, s. 110.

yöntemin belirlenmesiyle tamamlanmaktadır¹⁰²⁷. Siey s, siyasetin ilkelerini ortaya koyduktan sonra Fransa için bir anayasanın gerekli olduğu üzerinde durmuştur. Siey s’in g rd ğu bu gereklilik, 1791’de onaylanan anayasa ile gerçeklik kazanmıřtır¹⁰²⁸. 1791 Anayasası’nın başında İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi (1789) yer almaktadır. Bu bildirgeye göre “egemenlik ilkesi esas olarak ulus”a aittir¹⁰²⁹. Anayasa’nın “Krallığın bölünmesi ve vatandaşların durumu hakkında” başlıklı bölümün ilk on maddesi krallığın idari bölümleri ile Fransız vatandaşlığının detaylarını düzenlemiştir. Ayrıca, Anayasa, “Ulusa, hukuka ve Krala sadık kalacağıma ve Ulusal Kurucu Meclis tarafından 1789, 1790 ve 1791 yıllarında kararlaştırılan Krallığın Anayasasını tüm gücümle koruyacağıma yemin ederim” şeklinde vatandaşlık yemini d zenlemiřtir¹⁰³⁰. “Kamu yetkileri” başlıklı bir başka bölümde egemenliğin ulusa ait olduğu ve bütün yetkilerinin yegâne kaynağının ulus olduğu dile getirilmiřtir¹⁰³¹.

Ulusal egemenlik teorisine göre egemenliğin maliki ulustur. Ulus, egemenliğin yegâne meşru kaynağı ve sahibidir¹⁰³². Bu teoriye göre ulus, belirli bir zamanda belirli bir ülkede yaşayan insanların kişiliklerinden bağımsız olan manevi bir kişiliktir. Fiziki bir varlığa sahip olmayan ulus kendine özgü bir iradeye sahiptir ve egemenlik ulusal iradeyle tezahür etmektedir. Egemenlik, ulusal irade tarafından seçilen temsilciler aracılığıyla kullanılmaktadır¹⁰³³. Bu teoriye göre, “egemenlik halka, yani tek tek vatandaşlara değil, millete, yani geçmişte yaşamış ve gelecekte doğacaklara da aittir.”¹⁰³⁴.

Halk egemenliği ve ulusal egemenlik teorileri, başlangıçta, teorik ve pratik bakımdan farklı demokrasi türlerini yansıtan görüşler olarak ortaya çıkmış olmakla birlikte siyaset literatüründe bu iki teori arasında çoğu zaman ayırım yapılmadığı ve halk egemenliği ile ulusal egemenliğin aynı anlamda kullanıldığı görülmektedir. İki teorinin, salt teorik zeminde ortaya çıkan ve klasik anayasa kitaplarında üzerinde durulan farklarından, artık, günümüzde bahsetmek mümkün değildir. Bu teoriler, pratik alanda, büyük ölçüde bütünleşmiş ve kaynařmıřtır¹⁰³⁵. Bunun tipik örneğini, 1958 Fransa Anayasası’nın 3’ nc  maddesindeki “ulusal egemenlik halka aittir” hükmünde görmek m mk nd r¹⁰³⁶. Ulusal egemenlik ile halk egemenliği arasındaki farklar, bütünüyle teoriktir ve pratikte herhangi bir fark

¹⁰²⁷ Ağaoğulları, *Sokrates’ten Jakobenlere Batı’da Siyasal Düşünceler*, s. 599-601.

¹⁰²⁸ Ağaoğulları, s. 602, 604.

¹⁰²⁹ İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi <https://www.conseil-constitutionnel.fr/le-bloc-de-constitutionnalite/declaration-des-droits-de-l-homme-et-du-citoyen-de-1789> (Erişim tarihi: 21 Temmuz 2024)

¹⁰³⁰ 14 Eylül 1791 tarihli Anayasa <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-1791> (Erişim tarihi: 21 Temmuz 2024)

¹⁰³¹ 14 Eylül 1791 tarihli Anayasa, B III, m. 1, 2.

¹⁰³² Teziç, *Anayasa Hukuku*, s. 110.

¹⁰³³ Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, s. 78.

¹⁰³⁴ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 167.

¹⁰³⁵ Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, s. 79, 81.

¹⁰³⁶ 4 Ekim 1958 Anayasası, m. 3. <https://www.conseil-constitutionnel.fr/le-bloc-de-constitutionnalite/texte-integral-de-la-constitution-du-4-octobre-1958-en-vigueur> (Erişim Tarihi: 12 Aralık 2024).

gözlenmemektedir. Günümüzde, bir anayasa ister ulusal egemenlik ister halk egemenliği teorisini benimsemiş olsun, günümüz demokrasilerinin olmazsa olmazlarından olan genel oy ve kuvvetler ayrılığı ilkesini benimsemek zorundadır¹⁰³⁷. Pür teorik farklılıklarıyla müsemma olan ulusal egemenlik ve halk egemenliği teorilerinin kaynaşıp bütünleşmesi, anayasalarda iki kavramın çoğunlukla yan yana, hatta kimi zaman birbirini yerine kullanılması üzerinden görülmektedir. Bu hususa, anayasaların incelendiği ilgili bölümde tafsilatlarıyla yer verilmiştir.

Egemenliğin klasik tanımını yapan Julien Laferrière, egemenliği asli, üstün ve hukuki iktidar olarak ifade etmiştir. Buna göre klasik egemenlik kavramının aslilik, üstünlük ve hukukilik olmak üzere üç unsuru vardır. Aslilik, egemenliğin hiç kimseden devir alınmadığını ve hiç kimseden kaynaklanmadığını ifade etmektedir. Üstünlük, içte ve dışta hiçbir otoritenin egemenden üstün olmadığını ifade etmektedir. Hukukilik, devletin alelade bir güç olmadığını ifade etmektedir. İktidar, hukuk fikriyle yoğrulmuştur ve hukukilik, önceden ihdas edilmiş normlara göre hayatın belirli bir tanzim tarzını ifade etmektedir¹⁰³⁸. Klasik egemenlik anlayışı, egemenliğin mutlak ve sınırsız oluşuyla müsemmadır. Mutlak ve sınırsız egemenlik anlayışı, günümüzde, ekseriyetle kabul edilen ve benimsenen bir anlayış değildir.

Sınırsız, bölünmez ve üstün nitelikteki egemenlik anlayışının, günümüzün değişen ve gelişen devlet ve iktidar anlayışı karşısında savunulması oldukça güçtür. İlk olarak, mutlak ve sınırsız iktidar anlayışı hukuk devletiyle giderilmez bir çelişki içindedir. Hukuk devleti, doğası gereği hukukla kayıtlı ve sınırlı bir devlet anlayışına dayanmaktadır. Mutlak egemenlik anlayışı, hukuktan azade mutlak bir yönetimi getirmektedir. İkinci olarak, tek ve bölünmez egemenlik anlayışı, günümüzde oldukça yaygın olan federal devlet tipini açıklayamamaktadır. Bu tür devletlerde federal devlet nasıl ki kendine özgü anayasaya, organlara ve otoriteye sahipken federal devlete üye olan federe devlet de aynı şekilde kendine özgü anayasa, organlara ve otoriteye sahiptir. Bu durum, egemenliğin tek ve bölünmez oluşuyla tezat oluşturmaktadır. Üçüncü olarak, klasik egemenlik teorisi kuvvetler ayrılığı ilkesiyle çelişmektedir. Anayasalarda devlet organlarının devlet gücünü nasıl kullanacağı düzenlenmiş ve devletin gücü farklı birimlere dağıtılmıştır. Bu dağıtım, egemenliğin tek ve bölünmez oluşuyla tutarlı değildir. Bu nedenlerle klasik egemenlik teorisi günümüzün şartlarında önemini ve geçerliliğini büyük ölçüde kaybetmiştir. Klasik anlayıştaki egemenliğin çağdışı olduğunu söylemek yerinde bir tespittir¹⁰³⁹.

Kapani, egemenliğin klasik niteliklerinden sıyrılmış halini “kurucu iktidar” kavramıyla ifade etmektedir. Klasik nitelikten sıyrılmış olan egemenlik, hukuki anlamda en üstün iktidar anlamında kullanılacak olursa egemenliğin siyasal iktidar karşılığında kullanılması yanlıştır. Çünkü bir anayasaya sahip ve normlar hiyerarşisi bakımından anayasanın üstünlüğüne dayanan yönetimlerde siyasal iktidar en üstün iktidar değildir. Böyle yönetimlerde, siyasal

¹⁰³⁷ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 170.

¹⁰³⁸ Kabaoğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri*, s. 68-69.

¹⁰³⁹ Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, s. 63-66.

iktidar karar alma, emretme, ihtiyaç halinde cebre başvurma olanağına sahip olsa da sonuç itibariyle sınırlı bir iktidardır. Sınırları anayasada düzenlenmiş ve gösterilmiştir. Bu perspektiften, gerçek üstün iktidar, anayasa yapan iktidardır. Bu noktada kurucu ve kurulu iktidar ayrımını yapmak gerekmektedir. Kurucu iktidar, devletim temel hukuk düzenini inşa eden, iktidarın hangi organlar tarafından kullanılacağını ve bunların sınırlarını düzenleyen, herkesi bağlayan anayasa normlarını ihdas eden iktidardır. Kurulu iktidar, temeli ve yetkileri anayasadan kaynaklanan ve yetkilerinin sınırları anayasada çizilen iktidardır. Kurucu iktidar, kurulu iktidardan farklı olarak devletin temel hukuk düzenini inşa ederken pozitif hukuk kurallarıyla bağlı değildir. Kurucu iktidar kavramı bünyesinde de bir ayrıma gitmek gerekmektedir. Bu ayrım asli kurucu iktidar ve tali kurucu iktidar ayrımıdır. Tali kurucu iktidar mevcut ve yürürlükteki bir anayasayı değiştirme yetkisine sahiptir. Bu yetkisini kullanırken bazı sınırlamalara tabidir. Asli kurucu iktidar bakımından sınırlama yoktur. Eski anayasanın herhangi bir nedenle ortadan kalkmış veya kalkmak üzere olduğu durumlarda kurucu iktidar, yeni bir sisteme, ilkelere veya ideolojiye dayanan yepyeni bir anayasa yapmaktadır¹⁰⁴⁰. Bir siyasi ideoloji olarak ulus, vatandaşlık, etnisite, dil, müşterek tarih, ulusal kimlik, ulusal semboller ve kendi kaderini tayin hakkı gibi unsurları olan milliyetçiliğin anayasalardaki sarıh ve zımni içkinliği bu noktayı doğrulayan bir olgudur. Üstelik ideolojik dayanak ve saikler, sadece asli kurucu iktidarlar tarafından yeni bir anayasa yapma sürecinde gözetilmekle kalmayıp; tali kurucu iktidarların yaptığı anayasa değişikliklerinde de gözetilmektedir. Esasen, gözetmek kavramı, milliyetçiliğin anayasalarda yer almasında asli ve/veya tali kurucu iktidarın rolünü anlatmakta yetersiz kalmaktadır. Asli ve tali kurucu iktidarlar, doğrudan ve/veya dolaylı olarak, taammüden, milliyetçiliğin anayasalarda yer almasının faili durumundadır.

3.7. Hukukun Kaynakları

Genel olarak hukukun ve daha spesifik olarak anayasaların ideoloji, iktidar, egemenlikle olan bağlantısı ortaya konulduktan sonra yine genel anlamda hukukun kaynaklarının neler olduğunun ortaya konulması gerekmektedir. Kelime manasıyla kaynak; bir şeyin sadır olduğu, ortaya çıktığı ve varlık iktisap ettiği yer anlamına gelmektedir. Toplumsal bir vakıa ve varlık olarak hukuk, bir yerden sadır olmakta ve ortaya çıkmaktadır¹⁰⁴¹. Hukuk kaynağı, hukuk kaidelerini meydana getiren unsurlara karşılık gelmektedir¹⁰⁴². Başka bir ifadeyle “hukukun kendisinden kaynaklandığı” şeyleri ifade etmektedir¹⁰⁴³.

Hukukun kaynakları konusunda, literatür, farklı kavramlarla aynı şeyi söyleme eğilimindedir. Hukukun kaynaklarını; Toker, “hukukun gerçek kaynakları ve hukukun şekli kaynakları”¹⁰⁴⁴;

¹⁰⁴⁰ Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, s. 66-69.

¹⁰⁴¹ Aybay, Aybay ve Pehlivan, *Hukuka Giriş*, s. 89.

¹⁰⁴² M. Kemal Oğuzman ve Nami Barlas, *Medeni Hukuk*, İstanbul, Vedat Kitapçılık, 2017, s. 41.

¹⁰⁴³ Gözler, *Hukuka Giriş*, s. 154.

¹⁰⁴⁴ Toker, *Milliyetçiliğin Yasal Kaynakları*, s. 38-39;

Dal, “öz kaynaklar ve şekli kaynaklar”¹⁰⁴⁵; Gözler, “hukukun yaratıcı kaynakları ve hukukun bilgi kaynakları”¹⁰⁴⁶; Aybay, Aybay ve Pehlivan, “hukukun asıl kaynağı ve hukukun yürürlük kaynağı”¹⁰⁴⁷; Oğuzman ve Barlas, “yaratıcı kaynaklar, yürürlük kaynakları ve bilgi kaynakları”¹⁰⁴⁸ şeklinde sınıflamıştır. Bu sınıflamalar, kimi zaman aynı kimi zaman farklı başlıklar altında benzer veya aynı muhtevaya sahip hukuk kaynağı taksimatı yapmışlardır. Biz, bu taksimatların muhtevasını kapsar şekilde hukukun kaynaklarını ideolojik kaynaklar ve şekilsel kaynaklar olarak sınıflamayı tercih ediyor ve öneriyoruz.

3.7.1. İdeolojik kaynaklar

Hukukun ideolojik kaynağının muhtevası, literatürde hukukun asıl kaynakları, yaratıcı kaynaklar, hukukun gerçek kaynakları ve öz kaynakları başlıkları altında dile getirilmektedir. Hukukun ideolojik kaynakları kavramıyla felsefi, tarihsel ve ideolojik arka planları içinde barındıran geniş anlamda bir sınıflama birimi kastedilmektedir.

Toplumsal bir olgu olan hukukun kaynağının ve onu yaratan şeyin toplum olduğu söylenebilir. Bu anlamda onu yaratan ve canlılık veren kaynak, hukukun asıl kaynağıdır. Toplumun olduğu yerde hukukun da var olduğunu anlatan *ubi societas ibi ius* özdeyişi bu noktaya işaret etmektedir. Dolayısıyla, hukuk kurallarının toplumsal yaşama egemen olan ekonomik ilişkilerin sonucu olduğu ve bu ilişkilerden veya birtakım felsefi, ahlaki ve ideolojik yaklaşımlardan kaynaklandığını söylemek mümkündür. Diğer taraftan hukukun kaynaklarındaki kaynak kavramının farklı kullanım biçimleri vardır. Örneğin, Türk hukukunda, bir malın mülkiyetinin satıcıdan alıcıya *teslim* yoluyla geçebileceği kuralının kaynağı eski Roma Hukuku’dur. Bu örnek, bir hukuk kuralının tarihsel kaynağına örnektir. Bir başka örnekte, İş Hukuku alanında, bir işçinin çalışma saati veya ücretli izin hususlarını düzenleyen kuralların kaynağı, işçi sendikalarının eylemleridir. Bu örnek, bir hukuk kuralının tarihsel, toplumsal ve siyasal kaynağına örnektir¹⁰⁴⁹.

Hukuk araştırmaları, işin pratik yönüyle ilgili olarak hukukun daha çok şekilsel kaynakları üzerinde durmaktadır. Hukukun uygulanması bakımından, bir hukuk kuralının toplumda nasıl meydana geldiği ve meydana gelmesine etki eden siyasal ve ekonomik unsurların ne olduğundan çok kuralın ne olduğuna odaklanılmaktadır. Bu nedenle, hukukun asli kaynaklarıyla, yani bir hukuk kuralının meydana gelmesinde etkili olan ekonomik, sosyal ve siyasal unsurlarla daha çok felsefe, sosyoloji ve siyaset bilimi ilgilenmektedir. Bir hukuk kuralının doğru anlaşılıp uygulanması için onu meydana getiren sosyal ve siyasal unsurdan

¹⁰⁴⁵ Dal, *Anayasa Hukuku*, s. 7-8.

¹⁰⁴⁶ Gözler, *Hukuka Giriş*, s. 154.

¹⁰⁴⁷ Aybay, Aybay ve Pehlivan, *Hukuka Giriş*, s. 89-90.

¹⁰⁴⁸ Oğuzman ve Barlas, *Medeni Hukuk*, s. 41.

¹⁰⁴⁹ Aybay, Aybay ve Pehlivan, *Hukuka Giriş*, s. 89-90.

yararlanılması gerekmektedir. Bu nedenle, yürürlükteki şekilsel hukuku uygulayan hâkim, savcı ve yöneticilerin hukuk kuralının meydana gelmesini sağlayan ekonomik, sosyal ve siyasal unsurları bütünüyle yadsımaları doğru değildir. Bir kuralın hangi bağlamda, hangi amaçlar ve hangi unsurların etkisiyle ortaya çıktığı dikkate alınırsa daha doğru hükümlere varılacaktır. Hukuk kuralları, kuralın şekline odaklanılarak pür mekanik biçimde değerlendirilmemelidir¹⁰⁵⁰.

Hukukun şekli kaynaklarının özünü, hukukun gerçek kaynakları meydana getirmektedir. Gerçek kaynaklar, zorlayıcılık niteliğini, şekli kaynakların onları hukukileştirmesiyle kazanmaktadır. Hukukun gerçek kaynakları, şekli kaynakların temelini teşkil ettiği için gerçek kaynaklara hukukun alt kaynakları da denilebilir. Gerçek hukuk kaynakları, bir toplumu meydana getiren bireylerin vicdanlarında oluşan temel ilkelerdir. Bir coğrafi alanda toplum halinde yaşayan insanların kolektif vicdanlarında zamanla bazı ortak inançlar meydana gelmektedir. Toplumsal, ahlaki, dini, iktisadi ve siyasal alanda meydana gelen bu inançlar, gelecek nesle aktarılmakta ve şekillenmektedir. Bu sayede insanlar, atalarından kendilerine ulaştığını düşündüğü bu kuralları, hukukun temel ilkeleri ve hak ve adaletin kuralları olarak benimseyip bu kurallara bütün benliğiyle inanmakta ve teslim olmaktadır. Söz konusu kurallar, toplumun kültür ve müktesebatından etkilenme süreci içinde değişmekte, gelişmekte ve gelecek nesillere intikal etmektedir¹⁰⁵¹.

Hukukun kaynağının salt şekli biçimini kabul etmek, hukukun yazılı bir düzen haline gelmeden önce vuku bulan arka planını yadsımak anlamına gelmektedir. Anayasa hukukunun öz kaynakları, anayasa hukukunun doğumunu sağlayan toplumsal olaylardır. Devletin inşasını takip eden süreçte meydana gelen sosyal ve psikolojik faktörler anayasa hukukunun öz kaynaklarını teşkil etmektedir. İlk çağlardan günümüze, ilkel toplumlardan modern toplumlara kadar otoritenin teşkili ve bu otoritenin bir devlet otoritesi olarak kendini bulması birtakım toplumsal, psikolojik ve siyasal olayların etkisiyle olmuştur. Tüm bunlar anayasanın kaynağıdır¹⁰⁵².

Gözler, hukukun kaynaklarının sınıflanmasında literatürden biraz farklı bir yol izlemektedir. Genel olarak, asli/gerçek/yaratıcı kaynaklar ile bunun karşısında konumlanan şekli kaynaklar şeklinde yapılan sınıflamaların dışına çıkan Gözler, hukukun yaratıcı kaynağı olarak maddi ve şekli kaynaklar; hukukun bilgi kaynakları olarak resmi ve özel kaynaklar taksimatı yapmıştır. Ona göre hukukun maddi kaynakları hukuk kurallarını kimin ihdas ettiği, ihdas edenin tanrı, devlet, ulus veya halk mı olduğu, hukuk kurallarını ihdas edenin bütünüyle serbest olup olmadığı, serbest değilse serbestiyetlerini etkileyen toplumsal, iktisadi, kültürel ve siyasal

¹⁰⁵⁰ Aybay, Aybay ve Pehlivan, *Hukuka Giriş*, s. 90.

¹⁰⁵¹ Toker, *Milliyetçiliğin Yasal Kaynakları*, s. 37-38.

¹⁰⁵² Dal, *Anayasa Hukuku*, s. 7.

faktörlerin olup olmadığı, hukuk kurallarının dayanışmadan mı mücadeleden mi kaynaklandığı, yoksa kendiliğinden mi doğduğu sorularıyla ilgilenmektedir¹⁰⁵³.

Hukuk bir tür ideolojik egemenlik yöntemidir. Egemenliğin ideolojik ve baskıcı tarafı hiçbir zaman birbirine rakip/alternatif yöntemler değildir. Aksine ideolojik ve baskıcı egemenlik birbirine bağımlı, karşılıklı etkileşime giren ve birbirini güçlendiren yöntemlerdir. İdeolojik egemenlik, mevcut toplumsal düzen lehine rızanın üretildiği ve harekete geçirildiği faaliyet ve süreçleri ifade etmektedir. Rızanın üretildiği araçlar ideolojiktir. Hukuk da bu ideolojik araçlardan biridir. Hukuk, toplumun muhtelif yönleri hakkında karmaşık tutum, değer ve teoriler seti taşıdığı ve yaydığı için ideolojik mahiyettedir. Hukukun ideolojik münderecatı, egemen ideolojinin bir parçasını oluşturmaktadır. Çünkü söz konusu tutum ve değerler, mevcut toplumsal düzenin devamını sağlamak ve meşrulaştırmaktadır. Hukukun yaygın ideolojik tesirini, kanunların ve bunların uygulanmasının mevcut toplumsal ilişkiler üzerindeki etkisinden görmek mümkündür. İdeolojik yönüyle hukuk kuralları her türlü toplumsal ilişkiler üzerinde yönlendirici işleve sahiptir¹⁰⁵⁴.

Hukuk, toplumsal ilişkilerde kendisine yüklenen ideoloji bağlamında işlemekte ve devlet bu süreçte hukuku bir araç olarak görüp kullanmaktadır. Hukukun ideolojik altyapısını anlamak için öncelikle devletin ideolojik yönünü göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Bu bağlamda, ulus devlet inşasını, bürokratik sistemi, hak ve özgürlüklerin sınırlandırılma rejimini, mevcut düzenin devamını sağlayan rızaya dayalı hegemonyayı ve eşitsizliğin kaynağı olan sivil toplumu anlamak gerekmektedir. Devlet, hukuktan aktif biçimde yararlanmaktadır. Bu nedenle siyasi iktidarın tesiri altında olan hukukun tarafsızlığı yönündeki şüphelerin haklı nedenleri vardır¹⁰⁵⁵. Hukukun bir ideolojiye dayanması veya bir ideolojinin hukukun arkasında olması, hukukun tarafsız olmadığı hususundan farklı bir şey değildir. Akbaş, hukuk ile ideoloji arasındaki ilişkiyi, daha öte ve uç noktaya götürerek hukukun kendisinin doğrudan bir ideoloji olduğunu ileri sürmektedir¹⁰⁵⁶.

Siyasetin hukuka müdahale etmemesi ve müdahale karşısında duyulan kaygı, günümüzde pratik siyasi tartışmaların konularından biridir. Bu kaygının gerekçesi, ideolojik bakışla sağlanabilecek olan adaletin hukukun tarafsızlığına gölge düşüreceğidir. Ancak bu kaygının aleyhine, siyaset ve kanun siyasal zeminde birbirini tamamlar nitelikleriyle birleşmektedir. Hukuk, egemen ideolojinin değerler dizisinde şekillenen özgürlükler ile yasakları korumaktadır. Hukuk, siyasetin ardılı olan, başka bir ifadeyle siyaset hukuku kurgulayan, önceleyen ve belirleyen bir olgudur. Hukuk sadece egemen ideolojinin belirlediği siyaset doğrultusunda ortaya çıkarken egemen gücün yönlendirmelerini içeren bir süreç içerisinde

¹⁰⁵³ Gözler, *Hukuka Giriş*, s. 154-155.

¹⁰⁵⁴ Alan Hunt, *Explorations in Law and Society*, Londra, Routledge, 1993, s. 25-26.

¹⁰⁵⁵ Aylin Benazır Ateş, *Hukuk ve İdeoloji* (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, Çankaya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016 (<https://tez.yok.gov.tr>, Tez No: 451192), s. iv.

¹⁰⁵⁶ Kasım Akbaş, "İdeoloji Olarak Hukuk", *Hukuk Kuramı*, Cilt 5, Sayı 3, Eylül-Aralık 2018, s. 58.

işlemektedir. Bu durum, hukukun ideoloji karşısındaki ikincil konumunu ve ona bağlılığını doğrulamaktadır¹⁰⁵⁷.

Hukukun şekilsel kaynağına temel teşkil eden ve bizim ideolojik kaynaklar olarak ifade ettiğimiz ve literatürde hukukun asıl kaynakları, yaratıcı kaynakları, gerçek kaynakları ve öz kaynaklar olarak farklı biçimlerde ifade edilen kaynaklar, hukukun siyasal ve ideolojik boyutunu, arka planını ve temelini açığa çıkarmaktadır.

3.7.2. Şekilsel kaynaklar

Hukukun şekilsel kaynakları, temel ve özlerini hukukun gerçek/asli/yaratıcı/öz kaynaklarından almaktadır. Gerçek kaynaklara dayanmayan şekilsel kaynakların içi boş bir kalıptan farkı yoktur. Hukukun şekilsel kaynakları, zorunluluk bakımından asli ve tali kaynaklar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. *Hukukun şekilsel kaynaklarından birincisi*, asli hukuk kaynaklarıdır. Asli kaynaklar da yazılı olan ve yazılı olmayan asli kaynaklar olarak iki alt birime ayrılmaktadır. Anayasa, kanun, tüzük ve yönetmelikler ilk akla gelen yazılı hukuk kaynaklarıdır. Kanun, yasama meclisi tarafından devletin kanun yapmakla yetkili teşri organınca çıkarılmaktadır. Kanunların uygulanmasını göstermek veya kanunun emrettiği işleri tavzih etmek üzere tüzükler ve kanun ile tüzüklerin uygulanmasını sağlamak için yönetmelikler çıkarılmaktadır. Devletin hukuk düzeni kanunlarla inşa edilmektedir. Hukuk düzeni, bir piramide benzetilirse, piramidin en tepesinde anayasa yer almaktadır. Anayasadan itibaren kanunlar ile diğer düzenlemeler aşağı doğru sıralanmaktadır. Asli yazılı olmayan hukuk kaynakları ise örf ve adetlerdir. Teamüller olarak da ifade edilen örf ve âdet kuralları, toplumsal hayatın düzenlenmesi için devletin etkisi olmadan toplum içinde kendiliğinden meydana gelmektedir. Örf, sözlü kanun anlamına gelmektedir. Gelenek, görenek, teamül ve adetler, örf eleğinden geçerek ayıklanmakta ve ulusa mal olmaktadır. Bunlar sözlü kanunlardır. Örf ve âdet kuralları, bünyesinde meydana geldikleri toplumun düzenini tesis eden tutum ve davranışlardır. Örneğin Türk tarihinin geçmişinde oluşup nesiller boyu kolektif vicdanda varlığını koruyan ve zamanla değişerek günümüze ulaşan tutum ve davranışları saygıyla benimsemek gerektiği düşünülmektedir. Türk ulusunun karakterini temsil ve ifade eden, Türk ulusunun niteliklerini himaye eden örf ve âdet kurallarının hukuk düzenince benimsenmesi milliyetçiliğin yasal kaynağının mevcudiyetine işaretir. Bu yönüyle Türk örfünü değerlendiren hukuk kaynaklarını da milliyetçiliğin yasal kaynağı olarak kabul etmek gerekmektedir. *Hukukun şekilsel kaynaklarından ikincisi*, tali hukuk kaynaklarıdır. Bunlar, muahedeler, mahkeme içtihatları ve ilmi içtihatlardır. Muahedeler, devletler arasında birtakım hak ve yükümlülükler doğuran anlaşmalardır. Kimi muahedeler, kendine, milliyetçiliğin yasal kaynağı niteliği kazandıran hükümler içerebilmektedir. Mahkeme içtihatları, yargı makamlarının

¹⁰⁵⁷ Feysel Taşçier, "Hukukun (Si)yasal Kaynağı Olarak Egemenliğin İki Yüzü", *Flsf Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 7, 2009, s. 48-49.

birbirine benzer hukuki uyumsuzluklarda verdikleri kararların tekrerrür etmesi nihayetinde ortaya çıkan ve yerleşen kurallardır. Doktrin olarak da ifade edilen ilmi içtihatlar, hukuk alanında çalışanların hukuk alanındaki bir konuda beyan ettikleri, ilmi şahsiyetlerine dayalı mütalaalarıdır¹⁰⁵⁸. Bu sınıflamanın içeriğine benzer şekilde, Dal, bu sınıflamayı anayasa hukukuna uygulayarak, anayasa hukukunun şekli kaynaklarından bahsetmiştir. Ona göre anayasa hukukunun şekli kaynakları kanunlar, örf ve adetler, mahkeme içtihatları ve bilimsel araştırmalardır¹⁰⁵⁹.

Kimi yazarlar hukukun şekli kaynaklarını “hukukun yürürlük kaynakları” olarak ifade etmektedir¹⁰⁶⁰. Hukukun yürürlük kaynağı, bir hukuk kaidesinin meydana gelip yürürlüğe girerken büründüğü şekle karşılık gelmektedir. Yürürlükteki hukuk kaidelerini tespit etmek için bu kaynaklara başvurulmaktadır. Kanunlar bu anlamda tipik yürürlükteki hukuk kaynağıdır¹⁰⁶¹. Hukukun yürürlük kaynağına, biçimsel kaynak da denilebilir. Bunun manası, bir hukuk kaidesinin ortaya çıkarken aldığı biçimdir. Bir hukuk kaidesinin nerede yer aldığı sorusu, şu kanunda veya şu tüzükte şeklindeki bir cevapla karşılık bulmaktadır. İşte biçimsel, bir başka ifadeyle yürürlükteki kaynak budur. Hukuk kaideleri, birtakım şekillere bürünerek yürürlüğe girmektedir. Kaidenin yürürlük kazanması, toplumsal ilişkilere uygulanabilmesi anlamına gelmektedir. Toplumsal ilişkilere uygulanabilmesi bakımından pratik önem taşıdıkları için hukuk çalışmaları genellikle biçimsel kaynakları üzerinde durmaktadır. Hukukun biçimsel ya da yürürlük kaynağı, hukuk kaidesinin görünüş şeklidir. Bu itibarla üç tip yürürlük kaynağı vardır. Bunlar yasalar, yapılageliş hukuku olarak da ifade edilen örf ve âdet, mahkeme kararları ve öğretidir. Yasa kavramının bir geniş bir de dar anlamı vardır. Geniş anlamındaki yasa, anayasal rejime göre görevli ve yetkili organlardan sadır olan her türlü hukuk kuralını kapsamaktadır. Bu anlamda, tüzük ve yönetmeliklere de yasa denilmektedir. Dar anlamda yasa ise sadece yasa organının kanun adı altında yaptığı düzenlemelerdir¹⁰⁶². Örneğin, Türk hukukunda yasalar, niteliklerine göre muhtelif biçimde tasnif edilmektedir. Tasniflerden birisi anayasalar ile sıradan kanunlar biçimindeki tasniftir. Bu ayrım yasalar arasındaki derece farkına dayanmaktadır. Türk hukukunda, yasama organınca kabul edilen ve Resmî Gazete ‘de kanun adı altında yayınlanan tüm metinlere yasa/kanun denilmektedir. Ancak bu anlamdaki kanunlar arasında konu, nitelik ve kapsam bakımından bazı önemli farklılıklar vardır. Anayasa, diğer kanunların hepsinin üstünde yer alan ve devlet organlarının hepsini bağlayan, temel hukuk kaidelerini içeren bir kanundur. Sıradan kanunlar, anayasa dışında kalan kanunlardır¹⁰⁶³. 7 Kasım 1982 tarihinde halk oylamasıyla kabul edilip 9 Kasım 1982 yılında Resmî Gazete ‘de

¹⁰⁵⁸ Toker, *Milliyetçiliğin Yasal Kaynakları*, s. 39-43.

¹⁰⁵⁹ Dal, *Anayasa Hukuku*, s. 8-11.

¹⁰⁶⁰ Teziç, *Anayasa Hukuku*, s. 6; Aybay, Aybay ve Pehlivan, *Hukuka Giriş*, s. 90; Oğuzman ve Barlas, *Medeni Hukuk*, s. 41.

¹⁰⁶¹ Oğuzman ve Barlas, *Medeni Hukuk*, s. 41.

¹⁰⁶² Aybay, Aybay ve Pehlivan, *Hukuka Giriş*, s. 89-93.

¹⁰⁶³ Aybay, Aybay ve Pehlivan, s. 101.

yayınlanan Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın kanun numarası 2709'dur¹⁰⁶⁴. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası da bir tür kanundur. Ancak sıradan kanunlardan nitelikli ve onların üstünde konumlanan bir kanundur.

Hukukun şekli kaynaklarını ifade eden yürürlükteki hukuk "belli bir dönemde, belli bir toplumu düzenleyen hukuk kurallarına"¹⁰⁶⁵ denilmektedir. Kimi zaman, yürürlükteki hukuka, pozitif hukuk veya müspet hukuk denilmektedir. Yürürlükteki hukukun pozitif hukuk olarak ifade edilmesi yanlış bir kullanımdır¹⁰⁶⁶. Pozitif hukuk, olması gereken anlamında bir ideal yerine, belirli bir zaman ve yerdeki olan hukuku ifade etmektedir¹⁰⁶⁷. Pozitif hukukun karşılığı mevzu hukuktur. Yetkili organlar tarafından konulmuş hukuka mevzu hukuk denilmektedir. Mevzu hukukun kaynaklarını ifade etmek için kullanılan *mevzuat* kavramı yasa, tüzük ve yönetmelik gibi bütün yazılı hukuk kaynaklarını kapsamaktadır. Buradan hareketle hukukun yürürlük kaynakları, yani şekli kaynaklar, pozitif ya da mevzu hukuktan çok geniş kapsamlıdır. Çünkü pozitif hukuk veya mevzu hukuk yetkili organlarca konulmuş hukuka karşılık gelirken, yürürlükteki hukuk pozitif veya mevzu hukukla birlikte yazılı olmayan teamülleri ve mahkeme içtihatlarını kapsamaktadır¹⁰⁶⁸.

Hukuk şekli kaynakları, bir hukuk kuralını meydana getiren kuvvetlerin, bu kuralı nasıl koyduğu, kuralı hangi şekil ve kılıkta ortaya çıkardıklarıyla ilgilidir. Bir hukuk kuralı, özel anlamda, bir tür emir, yasak veya izin muhteva eden irade beyanıdır. Bu irade beyanı, dış dünyaya anayasa, kanun, kararname gibi farklı şekillere bürünerek yansımaktadır. Bu nedenle, bir hukuk kuralının dış dünyaya yansırken büründüğü anayasa, kanun ve yönetmelik gibi şekillere hukukun şekli kaynakları denilmektedir¹⁰⁶⁹.

3.8. Normlar Hiyerarşisi

Hukuk düzeni, hukuk normlarının toplamından meydana gelmektedir¹⁰⁷⁰. Hukuk düzenini meydana getiren ve önceki başlık altında açıklandığı üzere asıl, yaratıcı, gerçek, öz, sıfatlarıyla ifade edilen ideolojik kaynakların temel teşkil ettiği hukukun şekilsel kaynakları çok çeşitlidir. Şekilsel kaynaklardan olan anayasa, kanun, tüzük, yönetmelik, örf ve adetler ve diğer düzenleyici işlemler arasındaki ilişkinin nasıl olacağı sorusu normlar hiyerarşisini gündeme getirmiştir.

¹⁰⁶⁴ *Resmî Gazete*, 9 Kasım 1982, Sayı 17863 Mükerrer (https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17863_1.pdf)

¹⁰⁶⁵ Teziç, *Anayasa Hukuku*, s. 6.

¹⁰⁶⁶ Teziç, s. 6.

¹⁰⁶⁷ Aybay, Aybay ve Pehlivan, *Hukuka Giriş*, s. 64.

¹⁰⁶⁸ Teziç, *Anayasa Hukuku*, s. 6.

¹⁰⁶⁹ Gözler, *Hukuka Giriş*, s. 155.

¹⁰⁷⁰ Hans Kelsen, *Introduction to The Problems of Legal Theory*, Çev. Bonnie Litschewski Paulson ve Stanley L. Paulson, New York, Oxford, Clarendon Press, 1992, s. 55.

Norm, “yargılama ve değerlendirmenin kendisine göre yapıldığı ölçüt, uyulması gereken kural, düzgü” olarak tanımlanmaktadır¹⁰⁷¹. Özel bir anlamı olan norm, tezatı yönünde davranışta bulunulma ihtimali de olan bir şeyin yapılması gerektiği anlamına gelmektedir. Farklı türde normlar vardır. Bunlar, mantıksal veya düşünsel normlar ile eylemsel veya hukuk normlarıdır. Hukuk normlarına göre insanlar belirli şartlar altında belirli biçimde davranış göstermelidir. Bir kimsenin belirli bir biçimdeki davranışının gerekçesinin temelinde, o davranışın emredilmesi ve o davranış için izin veya yetki verilmesi yatmaktadır. Bu manada, hukuk normu emredici, izin verici veya yetkilendiricidir. Bu nitelikteki norm, bir bireyin başka bir bireyin davranışına bilinçli olarak yönelen iradi eyleminin anlamıdır. İnsan iradesiyle yaratılan bir normlar sistemi olarak hukuk, pozitif hukuktur¹⁰⁷². Hülasa, hukuk normu, belirli yönde davranmayı emreden veya yasaklayan, belirli yönde davranmaya izin veya yetki veren insan iradesi yapımı bir önermedir¹⁰⁷³.

Hirşt, insan iradesinin ürünü olan olağan hukuk normuyla birlikte ve ondan farklı olarak ölçü işlevi gören normdan bahsetmiştir. Norm, sıradan bir kural değil, ölçü işlevi gören en yüksek kuraldır. Doğa kanunlarına göre kavranan olay ve olgulara normlar aracılığıyla değer yüklenmektedir. Örneğin, sigara içmenin ne olduğu; tütünün kâğıda sarılması, sigaranın yakılması, dumanın ciğerlere çekilmesi hareketleri üzerinden kimya, fizik, tıp ve biyoloji bilimleri aracılığıyla doğa kanunları doğrultusunda kavranabilir. Bununla birlikte sigara içmenin sağlığa etkisi üzerine yoğunlaşıldığında, konu, sigara içme davranışına bir değer saptamaya doğru gitmektedir. Değer saptandıktan sonra sigara içme davranışına bu değer doğrultusunda bir emir verilmektedir. Buna göre normlar, doğa kanunlarından muhtelif gerçekleşme şekilleri içinden, genel olarak kabul edilebilecek bir sınıflamaya göre kendilerine en üstün değer verilecek olanlardır. Hukuk alanındaki norm, iki farklı anlamda kullanılmaktadır. Birincisi, olağan hukuk kuralı anlamındadır. İkincisi, kanun koyucuların bile dikkate alması gereken ideal ölçü anlamındadır. İkinci anlamındaki norm, en üstün kural niteliğindedir. Kanun koyucu hukuk alanında, toplumsal yaşamda en yüksek ölçü işlevi gören norma göre hareket etmektedir. Örneğin, milletvekili sıfatıyla kanun yapmaya çalışan bir kanun koyucu, kanun tasarısını hazırlarken, olağan hukuk normuna kaynaklık eden ve ölçü işlevi gören en yüksek kural olan norma ulaşabilmek için toplumsal yaşama odaklanmalıdır. Hukuktaki normlar, toplumsal yaşamda hüküm süren toplumsal kanunların keşfinden sonra, bu toplumsal bağlam temel alınarak kabul edilen esaslardır¹⁰⁷⁴. Bu nokta, anayasa ve/veya kanun gibi olağan hukuk normlarının toplumsal zemindeki temeline ve karşılığına işaret etmektedir. Örneğin, anayasalarda, resmi dil ve/veya ülkedeki etnik grupların kendi dillerini kullanma ve geliştirme hakkı özellikle ve münhasıran düzenlenmektedir. Devletler arasındaki ve ülke içindeki etkileşime sağladığı katkı veya ülkenin ulusal çerçevede niteliğini tespit ve

¹⁰⁷¹ *Türkçede Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğü*, “Norm” Maddesi.

¹⁰⁷² Hans Kelsen, “On the Basic Norm”, *California Law Review*, Cilt 47 Sayı 1, 1959, s. 107.

¹⁰⁷³ Gözler, *Hukuka Giriş*, s. 58.

¹⁰⁷⁴ Hirşt, *Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi Dersleri*, s. 156-158.

deklare etme noktasındaki işlevi nedeniyle taşıdığı değer doğrultusunda resmi dil, anayasa gibi temel bir norm içinde hukuki bir norm olarak düzenlenmektedir.

Hukukun çok çeşitli yazılı ve yazısız kaynağı vardır ve bu kaynaklar da kendi bünyesinde çeşitlere ayrılmaktadır. Hukuk düzeni, böylesi çeşitli hukuk kurallarının toplamından meydana gelmektedir. Bu çeşitliliğe rağmen hukuk düzeni bir tür iç tutarlılığa sahiptir. Buna, “hukuk düzeninin bütünlüğü ilkesi” adı verilebilir. Hukuk kuralları, bütünlüğün sağlanması için hiyerarşik bir şekilde alt alta veya üst üste sıralanmaktadır. Sıralama, bir piramit şekliyle somutlaştırılmıştır. Bu nedenle normlar hiyerarşisine “hukuk düzeni piramidi” de denilmektedir¹⁰⁷⁵. Bir ülkedeki hukuk düzenini meydana getiren uyulması mecburi kuralların her biri, aynı düzey ve güçte değildir. Hukuk düzeninin medyana getiren kurallar arasında “kademelenme” vardır¹⁰⁷⁶.

Hukuk düzeni piramidi, Adolf J. Merkl (1890-1970) tarafından oluşturulmuş ve Hans Kelsen (1881-1973) tarafından saf hukuk teorisine dahil edilmiştir. Normlar hiyerarşisi veya hukuk düzeni piramidi denilince, ezici çoğunlukla Kelsen’in ismi anılrsa da hukuk düzeni piramidi ilk olarak Kelsen’in öğrencisi Merkl tarafından ortaya atılmıştır. Kelsen, *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre* isimli eserinin önsözünde bu hususu dile getirmiştir. Kelsen, saf hukuk teorisini inşa ederken Merkl tarafından ortaya atılan hiyerarşik hukuk düzeni piramidine dayandığını ve ondan yararlandığını dile getirmiştir¹⁰⁷⁷.

Hukuk sistemi birbiriyle ilişkili ve tutarlı hukuk hükümlerinin bütünüdür. Hukuk sisteminde çok sınırlı sayıda hukuki biçim bulunmasına karşın çok fazla hukuki hüküm vardır. Bir hukuk hükmü, diğer hukuk hükümlerinden farklı bir içeriğe sahip olduğu gibi; bir grup hukuk hükmü de diğer hukuki hüküm gruplarından farklı biçime sahiptir. Biçimdeki bu farklılıklar, biçimsel açıdan hukuki hükümlerin gruplanarak sınıflanmasını sağlamaktadır¹⁰⁷⁸. Bu gruptan anayasa kanun ve yönetmelik gibi hukukun farklı biçimsel/şekilsel kaynakları arasındaki hiyerarşik ilişkiyi ortaya koyan normlar hiyerarşisi veya hukuk düzeni piramidi ortaya çıkmaktadır.

Modern hukuk düzeninin farklı düzey ve geçerlilik kuvvetine sahip hukuk hükümlerinin arasındaki ilişkinin piramit örneğinde olduğu gibi farklı düşünürlerce farklı biçimlerde tasvir edilmesi hukuki ilişkilerin karmaşıklığını azaltmaktadır. Merkl’e göre hukuk düzeni sınırlı sayıdaki hukuki biçimlerde teşekkül etmiş hukuki normlardan mürekkeptir. Hukuk piramidi, bağlayıcı bir normun, bağımlı olan bir norm için şartlar ihdas ettiği bir türeme ilişkisini anlaşılır kılmaktadır. Bağımlı olan norm, bağlayıcı norm tarafından üretilmektedir. Üretimin müşterek

¹⁰⁷⁵ Gözler, *Hukuka Giriş*, s. 197.

¹⁰⁷⁶ Teziç, *Anayasa Hukuku*, s. 93.

¹⁰⁷⁷ Hans Kelsen, *Hauptprobleme Der Staatsrechtslehre: Entwickelt Aus Der Lehre Vom Rechtssarze*, Tübingen, Verlag Von J.C. Mohr, 1923, s. xv-xvi.

¹⁰⁷⁸ Adolf J. Merkl, “Prolegomena Zu Einer Theorie Des Rechtlichen Stufenbaues”, in Alfred Verdross (Ed.), *Gesellschaft, Staat und Recht. Untersuchungen Zur Reinen Rechtslehre*, Viyana, J. Springer, 1931, s. 252.

çıkış noktası ise anayasadır. Hukuki hükümler çifte karaktere sahiptir. Yani bir hukuk normu, kendinden alt seviyedeki bir norm için o normu üreten işleviyle bağlayıcı bir pozisyondayken; kendinden üst seviyedeki bir norm için de üst normun hukukunu uygulayan bağımlı bir pozisyondaydır¹⁰⁷⁹. Anayasayla ilişkisinde bağımlı olan kanunların, tüzük veya yönetmelikle ilişkisinde, pozisyonunu değiştirerek bağlayıcı olması bunun tipik örneğidir.

Kelsen, hukuk kuralları arasındaki hiyerarşiyi ortaya koyarken, diğer bütün hukuk normlarının üstünde olan varsayımsal bir temel norm kavramından hareket etmiştir. Varsayımsal bir ön kabulde geçerli olduğu kabul edilen temel norma dayanan her norm hukuk sistemi içinde geçerlidir. Bir başka ifadeyle pozitif hukukun tüm verilerinin kökleri temel normdadır¹⁰⁸⁰. Kelsen'e göre başlangıç noktası temel normdan başlayarak birbirine dayanan normlar, piramit şekline benzeyen kademeler halinde sıralanarak hukuk düzenini oluşturmaktadır¹⁰⁸¹. Bunun anlamı, normlar hiyerarşisi doğrultusunda, kanunun geçerliliğini anayasadan alması ve anayasaya mugayir ol(a)madığı, tüzüğün geçerliliğini kanundan alması ve kanunu mugayir ol(a)madığı, yönetmeliğin de geçerliliğini kanundan veya tüzükten alması ve onlara mugayir ol(a)madığıdır. Hülasa, kurallar hiyerarşisinde alt norm üst norma uygun olmak veya aykırı olmamak zorundadır¹⁰⁸².

Anayasalar, pozitif hukuk normudur. Kelsen, temel norm ile doğrudan anayasayı kastetmemektedir. Kelsen'in ortaya koyduğu temel norm, varsayımsal ve hukuk ötesi nitelikleri dolayısıyla pozitif bir hukuk normu değildir. Normlar hiyerarşisinde, her norm, geçerliliğini ve bağlayıcılığını kendinden üstün bir normdan aldığına göre anayasa için de anayasanın geçerliliğini ve bağlayıcılığını sağlayan bir normun varlığı gereklidir. Bu norm, bir devletin tarihinde bir monark veya parlamento tarafından ihdas edilen anayasadır. Bu noktada norm olarak geçerli olması gereken şey, ilk anayasanın kurucularının iradeleridir. Hukuk düzeninin inşa edilmesinde hareket noktası bu iradedir¹⁰⁸³.

Normlar hiyerarşisinin özünde, bir iradenin ürünü olan normun kuvvetinin, ürünü olduğu iradenin kuvvetine bağlı olduğu varsayımı yatmaktadır. İradenin çıktığı yer ise bir makamdır. Dolayısıyla normlar hiyerarşisinin arka planında “makamlar hiyerarşisi” vardır. Bir normun, normlar hiyerarşisinde bulunduğu kademe, bu normu koyan makamın bulunduğu kademeye bağlıdır. Makamlar hiyerarşisi, en üstten aşağıya doğru sıralandığında kurucu iktidar, yasama organı ve yürütme organı makamlarıyla karşılaşmaktadır. *Kurucu iktidar*, anayasayı yapan iktidar olarak hukuk düzeninin en üstünde yer alan makamdır. Kurucu iktidar, asli ve tali nitelikli olarak iki tipe ayrılabilir da her iki tip iktidarın görevi anayasa normu ihdas etmektir.

¹⁰⁷⁹ Cristoph Grabenwarter, “Hukuk Düzeni Hiyerarşisinde Anayasa”, in Otto Depenheuer ve Cristoph Grabenwarter (Ed.), Çev. Hilal Kafkas, *Anayasa Teorisi*, İstanbul, Lale Yayıncılık, 2014, s. 405-407.

¹⁰⁸⁰ Kelsen, *Introduction to The Problems of Legal Theory*, s. 58.

¹⁰⁸¹ Teziç, *Anayasa Hukuku*, s. 95.

¹⁰⁸² Gözler, *Hukuka Giriş*, s. 198.

¹⁰⁸³ Kelsen, *Introduction to The Problems of Legal Theory*, s. 56-59; Teziç, *Anayasa Hukuku*, s. 94-95.

Yasama organı, kurucu iktidar makamının yaptığı anayasa ile kurulduğundan kurucu iktidarın altındadır. Makamlar hiyerarşisinde yasama makamı, yürütme organının üstünde konumlanmıştır. Çünkü yasama organı, anayasa veya kanunla kurulmaktadır. Yürütme organının kuruluş ve işleyişi ise yasama organının iradesine bağlı olarak kanunla düzenlenebilmektedir. Yasama organı, anayasaya mugayir olmamak kaydıyla, yürütme organının görev ve yetkilerinde düzenleme yapma yetkisine sahipken, yürütme organının yasama makamına bu çerçevede bir düzenleme yetkisi yoktur. *Yürütme makamı*, tek bir makamdır teşekkül değildir. Yürütme makamı, yürürlükteki hükümet sistemine göre başkan, bakanlar kurulu, başbakan, bakan, vali gibi farklı makamlar içermektedir. Makamlar hiyerarşisinde çıkan sonuç, bir normun kuvveti, o normu ihdas eden makamın, makamlar hiyerarşisindeki kuvvetine bağlı olduğudur. Makamlar hiyerarşisindeki makamlar tarafından çıkarılan ve basitleştirilmiş haliyle hukuk düzeninin piramidinin kademelerini oluşturan anayasa, kanun, tüzük ve yönetmelik yukarıdan aşağıya doğru farklı norm biçimleri olarak sıralanmaktadır¹⁰⁸⁴.

Anayasa, her şeyden önce bir norm olarak ele alınmalıdır. Normatif anlamda temel ve üstün bir yasa olan anayasa bu niteliği itibarıyla belli bir siyaset felsefesinin ifadesidir. Normatif anayasa, temel bir yasa olarak siyasal toplumu meydana getiren bir belgedir. Bu nedenle anayasa, müşterek ve genel problemlere çözüm getirecek olan prensip ve normları içermektedir. Üstün bir norm olarak anayasanın üstünlüğü formal, genel ve soyut oluşunu gerektirmektedir. Bu nokta, anayasanın, genel olarak, süreklilik gösteren istikrarlı bir temel belge olduğunu göstermektedir. Anayasa, kuvvetini normlar hiyerarşisindeki konumundan almaktadır¹⁰⁸⁵.

Normlar hiyerarşisinde, anayasanın iki fonksiyonu vardır. İlk fonksiyon, anayasa dışındaki diğer hukuk normlarının üretim kurallarıyla ilgilidir. Anayasa, kendinden alttaki normların nasıl üretileceğini kurala bağlamaktadır. İkinci fonksiyon, anayasanın diğer normlarının geçersizliğinin temelini oluşturmasıyla ilgilidir. Anayasa, farklı hukuk normlarını ilga ederek onların hükümsüz olmasına yol açmaktadır¹⁰⁸⁶.

3.9. Anayasa

Anayasa sözcüğü, Türkçede; İngilizce ve Fransızcadaki *constitution* sözcüğünün karşılığı olarak kullanılmaktadır¹⁰⁸⁷. Latince kurum, hüküm ve örgütlenme anlamına gelen *constitutio* kavramından türeyen ve yerleştirmek, kurmak ve tesis etmek anlamına gelen *constituere* kavramının farklı dillere uyarlanmış hali olan *constitution* ve benzeri sözcükler, pek çok

¹⁰⁸⁴ Gözler, *Hukuka Giriş*, s. 197-200.

¹⁰⁸⁵ Kabaoğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri*, s. 23.

¹⁰⁸⁶ Grabenwarter, "Hukuk Düzeni Hiyerarşisinde Anayasa", s. 411.

¹⁰⁸⁷ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 20.

devlette anayasayı ifade etmek için kullanılmaktadır¹⁰⁸⁸. Örneğin, anayasa anlamında kullanılan *constitution* kavramı; İngilizce ve Fransızcada *constitution*; İtalyancada *costituzione*, Arnavutçada *kushtetuta*, Baskçada *konstituzioa*, Belarusçada *канстытуцыя (kanstytucyja)*, Bulgarçada *конституция (konstitutsiya)*, İspanyolcada *constitución*, İsveççede *konstitution*, Katalancada *constitució*, Lehçede *konstytucja*, Letoncada *konstitūcija*, Norveççede *konstitusjon*, Portekizcede *constituição*, Rumencede *constituție*, Rusçada *конституция (konstitutsiya)*, Ukraynacada *конституція (konstytutsiya)* sözcüğüne karşılık gelmektedir.

Constitution kavramı, “oluşum”¹⁰⁸⁹ veya “ana kuruluş”¹⁰⁹⁰ olarak Türkçeleştirilebilir. Kavramın Türkçe karşılığı, tarihsel süreçte değişiklik göstermiş ve sırasıyla “kanun-ı esâsî”, “teşkilât-ı esâsî” ve “anayasa” kavramları kullanılmıştır¹⁰⁹¹.

Kanun-ı Esâsî, Osmanlı Türkiye’sinin ilk anayasasının resmi adıdır¹⁰⁹². Daha sonra, 1921 ve 1924 yıllarında yürürlüğe konulan anayasalarda resmi ad olarak Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu kullanılmıştır¹⁰⁹³. 1924 tarihli Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu, 1945 yılında kabul edilen bir kanunla dilinin Türkçeleştirilmesi gayesiyle yeni sözcüklerle tekrar yürürlüğe konulmuş ve anayasa kavramı ilk defa burada kullanılmıştır¹⁰⁹⁴. Ancak, 1952’de kabul edilen bir kanunla, 1924 Anayasası’nın eski metni tekrar yürürlüğe konulmuş ve anayasa kavramından teşkilât-ı esâsî kavramına dönüş yapılmıştır¹⁰⁹⁵. Bununla birlikte 1961 ve 1982 Anayasalarında tekrar anayasa kavramı kullanılmıştır.

Temel kanun anlamına gelen kanun-ı esâsî kavramı; Fransızcada, kuruluş manasına gelen *constitution* kavramının tam olarak karşılammamaktadır¹⁰⁹⁶. Bunun aksine temel kuruluş manasına gelen teşkilât-ı esâsiye kavramı kuruluş anlamındaki *constitution* kavramını anlam olarak karşılamakta daha mahirdir¹⁰⁹⁷. Ana ve yasa sözcüklerinden mürekkep anayasa kavramının, “yasaların kendisinden doğduğu yasa”¹⁰⁹⁸, “öbür yasaların üstünde, onlardan daha temelli, daha geniş kapsamlı, neredeyse onları doğuran, onlara analık eden, dayanak olan bir

¹⁰⁸⁸ Kabaoğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri*, s. 22.

¹⁰⁸⁹ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 20.

¹⁰⁹⁰ Şeref İba, *Anayasa Hukuku ve Siyasal Kavramlar*, Ankara, Turhan Kitabevi, 2008, s. 1; Cem Eroğlu, *Anatüze Giriş (Anayasa Hukukuna Giriş)*, Ankara, İmaj Yayınevi, 2000, s. 17.

¹⁰⁹¹ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 20.

¹⁰⁹² 23 Aralık 1876 tarihli Kanun-ı Esâsî, <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1876-k%C3%A2n%C3%BBn-i-es%C3%A2s%C3%AE/> (Erişim Tarihi: 15 Mart 2024).

¹⁰⁹³ 20 Ocak 1921 tarihli Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu, <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1921-anayasasi/> (Erişim Tarihi: 15 Mart 2024); 20 Nisan 1924 tarihli Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu, <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1924-anayasasi/> (Erişim Tarihi: 15 Mart 2024)

¹⁰⁹⁴ 10 Ocak 1945 Tarih ve 4695 Sayılı Kanun (*Resmî Gazete*, 15 Ocak 1945 Sayı 5905)

¹⁰⁹⁵ 24 Aralık 1952 Tarih ve 5997 Sayılı “491 sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanununun Tekrar Meriyete Konulması Hakkında Kanun” (*Resmî Gazete*, 31 Ocak 1952 Sayı 8297)

¹⁰⁹⁶ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 20.

¹⁰⁹⁷ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 20; İba, *Anayasa Hukuku ve Siyasal Kavramlar*, s. 1; Teziç, *Anayasa Hukuku*, s. 110.

¹⁰⁹⁸ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 201.

yasa"¹⁰⁹⁹ anlamında kullanıldığı söylenebilir. Ancak, Türkiye'nin anayasa dilinde ve resmi kullanımında yasa kavramı yerine kanun kavramı kullanılmasına rağmen, *anakanun* değil, *anayasa* kavramı kullanılmaktadır. Bunun nedeni, muhtemelen Türkçeleştirme çalışmaları sırasında anayasa kavramının kullanılımasındandır¹¹⁰⁰. Kavramın kısa terminolojik boyutunun ardından artık anlam boyutuna geçebiliriz.

Anayasa, "normlar hiyerarşisinde en üst basamakta bulunan ve dolayısıyla kanunlardan daha zor bir şekilde değiştirilebilen hukuk kurallarının bütünü"¹¹⁰¹; "bir devletin temel yapısını, kuruluşunu, iktidar devrini ve devlet iktidarı karşısında bireylerin özgürlüklerini düzenleyen bir belge"¹¹⁰²; "bir devletin temel yapı taşlarını, örgütleniş biçimini ve işleyiş sistemini gösteren ve düzenleyen kurallar bütünü"¹¹⁰³; "siyasal işlevin uymak zorunda olduğu...kuruluş ve işleyiş kurallarının tümü"¹¹⁰⁴; "iktidarın elde edilmesini, kullanılmasını ve devrini, devletin yapısını, başlıca hukuki işlemlerin...konulması ve rejimini; insan haklarını, hukuk kurallarının hiyerarşisinin en üst düzeyde düzenleyen...(otorite) tarafından yapılmış hukuki bir işlem"¹¹⁰⁵; "devletin siyasi organizasyonunu sağlayan, siyasi organların işleyişini ve birbiriyle ilişkisini düzenleyen, devletle vatandaş arasındaki karşılıklı hak ve borçları belirten bir metin"¹¹⁰⁶; "devlet iktidarının kuruluş ve işleyişini idare edenlerin seçilme şeklini ve görev ve yetkilerini, toplum fertlerinin temel hak ve hürriyetlerinin idare edenler karşısında garanti altına alınmasını düzenleyen temel kuralların yasası"¹¹⁰⁷; "devletin şeklini, siyasi rejimini, egemenliğin kullanılmasını, egemenliği kullanan organların birbiriyle ilişkilerini ve kişilerin temel hak ve hürriyetlerini düzenleyen temel hukuk metni"¹¹⁰⁸; "devletin...niteliğini, yapısını, hükümet şeklini, organlarını ve bu organları (yasama, yürütme ve yargı) arasındaki ilişkileri ve kişilerin temel hak ve hürriyetlerini düzenleyen kurallar bütünü"¹¹⁰⁹; "...üst kurallar bütünü...yönüyle...hem siyasal; hem de başta kanunlar olmak üzere tüm hukuk kaynaklarının kendisine uygun olması gerekmesi nedeniyle hukuksal bir belge"¹¹¹⁰ şeklinde tanımlanmaktadır. Anayasayı hukuki anlamda teknik olarak tarif eden bu tanımlar aynı muhtevayı farklı biçimlerde ifade etmektedir. Özetle anayasa; yasama, yürütme ve yargı olmak üzere devletin temel organlarının nasıl kurulacağı, örgütleneceği, işleyeceği ve sona ereceğini düzenleyerek devlet iktidarının nasıl kullanılacağını çerçevesini çizmek suretiyle devleti sınırlandıran ve

¹⁰⁹⁹ Mümtaz Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1997, s. 7.

¹¹⁰⁰ İba, *Anayasa Hukuku ve Siyasal Kavramlar*, s. 1.

¹¹⁰¹ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 51.

¹¹⁰² Teziç, *Anayasa Hukuku*, s. 10.

¹¹⁰³ M. Fatih Dikici, *Anayasa Hukuku*, Ankara, Seçkin Yayınevi, 2013, s. 19.

¹¹⁰⁴ Eroğlu, *Anatüze Giriş*, s. 17.

¹¹⁰⁵ Kabaoğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri*, s. 23.

¹¹⁰⁶ Atilla Özer, *Anayasa Hukuku (Genel İlkeler)*, Ankara, Turhan Kitabevi, 2009, s. 9.

¹¹⁰⁷ Dal, *Anayasa Hukuku*, s. 61.

¹¹⁰⁸ R. Cengiz Derdiman, *Anayasa Hukuku*, Bursa, Aktüel Yayınları, s. 1.

¹¹⁰⁹ Yavuz Atar, *Türk Anayasa Hukuku*, Konya, Mimoza Yayınları, s. 2007, s. 4.

¹¹¹⁰ Zehra Odyakmaz ve Ümit Kaymak, *Anayasa Hukuku*, Kocaeli, Kuram Kitap, 2016, s. 1.

güçlü devlet iktidarı karşısında bireylerin hak ve özgürlüklerini garanti altına alan normlar hiyerarşisinin en üstündeki hukuk kurallarının bütünüdür.

Diğer taraftan anayasa, "...bireylerin yaşamının siyasal-hukuksal çerçevesini çizen, ufkunu açan ya da kapatan belge...Bir ülkedeki siyasal ve hukuksal durumun esasını anlamak ve parçaları hakkında bile konuşabilmek için...okunması zorunlu bir el kitabı"¹¹¹¹; "toplumların bir arada yaşama bilinciyle ulaştıkları millet olma süreci sonucu ortaya çıkan, devletin paradigması olarak var olan metin"¹¹¹² ve "toplumu bütün boyutlarıyla ele alan ve ileriye doğru yürüyüşün yöntem ve kurallarını gösteren bir 'program'"¹¹¹³ olarak da tanımlanmaktadır. Bu tanımlar anayasanın teknik tanımından ayrılarak; anayasayı bir ereğe koşullandırılmış paradigma ve program olarak ifade etmektedir. Anayasalar, devletin temel organlarını düzenlemenin ve bireylerin temel hak ve özgürlüklerini garanti almanın yanında ve/veya ötesinde, farklı düzey ve derinlikte siyasi ve ideolojik hedeflere sahip olabilmektedir. Anayasa tanımlarında, anayasanın söz konusu siyasi ve ideolojik hedeflerine genellikle işaret edilmemektedir. Bunun nedeni, anayasaların teknik anlamdaki hukuki tanımının ideal ve istendik bir düzeni tarif ediyor olmasıdır. Anayasaların hukuki anlamda teknik tanımı bir ideali ve olması gereken bir düzeni tarif etmesi bakımından önemlidir. Anayasaların yapılmasında ve uygulanmasında, ideal tanımına yaklaşan ve ideal tanımdan uzaklaşan örnekler bulunmakla birlikte; ideale yakın olsun veya olmasın her anayasanın farklı düzey ve derinlikte kültürel, toplumsal, siyasi ve ideolojik boyutunun ve hedefinin olduğunu söylemek mümkündür.

Bir devletteki siyasi örgütlenmeyi sağlayan anayasanın amacı, örgütlenmesini sağladığı devletteki düzenin devam etmesidir. Bu hedeflerinden şaşmayan anayasalar, devlet içindeki her türlü faaliyete ve girişime, ancak kendisinin sağladığı ve hedeflediği yapı içinde müsaade etmektedir. Her anayasa topluma bir hukuk fikri sunmaktadır¹¹¹⁴. Ayrıca her anayasa topluma siyasi ve ideolojik bir fikir de sunmaktadır. Bunlar kimi zaman liberal, kimi zaman sosyalist, kimi zaman milliyetçi fikirlerdir. Anayasanın ideolojik işlevi aynı kalmakla birlikte sunulan fikre göre beklenen ve yapılandırılan sistem farklı olabilmektedir. Klasik ve ideolojik hedef ve işlevlere sahip anayasalar, söz konusu hedef ve işlevleri farklı formlarda yerine getirmek için yapılmaktadır. Bu durum, anayasaların farklı biçimlerde sınıflanması sonucunu doğurmuştur.

3.10. Anayasaların Sınıflandırılması

Anayasaların sınıflandırılması konusunda anayasa hukuku literatürü oldukça farklı örnekler sunmaktadır. Anayasaların sınıflandırılmasını, kimileri gereksiz bulmakta kimileri çok genel geçer bir yaklaşımla birkaç kategoriyle yapmakta kimileri de literatürün dağınık sınıflandırma

¹¹¹¹ Taha Parla, *Türkiye’de Anayasalar, Tarih, İdeoloji, Rejim, 1921-2016*, İstanbul, Metis Yayınları, 2016, s. 18.

¹¹¹² Ali Osman Sezer, *Anayasaların Paradigması Üzerine*, Zonguldak, Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, 2017, s. 14.

¹¹¹³ Server Tanilli, *Devlet ve Demokrasi, Anayasa Hukukuna Giriş*, Ankara, Say Yayınları, 1988, s. 109.

¹¹¹⁴ Özer, *Anayasa Hukuku*, s. 9-10.

birikiminin özetini pek çok kategoriye dışarıda bırakarak yapmaktadır. Bu nedenle, anayasaların sınıflandırılmasında sistematik bir yapı ortaya çıkmamaktadır. Biz, anayasaların sınıflandırılmasında sistematik bir yapı öneriyoruz. Bu sistematik yapı içinde anayasalar, geleneksel sınıflandırmalar ve yenilikçi sınıflandırmalar olarak ikiye ayrılmaktadır.

3.10.1. Geleneksel sınıflandırmalar

Anayasalar; geniş ve dar anlamda anayasa, maddi ve şekli anlamda anayasa, yazılı ve teamüli anayasa, katı ve esnek anayasa, çerçeve ve ayrıntıcı anayasa, tek ve çok yapıli anayasa, monarşik ve cumhuriyetçi anayasa olarak geleneksel biçimde sınıflandırılmaktadır. Geleneksel anayasa sınıflandırılmasındaki kategoriler, anayasa metninden hareketle anayasa düzenini ele almakta ve anayasanın uygulanması aşamasına odaklanmamaktadır. Oysa anayasal bir devlet için anayasa metni gerek şart olmakla birlikte yeter şart değildir. Anayasanın uygulanıp uygulanmadığı, uygulanıyorsa uygulanma düzeyi ve biçimi, siyasi aktörler için bağlayıcı olup olmadığı veya bağlayıcı olduğu yönünde toplumsal bir inancın olup olmadığı hususlarının incelenmemesi anayasa metnini inceleyerek anayasa sınıflanması yapan geleneksel sınıflandırmaların zayıf yönüdür. Bununla birlikte söz konusu zayıf yön, geleneksel sınıflandırmanın gereksiz olduğu anlamına gelmemektedir. Geleneksel sınıflandırma, bir devletteki anayasa düzenini anlamak için çıkış noktası sunmaktadır.

3.10.1.1. Geniş ve Dar Anlamda Anayasa

Anayasa, sıradan siyasi tartışmalarda, geniş ve dar anlamda anayasa olarak çoğu kez iki anlamda kullanılmaktadır¹¹¹⁵. Toplumsal iş bölümünde siyasal işlev gündeme geldikten, yani toplumun devletli haline geçildikten sonra, siyaset belirli kurallara bağlı olarak icra edilmiştir. Kurallar önceden ve açıkça belirlenebileceği gibi uygulama sürecinde de ortaya çıkabilir. Bununla birlikte söz konusu siyasetse, onun riayet etmesi gereken kurallar kaçınılmaz olarak vardır. Siyasetin aktörlerinin siyasi işlevi yerine getirirken uymakla yükümlü olduğu kuruluş ve işeyiş kurallarına anayasa denilmektedir. Bu anlamda, anayasasız bir devletin olamayacağını söylemek mümkündür. Çünkü, bütünüyle kurlsız görünen ve keyfiyete göre hareket eden bir yöneticinin hükmünde bulunan bir devlette bile, yönetime karşı gelmek kural dışı bir hareket olduğundan böyle bir devlet bile anayasasız değildir. İşte, anayasanın bu çerçevedeki anlamı geniş anlamdaki anayasaya karşılık gelmektedir. Bir devletin kuruluşunu ve işleyişini tanzim eden temel kurallar şeklindeki anayasa tanımı, geniş anlamda bir anayasa tanımı olarak ana kuruluş anlamına gelen *constitution* kavramının anlamını daha iyi karşılamaktadır¹¹¹⁶.

¹¹¹⁵ K. C. Wheare, *Modern Anayasalar*, Çev. Mehmet Turhan, İstanbul, Değişim Yayınları, 1984, s. 1.

¹¹¹⁶ Eroğlu, *Anatüzeye Giriş*, s. 17.

Geniş anlamda anayasa, bir ülkenin bütün hükümet sistemini, hükümeti yöneten, tanzim ve tesis eden kuralların toplamıdır. Bu kuralların bir bölümü, mahkemelerin bunları tanıması ve uygulaması bakımından hukuksal; bir bölümü ise mahkemelerce hukuksal niteliğe sahip olmayan, ama hükümet sistemini tanzim etmesi bakımından tam anlamıyla hukuk kuralı olarak tanımlananlardan daha az etkin olmayan uygulamalar, anlaşmalar, örf ve adetler veya teamüller şeklini alan hukuksal olmayan kurallardır¹¹¹⁷. Geniş anlamda anayasayla, esasen, niteliğine, uygulama durumuna bakılmaksızın devletin temel organlarını düzenleyen yazılı ve yazılı olmayan kuralların bütünü kastedilmektedir. Geniş anlamda anayasa, anayasa sınıflamalarındaki bütün kategorileri içine alan bir sınıflama biçimi olarak temelde kuralın varlığına ve yokluğuna odaklanmaktadır. Geniş anlamda anayasa perspektifi, bir kuralın amaç, saik, nitelik, etkililik, demokratik olup olmama, hukuki veya hukuk dışı olma hususlarına bakmaksızın devlet yönetimine ilişkin kural olup olmamasına bakmaktadır. Muhtevası ne olursa olsun, devlet yönetimine ilişkin kuralların hepsi geniş anlamda anayasa kapsamındadır.

Geniş anlamdaki anayasaların incelenme tarihi, Antik Yunan'a kadar gitmektedir. Aristoteles'in kent devletlerindeki yöneten-yönetilen ilişkisinin nasıl düzenlediğine ilişkin 158 anayasayı incelediği ve Platon'un devlet olgusu üzerinden anayasal düzen üzerine kafa yorduğu bilinmektedir. Siyaset bilimi alanındaki bu ilk inceleme denemeleri, rastgele, Antik Yunan'da ortaya çıkmamıştır. Antik Yunan'da geniş anlamdaki anayasa incelemelerini doğuran nesnel koşullar var olmuştur. Bu nesnel koşulların odağında, Yunan yarımadasında bulunan yüzlerce kent-devleti vardır. Söz konusu kent devletler, kendi aralarında kimi zaman barışçıl kimi zaman savaşçıl etkileşimde bulunmuştur. Kent devletleri birbirinden ayrılmakla birlikte kendi içinde de derin sınıfsal ayrımlara uğramıştır. Hem diğer kent-devletleriyle hem de kendi içinde farklılaşmalar neticesinde, kent devletlerinde yöneten ile yönetilen arasındaki ilişkinin nasıl düzenleneceği konusu, çözüm bulunması gereken bir sorun olarak ortaya çıkmış ve bunun çözümü birbiriyle derin farklılıklar içeren kent-devletlerinde farklı biçimlerde çözülmüş veya çözülmeye çalışılmıştır. Bu durum, kent-devletleri arasında geniş anlamda anayasa bağlamında karşılaştırmalar yapabilmenin nesnel koşulunu oluşturmuştur. Ancak, Roma'nın hakimiyetinden başlayarak, imparatorlukların ve büyük dinlerin insanlığa hâkim olmasıyla birlikte söz konusu nesnel koşullar ortadan kalkmıştır. İmparatorluklar, çok sayıdaki devletçik arasında karşılaştırma yapma imkanına son vermiş, siyasal birliklerin kapsamı genişledikçe yöneten ile yönetilen arasındaki ilişkinin niteliği, pür yetkili bir yöneticiye sorgusuz tabi olma şekline dönüşmüştür. Semavi dinlerin düşünsel sistemleri bu eğilimi güçlendirmiştir. Roma İmparatorluğunun yıkılışından sonra, Batı'da ortaya çıkan feodalite, toprak mülkiyetine dayanan sert bir toplumsal sınıflanma meydana getirmiş, yöneten ile yönetilen arasındaki ilişki, büyük ölçüde, feodal bey ile kral arasındaki yetki paylaşımına indirgenmiştir. Bu nedenle, geniş anlamda anayasaların yeniden inceleme konusu olması, modern devletin ortaya çıkmaya başladığı yeniçağda mümkün olmuştur. İlk atımı, Niccolo Machiavelli atmıştır. Machiavelli, on

¹¹¹⁷ Wheare, *Modern Anayasalar*, s. 1.

altıncı yüzyılda, çok sayıda prensliğin ilişki içinde olduğu İtalya'da ortaya çıkmıştır. Onun hedefi, Fransa ve İngiltere'de olduğu gibi ulusal bir devletin İtalya'da kurulmasıydı. Bu nedenle siyasi birliği sağlayacağını düşündüğü *erk* olgusu üzerinde durmuştur. Aynı çağın düşünürü olan Jean Bodin'in hedefi ise Fransa'da kurulmuş olan ulusal devletin birliğini muhafaza etmektir. Bunun yolu olarak, kralın yetkilerini pekiştirmeyi seçmiş ve egemenlik kavramını ortaya atıp bir egemenlik kuramını geliştirmiştir. On yedinci yüzyıl İngiltere'sinde Thomas Hobbes, odağına güvenlik olgusunu almış ve bunu sağlamak için geçerli çözüm olarak hiçbir koşul, sınır ve denetime tabi olmayan monarşiyi görmüştür. Yeniçağla ortaya çıkan burjuva sınıfının ilk ereği, ulusal devletlerin kurulması ve birliği olmuştur. Burjuvazinin mevcudiyeti ve gelişimi, düzenli bir pazarın varlığını ve gelişimine bağlıdır. Ulusal, devlet, söz konusu pazarın siyasal biçimini oluşturmuştur. On yedinci yüzyılın ikinci yarısında, siyasi birliği sağlamış devletlerde, devlet yönetimine katılmak şeklinde çözülmesi gereken yeni bir sorun burjuvazinin gündemine gelmiştir. Bu sorunun çözümüne yönelik fikirlerin bayraktarı John Locke olmuştur. Locke'un geliştirdiği fikirler, liberal düşüncenin temelini atmıştır. Akabinde, on sekizinci yüzyılda, burjuvazinin siyasal egemenliği gerçek anlamıyla başlamıştır. Burjuvazinin siyasal üstünlüğü yazılı anayasalarla belirlemiştir¹¹¹⁸. Böylece geniş anlamdaki anayasadan dar anlamdaki anayasaya geçiş yaşanmaya başlamıştır.

Dünyanın hemen her ülkesinde anayasa kavramı, yaygın olarak dar anlamında kullanılmaktadır. Dar anlamda anayasa, hukuksal ve hukuksal olmayan bütün kuralların toplamı değildir. Bunlar arasından seçilen kuralların, çoğunlukla, tek ve bazen birkaç belgede toplanmış halidir. Kurallar arasında seçme, çoğunlukla hukuksal kurallar arasından bir seçme olarak gerçekleşmektedir. Bu nedenle, dünyanın pek çok ülkesinde, anayasa, devletin hükümetini yöneten ve bir belgede toplanan hukuk kurallarının bir seçmesi olarak var olmaktadır¹¹¹⁹.

Günlük dilde, anayasa denilince, dar anlamda anayasa anlaşılmakta ve temel kuralları içeren *belge* akla gelmektedir. Söz konusu dar anlamına göre anayasa, toplumun devletli halinin riayet etmekle yükümlü olduğu kuralları muhteva eden temel bir belgedir. Bir belgeye anayasa denilebilmesi için o belgenin geniş anlamdaki anayasanın tüm kurallarını muhteva etmesine gerek yoktur. 9 ek ve 395 maddeye sahip olması bakımından dünyanın en uzun anayasası olan 1949 Hindistan Anayasası bile geniş anlamda anayasa çerçevesinde düşünüldüğünde eksiksiz değildir. Çünkü gerçek yaşamın bütün siyasal kurallarını muhteva eden geniş anlamda anayasayı, tek bir belgede toplamak mümkün değildir. Buradaki temel mesele, devletli halin temel kurallarının ve sınırların belirlenmesidir. Kaldı ki bu temel noktalarda önemli eksiklikleri olan 1875 Fransız Anayasası ve 1921 Teşkilatı Esasiye Kanunu bile bir tür dar anlamda anayasadır. Ayrıca, dar anlamda anayasadan bahsetmek için devletli halin temel kurallarının

¹¹¹⁸ Eroğlu, *Anatüze Giriş*, s. 19-21.

¹¹¹⁹ Wheare, *Modern Anayasalar*, s. 2-3.

tek bir belgede toplanmış olmasına gerek yoktur¹¹²⁰. Örneğin, İsveç'te anayasal düzen, dört farklı anayasa düzeyinde kanunla sağlanmaktadır. Çekya'da, temel hak ve özgürlükler konusundaki anayasa dışındaki bir belge, doğrudan anayasanın kendi hükmüyle, anayasal düzenin bir parçası haline getirilmiştir.

Tarihsel süreç, geniş anlamda anayasaların her devlette belirli bir belge içinde toplandığını ve dar anlamda anayasaların gün geçtikçe yaygınlaştığını göstermiştir. Dar anlamda anayasa, esasen yazılı anayasadır. Tarihsel sürecin belirli aşamalarında, belirli kuralları bir belgede toplama ihtiyacı duyan devletler, bu ihtiyacı kuralları yazılı biçimde toplayarak yapabilmıştır. Dar anlamda anayasaya, yazılı anayasa denmesinin sebebi budur. Zira, dar anlamda anayasa; bütün kuralların mecburi olarak yazılı olacağı veya yazılı anayasa dışında dar anlamda hiçbir anayasa kuralı bulunmayacağı anlamına gelmemektedir¹¹²¹.

Geniş ve dar anlamda olup olmadığı fark etmeksizin anayasa kavramı, bilimsel anlamda hiçbir değer yargısına sahip değildir¹¹²². Kimi zaman hatta büyük çoğunlukla anayasaların muhtevastaki kurallar ile gerçekte olan arasında büyük bir uçurum olabilmektedir. Dünyadaki ülkelerin neredeyse tamamının bir anayasası olmasına rağmen, bu ülkelerin pek çoğunda, anayasanın önemsenmediği görülmektedir. Dünya nüfusunun büyük bir bölümünün, devlet ve ekseriyetle yürütme organının anayasadan daha önemli varsayıldığı ve daha fazla saygı gördüğü hükümet sistemlerinde yaşadığı bir gerçektir¹¹²³. Geçmişte, özellikle on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılda anayasa kavramı, belirli bir değer yüklü kavram olarak algılanmıştır. Bu değer yüklü perspektife göre dar anlamda anayasa, yalnızca özgürlükçü devletlerde vardır ve despot devletlerin anayasası yoktur. Ancak gerçekte durum hiç de böyle değildir. Tarihteki köleci devletlerin geniş anlamda anayasaları olduğu gibi, modern despot devletlerin de dar anlamda anayasaları vardır¹¹²⁴. Bu nokta, devletin bir anayasaya sahip olduğunu ifade eden "anayasalı devlet" ile devletin rejiminin anayasal olmasını ifade eden "anayasal devlet" ayrımını hatırlatmaktadır¹¹²⁵. Yürürlükte bulunan bir anayasaya sahip olmak ile yürürlükte bulunan anayasaya göre hareket etmek farklı şeylerdir. Anayasalı devlette, anayasa, rafta duran bir metinken; anayasal devlette, anayasa, toplumun devletli haline yön veren, bağlayıcı ve etkin bir belgedir. Dar anlamda anayasa, anayasal bir düzeni garanti etmese de geniş anlamdaki anayasa anlayışından dar anlamdaki anayasa anlayışına geçişin temel sebeplerinden birinin; muhatapların uymakla yükümlü oldukları kuralları yazılı biçimde herkesçe bilinebilir, belirgin, nesnel ve kontrol edilebilir hale getirmek olduğu söylenebilir.

¹¹²⁰ Eroğlu, *Anatüzeye Giriş*, s. 18.

¹¹²¹ Eroğlu, s. 22.

¹¹²² Eroğlu, s. 19.

¹¹²³ Wheare, *Modern Anayasalar*, s. 5.

¹¹²⁴ Eroğlu, *Anatüzeye Giriş*, s. 19.

¹¹²⁵ Teziç, *Anayasa Hukuku*, s. 4.

3.10.1.2. Maddi ve Şekli Anlamda Anayasa

Bir konunun, “maddi” ve “şekli” olmak üzere iki bakış açısıyla ele alınması sıklıkla başvurulmuş bir yöntemdir. İncelenen konu, maddi bakış açısında içeriksel; şekli bakış açısında ise biçimsel olarak ele alınır. Anayasalar hukuk kurallarından meydana gelmektedir. Ancak her türlü hukuk kuralı, anayasalı kuralı değildir. Bu nedenle anayasayı meydana getiren hukuk kuralları ile diğer hukuk kurallarını birbirinden ayırt etmek gerekmektedir. Bir hukuk kuralının anayasa kuralı olup olmadığına yönelik ayırmada, maddi ve şekli olmak üzere iki ölçütten hareket edilmekte ve buradan iki farklı anayasa tanımı ortaya çıkmaktadır¹¹²⁶.

Maddi ölçüte göre bir hukuk kuralının anayasa kuralı olup olmadığı yönündeki yargıya, kuralın muhtevasına, bir başka ifadeyle kuralın neyi düzenlediğine bakılarak varılır. Eğer bir hukuk kuralı, muhtevası itibarıyla, devletin temel organlarının kuruluş ve işleyişiyle ilgiliyse o hukuk kuralı bir tür anayasa kuralıdır. Bu çerçevede, maddi ölçüte göre anayasa, “devletin temel organlarının kuruluşunu veya işleyişini belirleyen hukuk kurallarının bütünü” olarak tanımlanabilir¹¹²⁷. Maddi anlamda anayasa, sadece anayasa metninin yer aldığı kitapçığı değil; seçim ve siyasi partiler yasası ile meclis içtüzüğünü de kapsamaktadır. Bir hukuk kuralı yasama, yürütme, yargı ve insan haklarından bahsediyorsa o kural bir anayasa kuralıdır¹¹²⁸. Bir toplumun siyasi örgütlenmesini, devletin temel görevlerini icra eden organlarının kuruluş ve işleyişini tanzim eden ve bireylerin temel hak ve özgürlüklerini muhafaza eden kuralların tümü maddi anlamda anayasayı oluşturmaktadır¹¹²⁹. Anayasa hukukunun bütün inceleme konuları maddi anlamda anayasanın kapsama alanı içine girmektedir¹¹³⁰. Bu nedenle maddi anlamda anayasa ifadesi, belirsiz ve kapsamı genişletilebilir bir ifadedir. Bir devletin biçimi, iktidar organları, bu organların görev, yetki ve ilişki biçimleri, vatandaşların hak ve özgürlükleri maddi anlamda anayasaya dahil olmakla birlikte; iktidarın elde edilmesi ve işleyişiyle yakından ilişkili olan siyasi parti, seçim ve parlamento üyeleriyle ilgili kurallar da doğal olarak maddi anlamda anayasanın içeriğini teşkil etmektedir. Böylesi geniş bir kapsama sahip olan maddi anlamda anayasanın, şekli anlamdaki anayasa kurallarıyla tutarlı olmasına gerek yoktur. Örneğin şekli anlamdaki yazılı bir anayasa, maddi anayasanın kapsamındaki bazı hukuk kurallarını içermeyebilir. Daha da ötesinde, şekli anlamdaki bir yazılı anayasa, maddi anlamda anayasa kuralı olmayan bir hukuk kuralını içerebilir¹¹³¹. Örneğin İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası, insan-dışı gen teknolojisi konusunda bir hüküm düzenlemiştir. Bu hükümde; hayvanlardan, bitkilerden ve diğer organizmalardan üreme ve genetik materyalin kullanımı konusunda devletin yasa koyacağı ve bunu yaparken, genetik çeşitliliğin korunacağı

¹¹²⁶ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 49.

¹¹²⁷ Gözler, s. 49.

¹¹²⁸ Hasan Tahsin Fendoğlu, *Anayasa Hukuku*, Ankara, Yetkin Yayınları, 2018, s. 50.

¹¹²⁹ Şeref Gözübüyük, *Anayasa Hukuku*, Ankara, Turhan Kitabevi, 2011, s. 4.

¹¹³⁰ Hasan Tunç, Faruk Bilir ve Bülent Yavuz, *Türk Anayasa Hukuku*, Ankara, Adalet Yayınevi, 2015, s. 4.

¹¹³¹ Gözübüyük, *Anayasa Hukuku*, s. 4.

düzenlenmiştir¹¹³². Bu hüküm maddi anlamda anayasa kapsamında olmadığı halde şekli anlamda anayasa içinde yer almıştır.

Şekli ölçüte göre bir hukuk kuralının anayasa kuralı olup olmadığı yönündeki yargıya, kuralın muhtevasına bakılmaksızın, o kuralın bulunduğu yere, yapılış ve değiştiriliş biçimine bakılarak varılır. Eğer bir hukuk, normlar hiyerarşisinde en üst katmanda yer alıyorsa, kanunlardan daha zor bir yöntemle değiştirilebiliyorsa o hukuk kuralı bir tür anayasa kuralıdır. Bir başka anlatımla, bir hukuk kuralı, devletin temel organlarının kuruluş ve işleyişiyle ilgili olsa bile normlar hiyerarşisinin en üst katmanında yer almıyorsa o hukuk kuralı anayasa kuralı değildir. Bu çerçevede, şekli ölçüte göre anayasa, “normlar hiyerarşisinde en üst sırayı işgal eden, kanunlardan farklı veya daha zor bir usulle konulup değiştirilebilen hukuk kurallarının bütünü” olarak tanımlanabilir¹¹³³. Birtakım hukuk kurallarının yer aldığı yasaya, şekli anlamda anayasa denilmektedir¹¹³⁴. İçeriği fark etmeksizin, anayasa ismi verilen bir belgede yer alan bütün kurallar şekli anlamda anayasayı meydana getirmektedir. Anayasa denilen resmî belgede bulunan hukuk kuralları, genellikle, diğer hukuk kurallarından farklı biçim ve yöntemlere uyularak yapılan, değiştirilen ve ilga edilen hukuk kurallarıdır¹¹³⁵. Bir hukuk kuralı, anayasa denilen bir metin içinde yer alıyorsa o kural bir anayasa kuralıdır ve burada şekli anlamda bir anayasanın varlığından söz edilebilir¹¹³⁶.

Maddi ve şekli anlamda anayasa ayrımında Fendoğlu, anayasa metni içinde bulunmayan hükümlerin adi hükümler olması nedeniyle anayasa kuralı niteliği taşımamasından hareketle esas önemli olanın anayasa metni olduğunu, bu nedenle şekli anayasa anlayışının daha doğru olduğunu ifade etmektedir¹¹³⁷. Benzer yönde düşünen Gözler, anayasa tanımında şekli ölçütün daha doğru olmasını iki nedenle açıklamaktadır. *Birinci neden*, maddi anlamda anayasa tanımının; belirsiz ve yazarların şahsi tercihlerine bağlı olmasıdır. Maddi anlamda anayasa tanımında kullanılan “devlet organları” ifadesi yerine; farklı yazarlar tarafından “kamu iktidarları”, “devlet teşkilatı”, “siyasi iktidar” gibi farklı ifadeler kullanılabilmektedir. *İkinci neden*, maddi ölçütün anayasal olgularla bağdaşmamasıdır. Maddi ölçütün anayasal olgularla bağdaşmamasında ilk örnek; seçim sistemleri gibi devletin temel kuruluşuna ilişkin kuralların anayasa dışında kanunla düzenlenmesi, maddi anlamda anayasa tanımının doğru kabul edilmesi durumunda seçim sistemini kanunla düzenleyen kuralların anayasa kuralı sayılması gerektiği ancak bunları anayasa kuralı saymanın mümkün olmamasıdır. İkinci örnek, şekli anlamda anayasanın içeriğinde maddi anlamda anayasa kuralı sayılmayan pek çok kuralın var olmasıdır. Ormanlara, avcılığa ve şans oyunlarına yönelik anayasa hükümleri; her ne kadar devletin temel kuruluşuyla alakalı olmasalar da anayasa metni içinde bulundukları için anayasa

¹¹³² İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası, m. 120/2.

¹¹³³ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 49.

¹¹³⁴ Gözübüyük, *Anayasa Hukuku*, s. 4.

¹¹³⁵ Tunç, Bilir ve Yavuz, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 4.

¹¹³⁶ Fendoğlu, *Anayasa Hukuku*, s. 51.

¹¹³⁷ Fendoğlu, s. 51.

kuralıdır. Eğer maddi anlamda anayasa tanımı doğru kabul edilseydi, anayasa metni içinde yer alan bu hükümleri anayasa hükmü olarak kabul etmemek gerekirdi. Ancak bu hükümler, maddi anlamda anayasa kuralı olmasa da bu kurallar anayasa metni içinde yer almak suretiyle konulması, değiştirilmesi ve ilga edilmesi kanunlardan daha zor yöntemlere bağlandığı için şekli anlamda anayasa kuralıdır. Tüm bunlar, maddi anlamda anayasanın hukuki değerden yoksun olduğunu göstermektedir. Nihayetinde, anayasa, şekli ölçüte göre tanımlanmalıdır. Şekli ölçüte göre ise, bir hukuk kuralının anayasal nitelikte olabilmesi için, o kuralın normlar hiyerarşisinde en üst katmanda yer alması ve kanunlardan daha farklı ve zahmetli yöntemle yapılması ve değiştirilmesi gerekmektedir. Bu şarta uyan her hukuk kuralı, anayasal niteliğe sahiptir¹¹³⁸.

3.10.1.3. Yazılı ve Teamülî Anayasa

Anayasaları, yazılı ve yazılı olmayan anayasalar olarak sınıflayarak yazılı olmayan anayasaya sahip tek örnek olarak İngiltere'yi vermek moda haline gelmiş bir alışkanlık olmuştur. Bu sınıflamanın temelinde; hükümeti düzenleyen bir anayasa, parlamento tarafından çıkarılan kanun veya buna benzer yazılı bir hukuk kuralı ile yine hükümeti düzenleyen ancak yazılı olmayan, esas olarak örf ve adetler, teamüller ve uygulanan usuller arasındaki fark yatmaktadır¹¹³⁹. Bu sınıflamadaki sınıflara verilecek isim noktasında, literatürde, yazılı anayasa kısmında bir görüş birliği varken yazılı olmayan anayasa kısmında görüş birliği yoktur. Yazılı olmayan anayasaya; yazısız anayasa¹¹⁴⁰, teamülî anayasa¹¹⁴¹, kodifiye edilmemiş anayasa¹¹⁴² ve geleneksel anayasa¹¹⁴³ gibi farklı isimler verilmektedir. Biz, teamülî anayasa isimlendirmesini tercih ediyoruz.

Yazılı anayasa, yetkili organlar tarafından yapılan ve bir anayasada bulunması gereken kuralları kodifiye edilmiş sistematik maddeler halinde düzenleyen belgedir¹¹⁴⁴. Günümüzdeki devletlerin çoğunun anayasası yazılıdır. Yazılı anayasa, bireylerin hakları ile devletin hukuki statüsüne matuf kuralların tutarlı ve örgütlenmiş bir şekilde anayasa ismi verilen resmi bir belgede toplanma durumunu ifade etmektedir. Yazılı anayasanın amacı, siyasi iktidarın kullanımının hukuki kurallarını tesis ederek sivil ve politik özgürlükleri güvence altına almaktır. Yazılı anayasaya ihtiyaç duyulması, diğer taraftan, o ülkenin siyasal yaşamında, toplumsal bir meşruiyete sahip kuralların bulunmadığını veya zayıf olduğunu göstermektedir.

¹¹³⁸ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 50-51.

¹¹³⁹ Wheare, *Modern Anayasalar*, s. 2.

¹¹⁴⁰ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 52

¹¹⁴¹ Özer, *Anayasa Hukuku*, s. 16; Kabaoğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri*, s. 28.

¹¹⁴² Atar, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 5.

¹¹⁴³ Dikici, *Anayasa Hukuku*, s. 20; Dal, *Anayasa Hukuku*, s. 67; Gözübüyük, *Anayasa Hukuku*, s. 7; İsmet Giritli ve Jale Sarmaşık, *Anayasa Hukuku*, İstanbul, Der Yayınları, 1996, s. 6

¹¹⁴⁴ Atar, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 5.

Bununla birlikte, insanların siyasi iktidara karşı duydukları evrensel şüphe doğal olarak yazılı bir anayasa tercihinin doğurmuştur. Gerçi, pek çok toplum siyasi iktidarın hareket alanını ve kurallarını belirlemek adına yazılı bir bağlayıcı anayasa yapsa bile çok defa istenen sonuca ulaşamamıştır. Yani, insanlar için güvence sağlayan anayasal bir düzen, tek başına yazılı bir anayasayla sağlanamamıştır. Yazılı anayasaların gücünün küçümsenmemesi gerekmele birlikte, politik sorunların yazılı bir anayasa yapmakla bütünüyle çözüleceğini beklemek fazlaca optimist bir tavidir¹¹⁴⁵.

Modern tarihte, ilk yazılı anayasa, 1654'te İngiliz parlamentosu tarafından kabul edilen *Instrument of Government* isimli belgedir. Çok kısa ömürlü olan bu belgeden sonra İngiltere teamülî anayasa düzenine dönmüştür. Amerika Birleşik Devletleri, yazılı anayasa düzenini, 17 Eylül 1787 tarihli Amerika Birleşik Devletleri Anayasası ile sürekli olarak benimseyen ilk devlet olmuştur. Bu anayasa günümüzde hala yürürlükte bulunan en eski yazılı anayasadır. Avrupa'da yazılı anayasa çağını 1791'de Fransa açmıştır. Bu gelişmelerin ardından, yazılı anayasa anlayışı hız kazanmış ve günümüzde yazılı anayasa anlayışı tartışmasız biçimde teamülî anayasa anlayışına üstünlük sağlamıştır¹¹⁴⁶. Günümüzde, İngiltere, San Marino ve İsrail gibi sınırlı örnekler dışında yazılı anayasa uygulaması hakimdir¹¹⁴⁷.

Teamülî anayasa, “esas olarak yazılı olamayan, sürekli bir uygulama sonucu ortaya çıkan”¹¹⁴⁸, “geleneksel nitelikte veya kodifiye edilmemiş”¹¹⁴⁹ anayasadır. Bu anayasalar, zaman içinde, devletin örgütlenmesiyle ilgili gelişmeler sonucunda ortaya çıkan sorunların çözümü için meydana gelen her türlü verinin bir araya toplanmasıyla meydana gelmektedir. Bu nedenle teamülî anayasaların ne zaman oluştuğu konusunda net bir tarih vermek mümkün değildir¹¹⁵⁰. Teamülî anayasa kuralları, esas itibarıyla, devletin temel organlarının kuruluşu ve işleyişi konusundaki örf ve âdet kurallarıdır. Bir kuralın örf ve âdet kuralı olabilmesi için maddi, manevi ve hukuki olmak üzere üç şartı taşıması gerekmektedir. Maddi şart, bir kuralın uzunca bir süre mütemadiyen tekrarlanmasıyla ilgilidir. Manevi şart, mütemadiyen tekrarlanan kuralın riayet edilmesi gereken kural olduğu yönünde toplumsal inancın var olmasıyla ilgilidir. Hukuki şart, kuralın hukuk düzeni tarafından müeyyidelendirilmesiyle ilgilidir. Anayasa hukukundaki örf ve âdet kuralları da aynı şartlara tabidir. Bir devletin temel organlarının kuruluş ve işleyişiyle ilgili bir kuralın, anayasal teamül niteliği kazanması için; o kuralın devlet organlarına hâkim olan kişi veya kurullarca uzak geçmişten bu yana mütemadiyen tekrarlanıyor olması, tekrarlanan bu kuralın bağlayıcı olduğuna yönelik toplumsal inancın mevcudiyeti ve kuralın hukuk düzeni tarafından yaptırıma tabi tutulması gerekmektedir. Bu şartları haiz kuralların bütünü, teamülî anayasayı oluşturmaktadır. Kısaca teamülî anayasa, “devletin temel organlarının kuruluş ve

¹¹⁴⁵ Mustafa Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, Ankara, Siyasal Kitabevi, 2010, s. 59.

¹¹⁴⁶ Eroğlu, *Anatüze Giriş*, s. 23-24.

¹¹⁴⁷ İba, *Anayasa Hukuku ve Siyasal Kavramlar*, s. 2.

¹¹⁴⁸ İba, s. 2.

¹¹⁴⁹ Gözübüyük, *Anayasa Hukuku*, s. 7.

¹¹⁵⁰ Özer, *Anayasa Hukuku*, s. 16.

işleyişi konusunda eski zamanlardan beri sürekli olarak tekrarlanan ve bağlayıcı olduğuna inanılan ve uyuşmazlık halinde hukuk düzeni tarafından da müeyyilendirilen kurallar bütünü” olarak tanımlanabilir¹¹⁵¹.

Bir devletin teamülî anayasaya sahip olması, o devlette anayasa kuralı niteliğinde hiçbir yazılı belge olmadığı anlamına gelmemektedir. Teamülî anayasanın hüküm sürdüğü bir yerde yazılı olmayan anayasa kurallarının yanında yazılı olan birtakım anayasa kuralları da bulunmaktadır¹¹⁵². Teamülî anayasanın yaşayan tipik örneğini oluşturan İngiltere’de, anayasa isminde yazılı bir belge bulunmamakla birlikte anayasal konularda bazı yazılı yasal belgeler vardır. Macna Carta Libertium (1215), Petition of Rights (1689), Habeas Corpus Act (1679), Bill of Rights (1689) ve Act of Settlement (1700) ile parlamento reformuna yönelik 1832 ve 1911 tarihli kanunlar temel yazılı belgelerdir. Bunun yanında, örf ve âdet hukuku (common law), teamüller ve sürekli tatbik edilegelen pratikler anayasanın kaynakları arasındadır¹¹⁵³.

Tarihsel süreç, teamülî anayasalardan yazılı anayasalara hızlı bir geçişin olduğunu göstermektedir. Geçişin nedeni, anayasacılığın ortaya çıkmasını sağlayan burjuva sınıfının özelliğinden kaynaklanmaktadır. 1750’li yıllardan itibaren, Batı’da, siyasal üstünlüğünü perçinleyen burjuvazi, ticaret dünyasında doğmuş ve ticaret dünyasının düzeniyle koşullanmıştır. Ticaret dünyasının yaygın aracı olan sözleşme mantığıyla burjuva sınıfı, toplumu bir tür sözleşme ağı olarak görmüştür. Burjuva sınıfının, toplumun meydana gelişini toplumsal sözleşme temeline dayandırmasının sebebi budur. Toplum sözleşmesi fikri Rousseau’nun adıyla anılmakla birlikte Rousseau’dan bağımsız olarak on sekizinci yüzyılda, sözleşme düşüncesi, çağa damgasını vurmuştur. Toplumun sözleşme ile kurulduğu düşüncesinin hâkim olduğu bu dönemde, siyasal güce hâkim olmaya başlayan burjuva sınıfı, lehine olan her edinimi sözleşme ile garanti altına almaya çalışmıştır. Anayasacılık hareketi, böyle bir zaman ve atmosferde bir tür siyasal sözleşme dizini olarak filizlenmiştir. Burjuva sınıfının hareketlendirdiği milliyetçiliğin yaygınlaşması da bir tür sözleşme olarak yazılı anayasaların kabulünü hızlandırmıştır. Ulus devletlerin sayısı arttıkça yazılı anayasalar da aynı oranda artmıştır. Siyasal alanda elde edilen kazanımların yazılı bir belgede resmileştirilerek güvence altına alınma isteği, süreç içerisinde siyasal dünyanın genel kuralı haline gelmiştir. İkinci dünya savaşı sonunda emperyalizmin zayıflaması sonucunda hızlanan devletleşme süreci de benzer yönde yazılı anayasaların sayısını artırmıştır. Günümüz devletlerinin pek çoğu farklı niteliklere sahip olsa da yazılı bir anayasaya sahiptir¹¹⁵⁴. Yazılı anayasa yönündeki eğilim, Soğuk Savaş sonrasında SSCB’nin hüküm sürdüğü topraklarda kurulan devletlerin istisnasız yazılı anayasalar ihdas etmeleriyle devam etmiş ve etmektedir.

¹¹⁵¹ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 53.

¹¹⁵² Gözübüyük, *Anayasa Hukuku*, s. 7.

¹¹⁵³ Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, s. 58.

¹¹⁵⁴ Eroğlu, *Anatüzeye Giriş*, s. 24-25.

Devlet yönetiminin kuruluşunu ve işleyişini yazılı bir anayasa hükümlerine göre sağlama fikri on sekizinci yüzyılda doğmuştur. Yazılı anayasanın teamülf anayasaya tercih edilmesinin iki nedeninden bahsedilebilir. *Birinci neden*, yazılı anayasanın toplumsal sözleşmeyi ifade etmesi ve bu sözleşmeyi yenileme imkânı sunmasıdır. İnsanlar, doğuştan getirdiği ve kendi varlığında bulunan vazgeçilmez hakları, ulusa devretmiştir. Bu devrin sözleşmesi, yazılı bir anayasayla somutlaşmakta ve yenilenmektedir. *İkinci neden*, yazılı bir anayasanın siyasi bir terbiye aracı olmasıyla bağlantılı olarak herkesin anayasadan açıkça haberdar olması, haklarının garanti altına alındığına inanması ve bu suretle kendini medeni bir vatandaş olarak hissetmesidir¹¹⁵⁵.

Bütün bu açıklamalardan sonra, teamülf anayasanın yazılı anayasa karşısında gerçekten bir anayasa olup olmadığı sorusuna yönelik farklı cevaplara geçebiliriz. İlk görüş, yazısız/yazılı olmayan/geleneksel/ teamülf anayasanın gerçek bir anayasa olmadığı eğilimindeyken; ikinci görüş yazısız/yazılı olmayan/geleneksel/teamülf anayasanın gerçek bir anayasa olduğu eğilimindedir.

Teamülf anayasanın gerçek bir anayasa olmadığı eğilimindeki görüşlerden birine göre “Britanya hakkındaki gerçek Britanya’nın yazılı olmayan bir Anayasaya sahip olduğu biçiminde değil; daha çok yazılı bir Anayasaya sahip olmadığı biçiminde ifade edilebilir.” Bu görüşe göre anayasa, hükümeti düzenleyen hukuksal kuralların bir veya birkaç belgede toplanmasıdır. Bu çerçevede, Britanya yazılı olmayan bir anayasaya sahip değildir. Anayasaların yazılı ve yazılı olmayan şeklinde sınıflandırılmasından vazgeçilmelidir. Yapılabilecek en iyi sınıflama, yazılı bir anayasaya sahip ülkeler ile yazılı anayasaya sahip olmayanlar şeklindeki sınıflamadır. Daha basit bir ifadeyle bu sınıflama, anayasaya sahip ülkeler ile anayasaya sahip olmayan ülkeler şeklinde de yapılabilir¹¹⁵⁶. Teamülf anayasanın gerçek bir anayasa olmadığı eğilimindeki görüşlerden diğerine göre İngiltere’nin yazısız/teamülf bir anayasaya sahip olduğunu söylemektense, İngiltere’nin anayasaya sahip olmadığını söylemek daha doğrudur. Çünkü anayasanın doğru tanımı şekli anlamda anayasa tanımıdır. Şekli anlamda anayasa tanımı ve anlayışına göre örf ve âdet kuralları anayasa kuralı niteliğinde değildir. Çünkü bir kuralın anayasa kuralı niteliği taşıması için normlar hiyerarşisinde en üst katmada bulunması ve dolayısıyla kanunlardan daha üstün bir değere sahip olması gerekmektedir. Oysa İngiltere hukuk düzeninde yazısız/teamülf anayasa kuralı olduğu ifade edilen örf ve âdet kuralları, kanunlardan üstün bir değere sahip değildir. Bu kurallar, İngiliz parlamentosunun çıkaracağı sıradan bir kanunla değiştirilebilir, ilga edilebilir veya aksi yönde düzenlenebilir. Dolayısıyla, şekli anlamda anayasa anlayışı çerçevesinde, yazısız/teamülf anayasa diye bir şey yoktur¹¹⁵⁷.

Teamülf anayasanın gerçek bir anayasa olduğu eğilimindeki görüşlerden birine göre teamülf anayasaya sahip ülkelerin anayasasının olmadığını iddia etmek temelde yanlıştır. Bu yanlış, teamülf anayasa yazısız anayasa denilmesinin sebep olduğu yanlış anlaşılardan

¹¹⁵⁵ Dal, *Anayasa Hukuku*, s. 68-69.

¹¹⁵⁶ Wheare, *Modern Anayasalar*, s. 19-21.

¹¹⁵⁷ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 54.

kaynaklanmaktadır. Teamülfî anayasaya sahip ülkeler, pek çok yazılı metnin toplamından meydana gelmiş bir anayasaya sahiptir. Diğer ülkelerden farkı, anayasa ismi altında tek bir metnin kodifiye edilmemiş olmasıdır. Teamülfî anayasaları tatbik eden ülkelerde, anayasal boşluk yoktur. Boşluklar, anayasal örf ve adetler ile doldurulmaktadır¹¹⁵⁸. Teamülfî anayasanın gerçek bir anayasa olduğu eğilimindeki görüşlerden diğerine göre bir ülkede, anayasanın mevcudiyeti onun şeklinden bağımsızdır. Yani yapılmış bir anayasa olmadığı halde o ülkede anayasa var olabilir. Bunun tipik örneğini oluşturan İngiliz Anayasası, büyük ölçüde, birtakım hak belgelerinden ve bireylerin haklarıyla ilgili olarak mahkemelerin vermiş olduğu kararlardan medyana gelen ancak anayasa ismindeki bir belgede toplanmayan genellemelerden meydana gelmektedir. İşte teamülfî anayasa, yazılı bir anayasası olmadığı halde, siyasi özneler tarafından uyulmakta olan teamüllere, yerleşik uygulama ve pratiklere dayanan bir anayasal düzenin varlık halidir. Teamülfî anayasalar, belirli bir organın iradesinin ürünü olmayıp politik hayatın ve kurumların evriminin bir sonucu olarak meydana gelmiştir¹¹⁵⁹.

Yazılı ve teamülfî anayasa sınıflaması; bir tarafta hiç teamülfî anayasa kuralı bulunmadığı, diğer tarafta ise hiç yazılı anayasa kuralı bulunmadı anlayışını doğurmamalıdır. Bu sınıflamanın gerekçesi, hangi tür kurallara öncelik verileceğiyle ilgilidir. Teamüller hem yazılı hem de teamülfî anayasa düzenlerinde belirli bir yer tutmaktadır. Teamüller; yazılı anayasa düzeninde ikincil bir konumdayken, teamülfî anayasa düzeninde birincil konumdadır¹¹⁶⁰.

Yazılı ve teamülfî anayasa anlayışı, kendi içinde tutarlı iddialara sahiptir. İki uç noktadan uzaklaşıp orta noktaya doğru gelindiğinde yazılı ve teamülfî anayasanın her ikisinin de mümkün olduğu, birtakım ortaklıkları farklı düzeyde içerdikleri ve bazı noktalara verdikleri öncelik dereceleri dışında işlevlerinin benzer olduğu söylenebilir. Yazılı anayasa eğilimini pozitif hukuk fetişistliği ve teamülfî anayasa eğilimini ise teamül fetişistliğiyle yaftalamak, ilgilileri, meselenin bazı yönlerine kör bırakmaktadır.

3.10.1.4. Katı ve Esnek Anayasa

Anayasalar, değiştirilmesindeki zorluk bakımından katı ve yumuşak anayasa olarak sınıflanmaktadır. Yumuşak anayasa, “normal kanunlarla aynı usullerle ve aynı organlarca değiştirilebilen anayasa” iken; katı anayasa, “normal kanunlardan daha farklı organlarca veya daha zor usullerle değiştirilebilen anayasa”dır¹¹⁶¹. Katı anayasa; sert, rijit veya bükülmez anayasa; yumuşak anayasa ise esnek, fleksibl veya bükülgen anayasa olarak da ifade

¹¹⁵⁸ Özer, *Anayasa Hukuku*, s. 16.

¹¹⁵⁹ Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, s. 57.

¹¹⁶⁰ Eroğlu, *Anatüzeğe Giriş*, s. 23.

¹¹⁶¹ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 58-59.

edilmektedir. Biz, ilk grup için katı anayasa, ikinci grup için esnek anayasa kavramını kullanmayı tercih ediyoruz.

Anayasaların, sert (rigid) ve esnek (flexible) olarak sınıflanmasına, ilk olarak James Bryce'in *Studies in History and Jurisprudence* (1901) isimli eserinde rastlanmaktadır¹¹⁶². Bryces, bundan önce *The American Commonwealth* (1888) isimli eserinde katı ve esnek anayasanın tipik özelliklerinden bahsederek ileride yapacağı katı ve esnek anayasa sınıflamasının ipuçlarını vermiştir¹¹⁶³.

Bryce, yazılı anayasa ile katı anayasayı eş anlamlı kabul edip bunun tipik örneğinin Amerika Birleşik Devletleri Anayasası olduğunu ve esnek anayasa ile teamüli (yazılı olmayan) anayasayı eş anlamlı kabul edip bunun tipik örneğinin İngiliz Anayasası olduğunu ifade etmiştir. Katı anayasa, sağlam ve sert durarak yasama organının faaliyetleriyle eğilip bükülemeyen, hükümlerini ihlal etmek veya hükümlerinden kaçınmak isteyen herhangi bir çoğunluğun inatçı saldırılarına direniş gösteren anayasadır. Esnek anayasa ise her an eğilip bükülebilen, kapsamı genişleyebilen veya daralabilen anayasadır¹¹⁶⁴.

Yumuşak anayasalar, kolayca¹¹⁶⁵ ve sıradan/olağan kanunların değiştirilme usullerine tabi olarak¹¹⁶⁶ değiştirilebilme imkanına sahiptir. Bryes, hareketli (moving) veya akışkan (fluid) anayasa olarak ifade edilebileceğini belirttiği yumuşak anayasanın, tarihinin çok eski olduğunu ve Antik dünyada mevcut olduğunu ifade etmektedir. Ona göre Antik dünyanın sahip olduğu tek anayasa esnek anayasadır¹¹⁶⁷. Roma ve İngiliz anayasaları, sürekli eylemle yaratılarak hükümet uygulamalarını somutlaştıran ve yönlendiren yerleşik kurallar dizisi olarak ortaya çıkmıştır¹¹⁶⁸. Esnek anayasanın ismi, bu tür anayasaların sağlamlık ve kalıcılık garantisi olmayan, istikrarsız yapılar olduğunu hatırlatıyor olabilir¹¹⁶⁹. Ancak esnek anayasaları istikrarsız olarak nitelemek bir hatadır. Bunların asıl ayırt edici niteliği, esnek olmalarıdır. Acil durumlara karşı, iskeletlerini bozmadan esneme veya bükülebilme ve acil durum geçtikten sonra, bir aracın geçmesine izin vermek için dış dalları bir tarafa çekilmiş bir ağaç gibi, eski formlarına geri dönme yeteneğine sahiptir. Biçimleri katı bir formda olmadığı için geçici bir değişimin ciddi bir değişim olduğu düşünülmemelidir. Hala kurulu düzene duyulan saygı sürdürülmektedir. Eski alışkanlıklar sürdürülüyor ve sistem, halkın çoğunluğunun pek fark etmediği bazı ayrıntılarda değişikliğe uğrasa da eskisi gibi çalışmaya devam etmektedir¹¹⁷⁰. Esnek anayasaların en iyi örnekleri, muhafazakâr bir mizaca sahip uluslarda ortaya çıkmıştır.

¹¹⁶² James Bryces, *Studies in History and Jurisprudence*, Oxford, Oxford University Press, 1901.

¹¹⁶³ James Bryces, *The American Commonwealth*, Londra, Macmillan and CO., 1888.

¹¹⁶⁴ Bryces, s. 477.

¹¹⁶⁵ Gözübüyük, *Anayasa Hukuku*, s. 8; İba, *Anayasa Hukuku ve Siyasal Kavramlar*, s. 3.

¹¹⁶⁶ Özer, *Anayasa Hukuku*, s. 14.

¹¹⁶⁷ Bryces, *Studies in History and Jurisprudence*, s. 131-132.

¹¹⁶⁸ Bryces, s. 137.

¹¹⁶⁹ Bryces, s. 139.

¹¹⁷⁰ Bryces, s. 143-144.

Bu tür uluslar kadim geçmişe saygı duyan, mirasa değer veren, bir şeyi kendilerinden önce atalarının yaptığı şekilde yapmaya devam etmeyi seven uluslardır. Bu tür bir ulusal karakter, esnek anayasasının gelişmesini sağlamış, desteklemiş ve beslemiştir¹¹⁷¹.

Esnek anayasalar, İngiltere’de olduğu gibi, elastik niteliği sayesinde devrimleri yarı yolda karşılayarak önleme veya en aza indirme işlevi görmüştür. Sert ve esnek anayasalar, ulusun bir kesiminin anayasayı değiştirmeye, diğerinin ise onu korumaya kararlı olduğu ciddi bir kriz durumunda, farklı davranış kalıplarına sahip konumlarda yer alarak krizden çıkışın farklı sonuçlarının ortaya çıkmasını sağlamışlardır. Sert bir anayasa, değiştirilmesi için öngörülen yasal araçların, öngörülen yasal çoğunluğun iradesi doğrultusunda kullanılamaması durumunda baskıya direnmektedir. Direniş karşısında, saldıran taraf çok güçlüyse sert anayasa onarılmayacak şekilde kırılmaktadır. Ancak, daha kolay ve çabuk değiştirilebilir olan ve genellikle daha az sıkı bir şekilde inşa edilmiş ve tutarlı bir yapı olan esnek anayasa, kırılmadan bükülebilmekte, halkın taleplerini karşılayacak şekilde değiştirilebilmekte ve belirli bir anlaşmazlıktaki çatışan güçlerden birinin pratik teslimiyetiyle devrimden kaçışı sağlamaktadır¹¹⁷². Bununla birlikte, çoğu devletin tarihinde, esnekliğin tehlike haline geldiği, insanların değişim olanağını kötüye kullanmaya yöneldiği kriz durumlarının yaşandığı gerçeği de unutulmamalıdır¹¹⁷³. Esnek anayasalar, toplumsal ve siyasal değişiklikler karşısında, uygulayıcıların, anayasayı, kolayca değiştirerek anayasa ile değişimler arasındaki uyumu sağlamalarına yardımcı olmaktadır. Ancak esnek anayasanın bu yönü, istismara açıktır. Esneklik, toplumların güvenlerinin tümünden kaybedilmesini kolaylaştırabilir. İtalya’nın 1848 Anayasası, esnek bir anayasa olarak Mussolini’nin anayasayı kolayca değiştirerek faşist rejime geçişin sağlanmasını kolaylaştırmıştır. Despot yönetimlerin, istediklerini kolayca elde edebilmek için yumuşak anayasayı tercih ettikleri söylenebilir¹¹⁷⁴.

Sert anayasalar, zor usullerle¹¹⁷⁵ ve sıradan/olağan kanunlardan farklı ve daha ağır şartlarda¹¹⁷⁶ değiştirilebilme imkanına sahiptir. Sert anayasa, bir temsil şemasının gelişmesiyle halkın kendi otoritesi ile temsilcilerinin otoritesi arasındaki ayrımın belirginleşmesiyle ortaya çıkmaya başlamıştır. Çünkü ancak böyle bir halde, sıradan yasama organının meydana getirdiğinden daha üstün bir yasa türü çıkarma yöntemi ortaya çıkmıştır¹¹⁷⁷. Dolayısıyla sert anayasa, esnek anayasaya göre çok daha gençtir. Esnek anayasa, örgütlenmiş siyasi toplumların başlangıcına uzanarak bu toplumların örgütlenmesinin ilk biçimini ifade ederken; sert anayasa, temel yasa ile diğer yasaları birbirinden ayırma fikrinin konuşulur hale geldiği, siyasi yaşamda önemli deneyimlerin biriktirildiği ve siyasi gelişimde nispeten ileri bir aşamayı ifade

¹¹⁷¹ Bryces, s. 139.

¹¹⁷² Bryces, s. 147-148.

¹¹⁷³ Bryces, s. 149.

¹¹⁷⁴ Özer, *Anayasa Hukuku*, s. 14.

¹¹⁷⁵ Gözübüyük, *Anayasa Hukuku*, s. 8; İba, *Anayasa Hukuku ve Siyasal Kavramlar*, s. 3.

¹¹⁷⁶ Özer, *Anayasa Hukuku*, s. 14.

¹¹⁷⁷ Bryces, *Studies in History and Jurisprudence*, s. 137.

etmektedir. Bu sebeple, 1800'lü yıllardan itibaren sert anayasalar, oldukça fazla rağbet görmüştür¹¹⁷⁸.

Sert anayasalar, genellikle dört farklı koşul ve/veya neden çerçevesinde ortaya çıkmıştır. *Birincisi*, siyasal haklara sahip vatandaşların bir kısmının, tehdit altında olduklarında kendi haklarını güvence altına alma ve yönetimin faaliyetlerini sınırlama isteğidir. *İkincisi*, vatandaşları memnun etmek isteyen bir yöneticinin, önceden var olan hükümet sisteminin biçimini, bu konuda daha fazla tartışmaya yol açmayacak şekilde kesin ve olumlu terimlerle ortaya koyma isteğidir. *Üçüncüsü*, yeni bir siyasi topluluk kuranların, yönetime ilişkin önerdikleri siyasi düzeni, halkın anlayabileceği ve kalıcılığı sağlayacak bir araçta somutlaştırma arzusudur. *Dördüncüsü*, ayrı toplulukların veya büyük bir topluluk içindeki farklı grupların veya kesimlerin, kendi hak ve çıkarlarının güvence altına alınacağı ve ortak konularda etkili ve ortak eylemlerin tek bir hükümet aracılığıyla sağlanacağı şartları belirleme ve ortaya koyma isteğidir. Bu durumlardan ilk ikisi, mevcut bir devletin anayasasını değiştirmesinden kaynaklanmaktadır. Son ikisi ise yeni bir devletin, bireylerin bir topluluk halinde toplanmasıyla veya daha önce az çok ayrı olan toplulukların tek ve daha büyük bir topluluk halinde birleşmesinden kaynaklanmaktadır¹¹⁷⁹.

Ayrıca, sert anayasalar şu dört olası koşulda da ortaya çıkabilir. *Birincisi*, bir hükümdarın, uyruklarının yönetiminde, kendisinin veya haleflerinin suistimallerine engel olmak için yönetimi anayasal biçime dönüştürmek istediğinde ortaya çıkabilir. *İkincisi*, bir ulusun, eski yönetimin tahakkümünden tamamen kurtulduğunda veya yeni bir yönetim biçimi yaratmak istediğinde ortaya çıkabilir. Devrim'den sonraki çeşitli Fransız Cumhuriyetleri anayasaları buna örnektir. *Üçüncüsü*, daha önce bir ulus olmayan yeni bir topluluğun, daha büyük bir siyasi birliğin üyesi olsun veya olmasın, bağımsız bir yönetime sahip bir devlet olarak siyasi hayata bilerek ve resmen girdiğinde ortaya çıkabilir. Hollanda Krallığının bir parçası olan Belçika'nın, krallıktan ayrılışıyla birlikte ortaya koyduğu anayasa buna örnektir. *Dördüncüsü*, çeşitli öz yönetimli topluluklar arasındaki gevşek bağın sıkılaşmasıyla ortaya çıkabilir. Dış tehlikeler veya ekonomik çıkarlar, bu toplulukları daha önce yapılan antlaşmaların veya federatif anlaşmaların yarattığından daha yakın bir birlik arzusuna yönelttiğinde, bu topluluklar kendilerini tek bir ulus halinde birleştirmekte ve bu yeni ulusa, bundan sonra yalnızca onları bir arada tutmakla kalmayacak, aynı zamanda tek bir organ olarak hareket etmelerini sağlayacak bir araç aracılığıyla bir yönetim hakkını vermektedir. Bu süreç, pek çok devletin meydana getirdiği devletler birliğini, federal bir devlete dönüştürme sürecidir. Bu süreç, pratikte, kesin olarak sert bir anayasa yaratmaktadır. Çünkü bu şekilde birleşen topluluklar, birlik şartlarını değiştirmeye yönelik herhangi bir eyleme yönelik engeller koyarak her birinin haklarının güvence altına alınmasını istemekte ve bu nedenle anayasayı olağan yasama organı tarafından değiştirilemez

¹¹⁷⁸ Bryces, s. 167.

¹¹⁷⁹ Bryces, s. 170-171.

hale getirmektedir. Bu türe en iyi örnek Amerika Birleşik Devletleri ve İsviçre Konfederasyonu'dur¹¹⁸⁰.

Sıradan kanunlardan üstün olma niteliğinin yanında sert anayasalar kesin niteliğe sahiptir. Bunun anlamı, tek veya birkaç yazılı belgede yer alarak hükümlerinin belgesel terimler aracılığıyla şüpheye yer bırakmayacak şekilde tespit edilebiliyor olmasıdır. Bu nitelik, diğer tüm yasaların üstünde yer alan bir yasanın sahip olduğu önemin meşru bir sonucudur. Devletin siyasal düzenine kalıcı bir biçim verecek olan şeyin, yazılı olması gerektiği ve birbiriyle karıştırılabilecek veya tutarsız olabilecek çok sayıda belgenin karşılaştırılmasıyla elde edilmeye bırakılmaması gerektiği sert anayasa anlayışının temelinde yatmaktadır. Anayasa ister vatandaşların konsensusundan ister bir hükümdarın bağışından kaynaklı, tercihen bir veya birkaç resmî belgede somutlaştırılmalıdır. Yasama organının yetkisini sınırlayan temel bir yasanın, belirli ve açık terimlerle ortaya konulması gerekmektedir. Böylece yasama organının yasayı ihlal ettiği veya çiğnediği net anlaşılabilecektir¹¹⁸¹. Bu nokta yürütme organı ve devlet erkini kullanan diğer organ ve görevliler için de geçerlidir.

Sert anayasaların diğer bir niteliği istikrarlı oluşudur. Bir anayasanın istikrarı; hem yurttaşların zihninde bir güvenlik duygusu uyandırması ve düzeni teşvik etmesi hem de anayasanın pratik işleyişinin iyileştirilebileceği deneyimin biriktirilmesinin sağlanması bakımından çok arzulanan bir durumdur. Siyasal kurumlar her durumda çalıştırılması zor kurumlardır ve sık sık değiştirildiklerinde ulus onları doğru şekilde çalıştırmayı öğrenemez. Deney ilerlemenin ruhudur, ancak deneylere belli bir zaman dilimi tanınmalıdır. Tek bir yasal belgede yer alan ve yasama organı tarafından kolayca değiştirilemeyen anayasaların, özellikle uzun ömürlü olması amaçlanır ve böyle olması muhtemel görünmektedir. Sert anayasalar, esnek/yazılı olmayan anayasaların belirsiz ve sapmalara müsait ortamına müsaade etmemektedir. Sert anayasalar yıkılabilir ancak kolayca yıkılamazlar. Sert anayasalara ister hükümlerini ihlal eden yürütme işlemleriyle, ister bu hükümlerle uyuşmayan kanunlar çıkarılarak bir saldırı yapıldığında, bu husus açıkça görülebilir. Sert anayasalarda, hükümetin dayandığı ilkeler, geniş ve basit bir biçimde ortaya konulduğunda, bu ilkeler toplumun zihninde yer etmekte ve toplum, bu ilkelere genel bir onay vermişse bunların bozulmasına rıza göstermemektedir. Bununla birlikte anayasa değişiklikleri için belirli bir süreç öngörülmüştür. Değişiklik için öngörülen süreç, bir değişikliğin gerçekleştirilebilmesi için çeşitli gecikmeler ve formaliteler içermekte, bu süreç zarfında halk, ilgili konuları yeniden gözden geçirmekte ve ilk başta kendilerini cezbeden projelerden rızasını geri çekmektedir. Hem İsviçre'de hem de Amerika Birleşik Devletleri'nde, yasama organı tarafından hazırlanan ve onaylanan anayasa değişikliklerinin halk tarafından reddedilmesi defalarca yaşanmıştır. Bunun nedeni halkın çoğunluğunun temsilcilerinden daha

¹¹⁸⁰ Bryces, s. 171-173.

¹¹⁸¹ Bryces, s. 184-185.

muhafazakâr olması veya belirli çıkarların baskısının daha az etkisinde olmalarıdır. Bu açılardan sert anayasalar gerçek istikrar unsurlarına sahiptir¹¹⁸².

Sert anayasalar, anayasa değişiklerinde şart koştuğu farklı yöntemlerle katı oluşlarını farklı biçimlerde sağlamaktadır. Bu şartlar, esasen, anayasa değişikliklerini zorlaştırıcı kurallardır. Bunlar; “özel meclis usulü”, “üye tam sayısının salt çoğunluğu kuralı”, “nitelikli çoğunluk kuralı”, “halkoylaması”, “değiştirilemeyecek maddeler veya ilkeler”, “süre yasağı”, “dönem yasağı”, “değişikliğin ikinci defa kabul edilmesi”, “devlet başkanının mutlak veya güçleştirici veto yetkisi”, “federe devletlerin onayı” ismi verilen kural ve yollardır¹¹⁸³.

Sert ve esnek anayasa karşıtlığında bir anayasa için en uygun katılık düzeyinin ne olacağı sorusu akla gelmektedir. Bir anayasanın “optimal katılık derecesi”nin ne olacağı sorusunun objektif bir cevabı yoktur. Öncelikle bir anayasa bütünüyle katı olmamalıdır. İnsan iradesinin ürünü olan ve insan iradesiyle değiştirilebilen anayasalar, zamandan azade değildir. Tarihsel sürecin bir yerinde bir kuşak tarafından meydana getirilen anayasanın gelecekteki bir kuşak tarafından değiştirilmesi gerekebilir. Bu nedenle anayasa, pratikte değiştirilemeyecek ölçüde katı olmamalıdır. Çünkü eğer bir anayasa hukuki yollarla değiştirilemiyorsa, farklı yollarla değiştirilme girişimlerine maruz kalacaktır. Bu durumda katı anayasanın yararından değil, zararından söz edilebilir. İkinci olarak, bir anayasa bütünüyle esnek olmamalıdır. Çünkü bütünüyle esnek bir anayasa, anayasanın kendi tanımıyla tezat oluşturmaktadır. Üçüncü olarak, bir devletin temel organlarının kuruluş ve işleyişine yerleşik kurallar silsilesiyle istikrar kazandırmak nispeten katı bir anayasayla mümkündür. Dördüncü olarak, anayasanın katılığının optimal düzeyini tespit etmek oldukça güçtür. Çünkü anayasayı değiştirmek için ihdas edilen şartlar anayasalara göre farklılaşmaktadır. Beşinci olarak, nihayetinde ve altı çizilerek, bir anayasanın, meclisin sıradan çoğunluğunun desteğine sahip iktidar partisi tarafından değiştirilememesi gerekliliğidir. İktidar partisinin muhalefet partileriyle uzlaşmak zorunda olduğu bir anayasa değişikliği süreci gereklidir¹¹⁸⁴.

Anayasaların, sert ve esnek biçimde sınıflandırılmasının önemi, günümüzde büyük ölçüde azalmıştır. Bunun nedeni, teamülî/yazılı olmayan/esnek anayasaların oldukça azalmış olmasıdır¹¹⁸⁵. Sert ve esnek anayasa sınıflamasının biraz olsun değeri olmakla birlikte belirli sakıncaları vardır. Bu sınıflama, anayasalar hakkında bir şeyler anlatıyor olsa da esasen fazla bir şey anlatmamaktadır. Dünyanın hemen hemen bütün anayasalarını sert anayasa olarak kabul edip bir gruba, dünyadaki birkaç anayasayı da esnek anayasa olarak kabul edip diğer grubu yerleştirmek faydalı bir sınıflama değildir. Bu sınıflama, değiştirilme bakımından birtakım şartlar ihdas eden anayasaların, daha az şart veya hiçbir şart koymayan anayasalara göre daha zor değiştirilebileceği veya daha az değiştirildiği düşüncesini doğurmaktadır. Sert ve

¹¹⁸² Bryces, s. 187-188.

¹¹⁸³ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 59-62.

¹¹⁸⁴ Gözler, s. 62-63.

¹¹⁸⁵ Eroğlu, *Anatüze Giriş*, s. 26-27.

esnek anayasa ayrımı, anayasa değişikliklerinin hukuki usullerindeki şekilsel şartlardan bahsetmektedir. Ancak zamanla, bu ayrım, zorunluluk bağlamında kullanılmaya başlanmış, sert bir anayasanın daha fazla hukuki şart içerdiğinden değiştirilmesi zor olduğu ve nadir değiştirildiği; esnek bir anayasanın ise, değiştirilmesinde hiçbir özel şart içermediğinden değiştirilmesi kolay olduğu ve sık sık değiştirildiği şeklindeki anlayışı getirmiştir. Ancak gerçekte yaşanan şey farklıdır. Örneğin içerdiği değiştirilme şartları bakımından sert anayasa olarak nitelenebilecek İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası, değiştirilmesinde iki meclisin müşterek toplantısından başka bir şart öngörmeyen Fransa'daki III. Cumhuriyet Anayasası'ndan daha sık ve kolay değiştirilmiştir. Diğer taraftan, İsviçre'deki anayasa değişikliği şartlarına benzer şartlar içeren Avustralya Anayasası yirmi üç değiştirme girişiminin ancak dördünde değiştirilebilmiştir. Bütün bunlar, anayasaların değiştirilmesindeki kolaylığın veya sıklığın, yalnızca, anayasa değişikliklerinin şartlarını belirleyen hükümlere bağlanmaması gerektiğini göstermektedir. Çünkü anayasanın değiştirilmesindeki kolaylık veya sıklık; bir topluluktaki egemen siyasal ve toplumsal gruplara ve bu grupların mevcut anayasanın düzenlediği siyasal iktidarın dağılımı ve örgütlenmesinden duyduğu hoşnutluğu da bağlıdır. Eğer topluluk, anayasanın tesis ettiği düzenden memnunsaydı, anayasa değişikliği sıradan bir kanunla değiştirilebiliyor olsa bile anayasa nadiren değişecektir. Diğer taraftan, topluluk, anayasanın değiştirilmesi konusunda ısrarlı irade ortaya koyuyorsa, anayasa değişikliği önünde özel şartlar olsa bile bu şartlar aşılabilecek ve anayasa değiştirilecektir¹¹⁸⁶. Dolayısıyla, bir ülkedeki anayasa değişikliklerini, sert ve esnek anayasa ayrımına dayanarak sırf hukuki şartlar çerçevesinde değerlendirmemek gerekmektedir.

Dünya anayasalarının öngördüğü somut düzenlemeler dikkate alınarak sert ve esnek anayasa sınıflamasında çağdaş verilere uygun bir ölçüt geliştirmek gerekmektedir¹¹⁸⁷. Amerika Birleşik Devletleri, Avustralya, Danimarka ve İsviçre devletlerinin anayasalarının değiştirilmesindeki hukuki şartlar, Norveç, S.S.C.B. ve Fransa devletlerinin anayasalarından çok daha ağır olmuştur. Bu nedenle ilk gruptaki ülkelerin anayasalarının ikinci gruptaki ülkelere göre daha sert olduğu söylenebilir. Anayasayı değiştirmek için ihdas edilen şartlardan hangisinin daha fazla zorluk yarattığını belirlemek güç olsa da anayasaları sertlik düzeylerine göre sınıflanabilir¹¹⁸⁸.

Dünyadaki anayasaların hemen hemen hepsinin sert anayasa olması nedeniyle sert ve esnek anayasa ayrımını terk etmeden ve dışlamadan, sert anayasaları sertlik düzeylerine göre kendi içinde tekrar sınıflamak ve bunu yaparken anayasa değişikliği şartlarının niceliği ve niteliğine ek olarak anayasa değişikliğini etkileyen siyasal ve toplumsal unsurları dikkat alan yeni bir sınıflama yöntemi geliştirmek gerektiği düşünülmektedir.

¹¹⁸⁶ Wheare, *Modern Anayasalar*, s. 21-23.

¹¹⁸⁷ Eroğlu, *Anatüze Giriş*, s. 27.

¹¹⁸⁸ Wheare, *Modern Anayasalar*, s. 22.

3.10.1.5. Çerçeve ve Ayrıntıcı Anayasa

Çerçeve ve ayrıntıcı anayasa ayrımında, kriter olarak, anayasanın içeriği dikkate alınmaktadır. Çerçeve anayasaların isimlendirilmesinde literatürel bir istikrar bulunmakla birlikte, ayrıntıcı anayasa farklı isimlendirmelere tabi tutulmaktadır. Ayrıntıcı anayasa; kazuistik¹¹⁸⁹, detaycı¹¹⁹⁰, teferruatlı¹¹⁹¹, ayrıntılı veya meselecî¹¹⁹² anayasa olarak farklı şekillerde isimlendirilmektedir. Biz, karşısı olan çerçeve anayasa isimlendirmesi doğrultusunda ayrıntıcı anayasa isimlendirmesinin daha doğru olduğunu düşünüyor ve ayrıntıcı anayasa isimlendirmesini kullanmayı tercih ediyoruz.

Çerçeve anayasa, kısa ve öz hükümlerden oluşmakta, temel ilke ve hükümleri düzenlemekle yetinmekte ve bunlar dışındaki hususların düzenlenmesini kanunlara bırakmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri Anayasası çerçeve anayasaya örnektir¹¹⁹³. Çerçeve anayasalar, düzenlemelerinde teferruata girmemektedir. Teferruata ilişkin hususları uygulamaya bırakmaktadır. Çerçeve anayasalarda, siyasi organlar güven temeli üzerine kurulmuştur ve halkın sisteme sahip çıkacağı düşüncesi hakimdir. Çerçeve anayasalarda sistemin tıkanmasına çok nadir rastlanır. Çünkü sistemin gerekleri, sistem içinde sağlanmakta ve sistem, kendini güvence altında görerek yaratıcı gücünü kullanmaktadır¹¹⁹⁴. Çerçeve anayasa, “yöneticilere, halka ve yargıya daha çok güvenen ve geleceği ipotek altına almayan ve bu amaçla hazırlanan” bir anayasa türüdür¹¹⁹⁵. Çerçeve anayasaların telosu, uzun ömürlü olması bakımından anayasanın istikrarıdır¹¹⁹⁶.

Ayrıntıcı anayasa; fazla, kapsamlı ve uzun maddeler muhteva ederek ayrıntılı olarak düzenlenen anayasadır. Ayrıntıcı anayasalar, kanun düzeyinde düzenlenebilecek konuları anayasa metni içinde düzenlemektedir. Türk anayasaları ayrıntıcı yöntemle düzenlenmiştir. Bu tür anayasaların dezavantajlı yönü; ayrıca bir tür sert anayasaysa değişen ve gelişen koşullara entegre olamaması ve değişimi takip edememesidir¹¹⁹⁷. Ayrıntıcı anayasalar, gelecekte ortaya çıkması muhtemel her türlü hususa tatbik edilebilir olma gayesiyle yapılmaktadır. Bu nedenle anayasa, çok geniş kapsamlı ve adeta bir tür ders kitabı niteliğinde olmaktadır. Ayrıntıcı anayasalar, siyasi organların birbirine, halka ve ulusa güvensizliğinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıntıcı anayasa düzenlerinde, anayasalar oldukça teferruatlı düzenlenmelerine rağmen, sistemin tıkanmasına sık rastlanmaktadır. Çünkü, toplumsal olayların dinamiklerinin önceden bütünüyle ve isabetli olarak bir anayasa metninde düzenlenmesi mümkün değildir.

¹¹⁸⁹ İba, *Anayasa Hukuku ve Siyasal Kavramlar*, s. 3.

¹¹⁹⁰ Derdiman, *Anayasa Hukuku*, s. 32; Odyakmaz ve Kaymak, *Anayasa Hukuku*, s. 4; Atar, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 5.

¹¹⁹¹ Özer, *Anayasa Hukuku*, s. 17.

¹¹⁹² Fendoğlu, *Anayasa Hukuku*, s. 56.

¹¹⁹³ Odyakmaz ve Kaymak, *Anayasa Hukuku*, s. 4.

¹¹⁹⁴ Özer, *Anayasa Hukuku*, s. 17.

¹¹⁹⁵ Fendoğlu, *Anayasa Hukuku*, s. 56.

¹¹⁹⁶ İba, *Anayasa Hukuku ve Siyasal Kavramlar*, s. 3.

¹¹⁹⁷ Odyakmaz ve Kaymak, *Anayasa Hukuku*, s. 4.

Hindistan Anayasası ve 1982 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası maddeleri bakımından ayrıntıcı anayasalardır¹¹⁹⁸. Ayrıntıcı anayasa yapmanın temelinde, yöneticilere ve halka duyulan güvensizlik yatmaktadır. Ayrıntıcı anayasa, “geleceğin düşünce ve anayasal yaşamına ipotek koymak” olarak ifade edilmektedir. Faydaları olmakla birlikte zararlarının daha çok olduğu söylenebilir¹¹⁹⁹. Ayrıntıcı anayasalar, siyasal istikrarın sağlanması amacıyla yapılmakla birlikte siyasal istikrar kaygısıyla kapsamlı düzenlemelere girişen anayasaların, anayasa tartışmalarının gündemden düşmediği istikrarsız bir siyasi atmosfer yaratması sık rastlanan bir durumdur¹²⁰⁰.

Ayrıntıcı/kazuistik anayasa anlayışı, çok yaygın olarak tercih edilmemekle birlikte, bazı anayasaların, siyasal istikrarı tesis etmek ve hedefler belirlemek için ayrıntılı kurallara yer verildiği görülmektedir. Bu tür anayasalar düzenleyici anayasa olarak isimlendirilmektedir¹²⁰¹. Düzenleyici anayasa, ülkenin geleceğine yön vermeye yönelik detaylı hükümler içeren anayasadır¹²⁰². Ayrıntıcı/kazuistik anayasa, kendi içinde, düzey farklılaşmasından kaynaklı olarak farklı bir anayasaya türü olarak düzenleyici anayasayı ortaya çıkarmıştır. Düzenleyici anayasa, detaylı düzenlemeler içermekle birlikte ayrıntıcı/kazuistik anayasa kadar detaycı olmayan anayasadır. Bu nedenle düzenleyici anayasalar, anayasal hükümlerin ayrıntılarının düzenlemesi bakımından ayrıntıcı/kazuistik anayasanın bir alt seviyesidir. Bununla birlikte bu tür anayasaların düzenleyici anayasa olarak isimlendirilmesi bizce isabetli bir isimlendirme değildir. Çünkü sınıfı ne olursa olsun her tür anayasa düzenleyici niteliğe sahiptir. Düzenleyici olmak, anayasayı anayasa yapan niteliklerden biridir. Dolayısıyla bir tür anayasa, düzenleyici olarak nitelendiğinde diğer türlerin düzenleyici olup olmadığı konusunda tereddütlü bir durum ortaya çıkmaktadır. Ancak gerçek şudur ki her nevi anayasa düzenleyicidir. Bu nedenle düzenleyici anayasa isimlendirmesi isabetli değildir. Düzenleyici anayasa yerine ayrıntıcı anayasaları seviyeleri bakımından birbirinden ayırarak, ayrıntıcı anayasaların bir alt seviyesi olarak *sınırlı ayrıntıcı anayasa* isimlendirilmesinin kullanılmasının daha isabetli olduğunu düşünüyoruz.

Çerçeve ve ayrıntıcı anayasa karşıtlığında, kısa ve çerçeve bir anayasanın daha tercih edilebilir olduğu yönünde genel bir eğilim vardır. Hükümet sisteminin türü, insan hakları ve devletin örgütlenmesiyle ilgili temel ilke ve kurallar, her anayasada bulunması gereken hususlardır. Bunlardan farklı olarak bir konuda istikrar istenildiğinde, anayasaya, o konuyla ilgili hükümler eklenebilir. Örneğin, piyasa ekonomisine geçiş sürecini destekleyen devletler, özel mülkiyete ilişkin garantileri anayasalarında düzenlemek mecburiyetindedir. Eğer bir toplum değiştirilmek isteniyorsa, mevcut durumun korunmak istediği durumdan daha ayrıntılı bir

¹¹⁹⁸ Özer, *Anayasa Hukuku*, s. 17.

¹¹⁹⁹ Fendoğlu, *Anayasa Hukuku*, s. 56.

¹²⁰⁰ İba, *Anayasa Hukuku ve Siyasal Kavramlar*, s. 3.

¹²⁰¹ Atar, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 6.

¹²⁰² İba, *Anayasa Hukuku ve Siyasal Kavramlar*, s. 3.

anayasaya ihtiyaç vardır. Kısa ve belirsiz hükümler içeren bir anayasa, siyasi manipülasyona müsait alanlar bırakmaktadır. Bu sebeple, çerçeve bir anayasa, denetleyici bir organ olarak kuvvetli bir anayasa mahkemesini gerektirmektedir. Genel ilke olarak, anayasada, yöntemsel ve örgütlenmeyle ilgili konulara odaklanılarak esasa ilişkin konuları siyasal sürece bırakmak daha tercih edilebilir görünmektedir. Medeni hukukun gerçek ve tüzel kişiliklerin eylemlerine bir çerçeve sunması örneğinde olduğu gibi anayasa, siyasi süreç için bir tür çerçeve olarak kabul edilmelidir. Böyle bir yaklaşımla yapılan anayasa, esnekliği sayesinde siyasi oydaşmada meydana gelen değişimlere kendini entegre edebilmekte ve sıklıkla değişimlere maruz kalmaktan kurtulmaktadır¹²⁰³.

Siyasi sistemde, köklü bir değişim yaşandığında, genellikle, çok ayrıntıcı ve uzun anayasalar yapma eğilimi ortaya çıkmaktadır. Üç nedenle bu eğilimin karşısında durmak gerekmektedir. *Birincisi*, bir anayasa ayrıntıcı ve girift değilse vatandaşlar onu rahatlıkla anlayabilir. *İkincisi*, bir anayasa ayrıntıcı ve giriftse ayrıntılara yönelik reformlar için karmaşık bir değiştirme usulü gerekir. *Üçüncüsü*, bir anayasanın bir siyasi sistemi bütünüyle muhteva edemeyeceğidir. Siyasi deneyim göstermiştir ki siyasi sistem tek bir belgeye hapsedilememektedir. Çünkü siyasi sistem, büyük ölçüde pratikteki uygulamaya dayanmaktadır. Uygulayıcıların anayasayı baypas etmelerine müsaade etmemekle birlikte uygulanarak elde edilen siyasi deneyim için belirli bir esneklik payı bırakılmalıdır. Dolayısıyla bir anayasa; aşırı detaya girmeden temel hak ve özgürlüklerin ilanını, devletin temel organlarının kuruluş, yetki ve işleyişleriyle ilgili temel ilke ve uygulama usullerini ve devletin temel niteliğini içermelidir¹²⁰⁴.

3.10.1.6. Tek ve Çok Yapılı Anayasa

Anayasalar gerçekleştirdikleri siyasi organizasyonun yapısına göre tek ve çok yapılı olarak sınıflandırılmaktadır¹²⁰⁵. Bu sınıflamanın temelinde, hükümet yetkilerinin, tüm ülkenin hükümeti ile ülkenin belirli parçaları üzerinde yetki kullanan yerel hükümetin yetkileri arasındaki dağılımın yöntemindeki farklılaşma yatmaktadır¹²⁰⁶. Tek yapılı anayasaya; tekçi¹²⁰⁷ veya üniter anayasa¹²⁰⁸; çok yapılı anayasaya federal anayasa¹²⁰⁹ da denilmektedir.

¹²⁰³ Miguel Herrero de Minon, "Demokrasiye Geçiş ve Anayasal Tercihler", in Avrupa Hukuk Yoluyla Demokrasi Komisyonu ve Türk Demokrasi Vakfı (Yay.), Ergun Özbudun ve Levent Köker (Çev.), *BDT Ülkelerinin Demokrasiye Geçiş ve Anayasal Yapımı*, Ankara, Yayınevi Yok, 1993, s. 57-58.

¹²⁰⁴ Georges Vedel, "Temel Hukuki Seçenekler", in Avrupa Hukuk Yoluyla Demokrasi Komisyonu ve Türk Demokrasi Vakfı (Yay.), Ergun Özbudun ve Levent Köker (Çev.), *BDT Ülkelerinin Demokrasiye Geçiş ve Anayasal Yapımı*, Ankara, Yayınevi Yok, 1993, s. 65-66.

¹²⁰⁵ Özer, *Anayasa Hukuku*, s. 17-18.

¹²⁰⁶ Wheare, *Modern Anayasalar*, s. 26.

¹²⁰⁷ Wheare, s. 29.

¹²⁰⁸ Heywood, *Siyaset*, s. 491.

¹²⁰⁹ Wheare, *Modern Anayasalar*, s. 29; Heywood, *Siyaset*, s. 491.

Tek yapılı anayasalar, tek bir devletin siyasi organizasyonunun yapısını tesis etmektedir. Bu nedenle tek yapılı anayasalar, genellikle, üniter devletlerde görülmektedir. Bu tür anayasalar, fazla girift olmayan ve tesis ettiği siyasal yapı kolayca anlaşılabilen anayasalardır. Çünkü sistemde tek bir anayasa ve devlet vardır¹²¹⁰. Tek yapılı anayasada, devletin yasama organı bütün ülkede en üst düzeyde yasa yapıcı organdır. Diğer yasama organlarının varlığına ve yetkilendirilmelerine kimi zaman izin verilse de temel yasama organı, bunların kararlarını reddetme hakkına sahiptir. Bu yönüyle diğer yasama organları temel yasama organına bağımlıdır¹²¹¹.

Tek yapılı anayasa sınıfı, farklı niteliklerdeki anayasaları içermesi bakımından oldukça geniştir ki tek ve çok yapılı anayasa sınıflamasının amaçları açısından bu tür bir sınıflamanın faydası hakkında şüpheye düşülmektedir. Çünkü tek yapılı anayasaya sahip devletler arasında İsveç, Danimarka, Norveç ve Fransa gibi merkezi bir yasama organına bağımlı otorite örneklerinden yerel yönetim örgütlerinin güçlü olduğu örneklerle kadar geniş bir sınıflama alanı mevcuttur. Ayrıca anayasada çok yapılı olduğu görünmekle birlikte, uygulamada tek yapılı olan örnekler vardır. Tek yapılı anayasa sınıfı, o kadar geniş ve çeşitli örnekler içermektedir ki tek yapılı bir anayasanın ne olduğu bilebilmek için anayasanın gerçekte nasıl işlediğini bilmek gerekmektedir. Anayasa metni üzerinde merkezi ve tek yapılı bir anayasanın uygulamada büyük ölçüde çok yapılı, çok yapılı anayasasın ise tek yapılı olduğu görülmektedir¹²¹².

Çok yapılı anayasalar, birden çok devletin siyasi organizasyonunun yapısını tesis etmektedir. Çok yapılı anayasalar çok katmanlı siyasi yapı inşa etmektedir. Bu tür anayasanın inşa ettiği siyasi yapıda iki veya daha çok devlet vardır. Amerika Birleşik Devletleri Anayasası, Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası ve Rusya Federasyonu Anayasası çok yapılı anayasalara örnektir. Çok yapılı anayasaların kurduğu sistemde birden çok devlet olduğu gibi birden çok da anayasa vardır. Ancak bu devlet ve anayasaları tek bir çatı altında toplayan bir devlet ve anayasa hüküm sürmektedir. Diğer anayasalar, temel anayasaya uygun olmak zorundadır¹²¹³.

Çok yapılı bir anayasada, hükümetin yetkileri; tüm ülkenin hükümeti ile ülkelerinin belirli bölümlerinin hükümeti arasında paylaştırılmıştır. Ülkenin bütününe hükümeti, kendine ait alanda, ülkenin belirli bölümlerinin hükümetinin müdahalesinden azade biçimde yetkilerini kullanmaktadır. Aynı şekilde, ülkenin belirli bölümlerinin hükümetleri de kendi yetkilerini kendi bölümleri/alanları üzerinde ülkenin bütününe hükümetinin müdahalesinden azade biçimde kullanmaktadır. Özellikle, federal yapıdaki devletlerde, federal devlet ile federe devletlerinin yasama organlarının sınırlı yetkileri vardır ve birbirinin emri altında değildir. Çok yapılı anayasanın tesis ettiği sistemde, anayasa, ülkenin bütünü için yasa yapacak organın bu konudaki yetkileri ile federe devletler ve kantonların yetki alanlarını hukuksal açıdan ayrı ve

¹²¹⁰ Özer, *Anayasa Hukuku*, s. 17.

¹²¹¹ Wheare, *Modern Anayasalar*, s. 26.

¹²¹² Wheare, 28-29.

¹²¹³ Özer, *Anayasa Hukuku*, s. 18.

bağımsız olarak düzenlemektedir. Ancak uygulamada anayasanın düzenlediği siyasi yapıdan oldukça farklılaşan örneklerle rastlanmaktadır. Örneğin, Kanada, çok yapılı bir anayasa sahip olmasına rağmen, uygulamada tek yapılı sistemine yaklaşmış; Avustralya ise neredeyse bütünüyle tek yapılı hale dönüşmüştür¹²¹⁴.

Anayasaları, tek ve çok yapılı anayasa olarak sınıflamanın faydaları oldukça sınırlıdır. Hatta bu ayrımın sıhhati ve faydası konusunda haklı bir şüphe vardır¹²¹⁵. Tek ve çok yapılı anayasa sınıflaması, federal devletlerde federal ilkenin kademeli olarak aşınması nedeniyle esas değerini kaybetmiştir¹²¹⁶. Anayasa metninin inşa ettiği tek veya çok yapılı sistemin uygulamada farklı, hatta tam tersi biçimde işlemesi, söz konusu şüphe ve değer kaybının haklı gerekçesini oluşturmaktadır. Bu nedenle anayasaları tek ve çok yapılı anayasa olarak sınıflamak, hukuk ve siyaset bilimi açısından anlamlı bir değerlendirme yapma konusunda işe yarar olmaktan ziyade sıradan bir genel kültür bilgisi sunmaktadır.

3.10.1.7. Monarşik ve Cumhuriyetçi Anayasa

Anayasalar, egemenliğe göre monarşik ve cumhuriyetçi anayasa olarak sınıflandırılmaktadır¹²¹⁷. Bu sınıflamaya benzer bir sınıflama, anayasaya hayatiyet veren kaynağa göre yapılan demokratik ve antidemokratik anayasa sınıflamasıdır¹²¹⁸. Buradaki sınıflamada, monarşik anayasalar antidemokratik, cumhuriyetçi anayasalar demokratik anayasa sınıfında değerlendirilmektedir. Ancak bu değerlendirmeye şüpheyile yaklaşmak gerekmektedir.

Monarşik anayasa, egemenliğin bir monarka ait ve anayasanın düzenlendiği rejimin monarşi olduğunu gösteren anayasadır. Monarşik anayasalar “ferman” ve “misak-milli” mahiyetinde olmuştur. Ferman mahiyetindeki monarşik anayasalar, mutlak monarşiden anayasal monarşiye geçiş zamanlarında ve hükümdarın doğrudan kendi iradesinin ürünü olarak bir ferman mahiyetinde ortaya çıkmıştır. Hükümdarın tek taraflı hukuki tasarrufu olarak ferman mahiyetindeki monarşik anayasalara; 1818 Bavyera Anayasası, 1818 Bade Büyük Dukalığı Anayasası, 1876 Kanun-i Esasi örnek gösterilebilir. Misak-ı milli mahiyetindeki monarşik anayasalar, ulus düşüncesinin ve ulusun hükümdar karşısında güçlenmeye başladığı zamanlarda ortaya çıkmıştır. Bu tür anayasalar, genellikle, ülkede söz sahibi ve sözüne itibar edilen kimseler ile hükümdar arasında yapılan anlaşma olarak bir tür sosyal sözleşme

¹²¹⁴ Wheare, *Modern Anayasalar*, s. 26-27.

¹²¹⁵ Wheare, s. 28-29.

¹²¹⁶ Karl Loewenstein, *Political Power and the Governmental Process*, Chicago, The University of Chicago Press, 1965, s. 140.

¹²¹⁷ Dal, *Anayasa Hukuku*, s. 70.

¹²¹⁸ Özer, *Anayasa Hukuku*, s. 15.

niteliğindedir. Çünkü tarafların bir tarafında hükümdar, diğer tarafında ülkedeki belirli bir grubu temsil eden insanlar vardır¹²¹⁹.

Cumhuriyetçi/demokratik anayasalar, ulusal iradenin ürünü olan anayasalardır. Bu anayasalar, ulusal irade ve ulusal egemenliği gerçekleştirmek amacı gütmekte ve ulusal egemenliğin sahibi halk tarafından yapılmaktadır¹²²⁰. Cumhuriyetçi/demokratik anayasalar, yapılma ve kabul edilme yöntemlerinde demokratik rejimin unsurlarını temel kabul eden, halkın istek ve arzularına öncelik vererek bunları yansıtan anayasalardır¹²²¹. Cumhuriyetçi/demokratik anayasalar, birkaç farklı biçimde yapılmaktadır. Kurucu meclis, hususi olarak anayasa yapmak için seçilmiş bir meclis veya olağan dönemdeki meclis tarafından yapılabilmektedir. Hususi olarak anayasa yapmak için seçilmiş meclisin görevi, anayasanın ulus tarafından kabul edilmesinin ardından sona ermektedir. Olağan dönemdeki meclis, ulus tarafından seçildiği ve bu yönüyle kurucu meclisten farklı olmadığı fikrine dayanarak anayasa yapabilmektedir. Diğer taraftan anayasaların kabulü için referanduma gidilmektedir. İster kurucu meclis ister olağan dönem meclisi yapsın anayasalar halkın oyuyla tasdik edildikten sonra yürürlüğe girmektedir. Böylece anayasanın ulus tarafından yapıldığı farz edilmektedir¹²²².

Monarşik ve cumhuriyetçi anayasa sınıflaması, geçmişte bir hayli önemli ve anlamlıydı. Çünkü bu sınıflama, halk egemenliği veya demokrasiye dayanan hükümetler ile mutlak ve otokratik yönetimler arasındaki farkı ortaya koyuyordu. Mutlak monarşilerin anayasal monarşiye dönüşmesiyle birlikte, günümüz monarşilerinde, birkaç istisna dışında demokratik ve halka dayalı bir yönetim vardır. Modern monarşiler, günümüzde, bir cumhuriyetin kazanımlarının hemen hepsini barındırarak cumhuriyete benzer hale gelmiştir. Ayrıca, anayasalar da demokrasiden diktatörlüğe çok geniş bir yelpazede her türlü hükümet sistemini barındırabilir olmuştur¹²²³.

Monarşik ve cumhuriyetçi anayasa sınıflaması, esasen, anayasanın kendisinden daha çok, temsil ettikleri yönetim biçimine atıfta bulunmaktadır. Bir siyasi rejim olarak monarşik ve cumhuriyetçi yönetimlerle ilgilidir¹²²⁴. Monarşik ve cumhuriyetçi anayasa sınıflamasının önemi günümüzde oldukça azalmıştır. Çünkü bu sınıflama, bir devletin, başında bir cumhurbaşkanı olması halinde bir cumhuriyet ve bir kral olması halinde bir monarşi veya krallık olduğu bilgisi vermekten fazla bir işlev görmemektedir. Uygulamada, cumhuriyetçi anayasaların cumhurbaşkanına, monarşik anayasaların krala verdiği yetki ve statü o kadar farklılaşmaktadır ki bu anayasalar arasında sözde ve küçük benzerliklerden başka bir şey kalmamaktadır. Monarşik ve cumhuriyetçi anayasa sınıflaması, birbirinden oldukça fazla farklılıkları bulunan

¹²¹⁹ Dal, *Anayasa Hukuku*, s. 70-71.

¹²²⁰ Dal, s. 71.

¹²²¹ Özer, *Anayasa Hukuku*, s. 15.

¹²²² Dal, *Anayasa Hukuku*, s. 71.

¹²²³ Wheare, *Modern Anayasalar*, s. 40.

¹²²⁴ Loewenstein, *Political Power and the Governmental Process*, s. 139.

bir grup meydana getirmektedir ki bu grup anayasalar arasındaki farklılıklar benzerliklerden çok daha fazla olmaktadır¹²²⁵.

Monarşik ve cumhuriyetçi anayasa sınıflaması, uygulanacak olursa; Büyük Britanya, İsveç, Suudi Arabistan ve Nepal, anayasa sınıflamasında aynı kategori içinde yer alacaktır. Bu durum, bu tür bir sınıflamanın anlamsızlığını ortaya koymaktadır¹²²⁶. Bu sınıflamanın gösterdiği şey, “monarşinin sembollerinin özgür rejimlere ters düşmediği ve cumhuriyetin sembollerinin de diktatörlükleri önleyemediği”dir¹²²⁷. Bu bilgiyi sunması dışında, monarşik ve cumhuriyetçi anayasa sınıflamasının günümüz için anlamlı veriler sunmadığı hususu öne çıkmaktadır.

3.10.2. Yenilikçi sınıflandırmalar

Anayasalar; özsel ve usuli anayasa, buyurgan ve kılavuz anayasa, orijinal ve taklit anayasa, ideolojik ve nötr anayasa, normatif, sözde ve semantik anayasa, gerçek, sözde ve sahte anayasa olarak yenilikçi biçimde sınıflandırılmaktadır. Bununla birlikte yenilikçi sınıflandırma kategorisi içine girebilecek sınıflandırmaların sayısı artırılabilir. Biz, bizce öne çıkan sınıflandırmalara yer vermiş bulunuyoruz. Yenilikçi sınıflandırmalar, geleneksel sınıflandırmaların zayıf yönünü gidermeye yönelmiştir. Bunu, odağını, anayasa metninden pratiğe kaydırarak yapmaya çalışmaktadır. Yenilikçi sınıflandırmalar; anayasanın uygulanıp uygulanmadığı, uygulanıyorsa uygulanma düzeyi ve biçimi, siyasi aktörler için bağlayıcı olup olmadığı veya bağlayıcı olduğu yönünde toplumsal bir inancın olup olmadığı, toplumsal ve siyasal düzeni tesis etmesi bakımından sahte ve/veya sözde olup olmadığı, mevcut iktidarın yararına çalışıp çalışmadığı, sınırlandırma ve teminat niteliğini koruyup korumadığı, siyasi aktörlerin hedeflediği bir programa göre inşa edilip edilmediği, yöntemsel veya ideoloji yüklü maddi boyutunun olup olmadığı doğrultusunda anayasa sınıflandırması yapmaktadır.

3.10.2.1. Özsel ve Usuli Anayasa

Özsel ve usuli anayasa sınıflaması, literatürde maddi ve yöntemsel anayasa olarak isimlendirilmektedir. Bu sınıflama, anayasa içinde yer alan kuralların niteliğiyle ilgilidir. Dolayısıyla, geniş ve dar anlamda veya maddi ve şekli anlamda anayasa sınıflamasından çok farklıdır. Çünkü, geniş/maddi ve dar/şekli anlamda anayasa sınıflaması anayasanın kapsamıyla ilgilidir¹²²⁸. Bu sınıflamada, maddi anayasaya “konusal anayasa”¹²²⁹, yöntemsel anayasaya “usuli

¹²²⁵ Wheare, *Modern Anayasalar*, s. 39-40.

¹²²⁶ Loewenstein, *Political Power and the Governmental Process*, s. 139.

¹²²⁷ Wheare, *Modern Anayasalar*, s. 40.

¹²²⁸ İba, *Anayasa Hukuku ve Siyasal Kavramlar*, s. 5; Atar, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 10.

¹²²⁹ İba, *Anayasa Hukuku ve Siyasal Kavramlar*, s. 5.

anayasa"¹²³⁰ da denilmektedir. Biz, özsöl ve usuli anayasa isimlendirmesini tercih ediyor ve öneriyoruz.

Demokratik bir yönetime geçiş süreci, demokrasi için benimsenecek siyasal kurumlara yönelik önemli anayasal tercihlerde bulunulmasını gerektirmektedir. Söz konusu tercihler, genellikle, pazarlık ve karşılıklı ödün vererek uzlaşmadan doğmaktadır. Pazarlıklar, sözleşme ve reform süreçlerinde otoriter yönetimin liberal kanadı ile demokrasi talep eden muhalif grupların temsilcileri arasında; kopma durumlarında ise muhtelif muhalif grupların kendi aralarında gerçekleşmektedir¹²³¹. İşleyen bir demokrasiye geçiş, çatışan siyasal odaklar, açık ve sınırlı da olsa itiraza izin veren bir kurumsal çerçevede anlaştıklarında ve bu çerçeve, uyumu gerçekleştirdiğinde sağlanacaktır. Burada kendi kendine işleyecek hangi kurumların seçileceği önemlidir. Demokrasiye geçiş süreçlerinin hepsi müzakere edilmektedir. Hüküm süren otoriter bir rejimin tasfiyesi için müzakereye her zaman gerek yoktur. Ancak demokratik kurumlar oluşturmak için müzakereye istisnasız gerek vardır. Demokrasinin dayatılması mümkün değildir, demokrasi ancak pazarlıktan doğmaktadır¹²³².

Her siyasal güç, kendi değerlerine, projelerine ve menfaatlerine hizmet edecek kurumsal yapıyı seçmeyi tercih eder. Bu çerçevede, belirli aktörlerin demokratik olmayan çözümler dikte etme kapasitesi de dahil olmak üzere, güçlerin ilişkisine bağlı olarak ya demokratik kurumsal yapılar oluşur ya da despot bir yönetim uğruna mücadele başlar. Demokratik bir yapıyı oluşturacak kurumların seçiminde çatışan gruplar üç konu çerçevesinde tartışmakta ve bir tercihte bulunmaktadır. Bunlar; madde ve yöntem karşıtlığı (*substance vs procedure*), anlaşma ve rekabet karşıtlığı (*agreement versus competition*) ve çoğunlukçuluk ve anayasacılık karşıtlığı (*majoritarianism versus constitutionalism*) şeklindeki tercihlerdir¹²³³. Madde ve yöntem karşıtlığı özsöl ve usuli anayasa sınıflamasını ortaya çıkarmıştır.

Özsöl anayasa, birtakım sosyal ve ekonomik politika tercihlerini anayasa hükmü haline getirerek bunlara anayasal konum sağlayan ve bu sayede değişmezlikleri yönünde teminat getiren anayasadır. Bu tür anayasalar, belirli sosyal ve ekonomik politika tercihlerinin devamlılığını, iktidar mücadelesinin nihayeti ne olursa olsun garanti altına almaya çalışmaktadır¹²³⁴. Özsöl anayasa anlayışında, kuralların şekilsel anlamda hangi isim veya yöntemle yapıldığının bir önemi yoktur. Önemli olan, hükmün özsöl açıdan anayasa kuralı niteliği taşıyıp taşımadığıdır. Özsöl anayasa, yönetimin işleyişine ilişkin düzenlemeleri içermekle birlikte belirli siyasal tercihlerin taşıyıcısı olmakta ve bunları kural haline getirmektedir¹²³⁵. Özsöl anayasalar, genel olarak, anayasanın yapılış sürecine belirli siyasal

¹²³⁰ Ergun Özbudun, *Demokrasiye Geçiş Sürecinde Anayasa Yapımı*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1993, s. 6.

¹²³¹ Özbudun, s. 128.

¹²³² Adam Przeworski, *Democracy and the Market, Political and Economic Reform in Eastern Europe and Latin America*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991, s. 79-80.

¹²³³ Przeworski, s. 80.

¹²³⁴ Özbudun, *Demokrasiye Geçiş Sürecinde Anayasa Yapımı*, s. 129.

¹²³⁵ İba, *Anayasa Hukuku ve Siyasal Kavramlar*, s. 5.

güçlerin egemen olduğu zaman ve koşullarda ortaya çıkmaktadır. Eğer egemen siyasi güç, tek bir görüşe sıkı sıkıya bağlıysa hiyerarşik yapının güçlü olduğu ve egemen gücün keyfiyetini yansıtan bir anayasa inşa edilmektedir¹²³⁶. Böylece egemen güç, “kendi ideolojik tercihlerini anayasallaştırma” olanağını hayata geçirmektedir¹²³⁷.

Genel bir kural olmamakla birlikte özsel anayasalar, aşırı derecede ayrıntıya giren ve uzun anayasalardır. 1976 Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, 1988 Brezilya Anayasası ve 1982 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası ayrıntı ve madde uzunluğu bakımından özsel anayasa sınıfına örnektir. Uzun ve ayrıntılı olan bu özsel anayasalar, anayasayı yapanların ideolojik saiklerini içermektedir. Portekiz Cumhuriyeti Anayasası’nda sol güçlerin, Brezilya Anayasası’nda kurucu mecliste hâkim grup olan ılımlı tutucu güçlerin, 1982 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’nda bürokratik-askeri iktidarın ideolojik değerleri anayasalara yansımıştır. Benzer şekilde 1961 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’nda, “Kurucu Meclise hâkim olan CHP -aydın- reformcu subay üçlüsünün birçok ideolojik tercihleri” anayasal konum kazanmıştır¹²³⁸.

Usuli anayasa, sosyal ve ekonomik politika tercihlerinin iktidar mücadelesinin sonucuna bırakıldığı, iktidar mücadelesinin sadece kurallarının konulduğu, demokratik bir sistemde iktidarın nasıl elde edileceği ve elde edildikten sonra nasıl kullanılacağını belirleyen anayasadır. Siyasal iktidarın nasıl kullanılacağını ortaya koyan kurallar arasında, siyasi iktidarın kullanılmasında bireylerin temel hak ve özgürlüklerinin garanti altına alınması en önemli ilke olduğu için usuli bir anayasada, temel hak ve özgürlüklerin tanınması, güvence altına alınması, sınırların ve sınırlandırılmasının sınırlarının belirlenmesi zorunludur¹²³⁹. Usuli anayasada, sadece iktidar mekanizmasının işleyiş kuralları yer almaktadır. Usuli anayasa siyasi ve ekonomik tercihleri içermeyi için bu yönüyle tarafsız bir anayasadır¹²⁴⁰. 1978 İspanya Anayasası, 1991 Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası ve 1975 Yunanistan Anayasası, usuli anayasaya örnektir¹²⁴¹.

Bir ülkede yürütülen anayasa yapım sürecinde, siyasi anlamda güç dengesinin belirli olması ve belirli bir gücün ideolojik tercihlerini anayasaya yansıtabilecek çoğunluğa sahip olması durumunda, o güç, elinde bulundurduğu gücün çekiciliğine kapılmaktadır. Bunun karşısı olarak, anayasa yapım sürecinde, güç dengesinin belirsiz olması ve belirli bir gücün ideolojik tercihlerini anayasaya yansıtabilecek düzeyde egemen bir güce sahip olmaması durumunda, anayasa, bir tür pazarlık ve ödün vererek uzlaşma sürecinden doğmaktadır. Bu süreçte usuli bir anayasa ortaya çıkma ihtimali çok yüksektir. Çünkü usul meselelerinde uzlaşmak, özsel meselelerde uzlaşmaktan çok daha kolaydır. Bununla birlikte, usul sorunları, özsel

¹²³⁶ Atar, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 11.

¹²³⁷ Özbudun, *Demokrasiye Geçiş Sürecinde Anayasa Yapımı*, s. 130.

¹²³⁸ Özbudun, s. 130-131.

¹²³⁹ Özbudun, s. 129.

¹²⁴⁰ İba, *Anayasa Hukuku ve Siyasal Kavramlar*, s. 5.

¹²⁴¹ Özbudun, *Demokrasiye Geçiş Sürecinde Anayasa Yapımı*, s. 130; İba, *Anayasa Hukuku ve Siyasal Kavramlar*, s. 5.

meselelerdeki sorunlardan tamamen bağımsız veya özsel meselelerde tamamen tarafsız değildir¹²⁴². Çünkü usul sorunlarının belirli “dağıtımsal sonuçları” (*distributional consequences*) vardır. Kurum seçimi sadece bir etkinlik meselesi değildir. Eğer böyle olsaydı hiçbir tartışma olmazdı. Çünkü hiç kimsenin, bir başkasına maliyeti olmadan başka bir kimseye menfaat sağlayacak bir sistemden endişe duyması için nedeni olmazdı. Ancak gerçekte işler böyle yürümektedir. Ekonomik, siyasi ve ideolojik kaynakların dağılımı göz önüne alındığında, kurumlar, belirli çıkar ve değerlerin ne ölçüde korunacağını ve gerçekleştireceğini etkilemektedir. Bu nedenle kurumlarla ilgili farklı yönde tercihler yapılmaktadır¹²⁴³. Bu nokta, usuli anayasaların ideolojik boyuttan bütünüyle yoksun olmadığını akla getirmektedir. Ancak özsel anayasalarla karşılaştırıldığında usuli anayasaların ideolojik boyutunu öne çıkarmak doğru bir yaklaşım değildir.

Usuli hususlarda uzlaşmanın, açıkça farklı ideoloji ve menfaatlerle ilişkili olan özsel hususlarda uzlaşmaktan çok daha kolay olduğu şüphesizdir. Özsel hususlar üzerinde uzlaşmak zor olduğu gibi, uzlaşım sağlandıktan sonra toplumdaki sosyal ve ekonomik çıkarlar sürekli değiştiği için uzlaşının devam ettirilmesi de zordur. Bu nedenle usuli anayasanın avantajı daha fazladır. Usuli anayasa, demokrasinin pekişmesi için daha elverişli bir araçtır¹²⁴⁴. Anayasalar, kuralların nasıl meydana getirileceğini göstermektedir. Dolayısıyla kuralların, neyin yapılması gerektiğini göstermemeleri gerekir. Başka bir ifadeyle anayasa, iktidarın kontrollü bir şekilde kullanılmasını sağlamaya çalışan yöntemdir. Bu nedenle anayasalar muhteva bakımından tarafsızdır ve öyle olmalıdır. Bir anayasa, politik bir içeriğe sahipse, halk iradesinin yerine geçerek meclis ve hükümet gibi politika yapma organlarının yetkilerini çığnemiş olur. Hedef/özlemci anayasalara şüpheyile yaklaşmak gerekmektedir. Nasıl ki Sovyet tipi merkezi ekonomi hedefi, insanlar için zararlı sonuçlar doğurmuşsa hedef anayasaların da benzer sonuçlar doğurması muhtemeldir. Hedef/özlemci anayasalar, anayasadan bir tür sapma ve ölçüsüz kapasite yüklemesi anlamına gelmektedir. Eğer anayasa yapıcıları, birtakım amaçlarını illaki teşhir etmek istiyorlarsa, bunu, anayasanın başlangıç bölümünde yapmakla sınırlı tutmalıdır. Anayasanın ilerleyen bölümlerinde, yönetimin gereklerinin çerçevesini çizmekten başka bir hedefle ilgilenmemelidir¹²⁴⁵.

Özlemci/hedef anayasayı; ideoloji yüklenen, ideoloji taşıyan ve bir ideolojinin yararına işleyen anayasa olarak tanımlanabilir. Bu yönüyle özlemci/hedef anayasa, özsel ve usuli anayasa sınıflamasında özsel anayasa kategorisi içinde yer almaktadır. Çünkü anayasa yapıcının hedefi ve özlemini gerçekleştirmek üzere tasarlanmış ve yazılmıştır. Çerçevesini çizdiği veya doğrudan hedeflediği siyasi sistem, kendisine yüklenen özlem ve hedeflerle bağlantılıdır. İdeolojik saiklerle hazırlanan anayasalar, özlemci/hedef veya özsel anayasa sınıfındadır.

¹²⁴² Özbudun, *Demokrasiye Geçiş Sürecinde Anayasa Yapımı*, s. 131-132.

¹²⁴³ Przeworski, *Democracy and the Market*, s. 81.

¹²⁴⁴ Özbudun, *Demokrasiye Geçiş Sürecinde Anayasa Yapımı*, s. 133.

¹²⁴⁵ Giovanni Sartori, *Karşılaştırmalı Anayasa Mühendisliği, Yapılar, Özendiriciler ve Sonuçlar Üzerine Bir İnceleme*, Çev. Ergun Özbudun, Ankara, Yetkin Yayınları, 1997, s. 257.

Örneğin milliyetçi hedefleri olan bir anayasanın; özel bakımdan ulus, vatandaşlık, dil ve müşterek tarih gibi milliyetçiliğin unsurlarını bir ulus ve/veya etnik kimlikle bağlantılı olarak öne çıkarması yapılış amacı ve nihai hedefiyle tutarlı bir durumdur. İşte bu anayasalar özel anayasalar olarak ideoloji yüklüdür.

3.10.2.2. Buyurgan ve Kılavuz Anayasa

Buyurgan ve kılavuz anayasa sınıflaması, esasen, bir önceki başlık altında ifade edilen özel ve usuli anayasa sınıflamasına benzemektedir. Bu sınıflama, Bulmer'in "*procedural constitution*" ve "*prescriptive constitution*" kavramları üzerinden ürettiği sınıflamaya dayanmaktadır¹²⁴⁶. Dinler, procedural constitution kavramı için "kılavuz anayasa", prescriptive constitution kavramı içinse "buyurgan anayasa" isimlendirme ve çevirisini kullanmış ve önermiştir¹²⁴⁷. Biz de çalışmamızda Dinler'in isimlendirme ve çevirisini kullanıyor ve benimsiyoruz.

Kılavuz anayasa; kamu kurumlarının hukuki ve siyasi yapılarını tanımlamakta, demokrasiyi ve temel hak ve özgürlükleri teminat altına almak amacıyla devlet iktidarının hukuki sınırlarını belirlemektedir. Kılavuz anayasa, değerler veya kimlik konularında müşterek bir uzlaşıya varmanın zor olduğu durumlarda, bunun üstesinden gelmek için demokratik usullerin kullanılması hususunda sınırlı ve pragmatik bir uzlaşıya varılmasının mümkün olduğu şartlara uygun bir anayasa tipidir. Kanada (1867/1982) ve Hollanda (1848/1983), kılavuz anayasa tipindeki anayasalardır. Bu anayasalar, iyi bir toplum için tek bir vizyon ilan etmemektedir. Birlikte yaşama, müşterek sorunları siyasi kurumlar aracılığıyla çözme ve farklı düşünen veya aynı fikirde olmayanların haklarına saygı gösterme gibi konularda asgari taahhütleri yansıtmaktadır. Bu tür anayasalar, ulus inşasından veya temel felsefi veya ideolojik ilkelerden açıkça bahsetmemekte veya çok az bahsetmektedir. Kanada'da dil hakları ve kaynak mülkiyeti ile Hollanda'da eğitim örneklerinde olduğu gibi çoğulcu bir toplumda iş birliğinin pratik sorunlarını çözmeye yönelik pragmatik girişimleri yansıtan hükümler dışında, çok az belirli bir politika konusunu düzenleyen somut hükümler içermektedir¹²⁴⁸.

Buyurgan anayasa, ortak bir vizyon sunmaktadır. Bu vizyon, homojen bir topluluğun ortak değerlerine ve özlemlerine dayalı olarak iyi bir toplum olarak kabul edilebilecek toplumun nasıl olacağına ilişkindir. Buyurgan anayasa, hükümetin nasıl işleyeceğinin kurallarını koymanın yanında, kamu makamlarının ulaşmak için gayret göstermesi gereken müşterek toplumsal hedefler konusunda geniş bir fikir birliğini varsayar veya bunu dayatmaya çalışır. Bu durum, anayasanın sosyal içeriğine yapılan vurguyla hukuki ve siyasi içeriğine ideolojik şekilde yansıtılır. Bir toplum hem sembolik olarak ilan edilen hem de pratik olarak en yüksek

¹²⁴⁶ Elliot Bulmer, *What is a Constitution?, Principles and Concepts*, Stockholm, International IDEA, 2017, s. 9.

¹²⁴⁷ Veyssel Dinler, "Anayasa Hukukuna Giriş: Anayasa ve Anayasacılık" in İhsan KAMALAK ve Fatma Derya BOZKURT (Der.), *Anayasa Hukuku*, Denizli, Kaf Kitap Kafe Yayınları, 2022, s. 40-41.

¹²⁴⁸ Bulmer, *What is a Constitution?*, s. 9.

düzeydeki hukuki metnine yerleştirilen ortak bir etik temel üzerinden dizayn edilmek isteniyorsa buyurgan anayasa ilgili şartlara uygun olabilir. Güney Afrika (1996) ve Ekvador (2008) anayasaları, buyurgan anayasaya örnek teşkil etmektedir¹²⁴⁹. Anayasa yapıcıları, anayasayı inşa ederken belirli bir toplum modelini tasarlamaktadır. Anayasalar, toplumsal uzlaşma metni olmanın yanında, toplumu dizayn etmeye müteallik hükümler muhteva etmesi nedeniyle bir tür toplumsal mühendislik aracı olarak işlev görmektedir¹²⁵⁰. Bu husus, buyurgan anayasa tipiyle bağlantılıdır.

Diğer taraftan buyurgan ve kılavuz anayasa sınıflamasını, kesin ve keskin çizgilerle yapmamak gerekmektedir. Çünkü anayasalar, aynı anda, değişen düzeylerde buyurgan ve kılavuz anayasa tiplerinin özelliklerini taşıyabilmektedir¹²⁵¹. Bu durum anayasaların iki boyutuna işaret etmektedir. *Birinci boyut*, anayasanın bir devletin yönetimine hâkim olan temel esasları belirleyen siyasal bir metin olduğudur. Devletin hangi esaslara göre yönetileceği, devlet yetkilerinin hangi organlar tarafından ve nasıl kullanılacağı, siyasetin temel unsuru olan siyasi partiler ve seçimlerle ilgili temel prensipler anayasalarda tafsilatlarıyla hüküm altına alınmıştır. *İkinci boyut*, anayasanın belirli bir ideolojiyi muhteva eden ve siyasal duruşu yansıtan bir metin olduğudur. Bu durum, anayasalarda ekseriyetle sarıh biçimde kendini gösterirken bazı anayasalarda ideolojiler zımni olarak yer almaktadır. Anayasalarda; devletin üniter veya federal, teokratik veya seküler olup olmaması, ekonomiye müdahale konusundaki tutum üzerinden birtakım siyasal tercihler yapılmaktadır. Anayasa yapıcıları, hedefledikleri siyasal amaçlar itibarıyla, mezkûr hedeflere ulaştıracak bir anayasa inşa etmek yoluna gitmekte ve siyasal tercihlerini anayasalara yansıtmaktadır. Hülâsa, anayasalar; toplumsal, siyasal ve hukuksal boyutu olan, mezkûr boyutlardan nüveler içeren bir kesim noktasında yer almaktadır. Anayasanın siyasal boyutunu yadsımak mümkün değildir. Bununla birlikte, anayasayı pür ve alalede bir hukuk normu olarak görmek de doğru değildir. Çünkü, anayasa, aynı zamanda, toplumu bir araya getiren ve onu biçimlendiren bir metindir¹²⁵². Yani anayasalar karma nitelik göstermektedir. Bu durum, çalışmamızın ilerleyen bölümlerinden yer verdiğiniz, anayasaların karakteristik ve ideolojik işlev ve muhtevalarıyla oldukça bağlantılıdır.

3.10.2.3. Orijinal ve Taklit Anayasa

Orijinal anayasa, siyasal iktidar sürecinin çerçevesini çizerken ve devlet yapılanmasını tesis ederken yeni, yaratıcı ve orijinal bir işlevsel ilkeyi muhteva eden hükümet aracıdır. Taklit anayasa ise içeriği yurt içindeki veya yurt dışındaki mevcut anayasalardan büyük ölçüde ödünç alınan ve ödünç alınan içeriği ulusal alana entegre eden anayasadır¹²⁵³.

¹²⁴⁹ Bulmer, s. 10.

¹²⁵⁰ Dinler, "Anayasa Hukukuna Giriş", s. 40.

¹²⁵¹ Bulmer, *What is a Constitution?*, s. 10.

¹²⁵² Dinler, "Anayasa Hukukuna Giriş", s. 41-42.

¹²⁵³ Loewenstein, *Political Power and the Governmental Process*, s. 140.

Bir anayasanın gerçekten orijinal mi yoksa taklit mi olduğu bakış açısına göre değişebilmekle birlikte bazı anayasaların taklit niteliğinde şüphe yoktur. Örneğin, 1946 Fransız Anayasası'nı orijinal olarak nitelemek zordur¹²⁵⁴. Orijinal anayasa, yeni bir model oluşturan ve model olma niteliğine sahip anayasadır. Orijinal anayasanın ilk örneği, bağımsızlık hareketi sonrasında, 1787 yılında, anayasacılığın ve cumhuriyetçi fikirlerin teorik temel varsayımlarını anayasa adı altındaki hukuki bir belgede sistematik olarak tebarüz ettiren Amerika'da görülmüştür¹²⁵⁵.

Anayasa inşa etme sanatı, politik insanın muhafazakâr karakteri ve geçmişle bağının radikal biçimde kopmasına karşı olması sebebiyle nadiren yaratıcı bir anlayışla icra edilmiştir. İçinde bulunulan durumun veya sahip olunan şeylerin korunmaya çalışıldığı bir direnme gücüyle, anayasal reform süreçleri, çoğu zaman, ulusal deneyimin geleneksel ve bilindik kanallarına yönlendirilmiştir. Anayasalarla ilgili deneysel girişimler tehlikeli görülmüştür. Bu nedenle sadece büyük ölçekli toplumsal devrimler yeni anayasal kalıplar üretebilmiştir¹²⁵⁶.

Orijinal anayasalar, taklit anayasalara göre oldukça az olduğu için orijinal anayasa ve anayasa kalıplarına sınırlı örnek verilebilir. Entegrasyon yoluyla karşılıklı bağımlılıkla müsemma İngiliz parlamenterizmi, koordinasyon yoluyla karşılıklı bağımlılıkla müsemma Amerikan başkanlık anayasal sistemi, meclis hükümet sistemini başlatan 1793 Fransız anayasası, plebisite dayanan Napolyon dönemi anayasaları, meşruiyetçi ideolojinin anayasal zeminde sınırlı monarşisini kuran 1814 Fransız Şartı, monarşik ilkeyi halk egemenliğiyle uzlaştıran 1831 Belçika tüzüğü, 1918 ve 1924 Sovyet anayasaları orijinal anayasa kategorisi içindedir. Diğer yazılı anayasaların hemen hepsi, diğer anayasal kalıplardan yararlanmaları ve bunları ulusal gereksinimlere uyacak şekilde uyarlamaları anlamında az çok orijinaldir¹²⁵⁷.

Taklit anayasa kapsamında, dünyada, anayasa intihali oldukça yaygındır. Bir hükümetin yeni bir anayasa yazdırması veya eski bir anayasayı yeniden yazdırması kolay bir iştir. Anayasal dil, uluslararası nitelik göstermektedir ve dünyada pek çok anayasa modeli vardır. Bir hükümet başka bir yerde yürürlükte bulunan bir anayasayı kopyalamak istediğinde, kopyalamak istediği anayasa basılı halde mevcuttur. Anayasal kopyalamalara, yaygın olarak başvurulduğu şüphesizdir. Anayasal belgeleri hazırlayan anayasa hukukçuları, diğer devletlerdeki anayasa metinlerinin her zaman farkındadır ve onlardan yararlanırlar. Burada önemli olan, farklı devletlerden alınan kuralların ve kurallar kombinasyonunun, uygulamada ve mevcut devlette nasıl işleyeceğidir. 1787 Amerika Birleşik Devletleri Anayasası, Fransızların 1791, 1793 ve 1795 Anayasaları ardından, anayasalar, bu örneklerden hareketle dünyaya yayılım göstermiştir. Bir devleti, başka bir devletten anayasal fikirleri aşırmasının ölçüsünün sınırı yoktur. Dünya siyasetindeki krizler, muhtelif kurumların farklı karışımlar halinde ele alındığı anayasa yapımını ve anayasal yayılımı başlatmıştır. Özellikle Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yapılan

¹²⁵⁴ Loewenstein, s. 140.

¹²⁵⁵ Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, s. 50.

¹²⁵⁶ Loewenstein, *Political Power and the Governmental Process*, s. 140.

¹²⁵⁷ Loewenstein, s. 140-141.

anayasalarda anayasal intihalin örnekleri açıkça görülebilir. Avrupa’da büyük imparatorlukların varlığının sona ermesinin ardından pek çok devlet kurulmuştur. Bu devletler, anayasalarını yaparken mevcut anayasalardan yararlanmışlar, yararlandıkları anayasalara yeni kurumlar ekledikleri gibi mevcut kurumları birleştirerek hibrit örnekler sunmuşlardır. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra Avrupa, Japonya ve sömürgecilik geriledikten sonra üçüncü dünya ülkelerinde yeni bir anayasa yapım süreci başlamıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında yürürlüğe konulan 1946 Fransa Anayasası, 1947 İtalya Cumhuriyeti Anayasası ve 1949 Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası, insan haklarını ve hakları koruyan mahkemeleri vurgulaması açısından ayırt edici niteliğe sahiptir. Yirminci yüzyıldaki anayasa yapım süreci, yazılmış bir anayasayı istikrarla uygulamanın ne kadar zor olduğunu göstermiştir. Bir anayasa tasarlamak ile bir anayasayı uygulamak bambaşka şeylerdir. Bir anayasayı intihal etmek kolaydır ancak onu mevcut devlete uygun olarak işler hale getirmek ve yorumlamak zordur. Anayasalar, genellikle kısa ömürlü olma eğilimindedir. Bir anayasanın düzgün bir şekilde işlenmesini sağlamak, anayasa metni içindeki paragrafların gerçek hayatta kurumlara dönüştürülmesine ve yazılı anayasadan yaşayan bir anayasaya geçilmesine bağlıdır¹²⁵⁸. Bu durum, bütünüyle ve/veya büyük ölçüde taklit olan anayasalarla ilgilidir. Başka devletlerin ve ulusların toplumsal, politik ve ekonomik deneyim ve imkanlarına göre dizayn edilmiş bir anayasanın, başka bir devlette işlerlik kazanması ve istikrarlı bir düzeni tesis etmesi mümkün değildir. Anayasa yapıcıları, taklit anayasa kavramını, anayasal birikimlerden yararlanma bağlamıyla sınırlı olarak gündemlerinde tutmalıdır. Çünkü toplumsal zeminle bağlantısı kopuk ve büyük ölçüde taklit bir anayasanın temel anayasal işlevleri yerine getirmesi ve istikrarlı olması mümkün değildir.

Anayasalar, belirli bir dönemin siyasi ikliminin şartlandığı moda ve stillerden etkilenmiştir. Bu nedenle, tüm üyeleri doğduğu kaynağın niteliklerini taşıyan anayasa kümeleri veya aileleri oluşmuştur. Bu kümeler, genlerin alındığı ana niteliğindeki bir anayasadan temel çerçevesini ve içeriğini iktisap etmiştir. Bir anayasanın özgünlüğü, anayasal bir ulusal kader için formül arayan diğer uluslar tarafından sıklıkla taklit edildiğinde görünür hale gelir¹²⁵⁹. İşte bu uluslar için anayasal muhtevada yer alan önemli unsurlardan biri milliyetçiliktir. Ulus devletin yapılanmasını tesis eden bir anayasanın, hangi ulusun anayasası olduğuna göre öne çıkarılan bir milliyetçilik anlayışı olabilir. Ancak nihayetinde farklı biçimlerde olsa da anayasa bir ideoloji içeren bir belge haline gelir. Bu durum sadece milliyetçilikle de ilgili değildir. SSCB hükmü altındaki devletlerin anayasalarının komünist rejimin ilkelerine göre düzenlenmesi ve bu devletlerin birbirini taklit ederek neredeyse aynı biçim ve içerikte anayasa yapmaları buna örnektir. Anayasalar taklit edildiğinde, taklit edilen şey sadece anayasa metni içindeki paragraflar değildir. Dünya anayasaları, genellikle, birbirinden etkilenecek yapıldığı için taklitte birlikte dünya siyasetinde moda olan görüş ve/veya ideoloji ile taklit edilen anayasanın amacı, hedefi ve işlevi de iktisap edilerek yürürlüğe konulmaktadır.

¹²⁵⁸ Jan Eric Lane, *Constitutions and Political Theory*, Manchester, Manchester University Press, 1996, s. 195-199.

¹²⁵⁹ Loewenstein, *Political Power and the Governmental Process*, s. 141.

3.10.2.4. İdeolojik ve Nötr/Faydacı Anayasa

İdeolojik ve nötr anayasa sınıflaması çeşitli araçların ideolojik özünün analizinin gerekliliği düşüncesinden doğmuştur. Bir şeyle yüklü veya bir program içeren anayasaları, ideolojik açıdan nesnel ve nötr anayasalardan ayırmak gerekmektedir. Erken anayasacılık hareketinin temel amacı, mutlak gücün sınırlandırılmasıdır. Böylece rasyonel olmayan ve keyfi güç karşısında, muhatapların muhafazası garanti altına alınmaktadır. Bu çerçevede, on sekizinci yüzyılın sonu ve on dokuzuncu yüzyılın başındaki tüm anayasalar zorunlu olarak liberal ideoloji tarafından şekillendirilmiştir. Bunun anlamı, karşılıklı kontrol altındaki çeşitli güç sahipleri arasında işlevlerin dağıtılması ve temel hakların teminat altına alınmasıdır¹²⁶⁰.

Batı dünyasında, liberal anayasacılık genel olarak kabul gördüğünde ve artık belirli bir vurguya ihtiyaç duymadığında başka bir anayasa türü ortaya çıkmıştır. Bu türün adı nötr/faydacı anayasadır. Bir hükümet aracı olarak nötr anayasa, anayasacılığın durdurulamaz ilerlemesini doğal karşılayan on dokuzuncu yüzyılın rasyonel iyimserliğinin olağan bir sonucudur. Nötr anayasaya iyi bir örnek olan Almanya'nın 1871 İmparatorluk Anayasası, üst düzey devlet organları tarafından hükümet işlerinin yürütülmesini düzenleyen tüzükten başka bir şey değildi. Benzer şekilde, Fransa Üçüncü Cumhuriyeti'nin 1875 Anayasası, çerçeve niteliğiyle iktidar sahiplerinin ilişkilerini düzenleyen bir tür talimat demetiydi. İdeolojik ciheti bulunmayan nötr/faydacı anayasaların nihai hedefi, herhangi bir ideolojik tercih olmaksızın, toplumun tüm sosyal ve politik güçlerinin, mevcut kurumları kullanmaları ve iktidar sürecinin öngörülen mekanizmasına saygı göstermeleri şartıyla, rekabet etmesinin beklendiği fonksiyonel bir çerçeve sunmaktır. Bu tür baskın olarak nötr/faydacı anayasaların en sonuncularından biri, liberal ideolojiye yalnızca başlangıç hükümlerinde kısaca yer veren Fransa Dördüncü Cumhuriyeti'nin 1946 Anayasası'dır. Nötr anayasaların "ideolojik ilhamı bir telefon rehberinin ilhamına eşittir"¹²⁶¹.

Anayasalar kimi zaman, ideolojik hedeflerle ve bir programı gerçekleştirmek üzere tasarlanmaktadır. Burada, bir toplumsal mühendislik çalışmasında anayasanın işlevsel kullanımından bahsedilmektedir. Anayasa enstrümanıya, toplum dönüştürülmek ve biçimlendirilmek istenmektedir. Bu tür anayasaların temel amacı, siyasi iktidarı bireylerin özgürlükleriyle sınırlandırmak değil, toplum için birtakım ideolojik ve kalkınmacı hedefler koymaktır. Bu hedefler, sosyalist rejimlerde ve üçüncü dünya ülkelerinde olduğu gibi toplumsal ve ekonomik dönüşüm programı çerçevesinde, 1982 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nda olduğu gibi elit bir grubun ulus için münasip gördüğü çağdaşlaşma programı çerçevesinde kendini göstermiştir. Buna benzer örneklerde, politik özneler, anayasayla getirilmiş toplumsal

¹²⁶⁰ Loewenstein, s. 142.

¹²⁶¹ Loewenstein, 142-143.

ve siyasal hedefler çerçevesinde hareket etmek mecburiyetinde kaldığı için ideolojik anayasalar demokratik müzakerenin kapsamını daraltmaktadır¹²⁶².

Günümüzde, kamuoyunun iklimi, aynı on sekizinci yüzyılda olduğu gibi ideolojik bilinçli hale gelmiştir. Bu bilinç, ideolojik kaynaklara sahiptir. İdeolojik niyet, pek çok yeni anayasaya sızmıştır. Artık, bir anayasa ideoloji içermiyorsa tam anlamıyla tekemmül olmadığı düşünülmektedir. İdeolojik anayasalar, yönetim sürecinin rasyonel yürütülmesi için iş kurallarını içermekten ziyade dini kuralları içeren ders kitabı gibidir. Bu yönüyle ideolojik anayasalar oldukça ayrıntılıdır. Bir ideolojik anayasa, Amerika Birleşik Devletleri Anayasasının özlülüğünden ve Belçika Anayasası'nın kesinliğinden uzaktır. İdeolojik bir programla koşullandırılmış anayasanın olağanüstü iyi bir örneği, sosyalist bir topluma yönelik vurgulu yönelimiyle 1917 Meksika Anayasası'dır. Diğer uluslar, temel düzenlerinin doğuşunu, bir sokağa veya meydana adını vererek anarken, Meksika Anayasası, 123'üncü maddesinde sosyal refah devleti ilkesini içeren oldukça uzun ve ayrıntılı bir düzenleme yapmıştır. Weimar, Anayasası, gelişigüzel biçimde liberal ve toplumsal ideolojileri harmanlamıştır. 1936 Sovyet Anayasası, sosyalist vurgu içermiştir. 1948 Macaristan Anayasası sıklıkla emekçilere, işçilere ve proleterlere gönderme yapmıştır. Portekiz'in 1933, Avusturya'nın 1934, İrlanda'nın 1937 Anayasası Katoliklik anlamına gelen Hristiyanlığı kullanmıştır. Bu tür ideolojik anayasalardaki ideolojik altyapı yalnızca beyan edici karakterde değil, normatif karakterdedir. Bu durum anayasa hukukçularını, siyasi süreci, anayasanın ideolojik değerlerine ve öncüllerine göre değerlendirme yapma gibi tamamen yeni bir yükümlülükle karşı karşıya bırakmaktadır¹²⁶³.

Nötr/faydacı anayasa anlayışı, anayasanın ve anayasacılık hareketinin temel mantığıyla uyuşurken, ideolojik anayasa anlayışı çelişmektedir. Nötr bir anayasa tabir yerindeyse oyunun kurallarını belirlemekte, oyun oynayanlara belirlediği kurallar içinde özgür bir hareket alanı bırakmaktadır. Böylece, bir taraftan kurallara bağlanmış bir iktidar ve toplumsal yaşam tesis ederek toplumsal düzeni sağlamakta diğer taraftan bu toplumsal düzen içinde bireye tercihlerine bağlı olarak hür düşünme ve hareket etme imkânı sağlamaktadır. Bununla birlikte ideolojik anayasa, oyunun kurallarını belirlemenin yanında, oyunu oynayanların nasıl düşüneceği ve hareket edeceğini de belirlemektedir. Bu yönüyle ideolojik anayasa, insanların hür düşünme ve hareket etme imkânı karşısında, tehlikeli bir potansiyel taşımaktadır. Bizce, ideolojik anayasa, nötr anayasadan bir tür sapmadır. Başka bir ifadeyle nötr anayasanın bozulmuş halidir.

3.10.2.5. Normatif, Sözde ve Semantik Anayasa

¹²⁶² Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, s. 72.

¹²⁶³ Loewenstein, *Political Power and the Governmental Process*, s. 143-144.

Anayasaların sınıflandırılmasına yönelik yeni bir yaklaşımın gerekli olduğunu ileri süren Loewenstein, “ontolojik” analiz ismini verdiği yeni bir sınıflama ortaya koymuştur. Buna göre anayasalar; normatif, nominal ve semantik karaktere göre farklılaşmaktadır¹²⁶⁴.

Normatif anayasa (*normative constitution*), normları siyasi sürece hâkim olan ve siyasi sürecin kendini normlarına entegre ettiği anayasa modelidir. Normatif anayasaya, yaşayan anayasa da denilebilir. Anayasaların ontolojik analizi, öz ve içeriğe odaklanmak yerine iktidar sürecinin gerçekliğinin anayasal normlarla uyumuna odaklanmaktadır. Yazılı bir anayasa, bir ulus tarafından kabul edildikten sonra otomatik olarak işleme kabiliyetine sahip değildir. Anayasa, iktidarı elinde bulunduranların ve iktidar muhataplarının uygulamada ondan ne anladıklarıdır. Bir anayasanın iktidar sürecini düzenleme faaliyetinin etkili olup olmayacağı, içinde bulunulan sosyal ve politik ortama bağlıdır. Eğer tam teşekküllü bir anayasal demokrasi, otokratik bir yönetimden veya sömürgeci vesayetten yeni kurtulmuş bir devlette, önceden alınmış bir siyasi eğitim olmaksızın uygulanmaya başlandığında, bunun hemen kök salması neredeyse imkansızdır. Normatif/yaşayan bir anayasa, iktidar sahipleri ve iktidar muhatapları tarafından pratikte riayet edilen ve gelişmesi için elverişli ulusal bir iklime sahip olan bir ortamda normatif/yaşayan bir anayasadan bahsedilebilir. Bu niteliklere sahip böyle bir ortam, normatif/yaşayan bir anayasanın varlığı için şarttır. Normatif/yaşayan bir anayasa için otokratik süreçlerin yerleşik ve alışıldık düzeni, anayasal hükümete makul derecede adil bir şans verecek düzeyde yöneticilerin zihinlerinde silinmiş olmalıdır. Normatif/yaşayan bir anayasanın, hukuki olarak geçerli olması, yeterli değildir. Gerçek ve etkili olması için ilgili herkes tarafından sadakatle gözetilmesi gerekmektedir. Böyle bir durum varsa, orada, normatif/yaşayan bir anayasanın var olduğu söylenebilir. Çünkü anayasa toplumla, toplum da anayasayla uyumludur. İlginç bir benzetmeyle, “anayasa, vücuda oturan ve gerçekten giyilen bir elbise gibidir”¹²⁶⁵.

Semantik anayasa (*semantic constitution*), ontolojik gerçekliği, devlet mekanizmasını kontrol eden iktidar sahiplerinin yararına çalışarak onların siyasi iktidarını resmileştirmek üzere kurulan anayasadır. Semantik anayasaların hem sayısı hem etki alanı hem de etkilediği devlet sayısı gün geçtikçe artmaktadır. Yazılı anayasanın birincil işlevi, güç temerküzünü engellemek ve anayasal çerçeve içinde toplumsal güçlerin barışçıl rekabetine izin vermek olsa da semantik anayasayla sosyal dinamiklerin hareketliliği ortadan kaldırılmaktadır. İktidar yapılandırması ister bir diktatör ister bir cunta ister bir komite ister bir meclis veya bir parti olsun, mevcut iktidarın çıkarları doğrultusunda yapılmaktadır. İşte bu örüntü semantik anayasanın kurduğu bir örüntüdür. Semantik anayasanın tesis ettiği bir düzen ile hiçbir resmi anayasanın bulunmadığı bir düzen belirgin bir şekilde farklı değildir. Çünkü semantik anayasa, siyasi iktidarın sınırlandırılmasını sağlamak yerine, mevcut iktidar sahiplerinin toplum üzerindeki egemenliğinin istikrarı için bir araçtır. Yine anayasa bir takım elbiseye benzetilecek olursa,

¹²⁶⁴ Loewenstein, s. 147.

¹²⁶⁵ Loewenstein, s. 147-148.

“takım elbise hiç de dürüst bir takım elbise değildir; sadece bir pelerin veya süslü bir elbisedir”¹²⁶⁶.

Sözde anayasa (*nominal constitution*), hukuki olarak geçerli olmakla birlikte uygulamada işler olmayan anayasadır. Normatiflik bir anayasanın mevcudiyetiyle zorunlu olarak sağlanmaz. Normatifliğin uygulamayla doğrulanması gerekmektedir. Sözde anayasa kavramıyla, sosyal ve ekonomik koşulların anayasal normların iktidar sürecinin zorunluluklarıyla tam olarak uyuşmadığı anlatılmak istenmektedir. Sözde anayasal ortamda, pratik siyasette yaşanan şeyler, anayasal normların siyasi yaşamın dinamiklerine tam olarak entegre olmasına izin vermemektedir. Anayasa bir takım elbiseye benzetilecek olursa, sözde anayasanın olduğu bir düzende “takım elbise, ulusal siyasi yapı ona dönüştüğünde giymek üzere şimdilik dolapta asılı durmaktadır”¹²⁶⁷.

3.10.2.6. Gerçek, Sözde ve Sahte Anayasa

Loewenstein’in anayasa sınıflamasına benzer bir sınıflamayı Sartori yapmıştır. Sartori’ye göre anayasalar, gerçek anayasa (*garantiste constitution*), sözde anayasa (*nominal constitution*) ve sahte anayasa (*fake constitution*) olmak üzere üç sınıftır¹²⁶⁸.

Gerçek anayasa, “*garantist*” niteliğiyle güvence sağlayan bir anayasadır¹²⁶⁹. Normatif/yaşayan anayasa, anayasacılığın temel gereklerine uygun bir anayasa modelidir. Çünkü siyasi iktidarın keyfilğini sınırlar, bireysel özgürlükleri teminat altına alır ve siyasal süreç bağlamında olgusal gelişmeler ile anayasa metni arasındaki tutarlılığı pekiştirir¹²⁷⁰.

Sartori, Loewenstein’in semantik anayasa kategorisinin kendi sınıflamasında sözde anayasa kategorisine denk geldiğini, terimsel farklılık dışında Loewenstein’in semantik anayasa sınıflamasında söylediği hususların kendi sınıflamasındaki sözde anayasa için geçerli olduğunu ifade etmiştir. Sözde anayasaların ontolojik gerçekliği, devlet mekanizmasını kontrol eden iktidar sahiplerinin lehine çalışarak onların siyasi iktidarını resmileştirmek üzerinedir. Bu nedenle sözde anayasalar sadece ismen ve sözde vardır. Bunun anlamı, sözde anayasaların, siyasi örgütlenmenin yapısını göstermekle yetinmesi ve iktidarı kısıtlayan bir işlevinin olmamasıdır. Sözde anayasalar, gerçek anayasaların sahip olduğu etkinliğe sahip değildir. Sınırsız ve denetlenmeyen bir iktidar sistemini tesis ederler. Bu nedenle sözde anayasaların

¹²⁶⁶ Loewenstein, s. 149-150.

¹²⁶⁷ Loewenstein, s. 148-149.

¹²⁶⁸ Giovanni Sartori, “Constitutionalism: A Preliminary Discussion”, *The American Political Science Review*, Cilt 56 Sayı 4, 1962, s. 861.

¹²⁶⁹ Sartori, s. 861.

¹²⁷⁰ Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, s. 39.

anayasacılığın temel düşüncesiyle ve/veya amacıyla ilgisi yoktur. Dolayısıyla, sözde anayasal düzenden gerçek bir anayasal düzen olarak bahsetmek zordur¹²⁷¹.

Sahte anayasalar, gerçek anayasa görünümünde olmaları bakımından pratikte göz ardı edilen sözde anayasalardan ayrılmaktadır. Sahte anayasalar bir nevi tuzak anayasadır. Sahte anayasalar, vatandaşların temel hak ve özgürlükleri söz konusu olduğunda etkinliği olmayan ölü bir metindir. Sartori, sahte anayasa isimlendirmesinin, anayasanın örtük eğitsel amacını yadsıdığı gerekçesiyle eleştirilebileceğini ancak sahte anayasaların eğitsel bir amacı olmadığını düşündüğünü dile getirmektedir. Ona göre anayasanın eğitsel bir etkisi olabilir ancak bu mesele farklı bir konudur. Prensip olarak anayasaların amacı eğitim değildir¹²⁷².

Sözde ve sahte anayasaların birbirine benzeyen yönleri olsa da temelde ikisi çok farklıdır. Sözde anayasalar, anayasacılığın temel düşüncesine uymamakla birlikte siyasi sistemin işleyişinin çerçevesini çizerek bunlar hakkında güvenilir bilgi vermektedir. Sahte anayasa ise yönetim süreci hakkında güvenilir bilgi vermemektedir. Bu farklılıktan yola çıkarak bir anayasanın sözde veya sahte anayasa olduğuna karar verilebilir¹²⁷³.

3.11. Anayasanın İşlevleri ve İdeolojik Anayasa Mühendisliği

İşlev ve amaç kavramları; bir fikrin veya aracın temel hedefiyle bağlantılı olarak kimi zaman neredeyse eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Anayasanın amacı veya işlevi konusunda da benzer bir kullanım söz konusudur. Oysaki amaç ve işlev kavramları, *anayasanın amacı* veya *anayasanın işlevi* gibi bir isim tamlamasında, tamlanan olarak, sonrasında geldikleri anayasa kavramının hedefini ortaya koyma noktasında kesişim noktalarına sahip olsalar da birbirinden farklı kavramlardır. İşlev, bir şeyin gerçekleştirdiği iş iken; amaç, ulaşılması arzu edilen hedeftir. Bir şeyin amacı ve işlevi, örtüşerek benzer yönde çalışabilir. Ancak bu durum, zorunlu değildir. Bir şey, önceden tespit edilen ve koşullandırılan amaç yönünde çalışırken, zorunlu olarak bu amaç doğrultusunda işlev görmeyebilir.

Anayasanın amacı, anayasanın temel tanımı içerisinde açıkça görülmektedir. Anayasa; yasama, yürütme ve yargı olmak üzere devletin temel organlarının nasıl kurulacağı, örgütleneceği, işleyeceği ve sona ereceğini düzenleyerek devlet iktidarının nasıl kullanılacağını çerçevesini çizmek suretiyle devleti sınırlandıran ve güçlü devlet iktidarı karşısında bireylerin hak ve özgürlüklerini garanti altına alan normlar hiyerarşisinin en üstündeki hukuk kurallarının bütünüdür. Anayasanın söz konusu temel tanımı içerisinde, anayasanın, önceden belirlenmiş ve istendik amaçları açıkça görülmektedir. Bu nedenle anayasanın amacı olarak müstakil bir başlığa yer verilmemiştir.

¹²⁷¹ Sartori, "Constitutionalism: A Preliminary Discussion", s. 861.

¹²⁷² Sartori, s. 861.

¹²⁷³ Sartori, s. 861.

Anayasanın işlevi, anayasanın temel tanımındaki amaçlardan daha fazlasıdır. Bir anayasanın işlevi, anayasanın temel amacını gerçekleştirmeye yönelik olduğu gibi, bu amaçla birlikte veya bazen bu amaçtan tamamen bağımsız biçimde farklı olabilmektedir. Klasik tanımındaki işlevler yadsınmamakla birlikte, anayasalar; bir amaca koşullandırılmış paradigma ve program muhteva eden, siyasi ve ideolojik hedefleri ve işlevleri olan metinlerdir. Anayasalar; farklı düzey ve biçimlerde ideoloji yüklenen, barındıran, taşıyan ve dayatan belgelerdir. Anayasaların bu ideolojik yönüne, anayasa tanımlarında genellikle yer verilmemekte ve anayasa tartışmalarında çok tali bir unsur olarak değinilmektedir. Oysa modern anayasacılık, bir siyasi ideoloji olan liberalizmle doğmuştur. Siyaset bilimiyle bağlantılı olarak anayasa hukukunda liberal ve sosyalist hedeflere koşullandırılmış yüklü bir literatür vardır. Liberal, sosyalist ve milliyetçi fikirler üzerine temellendirilen devletler; liberal, sosyalist ve milliyetçi hedeflere yön veren ve hizmet eden anayasalar ihdas etmiştir.

Anayasalar, ideolojik işlevlere sahiptir. Anayasaların, devletin temel organlarını düzenlemek ve bireylerin temel hak ve özgürlüklerini garanti almak şeklindeki klasik işlevinin yanındaki ideolojik işlevleri, anayasaların salt teknik ve kitabi metinler olmadığını göstermektedir. Anayasalar; belirli bir perspektifte yaşamış, yaşayan ve ileride yaşaması istenen topluma hizmet eden canlı ve kanlı metinlerdir. Çünkü anayasalar, bir devlette, ülkede ve/veya coğrafyada yaşamış olanların müktesebatlarının korunması ve devamı, yaşayanların mevcudiyeti ve bekası doğrultusunda şekillendirilmiştir. Bu hususlar, kimi anayasalarda açıkça, kimilerinde örtük biçimde yer almaktadır.

Heywood, anayasaların beş işlevinden bahsetmektedir. Bunlar; devleti yetkilendirmek, birleştirici hedef ve değerler meydana getirmek, istikrarlı bir yönetim sağlamak, özgürlükleri muhafaza etmek ve yönetimleri meşrulaştırmaktır. Devleti yetkilendirmek; anayasaların, devletlerin mevcudiyetlerinin sınırlarını çizmesiyle ve onların otorite alanlarıyla ilgili hak iddialarını düzenlemesiyle ilgilidir. İstikrarlı bir yönetim sağlamak; anayasaların, yönetimin çeşitli kurumlarının görev, yetki ve işlevlerini belirleyerek düzen ve öngörülebilirlik üzerinden çatışmalarını çözüme kavuşturarak yönetimin işleyişindeki istikrarı sağlamasıyla ilgilidir. Özgürlükleri muhafaza etmek; anayasaların, sınırlı yönetim düzenini tesis ederek temel hak ve özgürlükleri korumasıyla ilgilidir. Yönetimleri meşrulaştırmak; anayasaların, meşruiyet inşasıyla ilgilidir. Meşruiyet inşasının iki boyutu vardır. İlk boyut, bir anayasanın mevcudiyetinin, bir devletin devletler arası arenada tanınmasının ön şartı olmasıyla bağlantılıdır. İkinci boyut, bir anayasanın, bir devlet içindeki insanlar arasındaki uyumu geliştirmenin bir yolu olarak kullanılmasıyla bağlantılıdır. İkinci boyut aracılığıyla, anayasalar; yönetici eliten değer ve hedeflerini sembolize edip yaymakta ve yönetime, yasallık görünümünü sağlamaktadır. Meşruiyet inşası işleviyle anayasalar, ulusal bir amaç ve kimliğin simgesi olarak yüceltilmektedir. Birleştirici hedef ve değerler meydana getirmek; anayasaların, yönetimin çerçevesini meydana getirmesinin yanında geniş ölçekli siyasal değer, ideal ve hedefler dizini meydana getirmesiyle ilgilidir. Anayasalar, az veya çok biçimde ideolojik önceliklere sahip olduğu için bütünüyle tarafsız değildir. Anayasa yapanlar veya tasarlayanlar, yönetim

anlayışlarını; birtakım birleştirici değerle, ideoloji içeren bir amaç duygusuyla, siyasetin yürütülmesinde kullanılacak kavram setleriyle donatmaya çalışmaktadır. Söz konusu amaçlar, ulusal ideallerin deklarasyonu olarak işlev gören anayasaların başlangıç hükümlerinde açıkça dile getirilmektedir. Bunlar; demokrasi, özgürlük, refah devleti, sosyalizm, federalizm ve din gibi çok farklı konularda olabilmektedir. Örneğin Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nda Atatürk milliyetçiliği, Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası'nda dünya barışına hizmet etme hususu dile getirilmektedir¹²⁷⁴. Heywood'un; anayasaların işlevleri olarak dile getirdiği devleti yetkilendirme, istikrarlı bir yönetim sağlama ve özgürlükleri muhafaza etme işlevleri anayasanın temel tanımında yer alan amaçlarla bağlantılı olarak anayasanın klasik işlevlerindendir. Ancak yönetimleri meşrulaştırma ve birleştirici hedef ve değerler meydana getirme işlevleri, anayasanın ideolojik niteliği ağır basan işlevleridir.

Anayasanın temel amacı, devleti hukukla kayıtlamaktır. Dolayısıyla siyasal iktidarın keyfi eylemlerine karşı engel oluşturma işlevine sahiptir. Ancak anayasaların, siyasi iktidarın keyfiliğini bütünüyle önlediği söylenemez. Anayasalar, keyfiliğe karşı şekilsel bir engeldir. Dünyadaki bütün devletlerin anayasaları, içinde bulundukları ideolojiye uygun olarak bir düzen tesis etmektedir¹²⁷⁵. Çünkü anayasalar birtakım ideolojik saiklerle inşa edilmektedir. Söz konusu ideolojik saikler, kimi zaman, anayasaların klasik işlevlerini yerine getirmesinde bozucu etken olmaktadır.

Anayasalar, iktidarın işleyişini tertip etmektedir. Bu tertip, parlamentonun ve hükümetin uyacağı pek çok kuraldan meydana gelmektedir. Söz konusu kurallar, parlamento ve hükümetin, siyasi faaliyetinin temel hedefini ve bu hedefin içeriğini ortaya koymaktadır. Buna göre anayasanın temel hedefi, iki istikamettir. İlk istikamette, devlet adına karar verme yetkisine sahip kişi ve/veya kurulların yetki ve yürütme usulleri düzenlenmektedir. İkinci istikamette, devlet adına karar verme yetkisine sahip kişi ve/veya kurulların hangi siyasi ve sosyal doktrine sahip olmaları gerektiğini düzenlemektedir¹²⁷⁶. Söz konusu siyasi doktrin kimi zaman liberalizm, kimi zaman sosyalizm kimi zamansa milliyetçilik olmuştur.

Anayasaların işlevlerini, hukuki ve siyasal işlev olarak iki başlık altında toplamak mümkündür¹²⁷⁷. Anayasanın hukuki işlevi, siyasi iktidarın örgütlenmesine ilişkin sistematüğün tesis edilmesiyle ilgilidir. Hukuki işlev sayesinde, siyasi iktidarın yetki ve görevleri, işlemleri ve sınırları önceden belirlenerek hukuki bir çerçeveye kavuşmaktadır. Bu çerçevenin demokratik/liberal olması veya olmaması mevzu bahis değildir. Buradaki mesele, iktidarın

¹²⁷⁴ Heywood, *Siyaset*, s. 497-501.

¹²⁷⁵ Gözübüyük, *Anayasa, Hukuku*, s. 6.

¹²⁷⁶ Dal, *Anayasa Hukuku*, s. 62-63.

¹²⁷⁷ İba, *Anayasa Hukuku ve Siyasal Kavramlar*, s. 18; Bertil Emrah Oder, *Avrupa Birliği'nde Anayasa ve Anayasacılık*, s. 118.

örgütlenmesine hukuki bir çerçeve sağlanıp sağlanmadığıdır. Anayasanın siyasal işlevi ise çok çeşitlidir¹²⁷⁸.

Anayasanın ilk siyasal işlevi, kuruculuk işlevidir. Anayasa, siyasetin nasıl yapılacağına kurallarının belirlendiği üstün hukuk normlarıdır. Asli iktidar, devleti en baştan veya yeniden kuran hukuk normlarını ihdas ederken; tali kurucu iktidar, mevcut anayasada değişiklik yapmak suretiyle siyasal iktidar düzenini tesis etmektedir¹²⁷⁹. Anayasanın kuruculuk işlevi, devletin hukuk düzeninin yeniden kurulmasıyla bağlantılıdır. Hukuk devleti doktrini tarafından da vurgulanan kuruculuk işlevi, anayasanın devleti kurması, akabinde de eylemlerini hukuka bağlaması olarak ortaya çıkmaktadır. Bu noktayla bağlantılı olarak kuruculuk işlevi anayasanın başka bir siyasal işlevi olan siyasal iktidarın sınırlandırılmasıyla ilişkilidir. Anayasanın ikinci siyasal işlevi, siyasal birlik veya bütünlüğün sağlanmasına müteallik anayasanın bütünleştirme işlevidir. Bütünleştirme işlevi, siyasal dağılma kaygısının hâkim olduğu Waeimar dönemi Almanya'sında, Rudolf Smend tarafından geliştirilmiştir¹²⁸⁰. Smend'e göre bütünleşme ilkesi, genel olarak devletin ilkesi değil, onun anayasasının ilkesidir¹²⁸¹. Anayasanın bütünleştirme işlevi, Amerika'da, Sanford Levinson tarafından birleştirme işlevi üzerinden dile getirilmiştir¹²⁸². Levinson'a göre anayasa, çok sayıda farklı gruptan meydana gelen ulusu, tek bir düzen ilkesi doğrultusunda bir arada tutabilecek temeli, ahlaki ve toplumsal vizyonu sağlamaktadır¹²⁸³. Amerika'da ulusun tarihi, anayasanın eseridir¹²⁸⁴. Anayasanın üçüncü siyasal işlevi, siyasal iktidarın temel hak ve özgürlükler aracılığıyla sınırlandırılmasıdır. Bu işlev, anayasacılığın telosu ile yakından bağlantılıdır. Anayasasının dördüncü siyasal işlevi, yönlendiriciliktir. Anayasalar, yönlendirme işlevini, sosyal ve ekonomik haklara ilişkin hükümler ve geleceğe yönelik hedef hükümler yoluyla yerine getirmektedir. Anayasasının beşinci siyasal işlevi, siyasal istikrarı sağlamaktır. Anayasasının altıncı ve son siyasal işlevi ise siyasal iktidarın meşruluğunu sağlamaktır¹²⁸⁵.

Anayasalar, tarihsel açıdan, "bir devlet altında birleşen halkın meşruluğunu dinden alan heteronomiden, rasyonel temelli demokratik bir kendi kaderini tayine geçişi belgelemekte"¹²⁸⁶ olan metinlerdir. Anayasalar, modern devletin hukuksal zemindeki temel düzeni sağlama amacına yönelik olarak iktidarın örgütlenmesi, devletin görev ve amaçları, devlet ile vatandaş, toplum ile birey arasındaki ilişkinin kurallarının belirlenmesi gibi rasyonel işlevleri yerine

¹²⁷⁸ Oder, *Avrupa Birliği'nde Anayasa ve Anayasacılık*, s. 118.

¹²⁷⁹ İba, *Anayasa Hukuku ve Siyasal Kavramlar*, s. 18.

¹²⁸⁰ Oder, *Avrupa Birliği'nde Anayasa ve Anayasacılık*, s. 120

¹²⁸¹ Rudolf Smend, *Verfassung und Verfassungsrecht*, München ve Leipzig, Verlag Von Duncker & Humblot, 1928, s. viii.

¹²⁸² Oder, *Avrupa Birliği'nde Anayasa ve Anayasacılık*, s. 121.

¹²⁸³ Standorf Levinson, *Constitution Faith*, Princeton, Princeton University Press, 2011, s. 73.

¹²⁸⁴ Levinson, s. 95.

¹²⁸⁵ Oder, *Avrupa Birliği'nde Anayasa ve Anayasacılık*, s. 121-124.

¹²⁸⁶ Otto Depenheuer, "Anayasanın İşlevleri", in Otto Depenheuer ve Cristoph Grabenwarter (Ed.), Çev. Mista Tan, *Anayasa Teorisi*, İstanbul, Lale Yayıncılık, 2014, s. 550.

getirmektedir. Anayasaların kurucu ve meşrulaştırıcı olan bu rasyonel işlevleri, objektif veya klasik işlevler olarak tanımlanmaya başlamıştır. Anayasal devletin iki yüz yıllık tarihinin neticesinde anayasanın işlevleri çeşitlenmiştir. Siyasi bütünleşme misyonu ile hukuki kapsamı genişlemiş, anayasallaşma fikriyle devletin örgütlenmesine dair olan kapsamının sınırları aşılmış ve zamanla bütün toplum hayatını kapsamına almıştır. Bir anayasanın ve işlevlerinin etkinlik tarihi, anayasa kapsamında bir devlet altında kaynaşmış bir toplumun kültürel kimliğini yansıtmaktadır. Anayasanın işlevlerine dair sistematik teori, anayasanın rasyonel hukuki örgütlendirme işlevi ile hukuk aşan işlevleri şeklinde ikili bir sınıflama yapmaktadır¹²⁸⁷. Bu sınıflama, yukarıda ifade edilen hukuki ve siyasal işlev sınıflamasıyla oldukça benzerdir. Anayasanın rasyonel hukuki örgütlendirme işlevi, hukuki işlevlere; hukuk aşan işlevler ise siyasal işlevlere karşılık gelmektedir. Ulus ile anayasa ilişkisiyle bağlantılı olarak bir anayasanın siyasal kimliğin sembolü ve bütünleştirme aracı olması hukuk aşan işlevler arasında sayılabilir.

Modern anayasacılık fikri, ulus devlet ile eşzamanlı olarak ulus devletin bünyesinde gelişim göstermiştir. Devletlerin, monarşik temeldeki meşruiyetlerinin sarsılması, bütünlüklü yapılarına zarar vermiştir. Söz konusu zarar, ulusun siyasal özne olarak tanımlanması ve ulus fikrinin devlet ile bütünleştirilmesiyle giderilmiştir. Bu çerçevedeki anayasa fikri, ulus kavramına bütünlüklü biçimde bağlanmış ve devlet ile ilişkilendirilmiştir. Bir anayasanın, devlet ve ulus/halk olmadan düşünülmesi mümkün değildir. Bu nedenle, ulus, bir bölgede yaşayan insan topluluğundan ziyade yaşayan bir organizmadır. Uluslar, anayasanın yapımı sırasında kendini keşfetmekte ve kâğıda dökmektedir. Siyasi bir topluluğun bütünlüğüne karşılık gelen ulus, sembolik ifadesini anayasada bulmaktadır. Ulus, anayasal bir devlette, devletin meşruluğunun dayanağını teşkil etmektedir. Anayasaların devamlı işlevi, “temsili semboller, kişiler, süreçler ve kurumların gücü ile kendini siyasal bir birlik altında tutan milletin kimliğini güncelleştirmektir”¹²⁸⁸. Bir ulus, anayasa aracılığıyla belirli bir siyasal kimlik edinmektedir. Anayasa bir ulusu, hukuksal olarak düzenlenmiş diğer uluslara kıyasla benzersiz ve özgün kılmaktadır. Yürürlükte kaldığı sürece, ulusun/topluluğun siyasal kimliğini teminat altına almaktadır. Bu bakımdan anayasa, bir ulusun hukuki temel düzeninin karakterini muhafaza etmekte, küreselleşme çağında bile ulusun bütünleşme aracı olarak işlev görmektedir¹²⁸⁹.

Anayasalar, kimi noktalarda, birbirini kapsayan ve dışlayan farklı sınıflama biçimleriyle farklı işlevlere sahiptir. Anayasaların; yönetimleri meşrulaştırma ve birleştirici hedef ve değerler meydana getirme, bütünleştirme, yönlendirme, ulus ile anayasa ilişkisiyle bağlantılı olarak bir siyasal kimliğin sembolü ve bütünleştirme aracı olma işlevleri, kimi zaman siyasal kimi zaman hukuku aşan işlevler olarak ifade edilen ve ideolojik boyutu bulunan işlevlerdir. Bu tür ideolojik işlevlerle, bir tür mühendislik çalışması yürütülmektedir.

¹²⁸⁷ Depenheuer, s. 550-551.

¹²⁸⁸ Depenheuer, s. 553-555.

¹²⁸⁹ Depenheuer, s. 566.

Günümüzde, anayasa adı verilen pek çok belge vardır. Bu anayasaların yarısından fazlası, yeni kurulan devletler ve hâlihazırdaki anayasalarda yapılan değişikliklerle yeniden yazılmıştır. Bu durum, anayasa mühendislerine çok fazla iş düştüğünü göstermektedir. Anayasa mühendisleri anayasaları tasarlarken pek çok anayasa tekniğinden yararlanmaktadır. Anayasa hükümlerinin genel sistematiği, anayasanın bölümleri, başlıkları ve dili önemli teknik ayrıntılardır. Bu nedenle anayasa teknikleri, anayasayı yapanların, niyetlerini ortaya koyan normlar bütünlüğü oluşturma cambazlığından çok daha fazlasıdır. Ancak, anayasa mühendisliği denilince, literatürde, söz konusu anayasa tekniklerinden başka bir şey anlaşılmaktadır. Anayasa mühendisliği, eleştirel bir yaklaşımla, anayasa normları aracılığıyla hedeflenen toplum düzenini tasarlama mahareti anlamında kullanılmaktadır. Bu anlamda, anayasa mühendisliğinin, toplum mühendisliği kavramından türediği söylenebilir. Anayasa mühendisliği, toplumun rasyonel olarak kurgulanmış şekliyle işlemlerini sağlama çabaları olarak ortaya çıkan toplum mühendisliği yaklaşımının bir uzantısıdır¹²⁹⁰.

Her anayasa, muhtevasında, yeni bir toplum ve birey tasarımı taşımaktadır. Anayasa mühendisliği veya anayasal tasarım, otoriter veya totaliter bir düzeni çağırırsa da aslında modern anayasacılığın temel konularından biridir¹²⁹¹. On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıl anayasa yapıcıları, anayasacılığın nihai amacını doğru anlamışlardır. Onların yaptığı anayasalar, anayasaların nasıl işleyeceği ve işlemesi gerektiği yönündeki sonuçsal bir vurguyla yapılmıştı. Bu nedene bu anayasa yapıcıları doğal bir mühendistir¹²⁹². Anayasa mühendisliği kavramı, anayasanın klasik tanımındaki amaçları ve bu amaçlara hizmet eden işlevler doğrultusunda, bir anayasanın yapılması işi bağlamında düşünüldüğünde istendik ve olumlu bir kavram olarak ortaya çıkmaktadır.

Anayasa mühendisliği veya anayasa tasarımına, ideolojik unsurların eklenmesi, anayasa mühendisliğine, farklı anlamlar yüklemektedir¹²⁹³. Bunun anlamı, anayasa yapımında anayasacılığın temel amacından uzaklaşarak anayasa yapıcıların veya anayasa yapıcılarına etki eden belirli odakların hedeflerinin öncelenmesidir. Burada, anayasaların birtakım program, paradigma ve ideolojik unsurlarla yüklenmesi ve bu unsurlara hizmet etmek üzere tasarlanması söz konusudur. Bu tür anayasalar böyle bir mühendislik sürecinden geçerek yapılmaktadır. Biz, böyle bir süreçten geçerek yapılan anayasalara, *ideolojik anayasa mühendisliği* anayasaları diyoruz.

Anayasaların bireyi ve toplumu inşa etme gayesiyle yola çıkmalarının temelinde, asli kurucu iktidarın, meşruiyetine yönelik itirazları bertaraf etmek için homojen bir toplumdan yana tercihte bulunması yatmaktadır. Homojen bir toplum, asli kurucu iktidara teminat ve koruma

¹²⁹⁰ İba, *Anayasa Hukuku ve Siyasal Kavramlar*, s. 16.

¹²⁹¹ Şafak Evran Topuzkamaş, "Anayasalar Yoluyla Toplum Tasarımı ve İnşası: Anayasaların Gerçek Sahipleri ve Anayasacılık Süreçlerinde Birey", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 16, Özel Sayı, 2014, s. 4989-5010.

¹²⁹² Sartori, *Karşılaştırmalı Anayasa Mühendisliği, Yapılar, Özendiriciler ve Sonuçlar Üzerine Bir İnceleme*, s. 257.

¹²⁹³ Evran Topuzkamaş, "Anayasalar Yoluyla Toplum Tasarımı ve İnşası", s. 4991.

sağlamaktadır. Anayasaların başlangıç hükümleri, asli kurucu iktidar için oldukça değerli bir ideolojik alandır. Anayasalar, ulusun ve ulus devletin soy kütüğü ve kimliğini teşkil etmekle birlikte hukuk dışı iktidara hukuki bir kisve sağlamaktadır. Adına mühendislik ve tasarım adı verilen toplumu yeniden inşa etme sürecinin her zaman siyasi bir içeriği olmuştur. Anayasa mühendisleri, siyasi yapıları belirlemekte, bir başka ifadeyle anayasa yapım usulü, siyaseti yaratan bir öncül olarak işlev görmektedir¹²⁹⁴.

İdeolojik anayasa mühendisliğinden geçen anayasalar, kendisini meydana getiren mühendislerin/anayasa yapımcıların zihinlerindeki hedeflere ulaşmak üzere tasarlanmıştır. Bu tür anayasalar, anayasacılığın temel amacından ziyade anayasa yapımcılarının temel amacına koşullanmış/koşullandırılmıştır. Bunun açık örneğini, yirminci yüzyıldaki sosyalist anayasalarda görmek mümkündür. Bu anayasalar, sosyalizmin kavram setleriyle, bakış açısıyla ve hedefleriyle kuşatılmıştır. Daha doğrusu sosyalizmi hedefleyen bir mühendislik yöntemiyle inşa edilmiştir. Anayasaların söz konusu ideolojik tarafı bu örnekte olduğu gibi her zaman açıkça görülmeyebilir. Örneğin anayasalarda sıklıkla dile getirilen ulus kavramı üzerinden, modern devletin insan unsuruna yapılan vurgunun yanında ve dışında anayasanın siyasal işleviyle bağlantılı olarak bir ulusun bütünlüğüne vurgu yapılmakta, o ulus için birleştirici hedef ve değerler üretilmekte ve bir siyasi kimlik öncelenerek sembolize edilmektedir. İşte bunlar, ideolojik anayasa mühendisliğinden geçmiş bir anayasanın ideolojik işlevleridir.

3.12. Anayasanın İnşası ve Tadili

Anayasalar, temel metinler olmakla birlikte varlığını ebedi sürdürecek metinler değildir. Toplumsal yaşamdaki koşulların değişmesi, yeni bir anayasanın yapılmasını veya mevcut anayasada birtakım değişiklikler yapılmasını gerektirmektedir¹²⁹⁵. Anayasanın inşası/yapılması veya tadili/değiştirilmesi işini, *kurucu iktidar* yapmaktadır.

Kurucu iktidar, hukuki ve siyasi bir yapı olarak devleti kuran güç ve iktidardır¹²⁹⁶. Kurucu iktidar, devlet organlarının hukuki statülerini, yetki ve görevlerini anayasa yapmak suretiyle belirlemektedir¹²⁹⁷. Nihayetinde, kurucu iktidar, anayasayı inşa eden ve tadil eden iktidardır. Bununla birlikte *kurucu iktidar* ile *kurulmuş iktidar* kavramları birbirinden farklıdır. Kurucu iktidar anayasayı yapılandıran iktidarken, kurulmuş iktidar kurucu iktidarın yapılandığı anayasa tarafından yapılandırılan iktidardır. Kurulmuş iktidar, anayasa tarafından kurulan yasama, yürütme ve yargıdır. Kurucu iktidar, kurulmuş iktidardan üstün ve onu kuran iktidardır¹²⁹⁸.

¹²⁹⁴ Evran Topuzkâş, s. 5007.

¹²⁹⁵ Tanilli, *Devlet ve Demokrasi*, s. 121.

¹²⁹⁶ Teziç, *Anayasa Hukuku*, s. 177.

¹²⁹⁷ Giritli ve Sarmaşık, *Anayasa Hukuku*, s. 10.

¹²⁹⁸ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 103.

Kurucu iktidar, kaynağı ve yetkileri bakımından *asli kurucu iktidar* ve *tali kurucu iktidar* olarak ikiye ayrılmaktadır. Asli kurucu iktidar, anayasayı yapan/inşa eden iktidarken; tali kurucu iktidar, anayasayı değiştiren/tadil eden iktidardır¹²⁹⁹.

3.12.1. Asli kurucu iktidar: İnşa

Asli kurucu iktidar, “hukuk-dışı, sınırsız, sahibi hukuken belirlenemeyen, hukuk boşluğu ortamında beliren, monokratik veya demokratik biçimleri olan, yeni bir anayasa yapma iktidarı” olarak tanımlanmaktadır¹³⁰⁰. Asli kurucu iktidar, kendisini sınırlayacak hukuken geçerli herhangi bir kaide bulunmamasına rağmen devleti anayasal olarak kuran, yoktan veya yeniden anayasa yapan iktidardır. Asli kurucu iktidarın hüküm sürdüğü bir ortamda, bağlayıcı bir anayasal düzen bulunmamaktadır veya önceden var idiyse de mevcut durumda geçersiz durumdadır¹³⁰¹.

Asli kurucu iktidar, farklı durumlarda ortaya çıkmaktadır. Birincisi, devrim ve darbe durumlarıdır. Asli kurucu iktidar, çoğunlukla devrim ve darbe durumlarında ortaya çıkmaktadır. Yeni bir anayasa yapma girişimine, sıklıkla, devrim ve darbe sonrasında rastlanmaktadır. İlk olarak ülkedeki mevcut yönetim biçimi, devrim ve darbeye ortadan kaldırılmakta, eski yönetimi ortadan kaldıran devrimciler ve darbeciler, ellerinde olan siyasi iktidarla yeni bir anayasa yaparak yeni bir siyasal rejim kurmaktadır. 1789 Fransız ve 1917 Rus devrimleri ile Türkiye’deki 1960 ve 1980 darbeleri asli kurucu iktidarın görüldüğü tarihsel olgulardır¹³⁰². İkincisi, savaş durumudur. Savaşlar sonrasında, yeni devletler kurulmakta ve anayasalar yapılmaktadır. Örneğin, Birinci Dünya Savaşı sonrasında, önceden mevcut olmayan Litvanya, Lehistan, Çekoslovakya ve Yugoslavya devleti kurulmuş ve kendi anayasalarını yapmışlardır. Bazen de devletler, ağır bir savaştan çıktıktan sonra, yeni bir devlet kurulmadığı halde, yeni anayasa yapmaktadır. Fransa’nın 1946 Anayasası, Japonya’nın 1946 Anayasası, İtalya’nın 1947 Anayasası, Almanya’nın 1949 Anayasası buna örnektir¹³⁰³. Üçüncüsü yeni bir devletin kurulması durumudur. 1787’de ABD’nin kurulması, on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılda ulusal devletlerin ortaya çıkması ve 1960’lardan sonra Üçüncü Dünya Ülkelerinin bağımsızlığına kavuşması yeni bir devlet kurulması sonucunda asli kurucu iktidarın yeni bir anayasa ortaya koymasına örnektir¹³⁰⁴. Gözler, asli kurucu iktidarın hüküm sürdüğü

¹²⁹⁹ Teziç, *Anayasa Hukuku*, s. 177; Giritli ve Sarmaşık, *Anayasa Hukuku*, s. 10; Derdiman, *Anayasa Hukuku*, s. 14; Tanilli, *Devlet ve Demokrasi*, s. 121.

¹³⁰⁰ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 113.

¹³⁰¹ Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, s. 51; Teziç, *Anayasa Hukuku*, s. 178.

¹³⁰² Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 104; Teziç, asli kurucu iktidarın görüldüğü devrim ve darbe durumlarını, var olan anayasalı düzenin ortadan kaldırılması örneği üzerinden açıklasa da asli kurucu iktidardan bahsedebilmek için devrim ve darbenin illaki var olan anayasalı bir düzende gerçekleşmesi zorunluluğu yoktur. Anayasanın bulunmadığı mutlak monarşiyle yönetilen bir ülkede olan devrim sonunda yeni bir anayasanın ortaya konulması örneğinde de pek ala asli kurucu iktidardan söz edilebilir, Bkz.: Teziç, *Anayasa Hukuku*, s. 178.

¹³⁰³ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 104-105.

¹³⁰⁴ Teziç, *Anayasa Hukuku*, s. 178.

durumlardan olan yeni bir devlet kurulması durumunu, sömürge durumunda olan bir ülkenin bağımsızlığa kavuşması, birden çok bağımsız devletin kendi istekleriyle birleşik yeni bir devlet kurmaları ve bir devletin birden çok bağımsız devlete ayrılması şeklinde sınıflara ayırmıştır¹³⁰⁵.

Ali kurucu iktidarın malikinin kim olduğu sorusu, literatürde, ulus veya halk olarak cevaplanmakla birlikte, sorunun söz konusu peşin cevabına şüpheyile yaklaşmak gerekmektedir. Çünkü asli kurucu iktidarın malikinin kim olduğuna, hukuki açıdan, önceden ve peşinen cevap vermek mümkün değildir. Devrim ve darbe gibi olağanüstü koşullarda ortaya çıkan asli kurucu iktidarın maliki, fiili koşullara göre belirlenebilmektedir. Fiili koşullarda, en kudretli olan kim veya kimler ise asli kurucu iktidarın maliki o veya onlardır. Örneğin, Türkiye’de, asli kurucu iktidar; 1960 darbesinde Milli Birlik Komitesi, 1980 darbesinde Milli Güvenlik Konseyi’dir¹³⁰⁶. Asli kurucu iktidarın malikinin kim olduğu, esasen, fiili koşullarda egemenliğin kimde olduğuyla bağlantılıdır. Eğer egemenlik, hükümdarda ise anayasa, onun bağışladığı yazılı bir metin olarak; egemenlik hükümdar ile parlamento arasında paylaşıyor ise anayasa, bir uzlaşının ürünü olarak ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan, egemenlik, ulusta ise anayasa ulus tarafından yapılmaktadır¹³⁰⁷.

Asli kurucu iktidarın, hukuk dışı ve sınırsız olduğu yönünde iki niteliğinden söz edilmektedir. Asli kurucu iktidar, devrim ve darbe zamanlarında ortaya çıktığı için hukuk boşluğunun olduğu koşullarda etkinlik göstermektedir. Asli kurucu iktidar, yeni anayasa yapmadan önce, mevcut anayasayı ortadan kaldırarak hukuk boşluğu meydana getirmektedir. Bu nedenle onu sınırlandıracak bir hukuk kuralı bulunmamaktadır. Bu koşullar altında asli kurucu iktidar, herhangi bir hukuk kuralına bağlı olmaksızın, yeniden bir anayasa yapmaktadır¹³⁰⁸. Asli kurucu iktidarın hukuk dışılık niteliği konusunda tezat görüşler de vardır. Örneğin, Fransız hukukçu G. Burdeau, devrimin toplumdaki hukukun geçerliliğini kaybetmesi sonucunu doğurmadığını, devrimle hukuk yapısının dönüşüme uğradığını belirterek asli kurucu iktidarın bütünüyle hukuk dışılık niteliğine karşı çıkmıştır¹³⁰⁹. Bununla birlikte asli kurucu iktidarın hukuk dışılık niteliği konusunda uç noktalardan ayrılarak, asli kurucu iktidarın hem hukuki hem de hukuk dışı yönünün bulunduğu yönünde görüşler de vardır. Buna göre asli kurucu iktidar bütünüyle hukuki değildir. Çünkü, mevcut koşullarda anayasa yapıcılarını bağlayan herhangi bir anayasa ortada yoktur. Diğer taraftan, asli kurucu iktidar, bütünüyle hukuk dışı değildir. Çünkü, evrensel manada hukukun mevcudiyeti anayasadan bağımsızdır. Asli kurucu iktidar, hukukun genel ilkelerine ve insan hakları hukukuna bağlıdır¹³¹⁰. Asli kurucu iktidar, sınırsız niteliğe sahiptir. Asli kurucu iktidarın hüküm sürdüğü koşullarda, onu sınırlandırabilecek herhangi bir hukuk normu veya kudret yoktur. Eğer onu sınırlandıran bir hukuk normu veya kudret varsa asli

¹³⁰⁵ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 104-105.

¹³⁰⁶ Gözler, s. 106.

¹³⁰⁷ Gözübüyük, *Anayasa, Hukuku*, s. 8-9.

¹³⁰⁸ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 106.

¹³⁰⁹ Teziç, *Anayasa Hukuku*, s. 179.

¹³¹⁰ Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, s. 51-52.

kurucu iktidar, tanımı gereği, ortada yoktur. Asli kurucu iktidar sınırsız ve en üstün iktidardır. Hukuki açıdan sınırsız olan asli kurucu iktidarın, fiilen sınırlı olup olmadığı hususu sosyolojik bir meseledir¹³¹¹. Sınırsızlık niteliğiyle bağlantılı olarak asli kurucu iktidar, kayıtsız ve şartsız bir iktidardır. Bununla birlikte, asli iktidar, doğal olarak, sosyolojik bakımdan, temsil ettiği toplumsal sınıf ve zümrenin dünya görüşü ve değerlerine bağlıdır¹³¹². Bu noktayla bağlantılı olarak asli kurucu iktidarın sınırsızlığı konusunda tezat görüşler vardır. Asli kurucu iktidarın anayasa yapma gücünün sınırları oldukça geniş, hatta bazen sınırsız olmakla birlikte, fiiliyatta, durum, böyle gerçekleşmemektedir. Koşulların hukuki niteliği ne olursa olsun, fiili durumda, hiçbir anayasa yapıcı, kendisi dışındaki bütün etkenleri yadsıyarak bütünüyle kendi eseri olan bir anayasa yapamaz. Demokratik olmayan usullerle yapılan anayasalarda bile otokratlar, toplumda yerleşik bulunan siyasal inanç, tutum ve güç dengelerinden etkilenerek anayasa yapma yetkisini sınırlamamaktadır. Ayrıca uluslararası ortam ve dış ilişkiler, anayasa inşa edilirken belirli tercihlerde bulunulması yönünde zorunluluk doğurabilmektedir¹³¹³. Asli kurucu iktidar, toplumdaki öz değerlerden bütünüyle bağımsız değildir. Aksi halde, asli kurucu iktidarın inşa ettiği düzen ile toplum arasında uyumsuzluk meydana gelir ve bu durum düzenin devamlılığı konusunda bozucu etki yaratan bir husustur¹³¹⁴.

Asli kurucu iktidar, istediği herhangi bir usulle anayasa yapma yetkisine sahip olmakla birlikte fiiliyatta bazı anayasa yapma usulleri yaygın olarak kullanılmıştır¹³¹⁵. Asli kurucu iktidarın anayasa yapma usulleri, temelde, monarşik¹³¹⁶/monokratik¹³¹⁷/otoriter¹³¹⁸ ve demokratik¹³¹⁹ olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Monokratik ve demokratik usulle anayasa yapma türleri kendi içinde farklı türlere ayrılrsa da monokratik usullerin ortak özelliği anayasa yapma sürecinde halkın dışlanması; demokratik usullerin ortak özelliği halkın farklı biçimlerde sürece dahil edilmesidir¹³²⁰.

Monokratik usulle anayasa yapma türleri, ferman ve misaktır. Monokratik kurucu iktidar, tek başına ve bütünüyle kendi iradesiyle anayasa yaptıysa, ferman anayasa söz konusudur. Ferman anayasa, hükümdarın yaptığı bir bağış olarak geri alınma tehlikesi taşımaktadır. Monokratik kurucu iktidar, kendi iradesinin yanında başka bir iradenin güç ve yetkisini kabul ederek anayasa yaptıysa misak anayasa söz konusudur. Misak anayasalar, genellikle, monarşinin gücünün azaldığı zamanlarda ortaya çıkmakta ve hükümdarın karşısında güçler onu anayasayı

¹³¹¹ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 107.

¹³¹² Tanilli, *Devlet ve Demokrasi*, s. 122.

¹³¹³ Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, s. 52.

¹³¹⁴ Özer, *Anayasa, Hukuku*, s. 18.

¹³¹⁵ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 107.

¹³¹⁶ Giritli ve Sarmaşık, *Anayasa Hukuku*, s. 11.

¹³¹⁷ Özer, *Anayasa, Hukuku*, s. 23.

¹³¹⁸ Kabaoğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri*, s. 29.

¹³¹⁹ Giritli ve Sarmaşık, *Anayasa Hukuku*, s. 12; Özer, *Anayasa, Hukuku*, s. 21; Kabaoğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri*, s. 31.

¹³²⁰ Kabaoğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri*, s. 29-30.

ilan etmeye mecbur bırakmaktadır¹³²¹. Misak anayasa yapma usulüne, sözleşme usulü de denilmektedir¹³²².

Demokratik usulle anayasa yapma türleri, kurucu meclis ve kurucu referandumdur¹³²³. Demokratik kurucu iktidar, hükümdar gibi tek bir kişinin iradesinden değil, ulus veya halktan kaynaklanmaktadır. Demokratik asli kuruculuğun maliki ulustur ve anayasa, ulusun iradesini yansıtan bir usulle yapılmaktadır. Bunun temelinde yatan fikir, anayasaların bir tür toplum sözleşmesi olduğudur¹³²⁴. Demokratik usulle anayasa yapma türlerinden kurucu meclis usulü, anayasa yapmak için özel olarak bir meclisin seçilmesi ve meclisin anayasayı hazırlamasına dayanmaktadır. Meclis, kuruculuk işlevini yerine getirdiği için kurucu meclis denilmektedir¹³²⁵. Ulusun anayasa yapması, genellikle kurucu meclis usulüyle olmaktadır. Kurucu meclis usulünde iki sistem uygulanmaktadır. İlk sistemde, kurucu meclis olağan yasama faaliyetlerini sürdürmez, anayasayı yapar ve anayasayı yapar yapmaz dağılır. İkinci sistemde, kurucu meclis anayasayı yapmakla birlikte olağan yasama faaliyetlerini de sürdürür¹³²⁶. Demokratik usulle anayasa yapma türlerinden kurucu referandum usulü, kurucu meclis tarafından hazırlanan anayasanın ayrıca halk oylamasına sunulmasına dayanmaktadır¹³²⁷. Kurucu referandumda esas olan, referandum çalışmalarının tam manasıyla özgür bir ortamda gerçekleştirilmesidir. Anayasanın yapım sürecinde, anayasa taslağının özgürce tartışılmadığı bir ortamda referandumdan beklenen fayda sağlanamamış olur ve referandum göstermelik bir etkinlik haline dönüşür. Bunu da demokratik bir usul olarak kabul etmek mümkün değildir¹³²⁸. Bu noktada demokratik usulden sapan bir tür olarak plebisit usulü devreye girmektedir.

Plebisit usulünün demokratik bir usul olup olmadığı hususu ciddi bir tartışmayı gerektirmektedir¹³²⁹. Bu usulle anayasa yapmak, yalnızca şekli açıdan demokratiktir¹³³⁰. Demokratik rejimin popülaritesinden yararlanmak isteyen anayasa yapıcıları, plebisit usulüne başvurarak hazırladıkları anayasa taslağını kabul ettirmek suretiyle anayasanın demokratik olduğunu savunmaktadır. Plebisit usulünde, iktidarı elinde bulunduranlar, hazırladıkları veya hazırlattıkları anayasa taslağını tartışma konusu yapmadan *evet* veya *hayır* şeklide halk oyuna sunmaktadır. Halk, genellikle, neye ve niçin oy verdiğinin farkında olmadan oyunu iktidarı elinde bulunduranların iradesi yönünde kullanmaktadır¹³³¹. Dolayısıyla bu tür halk

¹³²¹ Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, s. 52-53.

¹³²² Özer, *Anayasa, Hukuku*, s. 24.

¹³²³ Giritli ve Sarmaşık, *Anayasa Hukuku*, s. 12; Özer, *Anayasa, Hukuku*, s. 21-22.; Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 111-112; Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, s. 53; Fendoğlu, *Anayasa Hukuku*, s. 122-123.

¹³²⁴ Teziç, *Anayasa Hukuku*, s. 180-181.

¹³²⁵ Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, s. 53.

¹³²⁶ Gözübüyük, *Anayasa, Hukuku*, s. 9.

¹³²⁷ Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, s. 53.

¹³²⁸ Özer, *Anayasa, Hukuku*, 22-23.

¹³²⁹ Özer, s. 23.

¹³³⁰ Fendoğlu, *Anayasa Hukuku*, s. 123.

¹³³¹ Özer, *Anayasa, Hukuku*, s. 23.

oylamalarına referandum yerine plebisit denilmektedir. Plebisitçi usule, I. Napolyon Bonaparte'ın 1799'da ve III. Napolyon Bonaparte'ın 1852'de kabul ettirdiği anayasalardan yola çıkılarak "Bonapartist Anayasacılık" da denilmektedir¹³³².

3.12.2. Tali kurucu iktidar: Tadil

Tali/türev kurucu iktidar, "hukuki ve sınırlı nitelikte olan ve sahibi hukuken belirlenebilen, anayasayı, yine o anayasanın öngördüğü usullerle değiştirme iktidarı" olarak tanımlanmaktadır¹³³³. Tali kurucu iktidar, asli kurucu iktidar tarafından inşa edilmiş ve yürürlükteki anayasayı değiştirmekle yetkilendirilmiştir. Bu yetkiyi asli kurucu iktidarın çizmiş olduğu sınırlar çerçevesinde kullanabilmektedir. Asli kurucu iktidar, anayasayı inşa ederken hukuken sınırlanmamış olmakla birlikte kendisinden sonra anayasanın değiştirilmesine ilişkin çeşitli sınırlamalar getirebilmektedir. Tali kurucu iktidar, daha sonra, anayasayı değiştirirken söz konusu sınırlamalarla karşılaşmaktadır. İşte, asli kurucu iktidar ile tali kurucu iktidar arasındaki temel fark buradan kaynaklanmaktadır¹³³⁴.

Tali kurucu iktidar, anayasaların değiştirilme ihtiyacı olduğu durumlarda etkinlik göstermekte ve ortaya çıkmaktadır. Anayasa düzeni istikrara ihtiyaç duymaktadır. Ancak toplumsal ihtiyaçlar ve koşullar, bazen, anayasalarda değişiklik yapılmasını gerektirmektedir¹³³⁵. Bu nedenle her anayasa, kendisini değiştiren usul ve esasları öngörmek mecburiyetindedir. "Hiç değiştirilemeyeceğini söyleyen anayasalar olmuştur; zaman, alay etmiş onlarla"¹³³⁶.

Tali kurucu iktidarın malikinin kim olduğu, bir başka ifadeyle anayasayı değiştirme yetkisinin kimde olduğu hususu, anayasanın kendi muhtevasında düzenlemektedir. Anayasalar, anayasayı değiştirme yetkisini kendisi tarafından teşekkül ettiren organlardan birine vermektedir. Tali kuruculuk iktidarı, genellikle, yasama organının nitelikli çoğunluğuna verilmektedir. Bununla birlikte bazı durumlarda, devlet başkanı ve veto yetkisiyle halk tali kuruculuk iktidarına ortak olmaktadır¹³³⁷.

Tali kurucu iktidarın, hukuki ve sınırlı olduğu yönünde iki niteliğinden söz edilmektedir. Tali kurucu iktidar, anayasaya uyma yükümlülüğüyle bağlantılı olarak hukuki, anayasayla kayıtlı olmasıyla bağlantılı olarak da sınırlıdır¹³³⁸. Tali kurucu iktidar, anayasayı değiştirme yetkisini hukuki bir araç olan anasadan aldığı için hukuki nitelik taşımaktadır. Çünkü tali kurucu

¹³³² Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, s. 53-54.

¹³³³ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 130.

¹³³⁴ Kabaoğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri*, s. 34.

¹³³⁵ Gözübüyük, *Anayasa, Hukuku*, s. 9.

¹³³⁶ Tanilli, *Devlet ve Demokrasi*, s. 123.

¹³³⁷ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 117.

¹³³⁸ Fendoğlu, *Anayasa Hukuku*, s. 124.

iktidarın etkin olduğu koşullarda herhangi bir hukuk boşluğu yoktur. Sınırlarıyla birlikte anayasayı değiştirme yetkisini düzenleyen bir hukuk düzeni ve hukuk normları vardır.

Tali kurucu iktidar, mutlak olmayıp sınırlıdır¹³³⁹. Dolayısıyla kayıtsız ve şartsız değildir¹³⁴⁰. Tali kurucu iktidarın, anayasayı değiştirme yetkisinin sınırları; “şekilsel, içeriksel”¹³⁴¹ ve “zamansal”¹³⁴² olmak üzere üç başlık altında ele alınmaktadır. Şekilsel sınırlar, anayasanın değiştirilme usulüyle ilgili girişim, oylama ve onay aşamalarını kapsamaktadır. Bu aşamalarda dikkate alınması gereken kurallar, tali kurucu iktidarın şekilsel sınırlarını oluşturmaktadır¹³⁴³. İçeriksel sınırlar, anayasanın kendi hükümlerinden bazılarını değiştirme yasağı koyması kapsamındaki sınırlardır. İçeriksel sınırlar, anayasa yapıcılarının önem atfettikleri ve çoğunlukla devletin temel niteliklerini teşkil eden birtakım ilkeleri korumak istemelerinden kaynaklanmaktadır. İçeriksel sınırlara ilişkin örnekler çeşitlilik göstermektedir. 1958 Fransa Anayasası, 1947 İtalya Cumhuriyeti Anayasası, 1976 Portekiz Cumhuriyeti Anayasası devlet şeklinin cumhuriyet olduğunu hükme bağlayan maddenin değiştirilmesini yasaklamıştır. 1949 Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası, devletin federal yapısını düzenleyen hükmün değiştirilmesini yasaklamıştır. 1976 Portekiz Cumhuriyeti Anayasası ve 1982 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, devletin üniter yapısını ve ülkenin toprak bütünlüğünü düzenleyen hükümlerin değiştirilmesini yasaklamıştır. Bazı anayasalar da devletin ideolojik temellerine ilişkin hükmün değiştirilmesini yasaklamıştır. 1982 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, laiklik ve Atatürk milliyetçiliği ilkesinin değiştirilmesini yasaklamıştır. Zamansal sınırlar, anayasanın değiştirilme imkanının zamanla sınırlanmasıdır. Zamansal sınırların ilk örneğinde, bazı anayasalar, anayasa değişikliğini, yürürlük tarihinden itibaren belirli bir süre için yasaklamaktadır. 1976 Portekiz Cumhuriyeti Anayasası ve 1975 Yunanistan Anayasası, yayınlanmasından itibaren beş yıl içinde değiştirilmesini yasaklamıştır. Bu tür zamansal sınırlamanın amacı, yeni anayasaya, ilk zamanlarında, istikrar kazandırmak ve yeni rejimin yerleşik hale gelmesini sağlamaktır. Zamansal sınırların ikinci örneğinde, bazı anayasalar, anayasa değişikliğini, belirli dönemler için yasaklamaktadır. 1978 İspanya Anayasası ve 1976 Portekiz Cumhuriyeti Anayasası savaş, sıkıyönetim ve olağanüstü hâl durumlarında; 1958 Fransa Anayasası ülkenin bütünlüğüne saldırı durumunda anayasanın değiştirilmesini bu dönemlerle sınırlı olarak yasaklamıştır. Bu tür zamansal sınırlamanın varlık nedeni, ülkenin kırılgan bir döneminde, anayasa gibi önemli bir metnin değiştirilmesini önlemektir¹³⁴⁴.

¹³³⁹ Özer, *Anayasa, Hukuku*, s. 20.

¹³⁴⁰ Tanilli, *Devlet ve Demokrasi*, s. 123.

¹³⁴¹ Kabaoğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri*, s. 35.

¹³⁴² Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 121-122.

¹³⁴³ Kabaoğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri*, s. 35-39.

¹³⁴⁴ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 118, 121-122.

3.13. Anayasanın Üstünlüğü

Anayasalar, hukuk kuralları hiyerarşisinde en üstte yer alan belgelerdir. Bunun anlamı, normlar hiyerarşisinin tepesinde yer alıyor olmasıdır. Normlar hiyerarşisinin en tepesinde yer alan anayasalar; kendinden alt kademedeki normlara kaynaklık etmekte, kaynaklık ettiği normların sınırlarını çizmekte ve kendine aykırı oldukları takdirde iptal edilmelerinin çerçevesini belirlemekte ve meşru sebebini oluşturmaktadır. Bu nedenlerle, üstün normlar bütünlüğü olan anayasaların, üstünlüğünden söz edilmektedir.

Anayasanın üstünlüğü; bir devletin hukuk normları arasında, anayasanın, en yüksek hukuk normu olarak kabul edilmesini ifade etmektedir. Bunun doğal sonucu, anayasadan sonra gelen kuralların anayasaya uygun olması mecburiyetidir¹³⁴⁵. Anayasa, devleti kuran ve devlet ile vatandaş ilişkisindeki hak ve yükümlülükleri tanzim eden bir hukuk belgesi olduğundan, söz konusu fonksiyonları nedeniyle hukuk düzeni içindeki devlet hayatında, daima, önemli görevler üstlenmiştir. Bu doğrultuda anayasalar, devletin hukuk düzeninde, daima, üstün bir konumda yer almıştır. Çünkü devlet düzeni, anayasal düzen demektir. Bir anayasa sert bir anayasa ise onun üstünlüğü izahtan varestedir. Anayasanın üstünlüğü ilkesi, hukuk düzeni içinde, anayasayı, en tepeye yerleştirmektedir. Bu noktada anayasa temel bir normdur. Devlet hayatı içindeki her türlü düzenleme, temel norm olan anayasaya uymak zorundadır¹³⁴⁶.

Anayasasının üstünlüğü ve anayasaya saygı ilkesi, 1803 yılında, Amerika'da, ABD Yüksek Mahkemesi'nin Marbury v. Madison kararından doğmuştur¹³⁴⁷. 1800 yılında yapılan ABD seçimlerinde, federalist kanadın üyesi mevcut Başkan John Adams ile cumhuriyetçi kanattan Thomas Jefferson rekabet etmiş ve seçimi Jefferson kazanmıştır. Mevcut Başkan Adams, görevi, Jefferson'a devretmeden önce, geçiş aşamasında, yargı teşkilatı üzerinde bazı değişiklik yapmıştır. Mevcut yargıçların çoğu federalist kanattandı ve görev süreleri ömür boyuydu. Adams'ın yargı teşkilatında değişiklikler yapmasının ve yargı üzerine eğilmesinin sebebi, atayacağı yargıçların görevine daha sonra gelecek hiçbir iktidarın son veremeyeceğidir. Bunlarla ilgili olarak 1801 yılında Adliye Örgütü Yasası çıkarılmış, 16 yeni mahkeme kurulmuş ve yargıç atamaları yapılmıştır. Bu süreçte, Adams'ın telaşla atadığı kişilerin bir kısmına, atama emirleri tebliğ edilmemiş ve atama emirleri Adalet Bakanı'nın masasında kalmıştır. Yeni Adalet Bakanı Madison, bu emirleri tebliğ etmeyince yeni yargıçlardan Marbury ve üç arkadaşı, Yüksek Mahkeme'ye başvurarak, emirlerin kendilerine tebliğ edilmesini istemişlerdir. Yüksek Mahkeme, Şubat 1803'te toplanmıştır. Mahkeme, verdiği kararda, davacının atama kararının kendisine tebliğ edilmesini istemesinin bir hak olduğunu ve Marbury'nin haklı olduğunu belirtmiştir. Ancak bu noktada, Marbury'nin doğrudan Yüksek Mahkeme'ye başvurma hakkının olup olmadığı sorusu gündeme gelmiştir. Marbury'nin, konuyla ilgili 1789 tarihli kanuna göre başvurma hakkı varken, Anayasa'ya göre yoktu. Yani 1789 tarihli kanun, Anayasa'ya aykırıydı.

¹³⁴⁵ Gözübüyük, *Anayasa, Hukuku*, s. 10.

¹³⁴⁶ Özer, *Anayasa, Hukuku*, s. 30.

¹³⁴⁷ Fendoğlu, *Anayasa Hukuku*, s. 74.

Bu aykırılık nedeniyle, Yüksek Mahkeme, Marbury'nin talebini reddetmiştir. Yüksek Mahkeme Yargıcı John Marshall, yargılamanın sonucunda yazdığı gerekçeli kararlar kanunların anayasaya uygunluğunun yargısal denetiminin kapılarını açmıştır¹³⁴⁸.

Yargıç John Marshall, gerekçeli kararında; anayasanın üstünlüğüyle bağlantılı olarak, anayasaya aykırı olan kanunların geçersiz olduğunu ve devlet organlarının anayasayla bağlı olduğunu ifade etmiştir. Ona göre anayasanın ya kendisine aykırı olan herhangi bir kanundan üstün olduğu ya da yasama organının anayasayı sıradan bir kanunla değiştirebildiği hususu itiraz edilemeyecek kadar açık bir önermedir. Bu önermedeki seçenekler arasında orta bir yol yoktur. Anayasa ya sıradan kanun yapma usulleriyle değiştirilemeyen üstün ve yüce bir kanundur ya da yasama organının isteğine bağlı olarak değiştirilebilen, sıradan yasama işlemleriyle aynı düzeyde olan diğer kanunlar gibi bir kanundur. Eğer ilk seçenek doğruysa, anayasaya aykırı bir yasama işlemi kanun değildir. İkinci seçenek doğruysa, yazılı anayasalar, doğası gereği sınırsız olan bir gücü sınırlamak için halkın yaptığı saçma girişimlerdir. Yazılı anayasaları hazırlayanlar, şüphesiz, anayasayı, ulusun temel ve üstün hukukunu oluşturduklarını düşünerek hazırlamışlardır. Anayasaya aykırı olan bir yasama işleminin geçersiz olması buradan kaynaklanmaktadır. Hukukun ne olduğunu söylemek kesinlikle yargı organının yetki ve görevidir. Kuralı belirli vakalara uygulayanlar, zorunlu olarak bu kuralı açıklamalı ve yorumlamalıdır. İki kanun birbiriyle çelişiyorsa, mahkemeler, hangisinin uygulanacağına karar vermelidir. Dolayısıyla bir kanun anayasaya aykırıysa: hem kanun hem de anayasa belirli bir davaya uygulanabiliyorsa, mahkemenin ya anayasayı hiçe sayarak kanuna uygun bir şekilde karar vermesi ya da kanunu hiçe sayarak anayasaya uygun bir şekilde karar vermesi gerekir. Mahkeme, çatışan kuralların hangisinin davayı çözümlemede kullanıldığını tespit etmek durumundadır. Bu durum, yargısal görevin özüdür. Eğer anayasa, yasama organının sıradan yasama işlemlerinden üstünse, mahkeme, anayasaya göre karar vermelidir. Anayasanın mahkemede üstün bir kanun olarak kabul edilmesi gerektiği ilkesine karşı çıkanlar, mahkemelerin yalnızca kanunlara göre hareket etmeleri ve anayasayı görmezden gelmeleri gerektiğini savunmaktadır. Bu bakış açısı, yazılı anayasaların temellerini yıkmaktadır. ABD'nin yargı yetkisi, anayasadan kaynaklanan tüm davaları kapsamaktadır. Bu nedenle yargıçlar, bazı durumlarda, anayasayı açıp bakmalıdır. Ülkenin en üstün yasasının ne olacağı ifade edilirken, en başta anayasanın anılması gerektiğini söylemek bütünüyle değersiz bir gözlem değildir. Genel olarak, ABD'nin bütün kanunları değil, yalnızca, anayasaya uygun olarak çıkarılanlar ülkenin üstün kanunu niteliğindedir. Bu nedenle, Amerika Birleşik Devletleri Anayasası'nın özel ifade tarzı, tüm yazılı anayasalar için olmazsa olmaz olduğu varsayılan, anayasaya aykırı bir kanunun geçersiz olduğu ve mahkemeler ile devlet organlarının anayasaya bağlı olduğu ilkesini teyit etmektedir¹³⁴⁹.

¹³⁴⁸ Murat Sevinç, "Amerikan Yüce Mahkemesi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 51 Sayı 1, 1996, s. 394-395; Archibald Cox, *The Role of the Supreme Court in American Government*, Oxford, Oxford University Press, 1977, s. 9-16.

¹³⁴⁹ *Madison v. Marbury*, 5 U.S. 137 (1803).

Anayasanın üstünlüğünün “anayasanın bağlayıcılığı” ve “anayasanın normatif üstünlüğü” olmak üzere iki anlamı vardır. Anayasanın üstünlüğünün ilk anlamı anayasa normlarının bağlayıcı olmasıdır. Bütün kamu otoriteleri faaliyetlerinde anayasa normlarına uymak mecburiyetindedir. Devlet ve kamu otoriteleri hukuki varlığını anayasaya borçludur. Anayasanın bağlayıcılığının doğrudan muhatapları devlet ve kamu organlarıyken, dolaylı muhatapları vatandaşlardır. Anayasanın üstünlüğünün ikinci anlamı, hukuki işlemler hiyerarşisiyle bağlantılıdır. Anayasalar, normatif olarak diğer bütün hukuki işlemlerden üstündür. Anayasanın normatif üstünlüğü iki yöntemle sağlanmaktadır. İlk yöntem, anayasanın değiştirilebilmesini güçleştirmek suretiyle katılaştırılmasıdır. İkinci yöntem, anayasa aykırı normların ya yürürlüğe girmesini önlemek ya da yürürlüğe girdikten sonra iptal etmektir. Bu yöntem anayasaya uygunluk denetimiyle bağlantılıdır¹³⁵⁰. Anayasanın üstünlüğünün anlamı konusundaki başka bir sınıflamaya göre anayasaların üstünlüğü; esas bakımından üstünlük ve şekli üstünlük olarak ikiye ayrılmaktadır¹³⁵¹. Erdoğan ve Dal’ın anayasanın üstünlüğünün anlamı konusundaki sınıflamaları, aynı içeriği farklı başlıklarla ifade etmektedir. Anayasanın bağlayıcılığı kategorisi esas bakımından üstünlüğe, anayasanın normatif üstünlüğü kategorisi ise şekli üstünlüğe karşılık gelmektedir.

Normlar hiyerarşisinin tepesinde bulunan anayasalar, esas ve şekli bakımdan üstün olmaları nedeniyle diğer mevzuat hükümlerine kendi çizdiği sınırlar içinde kaynaklık teşkil etmektedir. Bir kaynak olarak anayasalar klasik tanımındaki temel amaç ve işlevleri içermekle birlikte ideolojik unsurlar da içermektedir. Normlar hiyerarşisinde, anayasanın altında yer alan mevzuat, zorunlu olarak, anayasanın kendisine çizdiği konular ve hükümler içerisinde hareket etmek mecburiyetindedir. Örneğin bir anayasa, sosyalist bir bakış açısıyla ve/veya sosyalizmin hukuki aracı olarak inşa edilmişse o anayasaya dayanılarak çıkartılan bir kanunun liberalizmin toplumsal ve ekonomik teorisine uygun olması mümkün değildir. Böyle bir durumda, anayasanın sosyalist bakış açısıyla kurduğu düzen ya o kanunun çıkmasını engeller ya da çıktıysa iptal ederek yürürlükten kaldırır. Bu çerçevede, silsile yoluyla, anayasanın sosyalist bakış açısı kanunlara, kanunlardan yönetmeliklere, yönetmeliklerden idarenin tek taraflı düzenleyici ve bireysel işlemlerine sirayet eder. Böylece, sosyalist bakış açısının düzenlemiş veya sosyalist bakış açısının sindiği bir toplum düzeni, hukuk ve anayasa yoluyla inşa edilmiş olur. Benzer bir süreç örneği, milliyetçilik üzerinden verilebilir. Ulusu; sivil, etnik veya kültürel unsurlardan biriyle bağlantılı olarak ele alan bir anayasaya göre çıkarılacak bir vatandaşlık, dil veya bayrak kanununun, anayasada vurgulanan ulus anlayışından farklı bir bakış açısıyla yapılmasının imkânı çok zayıftır. Böyle bir durum gerçekleşse bile yargısal denetimle varlığına son verilecektir. Tüm bunlar, anayasanın üstünlüğüyle bağlantılı olarak, anayasada içerilen ideolojik unsurların, kanun ve diğer yasal düzenlemelerin yapılma sürecinde üstün bir

¹³⁵⁰ Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, s. 81-83.

¹³⁵¹ Dal, *Anayasa Hukuku*, s. 85-88.

konumda olacağını göstermektedir. Anayasanın ideolojik muhtevası, ona uygun ve hizmet eden alt hukuki çıktılar ve dolayısıyla ona uygun toplumsal düzen yaratmaktadır.

3.14. Anayasanın Muhtevası

Anayasalar, devlet düzenini tesis eden belgeler olarak hedefiyle aynı yönde ve bağlantılı olarak sistematik belgelerdir. Düzeni tesis eden bir belgenin, kendi muhtevasının da düzenli olması gerektiği yönündeki doğrusal bağlantı basit ve yüzeysel bir çıkarım olmanın ötesindedir. Devlet ve hukuk düzenine yön veren anayasaların muhtevaları, birtakım kısım ve bölümlere ayrılmıştır. Kısım ve bölümlerin içeriği de daha özel düzenleme alanları nedeniyle numaralandırılmıştır. Parçalardan oluşan bir bütün olan anayasalar, birtakım bölümleri muhteva etmektedir.

Anayasalar, genellikle altı kısımdan¹³⁵² veya bölümden¹³⁵³ oluşmaktadır. Bunlar; başlangıç, temel ilkeler, temel hak ve özgürlükler, devletin temel organları, diğer/çeşitli hükümler ve anayasanın değiştirilmesidir¹³⁵⁴. Bununla birlikte, bu bölüm başlıkları, anayasaların, zorunlu bölüm ve/veya kısım başlıkları değildir. Anayasalar, bu altı bölümün içeriğini farklı başlıklar altında veya herhangi bir başlık koymadan doğrudan numaralandırarak düzenleyebilmektedir. Ancak anayasaların muhtevasını, farklı şekilde ifade edilse de söz konusu altı başlığın içeriği meydana getirmektedir.

Devletlerin anayasalarına genel bir bakış, anayasayı inşa eden halkların, bir anayasanın neyi muhteva etmesi gerektiği konusunda farklı düşündüğünü doğrudan göstermektedir. Norveçliler, anayasalarında, bütün söylemek istediklerini kısaca ifade etmeyi seçmişken, Hintliler uzun uzun ifade etmeyi seçmiştir. Bu noktadaki temel farklılık, anayasayı algılama biçimi farklı olan iki bakış açısından kaynaklanmaktadır. İlk bakış açısı; prensip olarak anayasayı salt bir hukuki belge niteliğinde görmektedir. Bu nedenle, anayasalar, yalnızca hukuk normlarına yer vermeli ve bunun dışında hiçbir muhtevaya sahip olmamalıdır. İkinci bakış açısı, anayasayı, “bir çeşit manifesto, bir iman ikrarı, ülkelerin ifadesi” olarak görmektedir¹³⁵⁵.

Biz, anayasaların muhtevasını, *karakteristik* ve *ideolojik* muhteva olarak ikiye ayırıyoruz. Karakteristik muhteva, hukuki bir belge olarak anayasanın, devlet ve hukuk düzenini tesis eden kurallarının yer aldığı muhtevadır. İdeolojik muhteva ise bir tür manifesto olan ve anayasanın bünyesine yerleştiren bir ideale ve fikre yönelik çalışan kuralların yer aldığı muhtevadır. Anayasaların, yukarıda ifade edilen; başlangıç, temel ilkeler, temel hak ve özgürlükler, devletin temel organları, diğer/çeşitli hükümler ve anayasanın değiştirilmesi şeklindeki bölümleri

¹³⁵² Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 63.

¹³⁵³ Fendoğlu, *Anayasa Hukuku*, s. 65.

¹³⁵⁴ Fendoğlu, *Anayasa Hukuku*, s. 65; Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 63.

¹³⁵⁵ Wheare, *Modern Anayasalar*, s. 43.

anayasaların yapımına ve yapısına yönelik teknik bölümler olarak işlevseldir. Bu bölümler esasen, bizim sınıflamamız olan karakteristik ve ideolojik muhteva tarafından kapsanmaktadır. Karakteristik ve ideolojik muhteva sınıflaması, anayasaların söz konusu teknik bölümlerinin arkasında yatan fikirlere işaret etmekte ve odaklanmaktadır. Kesin çizgilerle ayırmanın sakıncaları unutulmadan, anayasaların; temel hak ve özgürlükler, devletin temel organları, diğer/çeşitli hükümler ve anayasanın değiştirilmesi bölümlerinin karakteristik muhteva sınıfına; başlangıç ve temel ilkeler bölümlerinin ise ideolojik muhteva sınıfına karşılık geldiği söylenebilir.

3.14.1. Karakteristik muhteva

Karakteristik muhteva, hukuki bir belge olarak anayasanın, devlet ve hukuk düzenini tesis eden kurallarının yer aldığı muhtevadır. Karakteristik muhteva, anayasanın temel tanımındaki hedeflere yönelik kurallara karşılık gelmektedir. Anayasa, özetle; yasama, yürütme ve yargı olmak üzere devletin temel organlarının nasıl kurulacağı, örgütleneceği, işleyeceği ve sona ereceğini düzenleyerek devlet iktidarının nasıl kullanılacağını çerçevesini çizmek suretiyle devleti sınırlandıran ve güçlü devlet iktidarı karşısında bireylerin hak ve özgürlüklerini garanti altına alan normlar hiyerarşisinin en üstündeki hukuk kurallarının bütünüdür. Bu temel tanım, anayasanın karakteristik muhtevasını açıkça ortaya koymaktadır. Bu nedenle karakteristik muhteva kapsamına; anayasaların temel hak ve özgürlükler, devletin temel organları, diğer/çeşitli hükümler ve anayasanın değiştirilmesi bölümleri girmektedir.

Yakın zamandaki anayasallaştırma çalışmaları, anayasa teorisi ve doktriner çalışmalar, demokratik devletlerdeki anayasaların tipik içeriği konusunda artan bir uzlaşa içindedir. Söz konusu artan uzlaşıdan yola çıkılarak anayasaların zorunlu ve tipik düzenleme içeriğine yönelik pratik bir formül ortaya konulabilir. Anayasaların tipik ve zorunlu içeriğini oluşturan pratik formülün unsurlarını, “devlet gücünün demokratik olarak meşru olması, işlevsel ve güçler ayrılığı esaslı organizasyon ve yetki dağılımı, içerik olarak kılavuzluk ve çerçevenin belirlenmesi” hususları oluşturmaktadır. İçerik olarak kılavuzluk ve çerçevenin belirlenmesi konusu, özellikle; temel haklar ve devletin pozitif yükümlülükleriyle ilgilidir¹³⁵⁶. Bu çerçevede anayasaların karakteristik muhtevasını, anayasaların tipik ve zorunlu içeriği olarak ifade etmek mümkündür. Çünkü bir anayasanın varlık nedeni, orantısız güç farkı nedeniyle devlet karşısında ve birbirlerine karşı bireylerin temel hak ve özgürlüklerini güvence altına almak, devletin temel organlarının kuruluş, işleyiş ve sona ermesine ilişkin esasları düzenlemektir.

Karakteristik muhtevanın ilki, temel hak ve özgürlükler; ikincisi, devletin temel organları; üçüncüsü, diğer/çeşitli hükümler; dördüncüsü, anayasanın değiştirilmesi bölümüdür.

¹³⁵⁶ Markus Möstl, “Anayasanın Düzenleme Alanları”, in Otto Depenheuer ve Cristoph Grabenwarter -(Ed.), Çev. Zafer Zeytin, *Anayasa Teorisi*, İstanbul, Lale Yayıncılık, 2014, s. 602-603.

Temel hak ve özgürlükler, anayasalarda; ifade edilmek suretiyle tanınmakta, korunması ve sınırlandırılması konusunda teminatlı bir sistem tesis edilmeye çalışılmaktadır. Modern anayasaların, en uzun bölümleri, çoğunlukla, temel hak ve özgürlüklerin düzenlendiği bölümlerdir. Vatandaşların temel hak ve özgürlüklerini, devlet karşısında, güvence altına almak, anayasacılık hareketinin özünü oluşturmaktadır. Modern anayasalarda, temel hak ve özgürlükler bölümü, genellikle, temel ilkeler bölümünden sonra ve devletin temel organlarından önce düzenlenmektedir. Ancak Hollanda Krallığı Anayasası ve Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası'nda, istisnaen, anayasanın ilk bölümünde düzenlenmiştir¹³⁵⁷.

Anayasaların devletin temel organları bölümleri; yasama, yürütme, yargı ve bunlar arasındaki ilişkiyi düzenlemektedir¹³⁵⁸. Yasama, yürütme ve yargı organlarının örgütlenmesi ve yetki dağılımı, anayasaların devletin temel organları bölümlerinde düzenlenerek hukuksal bir devlet düzeni meydana getirilmeye çalışılmaktadır. Devletin temel organlarının sınırlarının belirlenmesi, hem bu organların kendi hareket alanlarının çerçevesini çizmekte hem de bireyi güçlü devlet organları karşısında korumaktadır.

Anayasaların diğer/çeşitli hükümler bölümleri; planlama, bütçe, kesin hesap gibi ekonomik ve sair konuları düzenlemektedir¹³⁵⁹. Anayasalar, devletin esas kuruluşunun tanzim edildiği ve bireylerin temel hak ve özgürlüklerinin teminat altına alındığı belgeler olduğundan, bu konuların bir anayasada düzenlenmesi yeterli olup diğer konuların anayasalarda düzenlenmesi elzem değildir. Ancak, toplumsal ve mali meseleler, ormanlar ve çevre gibi muhtelif konular, zamanla, anayasalarda düzenlenmiştir. Bunların anayasalarda düzenlenmesi gerekli olmamakla birlikte düzenlenmesinde hukuki bir mania yoktur¹³⁶⁰. Öyle ki anayasalarda, diğer/çeşitli hükümlere rastlamamak neredeyse mümkün değildir. Anayasalar, muhtelif biçimlerde diğer/çeşitli hükümlere yer vermektedir.

Anayasaların, anayasaların değiştirilmesi bölümleri, anayasa değişikliklerini konu edinmektedir¹³⁶¹. Günümüzde, yazılı anayasalar, istisnasız olarak kendilerinin değiştirilebilmesinin usul ve esaslarını düzenlemektedir¹³⁶². Söz konusu istisnasızlık, anayasanın değiştirilmesi bölümünün, anayasanın karakteristik muhtevası sınıfı içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir.

Temel hak ve özgürlükler, devletin temel organları, diğer/çeşitli hükümler ve anayasanın değiştirilmesi bölümleri, anayasaların genelinde düzenlenmek ve anayasanın temel tanımındaki hedeflerle bağlantılı olarak anayasanın yapısına ve yapısına yönelik teknik bölümler olmak suretiyle anayasaların karakteristik muhtevasını oluşturmaktadır. Çünkü bu

¹³⁵⁷ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 66-67.

¹³⁵⁸ Fendoğlu, *Anayasa Hukuku*, s. 66.

¹³⁵⁹ Fendoğlu, s. 66.

¹³⁶⁰ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 68.

¹³⁶¹ Fendoğlu, *Anayasa Hukuku*, s. 66.

¹³⁶² Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 68.

bölümler, anayasaların genelinde bulunmakta ve anayasacılık hareketinin temel ilkelerine hizmet eden hususları düzenlemektedir.

3.14.2. İdeolojik muhteva

İdeolojik muhteva, bir tür manifesto olan ve anayasanın bünyesine yerleştiren bir ideale ve fikre yönelik çalışan kuralların yer aldığı muhtevadır. Anayasaların ideolojik muhtevası, anayasa yapıcılarının müstakil amaçlarından veya toplumsal tabanın bu müstakil amaçlara kaynaklık eden talep veya uzlaşısından kaynaklanmaktadır. Anayasalar, politik ve/veya ideolojik bir araç olarak kullanılmak suretiyle belirli bir görüşün, programın veya ideolojinin ekonomik, toplumsal veya hukuki saiklerini gerçekleştirmek üzere tasarlanabilmektedir. Bunun örnekleri, SSCB anayasalarında ve SSCB'nin tahakkümündeki Doğu Avrupa devletlerinin anayasalarında açıkça görülmüştür. Bu örneklerde, anayasalar, sosyalizmin hukuki belgesi olarak işlev görmüştür. Benzer işlev, liberalizm ve milliyetçilik bağlamında kullanılmış ve kullanılmaktadır. İdeolojik içerik, anayasaların, genellikle, başlangıç ve temel ilkeler bölümlerinde yer almaktadır. Bu nedenle ideolojik muhteva kapsamına; anayasaların, başlangıç ve temel ilkeler bölümleri girmektedir.

Başlangıç bölümü muhteva eden anayasaların en eski ve bilinen örneği, 1787 Amerika Birleşik Devletleri Anayasası'dır¹³⁶³. Avrupa ülkelerinde ise başlangıç bölümünün yer aldığı ilk anayasa, 3 Mayıs 1791 tarihli Polonya Anayasası'dır. Bunu, 3 Eylül 1791 tarihli Fransız Anayasası takip etmiştir¹³⁶⁴. Bu ilk örnekten sonra, pek çok anayasa başlangıç hükümlerine yer vermiştir. Eski sosyalist devletlerin 1990'dan sonra yapılan anayasalarının neredeyse hepsinde başlangıç bölümü vardır. Anayasaların başlangıç bölümlerinin hacmi değişiklik göstermektedir. Örneğin Hırvatistan, Türkiye ve Portekiz devletlerinin anayasalarının başlangıç bölümleri uzunken; ABD ve Fransa devletlerinininki kısadır. Başlangıç bölümlerinde, anayasanın temel aldığı esas felsefe ve ideoloji ortaya konulmaktadır. Bu bölümler hukuki olmaktan daha çok edebi bir dille yazılmakta ve pek çok duygu ifadesi kullanılmaktadır¹³⁶⁵.

Anayasanın yapılış nedenlerini, dayandıkları temel felsefeyi tavzih eden ve genellikle edebi bir üslupla kaleme alınan başlangıç bölümlerinin hukuki değeri, daha çok, pozitif anayasa kurallarının yorumlanmasında kullanılmaktadır. Bu nedenle başlangıç hükümleri yadsınamaz öneme sahiptir¹³⁶⁶. Bir anayasa, eğer başlangıç hükümlerinin bağlayıcı olmadığını düzenlemiş ise söz konusu hükümler bağlayıcı değildir. Diğer taraftan başlangıç hükümlerinin bağlayıcı olduğunu düzenlemişse kayıtsız şartsız bağlayıcıdır. Bağlayıcılık konusunda, anayasa, sessiz

¹³⁶³ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 64.

¹³⁶⁴ Zühal Aysun Sunay, *Türk Anayasa Hukukunda Anayasa Başlangıç Kısımları* (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006 (<https://tez.yok.gov.tr>, Tez No: 186989), s. 8

¹³⁶⁵ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 64.

¹³⁶⁶ Tunç, Bilir ve Yavuz, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 61.

kalmış ise başlangıç hükümlerinin bağlayıcı olmaması için hiçbir neden yoktur¹³⁶⁷. Örneğin Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, “Anayasanın dayandığı temel görüş ve ilkeleri belirten başlangıç kısmı, Anayasa metnine dahildir” düzenlemesiyle başlangıç hükümlerinin hukuki değerini açıkça ortaya koymuştur¹³⁶⁸. Bununla birlikte anayasalar, genellikle, başlangıç hükümlerinin bağlayıcı olup olmadığı konusunda sessiz kalmaktadır. Başlangıç hükmünün bağlayıcı olmadığı açıkça düzenlenmedikçe söz konusu hükümlerin bağlayıcı olduğu değerlendirilmesi yapılmalıdır.

Anayasalar, çeşitli siyasi, ekonomik ve sosyal ilkelere dayanmaktadır. Dayanılan ilkeler, başlangıç hükümlerinde vurgulanmaktadır. Bununla birlikte başlangıç hükümlerindeki hedef, değer ve idealler devletten devlete değişmektedir¹³⁶⁹. Benzer şekilde anayasalara başlangıç hükümleri konulmasının nedenleri de değişmektedir. Birincisi; yeni bir devletin kurulması veya bir devletin işgal veya sömürü durumundan kurtularak bağımsızlığını kazanması durumlarında; anayasa yapıcılarının bağımsızlık sonrasında muhtelif siyasal ilke ve değerleri uygulama ve benimsetme ihtiyacı duymaları veya belirli bir ideolojik tercihi anayasaya yansıtmak istemeleridir. İkincisi; ihtilal, devrim veya hükümet darbesi ve ülkenin parçalanması gibi yollarla siyasi rejimde kökten veya kısmi bir değişme ya da kesintinin ortaya çıkması durumlarında; devrimin siyasal amaçlarını tartışma alanının dışına çıkarmak için ülkenin diğer bütün kanunlarının üstünde bulunan anayasanın bir parçası haline getirme isteğidir. Bu nedenle başlangıç hükümleri, siyasi iktidarı elinde bulunduranların dayandığı müktesebata göre kimi zaman komünist bir manifesto kimi zamansa İslami ideolojinin aynası olarak işlev görmektedir. Üçüncüsü, devletlerin anayasalarını hazırlarken diğer devletlerin anayasalarından faydalanmalarıdır. Özellikle II. Dünya Savaşı’ndan sonra yapılan anayasalarda, başlangıç hükmünün bulunması, tabir yerindeyse moda haline gelmiş ve birbirinin anayasalarını inceleyerek anayasa yapan devletler, bu yolla, anayasalarına başlangıç hükmü eklemişlerdir¹³⁷⁰.

Anayasaların başlangıç bölümlerinin, birtakım amaçları gerçekleştirmek üzere çeşitli işlevleri vardır. Birincisi yasal, ikincisi eğitimsel, üçüncüsü açıklayıcı, dördüncüsü biçimleyici amaçtır. Biçimlendirici amaç, ulusal kimliğin pekiştirilmesi için politik bir kaynak olarak işlev görmektedir. Biçimlendirici işleviyle, anayasaların başlangıç hükümleri bir tür ulusal kartvizit niteliğindedir¹³⁷¹. Örneğin, Macaristan Anayasası’nın başlangıç bölümünün başlığı, “ulusal beyan” şeklindedir. Pek çok anayasanın başlangıç bölümünün içeriğinde; ulusal kimliğe, tarihe, dile ve mücadelelere vurgu yapılmaktadır.

¹³⁶⁷ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 64.

¹³⁶⁸ 1982 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, m. 176/1.

¹³⁶⁹ Meltem Doğan, “Anayasaların Başlangıç Kısımları”, in Mustafa Şentop (Yayın Sahibi), *Konularına Göre Karşılaştırmalı Dünya Anayasaları*, Ankara, TBMM Araştırma Hizmetleri Başkanlığı Yayınları, 2022, s. 91.

¹³⁷⁰ Sunay, *Türk Anayasa Hukukunda Anayasa Başlangıç Kısımları*, s. 10-18.

¹³⁷¹ Liav Orgad, “The Preamble in Constitutional Interpretation”, *International Journal of Constitutional Law*, Cilt 8 Sayı 4, 2010, s. 722.

Anayasaların başlangıç bölümlerinin çeşitli tiplerinden söz edilebilir. Bunlar; “seremonik/sembolik başlangıç”, “yorumlayıcı başlangıç” ve “maddi başlangıç” olarak üç tiptir. *Sembolik başlangıç*, anayasanın ayrılmaz bir parçası ve bağlayıcı olma niteliğinden yoksundur. Amerika Birleşik Devletleri Anayasası’nın başlangıç bölümü; ikna edici, sembolik ve bağlayıcı olmaktan yoksun oluşuyla sembolik tipte başlangıç bölümüne örnektir. Sembolik başlangıç, ulusal kimliğin pekiştirilmesini sağlamaktadır. *Yorumlayıcı başlangıç*, anayasal yorumlamada kullanılma niteliğine sahiptir. Bu tipteki başlangıç bölümleri, anayasanın yorumlanmasında yol gösterici olmaktadır. Bunun pek çok örneğinden söz edilebilir. Estonya’da, Yüksek Mahkeme, Estonya Cumhuriyeti Anayasası’nın başlangıç hükmünden yararlanarak yerel bir hükümet konseyine seçilmek için ön koşul olarak Estonca dilini bilme hususunu öngören kanunun anayasaya uygun olduğuna karar vermiştir. Yüksek Mahkeme, Anayasa’nın başlangıç hükmündeki, Eston ulusunun ve kültürünün çağlar boyunca korunmasının garanti altına alınması yönündeki idealden yararlanmıştır. Bir başka örnek olarak Ukrayna’da, Yüksek Mahkeme, Ukraynacanın devlet dili olarak kullanılmasında Ukrayna Anayasası’nın başlangıç bölümüne vurgu yapan bir karar vermiştir. Nihayetinde Rusça gibi diğer dillerin kullanımı büyük ölçüde kısıtlanmıştır. *Maddi başlangıç*, anayasal haklar için müstakil bir kaynak niteliğindedir. Bunun anlamı, başlangıç hükümlerinin; yasal olarak bağlayıcı niteliğiyle hak ve yükümlülükler için kaynak teşkil etmesidir¹³⁷². Fransa Anayasası’nın başlangıç hükmündeki 1789 Beyannamesi atfı veya Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’nın başlangıç hükümlerinin anayasa metnine dahil olduğunu düzenlemesi, bu anayasaların başlangıç bölümlerinin maddi tipte olduğunu göstermektedir.

Başlangıç bölümüne ilişkin başka bir sınıflamaya göre başlangıç bölümleri, “haklar bildirisi niteliğinde başlangıçlar” ve “kurucu başlangıçlar” olarak ikiye ayrılmaktadır. *Haklar bildirisi niteliğindeki başlangıçlar*, haklara ilişkin metinleri içermektedir. Örneğin, Fransa’da, 1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi, 1791 Anayasası’nın başlangıcına yerleştirilmiştir. Anayasalara bir başlangıç bölümü eklenmesi, genellikle, liberal devrimlerin felsefesini deklare etme ihtiyacından doğmuştur. *Kurucu başlangıçlar*, siyasal temenniler içeren metinler olarak genellikle, radikal bir rejim değişimi ertesinde yapılan, yeni toplumun ve devletin niteliklerini ortaya koyan başlangıçlardır. Bu tip başlangıçlar, devlet-vatandaş ve vatandaş-toplum ilişkisini düzenleyen bir yönerge niteliğindedir. Kurucu başlangıç niteliğinde olan ve modern başlangıç bölümü içeren ilk anayasa, 1848 Fransız Anayasası’dır. 1977 SSCB Anayasası, 1978 İspanya Anayasası, 1961 ve 1982 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası; kurucu başlangıca sahip anayasalara örnektir¹³⁷³.

Anayasanın başlangıç bölümleri, anayasanın yürürlüğe girmesinin ardındaki tarihi ve ulusal temel ilke ve değerleri sunmaktadır. Anayasaların başlangıç bölümlerinin içerikleri farklılık

¹³⁷² Orgad, s. 715, 722-726.

¹³⁷³ Atilla Nalbant, “Anayasa Başlangıçlarının Hukuki Değeri (İki örnek: 1982 Türk ve 1958 Fransız Anayasa Başlangıçları)”, *Argumentum*, Cilt 2, Sayı 15, 1991, s. 53.

göstermekle birlikte başlangıç hükümlerinin beş konuyu muhteva ettiği söylenebilir. *Birincisi*, egemenliktir. Pek çok başlangıç bölümü, egemenliğin kaynağını ortaya koymaktadır. Söz konusu kaynak, kimi zaman halk kimi zaman ulus kimi zamansa temsili bir organdır. Federasyon ve birliklerde, kurucu devletler ve halklar egemenliğin kaynağı olarak ifade edilir. Kimi başlangıç bölümlerinde ise egemen bir otoriteye atıf yapılmaz. *İkincisi*, tarihsel anlatıdır. Başlangıç bölümleri, genellikle, bir devletin, ulusun veya halkın; dil, miras ve geleneklerine dayanan tarihsel bir anlatıyı içermektedir. Genellikle devletin kuruluşunun tarihsel sürecini ortaya koyan söz konusu anlatı, *biz* duygusuyla müşterek kimliği biçimlendirmektedir. Örneğin, Hırvatistan, Estonya, Slovakya, Slovenya ve Ukrayna gibi Doğu ve Orta Avrupa devletlerinin anayasalarının başlangıç bölümlerinde, ulusların bağımsızlık ve kendi kaderlerini tayin mücadeleleri dile getirilmektedir. *Üçüncüsü*, yüce hedeflerdir. Başlangıç bölümleri, genellikle, bir toplumun esas hedeflerinin ana hatlarını çizmektedir. Bu hedefler; adalet, kardeşlik ve insan hakları gibi evrensel; sosyalist veya liberal bir ekonomiye kaynaklık etmek gibi ekonomik veya bütünlüğü korumak gibi sair hedeflerdir. *Dördüncüsü*, ulusal kimliktir. Başlangıç bölümleri, genellikle, ulusal öğreti hakkında ifadeler içermektedir. Bir devletin anayasa doktrini ve anayasal felsefesi, başlangıç bölümüyle birlikte okunduğunda tam olarak anlaşılabilir. Başlangıç bölümlerinde, sıklıkla gelecekteki özelemlerden bahsedilmekte ve ulusal özelemleri ilerletme taahhüdünde bulunmaktadır. *Beşincisi*, tanrı veya dindir. Yunanistan, İsviçre ve İrlanda devletlerinin anayasalarında tanrıya atıf yapılmaktadır. Bununla birlikte, kimi anayasalar devlet ile dini ayırarak devletin laik karakterine vurgu yapmaktadır¹³⁷⁴.

Anayasaların başlangıç bölümleri, yoğun ideolojik vurgular içerdiği için bir tür ideolojik manifestodur. Bu itibarla, toplumun hedefine koyduğu kapsamlı yaşam projeleri olarak ideolojilerin, anayasaların başlangıç bölümlerinde yer alması şaşırtıcı değildir. Bunlar, geçmişin gururunu ve geleceğin umudunu içermektedir¹³⁷⁵. Anayasaların başlangıç bölümlerinde yer alan ideolojiler, “genel felsefi temel” ve “katı doktrin” olma nitelikleriyle ikiye ayrılabilir. Genel felsefi temel olan ideolojik başlangıçlar; devlet ve yönetim biçimine, temel hak ve özgürlüklere ilişkin genel esasların oluşturulmasında kullanılmaktadır. Katı doktrin olan ideolojik başlangıçlar hem devlet hem toplum hem de bireysel özgürlük alanlarının belirlenmesinde kullanılmaktadır. Anayasaların başlangıç bölümlerinin çoğunluğunda ideolojiler, genel felsefi temel olma niteliğiyle yer almaktadır¹³⁷⁶. İdeolojinin, anayasaların başlangıç bölümlerinde, genel felsefi temel veya katı doktrin olarak iki farklı tipte yer alması; ideolojik unsurların anayasalarda farklı güç, etki alanı ve yoğunlukta bulunduğunu ortaya koymakla birlikte her halükârda anayasaların ideolojik boyutuna sahip olduğunu doğrulamakta ve ortaya koymaktadır.

¹³⁷⁴ Orgad, “The Preamble in Constitutional Interpretation”, s. 715-718.

¹³⁷⁵ Levent Gönenç, “Siyasi İktidar Kavramı Bağlamında Anayasa Çalışmaları için Bir Kavramsal Çerçeve Önerisi”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 56, Sayı 1, 2007, s. 150.

¹³⁷⁶ Levent Gönenç, “Başlangıç Kısımlarının Hukuki Etkisi, Temel Nitelikleri ve 1982 Anayasası: Karşılaştırmalı Bir Analiz”, *İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 4, Sayı 2, 2017, s. 61.

Anayasaların başlangıç bölümlerinin muhtevalarında yer alan ideolojiler, toplumların tarihi deneyimlerine, kültürel ve sosyolojik yapılarına göre farklılaşmaktadır. Bu sebeple, anayasaların başlangıçlarında; klasik ideolojilerden liberalizm, sosyalizm, marksizm, muhafazakarlık ve milliyetçilik; yeni sayılabilecek ideolojilerden feminizm ve ekolojizmin unsurları görülmektedir¹³⁷⁷. Başlangıç bölümleri, anayasaların “en ulusal ve en özel” boyutunu vurgulamaktadır¹³⁷⁸. Dolayısıyla, başlangıç bölümleri, anayasanın, iddialı bir ifadeyle milliyetçi bir manifesto; makul bir ifadeyle milliyetçiliği içeren hukuki bir belge olmasının müsebbibidir.

İdeolojik içerik, başlangıç bölümlerinin ardından, anayasaların temel ilkeler bölümlerinde yer almaktadır. Anayasaların temel ilkeler bölümlerinde; cumhuriyet veya monarşi olarak devlet biçimine, devletin üniter, federal veya çoklu yapısına, egemenliğin kaynağına, devletin dayandığı temel ilkelere, vatandaşlığa ilişkin genel hükümlere, resmi dile, devlet ve/veya ulusal sembollere yer verilmektedir. Temel ilkeler bölümlerindeki ideolojik içerik, başlangıç bölümlerine nispeten sınırlıdır. Ancak egemenliğin kaynağı olarak halk ve/veya ulus kavramları üzerinden sivil, etnik veya kültürel temelde ele alınan halk ve/veya ulus anlayışı; ulus ve etnik kimlik vurgusu, tek veya çok vatandaşlığın kabulü, ulusla bağlantılı olarak resmi dil düzenlemesi; ulusal bayrak, arma ve marş düzenlemesi gibi ulusal semboller, genellikle, temel ilkeler bölümlerinin ideolojik içeriğinin düzenleme konularını teşkil etmektedir.

3.15. Anayasacılık Hareketleri

3.15.1. Anayasacılık

Anayasalar, aklın ve insani mücadelenin ürünü olarak toplumlara altın tepsiler içinde sunulmamıştır. Anayasaları, fikri ve olgusal tarihte, anayasacılık hareketi olarak ifade edilen kıvılcımların meydana getirdiği ateşler olarak görmek gerekmektedir. Anayasacılık hareketleri; devlet düzeni, insan hakları ve özgürlüklerinin yazılı belgelerle yaptırıma bağlanma gayesine yönelik zorlu tarihsel mücadeleye dairdir. Anayasalara, bu türden mücadele ve gelişmelerin ürünü olarak bakıldığında, anayasaların arka planı ve onu hazırlayan toplumsal, ekonomik ve siyasal dinamikler daha iyi anlaşılmaktadır. Bu durumda, insanlık tarihinin birtakım olgusal ve fikri gelişmelerini ve kazanımlarını anayasacılık hareketi başlığı altında ifade etmek mümkündür¹³⁷⁹.

Anayasalar, anayasacılık hareketleri bağlamında bir tür sonuç belgedir. Modernleşme ile on sekizinci yüzyıldaki anayasacılık hareketleri arasındaki ilişki incelendiğinde, anayasaların,

¹³⁷⁷ Mevlüt Göl, *Anayasaların Başlangıç Kısımlarının Hukuki Değeri* (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015 (<https://tez.yok.gov.tr>, Tez No: 422313), s. 73.

¹³⁷⁸ Atar, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 50.

¹³⁷⁹ İba, *Anayasa Hukuku ve Siyasal Kavramlar*, s. 9.

yapısal değişikliklerin müsebbibinden ziyade sonucu olduğu görülmektedir. Olguların birikmesi modernleşmeyi yaratmıştır. Anayasalar, modernleşmeyi normatif hale getirmiş ve modernleşmenin sürekliliği teminat altına alınmaya çalışılmıştır. Örneğin, her insanın eşit ve özgür olduğunu varsayan ilke, Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nde ifade edilmeden önce aydınlanma döneminde doğmuştur. Benzer şekilde, anayasacılık hareketleri öncesinde, on sekizinci yüzyılın ilk yarısında, hukuk, nispeten bağımsızlaşmıştır. Hukukun bağımsızlaşması, din ve gelenek ile hukukun birbirinden ayrılması anlamına gelmektedir. Sekülerleşmenin din ile siyaseti birbirinden ayırmasının sonucu olarak siyasetin dinden farklı olarak meşru bir temele dayanması gerekliliğini doğurmuştur. Söz konusu meşru temeli pozitif hukuktur. Böylece anayasa, biriken olguların seküler bir yansıması veya çıktısı olma niteliği kazanmıştır. 1791 Fransız Anayasası, egemenliğin kaynağını, Tanrı'dan alarak dünyevi, kurgusal ve soyut bir varlık olan ulusa dayandıran Sieyès'in kuramını normatif hale getirmiştir¹³⁸⁰.

Anayasacılık, "devlet iktidarının sınırlandırılması ve vatandaşların temel hak ve hürriyetlerini devlet karşısında korumak amacıyla, kanunların üstünde yer alan ve kanunlardan daha zor değiştirilebilen ve kendisine anayasa denen katı bir kanunun yapılmasını isteyen akım" şeklinde tanımlanabilir. Anayasacılık akımı, on sekizinci yüzyılın sonlarında ortaya çıkmıştır¹³⁸¹. Devletin temeli sayılabilecek kurallar bütünü oluşturarak yöneticilerin keyfi iradelerini sınırlama düşüncesi, Batı Avrupa'da, on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında, mutlak yetkili hükümdarlara karşı verilen mücadelelerle doğmuş ve Fransız Devrimi'yle güç kazanmıştır. Anayasacılık hareketlerinin, Batı Avrupa'da on sekizinci yüzyılda başlaması ve on dokuzuncu yüzyılda yoğunlaşması tesadüfi değildir. Bu yüzyıllar, Orta Çağ'ın sonlarından itibaren güçlenmekte olan burjuvazi adındaki toplumsal sınıfın, üstün güç niteliği kazanmaya başladığı ve egemenliğini kurumlar ve kurallar aracılığıyla pekiştirmeye çalıştığı bir süreç şahitlik etmiştir. Orta Çağ'ın sonlarına doğru, Avrupa'nın toplumsal düzeni olan feodalite, ekonomik dinamiklerde gerçekleşen değişiklikler nedeniyle sarsılmaya başlamıştır. Söz konusu dinamiklerin başında; Haçlı Seferleri, gemicilik faaliyetleriyle Avrupa ticaretinin canlanması ve tarımsal yapının değişmesi gelmektedir. Burg adı verilen şatolu pazar kasabalarında başlayıp gelişen kent yaşamı, insanları özgürleştirerek, onları, yerel tarım ekonomisine dayanan feodal düzenden kurtarmaya başlamış ve yeni bir toplumsal sınıf ortaya çıkmıştır. Burg adı verilen yerleşim yerlerinden başlayarak ortaya çıkan yeni toplumsal sınıfa burjuvazi denilmiştir. Değişen ekonomi düzeni, burjuvaziye, feodal yapının kurallarını ve hukuk yapısını kabul etmeyen ve buna son vermek isteyen bir sınıf olarak konumlandırmıştır. Burjuva sınıfı, feodal beyler ile krallar arasındaki iktidar mücadelesinde merkezîyetçi otoritenin tarafı olan krallıkların yardımcısı olmuştur. Feodalitenin yıkılarak merkezîyetçi ve sağlam krallıkların kurulması burjuvazinin gücünü artırmıştır. Bu süreçte burjuvazi, kendi menfaatini, ülke topraklarının parçalanması ve feodal yapının canlanma tehlikesi karşısında merkezîyetçiliğin ve mutlakîyetçiliğin desteklenmesinde bulmuştur. Mutlakîyetçi krallıkların ticareti

¹³⁸⁰ Oder, *Avrupa Birliği'nde Anayasa ve Anayasacılık*, s. 37-39.

¹³⁸¹ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 70.

kolaylaştırmaya yönelik politikaları, burjuvazi ile krallıklar arasındaki çıkar ilişkisini sağlamlaştırmıştır. Nihayetinde on yedinci ve on sekizinci yüzyıla gelindiğinde, güçlü bir sermayeye dayanan kapitalist nitelikteki burjuva sınıfı meydana gelmiştir. Bu aşamada, burjuvazi, uysal bir ortaklıkla yetinmeyerek iktidardan pay almaya çalışmış, krallara ve soylulara direnmiştir. On sekizinci yüzyılın sonlarından itibaren hız kazanan Sanayi Devrimi, kapitalist burjuvayı daha da güçlendirmiştir¹³⁸². Anayasacılık, kısaca “sınırlı hükümet veya sınırlı devlet” biçiminde ifade edilebilir¹³⁸³.

Anayasacılığın anlamını, Locke ve Montesquieu gibi Avrupalı düşünürler ile ABD anayasasının kurucularının fikirlerinde bulmak mümkündür. Bu düşünürlerin temel gayesi, bireysel özgürlükleri anayasalarla teminat altına almak olmuştur. Bu nedenle, anayasacılık sınırlı devlet anlayışını gerçekleştirme planı olarak gelişmiştir. Anayasacılık hareketi başlangıcından itibaren sınırlı devlet düşüncesini benimseyerek gelişim göstermiştir. Bu çerçevede anayasacılık düşüncesinin temel amacı, keyfiyetten uzak hukuksal ve kurumsal yapılar aracılığıyla sınırlanmış yönetimi meydana getirmektir. Anayasa yapmanın temel motivasyonu, devleti sınırlandırmak ve yöneticileri hukuka ve kurallara bağlı kılmaktır. Anayasacılık devletin temel fonksiyonlarının farklı organlar arasında paylaştırılmasını, temel hak ve özgürlüklerin anayasalarda yer alarak koruma altına alınmasını, siyasal iktidarın belirli hukuk kurallarına bağlanmasını ve bütün bunların teminatı olarak bağımsız mahkemelerin mevcut olmasını gerektirmektedir. Anayasaların gerçek işlevini gördüğü anayasal devletlerde anayasa, insanların dokunulmaz kimi alanları karşısında iktidarı sınırlama işlevi görmektedir¹³⁸⁴.

Doğal hukuk ve doğal haklar, toplumsal sözleşme ve kuvvetler ayrılığı düşünceleri anayasacılığın gelişmesine zemin hazırlamıştır¹³⁸⁵. Hugo Grotius, doğal hukuku benimseyen bir düşündürdür. Ona göre doğal kavramı değişmez ve evrensel özlerden kaynaklanan zorunluluğu ifade etmektedir. Söz konusu zorunluluk fizikte olduğu gibi ahlak alanında da aynı şekilde işlemektedir. Örneğin yalan söylemenin ahlaka aykırı olması gibi insan ilişkilerinden de doğal dediğimiz ve zorunlu olarak türeyen kimi yargılar meydana gelmektedir. Hukuk, kişiler arasındaki ilişkileri tanzim eden davranış kurallarıdır. O halde doğal hukuk “insan doğasından zorunlu olarak türeyen evrensel hukuk ilkelerine” karşılık gelmektedir. Grotius’e göre doğal hukukun kaynağı Tanrı değildir. Çünkü Tanrıya dayanan bir hukukta şeylerin niteliğine bakarak yasaklama yapılmaz. Tanrı’nın iradesine göre kurallar koyulur. Ancak “doğal hukuk, doğallığı gereği zorunlu ve değişmezdir, şeylerin özünden kaynaklanır ve Tanrı bile onu değiştiremez.” Bu halde iki ayrı hukuktan bahsedebiliriz. Birincisi, “iradeye dayanmayan hukuk, yani doğal hukuk”, ikincisi “iradeye, insanın ya da Tanrı’nın iradesine dayanan hukuk”tur¹³⁸⁶. Grotius,

¹³⁸² Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, s. 10-12.

¹³⁸³ Mehmet Turhan, *Anayasal Devlet*, Ankara, Gündoğan Yayınları, 1997, s. 9.

¹³⁸⁴ Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, s. 18-19.

¹³⁸⁵ Erdoğan, s. 12-16.

¹³⁸⁶ Ahmet Yalçınkaya, “Aileden Sözleşmeye Egemenlik: Doğal ama Yapay”, in Mehmet Ali Ağaoğulları (Ed.), *Sokrates’ten Jakobenlere Batı’da Siyasal Düşünceler*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011, s. 419.

doğal hukuku “bir eylemin, akıllı ve toplumsal doğaya uygunluğu ya da aykırılığı bakımından, moral yönden gerekli olup olmadığını gösteren doğru aklın (rectaratio) birtakım ilkeleri” olarak tanımlamıştır¹³⁸⁷. Grotius, Aristoteles’in zoon politikon anlayışıyla benzer şekilde insanın doğasında, birlikte ve düzen içinde yaşamının olduğunu iddia etmektedir. Birlikte yaşam içinde, insanın ilk amacı, kendi bütünlüğünü korumaktır. Kişinin kendi bütünlüğü, mülkiyet hakkının ilk konusudur. Yani toplumsallık mülkiyetle oldukça ilişkilidir. Doğal hukuk insanlara kendilerini ve kendilerine ait olan şeyleri koruma hakkı vermektedir. Hem toplumsallık hem birlikte yaşam hem de toplumsallığın olduğu birlikte yaşamda mülkiyet hakkının korunması doğaldır. Mülkiyet dar anlamıyla maddi şeyler üzerindeki haktan öte Hobbes ve Locke’un daha sonra altını çiziceği gibi geniş anlamdadır. İnsanların canı, bedeni, özgürlükleri ve malları mülkiyet hakkının bir konusudur. İnsanın dar ve geniş anlamda mülkiyet hakkının korunması doğal hukuk anlayışının en temel ilkesidir¹³⁸⁸. Doğal hukuk ve doğal hak düşüncesi, süreç içerisinde anayasacılık hareketine zemin hazırlamıştır.

Anayasacılığa zemin hazırlayan bir başka düşünce doğal hukuk düşüncesiyle de bağlantılı olan toplumsal sözleşme teorisidir. Toplumsal sözleşme teorisini kuran ve benimseyen düşünürler Thomas Hobbes, John Locke ve Rousseau’dur. Toplumsal sözleşme fikrini mutlakıyetçe bir devleti meşru gösterecek şekilde inşa eden Hobbes ve iktidarı temel haklarla sınırlandırma amacı gütmeyen Rousseau’nun yaklaşımından ziyade Locke’un toplumsal sözleşme yaklaşımı asıl olarak anayasacılığın gelişmesine katkı sağlamıştır. Locke, geliştirdiği toplumsal sözleşme teorisinde iktidarın varoluşunu ve meşruluğunu “özgür bireylerden oluşan sivil toplumun korunmasına” bağlamıştır. Locke kuvvetler ayrılığını öngörerek devleti ehlileştirmiştir. Locke’un öne sürdüğü doğa hali ve toplumsal sözleşmenin tarihsel bir gerçekliğe denk gelip gelmemesinden öte anayasacılık için önemli olan toplumsal sözleşmenin temelinde yatan temel düşüncedir. Locke’un toplumsal sözleşme şeklindeki teorik kurgusundan “devletin birey haklarını güvence altına alan bir anayasal düzenle sınırlanması gereği” ortaya çıkmıştır¹³⁸⁹.

Kuvvetler ayrılığı düşüncesi anayasacılık hareketinin esas bir unsurudur. Başlangıçta, anayasacılık hareketi, bir kuvvetler ayrılığı teorisi olarak filizlenmiştir. Kuvvetler ayrılığı teorisinin temel amacı, özgürlüğü gerçekleştirmektir. Kuvvetler ayrılığı, iktidar gücünün bireysel özgürlükleri tehdit edecek biçimde tek elde toplanmasını engellemektedir. Bu noktada kuvvetler ayrılığı, siyasal iktidarın gücünü kötüye kullanmasının önüne geçmek için devletin yasama, yürütme ve yargı işlevlerinin ayrı ve bağımsız organlara verilmesini öngörmektedir. Günümüzdeki anlamıyla kuvvetler ayrılığını ortaya koyan Montesquieu, kuvvetlerin bir elde toplanmasının özgürlükleri yok edeceğini savunmuş ve bunları teminat altına almak için yasama, yürütme ve yargı işlevlerinin farklı organlarca yerine getirilmesini öngörmüştür¹³⁹⁰.

¹³⁸⁷ Ağaoğulları, *Kral-Devlet ya da Ölümlü Tanrı*, s. 93.

¹³⁸⁸ Yalçinkaya, “Aileden Sözleşmeye Egemenlik: Doğal ama Yapay”, s. 419.

¹³⁸⁹ Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, s. 14-16.

¹³⁹⁰ Erdoğan, s. 14-16.

Kuvvetler ayrılığına dayalı hukuki ve siyasal düzen, anayasacılık hareketinin sonucu olarak anayasalar aracılığıyla kurulmuş ve kurulmaktadır.

Anayasacılık hareketi, bütünüyle ilerici bir nitelik taşımaktadır. Kuvvet kazanan burjuva sınıfı, iktidardan pay alırken, bunu, yalnızca kendi adına yapmamış, halk kitlelerini sürece dahil etmiştir. Önceleri, ortaya atılan özgürlük ve kardeşlik sloganları, çoğunlukla burjuva sınıfının işine yarasa da süreç içerisinde feodalitenin kalıntılarının temizlenmesi, aristokrasi ve mutlak krallıkların sona ermesi halkçı hareketlere zemin hazırlamıştır¹³⁹¹. Bu süreçte ve bunun sonucunda, ulus devlet niteliğindeki modern devletin insan unsuru olan halk ve/veya ulus, egemen ve diğer halk ve/veya uluslardan farklı bir varlık olarak anayasal bir konum kazanmıştır. Anayasacılık hareketinin nihai sonucu olan geleneksel ve modern anayasalar; Orta Çağ'ın sonlarından itibaren, değişen ekonomik ve toplumsal koşullar doğrultusunda burjuva sınıfının ihtiyaçlarına cevap veren bir girişim olarak gelişim göstermiş, egemenliğin kaynağı olarak kabul edilen ulusun devlet yapılanmasının kaynağı olan anayasalarda yer almasıyla zirveye ulaşmış ve farklı ideolojilerin aracı olarak kullanılmaları nedeniyle süreç içerisinde hedef ve anlam değişikliğine uğramıştır. Anayasacılık hareketleri ve anayasalar, pratikte, kimi durumlarda karakteristik niteliğinin gereği olarak sınırlı devlet tasarımı gerçekleştirme gayesiyle işlev görürken kimi durumlarda ideolojik niteliğinin gereği olarak siyasal hedeflere ulaşma aracı olarak işlev görmüştür. Anayasacılık hareketinin ortaya çıkışı, düşünsel temelleri ve gelişim süreci, özetle, böyledir.

3.15.2. Anayasacılığın sınıflandırılması

Anayasacılık hareketleri, uzun bir geçmişe sahiptir. Ülkeler, farklı zaman ve biçimlerde anayasacılığa geçiş yapmıştır. Anayasacılık hareketi, devam eden bir süreç olduğundan, henüz, tamamlanmış değildir¹³⁹². Bu nedenle, anayasacılığın muhtelif dalgalarından söz edilmekte ve birtakım ideolojilerle bağlantılı olarak anayasacılık hareketleri sınıflaması yapılmaktadır. Konuyla ilgili literatür incelendiğinde, anayasacılık hareketlerinin, kimi yazarlar tarafından dalga yöntemiyle sınıflandırıldığı kimi yazarlar tarafından da siyasal ideolojilerle bağlantılı olarak sınıflandırıldığı görülmektedir. Bazı sınıflandırmalarda ise dalga ve ideoloji ölçütünün iç içe geçtiği görülmektedir. Biz, anayasacılık hareketlerinin sınıflandırılmasını; *dalga ölçütüyle anayasacılık* ve *ideoloji ölçütüyle anayasacılık* kategorileri üzerinden yapıyoruz.

3.15.2.1. Dalga Ölçütüyle Anayasacılık

Anayasaların yapılması, demokrasiye geçiş sürecinin en kritik aşamalarından biridir. Demokrasiye geçiş sürecinde, anayasaların yapılması veya anayasallaşma; yeni doğan siyasal

¹³⁹¹ Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, s. 12.

¹³⁹² İba, *Anayasa Hukuku ve Siyasal Kavramlar*, s. 9.

sınıfın kamu kurumlarını meydana getirme faaliyetidir¹³⁹³. Anayasa yapım faaliyeti, demokrasiye geçiş aşamasında yürütülen en çeşitli ve yoğun etkinliktir¹³⁹⁴. Anayasallaşma sürecinde ve sonunda yeni doğan siyasal sınıf, ulustur. Bu süreçte etkileşimli bir yaratım söz konusudur. Ulus, anayasayı meydana getirdiği gibi anayasa tarafından da meydana getirilmektedir.

Demokrasiye geçiş yolları; savaş ve fetih gibi dış faktörler dışında *reform*, *kopma* ve *sözleşme* olmak üzere üçe ayrılabilir¹³⁹⁵. *Reform*; demokratlaşma hareketinin, otoriter yönetimin kendi yöneticileri tarafından başlatılarak nihayete ulaştırılmasıdır¹³⁹⁶. *Kopma*; eski yönetimin devrim, dış yenilgi veya halk hareketi yollarıyla zor kullanarak yıkılması sonucunda demokratik rejimin kurulmasıdır¹³⁹⁷. *Sözleşme*; otoriter yönetimin yöneticileri ile demokrat muhalifler arasında hem demokrasiye geçiş usulü hem de kurulacak demokratik yönetimin temel ilkeleri üzerinde varılan uzlaş veya anlaşmadır¹³⁹⁸. Benzer bir sınıflamada Huntington, demokrasiye geçiş yollarını, “dönüşüm”, “yerine geçme” ve “yer değiştirme” olarak üçe ayırmıştır¹³⁹⁹. Huntington’ın sınıflandırmasındaki dönüşüm reform yoluna, yerine geçme kopma yoluna, yer değiştirme ise sözleşme yoluna denk düşmektedir¹⁴⁰⁰. Demokrasiye geçiş süreci hangi yolla olursa olsun, bu sürece, çoğunlukla, anayasa yapım süreci eşlik etmekte ve nihayetinde ulusa mündemich bir anayasa inşa edilmektedir. Bu durum, demokratikleşme süreçleriyle anayasacılık arasındaki kuvvetli bağı ortaya koymaktadır.

Bir şeyin tarihini anlamak, o şeyi analiz etmek, yazmak veya öğretmek için dalga metaforunu kullanmak oldukça etkili bir yöntemdir¹⁴⁰¹. Bu noktada, demokratikleşme ve anayasacılık sürecinin dalgalarından söz edilmektedir. Huntington, dünyadaki demokratikleşme süreçlerini dalgalara ayırarak tasnif etmiştir. Ayrıca demokratikleşme dalgalarıyla anayasacılık dalgaları arasında paralellikten söz edilebilir¹⁴⁰². Bu nedenle, Huntington’ın demokratikleşme dalgalarına değindikten sonra bu dalgalara paralel gelişim gösteren farklı anayasacılık dalgalarını ortaya koyma yolunu benimsiyoruz.

Huntington demokratikleşme sürecini, kendi içerisinde ters dalgalara sahip olabilen üç dalgaya ayırmaktadır. *Birinci dalga*, 1826-1926 yıllarını kapsamaktadır. İlk ve uzun olan birinci dalga,

¹³⁹³ Özbudun, *Demokrasiye Geçiş Sürecinde Anayasa Yapımı*, s. 49, 51.

¹³⁹⁴ Andrea Bonime-Blanc, *Spain’s Transition to Democracy: The Politics of Constitution Making*, Boulder ve London, Westview Press, 1987, s. 13.

¹³⁹⁵ Özbudun, *Demokrasiye Geçiş Sürecinde Anayasa Yapımı*, s. 19.

¹³⁹⁶ Özbudun, s. 51.

¹³⁹⁷ Özbudun, s. 77.

¹³⁹⁸ Özbudun, s. 94.

¹³⁹⁹ Samuel P. Huntington, *The Third Wave, Democratization in the Late Twentieth Century*, Norman ve London, University of Oklahoma Press, 1991, s. 124-163.

¹⁴⁰⁰ Özbudun, *Demokrasiye Geçiş Sürecinde Anayasa Yapımı*, s. 20.

¹⁴⁰¹ Kathleen A. Laughlin et al., “Is It Time to Jump Ship? Historians Rethink the Waves Metaphor” *Feminist Formations*, Cilt 22, Sayı 1, 2010, s. 76.

¹⁴⁰² Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 71.

1820'li yıllarda, ABD'de, erkek nüfusunun büyük bir bölümüne oy hakkının tanınmasıyla başlamış ve yüz yıllık süreçte 29 demokratik yönetimin meydana gelmesini sağlamıştır. Ancak 1922'de, İtalya'da, Mussolini'nin iktidara gelmesi, 1942'ye kadar sürecek olan ters bir dalganın habercisi olmuş, bu süreçte demokratik ülke sayısı 12'ye düşmüştür. *İkinci dalga*, 1942-1962 yıllarını kapsamaktadır. İkinci dalga, İkinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru başlayarak 36 ülkenin demokratik yönetime sahip olmasıyla 1962'de zirveye ulaşmıştır. Ancak 1960'da başlayan ikinci ters dalga 1975'e kadar demokratik yönetim sayısını 30'a düşürmüştür. *Üçüncü dalga*, 1970'li yılların ortalarında, Güney Avrupa'nın üç otoriter yönetimi olan İspanya, Portekiz ve Yunanistan'ın demokrasiye geçişleriyle başlamıştır. 1974 -1990 yılları arasında, en az 30 ülke demokrasiye geçiş yapmış ve dünyadaki demokratik yönetimlerin sayısı iki kat artmıştır. SSCB iktidarının zayıflaması Doğu Avrupa'da demokratikleşmenin yolunu açmıştır¹⁴⁰³. Üçüncü dalga, demokratikleşmenin ilk dalgası olmadığı gibi son dalgası da olmayabilir¹⁴⁰⁴. Huntington, demokratikleşme dalgalarını ele aldığı çalışmalarını, 1992'de yayınladığı için Soğuk Savaş sonrası dönemi, doğrudan, demokratikleşme bağlamında değerlendirmemiştir. Bu nedenle daha geniş kapsamlı ve detaylı bir sınıflamaya ihtiyaç olduğu aşikardır. Literatürde bu ihtiyaca cevap veren girişimler olmuştur.

Seva Gunitsky, demokratikleşme sürecini, anayasacılık dalgalarını da içeren bir taksimatla 13 dalgaya ayırmıştır. *Birinci dalga olan "Atlantik Dalga"*, 1776-1798 yılları arasında, Kuzey Amerika ile İsviçre (1792), Fransa (1789), Polonya (1791), İrlanda (1798) olmak üzere Avrupa'nın bazı kısımlarında; *ikinci dalga olan "Latin Amerika Bağımsızlık Savaşları"*, 1809-1824 yılları arasında Latin Amerika'da; *üçüncü dalga olan "Birinci Anayasal Dalga"*, 1820-1821 yılları arasında İspanya (1820), Portekiz (1820), Sicilya (1820), Napoli (1821), Sardunya (1820), Piedmont (1821) ve Yunanistan (1821) olmak üzere Güney Avrupa'da; *dördüncü dalga olan "Romantik-Milliyetçi Dalga"*, 1830-1831 yılları arasında, Fransa (1830), Polonya (1830), İsviçre (1830), İtalya'nın bazı kısımları (1831) ve Belçika (1831) olmak üzere Orta ve Batı Avrupa'da; *beşinci dalga olan "Uluslar Baharı"*, 1848'de, Fransa ve Almanya'nın bazı kısımları, Fransa, Belçika, Hollanda, İsveç ve İsviçre olmak üzere Orta ve Batı Avrupa'da; *altıncı dalga olan "İkinci Anayasal Dalga"*, 1905-1912 yılları arasında Rus İmparatorluğu tahakkümündeki Finlandiya, Polonya, Estonya, Letonya ile İran (1906), Osmanlı İmparatorluğu (1908), Portekiz (1910) ve Çin (1912) olmak üzere bölgesel olarak sınırlamayan bir genişlikte; *yedinci dalga olan "Birinci Dünya Savaşı Sonrası Dalga"*, 1919-1922 yılları arasında Rusya, Avusturya, Çekoslovakya, Yugoslavya, Bulgaristan, Almaya, Finlandiya, Letonya, Estonya, Litvanya, Polonya, Yunanistan, Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan, Britanya, Belçika, İsveç, İtalya, Portekiz, Romanya ve İspanya olmak üzere Doğu ve Orta Avrupa'da; *sekizinci dalga olan "İkinci Dünya Savaşı Sonrası Dalga"*, 1914-1950 yılları arasında Japonya, Latin Amerika ile Fransa, Almanya, İtalya, Avusturya, Lüksemburg, Belçika, Danimarka, Norveç ve Finlandiya olmak üzere Batı Avrupa'da; *dokuzuncu dalga olan "Afrika Sömürgeciliğinin Sonlanması Dalgası"*, 1956-

¹⁴⁰³ Samuel P. Huntington, "Democracy's Third Wave", *Journal of Democracy*, Cilt 2, Sayı 2, 1991, s. 12-34.

¹⁴⁰⁴ Özbudun, *Demokrasiye Geçiş Sürecinde Anayasa Yapımı*, s. 9.

1968 yılları arasında Sahra Altı Afrika'da; *onuncu dalga olan "Modernleşme Dalgası (Üçüncü Dalga)"* 1974-1988 yılları arasında Latin Amerika, Asya ile Yunanistan (1974), Portekiz ((1974) ve İspanya (1975) olmak üzere Güney Avrupa'da; *on birinci dalga olan "Sovyet Sonrası Dalga"*, 1989-1994 yılları arasında Afrika, Polonya, Macaristan, Doğu Almanya, Çekoslovakya, Bulgaristan ve Romanya (1989) ile eski Sovyet Cumhuriyetleri (1989-1991) olmak üzere Doğu Avrupa ve Sovyet hükümrânlığı altında olan bazı bölgelerde; *on ikinci dalga olan "Renk Devrimleri"*, 2000-2007 yılları arasında Hırvatistan ve Sırbistan (2007), Gürcistan (2003), Ukrayna (2004), Kırgızistan (2005), Belarus (2005, 2006), Azerbaycan (2005) ve Ermenistan (2007) olmak üzere Doğu Avrupa ve Eski Sovyet Cumhuriyetleri'nde; *on üçüncü dalga olan "Arap Baharı"*, 2011-2012 yılları arasında Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da gerçekleşmiştir¹⁴⁰⁵.

Demokratikleşme süreci farklı aşama, tarih, içerik ve etkinlik bölgeleriyle sınıflandırılmıştır. Yukarıda, farklılıklarına yer verdiğimiz sınıflama girişimlerinin ortak özelliği; anayasacılık hareketlerini kimi zaman doğrudan kimi zaman dolaylı olarak demokratikleşme sürecine dahil etmeleri ve demokratikleşme sürecinin bir parçası olarak değerlendirmeleridir. Tarihsel serüvene bakıldığında, mutlak monarşiden anayasal monarşiye veya cumhuriyet rejimine geçiş yapan topluluk ve devletlerin, geçiş biçimlerinin, barışçıl veya zora dayanıyor olup olmadığı fark etmeksizin, bir anayasa ortaya koyarak demokratikleşme sürecini tamamladığı görülmektedir. Ortaya konulan anayasalar, ulus ve ulus devletin anayasası olarak milliyetçi bir içeriğe sahip olmuştur. Bir ulusun, kendi ulus devletinin, ulusal yapılanmasını tesis ve tanzim eden anayasasının, milliyetçi içeriğe sahip olmasının, doğal ve beklendik bir husus olduğu söylenebilir. Ancak devletlerin, anayasalarındaki milliyetçi içeriğinin tonu ve düzeyi, milliyetçilik perspektifi ve türü farklılık göstermiştir.

Anayasacılık ve demokratikleşme süreci arasındaki ilişkinin yapısı, hangisinin neden hangisinin sonuç veya hangisinin esas hangisinin tali olduğu yönündeki bir değerlendirmeye net bir cevap verilebilecek kadar aşikâr değildir. Anayasacılık ve demokratikleşme dalgaları, dönüşümlü ve etkileşimli bir modelde birbirlerine neden ve sonuç olmuştur. Demokratikleşme süreçleri, anayasacılığı hazırladığı gibi anayasacılık da demokratikleşme süreçlerini hazırlamış ve pekiştirmiştir. Anayasacılık hareketlerinin demokratikleşme hareketleriyle olan söz konusu ilişki ve bağlantısından sonra anayasacılık hareketlerinin müstakil dalgalarına geçebiliriz.

Anayasacılık hareketlerinin dalga taksimatı, farklı yazarlar tarafından farklı şekilde yapılmaktadır. Anayasacılığın dalga taksimatında; Gözler, dört dalgadan¹⁴⁰⁶; Fendoğlu, beş dalgadan¹⁴⁰⁷; Elster ise yedi dalgadan¹⁴⁰⁸ bahsetmektedir.

¹⁴⁰⁵ Seva Gunitsky, "Democratic Waves in Historical Perspective", *Perspectives on Politics*, Cilt 18 Sayı 3, 2018, 638-639.

¹⁴⁰⁶ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 71-72.

¹⁴⁰⁷ Fendoğlu, *Anayasa Hukuku*, s. 153-154.

¹⁴⁰⁸ Jon Elster, "Forces and Mechanisms in the Constitution-Making Process", *Duke Law Journal*, Cilt 45 Sayı 2, 1995, s. 368-369.

Gözler, anayasacılık hareketlerini dört dalgaya ayırmıştır. “*Birinci anayasacılık dalgası*”, 1787-1925 yılları arasını kapsamaktadır. ABD Anayasası ile başlayıp 1920’li yıllara kadar devam etmiştir. Birinci dalga sürecinde büyük çoğunluğu Avrupa’da olmak üzere pek çok anayasa yapılmıştır. Bunlar; ABD (1787), Fransız (1791), İsveç (1809), İspanyol (1812), Norveç (1814), Belçika (1831), İsviçre (1848), İtalyan (1848), Prusya (1848-1850), Danimarka (1849), Lüksemburg (1849), Arjantin (1854), Yunan (1864), Romen (1866), Osmanlı (1876), Hollanda (1887), Japon (1889), Avustralya (1900), Finlandiya (1919), Almanların Weimar (1919), Avusturya (1920) ve Türk (1921 ve 1924) anayasalarıdır. Birinci anayasacılık dalgası; İtalya, Almanya, Avusturya, İspanya ve Portekiz’de ortaya çıkan otoriter yönetimler nedeniyle 1920 ve 1930’lu yıllarda Avrupa’da sekteye uğramıştır. “*İkinci anayasacılık dalgası*”, 1945-1958 yılları arasını kapsamaktadır. İkinci Dünya Savaşı’nın sonlarına doğru başlayıp 1960’lı yıllara kadar devam etmiştir. 1960’larda sekteye uğramıştır. Avrupa’da, İkinci Dünya Savaşı sonunda Alman ve İtalyan yönetimleri yıkılmıştır. Bu süreçte, Avrupa’da; Avusturya (1945), Fransız (1946), İtalyan (1947), Alman (1949), Yunan (1952) ve Danimarka (1953) anayasaları yapılmıştır. “*Üçüncü anayasacılık dalgası*”, 1974-1978 yılları arasını kapsamaktadır. 1974 yılında Portekiz’deki Salazar yönetiminin sona ermesiyle başlamıştır. Bu süreçte; Yunan (1975), Portekiz (1976) ve İspanyol (1978) anayasaları yapılmıştır. “*Dördüncü anayasacılık dalgası*”, 1990 ve sonrasını kapsamaktadır. 1889-1990 yıllarında SSCB ve Doğu Avrupa’daki sosyalist yönetimler sona ermiş ve yerlerine demokratik yönetimler gelmiştir. Söz konusu demokratik yönetimlerin neredeyse hepsinde anayasalar ihdas edilmiştir. Örnek olarak, Arnavutluk (1991), Bosna-Hersek (1995), Bulgar (1991), Çek (1992), Hırvatistan (1990), Makedonya (1991), Polonya (1997), Romanya (1991), Rus (1993), Slovenya (1991), Slovak (1992), Azerbaycan (1995), Ermenistan (1995), Kazakistan (1995) ve Ukrayna (1996) anayasaları sayılabilir. Macaristan, 1949 yılında yaptığı anayasayı 1989’da büyük ölçüde değiştirmiştir. Diğer taraftan eski sosyalist ülkelerde, 1990’lı yıllarda hız kazanan anayasa hareketlerini, üçüncü dalga anayasa hareketi içindeki olan Yunan, Portekiz ve İspanyol anayasacılık gelişmeleriyle karıştırmamak ve bunları dördüncü dalga içinde isimlendirmek daha isabetlidir¹⁴⁰⁹.

Fendoğlu, anayasacılık hareketlerini beş dalgaya ayırmıştır. “*Birinci anayasa dalgası*”, 1787-1914 yılları arasını kapsamaktadır. 1787 ABD Anayasası ile başlamıştır. Batı’daki ilk anayasa esasen 1720 tarihli İsveç Anayasası’dır. Akabinde, ABD’de 1787’de, Fransa ve Polonya’da 1791’de anayasalar yapılmıştır¹⁴¹⁰. İsveç’te kabul edilen anayasa, izole kalmış bir anayasa olduğundan ilk anayasa olarak 1787 ABD Anayasası kabul edilmektedir. Avrupa’da da ilk anayasa 3 Eylül 1791 tarihli Fransız Anayasası değil, 3 Mayıs 1791 tarihli Polonya Anayasası’dır. Ancak Polonya Anayasası, hiç uygulanamamıştır¹⁴¹¹. “*İkinci anayasa dalgası*”, 1945-1960 yılları arasını kapsamaktadır. “*Üçüncü anayasa dalgası*”, 1974-1990 yılları arasını kapsamaktadır.

¹⁴⁰⁹ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 71-72.

¹⁴¹⁰ Fendoğlu, *Anayasa Hukuku*, s. 153.

¹⁴¹¹ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 69.

“Dördüncü anayasa dalgası”, 1990-2000 yılları arasını kapsamaktadır. *“Beşinci anayasa dalgası”*, 2011 yılında başlamıştır. Tunus’ta 2011 yılında gerçekleşen Yasemin Devrimi; Yemen, Libya ve Mısır’da Arap devrimlerini ortaya çıkarmış ve bu ülkelerde anayasa yapma girişimleri yaşanmıştır. Ancak, 2013’te Arap devrimleri aleyhine karşı devrimler gerçekleşmiştir. Buna rağmen Tunus’ta yeni anayasa yapılabilmektedir¹⁴¹².

Elster, anayasacılık hareketlerini yedi dalgaya ayırmıştır. *“Birinci anayasa yapım dalgası”*, 1780-1791 yılları arasını kapsamaktadır. Bu süreçte; ABD, çeşitli ABD eyaletleri, Polonya ve Fransa’da anayasalar hazırlanmıştır. *“İkinci anayasa yapım dalgası”*, Avrupa’da 1848 devrimlerinin akabinde başlamıştır. Alman ve İtalyanların küçük devletlerinin hepsini sayarsak elliden fazla devlette devrim gerçekleşmiştir. Bu devletlerin pek çoğunda, kısa bir süre sonra karşı devrimcilerin yaptıkları anayasalarla değiştirilecek anayasalar yapılmıştır. *“Üçüncü anayasa yapım dalgası”*, Birinci Dünya Savaşı akabinde ortaya çıkmıştır. Yeni kurulan veya yeniden meydana getirilen Polonya ve Çekoslovakya’da yeni anayasalar yazılmıştır. Savaştan mağlup çıkan Almanlar Weimar Anayasası’nı yürürlüğe koymuştur. *“Dördüncü anayasa yapım dalgası”*, İkinci Dünya Savaşı akabinde ortaya çıkmıştır. Avrupa’da, savaştan mağlup çıkan İtalyan ve Alman ulusları, dış güçlerin vesayeti altında yeni anayasalar hazırlamıştır. *“Beşinci anayasa yapım dalgası”*, İngiliz ve Fransız sömürgeciliğinin zayıflamasının etkisiyle 1940’larda Hindistan ve Pakistan’da başlamakla birlikte gerçek ivmelenmesini 1960’larda gerçekleştirmiştir. Pek çok durumda, anayasalar, eski sömürgeci devletin anayasanın modellenmesiyle yapılmıştır. Örneğin Fildişi Sahili’nde Fransız, Gana ve Nijerya’da İngiliz anayasacılık anlayışı örnek alınmıştır. *“Altıncı anayasa yapım dalgası”*, 1970’lerin ortalarında Güney Avrupa’daki diktatörlüklerin düşüşüyle bağlantılıdır. 1974-1978 yılları arasında Portekiz, Yunanistan ve İspanya’da yeni demokratik anayasalar kabul edilmiştir. *“Yedinci anayasa yapım dalgası”*, 1989’da komünizmin çöküşüyle Doğu ve Orta Avrupa’daki eski komünist ülkelerde yapılan yeni anayasalar bağlantılıdır¹⁴¹³.

Bir şeyi sınıflandırma ve tanımlama girişimleri benzer bir dezavantajı taşımaktadır. Bir şeyin tanımlanması, tanımlanan şeye ait birtakım unsurların kapsam içine alınması birtakım unsurların da kapsam dışı bırakılması anlamına gelmektedir. Esasen, her tanımlama girişimi, bir tür çerçeveleme faaliyetidir. Tanımlama konusuna ait bazı unsurlar, aynı çerçeve içine alırken bazıları çerçeve dışına itilir. Sınıflandırma girişimleri de benzer kaderi paylaşmaktadır. Hiçbir sınıflandırma, mükemmel değildir. Bunun nedeni sınıflandırmalardaki kategorilerin, gerçekte, sınıflandırma girişimlerinde olduğu gibi çok keskin bir biçimde birbirinden ayrıl(a)mamasıdır. Sınıflandırmalardaki kategoriler, bakış açılarına veya küçük ayrıntılara göre başka bir sınıflandırmanın farklı bir kategorisine dahil olabilmektedir. Yukarıda değindiğimiz, anayasacılık dalgalarına ilişkin sınıflandırmalar, benzer bir muhtevayı ortak özellikleri olmakla birlikte farklı şekilde kategorileştirmiştir. Belirttiğimiz gibi sınıflandırmalar mükemmel

¹⁴¹² Fendoğlu, *Anayasa Hukuku*, s. 154.

¹⁴¹³ Elster, “Forces and Mechanisms in the Constitution-Making Process”, s. 368-369.

ol(a)masa da bir sınıflandırmada, sınıflandırılmaya çalışılan konu bağlamında, kategori değişiklikleri kritik dönemlerde gerçekleşiyor ve yüzeysellik ile detaycılık arasında uygun bir denge kuruluyorsa, o sınıflandırmanın makul bir sınıflandırma olduğu söylenebilir. Bu bakış açısıyla yukarıda yer verdiğimiz anayasacılık dalgaları birlikte değerlendirildiğinde, bizce, Elster'in yedi dalga halinde ele aldığı anayasacılık hareketleri sınıflandırması makul bir sınıflamadır. Bunun nedenleri, makul bir sınıflandırmanın kriterleri olarak sunduğumuz, *kritik dönem kriteri ve yüzeysellik ile detaycılık dengesi kriterini* sağlamış olmasıdır.

Elster'in anayasacılık dalgaları sınıflandırması kritik dönem kriterini sağlamaktadır. Bunun nedeni anayasacılık dalgalarını, genel olarak, devletlerin kurulduğu veya yapılanmaya başladığı insanlık tarihinin kritik dönemleriyle paralellik kurarak ele almasıdır. Onun sınıflandırmasında, anayasacılık dalgalarındaki kategori değişiklikleri; ABD'nin kurulması, 1848 devrimleri, Birinci Dünya Savaşı sonrası, İkinci Dünya Savaşı sonrası, sömürgeciliğin zayıflaması, diktatörlüklerin yıkılması ve soğuk savaşın sona ermesi gibi dünya tarihindeki kritik dönemlerde değişiklik göstermiştir. Bu kritik dönemlerin ortak özelliği, yeni devletin kurularak devlet yapılanmasını tesis eden anayasaların ilan edilmesidir. Elster'in anayasacılık dalgaları sınıflandırması, yüzeysellik ile detaycılık dengesi kriterini de sağlamaktadır. Çünkü onun sınıflandırması, ne pek çok şeyi aynı kategoriye yerleştirecek kadar genel ne de ayrıntılarda boğulacak kadar yüzeyseldir. Elster'in anayasacılık dalgaları sınıflandırmasındaki kategori değişikliği aşamaları, daha önceden ortaya koyduğumuz, Avrupa'daki milliyetçiliğin tarihsel gelişim çizgisi aşamalara denk düşmektedir.

Avrupa'daki milliyetçiliği; Vestfalya Anlaşması, Fransız Devrimi, Napolyon Savaşları, Viyana Kongresi, 1830 ve 1848 Devrimleri, Birinci Dünya Savaşı (1914-1918), İki Savaş Arası Dönem (1919-1939), İkinci Dünya Savaşı (1939-1945), Soğuk Savaş Dönemi (1945-1991) ve Soğuk Savaş Sonrası olmak üzere çizgisel bir tarihsel gelişim içinde ele almıştık. Bu gelişim çizgisi, anayasacılık dalgalarına yönelik genel bir ipucu vermektedir. Çünkü bu gelişim çizgisinin aşamalarında yeni devletler kurulmuş, özellikle 1848 devrimleri sonrasındaki aşamalarda anayasa yapım faaliyetleri git gide hız kazanmıştır. Devletlerin yıkılmasında ve yeni devletlerin kurulmasında milliyetçilik başlıca etken olmuştur. Kurulan devletler, farklı uluslara ait devletler olarak ulusal nitelikteki milliyetçi anayasalar hazırlamışlardır. Bu durum, anayasacılığın; dalga ölçütünün yanında ideoloji ölçütüyle de sınıflandırıldığına veya sınıflandırılabileceğine işaret etmektedir.

3.15.2.2. İdeoloji Ölçütüyle Anayasacılık

Anayasacılık hareketlerini dalga ölçütüyle ele alan ve sınıflandıran yaklaşım, daha çok, anayasaların yapılma yoğunluğunun arttığı kritik dönemlere odaklanarak niceliğe dayalı bir sınıflandırma yapmaktadır. Anayasacılık hareketlerini ideoloji ölçütüyle ele alan ve sınıflandıran yaklaşımımız ise anayasaların işlev ve amaç değişikliğine odaklanarak

sınıflandırma yapmaktadır. Bu nedenle ideoloji ölçütüyle yapılan sınıflandırma, bizce, olgusal gerçekliği daha iyi temsil etmekte ve yansıtmaktadır.

İdeolojiler bağlamında; 18. yüzyılda liberal anayasacılık, 20. yüzyılda sosyalist anayasacılık ve 21. yüzyılda ulusal-üstü anayasacılık hareketi başlamıştır¹⁴¹⁴. Biz, bu sınıflandırmaya, yeni bir kategori olarak milliyetçi anayasacılık hareketini dahil ediyor ve öneriyoruz.

3.15.2.2.1. Liberal anayasacılık

Liberal anayasacılık, bireysel hakların sıralanmasını, hak temelli yargısal denetimin varlığını, anayasa değişiklikleri için yükseltilmiş bir eşiği, periyodik demokratik seçimlere ve hukukun üstünlüğüne bağlılığı muhteva eden yazılı bir anayasaya dayanan harekettir. Hukukun üstünlüğüne bağlılık, idari ve yargısal işlevlerin güçlü gruplardan veya liderlerden bağımsız olarak işlemesini ve bunların sınırlamasını sağlamak şeklinde geniş bir kapsam içinde anlaşılmalıdır. Bu bağlamda, liberal anayasacılık, genel olarak, demokrasiyi korumayı ve gücü sınırlamayı hedefleyen bir anayasacılık hareketidir¹⁴¹⁵. Anayasal liberalizm, bireyin özerkliğini ve zorlamaya karşı korunmasını hedefleyen yaklaşıma karşılık gelmektedir. Anayasal liberalizm birbirine sıkıca bağlı iki kavramı birleştirmektedir. Liberaldir, çünkü bireysel özgürlüğü vurgulayan felsefi müktesebattan beslenmektedir. Anayasaldır, çünkü hukukun üstünlüğünü siyasetinin önüne yerleştirmektedir. Liberal Anayasacılık, Batı Avrupa ve ABD’de bireylerin yaşam, mülkiyet, din ve ifade hürriyetini koruma üzerinden gelişim göstermiştir¹⁴¹⁶. Bu nedenle, liberal anayasacılığın özünü, Avrupa ve Kuzey Amerika’nın demokratik çekirdeğinde aramak gerekmektedir¹⁴¹⁷. Kuzey Amerika ve Avrupa’daki düşünsel ve olgusal gelişmeler, liberal anayasacılığın gelişiminde etkili olmuştur.

İlk yazılı anayasalar, on sekizinci yüzyılın sonlarında; Amerika, Polonya ve Fransa’da yapılmıştır. On sekizinci yüzyıla kadar iktidarın statüsünü belirleyen kurallar örf ve âdet kökenliydi. Bu geleneğin öncülüğünü Büyük Britanya yapmıştır. Amerika ve Fransa’da gerçekleşen anayasacılık gelişmeleri, bu gelenekten farklı yaklaşımla, yazılı anayasaları ortaya koyarak modern anayasacılığın doğuşunu sağlamıştır. Amerika ve Fransa’daki anayasacılık gelişmeleri, Aydınlanma düşüncesinden yararlanan ve iktidarın sınırlandırılması gayesinden beslenen liberal özlü bir anayasa hareketini doğurmuştur¹⁴¹⁸.

¹⁴¹⁴ Fendoğlu, *Anayasa Hukuku*, s. 153-154; Kabaoğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri*, s. 6.

¹⁴¹⁵ Huq, Aziz, Tom Ginsburg ve Mila Versteeg, "The Coming Demise of Liberal Constitutionalism?", *University of Chicago Law Review*, Cilt 85 Sayı 2, 2018, s. 239.

¹⁴¹⁶ Fareed Zakaria, *The Future of Freedom, Illiberal Democracy at Home and Abroad*, New Delhi, Wiking, 2003, s. 19-20.

¹⁴¹⁷ Huq, Ginsburg ve Versteeg, "The Coming Demise of Liberal Constitutionalism?", s. 240.

¹⁴¹⁸ Kabaoğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri*, s. 6.

Liberal anayasacılık hareketinin düşünsel temellerinde, Locke ve Montesquieu'nun fikirleri yer almaktadır. Locke hem liberal devletin hem de modern anayasa hukukunun kurucusu sayılabilir¹⁴¹⁹. İlk anayasacılık gelişmeleri ve liberal anayasacılık hareketi, Montesquieu'nun kuvvetler ayrılığı ile Locke'un toplumsal sözleşme, doğal hukuktan kaynaklanan doğal haklar ve direnme hakkı fikirleri üzerine temellenmiştir. Bunlar liberal anayasacılığın düşünsel arka planında yer almaktadır. Olgusal arka planında ise yine Amerika ve Fransa'da, iktidara karşı gerçekleştirilen mücadele ve devrimler yer almaktadır.

ABD'de yazılı anayasacılık, kolonilerin, İngiltere'den ayrılarak federal nitelikte müstakil bir devlet kurmaları, devletler arası ilişkileri ve temel hak ve özgürlükleri yazılı kurallara bağlamalarıyla başlamıştır. ABD'deki koloniler, İngiltere'ye yazılı sözleşmelerle bağlı olduklarından, İngiltere'deki teamüli anayasa anlayışını benimsememiştir. Bu nedenle sarıh ve yazılı bir anayasa meydana getirmişlerdir¹⁴²⁰.

Fransa ve Kıta Avrupa'sında yazılı anayasacılık, Orta Çağ'ın sonlarından itibaren güçlenen burjuvazinin, üstün bir toplumsal güç haline geldikten sonra mutlak monarşi ve feodal düzene son verip siyasi iktidarı elde etmek ve çıkarlarını teminat altına almak arzusuyla başlamıştır. Fransa'da devrimin aktörleri, anayasayı yalnızca devlet örgütlenmesini sağlayan bir belge olmaktan ziyade monarşiyi sınırlandıran bir belge olarak algılamıştır. Bu nedenle devrimin ideolojisinde, anayasa; devlet içindeki iktidarı ve toplum içindeki devlet iktidarını sınırlandırma anlamına gelmiştir. Bu anlam, anayasanın siyasi niteliğini ortaya koymaktadır. İnsan haklarının sağlanmadığı ve kuvvetler ayrılığının kabul görmediği bir toplumda anayasanın olmayacağı yönündeki 1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesinin 16'ncı maddesi, anayasanın siyasi niteliğine gönderme yapmaktadır¹⁴²¹.

ABD ve Fransa'nın öncülük ettiği anayasacılık hareketi, bir taraftan yeni bir devleti kuran araç olarak işlev görürken diğer taraftan mevcut devletlerdeki rejim değişikliğinin göstergesi olmuştur. 16. yüzyılda başlayan ve 19. yüzyıl boyunca yayılım gösteren anayasacılık, 20. yüzyıla kadar tekil bir anayasacılık hareketi olarak varlığını sürdürmüştür. Doğal hukuk düşüncesinden beslenen ve bireysel özgürlüklerin teminatını gaye edinen anayasacılık; anayasanın, diğer her türlü hukuk kuralının üstünde olduğu iddiasını taşımaktadır. Özgürlükleri temel ve üstün bir hukuk belgesinde düzenleyerek güvence altına almayı amaçlayan hareket, liberal anayasacılık hareketidir¹⁴²².

Liberal anayasacılığın, birinci dalga anayasacılık hareketiyle başladığı söylenebilir. Bununla birlikte liberal anayasacılık, farklı anayasa dalgalarının hepsinin nüvelerinde taşınmaktadır. Anayasacılık dalgalarının hemen hemen hepsinde liberal anayasacılık, etkisini az veya çok

¹⁴¹⁹ Fendoğlu, *Anayasa Hukuku*, s. 153.

¹⁴²⁰ Teziç, *Anayasa Hukuku*, s. 161.

¹⁴²¹ Teziç, s. 161.

¹⁴²² Kabaoğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri*, s. 8-9.

göstermiştir. Çünkü liberal anayasacılık, anayasacılığın temel ve çıkış noktalarını ortaya koymuştur. Dolayısıyla bir yerde anayasadan bahsediliyorsa, o anayasada liberal anayasacılığın unsurlarının bulunduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Diğer taraftan, genel manada anayasacılığın, daha spesifik olarak liberal anayasacılığın temel amaçlarının görmezden gelindiği ve anayasacılığın varlık nedeninin saptırıldığı sosyalist anayasacılık hareketinin hüküm sürdüğü şartlarda liberal anayasacılığın unsurlarına rastlamak kolay değildir. Özellikle Soğuk Savaş döneminde, SSCB anayasaları ile SSCB egemenliğindeki ülkelerde yapılan anayasalar liberal nitelikten yoksundur.

3.15.2.2.2. Sosyalist anayasacılık

Sosyalist anayasacılık, fikirsel ve toplumsal temelleri 19. yüzyılda atılan sosyalist ideolojinin uzantısıdır. Sosyalist anayasalar, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde yapılmaya başlanmıştır. Bu noktada SSCB'nin 1924 Anayasası öncü olmuştur. Sosyalist anayasaların, uygulamaya konması, esasen, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Orta ve Doğu Avrupa başta olmak üzere Asya ve Amerika kıtalarında olmuştur. Sosyalist anayasacılık hareketinde, anayasa; üstün bir hukuk normu olmaktan ziyade, toplumu sosyalist ideolojinin hedefleri doğrultusunda biçimlendirme aracı olarak inşa edilmiştir. Felsefi temelleri, hazırlanma biçimi ve uygulanma usulleri karşılaştırıldığında sosyalist anayasacılık ile liberal anayasacılık arasında karşıtlık düzeyinde farklılıklar vardır. Özgürlükten çok eşitlik esas alınmış, sosyalist ve komünist parti adı altında güç temerküzünün gerçekleştirilmesi sağlanmaya çalışılmıştır¹⁴²³. Bizce, sosyalist anayasacılık, liberal anayasacılıktan patolojik bir sapmadır.

Ruffia ve Rozmaryn'e göre liberal dünya görüşünün anayasacılık fikri, anayasanın üstünlüğüne dayanırken, Marksist dünya görüşüne dayanan ülkelerdeki anayasacılık fikrinin bambaşka bir anlamı vardır. Bireylerin devlete karşı korunması, Marksist rejimlerin önemseydiği bir konu değildir. Bu rejimlerde toplum yapısının değiştirilmesi suretiyle bireylerin arzu edildiği ölçüde biçimlendirilmesi amaçlanmaktadır. Bu nedenle, anayasalar, Marksist rejimlerde, yalnızca, toplumun ulaştığı aşamayı ortaya koyan bir belgelerdir. Dolayısıyla, Teziç'e göre Marksist toplumlardaki anayasalar, ancak diğer hukuk metinleri kadar önemli belgelerdir. Yani liberal anayasacılıkta olduğu gibi anayasanın üstünlüğü ilkesinden söz etmek mümkün değildir. Bu farklılık, liberal ve Marksist yönetimlerdeki kanunilik anlayışının farklılığından kaynaklanmaktadır. Liberal toplumlara ait olan ve devletin hukuka ve birtakım evrensel ilkelere bağlı olmasını ifade eden kanunilik ilkesinin sosyalist toplumlardaki anlamı ve anlayışı farklıdır. Birincisi, sosyalist kanunilik anlayışının; yönetenleri hukukla kayıtlama zorunluluğu taşımaması ve hukuku yönetenlerin politikalarına hizmet eden bir araç olarak görmesidir. İkincisi, liberal toplumlarda kanunilik; devlet ve yönetenlerin müdahil olmadığı bir alanken sosyalist toplumlarda devlet ve yönetenlerin iradesine dayanan problemlili bir alandır.

¹⁴²³ Kabaoğlu, s. 9.

Üçüncüsü, sosyalist toplumlarda kanuniliğin yalnızca yönetilenleri bağlamasıdır. Bu toplumlarda hukuk, sosyalist ideale ulaşmak gayesiyle yöneticilerin iradesine göre değişmektedir. Sosyalist kanunilikte, esas olan, sosyalizmin gerçekleşmesidir. Bireylerin hakları ancak bu tür bir kanuniliğin gerektirdiği düzeyde korunmaktadır. Özetle, liberal kanunilik anlayışı “anayasanın üstünlüğüne” sosyalist kanunilik anlayışı ise “anayasanın nispiğine” dayanmaktadır¹⁴²⁴.

Sosyalist devlet anayasaları, sosyalist ideolojinin genel çizgileri doğrultusunda inşa edilmelerine rağmen siyasal iktidarın örgütlenmesi ve özgürlüklere ayrılan alan bakımından türdeş değildir. Devletler bağlamında sosyalist anayasaların türdeş olmayışının yanında devletlerin yürürlüğe koyduğu kendi anayasaları da türdeş değildir. Örneğin SSCB’nin 1924, 1936 ve 1977 yıllarında yürürlüğe koyduğu anayasalar belirli bir değişim çizgisine sahiptir. Benzer durum, Çin Halk Cumhuriyeti ve Yugoslavya Anayasaları için de geçerlidir. Buna rağmen, sosyalist anayasalar, müsterekliği bulunmayan dağınık yapılar değildir. Genel hatlarıyla, sosyalist anayasaların değişim süreci dört aşamaya ayrılabilir. *Birinci aşama*; İkinci Dünya Savaşı öncesidir. Bu aşama, SSCB’nin kendi içindeki anayasal değişimini içermektedir. SSCB, İkinci Dünya Savaşı’na kadar 1924 ve 1936 yıllarında iki anayasa yürürlüğe koymuştur. SSCB, esasen, çok devletli bir yapı olduğu için, bu aşamada, başta Rusya olmak üzere SSCB’ye bağlı cumhuriyetlerdeki anayasal gelişmelerden söz edilmektedir. Ancak, Stalin’in diktatörlüğü göz önüne alındığında, bu aşamada, anayasal farklılaşmadan ziyade, anayasanın sosyalist iktidarı pekiştirmek için bir araç olarak kullanıldığı söylenebilir. *İkinci aşama*, İkinci Dünya Savaşı sonrasıdır. Bu aşamada, farklı nitelikteki Orta ve Doğu Avrupa, Çin ve diğer sosyalist ülke anayasalarının çokluğu söz konusudur. Tek biçimli sosyalist anayasacılık anlayışı aşmaya başlanmıştır. *Üçüncü aşama*, 1980’lerde başlayan sosyalist anayasacılığın dönüşümünün yaşandığı geçiş aşamasıdır. Geçiş aşamasında; reform taraftarı komünist parti üyelerinin iktidara gelmesi, komünist partinin yönetici rolünün anayasadan çıkarılması ve çoğulcu seçimlerin düzenlenmesi iktidarın sosyalist temellerinin tartışılmaya başlanmasını sağlamıştır. Bu tartışmaları; yeni meclisin kurulması, sosyalist olmayan yeni anayasanın hazırlanması ve anayasal kurumların meydana getirilmesi takip etmiştir. Böylece demokrasiyi yerleşik hale getirme dönemine geçilmiştir. Geçiş evresi, SSCB ile Orta ve Doğu Avrupa devletleri için geçerli olan geçiş evresi, sosyalist anayasacılık hareketinin sona ermesini ifade etmektedir. *Dördüncü aşama*, sosyalist yönetime sahip günümüzdeki devletlerin anayasal eğilimlerine ilişkindir¹⁴²⁵. Günümüzde, Çin Halk Cumhuriyeti, Küba ve Kuzey Kore’de sosyalist rejimler egemendir. Çin, 1993’te yaptığı anayasa değişikliğiyle pazar ekonomisine geçiş sürecini başlatmakla birlikte bu durum kurumsal yapıda ciddi bir değişiklik yaratmamıştır¹⁴²⁶.

¹⁴²⁴ Teziç, *Anayasa Hukuku*, s. 165-167.

¹⁴²⁵ Kabaoğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri*, s. 17-18.

¹⁴²⁶ Teziç, *Anayasa Hukuku*, s. 165-167.

20. yüzyılda, dünyada, sosyalist anayasacılık ile liberal anayasacılık hareketi birlikte hüküm sürmüştür. Bu sebeple 20. yüzyıl için “iki anayasa hareketi” tabiri kullanılabilir. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra liberal nitelikli anayasalar, sosyalleşme yönünde bir dönüşüme uğramaya başlamıştır. Bunun göstergesi, liberal anayasalarda; devlete klasik görevlerinin yanında sosyal ve ekonomik sorumlulukların yüklenmesi ile sosyal ve kültürel hakların hak ve özgürlükler listesine eklenmesidir. Liberal anayasaların söz konusu içerik genişlemesine, anayasaya, üstün bir norm olmasının güvencesini sağlayan Anayasa Mahkemelerinin anayasal kurumlar arasına girmesi takip etmiştir. Normatif değer kazanarak sosyalleşen liberal anayasacılık, 20. yüzyılın ikinci yarısına damga vurmuş ve yüzyılı tamamlamıştır. Buna karşılık, sosyal nitelikler kazanan liberal anayasaların sosyal yöndeki ivmesi azalmıştır. Liberal rejimler, 1980’lerde, sosyalist rejimlerle birlikte sosyalist anayasacılık hareketini de çökertmiş ve liberal anayasalardaki sosyal vurgu silikleşmeye başlamıştır. Böylece, iki anayasa hareketi sona ererek tekil bir liberal anayasacılık hareketi baskın hale gelmeye başlamıştır. Sosyalist ideolojinin ürünü olarak 20. yüzyılın ilk yarısında etkin olmaya başlayan sosyalist anayasacılık hareketi, aynı yüzyılın son çeyreğinde karşı bir devrimle sona ermiş, kendi içerisinde dönüşüm geçiren liberal anayasacılık içine dahil olmuştur. Sosyalist anayasalar; iktidarın sosyalist temellerinin sorgulanması, geçiş ve çoğulcu siyasal yönetimi pekiştirme aşamalarından geçerek liberalleşmiştir. 21. yüzyılın başlarındaki görüntü, sosyalist anayasacılığın büyük ölçüde 20. yüzyıl ile sınırlı kaldığıdır¹⁴²⁷.

Sosyalist anayasacılık hareketinin çöküşünün tarihsel kritik evresi, SSCB’nin dağılmasıdır. SSCB’nin dağılmasıyla Soğuk Savaş Dönemi sona ermiştir. Orta ve Doğu Avrupa’da yer alan ve SSCB’nin egemenliği ve tahakkümü altında sosyalist anayasalar yapan devletlerin hepsi, 1990’lı yıllarda ve akabinde bağımsızlıklarını ilan ederek liberal ve milliyetçi unsurlar muhteva eden anayasalar hazırlamışlardır. Bu devletler, ulus devletlerine, oldukça geç sayılabilecek bir zamanda ulaştıkları için anayasalarında milliyetçi unsurları belirgin bir şekilde kullanmışlardır.

3.15.2.2. 3. Milliyetçi anayasacılık

Anayasacılığın, ideoloji ölçütüyle sınıflandırılması, bir anayasanın herhangi bir ideolojiye hizmet ediyor olabileceğini veya en azından bir ideolojinin unsurlarını az veya çok içerebileceğini göstermektedir. Siyaset bilimi ve anayasa hukukunun kesişim kümesinde yer alan egemenlik, otorite, iktidar gibi kavramlarını, anayasa bağlamında ele alan çalışmaların genelinde, liberal anayasacılık veya sosyalist anayasacılık kavramlarına doğrudan rastlamak mümkündür. Ancak milliyetçi anayasacılık kavramına öyle kolay kolay rastlanmamaktadır. Liberal veya sosyalist anayasacılıktan bahsedilirken, milliyetçi anayasacılıktan öyle kolay kolay bahsedilmemesinin, bizce, üç nedeni vardır.

¹⁴²⁷ Kabaoğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri*, s. 9-10.

Birincisi, anayasacılığın esas ve ideal biçiminin liberal anayasacılık olduğu varsayımdır. Bu varsayımı benimseyenler ve içselleştirenler için anayasa ile liberal anayasa arasında herhangi fark yoktur. Anayasa, zaten liberaldir ve liberal temel, anayasaya içkindir. Bu itibarla anayasanın liberal niteliği, bir başka ifadeyle anayasanın siyasi bir ideoloji olan liberalizmle olan ilişkisi, ideolojik bir bağlamda algılanmamaktadır. Bu algılayışın haklı bir gerekçesi vardır. Anayasacılık, çıkış noktasını; doğal hukuk, doğal haklar, kuvvetler ayrılığı, iktidarın sınırlandırılması ve bireysel özgürlüklerin korunması gibi liberal ideolojinin temellendiği ve savunduğu temel konulardan almaktadır. Bu nedenle, liberal anayasacılığın ideolojik niteliği görünmez bir hal almakta ve anayasacılığın çıkış hareketi ve temel hali olarak liberal anayasacılık literatürde sıklıkla dile getirilmektedir. Buna karşın, gerçek şudur ki liberal anayasacılık, bir siyasi ideolojiden temellenen anayasacılık hareketlerinden biridir. Liberal anayasacılığın, ideolojik boyutunun bilinçli veya bilinçsiz olarak görülmediği bir yaklaşımda, anayasacılığın esas ve ideal biçiminin liberal anayasacılık olduğu varsayımı, anayasacılığın milliyetçi taraflarının görmezden gelinmesi sonucunu doğurmaktadır.

İkincisi, liberalizm ile sosyalizmin, siyasi ideoloji yelpazesinin zıt taraflarında yer alması nedeniyle toplum ve siyaset teorilerinin birbirinden oldukça farklı olmasının uzantısı olarak liberal ve sosyalist anayasacılık hareketlerinin karşıt bir mücadele içinde olması, tarihsel süreçte liberal ve sosyalist anayasacılığın aynı zamanda çeşitli devletlerde etkin olması ve nihayetinde liberal anayasacılığın sosyalist anayasacılık karşısında zafer kazanması; liberal anayasacılık ve sosyalist anayasacılık hareketlerini öne çıkararak anayasalardaki milliyetçiliğin geri plana itilmesine veya görünür olmamasına neden olmuştur. Dolayısıyla milliyetçi anayasacılık, anayasa teori ve tartışmalarının temel konusu ol(a)mamıştır.

Üçüncüsü, anayasacılık hareketlerinin sınıflandırması ister dalga ölçütüyle ister ideoloji ölçütüyle yapılsın, milliyetçiliğin, anayasacılık hareketlerinin hemen hemen hepsinde az veya çok yer alarak anayasalarda istikrarlı bir biçimde yer almasının, milliyetçiliğin, anayasacılık gelişmelerinde kritik veya sıçrama noktası olarak görülmemesine neden olmasından kaynaklı olarak öne çık(a)(rıl)mamasıdır. Ancak, milliyetçilik, liberal anayasacılıkla benzer bir kaderle, sosyalist anayasacılık hareketinde çok sınırlı olmak üzere bütün anayasacılık hareketlerinin muhtevasında ve bu hareketlere dayanılarak yapılan anayasalarda var olmuştur. Bu nedenle, milliyetçi anayasacılık hareketinin varlığını kabul etmek, yadsımamak ve anayasanın genel teorisinde konu etmek gerekmektedir.

Yeni anayasa yapmanın ardındaki temel motivasyon, anayasacılığı teşvik etme arzusudur. Bununla birlikte, anayasa yapmanın başka motivasyonları da vardır. Koruma ve refah vaat eden NATO veya AB gibi örgütlere üye olarak kabul edilme veya onlar tarafından tanınma, anayasacılık konusunda idealist olmayanların pragmatik motivasyonlarından biridir. Anayasa yapımcıların daha önemli bir motivasyonu ise ulusal bir kimliğin kodlanması ve tanınması yönündeki istektir. Tarihsel ve kültürel kimlikleriyle oldukça gurur duyan veya etnik kökenleri nedeniyle zorluklara maruz bırakılmış etnik grup veya uluslar, kolektif bir birim olarak ulusal

birliklerini sağlamaya çalışmakta ve uluslararası onay ve koruma elde etme gayesini taşımaktadır. Bu etnik grup ve uluslar; kendilerine fayda sağladığını düşündükleri ve derinden inandıkları hususlara dair ulusal, dini veya ideolojik değerleri muhafaza etmek istemektedir. Bu yolla, “kendi anayasalarını milliyetçiliğin hizmetine sokma” gayreti içinde olmaktadır¹⁴²⁸. İşte bu gayret, milliyetçi anayasacılık hareketine bir nefer olarak milliyetçi bir anayasa meydana getirmektedir.

Anayasa ile milliyetçilik arasındaki kuvvetli bağı, Hindistan Başkan Yardımcısı Jagdeep Dhankhar, “Anayasamız hakkında ne kadar çok şey öğrenirsek, milliyetçiliğe o kadar çok yaklaşacağız” sözleriyle vurgulamıştır¹⁴²⁹. Anayasa ve milliyetçilik birbirini tamamlayan iki unsur olabileceği gibi birbirinin aleyhine çalışan iki unsur da olabilir. Bir başka ifadeyle anayasacılık, bir toplumdaki milliyetçi eğilimleri koruma ve sürdürme aracı olarak kullanılabileceği gibi devre dışı bırakma ve onunla mücadele etme aracı olarak da kullanılabilir. Pek çok anayasa, resmi dil ve din gibi ulusal kimliğin unsurlarını korumaya çalışmaktadır. Bununla birlikte, bireysel ve azınlık hakları milliyetçi eğilimlerce tehdit edildiğinde, anayasal ilkeler, milliyetçi kanattan, uzlaşıcı veya geleneksel milliyetçi uygulamaların bütünüyle terkedilmesini talep etmektedir. Bir anayasanın milliyetçiliği koruma veya devre dışı bırakma konularında ne kadar ileri gidebileceği hususu bir denge meselesidir. Anayasa yapıcılar, bu dengeyi yakalamak için çeşitli yöntemlere başvurmaktadır. Anayasa ile milliyetçilik arasında denge kurulamadığında ve bunlar çatıştığında, iki seçenekle karşılaşmaktadır. Ya anayasacılık milliyetçiliği devre dışı bırakacak ya da anayasacılık bütünüyle milliyetçiliğin hükümlerine girip anayasa olmaktan çıkacaktır. Bu nedenle, demokrasiyi içtenlikle getirmeye çalışan anayasa yapıcıları, milliyetçiliğin, anayasacılığın arka koltuğunda oturması gerektiğini düşünmektedir. Demokratiklik kisvesi altında biçimsel bir anayasa yaparak devletlerarası arenada onay almaya çalışan milliyetçi anayasa yapıcıların anlayışına göre anayasacılık, milliyetçiliğin arka koltuğunda oturmalıdır. Bununla birlikte, tüm milliyetçi anayasa yapıcıları, başkalarına maliyeti ne olursa olsun kendi menfaatlerini takip eden bozuk niyetli yabancı düşmanı değildir. Milliyetçilik, İkinci Dünya Savaşı ve sonrasındaki etnik çatışmalar nedeniyle itibar kaybetmiş olsa da milliyetçiliğin unsurlarından olan ulusal kimliği korumak gibi pek çok iyi niyetli sebep bulunmaktadır. Günümüzde, pek çok kişi küreselleşmeyi, benimsediği yaşam biçimine tehdit olarak görmektedir. Bu nedenle bir ulus, kendi değerlerini, mutlaka başka toplulukların zararına olmaksızın korumaya meyilli olabilmektedir. Söz konusu meyil, ulusal kimliği anayasada tanımlamak ve bu yolla korumak için milliyetçi anayasa yapıcılarının daha

¹⁴²⁸ David M. Kirkham, “Constitutionalism as Protector or Disrupter of Nationalism: A Selected Central, Eastern European and Eurasian Review”, *Connections*, Cilt 3 Sayı 4, 2004, s. 43-44.

¹⁴²⁹ Jagdeep Dhankhar, “Learn more about Constitution, move towards nationalism: VP Jagdeep Dhankhar” <https://www.hindustantimes.com/india-news/learn-more-about-constitution-move-towards-nationalism-vp-jagdeep-dhankhar-101740275529267.html> (Erişim Tarihi: 1 Haziran 2025).

fazla gayret göstermelerini sağlamaktadır. Bu gayret, anayasanın başlangıç hükümlerinden normatif metindeki bağlayıcı hükümlere kadar sirayet etmektedir¹⁴³⁰.

3.15.2.2.4. Ulusal-üstü anayasacılık?

Ulusal-üstü anayasacılık, şimdilik Avrupa merkezlidir¹⁴³¹ ve 21. yüzyılın ürünüdür¹⁴³². Avrupa ve Amerika kıtası, hak ve özgürlükler bağlamında ulusal-üstü anayasacılığın öncüsü olmuştur. Bu kıtalarda, kıta ölçeğinde işleyen ulusal-üstü mekanizmalar, temel hak ve özgürlüklerin korunmasına katkı sağlamaktadır. 1949'da kurulan Avrupa Konseyi bünyesinde hazırlanan Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi 1953'te yürürlüğe girmiştir. Akabinde, 1959'da Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kurularak süreç içerisinde dünyanın en büyük insan hakları mahkemesi olmuştur. İnsan haklarına ilişkin benzer ulusal-üstü mekanizmalara Amerika ve Afrika kıtalarında da rastlanmaktadır. İnsan haklarının uluslararası bir düzeyde ele alınmasını, anayasa bakımından, açık veya örtülü ve dolaylı şekilde ulusal-üstü düzeyde bir gelişme olarak görmek mümkündür. Siyasi anlamda, ulusal-üstü anayasacılığın en uygun örneği Avrupa Birliği Anayasa Antlaşması'dır¹⁴³³.

Anayasa, 18. yüzyıldan itibaren tüm kavram ve kuramlarıyla devlet merkezli olarak ele alınmıştır. Çünkü 18. yüzyıldan itibaren siyasal iktidar devlet biçiminde kurumsallaşmıştır. Devleti anayasa öncesine dayandıran görüş ile devletin anayasa ile varlık kazandığını öne süren görüşe göre ancak bir devlet, anayasaya sahip olabilmektedir. Bununla birlikte, süreç içerisinde, Birleşmiş Milletler örgütünden başlayarak uluslararası örgütlerin kurucu antlaşmalarına da anayasa niteliği atfedilmeye başlanmıştır. Avrupa'da, daha sonra Avrupa Birliği'ne evrilecek olan Avrupa Kömür Çelik Topluluğu'nun kurulmasıyla ulusüstülük ve anayasa kavramları birlikte kullanılmaya başlanmıştır. Kuruculuk, iktidarı sınırlandırma, yönlendirme, bütünleştirme, birleştirme ve istikrarı sağlama gibi anayasanın siyasal işlevleri devlet bağlamı dışından düşünüldüğünde AB Anayasa Taslağı ve kurucu antlaşmalarının da benzer işlevleri üstlendiği söylenebilir. AB Anayasası, Avrupa'nın bütünleşmesi bağlamında düşünülmektedir. Ancak Avrupa bütünleşmesinden anayasa tartışmaları, anayasanın tek bir devletle olan zorunlu bağını sorgulamaktadır. Devlet ile yazılı anayasa kavramlarının zorunlu birlikteliğini savunan görüşün temel kaygısı kuramsal olmaktan ziyade politiktir. Bu kaygılar, üye devletlerin devlet niteliğini kaybederek AB'nin yekpare bir devlete dönüşmesidir. Söz konusu kaygı, anayasa ile ulus ve/veya halk arasında güçlü bir bağ kuran görüşlerin de temel kaygısıdır. AB Anayasa Taslağı'na sıcak bakan taraflara göre bu Taslak'taki ağır basan görüş; yoğunlaşan sorunlar karşısında sürekli genişleyen devamlı büyüyen AB'yi işleyen bir kurumsal yapıya kavuşturmak,

¹⁴³⁰ Kirkham, "Constitutionalism as Protector or Disrupter of Nationalism", s. 43-44.

¹⁴³¹ Kabaoğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri*, s. 10.

¹⁴³² Fendoğlu, *Anayasa Hukuku*, s. 153-154.

¹⁴³³ Kabaoğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri*, s. 101-12.

birlik organlarının hak ve özgürlükler bağlamındaki sınırlarını açıkça tespit etmek ve meşruluk problemine hukuki araçlarla yeni çözümler bulmaktır. Temel bir norm olan Taslak, uzun dönemde, bütünleşmenin devamlılığını teminat altına almaya çalışmaktadır. Bütün bu işlevler; meşrulaştırma, iktidarı sınırlama ve devletleşme nitelikleri olmaksızın anayasanın bütünleştirme işlevlerine karşılık gelmektedir¹⁴³⁴. İşte bu noktada, AB Anayasa Taslağı'na anayasa niteliği bağlamında şüpheyile yaklaşmak gerekmektedir. Çünkü anayasanın temel işlevleri; meşrulaştırmak, siyasal iktidarı sınırlamak ve devlet örgütlenmesinin kurallarını tespit etmektir. Bu niteliklerden yoksun bir AB Anayasa Taslağı gerçek bir anayasa niteliğinden uzaktır. Biz, anayasa kavramını, devletlerin kendi devletli hallerini ortaya koyan bir belge oldukları kabulünden hareket ederek devlet, anayasa ve ulus kavramlarının güçlü bağlarının olduğunu ve anayasanın bu güçlü bağı temin ve devam ettirdiği düşüncesini benimsiyoruz.

Avrupa Birliği Anayasası'ndan söz etmek; bir anayasanın, devlet ve devletleşme olmadan, varlık kazanabildiğinden bahsetmektedir¹⁴³⁵. Avrupa Birliği'ne özgü anayasacılık bakış açısı, etkileşimli ve uyumlu bir birlikteliği yaratma arzusu üzerine kuruludur. Bu nedenle, Anayasalar Birliği fikri savunulmaktadır. Bu fikir; AB Anayasası'nın üye devletlerin anayasalarının da içinde olduğu bir anayasa birliğinin parçası olduğudur. Buna göre, AB Anayasası ile ulusal anayasalar farklı olgusal ve kültürel temellere dayansa da anayasalar birliğinin birbirini tamamlayan unsurlarıdır¹⁴³⁶. Anayasalar birliği içinde; ulusal anayasalar Avrupalılılaşırken, AB de anayasallaşmaktadır¹⁴³⁷. Anayasalar Birliği anlayışı üzerinden kurulacak Avrupa düzeninde, ulusal anayasalar ile AB Anayasası etkileşim ağı oluşturmaktadır. Bunun anlamı, topluluk hukuku ile ulusal hukuk arasında, hiyerarşisinin değil, heterarşinin olduğudur. Yani topluluk hukuku ile ulusal hukuk arasında altlık üstlük ilişkisi yerine eşgüdüm içindeki eş sıralı bir ilişki vardır. Böylece, ulusal anayasalar ile AB Anayasası, çok merkezli bir yapı meydana getirmektedir¹⁴³⁸. Çok merkezlilik, topluluk hukukunun ulusal hukuklar karşısındaki özerkliğine hem de ulusal hukukun topluluk hukuku karşısındaki özerkliğine dayanmaktadır¹⁴³⁹. Bununla birlikte AB Anayasa Taslağı, siyasal denetim ve alt yetkilendirme konularındaki problemlere çözüm getirememiştir¹⁴⁴⁰. AB Anayasa Taslağı sadece bu konulardaki problemlere çözüm getirememekle kalmamıştır. Örneğin hem ulusal anayasanın hem de AB Anayasası'nın birbirlerine karşı nasıl özerk olacağı sorusunun ve sorununun cevabını ve çözümünü sunmak çok zordur. Egemenlik, iktidarın sınırları, yetki alanları, devlet organlarının yükümlülükleri, vatandaşların hak ve özgürlükleri, bunların kanuni ve bölgesel sınırları gibi konularda Avrupa gibi insan kaynağı bağlamında oldukça heterojen bir kıta veya

¹⁴³⁴ Oder, *Avrupa Birliği'nde Anayasa ve Anayasacılık*, s. 507-510.

¹⁴³⁵ Oder, s. 188.

¹⁴³⁶ Oder, s. 196-197.

¹⁴³⁷ Oder, s. 206.

¹⁴³⁸ Oder, s. 211-212.

¹⁴³⁹ Oder, s. 214.

¹⁴⁴⁰ Oder, s. 512.

bölgede, birbiriyle uyumlu bir etkileşim içinde olan düzenin hem ulusal hem de topluluk anayasasıyla birlikte nasıl sağlanacağı konusu pek çok soruyu ve sorunu akla getirmektedir. Bu soru ve sorunların nedeni, ulusların temel çıkış noktası olduğu bir bağlamda anayasa ve devlet bağını zayıflatmak ve/veya koparmaktır. Bu nedenle ulusal-üstü anayasacılık fikrinin, şu an için, düşünsel bir tartışmadan ibaret olduğunu ve olgusal bir karşılığının bulunmadığını söylemek yanlış olmayacaktır. Zaten bu ve benzeri pek çok problem nedeniyle AB Anayasası adı altında hukuken yürürlükte ve geçerli bir anayasa ihdas edilebilmiş değildir.

Ulusal-üstü anayasacılık konusunun bağlamını; yalnızca, AB Anayasası gibi bir anayasa tartışması değil, aynı zamanda uluslararası örgütlerin karar ve sözleşmeleri de oluşturmaktadır. Gözler, uluslararası hukuk kurallarının iç hukuk kurallarından üstün olup olmadığı konusunu “uluslararası hukuk normlarının anayasaüstülüğü sorunu”¹⁴⁴¹ başlığı altında tartışmaktadır. Bizce, bu tartışma, ulusal-üstü anayasacılık konusuna dairdir.

Bazı yazarlara göre iç hukuk normları, uluslararası hukuk normlarından hiyerarşik olarak daha aşağıdadır. Tali kurucu iktidarın kabul ettiği anayasa, uluslararası hukuk normlarına uygun olmak mecburiyetindedir. İç hukuk normlarının uluslararası hukuk normlarından daha aşağıda olmasının anlamı; uluslararası hukuk normlarının yalnızca sıradan kanunlardan değil, anayasal kanunlardan da üstün olduğudur. Buna “uluslararası hukukun iç hukuka üstünlüğü ilkesi” denilmektedir. Söz konusu ilke; uluslararası öğreti, sözleşme ve yargı kararlarıyla da tasdik edilmektedir. Uluslararası hukuk normlarının, ulusal anayasa normlarından üstün olduğu iddiası, söz konusu ilkenin uzantısıdır. Ancak uluslararası hukuk normlarının üstünlüğü, yalnızca uluslararası hukuk bakımından geçerlidir. Yani, eğer bir anayasa, uluslararası hukuk normlarından herhangi birine aykırı ise bu anayasa uluslararası hukuk bakımından aykırı ve geçersizdir. Bunun yaptırımı, uluslararası hukuka aykırı olan ulusal anayasa normunun uluslararası yargı organı tarafından iptal edilmesi değildir. Bunun yüklediği külfet, söz konusu aykırı normun, devlet tarafından, uluslararası yargı organının önünde, uluslararası hukukun devlete yüklediği ödevlerden kaçınmak için kullanılamamasıdır. Özetle, uluslararası hukukun üstünlüğü ilkesi, uluslararası hukuk kurallarına aykırı olan iç hukuk normlarının geçerliliği üzerinde herhangi bir etkiye sahip değildir. İç hukuk bakımından geçerli olmakla birlikte uluslararası hukuka aykırı olan normlar, uluslararası düzeyde ileri sürülemez de iç hukuk bağlamında varlığını korumakta ve geçerliliğini sürdürmektedir. Bu durum bir normun, iç geçerliliği ile dış geçerliliği arasındaki tutarsızlığı göstermektedir. Bir anayasa normu, uluslararası hukuk normlarına aykırı diye iç hukukta resen geçersiz hale gelmez. Bu nedenle, ulusal bir anayasa normu ile uluslararası bir hukuk normu arasındaki hiyerarşiden bahsedilemez¹⁴⁴².

Olgusal düzeyden bir örnek olarak AB Anayasası Taslağı’nın hayata geçirilememesi ile düşünsel düzeyden bir örnek olarak uluslararası hukuk normlarının ulusal anayasa normlarından üstün

¹⁴⁴¹ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 76.

¹⁴⁴² Gözler, s. 76-78.

olamaması durumları ve bu durumların ortaya koyduğu sorun ve tartışmalar; ulusal-üstü bir anayasacılık hareketinin, en azından şimdilik, olgusal karşılığının bulunmadığını ve ulusal-üstü anayasacılık hareketinin fikirsel tartışma boyutunda kaldığını göstermektedir. Çünkü ulusal-üstü anayasacılık hareketi ve bu harekete dair düşünsel tartışmalar, hareketin ismine de yansıdığı üzere ulusu ve ulusal olanı aşmaya çalışmaktadır. Ulus devletlerin, ulusal düzenini inşa eden anayasaların, ulus ve devlet boyutunun aşılması veya görmezden gelinmesi, o şeyi anayasa yapmaktan çıkarmaktadır. Ulusal-üstü anayasacılık hareketinin, anayasa adı altında ortaya koyduğu belge veya yapıya anayasa demek doğru değildir. Bizce böyle bir belgeye yeni bir ad aramak da isabetsizdir. Çünkü sözleşme, uluslararası anlaşma ve sair isimlerle ortaya konulan bu tür belgeler; devletler ve uluslar arasında, yüzyıllardır yapılmaktadır. Bu tür belgelerin, uluslararası örgütlerin veya birliklerin sınırlarını zorlayarak, bunlara, anayasa demek veya bunları, anayasası bulunan bir bütünlük olarak değerlendirmek, bizce, zorlama bir yaklaşımdır. Dolayısıyla ulusal-üstü anayasacılığın, şu an için, olgusal düzeyde, hukuken geçerli olan dört başı mamur ve hatta sorunlu bir karşılığını dahi bulmak mümkün değildir.

3.16. Milliyetçi Bir Araç Olarak Anayasa

Modern devletin en önemli unsurunun anayasa olduğu yönündeki genelleme, anayasanın, iki önemli işlevin aracı olmasıyla bağlantılıdır. Bunlar, siyasi sürecin rasyonelleşmesi ve siyasi bütünleşmedir. Yazılı bir anayasa, yargının rasyonelleşmesinden doğmuştur. Modern hukuk disiplininin itici gücü olan rasyonelleştirme, sosyal ilişkileri, birtakım ilkelere başlayarak tımdengelim yöntemiyle sistematik hale getirme çabası içindedir. Söz konusu çaba, 19. yüzyılda, Avrupa'da, dağınık halde bulunan hukuk normlarının bir araya getirilerek yazıya dökülmesine de katkı sağlamıştır. Kamu hukuku alanında, anayasa, söz konusu çabaların sonucu olarak hukukun rasyonelleşmesi sürecinin bir parçası olmuştur. Anayasacılık ve kodifikasyon, türdeş bir tarihi ve siyasi sürecin ifadesidir. Her ikisi de sosyal ilişkilerin rasyonelleşmesi ve bunların birtakım genel ilkelere tabi kılınmasına hizmet etmiştir ve etmektedir. Nihayetinde, belirsizlikten uzak ve önceden bilinebilir hukuk düzeni, anayasa sayesinde tesis edilmiştir. Bununla birlikte, tarihsel deneyim, anayasanın hem aracı hem de ifadesi olduğu siyasi modernleşme sürecinin, yalnızca ulusal bir devlet örgütlenmesi içinde gerçekleşebildiğini göstermektedir. Esasen, anayasa, sadece rasyonelleştirmekle kalmayıp tarihi bir topluluğun politik varlığını rasyonelleştirmek suretiyle topluluğun siyasi bütünleşmesini sağlamaktadır. Bunun anlamı, devletin; bireyler, kolektif varlıklar ve toplumsal sınıflar gibi çoğul unsurların, tek bir bütünlüğe doğru yönlendirildiği sürekli ve önemli bir akış içinde var olduğu ve evrildiğidir. Devlet, ulusal bir varlıkla bütünleşmeyi sağlamaktadır. Anayasa, devletin en önemli unsurlarının hukuki düzenlemesidir. Bir başka ifadeyle, anayasa, devletin bütünleşme sürecidir. Anayasa, ulusal devlet olmanın ve toplumsal kimliğin simgesi olarak, halkın duygularına ilham kaynağı olmalıdır. Yürürlükteki bir anayasa, benzetme yerindeyse, ulus ve/veya halktan biri tarafından, kendi derisi gibi hissedilmeli ve protez gibi

varlığına yabancı bir parça olarak görülmemelidir. Eğer bir anayasanın, bütünleştirme işlevini, tam olarak yerine getirebilmesi isteniyorsa, anayasa, bütünleşme aracı olarak kullanıldığı topluluğun gerçek var oluşu dikkate alınarak inşa edilmelidir. Yapılan anayasa; zaman, mekân, ulusal nitelikler ve duygulanımlar gibi topluluğun kendine özgü değişkenlerine duyarlı değilse ve soyutsa, bütünleştirme işlevini yerine getiremeyecektir. Bir anayasanın iki seçeneğinden biri; topluluğun kolektif yaşamının ifadesi olması ve topluluğun köklerindeki bağlılıkları inşa etmesidir. İkinci seçenek ise bunlardan yoksun oluşudur. Nihayetinde, anayasa, diğerlerinden farklı ve müstakil bir ülke olma bilincinin sonucudur¹⁴⁴³. Bunun uzantısı olarak, anayasa, muhteva ettiği ulus, etnisite, ulusal kimlik, vatandaşlık ve ulusal sembollerle ulus olma bilincinin ifadesidir. Ancak, burada, anayasa, ulus olma bilincinin zorunlu bir sonucu değildir. Anayasaların uluslar yarattığı bir düzende, uluslar da anayasaları yaratmaktadır. Anayasaların ulusları yarattığı bir düzende anayasanın milliyetçi bir araç olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Anayasa, milliyetçiliğe hizmet eden bir mekanizma olarak işlev görmektedir.

Devletin kurucu belgesi olan anayasalar, belirli bir felsefe ve ideolojiye sahiptir. Anayasaların, daha çok, başlangıç hükümlerinde görünür olan söz konusu felsefe ve ideoloji, anayasanın muhtevasına bilinçli olarak yerleştirilmiştir. Anayasa yapıcıları, benimsedikleri felsefe ve ideoloji için anayasaları ve özellikle başlangıç hükümlerini resmi bir bildiri gibi kullanmaktadır. Böylece, devletin felsefe ve ideolojisi; diğer devlet, kurum ve kişilere resmi bir yolla deklare edilmektedir. Bu ideoloji; kimi zaman liberalizm, kimi zaman sosyalizm/marksizm, kimi zaman milliyetçilik, kimi zaman muhafazakarlık kimi zamansa feminizm veya ekolojizm ideolojisi olabilmektedir. Bu nedenlerle, anayasaların birtakım felsefe ve ideolojiyi merkeze alınarak dizayn edildiği inkâr edilemez bir olgu olarak karşımızda durmaktadır. Çünkü, anayasalar, son tahlilde, politik bir varlık olan insanın ürünü olan, onun akıl ve düşününden varlık kazanan belgelerdir¹⁴⁴⁴.

Anayasalar hukuki ve siyasi bir yüze sahiptir. Anayasaların siyasi yüzünde, halkın değerleri ve hâkim düşüncenin ilkeleri vardır. Siyasi ideolojiler, kendilerine özgü usul, amaç ve ilkeler aracılığıyla etkin oldukları toplumların sosyal, siyasal ve ekonomik düzenini biçimlendirmektedir. Bu noktayla bağlantılı olarak, kaynağını, toplumun sosyal, siyasal ve ekonomik koşullarından alan anayasaların siyasal ideolojilerden bağımsız olması beklenen bir durum değildir. Gerçek şu ki anayasalar, bir tür ideolojik deklarasyondur. Toplumda baskın konuma gelen ideolojiler, kendine özgür değerleri yaşatmak ve hâkim konumunu teminat altına almak için kendi perspektifini anayasal hükümler aracılığıyla normatifleştirmeye çalışmaktadır. Bu itibarla, anayasalar, siyasi ideolojilere hukuki bir zemin sunmaktadır¹⁴⁴⁵.

¹⁴⁴³ Minon, "Demokrasiye Geçiş ve Anayasal Tercihler", s. 34-37.

¹⁴⁴⁴ Mevlüt Göl, "Anayasa Başlangıçlarında Anayasanın Felsefesi ve İdeolojisi" in Saim Üye, Nadire Özdemir, Zeynep İspir, Funda Kaya, Elif Çağla Yıldız (Ed.), *HfSA Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi 28. Kitap*, İstanbul, İstanbul Barosu Yayınları, 2019, s. 197, 215.

¹⁴⁴⁵ Rıdvan Remzi Çabuk, *Anayasalarda Siyasal İdeolojiler* (Yüksek Lisans Tezi), Konya, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015 (<https://tez.yok.gov.tr>, Tez No: 422436), s. 127.

Milliyetçilik, anayasalara, ulus ve ulusal kimlik üzerinden yansımaktadır. Ulusal kimlik vurgusunda, ulusun üyesi olan bireyleri bir arada tutarak bütünlüklü bir yapı altında yaşamalarını sağlayan ulus devletin ayrı bir önemi vardır. Milliyetçi referanslar içeren anayasa hükümlerinde, ulus devlet vurgulanmakta ve kutsanmaktadır. Bu kapsamda, bir halkın tarihini, kahramanlıklarını, kültürünü, dilini, manevi değerlerini, ulusa üye olma halini yücelten veya bunları vurgulayan anayasa hükümlerinin milliyetçi ideolojinin ürünü olduğu söylenebilir¹⁴⁴⁶.

Anayasalar, herhangi bir etnisite merkezli olmasa bile milliyetçi nitelik taşımaktadır. Çünkü anayasalar, ulus devleti meydana getiren unsurları ortaya koyarken bir ulus yaratmayı, bir ulusa varlık kazandırmayı ve ulusun üyelerini birleştirmeyi amaçlamaktadır. Belirli bir ulusal kimliği korumayı veya desteklemeyi amaçlayan çoğu anayasa, başlangıç hükümlerine güçlü bir milliyetçi dil yerleştirmektedir¹⁴⁴⁷. Pek çok parçanın uyumlu birlikteliğinden oluşan toplumun bütünü, anayasalar aracılığıyla resmileştirilmektedir¹⁴⁴⁸. Resmileştirilen toplum bütünüyle kastedilen şey, kolektif bir birim olan ulustur.

Anayasalar, siyasi ideolojilerin aracı haline getirilebilmektedir. Konuya ilişkin yapılan araştırmalardan birinde, Ortadoğu ülkeleri ve özel olarak Arap ülkelerinde anayasa ve kanunların yapılmasında din ve milliyetçiliğin iki önemli unsur olduğu¹⁴⁴⁹; başka bir araştırmada Makedonya Cumhuriyeti, Özbekistan, Polonya ve Rusya devletlerinin anayasalarına odaklanılmış ve anayasaların, farklı düzeylerde de olsa milliyetçi anayasalar olduğu ortaya konuşmuştur¹⁴⁵⁰.

Schmitt, anayasanın muhtelif anlamlarından bahsetmiştir. Anayasaya geniş çerçeveden bakıldığında ve kavramın genel anlamından hareket edildiğinde, her şeyin anayasaya dahil olduğu ve düşünülebilecek her şeyin bir anayasasının olabileceği söylenebilir. Bu yaklaşım, anayasanın belirli bir unsurdan veya kavramdan türetilmesine imkân vermeyen geniş kapsamlı bir yorumdur. Anayasa, esasen uygun bir yaklaşım olarak dar çerçeveden bakıldığında, anayasa ile devletin zorunlu bir bağ kurduğu, anayasanın kendisinin devletin anayasası olduğu ve halkın siyasi birliğine karşılık geldiği söylenebilir. Buna göre anayasa, siyasi birliğin ve düzenin sağlanmış halidir¹⁴⁵¹. Schmitt'in anayasa kavramını; zaten devletin anayasası olarak kabul etmesi ulus devleti, siyasi birlik anlamında kullanması ise ulusu hatırlatmaktadır. Bu yaklaşım doğrultusunda, ulus ve ulus devletlerle olan kuvvetli bağ, anayasanın milliyetçi içeriğinin gerekçelerini oluşturmaktadır.

¹⁴⁴⁶ Çabuk, *Anayasalarda Siyasal İdeolojiler*, s. 114.

¹⁴⁴⁷ Kirkham, "Constitutionalism as Protector or Disrupter of Nationalism: A Selected Central, Eastern European and Eurasian Review" s. 45.

¹⁴⁴⁸ Roy C. Macridis, *Contemporary Political Ideologies: Movements and Regimes*, New York, Harper Collins Publishers, 1992, s. 83.

¹⁴⁴⁹ Mahmoud Tofan, "The Historical Role of Religion and Nationalism in the Consitutions and Laws of Syria, Lebanon and Tunisia" *International Journal of Law*, Cilt 9 Sayı 4, 2023, s. 36.

¹⁴⁵⁰ Kirkham, "Constitutionalism as Protector or Disrupter of Nationalism", s. 51-52.

¹⁴⁵¹ Carl Schmitt, *Constitutional Theory*, Çev. Jeffrey Seitzer, Durham ve London, Duke University Press, 2008, s. 59.

Schmitt, dört farklı anayasa tipinden söz etmiştir. Bunlar; mutlak, görelî, pozitif ve ideal anayasadır. *Mutlak anayasa*, ilk anlamıyla, her türlü siyasi birlikte mevcut olan somut bir varoluş şeklidir. Anayasa, kolektif siyasi birliğin ve toplumsal düzenin koşuludur. Birlik ve toplumsal düzen devletin olmazsa olmaz bir parçasıdır. Başka bir ifadeyle, anayasa, devletin bir parçası olan ve siyasi varlığından ayrılmayan özel bir yönetim biçimidir. Anayasa devletle türdeş veya devletin kendisidir. Anayasalar, siyasi birliğin ortaya çıkış sürecinin temel ilkelerinden biridir. Devlet ve dolayısıyla anayasa, durağan bir şey değil; oluşmanın ve değişimin etkin olduğu bir oluşum sürecinin unsurudur. Mutlak anayasa, ikinci anlamıyla, normların normudur¹⁴⁵².

Görelî anayasa, bireysel normların meydana getirdiği bir çoğulluktur¹⁴⁵³. Schmitt, görelî anayasa kavramını, anayasa ile anayasa hükümleri arasındaki farkı ortaya koymak için kullanmıştır. Görelî anayasa, siyasi birlik anlamında değildir. Görelî anayasa, pür biçimsel ölçüte indirgenen ve normlarının çoğulluğunu ifade eden anayasa hükümleri veya metnidir. Bu bakış açısına göre anayasanın temel norm olma özelliği kaybolmuştur. Çünkü anayasa hükümleri arasında içerik açısından herhangi bir fark kalmamıştır. Buna karşın, Weimar Anayasası'nın; devletin yönetim biçimini cumhuriyet olarak tesis eden hükmü ile memurların kendilerini ilgilendiren dokümanları inceleme hakkını düzenleyen hükmü eş değer değildir. Schmitt, görelî anayasa üzerinden, ulusun siyasi kararlarını, anayasa ile anayasa hükümleri ayrımıyla ortaya koymak istemiştir¹⁴⁵⁴. Schmitt'e göre mutlak anayasa ve görelî anayasa karşıtlığından mutlak anayasadan yana tavır almak gerekmektedir. Bir anayasanın, topluluğun siyasi var oluşuyla ilgili merkezi hükümleri ile bunlar dışındaki çevresel hükümleri arasında ayırım yapılmalıdır. Anayasanın, siyasi bir özü vardır ve bu öz, topluluğun var oluşu için belirleyici olan siyasi bir karardır. Anayasalar, öncelikli olarak, ulusun birliğini ifade etmekte ve onun çekirdeğini oluşturmaktadır. Bunun anlamı, anayasanın; liberal ideolojinin iddia ettiği gibi iktidarı sınırlandırmayı hedefleyen normlar sistemi olmadığı, kolektif bir özneyi meydana getiren temel ilke olduğudur. Anayasa, öz itibarıyla sınırlama ilkesinden ziyade, form ilkesidir¹⁴⁵⁵. Anayasanın bir tür form ilkesi oluşu; biçimlendirme ve inşa etme rolünü hatırlatmaktadır. Anayasalar ulusun birliğini ifade etmekle kalmayıp bu birliğin yaratılma işinin asıl faalidir. Bu yönüyle, anayasalar; milliyetçi ideolojinin, ülkesel sınırlar içine sızmış ideolojik araç ve ajanları olarak nitelendirilebilir.

Pozitif anayasa, siyasal birliğin tipi ve şekli hakkında, bütüncül bir karardır. Bu nedenle, anayasayı, bireysel anayasa normlara ayırmak, ayrılan normlar çoğulluğunu birtakım kriterlere veya değiştirilme usullerine göre tanımlamak doğru bir yaklaşım değildir. Çünkü anayasa,

¹⁴⁵² Schmitt, s. 59-62.

¹⁴⁵³ Schmitt, s. 66.

¹⁴⁵⁴ Ece Göztepe, "Bir Klasik Eser Olarak Schmitt'in 'Anayasa Öğretisi'", *İstanbul Hukuk Mecmuası*, Cilt 73, Sayı 1, 2015, s. 140.

¹⁴⁵⁵ Ali Emre Zeybekoğlu, *Carl Schmitt'in 20. Yüzyıl Devlet ve Siyaset Kuramına Katkısı* (Doktora Tezi), İstanbul, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009 (<https://tez.yok.gov.tr>, Tez No: 263004), s. 145-146.

parçalı değil, bütüncül bir karardır. Pozitif anayasa, anayasayı yapan gücün eyleminden kaynaklanmaktadır. Anayasalar, ayrı norm kümelerinden oluşmamaktadır. Bunun yerine, tek bir bütüncül kararla, kendine özgü var oluş biçimine sahip siyasal birliğin bütünü belirlenmektedir. Siyasal birliğin, ilk olarak, anayasanın yapılması sırasında ortaya çıkmasına gerek yoktur. Anayasa yapma eylemi, mevcudiyeti varsayılan siyasal birliğin de biçimini ve türünü oluşturabilmektedir. Eylemde bulunma ve anayasa inşa etme iradesine sahip bir özne, anayasa yapım sürecinin bir bileşenidir. Böyle bir anayasa, siyasal birliğin kendisi için ulaştığı ve anayasa inşa etme gücünün taşıyıcısı aracılığıyla kendisini sağladığı bilinçli bir karardır. Pozitif anayasalar, kendisini inşa eden öznenin mevcut siyasal iradesi sayesinde geçerliliğini korumaktadır. Her anayasa, kendinden önce gelen bir siyasal karara ihtiyaç duymaktadır. Dolayısıyla anayasa, siyasal bir karardır. Bu karar demokrasilerde halkın, monarşilerde monarkın kararıdır¹⁴⁵⁶.

İdeal anayasa, burjuva sınıfının mutlak monarşiyle mücadelesi sürecinde oluşan ve genellenerek anayasa kavramıyla özdeşleştirilen bir anayasa tipidir. İdeal anayasa, genellikle, burjuvazinin özgürlük taleplerinin yerine getirilmesi ve burjuvaziye belirleyici bir siyasal etki alanı sağlanmasıyla bağlantılı olarak ele alınmıştır. Modern anayasaların tarihsel gelişimine, belirli bir çerçevedeki ideal kavramı öyle bir yerleşmiştir ki burjuvazinin özgürlüklerine cevap veren ve bu özgürlükleri garanti altına anayasalar ideal anayasa olarak ifade edilmiştir¹⁴⁵⁷. Söz konusu ideal algısı, bu anayasaların, bir siyasal ideoloji olan liberalizmin aracı olduğu gerçeğini görünmez kılmıştır.

Schmitt, Fransız Devrim'i sırasında, Sieyès'in, anayasa yapma yetkisinin öznesi olarak halkın, daha doğrusu ulusun teorisini geliştirdiğini ifade etmektedir. Bu teoriye göre ulus, anayasa yapma yetkisini haiz bir öznedir. Ulus ve halk kavramları türdeş kavramlar olarak ele alınmaktadır. Ancak Schmitt'e göre halk ve ulus arasında bir fark vardır. Ulus, siyasal varlığının bilincine varmış ve siyasal açıdan aktif hale gelmiş bir birliği ifade ederken; halk, birtakım etnik veya kültürel açıdan birbirine bağlı olmakla birlikte mutlaka siyasal bir bağla birlikte yaşamayan insan topluluğunu ifade etmektedir¹⁴⁵⁸. Bununla birlikte Schmitt, ağırlıklı olarak halk kavramını kullanmıştır. Bunun nedeni, ulus kavramının daha çok Fransız Devrimi'nin kavramlarından biri olarak kabul edilirken; Almandaki halk kavramının, siyasal anlamının yanında, etnik ve kültürel boyutu da olan bir kavram olarak kabul edilmesidir¹⁴⁵⁹. Ancak günümüzde, anayasalar bağlamında, ulus ve halk kavramlarının kullanımındaki anlam farklılığını azalmış ve hatta sona ermiş olduğu, halk ve ulus kavramlarının birbiri yerine kullanıldığı görülmektedir. Bunun başka bir görünümü de ulusal egemenlik ile halk egemenliği kavramları arasındaki anlam farklılığının silikleşmesi şeklindedir.

¹⁴⁵⁶ Schmitt, *Constitutional Theory*, s. 75-77.

¹⁴⁵⁷ Schmitt, s. 89-90.

¹⁴⁵⁸ Schmitt, s. 126-127.

¹⁴⁵⁹ Göztepe, "Bir Klasik Eser Olarak Schmitt'in 'Anayasa Öğretisi'", s. 144-145.

Anayasanın devletle olan zorunlu bir bağla ele alınması, halkın siyasi birliğine karşılık geldiğinin savunulması ve siyasal birliğin tipi ve şekli hakkındaki bütüncül bir karar olduğunun altının çizilmesi, Schmitt'in anayasa yaklaşımının milliyetçi perspektifle uyum içinde olduğunu göstermektedir. Bu bakış açısına göre anayasa ile ulus devlet anayasası aynı şeyi ifade eden kavramlardır. Ayrıca, anayasa, ulus gibi bir siyasi birliğin bütüncül bir kararıdır. Söz konusu bütüncül kararın, özgül ve özgün olduğu iddiasında olan ulusun, birliği doğrultusunda işleyeceği, kendini yaratan özne olan ulus tarafından zaten ulusal birliğin devamı gayesiyle inşa edildiği söylenebilir. Bu yönüyle anayasalar, milliyetçi bir araçtır. Siyasal birlik olarak ulusun, birliğine veya bütünlüğüne hizmet etmesi amacıyla ulusun kendisi veya temsilcileri tarafından dizayn edilmiştir. Çünkü anayasa ulus devletin anayasası, daha net bir ifadeyle anayasa zaten ulus devlet anayasasının kendisidir. Buradan anayasa ile ulus devlet anayasasının aynı şey olduğu sonucu çıkmaktadır.

Ulus tarafından ulus için yapılan anayasalar, siyasi iktidarın kendi ulusuna yönelik tavrının nasıl olacağı noktasında belirleyici olmaktadır. Söz konusu belirleyicilik, milliyetçilik ile anayasalar arasındaki zorunlu bağı doğurmaktadır. Siyasi örgütlenme şekli olarak ortaya çıkan ulus ve bireylerin uluslarına yönelik hisleri, uzun zamandır, insan hayatından daha önemli görülmektedir. İnsanlar, uluslarının ve uluslarına atfettikleri değerlerin, ulusal bir simge olan anayasalarında tanınmasını arzu etmektedir. Anayasaların, insanları, hangi ölçüte göre tanıyacağı veya tanınması gerektiği sorusu, kesin bir doğru cevabı olmayan ve tarihteki milliyetçi ayaklanmaların odak noktası olan bir sorudur. Burada iki yoldan bahsedilebilir. Ya yeni yapılan anayasa, toplumun kendisini birebir yansıtacak biçimde hazırlanacak ya da en baştan yaratılacak bir toplum için anayasa bir araç olarak kullanılacaktır¹⁴⁶⁰. İşte, bizim çalışmamızın da odak noktası, milliyetçi bir araç olarak milliyetçiliğin Avrupa'daki anayasa boyutudur.

¹⁴⁶⁰ Deniz Polat, *Milliyetçilik ve Anayasalar* (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011 (<https://tez.yok.gov.tr>, Tez No: 303008), s. 1-2

4. BÖLÜM

YÖNTEM

4.1. Bilme Arzusunun Kısa Serüveni

İnsana mündemiç olan bilme arzusu, onu harekete geçiren ve davranışlarına yön veren temel etkenlerden biridir. “Bütün insanlar doğal olarak bilmek isterler. Duyumların verdiği zevk, bunun bir kanıtıdır”¹⁴⁶¹. Bizim çalışmamız da insanın bu temel güdüsü olan bilme arzusundan kaynaklanmıştır. İnsanlık tarihinin son iki yüzyılına damgasını vuran, modern devlete ulus devlet niteliği kazandıran, insanlığın müstakil kolektif birimler olarak ulus biçimiyle örgütlenmesini sağlayan milliyetçiliğin, devletli haldeki ulusal düzeni tesis ve inşa eden anayasalardaki yer alma durumunu bilme arzumuz bizi bu çalışmayı/araştırmayı yapmaya güdülemiştir. Sosyal bilimlerdeki bir araştırmada mutlak bir nesnelliğin mümkün ol(a)madığını kabul etmekle birlikte, çalışmamız, milliyetçi bir öznenin milliyetçiliğin anayasalara içkinliğini ispat etme veya gösterme saikinin eşlik ettiği bir milliyetçiliği yüceltme isteğiyle veya anti-milliyetçi bir öznenin milliyetçiliğin deyim yerindeyse gereksizliğini veya tehlikesini ortaya koyma saikinin eşlik ettiği bir milliyetçiliği yerme isteğiyle yapılmayıp, yalnızca, seçilen Avrupa devletleri anayasalarında milliyetçiliğin genel durumunu bilme arzusuyla yapılmıştır.

İnsanlar, bilme arzularını çeşitli yollarla gidermektedir. Bunlar; duysal deneyim, görüş birliği, uzman görüşü, mantık ve bilimsel yöntemdir¹⁴⁶². Bilimsel yöntem, bilimlerin kullandıkları müşterek betimleme ve açıklama yollarını kapsayan, düşünsel ve eylemsel bir süreçtir¹⁴⁶³. Bilimsel yöntemin aşamaları; bir güçlüğün fark edilmesi veya bir ihtiyacın duyulması, güçlüğün veya ihtiyacın probleme dönüştürülmesi, çözümün ortaya konulması, çeşitli yollarla ulaşılabilecek verilerin, yani doğrulayıcıların belirlenmesi, hipotezlerin test edilmesi/verilerin toplanarak sonuçlarının çıkarılması ve raporlaştırmadır¹⁴⁶⁴. Bu aşamalar, bir güçlüğü ve problemi ifade etmekte ve bunlarla başlamakta ise de bilimsel araştırmanın mutlaka bir sorundan başlayarak bu aşamaları rutin bir şekilde takip etmesi gerekmez. Ortada bir problem olmasına gerek olmaksızın, bir araştırmacı, mevcut bir durum veya sonuçtan yola çıkarak merak duygusuyla bir konuda, araştırma gerçekleştirilebilir¹⁴⁶⁵. Bizim çalışmamız da benzer bir motivasyonla

¹⁴⁶¹ Aristoteles, *Metafizik*, Çev. Ahmet Arslan, İstanbul: Sosyal Yayınları, 2012, s. 75.

¹⁴⁶² Jack R. Frankel ve Norman E. Wallen, *How to Design and Evaluate Research in Education*, New York, McGraw-Hill International Edition, 1990, s. 4-7.

¹⁴⁶³ Şener Büyüköztürk vd., *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Ankara, Pegem Akademi, 2014, s. 7.

¹⁴⁶⁴ Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık, 2012, s. 14; Suat Cebeci, *Bilimsel Araştırma ve Yazma Teknikleri*, İstanbul, Alfa, 2018, s. 31-32.

¹⁴⁶⁵ Frankel ve Norman, *How to Design and Evaluate Research in Education*, s. 7.

gerçekleştirilmiştir. Milliyetçilik, çözülmesi gereken bir problem olarak görülmemiş, milliyetçiliğin anayasal boyutu merak konusu olmuştur.

Bilimsel yöntem, işlevlerine ve bir bilimin ulaştığı belirli gelişme aşamasına bağlı olarak karmaşıklık dereceleri bakımından farklılık gösteren bir dizi yöntemi kapsamaktadır¹⁴⁶⁶. Bu husus, bilimsel yöntemin tekdüze olmadığına, farklılık gösterebileceğine, iddialarının, aşamalarının, hedeflerinin, kabullerinin ve usullerinin farklı olabileceğine işaret etmektedir. Söz gelimi, yukarıda kısaca ifade edilen ve bilimsel araştırmanın aşamalarını; sorunun fark edilmesi, problemin tanımlanması, hipotezlerin belirlenmesi, verilerin toplanması ve hipotezlerin test edilmesi şeklinde ortaya koyan yaklaşım, bilime pozitivist paradigma içinde bakan perspektifin genellemesidir. Bu noktada, bilime, bilimsel yönetime farklı pencereden bakan ve bunların anlam, değer ve usullerini farklı algılayan farklı paradigmalara değinerek çalışmamızın hangi paradigmaya daha çok dayandığını ortaya koymak gerekmektedir.

Paradigma; “değerler dizisi”¹⁴⁶⁷, “belirli bir alanda çalışan bilim adamlarının paylaştığı ortak değerler ve anlayışlar dizisi ... Aynı söz dizimsel bağlam içinde birbirinin yerini alabilecek olan ve güçlü bir karşıtlık bağlantısı kuran öğelerin oluşturduğu bütün”¹⁴⁶⁸ olarak tanımlanmaktadır. Thomas Kuhn, bilimsel ilerlemenin nasıl gerçekleştiğini ortaya koyarken paradigma kavramı üzerinde önemle durmuştur. Kuhn, bilimsel gelişmenin yapısını sorgularken, ilk olarak, bilimin ilerlemesinin, biriken bilgi usulüyle olmayabileceği şüphesiyle tartışmaya başlamıştır¹⁴⁶⁹. O, bilimsel ilerlemenin evrimsel değil, devrimsel olduğunu ifade etmiş ve bilimsel ilerlemeyi olağan bilim öncesi dönem, olağan bilim, paradigma, bunalımlar, bunalımlara gösterilen tepkiler, bilimsel devrim gibi aşamalar ve kavramlar üzerinden ele almıştır¹⁴⁷⁰. Kuhn, olağan bilim ile çok yakından ilişkili olduğunu söylediği paradigma kavramının, iki önemli niteliği taşıyan bilimsel gelişmeye denk geldiğinin altını çizmiştir. Bunlardan ilki, yeni bilimsel ilerlemenin rakip bilimsel faaliyetleri mevcut bağlamından kopararak yeni bir tarza büründürecek kadar yenilikçi ve biricik olmasıdır. İkincisi ise bilimsel ilerlemenin müstakbel gelişmelere açık olmasıdır¹⁴⁷¹. Ona göre bilim faaliyetlerindeki yeni arayışlar gündeme geldiğinde, mevcut gelenekte değişiklikler yaşandığında ve geleneği yıkacak durumlar meydana geldiğinde olağan bilim kendi ekseninden saparak bilimsel gelişmenin basamaklarında devrim meydana gelmektedir. Bu durum devrim öncesi olağan bilim kurallarının değişmesi sonucunu doğurmaktadır.¹⁴⁷². Yani bilimsel ilerleme devrimlerle

¹⁴⁶⁶ Louis Cohen, Lawrence Manion ve Keith Morrison, *Research Methods in Education*, Londra ve New York, Rutledge, 2007, s. 16.

¹⁴⁶⁷ TDK, *Güncel Türkçe Sözlük*, “Paradigma” Maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>) (Erişim Tarihi: 6 Haziran 2025).

¹⁴⁶⁸ TDK, *Yabancı Sözlere Karşılıklar Kılavuzu*, “Paradigma” Maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>) (Erişim Tarihi: 6 Haziran 2025).

¹⁴⁶⁹ Thomas S. Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, Çev. Nilüfer Kuyaş, İstanbul, Kırmızı Yayınları, 2019, s. 72.

¹⁴⁷⁰ Kuhn, s. 72.

¹⁴⁷¹ Kuhn, s. 81-82.

¹⁴⁷² Kuhn, s. 77-78.

kesintili bir biçimde meydana gelmektedir. Kuhn'un ortaya koyduğu paradigma, belirli dönemlerde hüküm süren, bilimsel gelişmeleri öncesi ve sonrasıyla etkileyen düzenleyici bir sistemdir.

Kuhn'un yaklaşımında, herhangi bir bilimsel gelişmede rol oynayan ilk paradigmanın o alanda faaliyet gösteren çalışmacıların ulaşabileceği deney ve gözlemleri sorunsuz bir şekilde açıklayabildiği kabul edilmektedir. Böylelikle o paradigmayla ilgili olarak ilerideki bilimsel gelişmelerde kullanılacak kavram setlerinin, uzmanlaşmış becerilerin ve tekniklerin üretilmesine olanak sağlanmaktadır. Bu uzmanlaşmış alan, o alanda çalışan bilim insanlarının bakış açısını daraltarak paradigma değişikliklerine karşı bir direniş potansiyeli oluşturmaktadır¹⁴⁷³. Kuhn bir paradigmanın ancak yerini alabilecek rakip bir paradigma tarafından yıkılmasıyla geçersiz olacağını ifade etmektedir¹⁴⁷⁴. Bir bilim alanında eski paradigmanın yıkılarak yeni paradigmanın hakimiyet kurması bilimsel devrimi ifade etmektedir¹⁴⁷⁵. Tüm bunlara dayanarak iki paradigmanın aynı anda güçlü bir etkiyle bilimsel faaliyetlere yön vermesi mümkün gözükmemektedir. Çünkü paradigmalar, tam da paradigma kavramına ve geleneğine uygun olarak birbirini dışlayan, reddeden ve yalnızca kendi bakış açısını doğru gören bir yaklaşım içindedir. Dolayısıyla tarihsel süreçte farklı dönemlerde farklı paradigmalar düşünce dünyasında baskın hale geçmiştir. Paradigma değişiklikleriyle bilimsel araştırma alanları, yöntemleri ve teknikleri değişmiştir. Pozitivist/akılcı paradigma ile pozitivism ötesi/anti-pozitivist/yorumlamacı paradigmalar farklı bakış açılarıyla pek çok yönden ayrılmıştır. Bizim çalışmamızın, söz konusu paradigmalardan herhangi birisini bütünüyle dışlamamakla birlikte daha çok pozitivism ötesi/anti-pozitivist/yorumlamacı paradigma içinden bir çalışma olduğu söylenebilir. Niçin ve hangi yönleriyle daha çok yorumlamacı paradigma içinden bir çalışma olduğunu ortaya koymadan önce pozitivist ve yorumlamacı paradigmaların tarihsel gelişimine ve temel ilkelerine kısaca değinmek gerekmektedir.

Pozitivist paradigmanın yükselişini, Rönesans ve Reform hareketleriyle birlikte başlayıp on yedinci yüzyıl ve on sekizinci yüzyıl Aydınlanma dönemiyle zirve yapan aklın yetkinliğine yönelik güçlü inanç üzerinden okumak mümkündür¹⁴⁷⁶. Akla dayanan pozitivist paradigma, insan ile araştırılan nesne arasında kesin bir ayrıma giderek bir özne olarak insanın dış dünyadaki nesnel gerçekliğe ulaşmasını amaçlamaktadır. Pozitivism, olgusal olarak test edilebilir bilgiye odaklanmakta ve test ettiği olguları açıklarken genellemeler yapmayı hedeflemektedir¹⁴⁷⁷. Olgusal olarak sınınamayan metafizik gibi bilgiler pozitivism'e göre değersizdir. Pozitivist bakış açısına göre doğa ile sosyal bilimler birbirinden ayrı değildir.

¹⁴⁷³ Kuhn, s. 148.

¹⁴⁷⁴ Kuhn, s. 165.

¹⁴⁷⁵ Kuhn, s. 181.

¹⁴⁷⁶ Ali Yıldırım ve Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara, Seçkin Yayıncılık, 2016, s. 25.

¹⁴⁷⁷ Levent Köker, *İki Farklı Siyaset, Bilgi Teorisi- Siyaset Bilimi İlişkileri Açısından Pozitivism ve Eleştirel Teori*, Ankara, Dipnot Yayınları, 2008, s. 22-23.

Toplum da doğa gibi dışarıda var olan ve incelenecek nesnel bir gerçeklik olduğundan, doğa ile toplum bilimlerinin ulaşmaya çalıştığı nesnel gerçekliğin niteliğinde herhangi bir farklılık söz konusu değildir. Dolayısıyla doğa ve sosyal bilimlerinde aynı metodolojik ilkeler ve yöntemler geçerlidir¹⁴⁷⁸. Pozitivist paradigmanın yedi temel niteliğinden söz edilebilir. Birincisi, gerçekliğin basit olduğudur. Buna göre evren sıradan, etkileşimsiz, kendine özgü parçaların toplamıdır. İkincisi, düzenin ilkesinin hiyerarşi olduğudur. Buna göre sistemler, basitten karmaşığa doğru hiyerarşik bir kademelenme içinde sıralanmaktadır. Üçüncüsü, evrenin mekanik olduğudur. Buna göre evren, mekanik bir nesne gibi çalışmakta, enerjisi sona erece kadar belirli bir düzende varlığını sürdürmektedir. Dördüncüsü, geleceğin nasıl ve ne yönde şekilleneceğinin belirli olduğudur. Buna göre evren mekanik bir nesne gibi belirli bir düzende işliyorsa, onun geleceğini, önceden kestirebilmek mümkündür. Beşincisi, evrende doğrusal nedensellik olduğudur. Buna göre bir şeyin nedeninin bilinmesi, sonucunun bilinmesini sağlamaktadır. Altıncısı, değişimin nicel ve birikim şeklinde olduğudur. Buna göre sistemler, birikim yoluyla gelişmekte değişimler sisteme yeni boyutlar eklemektedir. Yedincisi, nesnelliğin zorunlu olduğudur. Buna göre bilimsel araştırma sürecinde, gözlemci ile gözlenen kesin sınırlarla birbirinden ayrılmıştır¹⁴⁷⁹.

20. yüzyılın başlarından itibaren pozitivist paradigma zayıflama eğilimi göstermiş ve anti-pozitivist bir yaklaşım olarak yorumsamacı paradigma ortaya çıkmaya başlamıştır. Yorumsamacı paradigma pozitivist paradigmanın aksine nesnel bir gerçekliğin var olmadığını dile getirerek gerçek ve doğru bilginin insanlar tarafından inşa edildiğini savunmuştur. Pozitivizmin iddia ettiği gibi tek bir doğru ve gerçek yoktur. Doğa ve toplum bilimlerinin yöntem ve amaçları birbirinden farklıdır. Onlara göre sosyal olgular, genellemelere varmak amacıyla olguların incelenmesi yoluyla değil, olguların kendilerine özgü şartlarının incelenmesiyle anlaşılabilir¹⁴⁸⁰. Yorumsamacı paradigmanın yedi temel niteliğinden söz edilebilir. Birincisi, gerçekliğin karmaşık olduğudur. Buna göre sistemlerin kendilerine özgü nitelikler geliştirdiği bir düzende değişkenlik, karşılıklı etkileşim ve çeşitlilik olguların temel niteliğidir. İkincisi, düzenin ilkesinin heterarşi olduğudur. Buna göre sistemler, önceden kestirilemeyen bir biçimde karşılıklı sınırlılık, etkileşim ve hareketlerle belirlenen bir düzen içinde işlemektedir. Üçüncüsü, evrenin holografik olduğudur. Buna göre evren, mekanik bir nesne gibi işlememektedir. Sistemin her parçası birbiriyle bağlantılıdır ve her parça bütünün bilgisini taşımaktadır. Dördüncüsü, geleceğin nasıl ve ne yönde şekilleneceğinin belirsiz olduğudur. Buna göre evrenin geleceğine ilişkin olasılıkları tahmin edebilmekle birlikte, bunu, önceden kestirebilmek mümkün değildir. Beşincisi, evrende doğrusal nedensellik yerine karşılıklı nedenselliğin olduğudur. Buna göre bir şey, bir şeyin nedeni olabildiği gibi nedeni olduğu şeyin sonucu da olabilir. Yani doğrusal nedensellik içinde bağımsız birimler olarak

¹⁴⁷⁸ Köker, *İki Farklı Siyaset*, s. 30-31.

¹⁴⁷⁹ Yıldırım ve Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, s. 32; Peter Schwartz ve James Ogilvy, *The Emergent Paradigm: Changing Patterns of Thought and Belief*, California, SRI International, 1979, s. 11-15.

¹⁴⁸⁰ Yıldırım ve Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, s. 30.

neden ve sonuç yerine, birbirinin nedeni ve sonucu olabilen birimler vardır. Altıncısı, değişimin nitel ve sıçramalı olduğu, bir başka ifadeyle morfogenetik olduğudur. Buna göre sistemler, nicel değişimden ziyade, nitel değişimi yansıtan çeşitlilik, karmaşıklık, karşılıklı nedensellik ve belirsizlik göstermektedir. Yedincisi, nesnelliğin zorunlu ol(a)madığıdır. Buna göre araştırmacı, araştırma sürecine dahil olan ve belirli bir bakış açısına sahip katılımcıdır. Nesnellikten ziyade, bakış açısının farklılığından söz edilebilir. Gözlemde, araştırdığı konudan soyutlanmış bir varlık değildir¹⁴⁸¹.

Pozitivist ve yorumsamacı paradigmanın, karşıt temel nitelikleri ve çalışmamızın temel konuları birlikte düşünüldüğünde, çalışmamızın, daha çok yorumsamacı paradigma içinden gelen bir çalışma olduğu söylenebilir. Çünkü, çalışmamızın temel konuları olan milliyetçilik ve anayasa ile bunların ilişkisi, yorumsamacı paradigmanın temel niteliklerini yansıtmaktadır. Yorumsamacı paradigmanın gerçekliğin karmaşık olduğu kabulüne paralel biçimde; milliyetçiliğin anlamı, değeri, tipi ve etki düzeyi ulus ve etnik topluluklarda değişkenlik ve çeşitlilik göstererek karmaşık bir yapı içinde varlığını sürdürmektedir. Söz konusu değişkenlik, çeşitlilik ve karmaşıklık anayasalar için de geçerlidir. Ulusların anayasaları kendi özgül durumlarına göre farklı bir ulusal birikimden temellenerek birbirinden farklı tip ve tonlarda milliyetçi içeriğe sahip olmuştur. Yorumsamacı paradigmanın, düzenin ilkesinin, heterarşi olduğu kabulüne paralel olarak; incelenen devletlerdeki anayasal ve milliyetçi gelişmeler önceden kestirilebilir biçimde hiyerarşik ve düzenli bir biçimde gelişim göstermemiştir. Ulusların anayasacılık ve milliyetçilik deneyimleri ile milliyetçiliğin anayasal konumu kimi zaman kuvvetlenmiş kimi zamansa zayıflamıştır. Yorumsamacı paradigmanın, evrenin holografik olduğu kabulüne paralel olarak; uluslar anayasacılık hareketleri ve milliyetçi gelişmeler, tek bir düzen içinde mekanik bir biçimde gelişim göstermemiştir. Anayasacılık ve milliyetçilik hem kendi içinde hem de birbirleri arasında etkileşimli ve bağlantılı biçimde seyretmiştir. Ulusal anayasalar, milliyetçiliğin bilgisini içermiş ve uluslar milliyetçi içeriğe sahip anayasalar tarafından şekillendirilmiştir. Yorumsamacı paradigmanın, geleceğin nasıl ve ne yönde şekilleneceğinin belirsiz olduğu kabulüne paralel olarak; anayasaların milliyetçi içeriği yeni baştan inşa edilen anayasalarda veya anayasa değişikliklerinde farklılık göstermiştir. Anayasaların milliyetçi içeriği kimi zaman kuvvetlendirilirken kimi zaman zayıflatılmıştır. Tarihsel süreçte, güçlü bir milliyetçi içeriğe sahip bir anayasanın bu niteliği itibarıyla milliyetçi içeriğinin artması beklenirken azaldığı, zayıf bir milliyetçi içeriğe sahip bir anayasanın milliyetçi içerikten yoksunluğunun devam etmesi beklenirken arttığı görülmüştür. Yorumsamacı paradigmanın, evrende doğrusal nedensellik yerine karşılıklı nedenselliğin olduğu kabulüne paralel olarak; anayasa ve milliyetçilik ilişkisinde herhangi birinin mutlak bir neden veya sonuç olmasından ziyade anayasa ve milliyetçiliğin, aynı zamanda, birbirlerinin nedeni ve sonucu olabileceği kabulü benimsenmiştir. Milliyetçiliğin etkisiyle ve milliyetçi bir araç olarak inşa edilen bir anayasa, daha sonra bunun etkisiyle milliyetçi bir toplum düzeni

¹⁴⁸¹ Yıldırım ve Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, s. 32; Schwartz ve Ogilvy, *The Emergent Paradigm*, s. 11-15.

yaratılması lehine işlemiştir. Milliyetçilik ve anayasa hem neden hem de sonuç olarak birbiri lehine karşılıklı nedensel ilişki içinde işlev görmektedir. Yorumsamacı paradigmanın, değişimin nitel ve sıçramalı olduğu kabulüne paralel olarak; anayasaların milliyetçi içeriği ve boyutu, sürekli üzerine eklenen biçimde nicel bir gelişim göstermemiş; nitel değişimi yansıtan çeşitlilik, karmaşıklık, karşılıklı nedensellik ve önceden kestirilemezlik içinde sıçramalı bir biçimde gelişim göstermiştir. Bunun anlamı, anayasaların milliyetçi içeriğinin zamana, ülkedeki siyasi iktidarın niteliğine, tarihsel birikime, güncel değişimlere göre farklılık gösterdiğidir. Yorumsamacı paradigmanın, nesnelliğin zorunlu ol(a)madığı kabulüne paralel olarak; anayasaların milliyetçi boyutunu ortaya koymaya çalışan bir araştırmacı olarak, nesnel bir bakış açısı sağlanmaya çalışılmakla birlikte, milliyetçiliği ve anayasaları, kendimizden bağımsız ve soyut kavramlar olarak görmeme eğilimi benimsenmiştir. Yorumsamacı paradigmayla paralellik gösteren bu hususlar nedeniyle, bizce, çalışmamız, yorumsamacı paradigmanın bir ürünüdür.

Yorumsamacı paradigmanın bir diğer önemli özelliği ise nicelikten ziyade nitel olana odaklanması ve evrensel yasalara ulaşmaya çalışmayı bir kenara bırakarak genelleştirmeden uzak ve duruma özgü bulguları ortaya koymaya çalışmasıdır¹⁴⁸². Bizim çalışmamız da nitel bir çalışma olup, anayasaların milliyetçi içeriği ve boyutu kendi bağlamında ele alınarak durumsal bir değerlendirme yapılmaya çalışılmış, anayasaların milliyetçi içeriğinden çıkan sonuçlar diğer anayasalara teşmil edilmeyerek genelleştirmeden uzak durulmaya çalışılmıştır. Çünkü anayasaların milliyetçi içeriği; ulus ve etnik toplulukların tarihsel süreci, özgün toplumsal koşulları, anayasa yapıcılarının hedefleri ve siyasi iktidarların nitelikleri üzerine temellenerek durumsal pozisyonlarda inşa edilmiştir. Bu nedenlerle, çalışmamız, anayasaların milliyetçi içeriğine, yorumsamacı paradigmanın perspektifinden yaklaşmıştır.

Temel niteliklerinden hareketle, bilimsel araştırma sürecinde; pozitivist paradigma nicel yöntemlere, yorumsamacı paradigma nitel yöntemlere yönelmiştir¹⁴⁸³. Farkında olunsa da olunmasa da birtakım felsefi varsayımlar ve inançlar araştırmalara yansımaktadır. Felsefi varsayımlar ve inançlar, hangi araştırma sorusunun sorulması gerektiği veya araştırılan şey hakkındaki verilerin nasıl toplanacağı gibi hususlarda yol gösterici olmaktadır¹⁴⁸⁴. Pozitivist ve yorumsamacı paradigma, bilimsel araştırmalara yön ve şekil veren, söz konusu temel felsefi varsayım ve inançlardandır. Pozitivist ve yorumsamacı paradigmanın birbirinden farklı nitelikleri ve iddiaları birbirlerinden farklı yöntemler kullanmalarını gerektirmiştir. Bu farklılık, genellikle, nitel ve nicel araştırmalar türleri üzerinden derinleşmiştir.

¹⁴⁸² Yıldırım ve Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, s. 33; Corrine Glesne, *Becoming Qualitative Researchers, An Introduction*, Boston, Perarson Education, 2011, s. 8-11.

¹⁴⁸³ Yıldırım ve Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, s. 28, 31.

¹⁴⁸⁴ John W. Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri, Beş Yaklaşımına Göre Nitel Araştırma ve Deseni*, Çev. Ed. Selçuk Beşir Demir ve Mesut Bütün, Ankara, Siyasal Kitabevi, 2021, s. 15.

Araştırma, temel ve geniş anlamıyla; bir tür arama, öğrenme, meçhulü malum yapma ve aydınlanma sürecidir¹⁴⁸⁵. Bir araştırmaya, bilimsel mahiyet kazandıran şey ise bilimsel yöntemin tatbik edilmesidir. Bu anlamıyla araştırma, bir şeyin incelenme sürecine bilimsel yöntemin düzenli ve sistematik bir biçimde uygulanmasıdır¹⁴⁸⁶. Literatür incelediğinde araştırmaların taksimatının çok farklı biçim ve sayıda yapıldığı görülmekle birlikte, bilimsel araştırmalar temel aldıkları felsefe ve bakış açısına göre nitel ve nicel araştırma olarak ikiye ayrılmaktadır. Bizim çalışmamızda hem yorumsamacı paradigmanın benimsenmesi hem de odaklandığımız konular olan anayasa ve milliyetçiliğin mahiyetine yönelik bir inceleme yapılmak istenmesi nedeniyle nitel yöntem takip edilmiştir. Bu noktada nicel ve nitel araştırmaların temel niteliklerini ele almıyoruz. Çünkü nicel ve nitel araştırmalar kendilerine düşünsel bir temel olan ve yukarıda ifade ettiğimiz pozitivist ve yorumsamacı paradigmanın temel niteliklerini, büyük ölçüde paylaşmaktadır. Nitel araştırmalar, yorumsamacı paradigmanın temel varsayım ve ilkelerinden yararlanmakta ve bu ilkeleri benimsemektedir. Nitel ve nicel araştırmaların dayandığı paradigmlar farklı olduğu için kullandıkları araştırma modelleri de farklılık göstermektedir.

4.2. Araştırmanın Modeli

Model, bir sistemi temsil eden şeydir. Bu nedenle yalın bir şekilde ideal olanı göstermektedir. Ayrıca modeller, sadece önemli görülen değişkenleri içine alacak şekilde örgütlenmiş gerçek bir durumun özetidir. Örneğin, bir kimsenin bir şeyi anlatırken gereksiz ayrıntılara girmeden o şeyi amacına uygun olarak özetlemesi, bir mimarın inşa edilecek bina için maket yapması veya bir matematikçinin çözeceği problem için formüller geliştirmesi bir tür model geliştirme girişimidir¹⁴⁸⁷. Bilimsel araştırmalar için de benzer amaçlarla modeller geliştirilmiştir. Araştırma modelleri, bir araştırmanın inceleyeceği olguyu, durumu veya kavramı, nereden başlayıp, nasıl inceleyeceği ve nasıl değerlendireceği aşamalarında araştırmacıya rehberlik etmektedir. Bu nedenlerle, anayasa ve milliyetçilik gibi geniş kapsamlı konuları farklı devletler bağlamında inceleyen bizim çalışmamızda da benzer amaçlarla bir araştırma modeli benimsenmiştir.

Bir bilimsel araştırmada konu seçiminden, çalışmanın yürütülmesine ve nihayetinde raporlaştırılmasına kadar yürütülecek sürecin düzen içinde gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Araştırmanın rastgele bir uğraş olmaktan çıkarılıp amaçlı ve bilinçli bir uğraş olmasında söz konusu düzene ihtiyaç vardır. İşte bu düzen araştırmanın modeline karşılık gelmektedir.

¹⁴⁸⁵ Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, s. 22.

¹⁴⁸⁶ L. R. Gay, Geoffrey E. Mills ve Peter Airasian, *Education Research, Competencies for Analysis and Applications*, Boston, Pearson Education, 2012, s. 5.

¹⁴⁸⁷ Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, s. 76.

Araştırma modeli, yapılacak işlerin neler olduğunu ve hangi sırayla yapılacağını göstermektedir¹⁴⁸⁸. Araştırma modelleri, nitel ve nicel araştırmalara göre değişmektedir.

Nitel araştırma modeli, araştırmanın yaklaşımını belirleyen ve takip edilen yaklaşım çerçevesinde araştırmanın aşamalarının tutarlı olmasını sağlayan stratejidir. Deneyisel ve betimsel gibi türleri olan nicel araştırma modelleri, araştırma sürecinde, araştırmacıyı daha sıkı kurallara bağlamaktadır. Bununla birlikte nitel araştırma modelleri, araştırmacıya dinamik bir hareket alanı sunmaktadır. Olay, olgu ve durumlara göre değişebilen bir araştırma sürecinde, nitel araştırma modeli, araştırma ve araştırmacıya daha esnek bir çerçeve sağlamaktadır. Böylece, esnek bir çerçeve içinde, araştırma faaliyetlerinin tutarlı ve amaca uygun biçimde yürütülebilmesi için araştırmacıya rehberlik sağlanmaktadır. Nitel araştırma modelleri farklı yaklaşım ve geleneklerden beslenmekle birlikte birbirinden kesin çizgilerle ayrılabilen modeller değildir. Bunun anlamı, nitel araştırma modellerinin birtakım benzer yaklaşım, teknik, usul ve aşamaları içerdiğidir. Bununla birlikte nitel araştırma modelleri, temel yaklaşım ve usulleriyle farkı başlıklar altında ele alınmaya muktedir bir pozisyonadadır. Belirli başlı nitel araştırma modelleri; kültür analizi, olgubilim, kuram oluşturma, durum çalışması ve eylem araştırmasıdır¹⁴⁸⁹. Bizim çalışmamızda, durum çalışması modeli benimsenmiştir.

Durum çalışması; araştırmacının bir durum veya durumlar hakkında gözlem, görüşme, rapor, görsel-işitsel materyal ve dokümanlar gibi bilgi kaynakları aracılığıyla derinlemesine ve detaylı bilgi toplayarak durum betimlemesi yaptığı veya durum temaları ortaya koyduğu nitel bir araştırma modelidir¹⁴⁹⁰. Durum çalışması, psikoloji, tıp, hukuk, siyaset bilimi, sosyoloji, yönetim bilimleri alanlarında sıklıkla kullanılan bir yaklaşımdır¹⁴⁹¹. Durum/vaka çalışmaları, genellikle, kendine özgü nitelikleri ve belirtileri bulunan kişilere uygulanan tedavi ve bu kişilerin kliniksel betimlemesi olarak düşünülmektedir. Buna karşın, durum çalışması çok daha geniş bir inceleme sahasına ve kategorilerine sahiptir¹⁴⁹². Durum çalışmalarında, durumlar, çok çeşitli formlarda inceleme konusu olmaktadır. Bir birey, kurum, grup veya ortam durumlara örnek olabilir¹⁴⁹³. Durum çalışmasında; olaylar, durumlar, programlar, faaliyetler veya süreçler incelenmektedir¹⁴⁹⁴. Durum, “bir şeyin içinde bulunduğu koşulların hepsi”¹⁴⁹⁵ veya “bir süreç ya da bir oluşumun taşıdığı süregelen görüntü ya da belli bir zamanda aldığı kesit görünüş”¹⁴⁹⁶ olarak ifade edilmektedir. Buna göre durumun, illaki bir bireyle veya kurumla ilgili olarak

¹⁴⁸⁸ Cebeci, *Bilimsel Araştırma ve Yazma Teknikleri*, s. 27.

¹⁴⁸⁹ Yıldırım ve Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, s. 67-75.

¹⁴⁹⁰ Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri*, s. 99.

¹⁴⁹¹ Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri*, s. 99; Robert K. Yin, *Case Study Research, Design and Methods*, California, Sage Publications, 1994, s. 1.

¹⁴⁹² Dawson R. Hancock ve Bob Algozzine, *Doing Case Study Research, A Practical Guide for Beginning Researchers*, New York, Teacher College Press, 2011, s. 15.

¹⁴⁹³ Yıldırım ve Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, s. 73.

¹⁴⁹⁴ Hancock ve Bob Algozzine, *Doing Case Study Research*, s. 15-26.

¹⁴⁹⁵ TDK, *Güncel Türkçe Sözlük*, “Durum” Maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>) (Erişim Tarihi: 6 Haziran 2025).

¹⁴⁹⁶ TDK, *Yöntembilim Terimleri Sözlüğü*, “Durum” Maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>) (Erişim Tarihi: 6 Haziran 2025).

gözlemlenebilir olmasına veya pratikteki bir yaşam olayının kendisi olmasına gerek yoktur. Durumların; fikri bir kavram, olgusal karşılığı olan bir düşünce veya yazılı bir materyalin içeriği olmasında herhangi bir sakınca yoktur. Mekânsal veya zamansal sınırları belirli olduktan sonra pek çok şey, durum olarak kabul edilip durum çalışmasının konusu yapılabilir.

Durum çalışması, sekiz aşamadan oluşan bir süreçte yürütülmektedir. Bunlar; araştırma probleminin ortaya konulması, alt problemlerinin geliştirilmesi, analiz biriminin belirlenmesi, çalışılacak durumun netleştirilmesi, veri toplanacak çalışma grubunun belirlenmesi, verilerin toplanması ve verilerin alt problemlerle ilişkilendirilmesi, verilerin analizinin yapılarak yorumlanması ve çalışmanın raporlaştırılmasıdır¹⁴⁹⁷.

İlk aşamada, araştırma problemi ortaya konulmaktadır. Bu aşamada, araştırmacı, araştırma probleminin bir durum çalışması için uygun olup olmadığını değerlendirmektedir. Araştırmacı, sınırları açıkça tanımlanmış herhangi bir duruma yönelik derinlemesine bir anlayış oluşturma gayesi içinde olduğunda, durum çalışmasının söz konusu gayeye iyi hizmet edeceği söylenebilir¹⁴⁹⁸. Kim, ne, nerede, nasıl ve neden soruları araştırmaların tipik ve bilindik sorularıdır. Durum çalışması için nasıl ve neden soruları daha uygun olan sorulardır¹⁴⁹⁹. Bununla birlikte 'ne' sorusu da durum çalışması için gereklidir¹⁵⁰⁰. 'Ne' sorusu esasen keşifsel bir sorudur. 'Kaç' veya 'ne kadar' soruları 'ne' sorusunun sorgulama hattının uzantılarıdır¹⁵⁰¹. 'Ne' ve "hangi" sorusu üzerine temellendirdiğimiz çalışmamızda, anayasaların milletçilik boyutu keşfedilmeye çalışılmıştır. Ne sorusu çok temel bir soru olarak, zihnin, herhangi bir ön kanıyla hareket etmediğine işaret etmektedir, 'Avrupa'da milliyetçiliğin anayasal boyutu ne durumdadır?' sorusundan hareket eden çalışmamızda, Avrupa'da milliyetçiliğin anayasal boyutu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

İkinci aşamada, alt problemler geliştirilmektedir. Durum çalışmasında, alt problemler, araştırmacının odaklanacağı alanı belirlemektedir. Bir araştırmacının, amacını da ortaya koyan temel problem cümlesi genel bir alana işaret etmektedir. Eğer bir araştırmada temel probleme dayanan alt problemler belirlenmemişse araştırmacının alt alanlarına ilişkin detaylı cevaplar bulması zorlaşmaktadır. Bu sebeple, araştırma probleminin unsurları olabilecek alt boyut ve alanları belirlemek gerekmektedir. Bununla birlikte, her çalışma için alt problem belirleme kuralı veya mecburiyeti yoktur. Eğer bir araştırmacı konusu itibarıyla daha önceden keşfedilmemiş veya ortaya konulmamış bir hususu, çalışmasına amaç edinmişse, konuya ilişkin bilgi birimini henüz oluşmadığından, alt problem geliştirmesi mümkün olmayacaktır. Bu durumlarda, çalışmanın başında alt problem belirlemeye gerek olmadan doğrudan temel problem cümlesi ve amaç üzerinden araştırma yürütülebilir. Araştırma sürecinde elde edilen

¹⁴⁹⁷ Yıldırım ve Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, s. 292.

¹⁴⁹⁸ Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri*, s. 102.

¹⁴⁹⁹ Yin, *Case Study Research*, s. 6.

¹⁵⁰⁰ Yıldırım ve Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, s. 292.

¹⁵⁰¹ Yin, *Case Study Research*, s. 5.

veriler bağlamında, sonradan, alt problemler geliştirilebilir¹⁵⁰². Bizim çalışmamızın konusu olan milliyetçilik, geniş bir literatüre sahiptir. Milliyetçiliğin temel kavramları, unsurları ve bağlantılı olduğu alanlar, önceki çalışmalarda, detaylıca ve geniş kapsamlı bir uzlaşıyla ele alınmış ve belirlenmiştir. Bu nedenle, bizim çalışmamızda, alt problemler, milliyetçiliğin temel unsurlarından yararlanılarak çalışmanın başlangıcında belirlenmiştir. Herhangi bir şey, onu oluşturan, ona hizmet eden ve onu pekiştiren unsurlar tarafından en iyi biçimde temsil edilmektedir. Benzer şekilde milliyetçilik de milliyetçilik çalışmaları literatüründe sıklıkla ve büyük bir uzlaşıyla dile getirilen ulus, vatandaşlık, etnisite, dil, ulusal semboller ve kendi kaderimi tayin hakkı gibi unsurlarla temsil edilmekte veya milliyetçilik bu unsurlar üzerinden görünür hale gelmektedir. Bu nedenle milliyetçiliğin anayasal boyutunu ortaya koyma gayesindeki çalışmamızda, 'Avrupa'da milliyetçiliğin anayasal boyutu ne durumdadır?' şeklindeki temel problem cümlesine dayanarak müstakil problemler halinde; 'Avrupa devletlerinin anayasalarında hangi tür 'ulus' anlayış(lar)ı yer almaktadır?', 'Avrupa devletlerinin anayasalarında, vatandaşlık unsuru; hangi genel ve özel durumlarda yer almaktadır?', 'Avrupa devletlerinin anayasalarında, etnisite unsuru, hangi genel ve özel durumlarda yer almaktadır?', 'Avrupa devletlerinin anayasalarında, dil unsuru, hangi genel ve özel durumlarda yer almaktadır?', 'Avrupa devletlerinin anayasalarında, ulusal semboller unsuru, hangi genel ve özel durumlarda yer almaktadır?' ve 'Avrupa devletlerinin anayasalarında, kendi kaderini tayin hakkı unsuru, hangi genel ve özel durumlarda yer almaktadır?' şeklindeki alt problemler geliştirilmiştir.

Üçüncü aşamada, analiz birimi belirlenmektedir. İyi belirlenmiş bir araştırma problemi, analiz biriminin ne olması gerektiğini tartışmaya mahal vermeden ortaya koymaya muktedirdir¹⁵⁰³. Analiz birimi esasen, neyin inceleneceği sorusunun cevabını vermektedir. Herhangi bir konuyla bağlantılı olarak birey, grup, süreç, program, faaliyet, doküman, yazılı metin, anayasa, kanun veya anlaşma gibi birimler bir araştırmanın analiz birimi olarak belirlenebilir. Buradaki temel mesele, araştırılmak istenen konunun nerede araştırılacağı veya inceleneceğidir. Bizim çalışmamızın analiz birimi yazılı anayasalardır. Avrupa'daki 45 devletin anayasası, analiz birimi olarak seçilmiş ve bu anayasalardaki milliyetçilik, bir durum olarak araştırılmıştır.

Dördüncü aşamada, çalışılacak durum netleştirilmektedir. Bu aşamada; araştırma problemini, buna ilişkin alt problemleri ve analiz birimi belirleyen araştırmacı, araştırma problemini en iyi çalışılabileceğini düşündüğü durum veya durumları saptamaktadır¹⁵⁰⁴. Analiz biriminde olduğu gibi iyi belirlenmiş bir araştırma problemi, çalışılacak durumu açıkça ortaya koyma niteliğine sahiptir. Bizim çalışmamızdaki temel durum, anayasalardaki milliyetçiliktir. Temel durumun unsurları olan ulus, vatandaşlık, etnisite, dil, ulusal semboller ve kendi kaderini tayin hakkı milliyetçiliğin alt durumları olarak araştırılmıştır.

¹⁵⁰² Yıldırım ve Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, s. 293-294.

¹⁵⁰³ Yıldırım ve Şimşek, s. 295.

¹⁵⁰⁴ Yıldırım ve Şimşek, s. 295.

Beşinci aşamada, veri toplanacak çalışma grubu belirlenmektedir. Çalışma grubu seçilen durumun niteliğine göre kimi zaman bireyler, kimi zaman gruplar, kimi zaman kurumlar kimi zamansa yazılı metinler olabilmektedir. Çalışmamızın analiz birimi anayasalardır. Buradan hareketle, Avrupa'daki 45 devletin anayasası çalışma grubunu oluşturmuştur. Buna ilişkin detaylar, 'Çalışma Grubu' başlığı altında ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Altıncı aşamada, çalışma grubundan veriler toplanmakta ve toplanan verilerin çalışmanın alt problemleriyle ilişkilendirilmektedir. Çalışmamızın veri toplama tekniği, doküman inceleme tekniğidir. Yazılı anayasa metinlerinden, araştırmanın temel problem cümlesi/amacı ve alt problemleri/amaçları doğrultusunda doküman incelemesi tekniğiyle veriler toplanmıştır. Buna ilişkin detaylar, 'Verilerin Toplanması' başlığı altında ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Yedinci aşamada, toplanan verilerin analizi yapılarak yorumlanmaktadır. Çalışmamızda, milliyetçiliğin unsurları olan ulus, vatandaşlık, etnisite, dil, ulusal semboller ve kendi kaderini tayin hakkı çerçevesinde alt problemler oluşturmuş ve bu alt problemler çerçevesinde toplanan veriler aynı isimler altında temalara dönüştürülmek suretiyle analiz edilerek yorumlanmıştır. Veriler, betimsel analiz yöntemiyle analiz edilmiştir. Buna ilişkin detaylar, 'Verilerin Analizi' başlığı altında ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Sekizinci aşamada, durum çalışması raporlaştırılmaktadır. Durum çalışmaları, genellikle, durum veya durumların analiz ve değerlendirmelerinden ortaya çıkan genel sonuçlarla nihayete ermektedir. Bu sonuçlar, durum veya durum veya durumların incelenmesi sonucunda elde edilen genel anlam veya derslerdir¹⁵⁰⁵. Durum çalışmasının raporlaştırılma aşamasında, araştırmacı, doğru bir betimleme ve analiz dozu yakalamalıdır. Çalışmanın nihai raporu, çalışılan duruma ilişkin doyurucu bir betimleme sunarken gereksiz detaylardan da arındırılmış olmalıdır. Yani, çalışmayı okuyacak kişinin yararlanabileceği ölçüde öz ve içerikten ödün vermeyecek düzeyde betimsel olmalıdır. Bütün bunları gerçekleştirmek için alınabilecek dört önlemden bahsedilebilir. *Birincisi*, araştırmanın temel ve alt problemlerinin verilerin analiz ve sunum aşamasında başlıklar halinde kullanılmasıdır. *İkincisi*, her bölüm veya alt bölümün başlangıcında, bölüm veya alt bölümlerin içeriğini yansıtan bir özetin verilmesidir. *Üçüncüsü*, raporda kullanılan başlıkların içeriği en iyi temsil edecek şekilde oluşturulmasıdır. *Dördüncüsü*, tablo ve grafiklerin yaygın olarak kullanılmasıdır¹⁵⁰⁶. Çalışmamızda, raporlaştırmaya ilişkin ilk üç önlem özellikle alınmaya çalışılmıştır. Birinci önlem kapsamında, çalışmamızın alt problemleri, verilerin analiz ve sunumda da kullanılmıştır. Örneğin 'Avrupa devletlerinin anayasalarında hangi tür 'ulus' anlayış(lar)ı yer almaktadır?' şeklindeki alt probleme ilişkin analiz sonuçları/bulgular, 'Ulus Boyutuyla Anayasalar' şeklindeki müstakil başlık altında ele alınmıştır. İkinci önlem kapsamında, bölüm ve alt bölümlerin başlangıcında içeriğe ilişkin özet yapılmıştır. Ayrıca, milliyetçiliğin unsurları olan ve aynı zamanda çalışmamızın alt problemlerine kaynak teşkil eden temalar, analiz sonuçları/bulgular bölümünde ayrı başlıklar

¹⁵⁰⁵ Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri*, s. 101.

¹⁵⁰⁶ Yıldırım ve Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, s. 297-298.

altında ele alındıktan sonra her tema altında ayrı bir genel değerlendirme bölümü açılarak, bu bölümde, ilgili temanın milliyetçilik literatürü doğrultusunda değerlendirilmesi yapılmıştır. Böylece çalışmanın 'Sonuç' bölümünün olası karmaşıklığı azaltılmaya çalışılmış ve bölümün bu öz bir değerlendirme niteliğinde olması sağlanmaya çalışılmıştır. Üçüncü önlem kapsamında, ilk iki önemle bağlantılı olarak başlıklar, alt probleminden oluşan temalar ve alt temalar doğrultusunda içeriği kapsayacak şekilde sınıflandırılarak oluşturulmaya çalışılmıştır.

Durum çalışması modelinin dört tipinden söz edilebilir. Bunlar; bütüncül tek durum modeli, gömülü tek durum modeli, bütüncül çoklu durum modeli ve gömülü çoklu durum modelidir. *Bütüncül tek durum modelinde*, müstakil olarak tek bir durum araştırılmaktadır. İyi dizayn edilmiş bir kuram tek bir vaka bağlamında test edilmek istendiğinde, araştırılacak durum kendine özgün ve özgül olduğunda veya bir durum daha önce incelenmeyip durumun gözlemlene ve analiz etme fırsatı doğduğunda bütüncül tek durum modelini kullanmak mantıklıdır. *Gömülü tek durum modelinde*, kendi içinde birden fazla alt tabaka ve birime ayrılan tek bir durum araştırılmaktadır. Örneğin, tek bir durum olarak bir kamu programı çalışıldığından, söz konusu kamu programının bünyesindeki projeler alt birimler olarak kamu programı çerçevesinde araştırıldığında gömülü tek bir durum modelinden bahsedilebilir. Gömülü tek durum modelinin avantajı, incelenen duruma ilişkin alt birimler yardımıyla kapsamlı bir açıklama sunmasıyken; dezavantajı, alt birimlere fazla odaklanılarak temel duruma dönüşün gerçekleştirilememesi potansiyelinin yüksek olmasıdır. *Bütüncül çoklu durum modelinde*, müstakil olarak birden fazla durum araştırılmaktadır¹⁵⁰⁷. *Gömülü çoklu durum modelinde*, kendi içinde birden fazla alt birime ayrılan birden fazla durum araştırılmaktadır¹⁵⁰⁸. Bizim çalışmamız, gömülü tek durum modelinde dizayn edilmiştir. Çünkü tek bir durum niteliğindeki anayasalardaki milliyetçilik, milliyetçiliğin unsurları olan ve aynı zamanda çalışmanın alt problemleri ve temalarını teşkil eden ulus, vatandaşlık, etnisite, dil, ulusal semboller ve kendi kaderini tayin hakkı gibi alt birimlere ayrılarak araştırılmıştır. Bunun nedeni, bir şeyin unsurlarının kendi içinde gömülü olduğu kabuldür. Milliyetçilik, anayasalarda; ulus, vatandaşlık, etnisite, dil, ulusal semboller ve kendi kaderini tayin hakkı gibi unsurlar üzerinden görünür hale gelmektedir. Bu nedenle milliyetçiliğin, dolayısıyla anayasalardaki milliyetçiliğin içinde gömülü bulunan unsurlar ve alt birimler bütünlüklü yapı olan milliyetçilik bağlamında değerlendirilmek üzere müstakil olarak araştırmaya dahil edilmiştir. Bu dahil ediş, çalışmamıza, gömülü tek durum modeli niteliği kazandırmıştır.

Literatürde, durum çalışmasına yönelik üç önyargıdan söz edilmektedir. *Birinci önyargı*, durum çalışmasının taraflı bir araştırma süreci doğurduğudur. Durum çalışmasının nesnel olmadığı yönündeki şüphe, durum çalışmasının doğasında kaynaklanmamaktadır. Söz konusu şüphe, durum çalışması yapanların, özensiz çalışmaları ile kanıtsız ve subjektif değerlendirmelerle bulgu ve sonuçlar üretmelerinden kaynaklanmıştır. Bu önyargının temelinde, durum çalışması

¹⁵⁰⁷ Yin, *Case Study Research*, s. 38-44.

¹⁵⁰⁸ Yıldırım ve Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, s. 302.

öğretimi ile durum çalışması araştırmasının birbirine karıştırılma ihtimali vardır. Durum çalışması öğretiminde veriler, anlatılmak istenen noktanın vurgulanması amacıyla değiştirilebilmektedir. Ancak gerçek bir durum çalışması araştırılmasında böyle bir şey mümkün değildir. *İkincisi önyargı*, durum çalışmasının genellemelere çok az temel sağladığıdır. *Üçüncü önyargı*, durum çalışmasının uzun bir zaman dilimini kapsadığı, hacimli ve okunması güç bir raporla sonuçlandırıldığıdır. Bu önyargının yapılan durum çalışmalarına bakıldığında haklı bir yönünün bulunduğu kabul edilmekle birlikte durum çalışmasının mutlaka hacimli ve okunması zor raporlarla sonuçlandırıldığı genellemesi doğru değildir¹⁵⁰⁹. Bir durum çalışması olarak bizim çalışmamız için de benzer önyargıların veya kaygıların taşınması olasıdır. Birinci önyargının, çalışmamızın analiz biriminin anayasalar olması nedeniyle aşıldığı düşünülmektedir. Durum çalışmaları için birinci önyargı, çalışmaların taraflı olduğu ve verilerin değiştirilme ihtimalidir. Bizim çalışmamızın verilerini oluşturan anayasa metinleri, ister iki yüz yıl önceki bir anayasa olsun ister günümüzdeki bir anayasa olsun kamuya açık bir biçimde ulaşılabilir durumdadır. Dolayısıyla verilerin değiştirilme imkânı yoktur. Ayrıca, anayasalardan elde edilen verilerin; ulus, vatandaşlık, etnisite, dil, ulusal semboller, kendi kaderini tayin hakkı gibi temalar altında ve bu temalarla ilgili anayasa düzenlemesinin olup olmadığı konusundan hareketle sistematik bir biçimde düzenlenerek verilmesi çalışmanın tarafsızlığını güçlendirmiştir. Durum çalışmasına yönelik ikinci önyargı genellemelere çok az temel sağladığıdır. Genelleme kaygısı, daha çok pozitivist paradigmanın ve nicel araştırma yöntemlerinin temel kaygısı olarak öne çıkmaktadır. Bizim çalışmamız, yorumsamacı paradigmaya dayanan nitel bir araştırma olduğu için dayandığı felsefi arka plan ve yöntemi itibarıyla halihazırda genelleme amacı ve kaygısı taşımamaktadır. Çalışmamız, incelenen anayasaları kendi bağlamında durumsal olarak ele almıştır. Bu nedenle durum çalışmasının genelleyici olmadığı önyargısı, bizim çalışmamız için geçerli ve gündemdeki bir husus değildir. Durum çalışmasına yönelik üçüncü önyargı, durum çalışmasının uzun bir zaman dilimini kapsadığı, hacimli ve okunması güç bir raporla sonuçlandırıldığıdır. Bu önyargının, zamana yönelik kısmı bizim çalışmamız için geçerli olmamıştır. Ayrıca bir çalışmanın yürütülme sürecinin uzunluğu ve kısalığı, öznel bir değerlendirmedir. Bir çalışmanın, zaman açısından uzun veya kısa olduğu yönündeki değerlendirme; araştırmanın kapsamı, çalışan durum, çalışma grubunun boyutu gibi etmenlere göre değişebilen nispi bir değerlendirmedir. Yaklaşık üç yıl içinde tamamlanan çalışmamızın, durum çalışmasının uzun zaman dilimini kapsadığı önyargısı aleyhine bir örnek olduğu düşünülmektedir. Durum çalışmalarının hacimli ve okunması güç bir raporla sonuçlandırıldığı önyargısının, çalışmamız için nispeten kabul edilebilir düzeyde gerçekleşmiş olduğu söylenebilir. Çalışmamızın temel konuları, anayasa ve milliyetçiliktir. Dolayısıyla, çalışmamız hem anayasa hukuku hem de siyaset bilimi alanını ilgilendirmektedir. Bu nedenle milliyetçilik ele alınırken sadece siyaset bilimi penceresinden, anayasalar ele alınırken de sadece anayasa hukuku penceresinden bakılmamıştır. Halihazırda geniş bir

¹⁵⁰⁹ Yin, *Case Study Research*, s. 9-11.

literatüre sahip olan milliyetçilik, anayasacılık bağlamında, benzer şekilde yine geniş bir literatüre sahip olan anayasa hukuku da siyaset bilimi bağlamında birbirlerinin kavramlarıyla ilişkilendirilerek ele alınmaya çalışılmıştır. Bu durum, çalışmamızın literatür kısmının nispeten hacimli olmasına neden olmuştur. Bununla birlikte çalışmamızın, bir durum çalışmasının okunması güç bir raporla sonuçlanması önyargısının, çalışmamız için çok daha sınırlı olarak gerçekleştiği söylenebilir. Bu yargı, belki, araştırmanın literatür bölümü için geçerli olmakla birlikte verilerin analiz edilerek sunulduğu “Bulgular” bölümü için geçerli değildir. Çünkü, anayasalardan elde edilen veriler, araştırmanın alt problemlerinden oluşturan temalar altında düzenli ve sistematik bir biçimde verilmiştir.

4.3. Çalışma Grubu

Çalışma grubu, Avrupa’daki 45 devletin yazılı anayasasından oluşmaktadır. Bu anayasalar; Belçika Anayasası, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Avusturya Federal Anayasası, Romanya Anayasası, Andorra Prensiği Anayasası, İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası, İsveç Hükümet Belgesi/Aracı, Finlandiya Anayasası, Kosova Cumhuriyeti Anayasası, Fransa Anayasası, Karadağ Anayasası, Yunanistan Anayasası, İtalya Anayasası, İspanya Anayasası, Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, Arnavutluk Cumhuriyeti Anayasası, İrlanda Anayasası, Litvanya Cumhuriyeti Anayasası, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası, Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası, Danimarka Kraliyet Anayasası, Norveç Krallığı Anayasası, Lüksemburg Büyük Dukalığı Anayasası, Lihtenştayn Prensiği Anayasası, Malta Anayasası, Monako Prensiği Anayasası, Hollanda Krallığı Anayasası, İzlanda Cumhuriyeti Anayasası, Bosna Hersek Anayasası, Çek Cumhuriyeti Anayasası, Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, Rusya Federasyonu Anayasası, Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası, Estonya Cumhuriyeti Anayasası, Ukrayna Anayasası, Slovenya Cumhuriyeti Anayasası, Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, Letonya Cumhuriyeti Anayasası, Belarus Cumhuriyeti Anayasası, Macaristan Anayasası, Moldova Cumhuriyeti Anayasası, Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, Polonya Cumhuriyeti Anayasası, Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası’dır. Bu anayasalar, ilgili devletlerin en son yaptıkları ve halen yürürlükte bulunan anayasalardır.

Çalışmamız, esas olarak, yukarıda ifade edilen anayasalar üzerinden yürütülmüştür. Bununla birlikte, ‘Ulus Boyutuyla Anayasalar’ başlığı altında, ulus unsurunun anayasalarda ne düzeyde yer aldığı incelenirken devletlerin geçmiş dönemlere yaptıkları ve günümüzde yürürlükte bulunmayan anayasaları da ele alınmak suretiyle devletlerin geçmiş anayasa deneyimleri üzerinden anayasa tarihleri ele alınmıştır. Yani, çalışmamızda, yukarıda ifade edilen anayasalarından çok daha fazlası incelenmiştir. Ancak, çalışmanın geneli düşünüldüğünde, Avrupa devletlerinin anayasalarındaki milliyetçiliğin, yukarıda ifade edilen, mevcut ve yürürlükteki 45 anayasa bağlamında araştırıldığı söylenebilir.

Çalışmamıza, Avrupa'daki bağımsız ulus devletlerin büyük çoğunluğunun anayasası dahil edilmiştir. Ancak Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda Birleşik Krallığı, San Marino, Vatikan Şehir Devleti, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve Kazakistan devletlerinin anayasaları dahil edilmemiştir. Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda Birleşik Krallığı, yazılı bir anayasaya sahip olmadığı için çalışmaya dahil edilmemiştir. Vatikan Şehir Devleti ise anayasa olarak nitelendirilen temel kanun, bizce, anayasa niteliğine sahip olmadığı için çalışmanın dışında bırakılmıştır. Vatikan Şehir Devleti'nin anayasasının, Vatikan Şehir Devleti Temel Kanunu olduğu dile getirilmektedir. Bu Kanun'un ilk maddesi "Vatikan Şehir Devleti'nin Egemeni olan Yüce Papa; yasama, yürütme ve yargı yetkilerinin tamamına sahiptir"¹⁵¹⁰ hükmünü düzenlemiştir. Kuvvetler ayrılığını düzenlemeyen ve bütün yetkileri tek bir kişide toplayan bir metin, anayasacılık hareketinin temel amacına ve mantığına bütünüyle terstir. Dolayısıyla, söz konusu metnin bir anayasa olarak nitelendirilmesi, bizce, mümkün değildir. Bu nedenle Vatikan Şehir Devleti'nin anayasası olduğu dile getirilen metin, çalışmaya dahil edilmemiştir. Ayrıca San Marino da çalışmamızın dışında tutulmuştur. San Marino'nun anayasa hukuku metnlerinin, 1600'lü yıllara dayanan bir tüzüğün parçalarından ve 2002 yılında son halini alan vatandaşlık haklarına ilişkin bir belgeden oluşması, ülkedeki anayasa hükümlerinin kodifiye edilmemesi, bu nedenle de devletin anayasası olarak ileri sürülebilecek bütünlüklü bir yazılı metnin bulunmaması nedeniyle San Marino, çalışmanın dışında bırakılmıştır. Diğer taratan Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve Kazakistan devletlerinin niçin çalışmamıza dahil etmediğimiz sorusunun cevabı, "Avrupa neresidir" sorusunun cevaplarıyla bağlantılıdır. Bu nedenle öncelikle bu sorunun cevaplarının peşine düşeceğiz.

Kıta, kara parçası veya ana kara anlamına gelmektedir¹⁵¹¹. Her ne kadar tam bir uzlaşi içinde olunmasa da dünyada; Avrupa, Asya, Afrika, Antarktika, Kuzey Amerika, Güney Amerika ve Okyanusya olmak üzere yedi kıtanın bulunduğu kabul edilmektedir. Bu kıtaların müstakil bir kıta olarak kabul edilmesinin arkasında, kimi kıtalar için salt coğrafi kriterler kimi kıtalar içinse politik ve kültürel kriterler etkili olmuştur. Kıta, kara parçası veya ana kara anlamında düşünüldüğünde; Afrika, Antarktika, Kuzey Amerika, Güney Amerika veya Okyanusya kıtalarının coğrafi kriterler doğrultusunda bağlamında kıta olarak kabul edildiği söylenebilir. Çünkü Afrika, Antarktika, Kuzey Amerika, Güney Amerika ve Okyanusya çevresindeki diğer kara parçalarıyla okyanus, deniz, doğal veya yapay su yollarıyla coğrafi anlamda az veya çok yalıtıldığı için müstakil bir kıta olarak nitelenmiştir. Kimi itirazlar olsa da bu kıtaların, kıta olarak nitelenmelerinde, büyük çoğunlukla doğal bir kriter olan coğrafi koşullar etkili olmuştur. Ancak Avrupa ve Asya kıtaları düşünüldüğünde, bu kıtaların müstakil bir kıta olarak kabul edilmesinde politik ve kültürel kriterlerin işletildiği aşıkardır. Avrupa ve Asya, esasen birbirinden herhangi bir su yoluyla ayrılmayan bütünlüklü bir kıtadır. Hatta, bu kıtaya,

¹⁵¹⁰ 13 Haziran 2023 tarihli Vatikan Şehir Devleti Temel Kanunu, m. 1, <https://press.vatican.va/content/salastampa/it/bollettino/pubblico/2023/05/13/0365/00791.html> (Erişim Tarihi: 15 Haziran 2025).

¹⁵¹¹ TDK, *Güncel Türkçe Sözlük*, "Kıta" Maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>) (Erişim Tarihi: 9 Haziran 2025).

literatürde, iki kıtanın isminin birleşiminden oluşan Avrasya adı verilmekte ve Avrupa, Avrasya'nın batı kanadı olarak nitelenmektedir. Doğal coğrafi kriterlerle ayrılmamış olan Avrupa ve Asya, arkasında politik ve kültürel etkenlerin olduğu coğrafi bir sınırla birbirinden ayrılmıştır. Ancak halihazırda politik ve kültürel etkenlerle belirlenen coğrafi sınır bile politik ve kültürel etkenlerle genel kabul görmemekte ve farklı Avrupa sınırları öne sürülmektedir. Buradaki temel mesele, tartışma veya anlaşmazlık, Avrupa'nın doğu sınırına ilişkindir.

Ansiklopedik kaynaklar, Avrupa'nın sınırlarını; kuzeyde Kuzey Buz Denizi, güneyde Akdeniz, batıda Atlas Okyanusu ve doğuda Ural Dağları olarak ifade etmektedir¹⁵¹². Ancak Avrupa'nın doğu sınırı son derece tartışmalıdır. Doğru sınırı, Ural dağlarını takip ederek, güneydoğuda Hazar Denizi'ne, oradan da Kafkas dağlarının güneyinden Karadeniz boyunca uzanarak İstanbul Boğazı'nı, Marmara Denizi'ni ve Çanakkale Boğazı'nı kesen bir çizgi olarak kabul edilmektedir. Avrupa'nın doğu sınırını, SSCB'nin batı sınırı olarak kabul edenler de vardır¹⁵¹³. Avrupa'nın sınırları, en çok, doğal sınırlar bulunmayan doğu sınırı için tartışma konusu olmaktadır. Avrupa ile Asya arasındaki sınır, Ural dağları olarak kabul edilen "saymaca bir sınır"dır¹⁵¹⁴. Avrupa'nın doğu sınırının Ural dağları olarak belirlenmesini, saymaca kavramıyla ifade edilmesi oldukça isabetli bir nitelirmedir. Çünkü saymaca kavramı, gerçekte öyle olmadığı halde öyleymiş gibi kabul edilme durumunu ifade etmek için kullanılan bir kavramdır. Gerçekten de coğrafi olarak bir bütün olan Avrupa ve Asya, sınır sayılan Ural dağlarıyla birbirinden ayrılmıştır. Bu ayrımın arkasında politik ve kültürel etkenler yatmaktadır. Diğer kıtalardan farklı olarak doğal coğrafi sınırlar olmadan, Asya ve Avrupa politik ve kültürel etkenlerle iki farklı kıta olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle Avrupa, sadece coğrafi bir yer değildir. Avrupa, aynı zamanda bir tür kültür ve fikirdir.

Avrupa, bir tür "yer", "fikir" ve "eylem kümesi" olarak farklı bağlamlarda ele alınmalıdır¹⁵¹⁵. Politik ve kültürel etkenlerle yapay bir doğu sınırıyla müstakıl bir kıta haline getirilen Avrupa'yı sadece bir yer veya coğrafi alan olarak kabul etmek eksik bir değerlendirmedir. Bunların ötesinde, Avrupa bir tür fikir, kültür ve eylemler kümesidir. Bu nedenle yapay bir doğu sınırı benimsenmiştir.

İlk olarak Avrupa, bir tür yer veya coğrafi bir alan olarak bir kıtadır¹⁵¹⁶. Bu bakış açısına göre Avrupa dünya yüzeyinin sınırlandırılmış bir alanıdır. Ancak Avrupa'yı dünyanın fiziki yapısının nesnel bir ürünü varsaymak yanıltıcıdır. Avrupa'nın fiziki sınırları, Avrupa kavramının kullanıldığı ilk metinlerde bile belirsizdir. Söz konusu belirsizlik modern dönem ve günümüzde, Avrupa'nın doğu sınırı konusunda halen devam etmektedir. Avrupa'nın doğu sınırı için erken

¹⁵¹² *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Cilt 2, s. 1043; *Kültür Ansiklopedisi*, Cilt 1, s. 181-187; *Grolier International Americana Encyclopedia*, Cilt 2, s. 287.

¹⁵¹³ *Grolier International Americana Encyclopedia*, Cilt 2, s. 287.

¹⁵¹⁴ *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Cilt 2, s. 1043

¹⁵¹⁵ Paul Stock, "What is Europe? Place, idea, action", in Ash Amin ve Philip Lewis (Ed.), *European Union and Disunion: Reflections on European Identity*, Londra, British Academy, 2017, s. 23.

¹⁵¹⁶ Gordon Kerr, *Avrupa'nın Kısa Tarihi*, Çev. Cumhur Atay, İstanbul, Kalkedon yayıncılık, 2011, s. 9.

modern dönem haritacılarının kimileri günümüzdeki Ukrayna sınırını, kimileri ise Hazar Denizi'ni önermiştir. On sekizinci yüzyıla gelindiğinde, doğu sınırı, Ural dağları olarak kabul edilmiştir. Bu kabul ediliş, başarısını, coğrafi gerçekliğin tezahürüne değil, birtakım ideolojik saiklere borçludur. Ural dağlarını sınır olarak kabul edenler, önceki örneklerle bakarak bunu kabul etmişlerdir. Bununla birlikte, Ural dağlarının sınır kabul edilmesinin günümüzdeki popülerliği, birtakım politik sebeplerden kaynaklanmaktadır. Ural dağları sınırı, Çarlık Rusya hükümdarı Büyük Petro (1672-1725) tarafından esir tutulan ve devlet için harita çalışmaları yapmaya zorlanan İsveçli bir subay olan Philip Johann von Strahlenberg (1676-1747) tarafından savunulmuştur. Strahlenberg, Avrupa'nın doğu sınırı için diğer önerilerin kurgu olduğunu, Ural dağlarının ve nehirlerin, kesin bir sınır çizgisi oluşturduğunu iddia etmiştir. Bu iddia, Çarlık Rusya'yı Avrupa devleti olarak kabul ettirme gayesinde olan hükümdarın politik ve kültürel yaklaşımına katkı sağlamıştır. Bu nedenle, Avrupa alanının sınırlandırılmasını, coğrafi yapının gerçekliğinden ziyade ideolojik öncelikler yönlendirmiştir. Hatta politik ve kültürel amaçların arazinin nasıl algılandığını ve yorumlandığını bile yapılandırıldığını söylemek yanlış olmayacaktır¹⁵¹⁷. Bununla birlikte Avrupa'nın doğru sınırının Ural dağları olduğunu kabul eden görüş bile tartışmalıdır. Politik ve kültürel etkenlerle kabul edilen Ural dağları sınırı, yine politik ve kültürel etkenlerle tartışılmakta ve farklı sınır önerileri öne sürülmektedir. Bu nedenle Avrupa'nın neresi olduğunun belirlenmesi konusunda farklı bir kriter veya bağlam gereklidir.

İkinci olarak Avrupa, bir tür fikirdir¹⁵¹⁸. Avrupa, dünyanın doğal bir bölümü olmaktan ziyade, icat edilen ve dayatılan bir kavramdır. Avrupa'yı fiziki bir alan olarak değil, bir fikir olarak düşünmek gerekmektedir. Buna göre Avrupa, dünyayı yorumlamak, bölgeleri ve insanları tanımlamak için kullanılabilecek bir inanç veya ilkeler kümesidir. Avrupa, esasen bir tür dünya görüşüdür. Avrupa'nın konumunu belirleyen bu fikirler, tarihsel biçimde birtakım ideolojik gündemlerle ortaya çıkmıştır. Her ne kadar Aydınlanma ile sarsılmış olsa da Orta Çağ'ın mirası olan yalnızca Hristiyanların Avrupalı olabileceği, Avrupa'nın antik Yunan ve Roma geleneklerinin tek meşru halefi olduğu, Avrupa'nın diktatörlükten uzak bir bölge olduğu ve özgürlüklerin vatanı olduğu, Avrupa'nın dünyaya liderlik eden benzersiz bir kültür olduğu fikirleri Avrupa'nın sınırları çizen fikirlerdir. Tüm bu fikirler, birtakım ideolojik ve tarihsel bağlamlarda ortaya çıkmıştır. Yani Avrupa, bir yönüyle, bir tür söylemdir¹⁵¹⁹. İşte bu nedenlerle, Avrupa'nın doğu sınırıyla bağlantılı olarak Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan Kazakistan, hatta Rusya ve Türkiye'nin Avrupa sınırları içinde olup olmadığı hep tartışılmıştır, tartışılmaktadır ve gelecekte de tartışılacağı görülmektedir.

Üçüncü olarak Avrupa, bir tür eylem kümesidir. Avrupa'yı, bir fikir olarak düşünsel bir arka planla sınırlandırarak analiz etmek yeterli değildir. Avrupa hakkındaki fikirler, birtakım somut

¹⁵¹⁷ Stock, "What is Europe?", s. 23-25.

¹⁵¹⁸ Kerr, *Avrupa'nın Kısa Tarihi*, s. 10.

¹⁵¹⁹ Stock, "What is Europe?", s. 25-26.

gelişmeleri, yani eylemler kümesini doğurmuştur. Tarih, Avrupa hakkındaki fikirlerin; politikaya, faaliyet meşrulaştırmasına ve kimlik belirlemeye dönüşerek somutluk kazandığını göstermiştir. Örneğin, Hristiyan ittifakının vücut bulmuş hali olan Haçlı Seferleri, devletlerin bağımsız ulus devletler olarak yapılanmaları, Avrupa Birliği, ortak değerlere ve paylaşılan çıkarlara dayalı birleşik bir Avrupa için Avrupa Konseyi'nin 2005 yılında ortaya koyduğu vizyon Avrupa fikrinin eylem kümesini oluşturan somut gelişmelerdir¹⁵²⁰. Avrupa'nın bir eylem kümesi olduğu fikri, Avrupa'nın bir fikir oluşuyla bağlantılı olarak, Avrupa fikrinin uygulamaya dökülmüş halidir.

Avrupa'nın sınırları ister bir yer isterse de bir fikir temelinde çizilsin, Avrupa, doğrudan ve dolaylı olarak politik ve kültürel etkenlerle belirlenen bir alana karşılık gelmektedir. Avrupa'nın sınırları, politik ve kültürel saiklerle Ural dağları olarak kabul edildiğinde Rusya, Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan ve Kazakistan, Avrupa sınırları içinde yer almaktadır. Ancak, söz konusu Ural dağları sınırı, yine politik ve kültürel etkenlerle uzlaşa içinde kabul görmemektedir. Avrupa'nın doğu sınırı, literatürde önerildiği gibi Ural dağlarından, Rusya ve/veya Ukrayna sınırına çekildiğinde Rusya, Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan ve Kazakistan Avrupa sınırları dışında kalmaktadır. Zaten Avrupa, bir fikir olarak ele alındığında Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan, Kazakistan ve hatta Rusya ve Türkiye bile Avrupa sınırları dışında bırakılabilmektedir. Bizim çalışmamızda, ideolojik bir içeriği sahip olduğu kabul edilmekle birlikte Avrupa'nın bir fikir olduğundan hareketle; politik, kültürel, siyasal ve ekonomik olarak Avrupa fikrinin nispeten dışında olduğu değerlendirilen ve Ural dağları hattından çizilen sınırları zorlayan bir yerde bulunan Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan ve Kazakistan çalışmamıza dahil edilmemiştir.

4.4. Verilerin Toplanması

Veri, bir şey hakkında muhakeme yapılmasını sağlamak üzere üzerinde inceleme yapılan bilgi, belge, madde ve sair biçimlerdeki materyaldir¹⁵²¹. İnceleme konusunu anlamaya yönelik her türlü ölçüm, değer, olgu ve bilgi olarak veri, sözlü veya yazılı olabileceği gibi şekil, resim, eşya, model, rakam veya sembol biçiminde de olabilir. Bir şeye veri niteliği kazandıran nitelik, duyu organlarından biriyle algılanabiliyor ve duyu organlarına dayalı olarak elde edilebiliyor olmasıdır. Araya araçların girmesi bir veriyi veri olmaktan çıkartmaz¹⁵²². Doğru toplanmış bir veri, doğru bir değerlendirmeyi sağlarken eksik veya yanlış toplanmış bir veri yanlış bir değerlendirmeye neden olmaktadır. Bu nedenle veri toplama sürecinde, veri toplama ilkelerine riayet etmek gerekmektedir. Verileri toplandıktan sonra verilerden ne şekilde yararlanılacağını belirlemek hatalı bir davranıştır. Bunun için ilk aşamada, veri toplama süreci, önceden

¹⁵²⁰ Stock, 26-27.

¹⁵²¹ Özer Serper ve Necmi Gürsakar, *Araştırma Yöntemleri*, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1989, s. 103.

¹⁵²² Cebeci, *Bilimsel Araştırma ve Yazma Teknikleri*, s. 66-67.

planlanmalıdır¹⁵²³. Veri, bir başka ifadeyle “işlenmemiş kanıtlar” olarak ifade edilebilir¹⁵²⁴. Plansız bir veri toplama faaliyeti, süreç sonunda, araştırmacıyı, araştırmanın amacı için gerekli olan verilerden eksik, fazla veya hatalı çok sayıda işlenmemiş kanıtlarla karşı karşıya bırakma tehlikesine sahiptir. Bu nedenlerin veri toplama ilkeleri doğrultusunda veri toplama süreci yürütülmelidir.

Veri toplama ilkeleri, veri toplama faaliyeti öncesinde ve sırasında araştırmacının kendisine soracağı beş soru üzerinden ele alınabilir *Birincisi*, veri toplamanın amacının ne olduğu sorusudur. Verilerin niçin toplandığı net bir şekilde, veriler toplanmaya başlanmadan önce belirlenmelidir. *İkincisi*, hangi verilerin toplanacağı sorusudur. Araştırmanın amacına, hangi veriler toplanarak ulaşılabilecek o veriler toplanmalıdır. Bu nedenle toplanacak verilen birbiriyle ve araştırmanın bütünüyle olan ilişkisini göz önünde bulundurarak karar vermek gerekmektedir. Sonradan, belki, işe yarar düşüncesiyle veri toplamak, ihtiyaç olmayan fazladan bir emeğe neden olmaktadır. *Üçüncüsü*, verilerin nasıl toplanacağı sorusudur. Verilerin ne zaman, nerede, kim tarafından, hangi şartlar altında ve hangi teknikli toplanacağını belirlenmesi gerekmektedir. *Dördüncüsü*, verilerin nasıl ve kim tarafından değerlendirileceği sorusudur. Toplanan verilerin kim tarafından, hangi kriter ve düzende değerlendirileceği genel olarak önceden belirlenmelidir. *Beşincisi*, verilerin nasıl saklanacağı ve kullanıcıların yararına nasıl sunulacağı sorusudur¹⁵²⁵. Çalışmamızın veri toplama süreci, bu ilkeler göz önünde bulundurularak yürütülmüştür. Çalışmanın amacı doğrultusunda veri toplanacak anayasalar zaman, devlet ve içerik sınırlamalarıyla belirlendikten sonra, veriler, önceden tespit edilen kriterlere göre belirlenen temalar çerçevesinde, tek bir araştırmacı tarafından toplanmıştır.

Geçerli bir araştırma sonucu, ancak birtakım özelliklere sahip verilerle mümkündür. Bu nitelikler; doğruluk, güvenilirlik, kullanılabilirlik, yararlılık ve eksiksizliktir¹⁵²⁶. Söz konusu niteliklerden doğruluk, güvenilirlik ve eksiksizliğin zıttı olan durumlar, anayasalardan toplanacak verilerde gerçekleşme potansiyeli kuvvetli durumlardır. Çünkü, anayasalar, yaşayan metinlerdir. Bu nedenle sürekli değişmektedir. Bir anayasa, genellikle, yeni bir hüküm veya hükümlerin eklenmesi, bir hükmün ortadan kaldırılması, kalkması ve değiştirilmesi halleriyle sıklıkla değişmektedir. Veri toplanmak üzere odaklanılan bir anayasanın daha önceden defalarca değişmiş olma ihtimali çok yüksektir. Bu nedenle anayasanın güncel halinden veri toplamak gerekmektedir. Eğer bir anayasanın güncel halinden veri toplanmadığında, toplanan verilerin, verilerin taşınması gereken doğruluk, güvenilirlik ve eksiksizlik niteliklerinden yoksun olacağı söylenebilir. Çalışmamızın başlangıcında, veriler, anayasa metinlerinin yer aldığı basılı kitaplardan toplanmaya çalışılmıştır. Ancak basılı kitaplarda yer alan anayasa metinlerinin, kitapların basım yılı ve anayasaların sürekli değişimleri nedeniyle güncel olmadığı

¹⁵²³ Serper ve Gürsakal, *Araştırma Yöntemleri*, s. 103.

¹⁵²⁴ Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, s. 132.

¹⁵²⁵ Serper ve Gürsakal, *Araştırma Yöntemleri*, s. 103-104.

¹⁵²⁶ Serper ve Gürsakal, s. 104.

anlaşıldığından, basılı kitaplardan veri toplama yöntemi terkedilerek devletlerin resmi internet sitelerinde yayınlanan güncel anayasa metinleri üzerinden veriler toplanmıştır. Veriler, devletlerin parlamento ve/veya anayasa mahkemelerinin resmi internet sitelerinde yayınlanan anayasa metinleri üzerinden toplanarak doğru, güvenilir ve eksiksiz veriler elde edilmeye çalışılmıştır.

Veri toplama, araştırma problemlerine cevap verilebilmesi için nitelikli bilgiler toplanılması amaçlanan bir dizi etkinlik veya süreçtir. Aşama veya etkinliklerden oluşan bu süreç, kimden ne tür bir veri toplanacağını belirlenmesinden başlayıp verilerin toplanması ve toplanan verilerin saklanması aşamaları ve çeşitli ara aşamalarla yürütülmektedir¹⁵²⁷. Bununla birlikte veri toplama süreci, çalışmanın modeline ve veri toplama tekniğine göre değişebilmektedir. Durum çalışması modelinde yürütülen bu çalışmada veriler, doküman incelemesi tekniğiyle toplanmıştır. Hem durum çalışması modeli hem de doküman incelemesi tekniği, birbirlerini destekleyici faktörler olarak kendine has eğilimleriyle verilerin toplanma sürecini şekillendirmiştir. Doküman incelemesi, durum çalışmalarının amacı ve doğasıyla son derece uyumlu bir veri toplama tekniğidir.

Veri toplama yöntemi, durum çalışmaları özelinde, araştırmanın en başında belirlenmiş olan alt problemler dikkate alınarak belirlenmektedir. Bu sayede, araştırmacı, alt problemlerle ilgisi olmayan verileri toplama tehlikesinden uzaklaşmaktadır¹⁵²⁸. Çalışmamızda, müstakil alt problemler doğrultusunda ulus, vatandaşlık, etnisite, dil, ulusal semboller ve kendi kaderini tayin hakkı temel temaları doğrultusunda veriler toplanmıştır. Bu temel temalar altında toplanan veriler doğrultusunda ortaya çıkan alt temalar ise bağlantılı olduğu tema altında betimlenmiş ve yorumlanmıştır.

Veri toplama süreci, durum çalışmalarında üç ilke göz önünde bulundurularak yürütüldüğünde, çalışmanın geçerliği ve güvenilirliğine pozitif anlamda katkı sağlanmaktadır¹⁵²⁹. Durum çalışmalarına, en sık eleştiriler, geçerlik ve güvenilirlik konuları üzerinden yapılmaktadır¹⁵³⁰. Bu nedenle, geçerlik ve güvenilirliği artırmaya yönelik tedbirler, durum çalışanları için çok önemlidir. Bu tedbirler ise yoğun olarak veri toplama sürecinde takip edilecek ilkelerle bağlantılıdır. Söz konusu ilkelerin neler olduğuna değinilmekle birlikte bu ilkelerin çalışmamıza nasıl tatbik edildiğinin ele alınması gerekmektedir.

Birinci ilke, birden fazla kanıt kaynağı kullanmaktır. Çalışmalarda, gözlem, görüşme ve arşiv kaydı gibi genellikle, tek bir kanıt kaynağı kullanılmaktadır. Kanıt kaynaklarının birbirinden izole kullanımının yaygınlığı, araştırmacının tek bir kaynağı seçmesi gerektiği yönündeki yanlış inancı beslemektedir. Durum çalışmasında, birden fazla kanıt kaynağının kullanılması

¹⁵²⁷ Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri*, s. 148.

¹⁵²⁸ Yıldırım ve Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, s. 296.

¹⁵²⁹ Yin, *Case Study Research*, s. 90.

¹⁵³⁰ Yıldırım ve Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, s. 298.

araştırılan konunun daha geniş bir kapsamda ele alınmasını sağlamaktadır. Bir çalışmadaki bulgu veya sonuç, birden fazla bilgi kaynağına dayanıyorsa, onun daha ikna edici veya hakikate daha yakın olduğu söylenebilir. Birden fazla kanıt, çalışmaların yapı geçerliği sorununun çözümlerinden biridir. Çünkü birden fazla kanıt, araştırmacıya, aynı olgunun birden fazla ölçüsünü sunmaktadır. *İkinci ilke*, çalışılan durumuna yönelik bir veri tabanı oluşturmaktır. Bu ilke, durum çalışması için toplanan verilerin düzenlenmesi ve belgelendirilmesiyle ilgilidir. Bir çalışma bağlamında toplanan veri ile çalışma raporu farklı şeylerdir. Veri/kanıt kaynağı/veri tabanı ile makale, rapor, kitap gibi farklı biçimlerdeki araştırma raporu ayrımının farkın varılmalıdır. Durum çalışmalarında veri tabanı ile çalışma raporu arasındaki ayrım kurumsallaşmış bir uygulama haline gelmemiştir. Durum çalışması verileri ile durum çalışması raporunda sunulan kanıtlar, çoğunlukla eş anlamlı olarak kabul edilmektedir. Bir okuyucu, durum çalışmasındaki sonucu doğuran verileri incelemek istediğinde başvuracağı bağımsız bir kaynak, genellikle yoktur. Veri tabanı, merkezi olarak oluşturulabileceği gibi bir durum çalışmasıyla sınırlı olarak da oluşturulabilir. Böylece, diğer araştırmacılar ve okuyucular, durum çalışmasındaki kanıtları doğrudan inceleyebilir. Bir çalışma sürecinde, veri tabanı oluşturmaya yönelik ve/veya veri tabanının işlevine hizmet eden dört faaliyet veya yola başvurulabilir. Bunlar; araştırmacının vaka çalışması notları tutması, vaka çalışması belgelerinin saklanması, tablolaştırılan verilerin depolanması ve katılımcıların anlatılarındaki verilerin doğrudan kullanımınıdır. *Üçüncü ilke*, bir kanıt zinciri meydana getirmektir. Bu ilke sayesinde, okuyucu, bir sonuca nasıl ulaşıldığını, araştırmanın başındaki alt problemten başlayarak nihai sonuca kadar takip edebilmektedir¹⁵³¹. Bu ilkeler, özellikle veri toplama sürecinde olmak üzere çalışma sürecinde özellikle gözetilmiştir.

Birinci ilke olan birden fazla kanıt kaynağı kullanma ilkesi, çalışmamızda farklı bir biçim ve boyutta gözetilmiştir. Çalışmamız, esasen tek bir kanıt kaynağına dayalı olarak anayasa metinleri üzerinden yürütülmüştür. Bununla birlikte anayasa metinleri üzerinden araştırılan milliyetçilik durumu, tek bir unsurdan yola çıkılarak ele alınmamıştır. Anayasalardaki milliyetçilik durumu; ulus, vatandaşlık, etnisite, dil, ulusal semboller ve kendi kaderini tayin hakkı gibi farklı unsurlarla bağlantılı olarak aynı kanıt kaynağı içindeki farklı kanıt öbekleri bağlamında araştırılmıştır. Bu noktada, farklı kanıt öbeklerini kullanmasıyla bağlantılı olarak, çalışmamızın, birden fazla kanıt kaynağı kullanma ilkesinin işlevlerini karşılayacak biçimde yürütülmeye çalışıldığı değerlendirilmesi yapılabilir. İkinci ilke olan çalışılan durumuna yönelik bir veri tabanı oluşturma ilkesi, çalışma grubumuzun anayasa metinleri olması ve bunların güncel ve eski metinlerine dijital ve basılı ortamlarda her an ulaşılabilir olması sayesinde farklı bir gayrete ihtiyaç kalmadan gözetilmiştir. Çalışmamızın veri tabanını, anayasa metinleri oluşturmaktadır. Ayrıca, çalışmamızda, ulaşılan sonuca yönelik kanıtların çalışma içinde spesifik olarak görülmesi için veri tabanından/anayasa metinlerinden doğrudan alıntılar yapılmıştır. Üçüncü ilke olan kanıt zinciri oluşturma ilkesi, çalışmadaki bir sonuca; nasıl, hangi

¹⁵³¹ Yin, *Case Study Research*, s. 90-98.

veri ve ölçütlerle ulaşıldığının görülmesine ve izlenmesine imkân sağlamaktadır. Çalışmamız, temel problem cümlesinin cevaplarına ortaya koymaya hizmet eden alt problemler üzerinden dizayn edilmiş, veriler alt problemlerden yararlanılarak oluşturulan temalar çerçevesinde toplanmış ve bunlardan çıkarılan sonuçlar, anayasa metinlerinin ilgili bölümlerinden yapılan doğrudan referanslarla destelenmiştir. Böylece, izlenebilir bir kanıt zinciri oluşturulmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızda, veriler, doküman incelemesi tekniğiyle toplanmıştır. Doküman incelemesi tekniğine, “belgesel tarama”¹⁵³² veya “dokümantasyon”¹⁵³³ adı da verilmektedir. Doküman incelemesi, araştırılan konu hakkında bilgi içeren yazılı ve basılı doküman veya materyallerin analizini kapsamaktadır¹⁵³⁴. Bununla birlikte doküman incelemesi, sadece yazılı kaynakların analiziyle sınırlı değildir. Film, video veya fotoğraf gibi dokümanların analizini de doküman incelemesiyle yapılabilir¹⁵³⁵. Amaç bağlamında, genel tarama ve içerik çözümlemesi olmak üzere iki tip doküman analizinden söz edilebilir. Genel tarama, bütün araştırmalarda kullanılan alanyazın veya literatür taramasıdır. İçerik çözümlemesi ise belirli bir yazılı dokümanın bakış açısı veya felsefesi gibi özel bir durumunun belirli kriterlere göre çözümlenmesidir¹⁵³⁶. Çalışmamızda, doküman incelemesinin her iki türü de kullanılmıştır. Milliyetçilik ve anayasa ile bunların ilişkisi literatür taramasıyla genel tarama kullanılarak ortaya konulurken, anayasaların milliyetçilik bağlamındaki analizinde içeriksel çözümleme kullanılmıştır.

Doküman incelemesi, kendine özgü avantajlı/güçlü ve dezavantajlı/zayıf taraflara sahiptir. Söz konusu güçlü ve zayıf taraflar, çalışmamızın her aşamasında farklı düzeylerde etkin ve etkili olmuştur. Bu nedenle doküman incelemesinin güçlü taraflardan yararlanmak ve zayıf taraflarını azaltmak için gayret gösterilmiştir. Doküman incelemesinin güçlü ve zayıf taraflarına değinilmesinin akabinde, söz konusu gayretlere yer verilmiştir.

Doküman incelemesinin yedi güçlü tarafından söz edilebilir. Bunlar; doğrudan ve kolay ulaşılmayan öznelardan bilgi toplanmasını sağlaması, katılımcı tepkiselliğinin olmaması, geniş bir zamana yayılmış analiz imkânı sunması, geniş bir örneklem seçim olanağı tanınması, araştırma konusu kişinin bireyselliğini ve özgünlüğünü desteklemesi, maliyetinin düşük olması ve doküman incelemesi verilerinin geçerlik ve güvenilirliğinin kuvvetli olmasıdır¹⁵³⁷. Doküman incelemesi tekniğinin, araştırma konusunun anayasalar olması nedeniyle kişinin bireyselliğini ve özgünlüğünü destekleme imkânı sunması dışındaki güçlü taraflarının çalışmamızda etkin ve etkili olduğu söylenebilir. Milliyetçiliğin anayasal boyutu anayasayı yapan iradeler, parlamento

¹⁵³² Serper ve Gürsakar, *Araştırma Yöntemleri*, s. 106.

¹⁵³³ Yin, *Case Study Research*, s. 81.

¹⁵³⁴ Yıldırım ve Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, s. 189; Serper ve Gürsakar, *Araştırma Yöntemleri*, s. 106.

¹⁵³⁵ Yıldırım ve Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, s. 190.

¹⁵³⁶ Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, s. 184.

¹⁵³⁷ Yıldırım ve Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, s. 191-192; Kenneth D. Bailey, *Methods of Social Research*, New York, The Free Press, 1994, s. 294-295.

üyeleri, politikacılar veya ulusun üyeleri gibi doğrudan ve kolay ulaşılamayacak özneler üzerinden de araştırılma imkânına sahip olmakla birlikte, çalışmamız, söz konusu özneler yerine doğrudan ve kolay ulaşılan anayasa metinleri üzerinden yapılmıştır. Doküman incelemesi, geniş bir örneklem seçme imkânı sunmuş ve Avrupa'daki bağımsız devletlerin büyük çoğunluğunun anayasası katılımcı tepkiselliği olmadan, neredeyse maliyetsiz biçimde çalışmaya dahil edilebilmiştir. Bununla birlikte doküman incelemesi, araştırmacı tarafından değiştirilme ve manipüle edilme imkânı bulunmayan anayasa metinleri üzerinden yapılarak geçerliği ve güvenilirliği yüksek verilerin toplanmasını sağlamış ve bunların geniş bir zaman diliminde analiz edilme imkânı sunmuştur.

Doküman incelemesinin sekiz de zayıf tarafından söz edilebilir Bunlar; toplanan verilerin yanlılığa sahip olmasının muhtemelliği, verilerden bazılarının özellikle seçilmiş veya dışlanmış olmasının güçlü potansiyeli, araştırmacının bizzat deneyimlemediği durumlara dokümanlarla sınırlı olarak odaklanması, incelenen dokümanlara ulaşılabilirliğin zayıf olması, yanlış örneklem seçimi, yazılı materyallerin analizinde sözel olmayan davranışların gözlemlenmesinin mümkün olmaması, incelenen dokümanların standartlarının olmaması ve toplanan verilerin kodlanmasının zorluğudur¹⁵³⁸. Doküman incelemesinde toplanan verilerin yanlılığa sahip olmasının muhtemelliği, daha çok, bireylerin ürettiği dokümanlarla ilgilidir. Her türlü dokümanın yanlılığa sahip olma potansiyeli olmakla birlikte, bir tür uzlaşma ürünü olan ve büyük çoğunlukla bir meclis tarafında kabul edilen ve/veya halk oylamasıyla onaylanan anayasa metinlerinin olası yanlılığının bireysel dokümanlara nispeten sınırlı olacağı söylenebilir. Bu nedenle verilerin yanlılığa sahip olmasının muhtemelliği yönündeki zayıf tarafın çalışmamızın için sınırlı bir zayıflık olduğu düşünülmektedir. Doküman incelemesinde, verilerin bazılarının özellikle seçilmiş veya dışlanmış olmasının önüne geçmek adına belirlenen temayla ilgili anayasa metni içerisindeki bütün hükümler, hüküm numarası ve fıkrası ayrı ayrı verilerle ele alınmaya çalışılmış, böylece okuyucunun çalışmanın ulaştığı sonucu doğuran tüm dayanak veya verilere ulaşarak kontrol etme imkanına sahip olması sağlanmaya çalışılmıştır. Doküman incelemesinin, incelenen dokümanlara ulaşılabilirliğin zayıf olması ve dokümanların standartlarının olmaması yönündeki zayıf tarafları bizim çalışmamız için geçerli değildir. Çünkü, çalışmamızın veri kaynağı olan anayasa metinleri, tarafımızca gösterilmesi gereken farklı bir gayrete gerek olmadan, halihazırda, ulaşılabilir durumdadır ve incelenen anayasalar farklı içerikte olmakla birlikte benzer biçim, bölüm ve standartlara sahiptir. Doküman incelemesinin farklı bir zayıf yönü olan yanlış örneklem seçimi, Avrupa devletlerinin büyük çoğunluğunun anayasasının çalışmaya dahil edilmesiyle aşılma çalışılmıştır. Doküman incelemesiyle toplanan verilerin kodlanması zorluğuna, çalışmanın başında temaların belirlenmesi suretiyle önlem alınmaya çalışılmış, bu önlem sayesinde temel temaların altında ortaya çıkan alt temaları tespit etmek kolaylaşmıştır. Doküman incelemesinin; araştırmacının bizzat deneyimlemediği durumlara dokümanlarla sınırlı olarak odaklanması ve yazılı

¹⁵³⁸ Yıldırım ve Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, s. 192-194; Bailey, *Methods of Social Research*, s. 296-297.

materyallerin analizinde sözel olmayan davranışların gözlemlenmesinin mümkün olmaması şeklindeki zayıf yönleri araştırmanın sınırlılığı oluşturacak biçimde sürece dahil olmuştur.

Doküman incelemesi, dört aşamadan oluşmaktadır. *Birinci aşama*, dokümana ulaşma veya dokümanı bulma aşamasıdır. *İkinci aşama*, ulaşılan dokümanın gerçekliğinin, doğruluğunun ve orijinalliğinin kontrol edilme aşamasıdır. *Üçüncü aşama*, kodlama ve kataloglama konusunda bir sistem benimseme aşamasıdır. *Dördüncü aşama*, verilerin analiz edilme aşamasıdır¹⁵³⁹. Çalışmamızda da bu aşamalar takip edilmiştir. Öncelikle veri toplanacak anayasalar ve bu anayasalara nereden ulaşılabileceği belirlenmiştir. Birinci aşamada, öncelikle basılı kitaplardaki anayasa metinlerine ulaşılmış, ancak basılı kitaplarda yer alan anayasa metninin, kitapların basım yılı ve anayasaların sürekli değişimleri nedeniyle güncel olmadığı anlaşıldığından, basılı kitaplardaki anayasa metinlerini inceleme yöntemi terkedilerek, devletlerin parlamento ve/veya anayasa mahkemelerinin resmi internet sitelerinde yayınlanan güncel anayasa metinlerine ulaşılmıştır. İkinci aşamada, ulaşılan anayasa metninin gerçekliği, doğruluğu ve orijinalliği kontrol edilmiştir. Anayasa metinlerine, herhangi bir kaynaktan ulaşmak yerine devletlerin resmi internet sitelerinden ulaşılması yönünde bir tercih yapıldığı için anayasa metninin metninin gerçekliği, doğruluğu ve orijinalliği konusunda tereddüt ortadan kalmıştır. Bunun yanında anayasa metinleri, ikili, hatta bazen üçlü kontrolden geçirilerek incelenmiştir. Eğer bir anayasa metninin Türkçe çevirisi varsa İngilizce metniyle birlikte ikili bir kontrolle incelenmiş ve bazen, özellikle, ‘ulus’ ve ‘halk’ kavramlarının hangisinin kullanıldığı noktasında anayasanın orijinal dilindeki metni incelenerek üçlü bir kontrole de başvurulmuştur. Üçüncü aşamada, anayasa metinleri, önceden belirlenen ulus, vatandaşlık, etnisite, dil, ulusal semboller ve kendi kaderini tayin hakkı temaları çerçevesinde okunmuş ve anlaşılmasına çalışılmıştır. Söz konusu temaların alt temalarına ilişkin kodlamalar yapılmaya çalışılmıştır. Dördüncü aşamada ise verilerin analizine geçilmiştir. Buna ilişkin detaylar, ‘Verilerin Analizi’ başlığı altında ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

4.5. Verilerin Analizi

Verilerin analizi, veri tabanının ön okumadan geçirilmesi, toplanan verilerin analiz için hazırlanması ve örgütlenmesini, temaların ve alt temaların oluşturulması, verilerin sunulması ve yorumlanması aşamalarından müteşekkil bir sürece karşılık gelmektedir¹⁵⁴⁰. Nitel verilerin analizinde, literatürde çok farklı kavramlar ve yaklaşımlar ortaya konulmaktadır. Tüm bu farklı yaklaşımlarda, verilerin betimlenmesi ve temaların ortaya çıkarılması ile ortaya çıkarılan temalarına araştırmacı tarafından yorumlanması müşterek olarak öne çıkarılmaktadır¹⁵⁴¹.

¹⁵³⁹ Sharan B. Merriam, *Qualitative Research: A Guide to Design and Implementation*, San Francisco, Jossey-Bass, 2009, s. 150-153.

¹⁵⁴⁰ Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri*, s. 181-182.

¹⁵⁴¹ Yıldırım ve Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, s. 239.

Çalışmamızda, veri analizi yaklaşımları enflasyonundan uzak durularak, verilerin analizinde, çalışmamızın modeli ve veri toplama tekniği olan durum çalışması modeli ve doküman incelemesi tekniğiyle uyumlu ve bunları tamamlayıcı olan betimsel analiz yaklaşımı kullanılmıştır.

Betimsel analiz, araştırmanın kavramsal yapısının önceden açıkça belirlendiği araştırmalar için uygundur. Bu yaklaşımda, toplanan veriler, önceden belirlenmiş temalara göre özetlenmekte ve yorumlanmaktadır. Betimsel analizde, veriler; araştırma problemlerinin ortaya koyduğu temalara göre sunulabileceği gibi toplanan verilerin kümelenildiği noktalara göre de sunulabilir. Bu yaklaşımda, analize tabi tutulan öznenen elde edilen verilerin çarpıcı bir şekilde yansıtılması amacıyla doğrudan alıntılara sıklıkla başvurulmaktadır. Buradaki amaç, verilerden ortaya çıkan bulguları düzenlenmiş ve yorumlanmış biçimde ortaya koymaktır. Öncelikle, veriler, sistematik ve açık şekilde betimlenir. Daha sonra da söz konusu betimlemeler açıklanır, yorumlanır ve neden-sonuç ilişkisini kurularak birtakım sonuçlara ulaşılır¹⁵⁴². Betimsel analiz yaklaşımı böyle bir çerçeveye sahiptir. Betimsel analizinin, bu çerçevedeki amacının ve takip ettiği usullerin, anayasa metnlerinin milliyetçilik bağlamında incelenmesine ve betimlenmesine oldukça uygun olduğu düşüncesinden hareketle betimsel analiz yaklaşımı tercih edilmiştir.

Betimsel analiz dört aşamadan oluşmaktadır. *Birinci aşama*, betimsel analiz için kavramsal ve tematik bir çerçevenin oluşturma aşamasıdır. Bu aşamada, araştırma problemlerinden, araştırmanın literatürel çerçevesinden veya veri toplama tekniğinde yer alan boyutlardan hareketle veri analizi için bir çerçeve oluşturulmaktadır. Bu çerçeve dikkate alınarak verilerin hangi temalar altında düzenleneceği ve sunulacağı belirlenmektedir. Önceden belirlenmiş bir kavramsal çerçevenin olmaması, betimsel analizinin yapılmasının güçleştirmektedir. Bu şartlarda belirlenen temalar, veri kaybına ve yanlış veri düzenlemesine sebep olmaktadır. Bu nedenle betimsel analiz, genellikle, kavramsal çerçevesi sarıh biçimde belirli olan araştırmalarda kullanılmaktadır. *İkinci aşama*, verilerin, tematik çerçeveye göre işlendiği aşamadır. Bu aşamada, daha önceden belirlenen çerçeveye göre elde edilen veriler okunmakta, anlamlı ve mantıklı bir şekilde bir araya getirilmekte, düzenlenmekte ve işlenmektedir. Oluşturulan çerçeveye göre kimi veriler araştırma dışında kalırken, araştırmaya dahil edilen veriler doğrudan alıntılarla verilmektedir. *Üçüncü aşama*, bulguların tanımlandığı aşamadır. Bu aşamada, düzenlenen veriler tanımlanmakta ve doğrudan alıntılarla desteklenmektedir. Verilerin kolay okunabilir ve anlaşılabilir biçimde tanımlanmasından ve gereksiz tekrara düşünülmesinden kaçınılmalıdır. *Dördüncü aşama*, bulguların yorumlandığı aşamadır. Bu aşamada, tanımlanan bulgular açıklanmakta, ilişkilendirilmekte ve anlamlandırılmaktadır. Ayrıca, bulgular arasındaki neden-sonuç ilişkileri açıklanmakta ve gerekirse karşılaştırma

¹⁵⁴² Yıldırım ve Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, s. 239-240.

yapılmaktadır¹⁵⁴³. Bizim çalışmamızda da veriler, betimsel analiz yaklaşımının bu aşamalarına sadık kalınarak analiz edilmiştir.

Birinci aşamada, betimsel analiz için bir çerçeve oluşturulmuştur. Bu çerçeve, milliyetçilik, anayasa, milliyetçilik ile anayasa ilişkisine yönelik geniş kapsamlı bir literatür taramasıyla oluşturulmaya başlanmıştır. Çalışmamızın ilk üç bölümü olan literatür bölümü, kavramsal çerçeve oluşturabilmek için alt yapı oluşturma işlevi görmektedir. Çalışmanın temel konularının genel taramasından oluşturulan çerçeve, araştırmanın temel problemi ile alt problemlerinin kuramsal bir çerçeveye oturmasını sağlamıştır. Araştırmanın alt problemleri, milliyetçiliğin temel unsurları olan ulus, vatandaşlık, etnisite, dil, ulusal semboller ve kendi kaderini tayin hakkı üzerinden ortaya konulmuştur. Daha sonra alt problemlerden yararlanılarak, verilerin düzenleneceği temalar oluşturulmuştur. Ulus, vatandaşlık, etnisite, dil, ulusal semboller ve kendi kaderini tayin hakkı temaları, esasen, milliyetçiliğin, anayasalarda, hangi unsurlar üzerinden izinin sürüleceği konusunda belirleyicileri olmuştur. Böylece, neyin; nasıl ve hangi çerçeveden inceleneceği, en baştan sistematik olarak belirli hale gelmiştir.

İkinci aşamada, önceden belirlenen temalara göre veriler işlenmiştir. Anayasalardan elde edilen veriler; ulus, vatandaşlık, etnisite, dil, ulusal semboller ve kendi kaderini tayin hakkı konularında bağlamında ayrıştırılmıştır. Bu temel temaların altına ilgili hükümler işlenmiş ve aynı tema altında kümeleşen kategoriler olarak alt temaların oluşup oluşmadığının incelenmesi yapılmıştır. Örneğin “Ulus Boyutuyla Anayasalar” teması altına, öncelikle, anayasaların ulusla bağlantılı hükümleri işlenmiş; daha sonra sivil, etnik ve kültürel ulus anlayışları şeklinde ortaya çıkan alt temalar tespit edilmiştir. Bu aşama, esasen, elde edilen verilerin, genel tematik çerçeveye göre sınıflandırıldığı ve ayrıştırıldığı aşamadır.

Üçüncü aşamada, bulgular net olarak tanımlanmıştır. Bu aşamada, ikinci aşamada belirli temalar altında toplanan verilerin temalarının ve alt temalarının netleştirildiği aşamadır. Çalışmamızda, ‘Ulus Boyutuyla Anayasalar’, ‘Vatandaşlık Boyutuyla Anayasalar’, ‘Etnisite Boyutuyla Anayasalar’, ‘Dil Boyutuyla Anayasalar’, ‘Ulusal Semboller Boyutuyla Anayasalar’ ve ‘Kendi Kaderini Tayin Hakkı Boyutuyla Anayasalar’ temel temaları yer almaktadır. Söz konusu temel temalar ise muhtelif alt temalara ayrılmıştır. Anayasa hükümleri, söz konusu temalar altında, doğrudan alıntılarla verilmiştir. Böylece okuyucunun, ulaşılan bulgu ve sonucu doğuran veriyi doğrudan görme, inceleme ve eleştirme imkanına sahip olması sağlanmaya çalışılmıştır.

Dördüncü aşamada, bulgular yorumlanmıştır. Çalışmamızda bulgular, temalar bağlamında ayrı başlıklar altında ele alındıktan sonra her tema altında ayrı bir genel değerlendirme bölümü açılarak, bu bölümde, ilgili temanın milliyetçilik literatürü doğrultusunda değerlendirilmesi yapılmıştır. Böylece çalışmanın ‘Sonuç’ bölümünün olası karmaşıklığı azaltılmaya çalışılmış ve bölümün bu öz bir değerlendirme niteliğinde olması sağlanmaya çalışılmıştır.

¹⁵⁴³ Yıldırım ve Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, s. 240.

5. BÖLÜM

AVRUPA'DA MİLLİYETÇİLİĞİN ANAYASAL BOYUTU

5.1. Ulus Boyutuyla Anayasalar

Ulus ve milliyetçilik kavramlarının düalist bir yaklaşımla sivil ve etnik milliyetçilik karşıtlığıyla ele alınması, milliyetçilik çalışmalarında bilindik ve en sık başvurulan taksimat yöntemidir. Milliyetçilik literatürünün önemli isimlerinden; Meinecke'nin, kültürel ve devletsel milliyetçilik; Kohn'un, Batı ve batı dışı milliyetçilik; Smith'in, sivil ve etnik milliyetçilik; Greenfeld'in, bireyselci ve kolektivist milliyetçilik; Plamenatz'ın batı ve doğu milliyetçiliği ayrımıyla ele aldığı mesele esasen sivil ve etnik milliyetçilik ayrımına dayanmaktadır.

Ulus ve milliyetçiliği, düalist taksimatın dışına çıkarak plüralist yaklaşımla çoklu olarak ele alan isimlerden; Hayes insancıl, jakoben, geleneksel, liberal, bütüncül ve ekonomik milliyetçilik; Synder bütünleştirici, yıkıcı, saldırgan ve modern; Handman baskıcı, irredantist ve prestif; Symmons-Symonolowicz pek çok alt türe ayrılan azınlık hareketleri ve özgürlükçü hareketler şeklinde milliyetçilik ve ulus ayrımlarına başvurmuşlardır. Plüralist taksimatların hem sayısı hem de ortaya koydukları ulus ve milliyetçilik türlerini artırmak mümkündür.

Milliyet ve ulus kavramlarının taksimatına ilişkin düalist ve plüralist yöntem çeşitli eleştirilere maruz kalmıştır. Düalist yöntem, dayandığı sivil ve etnik milliyetçilik ayrımının ulus ve milliyetçiliğin olgusal temellerini açıklamakta yetersiz olduğu yönünde; plüralist yöntem ise meseleyi gerçekçi bir şekilde anlaşılmayacak kadar dallandırıp budaklandığı yönünde eleştirilmiştir. Schulman'ın sivil ve etnik milliyetçilik ayrımına alternatif bir ayrım olarak ortaya koyduğu sivil, kültürel ve etnik milliyetçilik sınıflamasının, düalist ve plüralist yöntemin sınıflamalarına yönelik eleştirileri bir tür cevap niteliğinde olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Shulman'ın perspektifinde, sivil ve etnik sınıflamanın ötesinde ulus tanımlarında yararlanılan, bir ulustaki insanların onları birleştirdiği ve diğerlerinden ayırdığı noktasında önemli olduğuna veya olması gerektiğine inandıkları üç değişken vardır. Bunlar sivil, kültürel ve etnik değişkenlerdir. Sivil değişkenler; yurttaş kimliğinin beş unsurunu üretmektedir. Bunlar; toprak, vatandaşlık, bireysel irade, siyasi ideoloji, siyasi kurumlar ve haklardır. Kültürel değişkenler; dil, din ve geleneklerdir. Etnik değişkenler; soy ve ırktır¹⁵⁴⁴. Biz de bu çalışmamızda benzer perspektifi takip ediyoruz. Anayasalarda içerilen “ulus” unsurunun; sivil, etnik ve kültürel taksimattan yararlanılarak ele alınması tercih edilmiştir. Esasen bu tercih, bir tercih olmanın ötesinde anayasalardaki ulus unsurunun içerilme boyutlarının karşılığı olarak ortaya çıkmıştır.

¹⁵⁴⁴ Shulman, “Challenging The Civic/Ethnic and West/East Dichotomies In The Study of Nationalism”, s. 558-559.

Ulus unsuru boyutunda anayasalar, temelde, ulusa atıfta bulunan ve ulusa atıfta bulunmayan anayasalar olarak ikiye ayrılmıştır.

5.1.1. Ulusa atıfta bulunan anayasalar

Ulusa atıfta bulunan anayasalar; ulus kavramını sivil, kültürel ve etnik nitelikleriyle öne çıkarmıştır.

5.1.1.1. Sivil Nitelikli Ulus

Sivil nitelikli ulus kavramını öne çıkaran anayasalar, bunu, kimi zaman ulus kavramı, kimi zaman halk kavramı, kimi zamansa ulus ve halk kavramını yan yana kullanarak yapmıştır.

5.1.1.1.1. Ulus kavramı üzerinden sivil ulus

Belçika Anayasası, oldukça köklü geçmişe sahip bir anayasadır¹⁵⁴⁵. Belçika Anayasası'na göre Belçika, topluluklardan ve bölgelerden meydana gelen federal bir devlettir. Belçika; Flaman, Fransız ve Almanca Konuşanlar Topluluğu ile Flaman, Valon ve Brüksel bölgelerinden oluşmaktadır¹⁵⁴⁶. Belçika'nın 1831 Anayasası'nda süreç içerisinde demokratik standartların yerleştirilmesi ve üniter yapının terk edilerek federal bir yapıya geçişe hizmet eden çeşitli değişiklikler yapılmıştır. 1831 Anayasası, Belçika'yı üniter devlet biçiminde inşa etmiştir. 1970 yılından itibaren başlayan federal yapıya geçiş hazırlıkları 1980'li yıllarda hız kazanmıştır. 1993'te tamamlanan çalışmalar neticesinde, 5 Mayıs 1993 tarihli anayasa değişikliği ile daha önce "Belçika, illere bölünür." şeklindeki Anayasanın 1'inci maddesi "Belçika, topluluklardan ve bölgelerden oluşan bir federal devlettir." halini almıştır. Böylelikle, bir sürecin sonu olan ve uzun bir süre alan reform çalışmaları, Belçika devletinin üniter yapıdan federal yapıya geçişini sağlamıştır¹⁵⁴⁷. Anayasa'da tüm yetkilerin ulustan kaynaklandığı¹⁵⁴⁸, Belçika ulusunun sloganının "birlik güçtür" olduğu, renkleri ve armasının bulunduğu¹⁵⁴⁹ belirtilmektedir. Bu hükümlerde kastedilen ulus, sivil nitelikli bir ulustur.

¹⁵⁴⁵ 26 Temmuz 1831 tarihli Belçika Anayasası, https://www.dekamer.be/kvvcr/pdf_sections/publications/constitution/grondwetuk.pdf (Erişim Tarihi: 3 Aralık 2024).

¹⁵⁴⁶ 1831 Belçika Anayasası, m. 1, 2, 3.

¹⁵⁴⁷ Candan, "Anayasal Geçmiş, Anayasa Yapım Süreçleri ve Değişiklikleri Bakımından Ülke Deneyimleri", s. 27.

¹⁵⁴⁸ 1831 Belçika Anayasası, m. 3.

¹⁵⁴⁹ 1831 Belçika Anayasası, m. 193.

3 Mayıs 1791 tarihli Polonya Anayasası, Avrupa'nın ilk yazılı anayasasıdır¹⁵⁵⁰. 1791 Polonya Anayasası, uygulanma imkanına sahip olamasa da Avrupa'da kabul edilen ilk anayasası olma niteliğini taşımaktadır. Parlamenter düzenin Polonya'daki başlangıcı olarak kabul edilebilecek olan söz konusu Anayasa, kuvvetler ayrılığı ve ulus egemenliğine dayanan bir düzeni hedeflemiştir. Anayasa'da 'sejm' adı veren yasama organı ihdas edilmiş, yürütme krala ve yasama organına karşı sorumlu olan bakanlar kuruluna verilmiştir. Polonya'da, 1791 tarihli ilk anayasayı, 1921 tarihli ikinci anayasa takip etmiştir¹⁵⁵¹. 17 Mart 1921 tarihli Polonya Cumhuriyeti Anayasası'nın 'başlangıç' kısmında 3 Mayıs 1791 tarihli Anayasa atıfta bulunulmuş, ulusa güçlü bir vurgu yapılmıştır:

"Yüce Tanrı'nın adıyla!

Biz, Polonya Ulusu, bizi bir buçuk asırlık bir esaretten kurtardığı için İlahi Takdire şükran duyuyoruz; bağımsızlık davasına en iyi çabalarını durmaksızın adayan nesillerin özverili mücadelesinin cesaretini ve azmini şükranla anıyoruz; unutulmaz Üç Mayıs Anayasası'nın şanlı gelenegini sürdürüyoruz; birleşik ve bağımsız ana vatanımızın refahını aklımızda tutarak ve onun bağımsız varlığını, gücünü, güvenliğini ve toplumsal düzenini ebedi hak ve özgürlük ilkeleri üzerine kurmayı arzulayarak; ayrıca, yeniden doğan tüm insanlığın iyiliği için bütün manevi ve maddi güçlerinin geliştirilmesini ve Cumhuriyet'in bütün vatandaşlarına eşitlik, saygı, hakkaniyet ve emeğe devletin özel korumasını güvence altına almayı arzulayarak; bu anayasa kanununu Polonya Cumhuriyeti Yasama Meclisi'nde yürürlüğe koyuyor ve tesis ediyoruz"¹⁵⁵².

1921 Polonya Cumhuriyeti Anayasa'nın ilk iki maddesinde de ulusu vurgu yapılmıştır:

"(1) Polonya Devleti bir Cumhuriyettir.

(2) Polonya Cumhuriyeti'nde egemenlik ulusa aittir. Ulusun organları şunlardır: yasama alanında Seym ve Senato; yürütme alanında Cumhurbaşkanı; sorumlu bakanlarla birlikte; adaletin dağıtımında ise bağımsız mahkemeler"¹⁵⁵³.

Polonya'nın günümüzde yürürlükte bulunan anayasasının uzun sayılabilecek başlangıç bölümü, Polonya ulusuna yapılan vurguyla başlamaktadır. Bu vurgu "Anavatanımızın varlığı ve geleceğini göz önünde bulundurarak, 1989 yılında, yeniden kendi kaderinin egemen ve demokratik olarak tayini imkanına kavuşan, Biz, Polonya Ulusu..." şeklindedir. Egemenliğin kaynağına ilişkin 4'üncü maddesi de "Polonya Cumhuriyetinde egemenlik ulusundur. Ulus bu egemenliği doğrudan veya temsilcileri aracılığıyla kullanır" hükmünü düzenlemiştir¹⁵⁵⁴. Ayrıca, Anayasa, ulusal bir radyo-televizyon kuruluna anayasal dayanak oluşturmuştur¹⁵⁵⁵.

¹⁵⁵⁰ H. Aliyar Demirci, "1921 Polonya Anayasası'nın 1924 Türkiye Anayasası Üzerindeki Etkileri", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 26, 2017, s. 1.

¹⁵⁵¹ Candan, "Anayasal Geçmiş, Anayasa Yapım Süreçleri ve Değişiklikleri Bakımından Ülke Deneyimleri", s. 67.

¹⁵⁵² 3 Mart 1921 tarihli Polonya Cumhuriyeti Anayasası, <https://biblioteka.sejm.gov.pl/tek01/txt/kpol/e1921-spis.html> (Erişim Tarihi: 3 Aralık 2024).

¹⁵⁵³ 1921 Polonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 1-2.

¹⁵⁵⁴ 2 Nisan 1997 tarihli Polonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 4, <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/angielski/kon1.htm> (Erişim Tarihi: 3 Aralık 2024).

¹⁵⁵⁵ 1997 Polonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 213-215.

Polonya'nın 1921 ve 1997 tarihli anayasaları benzer biçimlerde ulusu vurgulamıştır. Her ikisi de başlangıç bölümlerinde ve egemenliğin kaynağı olarak ulusu dile getirmiştir. Buradaki ulus vurgusu, etnik ve/veya kültürel nüanstan ziyade, sivil ve politik bir nüans içermektedir.

Rusya Federasyonu'nun mevcut anayasası, 25 Aralık 1993 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Daha öncesinde, Sovyet döneminin ilk anayasası olan Rusya Sovyet Sosyalist Federatif Cumhuriyeti Anayasası, 10 Temmuz 1918 kabul edilmiştir. İlk anayasayı; 1924, 1936 ve 1977 yıllarında kabul edilen anayasalar takip etmiştir¹⁵⁵⁶. Peshin'e göre Sovyet anayasalarının karakteristik niteliği, Komünist partinin odak noktası olduğu güç temerküzüdür. Anayasalarda, marksist ideoloji ve devlet ile toplumun uluslararası bağlamda kabul edilen farklılık ve etkileşimi reddedilmiştir¹⁵⁵⁷. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, Sovyet Rusya'nın hüküm sürdüğü topraklarda Rusya dahil olmak üzere 15 devlet kurulmuş, anayasalar ihdas edilmiş ve anayasalarında köklü değişimler yaşanmıştır. Marksist-Leninist öğretilerden kaynaklanan sosyalist devlet anlayışı, yerini, liberal devlet anlayışına bırakmıştır¹⁵⁵⁸.

Rusya Federasyonu Anayasası'nın başlangıç metni, "Biz, kendi toprakları üzerinde ortak bir kaderle birleşmiş Rusya Federasyonu'nun çok uluslu halkı" ifadesiyle başlamaktadır¹⁵⁵⁹. Rusya'daki halkın farklı uluslardan oluştuğuna gönderme yapılmaktadır. Çok uluslu halkın birliğinden sivil ulus meydana gelmiştir. Anayasa'ya göre Rusya Federasyonu ve Rusya eş anlamlıdır. Rusya'da egemenliğin taşıyıcısı ve hakimiyetin yegâne kaynağı çok uluslu halktır¹⁵⁶⁰.

Rusya Federasyonu Anayasası'nda süreç içerisinde muhtelif değişiklikler yapılmıştır. Bunları beş grup altında toplamak mümkündür. İlk grup, cumhurbaşkanlığı, cumhurbaşkanı ve devletin organları arasındaki ilişkiler ve bürokrasiyle ilgili maddelerde yapılan değişikliklerdir. İkinci grup, uluslararası anlaşmaların uygulanmasıyla ilgili yapılan değişikliklerdir. Üçüncü grup, özel alanın düzenlenmesi ve çocuk ve gençlerin eğitimi konularındaki değişikliklerdir. Bunlar totaliter anlayışın izlerini taşımaktadır. Dördüncü grup, tarihsel hafızanın muhafazasına mündemiç değişikliklerdir. Bunlar, Rusya için inşa edilen tarihsel role ve kimliğe işaret etmektedir. Beşinci grup, Rusya'da yaşayan Ortodoks Rusların dışındaki halk ve etnik grupların haklarıyla ilgili maddelerde yapılan değişikliklerdir. Bu değişikliklerin, Rusya'nın politik yapısıyla ilgili yönlerinin yanında ulus anlayışıyla ilgili yönleri de mevcuttur¹⁵⁶¹.

¹⁵⁵⁶ Abdurrahman Eren ve Alesker Aleskerli, *Yeni Anayasalar, Bağımsız Devletler Topluluğu ve Baltık Cumhuriyetleri Anayasaları*, Ankara, Tika Yayınları, 2005, s. 7-9.

¹⁵⁵⁷ Candan, "Anayasal Geçmiş, Anayasa Yapım Süreçleri ve Değişiklikleri Bakımından Ülke Deneyimleri", s. 76-77.

¹⁵⁵⁸ Eren ve Aleskerli, *Yeni Anayasalar*, s. 39.

¹⁵⁵⁹ 12 Aralık 1993 tarihli Rusya Federasyonu Anayasası, Başlangıç Hükümleri, <http://www.constitution.ru/en/10003000-02.htm> (Erişim Tarihi: 9 Aralık 2024).

¹⁵⁶⁰ 1993 Rusya Federasyonu Anayasası, m. 1, 3.

¹⁵⁶¹ Turgut Kerem Tuncel, *Rusya Anayasası'nda Yapılan Değişiklikler*, Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM), Analiz No. 2020, <https://avim.org.tr/tr/Analiz/RUSYA-ANAYASASI-NDA-YAPILAN-DEGISIKLIKLER>

Rusya Federasyonu Anayasası'nın 68'inci maddesi, "Rusya Federasyonu genelinde devlet dili Rusçadır" hükmündeyken, 2020 yılında yapılan anayasa değişikliğiyle, madde, "Rusya Federasyonu'nun tüm topraklarındaki devlet dili, Rusya Federasyonu'nun eşit uluslardan oluşan çok uluslu birliğinin üyesi olan devlet kurucu ulusun dili olarak Rusçadır" şeklinde değiştirilmiştir¹⁵⁶². Söz konusu değişiklikle, Anayasa'nın başlangıç metninde yapılan çok uluslu halk vurgusu tekraren yapılmıştır. Ulusların eşit ve çoklu yapısının birlikteliğinden, Rusya Federasyonu olarak bir tür birlik meydana gelmiştir. Eşit ancak farklı olan ulusal öbeklerin müşterekliğinden hukuki ve sivil bir ulus anlayışı ortaya çıkmaktadır.

Almanya, siyasi bir varlık olarak 10. yüzyılda Orta Avrupa'da ortaya çıkmıştır. Kendisini Kutsal Roma İmparatorluğu olarak adlandırıp, Antik Hristiyan Roma'nın imparatorluk ve dini otoritesinin devamı iddiasında olmuştur. İmparator, seçimsel monarşi olarak adlandırılabilen bir sistem ile prens seçmenleri olarak adlandırılan az sayıdaki soylu tarafından seçildikten sonra taç giymekteydi. İmparator, iktidarını; prens seçmenler, yüksek soylular ve özerk kentlerden gelen temsilcilerden mürekkep Reichstag adı verilen bir tür meclis ile paylaşmıştır. 1648'te Vestfalya Anlaşması ile Almanya, pek çok siyasi varlığa bölünmüştür. Napolyon'un 1789'dan sonra Avrupa'da yürüttüğü savaşlar sonucunda 1806'da Alman İmparatorluğu sona ermiştir. 1815 yılından itibaren bağımsız olan Avusturya, Prusya, Bavyera ve Hannover Krallıkları ile yeni bağımsızlığını kazanan 37 Alman Devleti bir araya gelerek Alman Konfederasyonunu kurmuştur. Söz konusu Alman Devletlerinin pek çoğunun, temel hakları muhafaza eden, monarşi ile parlamento arasındaki güçleri paylaştıran, bağımsız bir yargıyı meydana getiren anayasaları vardı. 1848 Devrimi sırasında, Alman İmparatoru olarak Prusya kralı tarafından taslak bir anayasa hazırlanmıştır. Taslak anayasa yürürlüğe girmese de sonraki Alman anayasalarını etkilemiştir. İkinci Reich olarak kabul edilen Prusya Başbakanı Otto von Bismarck önderliğinde 1866 yılında Kuzey Alman Federasyonu teşekkül etmiştir. Güney Almanya Devletlerinin de Kuzey Alman Federasyonuna katılması sonucunda 1871'de Alman İmparatorluğu/Bismarck İmparatorluğu kurulmuştur. 1871 İmparatorluk Anayasası, büyük ölçüde, Kuzey Almanya Federasyonu Anayasası'na dayanmıştır. Birinci Dünya Savaşı sonrasında Almanya'da monarşi sona ermiş, 1919'da demokratik bir anayasa kabul edilmiştir. Weimar Anayasası olarak da ifade edilen bu anayasa, siyasi istikrarı tesis eden bir düzenin gerekleri için yetersiz hükümler içermekteydi. Anayasa'nın bu eksiklikleri daha sonra Nasyonal Sosyalistlerin 1933'te cumhuriyete son vermesine önayak olmuştur. Nazi yönetiminin İkinci Dünya Savaşı öncesi ve sırasındaki vahşetinden sonra 23 Mayıs 1949'da Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası ihdas edilmiştir. Günümüzde yürürlükte bulunan, hukukun üstünlüğü,

¹⁵⁶² 1993 Rusya Federasyonu Anayasası, m. 68/1; Rusya Federasyonu Anayasası'nda yapılan 2020 değişiklikleri için bkz.: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_346019/3d0cac60971a511280cbba229d9b6329c07731f7/#dst100124

halk egemenliği ve insan haklarına dayanan 1949 Anayasası, 1848 ve 1919 Anayasa geleneğini sürdürmüştür¹⁵⁶³.

16 Nisan 1871 tarihli Alman İmparatorluğu Anayasası'nın başlangıç metninde Alman halkından (Deutschen Volkes) bahsetmektedir;

“Majesteleri Prusya Kralı, Kuzey Almanya Federasyonu adına, Majesteleri Bavyera Kralı, Majesteleri Württemberg Kralı, Majesteleri Baden Büyük Dükü ve Majesteleri Hessen ve Ren Nehri kıyısındaki Kraliyet Majesteleri, Maine Nehri'nin güneyinde kalan Hessen Büyük Dükü bölge için, Federasyon topraklarının ve haklarının korunması ve Alman halkının refahının sağlanması için ebedi bir Federasyon kurarlar. Bu Federasyon 'Alman İmparatorluğu' adını taşıyacak ve aşağıdakilere sahip olacaktır”¹⁵⁶⁴.

1871 Alman İmparatorluğu Anayasası, tüm Almanya için müşterek tek bir vatandaşlığı kabule etmiştir. Anayasada, İmparatorluğu meydana getiren federasyon devletlerinden herhangi birine mensup olan her kişinin, diğer federasyon devletlerinin her birinde doğuştan yerli gibi muamele göreceği; buna göre sabit bir ikametgaha sahip olma, ticaret yapma, kamu görevlerine atanma, mülk edinme, bir devlet vatandaşının haklarını elde etme ve yerlilerle aynı şartlar altında diğer tüm medeni haklardan yararlanma hakkına sahip olacağı ve aynı şekilde yasal kovuşturma veya yasal koruma açısından da eşit muamele göreceği hüküm altına alınmıştır. Hiçbir Alman'ın bu hakları kullanmasının alıkonulamayacağı, vatana ilişkin askeri görevin İmparatorluk mevzuatı ile düzenleneceği ve her almanın İmparatorluğun yabancı uluslara karşı savunulmasında eşit yükümlülüğe sahip olduğunun altı çizilmiştir¹⁵⁶⁵. Parlamento Reichstag ismi verilen parlamento üyelerinin tüm halkın temsilci olduğu belirtilmiştir¹⁵⁶⁶.

1871 Anayasası, ordu ve bürokrasiye özel yetkiler vermiş, tahtın geleneksel haklarını her türlü tehditten korumak üzere tasarlanmıştır. Bunun en dikkat çekici yönü askeri ve sivil işlerin tamamen ayrılmasıdır. Alman İmparatoru'nun başkomutan olduğu orduya, yalnızca her yedi yılda bir Reichstag tarafından incelemeye tabi tutacak bir bütçe verilmiştir. Bu, o günün deyimiyle Nationalwerdung, yani ulus haline gelme olarak bilinen, Almanya'nın birleşmesinde askeri gücünün oynadığı özel rolün farkına varılmasıyla ilgilidir¹⁵⁶⁷.

23 Mayıs 1949 tarihli Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası'nın başlangıç metninde Alman, Alman birliği ve Alman ulusu kavramlarına güçlü göndermeler yapılmaktadır:

¹⁵⁶³ Gerhard Robbers, “Germany”, in Gerhard Robbers (Ed.), *Encyclopedia of World Constitutions*, New York, Facts On File, 2007, s. 337-338.

¹⁵⁶⁴ 16 Nisan 1871 tarihli Alman İmparatorluğu Anayasası, <https://www.verfassungen.de/de67-18/verfassung71-i.htm> (Erişim Tarihi: 9 Aralık 2024).

¹⁵⁶⁵ 1871 Alman İmparatorluğu Anayasası, m. 3.

¹⁵⁶⁶ 1871 Alman İmparatorluğu Anayasası, m. 29.

¹⁵⁶⁷ Nick Pinfield, Michael Fordham ve David Smith, “The Kaiserreich, 1871–1914”, https://assets.cambridge.org/97811075/66088/excerpt/9781107566088_excerpt.pdf (Erişim Tarihi: 9 Aralık 2024).

“Tanrı ve insanlar karşısındaki sorumluluğunun bilincinde olan, birleşmiş bir Avrupa’nın eşit haklara sahip bir üyesi olarak, dünya barışına hizmet etmek emeliyle beslenerek özgü iradesiyle hareket eden Alman Milleti, kendi Anayasa yapma yetkisine dayanarak, işbu Anayasayı kabul etmiştir.

Kendi kaderini tayin haklarını serbestçe kullanan, BadenWürttemberg, Bavyera, Berlin, Brandenburg, Bremen, Hamburg, Hessen, Mecklenburg-Vorpommern, Alt Saksonya, Kuzey Ren Vestfalya, Ren-Palatina, Saarland, Saksonya, Saksonya-Anhalt, Schleswig-Holstein ve Thüringen eyaletlerindeki Almanlar Almanya’nın birliğini ve özgürlüğünü tamamlamışlardır. Böylece bu Anayasa bütün Alman milleti için geçerlidir”¹⁵⁶⁸.

Anayasanın, insanın onur ve haysiyetinin korunması başlıklı ilk maddesinde, insanın onur ve haysiyetinin dokunulmaz olduğu, devlet gücünün buna saygı göstermekle ve bunu korumakla yükümlü olduğu, Alman ulusunun dokunulmaz ve devredilmez insan haklarını yeryüzünde her insan topluluğunun, barışın ve adaletin temeli olarak kabul ettiğini düzenlemiştir¹⁵⁶⁹. Alman ulusuna yönelik başka bir vurgu, Federal Cumhurbaşkanı’nın görev andında yer almaktadır. Federal Cumhurbaşkanı, gücünü Alman ulusunun mutluluğu, refahı ve ona gelebilecek zararları önlemek için kullanacağına yönelik ant içmektedir¹⁵⁷⁰.

Milliyetçilik literatüründe, Alman ulusunun inşa sürecinde, etnik boyutun, ayrımcı bir nitelik olduğu ve Alman milliyetçiliğinin genel olarak etnik milliyetçilikle özdeşleştirildiği görülmekle birlikte, Alman anayasalarında, ulus kavramı çerçevesinde etnik bir vurguya rastlanmamaktadır. 1871 Alman İmparatorluğu Anayasası, pek çok bölgeden meydana gelen Federasyondan bahsederken tek bir Alman halkından söz etmiştir. İmparatorluğun üyelerini Alman olarak nitelemiş ve tek bir vatandaşlık düzenlemiştir. Yabancı uluslara karşı Almanların vatani savunma yükümlülüğünü anayasal norm haline getirmiştir. Benzer şekilde 1949 Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası’nda da Alman ulusuna yönelik güçlü gönderme ve vurgular mevcuttur. Ancak bunlar etnik bir cihete sahip değildir.

Osmanlı Türkiye’si ve Türkiye Cumhuriyeti’nde, yeni anayasalarla ve mevcut anayasadaki değişikliklerle milliyetçi unsurların anayasalarda içerilme düzeninin sürekli bir artış vaziyetinde olduğu görülmektedir. 1876 tarihli Kânûn-ı Esâsî’de, milliyetçilik yer almamıştır. Teşkilâtı Esasiye Kanunu isimli 1921 Anayasası’nda, milliyetçilik, doğrudan yer almasa da ulusa vurgu yapıldığı görülmektedir. 1921 Anayasası’nın, Cumhuriyetin ilanı ile birlikte yapılan 1923 değişikliklerinden öncesi özgün halindeki ulus vurgusu şöyledir:

“Hâkimiyet bilâ kaydü şart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir.

¹⁵⁶⁸ 23 Mayıs 1949 tarihli Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç Hükümleri, <https://www.btg-bestellservice.de/pdf/80207000.pdf> (Erişim Tarihi: 9 Aralık 2024).

¹⁵⁶⁹ 1949 Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası, m. 1.

¹⁵⁷⁰ 1949 Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası, m. 56.

İcra kudreti ve teşri salâhiyeti milletin yegâne ve hakikî mümessili olan Büyük Millet Meclisinde tecelli ve temerküz eder.”¹⁵⁷¹

1924 Anayasa’nın, 1937 değişikliklerinden önceki özgün halinde de milliyetçilik doğrudan yer almasa da ulusa oldukça fazla vurgu yapılmaktadır:

“(3) Hâkimiyet bilâ kaydü şart Milletindir.

(4) Türkiye Büyük Millet Meclisi milletin yegâne ve hakikî mümessili olup Millet namına hakkı hâkimiyeti istimal eder.

(8) Hakkı kaza, Millet namına, usulü ve kanunu dairesinde müstakil mahakim tarafından istimal olunur.

(9) Türkiye Büyük Millet Meclisi, kanunu mahsusuna tevfikân Millet tarafından müntahap mebuslardan müteşekkildir. (m. 4)

(13) Her mebus yalnız kendini intihap eden dairenin değil, umum Milletin vekilidir. (m. 4)

(16) Mebuslar Meclise iltihak ettiklerinde şu şekilde tahlif olunurlar:

<< Vatan ve milletin saadet ve selâmetine ve milletin bilâ kaydüşart hâkimiyetine mugayir bir gaye takip etmiyeceğime ve cumhuriyet esaslarına sadakattan ayrılmıyacağıma namusum üzerine söz veririm.>>

(38) Reisicumhur intihabı akabinde ve Meclis huzurunda şu suretle yemin eder:

<<Reisicumhur sıfatıyla Cumhuriyetin, kanunlarına ve hâkimiyeti milliye esaslarına riayet ve bunları müdafaa, Türk milletinin saadetine sadıkane ve bütün kuvvetimle sarfı mesai, Türk Devletine teveccüh edecek her tehlikeyi kemali şiddetle menî, Türkiye'nin şanı şerefini vikaye ve ilâye ve deruhte ettiğim vazifenin icabatına hasrı nefis etmekten ayrılmıyacağıma namusum üzerine söz veririm.>>”¹⁵⁷².

1924 Anayasası’nda yapılan 1937 değişikliği, milliyetçiliğin anayasal konumu açısından dönüm noktasıdır. Bu değişiklikle milliyetçilik ilkesi doğrudan anayasal bir hüküm haline gelmiştir. 5 Şubat 1937 tarihinde kabul edilen 3115 Sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun ile Anayasa’nın 2’inci maddesi, “Türkiye Devleti, Cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, lâik ve inkılâpçıdır. Resmî dili Türkçedir. Makarrı Ankara şehridir.” şeklinde değiştirilmiştir¹⁵⁷³.

1961 Anayasası’nın hazırlanış sürecinde, milliyetçiliğin anayasada yer alıp almaması konusunda ciddi tartışmalar yaşanmıştır. Anayasanın ilk taslağında milliyetçilik anayasada kendine yer bulamamıştır. Temsilciler Meclisindeki tartışmaların ardından milliyetçilik yerine milli kavramının anayasada yer alması gündeme gelmiş ve milliyetçiliğin anayasa metnine dahil

¹⁵⁷¹ 1921 Teşkilatı Esasiye Kanunu, m. 1-2. <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1921-anayasasi/>

¹⁵⁷² 1921 Teşkilatı Esasiye Kanunu, m. 3, 4, 8, 9, 13, 16, 18. <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1921-anayasasi/>

¹⁵⁷³ 1924 Teşkilatı Esasiye Kanunu, m. 2; 5 Şubat 1937 Tarihli ve 3115 Sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun, m. 1 (*Resmî Gazete*, 13 Şubat 1937, Sayı 3533).

edilmesi reddedilmiştir. Konu, Milli Birlik Komitesinin önüne geldiğinde, Komite, anayasaya milliyetçiliğin eklenmesi yönünde irade beyanında bulunmuş ve anayasa tasarısını Temsilciler Meclisine iade etmiştir. Temsilciler Meclisi, önceki kararından ısrar etmiş ve konu, çözüm için Kurucu Meclis Karma Komisyonu'na taşınmıştır. Komisyon, milliyetçiliğin anayasa yer almasında herhangi bir sakınca olmadığını, aksine, milliyetçiliğin anayasada yer almasının fayda getireceğini belirten bir raporla konuyu çözüme kavuşturmuştur¹⁵⁷⁴. 1961 Anayasası'nın nihai halinde hem millet hem de milliyetçilik, anayasa metninde doğrudan yer almıştır. Başlangıç metninde millet ve milliyetçilik vurgusu dikkat çekicidir:

“Tarihi boyunca bağımsız yaşamış, hak ve hürriyetleri için savaşmış olan;

Anayasa ve hukuk dışı tutum ve davranışlarıyla meşruluğunu kaybetmiş bir iktidara karşı direnme hakkını kullanarak 27 Mayıs 1960 Devrimini yapan Türk Milleti;

Bütün fertlerini, kaderde, kıvançta ve tasada ortak, bölünmez bir bütün halinde, millî şuur ve ülküler etrafında toplıyan ve milletimizi dünya milletleri ailesinin eşit haklara sahip şerefli bir üyesi olarak milli birlik ruhu içinde daima yüceltmeyi amaç bilen Türk milliyetçiliğinden hız ve ilham alarak ve;

«Yurtta Sulh, Cihanda Sulh» ilkesinin, Millî Mücadele ruhunun millet egemenliğinin, Atatürk Devrimlerine bağlılığın tam şuuruna sahip olarak;

İnsan hak ve hürriyetlerini, millî dayanışmayı, sosyal adâleti, ferdin ve toplumun huzur ve refahını gerçekleştirmeyi ve teminat altına almayı mümkün kılacak demokratik hukuk devletini bütün hukukî ve sosyal temelleriyle kurmak için;

Türkiye Cumhuriyeti Kurucu Meclisi tarafından hazırlanan bu Anayasayı kabûl ve ilân ve onu, asıl teminatın vatandaşların gönüllerinde ve iradelerinde yer aldığı inancı ile, hürriyete, adâlete ve fazilete âşık evlâtlarının uyanık bekçiliğine emanet eder.”¹⁵⁷⁵.

Anayasa'nın başlangıç metni dışında muhtelif maddelerinde de millet kavramına sıklıkla başvurulmuştur:

“(3) Türkiye Devleti, ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütündür.

(4) Egemenlik kayıtsız şartsız Türk Milletininindir. Millet, egemenliğini, Anayasanın koyduğu esaslara göre, yetkili organlar eliyle kullanır.

(7) Yargı yetkisi, Türk Milleti adına bağımsız mahkemelerce kullanılır.”¹⁵⁷⁶.

Ayrıca, Anayasa'da, temel hak ve özgürlüklerin devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün korunması amacıyla sınırlandırılabilceği hükmü yer almaktadır:

¹⁵⁷⁴ Tolga Şirin, *Türk Anayasalarında Milliyetçilik* (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009 (<https://tez.yok.gov.tr>, Tez No: 240318), s. 218-219.

¹⁵⁷⁵ 1961 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

¹⁵⁷⁶ 1961 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, m. 3, 4, 7.

“Temel hak ve hürriyetler; Devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün...korunması amacı ile...sınırlanabilir.

Bu Anayasada yer alan hak ve hürriyetlerden hiçbirisi, insan hak ve hürriyetlerini veya Türk Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü...ortadan kaldırmak kasdı ile kullanılamaz”¹⁵⁷⁷.

1961 Anayasası’nın başlangıç metninde ve içeriğinde Türk ulusu, Türk milliyetçiliği, ulusun egemenliği, ulusal dayanışma, ulusal birlik ve ulusal bütünlük gibi milliyetçilikle sarıh ve zımni şekilde bağlantılı kavramlara yer verildiği görülmektedir. Ulus kavramı, güçlü etnik ve/veya kültürel nüanslar içermeyen sivil nitelikli olarak vurgulanmaktadır.

1982 Anayasası hazırlanırken, milliyetçilik, 1961 Anayasası’ndaki gibi hararetle olmasa tartışma konusu olmuştur. Buradaki tartışma, milliyetçiliğin anayasadaki yer alıp almamasından ziyade anayasada yer alacak milliyetçiliğin nasıl nitelendirileceğiyle ilgilidir¹⁵⁷⁸. Söz konusu tartışmalar, Anayasa’da, “Atatürk milliyetçiliği” kavramının yer alması yönünde sonuçlanmıştır.

Anayasa’yı, hazırlamak için kurulan Kurucu Meclis’in iki organından biri olan Danışma Meclisi’nin üyelerinden Bekir TÜNAY, anayasa metninin hazırlanma sürecinde Atatürk milliyetçiliğine dair “...Atatürk milliyetçiliği birleştirici, bağlayıcı, bütünleştirici ve yüceltici bir milliyetçiliktir...” demiştir¹⁵⁷⁹. Anayasa Komisyonu Başkanı Orhan ALDIKAÇTI, Bekir TÜNAY’ın konuya ilişkin açıklamasına katıldığını belirterek, Atatürk milliyetçiliğinin niçin Anayasa’da yer aldığını açıklamıştır:

“...Sayın Bekir Tünay'ın yaptığı açıklamalara kayıtsız şartsız katıldığımızı belirtmek isterim. Onun dediği anlamda biz Atatürk milliyetçiliğini anladık; yani elbetteki Türk Milletinin bir milliyetçilik kavramı vardı, elbette bu milliyetçilik kavramı Türk Milletinin 'bünyesinin içindedir; faka Birinci Dünya Savaşından önce parçalanmak üzere olan Osmanlı İmparatorluğunu kurtarmak için ortaya çıkan fikir akımları arasında çeşitli milliyetçilik anlayışı (Turancılık) vardı. Biz bu tehlikeleri ortadan kaldırmak için Türk milliyetçiliği kavramını belki aşırı bir milliyetçilik anlayışına, daha doğrusu aşırı sağda bir milliyetçilik anlayışına yeniden yol açar endişesiyle «Atatürk milliyetçiliği» kavramını Anayasaya koymayı gerekli gördük ve bundan dolayıdır ki, Atatürk'ün Misak-ı Millî sınırları içerisinde kurduğu Türk Milletine ve yetiştirdiği Türk Milletine, bir arkadaşınım gayet güzel açıkladığı gibi, «Ben Türküm diyen herkesin Türk olduğunu» anlatan görüşüne yer veren «Atatürk milliyetçiliği» tabirini burada kullandık”¹⁵⁸⁰.

1982 Anayasası’nın başlangıç metni güçlü ve tekrarlayan milliyetçi unsurlar içermektedir:

“Türk Vatanı ve Milletinin ebedi varlığını ve Yüce Türk Devletin bölünmez bütünlüğünü belirleyen bu Anayasa, Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu, ölümsüz

¹⁵⁷⁷ 1961 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, m. 11.

¹⁵⁷⁸ Şirin, *Türk Anayasalarında Milliyetçilik*, s. 219.

¹⁵⁷⁹ Danışma Meclisi’nin 17 Ağustos 1982 Tarihli 128. Birleşimi, s. 669, https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/DM_/d02/c007/dm_02007128.pdf (Erişim Tarihi: 8 Aralık 2024).

¹⁵⁸⁰ Danışma Meclisi’nin 17 Ağustos 1982 Tarihli 128. Birleşimi, s. 674.

önder ve eşsiz kahraman Atatürk'ün belirlediği milliyetçilik anlayışı ve O'nun inkılâp ve ilkeleri doğrultusunda; (...)

Millet iradesinin mutlak üstünlüğü, egemenliğin kayıtsız şartsız Türk Milletine ait olduğu ve bunu millet adına kullanmaya yetkili kılınan hiçbir kişi ve kuruluşun, bu Anayasada gösterilen hürriyetçi demokrasi ve bunun icaplarıyla belirlenmiş hukuk düzeni dışına çıkamayacağı; (...)

Hiçbir faaliyetin Türk millî menfaatlerinin, Türk varlığının, Devleti ve ülkesiyle bölünmezliği esasının, Türklüğün tarihî ve manevî değerlerinin, Atatürk milliyetçiliği, ilke ve inkılâpları ve medeniyetçiliğinin karşısında korunma göremeyeceği ve lâiklik ilkesinin gereği olarak kutsal din duygularının, Devlet işlerine ve politikaya kesinlikle karıştırılmayacağı; (...)

Topluca Türk vatandaşlarının millî gurur ve iftiharlarda, millî sevinç ve kederlerde, millî varlığa karşı hak ve ödevlerde, nimet ve külfetlerde ve millet hayatının her türlü tecellisinde ortak olduğu, birbirinin hak ve hürriyetlerine kesin saygı, karşılıklı içten sevgi ve kardeşlik duygularıyla ve "Yurtta sulh, cihanda sulh" arzu ve inancı içinde, huzurlu bir hayat talebine hakları bulunduğu; (...)

TÜRK MİLLETİ TARAFINDAN, demokrasiye âşık Türk evlatlarının vatan ve millet sevgisine emanet ve tevdi olunur"¹⁵⁸¹.

Başlangıç metninde yer alan milletin ebedi varlığı, Atatürk'ün belirlediği milliyetçilik anlayışı, Türk Milleti, Türklüğün tarihî, Atatürk milliyetçiliği, millî gurur, millî sevinç ve millet hayatı kavramları anayasanın milliyetçilikle güçlü bağına ortaya koymaktadır. Konunun ulus boyutuyla bağlantısı kurulacak olursa, millet şeklinde ifade edilen ulusun, kimi yerlerde kültürel öğeler içerse de esasen sivil niteliğinin ağır bastığı söylenebilir. 1982 Anayasası'nın başlangıç metni dışında muhtelif maddelerinde de millet ve Atatürk milliyetçiliği kavramlarına başvurulmuştur:

"(2) Türkiye Cumhuriyeti, toplumun huzuru, millî dayanışma ve adalet anlayışı içinde, insan haklarına saygılı, Atatürk milliyetçiliğine bağlı, başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan, demokratik, lâik ve sosyal bir hukuk Devletidir.

(3) Türkiye Devleti, ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütündür. Dili Türkçedir.

(5) Devletin temel amaç ve görevleri, Türk milletinin bağımsızlığını ve bütünlüğünü, ülkenin bölünmezliğini, Cumhuriyeti ve demokrasiyi korumak, kişilerin ve toplumun refah, huzur ve mutluluğunu sağlamak; kişinin temel hak ve hürriyetlerini, sosyal hukuk devleti ve adalet ilkeleriyle bağdaşmayacak surette sınırlayan siyasal, ekonomik ve sosyal engelleri kaldırmaya, insanın maddî ve manevî varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlamaya çalışmaktır.

(7) Yasama yetkisi Türk Milleti adına Türkiye Büyük Millet Meclisindedir. Bu yetki devredilemez.

(9) Yargı yetkisi, Türk Milleti adına bağımsız ve tarafsız mahkemelerce kullanılır.

(14) Anayasada yer alan hak ve hürriyetlerden hiçbiri, Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmayı ve insan haklarına dayanan demokratik ve lâik

¹⁵⁸¹ 1982 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

Cumhuriyeti ortadan kaldırmayı amaçlayan faaliyetler biçiminde kullanılamaz.”¹⁵⁸².

5.1.1.1.2. Halk kavramı üzerinden sivil ulus

Avusturya Federal Anayasası, 1 Ekim 1920’de kabul edilmiştir¹⁵⁸³. Anayasa’da ulus kavramı yerine devletin insan unsuru olarak egemenliğin sahibi halktan söz edilmektedir. Bununla birlikte halk kavramı sivil nitelikli ulus anlayışı çerçevesinde kullanılmıştır.

Avusturya Federal Anayasası’na göre Avusturya demokratik bir Cumhuriyettir ve kanunlar yetkisini halktan almaktadır. Federal bir devlet olan Avusturya; Burgenland, Carinthia, Aşağı Avusturya, Yukarı Avusturya, Salzburg, Styria, Trion, Vorarlberg ve Vienna özerk bölgelerinden oluşmaktadır. Federal bölgenin para birimi, ekonomisi ve gümrük sahası ayrı değil, birdir¹⁵⁸⁴. Bununla birlikte Anayasa’nın 6’ncı maddesinde, “Avusturya Cumhuriyeti için milliyet birdir”¹⁵⁸⁵ hükmü düzenlemiştir. Bu hüküm, birbirinden farklı özerk eyaletleri tek bir çatı kavram olan Avusturya Cumhuriyetinin milliyeti altında birleştirmektedir. Farklı özerk bölgeleri, Avusturya Cumhuriyeti milliyeti şemsiyesi altında birleştiren etmen, sivil nitelikli bir ulus kabulüdür.

Avusturya Federal Anayasası’nın 8’inci maddesi azınlık ve farklı kültürlerle tanınan hakların güvencesini oluşturmaktadır:

“(1) Federal Kanunların kendi dillerini konuşan azınlıklara tanıdığı haklar saklı kalmak kaydıyla, Cumhuriyetin resmi dili Almancadır.

(2) (Federasyon, eyaletler ve belediyeler olarak) Cumhuriyet, zaman içerisinde tekemmül etmiş dil ve kültürel çeşitliliğe bağlıdır ve kadim etnik gruplarla ifadesini bulur. Bu etnik grupların dillerine ve kültürlerine ve daimî mevcudiyetlerine ve korumalarına saygı gösterilecek, bunlar koruma altına alınacak ve teşvik edilecektir”¹⁵⁸⁶.

Anayasa, Cumhuriyetin resmi dilinin Almanca olduğunu düzenlemekle birlikte federal kanunların kendi dillerini konuşan azınlıklara tanıdığı hakların saklı olduğunu hükme bağlamıştır. Bu perspektifte, Avusturya devleti, dilsel ve kültürel çeşitlilikle birlikte kadim etnik grupların meydana getirdiği bir varlıktır. Söz konusu çeşitliliği birleştiren unsur ise sivil nitelikteki ulus anlayışıdır. Greenfeld’in bireysel-özgürlükçü milliyetçilik kavramının temelinde sivil bir ulus ve milliyetçilik anlayışı yatmaktadır. Sivil ulus ve milliyetçilik kavramı, yurttaşlık

¹⁵⁸² 1982 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, m. 2, 3, 5, 7, 9, 14.

¹⁵⁸³ 1 Ekim 1920 tarihli Avusturya Federal Anayasası, https://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/ErV/ERV_1930_1/ERV_1930_1.html (Erişim Tarihi: 3 Aralık 2024).

¹⁵⁸⁴ 1920 Avusturya Federal Anayasası, m. 1, 2, 3, 4.

¹⁵⁸⁵ 1920 Avusturya Federal Anayasası, m. 6.

¹⁵⁸⁶ 1920 Avusturya Federal Anayasası, m. 8.

temeline dayanmaktadır¹⁵⁸⁷. Sivil ulus anlayışı, dışlayıcı olan etnik ulus anlayışının aksine birleştirici ve kabul edicidir.

Sivil ulus inşa etme süreci, kültürel alanda iki politikadan birine yol açmaktadır. İlk seçenekte devlet kültürel açıdan olabildiğince tarafsız olmakta, kolektivist bir tavır yerine bireysel olana önem vermektedir. İkinci seçenekte de çokkültürlülük politikası yürütmektedir. Burada devlet, etnik azınlıkların devlete, kurumlarına ve topraklarına bağlı olmaları şartıyla kültürlerinin korunmasını ve geliştirilmesini teşvik etmektedir ¹⁵⁸⁸. Sivil ulus anlayışını benimseyen Federal Avusturya Anayasası, etnik ve kültürel çeşitliliğe vurgularken, bu çeşitliliğin korunması ve teşvik edilmesi yönünde irade gösterirken tüm bu çeşitliliği Avusturya Cumhuriyeti milliyeti gibi üst bir kavram olan sivil bir ulus mefhumu altında birleştirmektedir.

Avusturya Federal Anayasası, Avusturya sivil ulusuna ulusal savunma gibi önemli bir görev yüklemiştir:

“(1) Avusturya genel milli müdafaası fikrini paylaşmaktadır. Federal bölge topraklarının dışarıya karşı bağımsızlığının yanı sıra, kalıcı tarafsızlığının bekası ve müdafaası bakımından, bölünmezliğinin ve birliğinin korunması onun görevidir. Bu bağlamda da, anayasal kuruluşlar ve bunların temyiz kudretlerinin yanı sıra meskunların demokratik hürriyetlerinin dışarıdan gelecek hedefli saldırılara karşı teminat altına alınmaları ve müdafaası edilmeleri gerekir.

(2) Genel milli müdafaası, askeri, fikri, sivil ve iktisadi alanlarda milli müdafaayı kapsar.

(3) Her erkek Avusturya vatandaşı askerlik hizmeti yapmakla yükümlüdür. Zorunlu askerlik hizmetini yerine getirmeyi reddeden vicdani retçiler ve bu görevden ibra edilenler alternatif bir görevi yerine getirmek zorundadır. Bununla ilgili ayrıntılar kanunla belirlenir.

(4) Kadın Avusturya vatandaşları federal orduda asker olarak gönüllü hizmet görebilirler ve bu hizmeti sonlandırma hakkına sahiptir”¹⁵⁸⁹.

Etnik, kültürel ve dilsel çeşitlilikten mürekkep sivil ulus, federal bölge topraklarının harici müdahalelere karşı savunulmasında yükümlüdür. Bu yükümlülük ülke içinde tarafsızlığın bekası ve savunulması açısından bölünmezliğin ve birliğin korunmasını da kapsamaktadır. Bu kapsamda, erkeklere zorunlu askerlik müessesesi düzenlenmiş, kadınlara gönüllü olarak askerlik yapma hakkı tanınmıştır.

Çek Cumhuriyeti, 1 Temmuz 2016’dan itibaren Çekya adını kullanmaktadır. Çekya, Slovakya ile birlikte, 28 Ekim 1918’de kurulan Çekoslovakya’nın ardıllarından biridir. Çekoslovakya 1918-1992 yılları arasında varlığını sürdürmüştür. Ancak bu iki tarih arasında oldukça çalkantılı dönemlerden geçmiştir. Çekoslovakya, İkinci Dünya Savaşı öncesinde Münih Anlaşması ile Almanlar tarafından işgal edilmiştir. Savaşın sona 1948’de Çekoslovakya’da Komünist Parti

¹⁵⁸⁷ Greenfeld, *Milliyetçilik*, s. 30.

¹⁵⁸⁸ Shulman, “Challenging The Civic/Ethnic and West/East Dichotomies In The Study of Nationalism”, s. 560.

¹⁵⁸⁹ 1920 Avusturya Federal Anayasası, m. 9a.

iktidara gelmiştir. Söz konusu komünist düzene karşı, süreç içerisinde gelişen liberalleşme ve reform hareketleri 1968’de, Sovyet işgaliyle sekteye uğratılmıştır. Ancak komünist yönetim hükmünü 1980’lerin sonunda kaybetmiş, 1989’da Çekoslovakya’da komünist yönetim devrilmiş ve 1 Ocak 1993’te bağımsız bir Çek Cumhuriyeti devleti kurulmuştur.

Çekoslovakya, 1918’de bağımsızlığını ilan ettikten sonra, ülkede, 13 Kasım 1918 tarihli Çekoslovakya Cumhuriyeti Geçici Anayasası kabul edilmiştir. Bu kanunda kayda değer bir halk ve/veya ulus vurgusu yer almamıştır. Anayasa, yasama ve yürütme organları ile yetkilerini genel çerçevede düzenlemiştir¹⁵⁹⁰. Geçici nitelikteki Anayasa’dan sonra 29 Şubat 1920’de Çekoslovakya Cumhuriyeti Anayasası kabul edilmiştir¹⁵⁹¹. Anayasa, Çekoslovak Cumhuriyeti’nde tüm devlet gücünün tek kaynağının halk olduğu¹⁵⁹², anayasanın egemen halkın hangi organlar aracılığıyla kanun çıkaracağını anayasanın belirlediği¹⁵⁹³, cumhurbaşkanının halkın refahını gözeticeğine dair yemin etmesi gerektiği¹⁵⁹⁴, askeri mahkemelerin yargı yetkisini ancak kanun hükümlerine göre, savaş zamanında ve bu süre içinde işlenen fiiller kapsamında sivil halk için genişletebileceği¹⁵⁹⁵, halkın eğitiminin bilimsel ilkelere göre düzenlemesi gerektiği¹⁵⁹⁶ hususları düzenlenmiştir.

Çekoslovakya’da, komünist rejim, 1948’de iktidarı ele geçirdikten sonra, 9 Mayıs 1948 tarihli Çekoslovak Cumhuriyeti Anayasası kabul edilmiştir¹⁵⁹⁷. Bu Anayasa’daki ulus ve halk vurgusunda kendine özgü ve ayrıksı bir durum söz konusudur. Anayasa’da ulus ve halk kavramları sıklıkla ve farklı nüanslarla yüklü biçimde kullanılmıştır. Çekoslovakya devletini meydana getiren insanlar bağlamında halk kavramı kullanılırken, Çekoslovakya devletini meydana getiren Çek ve Slovaklardan bahsedilirken ulus kavramı kullanılmıştır. Anayasa’da, Çekoslovakya halkıyla biz oluşun altı çizilmiş¹⁵⁹⁸, Çekoslovak devletinin demokratik bir halk cumhuriyeti olduğu ve devletteki tüm gücün tek kaynağının halk olduğu¹⁵⁹⁹, egemen halkın, devlet gücünü, halk tarafından seçilen, halk tarafından kontrol edilen ve halka karşı sorumlu olan temsili organlar aracılığıyla kullandığı¹⁶⁰⁰, cumhurbaşkanının görevini halkın iradesine uygun ve halkın çıkarları doğrultusunda yerine getireceğine dair yemin edeceği¹⁶⁰¹

¹⁵⁹⁰ 13 Kasım 1918 tarihli Çekoslovakya Cumhuriyeti Geçici Anayasası, https://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1918.html (Erişim Tarihi: 14 Ocak 2025).

¹⁵⁹¹ 29 Şubat 1920 tarihli Çekoslovakya Cumhuriyeti Anayasası, https://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1920.html (Erişim Tarihi: 14 Ocak 2025).

¹⁵⁹² 1920 Çekoslovakya Cumhuriyeti Anayasası, m. 1.

¹⁵⁹³ 1920 Çekoslovakya Cumhuriyeti Anayasası, m. 2.

¹⁵⁹⁴ 1920 Çekoslovakya Cumhuriyeti Anayasası, m. 65.

¹⁵⁹⁵ 1920 Çekoslovakya Cumhuriyeti Anayasası, m. 95/5.

¹⁵⁹⁶ 1920 Çekoslovakya Cumhuriyeti Anayasası, m. 119.

¹⁵⁹⁷ 9 Mayıs 1948 tarihli Çekoslovak Cumhuriyeti Anayasası, https://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1948.html (Erişim Tarihi: 14 Ocak 2025).

¹⁵⁹⁸ 1948 Çekoslovak Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

¹⁵⁹⁹ 1948 Çekoslovak Cumhuriyeti Anayasası, 1.

¹⁶⁰⁰ 1948 Çekoslovak Cumhuriyeti Anayasası, m. 4.

¹⁶⁰¹ 1948 Çekoslovak Cumhuriyeti Anayasası, m. 75.

hususlarında halk kavramı, Çekoslovakya devletinin insan unsurunu oluşturan kolektif birime işaret edercesine kullanılmıştır. Diğer taraftan, Anayasa’da, büyük Slav ailesinin üyeleri olan iki kardeş ulus olan Çekler ve Slovaplardan, her iki ulusun Birinci Dünya Savaşında aynı bayrak altında Alman emperyalizmine karşı ortak bir direniş başlattığı, her iki ulusun da kurtuluş uğruna savaşmak için ayağa kalktığı¹⁶⁰², devletin tüm yetkililerinin, her iki ulusun ekonomik, kültürel ve sosyal yaşamı için eşit derecede elverişli koşullar yaratmak için çabalamakla yükümlü olduğu¹⁶⁰³ hususlarında ulus kavramı, Çekoslovakya’yı meydana getiren iki farklı ulusal birim olarak kullanılmıştır. Ulus ve halk kavramlarının benzer kullanım biçimlerine, 11 Temmuz 1960 tarihli Çekoslovak Sosyalist Cumhuriyeti Anayasası’nda da rastlanmaktadır¹⁶⁰⁴. Ulus ve halk kavramlarının, önceki anayasalardaki kullanım biçimi, 27 Ekim 1968 tarihli Çekoslovakya Federasyonu Anayasası’nda değişim emareleri göstermiştir¹⁶⁰⁵. Önceki anayasalarda, Çek ve Slovaplardan bahsedilirken istikrarlı biçimde ulus kavramı kullanılırken, bu Anayasa’nın başlangıç metninde, “Biz, Çek ve Slovak halkı” kavramı kullanılmıştır¹⁶⁰⁶.

Çekoslovakya, varlığını 1992’de kaydetmiştir. Bunun resmi vesikası olarak, 1992 yılında, anayasa statüsünde, iki adet, anayasa kanunu yürürlüğe konulmuştur¹⁶⁰⁷. Bunun ardından kurulan bağımsız Çek Cumhuriyeti devletinin yeni anayasası olan Çek Cumhuriyeti Anayasası, 16 Aralık 1992’de kabul edilerek 1 Ocak 1993’te yürürlüğe girmiştir¹⁶⁰⁸. 1992 Çek Cumhuriyeti Anayasası’nda ulusa yönelik bir vurgu yer almamaktadır. Anayasa’da, devlet gücünün kaynağının halk olduğu, halkın devlet yetkisini doğrudan ne zaman kullanacağını anayasa hukukunun belirleyebileceği¹⁶⁰⁹, milletvekillerinin ve cumhurbaşkanının, görevini tüm halkın çıkarları doğrultusunda icra edeceğine dair yemin edeceği¹⁶¹⁰ hususları doğrultusunda halk kavramı kullanılmıştır.

Çekoslovakya ve Çek Cumhuriyeti/Çekya anayasalarında, devletin insan unsurunu oluşturan kolektif birim olarak halk kavramının kullanıldığı görülmektedir. 1920 Çekoslovakya Cumhuriyeti Anayasası’nda güçlü bir halk vurgusu vardır. 1948 tarihli Çekoslovak Cumhuriyeti Anayasası ile 1960 Çekoslovak Sosyalist Cumhuriyeti Anayasası’nda halk vurgusu devam

¹⁶⁰² 1948 Çekoslovak Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

¹⁶⁰³ 1948 Çekoslovak Cumhuriyeti Anayasası, m. 8.

¹⁶⁰⁴ 11 Temmuz 1960 tarihli Çekoslovak Sosyalist Cumhuriyeti Anayasası, https://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1960.html (Erişim Tarihi: 14 Ocak 2025).

¹⁶⁰⁵ 27 Ekim 1968 tarihli Çekoslovakya Federasyonu Anayasası, https://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1968.html (Erişim Tarihi: 14 Ocak 2025).

¹⁶⁰⁶ 1968 Çekoslovakya Federasyonu Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

¹⁶⁰⁷ Çekoslovakya’nın Dağılmasına İlişkin Tedbirlere Yönelik Çek Ulusal Konseyi Anayasa Kanunu, <https://www.psp.cz/docs/laws/1993/4.html> (Erişim Tarihi: 14 Ocak 2025); Çek ve Slovak Federal Cumhuriyeti’nin Feshine İlişkin Anayasa Kanunu, <https://www.psp.cz/docs/laws/1992/542.html> (Erişim Tarihi: 14 Ocak 2025).

¹⁶⁰⁸ 16 Aralık 1992 tarihli Çek Cumhuriyeti Anayasası, <https://www.psp.cz/docs/laws/constitution.html> (Erişim Tarihi: 14 Ocak 2025).

¹⁶⁰⁹ 1992 Çek Cumhuriyeti Anayasası, m. 2.

¹⁶¹⁰ 1992 Çek Cumhuriyeti Anayasası, m. 23, 59.

ettirilmiş ve bunun yanına Çek ve Slovak ulusu kavramları eklenmiştir. 1968 tarihli Çekoslovakya Federasyonu Anayasası'nda Çek ve Slovak ulusu kavramı yerine, Çek ve Slovak halkı kavramı kullanılmaya başlanmıştır. Ulustan halk kavramına geçiş süreci, 1992 Çek Cumhuriyeti Anayasası'yla tamamlanmış ve Anayasa'da ulus kavramı kullanılmayıp devletin insan unsuru olarak halk kavramı kullanılmıştır.

Romanya'da tarihsel süreçte farklı zaman aralıklarında toplam yedi anayasa yürürlükte bulunmuştur. Romanya'nın ilk anayasası, 1866 Romanya Anayasası'dır¹⁶¹¹. İkinci anayasası, 1923 Romanya Anayasası'dır¹⁶¹². Her iki anayasadaki ulus ve halk vurgusu, sınırlı ve nerdeyse aynıdır. Her iki Anayasa'da, benzer şekilde, halk kavramıyla ilgili olarak, kralın ölümünden sonra yetkilerin Rumen halkı adına toplanan bakanlarda olduğu¹⁶¹³, yeni kralın Rumen halkının Anayasasına ve yasalarına bağlı kalacağına dair yemin edeceği¹⁶¹⁴; ulus kavramıyla ilgili olarak, devletin bütün yetkilerinin ulustan kaynaklandığı¹⁶¹⁵, parlamento üyelerinin ulusu temsil ettiği¹⁶¹⁶ hususları düzenlenmiştir. Romanya'nın üçüncü anayasası, 1938 Romanya Anayasası'dır¹⁶¹⁷. Bu Anayasa'da, sınırlı düzeyde Rumen halkı¹⁶¹⁸ ve Rumen ulusu¹⁶¹⁹ kavramları kullanılmıştır. Önceki anayasalarda kralın, tahta çıktığında Rumen halkına bağlı kalacağına dair yemin etmesi gerektiği düzenlenmişken, 1938 Anayasası'nda kralın Rumen ulusuna bağlı kalacağına dair yemin etmesi gerektiği düzenlenmiştir¹⁶²⁰. Romanya'nın dördüncü, beşinci ve altıncı anayasası, sırasıyla, 1948 Romanya Halk Cumhuriyeti Anayasası¹⁶²¹, 1952 Romanya Halk Cumhuriyeti Anayasası¹⁶²² ve 1965 Romanya Sosyalist Cumhuriyeti Anayasası'dır¹⁶²³. Bu anayasaların ortak özellikleri komünist yönetimin gereklerini müteallik olmaları, kolektif birim olarak ulus kavramının silikleşmiş olması ve halk kavramının öne çıkmış olmasıdır. Romanya'nın yedinci ve günümüzde yürürlükte olan anayasası, 21 Kasım 1991 tarihinde parlamento tarafından kabul edilip 8 Aralık 1991'de yürürlüğe girmiştir¹⁶²⁴. 1991 Romanya Anayasası, önceki anayasalarda olduğu gibi ulus

¹⁶¹¹ 1866 Romanya Anayasası, <https://www.constitutia.ro/const1866.htm> (Erişim Tarihi: 15 Ocak 2025).

¹⁶¹² 1923 Romanya Anayasası, <https://www.constitutia.ro/const1923.htm> (Erişim Tarihi: 15 Ocak 2025).

¹⁶¹³ 1866 Romanya Anayasası, m. 86; 1923 Romanya Anayasası, m. 81.

¹⁶¹⁴ 1866 Romanya Anayasası, m. 87; 1923 Romanya Anayasası, m. 82.

¹⁶¹⁵ 1866 Romanya Anayasası, m. 31; 1923 Romanya Anayasası, m. 33.

¹⁶¹⁶ 1866 Romanya Anayasası, m. 38; 1923 Romanya Anayasası, m. 42.

¹⁶¹⁷ 1938 Romanya Anayasası, <https://www.constitutia.ro/const1938.htm> (Erişim Tarihi: 15 Ocak 2025).

¹⁶¹⁸ 1938 Romanya Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

¹⁶¹⁹ 1938 Romanya Anayasası, m. 38.

¹⁶²⁰ 1938 Romanya Anayasası, m. 39.

¹⁶²¹ 1948 Romanya Halk Cumhuriyeti Anayasası, <https://www.constitutia.ro/const1948.htm> (Erişim Tarihi: 11 Aralık 2024).

¹⁶²² 1952 Romanya Halk Cumhuriyeti Anayasası, <https://www.constitutia.ro/const1952.htm> (Erişim Tarihi: 11 Aralık 2024).

¹⁶²³ 1965 Romanya Sosyalist Cumhuriyeti Anayasası, <https://www.constitutia.ro/const1965.htm> (Erişim Tarihi: 11 Aralık 2024).

¹⁶²⁴ 21 Kasım 1991 tarihli Romanya Anayasası, <https://www.cdep.ro/pls/dic/site.page?id=371> (Erişim Tarihi: 15 Ocak 2025).

kavramının görünür olmadığı kolektif birim olarak halk kavramının öne çıktığı bir anayasadır¹⁶²⁵. Romanya anayasalarına ulus ve halk kavramları merceğinden bakıldığında, ilk anayasalarda ulus ve halk kavramlarının yan yana olduğu, ancak süreç içerisinde ulus kavramının silikleşerek görünmez olduğu, halk kavramının ise görünürlüğünün ve kolektif bir sivil birime işaret edencesine kullanımının arttığı görülmektedir.

Portekiz, 1976'da yürürlüğe giren mevcut anayasasıyla birlikte toplam altı anayasaya sahip olmuştur. Cortes adı verilen Portekiz parlamentosu, 9 Mart 1821 tarihinde, Portekiz'in ilk anayasasının ilkeleri belirleyen "Portekiz Monarşisi Siyasi Anayasasının Temelleri" isminde bir belge kabul etmiştir¹⁶²⁶. Bu belgedeki güçlü ulus vurgusu dikkat çekicidir. Belge'de, Portekiz ulusunun iradesinden¹⁶²⁷, Portekiz ulusunun anayasasının her vatandaşın özgürlüğünü, güvenliğini ve mülkiyetini koruması gerektiği¹⁶²⁸, Portekiz ulusunun her iki yarımküredeki tüm Portekizlilerin birliğinden meydana geldiği¹⁶²⁹, egemenliğin ulusa ait olduğu¹⁶³⁰, anayasa ve yasaları meydana getirme yetkisinin yalnızca ulusta olduğu¹⁶³¹ ve parlamentoda ulusun temsilcilerinin yer aldığı¹⁶³² hususları düzenlenmiştir. Akabinde, bir yıl sonra, Portekiz'in ilk anayasası, 1822 tarihli Portekiz Monarşisi Siyasi Anayasası kabul edilmiştir¹⁶³³. İlk Anayasa, temellerin atıldığı belgeye uygun şekilde Portekiz ulusuna oldukça sık vurgu yapmaktadır¹⁶³⁴. Portekiz'in ikinci anayasası, kısaca *Carta* olarak da ifade edilen, 1826 tarihli Anayasa Tüzüğü'dür¹⁶³⁵. 1822 Portekiz Monarşisi Siyasi Anayasası'nda Portekiz ulusu güçlü bir figür olarak yer alırken, 1826 Carta'da, Portekiz ulusu, kralın Portekizli tebaasına dönüşmüştür¹⁶³⁶. Anayasa'nın kimi hükümlerinde ulustan bahsedilse de ulus kavramının anayasa metni içindeki özgül ağırlığının sınırlı olduğu söylemek mümkündür¹⁶³⁷. Benzer durum, Portekiz'in üçüncü anayasası olan, 1838 tarihli Portekiz Monarşisi Siyasi Anayasası'nda da mevcuttur¹⁶³⁸.

¹⁶²⁵ 1991 Romanya Anayasası m. 1, 2, 61/1, 69, 82/2, 90, 118.

¹⁶²⁶ Portekiz Monarşisi Siyasi Anayasasının Temelleri, <https://www.arqnet.pt/portal/portugal/liberalismo/bases821.html> (Erişim Tarihi: 17 Ocak 2025).

¹⁶²⁷ Portekiz Monarşisi Siyasi Anayasasının Temelleri, Başlangıç Hükümleri.

¹⁶²⁸ Portekiz Monarşisi Siyasi Anayasasının Temelleri, m. 1.

¹⁶²⁹ Portekiz Monarşisi Siyasi Anayasasının Temelleri, m. 16.

¹⁶³⁰ Portekiz Monarşisi Siyasi Anayasasının Temelleri, m. 20.

¹⁶³¹ Portekiz Monarşisi Siyasi Anayasasının Temelleri, m. 21.

¹⁶³² Portekiz Monarşisi Siyasi Anayasasının Temelleri, m. 25.

¹⁶³³ 1822 Portekiz Monarşisi Siyasi Anayasası, <https://www.arqnet.pt/portal/portugal/liberalismo/c1822t1.html> (Erişim Tarihi: 17 Ocak 2025).

¹⁶³⁴ 1822 Portekiz Monarşisi Siyasi Anayasası, m. 1, 20, 22, 25, 26, 27, 28, 32, 94, 102, 121, 123, 125, 126, 135, 142, 166,

¹⁶³⁵ 1826 Anayasa Tüzüğü, <https://www.arqnet.pt/portal/portugal/liberalismo/carta826.html> (Erişim Tarihi: 17 Ocak 2025).

¹⁶³⁶ 1826 Anayasa Tüzüğü, Başlangıç Hükümleri.

¹⁶³⁷ 1826 Anayasa Tüzüğü, m. 1, 7, 12.

¹⁶³⁸ 1838 Portekiz Monarşisi Siyasi Anayasası, m. 1, 2, 33, <https://www.arqnet.pt/portal/portugal/liberalismo/const838.html> (Erişim Tarihi: 17 Ocak 2025).

Portekiz'in dördüncü anayasası, 1911 tarihli Portekiz Cumhuriyeti Siyasi Anayasası'dır¹⁶³⁹. Bu Anayasa, Portekiz'in cumhuriyet rejimindeki ilk anayasasıdır. Anayasa'da, üniter bir devlet olarak örgütlenen Portekiz ulusunun anayasa uygun biçimde cumhuriyeti yönetim biçimi olarak kabul ettiği¹⁶⁴⁰, ulusun sahip olduğu topraklardan ve sahip olabileceği haklardan feragat edemeyeceği¹⁶⁴¹, egemenliğin ulusta olduğu,¹⁶⁴² yasama, yürütme ve yargının ulus egemenliğinin bağımsız ve uyumlu organları olduğu¹⁶⁴³, kanunların ulus adına yayınlanacağı¹⁶⁴⁴ ve cumhurbaşkanının dış ilişkilerde ulusu temsil ettiği¹⁶⁴⁵ hususları düzenlenmiştir. Portekiz'in beşinci anayasası olan 1933 Portekiz Cumhuriyeti Siyasi Anayasası¹⁶⁴⁶, Portekiz'de otoriter bir devletin kurumsallaşmasını sağlamıştır. Anayasa'da, Portekiz ulusu hakkında münhasıran bir bölüm oluşturulmuş¹⁶⁴⁷, Portekiz ulusunun bağımsız bir devlet olduğu¹⁶⁴⁸, devletin ulusun bütün yapısal unsurlarının idari hayata ve yasalarının yürürlüğe konulmasına katılımı üzerine kurulu, üniter ve korporatif bir cumhuriyet olduğu¹⁶⁴⁹, devletin görevinin ulusun birliği sağlamak olduğu¹⁶⁵⁰ hususları düzenlenmiştir. Halk kavramı, kolonilerdeki yerli insanları tarif etmek için kullanılmıştır¹⁶⁵¹. Ayrıca, Anayasa'da, Sömürge Yasası¹⁶⁵² (*Colonial Act*) ismindeki bir yasadan bahsedilmiş ve bu yasanın anayasa metnine dahil olduğu ifade edilmiştir¹⁶⁵³. Sömürge Yasası'nda, Portekiz ulusunun organik özünü deniz aşırı topraklara sahip olmak, sömürgeleştirmek ve buralardaki yerli halkları uygarlaştırmak gibi tarihsel bir işlevi yerine getirmek olduğu hususu yer almıştır¹⁶⁵⁴. Portekiz'in altıncı ve günümüzde yürürlükte olan anayasası, 2 Nisan 1976'da kabul edilen Portekiz Cumhuriyeti Anayasası'dır¹⁶⁵⁵. Bu Anayasa'da silahlı kuvvetlerin faşist rejimi devirerek Portekiz halkının derin duygularına tercüman olduğu,

¹⁶³⁹ 1911 Portekiz Cumhuriyeti Siyasi Anayasası, <https://www.arqnet.pt/portal/portugal/liberalismo/const911.html> (Erişim Tarihi: 17 Ocak 2025).

¹⁶⁴⁰ 1911 Portekiz Cumhuriyeti Siyasi Anayasası, m. 1.

¹⁶⁴¹ 1911 Portekiz Cumhuriyeti Siyasi Anayasası, m. 2.

¹⁶⁴² 1911 Portekiz Cumhuriyeti Siyasi Anayasası, m. 5.

¹⁶⁴³ 1911 Portekiz Cumhuriyeti Siyasi Anayasası, m. 6.

¹⁶⁴⁴ 1911 Portekiz Cumhuriyeti Siyasi Anayasası, m. 30.

¹⁶⁴⁵ 1911 Portekiz Cumhuriyeti Siyasi Anayasası, m. 37.

¹⁶⁴⁶ 1933 Portekiz Cumhuriyeti Siyasi Anayasası, https://permalinkbnd.bnportugal.gov.pt/lgfiles?path=medias/63/b3/72/d8/63b372d8-cfd9-4def-8102-5b7821c626c4&file=sni-698_0000.pdf (Erişim Tarihi: 17 Ocak 2025).

¹⁶⁴⁷ 1933 Portekiz Cumhuriyeti Siyasi Anayasası, Bölüm I.

¹⁶⁴⁸ 1933 Portekiz Cumhuriyeti Siyasi Anayasası, m. 4.

¹⁶⁴⁹ 1933 Portekiz Cumhuriyeti Siyasi Anayasası, m. 5.

¹⁶⁵⁰ 1933 Portekiz Cumhuriyeti Siyasi Anayasası, m. 6.

¹⁶⁵¹ 1933 Portekiz Cumhuriyeti Siyasi Anayasası, m. 22.

¹⁶⁵² 11 Nisan 1933 tarihli Sömürge Yasası, https://www.arqnet.pt/portal/portugal/documentos/acto_colonial.html (Erişim Tarihi: 17 Ocak 2025).

¹⁶⁵³ 1933 Portekiz Cumhuriyeti Siyasi Anayasası, m. 133.

¹⁶⁵⁴ 1933 Sömürge Yasası, m. 2.

¹⁶⁵⁵ 2 Nisan 1976 tarihli Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, <https://www.parlamento.pt/sites/EN/Parliament/Documents/Constitution7th.pdf> (Erişim Tarihi: 17 Ocak 2025).

devrimin Portekiz halkına temel hak ve özgürlüklerini geri verdiği, meclisin Portekiz halkının iradesine saygı duyarak Portekiz halkının ulusal bağımsızlığına dayalı bir devleti öncelediği¹⁶⁵⁶, devletin halk egemenliğine dayalı olduğu¹⁶⁵⁷, egemenliğin halka ait olduğu¹⁶⁵⁸, Portekiz'in halkların kendi kaderlerini tayin hakkını tanıdığı¹⁶⁵⁹, devletin temel görevinin Portekiz halkının kültürel mirasını korumak ve halkın refahını sağlamak olduğu¹⁶⁶⁰, halkın çeşitli yollarla siyasi yetkisini kullandığı¹⁶⁶¹, devletin tüm halklarla özellikle de Portekizce konuşanlarla kültürel ilişkileri geliştirme yükümlülüğünün bulunduğu¹⁶⁶², iktisadi alanda devletin hem Portekiz halkının çıkarlarını koruma ve hem de diğer halklarla iktisadi ilişkileri geliştirme görevinin bulunduğu¹⁶⁶³, Portekiz halkının yaşam kalitesinin korunmasının teşvik edilmesinin temel hedeflerden biri olduğu¹⁶⁶⁴, siyasi iktidarın malikinin halk olduğu¹⁶⁶⁵ ve mahkemelerin yargı görevini halk adına yerine getirdiği¹⁶⁶⁶ hususları düzenlenmiştir. 1976 Portekiz Cumhuriyeti Anayasası'nın ulus ve halk kavramlarının kullanımı noktasında ayırt edici bir özelliği vardır. Daha önceden, kolektif bir birim olarak Portekiz ulusu kavramı farklı düzey ve tonlarda anayasalarda yer alırken ve önceki anayasalarda bu anlamda halk kavramına neredeyse yer verilmemişken, 1976 Portekiz Cumhuriyeti Anayasası'nda Portekiz ulusu kavramından Portekiz halkı kavramına keskin bir geçiş yapılmıştır. Anayasa'da Portekiz ulusu kavramına yer verilmemiş, Portekiz halkı kavramına güçlü bir vurgu yapılmıştır. Bu anlamda 1976 Portekiz Cumhuriyeti Anayasası kritik bir dönüm noktası olmuştur. Portekiz halkı kavramıyla, etnik ve derin kültürel bağlantılar kurulmadan devletin insan unsuru olarak sivil bir birlikteliğe işaret edilmiştir.

Andorra Prenslığı, Avrupa'nın en küçük ülkelerinden biridir. Sınırları, Fransa ve İspanya'nın topraklarıyla çevrilidir. Bu noktayla bağlantılı olarak Andoralılar, 1278'den 1993'e kadar Fransız ve İspanyol yöneticiler tarafından yönetilen müşterek bir prenslik altında uzunca bir süre yaşamıştır¹⁶⁶⁷. Andorra'nın, günümüzde bile tam olarak gerçekleşmemiş olsa da müstakil bir devlet niteliğine yaklaşması, 2 Şubat 1993'te parlamento tarafından kabul edilen Andorra Prenslığı Anayasası'yla olmuştur¹⁶⁶⁸. Anayasa, Co-Princes/Koprinceps adı verilen bir Eş

¹⁶⁵⁶ 1976 Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

¹⁶⁵⁷ 1976 Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, m. 2.

¹⁶⁵⁸ 1976 Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, m. 3.

¹⁶⁵⁹ 1976 Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, m. 7/3.

¹⁶⁶⁰ 1976 Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, m. 9/1-d, e.

¹⁶⁶¹ 1976 Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, m. 10.

¹⁶⁶² 1976 Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, m. 78/2-d.

¹⁶⁶³ 1976 Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, m. 81/1-g.

¹⁶⁶⁴ 1976 Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, m. 90.

¹⁶⁶⁵ 1976 Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, m. 108.

¹⁶⁶⁶ 1976 Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, m. 202/1

¹⁶⁶⁷ Michael Emerson, *Andorra and The European Union*, Brüksel, Centre For European Policy Studies, 2007, s. 29.

¹⁶⁶⁸ 2 Şubat 1993 tarihli Andorra Prenslığı Anayasası, <https://www.andorramania.ad/constitucio-principat-andorra.php> (Erişim Tarihi: 15 Aralık 2024).

Prenslik makamı ihdas etmiştir. Anayasa'ya göre Andorra'nın kurumsal geleneğine uygun olarak Eş Prensler, müştereken ve ayrı ayrı devlet başkanıdır. Eş Prenslik makamı tarihsel sürecin bir ürünüdür. Eş Prensler, dini bir kurumun başı olan Urgell Piskoposu ve Fransa devlet başkanıdır. Eş Prenslerin Anayasadan kaynaklı yetkileri eşittir¹⁶⁶⁹. Bu nedenle sınırlı olarak bile, Andorra Prensliğinin bağımsız bir ulus devlet olduğunu söylemek zordur. Anayasa'da Andorra ulusu dile getirilmemektedir. Sivil ve hukuki bir nitelikli bir bütünlüğe işaret edercesine Andorra halkına atıf yapılmaktadır. Anayasa'da, Andorra halkının kendi egemenliğini kullandığı¹⁶⁷⁰, parlamentonun Andorra halkını temsil ettiği¹⁶⁷¹, yargının Andorra halkı adına yürütüldüğü¹⁶⁷² ve Anayasa'nın Andorra halkı tarafından kabul edildiği¹⁶⁷³ hükümleri yer almaktadır. Andorra Prensliği Anayasası'ndaki halk vurgusunda etnik ve kültürel öğelere rastlanmamakta, Andorralılar/Andorralılık/Andorra halkı devleti meydana getiren insan unsuru olarak sivil bir birliktelik olarak benimsenmektedir.

İsviçre Konfederasyonu, Kutsal Roma Germen İmparatorluğu'nun dağılmasından doğan pek çok devletten biridir. Ancak hem kökeni hem de nitelikleri bakımından diğerlerinden farklıdır. Diğer devletler miras, evlilik veya fetih yoluyla birtakım toprakları bir araya getiren Prenslikler şeklinde örgütlenirken, İsviçre küçük toplulukların gönüllü birlikteliğinden büyüyerek cumhuriyetçi bir devlete dönüşmüştür. İsviçre Konfederasyonu'nun kökeni ve kurulması 1291'de, Uri, Schwyz ve Unterwalden isimlerindeki kantonların birleşmesiyle ilgilidir¹⁶⁷⁴. Bu üç kantonla başlayan İsviçre Konfederasyonu, tarihsel süreçte, inişler ve çıkışlar yaşayarak günümüzdeki 26 kantonlu halini almıştır. İsviçre, resmi adıyla İsviçre Konfederasyonu, ilginç ve çelişkili biçimde, konfederasyon değil, bir federasyondur. Bu çelişkinin İsviçre'nin bir konfederasyon olarak kurulmasıyla bağlantılı olarak tarihsel bir alt yapısının olduğunu söylemek mümkündür.

İsviçre, ilk anayasası olan, 12 Eylül 1848 tarihli İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası¹⁶⁷⁵ ile federasyon devlet biçimine geçmiştir. Bu Anayasa'nın hazırlanma sürecinde iki zıt eğilim arasında ciddi tartışmalar yaşanmıştır. İlk eğilim merkeziyetçi olmayan eğilimdi. Merkeziyetçi olmayan eğilim, mevcut siyasal sistemde değişiklik yapmaya mesafeli durmuş ve meclisinde aynı oy gücüne sahip çok sayıda küçük kantondan oluşan bir sistemi savunmuştur. İkinci eğilim ise merkeziyetçi eğilimdir. Merkeziyetçi eğilim, İsviçre halkının bir bütün olarak kabul edilmesini istemiş, bütünlüklü bir ulusu temsil eden ve onun adına hareket eden bir

¹⁶⁶⁹ 1993 Andorra Prensliği Anayasası, m. 43.

¹⁶⁷⁰ 1993 Andorra Prensliği Anayasası, Başlangıç Hükümler, m. 1.

¹⁶⁷¹ 1993 Andorra Prensliği Anayasası, m. 50.

¹⁶⁷² 1993 Andorra Prensliği Anayasası, m. 85.

¹⁶⁷³ 1993 Andorra Prensliği Anayasası, Son Hükümler.

¹⁶⁷⁴ Wilhelm Oechsli, *History of Switzerland*, Çev. Puan Eden ve Paul Cedar, Cambridge, Cambridge University Press, 1922, s. 1.

¹⁶⁷⁵ 12 Eylül 1848 tarihli İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası, https://www.parlament.ch/centers/documents/de/BV_1848_EN.pdf (Erişim Tarihi: 15 Aralık 2024).

parlamentonun yapılandırılmasını savunmuştur. Bu iki uç eğilim, nihayetinde, 1848 İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası'nda federasyon devlet biçiminin kabul edilmesiyle uzlaştırılmış/uzlaştırılmaya çalışılmıştır¹⁶⁷⁶. 1848 İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası'nın başlangıç metninde, İsviçre Konfederasyonu'nun ittifakı teyit etmek, İsviçre ulusunun birliğini, gücünü ve onurunu korumak ve pekiştirmek amacıyla anayasayı kabul ettiği dile getirilmiştir¹⁶⁷⁷. Konfederasyon içinde yer alan bütün kantonlarda yaşayan insanları içine alan kapsayıcı ve şemsiye bir kavram olarak İsviçre ulusu vurgusu, anayasa metni içinde görünmez olmuştur. Kanton düzeyinde, anayasa metni içinde halk¹⁶⁷⁸, kanton halkı¹⁶⁷⁹ ve İsviçre halkı¹⁶⁸⁰ kavramları kullanılmıştır. Benzer durum, ikinci anayasa olan, 29 Mayıs 1874 tarihli İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası'nda da görülmektedir¹⁶⁸¹. 1874 İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası, merkeziyetçi eğilimin talepleriyle hazırlanma sürecine girmiş ve merkeziyetçiliği artmış bir federal devlet yaratmıştır¹⁶⁸². İsviçre Konfederasyonu'nun günümüzde yürürlükte olan anayasası, 18 Nisan 1999 tarihli İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası'dır¹⁶⁸³. Bu anayasa İsviçre ulusu kavramına yer vermemiştir. Önceki anayasalarda, Konfederasyonun insan unsura karşılık gelen, sivil bir birliktelik olarak İsviçre ulusu kavramına yer verilmişken; bu Anayasa'da Konfederasyon düzeyinde İsviçre halkı, kanton düzeyinde halk kavramı kullanılmıştır¹⁶⁸⁴. Anayasa'da, İsviçre halkı, önceki anayasalarda kullanılan İsviçre ulusuna karşılık gelecek şekilde kullanılmıştır. Halkla bağlantılı olarak herhangi bir etnik ve/veya kültürel unsura gönderme yapılmamıştır.

İsveç, anayasası tek bir metin veya belgeden oluşan ülkelerden farklılık göstermektedir. İsveç'in anayasal düzeni, diğer kanunlardan üstte ve değiştirilmesi zor olan anayasa niteliğindeki dört temel kanuna dayanmaktadır. Hükümet Belgesi/Aracı (*Instrument of Government*)¹⁶⁸⁵, Vesayet Kanunu (*Act of Succession*)¹⁶⁸⁶, Basın Özgürlüğü Kanunu (*Freedom of the Press Act*)¹⁶⁸⁷ ve İfade

¹⁶⁷⁶ Oechsli, *History of Switzerland*, s. 396-397.

¹⁶⁷⁷ 1848 İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

¹⁶⁷⁸ 1848 İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası, m. 1.

¹⁶⁷⁹ 1848 İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası, m. 5.

¹⁶⁸⁰ 1848 İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası, m. 10.

¹⁶⁸¹ 29 Mayıs 1874 tarihli İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası, <https://www.servat.unibe.ch/icl/sz01000.html> (Erişim Tarihi: 15 Aralık 2024).

¹⁶⁸² Oechsli, *History of Switzerland*, s. 409-410.

¹⁶⁸³ 18 Nisan 1999 tarihli İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası, <https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/1999/404/en> (Erişim Tarihi: 15 Aralık 2024).

¹⁶⁸⁴ 1999 İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası, Başlangıç Hükümleri, m. 1, 2.

¹⁶⁸⁵ 1974 tarihli Hükümet Belgesi/Aracı, <https://www.riksdagen.se/globalassets/05.-sa-fungerar-riksdagen/demokrati/the-instrument-of-government-2023-eng.pdf> (Erişim Tarihi: 24 Ocak 2025).

¹⁶⁸⁶ 1810 tarihli Vesayet Kanunu, <https://www.riksdagen.se/globalassets/05.-sa-fungerar-riksdagen/demokrati/the-act-of-succession.pdf> (Erişim Tarihi: 24 Ocak 2025).

¹⁶⁸⁷ 1949 tarihli Basın Özgürlüğü Kanunu, <https://www.riksdagen.se/globalassets/05.-sa-fungerar-riksdagen/demokrati/the-freedom-of-the-press-act-2023-eng.pdf> (Erişim Tarihi: 24 Ocak 2025).

Özgürlüğü Temel Kanunu (*Fundamental Law on Freedom of Expression*)¹⁶⁸⁸ anayasa niteliğindeki söz konusu kanunlardır. Bunların yanında, anayasa niteliğinde bir kanun olmamakla birlikte sıradan bir kanun da sayılmayan, anayasa niteliğindeki kanun ile sıradan kanunlar arasında konumlanmış ve parlamentonun çalışma düzenini belirleyen Riksdag Kanunu (Riksdag Act) vardır¹⁶⁸⁹. Bu kanunlardan, anayasa sıfatını, Hükümet Belgesi en çok hak etmektedir. Çünkü Hükümet Belgesi devletin yönetim biçimi, temel organlar, devlet günün nasıl ayrılacağı, temel hak ve özgürlükler ve onların nasıl korunacağı gibi klasik anayasa tanımında yer alan hususların pek çoğunu içermektedir. Hükümet Belgesi'nde İsveç ulusundan bahsedilmemiş ve halk kavramı kullanılmıştır. Belge'de; İsveç'te tüm kamu gücünün halktan kaynaklandığı¹⁶⁹⁰, Sami halkının kendilerine ait kültürel ve sosyal yaşamlarını koruma ve geliştirme imkanlarının destekleneceği ve bu halkın ren geyiği yetiştirme hakkının yasayla düzenlendiği¹⁶⁹¹ ve parlamentonun halkın temsilcisi olduğu¹⁶⁹² hükümleri yer almaktadır.

Finlandiya, tarihi boyunca, İsveç ile Rusya ve Batı ile Doğu arasında sıkışıp kalmıştır. Finlandiya topraklarına 1249-1809 yılları arasında İsveç, 1809-1917 yılları arasında da Rusya hâkim olmuştur. Rus hakimiyetindeki Finlandiya, Rus İmparatorluğu içinde Grandükalık konumunda yer almıştır. Daha sonra Finlandiya, Rus Devrimi sırasında, 1917'de bağımsızlığını ilan etmiştir. Bağımsızlık ilan edildikten sonra milliyetçi tarihçiler, Rus devletinden bağımsız bir Fin devleti imgesini inşa etmeye çalışmış ve Fin bağımsızlığı için kadim kökler bulma gayesiyle hareket etmişlerdir¹⁶⁹³. Finlandiya, günümüzde yürürlükte olan anayasasından önce tek bir anayasa metnine sahip değildi. Anayasa statüsüne sahip dört kanun anayasa işlevini yerine getirmiştir. Bu yasalar arasında en önemlisi, 17 Temmuz 1919 tarihli Anayasa Kanunu'dur¹⁶⁹⁴. 1919 Anayasa Kanunu'nda devletin insan unsuru olarak Finlandiya halkı öne çıkarılmıştır¹⁶⁹⁵. Diğer anayasa niteliğindeki kanunlarla 1919 Anayasa Kanunu'nun kapsamlı bir şekilde düzenlenmesi meselesi 1970'lerin başında gündeme gelmiştir. Süreç içerisinde Finlandiya anayasal mevzuatında tek ve tutarlı bir metnin olması gerektiği dile getirilmiş, 1990'larda anayasal mevzuatın parçalarının tek bir anayasa metninde birleştirilmesi için çalışmalara

¹⁶⁸⁸ 1991 tarihli İfade Özgürlüğü Temel Kanunu, <https://www.riksdagen.se/globalassets/05.-sa-fungerar-riksdagen/demokrati/the-fundamental-law-on-freedom-of-expression-2023-eng.pdf> (Erişim Tarihi: 24 Ocak 2025).

¹⁶⁸⁹ Riksdag Kanunu, https://www.riksdagen.se/globalassets/05.-sa-fungerar-riksdagen/demokrati/the-riksdag-act-2023_new.pdf (Erişim Tarihi: 24 Ocak 2025).

¹⁶⁹⁰ 1974 Hükümet Belgesi/Aracı, Bölüm I, m. 1.

¹⁶⁹¹ 1974 Hükümet Belgesi/Aracı, Bölüm I-m. 1/6, Bölüm II-m. 17/2.

¹⁶⁹² 1974 Hükümet Belgesi/Aracı, Bölüm I-m. 4/1.

¹⁶⁹³ Pirjo Markkola, "Finlandiya" in Peter Furtado (Ed.), Şahika Tokel (Çev.), *Ülkelerin Tarihleri, Ulusal Kimlikler Nasıl Oluşturuldu?*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2012, s. 241-242.

¹⁶⁹⁴ 17 Temmuz 1919 tarihli Anayasa Kanunu, [https://en.wikisource.org/wiki/Constitution_of_Finland_\(1919\)](https://en.wikisource.org/wiki/Constitution_of_Finland_(1919)) (Erişim Tarihi: 24 Ocak 2025).

¹⁶⁹⁵ 1919 Anayasa Kanunu, m. 2/1, 14/3, 23, 24.

başlanmıştır¹⁶⁹⁶. Çalışmaların sonucunda günümüzde yürürlükte olan 11 Haziran 1999 tarihli Finlandiya Anayasası kabul edilmiştir¹⁶⁹⁷. 1999 Finlandiya Anayasası'nda devletin yetkilerinin parlamentoda temsil edilen halka ait olduğu¹⁶⁹⁸, yerli halk olan Samilerin kendi dillerini ve kültürlerini koruma ve geliştirme hakkına sahip oldukları¹⁶⁹⁹ ve devlet başkanının Fin halkının refahına artıracığına dair yemin etmesi gerektiği¹⁷⁰⁰ hükümleri düzenlenmiştir. Anayasa'da Fin ulusu değil, Fin halkı kavramı kullanılmıştır. Halk kavramıyla belirli bir müşterekliği bulunan insan topluluğu kastedilmektedir. Halk şeklinde nitelendirilen Samilerin dil ve kültürlerinden bahsedilmiştir. Buradan hareketle Anayasa'da kullanılan halk kavramı, Fin halkı gibi sivil bir birlikteliğe işaret etmektedir. Çünkü Fin halkı kavramıyla doğrudan herhangi bir etnik ve kültürel bağlantı kurulmamıştır.

Estonya, 1918'de, Rus hükmünden kurtularak bağımsızlığını kazanmıştır. Akabinde, Kurucu Meclis teşekkül ettirilmiş ve Meclis, 15 Haziran 1920'de parlamenter sisteme dayanan bir anayasa kabul etmiştir¹⁷⁰¹. 1920 Estonya Cumhuriyeti Anayasası'nda, ulustan ziyade halk kavramına güçlü bir vurgu vardır¹⁷⁰². Anayasa'da; Estonya halkının, iç ve dış barışın sağlanması, mevcut ve gelecek nesillerin ferahını teminat altına almak için adalet, hukuk ve özgürlüğe dayalı bir devlet yaratma konusunda sarsılmaz bir inanç ve kararlı bir iradeyle söz konusu Anayasa'yı kabul ettiği¹⁷⁰³, devlet gücünün halkın elinde olduğu¹⁷⁰⁴, Estonya'da devlet iktidarının en yüksek uygulayıcısının oy kullanma hakkına sahip vatandaşlar olarak halkın olduğu¹⁷⁰⁵, eyalet meclisinin halkın temsilcisi olduğu¹⁷⁰⁶ hususları düzenlenmiştir. Liberal niteliği ağır basan bu Anayasa, ülkedeki demokratik geleneğin yetersiz olması nedeniyle uygulanamamıştır¹⁷⁰⁷. 1920 Estonya Cumhuriyeti Anayasası'nın uygulama imkânı; 1930'ların başında Estonya'da gerçekleşen darbeler, darbeler sonucunda dayatılan otoriter nitelikli anayasa taslakları ve 1934'de otoriter nitelikli bir Anayasa'nın¹⁷⁰⁸ kabul edilmesiyle bütünüyle

¹⁶⁹⁶ Seppo Tiitinen, "Constitutional Reform in Finland" s. 104-105, <http://www.asgp.info/Resources/Data/Documents/NJTCYJXYUTISQLTGGTUUWLCDXVEPCE.pdf> (Erişim Tarihi: 24 Ocak 2025).

¹⁶⁹⁷ 11 Haziran 1999 tarihli Finlandiya Anayasası <https://www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/1999/en19990731.pdf> (Erişim Tarihi: 24 Ocak 2025).

¹⁶⁹⁸ 1999 Finlandiya Anayasası, m. 2/1.

¹⁶⁹⁹ 1999 Finlandiya Anayasası, m. 17/2.

¹⁷⁰⁰ 1999 Finlandiya Anayasası, m. 56.

¹⁷⁰¹ Eren ve Aleskerli, *Yeni Anayasalar*, s. 603.

¹⁷⁰² 15 Haziran 1920 tarihli Estonya Cumhuriyeti Anayasası, [https://en.wikisource.org/wiki/Constitution_of_the_Estonian_Republic_\(1920\)](https://en.wikisource.org/wiki/Constitution_of_the_Estonian_Republic_(1920)) (Erişim Tarihi: 16 Aralık 2024).

¹⁷⁰³ 1920 Estonya Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

¹⁷⁰⁴ 1920 Estonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 1.

¹⁷⁰⁵ 1920 Estonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 27.

¹⁷⁰⁶ 1920 Estonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 35.

¹⁷⁰⁷ Eren ve Aleskerli, *Yeni Anayasalar*, s. 603.

¹⁷⁰⁸ 24 Ocak 1934 Estonya Cumhuriyeti Anayasası, [https://en.wikisource.org/wiki/Translation:Constitution_of_the_Estonian_Republic_\(1934\)](https://en.wikisource.org/wiki/Translation:Constitution_of_the_Estonian_Republic_(1934)) (Erişim Tarihi: 16 Aralık 2024).

ortadan kalmıştır. Söz konusu otoriter nitelikli anayasa taslaklarını ve Anayasa'yı, 29 Eylül 1938'de kabul eden otoriter nitelikli Anayasa takip etmiştir. 1938 Estonya Cumhuriyeti Anayasa'sında¹⁷⁰⁹, 1920 Anayasa'sına benzer şekilde halk kavramına vurgu yapılmaktadır¹⁷¹⁰. 1938 Anayasası'nın yürürlükte olduğu süreçte, Estonya, 1940'da SSCB'nin hükmü altına girmiştir. Estonya, SSCB'nin dağılmasıyla 20 Ağustos 1990'da bağımsızlığını ilan etmiş, yeni anayasanın hazırlanması için meclis kurulmuştur¹⁷¹¹.

Estonya'nın mevcut Anayasası, 3 Temmuz 1992'de yürürlüğe giren Estonya Cumhuriyeti Anayasası'dır¹⁷¹². 1992 Estonya Cumhuriyeti Anayasası'nın başlangıç metninde Estonya halkından oldukça sık bahsedilmektedir¹⁷¹³. Anayasa'nın devamında; hâkimiyetin kaynağının halkta olduğu¹⁷¹⁴, en yüksek devlet gücünün, oy kullanma hakkına sahip vatandaşlar aracılığıyla halk tarafından kullanıldığı¹⁷¹⁵, Riigikogu adı verilen meclisin Estonya halkına açıklama, beyan ve çağırı yükümlülüğünün bulunduğu¹⁷¹⁶, Cumhurbaşkanı'nın Estonya halkına yemin ederek görece başlayabileceği¹⁷¹⁷, referandumda halkın oyunun belirleyici olduğu¹⁷¹⁸ hususları düzenlenmiştir.

Estonya Cumhuriyeti Anayasası'nın 56'ncı maddesinde altı çizildiği üzere, halk, oy kullanma hakkına sahip vatandaşlardan oluşmaktadır¹⁷¹⁹. Sivil vatandaşlık usulünü¹⁷²⁰ benimseyen Anayasa'da, Estonya halkını vatandaşlar oluşturmaktadır. Halktan bahsedilirken herhangi bir etnik ögeye işaret edilmemektedir. Anayasa, vatandaşlık temelli halk kavramını, ülkedeki farklı bireyleri yasal zeminde bir topluluk halinde birleştiren sivil ulus ve sivil milliyetçilik anlayışı çerçevesinde kullanmıştır. Anayasa'nın söz konusu sivil niteliğinin yanında halka yapılan vurguda, kültürel bir nüans da mevcuttur. Bu anlamda, Anayasa'nın kültürel boyutuna tezin ilerideki ilgili bölümünde yer verilmiştir.

Kosova, 17 Şubat 2008 tarihinde Sırbistan'dan ayrılarak bağımsızlığını ilan etmiştir. Akabinde, Kosova Cumhuriyeti Anayasası, 15 Haziran 2008'de yürürlüğe girmiştir¹⁷²¹. Anayasa'da ulus

¹⁷⁰⁹ 1 Ocak 1938 tarihli Estonya Cumhuriyeti Anayasası, <https://licodu.cois.it/?p=1083&lang=en> (Erişim Tarihi: 16 Aralık 2024).

¹⁷¹⁰ 1938 Estonya Cumhuriyeti Anayasası Başlangıç Hükümleri, m. 1, 21, 22, 34, 35, 38, 40/3, 41, 98, 148.

¹⁷¹¹ Eren ve Aleskerli, *Yeni Anayasalar*, s. 604.

¹⁷¹² 28 Haziran 1992 tarihli Estonya Cumhuriyeti Anayasası, <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/521052015001/consolide> (Erişim Tarihi: 16 Aralık 2024).

¹⁷¹³ 1992 Estonya Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

¹⁷¹⁴ 1992 Estonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 1.

¹⁷¹⁵ 1992 Estonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 56.

¹⁷¹⁶ 1992 Estonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 65.

¹⁷¹⁷ 1992 Estonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 81.

¹⁷¹⁸ 1992 Estonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 105/2.

¹⁷¹⁹ 1992 Estonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 56.

¹⁷²⁰ 1992 Estonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 8.

¹⁷²¹ 15 Haziran 2008 tarihli Kosova Cumhuriyeti Anayasası, <http://old.kuvendikosoves.org/common/docs/Constitution of the Republic of Kosovo with amend.I-XXV 2017.pdf> (Erişim Tarihi: 24 Ocak 2025).

devletin insan unsuru olarak ulus kavramı kullanılmamış, halk kavramı kullanılmıştır. Bu çerçevede, *biz* olarak Kosova halkından, Kosova'nın tüm vatandaşların vatani olacağından¹⁷²², egemenliği halktan kaynaklandığı ve halka ait olduğundan¹⁷²³, Cumhurbaşkanının halkın birliğini temsil ettiğinden¹⁷²⁴, milletvekillerinin halkın temsilcisi olduğundan¹⁷²⁵, Cumhurbaşkanının halkın birliğini temsil ettiğinden¹⁷²⁶, kamu hizmetlerinin halkın çeşitliliği dikkate alınarak yerine getirileceğinden¹⁷²⁷, halkın etnik çeşitliliğinden¹⁷²⁸ bahsedilmiştir. Anayasa'da halk kavramı, çeşitlilikleri birleştiren bir üst kavram olarak sivil nitelikli kullanılmıştır.

Tüm bunlarla birlikte herhangi bir ulus atfı içermeyen Danimarka Kraliyet Anayasası, Lihtenştayn Prensiği Anayasası, Lüksemburg Büyük Dukalığı Anayasası, Malta Anayasası, Monako Prensiği Anayasası, Hollanda Krallığı Anayasası, İzlanda Cumhuriyeti Anayasası, Bosna Hersek Anayasası ve Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası halk kavramını sınırlı düzeyde kullanarak herhangi bir etnik ve/veya kültürel nüans içermeyen sivil nitelikli insan topluluğuna gönderme yapmıştır.

5.1.1.1.3. Ulus ve halkın yan yanılığı

Fransa, 4 Ekim 1958 tarihli Anayasa'yla birlikte tarihsel süreçte 15 farklı anayasayla yönetilmiştir. 1791 Anayasası, Fransa'nın ilk anayasasıdır. 1971 Anayasası'nın başına 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi eklenmiştir. Bildirgenin 3'üncü maddesi, "Egemenlik ilkesi esas olarak millettir. Hiçbir kurum, hiçbir birey açıkça kendisinden kaynaklanmayan bir yetkiyi kullanamaz" hükmünü düzenlemiştir¹⁷²⁹. 1791 Anayasası'nın başlangıç metninde ulusun herhangi bir kısmı veya hiçbir birey için, tüm Fransız halkının müşterek hukukuna ilişkin herhangi bir imtiyazın söz konusu olmadığı belirtilmektedir¹⁷³⁰. Anayasa tarafından güvence altına alınan temel konuların yer aldığı ilk başlıkta, tüm kamu hizmetlerine yönelik malların ulusa ait ve her zaman ulusun emrinde olduğu hükmü yer almaktadır¹⁷³¹. Anayasa'da çeşitli yemin metinleri yer almaktadır. Kral, meclisteki temsilciler, kral naibi, anayasa değişikliklerin gözden geçirmek için kurulan özel meclisin üyeleri; ulusa ve hukuka sadık

¹⁷²² 2008 Kosova Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

¹⁷²³ 2008 Kosova Cumhuriyeti Anayasası, m. 2.

¹⁷²⁴ 2008 Kosova Cumhuriyeti Anayasası, m. 4.

¹⁷²⁵ 2008 Kosova Cumhuriyeti Anayasası, m. 70.

¹⁷²⁶ 2008 Kosova Cumhuriyeti Anayasası, m. 83.

¹⁷²⁷ 2008 Kosova Cumhuriyeti Anayasası, m. 101.

¹⁷²⁸ 2008 Kosova Cumhuriyeti Anayasası, m. 126.

¹⁷²⁹ 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi, <https://www.conseil-constitutionnel.fr/le-bloc-de-constitutionnalite/declaration-des-droits-de-l-homme-et-du-citoyen-de-1789> (Erişim Tarihi: 11 Aralık 2024).

¹⁷³⁰ 1791 Anayasası, <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-1791> (Erişim Tarihi: 11 Aralık 2024).

¹⁷³¹ 1791 Anayasası, Başlık I.

kalacağına dair yemin etmektedir¹⁷³². Anayasa; tek, bölünemez ve devredilemez nitelikteki egemenliğin ulusa ait olduğunun; egemenliğin kullanılmasının halkın hiçbir kesimi veya hiçbir bireyine devredilemeyeceğinin, bütün yetkilerin tek kaynağının ulus olduğunun altını çizmektedir¹⁷³³. Hiçbir ayırım gözetilmeksizin tüm vatandaşlar ulusun temsilcisi seçilebilme hakkına sahiptir¹⁷³⁴. 1791 Anayasası, Fransız ulusunun yabancı uluslarla ilişkilerinin çerçevesini çizdiği ilgili maddesinde, Fransız ulusunun fetih amacıyla her türlü savaşa girmekten vazgeçtiğini ve gücünü hiçbir zaman hiçbir halkın özgürlüğüne karşı kullanmayacağı hükmü yer almaktadır¹⁷³⁵. 24 Haziran 1793 Anayasası'nda¹⁷³⁶ egemenliğin ulusa ait olduğu¹⁷³⁷, her milletvekilinin bütün ulusun temsilcisi olduğu¹⁷³⁸, Fransız Cumhuriyeti'nin başka ulusların yönetimine müdahil olmayacağı, diğer ulusların da kendi ülkesine müdahale etmesine izin vermeyeceği¹⁷³⁹, Fransız halkının özgür halkların doğal dostu ve müttefiki olduğu¹⁷⁴⁰ anayasal bir norm olarak düzenlenmiştir. Anayasa, nüfusun (*La population*), ulusal temsilin tek kaynağı olduğu belirtmektedir¹⁷⁴¹. 1793 Anayasası'nın pek çok yerinde halk ve ulus kavramları ikame kavramlar olarak kullanılmaktadır. Örneğin, egemenliğin ulusa ait olduğu müstakilen düzenlenmekle birlikte başka bir madde de egemen halk (*Le peuple souverain*) kavramı kullanılmaktadır¹⁷⁴². 22 Ağustos 1795 Anayasası¹⁷⁴³ Fransız halkı (*Le peuple français*) kavramıyla başlamakta ve Anayasa'nın üç maddesinde ulus kavramına atıf yapılmaktadır. Anayasa'nın, genel hükümler başlıklı son bölümünde doğrudan 'Fransız Ulusu' (*La Nation française*) ifadesi kullanılmakta¹⁷⁴⁴; başka bir kısımda ulusu adına bir görevi yürütmek üzere ülkesi dışında olan vatandaşların hukuki durumuyla ilgili açıklamalar¹⁷⁴⁵ yapılmaktadır. 13 Aralık 1799 Anayasası¹⁷⁴⁶, üç hükmünde doğrudan 'Fransız Ulusu' (*La Nation française*) kavramını kullanmıştır¹⁷⁴⁷. Anayasa'nın son hükmü, Anayasa'nın Fransız halkının kabulünden

¹⁷³² 1791 Anayasası, Başlık II, m. 5; Başlık III (1. Bölüm-V), m. 6; Başlık III (2. Bölüm-I), m. 4; Başlık III (2. Bölüm-I), m. 12; Başlık V, m. 7.

¹⁷³³ 1791 Anayasası, Başlık III, m. 1-2.

¹⁷³⁴ 1791 Anayasası, Başlık III (1. Bölüm-III), m. 3.

¹⁷³⁵ 1791 Anayasası, Başlık VI.

¹⁷³⁶ 1793 Anayasası, <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-du-24-juin-1793> (Erişim Tarihi: 11 Aralık 2024).

¹⁷³⁷ 1793 Anayasası, m. 25.

¹⁷³⁸ 1793 Anayasası, m. 29.

¹⁷³⁹ 1793 Anayasası, m. 119.

¹⁷⁴⁰ 1793 Anayasası, m. 118.

¹⁷⁴¹ 1793 Anayasası, m. 21.

¹⁷⁴² 1793 Anayasası, m. 7.

¹⁷⁴³ 22 Ağustos 1795 Anayasası, <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-du-5-fructidor-an-iii> (Erişim Tarihi: 11 Aralık 2024).

¹⁷⁴⁴ 1795 Anayasası, m. 373-374.

¹⁷⁴⁵ 1795 Anayasası, m. 15.

¹⁷⁴⁶ 13 Aralık 1799 Anayasası, <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-du-22-frimaire-an-viii> (Erişim Tarihi: 11 Aralık 2024).

¹⁷⁴⁷ 1799 Anayasası, m. 86, 93, 94.

sonra sunulacağını düzenlemiştir¹⁷⁴⁸. 4 Ağustos 1802 Anayasası, ulusa dair kayda değer bir veril içermemekte ve Napolyon Bonapart'ın monarşik iktidarını pekiştiren bir anayasa olma niteliğindedir¹⁷⁴⁹. 18 Mayıs 1804 Anayasası¹⁷⁵⁰, kayda değer bir ulus ve halk vurgusu içermemektedir. Anayasa, Fransız ülkesini dört başı mamur bir imparatorluk olduğunu, muhteviyatı ve ilk maddesi itibarıyla doğrudan ve/veya dolaylı yoldan ortaya koymaktadır¹⁷⁵¹. Benzer şekilde 4 Haziran 1814 tarihli Anayasa Şartı¹⁷⁵², 22 Nisan 1815 tarihli İmparatorluk Anayasalarına Ek Kanun¹⁷⁵³, 14 Ağustos 1830 tarihli Anayasa Şartı¹⁷⁵⁴, 14 Ocak 1852 Anayasası¹⁷⁵⁵, 1875 Anayasası¹⁷⁵⁶, ve 2 Kasım 1945 Anayasası'nda¹⁷⁵⁷ ulusa yönelik güçlü bir vurgu yer almamaktadır.

Fransa'da ikinci kere cumhuriyeti tesis eden 4 Kasım 1848 Anayasası¹⁷⁵⁸, ulusal meclisin Fransız halkı adına anayasayı ilan ettiğini deklare etmiştir. Anayasa'nın başlangıç metninde, ulusal meclisin, kendi milliyetine saygı gösterilmesini istediği gibi yabancı uyruklulara da saygı duyulduğu düzenlenmiştir. Anayasa'da, bütün yetkilerin halktan kaynaklandığı¹⁷⁵⁹, yasama yetkisinin Fransız halkı tarafından tek bir meclise devredildiği¹⁷⁶⁰, halkın temsilcilerinin dokunulmaz olduğu ve ulusal mecliste ifade ettikleri görüşlerden dolayı yargılanamayacakları¹⁷⁶¹, Fransız halkının ulusal meclis tarafından temsil edildiği¹⁷⁶², adaletin Fransız halkı adına sağlandığı¹⁷⁶³ hususları düzenlenmiştir.

¹⁷⁴⁸ 1799 Anayasası, m. 95.

¹⁷⁴⁹ 4 Ağustos 1802 tarihli Anayasası, <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-du-16-thermidor-an-x> (Erişim Tarihi: 11 Aralık 2024).

¹⁷⁵⁰ 18 Mayıs 1804 tarihli Anayasası, <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-l-an-xii-empire-28-floreal-an-xii> (Erişim Tarihi: 11 Aralık 2024).

¹⁷⁵¹ 1804 Anayasası, m. 1-2.

¹⁷⁵² 4 Haziran 1814 tarihli Anayasa Şartı, <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/charte-constitutionnelle-du-4-juin-1814> (Erişim Tarihi: 11 Aralık 2024).

¹⁷⁵³ 22 Nisan 1815 tarihli İmparatorluk Anayasalarına Ek Kanun, <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/acte-additionnel-aux-constitutions-de-l-empire-du-22-avril-1815> (Erişim Tarihi: 11 Aralık 2024).

¹⁷⁵⁴ 14 Ağustos 1830 tarihli Anayasa Şartı, <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/charte-constitutionnelle-du-14-aout-1830> (Erişim Tarihi: 11 Aralık 2024).

¹⁷⁵⁵ 14 Ocak 1852 tarihli Anayasası, <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-1852-second-empire> (Erişim Tarihi: 12 Aralık 2024).

¹⁷⁵⁶ 1875 Anayasası, <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-1875-iiie-republique> (Erişim Tarihi: 12 Aralık 2024).

¹⁷⁵⁷ 2 Kasım 1945 Anayasası, <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/loi-du-2-novembre-1945-portant-organisation-provisoire-des-pouvoirs-publics> (Erişim Tarihi: 12 Aralık 2024).

¹⁷⁵⁸ 4 Kasım 1848 tarihli Anayasası, <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-1848-iiie-republique> (Erişim Tarihi: 12 Aralık 2024).

¹⁷⁵⁹ 1848 Anayasası, m. 18.

¹⁷⁶⁰ 1848 Anayasası, m. 20.

¹⁷⁶¹ 1848 Anayasası, m. 36.

¹⁷⁶² 1848 Anayasası, m. 47.

¹⁷⁶³ 1848 Anayasası, m. 81.

27 Ekim 1946 Anayasası¹⁷⁶⁴, Fransa'da dördüncü cumhuriyeti kurmuştur. 1946 Anayasası'nın başlangıç metninde; ulusun bireye ve aileye gelişimleri için gerekli koşulları sağlayacağı, ulusun felaketlerden kaynaklanan yükler karşısında tüm Fransız halkının dayanışmasını ve eşitliği ilan ettiği; çocukların ve yetişkinlerin eğitime, mesleki eğitime ve kültüre eşit erişiminin ulus tarafından garanti edildiği belirtilmektedir¹⁷⁶⁵. 1946 Anayasası, ulus ile halkı ayırma eğilimindedir. Anayasa'ya göre Fransa, denizaşırı halklarla ırk ve din ayrımı gözetmeksizin hak ve görev eşitliğine dayalı bir birlik oluşturmaktadır. Söz konusu birlik, kendi medeniyetlerini geliştirmek, refahlarını artırmak ve güvenliklerini sağlamak için kaynaklarını ve çabalarını bir araya getiren veya koordine eden uluslardan ve halklardan oluşmaktadır. Fransa'nın geleneksel misyonuna sadık kalarak, sorumluluğunu üstlendiği halklara kendilerini yönetme ve kendi işlerini demokratik bir şekilde yönetme özgürlüğüne öncülük etmeyi amaçladığı ilan edilmektedir¹⁷⁶⁶. Anayasa'nın perspektifine göre Fransız ulusunun yanında onun dışında bir de Fransız halkı vardır. Fransız halkı ulusla birlikte Fransa'nın denizaşırı halklarıyla birlikte bir tür bütünlüğü oluşturmaktadır. Fransız halkının dayanışmasının garantisi ulustur. Anayasa'ya göre ulusal egemenlik Fransız halkına aittir¹⁷⁶⁷. Anayasa'da ulus ve halk kavramları farklı anlamlarda kullanılmakla birlikte anayasa metninde ulusun kendinden müstakil bir ağırlığının olduğu söylenebilir. Ulus ve halkların meydana getirdiği Fransız birliği sivil nitelikli bir birliktir. Bu birliği oluşturan ulus ve halk, herhangi bir etnik ve kültürel ögeyle tanımlanmamıştır.

Fransa'da, günümüzde, yürürlükte olan anayasa, 4 Ekim 1958 Anayasası'dır¹⁷⁶⁸. Anayasa'da, farklı fikirlerin ifade edilebilmesi ve siyasal partilerin ve siyasal grupların ulusun demokratik hayatına eşit şekilde katılabilmesi kanunlarla garanti edilmektedir¹⁷⁶⁹. Cumhurbaşkanının atama yetkisinin çerçevesinin çizildiği maddede, ulusun hak ve özgürlüklerinin güvence altına alınması ve ulusun ekonomik ve sosyal hayatı açısından önem taşıma durumundan bahsedilmektedir¹⁷⁷⁰. Cumhurbaşkanı, cumhuriyetin kurumlarının, ulusun bağımsızlığının, ülkenin bütünlüğünün veya milletlerarası taahhütlerinin yerine getirilmesinin ciddi ve ani tehdit edilmesi ve anayasal kamu yetkilerinin düzenli işleyişinin sekteye uğraması halinde, durumu, bir açıklamayla ulusun bilgisine sunmalıdır¹⁷⁷¹. Hükümet, ulusun politikasını belirlemeyip yürütmekle yükümlüdür¹⁷⁷².

¹⁷⁶⁴ 27 Ekim 1946 Anayasası, <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-1946-ive-republique> (Erişim Tarihi: 12 Aralık 2024).

¹⁷⁶⁵ 1946 Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

¹⁷⁶⁶ 1946 Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

¹⁷⁶⁷ 1946 Anayasası, m. 3.

¹⁷⁶⁸ 4 Ekim 1958 tarihli Fransa Anayasası, <https://www.conseil-constitutionnel.fr/le-bloc-de-constitutionnalite/texte-integral-de-la-constitution-du-4-octobre-1958-en-vigueur> (Erişim Tarihi: 12 Aralık 2024).

¹⁷⁶⁹ 1958 Fransa Anayasası, m. 4.

¹⁷⁷⁰ 1958 Fransa Anayasası, m. 13/5.

¹⁷⁷¹ 1958 Fransa Anayasası, m. 13/1-2.

¹⁷⁷² 1958 Fransa Anayasası, m. 20/1.

1958 Anayasası'nda ulus kavramıyla birlikte halk kavramına da önemli ölçüde yer verilmiştir. Anayasa'nın başlangıç metni, doğrudan, "Fransız halkı" ifadesiyle başlamaktadır:

"Fransız halkı, 1946 Anayasası'nın önsözünde onaylanan ve desteklenen 1789 Bildirgesi'nde tanımlanan insan haklarına ve ulusal egemenlik ilkelerine ve 2004 Çevre Şartı'nda tanımlanan hak ve görevlere bağlılığını ciddiyle ilan eder"¹⁷⁷³.

Anayasa'ya göre cumhuriyetin sloganı "özgürlük, eşitlik ve kardeşlik"; ilkesi "halkın halk tarafından ve halk için yönetimidir"¹⁷⁷⁴. Ulusal egemenlik, egemenliğini temsilciler ve halkoylaması yoluyla kullanan halka aittir. Halkın hiçbir kesiminin veya hiçbir bireyinin, egemenliğin kullanılmasını, kendisine mal etmesi mümkün değildir¹⁷⁷⁵. Referandumlar, Fransız halkının oylarıyla sonuçlanmaktadır¹⁷⁷⁶. Anayasa, devletin, Fransız halkının içindeki denizaşırı halkları ortak bir özgürlük, eşitlik ve kardeşlik ideali çerçevesinde tanıdığını hükme bağlamıştır¹⁷⁷⁷.

Fransa'da, dördüncü cumhuriyeti tesis eden 27 Ekim 1946 tarihli Anayasa, her ikisi de sivil nitelikte olsa da ulus ve halk arasında ayrım yaparken; beşinci cumhuriyeti tesis eden ve günümüzde yürürlükte bulunan 4 Ekim 1958 tarihli Anayasa, ulus ve halk kavramlarının anlamına yönelik bir ayrıma gitmemiştir. Anayasa'da ulus ve halk, yan yana ve kimi zaman aynı anlama gelecek şekilde kullanılmıştır.

Karadağ, bir tür devlet birliği olan Sırbistan ve Karadağ birliğinden, 2006 yılında, yapılan referandum sonucuna göre ayrılarak bağımsızlığını kazanmıştır. Yurttaşlık esasına dayanan Karadağ'da çoğunluğu oluşturacak baskın bir etnik grup bulunmamaktadır¹⁷⁷⁸. Karadağ Anayasası, 19 Ekim 2007 yılında kabul edilmiştir. 2013 yılında, temelde, parlamento ve yargı organlarını ilgilendiren anayasa değişiklikleri gerçekleştirilmiştir. Anayasanın başlangıç metninde hem halk hem de ulus kavramına yer verilmiştir:

"Karadağ vatandaşlarının, 21 Mayıs 2006 tarihinde yapılan referandumda bağımsız ve egemen bir Karadağ devletinde yaşama kararı;

Karadağ vatandaşlarının, temel değerlerin özgürlük, barış, hoşgörü, insan haklarına ve hürriyetlerine saygı, çok kültürlülük, demokrasi ve hukukun üstünlüğü olduğu bir devlette yaşama taahhüdü;

Karadağ'da yaşayan özgür ve eşit vatandaşlar, halkların ve ulusal azınlıkların üyeleri olarak; Karadağlılar, Sırlar, Boşnaklar, Arnavutlar, Müslümanlar, Hırvatlar ve diğerleri olarak, demokratik ve medeni Karadağ'a bağlı olduğumuz kararlılığımız;

¹⁷⁷³ 1958 Fransa Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

¹⁷⁷⁴ 1958 Fransa Anayasası, m. 2.

¹⁷⁷⁵ 1958 Fransa Anayasası, m. 3.

¹⁷⁷⁶ 1958 Fransa Anayasası, m. 11.

¹⁷⁷⁷ 1958 Fransa Anayasası, m. 72-3/1.

¹⁷⁷⁸ Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, "Karadağ'ın Siyasi Görünümü", <https://www.mfa.gov.tr/karadag-siyasi-gorunumu.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 8 Aralık 2024).

Devletin, doğanın korunması, sağlıklı çevre, sürdürülebilir kalkınma, tüm bölgelerinin dengeli kalkınması ve sosyal adaletin tesisi konularında sorumluluk taşıdığı inancı;

Diğer uluslar ve devletlerle eşit şartlarda işbirliğine ve Avrupa ve Avrupa-Atlantik entegrasyonlarına adanmış olarak, Karadağ Cumhuriyeti Anayasa Meclisi, 19 Ekim 2007'de düzenlenen 2007'deki ikinci düzenli oturumunun üçüncü oturumunda, KARADAĞ CUMHURİYETİ ANAYASASI'nı kabul eder"¹⁷⁷⁹.

Karadağ Anayasası Karadağlılar, Sırp, Boşnaklar, Arnavutlar, Müslümanlar, Hırvatlar ve diğerleri olarak tanımladığı grupları; Karadağ'da yaşayan özgür ve eşit vatandaşlar ile halkların ve ulusal azınlıkların üyeleri çatısı altında değerlendirmektedir. Bu çatı altında değerlendiren gruplar demokratik ve medeni Karadağ'ı oluşturmaktadır. Dini ve ulusal gruplardan oluşan ve Karadağ ortak paydasında buluşan farklı grupların bağlılıklarını temelinde sivil bir bağlılık yatmaktadır. Söz konusu sivil bağlılık, Anayasa'ya göre diğer uluslar ve devletlerle eşit şartlarda iş birliğine ve Avrupa ve Avrupa-Atlantik entegrasyonuna bağlıdır. Tüm bu hususlar Karadağ sivil ulusuna gönderme yapmaktadır.

Yunanistan, oldukça çalkantılı bir anayasa tarihine sahiptir¹⁷⁸⁰. Yunanistan'ın, Osmanlı Devleti'ne karşı yürüttüğü ve 1821 yılında başlayan bağımsızlık hareketinin başlangıcından itibaren 1821'li yıllarda üç yerel anayasalar kabul edilmiştir. Ancak ulusal yelpazedeki İlk Yunan Anayasası, Ocak 1822'de 1. Ulusal Meclis zamanında kabul edilmiştir. 1822 Anayasası, ülkenin modern siyasi tarihinde, Yunan toplumunun bilincine, siyasi istikrarın temel ve gerekli ön koşulu olarak anayasacılık ilkesini yerleştirmesi açısından önemli bir adım olmuştur. 1822 Anayasası'nı, sırasıyla İkinci ve Üçüncü Ulusal Meclis tarafında kabul edilen 1823 ve 1827 Anayasaları takip etmiştir. On sekizinci yüzyıl sonlarındaki Amerikan ve Fransız siyasi fikirlerinin etkisiyle meydana getirilen bu anayasalar, demokratik ve liberal niteliktedir¹⁷⁸¹.

1827 Yunanistan Siyasi Anayasası¹⁷⁸² metninin başında Ulusal Yunan Meclis Başkanı'nın konuşması yer almaktadır. Meclis Başkanı, konuşmasında, sıklıkla Yunanlılar ifadesini kullanmıştır. Hayırsever Helenseverler olarak niteliği Avrupa güçlerinin, kurtuluş gibi kutsal bir göreve görevlendirildiklerini ve kendileriyle iş birliği yapmaktan vazgeçmediklerini dile getirmiştir. Meclis Başkanı'na göre Avrupalılar, kendilerinin velinimetleridir ve özgür ve özerk uluslar olarak yaşama sevincinin tedarikçileridir¹⁷⁸³. Halk egemenliği, Yunan Anayasalarında ilk defa 1827 Anayasası'nda düzenlenmiştir¹⁷⁸⁴. Sonraki anayasalardan, 1911 Yunanistan

¹⁷⁷⁹ 19 Ekim 2007 tarihli Karadağ Anayasası, Başlangıç Metni. <https://www.cbcbg.me/en/about-us/legislation/constitution-of-montenegro> (Erişim Tarihi: 8 Aralık 2024).

¹⁷⁸⁰ Constantine An. Tassoulas, "Foreword by The President of the Hellenic Parliament" in *The Constitution of Greece*, Yayın Yeri Yok, Yayınevi Yok, 2022, s. 7

¹⁷⁸¹ Philippos Spyropoulos, "Greece", in Gerhard Robbers (Ed.), *Encyclopedia of World Constitutions*, New York, Facts On File, 2007, s. 351.

¹⁷⁸² 1827 Yunanistan Siyasi Anayasası, <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/syn09.pdf> (Erişim Tarihi: 8 Aralık 2024).

¹⁷⁸³ 1827 Yunanistan Siyasi Anayasası, Başlangıç metni.

¹⁷⁸⁴ 1827 Yunanistan Siyasi Anayasası, m. 5.

Anayasası¹⁷⁸⁵ ve 1927 Yunanistan Cumhuriyeti Anayasası'nda¹⁷⁸⁶ egemenliğin halkta/ulusta olduğu hususu anayasal norm olarak yer almıştır. 1827 Anayasası'ndan, günümüzde yürürlükte bulunan 1975 Anayasası'na gelen süreçte, Yunanistan'da mutlak monarşiden cumhuriyete ve bunların ara formları olarak pek çok yönetim biçimi hüküm sürmüş ve bunlara eşlik eden pek çok anayasa fiilen ve/veya hukuken yürürlükte bulunmuştur. Siyasi çalkantılara anayasal çalkantılar eşlik etmiştir. Anayasalarda, egemenliğin halkta olduğu düzenlenmiştir.

Yunanistan'ın, 11 Haziran 1975 tarihinde yürürlüğe giren mevcut Anayasası¹⁷⁸⁷, günümüz itibarıyla Yunanistan'ın en uzun ömürlü anayasasıdır. 1975 Anayasası'nı hazırlayan Anayasa Komitesi Başkanı Konstantinos Tsatsos, Anayasa'nın parlamento tarafından onayladığı gün parlamentoya yaptığı konuşmada; 1975 Anayasası'nın Yunanlılığının düşünülmesi gerektiğini, anayasa hazırlanırken pek çok unsurdan yararlanıldığını, ancak kimsenin taklit edilmediğini, anayasanın Yunan ruhundan doğduğunu, Yunan ölçülerine göre inşa edildiğini ve Yunan ulusuna adandığını ifade etmiştir. Yunanistan'ın mevcut Parlamento Başkanı, Constantine An. Tassoulas, 1975 Anayasası'nın uzun ömrüne atıfta bulunarak, eşsiz ve takdire şayan olarak ifade ettiği dayanıklılığın gerekçesini, anayasayı hazırlayanlara dayandırmaktadır. Ona göre anayasayı hazırlayanlar, anayasayı, ülkenin şartlarına ve gerçekliğine göre hazırlanmışlardır. Çünkü 1975 Anayasası, Yunan gerçekliğinin dışındaki standartları olduğu gibi kabul etmemiş ve salt siyasi değişimin zorunlu bir sonucu olarak doğmamıştır. Ciddi bir tarihsel derinliğe sahip arayışlara ve özlemlere sahiptir. Tassoulas, devrimci uluslarının ilk anayasası olarak ifade ettiği 1822 Anayasası'nın özgün niteliğine dikkat çekerek aynı geleneğin 1975 Anayasası'na kadar ulaştığını dile getirmektedir¹⁷⁸⁸. 1975 Anayasası'nın ulusal niteliği, özgünlüğü, kendine haslığı ve Yunan ulusuna adanmışlığı onun ve onu hazırlayanların ulus temelli saiklere sahip olduğunu göstermektedir.

1975 Anayasası'nın 3'üncü maddesinde, ulus ve halk kavramları yan yana kullanılmış, yönetimin temelinde halk egemenliğinin olduğu, bütün yetkilerin halktan kaynaklandığı, halk ve ulus için var olduğu ve bunların Anayasa'da belirtilen şekilde kullanılacağı hükmü yer almaktadır¹⁷⁸⁹. Ulusun korunmasının ve ilerlemesinin temelinde aile, evlilik, annelik ve çocukluk dönemi vardır. Bunlar, devletin koruması altındadır¹⁷⁹⁰. Parlamento üyeleri ulusu temsil etmektedir¹⁷⁹¹. Cumhurbaşkanı, görevine başlamadan önce, parlamento önünde; Anayasayı ve yasaları korumak, bunların sadakatle uygulanmasını sağlamak, ülkenin ulusal

¹⁷⁸⁵ 1911 Yunanistan Anayasası, m. 21, <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/syn14.pdf> (Erişim Tarihi: 8 Aralık 2024).

¹⁷⁸⁶ 1927 Yunanistan Cumhuriyeti Anayasası, m. 2, <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/syn15.pdf> (Erişim Tarihi: 8 Aralık 2024).

¹⁷⁸⁷ 11 Haziran 1975 tarihli Yunanistan Anayasası, <https://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/To-Politevma/Syntagma/> (Erişim Tarihi: 14 Aralık 2024).

¹⁷⁸⁸ Tassoulas, "Foreword by The President of the Hellenic Parliament", s. 7-8.

¹⁷⁸⁹ 1975 Yunanistan Anayasası, m. 3/2-3.

¹⁷⁹⁰ 1975 Yunanistan Anayasası, m. 21/1

¹⁷⁹¹ 1975 Yunanistan Anayasası, m. 51/2

bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü savunmak, Yunanlıların hak ve özgürlüklerini korumak ve Yunan halkının genel çıkarlarına ve ilerlemesine hizmet etmek üzere yemin etmektedir¹⁷⁹². Cumhurbaşkanı, istisnai durumlarda halka mesaj gönderebilmektedir¹⁷⁹³. Devlet iradesinin tezahür ettiği memurlar Anayasaya ve vatanda bağlılık duygusuyla halka hizmet etmekle yükümlüdür¹⁷⁹⁴.

Macaristan Temel Kanunu (*The Fundamental Law of Hungary*) olarak ifade edilen Macaristan Anayasası, 18 Nisan 2011'de kabul edilmiş ve 1 Ocak 2012'de yürürlüğe girmiştir¹⁷⁹⁵. Macaristan'ın anayasa tarihinde, temel olarak üç kırılma noktası vardır. İlk olarak 1936 Sovyet Temel Yasası'ndan yararlanılarak 20 Ağustos 1949 tarihli Macaristan Anayasası (*1949 Tarihli XX No'lu Yasa*) kabul edilmiştir. 1949 Anayasası komünist anlayışın diktatörlüğünde ve gölgesinde hazırlanmış ve uygulanmıştır. İkinci olarak, 1989 yılında, 1949 Anayasası, büyük çoğunlukla değiştirilmiştir. Sovyetler Birliği'nin çöküşü ve komünizmin zayıflamasının etkisiyle 1949 Anayasası'nda 1989 yılında yapılan büyük değişikliklerle Anayasa, hukukun üstünlüğünü ve demokrasiyi kabul eden bir anlayışa sahip olmuştur. Üçüncü olarak, 1 Ocak 2012'de, yeni ve günümüzde yürürlükte olan Anayasa yürürlüğe girmiştir.

Macaristan Anayasası, oldukça uzun bir başlangıç metnine sahiptir. "Tanrı Macarları Korusun" ifadesiyle başlayan Anayasa, "Ulusal itiraz" başlıklı başlangıç metniyle devam etmektedir. Anayasanın başlangıç metninde yer alan her cümle "biz" ifadesiyle başlamaktadır. Başlangıç metninde, her Macar'a duyulan sorumluluk duygusuyla Macar ulusunun üyeleri olarak; Macar halkının üstün entelektüel başarılarıyla gurur duyulduğu, yüzyıllardır Avrupa'yı bir dizi mücadeleyle savunan, Avrupa'nın ortak değerlerini yeteneği ve çalışkanlığıyla zenginleştiren halkın gururunun yaşandığı, Hristiyanlığın ulusluluğu korumadaki rolünün kabul edildiği, ulusun fikri ve manevi birliğini korumaya söz verildiği, ülkedeki farklı ulusların Macar siyasi topluluğunun bir parçası ve devletin kurucu unsurları olduğu, diğer ulusların özgürlüklerine ve kültürlerine saygı duyulduğu, dünyadaki her ulusla işbirliği yapmaya hazır olunduğu, Aile ve ulusun birlikte yaşamın temel çatısını oluşturduğunun savunulduğu, ulusun birliğini temsil eden Kutsal Tacın onurlandırıldığı, sosyalist ve komünist diktatörlükler altında Macar ulusuna ve vatandaşlarına karşı işlenen insanlık dışı suçlar için herhangi bir zamanaşımı kanununun reddedildiği, 1949 Komünist Anayasası'nın, zalimane bir yönetimin temeli olduğu için tanınmadığı, mevcut Anayasa'nın hukuk düzeninin temeli olacağını ve geçmişin bugünün ve geleceğin Macarları arasında ittifak kuracağı, Anayasa'nın ulusun iradesinin ve yaşamak

¹⁷⁹² 1975 Yunanistan Anayasası, m. 33/2

¹⁷⁹³ 1975 Yunanistan Anayasası, 44/3

¹⁷⁹⁴ 1975 Yunanistan Anayasası, m. 103/1

¹⁷⁹⁵ 18 Nisan 2011 tarihli Macaristan Anayasası, https://2015-2019.kormany.hu/download/a/68/11000/The_Fundamental_Law_of_Hungary_01072016.pdf (Erişim Tarihi: 14 Aralık 2024).

istenen biçimin canlı bir çerçevesi olduğu, Macaristan vatandaşları olarak ülkenin düzeninin ulusun müşterek gayretleriyle inşa edilmesine hazır olduğu ilan edilmektedir¹⁷⁹⁶.

Macaristan Anayasası'na göre kamu gücünün kaynağı halktır. İktidar halk tarafından seçilmiş temsilciler aracılığıyla kullanılmaktadır¹⁷⁹⁷. Barış ve güvenliğin tesisi ve sürdürülmesi, insanlığın sürdürülebilir kalkınmasının sağlanması için Macaristan'ın, dünyanın bütün halkları ve ülkeleriyle iş birliği yapmaya gayret göstereceği anayasal bir norm olarak düzenlenmiştir¹⁷⁹⁸. Macaristan'da en yüksek düzeydeki halkın temsil organı Ulusal Meclis'tir¹⁷⁹⁹.

Anayasa'da bir ve bütün olan tek bir Macar ulusundan bahsedilmektedir. Macaristan, sınırları ötesinde yaşayan Macarların kaderinden sorumlu olarak onların yaşama ve gelişimlerini desteklemekle yükümlüdür¹⁸⁰⁰. Anayasa'ya göre Macaristan'da yaşayan uluslar, devletin kurucu parçalarıdır. Herhangi bir ulusa mensup her Macar vatandaşı kimliğini özgürce ifade etme ve koruma hakkına sahiptir¹⁸⁰¹. Ülkenin somut ve somut olmayan varlıkları ulusun ortak mirasıdır. Bu ortak mirası korumak, yaşatmak ve geleceğe aktarmak devlet ve herkesin görevidir¹⁸⁰². Anayasa'da, Macaristan, kendi tarihiyle bir tür hesaplaşma içine girmektedir. Anayasa'ya göre 1990 yılında yapılan ilk serbest seçimlerle ulusun iradesine göre kurulan hukukun üstünlüğüne dayalı hükümet biçimi ile önceki komünist diktatörlüğün birbiriyle bağdaşması mümkün değildir. Macar Sosyalist İşçi Partisi ve onun yasal öncülleri ile komünist ideoloji ruhuyla onlara hizmet etmek için kurulan diğer siyasi örgütler, suç örgütü olarak kabul edilmiş, bu örgütlenmelerin liderleri zamanaşımına tabi olmaksızın ulusa ihanet etmek suçundan sorumlu tutulmuşlardır¹⁸⁰³.

Macaristan Anayasası'nda ulus ve halk kavramları sıklıkla yan yana ve bir tür bütünlüğü ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Anayasa'da milliyetçi ideolojinin temel motivasyonu olan 'biz oluş' sıklıkla dile getirilmektedir. *Biz oluş* sayesinde etnik ve kültürel açıdan farklı topluluklar tek bir Macar ulusu altına bütünleştirilmektedir. Bu bütünleştirme sivil ve hukuki niteliklidir. Anayasa'da ülkedeki farklı uluslar Macar siyasi topluluğunu bir parçası ve devletin kurucu unsurları olarak kabul edilmektedir. Bu kabul ediş, sivil ulus anlayışının ta kendisidir. Anayasa'da tek ve bütün bir Macar ulusundan bahsedilmektedir. Ulusu yapılan vurgu benzer şekilde ve aynı anlama gelecek şekilde halk kavramına da yapılmaktadır. Macar halkı kamu gücünün kaynağı ve iktidarın kaynağı olarak ifade edilmektedir. Macaristan Anayasası'na halk ve ulus kavramları üzerinden inşa edilen sivil ulus anlayışı hakimken, kimi yerlerde kültürel

¹⁷⁹⁶ 2011 Macaristan Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

¹⁷⁹⁷ 2011 Macaristan Anayasası, B, m. 3-4.

¹⁷⁹⁸ 2011 Macaristan Anayasası, Q, m. 1.

¹⁷⁹⁹ 2011 Macaristan Anayasası, Devlet, m. 1.

¹⁸⁰⁰ 2011 Macaristan Anayasası, D, m. 1.

¹⁸⁰¹ 2011 Macaristan Anayasası, Özgürlük ve Sorumluluk, m. XXIX.

¹⁸⁰² 2011 Macaristan Anayasası, P, m. 1.

¹⁸⁰³ 2011 Macaristan Anayasası, U m. 1/a.

ulus anlayışına da rastlamak mümkündür. Anayasa'nın kültürel ulus boyutuna, tezin ilerideki ilgili bölümünde yer verilmiştir.

Yeni bir devlet olan İtalya'da siyasi birleşmeye yönelik hareketler, Fransız Devrimi ve Napolyon Savaşları sonrasında başlamıştır. İtalya'da siyasi birleşme, küçük krallıklar şeklinde örgütlenmiş birimlerin, 1871'de, sonradan İtalya Krallığı olarak adlandırılacak bir devlet altında birleşmesiyle gerçekleşmiştir. Hakimiyet alanın genişlemesine göre başkent sırasıyla Torino, Floransa ve Roma olmuştur. Siyasi birliğini sağlamış İtalyan birliklerinin Roma'yı elde etmeleriyle birlikte, Roma'daki Papalık makamının statüsüyle ilgili sorunlar ortaya çıkmıyor. Bu sorunlar, 1929'da Vatikan anlaşmalarıyla Papalık makamının bağımsızlığını ve özgürlüğünü teminat altına alan Vatikan Şehir Devleti'nin tanınmasıyla aşılmıştır¹⁸⁰⁴. İtalya'da ulusal birliğin sağlanmasına yönelik çalışmaların başlangıç evresinde bunlar yaşanmıştır. Ulusal birliklerini 1600'lü ve 1700'lü yıllarda gerçekleştirerek ani bir sömürgeleştirme ve sanayileşme sürecine giren Batılı devletlerin aksine İtalya'da bu süreç 1800'lü yılların ikinci yarısında yaşanmıştır. İtalya yarımadasında bulunan devletlerin bütünlüklü olarak tek bir çatı altında birleşmesi 1848-1886 yılları arasında gerçekleşmiştir. İtalya'nın diğer Batılı devletlerle karşılaştırıldığında geç gerçekleşen ulusal birliği, İtalya'nın iktisadi ve siyasi açıdan cılız kalmasına neden olmuştur. Hızla yükselen İtalyan milliyetçiliği, bu geri kalmışlığının çözümünü, güçlü ve zengin devletlerle savaşılmasında aramıştır¹⁸⁰⁵.

İtalya'nın ilk anayasası¹⁸⁰⁶, "statute" olarak bilinen, Sardunya Kralı Carlo Alberto'nun çıkardığı anayasadır¹⁸⁰⁷. Bu anayasa daha sonra 1861'de İtalya Krallığının anayasa olarak da kabul edilmiş ve İtalya'nın 1948'de yürürlüğe giren Anayasası'na kadar anayasal monarşiden, parlamenter demokratik niteliğe daha sonra Mussolini döneminde totaliter niteliğe bürünecek şekilde değişikliklere uğrayarak yürürlükte kalmıştır. 1848 Anayasası'nın başlangıç metni "Tanrı'nın Lütfuyla" ifadesiyle başlamakta ve iki yerde ulus kavramına yer verilmektedir:

"Bir kralın sadakati ve bir babanın şefkatiyle, geçen Şubat ayının sekizinde yayınladığımız bildirgede en sevgili tebaamıza verdiğimiz sözü bugün yerine getirmek üzereyiz. Bu bildirgeyle, o sırada ülke çapında yaşanan olağanüstü olaylar ortasında, tebaamıza olan güvenimizin, durumun ciddiyetiyle ne kadar arttığını ve sadece yüreğimizin dürtülerine danışarak, onların koşullarını zamanın ruhuna, ulusun çıkarlarına ve onuruna uygun hale getirmeye nasıl kararlı olduğumuzu göstermek istedik.

Biz, bu temel yasayla kurulan geniş ve kalıcı temsili kurumların, tacımıza sadakat, itaat ve sevgilerinin bolca kanıtını veren bir halkı bağlayan çözülmez sevgi bağlarını sağlamlaştırmanın en kesin yolu olduğuna inanarak, bu yasayı

¹⁸⁰⁴ Valerio Onida ve Barbara Randazzo, "Italy", in Gerhard Robbers (Ed.), *Encyclopedia of World Constitutions*, New York, Facts On File, 2007, s. 442.

¹⁸⁰⁵ Hamit Emrah Beriş, "Faşizm", in Der. Ömer Çaha ve Bican Şahin, *Dünya'da ve Türkiye'de Siyasal İdeolojiler*, Ankara, Orion Kitabevi, 2015, s. 294.

¹⁸⁰⁶ 1848 Anayasası, https://www.quirinale.it/allegati_statici/costituzione/Statutoalbertino.pdf (Erişim Tarihi: 14 Aralık 2024).

¹⁸⁰⁷ Onida ve Randazzo, "Italy", s. 443.

onaylamaya ve yürürlüğe koymaya karar verdik. Ayrıca, Tanrı'nın iyi niyetlerimizi kutsayacağına ve bu özgür, güçlü ve mutlu ulusun her zaman eski ününe daha çok layık olduğunu göstereceğine ve böylece görkemli bir geleceği hak edeceğine inanıyoruz”¹⁸⁰⁸.

1848 Anayasası'nın başlangıç metninde, yayınlanan bildirgeyle ulusal çıkarlardan yana olunduğunun kararlılığının gösterilmesinin istenildiğine ve özgür, kuvvetli ve mutlu ulusun eski ününe dikkat çekilmektedir. Ayrıca, temsilcilerin bütün ulusu temsil ettiği ifade edilmektedir¹⁸⁰⁹.

İtalya Cumhuriyeti Anayasası, İkinci Dünya Savaşı süreci ve sonrasında sona eren faşist rejimin ardından 27 Aralık 1947'de kabul edilmiştir¹⁸¹⁰. İtalya, üniter yapıda demokratik bir parlamenter cumhuriyettir. Ancak özerklik tanınan çeşitli bölgelere de sahiptir¹⁸¹¹. Özerklik tanından bölgeler, Anayasa'da ayrıca belirlenmiştir. Buna göre “Friuli-Venezia Giulia, Sardunya, Sicilya, Trentino-Alto Adige/Sudtirolo ve Valle d'Aosta/Vallee d'Aoste” bölgeleri Anayasa'nın kabul ettiği özel durumlarına göre özel biçim ve şartlarda özerkliğe sahiptir¹⁸¹².

İtalya Cumhuriyeti Anayasası'na göre, İtalya çalışma üzerine inşa edilen demokratik bir cumhuriyettir. Egemenlik halka aittir ve halk, egemenliğini, Anayasa'da belirlendiği şekilde kullanabilmektedir¹⁸¹³. İtalya, savaşı, diğer halkların özgürlüğüne karşı bir saldırı aracı ve uluslararası anlaşmazlıkların çözümü için bir araç olarak reddetmektedir¹⁸¹⁴. Halk, en az elli bin seçmenin imzasıyla maddeler halinde sunulan bir yasa tasarısıyla yasama sürecine katılma hakkına sahiptir¹⁸¹⁵. Yargı halk adına yürütülmektedir¹⁸¹⁶. Halkın adaletin yerine getirilmesine doğrudan katılımının hal ve biçimleri kanunla düzenlenmektedir¹⁸¹⁷.

Cumhuriyet/devlet; doğal güzellikleri, ulusun tarihini ve ulusun sanat mirasını korumaktadır¹⁸¹⁸. Cumhurbaşkanı sosyal, bilimsel, sanatsal ve edebi alanlarda üstün başarılarıyla ulusa onur kazandırmış beş vatandaşı yaşam boyu senatör olarak atama yetkisine

¹⁸⁰⁸ 1848 Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

¹⁸⁰⁹ 1848 Anayasası, m. 41.

¹⁸¹⁰ 27 Aralık 1947 tarihli İtalya Cumhuriyeti Anayasası, https://www.senato.it/documenti/repository/istituzione/costituzione_inglese.pdf (Erişim Tarihi: 14 Kasım 2024).

¹⁸¹¹ Onida ve Randazzo, “Italy”, s. 442.

¹⁸¹² 1947 İtalya Cumhuriyeti Anayasası, m. 116.

¹⁸¹³ 1947 İtalya Cumhuriyeti Anayasası, m. 1.

¹⁸¹⁴ 1947 İtalya Cumhuriyeti Anayasası, m. 11.

¹⁸¹⁵ 1947 İtalya Cumhuriyeti Anayasası, m. 72/2.

¹⁸¹⁶ 1947 İtalya Cumhuriyeti Anayasası, m. 101/1.

¹⁸¹⁷ 1947 İtalya Cumhuriyeti Anayasası, m. 102/2.

¹⁸¹⁸ 1947 İtalya Cumhuriyeti Anayasası, m. 9/2.

sahiptir¹⁸¹⁹. Parlamento üyeleri ulusu temsil etmektedir¹⁸²⁰. Memurlar, münhasıran ulusa hizmet etmekle yükümlüdür¹⁸²¹.

İtalya Cumhuriyeti Anayasası; egemenliğin kaynağını, diğer ulusları, yasama sürecine katılma yöntemini, yargının adına yürütüldüğü kaynağı ortaya koyarken halk kavramını; parlamentonun temsil ettiği kaynağı ve hizmetlerin kimin adına yürütüldüğünü ortaya koyarken ulus kavramını kullanmış, bunların farklılığına ilişkin herhangi bir açıklama yapmamış, halk ve ulus kavramlarını etnik ve kültürel nüanslara işaret etmeden sivil nitelikleri haiz olarak kullanmıştır.

İspanya anayasa tarihinde, 1812 yılından yürürlüğe giren ilk anayasadan 1978’de yürürlüğe giren son ve mevcut anayasayla birlikte sekiz farklı anayasa¹⁸²² kabul edilmiş ve yürürlüğe girmiştir. 19 Mart 1812 tarihinde Cadiz’de ilan edilen İspanyol Monarşisi Siyasi Anayasası¹⁸²³, İspanya’nın ilk anayasasıdır. Anayasa’nın başlangıç metninde, İspanyol ulusu (*la nacion española*) ifadesi kullanılmakta ve söz konusu anayasanın ulusun şan, refah ve iyilik halini artırmak gibi büyük bir amaçla karara bağlandığı dile getirilmektedir¹⁸²⁴. Anayasa, İspanyol ulusunun her iki yarımküredeki bütün İspanyol vatandaşlarının birlikteliğinden teşekkül olduğu¹⁸²⁵, İspanyol ulusunun hiçbir aile veya kişinin mirası olmayıp özgür ve bağımsız olduğu¹⁸²⁶, egemenliğin ulusa ait olduğu ve ulusun temel kanunlarının meydana getirme hakkının ulusa ait olduğu¹⁸²⁷, İspanyol ulusunun dinin Katolik olduğu, öyle kalacağı ve ulusun yasalarla bu konuyu teminat altına alacağı¹⁸²⁸, her siyasi toplumun amacının kendisi oluşturan bireylerin refahı sağlamak olduğu amacından hareketle yönetimin gayesinin ulusun mutluluğu olduğu¹⁸²⁹, İspanyol ulusunun yönetiminin ılımlı ve kalıtsal bir monarşi olduğu¹⁸³⁰, temsilcilerin ulusu temsil ettiği¹⁸³¹, temsilcilerin ulusun onlara emanet ettiği görevi iyi ve sadakatle yerine getirerek her şeyi ulusun iyiliği ve refahını gözeterek yapacaklarına dair yemin

¹⁸¹⁹ 1947 İtalya Cumhuriyeti Anayasası, m. 59/2.

¹⁸²⁰ 1947 İtalya Cumhuriyeti Anayasası, m. 67.

¹⁸²¹ 1947 İtalya Cumhuriyeti Anayasası, m. 98/1.

¹⁸²² İspanya’da kabul edilen anayasaların sayısı hakkında farklı fikirler vardır. İspanya’nın tarihsel süreçte on farklı anayasasının olduğu görüş için bkz.: Rainer Grote, “The Kingdom of Spain: Introductory Note”, <https://oxcon.oup.com/display/10.1093/law-ocw/law-ocw-cm687.document.1/law-ocw-cm687> (Erişim Tarihi: 16 Aralık 2024). İspanya Parlamentosu, resmi internet sitesinde İspanya’nın sekiz farklı anayasa metnini yayınlamıştır, Anayasa metinleri için bkz.: <https://www.congreso.es/es/cem/const1978>.

¹⁸²³ 19 Mart 1812 tarihli İspanyol Monarşisi Siyasi Anayasası, https://bvpb.mcu.es/constituciones/es/catalogo_imagenes/grupo.do?path=142726 (Erişim Tarihi: 16 Aralık 2024).

¹⁸²⁴ 1812 İspanyol Monarşisi Siyasi Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

¹⁸²⁵ 1812 İspanyol Monarşisi Siyasi Anayasası, m. 1.

¹⁸²⁶ 1812 İspanyol Monarşisi Siyasi Anayasası, m. 2.

¹⁸²⁷ 1812 İspanyol Monarşisi Siyasi Anayasası, m. 3.

¹⁸²⁸ 1812 İspanyol Monarşisi Siyasi Anayasası, m. 12.

¹⁸²⁹ 1812 İspanyol Monarşisi Siyasi Anayasası, m. 13.

¹⁸³⁰ 1812 İspanyol Monarşisi Siyasi Anayasası, m. 14.

¹⁸³¹ 1812 İspanyol Monarşisi Siyasi Anayasası, m. 27.

etmesi gerektiği¹⁸³². İspanya'nın ikinci anayasal metni, 1834'de ilan edilen ve Cortes adı verilen İspanyol parlamentosunun toplanmasına ilişkin Kraliyet Tüzüğü'dür. Tüzük'te ulus ve ulusal egemenlik kavramlarına atıf yapılmamıştır. Daha çok kral ve parlamento arasındaki ilişkiyi düzenleyen bir tür anayasal belge niteliğindedir. Dolayısıyla müstakil bir anayasa olarak kabul edilip edilemeyeceği tartışmalıdır¹⁸³³. İspanya'nın üçüncü anayasası, 18 Haziran 1837 tarihi İspanyol Monarşisi Anayasası'dır¹⁸³⁴. Anayasa'nın başlangıç metninde, ulusun iradesi olan 1812 İspanyol Monarşisi Anayasası'nın, egemenliğini kullanarak parlamento tarafından gözden geçirildiği ve 1837 İspanyol Monarşisi Anayasası'nın kabul edildiği dile getirilmiştir¹⁸³⁵. Anayasa'nın muhtelif maddelerinde ulus kavramına tekraren yer verilmektedir¹⁸³⁶. İspanya'nın dördüncü anayasası, 1845 İspanyol Monarşisi Anayasası'dır¹⁸³⁷. Anayasa'da ulusal egemenliğe yer verilmemiş ve sınırlı düzeyde ulustan bahsedilmiştir¹⁸³⁸. İspanya'nın beşinci anayasası, 1 Haziran 1869 tarihli İspanyol Ulusu Anayasası'dır¹⁸³⁹. İspanyol Ulusu Anayasası (*Constitucion de la Nacion Española*), doğrudan, kendi ismiyle İspanyol ulusuna gönderme yapmaktadır. Anayasa'nın başlangıç metninde, İspanyol ulusu ve onun adına genel oyna seçilen Kurucu Cortes'in, İspanya'da yaşayan herkesin refahını sağlamak amacıyla söz konusu anayasayı kabul ettiği belirtilmektedir¹⁸⁴⁰. Anayasa'ya göre egemenliğe esas olarak tüm yetkiler ulusa aittir¹⁸⁴¹. Anayasa'nın çeşitli maddelerinde ulus kavramı kullanılmaktadır¹⁸⁴². İspanya'nın altıncı anayasası, 29 Haziran 1876 tarihli İspanyol Anayasası'dır¹⁸⁴³. Anayasa'da ulus kavramına çeşitli maddelerde yer verilse de Anayasa'da yer verilen ulus, güçlü bir konumda değildir¹⁸⁴⁴. İspanya'nın yedinci anayasası, 9 Aralık 1931 tarihli İspanyol Cumhuriyeti Anayasası'dır¹⁸⁴⁵. Anayasa, önceki anayasalardan farklı olarak egemenliğin kaynağı olarak ulus yerine halk kavramını kullanmaktadır. İspanya'nın özgürlük ve adalet üzerine örgütlendiği ve her türden

¹⁸³² 1812 İspanyol Monarşisi Siyasi Anayasası, m. 117.

¹⁸³³ 1834 Kraliyet Tüzüğü, https://bvpb.mcu.es/es/catalogo_imagenes/grupo.do?path=142150 (Erişim Tarihi: 16 Aralık 2024).

¹⁸³⁴ 18 Haziran 1837 tarihli İspanyol Monarşisi Anayasası, https://bvpb.mcu.es/es/catalogo_imagenes/grupo.do?path=142728 (Erişim Tarihi: 16 Aralık 2024).

¹⁸³⁵ 1837 İspanyol Monarşisi Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

¹⁸³⁶ 1837 İspanyol Monarşisi Anayasası, m. 11, 53, 74, 75.

¹⁸³⁷ 1845 İspanyol Monarşisi Anayasası, https://bvpb.mcu.es/constituciones/es/catalogo_imagenes/grupo.do?path=142729 (Erişim Tarihi: 16 Aralık 2024).

¹⁸³⁸ 1845 İspanyol Monarşisi Anayasası, m. 11, 52, 77, 78.

¹⁸³⁹ 1 Haziran 1869 tarihli İspanyol Ulusu Anayasası, https://bvpb.mcu.es/constituciones/es/catalogo_imagenes/grupo.do?path=142730 (Erişim Tarihi: 16 Aralık 2024).

¹⁸⁴⁰ 1869 İspanyol Ulusu Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

¹⁸⁴¹ 1869 İspanyol Ulusu Anayasası, m. 32.

¹⁸⁴² 1869 İspanyol Ulusu Anayasası, m. 21, 33, 40, 78, 103, 104.

¹⁸⁴³ 29 Haziran 1876 tarihli İspanyol Anayasası, https://www.congreso.es/constitucion/ficheros/historicas/cons_1876.pdf (Erişim Tarihi: 16 Aralık 2024).

¹⁸⁴⁴ 1876 İspanyol Anayasası, m. 11, 14, 62, 86, 87.

¹⁸⁴⁵ 9 Aralık 1931 tarihli İspanyol Cumhuriyeti Anayasası, https://www.congreso.es/docu/constituciones/1931/1931_cd.pdf (Erişim Tarihi: 16 Aralık 2024).

işçinin demokratik bir cumhuriyeti olduğu belirtilmektedir¹⁸⁴⁶. Anayasa'nın çeşitli maddelerinde, ulusun kültürel mirası¹⁸⁴⁷, milletvekillerinin ulusu temsil ettiği¹⁸⁴⁸, devlet başkanının ulusun kişiliğini temsil ettiği¹⁸⁴⁹, devlet başkanının ulusun bütünlüğünün ve güvenliğinin korunması için gerekli acil tedbirleri almakla yükümlü olduğu¹⁸⁵⁰, uluslararası anlaşmaların parlamento tarafından onaylanmadan ulusu bağlamadığı¹⁸⁵¹, ulus adına borç alınmasının kanunla verilen özel yetkiyle mümkün olduğu¹⁸⁵² hususları düzenlenmiştir. 1831 İspanyol Cumhuriyeti Anayasası'nın yürürlükte olduğu dönemde 1936-1939 yılları arasında İspanya'da iç savaş yaşanmıştır. Bu süreçte Anayasa, yürürlükten kaldırılmıştır. Mann'a göre iç savaşın bir tarafında yarı otoriter, yarı reaksiyoner, korporatist ve faşist grupları içinde barındıran otoriterler taraf ile diğer tarafından demokrat ve solcular vardı¹⁸⁵³. Her iki taraf da kendi bölgesini siyasi rakiplerinden temizlemeye çalışmış ve bunu meşrulaştıran ideolojiler geliştirmeye çalışmıştır. Milliyetçiler, kendi savaşlarının gerekçesini, İspanya'yı ateist, komünist, yabancı ve İspanya karşıtı gruplardan temizlemek üzerinden kurmuştur. Cumhuriyetçiler ise karşılarındaki milliyetçileri, halkın bünyesinden koparan solcu bir dışlayıcılıkla kendi savaşlarının gerekçesini organik milliyetçilikle mücadele üzerinden kurmuştur¹⁸⁵⁴. Bu iç savaşı, General Francisco Franco'nun tarafında olduğu milliyetçi ve/veya faşist kanat kazanmıştır. 1939'da sona eren iç savaş sonrasındaki dönemde 1975 yılına kadar İspanya sağcı otoriter rejimin yönetiminde kalmıştır¹⁸⁵⁵. Franco rejiminin hiçbir zaman resmi bir anayasası olmamıştır. Bu sayede, Franco, 30 yıldan fazla bir süre, keyfiyete dayanan mutlakiyetçi bir yönetimin öznesi olarak iktidarda kalmıştır. Hiçbir zaman iktidarın bütünü vermemiş, ihtilafa düşen bakanları görevden almış, itaatkâr bakanlara idari özerklik sağlayarak uzunca süre görevde kalmalarına müsaade etmiş, bakanlar kurulu toplantılarında siyasi bir gündem yerine sınırlı düzeyde idari gündemler belirlemiştir. Rejim, iktidarını, ailelerini iktidarda ve düşmanlarını baskı altında tutmaktan başka bir amacı olmaksızın sürdürmüştür¹⁸⁵⁶. Franco'nun 1975 yılında ölümünün ardından İspanya, yönetsel ve siyasi açıdan yeni bir değişim döneme girmiştir. Değişim döneminin sonuçlarından biri olarak 1978'de İspanya Anayasası yürürlüğe girmiştir¹⁸⁵⁷.

¹⁸⁴⁶ 1931 İspanyol Cumhuriyeti Anayasası, m. 1.

¹⁸⁴⁷ 1931 İspanyol Cumhuriyeti Anayasası, m. 45.

¹⁸⁴⁸ 1931 İspanyol Cumhuriyeti Anayasası, m. 53.

¹⁸⁴⁹ 1931 İspanyol Cumhuriyeti Anayasası, m. 67.

¹⁸⁵⁰ 1931 İspanyol Cumhuriyeti Anayasası, m. 76/1-d.

¹⁸⁵¹ 1931 İspanyol Cumhuriyeti Anayasası, m. 76/2.

¹⁸⁵² 1931 İspanyol Cumhuriyeti Anayasası, m. 117.

¹⁸⁵³ Mann, *Faşistler*, s. 411.

¹⁸⁵⁴ 1931 İspanyol Cumhuriyeti Anayasası, 472.

¹⁸⁵⁵ 1931 İspanyol Cumhuriyeti Anayasası, s. 411.

¹⁸⁵⁶ 1931 İspanyol Cumhuriyeti Anayasası, s. 476.

¹⁸⁵⁷ Mete Yıldız, "İspanya Yönetim Sistemi'ndeki Tekçilik ve Federalizm Tartışmalarının Değerlendirilmesi", *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 29 Sayı 2, 2011, s. 178.

Günümüzde yürürlükte olan İspanya Anayasası, 29 Aralık 1978’de yürürlüğe girmiştir¹⁸⁵⁸. 1978 İspanya Anayasası’nın hazırlanma sürecinde, ülkedeki gruplar taleplerini dile getirmiş, özellikle Bask ve Katalan parlamenterler kendi özerklik statüleri için çabalamışlardır¹⁸⁵⁹. İspanya, Avrupa’da toprak meselelerinde en belirgin ayrışmaların yaşandığı ülkelerden biridir. Günümüzde olduğu gibi tarihsel süreçte de Avrupa’da en merkezlesmiş ülkelerinden biri olmuştur¹⁸⁶⁰. Bu şartlara sahip bir ülkede toplumsal uzlaşıyla bir anayasa meydana getirilebilmesinin önündeki en büyük engel ulus tanımıydı. Bu engeli aşan çözüm ise açık bir ulus tanımı yapmamak ve ülkedeki bölgelerin statülerinin detayları belirlemeyi daha sonraya bırakmaktı. 1978 İspanya Anayasası’nda, bu çözüm tatbik edilmiştir¹⁸⁶¹. 1978 İspanyol Anayasası, ulus konusunda katı bir yaklaşımı takip etmeden, federalizm ve merkeziyetçilik gibi iki zıt tarihsel eğilim arasında denge kurmaya çalışmıştır. Bölgesel farklılıkların ulusal dokuyu zenginleştirdiği kabul edilmekle birlikte İspanya’nın organikliğine dair özcü bir yaklaşım sürdürülmüştür¹⁸⁶².

1978 İspanya Anayasası’nın, başlangıç metni öncesinde, tekil bir kavramla, Anayasa’nın yapılan referandumla İspanya halkı tarafından kabul edildiği dile getirilmektedir. Daha sonra gelen başlangıç metninde, İspanya ulusundan, halktan, İspanyollardan ve İspanya halklarından bahsedilmektedir:

“İspanyol ulusu, adalet, özgürlük ve güvenlik oluşturmak ve her üyesinin refahını desteklemek için, egemenliğini kullanarak, şunları yapmak için iradesini ilan eder:

Adil bir sosyal ve ekonomik düzen uyarınca, Anayasa ve kanunlar kapsamında, bir arada demokratik yaşama güvencesi vermek;

Halk iradesinin bir ifadesi olarak hukukun üstünlüğünü teminat altına alan Hukuk Devletini güçlendirmek;

Tüm İspanyolları ve İspanya halklarını, bunların kültür ve geleneklerini, insan haklarını, dillerini ve kurumlarını korumak; Herkesin hakettiği kaliteli bir yaşamı sağlamak için kültürel ve ekonomik gelişmeyi teşvik etmek; Demokratik ve ileri bir toplum oluşturmak;

ve dünyanın bütün halklarıyla barışçı ilişkiler ve etkili işbirliğini güçlendirmek için İşbirliği yapmak.

¹⁸⁵⁸ 29 Aralık 1978 tarihli İspanya Anayasası, <https://www.senado.es/web/conocersenado/normas/constitucion/index.html> (Erişim Tarihi: 16 Aralık 2024).

¹⁸⁵⁹ Mehmet Sercan Ercan, “İspanya Anayasası’nın Yapım Sürecine İlişkin Bir İnceleme”, *İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 9 Sayı 2, 2022, s. 285.

¹⁸⁶⁰ Josep M. Colomer, “The Spanish ‘State of Autonomies’: Non-Institutional Federalism”, *West European Politics*, Cilt 21 Sayı 4, 1998, s. 40-52.

¹⁸⁶¹ Ercan, “İspanya Anayasası’nın Yapım Sürecine İlişkin Bir İnceleme”, s. 286.

¹⁸⁶² Daniele Conversi, “The Smooth Transition: Spain’s 1978 Constitution and the Nationalities Question”, *National Identities*, Cilt 4 Sayı 3, 2002, s. 228.

Bu sebeple, aşağıdaki metni Parlamento (Cortes Generales) kabul etmiş ve İspanya halkı onaylamıştır¹⁸⁶³.

Anayasa'ya göre ulusal egemenlik, devletin gücünü aldığı İspanya halkınıdır¹⁸⁶⁴. Anayasa'nın 2'nci maddesi, bir taraftan merkeziyetçi ve üniter devlet yapılanmasına işaret edercesine, Anayasa'nın İspanyol ulusunun bölünmez birliğine ve bütün İspanyolların ortak ve bölünmez ülkesine dayandığını belirtirken; diğer taraftan federalizme işaret edercesine, çeşitli milliyetlerin ve bölgelerin özerklik hakkını bahsetmektedir¹⁸⁶⁵. Anayasa, merkezcilik ve federalizm arasında bu şekilde denge kurmaya çalışmıştır. Bir yönüyle çelişkili olan bu düzenlemenin "ulusun birliği ve özerklik hakkı" şeklindeki başlığı meseleyi kısaca özetlemektedir.

Anayasa'da, çoğulculuğun ifadesi olan siyasi partilerin halkın iradesinin oluşması için temel araçlardan olduğu¹⁸⁶⁶, kamu makamlarının hukuki statüsüne ve mülkiyetine bakmaksızın İspanya halkının tarihi, kültürel ve sanatsal mirasının teminatı olduğu¹⁸⁶⁷, parlamentonun İspanya halkını temsil ettiği¹⁸⁶⁸, adaletin kaynağının halk olduğu¹⁸⁶⁹ müstakilen düzenlenmiştir.

Anayasa, milliyetlerin ve bölgelerin özerklik hakkından bahsetmekle birlikte özerk bölge ve toplulukları net olarak ortaya koymamıştır. Özerklik statülerinin, "kuruluş kanunları" olarak isimlendirilen kanunla düzenleneceğini hükme bağlamıştır¹⁸⁷⁰. Anayasa, "birbirinden ayrı meseleler olan çokulusluluk ile âdem-i merkezileşmeyi aynı anda ele almıştır"¹⁸⁷¹. Çok uluslulukla bağlantılı olarak Anayasa'nın üniter ve merkeziyetçi kanadının anlayışı gereği, çokulusluluk kimi zaman ulus kimi zaman halk kavramlarıyla ifade edilen İspanyol sivil ulusu altında birleştirilmiştir. Ulus ile aynı anlama gelecek şekilde tekil biçimde kullanılan halk kavramı, diğer taraftan Anayasa'nın başka hükümlerinde federalist anlayışa yakın şekilde çeşitli halklardan bahsedilirken kullanılmıştır. Anayasa, ulusun birliğinden bahsederken hukuki olarak yekpare kabul edilmiş İspanyol ulusunu kastetmekte; benzer şekilde İspanya halkının tarihinden, parlamentonun temsil ettiği ve adaletin kaynağı olan halktan bahsederken de sivil bir ulusa gönderme yapmaktadır.

Bulgaristan, SSCB'nin dağılmasıyla 1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir. Bulgaristan'ın anayasa tarihinde dört anayasa kabul edilmiştir. İlk anayasa, 1879 Bulgaristan Prenslığı

¹⁸⁶³ 1978 İspanya Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

¹⁸⁶⁴ 1978 İspanya Anayasası, m. 1.

¹⁸⁶⁵ 1978 İspanya Anayasası, m. 2.

¹⁸⁶⁶ 1978 İspanya Anayasası, m. 6

¹⁸⁶⁷ 1978 İspanya Anayasası, m. 46.

¹⁸⁶⁸ 1978 İspanya Anayasası, m. 66/1.

¹⁸⁶⁹ 1978 İspanya Anayasası, m. 117/1.

¹⁸⁷⁰ 1978 İspanya Anayasası, m. 81/1.

¹⁸⁷¹ Esra Pekmez, *İspanya'da Asimetrik Federalizm ve Yeni Talepler* (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021 (<https://tez.yok.gov.tr>, Tez No: 685158), s. 160.

Anayasası'dır¹⁸⁷². Anayasa'da Bulgar ulusundan bahsedilmemiş, Bulgar prensliği içinde yaşayan insanlar, halk olarak ifade edilmiştir¹⁸⁷³. Bulgaristan, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından SSCB yönetimi altına girmiş ve SSCB'nin yönetimini altındaki Bulgaristan'da 1947 tarihli Bulgaristan Halk Cumhuriyeti Anayasası¹⁸⁷⁴ ve 1971 tarihli Bulgaristan Halk Cumhuriyeti Anayasası¹⁸⁷⁵ kabul edilmiştir. Bu anayasalarda, SSCB'nin yönetim anlayışı meşrulaştırılmış, müstakil bir ulusa yer verilmemiş ve halk kavramı öne çıkarılmaya çalışılmıştır. SSCB'nin dağılmasının akabinde, günümüzde yürürlükte bulunan 12 Temmuz 1991 tarihli Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasa'sı kabul edilmiştir¹⁸⁷⁶. Anayasa'nın başlangıç metninde, Bulgaristan halkının; özgürlük, barış, hümanizm, eşitlik, adalet ve hoşgörü gibi evrensel insani değerlere bağlılığını taahhüt ederek, halkın iradesini ifade etme arzusuyla anayasanın kabul edildiği dile getirilmiştir. Anayasanın kimi hükümlerinde ulus kimi hükümlerinde halk kavramı kullanılmıştır. Anayasa, halk kavramıyla ilgili olarak devletin tüm yetkisini halktan aldığı¹⁸⁷⁷, milletvekillerinin halkın çıkarlarını koruyacağına dair yemin edeceği¹⁸⁷⁸, yargı yetkisinin halk adına kullanıldığı¹⁸⁷⁹; ulus kavramıyla ilgili olarak, Bulgaristan'ın ulusal bütünlüğünün korunmasına yönelik vazgeçilmez görevin bilincinde olduğu¹⁸⁸⁰, örgütlenme özgürlüğünden doğan kuruluşların ulusun birliğine aykırı olmayacağı¹⁸⁸¹, parlamento üyelerinin yalnızca ulusu temsil ettiği¹⁸⁸², devlet görevlilerinin ulusun irade ve çıkarlarının uygulayıcıları olduğu¹⁸⁸³ hükümlerini içermektedir. 1991 Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, ulus ve halk kavramını içerme niteliği ve düzeyi ile önceki anayasalardan farklılık göstermiştir. Önceki anayasalarda, ulus kavramına yer verilmeyip halk kavramı kullanılmıştır. 1991 Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası'nda, Bulgaristan'ının anayasa tarihinde, yeni bir gelişme olarak ulus kavramına nispeten kuvvetli bir vurgu yapılmış, ulus ve halk kavramları yan yana kullanılmıştır. Anayasa'daki ulus ve halk kavramları, etnik ve/veya kültürel öğelerle desteklenmemektedir. Ulus ve halkın doğrudan bir tanımı yapılmamış ve ülkeyi meydana getiren insan unsuru olarak kimi yerde ulus kimi yerde halk kavramı kullanılmıştır. Etnik ve kültürel bir boyut içermeyen bu kullanımlar halk ve ulusun sivil niteliğine delalettir.

¹⁸⁷² 1879 Bulgaristan Prensliği Anayasası, <https://parliament.bg/bg/17> (Erişim Tarihi: 19 Ocak 2025).

¹⁸⁷³ 1879 Bulgaristan Prensliği Anayasası, m. 9, 19, 30, 31, 85, 131, 136.

¹⁸⁷⁴ 1947 Bulgaristan Halk Cumhuriyeti Anayasası, <https://www.parliament.bg/bg/18> (Erişim Tarihi: 19 Ocak 2025).

¹⁸⁷⁵ 1971 Bulgaristan Halk Cumhuriyeti Anayasası, <https://www.parliament.bg/bg/19> (Erişim Tarihi: 19 Ocak 2025).

¹⁸⁷⁶ 12 Temmuz 1991 tarihli Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, <https://www.parliament.bg/en/const> (Erişim Tarihi: 19 Ocak 2025).

¹⁸⁷⁷ 1991 Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, m. 1.

¹⁸⁷⁸ 1991 Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, m. 76.

¹⁸⁷⁹ 1991 Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, m. 118.

¹⁸⁸⁰ 1991 Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

¹⁸⁸¹ 1991 Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, m. 44.

¹⁸⁸² 1991 Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, m. 67.

¹⁸⁸³ 1991 Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, m. 116.

Arnavutluk, siyasi tarihindeki gelgitler nedeniyle pek çok anayasaya sahip olmuştur. 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun hakimiyeti altına giren Arnavutluk, 20. yüzyılın başlarında bağımsızlığını ilan etmiştir. Akabinde, 1913'te monarşi, 1920'lerde cumhuriyet, 1928'de anayasal monarşi, 1940'lardan 1990'lı yıllara kadar sosyalist bir halk cumhuriyeti olarak varlığını sürdürmüştür. Sosyalist rejim altındaki Arnavutluk'ta, 1949 ve 1976'da komünist yönetimin temel ilkelerini içeren iki anayasa yürürlükte bulunmuştur. Bunlardan 27 Aralık 1976 tarihli Arnavutluk Sosyalist Halk Cumhuriyeti Anayasası¹⁸⁸⁴, ulus ve halk kavramlarını kullanım biçimiyle ilginç bir özellik göstermektedir. Anayasa'nın başlangıç metninde, Arnavut halkının, tarihin yolunu elindeki kılıçla açtığı, iç ve dış düşmanlara karşı mücadele vererek bir ulus ve halk olarak varlığını müdafaa ettiği ifade edilmektedir¹⁸⁸⁵. Anayasa, Arnavut halkını hem bir halk hem de bir ulus olarak kabul etmektedir. Sosyalist rejim hükmünde yaşayan devletlerde kabul edilen anayasalarda halk kavramının sık kullanımına sıklıkla rastlanmaktadır. Söz konusu Anayasa'da da bu durum görülmüş, buna ek olarak ulus kavramı da başlangıç metninde Arnavut halkını anlatmak üzere kullanılmıştır. 1976 Arnavutluk Sosyalist Halk Cumhuriyeti Anayasası, 1991 yılına kadar yürürlükte kalmıştır. 1991'den 1998'e kadar Arnavutluk, anayasa gücündeki çeşitli kanunlarla yönetilmiş ve reddedilen çeşitli anayasa taslakları hazırlanmıştır. Nihayetinde, 21 Ekim 1998'de, günümüzde yürürlükte bulunan Arnavutluk Cumhuriyeti Anayasası kabul edilmiştir¹⁸⁸⁶. Anayasa'da, tarihiyle gurur duyan Arnavut halkından, tüm ulusun refah, barış, esenlik, kültür ve toplumsal dayanışmasından, Arnavut halkının yüzyıllardır devam eden ulusal kimlik ve birlik özleminden¹⁸⁸⁷, egemenliğin halka ait olduğundan¹⁸⁸⁸, Arnavutluk Cumhuriyeti'nin sınırları dışında yaşayan Arnavut halkının ulusal haklarının teminatı olduğundan¹⁸⁸⁹ bahsedilmektedir. Etnik ve/veya kültürel unsurların anlamlı şekilde öne çıkmadan halk ve ulusun birlikte ve birbirini yerine kullanılma biçimi, 1976 Arnavutluk Sosyalist Halk Cumhuriyeti Anayasası'nda başlamış ve 1998 Arnavutluk Cumhuriyeti Anayasası'nda vurgusu artarak devam etmiştir.

Ukrayna'da hukuk tarihçileri, 1710 yılında yapılan bir anlaşmayı, Ukrayna'nın ilk anayasası olarak kabul etmektedir¹⁸⁹⁰. Bu anlaşma kuvvetler ayrılığı, askeri bir unvan olan hetmanların yargı yetkilerinin olmadığı, yüksek mahkemelerin bağımsızlığı, yüksek görevlere seçimle gelmesi konularını içermektedir. Ukrayna'da, anayasal gelişmeler kapsamında 1917'de kurulan Ukrayna Halk Cumhuriyeti'nde Rada adı verilen meclis tarafından kabul edilen ve *universal* olarak adlandırılan normatif belgeler yer almaktadır. Daha sonraki süreçte, 1920'de

¹⁸⁸⁴ 27 Aralık 1976 tarihli Arnavutluk Sosyalist Halk Cumhuriyeti Anayasası, <https://bjoerna.dk/dokumentation/Albanian-Constitution-1976.htm> (Erişim Tarihi: 2 Şubat 2025).

¹⁸⁸⁵ 1976 Arnavutluk Sosyalist Halk Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

¹⁸⁸⁶ 21 Ekim 1998 tarihli Arnavutluk Cumhuriyeti Anayasası, <https://www.osce.org/files/f/documents/3/2/41888.pdf> (Erişim Tarihi: 2 Şubat 2025).

¹⁸⁸⁷ 1998 Arnavutluk Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

¹⁸⁸⁸ 1998 Arnavutluk Cumhuriyeti Anayasası, m. 2.

¹⁸⁸⁹ 1998 Arnavutluk Cumhuriyeti Anayasası, m. 8.

¹⁸⁹⁰ Bu anlaşma için bkz.: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/001_002/sp:max100

Bolşevikler, Ukrayna'yı, Sosyet Sosyalist Cumhuriyet olarak ilan etmiştir. Sovyet döneminde ülkede dört anayasa kabul edilmiştir¹⁸⁹¹. Bunlar; 10-14 Mart 1919 tarihli Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Anayasası¹⁸⁹², 15 Mayıs 1929 tarihli Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Anayasası¹⁸⁹³, 30 Ocak 1937 tarihli Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Anayasası¹⁸⁹⁴ ve 20 Nisan 1978 tarihli Ukrayna Anayasası'dır¹⁸⁹⁵. 1937 Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Anayasası, Ukrayna halkının ulusal baskıdan ve milliyetçi karşı devrimin yenilgisinden kurtarılmasından bahsetmektedir¹⁸⁹⁶. 1929 Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Anayasası, kültürel inşa alanında Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin milliyetçi önyargılarla kararlılıkla mücadele etmeyi kendine görev edindiğini belirtmektedir¹⁸⁹⁷. Sovyetlerin dağılmasının ardından, Ukrayna, 1990'ların başında bağımsızlığını elde etmiş ve uzun denilebilecek bir hazırlık sürecinin ardından, günümüzde yürürlükte bulunan, 28 Haziran 1996 tarihli Ukrayna Anayasası¹⁸⁹⁸ kabul edilmiştir. 28 Haziran 1996 Ukrayna Anayasası, ulus ve halk kavramlarının birlikte kullanılırken, halk kavramı sivil, ulus kavramı kültürel nitelikli kullanılmıştır. Anayasa, Ukrayna'da egemenliğin taşıyıcısı ve tek güç kaynağının halk ve anayasal düzeni belirleme ve değiştirme hakkının münhasıran halka ait olduğu¹⁸⁹⁹, Ukrayna topraklarındaki kaynakların Ukrayna halkının mülkiyetine tabi olduğu¹⁹⁰⁰, Ukrayna'nın egemenliğini ve toprak bütünlüğünü korumanın tüm Ukrayna halkının görevi olduğu¹⁹⁰¹, halk iradesinin seçimler, referandum ve doğrudan demokrasinin diğer biçimleriyle ifadesini bulduğu¹⁹⁰² ve meclisin tüm Ukrayna halkı adına ve tüm milliyetlerden oluşan Ukrayna vatandaşları adına anayasayı kabul ettiği¹⁹⁰³ hususlarında, halk kavramını, herhangi bir kültürel ve etnik unsura gönderme yapmadan kullanmıştır. Anayasa'da ulusa yapılan vurguda, kültürel bir nüans vardır. Anayasa'nın kültürel ulus boyutuna, tezin ilerideki ilgili bölümünde yer verilmiştir.

¹⁸⁹¹ Eren ve Aleskerli, *Yeni Anayasalar*, s. 539-540.

¹⁸⁹² 10-14 Mart 1919 tarihli Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Anayasası, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/n0001316-19/ed19190310/sp:max100#Text> (Erişim Tarihi: 4 Şubat 2025).

¹⁸⁹³ 15 Mayıs 1929 tarihli Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Anayasası, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/n0001316-29/sp:max100#Text> (Erişim Tarihi: 4 Şubat 2025).

¹⁸⁹⁴ 30 Ocak 1937 tarihli Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Anayasası, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/001_001/sp:max100#Text (Erişim Tarihi: 4 Şubat 2025).

¹⁸⁹⁵ 20 Nisan 1978 tarihli Ukrayna Anayasası, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/888-09/sp:max100#Text> (Erişim Tarihi: 4 Şubat 2025).

¹⁸⁹⁶ 1937 Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Anayasası, m. 2.

¹⁸⁹⁷ 1929 Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Anayasası, m. 13.

¹⁸⁹⁸ 28 Haziran 1996 tarihli Ukrayna Anayasası, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/sp:max100#Text> (Erişim Tarihi: 4 Şubat 2025).

¹⁸⁹⁹ 1996 Ukrayna Anayasası, m. 5.

¹⁹⁰⁰ 1996 Ukrayna Anayasası, m. 13.

¹⁹⁰¹ 1996 Ukrayna Anayasası, m. 17.

¹⁹⁰² 1996 Ukrayna Anayasası, m. 69.

¹⁹⁰³ 1996 Ukrayna Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

Slovenya, 25 Haziran 1991'de Yugoslavya'dan ayrılığını ilan etmiş ve günümüzde yürürlükte bulunan 23 Aralık 1991 tarihli Slovenya Cumhuriyeti Anayasası'nı kabul etmiştir¹⁹⁰⁴. Anayasa'nın başlangıç metninde, parlamentonun Sloven ulusunun kendi kaderini tayin etme konusundaki temel hakkı, Sloven ulusunun ulusal kurtuluş mücadelesiyle bağlantılı ulusal kimliği ve ulusal devletin savunulmasının tarihsel gerçekli dile getirilmiştir¹⁹⁰⁵. Anayasa'ya göre Slovenya, tüm vatandaşlarının devletidir ve Sloven ulusunun sürekli ve devredilemez kendi kaderini tayin hakkı üzerine kurulmuştur. Bununla birlikte Slovenya'da güç halka aittir ve halk bu gücü çeşitli yollarla kullanmaktadır¹⁹⁰⁶. Parlamento üyeleri halkı temsil etmektedir¹⁹⁰⁷.

7 Mayıs 1985 tarihinde yürürlüğe giren Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası'nda halk ve ulus kavramları birlikte kullanılmıştır¹⁹⁰⁸. Anayasa'nın başlangıç bölümünde Türk ulusunun ayrılmak bir parça bulunan Kıbrıs Türk halkından bahsedilmekte ve Kıbrıs Türk halkının ulusal varlığına değinilmekte¹⁹⁰⁹, devletin ülkesi ve halkıyla bölünmez bir bütün olduğu¹⁹¹⁰, egemenliğin Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti yurttaşlarından oluşan halka ait olduğu¹⁹¹¹, yasama ve yargı yetkisinin halk adına kullanılacağı¹⁹¹² düzenlenerek ulus ve halk kavramları iç içe geçmiş bir biçimde sivil nitelikli bir anlayışla kullanılmıştır.

5.1.1.2. Etnik Nitelikli Ulus

İrlanda, müptela bir istismarcı olan Büyük Britanya'nın gölgesinde yüzyıllarca yaşamak zorunda kalmıştır. Bir halkın kültürel psikolojisi, tek bir bireyin psikolojik durumuyla özdeşleştirilerek açıklanmaya çalışılırsa, İrlandalı karakteri, "baskın, baskıcı, istismarcı, çıkarıcı, arada sırada nazik ve sık sık ihmalkâr bir yakının elinde aç çeken İrlanda halkı" olarak ifade edilebilir¹⁹¹³. Roma İmparatorluğu tarafından hiçbir zaman fethedilmeyen bağımsız bir ada ülkesi olan İrlanda, 12. ve 18. yüzyıllar arasında Britanya egemenliği altında kalmış ve 1801'de resmen Büyük Britanya ve İrlanda Birleşik Krallığı bünyesine dahil olmuştur. Bunun ardından 19. yüzyıl İrlanda'sında Büyük Britanya'ya karşı öz yönetim talepleriyle siyasi çabalar ve

¹⁹⁰⁴ 23 Aralık 1991 tarihli Slovenya Cumhuriyeti Anayasası, <https://www.us-rs.si/legal-basis/constitution/?lang=en> (Erişim Tarihi: 8 Şubat 2025).

¹⁹⁰⁵ 1991 Slovenya Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

¹⁹⁰⁶ 1991 Slovenya Cumhuriyeti Anayasası, m. 3.

¹⁹⁰⁷ 1991 Slovenya Cumhuriyeti Anayasası, m. 82.

¹⁹⁰⁸ 7 Mayıs 1985 tarihli Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası, <https://mevzuat.gov.ct.tr/Portals/48/ANAYASA.pdf> (Erişim Tarihi: 7 Aralık 2025).

¹⁹⁰⁹ 1985 Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

¹⁹¹⁰ 1985 Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası, m. 2/1.

¹⁹¹¹ 1985 Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası, m. 3/1.

¹⁹¹² 1985 Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası, m. 4, 6.

¹⁹¹³ Ciaran Brady, "İrlanda" in Peter Furtado (Ed.), Şahika Tokel (Çev.), *Ülkelerin Tarihleri, Ulusal Kimlikler Nasıl Oluşturuldu?*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2012, s. 71-72.

isyanlar baş göstermiştir. Nihayetinde, İrlanda'nın öz yönetimini tanıyan bir kanun 1914'te kabul edilmiş, Birinci Dünya Savaşı nedeniyle kanunun uygulanması 1918'e kadar sarkmıştır. 1918'e gelindiğinde İrlanda halkı, öz yönetim hakkıyla yetinmemiş ve bağımsızlık mücadelesine girişmiştir. 1919-1921 yılları arasında süren bağımsızlık savaşı, İngiliz-İrlanda Anlaşması ile sona ermiştir. Bu Anlaşma'da, İrlanda adasının kuzeyindeki Belfast'ta ve güneyindeki Dublin'de iki ayrı İrlanda parlamentosuna kapsamlı bir öz yönetim hakkı tanınmıştır. Güneydeki yeni İrlanda Bağımsız Devleti, Kanada gibi eski İngiliz bağımlılıklarına benzer bir egemenlik statüsüyle donatılmıştır. Böylece 1922'de müstakil bir devlet olan İrlanda Bağımsız Devleti, aynı yıl ilk anayasasını kabul etmiştir¹⁹¹⁴. İrlanda'nın ilk anayasası, 25 Ekim 1922'de yürürlüğe giren İrlanda Bağımsız Devleti Anayasası'dır¹⁹¹⁵. 1922 İrlanda Bağımsız Devleti Anayasası'nda doğrudan İrlanda ulusu kavramı kullanılmasa da başlangıç metninde İrlanda'nın ulusal yaşamından ve birliğinden bahsedilmektedir¹⁹¹⁶. Ayrıca İrlanda'da bütün gücün İrlanda halkından kaynaklandığı¹⁹¹⁷, devletin İngiliz Milletler Topluluğu'nu oluşturan Milletler Topluluğu'nun eşit haklara sahip bir üyesi olduğu¹⁹¹⁸ ve parlamento üyelerinin İngiliz Milletler Topluluğu'nu oluşturan milletler grubuna bağlı ve İngiliz Krallına sadık kalınacağı ifadelerinin yer aldığı metin üzerinden yemin etmesi¹⁹¹⁹ hükümleri yer almaktadır. İrlanda Bağımsız Devleti'nin İngiliz Milletler Topluluğu'nun üyesi kabul edilmesi ve yemin metnindeki İngilizlerle ilgili hükümler ile İrlanda adasının ikiye bölünmesi, 1922-1923'te İrlanda iç savaşının yaşanmasına neden olmuştur. Bu iç savaş İrlanda ulusal bağımsızlık hareketinin rakip grupları arasında yaşanmıştır. Bu iç savaştan sonra, 1922 İrlanda Bağımsız Devleti Anayasası'nın İngiliz Tacı'na sadakatle bağlantılı olan itiraza konu hükümlerinin pek çoğu 15 yıl içinde ve nihayetinde 1936'da bütünüyle resmen kaldırılmıştır. Ancak Anayasa'da yapılan kapsamlı değişiklikler, anayasa metnini kullanışsız ve yamalı bir belge haline getirmiştir¹⁹²⁰. Bu nedenle yeni bir anayasa yapma çalışmaları başlamıştır. Çalışmalar sonucunda, günümüzde yürürlükte bulunan 1 Temmuz 1937 tarihli İrlanda Anayasası kabul edilmiştir¹⁹²¹.

1937 İrlanda Anayasası'nın başlangıç metninden *ulus* başlıklı bölüm yer almaktadır. Bu bölümde; İrlanda ulusunun, kendi yönetim şeklini seçme, başka uluslarla ilişkilerini tesis etme, kendi müktesebatıyla uyum içinde siyasi, iktisadi ve ekonomik yaşamını geliştirmek için

¹⁹¹⁴ Liam Herrick, "Ireland", in Gerhard Robbers (Ed.), *Encyclopedia of World Constitutions*, New York, Facts On File, 2007, s. 427-428.

¹⁹¹⁵ 25 Ekim 1922 tarihli İrlanda Bağımsız Devleti Anayasası, <https://www.irishstatutebook.ie/eli/1922/act/1/enacted/en/html> (Erişim Tarihi: 16 Ocak 2025).

¹⁹¹⁶ 1922 İrlanda Bağımsız Devleti Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

¹⁹¹⁷ 1922 İrlanda Bağımsız Devleti Anayasası, m. 2.

¹⁹¹⁸ 1922 İrlanda Bağımsız Devleti Anayasası, m. 1.

¹⁹¹⁹ 1922 İrlanda Bağımsız Devleti Anayasası, m. 17.

¹⁹²⁰ Liam Herrick, "Ireland", s. 428.

¹⁹²¹ 1 Temmuz 1937 tarihli İrlanda Anayasası, <https://www.irishstatutebook.ie/eli/cons/ga/html> (Erişim Tarihi: 16 Ocak 2025).

devredilemez egemenlik hakkını teyit ettiği¹⁹²²; adaları ve denizleriyle İrlanda adasında doğan her bireyin İrlanda ulusunun parçası olma hakkının olduğu ve İrlanda ulusunun kültürel kimliğini ve mirasını paylaşan yurt dışında yaşayan İrlanda soyundan insanlarla özel bağlarını kabul ettiği¹⁹²³ hükümleri düzenlenmiştir. Anayasa'nın bu düzenlemeleri, müstakil bir İrlanda ulusunun yapılan güçlü vurgunun yanında bu vurgunun soy gibi etnik bir kategori içinden yapıldığını göstermektedir. Anayasanın başlangıç metninde ifade edilen “biz, İrlanda halkı” kavramıyla anlatılmak istenen esasen İrlanda ulusudur¹⁹²⁴. Ancak halk kavramının kullanımı İrlanda adasında yaşayan insanları anlatmak için kullanıldığında burada İrlanda ulusu ile halk arasında ayrıma gidilmektedir. İrlanda ulusunun dileğinin, İrlanda adasında yaşanan halkın kimlik ve geleneklerini koruyarak birleşmesi olduğu dile getirilmektedir. Bu birleştirmeyi yapacak olan ise İrlanda ulusudur¹⁹²⁵. İrlanda ulusu, sivil ve kültürel unsurlar barındırmakla birlikte soy gibi etnik bir bağlantıyla da ele alınmaktadır. Çünkü anayasa kendine özgü bir İrlanda ulusunun altını ısrar çizmekte, altını çizdiği ulusun kültür, miras ve soyundan bahsetmektedir.

Moldova, 27 Ağustos 1991'de SSCB'nin dağılmasıyla bağımsızlığını ilan etmiştir. Bu tarihten önce, Moldova topraklarında pek çok devlet hüküm sürmüştür. Müstakil bir devlet olma yolunda, 1924'te, SSCB hükmü altındaki Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlı bir devlet olarak Moldova Özerk Cumhuriyeti kurulmuştur. Bu devleti, 1940'ta, SSCB kendi topraklarına katmış ve Moldova Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur¹⁹²⁶. Moldova, SSCB hükmü altında olduğu dönemde, SSCB'nin yönetim modelini benimsemiş ve SSCB'nin anayasalarının kopyası niteliğinde çeşitli anayasalar kabul etmiştir. Bu minvalde, Moldova'da 1925, 1938, 1941 ve 1978'de farklı anayasalar kabul edilmiştir. Bağımsız bir ulus devlet olarak Moldova, parlamentonun kabul ederek deklare ettiği 'Moldova Cumhuriyeti Bağımsızlık Bildirgesi' ile 1991'de, bağımsızlığını ilan etmiştir. Bildirge'de halkın bin yıllık tarihine, halkın ulusal yapısının tarihsel ve etnik alanına ve bu alan içindeki devlet olma halinin sürekliliğine, Moldovalıların tarihi ve etnik topraklarına, Moldova Cumhuriyeti halkının ulusal kurtuluş hareketine değinilmiştir. Moldova Cumhuriyeti'nin, tarihi ve etnik coğrafyasında yaşayan halkın idealleri ve hasretleriyle uyumlu, dış müdahalelere maruz kalmadan, bugününü ve geleceğini özgürce belirleyebilen egemen ve demokratik bir devlet olduğu ifade edilmiştir¹⁹²⁷. Bildirge'de ifade edilen söz konusu noktalar, günümüzde yürürlükte olan 29 Temmuz 1994

¹⁹²² 1937 İrlanda Anayasası, m. 1.

¹⁹²³ 1937 İrlanda Anayasası, m. 2.

¹⁹²⁴ 1937 İrlanda Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

¹⁹²⁵ 1937 İrlanda Anayasası, m. 3.

¹⁹²⁶ Ludmila Shargov, “Moldova”, in Gerhard Robbers (Ed.), *Encyclopedia of World Constitutions*, New York, Facts On File, 2007, s. 506-507; Eren ve Aleskerli, *Yeni Anayasalar*, s. 331

¹⁹²⁷ 27 Ağustos 1991 tarihli Moldova Cumhuriyeti Bağımsızlık Bildirgesi, https://constcourt.md/public/files/file/Baza%20legala/Declaratia_en.pdf (Erişim Tarihi: 16 Ocak 2025).

tarihli Moldova Cumhuriyeti Anayasası'na yansımıştır¹⁹²⁸. 1994 Moldova Cumhuriyeti Anayasası, ulustan ziyade halk kavramına vurgu yapmıştır. Vurgulanan halk kavramı etnik içeriklidir. Anayasa'nın başlangıç metninde söz konusu etnik içerik açıkça ortaya konulmuştur. Anayasa'da, Moldova Cumhuriyeti halkının temsilcilerinin; Moldova halkının bir ulus olarak büyümesinin tarihi ve etnik çerçevesi içindeki devlet sürekliliğini göz önünde bulundurarak, Moldovalılarla birlikte Moldova Cumhuriyeti halkını meydana getiren diğer etnik kökene sahip vatandaşların çıkarlarını karşılamayı amaçlayarak, tüm dünya halklarıyla barış içinde yaşama arzusu içinde söz konusu anayasayı kabul ettiği ifade edilmiştir¹⁹²⁹. Ayrıca, Anayasa'da, ulusal egemenliğin halka ait ve devlet iktidarının gaspının halka karşı işlenen en büyük suç olduğu¹⁹³⁰, devletin temelini Moldova Cumhuriyeti halkının birliği ve Moldova Cumhuriyetinin tüm vatandaşlarının ortak ve bölünmez vatani olduğu¹⁹³¹ hükümleri vardır. Anayasa'da, devletin temelini birliğinin halk olduğu dile getirilip bunun da vatandaşlıkla bağlantısının kurulması, ilk bakışta Anayasa'nın, sivil bir ulus/halk anlayışı içerdiği yönünde bir kanı oluştursa da Anayasa'da yer alan halk vurgusu büyük çoğunlukla etnik niteliklidir. Çünkü Anayasa, Moldova halkının bir ulus olarak tarihi ve etnik boyutunun altını çizmekte, Moldovalıları etnik bir bütünlük olarak kabul ederek, devletin insan unsurunu, bu etnik grupla diğer etnik grupların oluşturduğunu ifade etmeye çalışmaktadır. Dolayısıyla, Anayasa'da etnik nitelikli ulus/halk anlayışının baskın olduğunu söylemek mümkündür.

5.1.1.3. Kültürel Nitelikli Ulus

Hırvatistan, 1990 yılında bağımsızlığını kazanmasıyla 22 Aralık 1990 tarihli Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası'nı kabul etmiştir¹⁹³². Noel'den hemen önce kabul edildiği için "Noel Anayasası" olarak da anılan 1990 Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, bir hayli uzun başlangıç metnine sahiptir. "Tarihsel temeller" başlıklı başlangıç metninde ulus kavramı, kültürel unsurlarla doğrudan bağlantılı olarak ele alınmıştır. Hırvat ulusunun bin yıllık kimliği ve devletin sürekliliği, ulusun çeşitli devlet biçimleri içinde geçirdiği tarihsel deneyim ve tam egemenliğine ilişkin tarihsel hak, tarihi gerçeklerle bağlantılı olarak Hırvat ulusunun devredilemez ve bölünemez egemenliği ile kendin kaderini tayin hakkı, Hırvat ulusunun ulus devleti olarak Hırvatistan Cumhuriyeti¹⁹³³, kültürel müktesebatın ulusal manevi değerler

¹⁹²⁸ 29 Temmuz 1994 tarihli Moldova Cumhuriyeti Anayasası, https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=17055&lang=ro# (Erişim Tarihi: 16 Ocak 2025).

¹⁹²⁹ 1994 Moldova Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

¹⁹³⁰ 1994 Moldova Cumhuriyeti Anayasası, m. 2.

¹⁹³¹ 1994 Moldova Cumhuriyeti Anayasası, m. 10.

¹⁹³² 22 Aralık 1990 tarihli Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, [https://www.usud.hr/sites/default/files/dokumenti/The consolidated text of the Constitution of the Republic of Croatia as of 15 January 2014.pdf](https://www.usud.hr/sites/default/files/dokumenti/The%20consolidated%20text%20of%20the%20Constitution%20of%20the%20Republic%20of%20Croatia%20as%20of%2015%20January%202014.pdf) (Erişim Tarihi: 7 Şubat 2025).

¹⁹³³ 1990 Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

olarak devletin korunması altında olduğu¹⁹³⁴ yönündeki hükümler ulusun güçlü kültürel dayanaklarıdır. Kültürel ulus ve kültürel milliyetçiliğin temellendiği genel bir ifadeyle geleneğin, özel ifadeyle de kültürün etkisi, Anayasa'nın bazı hükümlerinde önemli bir etkiye sahiptir. Bu etki, 1990 Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası'nda, kültürel nitelikli bir Hırvat ulusu kabulünü doğurmuştur.

Litvanya, 1986'dan itibaren güçlenmeye başlayan milliyetçi hareketler sonucunda SSCB'nin dağılma sürecinin öncüsü olmuştur. SSCB hükmü altındaki Litvanya'da SSCB'nin anayasaları doğrultusunda edilgen anayasalar kabul edilmiştir¹⁹³⁵. Gitgelli bir süreç içerisinde 1900-1991 yılları arasında bağımsızlığını kazanan ve ilan eden Litvanya, 25 Ekim 1992 tarihli Litvanya Cumhuriyeti Anayasası'nı kabul etmiştir¹⁹³⁶. Anayasa'da; Litvanya ulusunun yüzyıllar önce Litvanya Devleti'ni kurduğu; yüzyıllar boyunca özgürlüğünü ve bağımsızlığını kararlılıkla savunduğu; ruhunu, ana dilini, yazısını ve geleneklerini koruduğu; ulusun, atalarının topraklarında bağımsız Litvanya Devleti'nde özgürce yaşama hakkını gerçekleştirdiği, ulusun Litvanya topraklarında ulusal barışı teşvik ettiğinin altı çizilmektedir¹⁹³⁷. Anayasa'nın bu hükümleri kültürel nitelikli Litvanya ulusunu öne çıkarmaktadır.

Letonya, Rusya'da gerçekleşen 1917 Şubat Devrimi sonrasında, Leton milliyetçi fikirlerin etkisiyle ulusal bir iktidarın nüvelerinin oluşmaya başlamasına şahit olmuştur. Rus müdahale ve karşı çıkmasına rağmen Letonya'da özerk bir yönetim kurulmuştur. Alman kuvvetlerinin, 1917'de Letonya'yı işgal etmesinden itibaren, Leton Milli Komitesi, Letonya'da özgürlük mücadelesi sürdürmüştür. Komite ile başlayan bu süreci Milli Konsey'in kurulması takip etmiştir. Milli Konsey, 1918'de Letonya'nın bağımsız bir devlet olduğunu deklare etmiştir. Dış güçlere karşı verilen mücadele sonunda, 1919'da Alman ve Rus kuvvetler Leton topraklarından çekilmiştir. 1920'de yapılan seçimler sonucunda, Letonya'da Kurucu Meclis kurulmuş ve Leton devletin anayasasının hazırlanması için çalışmalara başlamıştır. Nihayetinde, 15 Şubat 1922'de yeni anayasa kabul edilmiştir. Söz konusu Anayasa, demokratik standartları yüksel bir anayasa olmasına rağmen, siyasi partilerin fazlalığı yönetimi olumsuz etkilemiştir. Hal böyleyken, Letonya, İkinci Dünya Savaşı sürecinde Alman, daha sonraki süreçte SSCB müdahalesi ve hükmü altında kalmıştır. SSCB'nin dağılma sürecine girmesiyle, 4 Mayıs 1990'da Letonya Yüksel Sovyet, bağımsızlığını ilan etmiş; 3 Mart 1991'de bağımsızlık halk oylamasıyla tasdik edilmiş; 6 Eylül 1991'de bağımsızlık tasdiki SSCB tarafından tanınmıştır. Letonya, diğer Sovyet cumhuriyetlerinden, anayasal gelişmeler konusunda farklı bir yol izlemiştir. Letonya'da bağımsızlık ilan ettikten sonra, yeni bir anayasa kabul yazılmamış, 1922'de kabul edilen ilk anayasa değişiklikleriyle birlikte 1993'te tekrar yürürlüğe konmuştur. 1922 Anayasası'nda temel hak ve özgürlükler bulunmadığı için, temel hak ve özgürlükler anayasal bir kanunla

¹⁹³⁴ 1990 Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, m. 68.

¹⁹³⁵ Eren ve Aleskerli, *Yeni Anayasalar*, s. 669-670.

¹⁹³⁶ 25 Ekim 1992 tarihli Litvanya Cumhuriyeti Anayasası, <https://lrkt.lt/en/about-the-court/legal-information/the-constitution/192> (Erişim Tarihi: 7 Şubat 2025).

¹⁹³⁷ 1992 Litvanya Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

ayrıyeten düzenlenmiş, daha sonra 1998’de başka bir kanunla temel hak ve özgürlükler Anayasa’nın kendi bünyesine eklenmiştir¹⁹³⁸.

Letonya Cumhuriyeti Anayasası, 15 Şubat 1922’de edilmiştir¹⁹³⁹. Letonya Cumhuriyeti Anayasa, 2014 değişikliği öncesinde, güçlü bir ulus vurgusuna sahip değildi. Anayasa’da, sivil ulusa işaret eden halk kavramı daha çok kullanılmıştı. Anayasa metninde, Letonya devletinin egemenlik gücünün Letonya halkına ait olduğu¹⁹⁴⁰, Saeima adı verilen parlamento üyesinin Letonya halkı önünde Letonya’ya sadık kalacağına dair yemin edeceği¹⁹⁴¹, Letonya cumhurbaşkanının kendini Letonya halkının refahına adayacağına dair yemin ettikten sonra görevine başlayabileceği¹⁹⁴², yasama yetkisinin saeima ve belirlene bazı durumlarda halka ait olduğu¹⁹⁴³, Cumhurbaşkanının kanunları saeima yani halk tarafından kabul edildiği ibaresiyle yayınlayacağı¹⁹⁴⁴ hususları düzenlenmiştir.

Letonya Cumhuriyeti Anayasası’nın, uzunca bir süre kapsamlı bir başlangıç metni yoktu. Anayasa’da, başlangıçta, Letonya halkının özgürce seçilmiş Kurucu Meclis tarafından Anayasa’yı kabul ettiğine dair kısa bir cümle yer almıştır. Ancak, 2014’de yapılan anayasa değişikliği ile Anayasa’ya milliyetçi tonu güçlü olan bir başlangıç metni eklenmiştir:

“Letonya halkı, özgürce seçilen Anayasa Meclisi’nde aşağıdaki Devlet Anayasası’nı kabul etmiştir:

Letonya Devleti, 18 Kasım 1918’de ilan edilmiş olup, tarihi Letonya topraklarının birleştirilmesi ve Letonya ulusunun kendi devletine sahip olma ve devredilemez kendi kaderini tayin hakkına sahip olma yönündeki sarsılmaz iradesi temelinde, yüzyıllar boyunca Letonya ulusunun varlığını ve gelişimini, dilini ve kültürünü garanti altına almak, Letonya halkının ve her bireyin özgürlüğünü güvence altına almak ve refahını artırmak amacıyla kurulmuştur.

Letonya halkı Kurtuluş Savaşı’nda Devletini kazandı. Hükümet sistemini sağlamlaştırdı ve özgürce seçilen Anayasa Meclisi’nde Anayasa’yı kabul etti.

Letonya halkı işgal rejimlerini tanımadı, onlara direndi ve 4 Mayıs 1990’da Devletin devamlılığı temelinde ulusal bağımsızlığını yeniden sağlayarak özgürlüğünü yeniden kazandı. Özgürlük savaşçıları onurlandırıyor, yabancı güçlerin kurbanlarını anıyor, Komünist ve Nazi totaliter rejimlerini ve suçlarını kınıyorlar.

Demokratik, sosyal olarak sorumlu ve ulusal bir devlet olan Letonya, hukukun üstünlüğüne ve insan onuruna ve özgürlüğüne saygıya dayanır; temel insan haklarını tanır ve korur ve etnik azınlıklara saygı gösterir. Letonya halkı,

¹⁹³⁸ Eren ve Aleskerli, *Yeni Anayasalar*, s. 647-648.

¹⁹³⁹ 15 Şubat 1922 tarihli Letonya Cumhuriyeti Anayasası, <https://likumi.lv/doc.php?id=57980> (Erişim Tarihi: 16 Aralık 2024).

¹⁹⁴⁰ 1922 Letonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 2.

¹⁹⁴¹ 1922 Letonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 18/3.

¹⁹⁴² 1922 Letonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 40.

¹⁹⁴³ 1922 Letonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 64.

¹⁹⁴⁴ 1922 Letonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 70.

egemenliğini, ulusal bağımsızlığını, topraklarını, toprak bütünlüğünü ve Letonya Devleti'nin demokratik yönetim sistemini korur.

Antik çağlardan beri Letonya'nın Avrupa kültürel alanındaki kimliği Letonya ve Liv gelenekleri, Letonya yaşam tarzı, Letonya dili, evrensel insani ve Hristiyan değerleri tarafından şekillendirilmiştir. Letonya'ya sadakat, Letonya dilinin tek resmi dil olması, özgürlük, eşitlik, dayanışma, adalet, dürüstlük, iş ahlakı ve aile, bütünlük bir toplumun temelleridir. Her birey, diğer insanlara, gelecek nesillere, çevreye ve doğaya karşı sorumlu davranarak kendine, sevdiklerine ve toplumun ortak iyiliğine göre hareket eder.

Uluslararası toplumda eşitliğinin bilincinde olan Letonya, ulusal çıkarları savunur ve birleşik bir Avrupa'nın ve dünyanın sürdürülebilir ve demokratik gelişimini destekler.

Tanrı Letonya'yı korusun!"¹⁹⁴⁵.

Anayasa'ya eklenen başlangıç metninde; Letonya ulusunun kendi devletinin varlığına, ulusun kendi kaderini tayin hakkına, Letonya ulusunun varlığı ve gelişime, ulusun dil ve kültürüne ulusal bağımsızlığa, ulusal bir devlet oluşa, Hristiyanlıkla bağlantılı olan kimliğe, Letonya geleneklerine, yaşam tarzına ve diline vurgu yapılmaktadır. Anayasa'da ulusla doğrudan bağlantılı kurularak dil, gelecek ve dine yapılan vurgu, 'Anayasa'da kültürel bir ulus anlayışının varlığını göstermektedir.

Anayasaların, anayasalarının neredeyse tamamında dil, din, gelenek ve kültür gibi unsurlardan bahsedilmektedir. Ancak bu unsurların hangi bağlamda ve hangi amaçla kullanıldığı önemlidir. Kimi anayasalarda dil, din, gelenek ve kültür gibi unsurlar ülke içindeki farklı toplulukların farklılığına dair genellikle etnik azınlıkların kültürlerinin korunmasına ilişkin hususların düzenlendiği maddelerde bu toplulukların niteliklerine ilişkin bir açıklama olarak yer alırken; kimi anayasalarda dil, din, gelenek ve kültür gibi unsurlar bütün bir ulusla bağlantılı olarak ulusu diğer uluslardan ayırt eden kendine özgü bir tür var oluşla bağlantılı şekilde kültürel nüansla yer almaktadır. Letonya Cumhuriyeti Anayasası'nda yer alan dil, din ve gelenek vurgusu, bütünlük bir Leton ulusunun organik varlığına atıfta bulunarak yapılmaktadır. Dolayısıyla, Anayasa'ya, sivil bir ulus anlayışının ziyadesinde ve ötesinde kültürel bir ulus anlayışı hakimdir.

Letonya Cumhuriyeti Anayasası'nın 2014 değişikliğiyle eklenen başlangıç metninin görüşüldüğü parlamento oturumlarında, tartışmalar, daha çok, "Leton ulusu" kavramı çerçevesinde gerçekleşmiştir. Görüşmeler sırasında, Adalet Bakanlığı Parlamento Sekreteri Gaidis Bērziņš, Anayasa'nın mevcut halinde bulunan başlangıç metni lehinde oy kullanarak; başlangıç metninin ilk paragrafıyla Letonya ulusu ile Letonya devleti arasındaki bağlantı kurulduğunu, devletin Letonya topraklarının birleştirilmesiyle ve Letonya ulusunun ulusal iradesine dayanılarak oluşturulduğunu, Letonya ulusunun dili, kültürü, varlığı ve gelişiminin devletin kuruluşunun ideolojik temeli ve hedefi olarak gösterildiğini, başlangıç metninde

¹⁹⁴⁵ 1922 Letonya Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç Metni,

Letonya ulusunun rolüne ve varoluş amacına atıf yapıldığını belirtmiştir¹⁹⁴⁶. Milletvekili Valerys Ageshin, Anayasa'nın başlangıç metninde yer alan "Letonya ulusu" vurgusuna karşı çıkmıştır. Ona göre Letonya halkı kavramı, Letonya ulusu kavramına daraltılmıştır. Letonya ulusunun vurgulandığı yeni başlangıç metni, Letonya devletinin egemenliğinin Letonya halkına ait olduğu Anayasa'nın 2'inci maddesiyle çelişmektedir. Çünkü bu madde, Letonya halkının etnik kökenine atıfta bulunmamakta, milliyetine bakmadan tüm Letonya vatandaşlarını kapsamaktadır. Ageshin'e göre, 1922 Anayasası'nı hazırlayanlar, Letonya ulusu yerine Letonya halkı kavramını bilinçli olarak tercih etmiştir. Letonya ulusu yerine Letonya halkı kavramını kullanarak toplumun çok uluslu yapısı tanınmasını sağlamışlardır. Letonya halkı kavramından vazgeçip Letonya ulusu kavramının tercih edilmesi, devletin temellerini baltalamak anlamına gelmektedir. Başlangıç metni, etnik gruplar arasındaki gerilimi artırma potansiyeli içermektedir¹⁹⁴⁷. Milletvekili Jānis Dombravas, Anayasa'nın başlangıç metninin sosyal ve politik hedeflerinin olduğunu, kendi kimliklerinin göstergesi olan temel değerleri gösterdiğini, ulusun müşterekliğini vurgulayarak bireyin millete ve ülkesine ait olma duygusunu güçlendirdiğini, tüm bunların Letonya ulusunun güçlendirilmesi ve Letonya devletinin varlığının ve gelişiminin sağlanması için önemli faktörler olduğunu belirtmiştir¹⁹⁴⁸.

Letonya Cumhuriyeti Anayasası'nın 2014 değişikliğiyle Anayasa'ya eklenen başlangıç metni, halk kavramı üzerinden işaret edilen sivil ulus yerine kültürel bir Letonya ulusu kavramı yaratmıştır. Başlangıç metnine itiraz eden parlamenterlerin itirazlarını odaklandığı nokta, halk gibi bütünleştirici bir kavram yerine Letonya ulusu gibi daraltıcı ve bazı grupları dışlayıcı kavramının kullanılması olmuştur. Başlangıç metnini destekleyen parlamenter ise, ulus devlete, ulusun dil ve kültürünün muhafazasının önem arz ettiği, ulusun ortaklık ve ait olma duygusunun yaratılmasında politik bir araç olduğu olmuştur. Bu tartışmaların arka planına odaklanıldığında, tartışmanın esasının, kimi yerde açık kimi yerde örtülü biçimde Anayasa'da kabul edilen sivil ulus anlayışından kültürel ulus anlayışına geçiş olduğu söylenebilir.

Belarus, SSCB'nin dağılmasının ardından 25 Ağustos 1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir. Bunun ardından ülkede, günümüzde yürürlükte olan 15 Mart 1994 tarihli Belarus Cumhuriyeti Anayasa'sı¹⁹⁴⁹ kabul edilmiştir. Bu Anayasa'dan önce, SSCB'nin cumhuriyetlerinden biri olan Belarus'ta, 1919, 1927, 1937 ve 1978 yıllarında farklı anayasalar yürürlükte bulunmuştur¹⁹⁵⁰. Önceki anayalar, komünist rejimin ideolojik araç ve bakış açısını içermektedir. Dolayısıyla, konumuz itibarıyla, müstakil Belarus devletinin 1994 Belarus Cumhuriyeti Anayasa önceliklidir. Bu Anayasa'da, Belarus ulusundan bahsedilmeyip biz olarak ifade edilen Belarus

¹⁹⁴⁶ Gaidis Bērziņš, 11. Saeima, 19 Haziran 2014 tarihli Oturumu, <https://www.saeima.lv/lv/transcripts/view/248> (Erişim Tarihi: 16 Aralık 2024).

¹⁹⁴⁷ Valerys Ageshin, 11. Saeima, 19 Haziran 2014 tarihli Oturum.

¹⁹⁴⁸ Jānis Dombravas, 11. Saeima, 19 Haziran 2014 tarihli Oturum.

¹⁹⁴⁹ 15 Mart 1994 tarihli Belarus Cumhuriyeti Anayasası, <http://www.kc.gov.by/en/document-5283> (Erişim Tarihi: 18 Ocak 2025).

¹⁹⁵⁰ Eren ve Aleskerli, *Yeni Anayasalar*, s. 109.

halkı kavramı kullanılmaktadır¹⁹⁵¹. Anayasa’da, halk hâkimiyeti arzusuyla anayasanın kabul edildiği¹⁹⁵², devlet erkinin tek kaynağının ve taşıyıcısının halk olduğu ve halkın egemenliğini çeşitli biçimlerde kullanabileceği¹⁹⁵³, parlamento üyelerinin halk tarafından seçildiği¹⁹⁵⁴, ülkenin, halkın kendi kaderini tayin hakkının doğal varoluş koşulu olduğu¹⁹⁵⁵, devletin Belarus halkının gösterdiği kahramanlıkların tarihsel gerçekliğini ve hatırasını korumayı sağladığı, bunun aynı zamanda da her vatandaşın görevi olduğu¹⁹⁵⁶, devlet ve dini kurumlar arasındaki ilişkilerin Belarus halkının manevi, kültürel ve geleneksel gelişimdeki etkisi dikkate alınarak kanunla tanzim edileceği¹⁹⁵⁷ hükümleri düzenlenmiştir. Anayasa’nın daha pek çok hükmünde Belarus halkına vurgu mevcuttur¹⁹⁵⁸. 1994 Belarus Cumhuriyeti Anayasa’nda, müstakil ve özgül bir Belarus ulusundan söz edilmemiş, kültürle bağlantılı olarak Belarus halkı oldukça öne çıkarılmıştır. Anayasa, kültürel nitelikli bir halk vurgusuna da sahiptir. Anayasa’nda, hususları düzenlenmiştir. Anayasa’da, Belarus halkı, hatırasının korunması gereken tarihsel kahramanlar sahip ve korunması gereken manevi, kültürel ve geleneksel müktesebatı olan bir bütünlük olarak halk/ulus anlamında kültürel boyutuyla ele alınmıştır. Bu nokta, Anayasa’nın ulus/halk bağlamında kültürel niteliğe sahip olduğunu göstermektedir.

Kuzey Makedonya Cumhuriyeti, 1991 yılında Makedonya Cumhuriyeti ismiyle bağımsızlığını ilan etmiştir. Böylece, Yunanistan ile Makedonya arasında, 2018 yılına dek sürecektir isim sorunu kendini göstermeye başlamıştır. Makedonya ile Yunanistan arasında yaşanan isim sorununun temelinde siyasi, kültürel ve kimlikle ilgili faktörler yatmaktadır. Esasen bu sorun, iki ülkenin milliyetçilik anlayışlarından doğmuştur. Tarihsel bir kavram olan ve Balkanlardaki bir bölgeye karşılık gelen Makedonya ismini kullanarak kurulan Makedonya Cumhuriyeti, ülkesi için Makedon azınlık yaşayan Yunanistan’ı rahatsız etmiştir. Bu rahatsızlık doğrultusunda, Yunanistan, ismini değiştirmesi yönündeki saiklerle Makedonya Cumhuriyeti’ne karşı sınırlamalar koymuş ve uluslararası kuruluşlara üyeliğine engel olmaya çalışmıştır¹⁹⁵⁹. Yunanistan cenahına göre isim sorununun temelinde, Yunan kültürel ve tarihî mirasının Makedonya tarafından gaspıyla birlikte Makedonya’nın muhtemel toprak talebi yatmaktayken Makedonya cenahına göre devletin ismini belirleyebilmesinin egemenlik hakkı gereği olması bir tarafa, özünde Makedon dili ve ulusu temelinde bir ulusal kimliğin inşasıyla bağlantılıdır¹⁹⁶⁰.

¹⁹⁵¹ 1994 Belarus Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

¹⁹⁵² 1994 Belarus Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

¹⁹⁵³ 1994 Belarus Cumhuriyeti Anayasası, m. 3.

¹⁹⁵⁴ 1994 Belarus Cumhuriyeti Anayasası, m. 64, 67.

¹⁹⁵⁵ 1994 Belarus Cumhuriyeti Anayasası, m. 9/1.

¹⁹⁵⁶ 1994 Belarus Cumhuriyeti Anayasası, m. 15/2, 54.

¹⁹⁵⁷ 1994 Belarus Cumhuriyeti Anayasası, m. 15/1.

¹⁹⁵⁸ 1994 Belarus Cumhuriyeti Anayasası, m. 71, 74, 81, 83, 84, 88, 89.

¹⁹⁵⁹ Murat Derin, “Kuzey Makedonya’da İsim Tartışmaları ve Prespa Anlaşması”, *Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Cilt 3 Sayı 8, 2019, s. 239-241.

¹⁹⁶⁰ Halis Ayhan, “Makedonya ile Yunanistan Arasındaki İsim Sorununun Çözümünde Arabuluculuğun Etkisi”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 9 Sayı 1, Ocak 2019, s. 238.

İki ülke arasındaki isim sorunu, 2018’de Yunanistan ile Makedonya arasında, Prespa Anlaşması’nın imzalanmasıyla çözüme kavuşmuştur. Anlaşma’da Makedonya Cumhuriyeti’nin isminin, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti olarak değiştirilmesi kararlaştırılmıştır¹⁹⁶¹.

Makedonya ile Yunanistan arasında yaşanan isim sorununun temelinde milliyetçi saikler yatmaktadır. Eski adıyla Makedonya Cumhuriyeti yeni adıyla Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası’nın özellikle 3. ve 49. maddelerinde yapılan anayasa değişiklikleriyle sorun aşılmaya çalışılmıştır. Makedonya Cumhuriyeti Anayasası (Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası), 17 Kasım 1991 tarihinde kabul edilmiştir¹⁹⁶².

Kuzey Makedonya Anayasası’nın 3’üncü maddesinin ilk hali, “Makedonya Cumhuriyeti toprakları bölünemez ve devredilemez. Makedonya Cumhuriyeti’nin mevcut sınırları dokunulmazdır. Makedonya Cumhuriyeti’nin sınırları yalnızca Anayasa uyarınca değiştirilebilir” şeklindedir¹⁹⁶³. 1992’de yapılan anayasa değişikliğiyle 3’üncü maddeye, Makedonya Cumhuriyeti’nin komşu devletlere karşı hiçbir toprak iddiasının olmadığı hükmü eklenmiş ve devletin sınırlarına ilişkin hüküm, Makedonya Cumhuriyeti sınırlarının ancak Anayasa’ya ve serbest iradeye dayalı olarak genel kabul görmüş uluslararası normlara uygun olarak değiştirilebileceği şeklinde tashih edilmiştir. 2019’da yapılan değişikle de Kuzey Makedonya Cumhuriyeti’nin komşu devletlerin egemenliğine, toprak bütünlüğüne ve siyasi bağımsızlığına saygı göstereceği hükmü eklenmiştir¹⁹⁶⁴. Güncel haliyle Anayasa’nın ilgili maddesi şöyledir:

“Kuzey Makedonya Cumhuriyeti toprakları bölünemez ve devredilemezdir. Kuzey Makedonya Cumhuriyeti’nin komşu devletlere karşı toprak iddiası yoktur. Kuzey Makedonya Cumhuriyeti’nin mevcut sınırları dokunulmazdır. Kuzey Makedonya Cumhuriyeti’nin sınırları yalnızca Anayasa’ya ve özgür irade ilkesine uygun olarak ve genel kabul görmüş uluslararası normlara uygun olarak değiştirilebilir. Cumhuriyet, komşu devletlerin egemenliğine, toprak bütünlüğüne ve siyasi bağımsızlığına saygı gösterecektir”¹⁹⁶⁵.

Kuzey Makedonya Anayasası’nın 49’uncu maddesinin ilk hali şöyledir:

“Cumhuriyet, komşu ülkelerdeki Makedon halkına mensup kişilerin ve Makedon göçmenlerin statüsünü ve haklarını korur, kültürel gelişimlerine yardımcı olur ve onlarla bağları teşvik eder. Cumhuriyet, yurtdışındaki Cumhuriyet vatandaşlarının kültürel, ekonomik ve sosyal haklarını korur” şeklindedir”¹⁹⁶⁶.

¹⁹⁶¹ Anlaşma metni için bkz.: <https://www.mfa.gr/images/docs/eidikathemata/agreement.pdf>

¹⁹⁶² 17 Kasım 1991 tarihli Makedonya Cumhuriyeti Anayasası (Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası), <https://codices.coe.int/codices/documents/constitution/42F62C7D-1954-4C5E-BB0F-9F7387CF7991#a42f62c7d-1954-4c5e-bb0f-9f7387cf7991> (Erişim Tarihi: 23 Aralık 2024).

¹⁹⁶³ 1991 Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 3.

¹⁹⁶⁴ Anayasa değişiklikleri için bkz.: https://www.sobranie.mk/the-constitution-of-the-republic-of-macedonia-ns_article-constitution-of-the-republic-of-north-macedonia.nsp

¹⁹⁶⁵ 1991 Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 3.

¹⁹⁶⁶ 1991 Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 49.

49'uncu maddeye, 1992'de yapılan anayasa değişikliğiyle, devletin, komşu ülkelerdeki Makedon halkının hak, statü, kültür ve bağlarıyla ilgili kaygılarına yönelik eylemlerinde diğer devletlerin egemenlik haklarına veya içişlerine müdahale etmeyeceğine yönelik hüküm eklenmiştir. 2019'da yapılan anayasa değişikliğiyle birlikte Anayasa'nın güncel olarak 49'uncu maddesi şöyledir:

"Cumhuriyet, Makedon halkının özelliklerini ve tarihi ve kültürel mirasını koruyacak, garanti edecek ve geliştirecektir. Cumhuriyet, yurtdışında yaşayan veya ikamet eden vatandaşlarının haklarını ve çıkarlarını koruyacaktır. Cumhuriyet, Makedon halkının ve Arnavut halkının bir kısmının, Türk halkının, Ulah halkının, Sırp halkının, Roman halkının, Boşnak halkının ve diğerlerinin diasporasını sağlayacak ve anavatanla bağları geliştirecek ve ilerletecektir. Bunu yaparken, Cumhuriyet diğer devletlerin egemenlik haklarına ve iç işlerine müdahale etmeyecektir"¹⁹⁶⁷.

Kuzey Makedonya Anayasası'nın 3. ve 49. maddesinde yapılan anayasa değişiklikleri, milliyetçi taleplerin önüne geçmek amacıyla yapılmıştır. 3'üncü maddesi Makedonya topraklarının bütün ve devredilemez olduğunu ve sınırlarının Anayasa uyarınca değiştirileceği hükmüne, Yunanistan'ın kaygı ve itirazları nedeniyle, Makedonya'nın komşu devletlere karşı hiçbir toprak iddiasında bulunmayacağı eklenmiştir. Bu düzenleme yetmemiş, 2019'da Makedonya'nın komşu devletlerin egemenliğine, toprak bütünlüğüne ve siyasi bağımsızlığına saygı göstereceği hükmü de eklenmiştir. Benzer şekilde Anayasa'nın 49'uncu maddesi, komşu ülkelerdeki Makedon halkının haklarını korumaya yönelikken, anayasa değişiklikleriyle koruma hakkı, komşu ülkenin egemenlik haklarına veya içişlerine müdahale etmeyeceğine sınıırıyla birlikte tanınmıştır. Nihayetinde, Makedon halkı yanında Arnavut halkı, Türk halkı, Ulah halkı, Sırp halkı, Roman halkı, Boşnak halkı gibi pek çok ulusal birim sayılarak bütünlüklü bir Makedon ulusu ve/veya halkı kabulünün önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Makedonya Cumhuriyeti Anayasası'nda kimlikle bağlantılı olarak Makedon halkı kavramına oldukça fazla vurgu yapılmaktadır. Halk kavramı, ulus kavramı yerine kullanılmaktadır. Örneğin başka uluslardan bahsedilirken Arnavut halkı, Türk halkı, Sırp halkı, Boşnak halkı kavramları kullanılmaktadır¹⁹⁶⁸. Anayasa'nın giriş bölümünde devletin kurucu unsurları olarak Makedon, Arnavut, Tür, Sırp, Boşnak ve diğer halklardan bahsedilmektedir. Bu unsurlar, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti vatandaşlığı çerçevesinde değerlendirilmekte ve böylece söz konusu halklar, yani uluslar hukuki ve sivil bir bağ olan vatandaşlık bağıyla birleştirilmekle birlikte ¹⁹⁶⁹ Anayasa'da halkların kendine özgü kültürlerinin altı sıklıkla çizilmektedir. Bu da Anayasa'da kültürel tabanlı bir halk ve/veya ulus anlayışının baskın olduğunu göstermektedir.

¹⁹⁶⁷ 1991 Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 49.

¹⁹⁶⁸ 1991 Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç Hükümleri, m. 36, 49, 70.

¹⁹⁶⁹ 1991 Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

Anayasa’da çeşitli halkların zengin kültürel mirasından¹⁹⁷⁰, ülkeyi meydana getiren toplulukların kimliklerini ve topluluk özelliklerini serbestçe ifade etme, geliştirme ve topluluk simgelerini kullanma hakkına sahip olduğundan, devletin tüm toplulukların etnik, kültürel, dilsel ve dinsel kimliğinin korunmasını garanti ettiğinden, topluluk üyelerinin kanunla belirlenen şekilde ilk ve orta öğretimde kendi dillerinde eğitim alma hakkına sahip olduklarından¹⁹⁷¹, devletin Makedon halkının niteliklerini, tarihi ve kültürel mirasını koruyacağı, garanti edeceği ve geliştireceğinden¹⁹⁷², kültürü ve dil kullanımını etkileyen yasaların parlamentoda temsilcilerin çoğunluğu ile kabul edileceği¹⁹⁷³ hükümleri yer almaktadır. Bu hükümler halk bağlamında kültüre açıkça vurgu yaparak Anayasa’daki kültürel ulus anlayışı sivil ulus anlayışına göre daha baskın hale getirmektedir.

Sırbistan 14-19. yüzyıllar arasında Osmanlı İmparatorluğu egemenliğinde altında kalmış, 19. yüzyılın başlarından 1918’e kadar müstakil bir devlet olma çabaları ve devlet olarak varlığını sürdürmüş, 1918-1991 arasında Yugoslavya’nın bir parçası olmuş, Yugoslavya’nın dağılmasıyla Sırbistan-Karadağ devlet birliğini oluşturmuş, 2006’da Karadağ’ın ayrılmasıyla Sırbistan Cumhuriyeti halini almıştır. Sırpaların anayasal belgeleri incelendiğinde, pek çok anayasa metni ortaya çıkmaktadır. Bunların kimileri müstakil bir Sırp devletinin olmadığı Yugoslavya zamanında kabul edilmiş, kimileri ise özerklik dönemlerinde kabul edilmiştir. Sırpaların anayasa tarihinde çok çeşitli dönemselleştirmelere başvurulmuştur. Popović’e göre Sırp ulus inşası, 1815’te özyönetimin elde edilmesiyle başlamıştır. İlk anayasal fikirler, Osmanlı İmparatorluğunun 1930’da Sırlara özerlik vermesiyle, Sırpaların kendilerine özerk kurumlar tasarımları çerçevesinde ortaya çıkmıştır¹⁹⁷⁴. Sırp anayasa tarihinde ilk dönem noktası, 1835 Sırp Prensliği Anayasası’dır. Bu anayasa Sırbistan tarihinde, modern ve yazılı anayasacılığın başlangıcıdır. İkinci dönem noktası, 1869 Sırp Prensliği Anayasası’dır. Bu anayasa Sırp tarihinde, ilk kez, halkın temsil edildiği ve prensin gücünü alternatif bir güç olarak ulusal meclisin varlığını kabul etmiştir. Üçüncü dönem noktası, egemen Sırp devletinin ilk anayasası olan 1888 Sırp Krallığı Anayasası’dır. Bu anayasa liberal demokratik anayasacılığın güzel bir örneği olmuştur. Dördüncü dönem noktası, 1990 Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası’dır¹⁹⁷⁵. 1990 Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası, oldukça insan topluluğuna bakış açısı doğrultusunda oldukça sivil nitelikli bir anayasadır. Anayasalarda, devlet, genellikle bir ulusun ve/veya halkın devleti olarak ifade edilmektedir. Ancak 1990 Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası’na göre Sırbistan Cumhuriyeti, içinde yaşayan tüm vatandaşların demokratik devletidir ve egemenlik Sırbistan

¹⁹⁷⁰ 1991 Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

¹⁹⁷¹ 1991 Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 48.

¹⁹⁷² 1991 Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 49.

¹⁹⁷³ 1991 Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 69/2.

¹⁹⁷⁴ Dragoljub Popović, “Arduous path to constitutionalism: Serbian constitutional developments in the first half of the nineteenth century”, *Plavni Zapisi*, Cilt 10 Sayı 1, s. 7.

¹⁹⁷⁵ Vladan Petrov ve Miroslav Đorđević, “The Influence of Serbia’s Historical Constitutions on its Modern Constitutional Identity: 30 Years Since the Return of Liberal Democratic Constitutionality” in L. Csink ve L. Trócsányi (Ed.), *Comparative Constitutionalism in Central Europe: Analysis on Certain Central and Eastern European Countries*, Budapeşte, Central European Academic Publishing, 2022, s. 139-141.

Cumhuriyeti'nin bütün vatandaşlarına aittir¹⁹⁷⁶. Bu bakış açısıyla Anayasa, devleti oluşturan farklılıkları etnik ve/veya kültürel bir ulus veya halk bağlamında öne çıkarmamış, devleti ve devleti meydana getiren insan unsurunu sivil bir bağ olan vatandaşlık üzerinden ele almıştır. Ancak bu yaklaşım, Sırbistan'ın günümüzde yürürlükte olan 30 Eylül 2006 tarihli Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası¹⁹⁷⁷ ile terkedilmiştir. Anayasa'da Sırp halkı ile Sırp vatandaşları arasında ayrıma gidilmiştir. Anayasa'ya göre Sırbistan Cumhuriyeti, Sırp halkını ve içinde yaşayan bütün vatandaşları temel alarak kurulmuş bir devlettir¹⁹⁷⁸. Buna göre Sırp halkı ile Sırp vatandaşlığı farklı kategorilerdir. Sırp vatandaşlığı sivil kategori, Sırp halkı ise daha çok kültürel kategori içinde yer almaktadır. Anayasa'da Sırp halkına yönelik soy ve ırk vurgusu yer almamaktadır. Bu nedenle Sırp halkı kavramının etnik kategoriden ziyade kültürel kategori içinde olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü Sırp halkının geleneğinden bahsedilmektedir¹⁹⁷⁹. Anayasa, halk kavramını ulus kavramına karşılık gelecek şekilde kullanmıştır. Dolayısıyla Anayasa'da kültürel nitelikli halk/ulus kavramının diğer kategorilere göre nispeten öne çıktığı söylenebilir.

Slovakya Cumhuriyeti Anayasası'nın 1'inci maddesi "Slovak Cumhuriyeti, hukukun üstünlüğüyle yönetilen egemen, demokratik bir devlettir. Hiçbir ideolojiye veya dine bağlı değildir"¹⁹⁸⁰ hükmünü düzenlemekle birlikte, anayasanın, bu maddeden önceki başlangıç metni, bir tür milliyetçi manifesto gibi milliyetçi ideolojinin unsurlarını içermektedir:

"Biz, Slovak Ulusu,

Önceki atalarımızın siyasi ve kültürel mirasını ve ulusal varlığımız ve devletimiz için yüzyıllardır verilen mücadelede kazanılan deneyimi akılda tutarak,

Cyril ve Methodius'un manevi mirasının ve Büyük Moravya'nın tarihi mirasının bilincinde olarak,

Ulusların kendi kaderini tayin etme hakkının doğal olduğunu kabul ederek,

Slovak Cumhuriyeti topraklarında yaşayan ulusal azınlıkların ve etnik grupların üyeleriyle birlikte,

Diğer demokratik ülkelerle sürekli barışçıl iş birliğinin çıkarları doğrultusunda,

Demokratik bir yönetim biçimini uygulamaya, özgür bir yaşamı garanti altına almaya ve manevi kültürü ve ekonomik refahı teşvik etmeye çalışarak,

¹⁹⁷⁶ 1990 Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası, https://www.worldstatesmen.org/Serbia_const_1990.htm (Erişim Tarihi: 2 Şubat 2025).

¹⁹⁷⁷ 30 Eylül 2006 tarihli Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası, [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL\(2006\)089-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL(2006)089-e) (Erişim Tarihi: 2 Şubat 2025).

¹⁹⁷⁸ 2006 Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası, m. 1.

¹⁹⁷⁹ 2006 Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

¹⁹⁸⁰ 1 Eylül Mart 1992 tarihli Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, m. 1, <https://www.prezident.sk/upload-files/46422.pdf> (Erişim Tarihi: 5 Aralık 2024).

¹⁹⁸⁰ 1992 Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, m. 1.

Böylece biz, Slovak Cumhuriyeti vatandaşları, temsilcilerimiz aracılığıyla bu Anayasayı kabul ettik”¹⁹⁸¹.

Slovakya Anayasası’nın başlangıç metninde yer alan; ulus, siyasi ve kültürel miras, müşterek tarih, ulusun kendi kaderini tayin hakkı ve vatandaşlık vurgusu doğrudan milliyetçi ideolojinin unsurlarıdır. ‘Biz, Slovakya Ulusu” vurgusundan sonra sıralanan cümleler ulus vurgusunun kültürel içeriğini ortaya koymaktadır.

Ukrayna Anayasası, ulus ve halk kavramını yan yana kullanmış, halk kavramını herhangi bir etnik ve kültürel unsura gönderme yapmadan sivil nitelikli olarak kullanırken; ulus kavramını kültürel unsurlarla bağlantılı olarak kullanmıştır. Anayasa, Ukrayna devlet inşasının asırlara dayanan tarihinden ve Ukrayna ulusu tarafından gerçekleştirilen kendi kaderini tayin hakkından¹⁹⁸², Ukrayna ulusun tarihi bilinci, gelenekleri ve kültürü, pekiştirilmesi ve geliştirilmesinden¹⁹⁸³, devlet sınırları dışında yaşayan Ukraynalıların ulusal, kültürel ve dilsel ihtiyaçlarının karşılanmasında devletin görevinden¹⁹⁸⁴ bahsederken, ulus kavramını, doğrudan kültürel nitelikli kullanmıştır.

İrlanda Anayasası, ulus kavramını soy gibi etnik unsurla ifade etmekle birlikte kültürel nitelikli olarak da kullanmaktadır. İrlanda ulusunun kültürel hayatını geliştirmek için devredilemez egemenlik hakkının teyit edildiği¹⁹⁸⁵, kültürel kimliğini ve mirasını paylaşan yurt dışında yaşayan İrlanda soyundan insanlarla özel bağların İrlanda ulusu tarafından kabul edildiği¹⁹⁸⁶ cihetindeki düzenlemeler ulusun kültürel nitelikli boyutunu ortaya koymaktadır.

Rusya Federasyonu Anayasası, sivil nitelikli ulusu yaptığı vurgunun yanında ulus ve halk kavramını kültürel unsurlar bağlantılı olarak ele almaktadır. Anayasa’ya 2020 değişikliğiyle eklenen “Rusya Federasyonu’nun kültürü, çokuluslu halkının eşsiz mirasıdır. Kültür devlet tarafından desteklenir ve korunur”¹⁹⁸⁷ hükmü ile “Rusya Federasyonu, yurtdışında yaşayan yurttaşların haklarını kullanmalarına, çıkarlarının korunmasına ve tüm Rusya’nın kültürel kimliğinin korunmasına destek sağlar”¹⁹⁸⁸ hükmü ulusun kültürel boyutuna delalet eden değişikliklerdir.

Macaristan Anayasası’nın “ulusal beyan” başlıklı başlangıç metninde *biz* olarak ifade edilen Macar ulusu üyelerinin miraslarını, eşsiz dillerini ve Macar kültürünü korumayı taahhüt ettiği, Macar ulusunun ulusal kültürlerinin Avrupa birliğinin çeşitliliğine zengin bir katkı sağladığına

¹⁹⁸¹ 1992 Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

¹⁹⁸² 1996 Ukrayna Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

¹⁹⁸³ 1996 Ukrayna Anayasası, m. 11.

¹⁹⁸⁴ 1996 Ukrayna Anayasası, m. 12.

¹⁹⁸⁵ 1937 İrlanda Anayasası, m. 1.

¹⁹⁸⁶ 1996 Ukrayna Anayasası, m. 2.

¹⁹⁸⁷ 1993 Rusya Federasyonu Anayasası, m. 68/4.

¹⁹⁸⁸ 1993 Rusya Federasyonu Anayasası, m. 69/3.

inandığı, diğer ulusların kültürlerine saygı duyulduğu¹⁹⁸⁹ ve kültürel varlıkların ulusun mirası olduğu¹⁹⁹⁰ yönündeki düzenlemeleri ulusun kültürel boyutuyla ilgili hükümlerdir.

Estonya Cumhuriyeti Anayasası, devleti güvence altına almak ve geliştirmek için sarsılmaz bir inanç ve sarsılmaz bir iradeyle, Estonya halkının, dilinin ve kültürünün çağlar boyunca korunmasının gerekliliğinden bahsetmektedir¹⁹⁹¹. Bu bahis doğrudan kültürel bir Estonya halkına yöneliktir. Anayasanın başlangıç metninde yer alan kültür ve ulusu koruma yükümlülüğü anayasanın dayandığı bağımsız bir temel değerdir¹⁹⁹².

Norveç Krallığı Anayasası, “Sami halkının dilini, kültürünü ve yaşam biçimini koruyabilmesi ve geliştirebilmesi için gerekli koşulları yaratmak devlet yetkililerinin sorumluluğundadır” düzenlemesiyle kültürel nitelikli atıfla kültürel nitelikli bir insan topluluğu göndermesi yapmıştır¹⁹⁹³.

5.1.2. Ulusa atıfta bulunmayan anayasalar

Danimarka Kraliyet Anayasası¹⁹⁹⁴, Norveç Krallığı Anayasası¹⁹⁹⁵, Lüksemburg Büyük Dukalığı Anayasası¹⁹⁹⁶, Lihtenştayn Prensliği Anayasası¹⁹⁹⁷, Malta Anayasası¹⁹⁹⁸, Monako Prensliği Anayasası¹⁹⁹⁹, Hollanda Krallığı Anayasası²⁰⁰⁰, İzlanda Cumhuriyeti Anayasası²⁰⁰¹, Bosna Hersek Anayasası²⁰⁰² ve Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası²⁰⁰³ ulusa atıfta bulunmayan

¹⁹⁸⁹ 2011 Macaristan Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

¹⁹⁹⁰ 2011 Macaristan Anayasası, Bölüm P, m. 1.

¹⁹⁹¹ 1992 Estonya Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

¹⁹⁹² Sven Anton, “Eesti Kultuuri ja Rahvuse Mõiste Põhiseaduse Preambulis”, *Riigiõiguse Aastaraamat*, 2020, s. 62.

¹⁹⁹³ 17 Mayıs 1814 tarihli Norveç Krallığı Anayasası, m. 108, <https://lovdata.no/dokument/NLE/lov/1814-05-17?q=grunnloven> (Erişim Tarihi: 2 Şubat 2025).

¹⁹⁹⁴ 5 Haziran 1953 tarihli Danimarka Kraliyet Anayasası, <https://www.thedanishparliament.dk/-/media/sites/ft/pdf/publikationer/the-constitutional-act-of-denmark.pdf> (Erişim Tarihi: 2 Şubat 2025).

¹⁹⁹⁵ 1814 Norveç Krallığı Anayasası.

¹⁹⁹⁶ 17 Ekim 1868 tarihli Lüksemburg Büyük Dukalığı Anayasası, <https://legilux.public.lu/eli/etat/leg/constitution/1868/10/17/n1/consolide/20200519> (Erişim Tarihi: 2 Şubat 2025).

¹⁹⁹⁷ 5 Ekim 1921 tarihli Lihtenştayn Prensliği Anayasası, <https://archiv.llv.li/files/rdr/Verfassung-E-01-02-2014.pdf> (Erişim Tarihi: 2 Şubat 2025).

¹⁹⁹⁸ 21 Eylül 1964 tarihli Malta Anayasası, <https://legislation.mt/eli/const/eng> (Erişim Tarihi: 2 Şubat 2025).

¹⁹⁹⁹ 17 Aralık 1962 tarihli Monako Prensliği Anayasası, https://www.gouv.mc/Gouvernement-et-Institutions/Les-Institutions/La-Constitution-de-la-Principaute#eztoc81068_1 (Erişim Tarihi: 2 Şubat 2025).

²⁰⁰⁰ 24 Ağustos 1815 tarihli Hollanda Krallığı Anayasası, <https://open.overheid.nl/documenten/ronl-74f4c90b-2a63-4b8d-8fec-1b4455097d68/pdf> (Erişim Tarihi: 2 Şubat 2025).

²⁰⁰¹ 17 Haziran 1944 tarihli İzlanda Cumhuriyeti Anayasası, https://www.government.is/library/01-Ministries/Prime-Ministrers-Office/constitution_of_iceland.pdf (Erişim Tarihi: 2 Şubat 2025).

²⁰⁰² 14 Aralık 1995 tarihli Bosna Hersek Anayasası, https://www.ustavnisud.ba/uploads/documents/constitution-of-bih_1625734692.pdf (Erişim Tarihi: 2 Şubat 2025).

²⁰⁰³ 16 Ağustos 1960 tarihli Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası, <https://mevzuat.gov.ct.tr/Portals/48/KIBRIS%20CUMHURİYETİ%20ANAYASASI%201960.pdf> (Erişim Tarihi: 7 Aralık 2025).

anayasalardır. Bu anayasalarda, ulus devletin insan unsurunu oluşturan Danimarka ulusu, Norveç Ulusu, Monako Ulusu, Kıbrıs ulusu gibi kavramlar yer almamaktadır.

Bununla birlikte Danimarka Kraliyet Anayasası, Lihtenştayn Prenslığı Anayasası, Lüksemburg Büyük Dukalığı Anayasası, Malta Anayasası, Monako Prenslığı Anayasası, Hollanda Krallığı Anayasası, İzlanda Cumhuriyeti Anayasası, Bosna Hersek Anayasası ve Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası halk kavramını sınırlı düzeyde kullanarak herhangi bir etnik ve/veya kültürel nüans içermeyen sivil nitelikli; Norveç Krallığı Anayasası ise kültürel nitelikli atıflarla kültürel nitelikli bir insan topluluğu göndermesi yapmıştır. Bununla birlikte bu anayasalarda, insan topluluğu kastedilerek siyasi bir birim mahiyetinde ulus atfı bulunmamaktadır.

5.1.3. Ulus boyutunun genel değerlendirmesi

Ulus unsuru boyutunda anayasalar, temelde, ulusa atıfta bulunan ve ulusa atıfta bulunmayan anayasalar olarak ikiye ayrılmıştır. Ulusa atıfta bulunmayan anayasalar; Danimarka Kraliyet Anayasası, Norveç Krallığı Anayasası, Lüksemburg Büyük Dukalığı Anayasası, Lihtenştayn Anayasası, Malta Anayasası, Monako Prenslığı Anayasası, Hollanda Krallığı Anayasası, İzlanda Cumhuriyeti Anayasası, Bosna Hersek Anayasası ve Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası'dır. Ulusa atıfta bulunan anayasalar, sivil, kültürel ve etnik nitelikli ulusa vurgu yapan anayasalar olarak farklı kategoriler oluşturmuştur. Etnik nitelikli ulusa vurgu yapan anayasalar; İrlanda Anayasası ve Moldova Cumhuriyeti Anayasası'dır. Kültürel nitelikli ulusa vurgu yapan anayasalar; Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, Litvanya Cumhuriyeti Anayasası, Letonya Cumhuriyeti Anayasası, Belarus Cumhuriyeti Anayasası, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası, Slovakya Cumhuriyeti Anayasası ve Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası'dır. Sivil nitelikli ulusa vurgu yapan anayasalar; kimi zaman ulus kavramı, kimi zaman halk kavramı, kimi zamansa ulus ve halk kavramını yan yana kullanarak sivil nitelikli ulusu öne çıkarmıştır. Ulus kavramı üzerinden sivil nitelikli ulusa vurgu yapan anayasalar; Belçika Anayasası, Polonya Anayasası, Rusya Federasyonu Anayasası, Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası ve Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'dır. Halk kavramı üzerinden sivil nitelikli ulusa vurgu yapan anayasalar; Avusturya Federal Anayasası, Çek Cumhuriyeti Anayasası, Romanya Anayasası, Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, Andorra Anayasası, İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası, Finlandiya Anayasası, İsveç Hükümet Belgesi, Estonya Cumhuriyeti Anayasası ve Kosova Cumhuriyeti Anayasası'dır. Ulus ve halk kavramını yan yana kullanarak sivil nitelikli ulusa vurgu yapan anayasalar; Fransa Anayasası, Karadağ Anayasası, Yunanistan Anayasası, Macaristan Anayasası, İtalya Cumhuriyeti Anayasası, İspanya Anayasası, Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, Arnavutluk Cumhuriyeti Anayasası, Ukrayna Anayasası, Slovenya Cumhuriyeti Anayasası ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası'dır.

Anayasalarda yer alan sivil, kültürel ve etnik nitelikli ulus kavramı, düşünsel temelini, milliyetçilik literatüründe düalist yaklaşımla sivil ve etnik milliyetçilik olarak ele alınan

sınıflamadan almaktadır. Düalist yaklaşım, etnik kategori içinde kültürel unsurları barındırması ve kültürel unsurların ayrı bir kategori oluşturması gerektiği düşüncesinden hareketle haklı eleştirilere maruz kalmıştır. Bu nedenle etnik ve sivil milliyetçilik/ulus tipolojisine alternatif olarak etnik milliyetçilik kategorisi içindeki kültürel unsurlar ayrılarak sivil, etnik ve kültürel milliyetçilik tipolojisi meydana gelmiştir.

Sivil nitelikli ulusa; kimi zaman ulus kavramını, kimi zaman halk kavramını, kimi zamansa ulus ve halk kavramını yan yana kullanarak vurgu yapan anayasalar; milliyetçilik literatüründe Meinecke'nin devletsel milliyetçilik, Kohn'un Batı milliyetçiliği, Smith'in sivil milliyetçilik, Greenfeld'in bireyselci milliyetçilik, Plamenatz'ın batı milliyetçiliği, Shulman'ın sivil milliyetçilik olarak ifade ettiği kategori doğrultusunda bir ulus anlayışı inşa etmiştir. Bu kategoriler veya sınıflamalar, farklılıkları olmakla birlikte büyük ölçüde benzer bir içeriği farklı kavramlarla ifade etmektedir.

Etnik ve kültürel ulusa vurgu yapan anayasalar, milliyetçilik literatüründe, Meinecke'nin kültürel milliyetçilik, Kohn'un Batı dışı milliyetçiliği, Smith'in etnik milliyetçilik, Greenfeld'in kolektivist milliyetçilik, Plamenatz'ın doğu milliyetçiliği, Shulman'ın ayrı ayrı etnik ve kültürel milliyetçilik olarak ifade ettiği kategori doğrultusunda bir ulus anlayışı inşa etmiştir. Ancak bu sınıflamalardan Shulman'ın sınıflaması dışındakiler, etnik ve kültürel unsurları birleştirerek etnik ve kültürel unsurları etnik milliyetçilik kategorisi içinde ele almıştır. Etnik ve kültürel unsurlar aynı başlık altında ele alınabilecek kadar benzer unsurlar olmadığı için ayrı ayrı ele alınması oldukça isabetlidir. Çünkü etnik unsurlar soy ve ırkken; kültürel unsurlar dil, din ve gelenektir.

Sivil, etnik ve kültürel nitelikli ulus anlayışın benimsenmesi konusunda, anayasalarda, farklı tercihlere rastlanmaktadır. Ulusun niteliğine yönelik söz konusu farklı tercihler, farklı milliyetçilik kuramlarının yaklaşımına denk düşmektedir. Sivil nitelikli ulus anlayışını benimseyen anayasalar, milliyetçiliğin modernist kuramlarının; etnik ulus anlayışını benimseyen anayasalar, milliyetçiliğin ilkçi yaklaşımının; kültürel ulus anlayışını benimseyen anayasalar ise milliyetçiliğin etno-sembolist yaklaşımının kapsama alanındadır.

İncelenen anayasalarda, sivil nitelikli ulus anlayışının baskın olduğu söylemek mümkündür. Bununla birlikte şu detay unutulmamalıdır. Bir anayasanın sivil, kültürel ve etnik kategorilerinden herhangi birinin içinde bulunması, diğer kategoriden hiçbir unsur ve eser taşımadığı anlamına gelmemektedir. Örneğin, kültürel nitelikli ulus anlayışına sahip bir anayasanın sivil nitelikli ulus anlayışından payeler taşıması mümkündür. Bizim yaptığımız sınıflama, kategorileri birbirinden kesin ve keskin çizgilerle ayırmaktan ziyade anayasada altı çizilen ve/veya baskın olan ulus anlayışını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

5.2. Vatandaşlık Boyutuyla Anayasalar

Birey ile devlet arasındaki ilişkiye karşılık gelen vatandaşlık, 18. yüzyıldan sonra siyaset biliminin üzerine yoğunlaştığı bir konu olmuştur. Devletin beşerî unsurunu teşkil eden insanların, devlet karşısındaki hak ve sorumluluklarını veya devletin insanlara verdiği statünün niteliğine bağlı olarak vatandaşlık olgusunun tanımı ve pratik sonuçları değişiklik göstermiştir. Literatürde vatandaşlığın farklı tanım ve kuramları ortaya konulmuştur. Bu durum, birey-devlet arasındaki ilişki bağlamında vatandaşlığın 18. yüzyıldan itibaren yoğun bir düzenleme alanının nesnesi olduğunu göstermektedir. Süreç içerisinde; sivil, siyasal, sosyal, küresel, ekolojik, liberal-bireyci vatandaşlık, cumhuriyetçi, çok kültürlü, demokratik, radikal demokratik, anayasal vatandaşlık ile Avrupa vatandaşlığı, Fransız vatandaşlık geleneği, Alman vatandaşlık geleneği, gibi pek vatandaşlık tipolojisi üretilmiştir²⁰⁰⁴.

Antik Yunan ve Roma, modernlik ve 20. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak günümüze ulaşan süreç, vatandaşlığın tarihsel gelişim çizgisinde üç önemli duraktır. Basit bir formülasyonla vatandaşlık anlayışı; Antik Yunan ve Roma'da *farklılık*, modern dönemde *eşitlik*, günümüzde ise *farklılıkların eşitliği* üzerine kuruludur. Modern çağ ve günümüzdeki vatandaşlık anlayışlarını belirleyen, gerekçesini oluşturan ve taşıyan unsur anayasalardır. Modern çağ ve günümüzdeki vatandaşlık anlayışının analizini, sadece vatandaşlık kanunlarını ve tali mevzuat hükümlerini inceleyerek yapmak, eksik bir analiz yapmak anlamına gelir. Çünkü anayasa, vatandaşlığın bina edildiği bir temeldir.

Modern anlamda ulusal vatandaşlık Fransız Devrimi'yle ortaya çıkmıştır. Vatandaşlığın resmi düzenlemelerle sınırlandırılması; sosyal anlamda eşitliğin kurulması ve bununla beraber hak ve sorumlulukların paylaşılması; siyasi hakların kurumsal hale gelmesi; vatandaş ile yabancı ikiliğinin yaratılarak bunun kanuni zeminin oluşturulması ve ideolojik olarak kurgulanması; ulusal bilinç ile vatandaşlık arasındaki ilişkinin kurulması ve ulusal egemenlik öğretisinin oluşturulması; vatandaş ile devlet arasında Fransa'nın eski rejim (ancien regime) zamandaki ikincil ve dolaylı ilişki yerine doğrudan bir ilişki sisteminin kurulması gibi gelişmeler ilk defa Devrim ile birlikte ulusal düzeyde hayata geçmiştir. Bu vatandaşlık modelini Fransa dünyaya göstermiştir. Devrim, ulus devleti ve modern ulusal vatandaşlık kurumunu ve onun ideolojisini icat etmiştir. Ancak bu icat bir anda, durduk yere ve yoktan var olmamıştır. Nasıl ki ulus devlet ve ulus bilinci yüzyıllar süren devlet inşası ve teritoryal devlet çerçevesinde ortaya çıkmışsa modern anlamda ulusal vatandaşlık meselesi de Fransa'da eski rejim zamanında devlete üyeliğe dayanmaktadır²⁰⁰⁵.

Vatandaşlık, egemen bir devlette insanların hukuki statüsünü tesis etmektedir. Devletler için bir tür kılavuz olan anayasalarda; vatandaşlık, kimi zaman tanımlanmakta kimi zaman hak

²⁰⁰⁴ Serpil Ozulu ve Muhammet Kösecik, "Anayasal Vatandaşlık' ve Türkiye'de 'Yeni Anayasa' Yapıl Sürecinde Siyasi Partilerin Vatandaşlık Söylemleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 21 Sayı 2, 2016, s. 514-515.

²⁰⁰⁵ Brubaker, *Fransa ve Almanya'da Vatandaşlık ve Ulus Bilinci*, s. 53.

olarak belirtilmekte kimi zamansa sadece vatandaşlığın teminatlarının sıralanması biçiminde yer almaktadır. Devlet karşında bireyin hak ve hürriyetlerini koruyan, iktidarın sınırlarını içeren ve devlet teşkilatlanmasının temelini ortaya koyan bir anayasada, vatandaşlığa ilişkin hitap, gönderme ve düzenlemelerin olması doğal bir durumdur. Anayasaların sözü ve ruhu, devlet ve yönetim yapısı hakkında bilgi sahibi olunmasını sağlamakla birlikte anayasayı yapan asli kurucu iktidarın nasıl bir toplum ve vatandaş modeli arzuladığını ortaya koymaktadır. Esasen “vatandaşların kendi serüvenlerinin özeti” anayasalarında yer almaktadır²⁰⁰⁶.

Anayasaların vatandaşlık düzenlemelerinde vatandaş ile yabancı arasındaki fark, sarıh ve/veya zımni biçimde ortaya konulmaktadır. Bu çerçevede, vatandaşlık düzenlemeleriyle anayasalar, ulus devletin beşerî ve coğrafi sınırlarını netleştirmektedir. Vatandaşın tanımı yapılarak veya vatandaşlığı düzenleyen kanunlara atıfta bulunularak ulusu meydana getiren vatandaşlar belirlenmektedir. Yabancılar, yani anayasanın belirlediği vatandaş sınıfına dahil olamayanlar ise ulus devletin asli unsuru olamadıkları sebebiyle yabancılar hukukunun alanına tabi olmaktadır. Hülâsa, anayasaların vatandaşlığa ilişkin göndermeleri, vatandaşlık tanımları ve düzenlemeleri anayasa ve ulus-devlet arasındaki birlikteliği göz önüne koymaktadır. Her ulus-devlet, kendi vatandaşlığını tanzim eden maddi ve şekli anlamda bir anayasaya geresinim duymaktadır. Devletler, vatandaşlık statüsüne yönelik kaideleri kendi tarihsel şartları, beklentileri ve endişeleriyle şekillendirirken; tesis etmek istediği vatandaş kimliğini eğitim ve ordu gibi kurumlar aracılığıyla inşa etmektedir. Dolayısıyla vatandaşlık, her devlette farklı biçimde dizayn edilmekte, hatta aynı devletlerin farklı dönemlerinde de değişik biçimlerde düzenlenmektedir²⁰⁰⁷.

Anayasalar, vatandaşlık bağlamında, üst başlık olarak; vatandaşlığın tanımı bakımından vatandaşlık tanımı içeren ve içermeyen anayalar ile vatandaşlığın dayandığı unsur bakımından vatandaşlığın hukuki bir statü olduğu ve vatandaşlığın siyasi bir kimlik olduğu anayasalar olarak sınıflara ayrılmıştır. Bu sınıflamalar da kendi içinde alt sınıflara ayrılmakla birlikte bu alt sınıflamalara kendi temel sınıflaması içinde değinilmiştir. Bunun yanında 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren siyaset biliminin ve vatandaşlık hukukun müşterek konusu olan anayasal vatandaşlık kavramının temel çerçevesi ve bu çerçeveyi muhteva eden anayasalar müstakil bir sınıflama olarak ortaya konulmuştur.

5.2.1. Vatandaşlık tanımı bakımından anayasalar

5.2.1.1. Vatandaşlık Tanımı İçermeyen Anayasalar

²⁰⁰⁶ Şafak Evran Topuzkamaş, *Türk Hukukunda Anayasal Gelişmeler Işığında Vatandaşlık* (Doktora Tezi), İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013 (<https://tez.yok.gov.tr>, Tez No: 351016), s. 2-3.

²⁰⁰⁷ Topuzkamaş, *Türk Hukukunda Anayasal Gelişmeler Işığında Vatandaşlık*, s. 3

Anayasaların çoğunluğu, vatandaş denildiğinde neyin anlaşılması gerektiğini veya kime vatandaş denileceğini düzenleyen bir hüküm ihdas etmemiştir. Vatandaşlık tanımı içermeyen anayasalar, genellikle, anayasayı, hukuki bir statü olarak kabul etmekte, vatandaşlığın toprak ve/veya kan esasına göre kazanılacağı, vatandaşlığın, doğumla veya sonradan kazanılmasının ve kaybedilmesinin kanunla belirleneceğini hükme bağlayan düzenlemeler içermektedir.

Andorra Prensiği Anayasası, Belçika Anayasası, Hollanda Krallığı Anayasası, İrlanda Anayasası, Letonya Cumhuriyeti Anayasası, Litvanya Cumhuriyeti Anayasası, Slovenya Cumhuriyeti Anayasası, Romanya Anayasası, Belçika Anayasası, Polonya Cumhuriyeti Anayasası, Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, Rusya Federasyonu Anayasası, Avusturya Federal Anayasası, Çek Cumhuriyeti Anayasası, İsveç Hükümet Belgesi/Aracı, Finlandiya Anayasası, Kosova Cumhuriyeti Anayasası, Fransa Anayasası, Karadağ Anayasası, Macaristan Anayasası, İtalya Cumhuriyeti Anayasası, İspanya Anayasası, Estonya Cumhuriyeti Anayasası, Arnavutluk Cumhuriyeti Anayasası, Ukrayna Anayasası, Moldova Cumhuriyeti Anayasası, Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası, Danimarka Kraliyet Anayasası, Norveç Krallığı Anayasası, Lüksemburg Büyük Dukalığı Anayasası, Lihtenştayn Prensiği Anayasası, Monako Prensiği Anayasası, Malta Anayasası, İzlanda Cumhuriyeti Anayasası, Bosna Hersek Anayasası ve Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası herhangi bir vatandaşlık tanımı içermemektedir.

5.2.1.2. Vatandaşlık Tanımı İçeren Anayasalar

Vatandaşlık tanımı içeren anayasalar, vatandaşlık tanımı içermeyen anayasalara nispeten azınlıktadır. Vatandaşlık tanımını yapan anayasalardaki, vatandaşlık tanımları, ulus ve etnik kimliğe yapılan vurguya göre farklılaşmaktadır. Anayasaların bazıları, vatandaşın tanımını yaparken ulus ve etnik kimliğe vurgu yapmakta kimileri ise herhangi bir ulus ve etnik kimlik vurgusu yapmadan vatandaşlığın hukuki bir statü olduğunu ortaya koyma saikiyle teknik anlamda hukuki bir tanım yapmaktadır.

5.2.1.2.1. Ulus ve etnik kimlik vurgusu içeren anayasalar

Vatandaşın tanımını yapan anayasaların bazıları, ulus ve etnik kimlik üzerinden vatandaş tanımı yapmaktadır. Bunun tipik örneği, Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası'nda görülmektedir:

“(1) Bu Anayasadaki anlamda Alman, diğer yasal düzenlemeler saklı kalmak üzere, Alman vatandaşlığına sahip olanlar veya Alman soyundan olup 31 Aralık 1937 tarihindeki Alman İmparatorluğu sınırları içinde kabul edilmiş olan mülteci veya sürgün edilenler ile bunların eşi veya füruu.

(2) 30 Ocak 1933 ve 8 Mayıs 1945 tarihleri arasında siyasi, ırkî veya dinî nedenlerle vatandaşlıktan çıkarılanlar ve bunların füruu, başvuruları üzerine tekrar vatandaşlığa alınırlar. Bunlar, 8 Mayıs 1945'den sonra Almanya'da yerleştikleri ve

aksine bir istekte bulunmadıkları takdirde vatandaşlıktan çıkarılmış sayılmazlar”²⁰⁰⁸.

Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası, Alman denildiğinde ne anlaşılması gerektiğini açıkça ortaya koymuştur. Buna göre Alman vatandaşlığına sahip olanlar ile belirli şartlarla Alman soyundan gelenlere Alman denilmektedir. Bu tanım, soy üzerinden etnik bir kimlik vurgusu içeren bir tanımdır.

Benzer şekilde Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası’nın, yurttaşlık başlığı altında düzenlendiği vatandaşlık tanım ve düzenlemelerinde, soya vurgu yapan “Türk asıllı Kıbrıslı” kavramı kullanılmaktadır²⁰⁰⁹.

Bazı anayasaların vatandaş tanımları, ilk bakışta, vatandaş hukuki bir statü olarak tanımlıyor gibi görünse de bu anayasaların vatandaşlık tanımında, vatandaşlık, hukuki bir statü kabul edilmekle birlikte vatandaşlıkla bağlantılı olarak ulus ve etnik kimlik de öne çıkarılmaktadır. Örneğin Yunanistan Anayasası’nda vatandaş, “kanunla belirtilen niteliklere sahip kişiler Yunan vatandaşdır”²⁰¹⁰ şeklinde; Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’nda “Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türktür”²⁰¹¹ şeklinde tanımlanmıştır. Anayasalarda vatandaşlıkla bağlantılı olarak kanun ve bağa atıfta bulunulsa da nihayetinde Türk ve Yunan kavramları bir ulus ve etnik kimliğe işaret etmektedir.

Benzer bir tanımlamaya Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası’nda rastlanmaktadır:

“Bulgar vatandaşı, en az bir ebeveyni Bulgar vatandaşlığına sahip olarak doğan veya köken itibarıyla başka bir vatandaşlığa hak kazanamamışsa Bulgaristan Cumhuriyeti topraklarında doğan kişidir. Bulgar vatandaşlığı ayrıca vatandaşlığa geçme yoluyla kazanılabilir”²⁰¹².

Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, vatandaş tanımı yaparken, Bulgar vatandaşı kavramı üzerinden vatandaş tanımı yapmıştır. Bulgar vatandaşlığı kavramıyla, Bulgaristan Cumhuriyeti vatandaşlığından farklı bir kavram olarak devlete üye olma haliyle birlikte bir ulus ve etnik kimliğe üye olma hali anlatılmak istenmektedir. Bulgaristan Cumhuriyeti vatandaşlığı kavramı üzerinden yapılan bir tanımın, hukuki bir statü olarak ulus ve etnik kimlik vurgusu içermeyen bir tanımlama olduğunu söylemek mümkünken; Bulgar vatandaşı kavramı üzerinden yapılan bir tanımın, ulus ve etnik kimlik vurgusu içeren bir tanımlama olduğunu söylemek mümkündür. Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası’nın vatandaşlık tanımı yapan maddesinin ilerleyen fıkralarında “Bulgar kökenli vatandaşlar, kolaylaştırılmış bir prosedürle Bulgar

²⁰⁰⁸ 1949 Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası, m. 116.

²⁰⁰⁹ 1985 Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, m. 67.

²⁰¹⁰ 1975 Yunanistan Anayasası, m. 4.

²⁰¹¹ 1982 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, m. 66; Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’nın “Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türktür” hükmündeki vatandaşlık bağı ifadesiyle etnik bir kimliği temel almayan hukuki bir vatandaşlık tanımı yapıldığının savunan görüşe, Türk ifadesiyle etnik bir kimliği temel alan vatandaşlık tanımı yapıldığını savunan görüşün itirazları meselenin tek boyutlu olmadığını göstermektedir.

²⁰¹² 1991 Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, m. 25/1.

vatandaşlığını kazanır”²⁰¹³ hükmü düzenlenmiştir. Bu hüküm vatandaşlık tanımındaki ulus ve etnik kimlik vurgusunu daha da belirginleştirmektedir. Köken kavramı, hukuki bir kavram olmaktan öte, bir şeyin başlangıcı, aslı, kökü, kaynağı, doğuşu anlamına gelmekte ve insan topluluğunu etnik temeline işaret etmektedir.

5.2.1.2.2. Ulus ve etnik kimlik vurgusu içermeyen anayasalar

Vatandaşın tanımı yapan anayasaların çok sınırlı bir kısmı, vatandaşlığı, herhangi bir ulus ve etnik kimlik vurgusu yapmadan hukuki bir bağ çerçevesinde tanımlamaktadır. Bunun örneği, Portekiz Cumhuriyeti Anayasası ve İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası’nda görülmektedir:

“Kanunların veya uluslararası sözleşmelerin Portekiz vatandaşı olarak gördüğü herkes vatandaştır”²⁰¹⁴.

Bir komünün ve o komünün bağlı olduğu kantonun vatandaşı olan her kişi İsviçre vatandaşıdır”²⁰¹⁵.

Portekiz Cumhuriyeti Anayasası ve İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası’na göre vatandaş, kanunların belirlediği şartları sağlayan kişilerdir. Vatandaşlığın anayasal düzenlemesi bir ulus ve etnik kimliğe gönderme yapmamaktadır.

5.2.2. Vatandaşlığın dayandığı unsur bakımından anayasalar

Modern vatandaşlık anlayışı, anayasacılık hareketiyle birlikte şekillenmiştir. Vatandaşlık, anayasacılık hareketinin tarihi boyunca, anayasalarda çeşitli biçimlerde düzenlenmiştir. Bunlar, “hukuki bir statü, siyasi kimlik, hak öznesi, sosyal ve kültürel kimlik ve demokratik karar alma mekanizmalarına katılım”dır²⁰¹⁶. Vatandaşlığın anayasal düzenlemelerinde, vatandaşlığın hukuki bir statü ve/veya siyasi bir kimlik olduğu hususu öne çıkmaktadır. Bu ayrım vatandaşlığın aslen veya sonradan tesisen iktisap edilmesinde dayanan unsura dayanmakta ve/veya iktisap edilen vatandaşlığın kişiye sağladığı niteliği ortaya koymaktadır. Vatandaşlığın hukuki araçlarla elde edilmesi ve kişiye hukuki bir statü sağlaması veya vatandaşlığın ulus ve/veya etnik kimlik gibi bir unsuru temel alınarak elde edilmesi ve kişiye siyasi bir kimlik sağlaması, vatandaşlığın dayandığı unsur bakımından sınıflanmasında işlevsel olmuştur.

²⁰¹³ 1991 Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, m. 25/2.

²⁰¹⁴ 1976 Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, m. 4.

²⁰¹⁵ 1999 İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası, m. 37.

²⁰¹⁶ Levent Korkut, “Siyasi Kimlik Olarak Vatandaşlık: Türkiye’de ve Dünya Devletlerinde Anayasal Vatandaşlık Tanımları”, *İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 1 Sayı 2, 2015, s. 7, 9.

5.2.2.1. Vatandaşlığın Hukuki Bir Statü Olduğu Anayasalar

Anayasaların çoğunluktaki kısmı vatandaşlığı, herhangi bir ulus ve etnik kimliğe vurgu yapmadan salt hukuki bir statü olarak düzenlemektedir. Bu düzenleme biçiminde, vatandaşlığın, doğum veya doğum yeri (toprak) esasına göre aslen veya sonradan kazanılabileceği ve vatandaşlığın aslen veya sonradan kazanılmasının ve kaybedilmesinin özel esaslarının kanunla belirlendiği dile getirilmiştir.

Belçika Anayasası, Arnavutluk Cumhuriyeti Anayasası, Bosna Hersek Anayasası, Estonya Cumhuriyeti Anayasası, Fransa Anayasası, İspanya Anayasası, İsveç Hükümet Belgesi/Aracı, İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası, İtalya Anayasası, Letonya Cumhuriyeti Anayasası, Macaristan Anayasası, Norveç Krallığı Anayasası, Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası, Polonya Cumhuriyeti Anayasası, Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, Rusya Federasyonu Anayasası, Avusturya Federal Anayasası, Çek Cumhuriyeti Anayasası, Romanya Anayasası, Andorra Prensliği Anayasası, Finlandiya Anayasası, Kosova Cumhuriyeti Anayasası, Ukrayna Anayasası, Slovenya Cumhuriyeti Anayasası, Moldova Cumhuriyeti Anayasası, Belarus Cumhuriyeti Anayasası, Monako Prensliği Anayasası, Danimarka Kraliyet Anayasası, Lüksemburg Büyük Dukalığı Anayasası, Lihtenştayn Prensliği Anayasası, Malta Anayasası, İzlanda Cumhuriyeti Anayasası, Litvanya Cumhuriyeti Anayasası ve Hollanda Krallığı Anayasası vatandaşlığı salt hukuki bir statü olarak düzenlemiştir:

“Belçika vatandaşlığı statüsü medeni kanunla belirlenmiş kurallara göre edinilir, muhafaza edilir ve kaybedilir²⁰¹⁷.”

En az bir ebeveyni Arnavut vatandaşı olan herkes otomatik olarak Arnavut vatandaşlığı kazanır. Arnavut vatandaşlığı, kanunda öngörülen diğer nedenlerle de kazanılabilir²⁰¹⁸.

Estonya vatandaşlığının kazanılması, kaybedilmesi ve yeniden kazanılmasına ilişkin şartlar ve prosedürler Vatandaşlık Kanunu ile düzenlenir²⁰¹⁹.

İspanyol vatandaşlığı kanun hükümlerine göre kazanılır, muhafaza edilir ve kaybedilir²⁰²⁰.

Sırbistan Cumhuriyeti vatandaşlığının kazanılması ve sona erdirilmesi kanunla düzenlenir²⁰²¹.

Kanunların veya uluslararası sözleşmelerin Portekiz vatandaşı olarak gördüğü herkes vatandaştır²⁰²².

²⁰¹⁷ 1831 Belçika Anayasası, m. 8/1.

²⁰¹⁸ 1998 Arnavutluk Cumhuriyeti Anayasası, m. 19/1.

²⁰¹⁹ 1992 Estonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 8/8.

²⁰²⁰ 1978 İspanya Anayasası, m. 11/1.

²⁰²¹ 2006 Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası, m. 38/1.

²⁰²² 1976 Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, m. 4.

Polonya vatandaşlığı Polonya vatandaşı ebeveynlerden doğum ile elde edilir. Polonya vatandaşlığı edinmenin diğer yöntemleri kanunla belirlenir²⁰²³.

Slovakya Cumhuriyeti vatandaşlığının kazanılması ve kaybedilmesi kanunla düzenlenir²⁰²⁴.

Rusya Federasyonu vatandaşlığı federal kanunla edinilir ve sona erer. Edinme esasına bakılmaksızın tek ve eşittir²⁰²⁵

Avusturyalılar asli ikametgahlarının olduğu bölgenin vatandaşlarıdır. Ancak bölgenin kanunlarına göre, o bölgede ikamet edip, asli ikametgahları bölgede bulunmayan Avusturyalılar da o bölgenin vatandaşdır²⁰²⁶.

Çek Cumhuriyeti vatandaşlığının kazanılması ve kaybedilmesi kanunla belirlenir²⁰²⁷.

Rumen vatandaşlığı, organik kanunda öngörülen şekilde edinilebilir, muhafaza edilebilir veya kaybedilebilir²⁰²⁸.

Andora vatandaşı olma statüsü ve bunun hukuki sonuçları, Nitelikli Kanunda düzenlenen şekilde kazanılır, korunur ve kaybedilir²⁰²⁹.

Bir çocuk, kanunda ayrıntılı olarak belirtildiği gibi, doğumda ve ebeveynlerinin vatandaşlığı aracılığıyla Finlandiya vatandaşlığı kazanır. Vatandaşlık, kanunda belirlenen kriterlere tabi olarak bildirim veya başvuru üzerine de verilebilir²⁰³⁰.

Kosova Cumhuriyeti vatandaşlık haklarının kazanılması ve sona ermesi kanunla düzenlenir²⁰³¹.

Ukrayna'da tek bir vatandaşlık biçimi vardır. Ukrayna vatandaşlığının kazanılması ve sona erdirilmesinin gerekçeleri kanunla belirlenir²⁰³²

Slovenya vatandaşlığı kanunla düzenlenir²⁰³³.

Moldova Cumhuriyeti vatandaşlığı, yalnızca organik kanunda öngörülen koşullar altında edinilebilir, muhafaza edilebilir veya kaybedilebilir²⁰³⁴.

Belarus Cumhuriyeti vatandaşına hem Belarus topraklarında hem de dışında devletin koruması ve himayesi garanti edilir. Hiç kimse Belarus Cumhuriyeti vatandaşlığından veya vatandaşlığını değiştirme hakkından mahrum edilemez. Belarus Cumhuriyeti vatandaşı, Belarus Cumhuriyeti'nin taraf olduğu

²⁰²³ 1997 Polonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 33.

²⁰²⁴ 1992 Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, m. 5.

²⁰²⁵ 1993 Rusya Federasyonu Anayasası, m. 6.

²⁰²⁶ 1920 Avusturya Federal Anayasası, m. 6.

²⁰²⁷ 1992 Çek Cumhuriyeti Anayasası, m. 12.

²⁰²⁸ 1991 Romanya Anayasası, m. 5.

²⁰²⁹ 1993 Andorra Prensiği Anayasası, m. 7.

²⁰³⁰ 1999 Finlandiya Anayasası, m. 5.

²⁰³¹ 2008 Kosova Cumhuriyeti Anayasası, m. 14.

²⁰³² 1996 Ukrayna Anayasası, m. 4.

²⁰³³ 1991 Slovenya Cumhuriyeti Anayasası, m. 5.

²⁰³⁴ 1994 Moldova Cumhuriyeti Anayasası, m. 17.

anlaşmalarda aksi öngörülmediği takdirde yabancı bir devlete iade edilemez. Vatandaşlığın kazanılması ve sona ermesi kanuna göre yapılır²⁰³⁵.

Monako vatandaşlığının kazanılabileceği durumlar kanunla belirlenir²⁰³⁶.

Hiçbir yabancı, kanunla belirlenmediği sürece vatandaşlığa alınamaz²⁰³⁷.

Lüksemburglu statüsü, kanunla belirlenen kurallara göre kazanılır, korunur ve kaybedilir²⁰³⁸.

Vatandaşlık hakkının kazanılması veya kaybedilmesi şartları kanunla düzenlenir²⁰³⁹.

Malta vatandaşlığının kazanılması, bulundurulması, feragati ve kaybı kanunla düzenlenir²⁰⁴⁰.

Hiç kimse İzlanda vatandaşlığından mahrum bırakılamaz. Ancak, bir kişi başka bir devlette vatandaşlığı kabul ederse, vatandaşlığın kaybı kanunla sağlanabilir. Bir yabancıya yalnızca kanuna göre İzlanda vatandaşlığı verilebilir²⁰⁴¹.

Litvanya Cumhuriyeti vatandaşlığı doğumla veya kanunla belirlenen diğer gerekçelerle edinilir²⁰⁴².

Hollanda vatandaşlığı Parlamento Yasası ile düzenlenir²⁰⁴³.

Vatandaşlığı salt hukuki bir statü olarak düzenleyen anayasalarda vatandaşlığın çok genel anlamda hangi yol ve yöntemle kazanılacağı hüküm altına alınmaktadır.

5.2.2.2. Vatandaşlığın Siyasi Bir Kimlik Olduğu Anayasalar

Siyasi kimlik olarak vatandaşlık, bireyin vatandaşlık statüsünü neye dayanarak iktisap ettiğini ifade etmektedir. Bu sınıflamada, vatandaşlık; ulus, etnik grup, ırk, coğrafya ve devletle doğrudan ilişkilendirilmektedir²⁰⁴⁴. Vatandaşlığın siyasi bir kimlik olarak düzenlendiği anayasalarda, siyasi kimlik hem vatandaşlığa temel olan hem de vatandaşlığın bahsettiği bir konum olarak iki yönlü çalışmaktadır. İlk yönünde vatandaşlık statüsü, herhangi bir ulus ve etnik kimlik esas alınarak verilmekte, ikinci yönünde herhangi bir ulus ve etnik kimlik esasına dayanmadan vatandaş olan kişiye ulus ve etnik kimlik temelinde bir vatandaşlık konumu sağlanmaktadır.

²⁰³⁵ 1994 Belarus Cumhuriyeti Anayasası, m. 10.

²⁰³⁶ 1962 Monako Prensliği Anayasası, m. 18.

²⁰³⁷ 1953 Danimarka Kraliyet Anayasası, m. 44.

²⁰³⁸ 1868 Lüksemburg Büyük Dukalığı Anayasası, m. 9.

²⁰³⁹ 1921 Lihtenştayn Prensliği Anayasası, m. 30.

²⁰⁴⁰ 1964 Malta Anayasası, m. 22.

²⁰⁴¹ 1944 İzlanda Cumhuriyeti Anayasası, m. 66.

²⁰⁴² 1992 Litvanya Cumhuriyeti Anayasası, m. 12.

²⁰⁴³ 1815 Hollanda Krallığı Anayasası, m. 2.

²⁰⁴⁴ Korkut, "Siyasi Kimlik Olarak Vatandaşlık", s. 9.

Siyasi bir kimlik olarak vatandaşlığı düzenleyen anayasalar, ulus ve etnik kimlik vurgusu üzerinden siyasi bir kimlik olarak vatandaşlığı düzenlemektedir. Ancak ulus ve etnik kimlik vurgusunun niteliği değişmektedir. Bazı anayasalar, vatandaşlığı düzenlerken birden fazla ulus ve etnik kimlik sayarak eşitlik temelinde ulus ve etnik kimlik vurgusu yapmakta; bazıları tek bir ulus ve etnik kimliği öne çıkararak eşitlik temelli olmayan ulus ve etnik kimlik vurgusu yapmaktadır. Siyasi bir kimlik olarak vatandaşlığın düzenlenmesinde, ulus ve etnik kimlik vurgusunun eşitlik temelli olup olmamasına göre anayasalar ikiye ayrılmaktadır.

5.2.2.2.1. Eşitlik temelli ulus ve etnik kimlik vurgusu

Anayasaların bir kısmında, vatandaşlığın düzenlendiği veya dile getirildiği hükümlerde, vatandaşlık statüsüyle bağlantılı olarak tek bir ulus ve etnik kimlik vurgusu yerine, birden fazla ulus ve etnik kimliğe vurgusu yapılmakta ve vatandaşlık, çoklu ulus ve etnik kimliklere dayandırmaktadır. Vatandaşlığın dayandırıldığı ulus ve etnik kimliklerin herhangi birinin öne çıkarılmaması siyasi bir kimlik olarak vatandaşlığın eşitlik temeline dayandığını göstermektedir.

Karadağ Anayasası'nın başlangıç metninde "Karadağ'da yaşayan özgür ve eşit vatandaşlar, uluslara ve ulusal azınlıklara mensup kişiler olarak: Karadağlılar, Sırp, Boşnaklar, Arnavutlar, Müslümanlar, Hırvatlar ve diğerleri"²⁰⁴⁵ şeklinde ifade edilen çoklu ulus ve etnik kimliklerin demokratik ve medeni Karadağ'a bağlı olduğu ifade edilmektedir. Anayasanın "Karadağ vatandaşlığı" başlıklı ilgili hükmünde yer alan "Karadağ'da, Karadağ vatandaşlığı bulunacaktır"²⁰⁴⁶ ifadesinde herhangi bir ulus ve etnik kimlik tek başına öne çıkarmamakta, vatandaşlık bir ulus ve etnik kimliğe üyelik olarak değil, devlet olan Karadağ'a üyelik olarak kabul etmektedir.

Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası'nın başlangıç metninde, Hırvatistan Cumhuriyeti devletinin Hırvat ulusunun ulus devleti olduğu ve devletin Sırp, Çek, Slovak, Avusturyalı, Ukraynalı, Boşnak, Sloven, Karadağlı, Makedon, Rus, Bulgar, Polonyalı, Roman, Rumen, Türk ve Arnavut vatandaşların devleti olarak kurulduğu dile getirilmektedir²⁰⁴⁷. Anayasa, farklı ulus ve etnik kimliğe sahip birimleri vatandaş olarak dile getirmiş ve vatandaş olanları ifade ederken tek bir ulus ve etnik kimliğe üyeliği şart koşmamıştır. Hırvatistan devletinin Hırvat ulusunun ulus devleti olduğu ifadesi ile vatandaşlığın düzenlendiği ilgili maddedeki Hırvat vatandaşlığı ifadesi, tek bir ulus ve etnik kimliğin öne çıkarıldığı izlenimi vermekte ve hatta bu izleminin bir miktar doğru olduğu sonucunu doğurmaktadır. Ancak Anayasa'da, vatandaşlıkla bağlantılı olarak pek çok ulus ve etnik kimliğin ifade edilmesi; Anayasa'nın, farklılıkları göz ardı eden ve ulus temelli tek bir siyasi kimlik edinimine mecbur bırakan bir vatandaşlık perspektifinin

²⁰⁴⁵ 2007 Karadağ Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

²⁰⁴⁶ 2007 Karadağ Anayasası, m. 12.

²⁰⁴⁷ 1990 Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

olmadığını göstermektedir. Bu yönüyle Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası'nın vatandaşlık bağlamında eşitlik temelli bir ulus ve etnik kimlik vurgusuna yakın ve/veya sahip olduğunu söylenebilir.

Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası'nın başlangıç metninde, Makedonya'nın Makedonya halkının ulusal devleti olarak kurulduğu ve Makedonya Cumhuriyeti'nde yaşayan Arnavutlar, Türkler, Ulahlar, Romanlar ve diğer uluslardan insanların vatandaş olarak tam eşitliğinin hareket noktası olarak alındığı ifade edilmektedir²⁰⁴⁸. Anayasa'nın vatandaşlığı düzenleyen ilgili maddesi, "Makedonya Cumhuriyeti vatandaşları Makedonya Cumhuriyeti vatandaşlığına sahiptir"²⁰⁴⁹ hükmünü düzenlemiştir. Başlangıç metni ve bu madde birlikte değerlendirildiğinde anayasanın eşitlik temelli bir ulus ve etnik kimlik vurgusuyla vatandaşlığı düzenlediği açıkla görülmektedir. Çünkü vatandaşlık, tek bir ulus ve etnik kimlik temel alınarak düzenlenmemiş, farklı ulus ve etnik kimlikler vatandaş olarak nitelenmiş ve vatandaşlık Kuzey Makedonya Cumhuriyeti vatandaşlığı temelinde bir ulus ve etnik kimlikten ziyade devletle olan bağ olarak ele alınmıştır.

Karadağ Anayasası, Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası ve Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası, vatandaşlığı, pek çok farklı ulus ve etnik kimliği dile getirerek eşitlik temelinde ve herhangi birisini öne çıkarmadan düzenlemiştir. Günümüzün modern devletleri ulus devlet formunda yapılanmıştır. Ulus devlet olarak nitelenebilecek Karadağ, Hırvatistan ve Karadağ devletlerinin anayasaları, tek bir ulus devletle ve/veya tek bir ulusla olan bağa karşılık gelecek bir vatandaşlık düzenlemesi yapmamıştır. Söz konusu anayasalarda, ulus ve etnik kimlikler, dışlayıcı ve sınır çizisi saiklerle dile getirilmemiş, aksine, devlete üyelik bağlamında bir bütünün eşit üyeleri ve vatandaşlığa kaynaklık eden eşit ulusal ve etnik birimler olarak siyasi bir kimlik biçiminde dile getirilmiştir.

Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası, vatandaşlık konusunda Türk ve Yunan toplumlarını öne çıkararak anayasal düzeyde eşitlik temelli bir ulus ve etnik kimlik vurgusu yapmıştır. Anayasa göre Yunan toplumu; Yunan kökenli ve ana dili Yunanca olan veya Yunan kültürel geleneklerini paylaşan veya Yunan-Ortodoks Kilisesi üyesi olan vatandaşlardan oluşurken Türk toplumu; Türk kökenli ve ana dili Türkçe olan veya Türk kültür geleneklerini paylaşan veya Müslüman olan vatandaşlardan oluşmaktadır. Bununla birlikte anayasada, Türk ve Yunan toplumları esas alınarak düzenlenen vatandaşlık kurumunda, vatandaşlık bağlamında söz konusu toplumlar arasında geçişlerin olabileceği dile getirmiştir²⁰⁵⁰. Bu durum, pratikteki işleyişinden bağımsız olarak Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası'nın vatandaşlık konusunda eşitlik temelli bir yaklaşım sergilediğini göstermektedir.

²⁰⁴⁸ Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

²⁰⁴⁹ Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 4.

²⁰⁵⁰ 1960 Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası, m. 2/1-2.

5.2.2.2.2. Eşitlik temelli olmayan ulus ve etnik kimlik vurgusu

Anayasaların diğer bir kısmında, vatandaşlığın düzenlendiği veya dile getirildiği hükümlerde, vatandaşlık statüsüyle bağlantılı olarak tek bir ulus ve etnik kimlik öne çıkarılmaktadır. Bu anayasalarda vatandaşlık, tek bir ulus ve etnik kimliğe dayandırılmaktadır. Vatandaşlığın tek bir ulus ve etnik kimliğe dayandırılması siyasi bir kimlik olarak vatandaşlığın eşitlik temelinde dayanmadığını göstermektedir. Çünkü vatandaşlık bağlamında, ülkedeki diğer ulusal, etnik ve kültürel gruplar dikkate alınmayıp onların varlığını göz ardı edilmekte ve tek bir ulus ve etnik kimlik karşısında diğer birimler eşitsiz bir pozisyonda bırakılmaktadır. Bu sınıftaki anayasalara; vatandaşlığı ulus ve etnik kimlik üzerinden tanımlayan Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası, Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, İrlanda Anayasası, Yunanistan Anayasası örnek olarak gösterilebilir.

Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası, vatandaşlığı tanımlarken soy ve o soydan gelen çocuklar üzerinden bir tanımlama yapmıştır²⁰⁵¹. Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, vatandaşlık tanımında soy vurgusu yapmasa da soyu hatırlatan bir kavram olan köken kavramı üzerinden tanımlama yapmış ve Bulgar kökeninden bahsederek vatandaşlığı tanımlamıştır²⁰⁵². Benzer şekilde Yunanistan Anayasası, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası; vatandaşlık tanımında Yunan²⁰⁵³, Türk²⁰⁵⁴ ve Türk asıllı Kıbrıslı²⁰⁵⁵ kavramından bahsederek ulus ve etnik kimlik vurgu yapmıştır.

İrlanda Anayasası, herhangi bir vatandaşlık tanımı yapmamamla birlikte, İrlanda ulusu ve vatandaşlık düzenlemelerinde yekpare bir İrlanda ulusunu rakipsiz bir birim olarak öne çıkarmıştır. Buna göre,

“Adaları ve denizleriyle birlikte İrlanda Adasında doğan her kişinin, doğuştan, İrlanda Ulusunun bir parçası olma hakkı vardır. Bu, aynı zamanda, kanunlar uyarınca İrlanda vatandaşı vasfı taşıyan tüm kişilerin hakkıdır. Ayrıca, İrlanda ulusu, kültürel kimliğini ve mirasını paylaşan yurt dışında yaşayan İrlanda soyundan insanlarla özel bağlarını bağrına basar”²⁰⁵⁶.

Anayasa, İrlanda vatandaşı vasfı taşıyan tüm kişilerin İrlanda ulusunun bir parçası olduğunu ifade etmektedir. Vatandaşlık statüsüyle bağlantılı olarak İrlanda ulusu öne çıkarılmaktadır. İrlanda ulusu; soy gibi etnik ve kültürel miras gibi kültürel unsurla desteklenmektedir. Etnik ve kültürel nitelikli ulus anlayışına sahip Anayasa, vatandaşlığı bu niteliklere sahip İrlanda ulusuyla ilişkilendirmektedir. Dolayısıyla farklı ulus ve etnik kimlikleri görmezden gelerek tek

²⁰⁵¹ 1949 Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası, m. 116.

²⁰⁵² 1991 Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, m. 25/1.

²⁰⁵³ 1975 Yunanistan Anayasası, m. 4.

²⁰⁵⁴ 1982 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, m. 66.

²⁰⁵⁵ 1985 Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, m. 67.

²⁰⁵⁶ 1937 İrlanda Anayasası, m. 2.

bir ulus ve etnik kimliği yücelten bir yaklaşımla eşitlik temelli olmayan biçimde siyasi bir kimlik olarak vatandaşlığı düzenlemektedir.

5.2.3. Çok vatandaşlığa yaklaşım bakımından anayasalar

Vatandaşlık konusunda temel, klasik veya direktif ilke olarak ifade edilen ve milletlerarası hukuk alanında bir ideal olarak gerçekleşmesi beklenen üç ilke vardır²⁰⁵⁷. Klasik ilkeler, Milletlerarası Hukuk Enstitüsünün 1895 yılında ortaya koyduğu tavsiye niteliğindeki kararında yer almıştır. Söz konusu klasik ilkeler; her kişinin vatandaşlığının bulunması, her kişinin sadece bir vatandaşlığının bulunması ve her kişinin vatandaşlığı seçmede ve değiştirmede serbest olması gerektiğidir. Bu ilkeler, devletlerin ulusal yetki alanlarına giren vatandaşlık sorunlarını düzenlerken dikkate alması gereken ideallerdir. Devletlerin vatandaşlık düzenlemeleri, belirli politika ve menfaatler dolayısıyla bu ilkelerden az ya da çok sapmaktadır. Bu ilkeleri milletlerarası hukukta varılmaya çalışılan uzun dönemli hedefler olarak kabul etmek gerekmektedir. Son yıllarda yürürlüğe konulan uluslararası sözleşmeler ve bu sözleşmeler ışığında yapılan ulusal kanunlar, vatandaşlık konusunu söz konusu hedeflere yaklaştırsa da her kişinin sadece bir vatandaşlığının olması gerektiği yönündeki ilkede durum farklı seyretmiştir²⁰⁵⁸.

Her kişinin sadece bir vatandaşlığının olması gerektiği yönündeki ilkenin anlamı, çok vatandaşlığın karışıklığa ve sorunlara yol açacağı düşüncesiyle kişilerin birden fazla vatandaşlığa sahip olmasının istenmeyen bir durum olarak kabul edilmesidir. Kimi devletler, kişilerin birden fazla vatandaşlığa sahip olmasını siyasi sebeplerle de sakıncalı bulmaktadır. Ancak çok vatandaşlık; kan ve toprak esasına göre, evlenme veya telsik yoluyla elde edilebilmektedir. Bazı durumlarda insanlar iki vatandaşlıktan daha fazla vatandaşlığa sahip olabilmektedir. Bu nedenle çok vatandaşlık ifadesini kullanmak daha doğrudur²⁰⁵⁹.

Her kişinin sadece bir vatandaşlığının olması gerektiği yönündeki ilke, çifte ve çok vatandaşlık durumunun önüne geçilmesi için benimsenmiştir²⁰⁶⁰. Avrupa Konseyi'nin *Çok Vatandaşlık Hallerinin Azaltılması ve Çok Vatandaşlık Halinde Askerlik Yükümlülüğüne Dair Sözleşme* (1963) çok vatandaşlığı açıkça reddetmiştir. Sözleşmeye göre uygun yaşta ve kendi iradesiyle vatandaşlığı geçme, seçme veya geri alma yoluyla başka bir devletin vatandaşlığını kazanan sözleşmenin tarafı olan devlet vatandaşları önceki vatandaşlıklarını kaybetmektedir. Bu kişilerin önceki vatandaşlıklarını muhafaza etmeleri mümkün değildir²⁰⁶¹. Sözleşmenin

²⁰⁵⁷ Güngör, *Tabiiyet Hukuku*, s. 20-21; Rona Aybay, Nimet Özbek ve Gizem Ersen Perçin, *Vatandaşlık Hukuku*, Siyaset Kitabevi, Ankara, 2019, s. 51.

²⁰⁵⁸ Aybay, Özbek ve Perçin, *Vatandaşlık Hukuku*, s. 51-52.

²⁰⁵⁹ Aybay, Özbek ve Perçin, s. 55.

²⁰⁶⁰ Güngör, *Tabiiyet Hukuku*, s. 25.

²⁰⁶¹ Çok Vatandaşlık Hallerinin Azaltılması ve Çok Vatandaşlık Halinde Askerlik Yükümlülüğüne Dair Sözleşme, m. 1/1, <https://rm.coe.int/168006b659> (Erişim Tarihi: 15 Şubat 2025).

reddettiği çok vatandaşlığın olgusal seyri sözleşme metnindeki gibi olmamış, çok vatandaşlık kabul edilir ve kazanılır hale gelmiştir.

Daha sonraki *Avrupa Vatandaşlık Sözleşmesi (1997)* sözleşmeye taraf devletlerin riayet edecekleri, çok vatandaşlık sahibi kişilerin askeri yükümlülükleri ile ilgili kuralları ve gerçek kişilerin tabi olduğu vatandaşlıkları ile ilgili kural ve ilkeleri düzenlemiştir²⁰⁶². Sözleşme, açıkça çok vatandaşlığı kabul etmiş²⁰⁶³ ve vatandaşlıkla ilgili genel ilkeler arasında herkesin sadece bir vatandaşlığa sahip olması gerektiği konusunda bir kural ihdas etmemiştir²⁰⁶⁴. Sözleşmeye göre “çok vatandaşlık, aynı kişinin aynı zamanda iki veya daha fazla vatandaşlığa sahip olması” manasına gelmektedir²⁰⁶⁵.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında çifte vatandaşlık hali bile istenmedik bir durumken, günümüzde ikiden fazla çok vatandaşlık hali mümkün olabilmektedir. Ulusal hukuk sistemlerinde çifte veya çok vatandaşlık hallerinin kabul görmeye başlaması ve Avrupa Vatandaşlık Sözleşmesinde vatandaşlık esaslarının düzenlenmesi her kişinin sadece bir vatandaşlığının olması gerektiği yönündeki ilkeyi geriletmiştir²⁰⁶⁶.

Vatandaşlık hukukunun ulusal ve uluslararası kaynakları vardır. Uluslararası kaynakların başlıcası yukarıda birkaç örneği verilen uluslararası sözleşmelerdir. Vatandaşlık konusundaki uluslararası anlaşma ve sözleşmeler, devletlerin vatandaşlık düzenlemelerine rehberlik edecek genel ilkeleri düzenlemiştir. Devletler, kendi ülkesinin vatandaşlığını düzenlemekte ulusal anlamda münhasır bir yetkiye sahiptir. Ancak bu yetki sınırsız değildir. Devletlerin ulusal anlamdaki münhasır yetkisi, vatandaşlığın uluslararası kaynaklarından olan uluslararası sözleşme hükümleriyle sınırlanmaktadır.

Devletler, anayasalarınca belirlenmiş kurallar neticesinde, kendi vatandaşlığının iktisap edilmesi ve kaybedilmesi gibi konuları düzenleyen kanunları kendi takdiri çerçevesinde yapmaktadır. Devletlerin vatandaşlığa ilişkin benimsediği temel ilkeler, büyük çoğunlukla anayasalarında yer almaktadır. Bunun yanında, vatandaşlık düzenlemeleri, farklı ad ve değişik güç düzeyindeki düzenlemeler içeren bir sistematik içinde mevzuat bütünlüğü içinde inşa edilmektedir²⁰⁶⁷.

Anayasalar, vatandaşlık hukukunda devletlerin benimsediği vatandaşlık ilkelerini ortaya koyması açısından oldukça önemli araçlar olmakla birlikte bir ülkedeki vatandaşlık meselesini tek başına bütünüyle ortaya koyan mahiyetteki belgeler değildir. Çünkü anayasalar, vatandaşlığın temel ilkelerini belirledikten sonra, vatandaşlığın daha detaylı düzenlemesini

²⁰⁶² Avrupa Vatandaşlık Sözleşme, m. 1, <https://rm.coe.int/168007f2c8> (Erişim Tarihi: 15 Şubat 2025).

²⁰⁶³ Avrupa Vatandaşlık Sözleşme, m. 2.

²⁰⁶⁴ Avrupa Vatandaşlık Sözleşme, m. 4.

²⁰⁶⁵ Avrupa Vatandaşlık Sözleşme, m. 2.

²⁰⁶⁶ Güngör, *Tabiiyet Hukuku*, s. 25-26.

²⁰⁶⁷ Aybay, Özbek ve Perçin, *Vatandaşlık Hukuku*, s. 14.

kanunlara bırakmaktadır. Ek olarak devletler, vatandaşlığın, anayasalarda, ne ölçüde yer alması gerektiği konusunda farklı yaklaşımlar sergilemektedir. Bu nedenle vatandaşlık konusunda anayasaların yanında vatandaşlık kanunları ve vatandaşlık kanunlarının uygulanmasındaki detayları gösteren adsız düzenleyici işlemleri incelemek gerekmektedir. Biz, çalışmamızın amacı gereği sadece anayasalara odaklanacağız. Bu nedenle çalışmamızın bu sınırlılığını göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Bu sınırlılık çerçevesinde, anayasalarda, vatandaşlığın niceliği konusunda farklı tercihlere rastlanmaktadır. Kimi anayasalar tek vatandaşlığı doğrudan veya dolaylı yoldan vurgulamakta kimileri çok vatandaşlığın kabul etmekte kimileri ise çok vatandaşlık konusunda sessiz kalmakta ve vatandaşlığın tekli, çifte veya çoklu oluşuna yönelik bir düzenleme yapmamaktadır.

5.2.3.1. Tek Vatandaşlığı Vurgulayan Anayasalar

Vatandaşlık düzenlemelerinde, bazı anayasalar, devlette tek vatandaşlığın geçerli olduğunu vurgulamıştır. Ancak bu vurgulamanın tonu ve düzeyi farklılık göstermektedir. Tek vatandaşlığı; kimileri doğrudan ve kesin suretle, kimileri ise dolaylı ve belirli şartlarla yumuşatarak kabul etmektedir.

Rusya Federasyonu Anayasası, Avusturya Federal Anayasası ve Ukrayna Anayasası; devlette, tek vatandaşlığın geçerli olduğunu doğrudan ve kesin suretle düzenlemiştir:

“Rusya Federasyonu vatandaşlığı federal kanuna göre edinilir ve sona erer; edinme nedenine bakılmaksızın tek ve eşittir²⁰⁶⁸.

Avusturya Cumhuriyeti için tek tip vatandaşlık geçerlidir²⁰⁶⁹.

Ukrayna'da tek bir vatandaşlık biçimi vardır. Ukrayna vatandaşlığının kazanılması ve sona ermesinin gerekçeleri kanunla belirlenir²⁰⁷⁰.

Andorra Prensiği Anayasası, Yunanistan Anayasası, Moldova Cumhuriyeti Anayasası, Litvanya Cumhuriyeti Anayasası, Monako Prensiği Anayasası ve İzlanda Cumhuriyeti Anayasası; devlette, tek vatandaşlığın geçerli olduğunu dolaylı olarak ve belirli şartlarla kabul etmiştir:

“Andora vatandaşlığı dışındaki bir vatandaşlığın kazanılması veya korunması, kanunla belirlenen süreler ve şartlar dahilinde bu vatandaşlığın kaybedilmesi anlamına gelir²⁰⁷¹.

Kanunda belirtilen vatandaşlık niteliklerine sahip olan tüm kişiler Yunan vatandaşıdır. Yunan vatandaşlığının çıkma yalnızca gönüllü olarak başka bir vatandaşlığa geçilmesi veya yabancı bir ülkede ulusal çıkarlara aykırı hizmet

²⁰⁶⁸ 1993 Rusya Federasyonu Anayasası, m. 6.

²⁰⁶⁹ 1920 Avusturya Federal Anayasası, m. 6.

²⁰⁷⁰ 1996 Ukrayna Anayasası, m. 4.

²⁰⁷¹ 1993 Andorra Prensiği Anayasası, m. 7.

üstlenilmesi durumunda, kanunda daha özel olarak belirtilen koşullar ve prosedürler çerçevesinde mümkündür²⁰⁷².

Moldova Cumhuriyeti vatandaşları, Moldova Cumhuriyeti'nin taraf olduğu uluslararası anlaşmalarda öngörülen durumlar haricinde başka devletlerin vatandaşı olamazlar²⁰⁷³.

Kanunla öngörülen bireysel durumlar hariç, hiç kimse aynı anda hem Litvanya Cumhuriyeti'nin hem de başka bir devletin vatandaşı olamaz²⁰⁷⁴.

Monako vatandaşlığının herhangi başka bir durumda kaybı, yalnızca kanunda öngörülen şekilde, başka bir vatandaşlığın kasten kazanılması veya yabancı bir orduda hukuka aykırı olarak yapılan hizmet sonucunda meydana gelebilir²⁰⁷⁵.

Hiç kimse İzlanda vatandaşlığından mahrum bırakılamaz. Ancak, bir kişi başka bir Devlette vatandaşlığı kabul ederse, vatandaşlığın kaybı yasayla sağlanabilir. Bir yabancıya yalnızca yasaya göre İzlanda vatandaşlığı verilebilir²⁰⁷⁶.

Andorra Prensiği Anayasası, Yunanistan Anayasası, Moldova Cumhuriyeti Anayasası, Litvanya Cumhuriyeti Anayasası, Monako Prensiği Anayasası ve İzlanda Cumhuriyeti Anayasası; devlette, doğrudan tek vatandaşlığın geçerli olduğunu düzenlememekle birlikte başka bir devletin vatandaşlığın kazanılması halinde kanunlarda belirtilen şartlar doğrultusunda mevcut vatandaşlığın kaybedileceğini düzenleyerek dolaylı olarak tek vatandaşlığı vurgulamıştır.

5.2.3.2. Çok Vatandaşlığı Kabul Eden Anayasalar

Vatandaşlık düzenlemelerinde, bazı anayasalar, devlette çok vatandaşlığın mümkün olduğuna yönelik hükümler içermektedir. Bunlar; İspanya Anayasası, Letonya Cumhuriyeti Anayasası, Malta Anayasası, Bosna Hersek Anayasası, Finlandiya Anayasası ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası'dır.

“Devlet, Latin Amerika ülkeleri veya İspanya ile tarihte ya da günümüzde özel bağları bulunan ülkelerle çifte vatandaşlık anlaşmaları imzalayabilir. Söz konusu ülkeler, kendi vatandaşlarına karşılıklı bir hak tanımasalar bile bu ülkelerde İspanyollar kendi vatandaşlıklarını kaybetmeden vatandaşlığa kabul edilebilirler²⁰⁷⁷.

Bütün vatandaşlık haklarına sahip olan ve kırk yaşını doldurmuş her kişi Cumhurbaşkanı seçilebilir. Çifte vatandaşlığı olan kişi Cumhurbaşkanı seçilemez²⁰⁷⁸.

²⁰⁷² 1975 Yunanistan Anayasası, m. 4

²⁰⁷³ 1994 Moldova Cumhuriyeti Anayasası, m. 18.

²⁰⁷⁴ 1992 Litvanya Cumhuriyeti Anayasası, m. 12.

²⁰⁷⁵ 1962 Monako Prensiği Anayasası, m. 18.

²⁰⁷⁶ 1944 İzlanda Cumhuriyeti Anayasası, m. 66.

²⁰⁷⁷ 1978 İspanya Anayasası, m. 11.

²⁰⁷⁸ 1922 Letonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 37.

Malta'da yürürlükte olan mevcut yasalara göre çifte veya çoklu vatandaşlığa izin verilmektedir²⁰⁷⁹.

Bosna-Hersek vatandaşları, Bosna-Hersek ile bu konuyu yöneten devlet arasında Madde IV(4)(d) uyarınca Parlamento Meclisi tarafından onaylanan ikili bir anlaşma olması koşuluyla başka bir devletin vatandaşlığına sahip olabilirler²⁰⁸⁰.

Hiç kimse, bir kanunla belirlenen sebepler dışında ve yalnızca başka bir devletin vatandaşlığına sahip olması veya kendisine başka bir devletin vatandaşlığı verilecek olması durumunda Finlandiya vatandaşlığından çıkarılamaz veya serbest bırakılamaz²⁰⁸¹.

Malta Anayasası, çifte veya çoklu vatandaşlığın devlette geçerli olduğunu doğrudan hüküm altına almıştır. Letonya Cumhuriyeti, bunu, dolaylı olarak yapmıştır. Letonya Cumhuriyeti Anayasası'nda çok vatandaşlığın doğrudan kabul edildiğine yönelik bir düzenleme bulunmamakla birlikte Anayasa'nın cumhurbaşkanı seçimini düzenleyen ilgili bölümünde çifte vatandaşlığı bulunan kişinin cumhurbaşkanı seçilemeyeceği belirtilmiştir. Anayasa'nın bu hükmünden yola çıkarak Letonya Cumhuriyeti Anayasası'nın çifte vatandaşlığı kabul ettiği sonucuna ulaşılmıştır. Benzer şekilde Finlandiya ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası da çok vatandaşlığı dolaylı olarak kabul etmiştir.

Bosna Hersek Anayasası ve İspanya Anayasası çifte vatandaşlığın kabul edilmesinde devletler arasında yapılan ikili anlaşmalara gönderme yapmıştır. Ancak İspanya Anayasası'ndaki vatandaşlık düzenlemesinin, çifte vatandaşlığın kabul edilmesine yönelik ikili anlaşmalarda milliyetçi saiklerle hareket edilmesinin zeminini hazırladığı söylenebilir. Çünkü Anayasa, Latin Amerika ülkeleri veya İspanya ile tarihte ya da günümüzde özel bağları bulunan ülkelerle çifte vatandaşlık anlaşmaları yapılabileceğini düzenlemiştir. Buradan, İspanya'nın herhangi bir devletle çifte vatandaşlık anlaşması imzalama hakkına sahip olmadığı, yalnızca İspanya ile özel bağları bulunan devletlerle çifte vatandaşlık anlaşması imzalama hakkına sahip olduğu sonucuna varılmaktadır. Bu sonuç, çifte vatandaşlığın kabul edilmesinde milliyetçi saiklerle hareket edildiğine işaret etmektedir. İspanya'nın Latin Amerika ülkelerindeki insanların çifte vatandaşlığını kabul etmesi şaşırtıcı bir gelişme değildir. Çünkü İspanya tarihsel süreçte, Latin Amerika'da uzunca bir dönem hüküm sürmüştür. İspanya topraklarından Latin Amerika'ya göç olduğu gibi Latin Amerika'dan da İspanyaya göçler olmuştur. Dolayısıyla Latin Amerika'da İspanya ulusu ve halkıyla özel bağları bulunan insanlar bulunmaktadır. İspanya, milliyetçi saiklerle, kendiyle tarihsel bağları olan insan topluluğunu kazanmaya çalışmakta veya çifte vatandaşlık vererek en azından kaybetmemeye çalışmaktadır.

²⁰⁷⁹ 1964 Malta Anayasası, m. 22.

²⁰⁸⁰ 1995 Bosna Hersek Anayasası, m. 7.

²⁰⁸¹ 1999 Finlandiya Anayasası, m. 5/2.

5.2.3.3. Çok Vatandaşlık Konusunda Sessiz Kalan Anayasalar

Vatandaşlık düzenlemelerinde, anayasaların büyük çoğunluğu, devlette tek ve/veya çok vatandaşlığın geçerli olup olmadığı konusunda sessiz kalmaktadır. Bu anayasalar, vatandaşlığın niceliğine yönelik herhangi bir düzenleme içermemekte, anayasalarda vatandaşlığın genel ilkeleri ifade edilmekte ve vatandaşlığın detay düzenlemeleri kanunlara bırakılmaktadır.

Çok vatandaşlık konusunda sessiz kalan anayasalar; Belçika Anayasası, Polonya Cumhuriyeti Anayasası, Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Çek Cumhuriyeti Anayasası, Romanya Anayasası, Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası, İsveç Hükümet Belgesi/Aracı, Estonya Cumhuriyeti Anayasası, Kosova Cumhuriyeti Anayasası, Fransa Anayasası, Karadağ Anayasası, Macaristan Anayasası, İtalya Cumhuriyeti Anayasası, Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, Arnavutluk Cumhuriyeti Anayasası, Slovenya Cumhuriyeti Anayasası, İrlanda Anayasası, Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, Belarus Cumhuriyeti Anayasası, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası, Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası, Danimarka Kraliyet Anayasası, Norveç Krallığı Anayasası, Lüksemburg Büyük Dukalığı Anayasası, Lihtenştayn Prenslığı Anayasası, Hollanda Krallığı Anayasası ve Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası'dır.

5.2.4. Anayasal vatandaşlık

Tarihsel serüveninde, vatandaşlığın anlamının değişim çizgisi; Antik Yunan ve Roma'da *farklılık*, modern dönemde *eşitlik*, günümüzde ise *farklılıkların eşitliği* üzerine kurulu olmasından hareketle basit bir formülasyonla açıklanmıştır. Bu formülasyon, *farklılıkların eşitliği* üzerine kurulu olan günümüz vatandaşlığında, bizi, anayasal vatandaşlığa götürmektedir. Anayasal vatandaşlık, modern vatandaşlığın yeni bir fraksiyonu, modern vatandaşlığı yenilen bir tür veya modern vatandaşlıktan tamamen farklı bir yaklaşım olarak ifade edilebilir. Bunların hangisine denk düştüğünü tam olarak söylemek mümkün değildir. Çünkü, günümüz itibarıyla henüz dalları ve budakları olmayan küçük bir fidan gibi erken döneminde olan anayasal vatandaşlığın ne düzeyde etkili, kapsayıcı ve net bir anlamının olacağı konusunda soru işaretleri vardır. Anayasal vatandaşlığın gelişimi ve değişimi devam etmektedir. Bununla birlikte, anayasal vatandaşlık, bütünüyle muğlak bir kavram da değildir. Anayasal vatandaşlığın ne olduğunu ortaya koymadan önce, anayasal vatandaşlığı, mefhum-ı muhalifinden istihraç suretiyle tefsir fırsatı verecek olan modern vatandaşlık üzerinden ele almak anayasal vatandaşlığın daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır.

Vatandaşlık anlayışının değişim noktası olarak 1789 Fransız Devrimi kritik bir dönüm noktasıdır. Fransız Devrimi ile birlikte ivme kazanan ulus-devlet anlayışı yeni bir vatandaşlık anlayışı getirmiştir. Buna göre vatandaşlık kavramı, ulus-devlete mensubiyet olarak algılanmaya başlanmıştır. Özellikle Rousseau tarafından ortaya atılan konjonktüre uygun yeni vatandaşlık anlayışında farklılıkların yerine benzerlikler öne çıkarılmıştır. Böylece kamusal

alandaki benzerlikler üzerinden inşa edilen bir kimlik hâkim algısını besleyen yeni bir vatandaşlık anlayışı gündeme ve uygulamaya girmiştir²⁰⁸². Bu yeni vatandaşlık anlayışı modern vatandaşlıktır.

Modern vatandaşlık, eşitlik ilkesi üzerine kurulmuştur. Antik Yunan ve Roma'da ayrımcı niteliğe sahip olan vatandaşlık, eşitlik ilkesiyle ayrımcı niteliğinden arındırılmaya çalışılmış, teorik de olsa herkes vatandaşlık yoluyla eşitlenmeye çalışılmıştır. Bir ülke içinde yaşayan herkes hak ve yükümlülükler bakımından eşitlenmiştir. Ancak bu eşitlik; ekonomik ve kültürel boyutu olan toplumsal alanda değil, kanun önündeki eşitliktir. Bununla birlikte kanun önünde eşitlik bile uygulamada tam anlamıyla gerçekleştirilememiştir. Batı'da ulus-devletlerin meydana gelmesiyle birlikte ortaya çıkan yeni vatandaşlık anlayışı ve muhtevastaki eşitlik ilkesi, uygulamada aynılaştırmak politikalarına hizmet etmiştir. Aynılaştırma politikasıyla ulus-devletin insan unsuru, *eşit* olmakla birlikte *aynı* olan bir birim olarak kabul edilmiştir. İnsanlar, devlet karşısındaki eşit konuma yerleştirilirken, her türlü özsel kimliklerinden azade soyut bir birey olarak tanımlanmıştır. Ulus-devlet; vatandaşlığı ve ulusu tanımlarken, teoride kalan eşitliğin aksine, çoğunlukta bulunan veya egemen konumda bulunan, dini, dilsel, etnik ve kültürel kimliklerden hareket etmiştir. Ulus ve vatandaşlık, farklılıkları aynılaştıran bir yaklaşımla araçsal işlevde kullanılmıştır²⁰⁸³.

Avrupa'daki anasayfaların neredeyse tamamında modern vatandaşlık anlayışının hâkim olduğu görülmektedir. Bunun nedeni vatandaşlık düzenlemelerinde tek bir ulus ve etnik kimliği esas almaları ve/veya vatandaşlığı düzenlerken farklılıkları dile getirmeyip insanları vatandaşlık gibi hukuki bir bağla aynılaştırmalarıdır. Belçika Anayasası, Polonya Cumhuriyeti Anayasası, Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, Rusya Federasyonu Anayasası, Avusturya Federal Anayasası, Çek Cumhuriyeti Anayasası, İsveç Hükümet Belgesi/Aracı, Finlandiya Anayasası, Kosova Cumhuriyeti Anayasası, Fransa Anayasası, Macaristan Anayasası, İtalya Cumhuriyeti Anayasası, İspanya Anayasası, Estonya Cumhuriyeti Anayasası, Arnavutluk Cumhuriyeti Anayasası, Ukrayna Anayasası, Moldova Cumhuriyeti Anayasası, Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası, Danimarka Kraliyet Anayasası, Norveç Krallığı Anayasası, Lüksemburg Büyük Dukalığı Anayasası, Lihtenştayn Prenslığı Anayasası, Monako Prenslığı Anayasası, Malta Anayasası, İzlanda Cumhuriyeti Anayasası, Bosna Hersek Anayasası, İrlanda Anayasası, Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası, Yunanistan Anayasası, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, Portekiz Anayasası, İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası, Slovenya Cumhuriyeti Anayasası, Litvanya Cumhuriyeti Anayasası, Letonya Cumhuriyeti Anayasası, Belarus Cumhuriyeti Anayasası, Romanya Anayasası, Andorra Prenslığı Anayasası ve Hollanda Krallığı Anayasası; vatandaşlık hükümlerinde, vatandaşlığı ya hukuki bir statü ya da tek bir ulus ve etnik kimlik temelinde siyasi bir kimlik olarak düzenlemiştir. Bu

²⁰⁸² İnci Çoban İnce ve Evşen Altun Aslan, "Vatandaşlık Algısının Dönüşümü: Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme", *International Journal of Academic Value Studies*, Cilt 3 Sayı 12, 2017, s. 339-359.

²⁰⁸³ Erdem, "Anayasal Vatandaşlık ve Yeni Anayasa", s. 51-52.

düzenlemelerin ortak noktası, soyut bireyler konumuna getirilen insanların *eşit* ancak *aynı* oldukları kabulüyle, devletin ve/veya ulusun vatandaşları ve/veya üyeleri olarak farklılıktan münezzeh oldukları iddiasıyla tek bir kategori içinde ele alınmasıdır. Bu nokta, Avrupa'daki pek çok anayasanın modern vatandaşlık yaklaşımını benimsediğini göstermektedir.

20. yüzyılın son çeyreğinde, küresel mecradaki gelişmelerin etkisiyle modernizme ait bütün olgu ve kavramlar, eleştirilmeye ve sorunsallaştırılmaya başlanmıştır. Milliyetçilik ve vatandaşlık da bundan nasibini almıştır. Modern anlayışla görmezden gelinen, bastırılan ve asimile edilmeye çalışılan kimlikler gün yüzüne çıkmaya ve daha da görünür olmaya başlamıştır. Vatandaşlıkla bağlantılı olarak modern yaklaşımın “eşit ve aynı” ilkesi yerini, “eşit ve farklı” ilkesine bırakmaya başlamıştır. Görünürlükleri engellenen, marjinalleştirilen ve ötekileştirilen kimlikler farklılıklarıyla birlikte eşit olma taleplerini yüksek sesle dile getirmeye başlamıştır. Eski döneme ait anlayışlar ve yapılar meşruiyetini kaybetme eğilimine girmiştir. Modern vatandaşlık anlayışı da bunlardan biridir²⁰⁸⁴.

Modern vatandaşlık anlayışına 1970'lerde getirilen yoğun eleştiriler ve bu eleştirilerin beraberinde getirdiği kimlik talepleri, vatandaşlığın hak ve özgürlükler temelli şekillenmesini sağlamıştır. İlk olarak Dolf Sternberger ve akabinde Jürgen Habermas yeni bir vatandaşlık anlayışı önermiştir. Habermas'la birlikte etkisi artan bu yeni vatandaşlık anlayış, anayasal vatandaşlık olarak ifade edilen ve toplum içindeki benzerliklerle birlikte farklılıklara vurgu yapan vatandaşlık anlayışdır²⁰⁸⁵.

Anayasal vatandaşlık kavramı, orijinalinde, *anayasal vatanseverlik* olarak ilk kez 1970'li yıllarda Alman siyaset bilimci Dolf Sternberger tarafından Almanya bağlamında kullanılmış ve daha sonra Jürgen Habermas tarafından 1990'lı yılların başlarında Avrupa Birliği bağlamında yeniden ele alınmıştır. Türkiye'de anayasal vatanseverlik kavramı, 1990'lı yılların başında Nur Vergin tarafından anayasal vatandaşlık olarak çevrilmiş ve anayasal vatandaşlık kullanımı yaygınlaşmıştır²⁰⁸⁶.

Anayasal vatandaşlık ile demokratik toplumlardaki siyasi kimlik yeniden tanımlanmaya çalışılmaktadır. Anayasal vatandaşlığın nihai amacı, farklılıkların eşitlik içinde birlikte yaşamasını sağlamaktır. Anayasal vatandaşlık perspektifinde, vatandaşlık tanımı, üç hususu ihtiva etmelidir. Birincisi husus, vatandaşlığın herhangi bir etnik, dini veya kültürel kimliğe atıfta bulunmadan tanımlanmasıdır. İkincisi, bütün kimliklerin özsel farklılıklarını dile getirmelerine, muhafaza etmelerine ve geliştirmelerine olanak sağlanmasıdır. Üçüncü unsur, kamu otoritesinin kimlikler karşısında tarafsız bir pozisyonda bulunmasıdır. Anayasal vatandaşlık, kimliklerin ayrıcalık ve ayrımcılık aracı olarak işlev görmesini reddetmektedir.

²⁰⁸⁴ Erdem, “Anayasal Vatandaşlık ve Yeni Anayasa”, s. 52.

²⁰⁸⁵ Çoban İnce ve Altun Aslan, “Vatandaşlık Algısının Dönüşümü”, s. 350.

²⁰⁸⁶ Ayhan Kaya ve Turgut Tarhanlı, “Türkiye’de Azınlıklar ve Anayasal Yurttaşlık” in Ayhan Kaya ve Turgut Tarhanlı (Der.), *Türkiye’de Çoğunluk ve Azınlık Stratejileri: AB Sürecinde Yurttaşlık Tartışmaları*, İstanbul, TESEV Yayınları, 2006, s. 17.

Vatandaşlık, toplumun farklılıkları ihtiva eden yapısını sona erdirmenin ve onu aynılaştırmanın bir aracı olarak görülmemektedir. Bunun aksine, vatandaşlığa farklılıkları muhafaza etmenin hukuki koruması olarak bakılmaktadır. Anayasal vatandaşlık anlayışında, kamu otoritesinin herhangi bir kimliği öne çıkarmasına ve diğer kimlikleri edilgenleştirmesine müsaade edilmemektedir. Bu yanıyla anayasal vatandaşlık, insanların devlete olan aidiyet duygusunu güçlendirmektedir²⁰⁸⁷. Anayasal vatandaşlık anlayışının bu çerçevesi incelenen anayasalar bağlamında düşünüldüğünde, anayasal vatandaşlık anlayışını bütünüyle benimseyen bir anayasa olduğunu söylemek güçtür. Bununla birlikte anayasal vatandaşlık perspektifini, bazı düzenlemeleriyle andıran ve anayasal vatandaşlığı hatırlatan bazı anayasaların olduğunu söylemek mümkündür. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki bu anayasa ve devletler ile anayasal vatandaşlık arasındaki bağ oldukça zayıf ve güçsüzdür.

Vatandaşlığı siyasi bir kimlik olarak tanımlayarak eşitlik temelli ulus ve etnik kimlik vurgusu yapan Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası'nda "Makedonya Cumhuriyeti vatandaşları Makedonya Cumhuriyeti vatandaşlığına sahiptir"²⁰⁸⁸ hükmü yer almaktadır. Herhangi bir etnik kimlik vurgusu yer almayan vatandaşlık düzenlemesi, bu yönüyle anayasal vatandaşlığın gerek şartlarından birini karşılamaktadır. Ancak Anayasa, başlangıç hükmünde vatandaş olarak çeşitli ulus ve etnik kimliklere değinmektedir²⁰⁸⁹. Bu nokta, anayasal vatandaşlık perspektifine aykırı olmakla birlikte, Anayasa'da, tek bir ulus ve etnik kimlik yerine farklılıkların göz önüne serilmesi ve farklı ulusal ve etnik birimlerle eşitlik temelinde bir vatandaşlık vurgusu yapılması, anayasal vatandaşlık perspektifini hatırlatmaktadır. Benzer bir duruma Karadağ Anayasası'nda da rastlanmaktadır²⁰⁹⁰.

Vatandaşlığı hukuki bir statü olarak ulus ve etnik kimlik vurgusu yapmadan tanımlayan Portekiz Cumhuriyeti Anayasası ve İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası ile vatandaşlığı ulus ve etnik kimliğe vurgu yapmadan salt hukuki bir statü olarak ele alan Belçika Anayasası, Arnavutluk Cumhuriyeti Anayasası, Bosna Hersek Anayasası, Estonya Cumhuriyeti Anayasası, Fransa Anayasası, İspanya Anayasası, İsveç Hükümet Belgesi/Aracı, İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası, İtalya Anayasası, Letonya Cumhuriyeti Anayasası, Macaristan Anayasası, Norveç Krallığı Anayasası, Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası, Polonya Cumhuriyeti Anayasası, Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, Rusya Federasyonu Anayasası, Avusturya Federal Anayasası, Çek Cumhuriyeti Anayasası, Romanya Anayasası, Andorra Prensliği Anayasası, Finlandiya Anayasası, Kosova Cumhuriyeti Anayasası, Ukrayna Anayasası, Slovenya Cumhuriyeti Anayasası, Moldova Cumhuriyeti Anayasası, Belarus Cumhuriyeti Anayasası, Monako Prensliği Anayasası, Danimarka Kraliyet Anayasası, Lüksemburg Büyük Dukalığı Anayasası, Lihtenştayn Prensliği Anayasası, Malta Anayasası,

²⁰⁸⁷ Erdem, "Anayasal Vatandaşlık ve Yeni Anayasa", s. 52.

²⁰⁸⁸ Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 4.

²⁰⁸⁹ Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

²⁰⁹⁰ 2007 Karadağ Anayasası, Başlangıç Hükümleri, m. 12.

İzlanda Cumhuriyeti Anayasası, Litvanya Cumhuriyeti Anayasası ve Hollanda Krallığı Anayasası; bu yönleriyle anayasal vatandaşlığı hatırlatan düzenlemeler yapmışlardır.

Ancak tekraren belirtmek gerekmektedir ki bütünlüklü olarak değerlendirildiğinde Avrupa'daki herhangi bir anayasa ve devletin kapsamlı bir anayasal vatandaşlık perspektifine sahip olduğunu söylemek mümkün değildir. Yukarıda yer verilen örnekler, anayasal vatandaşlığın herhangi bir unsurunu karşılayan düzenleme yapmış anayasaların bu yönüne işaret etmek için verilmiştir. Kaldı ki anayasal vatandaşlık sadece anayasaların vatandaşlık hükümleriyle bağlantılı değildir. Toplumsaldaki farklılıkların korunması ve geliştirilmesi olanağının pratikte sağlanması ve işlemesi ile devletin pratikte farklılıklara nötr olmasıyla ilgilidir. Anayasal vatandaşlık anayasalarda düzenlenmekte ve toplumsal zeminde yaşanmaktadır. Anayasa metninde perspektifine uygun olarak düzenlenen anayasal vatandaşlığın uygulamada işlememesi, anayasal düzenlemeyi anlamsız kalmaktadır.

5.2.5. Vatandaşlık boyutunun genel değerlendirmesi

Anayasalardaki vatandaşlık hükümlerinin ve vatandaşlığın düzenlenme biçimlerinin dört başı mamur yerleşik ve sistematik sınıflamalar oluşturduğunu söylemek zordur. Bununla birlikte kimi noktalarda esnek bağlantılarla da olsa anayasaların vatandaşlığı düzenleme biçimlerinde benzerliklerin olduğu söylenebilir.

Vatandaşlığın tanımı bakımından anayasalar, vatandaşlık tanımı içeren ve içermeyen anayasalar olarak ikiye ayrılmıştır. Anayasaların büyük çoğunluğu vatandaşlığı tanımlamamıştır. Bu anayasalar; Belçika Anayasası, Polonya Cumhuriyeti Anayasası, Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, Rusya Federasyonu Anayasası, Avusturya Federal Anayasası, Çek Cumhuriyeti Anayasası, İsveç Hükümet Belgesi/Aracı, Finlandiya Anayasası, Kosova Cumhuriyeti Anayasası, Fransa Anayasası, Karadağ Anayasası, Macaristan Anayasası, İtalya Cumhuriyeti Anayasası, İspanya Anayasası, Estonya Cumhuriyeti Anayasası, Arnavutluk Cumhuriyeti Anayasası, Ukrayna Anayasası, Moldova Cumhuriyeti Anayasası, Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası, Danimarka Kraliyet Anayasası, Norveç Krallığı Anayasası, Lüksemburg Büyük Dukalığı Anayasası, Lihtenştayn Prensliği Anayasası, Monako Prensliği Anayasası, Malta Anayasası, İzlanda Cumhuriyeti Anayasası, Bosna Hersek Anayasası ve Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası'dır. Bu anayasalar, vatandaşlıkla ilgili genel ilkeleri ortaya koymakla yetinmiştir. Anayasaların vatandaşlık tanımı içermemesini; anayasanın yapıldığı dönem, devletin bulunduğu yer, zaman veya süreçle doğrudan anlamlı bir bağlantı kurarak açıklamak mümkün değildir. Çünkü vatandaşlığı tanımlamayan anayasaya sahip devletlerin; gelişmişlik düzeyleri, bulundukları coğrafya, tarihsel geçmişleri ve kuruluş zamanları oldukça çeşitlidir. Bu durum anayasalarda niçin vatandaşlık tanımı yapılmadığına ilişkin bir çıkarım yapmayı zorlaştırmaktadır.

Diğer taraftan sınırlı sayıdaki bazı anayasalar vatandaşlık tanımı yapmıştır. Kimileri ulus ve etnik kimlik vurgusu yaparak kimileri ise ulus ve etnik kimlik vurgusu yapmadan vatandaşlığı tanımlamıştır. Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası, Yunanistan Anayasası, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası ve Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası ulus ve etnik kimlik vurgusu yaparak vatandaşlığı tanımlamışken; Portekiz Cumhuriyeti Anayasası ve İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası, ulus ve etnik kimlik vurgusu yapmadan vatandaşlığı tanımlamıştır.

Vatandaşlığın dayandığı unsur bakımından anayasalar; temelde, vatandaşlığın hukuki bir statü olduğu anayasalar ve vatandaşlığın siyasi bir kimlik olduğu anayasalar olarak ikiye ayrılmıştır. Anayasaların büyük çoğunluğu vatandaşlığı devlet ile birey arasındaki bağ olarak hukuki bir statü olarak düzenlemiştir. Bunlar; Belçika Anayasası, Arnavutluk Cumhuriyeti Anayasası, Bosna Hersek Anayasası, Estonya Cumhuriyeti Anayasası, Fransa Anayasası, İspanya Anayasası, İsveç Hükümet Belgesi/Aracı, İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası, İtalya Anayasası, Letonya Cumhuriyeti Anayasası, Macaristan Anayasası, Norveç Krallığı Anayasası, Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası, Polonya Cumhuriyeti Anayasası, Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, Rusya Federasyonu Anayasası, Avusturya Federal Anayasası, Çek Cumhuriyeti Anayasası, Romanya Anayasası, Andorra Prenslığı Anayasası, Finlandiya Anayasası, Kosova Cumhuriyeti Anayasası, Ukrayna Anayasası, Slovenya Cumhuriyeti Anayasası, Moldova Cumhuriyeti Anayasası, Belarus Cumhuriyeti Anayasası, Monako Prenslığı Anayasası, Danimarka Kraliyet Anayasası, Lüksemburg Büyük Dukalığı Anayasası, Lihtenştayn Prenslığı Anayasası, Malta Anayasası, İzlanda Cumhuriyeti Anayasası, Litvanya Cumhuriyeti Anayasası ve Hollanda Krallığı Anayasası'dır. Bu anayasalar, vatandaşlığın kazanılması ve/veya kaybedilmesinin kanunla düzenleneceğine hükme bağlayarak vatandaşlığı hukuki bir statü olarak genel çerçevede ve vatandaşlık kanunlarına gerekçe ve temel oluşturacak biçimde düzenlemiştir.

Vatandaşlığı siyasi bir kimlik olarak düzenleyen anayasalar, ulus ve etnik kimlik üzerinden veya herhangi bir ulus ve etnik kimliğe dayanarak vatandaşlığı düzenlemiştir. Bunu, kimi anayasalar eşitlik temelli ulus ve etnik kimlik vurgusuyla yaparken; kimi anayasalar eşitlik temelli olmayan ulus ve etnik kimlik vurgusuyla yapmıştır. Karadağ Anayasası, Hırvatistan Anayasası, Kuzey Makedonya Anayasası ve Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası vatandaşlığı düzenlerken ulus ve etnik kimliğe eşitlik temelinde vurgu yapmıştır. Bu anayasalar, vatandaş olarak, farklı ulus ve etnik kimliklerden bahsetmiş ve bunlardan herhangi birini öne çıkarmamıştır. Diğer taraftan vatandaşlığı siyasi bir kimlik olarak düzenleyen anayasalardan Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası, Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, Yunanistan Anayasası, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası ve İrlanda Anayasası; eşitlik temelli olmayan ulus ve etnik kimlik vurgusu yapmıştır. Bu anayasalar vatandaşlığı düzenlerken tek bir ulus ve etnik kimliği öne çıkarmıştır.

Çok vatandaşlığa yaklaşım bakımından anayasalar; tek vatandaşlığı vurgulayan, çok vatandaşlığı kabul eden ve çok vatandaşlık konusunda sessiz kalan anayasalar olarak üçe ayrılmıştır. Anayasaların büyük çoğunluğu çok vatandaşlık konusunda sessiz kalmıştır. Bunlar; Belçika Anayasası, Polonya Cumhuriyeti Anayasası, Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Çek Cumhuriyeti Anayasası, Romanya Anayasası, Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası, İsveç Hükümet Belgesi/Aracı, Estonya Cumhuriyeti Anayasası, Kosova Cumhuriyeti Anayasası, Fransa Anayasası, Karadağ Anayasası, Macaristan Anayasası, İtalya Cumhuriyeti Anayasası, Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, Arnavutluk Cumhuriyeti Anayasası, Slovenya Cumhuriyeti Anayasası, İrlanda Anayasası, Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, Belarus Cumhuriyeti Anayasası, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası, Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası, Danimarka Kraliyet Anayasası, Norveç Krallığı Anayasası, Lüksemburg Büyük Dukalığı Anayasası, Lihtenştayn Prenslığı Anayasası, Hollanda Krallığı Anayasası ve Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası'dır. Bu anayasalar vatandaşlığın tekliği, çift veya çokluğu konusunda herhangi bir tercihi ortaya koymamıştır. Vatandaşlıkla ilgili anayasalarda yer alan genel vatandaşlık ilkelerine yer vermiştir.

Bazı anayasalar, devlette tek vatandaşlığın geçerli olduğunun altını çizmiştir. Rusya Federasyonu Anayasası, Avusturya Federal Anayasası ve Ukrayna Anayasası vatandaşlığın tekliğini doğrudan ve kesin suretle; Andorra Prenslığı Anayasası, Yunanistan Anayasası, Moldova Cumhuriyeti Anayasası, Litvanya Cumhuriyeti Anayasası, Monako Prenslığı Anayasası ve İzlanda Cumhuriyeti Anayasası ise dolaylı yoldan ve belirli şartlarla hüküm altına almıştır. Bazı anayasalar ise, çok vatandaşlığı kabul etmiştir. İspanya Anayasası, Letonya Cumhuriyeti Anayasası, Malta Anayasası ve Bosna Hersek Anayasası; çok vatandaşlığın mümkünliğini açıkça ortaya koymuştur. Çok vatandaşlıkta devletler arasında yapılan vatandaşlık anlaşmaların altı çizilmektedir. Bununla birlikte İspanya Anayasası, milliyetçi saiklerle, tarihsel ve özel bağlardan bahsederek Latin Amerika'daki insanların çok vatandaşlığına cevaz vermiştir.

Vatandaşlığın tek, çift veya çok oluşu konusunda anayasalar sınırlı düzenlemeler yapmıştır. Çoğu anayasa, vatandaşlığın niceliği konusunda sessiz kalmıştır. Çok vatandaşlığın mümkün olup olmadığı konusunda herhangi bir düzenleme yapmamıştır. Bu durumu, o ülkede çok vatandaşlığın mümkün olmadığı yönünde yorumlamak yanlıştır. Çünkü anayasalar, vatandaşlığın detay düzenlemelerini kanunlara bırakmıştır. Anayasal düzeyde çok vatandaşlık konusunda düzenleme yapmamakla birlikte, vatandaşlık kanunlarıyla çok vatandaşlığı belirli şartlarla mümkün kılan ülkeler bulunmaktadır. Avrupa'nın büyük çoğunluğunda çift ve/veya çok vatandaşlık, farklı şart ve düzeylerde mümkünken; Avrupa devletlerinin anayasalarının büyük çoğunluğu çok vatandaşlık konusunda sessiz kalmıştır.

Vatandaşlığın anayasalardaki bu sınıflamalarındaki kategorileri, birbirinden kesin ve keskin çizgilerle ayırmamak gerekmektedir. Çünkü farklı üst başlık altındaki sınıflamaların kategorileri içinde yer alan anayasalar, aynı zamanda başka bir kategori içine yer alabilmektedir.

Vatandaşlığı hukuki bir statü olarak kabul bazı anayasalar ile siyasi bir kimlik olarak kabul eden bazı anayasalar birbirlerinin içinden bulunduğu kategorilere dahil olabilmektedir. Örneğin, vatandaşlığı siyasi bir kimlik olarak düzenleyen İrlanda Anayasası'nda, vatandaşlığın, hukuki bir statü olmadığını söylemek mümkün değildir. Elbette İrlanda Anayasası'nda da vatandaşlık, hukuki bir statü olarak düzenlenmiştir. Ancak İrlanda Anayasası'nda vatandaşlığın, eşitlik temelli olmayan ulus ve etnik kimlik vurgusuyla siyasi kimlik olarak düzenlenmesi; vatandaşlığı hukuki bir statü olarak düzenleyen diğer gruptan farklılaşan bir düzenleme biçimi olarak öne çıkmıştır. Bu nedenle farklı bir kategori oluşturmuştur. Anayasaların farklı sınıflamalarındaki farklı kategoriler altında yer anayasalar, aynı kategori içindeki anayasalarla esnek bağlarla ortak özellikler göstermekle birlikte, aynı esnek bağlar nedeniyle farklı kategoriler içinden nitelikler de göstermektedir.

5.3. Etnisite Boyutuyla Anayasalar

Etnisite, milliyetçiliğin beslendiği temel kaynaklardan biridir. Smith, etnik toplulukların niteliklerini “kolektif bir özel ad, ortak bir soy miti, paylaşılan tarihi anılar, ortak kültürü farklı kılan bir ya da daha fazla unsur, özel bir ‘yurt’la bağ, nüfusun önemli kesimleri arasındaki dayanışma duygusu”²⁰⁹¹ şeklinde ifade etmiştir. Etnik topluluklar, her zaman bir ulus devlet meydana getirebilmiş değildir. Kimi etnik topluluklar modern anlamda kendilerini ulus olarak tanımlayıp kendi ulus devletlerini kurmuş, kimi etnik topluluklar başka ulus devletler altında özel bir statüye sahip olmuş, kimi etnik topluluklar ise başka ulus devletler altında sanki var olmamışlar gibi muamele görmüş ve görmektedir. Etnik topluluk ve kimliklere ilişkin bu farklı durumlar, ülkelerin anayasalarına açıkça yansımıştır. Etnik kimlikleri; anayasalardan bazıları tanımamakta, bazıları ise ilke düzeyinde ve/veya isim vererek tanımaktadır. Devletlerin bazıları ise farklı etnik kimlikleri anayasa dışındaki *Ulusal Azınlıkların Korunmasına İlişkin Çerçeve Sözleşmesi* hükümleri ile uluslararası bir antlaşma veya ikili anlaşmalar çerçevesinde tanımaktadır.

Anayasalar, etnisite bağlamında, üst başlık olarak farklı etnik kimliklerin tanınması bakımından farklı etnik kimlikleri tanımayan ve tanıyan anayasalar ile farklı etnik kimlikleri anayasa dışındaki araçlarla tanıyan devletler olarak sınıflara ayrılmıştır. Bu sınıflamalar da kendi içinde alt sınıflara ayrılmakla birlikte bu alt sınıflamalara kendi temel sınıflaması içinde değinilmiştir.

5.3.1. Farklı etnik kimlerin tanınması bakımından anayasalar

5.3.1.1. Farklı Etnik Kimlikleri Tanımayan Anayasalar

2091. Smith, *Milli Kimlik*, s. 42.

Anayasaların bir kısmı farklı etnik kimlikleri tanımamaktadır. Etnik kimliklerin tanınmaması, bu ülkelerin farklı etnik kimlikleri keskin anlayışla reddettiği anlamında değildir. Farklı etnik kimliklerin tanınmamasıyla, bu anayasalarda, herhangi bir etnik kimlik ve/veya ulusal azınlığa ilişkin hükmün düzenlenmediği anlatılmak istenmektedir. Bu anayasalar; Andorra Prenslığı Anayasası, Lihtenştayn Prenslığı Anayasası, İzlanda Cumhuriyeti Anayasası, Danimarka Kraliyet Anayasası, Fransa Anayasası, İspanya Anayasası, İrlanda Anayasası, Lüksemburg Büyük Dukalığı Anayasası, Hollanda Krallığı Anayasası, Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Yunanistan Anayasası, Malta Cumhuriyeti Anayasası, Monako Prenslığı Anayasası, Çek Cumhuriyeti Anayasası'dır. Bu anayasalarda, ulus devletin vatandaşlığı dışında devleti meydana getiren herhangi bir etnik kimliğe atıf yapılmamakta, herhangi bir etnik kimliğe ilişkin özel haklardan bahsedilmemekte ve herhangi bir etnik ve ulusal azınlığın tanınması ve tanımlaması yapılmamaktadır.

5.3.1.2. Farklı Etnik Kimlikleri Tanıyan Anayasalar

5.3.1.2.1. İlke düzeyinde tanıma

Anayasaların bir kısmı farklı etnik kimliklerin ve/veya ulusal azınlıkların varlığını açıkça tanımaktadır. Ancak bu tanıma, etnik kimliklerin ve/veya ulusal azınlıkların isimleri verilerek yapılmamaktadır. Etnik kimlik ve ulusal azınlıkların muhtelif ve özel hakları ve bu hakların nasıl kullanılacağı doğrultusunda; ulusal, etnik ve dilsel azınlıkların eğitim, dil ve özyönetim başta olmak üzere kendi müktesebatlarını koruma ve geliştirmesinin temel ilkeleri anayasalarda ilke düzeyinde hüküm altına alınmıştır.

Farklı etnik kimlikleri ilke düzeyinde tanıyan anayasalar; Arnavutluk Cumhuriyeti Anayasası, Avusturya Federal Anayasası, Estonya Cumhuriyeti Anayasası, Macaristan Anayasası, İtalya Cumhuriyeti Anayasası, Litvanya Cumhuriyeti Anayasası, Polonya Cumhuriyeti Anayasası, Romanya Anayasası, Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, Rusya Federasyonu Anayasası, Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası, Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, Ukrayna Anayasası, Moldova Cumhuriyeti Anayasası, Letonya Cumhuriyeti Anayasası, Belarus Cumhuriyeti Anayasası, Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası ve Kosova Cumhuriyeti Anayasası'dır.

Farklı etnik kimliklerin ilke düzeyinde tanındığı anayasalarda etnik kimlik ve ulusal azınlık kavramlarının kullanımı herhangi bir sistematiğe oturmamaktadır. Kimi anayasalar etnik kimlik kavramını, kimi anayasalar ulusal azınlık kavramını, kimi anayasalar ise ikisini birlikte kullanmaktadır. Bazen etnik kimlik ve ulusal azınlık kavramlarının birbiri yerine ve aynı anlama gelecek şekilde kullanıldığı görülmektedir.

Farklı etnik kimlik ve ulusal azınlıkların, ilke düzeyinde düzenlenmesinde, düzenlemenin detay seviyesi farklılık gösterebilmektedir. Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası ve Kosova Cumhuriyeti Anayasası, diğerlerine nispeten etnik kimlik ve ulusal azınlığa ilişkin hususları detaylıca düzenlemiştir:

“Sırp halkının devlet geleneğini ve Sırbistan'daki tüm vatandaşların ve etnik toplulukların eşitliğini göz önünde bulundurarak...”²⁰⁹². “Sırbistan Cumhuriyeti, eğitim, kültür ve kamu bilgilendirmesinde uyguladığı tedbirler yoluyla vatandaşlarının belirli etnik, kültürel, dilsel veya dinsel kimliklerinden kaynaklanan çeşitliliğin anlaşılmasını, tanınmasını ve saygı görmesini teşvik eder”²⁰⁹³. Devlet organlarında, kamu hizmetlerinde, özerk eyalet organlarında ve yerel yönetim birimlerinde göreve başlarken nüfusun etnik yapısı ve ulusal azınlık mensuplarının uygun şekilde temsil edilmesi dikkate alınır²⁰⁹⁴. Ulusal azınlık mensupları şu haklara sahiptir: Ulusal, etnik, kültürel, dinsel özelliklerini ifade etme, koruma, geliştirme ve kamusal alanda ifade etme; kamusal alanlarda sembollerini kullanma; kendi dillerini ve yazılarını kullanma; nüfusun önemli çoğunluğunu oluşturdıkları bölgelerde devlet organları, kamusal yetkiye sahip kuruluşlar, özerk eyaletlerin organları ve yerel özyönetim birimleri önünde kendi dillerinde de yargılama yapılması; kamu kurumlarında ve özerk eyaletlerin kurumlarında kendi dillerinde eğitim; özel eğitim kurumları kurma; kendi dillerinde isimlerini ve aile adlarını kullanma; nüfusun önemli çoğunluğunu oluşturdıkları bölgelerde geleneksel yerel isimler, sokak, yerleşim yeri ve topografik isimler de kendi dillerinde yazılma; bilgi ve fikirleri ifade etme, alma, gönderme ve alışverişi hakkı da dahil olmak üzere kendi dillerinde eksiksiz, zamanında ve nesnel bilgi alma; Kanuna uygun olarak kendi kitle iletişim araçlarını kurma²⁰⁹⁵.

Kosova Cumhuriyeti, Arnavut ve diğer topluluklardan oluşan, yasama, yürütme ve yargı kurumları aracılığıyla hukukun üstünlüğüne tam saygı gösteren demokratik bir şekilde yönetilen çok etnikli bir toplumdur²⁰⁹⁶. Kosova Cumhuriyeti'nin devlet sembolleri olan bayrak, arma ve marş, ülkenin çok etnikli yapısını yansıtmaktadır²⁰⁹⁷. Kosova Cumhuriyeti (Topluluklar) topraklarında geleneksel olarak bulunan aynı ulusal veya etnik, dilsel veya dinsel gruba mensup sakinler, bu Anayasanın II. bölümünde belirtilen insan hakları ve temel özgürlüklere ek olarak, bu Anayasada belirtilen özel haklara sahiptir²⁰⁹⁸. Topluluk üyeleri, bireysel olarak veya topluluk halinde, aşağıdaki haklara sahiptir:... söz konusu alanın çok etnikli ve çok dilli yapısını yansıtan ve bu yapıya duyarlı yerel adlar, sokak adları ve diğer topografik belirtilere sahip olmalıdır²⁰⁹⁹. Yargı sisteminin yapısı Kosova'nın etnik

²⁰⁹² 2006 Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

²⁰⁹³ 2006 Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası, m. 48.

²⁰⁹⁴ 2006 Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası, m. 77.

²⁰⁹⁵ 2006 Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası, m. 79.

²⁰⁹⁶ 2008 Kosova Cumhuriyeti Anayasası, m. 3.

²⁰⁹⁷ 2008 Kosova Cumhuriyeti Anayasası, m. 6.

²⁰⁹⁸ 2008 Kosova Cumhuriyeti Anayasası, m. 57/1.

²⁰⁹⁹ 2008 Kosova Cumhuriyeti Anayasası, m. 59.

çeşitliliğini ve uluslararası alanda kabul görmüş toplumsal cinsiyet eşitliği ilkelerini yansıtmalıdır”²¹⁰⁰.

Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası, etnik kimlik ve ulusal azınlıkların isimlerini açıkça saymamakla birlikte, bu toplulukların haklarını ve haklara rehberlik eden ilkeleri detaylıca düzenlemiştir. Anayasa’ya göre Sırbistan Cumhuriyeti, Sırp halkı ve içinde yaşayan tüm vatandaşların, insan ve azınlık hakları temelinde kurduğu bir devlettir²¹⁰¹. Sırbistan Cumhuriyeti, ulusal azınlıkların haklarını korumakla yükümlüdür²¹⁰². Anayasa’nın temel hak ve özgürlüklerin düzenlediği bölüm “insan ve azınlık hakları ve özgürlükleri” şeklinde başlıklandırılmış bölüm içindeki hak ve özgürlüklerde azınlık haklarının altı sıklıkla çizilmiştir²¹⁰³. Bu konudaki detaylı düzeltme Kosova Cumhuriyeti Anayasası’nda da yer almaktadır.

Diğer taraftan bazı ve çoğunluk sayıdaki anayasa; farklı etnik kimlik ve ulusal azınlıkların ilke düzeyde tanınmasını, birbirine yakın muhteviyattaki hükümlerle birkaç madde itibarıyla düzenlemiştir:

“Ulusal azınlıklara mensup kişiler, insan hak ve özgürlüklerinden kanun önünde tam eşitlikle yararlanırlar. Etnik, kültürel, dinsel ve dilsel aidiyetlerini yasak veya zorlama olmaksızın özgürce ifade etme hakkına sahiptirler. Bunları koruma ve geliştirme, ana dillerinde eğitim alma ve eğitim görme hakkına sahiptirler ve ayrıca çıkarlarını ve kimliklerini korumak için örgütlerde ve derneklerde birleşme hakkına sahiptirler”²¹⁰⁴.

Almanca, federal yasanın dilsel azınlıklara tanıdığı haklar saklı kalmak üzere, Cumhuriyetin resmi dilidir. Cumhuriyet (Federasyon, eyaletler ve belediyeler olarak) yerli etnik gruplarda ifadesini bulan dilsel ve kültürel çoğulculuğun artmasına katılmaktadır. Bu etnik grupların dillerine ve kültürlerine, varlıklarına ve korunmalarına saygı gösterilmeli, korunmalı ve desteklenmelidir²¹⁰⁵.

Herkes etnik kimliğini koruma hakkına sahiptir²¹⁰⁶. Herkes kanun önünde eşittir. Hiç kimse milliyet, ırk, renk, cinsiyet, dil, köken, din, siyasi veya diğer görüşler, mülkiyet veya sosyal statü veya diğer nedenlerle ayrımcılığa uğrayamaz. Etnik, ırksal, dinsel veya siyasi nefret, şiddet veya ayrımcılığa tahrik yasaktır ve kanunla cezalandırılır. Sosyal sınıflar arasında nefret ve şiddete tahrik veya bir sosyal sınıfa karşı ayrımcılık da kanunla yasaklanır ve cezalandırılır²¹⁰⁷.

İfade özgürlüğü hakkı, Macar ulusunun veya herhangi bir ulusal, etnik, ırksal veya dinsel topluluğun onurunu ihlal etme amacıyla kullanılamaz. Bu tür topluluklara mensup kişiler, Kanunda öngörüldüğü gibi, insan onurunun ihlal edildiğini ileri

²¹⁰⁰ 2008 Kosova Cumhuriyeti Anayasası, m. 104/2.

²¹⁰¹ 2006 Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası, m. 1.

²¹⁰² 2006 Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası, m. 4.

²¹⁰³ 2006 Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası, m. 18-21, 55.

²¹⁰⁴ 1998 Arnavutluk Cumhuriyeti Anayasası, m. 20.

²¹⁰⁵ 1920 Avusturya Federal Anayasası, m. 8.

²¹⁰⁶ 1992 Estonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 49.

²¹⁰⁷ 1992 Estonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 12.

sürerek, topluluğu ihlal eden bir görüşün ifadesine karşı iddialarını mahkemede ileri sürme hakkına sahiptir²¹⁰⁸.

Etnik topluluklara mensup vatandaşlar, kendi dillerini, kültürlerini ve geleneklerini koruma hakkına sahiptir²¹⁰⁹. Vatandaşlardan oluşan etnik topluluklar, etnik kültür, eğitim, hayırseverlik ve karşılıklı yardımlaşma işlerini bağımsız olarak yönetirler. Etnik topluluklara devlet tarafından destek sağlanır²¹¹⁰.

Polonya Cumhuriyeti, ulusal veya etnik azınlıklara mensup Polonya vatandaşlarına kendi dillerini koruma ve geliştirme, gelenek ve göreneklerini sürdürme ve kendi kültürlerini geliştirme özgürlüğünü sağlar. Ulusal ve etnik azınlıklar, dini kimliklerini korumayı amaçlayan eğitim ve kültür kurumları kurma ve kültürel kimlikleriyle ilgili sorunların çözümüne katılma hakkına sahiptirler²¹¹¹.

Devlet, ulusal azınlık mensuplarının etnik, kültürel, dilsel ve dinsel kimliklerini koruma, geliştirme ve ifade etme haklarını tanır ve garanti eder. Devletin ulusal azınlık mensuplarının kimliğini korumak, geliştirmek ve ifade etmek için aldığı koruyucu tedbirler, diğer Rumen vatandaşlarına ilişkin eşitlik ve ayrımcılık yapmama ilkelerine uygun olacaktır²¹¹². Etnik azınlık mensuplarının anadillerini öğrenme ve bu dilde eğitim görme hakları güvence altına alınmıştır; bu hakların kullanılma yolları kanunla belirlenmiştir²¹¹³.

...Slovak Cumhuriyeti topraklarında yaşayan ulusal azınlıkların ve etnik grupların üyeleriyle birlikte...²¹¹⁴. Slovak Cumhuriyeti'nde ulusal azınlıklara veya etnik gruplara mensup vatandaşların kapsamlı gelişimi, özellikle azınlık veya etnik grubun diğer üyeleriyle birlikte kendi kültürlerini geliştirme hakkı, anadillerinde bilgi yayma ve alma hakkı, ulusal azınlık derneklerine katılma hakkı ve eğitim ve kültür kurumları kurma ve sürdürme hakkı garanti altına alınmıştır. Ayrıntılar yasa ile belirlenir. Devlet dilini öğrenme hakkının yanı sıra, ulusal azınlıklara veya etnik gruplara mensup vatandaşlar, yasayla belirlenen koşullar altında, güvence altına alınmış bir dile de sahiptirler²¹¹⁵.

Bütün vatandaşlar kanun önünde eşittir. Irk, ulusal veya sosyal köken, etnik kimlik, cinsiyet, din, eğitim, görüş, siyasi bağlılık, kişisel veya sosyal statü veya mülkiyet durumu temelinde hiçbir ayrıcalık veya hak kısıtlaması olamaz²¹¹⁶. Herkes, kanunla tanınan ve güvence altına alınan, millî ve evrensel insan kültür değerlerinden yararlanma ve etnik kimliğine uygun olarak kendi kültürünün geliştirme hakkına sahiptir²¹¹⁷.

Devlet, Ukrayna milletinin, tarihi bilincinin, geleneklerinin ve kültürünün güçlendirilmesi ve geliştirilmesini, ayrıca Ukrayna'nın tüm yerli halklarının ve ulusal azınlıkların etnik, kültürel, dilsel ve dini kimliğinin geliştirilmesini teşvik

²¹⁰⁸ 2011 Macaristan Anayasası, m 9/5.

²¹⁰⁹ 1992 Litvanya Cumhuriyeti Anayasası, m. 37.

²¹¹⁰ 1992 Litvanya Cumhuriyeti Anayasası, m. 45.

²¹¹¹ 1997 Polonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 35.

²¹¹² 1991 Romanya Anayasası, m. 6.

²¹¹³ 1991 Romanya Anayasası, m. 32/3.

²¹¹⁴ 1992 Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

²¹¹⁵ 1992 Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, m. 34/1-2.

²¹¹⁶ 1991 Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, m. 6.

²¹¹⁷ 1991 Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, m. 54.

eder²¹¹⁸. Ukrayna'nın toprak yapısı, devlet topraklarının birliği ve bölünmezliği, devlet iktidarının kullanılmasında merkezîyetçilik ve ademi merkezîyetçiliğin uzlaştırılması, bölgelerin tarihi, ekonomik, ekolojik, coğrafi ve demografik özellikleri ile etnik ve kültürel gelenekleri dikkate alınarak dengeli sosyo-ekonomik kalkınma ilkelerine dayanmaktadır²¹¹⁹.

...Moldova halkının bir ulus olarak ortaya çıkışının tarihsel ve etnik bağlamında devlet varlığının sürekliliğini göz önünde bulundurarak, Moldova Cumhuriyeti halkını oluşturan Moldovalılarla birlikte diğer etnik kökenli vatandaşların çıkarlarını karşılamayı amacıyla...²¹²⁰. Devlet, bütün vatandaşların etnik, kültürel, dilsel ve dinsel kimliklerini koruma, geliştirme ve ifade etme hakkını tanır ve güvence altına alır²¹²¹.

...Letonya, demokratik, hukuka uygun, toplumsal sorumluluk taşıyan ve ulusal bir devlet olarak insan onuruna ve özgürlüğüne dayanır; temel insan haklarını tanır ve korur; ulusal azınlıklara saygı gösterir. Letonya halkı egemenliğini, Letonya devletinin bağımsızlığını, topraklarını, birliğini ve demokratik devlet sistemini korur...²¹²². Ulusal azınlıklara mensup kişiler, dilsel, etnik ve kültürel kimliklerini koruma ve geliştirme hakkına sahiptir²¹²³.

Devlet, sosyal, etnik ve diğer topluluklar arasındaki ilişkileri, kanun önünde eşitlik, hak ve çıkarlarına saygı ilkeleri temelinde düzenler²¹²⁴. Devlet, Belarus Cumhuriyeti'nde yaşayan tüm etnik toplulukların tarihi, kültürel ve manevi mirasını korumak ve kültürlerinin serbestçe gelişmesini sağlamakla yükümlüdür²¹²⁵. Herkes etnik kimliğini koruma hakkına sahiptir ve aynı şekilde hiç kimse etnik kimliğini belirlemeye veya açıklamaya zorlanamaz²¹²⁶.

Arnavutluk Cumhuriyeti Anayasası, Avusturya Federal Anayasası, Estonya Cumhuriyeti Anayasası, Macaristan Anayasası, Litvanya Cumhuriyeti Anayasası, Polonya Cumhuriyeti Anayasası, Romanya Anayasası, Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, Ukrayna Anayasası, Moldova Cumhuriyeti Anayasası, Letonya Cumhuriyeti Anayasası, Letonya Cumhuriyeti Anayasası, Belarus Cumhuriyeti Anayasası; özetle, etnik kimlerin ve/veya ulusal azınlıkların kanun önünde eşit olduğu, bunların kendi topluluklarını koruma ve geliştirme haklarına sahip olduğu, devletin bu yönde yükümlülüğünün bulunduğu ve bunlara ilişkin detayların kanunlarla düzenleneceği hususlarını hüküm altına almıştır.

Bazı anayasalar ise ilke düzeyinde tanımayı diğerleri nispeten daha sınırlı bir içerikle yapmaktadır:

²¹¹⁸ 1996 Ukrayna Anayasası, m. 11.

²¹¹⁹ 1996 Ukrayna Anayasası, m. 132.

²¹²⁰ 1994 Moldova Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

²¹²¹ 1994 Moldova Cumhuriyeti Anayasası, m. 10/2.

²¹²² 1922 Letonya Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

²¹²³ 1922 Letonya Cumhuriyeti Anayasası m. 112.

²¹²⁴ 1922 Letonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 14.

²¹²⁵ 1922 Letonya Cumhuriyeti Anayasası m. 15.

²¹²⁶ 1922 Letonya Cumhuriyeti Anayasası m. 50.

“Cumhuriyet, uygun tedbirlerle dilsel azınlıkları korur²¹²⁷. Azınlıkların temsil edilmesini sağlamak amacıyla Bölge Konseyi tarafından her bölgeden seçilen üç delege seçime katılacaktır. Valle d'Aosta'nın yalnızca bir delegesi vardır²¹²⁸.

“Rusya Federasyonu ile Rusya Federasyonu'nun kurucu kuruluşlarının ortak yargı yetkisi şunları içerir:... insan ve medeni hak ve özgürlüklerin korunması, ulusal azınlıkların haklarının korunması, kanuniliğin, asayişin, kamu güvenliğinin sağlanması; sınır bölgesi rejimleri...küçük etnik toplulukların geleneksel yaşam alanlarının ve geleneksel yaşam biçimlerinin korunması²¹²⁹.

Bilgisayarlar, ilgili kişinin açık rızası, kanunda öngörülen izin ve ayrımcılık yapılmayacağı güvencesi olmaksızın, felsefi veya siyasi inançları, parti veya sendika üyeliği, dini inancı, özel hayatı veya etnik kökeni ile ilgili verileri işlemek veya kişisel olarak kimliği belirlenemeyen istatistiksel verileri işlemek amacıyla kullanılamaz²¹³⁰. Azınlıklar, bu Anayasa ve kanunda belirtilen demokratik muhalefet hakkına sahiptirler²¹³¹.

Kantonlar resmi dillerine karar verirler. Dil toplulukları arasındaki uyumu korumak için Kantonlar dillerin geleneksel bölgesel dağılımına saygı gösterir ve yerli dil azınlıklarını dikkate alırlar²¹³².

İtalya Cumhuriyeti Anayasası, etnik kimleri bahis konusu yapmayıp devletin dilsel azınlıkları koruma yükümlülüğünden; Rusya Federasyonu Anayasası, küçük etnik toplulukların korunmasında müşterek yargı yetkisinden; Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, etnik kökene dair verilerin işlenmemesi; İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası, kantonlardaki dil topluluklarından bahsetmek suretiyle etnik kimliğe ve/veya azınlıklara çok yüzeysel değinmiştir.

5.3.1.2.2. İsim vererek tanıma

Anayasaların bir kısmı etnik kimliklerin ve/veya ulusal azınlıkların varlığını, etnik kimliklerin ve/veya ulusal azınlıkların isimlerine açıkça yer vererek tanımaktadır. Bu tanıma biçimi, ilke düzeyindeki tanımanın bir adım ötesindedir. Etnik kimlik ve/veya ulusal azınlıkları isim vererek tanıyan anayasalar kendi içinde kimi farklılıklar göstermektedir.

Belçika Anayasası, etnik kimlik konusunda detaylı bir düzenlemeye gitmemiş, ülkedeki dilsel bölgelerden hareketle, Fransız ve Alman topluluğundan bahsetmiştir:

“Belçika üç Topluluktan oluşmaktadır: Flaman Topluluğu, Fransız Topluluğu ve Almanca Konuşan Topluluk²¹³³. Belçika dört dil bölgesinden oluşmaktadır:

²¹²⁷ 1947 İtalya Cumhuriyeti Anayasası, m. 6.

²¹²⁸ 1947 İtalya Cumhuriyeti Anayasası, m. 83/2.

²¹²⁹ 1993 Rusya Federasyonu Anayasası, m. 72.

²¹³⁰ 1976 Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, m. 35.

²¹³¹ 1976 Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, m. 114/2.

²¹³² 1999 İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası, m. 70/2.

²¹³³ 1831 Belçika Anayasası, m. 2.

Felemenkçe konuşulan bölge, Fransızca konuşulan bölge, iki dil konuşulan Brüksel-Başkent bölgesi ve Almanca konuşulan bölge. Krallığın her belediyesi bu dil bölgelerinden birinin parçasıdır”²¹³⁴.

İsveç Hükümet Belgesi/Aracı, Finlandiya Anayasası ve Norveç Krallığı Anayasası, isim vererek sınırlı nicelikte etnik kimlik ve ulusal azınlık tanınması yapmamıştır:

“...Sami halkının ve etnik, dilsel ve dinsel azınlıkların kendilerine ait kültürel ve sosyal yaşamlarını koruma ve geliştirme fırsatları teşvik edilecektir”²¹³⁵.

Yerli bir halk olan Samiler...ve diğer gruplar gibi kendi dillerini ve kültürlerini koruma ve geliştirme hakkına sahiptir. Samilerin yetkililer önünde Sami dilini kullanma hakkıyla ilgili hükümler bir Kanunla belirlenir. İşaret dili kullanan kişilerin ve engellilik nedeniyle tercüme veya çeviri yardımına ihtiyaç duyan kişilerin hakları bir Kanunla garanti altına alınır”²¹³⁶. Samiler, kendi bölgelerinde bir Kanunla sağlandığı gibi dilsel ve kültürel özyönetime sahiptir”²¹³⁷.

Devlet yetkilileri, yerli bir halk olan Sami halkının dilini, kültürünü ve yaşam biçimini korumasına ve geliştirmesine olanak verecek koşulları yaratacaktır”²¹³⁸.

İsveç ve Norveç, etnik kimlik ve ulusal azınlık bağlamında sadece Sami halkına yönelik bir düzenlemeye gitmişken; Finlandiya Sami halkının yanında diğer grupları içeren bir düzenlemeye gitmiştir.

Anayasaların diğer bir kısmı ise diğerlerine nispeten daha fazla etnik kimlik ve/veya ulusal azınlık ismi vererek söz konusu etnik kimlik ve/veya ulusal azınlıklar hakkında detaylı düzenleme yapmıştır:

“...Karadağ’da yaşayan özgür ve eşit vatandaşlar, uluslara ve ulusal azınlıklara mensup kişiler olarak: Karadağlılar, Sırp, Boşnaklar, Arnavutlar, Müslümanlar, Hırvatlar ve diğerleri, Karadağ’ın demokratik ve medeni devletine sadık olduğumuz kararlılığı...”²¹³⁹. Azınlık milletlere ve diğer azınlık ulusal topluluklarına mensup kişilere, bireysel olarak veya başkalarıyla birlikte topluca kullanabilecekleri hak ve özgürlükler aşağıdaki şekilde garanti edilir: ulusal, etnik, kültürel ve dinsel özelliklerini kullanma, koruma, geliştirme ve kamusal alanda ifade etme hakkı...kamu kurumlarında kendi dilleri ve alfabeleriyle eğitim görme hakkı ve azınlık milletlere ve diğer azınlık ulusal topluluklarına mensup kişilerin tarih ve kültürünün müfredata dahil edilmesi hakkı...Toplam nüfus içinde önemli bir paya sahip bölgelerde, yerel yönetimlerin, devlet ve mahkeme makamlarının azınlık ulusların ve diğer azınlık ulusal topluluklarının dilinde yargılama yapma hakkı...Toplam nüfus içinde önemli bir paya sahip bölgelerde, azınlık ulusların ve diğer azınlık ulusal topluluklarının dillerinde yazılmış geleneksel yerel terimler, sokak ve yerleşim yeri adları ile topografik işaretlere sahip olma hakkı...”²¹⁴⁰.

²¹³⁴ 1831 Belçika Anayasası, m. 4.

²¹³⁵ 1974 İsveç Hükümet Belgesi/Aracı, m. 2.

²¹³⁶ 1999 Finlandiya Anayasası, m. 17/3.

²¹³⁷ 1999 Finlandiya Anayasası, 121/3.

²¹³⁸ 1814 Norveç Krallığı Anayasası, m. 108.

²¹³⁹ 2007 Karadağ Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

²¹⁴⁰ 2007 Karadağ Anayasası, m. 79.

Azınlık milletlere ve diğer azınlık ulusal topluluklarına mensup kişilerin zorla asimile edilmesi yasaktır. Devlet, azınlık milletlere ve diğer azınlık ulusal topluluklarına mensup kişileri her türlü zorla asimilasyondan korur²¹⁴¹.

Yerli İtalyan ve Macar ulusal toplulukları ve üyelerine, ulusal sembollerini serbestçe kullanma hakkı ve ulusal kimliklerini korumak için örgüt kurma ve ekonomik, kültürel, bilimsel ve araştırma faaliyetleri ile kamusal medya ve yayıncılık alanında faaliyetler geliştirme hakkı garanti edilir. Bu iki ulusal topluluk ve üyeleri, yasalara uygun olarak kendi dillerinde eğitim ve öğretim görme hakkına ve bu tür eğitim ve öğretimi kurma ve geliştirme hakkına sahiptir. İki dilli okulların zorunlu olduğu coğrafi alanlar yasa ile belirlenir. Bu ulusal topluluklar ve üyelerine, köken ülkeleri ve kendi ülkeleri ile ilişkilerini geliştirme hakkı garanti edilir. Devlet, bu hakların kullanılması için maddi ve manevi destek sağlar. Bu toplulukların üyeleri, haklarını kullanabilmek için yaşadıkları coğrafi bölgelerde kendi özerk topluluklarını kuracaklardır. Bu özerk ulusal toplulukların önerisi üzerine, devlet, ulusal yargı yetkisi altında belirli işlevleri yerine getirmeleri için onlara yetki verebilir ve bu işlevlerin yerine getirilmesi için fon sağlar. İki ulusal topluluk, yerel yönetimlerin temsili organlarında ve Ulusal Mecliste doğrudan temsil edilir. İtalyan ve Macar ulusal topluluklarının konumları ve yaşadıkları coğrafi alanlarda haklarının kullanılma biçimi, kendi kendini yöneten yerel toplulukların bu hakların kullanılmasına ilişkin yükümlülükleri ve bu ulusal toplulukların üyelerinin bu alanlar dışında da kullandıkları haklar, hepsi kanunla düzenlenir. Her iki ulusal topluluğun ve üyelerinin hakları, bu toplulukların üye sayısından bağımsız olarak garanti altına alınır. Anayasa ile tanınmış hakların kullanılması ve münhasıran ulusal toplulukların durumu ile ilgili olan kanunlar, tüzükler ve diğer genel düzenlemeler, bu ulusal toplulukların temsilcilerinin onayı olmadan kabul edilemez²¹⁴². Slovenya'da yaşayan Roman toplumunun statüsü ve özel hakları kanunla düzenlenir²¹⁴³.

...Hırvatistan Cumhuriyeti, Hırvat ulusunun ulus devleti ve Sırlar, Çekler, Slovaklar, İtalyanlar, Macarlar, Yahudiler, Almanlar, Avusturyalılar, Ukraynalılar, Rusinler, Boşnaklar, Slovenler, Karadağlılar, Makedonlar, Ruslar, Bulgarlar, Polonyalılar, Romanlar, Rumenler, Türkler, Ulahlar, Arnavutlar ve vatandaşı olan ve Hırvat uyruklu vatandaşlarla eşit haklara sahip olma ve ulusal haklarını Birleşmiş Milletler ve özgür dünya ülkelerinin demokratik normlarına uygun şekilde kullanma güvencesi altında olan diğer ulusal azınlık üyelerinin devleti olarak kurulmuştur²¹⁴⁴. Hırvatistan Cumhuriyeti'nde tüm ulusal azınlıkların üyeleri eşit haklara sahiptir. Ulusal azınlıkların eşitliği ve haklarının korunması, organik kanunda öngörülen usule göre kabul edilecek Anayasa Kanunu ile düzenlenir...Bütün ulusal azınlık mensuplarına, milliyetlerini ifade etme özgürlüğü, kendi dil ve yazılarını kullanma özgürlüğü ve kültürel özerklik garanti edilir”²¹⁴⁵.

“...Makedonya'nın Arnavutlar, Türkler, Ulahlar, Romanlar ve Makedonya Cumhuriyeti'nde yaşayan diğer milletlerden insanların vatandaş olarak tam eşitliğinin ve Makedonya halkıyla sürekli bir arada yaşama haklarının sağlandığı

²¹⁴¹ 2007 Karadağ Anayasası, m. 80.

²¹⁴² 1991 Slovenya Cumhuriyeti Anayasası, m. 64.

²¹⁴³ 1991 Slovenya Cumhuriyeti Anayasası, m. 65.

²¹⁴⁴ 1990 Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

²¹⁴⁵ 1990 Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, m. 15.

Makedon halkının ulusal devleti olarak kurulduğu tarihi gerçeğini hareket noktası olarak alarak ve şunları amaçlayarak:...İnsan haklarının, vatandaşların, özgürlüklerin ve etnik eşitliğin garanti altına alınması...²¹⁴⁶. Milliyetlerin mensupları, kimliklerini ve ulusal niteliklerini özgürce ifade etme, geliştirme ve besleme hakkına sahiptir. Cumhuriyet, milliyetlerin etnik, kültürel, dilsel ve dinsel kimliklerinin korunmasını garanti eder. Milliyetlerin mensupları, kimliklerini ifade etmek, geliştirmek ve güçlendirmek için kültür ve sanat kurumları ile bilimsel ve diğer dernekler kurma hakkına sahiptir. Milliyetlerin mensupları, kanuna belirlenen şekilde, ilk ve ortaöğretimde kendi dillerinde eğitim alma hakkına sahiptir. Eğitimin bir milliyetin dilinde yapıldığı okullarda Makedon dili de öğretilir²¹⁴⁷. Meclis, Etnik İlişkiler Konseyi'ni kurar. Konsey, Meclis Başkanı ve Makedonlar, Arnavutlar, Türkler, Ulahlar ve Romanlar saflarından ikişer üye ile Makedonya'daki diğer milletlerden iki üyeden oluşur. Meclis Başkanı, Konseyin Başkanıdır. Meclis, Konsey üyelerini seçer. Konsey, Cumhuriyet'teki etnik ilişkiler sorunlarını ele alır ve bunların çözümü için değerlendirmeler ve önerilerde bulunur. Meclis, Konseyin değerlendirmelerini ve önerilerini dikkate almak ve bunlar hakkında kararlar almakla yükümlüdür²¹⁴⁸.

...İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmeler ve Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmeler ve Ulusal veya Etnik, Dinsel ve Dilsel Azınlıklara Mensup Kişilerin Haklarına Dair Beyanname ve diğer insan hakları araçlarından esinlenerek...Boşnaklar, Hırvatlar ve Sırlar, kurucu halklar (diğerleriyle birlikte) ve Bosna-Hersek vatandaşları olarak, Bosna-Hersek Anayasası'nın aşağıdaki gibi olduğunu kararlaştırıyoruz..."²¹⁴⁹.

Benzer şekilde, Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası, iki toplumlu bir yapı oluşturma gayesiyle Türk ve Yunan toplumlarına ilişkin isim vererek pek çok detaylı düzenleme yaparak farklı etnik kimlikleri isim vererek tanımıştır²¹⁵⁰.

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası'nda farklı etnik kimlik olarak Kıbrıs Rumlarından bahsedilmekle birlikte, bu düzenleme, Kıbrıs adasındaki Türk ve Rum mücadelesinin tarihine ilişkin bir hatırlatma işleviyle yapılmıştır. Buna ilişkin hüküm şöyledir:

"...Tarihten, uluslararası andlaşmalardan, insan hakları beyanname ve sözleşmelerinden doğan bütün hakları elinden alınmak ve Kıbrıs'taki varlığı tamamen yok edilmek istenen; 21 Aralık 1963 tarihinden sonra bütün organları, yasa dışı yollarla Kıbrıs Rumlarının tekeline giren, oluşum biçimi yanında, izlediği politikalarla da sadece Kıbrıs Rumlarının devleti haline gelen, Pan-Helenist yayılcılığa hizmet eden, ırkçı ve ayrımcı düşünce ve eylemlerle andlaşmalardan ve Anayasa esaslarından tamamıyla ayrılarak meşruluğunu yitirmiş bulunan Kıbrıs Cumhuriyeti karşısında, kendi kaderini tayin etme hak ve özgürlüğünü kullanarak,

²¹⁴⁶ 1991 Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

²¹⁴⁷ 1991 Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası m. 48.

²¹⁴⁸ 1991 Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası m. 78.

²¹⁴⁹ 1995 Bosna Hersek Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

²¹⁵⁰ 1960 Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası.

dünya ve tarih önünde, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Devletini ilan etmiş bulunan, Kıbrıs Türk Halkı..."²¹⁵¹

Belçika Anayasası, İsveç Hükümet Belgesi/Aracı, Finlandiya Anayasası, Norveç Krallığı Anayasası, Karadağ Anayasası, Slovenya Cumhuriyeti Anayasası, Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası, Bosna Hersek Anayasası, Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası, özetle; etnik kimliklerin ve/veya ulusal azınlıkların varlığını, etnik kimliklerin ve/veya ulusal azınlıkların haklarını ve bu haklara rehberlik edecek ilkeleri, etnik kimliklerin ve/veya ulusal azınlıkların isimlerine yer vererek detaylıca düzenlemiştir.

5.3.2. Farklı etnik kimlikleri anayasa dışındaki araçlarla tanıyan devletler

Bazı devletler farklı etnik kimlik ve ulusal azınlıkları, anayasa dışındaki araçlarla tanımaktadır. Bu tanıma yöntemi; *Ulusal Azınlıkların Korunmasına İlişkin Çerçeve Sözleşmesi* hükümleri çerçevesinde yürürlüğe konan ulusal düzenlemeler ile devletler arasında yapılan uluslararası bir antlaşma veya ikili anlaşmalar üzerinden gerçekleştirilmektedir.

Ulusal Azınlıkların Korunması İlişkin Çerçeve Sözleşmesi, 1 Şubat 1995 yılında imzalanarak 1 Şubat 1998'de yürürlüğe giren Avrupa Konseyi anlaşmasıdır. Avrupa Konseyi dışındaki devletlerin de imzasına açık olan Sözleşme, genel olarak ulusal azınlıkların korunmasıyla ilgili yasal olarak bağlayıcı ilk çok taraflı belgedir. Sözleşme'nin temel amacı, tarafların kendi topraklarındaki ulusal azınlıkların varlığını korumaktır. Sözleşme, ulusal azınlıkların kültürlerini korumalarını ve geliştirmelerini ve kimliklerini korumalarını sağlayacak uygun koşullar yaratarak ulusal azınlıkların tam ve etkili eşitliğini teşvik etmeyi amaçlamaktadır. Sözleşme, kamusal yaşam alanında ulusal azınlıklara mensup kişilere ilişkin ilkeleri, barışçıl toplanma özgürlüğü, dernek kurma özgürlüğü, ifade özgürlüğü, düşünce, vicdan ve din özgürlüğü ve medyaya erişim özgürlüğü, dil, eğitim ve yurtdışındaki ulusal akrabalarla iş birliği gibi özgürlükleri ortaya koymaktadır²¹⁵².

Arnavutluk, Ermenistan, Avusturya, Azerbaycan, Bosna-Hersek, Bulgaristan, Hırvatistan, Güney Kıbrıs, Çekya, Danimarka, Estonya, Finlandiya, Gürcistan, Almanya, Macaristan, İrlanda, İtalya, Letonya, Lihtenştayn, Litvanya, Malta, Moldova Cumhuriyeti, Karadağ, Hollanda, Kuzey Makedonya, Norveç, Polonya, Portekiz, Romanya, San Marino, Sırbistan, Slovak Cumhuriyeti, Slovenya, İspanya, İsveç, İsviçre, Ukrayna ve Birleşik Krallık olmak üzere 38 devlet; Ulusal Azınlıkların Korunması İlişkin Çerçeve Sözleşmesi'ni imzalamış, onaylamış ve yürürlüğe koymuştur. Belçika, Yunanistan, İzlanda ve Lüksemburg; sözleşmeyi imzalamasına rağmen henüz onaylayıp yürürlüğe koymamıştır. Türkiye, Fransa, Andora ve Monako; sözleşmeye ne imzalamış ne de onaylamıştır. Rusya Federasyonu ise sözleşmeyi feshetmiştir.

²¹⁵¹ 1985 Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

²¹⁵² Ulusal Azınlıkların Korunması İlişkin Çerçeve Sözleşmesi, <https://rm.coe.int/168007cdac> (Erişim Tarihi: 9 Mart 2025).

Danimarka Kraliyet Anayasası, Hollanda Krallığı Anayasası ve Almanya Federal Cumhuriyeti Anayasası'nda herhangi bir etnik kimlik ve ulusal azınlığa ilişkin hüküm yer almamakla birlikte, Danimarka, Almanya ve Hollanda; Ulusal Azınlıkların Korunmasına İlişkin Çerçeve Sözleşmesi'nin onaylanmasıyla bağlantılı olarak vermiş olduğu beyanlarda çeşitli etnik kimlik ve ulusal azınlıkları tanımışlardır. Danimarka, ülkenin Güney Jutland bölgesindeki Alman azınlıktan; Hollanda, Frizyalılardan; Almanya, Almanya Federal Cumhuriyeti'ndeki ulusal azınlıkların Alman vatandaşı Danimarkalılar ve Alman vatandaşı Sorb halkı üyeleri olduğundan ve Sözleşme'nin Almanya'da ikamet eden etnik grupların üyelerine, Alman vatandaşı Frizyalılara ve Alman vatandaşı Sinti ve Romanlara uygulanacağından bahsederek çeşitli etnik kimlik ve ulusal azınlıkları tanımışlardır. Diğer taraftan anayasalarında herhangi bir etnik kimlik ve ulusal azınlığa ilişkin hükme yer vermeyen Lihtenştayn, Lüksemburg ve Malta; Ulusal Azınlıkların Korunmasına İlişkin Çerçeve Sözleşmesi'ne verdiği beyanlarda da benzer bir tavır takınarak ülke topraklarında ulusal azınlığın bulunmadığını beyan etmişlerdir²¹⁵³.

Anayasasında etnik kimlik ve/veya ulusal azınlık olarak sadece Sami halkını tanıyan İsveç; Sözleşme'ye verdiği beyanda İsveç Finleri, Tornedalers, Romanlar ve Yahudilerden bahsetmiştir. Anayasası'nda sadece İtalyan ve Macar ulusal azınlığını tanıyan Slovenya ise Sözleşme'ye verdiği beyanda ek olarak Romanlardan bahsetmiştir.

Diğer taraftan, etnik kimlik ve/veya ulusal azınlıkların tanınması, Türkiye ve Yunanistan'daki azınlıklara ilişkin hükümler içeren Lozan Antlaşması gibi uluslararası bir antlaşmayla veya Almanya ile Danimarka'nın ülke toprakları içindeki Alman ve Danimarkalıları tanıdığına ilişkin 1955 tarihli Bonn-Kopenhag Beyannameleri gibi ikili bir anlaşmayla da yapılabilmektedir.

5.3.3. Etnisite boyutunun genel değerlendirmesi

Anayasaların etnik kimlik ve/veya ulusal azınlığa ilişkin hüküm içermeme biçimleri farklılık göstermektedir. Etnik kimlik ve/veya ulusal azınlıkları; kimi anayasalar tanımamakta, kimileri ilke düzeyinde ve/veya isim vererek tanımakta, kimi devletler ise anayasa dışındaki araçlarla tanımaktadır.

Andorra Prensiği Anayasası, Lihtenştayn Prensiği Anayasası, İzlanda Cumhuriyeti Anayasası, Danimarka Kraliyet Anayasası, Fransa Anayasası, İspanya Anayasası, İrlanda Anayasası, Lüksemburg Büyük Dukalığı Anayasası, Hollanda Krallığı Anayasası, Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Yunanistan Anayasası, Malta Cumhuriyeti Anayasası, Monako Prensiği Anayasası ve Çek Cumhuriyeti Anayasası, etnik kimlik ve/veya ulusal azınlığa ilişkin herhangi bir hükme vermemiştir. İzlanda ve Avrupa'nın küçük devletlerinden olan Andorra, Malta, Monako, Lüksemburg ve Lihtenştayn'ın nüfusunun,

²¹⁵³ Ulusal Azınlıkların Korunmasına İlişkin Çerçeve Sözleşmesi için Çekinceler ve Beyanlar <https://www.coe.int/en/web/conventions/cets-number/-/abridged-title-known?module=declarations-by-treaty&numSte=157&codeNature=0> (Erişim Tarihi: 9 Mart 2025).

etnisite anlamında, diğer Avrupa devletlerine göre daha homojen olduğu ve bunun anayasalarına yansiyarak, anayasa düzeyinde herhangi bir etnik kimlik ve/veya ulusal azınlığa yer verilmediği cihetinde bir değerlendirme yapmak mümkündür. Ancak Fransa, İspanya, Almanya, İrlanda, Danimarka, Hollanda, Çekya gibi Orta ve Batı Avrupa ülkelerinin nüfuslarının, etnisite anlamında, homojen olduğu söylemek zordur. Bu ülkelerin anayasalarında herhangi bir etnik kimlik ve/veya ulusal azınlığa yer verilmemesinin, sahadaki gerçekliğin yansımalarının dışında bilinçli bir tercih olduğu söylenebilir. Devletler, ulus devlette var olan baskın kimliğin dışında herhangi bir etnik kimliğin ülke düzeyinde etkin olmasının önünde bir sigorta olarak anayasal düzeyde farklı bir etnik kimlik ve/veya ulusal azınlığa yer vermediği değerlendirmesinin önemli ve gerçek bir hususu ortaya koyduğu düşünülmektedir.

Arnavutluk Cumhuriyeti Anayasası, Avusturya Federal Anayasası, Estonya Cumhuriyeti Anayasası, Macaristan Anayasası, İtalya Cumhuriyeti Anayasası, Litvanya Cumhuriyeti Anayasası, Polonya Cumhuriyeti Anayasası, Romanya Anayasası, Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, Rusya Federasyonu Anayasası, Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası, Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, Ukrayna Anayasası, Moldova Cumhuriyeti Anayasası, Letonya Cumhuriyeti Anayasası, Belarus Cumhuriyeti Anayasası, Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası ve Kosova Cumhuriyeti Anayasası; farklı etnik kimlikleri ve/veya ulusal azınlıkları ilke düzeyinde tanımaktadır. Bu anayasalar, tanıdıkları etnik kimliklerin kimler olduğu ortaya koymadan, bu etnik kimliklere yaklaşımın nasıl olacağına ilişkin çok genel ve sınırlı düzeyde temel ilkeleri ortaya koymaktadır. Farklı etnik kimlik ve/veya ulusal azınlıkları ilke düzeyinde tanıyan devletlerin bulundukları coğrafya, politik geçmiş ve birikimleri, gelişmişlik düzeyleri ve nüfus yapıları oldukça farklıdır. Bu nedenle, devletlerin, etnik kimlik ve/veya ulusal azınlıkları ilke düzeyinde tanıma bakımından birbiri arasında nasıl farklılaştığını ortaya koymak oldukça güçtür. Yalnızca etnik kimlik ve/veya ulusal azınlıkların ilke düzeyinde düzenlenmesinde, düzenlemenin detay seviyesi genel anlamda farklılaşmıştır. Kendi aralarında kabaca bir sınıflamaya tabi tutulacak olursa; Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası ve Kosova Cumhuriyeti Anayasası'nın yüksek düzeyde; İtalya Cumhuriyeti Anayasası, Rusya Federasyonu Anayasası, Portekiz Cumhuriyeti Anayasası ve İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası'nın düşük düzeyde; diğerlerinin ise orta düzeyde ilke düzenlemesi yaptığı söylenebilir.

Belçika Anayasası, İsveç Hükümet Belgesi/Aracı, Finlandiya Anayasası, Norveç Krallığı Anayasası, Karadağ Anayasası, Slovenya Cumhuriyeti Anayasası, Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası, Bosna Hersek Anayasası, Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası ve Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası farklı etnik kimliklerin ve/veya ulusal azınlıkların varlığını, etnik kimliklerin ve/veya ulusal azınlıkların isimlerine açıkça yer vererek tanımaktadır. Belçika Anayasası, İsveç Hükümet Belgesi/Aracı, Finlandiya Anayasası ve Norveç Krallığı Anayasası, nüfusunun etnik niteliğinin yansımaları olarak farklı bir etnik kimliğin varlığını isim vererek tanımıştır. Belçika, Almanca ve Fransızca dillerinin konuşulduğu bölge üzerinden; İsveç Hükümet Belgesi/Aracı, Finlandiya Anayasası ve Norveç Krallığı Anayasası ise

devlet sınırları içinde yaşayan Sami halkı üzerinden isim vererek farklı bir etnik kimliği tanımıştır. Karadağ Anayasası, Slovenya Cumhuriyeti Anayasası, Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası ve Bosna Hersek Anayasası; birden fazla ve/veya pek çok etnik kimlik ve/veya ulusal azınlığın ismine yer vermiştir.

Bazı devlet, farklı etnik kimlik ve/veya ulusal azınlıkları anayasa dışındaki araçlarla tanımıştır. Bunlar; *Ulusal Azınlıkların Korunmasına İlişkin Çerçeve Sözleşmesi* hükümleri çerçevesinde yürürlüğe konan ulusal düzenlemeler ile devletler arasında yapılan uluslararası bir antlaşma veya ikili anlaşmalardır. Danimarka Kraliyet Anayasası, Hollanda Krallığı Anayasası ve Almanya Federal Cumhuriyeti Anayasası'nda herhangi bir etnik kimlik ve ulusal azınlığa ilişkin hükme yer vermemiştir. Ancak bu devletler, Ulusal Azınlıkların Korunmasına İlişkin Çerçeve Sözleşmesi hükümleri doğrultusunda gerçekleştirdiği ulusal düzenlemelerde ve Sözleşme'ye verdikleri beyanlarda farklı etnik kimlik ve/veya ulusal azınlıkları tanımışlardır. Kimi devletler ise karşılıklı anlaşmaya ve/veya uluslararası bir antlaşmaya dayanarak farklı etnik kimlik ve/veya ulusal azınlıkları tanımışlardır.

Anayasalarda tanınan etnik kimliklerin ve bu kimliklerin meydana getirdiği topluluğun; köklerinin geçmişte ve varlıklarının sürekli olduğu, müktesebatlarını tarihin dehlizlerinde koruyarak günümüze ulaştırdıkları ve kendilerine özgü oldukları iddiaları milliyetçilik literatüründe derin görüş farklılıkları doğurmuştur. Bu görüş farklılıkları farklı milliyetçilik kuramlarını doğurmuştur.

Milliyetçiliği doğuran şeyin ulus olduğu ve ulusun da etnik bir kökene sahip olduğunu savunan ilkçi yaklaşımın bakış açısına göre etnik kimliklerin anayasalarda yer alması gayet doğal ve istendik bir durumdur. Ancak bu noktada, hangi etnik kimliğin hangi güç ve etki düzeyiyle anayasada yer alacağı hususu; gün yüzüne çıkacak ve/veya çıkan potansiyel veya aktif bir sorun olarak durmaktadır. Ancak etnik kimliklerin tanınması, milliyetçiliğin ilkçi yaklaşımının safının tarafında bir gelişmedir. Herder'in doğal ve organik ulusu ile Murras'ın kana ve soya dayanan doğal bir gerçeklik olarak kabul ettiği ulusu, etnik yaklaşımın tipik örnekleri olarak ulusun etnik kökenini ortaya koyan örneklerdir. Dolayısıyla etnik kimlikleri tanıyan bir anayasanın ilkçi yaklaşımın önemli bir perspektifini paylaştığı söylenebilir.

Ulus doğuran şeyin milliyetçilik olduğu, ulusun yeni ve modern bir olgu olduğuna savunan modernist yaklaşımın bakış açısına göre etnik kimliklerin anayasalarda yer almaması gayet doğal ve istendik bir durumdur. Çünkü modernist kuramlara göre ulus herhangi bir etnik kökene sahip değildir. Anayasalarında herhangi bir etnik kimlik ve/veya ulusal azınlığa yer vermeyen anayasaların modernist kuramın perspektifini paylaştığını söylenebilir. Gellner'in yüksek kültür olarak milliyetçilik; Anderson'ın hayali cemaat olarak ulus, Hroch'un üç aşama halinde ulusal hareket; Breuilly'nin siyaset biçimi olarak milliyetçilik; Brass'ın elitlerin aracı olarak milliyetçilik; Hobsbawm'ın icat edilmiş gelenek olarak milliyetçilik; Mann'ın modern devlet, militarizm ve kapitalizmin ürünü olarak ulus; Nairn'in eşitsiz kalkınmanın sonucu olarak milliyetçilik; Hechter'in iç sömürgeciliğin sonucu olarak milliyetçilik temaları altında

ortaya koydukları milliyetçiliğin farklı modernist bakış açılarının hiçbirisinde ezeli ve ebedi bir etnik kimlik vurgusu yoktur. Dolayısıyla etnik kimliğin altını çizmeyen anayasalar, ulusların modern bir şey olduğunu savunan modernist kuramların iddialarıyla aynı yönde tavır sergilemektedir.

Ulus ve etnik köken konusunda ilkçi ve modernist kuramların sergilediği rijit tavır sergilemeyen etno-sembolist yaklaşım; etnik kimliklerin varlığını kabul etmekte ancak onların ulus oluşunun moderniteyle gerçekleştiğini ifade etmektedir. Yani bir nevi ilkçi ve modernist yaklaşım arasında orta yolu bulmaktadır. Ulusun etnik temeli olduğunu savunan Smith, ulusların milliyetçilikten önce var olduğunu ifade eden Armstrong ve siyasal milliyetçilik karşısındaki kültürel milliyetçilik anlayışıyla etnik temellerin altını çizen Hutchinson'un bakış açısı; etnik kimlikleri tanıyan anayasaların bu tavrının teorik arka planını oluşturmaktadır.

5.4. Dil Boyutuyla Anayasalar

Dil, ulus olmanın bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. Milliyetçiliğin ve ulus düşüncesinin gelişim göstermesinde, yaygınlaşmasında ve konumunu sağlamlaştırmasında dilin etkili bir işlevi vardır. Dil, insanlar arasında, geçmişe uzanan bir anlayışta, benzer ve birlikte olunduğu duygusu ve inancı yaratmaktadır. Bu nedenle, kolektif birimler olarak ulusal toplulukların, kendini, diğer topluluklardan farklılaştırmasında öne sürülen ve kullanılan özgün bir nitelik olarak dile getirilmektedir.

Kimliği meydana getiren temel unsurlardan birisi dildir. Bir tür toplumsal organizasyon aracı olan dil, bireyin ve toplumun kendisi tanımlamasında temel bir başvuru noktasıdır. Bazen kimlikli ilgili sorunlarda belirleyici bir unsur olan dil, etnik grubun bütünlüğünün sağlanmasında, kimliğinin ve kültürünün oluşmasında işlevsel bir bileşendir. Bu noktada, dil, bir devlette; bir taraftan farklı dilleri konuşan azınlıkların varlıklarını devam ettirmesini sağlarken diğer taraftan müşterek dil projesiyle ulus inşa etme sürecine katkı sağlamaktadır. Dil, müşterek bir ulus kimliği ve aynı etnik gruba aidiyet hissi yaratma açısından temel bir araçtır. Ulusal dilde mecburi eğitim, kamu makamları önünde müşterek ulusal dilin kullanılması zorunluluğu ve zorunlu askerlik gibi politikalarla ülkede dilsel yekparelik sağlanmaya çalışılmaktadır²¹⁵⁴.

Bir devlette, müşterek bir dil meydana getirme çabası ile azınlıkların dillerinin korunması yönelik girişimler kimi zaman gerilimlere neden olmaktadır²¹⁵⁵. Özellikle ulusal azınlıklara mensup kişilere dil konusunda yeterli haklar tanınmadığında bu gerilimler ortaya çıkmaktadır. Dil konusunda ulusal azınlıkların dil haklarını önemsemeyen bir politika izleyen yönetimler; devletteki çoğunluğun dilini resmi ve/veya devlet dili olarak ifade etmekte, resmi dilin devlette

²¹⁵⁴ Aziz Aydın, "Dil Hakları", in Türkiye Büyük Millet Meclisi Araştırma Merkezi, *Karşılaştırmalı Anayasa Çalışmaları*, Ankara, TBMM Araştırma Merkezi Yayınları, 2012, s. 187.

²¹⁵⁵ Aydın, "Dil Hakları", s. 188.

birleştirici rolünü vurgulamakta, resmi dille rekabet eden farklı dillerin ulusal birliği bozacağını veya engelleyeceğini düşünmektedir²¹⁵⁶. Bu noktada, birbirine tehdit oluşturma potansiyeli içeren iki kavram olan resmi dil ile azınlık dili kavramlarını ortaya koymak gerekmektedir.

Resmi dil, “bir devletin sınırları içerisinde yönetimde, hukukta, eğitimde ve ticarete gerek sözlü gerekse yazılı iletişimde kullanılan, genellikle kanunla belirlenen dil; devlet dili” olarak tanımlanmaktadır²¹⁵⁷. Resmi dil, ulusal veya yerel yasama organlarında, siyasi bölgelerin mahkemelerinde, bunların işlemlerinde ve günlük kullanım için hukukta açıkça tanınan dildir. Hukuk, resmi dil düzenlemesi yapmadığında, kullanılan dil kimi zaman ulusal dil olarak tanımlanmaktadır²¹⁵⁸. Özetle, resmi dil, hukuk tarafından tanınarak yasama, yürütme ve yargının işleyişinde kullanılan dildir²¹⁵⁹. Bununla birlikte dil ve dil haklarının ele alındığı evrensel ve bölgesel araçlarda resmi dil veya devlet dili tanımının genel geçer bir tanımı yapılmamaktadır. Devletler; ulusal, resmi ve devlet dili kavramlarını birbiri yerine kullanabilmektedir²¹⁶⁰. Terzioğlu’na göre bir dili resmi dil olarak kabul etmenin devletler açısından birtakım sonuçları vardır. Birden çok resmi dile sahip devletlerde, bu diller, hukuki açıdan eşit konumdadır ve birbirlerine göre resmîyetlerinde ve öncelikli olmalarında farklılık yoktur. Resmi dil, kamu idarelerinin kendi aralarında ve idari makamlar ile vatandaşlar arasında iletişim aracıdır. Resmi dil, ülke genelinde geçerlidir. Vatandaşların ve kamu idarelerinin karşılıklı ilişkilerinde, resmi dilin, kamu idareleri nezdinde bilindiği, vatandaşlar nezdinde asgari düzeyde konuşabildiği varsayılır. Vatandaşların resmi dili asgari düzeyde bilmediği hususu, mahkemelerdeki savunma yetersizliği halleri hariç, resmen ispat edilmelidir. Ulusal eğitim sistemine zorunlu ders olarak resmi dil dahil edilmektedir²¹⁶¹. Resmi dil düzenlemeleri genellikle anayasalar aracılığıyla yapılmaktadır. Bunun anlamı, resmi dil konusunda karar vericinin, devleti siyasi ve hukuki bir kurum olarak ilk kez veya yeniden kuran asli kurucu iktidar olduğudur²¹⁶². Resmi dilin anayasa ve kanun gibi hukuki araçlarla tanınması, ülke genelinde geçerli olması veya geçerli olduğunun iddia edilmesi, hukukta, eğitimde ve ticarete gerek sözlü gerekse yazılı iletişimde kullanılması, devletin insan unsuru için müşterek olması veya müşterek olduğunun iddia edilmesi, yasama, yürütme, yargı organlarının temel iletişim aracı olması, kimi zaman devletin kimi zaman ulusun dili olarak ifade edilmesi milliyetçilik için oldukça işlevsel bir unsur olduğunu göstermektedir. Ulus-devlet formundaki

²¹⁵⁶ Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı, “Report On The Linguistic Rights Of Persons Belonging To National Minorities In The Osce Area”, s. 1, <https://www.osce.org/files/f/documents/1/6/42060.pdf> (Erişim Tarihi: 6 Nisan 2025).

²¹⁵⁷ TDK, *Güncel Türkçe Sözlük*, “Resmi Dil” Maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>) (Erişim Tarihi: 6 Nisan 2025).

²¹⁵⁸ Newell Stultz, “Official Language Policies in Multilingual Societies: Evidence from the United States, South Africa, and Canada”, *The Journal of South African and American Studies*, Cilt 10 Sayı 1, 2009, s. 59.

²¹⁵⁹ Olgun Akbulut, “Resmi Dil ve Anayasalarda Düzenlenişi”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, Sayı 3, 2012, s. 116.

²¹⁶⁰ AGİT, “Report On The Linguistic Rights Of Persons Belonging To National Minorities In The Osce Area” s. 8.

²¹⁶¹ Aydın, “Dil Hakları”, s. 190-191.

²¹⁶² Akbulut, “Resmi Dil ve Anayasalarda Düzenlenişi”, s. 119.

modern devletin insan unsurunu oluşturan ve ister doğal ister yapay bir olgu olarak tarif edilsin ulus olgusunun birleştirici etkeni olarak resmi dil ulus devletin milliyetçi muhtevasının temel belirleyicilerinden biridir.

Azınlık dili, dilsel bir azınlığın dili olarak “egemen bir devlette yaşayan ve ülkenin geri kalan nüfusundan farklı bir dili konuşan grubun dili”dir²¹⁶³. Bir başka biçimde “sayıları devletin geri kalan nüfusundan daha az olan ve o devletin vatandaşı olan bir grup tarafından o devletin toprakları üzerinde geleneksel olarak konuşulan ve o devletin resmi dil veya dillerinden farklı olan diller” olarak tanımlanabilir²¹⁶⁴.

Resmi ve azınlık dilinin farklı tanım ve içeriği; resmi dilin bütünlüğe, azınlık dilin ise parçaya işaret ettiğini göstermektedir. Resmi dil, ulus devletin başat unsuru olan ulusa, azınlık dil ise o ulustan farklı olan etnik bir grup veya topluluğa ilişkindir. Genel geçer bir kural olmasa da resmi dil ve azınlık dili birbirlerinin alanına doğru genişleme, birbirlerinin sınırlarını daraltma ve birbirlerinin varlığını tehdit etme potansiyeli taşımaktadır. Devletin insan unsurunun geneline teşmil edilen resmi/devlet/ulusal dil anlayışı, bu yönüyle genelin içinde bulunan azınlık konumundaki muhtelif etnik grup veya toplulukların dilleri aleyhine işlemektedir. Diğer taraftan azınlık dillerine yapılan aşırı vurgu ise ulus gibi bir bütünlüğe hizmet eden resmi/devlet/ulusal dil aleyhine işlemektedir. Bu nedenle, anayasalar, birbirleri için tehdit potansiyeli içeren resmi dil ve azınlık dilleri bağlamında incelenmiştir.

Anayasalar, dil bağlamında, üst başlık olarak resmi dil bakımından; resmi dil düzenlemesi yapmayan, tek ve birden fazla resmi dil düzenlemesi yapan anayasalar ile azınlık dilleri bakımından; azınlık dillerine ilişkin düzenlemeye yapmayan ve yapan anayasalar olarak sınıflara ayrılmıştır. Bu sınıflamaların bazıları kendi içinde alt sınıflara ayrılmakla birlikte bu alt sınıflamalara kendi temel sınıflaması içinde değinilmiştir. Bunlar dışında bazı devletler, dile ilişkin kabulleri anayasa dışındaki araçlarla yapmaktadır.

5.4.1. Resmi dil bakımından anayasalar

5.4.1.1. Resmi Dil Düzenlemesi Yapmayan Anayasalar

Anayasaların bir kısmı resmi dile ilişkin herhangi bir düzenleme yapmamıştır. Bu anayasalar; Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası, İsveç Hükümet Belgesi/Aracı, Yunanistan Anayasası, İtalya Cumhuriyeti Anayasası, Danimarka Kraliyet Anayasası, Norveç Krallığı Anayasası,

²¹⁶³ Akbulut, “Resmi Dil ve Anayasalarda Düzenleniş”, s. 117.

²¹⁶⁴ Bölgesel ve Azınlık Dilleri Avrupa Şartı, m. 1, <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016806d35df> (Erişim Tarihi: 6 Nisan 2025).

Lüksemburg Büyük Dukalığı Anayasası, Hollanda Krallığı Anayasası, İzlanda Cumhuriyeti Anayasası, Bosna Hersek Anayasası, Çek Cumhuriyeti Anayasası'dır.

5.4.1.2. Tek Resmi Dil Düzenlemesi Yapan Anayasalar

Anayasaların diğer bir kısmı tek resmi dil düzenlemesi yapmıştır. Bu anayasalar; Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Polonya Cumhuriyeti Anayasası, Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, Rusya Federasyonu Anayasası, Avusturya Federal Anayasası, Romanya Anayasası, Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, Andorra Prensiği Anayasası, Estonya Cumhuriyeti Anayasası, Fransa Anayasası, İspanya Anayasası, Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, Moldova Cumhuriyeti Anayasası, Ukrayna Anayasası, Litvanya Cumhuriyeti Anayasası, Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, Letonya Cumhuriyeti Anayasası, Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası, Lihtenştayn Prensiği Anayasası, Monako Prensiği Anayasası, Macaristan Anayasası ve Arnavutluk Cumhuriyeti Anayasası'dır.

Tek resmi dil düzenlemesi yapan anayasaların bir kısmı, tek bir resmi dilden bahsederek başka resmi dillerin kabulüne ilişkin, anayasal düzeyde, herhangi bir açık kapı bırakmamıştır:

“Türkiye Devleti, ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütündür. Dili Türkçedir²¹⁶⁵.

Rus dili, Rusya Federasyonu topraklarının tamamında devlet dilidir. Cumhuriyetler kendi devlet dillerini kurma hakkına sahiptir. Cumhuriyetlerin devlet yönetim organlarında, yerel yönetim organlarında ve devlet kurumlarında Rusya Federasyonu devlet dili ile birlikte kullanılırlar²¹⁶⁶.

Almanca, federal yasanın dilsel azınlıklara tanıdığı haklar saklı kalmak üzere, Cumhuriyetin resmi dilidir²¹⁶⁷.

Romanya'da resmi dil Rumence'dir²¹⁶⁸.

Resmi dil Portekizcedir²¹⁶⁹.

Devletin resmi dili Katalancadır²¹⁷⁰.

Estonya'nın resmi dili Estonca'dır²¹⁷¹. Devlet dairelerinin ve yerel yönetimlerin resmi dili Estoncadır²¹⁷².

Cumhuriyetin dili Fransızcadır²¹⁷³.

²¹⁶⁵ 1982 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, m. 3.

²¹⁶⁶ 1993 Rusya Federasyonu Anayasası, m. 38/1-2.

²¹⁶⁷ 1920 Avusturya Federal Anayasası, m. 8.

²¹⁶⁸ 1991 Romanya Anayasası, m. 13.

²¹⁶⁹ 1976 Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, m. 11/3.

²¹⁷⁰ 1993 Andorra Prensiği Anayasası, m. 2/1.

²¹⁷¹ 1992 Estonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 6.

²¹⁷² 1992 Estonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 52/1.

²¹⁷³ 1958 Fransa Anayasası, m. 2/1.

Kastilya dili, devletin resmi İspanyolca dilidir. Bunu bilmek bütün İspanyolların görevidir ve kullanma hakkı vardır²¹⁷⁴.

Cumhuriyetin resmî dili Bulgarcadır²¹⁷⁵.

Moldova Cumhuriyeti'nin devlet dili Latin alfabesiyle ifade olunan Moldovaca'dır²¹⁷⁶.

Ukrayna'nın devlet dili Ukrayna dilidir. Devlet, Ukrayna dilinin, Ukrayna topraklarının tamamında toplumsal yaşamın tüm alanlarında kapsamlı gelişmesini ve işleyişini sağlar²¹⁷⁷.

Litvanya ulusu...ruhunu, ana dilini, yazısını ve geleneklerini korumuş olan...²¹⁷⁸. Devlet dili Litvanca olacaktır²¹⁷⁹.

...Letonya'nın Avrupa kültür alanındaki kimliği, antik çağlardan bu yana Letonya ve Livonya gelenekleri, Letonya yaşam tarzı, Letonya dili ve evrensel insani ve Hristiyan değerleri tarafından şekillendirilmiştir. Letonya'ya sadakat, Letonca'nın tek resmi dil olması, özgürlük, eşitlik, dayanışma, adalet, dürüstlük, iş ahlakı ve aile bütünleşmiş bir toplumun temelini oluşturur...²¹⁸⁰. Letonya Cumhuriyeti'nin resmi dili Letonca'dır...²¹⁸¹

Almanca ulusal ve resmi dildir²¹⁸².

Devletin resmi dili Fransızcadır²¹⁸³.

Macaristan'da resmi dil Macarcadır. Macaristan Macar dilini koruyacaktır. Macaristan, Macar İşaret Dilini Macar kültürünün bir parçası olarak koruyacaktır²¹⁸⁴. Mirasımızı, eşsiz dilimizi, Macar kültürümüzü...tanıtmayı ve korumayı taahhüt ediyoruz...²¹⁸⁵.

Arnavutluk Cumhuriyeti'nin resmi dili Arnavutça'dır²¹⁸⁶.

Polonya Cumhuriyeti'nde resmi dil Lehçe'dir. Bu hüküm, onaylanmış uluslararası anlaşmalardan kaynaklanan ulusal azınlık haklarını ihlal etmeyecektir²¹⁸⁷.

Resmi dil Türkçe'dir"²¹⁸⁸.

²¹⁷⁴ 1978 İspanya Anayasası, m. 3/1.

²¹⁷⁵ 1991 Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, m. 3.

²¹⁷⁶ 1994 Moldova Cumhuriyeti Anayasası, m. 13/1.

²¹⁷⁷ 1996 Ukrayna Anayasası, m. 10/1-2.

²¹⁷⁸ 1992 Litvanya Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

²¹⁷⁹ 1992 Litvanya Cumhuriyeti Anayasası, m. 14.

²¹⁸⁰ 1922 Letonya Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

²¹⁸¹ 1922 Letonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 4.

²¹⁸² 1921 Lihtenştayn Prenslığı Anayasası, m. 6.

²¹⁸³ 1962 Monako Prenslığı Anayasası, m. 8.

²¹⁸⁴ 2011 Macaristan Anayasası, m. H.

²¹⁸⁵ 2011 Macaristan Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

²¹⁸⁶ 1998 Arnavutluk Cumhuriyeti Anayasası, m. 14/1.

²¹⁸⁷ 1997 Polonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 27.

²¹⁸⁸ 1985 Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası, m. 2/2.

Tek resmi dil düzenlemesi yapan bu anayasaların resmi dil düzenlemelerinin kimilerinde *resmi dil*, kimilerinde *devlet dili*, kimisinde ise *ulusal dil* kavramının kullanıldığı görülmektedir. Anayasalar, genel olarak resmi dil kavramını kullanmışken, Lihtenştayn Prenslığı Anayasası resmi dil kavramıyla birlikte ulusal dil kavramını, Moldova Cumhuriyeti Anayasası ve Ukrayna Anayasası ise devlet dili kavramını kullanmıştır. Diğer taraftan resmi dil, kimi düzenlemelerde devletle, kimi düzenlemelerde devlet kastedilerek cumhuriyetle bağlantı kurularak, kimilerinde ise herhangi bir bağlantı kurulmadan doğrudan resmi dilin ne olduğu dile getirilerek ortaya konulmuştur. Anayasalar, resmi dili, genel olarak devletle bağlantılı biçimde ortaya koymuşken; Avusturya Federal Anayasası, Fransa Anayasası ve Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası devleti kastederek cumhuriyetle bağlantı kurarak; Portekiz Cumhuriyeti Anayasası ve Lihtenştayn Prenslığı Anayasası doğrudan resmi dilin ne olduğunu dile getirerek ortaya koymuştur.

Tek resmi dil düzenlemesi yapan anayasaların bir kısmı, tek bir resmi dilden bahsetmekle birlikte farklı resmi dillerin kabulü ve kullanımına ilişkin birtakım şartlar dile getirerek birden fazla resmi dilin kabulüne ilişkin açık kapı bırakmıştır:

“Slovak Cumhuriyeti topraklarında devlet dili Slovakçadır. Resmî yazışmalarda devlet dili dışında başka dillerin kullanılması kanunla düzenlenir²¹⁸⁹.

Hırvatistan Cumhuriyeti'nde Hırvat dili ve Latin alfabesi resmi olarak kullanılır. Aynı yerel birimlerde, Hırvatça ve Latin alfabesinin yanı sıra, kanunla belirlenen koşullar altında başka bir dil ve Kiril veya başka bir alfabe de resmi kullanıma sokulabilir²¹⁹⁰.

Sırbistan Cumhuriyeti'nde Sırpça ve Kiril alfabesi resmi olarak kullanılacaktır. Diğer dil ve yazıların resmî kullanımı Anayasaya dayalı kanunla düzenlenir²¹⁹¹.

Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası ve Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası kanunlarla belirlenen birtakım şartlar altında, anayasanın belirlediği tek resmi dilin yanında farklı resmi dillerin kabulü ve kullanımının mümkünüğünü anayasal düzeyde hükme bağlamıştır. Diğer taraftan Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası ve Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası, resmi dili belirlemekle birlikte resmi dilin alfabesini de dile getirmiştir. Bu durum az rastlanan bir husustur. Anayasalar genellikle, resmi dilin ne olduğunu dile getirmekle yetinmekteyken, Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası ve Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası bununla yetinmeyerek resmi dilin alfabesini dile getirmiştir.

²¹⁸⁹ 1992 Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, m. 6.

²¹⁹⁰ 1990 Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, m. 12.

²¹⁹¹ 2006 Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası, m. 10.

5.4.1.3. Birden Fazla Resmi Dil Düzenlemesi Yapan Anayasalar

Anayasaların bir diğer kısmı birden fazla resmi dil düzenlemesi yapmıştır. Bu anayasalar; Belçika Anayasası, İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası, Finlandiya Anayasası, Kosova Cumhuriyeti Anayasası, Karadağ Anayasası, Slovenya Cumhuriyeti Anayasası, İrlanda Anayasası Belarus Cumhuriyeti Anayasası, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası, Malta Anayasası ve Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası'dır.

Birden resmi dil düzenlemesi yapan bu anayasaların büyük bir kısmı doğrudan resmi dillerin ismini sayarak birden fazla resmi dil düzenleme yapmıştır:

"Konfederasyonun resmi dilleri Almanca, Fransızca ve İtalyancadır. Romanşça ayrıca Romanşça konuşan kişilerle iletişimde Konfederasyonun resmi dilidir. Kantonlar resmi dillerine karar verirler. Dil toplulukları arasındaki uyumu korumak için Kantonlar dillerin geleneksel bölgesel dağılımına saygı gösterir ve yerli dil azınlıklarını dikkate alırlar. Konfederasyon ve Kantonlar, dil toplulukları arasındaki anlayışı ve alışverişi teşvik eder. Konfederasyon, çok dilli Kantonların özel görevlerini yerine getirmelerini destekler. Konfederasyon, Graubünden ve Ticino Kantonlarının Romanş ve İtalyan dillerini koruma ve geliştirme yönündeki tedbirlerini destekleyecektir²¹⁹².

Finlandiya'nın ulusal dilleri Fince ve İsveççedir. Herkesin mahkemelerde ve diğer makamlarda kendi dilini ister Fince ister İsveççe olsun, kullanma ve o dilde resmî belgeler alma hakkı kanunla garanti altına alınır. Kamu makamları, ülkenin Fince konuşan ve İsveççe konuşan halklarının kültürel ve toplumsal ihtiyaçlarını eşit bir şekilde karşılar²¹⁹³.

Kosova Cumhuriyeti'nde resmi diller Arnavutça ve Sırpça'dır. Türkçe, Boşnakça ve Romanca dilleri belediye düzeyinde resmi dil statüsündedir veya kanunun öngördüğü şekilde her düzeyde resmi kullanımda olacaktır²¹⁹⁴.

Karadağ'da resmi dil Karadağca olacaktır. Kiril ve Latin alfabesi eşit olacaktır. Sırpça, Boşnakça, Arnavutça ve Hırvatça da resmi dil olarak kullanılacaktır²¹⁹⁵.

Slovenya'daki resmi dil Slovence'dir. İtalyan veya Macar ulusal topluluklarının ikamet ettiği belediyelerde, İtalyanca veya Macarca da resmi diller olacaktır²¹⁹⁶.

İrlanda dili ulusal dil olarak birinci resmi dildir. İngilizce ikinci resmi dil olarak tanınmaktadır. Ancak, kanunla, söz konusu dillerden birinin, Devletin her yerinde veya herhangi bir yerinde, bir veya daha fazla resmi amaç için münhasıran kullanılmasına ilişkin hüküm konulabilir²¹⁹⁷.

Belarus Cumhuriyeti'nin resmi dilleri Belarusça ve Rusça'dır²¹⁹⁸.

²¹⁹² 1999 İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası, m. 70.

²¹⁹³ 1999 Finlandiya Anayasası, m. 17/1-2.

²¹⁹⁴ 2008 Kosova Cumhuriyeti Anayasası, m. 5.

²¹⁹⁵ 2007 Karadağ Anayasası, m. 13.

²¹⁹⁶ 1991 Slovenya Cumhuriyeti Anayasası, m. 11.

²¹⁹⁷ 1937 İrlanda Anayasası, m. 8.

²¹⁹⁸ 1994 Belarus Cumhuriyeti Anayasası, m. 17.

Kiril alfabesi kullanılarak yazılan Makedonca, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'nin tamamında ve Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'nin uluslararası ilişkilerinde resmi dildir. Nüfusun en az yüzde 20'sinin konuştuğu diğer herhangi bir dil de aşağıda belirtildiği gibi kendi alfabesi kullanılarak yazılan resmi bir dildir...²¹⁹⁹.

Malta'nın ulusal dili Maltaca'dır. Maltaca ve İngilizce dilleri ve Parlamento tarafından (Temsilciler Meclisi üyelerinin en az üçte ikisinin çoğunluğu tarafından çıkarılan bir yasa ile) belirlenebilecek diğer diller Malta'nın resmi dilleri olacaktır...²²⁰⁰.

Cumhuriyetin resmi dilleri Yunanca ve Türkçe'dir"²²⁰¹.

Birden resmi dil düzenlemesi yapan bu anayasaların resmi dil düzenlemelerinin kimilerinde *resmi dil*, kimilerinde ise *ulusal dil* kavramının kullanıldığı görülmektedir. Anayasalar, genel olarak resmi dil kavramını kullanmışken, Lihtenştayn Prenslığı Anayasası ve Malta Anayasası ulusal dil kavramını kullanmıştır.

Birden resmi dil düzenlemesi yapan anayasalardan Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası, doğrudan resmi dillerin ismini saymadan birden fazla resmi dil düzenleme yapmıştır:

"Kiril alfabesi kullanılarak yazılan Makedonca, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'nin tamamında ve Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'nin uluslararası ilişkilerinde resmi dildir. Nüfusun en az yüzde 20'sinin konuştuğu diğer herhangi bir dil de aşağıda belirtildiği gibi kendi alfabesi kullanılarak yazılan resmi bir dildir..."²²⁰².

Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası, ülkenin tamamında geçerli olan Makedonca resmi dilini ifade ettikten ülkenin nüfusunun en az %20'sin konuştuğu dilleri de resmi dil olarak kabul etmiştir. Kuzey Makedonya Anayasası, farklı etnik kimlikleri dile getirme konusundaki istekli tavrı ve içeriğini resmi dillere de yansıtmıştır. Bu sayede tanıdığı farklı etnik kimliklerin, dillerinin, resmi dil olarak kabul edilmesinin yolunu açmıştır.

Birden resmi dil düzenlemesi yapan anayasalardan Belçika Anayasası; resmi, devlet ve/veya ulusal dil adı altında herhangi bir dil düzenlemesi yapmadan ülkedeki dil bölgelerinden bahsetmiştir:

"Belçika dört dil bölgesinden oluşmaktadır: Felemenkçe konuşulan bölge, Fransızca konuşulan bölge, çift dil konuşulan Brüksel-Başkent bölgesi ve Almanca konuşulan bölge. Krallığın her yerel idaresi bu dil bölgelerinden birine bağlıdır. Bu dört dilsel bölgenin sınırları ancak, Parlamentonun her bir kanadındaki dilsel bölge grubunun oy çoğunluğuyla kabul edecekleri bir kanunla değiştirilebilir ya da düzeltilebilir. Şu şartla ki her grupta üye tam sayısının çoğunluğu oylamaya

²¹⁹⁹ 1991 Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 7.

²²⁰⁰ 1964 Malta Anayasası, m. 5/1-2.

²²⁰¹ 1960 Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası, m. 3.

²²⁰² 1991 Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 7.

katılmış olmalı ve iki dilsel bölge grubunun kullandığı oylarda karar lehine kullanılan oyların sayısı kullanılan oyların en az üçte ikisine eşit olmalıdır”²²⁰³.

Belçika Anayasası, ülkenin dört dilsel bölgesinden bahsetmekle birlikte, bunu, resmi dil adı altında yapmasa da anayasada dile getirilen Felemenkçe, Fransızca ve Almancayı resmi dil olarak kabul etmek gerekmektedir. Çünkü anayasal bir kural olarak devletin her yerel idaresi söz konusu dillerin konuşulduğu dil bölgelerinden birine bağlı olmak zorundadır. Üstelik dil bölgelerinin sınırları, ancak, parlamentoda nitelikli çoğunlukla kabul edilen bir kanunla değişebilmektedir. Ülkenin, söz konusu dillerin konuşulduğu dil bölgelerine ayrılarak ülkedeki herhangi bir bölgenin zorunlu olarak bu dilsel bölgelerden herhangi birinin kapsamında olmasının Felemenkçe, Fransızca ve Almancanın resmi dil olarak kabul edilmesi gerektiği sonucunu doğurduğu düşünülmektedir.

5.4.2. Azınlık dilleri bakımından anayasalar

5.4.2.1. Azınlık Dillerine İlişkin Düzenleme Yapmayan Anayasalar

Anayasaların bir kısmı azınlık dillerine ilişkin herhangi bir düzenlemesi yapmamıştır. Bu anayasalar; Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası, Belçika Anayasası, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Yunanistan Anayasası, Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, Andorra Prensiği Anayasası, Fransa Anayasası, İrlanda Anayasası, Danimarka Kraliyet Anayasası, Lüksemburg Büyük Dukalığı Anayasası, Lihtenştayn Prensiği Anayasası, Malta Anayasası, Monako Prensiği Anayasası, Hollanda Krallığı Anayasası, İzlanda Cumhuriyeti Anayasası, Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası’dır.

5.4.2.2. Azınlık Dillerine İlişkin Düzenleme Yapan Anayasalar

5.4.2.2.1. İlke düzeyinde düzenleme

Anayasaların bir kısmı azınlık dillerine ilişkin düzenlemeyi ilke düzeyinde yapmıştır. Bu anayasalar; Polonya Cumhuriyeti Anayasası, Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, Rusya Federasyonu Anayasası, Avusturya Federal Anayasası, Romanya Anayasası, Estonya Cumhuriyeti Anayasası, İtalya Cumhuriyeti Anayasası, İspanya Anayasası, Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, Arnavutluk Cumhuriyeti Anayasası, Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, Litvanya Cumhuriyeti Anayasası, Letonya Cumhuriyeti Anayasası, Belarus Cumhuriyeti Anayasası, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası, Sırbistan Cumhuriyeti

²²⁰³ 1831 Belçika Anayasası, m. 4.

Anayasası, Çek Cumhuriyeti Anayasası/Temel Haklar ve Özgürlükler Şartı, Macaristan Anayasası ve Bosna Hersek Anayasası'dır. Bu anayasalar azınlık dillerinin ismi sayılmadan azınlık dillerine uygulanacak temel ilkeler düzenlenmiştir. Ancak anayasaların azınlık dillerine ilişkin ilke düzeyin düzenlemeleri, düzenlemenin detayına göre farklılık göstermektedir.

Azınlık dillerini ilke düzeyinde düzenleyen anayasaların bir kısmı çok genel ve yüzeysel düzenleme yapmıştır:

"Polonya Cumhuriyeti'nde resmi dil Lehçe'dir. Bu hüküm, onaylanmış uluslararası anlaşmalardan kaynaklanan ulusal azınlık haklarını ihlal etmeyecektir²²⁰⁴. Polonya Cumhuriyeti, ulusal veya etnik azınlıklara mensup Polonya vatandaşlarına kendi dillerini koruma ve geliştirme, gelenek ve göreneklerini sürdürme ve kendi kültürlerini geliştirme özgürlüğünü sağlar²²⁰⁵.

Cumhuriyet, uygun tedbirlerle dilsel azınlıkları korur²²⁰⁶.

Bütün ulusal azınlık mensuplarının ulusal aidiyetlerini ifade etme, kendi dil ve yazılarını kullanma ve kültürel özerkliklerini kullanma özgürlüğü güvence altına alınacaktır²²⁰⁷.

Etnik topluluklara mensup vatandaşlar, kendi dillerini, kültürlerini ve geleneklerini koruma hakkına sahiptir²²⁰⁸.

Ulusal azınlıklara mensup kişiler, dilsel, etnik ve kültürel kimliklerini koruma ve geliştirme hakkına sahiptir²²⁰⁹.

Sırbistan Cumhuriyeti, eğitim, kültür ve kamu bilgilendirmesinde uyguladığı tedbirler yoluyla vatandaşlarının belirli etnik, kültürel, dilsel veya dinsel kimliklerinden kaynaklanan çeşitliliğin anlaşılmasını, tanınmasını ve saygı görmesini teşvik eder²²¹⁰.

Almanca, federal yasanın dilsel azınlıklara tanıdığı haklar saklı kalmak üzere, Cumhuriyetin resmi dilidir. Cumhuriyet (Federasyon, eyaletler ve belediyeler) zaman içerisinde tekemmül etmiş dil ve kültürel çeşitliliğine bağlıdır ve kadim etnik gruplarla ifadesini bulur. Bu etnik grupların dillerine ve kültürlerine, varlıklarına ve korunmalarına saygı gösterilmeli, korunmalı ve desteklenmelidir. Avusturya İşaret Dili bağımsız bir dil olarak tanınmaktadır. Ayrıntıları, kanunlar düzenler²²¹¹.

Bosna-Hersek'te Uygulanacak Ek İnsan Hakları Anlaşmaları:...14) 1992 Bölgesel veya Azınlık Dilleri için Avrupa Şartı²²¹².

²²⁰⁴ 1997 Polonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 27.

²²⁰⁵ 1997 Polonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 35/1.

²²⁰⁶ 1947 İtalya Cumhuriyeti Anayasası, m. 6.

²²⁰⁷ 1990 Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, m. 15/4.

²²⁰⁸ 1992 Litvanya Cumhuriyeti Anayasası, m. 37.

²²⁰⁹ 1922 Letonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 114.

²²¹⁰ 2006 Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası, m. 48.

²²¹¹ 1920 Avusturya Federal Anayasası, m. 8.

²²¹² 1995 Bosna Hersek Anayasası, EK I.

Bulgarca'yı öğrenmek ve kullanmak her Bulgar vatandaşının hakkı ve yükümlülüğüdür. Ana dili Bulgarca olmayan vatandaşlar, Bulgarcanın zorunlu öğrenimi yanında kendi dillerini öğrenme ve kullanma hakkına sahiptir”²²¹³.

Polonya Cumhuriyeti Anayasası, Avusturya Federal Anayasası, İtalya Cumhuriyeti Anayasası, Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, Litvanya Cumhuriyeti Anayasası, Letonya Cumhuriyeti Anayasası, Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası, Bosna Hersek Anayasası ve Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası; azınlık dillerine ilişkin düzenlemeyi azınlık haklarının düzenlendiği hükümler içerisinde çok genel ve yüzeysel biçimde düzenlemiştir. Bu düzenlemelerde, ulusal azınlıklarının dillerinin korunması ve geliştirilmesi ilke olarak ele alınmış ve detaya girilmemiştir.

Azınlık dillerini ilke düzeyinde düzenleyen anayasaların diğer bir kısmı ise ilke düzeyinde düzenlemenin kapsamını genişletmiştir:

“Temel Haklar ve Özgürlükler Şartı, Çek Cumhuriyeti'nin anayasal düzeninin bir parçasıdır²²¹⁴.Ulusal veya etnik azınlıkları oluşturan vatandaşlara her yönden gelişme hakkı, özellikle azınlıktaki diğer üyelerle birlikte kendi kültürlerini geliştirme hakkı, anadillerinde bilgi yayma ve edinme hakkı ve ulusal derneklere katılma hakkı güvence altına alınmıştır. Ayrıntıları kanunla belirlenir. Ulusal ve etnik azınlıklara mensup vatandaşlara, kanunla belirlenen koşullar altında aşağıdaki haklar da güvence altına alınmıştır: a) Kendi dillerinde eğitim hakkı, b) Resmi yazışmalarda kendi dillerini kullanma hakkı, c) Ulusal ve etnik azınlıkları ilgilendiren konuların çözümüne katılma hakkı²²¹⁵.

İspanyol Ulusu, egemenliğini kullanarak adaleti, özgürlüğü ve güvenliği tesis etmek ve bütün üyelerinin refahını geliştirmek arzusuyla, şu iradeyi ilan eder:...tüm İspanyolları ve İspanya halklarını insan haklarını, kültürlerini, geleneklerini, dillerini ve kurumlarını kullanma konusunda korumak...”²²¹⁶. “Diğer İspanyolca dilleri de ilgili Özerk Topluluklarda, kendi kanunlarına uygun olarak resmi olacaktır. İspanya'nın çeşitli dilsel zenginlikleri, özel saygı ve korumanın nesnesi olacak bir kültürel mirastır²²¹⁷. Özerk Topluluklar aşağıdaki alanlarda yetki alabilirler:...17) Özerk Topluluk kültürünün, araştırmasının ve uygun durumlarda dilinin öğretilmesinin teşviki²²¹⁸.

Ulusal azınlıklara mensup kişiler, kanun önünde insan hak ve özgürlüklerinden tam eşitlikle yararlanırlar. Etnik, kültürel, dinsel ve dilsel aidiyetlerini yasak veya zorlama olmaksızın özgürce ifade etme hakkına sahiptirler. Bunu koruma ve geliştirme, ana dillerinde eğitim alma ve eğitim görme hakkına sahiptirler ve ayrıca çıkarlarını ve kimliklerini korumak için örgütlerde ve derneklerde birleşme hakkına sahiptirler²²¹⁹.

²²¹³ 1991 Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, m. 36/1-2.

²²¹⁴ 1992 Çek Cumhuriyeti Anayasası, m. 3.

²²¹⁵ Temel Haklar ve Özgürlükler Şartı, m. 25.

²²¹⁶ 1978 İspanya Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

²²¹⁷ 1978 İspanya Anayasası, m. 3/2-3.

²²¹⁸ 1978 İspanya Anayasası, m. 149.

²²¹⁹ 1998 Arnavutluk Cumhuriyeti Anayasası, m. 20.

Herkes ana dilini kullanma ve iletişim dilini seçme hakkına sahiptir. Devlet, kanuna uygun olarak, yetiştirme ve öğretim dilini seçme özgürlüğünü garanti eder²²²⁰.

Herkes ana dilini kullanma, iletişim, yetişme, eğitim ve yaratıcı çalışma dilini serbestçe seçme hakkına sahiptir²²²¹. Rusya Federasyonu, bütün halklarına ana dillerini koruma ve onun öğrenilmesi ve geliştirilmesi için gerekli koşulları yaratma hakkını garanti eder²²²².

... Macaristan'da yaşayan ulusların dillerini ve kültürlerini, Karpat Havzası'nın tüm insan yapımı ve doğal varlıklarıyla birlikte tanıtmayı ve korumayı taahhüt ediyoruz...²²²³. Macaristan'da yaşayan uluslar devletin kurucu parçalarıdır. Herhangi bir ulusa mensup her Macar vatandaşı kimliğini özgürce ifade etme ve koruma hakkına sahiptir. Macaristan'da yaşayan uluslar kendi ana dillerini kullanma ve kendi dillerinde bireysel ve kolektif isim kullanma, kendi kültürlerini tanıtmaya ve kendi ana dillerinde eğitim alma hakkına sahiptir²²²⁴.

Slovak Cumhuriyeti'nde ulusal azınlıklara veya etnik gruplara mensup vatandaşların kapsamlı gelişimi, özellikle azınlık veya etnik grubun diğer üyeleriyle birlikte kendi kültürlerini geliştirme hakkı, anadillerinde bilgi yayma ve alma hakkı, ulusal azınlık derneklerine katılma hakkı ve eğitim ve kültür kurumları kurma ve sürdürme hakkı garanti altına alınmıştır. Ayrıntılar kanunla belirlenir. Resmi dili öğrenme hakkına ek olarak, ulusal azınlıklara veya etnik gruplara mensup vatandaşlar, kanunla belirlenen koşullar altında, ayrıca aşağıdakilere de sahip olacaklardır: a) kendi dillerinde eğitim hakkı, b) resmi yazışmalarda kendi dillerini kullanma hakkı, c) Ulusal azınlıklar ve etnik gruplarla ilgili konularda kararlara katılma hakkı. Bu Anayasa'da güvence altına alınan ulusal azınlıklara ve etnik gruplara mensup vatandaşların haklarının kullanılması, Slovak Cumhuriyeti'nin egemenliğinin ve toprak bütünlüğünün tehlikeye atılmasına ve diğer sakinlerine karşı ayrımcılığa yol açamaz²²²⁵.

Devlet, ulusal azınlık mensuplarının etnik, kültürel, dilsel ve dinsel kimliklerini koruma, geliştirme ve ifade etme haklarını tanır ve garanti eder²²²⁶. Tüm seviyelerde eğitim dili Romanya dilidir. Yasanın şartlarına göre uluslararası bir dil de eğitim dili olabilir. Etnik azınlık mensuplarının anadillerini öğrenme ve bu dilde eğitim görme hakları güvence altına alınmıştır; bu hakların kullanılma yolları kanunla belirlenmiştir²²²⁷. Önemli sayıda ulusal azınlığın bulunduğu yerel-idari birimlerde, yerel yönetimler ve merkezi olmayan kamu hizmetleriyle ilişkilerde, organik kanunda belirtilen esaslar çerçevesinde, ilgili azınlık dilinin sözlü ve yazılı olarak kullanılmasına olanak tanınır²²²⁸. Yargılama süreci Rumence dilinde yürütülmektedir. Ulusal azınlıklara mensup Rumen vatandaşları, organik yasada

²²²⁰ 1994 Belarus Cumhuriyeti Anayasası, m. 50/3.

²²²¹ 1993 Rusya Federasyonu Anayasası, m. 26/2.

²²²² 1993 Rusya Federasyonu Anayasası, m. 68/3.

²²²³ 2011 Macaristan Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

²²²⁴ 2011 Macaristan Anayasası, m. XXIX.

²²²⁵ 1992 Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, m. 34.

²²²⁶ 1991 Romanya Anayasası, m. 6/1.

²²²⁷ 1991 Romanya Anayasası, m. 32/2-3.

²²²⁸ 1991 Romanya Anayasası, m. 120/2.

tanımlanan şartlara uygun olarak mahkemelerde ana dillerinde kendilerini ifade etme hakkına sahiptir²²²⁹.

Herkes Estonca eğitim alma hakkına sahiptir. Ulusal azınlık eğitim kurumlarında öğretim dili, eğitim kurumu tarafından seçilir²²³⁰. Herkes, devlet kurumlarına, yerel yönetimlere ve onların yetkililerine Estonca hitap etme ve Estonca yanıt alma hakkına sahiptir. Daimî ikamet edenlerin en az yarısının ulusal bir azınlığa mensup olduğu yerlerde, herkes devlet kurumlarından, yerel yönetimlerden ve onların yetkililerinden ulusal azınlığın dilinde de yanıt alma hakkına sahiptir²²³¹. Devlet dairelerinin ve yerel yönetimlerin resmi dili Estoncadır. İkamet edenlerin çoğunluğunun dilinin Estonca olmadığı yerlerde, yerel yönetimler, kanunla öngörülen ölçüde ve bir prosedüre uygun olarak, o yerin daimî ikamet edenlerinin çoğunluğunun dilini iç çalışma dilleri olarak kullanabilirler. Devlet dairelerinde, mahkemelerde ve duruşma öncesi prosedürlerde ulusal azınlıkların dilleri de dahil olmak üzere yabancı dillerin kullanımı kanunla teminat altına alınmıştır²²³².

...Nüfusun en az yüzde 20'sinin konuştuğu diğer herhangi bir dil de aşağıda belirtildiği gibi kendi alfabesi kullanılarak yazılan resmi bir dildir. Makedonca dışında resmi bir dil konuşan vatandaşların resmi kişisel belgeleri, Makedonca diline ek olarak, yasaya uygun olarak o dilde de düzenlenir. Nüfusun en az yüzde 20'sinin Makedonca dışında resmi bir dil konuştuğu bir yerel özyönetim biriminde yaşayan herhangi bir vatandaş, o belediyeden sorumlu merkezi hükümetin bölge ofisiyle iletişim kurmak için herhangi bir resmi dili kullanabilir; böyle bir ofis Makedoncaya ek olarak o dilde yanıt verir. Herhangi bir vatandaş, Makedoncaya ek olarak o dilde yanıt veren merkezi hükümetin ana ofisiyle iletişim kurmak için herhangi bir resmi dili kullanabilir. Kuzey Makedonya Cumhuriyeti organlarında, Makedonca dışında herhangi bir resmi dil, yasaya uygun olarak kullanılabilir. Nüfusun en az yüzde 20'sinin belirli bir dili konuştuğu yerel yönetim birimlerinde, Makedonca ve Kiril alfabesine ek olarak bu dil ve alfabesi resmi dil olarak kullanılır. Yerel yönetim biriminin nüfusunun yüzde 20'sinden azının konuştuğu diller söz konusu olduğunda, bunların kamu kurumlarında nasıl kullanılacağına yerel yönetimler karar verir²²³³.

Rusya Federasyonu Anayasası, İspanya Anayasası, Arnavutluk Cumhuriyeti Anayasası, Belarus Cumhuriyeti Anayasası, Çek Cumhuriyeti Anayasası/Temel Haklar ve Özgürlükler Şartı, Macaristan Anayasası, Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, Romanya Anayasası, Estonya Cumhuriyeti Anayasası ve Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası ilke düzeyinde düzenlemenin kapsamını genişleterek azınlıkların ana dillerini kullanma ve tanıtma, kendi dillerinde eğitim alma, resmi yazışmalarda kendi dillerini kullanma ve ana dillerinde bilgi yayma ve alma hakkı gibi hususlara anayasal teminat sağlamıştır.

²²²⁹ 1991 Romanya Anayasası, m. 128/1-2.

²²³⁰ 1992 Estonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 37/4.

²²³¹ 1992 Estonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 51.

²²³² 1992 Estonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 52.

²²³³ 1991 Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 7.

5.4.2.2.2. İsim vererek düzenleme

Anayasaların diğer bir kısmı azınlık dillerine ilişkin düzenlemeyi azınlık ve/veya resmi dil ismi vererek yapmıştır. Bu anayasalar; İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası, İsveç Hükümet Belgesi/Aracı, Finlandiya Anayasası, Norveç Krallığı Anayasası, Kosova Cumhuriyeti Anayasası, Karadağ Anayasası, Ukrayna Anayasası, Slovenya Cumhuriyeti Anayasası ve Moldova Cumhuriyeti Anayasası'dır.

Azınlık dillerine ilişkin düzenlemeyi azınlık ve/veya resmi dil ismi vererek yapan anayasaların bir kısmı ülke sınırları içinde bulunan bir yerli halkla sınırlı olarak düzenleme yapmıştır:

“Sami halkının ve etnik, dilsel ve dinsel azınlıkların kendilerine ait kültürel ve sosyal yaşamlarını koruma ve geliştirme fırsatları teşvik edilecektir²²³⁴.

Yerli bir halk olan Samiler, Romanlar ve diğer gruplar gibi kendi dillerini ve kültürlerini koruma ve geliştirme hakkına sahiptir. Samilerin yetkililer önünde Sami dilini kullanma hakkıyla ilgili hükümler kanunla belirlenir. İşaret dili kullanan kişilerin ve engellilik nedeniyle tercüme veya çeviri yardımına ihtiyaç duyan kişilerin hakları kanunla garanti altına alınır²²³⁵.

Devlet yetkilileri, yerli bir halk olan Sami halkının dilini, kültürünü ve yaşam biçimini korumasına ve geliştirmesine olanak verecek koşulları yaratacaktır²²³⁶.

İsveç Hükümet Belgesi/Aracı, Finlandiya Anayasası ve Norveç Krallığı Anayasası, ülke sınırları içinde yaşayan Sami halkıyla sınırlı olarak azınlık diline ilişkin düzenleme yapmıştır. Bu düzenlemede isim verilmekle birlikte detaylı bir düzenlemeye gidilmemiş ilke düzeyinde düzenleme yapılmıştır.

Azınlık dillerine ilişkin düzenlemeyi azınlık ve/veya resmi dil ismi vererek yapan anayasaların diğer kısmı ise önceki gruba nispeten genel olarak daha detaylı düzenlemeler yapmıştır:

“...Dil toplulukları arasındaki uyumu korumak için Kantonlar dillerin geleneksel bölgesel dağılımına saygı gösterir ve yerli dil azınlıklarını dikkate alırlar...Konfederasyon, çok dilli Kantonların özel görevlerini yerine getirmelerini destekler. Konfederasyon, Graubünden ve Ticino Kantonlarının Romanş ve İtalyan dillerini koruma ve geliştirme yönündeki tedbirlerini destekleyecektir²²³⁷.

Türkçe, Boşnakça ve Romanca dilleri belediye düzeyinde resmi dil statüsündedir veya kanunun öngördüğü şekilde her düzeyde resmi kullanımda olacaktır²²³⁸. Kosova Cumhuriyeti (Topluluklar) topraklarında geleneksel olarak bulunan aynı ulusal veya etnik, dilsel veya dinsel gruba mensup sakinler, bu Anayasanın II. bölümünde belirtilen insan hakları ve temel özgürlüklere ek olarak, bu Anayasada

²²³⁴ 1974 İsveç Hükümet Belgesi/Aracı, B I, m. 2/5.

²²³⁵ 1999 Finlandiya Anayasası, m. 17/3.

²²³⁶ 1814 Norveç Krallığı Anayasası, m. 108.

²²³⁷ 1999 İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası, m. 70.

²²³⁸ 2008 Kosova Cumhuriyeti Anayasası, m. 5/2.

belirtilen özel haklara sahip olacaklardır²²³⁹. Kosova Cumhuriyeti, toplumlar arasında hoşgörü, diyalog ve uzlaşma ruhunu teşvik edecek ve Avrupa Konseyi Ulusal Azınlıkların Korunmasına İlişkin Çerçeve Sözleşmesi ve Bölgesel veya Azınlık Dillerine İlişkin Avrupa Şartı'nda belirtilen standartlara saygı gösterecektir²²⁴⁰. Topluluk üyeleri, bireysel olarak veya topluluk halinde, aşağıdaki haklara sahiptir: 1) Kültürlerini ifade etmek, sürdürmek ve geliştirmek ve din, dil, gelenek ve kültür gibi kimliklerinin temel unsurlarını korumak; 2) Kosova Cumhuriyeti'nin resmi dillerinden birinde, her düzeyde, kendi tercihlerine göre kamu eğitimi almaları; 3) Yasanın öngördüğü ölçüde kendi dillerinde okul öncesi, ilköğretim ve ortaöğretim kamu eğitiminden yararlanırlar...5) kendi dillerini ve alfabelerini özel ve kamusal alanlarda özgürce kullanabilirler; 6) Nüfusun yeterli bir bölümünü temsil ettikleri yerlerde belediye makamları veya merkezi idarelerin yerel birimleri ile ilişkilerinde kanuna uygun olarak kendi dillerini ve alfabelerini kullanırlar...8) Kişi adlarının asıl şekliyle ve kendi dillerinin alfabesiyle tescil ettirilmesini veya zorla değiştirilmiş asıl adlara geri dönülmesini sağlamak...10) Yasa ve uluslararası standartlara uygun olarak, kamu yayıncılığı medyasına ve kendi dillerinde yapılan programlara erişimin ve özel temsilin garanti altına alınması; 11) kendi medyalarını oluşturmak ve kullanmak, diğerlerinin yanı sıra günlük gazeteler ve telgraf servisleri aracılığıyla kendi dillerinde bilgi sağlamak ve elektronik medya için kanun ve uluslararası standartlara uygun olarak ayrılmış sayıda frekans kullanmak. 12) Kosova Cumhuriyeti sınırları içerisinde kendi aralarında engelsiz temaslar kurmak ve özellikle etnik, kültürel, dilsel veya dinsel kimliğe sahip oldukları veya ortak kültürel mirasa sahip oldukları kişilerle, yasalara ve uluslararası standartlara uygun olarak herhangi bir devletteki kişilerle özgür ve barışçıl temaslar kurmak ve sürdürmek...²²⁴¹.

Karadağ'da resmi dil Karadağça olacaktır. Kiril ve Latin alfabesi eşit olacaktır. Sırpça, Boşnakça, Arnavutça ve Hırvatça da resmi dil olarak kullanılacaktır²²⁴². Azınlık uluslara ve diğer azınlık ulusal topluluklarına mensup kişilere, bireysel olarak veya başkalarıyla birlikte topluca kullanabilecekleri hak ve özgürlükler aşağıdaki şekilde garanti edilir:...3) özel, kamusal ve resmi kullanımda kendi dil ve alfabesini kullanma hakkı; 4) kamu kurumlarında kendi dilleri ve alfabeleriyle eğitim görme hakkı ve azınlık uluslara ve diğer azınlık ulusal topluluklarına mensup kişilerin tarih ve kültürünün müfredata dahil edilmesi hakkı; 5) toplam nüfus içinde önemli bir paya sahip bölgelerde, yerel yönetimlerin, devlet ve mahkeme makamlarının azınlık ulusların ve diğer azınlık ulusal topluluklarının dilinde yargılama yapma hakkı...7) resmî belgelerde kendi adını ve soyadını kendi dil ve alfabesiyle de yazma ve kullanma hakkı; 8) toplam nüfus içinde önemli bir paya sahip bölgelerde, azınlık ulusların ve diğer azınlık ulusal topluluklarının dillerinde yazılmış geleneksel yerel terimler, sokak ve yerleşim yeri adları ile topografik işaretlere sahip olma hakkı...11) kendi dillerinde bilgiye erişim hakkı...²²⁴³.

Ukrayna'da Rusça ve Ukrayna'daki ulusal azınlıkların diğer dillerinin serbestçe geliştirilmesi, kullanılması ve korunması garanti altına alınacaktır. Devlet, uluslararası iletişim dillerinin öğrenilmesini teşvik eder. Ukrayna'da dillerin

²²³⁹ 2008 Kosova Cumhuriyeti Anayasası, m. 57/1.

²²⁴⁰ 2008 Kosova Cumhuriyeti Anayasası, m. 58/2.

²²⁴¹ 2008 Kosova Cumhuriyeti Anayasası, m. 59.

²²⁴² 2007 Karadağ Anayasası, m. 13.

²²⁴³ 2007 Karadağ Anayasası, m. 79.

kullanımı Ukrayna Anayasası ile güvence altına alınmış olup kanunla belirlenmiştir²²⁴⁴. Devlet, Ukrayna ulusunun güçlendirilmesini ve gelişmesini, tarihi bilincini, geleneklerini ve kültürünü, ayrıca Ukrayna'nın tüm yerli halklarının ve ulusal azınlıklarının etnik, kültürel, dilsel ve dini kimliğinin gelişmesini teşvik eder²²⁴⁵. Ukrayna, Devlet sınırları dışında yaşayan Ukraynalıların ulusal, kültürel ve dilsel ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlayacaktır²²⁴⁶.

Herkes, milletine veya milli topluluğuna aidiyetini serbestçe açıklama, kültürünü geliştirme ve ifade etme, dilini ve yazısını kullanma hakkına sahiptir²²⁴⁷. Herkes, hak ve ödevlerini kullanırken, Devlet ve diğer kamu görevi gören organlar önündeki işlemlerde, kanunun gösterdiği biçimde, kendi dilini ve yazısını kullanma hakkına sahiptir²²⁴⁸. Yerli İtalyan ve Macar ulusal toplulukları ve üyelerine, ulusal sembollerini serbestçe kullanma hakkı ve ulusal kimliklerini korumak için örgüt kurma ve ekonomik, kültürel, bilimsel ve araştırma faaliyetleri ile kamusal medya ve yayıncılık alanında faaliyetler geliştirme hakkı garanti edilir. Bu iki ulusal topluluk ve üyeleri, yasalara uygun olarak kendi dillerinde eğitim ve öğretim görme hakkına ve bu tür eğitim ve öğretimi kurma ve geliştirme hakkına sahiptir. İki dilli okulların zorunlu olduğu coğrafi alanlar kanun ile belirlenir. Bu ulusal topluluklar ve üyelerine, köken ülkeleri ve kendi ülkeleri ile ilişkilerini geliştirme hakkı garanti edilir. Devlet, bu hakların kullanılması için maddi ve manevi destek sağlar²²⁴⁹.

Devlet, Rus dilinin ve Devlet sınırları içinde konuşulan diğer dillerin korunması, geliştirilmesi ve kullanılması hakkını tanır ve korur. Devlet, uluslararası alanda yaygın olarak kullanılan dillerin öğrenilmesini kolaylaştırır. Moldova Cumhuriyeti sınırları içinde dillerin işleyiş biçimi organik kanunla düzenlenir²²⁵⁰. Devlet, bütün vatandaşların etnik, kültürel, dilsel ve dinsel kimliklerini koruma, geliştirme ve ifade etme hakkını tanır ve güvence altına alır²²⁵¹.

Azınlık dillerine ilişkin düzenlemeyi azınlık ve/veya resmi dil ismi vererek yapan anayasalardan Kosova Cumhuriyeti Anayasası, Karadağ Anayasası ve Slovenya Cumhuriyeti Anayasası azınlıkların dil haklarını tek tek sayarak teminat almıştır. İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası, Ukrayna Anayasası ve Moldova Cumhuriyeti detaylı olmasa da azınlık ve/veya resmi dil ismi vererek azınlık diline ilişkin düzenleme yapmıştır.

5.4.3. Dile ilişkin kabulleri anayasa dışındaki araçlarla yapan devletler

Bazı devletler resmi dile ve/veya azınlık dillerine ilişkin kabulleri, anayasa dışındaki araçlarla yapmaktadır. Söz konusu kabuller, *Bölgesel ve Azınlık Dilleri Avrupa Şartı*'na verilen beyanlar ve ulusal kanunlar üzerinden gerçekleştirilmektedir. Anayasada resmi dile ve/veya azınlık

²²⁴⁴ 1996 Ukrayna Anayasası, m. 10/3-5.

²²⁴⁵ 1996 Ukrayna Anayasası, m. 11.

²²⁴⁶ 1996 Ukrayna Anayasası, m. 12.

²²⁴⁷ 1991 Slovenya Cumhuriyeti Anayasası, m. 61.

²²⁴⁸ 1991 Slovenya Cumhuriyeti Anayasası, m. 62.

²²⁴⁹ 1991 Slovenya Cumhuriyeti Anayasası, m. 64/1.

²²⁵⁰ 1994 Moldova Cumhuriyeti Anayasası, m. 13/2-4.

²²⁵¹ 1994 Moldova Cumhuriyeti Anayasası, m. 10/2.

dillerine ilişkin herhangi bir düzenleme yapmayan anayasalar Bölgesel ve Azınlık Dilleri Avrupa Şartı veya ulusal kanunla ilk defa veya önceden yaptığı kabulden farklı olarak ona ek olarak resmi dile ve/veya azınlık dillerine ilişkin kabuller yapabilmektedir.

Bölgesel ve Azınlık Dilleri Avrupa Şartı, 5 Kasım 1992’de imzaya açılarak 1 Mart 1998’de yürürlüğe giren Avrupa Konseyi anlaşmasıdır. Şart’ın giriş bölümünde oluşturulma nedenleri ve temel felsefi yaklaşımı açıklanmıştır. Buna göre Şart; Avrupa’nın tarihi bölgesel veya azınlık dillerini korumayı ve geliştirmeyi amaçlamaktadır. Yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olan Avrupa’nın tarihi bölgesel ve azınlık dillerinin korunmasının, Avrupa’nın kültürel geleneklerinin ve mirasının korunmasına ve geliştirilmesine katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Çok dilliliğin öneminin vurgulanmasının ve azınlık dillerinin korunmasının, resmi dillerin ve resmi dilleri öğrenme zorunluluğunun aleyhinde olmaması gerektiği vurgulanmıştır. Şart’ın, Avrupa devletlerinin özel koşulları ve tarihi koşulları göz önünde bulundurularak ulusal egemenlik ve devletlerin toprak bütünlüğünün korunması üzerine kurulu olduğu dile getirilmiştir²²⁵². Şarta taraf devletlerin, kendi topraklarında konuşulan tüm bölgesel veya azınlık dillerine uygulamayı taahhüt ettikleri hedefleri ve ilkeleri ortaya koyması beklenmektedir. Devletler, Şart’ta belirlenen hedef ve ilkelerin yer aldığı bölümün hangi paragraflarının, hangi bölgesel veya azınlık dilleri veya topraklarının tamamı veya bir bölümü üzerinde daha az yaygın olan hangi resmi diller için geçerli olacağını belirtmek zorundadır²²⁵³. Ancak Şart, devletin dile ilişkin hedef ve yükümlülüklerinde geniş bir takdir yetkisi tanımıştır. Şart’ın tarafı devletler, Şart muhtevasında yer alan hedef ve ilkelerin hepsini uygulamak zorunda değildir. Devletin hangi ilkeyi hangi dile ne ölçüde uygulayacağı meselesi devletin geniş takdir alanına bırakılmıştır.

Bölgesel ve Azınlık Dilleri Avrupa Şartı, günümüz itibarıyla, Avrupa’da 25 ülkede yürürlükte dir. Şart’ın yürürlüğe girişi, imza ve onaylama aşamalarından sonra gerçekleşmektedir. Şart’ı, devletlerin bazıları sadece imzalanmış, bazıları imza ve onayı tamamlayıp yürürlüğe koymuş bazıları ise hiçbir şekilde ne imzalamış ne de onaylamıştır. Azerbaycan, Fransa, İzlanda, İtalya, Malta, Kuzey Makedonya, Portekiz, Moldova Cumhuriyeti; Şart’ı, sadece imzalayan devletlerdir. Ermenistan, Avusturya, Bosna-Hersek, Hırvatistan, Güney Kıbrıs, Çekya, Danimarka, Finlandiya, Almanya, Macaristan, Lihtenştayn, Lüksemburg, Karadağ, Hollanda, Norveç, Polonya, Romanya, Sırbistan, Slovak Cumhuriyeti, Slovenya, İspanya, İsveç, İsviçre, Ukrayna ve Birleşik Krallık; Şart’ın imzalanıp onaylayarak yürürlüğe konulduğu devletlerdir. Arnavutluk, Andorra, Belçika, Bulgaristan, Estonya, Gürcistan, Yunanistan, İrlanda, Letonya, Litvanya, Monako, San Marino ve Türkiye; Şart’ı ne imzalamış ne de onaylamıştır. Rusya Federasyonu’nun Şart’a imzasının askıya alındığı kabul edilmektedir.

Anayasasında herhangi bir resmi ve azınlık dil düzenlemesi yapmayan bazı devletler Bölgesel ve Azınlık Dilleri Avrupa Şartı’na verdiği beyanlarda dile ilişkin birtakım kabuller yapmışlardır.

²²⁵² Bölgesel ve Azınlık Dilleri Avrupa Şartı, Giriş.

²²⁵³ Bölgesel ve Azınlık Dilleri Avrupa Şartı, m. 3.

Almanya; Danca, Yukarı Sorbca, Aşağı Sorbca, Kuzey Frizce, Sater Frizce, Roman dillerini azınlık dili, Aşağı Alman dilini ise bölgesel dil olarak; Danimarka, Şart'ın bazı hükümlerinin Güney Jutland'daki Alman azınlık diline uygulanacağını ve Faroe ile Grönland dillerinin kanunlarla yüksek koruma altında olduğunu; Hollanda, Şart'ın bazı hükümlerinin Firizce, Aşağı Sakson, Roman, Limburger ve Yiddish dillerine uygulanacağını beyan etmiştir²²⁵⁴.

Bazı devletler, anayasalarında resmi ve/veya azınlık dil düzenlemesi yapmakla birlikte, bunlara ek olarak Bölgesel ve Azınlık Dilleri Avrupa Şartı'na verdiği beyanlarda farklı dil kabulleri yapmışlardır. İsveç, bölgesel ve azınlık dili olarak Sami, Fince ve bir Fin lehçesi olan Meänkieli dillerini, azınlık dili olarak Roman ve Yiddish dilini; Bosna-Hersek Arnavutça, Karadağca, Çekçe, İtalyanca, Macarca, Makedonca, Almanca, Lehçe, Rumence, Rutence, Slovakça, Slovence, Türkçe, Ukraynaca ve Yahudi dillerini; Çekya azınlık dilleri olarak topraklarında konuşulan Slovakça, Lehçe, Almanca ve Roman dilini; Polonya bölgesel dil olarak Kashub dilini, ulusal azınlık dilleri olarak Belarusça, Çekçe, İbranice, Yiddish, Litvanca, Almanca, Ermenice, Rusça, Slovakça ve Ukraynaca dillerini, etnik azınlık dilleri olarak Karaim, Lemko, Tatarca ve Roman dilini; Slovakya bölgesel veya azınlık dilleri olarak Bulgarca, Hırvatça, Çekçe, Almanca, Macarca, Lehçe, Rutence, Ukraynaca ve Roman dilini; Avusturya azınlık dili olarak Burgenland hırvatçası, Slovence, Macarca, Çekçe, Slovakça ve Avusturyalı Roman azınlığının Roman dilini; Romanya azınlık dili olarak Arnavutça, Ermenice, Bulgarca, Çekçe, Hırvatça, Almanca, Yunanca, İtalyanca, Yiddish, Makedonca, Macarca, Lehçe, Roman dili, Rusça, Rutenya, Sırpça, Slovakça, Tatarca Türkçe ve Ukraynaca dilini; Finlandiya Romanes ve diğer bölgesel olmayan dilleri; Karadağ Arnavutça ve Roman dillerini; İspanya bölgesel veya azınlık dilleri olarak Bask bölgesi, Katalonya, Balearic Adaları, Galiçya, Valencia ve Navarra Özerk Topluluklarının Özerklik Tüzüklerinde resmi dil olarak tanınan dillerin; Ukrayna etnik azınlık dilleri olarak Belarusça, Bulgarca, Gagavuzca, Yunanca, Yahudi dili, Kırım Tatarcası, Moldovaca, Almanca, Lehçe, Rusça, Rumence, Slovakça ve Macarca dillerini; Slovenya Roman dilini; Hırvatistan İtalyanca, Sırpça, Macarca, Çekçe, Slovakça, Rutenya ve Ukrayna dillerini; Karadağ Arnavutça ve Roman dillerini; Macaristan Hırvatça, Almanca, Rumence, Sırpça, Slovakça ve Slovence dillerini Bölgesel ve Azınlık Dilleri Avrupa Şartı'na verdiği beyanda kabul etmiştir²²⁵⁵.

Diğer taraftan bazı devletler resmi ve/veya azınlık dil düzenlemesini ulusal kanunlarla yapmaktadır. İtalya, Tarihsel Dilsel Azınlıkların Korunmasına İlişkin Kanun (*Norme in materia di tutela delle minoranze linguistiche storiche*) ile İtalya'nın resmi dilinin İtalyanca olduğunu hüküm altına almıştır. Ayrıca Kanun'da Arnavut, Katalan, Cermen, Yunan, Sloven ve Hırvat halklarının dilleri ile birtakım yerel dillerin korunacağı dile getirilmiştir²²⁵⁶. İsveç, Dil Kanunu

²²⁵⁴ Bölgesel veya Azınlık Dilleri Avrupa Şartı (ETS No. 148) için Çekinceler ve Beyanlar, <https://www.coe.int/en/web/conventions/concerning-a-given-treaty?module=declarations-by-treaty&territoires=&codeNature=0&codePays=&numSte=148&enVigueur=true&ddateDebut=05-05-1949> (Erişim Tarihi: 6 Nisan 2025).

²²⁵⁵ Bölgesel veya Azınlık Dilleri Avrupa Şartı (ETS No. 148) için Çekinceler ve Beyanlar.

²²⁵⁶ 15 Aralık 1999 tarih ve 482 sayılı Tarihsel Dilsel Azınlıkların Korunmasına İlişkin Kanun, m. 1-2 (*Gazzette Ufficiale*, 20 Aralık 1999, Sayı 197).

(*Language Act*) ile İsveç'te temel/esas dilin (*principal language*) İsveççe olduğu hüküm altına alınmıştır. Kanun'a göre İsveççe toplumun müşterek ve her alanında kullanılacak dildir²²⁵⁷. Norveç, Dil Kanunu (*Act relating to Language*) ile birinci ulusal dilin Norveççe olduğunu hüküm altına almıştır. Bunun yanında Bokmål ve Nynorsk dilleri yazılı diller olarak kamu kurumlarında eşit düzeydeki Norveç dilleridir²²⁵⁸.

5.4.4. Dil boyutunun genel değerlendirmesi

Anayasaların, dil düzenlemelerine ilişkin tercihleri farklılık göstermektedir. Resmi dil bağlamında; kimi anayasalar resmi dil düzenlemesi yapmamakta, kimileri tek resmi dil düzenlemesi yapmakta, kimileri ise birden fazla resmi dil düzenlemesi yapmaktadır. Azınlık dili bağlamında; kimi anayasalar azınlık diline ilişkin düzenleme yaparken, kimileri yapmamaktadır. Azınlık dillerine ilişkin düzenleme yapan anayasaların bir kısmı, azınlık dillerinin ismine yer vermeden azınlık dillerine uygulanacak temel meseleleri ilke düzeyinde düzenlerken; diğer kısmı, ilke düzeyinde düzenleme biçimine nispeten daha detaylı ve azınlık dillerinin ismini vererek düzenleme yapmaktadır. Bu sınıflamalar dışındaki bazı devletler ise resmi dile ve/veya azınlık dillerine ilişkin kabulleri, Bölgesel ve Azınlık Dilleri Avrupa Şartı'na verdikleri beyanlar ve ulusal kanunlar üzerinden anayasa dışındaki araçlarla yapmaktadır.

Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası, İsveç Hükümet Belgesi/Aracı, Yunanistan Anayasası, İtalya Cumhuriyeti Anayasası, Danimarka Kraliyet Anayasası, Norveç Krallığı Anayasası, Lüksemburg Büyük Dukalığı Anayasası, Hollanda Krallığı Anayasası, İzlanda Cumhuriyeti Anayasası, Bosna Hersek Anayasası ve Çek Cumhuriyeti Anayasası resmi dil düzenlemesi içermemektedir. Anayasalarda resmi dil düzenlemesi yapılmamasının anlamı, o devlette resmi dile ilişkin herhangi bir düzenlemenin olmadığı anlamında değildir. Bu devletler, anayasalarında düzenlemeyerek, resmi dile, anayasal bir norm kazandırmamıştır. Anayasalarında resmi dil düzenlemesi yapmayan devletlerde, resmi dile ilişkin kabuller farklı araçlarla yapılmıştır. Bu araçlar, kanun ve/veya uluslararası sözleşmelere verilen beyanlardır.

Resmi dil düzenlemesi yapmayan anayasalar, bir yönden kendi aralarında farklılaşmaktadır. Farklılaşmanın kaynağı, azınlıkların dillerine ilişkin ilke düzeyinde ve/veya isim vererek düzenleme yapılıp yapılmadığıdır. Resmi dile ilişkin herhangi bir düzenleme yapmayan anayasaların bazıları azınlıkların dilleri hakkında hükümler ihdas etmişken bazıları etmemiştir. Bu noktanın dikkat çekici olduğu düşünülmektedir. Çünkü bazı devletler müşterek dil bağlamında resmi bir dil düzenlemesi yapmayı önemsememiş ve yapmamışken, bazı devletler azınlıkların dillerine ilişkin düzenleme yapmayı önemsemiş ve yapmıştır. İsveç Hükümet

²²⁵⁷ 28 Mayıs 2009 tarihli Dil Kanunu (2009:600), m. 4-5, <https://www.government.se/contentassets/16ba706f40854a87b910941caf3891d1/language-act-in-english.pdf> (Erişim Tarihi: 6 Nisan 2025).

²²⁵⁸ 20 Aralık 2022 tarih ve 115 sayılı Dil Kanunu, m. 4-5, <https://lovdata.no/dokument/NLE/lov/2021-05-21-42> (Erişim Tarihi: 6 Nisan 2025).

Belgesi/Aracı, İtalya Cumhuriyeti Anayasası, Norveç Krallığı Anayasası, Bosna Hersek Anayasası ve Çek Cumhuriyeti Anayasası resmi dil düzenlemesi yapmadan azınlık dil düzenlemesi yapan anayasalardır. Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası, Yunanistan Anayasası, Danimarka Kraliyet Anayasası, Lüksemburg Büyük Dukalığı Anayasası, Hollanda Krallığı Anayasası ve İzlanda Cumhuriyeti Anayasası ise hem resmi dil hem de azınlık dil düzenlemesi yapmayan anayasalardır.

İncelenen anayasaların çoğunluğu tek veya birden çok resmi dil düzenlemesi içermektedir. Ancak tek resmi dil düzenleyen anayasaların sayısı daha fazladır. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Polonya Cumhuriyeti Anayasası, Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, Rusya Federasyonu Anayasası, Avusturya Federal Anayasası, Romanya Anayasası, Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, Andorra Prenslığı Anayasası, Estonya Cumhuriyeti Anayasası, Fransa Anayasası, İspanya Anayasası, Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, Moldova Cumhuriyeti Anayasası, Ukrayna Anayasası, Litvanya Cumhuriyeti Anayasası, Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, Letonya Cumhuriyeti Anayasası, Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası, Lihtenştayn Prenslığı Anayasası, Monako Prenslığı Anayasası, Macaristan Anayasası, Arnavutluk Cumhuriyeti Anayasası ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası tek resmi dil düzenlemesi yapmıştır. Tek resmi dil düzenlemesi yapan anayasalara göre nispeten sınırlı sayıda olan anayasalardan Belçika Anayasası, İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası, Finlandiya Anayasası, Kosova Cumhuriyeti Anayasası, Karadağ Anayasası, Slovenya Cumhuriyeti Anayasası, İrlanda Anayasası, Belarus Cumhuriyeti Anayasası, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası, Malta Anayasası ve Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası birden çok resmi dil düzenlemesi yapmıştır.

Anayasalarda resmi dil, devlet dili ve ulusal dil kavramları aynı anlama gelecek şekilde kullanılabilmektedir. Resmi dil düzenlemesi yapan anayasalardan kimileri resmi dil, kimileri devlet dili, kimileri ise ulusal dil kavramını kullanmıştır. Anayasaların büyük çoğunluğunda resmi dil kavramını kullanılırken, Moldova Cumhuriyeti Anayasası ve Ukrayna Anayasası'nda devlet dili kavramı, Malta Anayasası ve Finlandiya Anayasası'nda ulusal dil kavramı kullanılmıştır. Hatta Malta Anayasası, Lihtenştayn Prenslığı Anayasası ve İrlanda Anayasası ulusal dil ve resmi dil kavramlarını birlikte kullanmıştır.

Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası ve Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası, tek resmi dil düzenlemesi yapmasına rağmen resmi dilin düzenlediği hükümlerde ikinci bir resmi dile açık kapı bırakmıştır. Slovakya, Hırvatistan ve Sırbistan'ın bulunduğu bölgenin etnik çeşitliliği ve farklı etnisitelerin farklı devletlerin sınırları içinde kaldığı düşünüldüğünde, ikinci bir resmi dile açık kapı bırakılmasının, sahadaki somut gerçekliğin anayasada gözetildiğinin göstergesi olduğu söylenebilir. Ancak bu değerlendirme, bölge devletlerinin diğerleri için geçerli değildir. Çünkü Moldova Cumhuriyeti Anayasası, Ukrayna Anayasası, Litvanya Cumhuriyeti Anayasası, Letonya Cumhuriyeti Anayasası, Macaristan

Anayasası, Arnavutluk Cumhuriyeti Anayasası ve Polonya Cumhuriyeti Anayasası çoklu resmi dile açık kapı bırakmadan tek resmi dil düzenlemesi yapmıştır.

Ulus devletin bütünlük bir yapı olarak ulus boyutu için kimi zaman açık kimi zaman örtülü bir şekilde tehlike arz eden bir kavram olan azınlık dili ve buna ilişkin düzenlemeler Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası, Belçika Anayasası, Yunanistan Anayasası, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, Andorra Prensliği Anayasası, Fransa Anayasası, İrlanda Anayasası, Danimarka Kraliyet Anayasası, Lüksemburg Büyük Dukalığı Anayasası, Lihtenştayn Prensliği Anayasası, Malta Anayasası, Monako Prensliği Anayasası, Hollanda Krallığı Anayasası, İzlanda Cumhuriyeti Anayasası, Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası'nda yer almamıştır.

Azınlık dillerine ilişkin herhangi bir düzenleme yapmayan anayasaların bazıları devletin resmi dilini düzenlemekle birlikte bazıları düzenlememiştir. Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası, Danimarka Kraliyet Anayasası, Lüksemburg Büyük Dukalığı Anayasası, Lihtenştayn Prensliği Anayasası, Hollanda Krallığı Anayasası ve İzlanda Cumhuriyeti Anayasası; anayasal düzeyde, devletin resmi diline ve azınlıkların dillerine ilişkin herhangi bir düzenleme yapmamıştır. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, Andorra Prensliği Anayasası, Fransa Anayasası, İrlanda Anayasası, Malta Anayasası ve Monako Prensliği Anayasası ise anayasal düzeyde, devletin resmi dilini düzenlemekle birlikte azınlıkların dillerine ilişkin de herhangi bir düzenleme yapmamıştır.

Azınlık dillerine ilişkin düzenleme yapan anayasalardan bazıları ilke düzeyinde düzenleme yapmıştır. İlke düzeyinde düzenlemenin anlamı, azınlık dillerinin ismi sayılmadan azınlık dillerine uygulanacak temel ilkelerin genel ve yüzeysel olarak düzenlenmiş olmasıdır. Polonya Cumhuriyeti Anayasası, Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, Rusya Federasyonu Anayasası, Avusturya Federal Anayasası, Romanya Anayasası, Estonya Cumhuriyeti Anayasası, İtalya Cumhuriyeti Anayasası, İspanya Anayasası, Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, Arnavutluk Cumhuriyeti Anayasası, Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, Litvanya Cumhuriyeti Anayasası, Letonya Cumhuriyeti Anayasası, Belarus Cumhuriyeti Anayasası, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası, Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası, Çek Cumhuriyeti Anayasası/Temel Haklar ve Özgürlükler Şartı, Macaristan Anayasası ve Bosna Hersek Anayasası azınlık dillerine ilişkin düzenlemeleri ilke düzeyinde yapan anayasalardır. Ancak bazı anayasalar ilke düzeyinde düzenlemenin kapsamını genişleterek daha detaylı düzenlemeler yapmıştır. Rusya Federasyonu Anayasası, İspanya Anayasası, Arnavutluk Cumhuriyeti Anayasası, Belarus Cumhuriyeti Anayasası, Çek Cumhuriyeti Anayasası/Temel Haklar ve Özgürlükler Şartı, Macaristan Anayasası, Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, Romanya Anayasası, Estonya Cumhuriyeti Anayasası ve Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası ilke düzeyinde düzenlemenin kapsamını genişleterek azınlıkların ana dillerini kullanma ve tanıtma, kendi dillerinde eğitim alma, resmi yazışmalarda kendi dillerini kullanma ve ana dillerinde bilgi yayma ve alma hakkı gibi hususlarda düzenleme yapmıştır. İlke düzeyinde düzenlemenin

kapsamını genişleten anayasaların ait olduğu devletlere bakıldığında büyük çoğunluğunun SSCB'nin dağılmasından sonra kurulan ve etnik çeşitliliğin fazlaca olduğu Doğu Avrupa ve Balkanlar'da bulunduğu görülmektedir. Bu devletler, genel olarak, devlet sınırları içinde bulunan etnik çeşitliliğin dil haklarını tanımış, dilsel çeşitliliğinin korunması ve geliştirilmesine anayasal güvence sağlamıştır.

Azınlık dillerine ilişkin düzenleme yapan anayasalardan bazıları ise isim vererek düzenleme yapmıştır. İsim vererek düzenlemenin anlamı, azınlık dillerine ilişkin düzenlemenin daha somut biçimde dillerin isimlerinin verilerek yapılmasıdır. İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası, İsveç Hükümet Belgesi/Aracı, Finlandiya Anayasası, Norveç Krallığı Anayasası, Kosova Cumhuriyeti Anayasası, Karadağ Anayasası, Ukrayna Anayasası, Slovenya Cumhuriyeti Anayasası ve Moldova Cumhuriyeti Anayasası isim vererek azınlık dil düzenlemesi yapmıştır. Ancak bu anayasalar kendi aralarında birtakım yönlerden farklılaşmaktadır. İsveç Hükümet Belgesi/Aracı, Finlandiya Anayasası ve Norveç Krallığı Anayasası, isim vermekle birlikte ülke sınırları içinde yaşayan Sami halkıyla sınırlı olarak düzenleme yapmıştır. Ancak Kosova Cumhuriyeti Anayasası, Karadağ Anayasası ve Slovenya Cumhuriyeti Anayasası daha geniş kapsamlı ve detaylı düzenleme yapmıştır. İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası, Ukrayna Anayasası ve Moldova Cumhuriyeti detaylı olmasa da azınlık ve/veya resmi dil ismi vererek azınlık diline ilişkin düzenleme yapmıştır. Kosova Cumhuriyeti Anayasası, Karadağ Anayasası, Slovenya Cumhuriyeti Anayasası, Ukrayna Anayasası ve Moldova Cumhuriyeti Anayasaları azınlık dillerini isim vererek somut biçimde düzenlemiştir. Bu ülkelerin ortak özelliği, topraklarında etnik çeşitliliğin fazla olması ve SSCB'nin dağılmasından sonra bağımsızlığını kazanmış olmalarıdır.

Bazı devletle, resmi dile ve/veya azınlık dillerine ilişkin kabulleri, Bölgesel ve Azınlık Dilleri Avrupa Şartı'na verdikleri beyanlar ve ulusal kanunlar üzerinden anayasa dışındaki araçlarla yapmaktadır. Anayasasında herhangi bir resmi ve azınlık dil düzenlemesi yapmayan Almanya, Danimarka ve Hollanda Bölgesel ve Azınlık Dilleri Avrupa Şartı'na verdikleri beyanlarda pek çok azınlık dili tanımıştır. Anayasalarında resmi ve/veya azınlık dil düzenlemesi yapan İsveç, Bosna-Hersek, Çekya, Polonya, Slovakya, Avusturya, Romanya, Karadağ, İspanya, Ukrayna, Slovenya ve Macaristan ise anayasalarında düzenlediği dillerin yanında ve/veya bunlara ek olarak Bölgesel ve Azınlık Dilleri Avrupa Şartı'na verdiği beyanlarda farklı dilleri tanımıştır. İtalya, Norveç ve İsveç ise anayasa yerine ulusal kanunlar üzerinden resmi ve/veya azınlık dil düzenlemesi yapmayı tercih etmiştir.

Milliyetçiliğin ilkçi yaklaşımının dile yönelik bakış açısını Fichte ve Herder'in Alman diline yönelik iddiaları özetlemektedir. Fichte Alman dilinin ezelden beri var olduğunu düşünmekte²²⁵⁹, Herder ise Alman dilinin halkının özgün niteliği olduğunu iddia etmektedir²²⁶⁰. Bu bakış açısına göre dil, bir ulusun verili bir unsurudur ve doğal niteliktedir.

²²⁵⁹ Fichte, *Addresses to the German Nation*, s. 68

²²⁶⁰ Heywood, *Siyaset*, s. 176-177.

Dolayısıyla sonradan kazanılmamıştır. Ulus devletin anayasasının, devlet içindeki başka ulusal ve etnik toplulukları dikkate almadan, tek bir resmi dili tanıması ve düzenlemesinin ilkçi yaklaşımın perspektifinden bir tercih olduğu söylenebilir. Ancak bu durum, o devletin ve/veya anayasasının ilkçi yaklaşımın etnik ulus anlayışını benimsediği anlamına gelmez. Sadece dil konusunda ilkçi yaklaşımın perspektiften yararlandığı söyleyebilir.

Dil, modern çağda, siyasi amaçlarla kullanılmaya başlanmıştır. Milliyetçiliğin doğuşu ile dilin siyasetin konusu ve amacı yapılması paralel biçimde gelişmiştir. Milliyetçilik ve onun devlet modeli olan ulus devlet, dil ve dilsel birliğe özel bir önem atfetmektedir²²⁶¹. Bu nokta milliyetçiliğin modern kuramlarıyla bağlantılıdır. Modern milliyetçilik kuramları, genel olarak, ulusu yapay bir olgu olarak görmekte ve ulusların milliyetçilik ideolojisi tarafından modern çağda meydana getirildiğini savunmaktadır. Dil, modernist bakış açısında ulusun meydana getirilmesinde önemli bir yapıtaşdır. Ancak ulusların doğal ve verili özelliği değildir. Modernist kuramcılardan Hobsbawm, dillerin gerçekliğini inkâr etmemekle birlikte ulusal dillerin kurgulanmış olduğunu ve insan çabasıyla meydana geldiğini iddia etmektedir. Ona göre ulusal diller, mitolojik milliyetçiliğin iddialarının aksine konuşmanın standartlaştırılması girişimleri sonucunda oluşmuştur²²⁶². Milliyetçiliği yüksek bir kültür olarak tarif eden Gellner'e göre milliyetçilik tek bir yüksek kültürün empoze edilmesidir. Yüksek kültürle okuldaki eğitimle elde edilen, akademik kriterler tarafından denetlenen, açık bir bürokratik ve teknolojik iletişimin ihtiyaçlarına göre titizlikle düzenlenmiş bir dilin toplumun geneline teşmil edilmesi kastedilmektedir²²⁶³. Anderson'a göre dilin ulus tanımında evrensel nitelik taşıması mümkün olmamakla birlikte uluslaşmış bir toplumda dil önemli bir ortaklık olarak kendini göstermektedir²²⁶⁴. Modernist yaklaşıma göre dil, ulus ve milliyetçilik için önemli bir unsur olmakla birlikte doğal, verili ve ezelden gelen bir unsur değildir. Modern zamanlarda standartlaştırılarak, siyasi amaçlarla, bütünlüklü bir yapı olarak ulusu meydana getirmek amacıyla kurgulanmıştır.

Benzer şekilde dil, milliyetçilik ve ulus bağlamında, etno-sembolist kuramcılarının bakış açılarında da önemli bir kavramdır. Smith, dilin bir unsur olduğu ulusun sembolik kaynaklarına dikkat çekmiştir²²⁶⁵. Armstrong'a göre dil etnisitenin göstergesi ve sembolüdür. Bununla birlikte dil, tek başına değil, farklı etkenlerin etkileşiminin bir sonucudur. Ona göre dil, Avrupa'da, uzun vadede siyaset ve dinden kaynaklanan türev bir unsurdur²²⁶⁶. Hutchinson'un kültürel milliyetçilik anlayışında dil başat bir konumdadır²²⁶⁷.

²²⁶¹ Alper Kasımoğlu, "Milliyetçilik ve Dil, Dil Milliyetçiliğinin Başarı ve Başarısızlıkları", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 3 Sayı 5, 2013, s. 165.

²²⁶² Hobsbawm, *1780'den Günümüze Millet ve Milliyetçilik*, s. 77.

²²⁶³ Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, s. 139-140.

²²⁶⁴ Bostancı, *Bir Kolektif Bilinç Olarak Milliyetçilik*, s. 66.

²²⁶⁵ Smith, *Etno-Sembolizm ve Milliyetçilik*, s. 28.

²²⁶⁶ Smith, *Milliyetçilik ve Modernizm*, s. 333-335.

²²⁶⁷ Hutchinson, *The Dynamic of Cultural Nationalism*, s. 1-2.

Görüldüğü üzere milliyetçilik kuramları, farklı gerekçelerle dilin, ulus ve milliyetçilik için işlevsel olduğunu vurgulamaktadır. İlkçi yaklaşım doğal, modernist yaklaşım yapay, etno-sembolist yaklaşım için etnik temeli olan yapay bir olgu olarak dile özel bir önem atfetmektedir. Anayasaların dil düzenlemelerinin temel motivasyonunun hangi milliyetçilik kuramına dayandığını net olarak ortaya koymak mümkün değildir. Çünkü anayasalar bunu ortaya koyacak düzey ve detayda veri sunmamaktadır. Ancak modern zamanların ürünü olarak anayasaların, resmi dil düzenlemelerinin siyasi ve ideolojik bir tarafının olduğunu söylemek mümkündür. Bu değerlendirmenin özellikle tek bir ulus kastedilerek tek bir resmi dil düzenlemesinin yapıldığı anayasalar için daha isabetli olduğu düşünülmektedir.

5.5. Ulusal Semboller Boyutuyla Anayasalar

Ulusal semboller, ulusa matuf bir anlam yaratan, taşıyan ve aktaran unsurlardır. Ulusal semboller en genel ifadesiyle birtakım işaretlerdir. Bu işaretler ulusa gönderme yapmaktadır. Ulus üyelerine, ulusun geçmişine, mevcudiyetine ve geleceğine dair sürekli bir hatırlatma işlevi görmektedir. Hatırlatma işlevi, somut bir biçimi olup olmadığı fark etmeksizin ulusal sembollerin manevi ve soyut bir tarafa sahip olduğunu göstermektedir. Manevi ve soyut taraf sembolün kendisi aracılığıyla somutlaşmaktadır. Söz konusu manevi ve soyut taraf sayesinde ulusun üyeleri, uluslarının geçmişten bu yana var olduğuna, tek ve biricik olduğuna inanmaktadır. Kendilerine ona ait hissetmekte, sembollerin işaret ettiği devlet ve topraklarına bağlılık duygusuna sahip olmaktadır. Dolayısıyla ulusal semboller, ulus inşa sürecinin oldukça işlevsel bir araçtır. Bir ulusun veya ulus yaratma sürecinin olmazsa olmazlarından olan; aidiyet hissi, geçmişten buna birlikte olunduğu duygusu ve diğer uluslardan farklı olunduğu inancı ulusal sembollerle yaratılmakta ve desteklenmektedir. Bu nedenle ulusal semboller ulus devlet ve milliyetçi düşünce içinde öne çıkan konulardan biridir. Ulusal semboller çok çeşitlidir. Bayrak, arma, flama, amblem, ulusal marş, ulusal günler, törenler ve ulusal paralar birtakım ulusal sembollerdir. Biz, çalışmamızda, anayasalar bağlamında ulusal bayrak, arma ve marş odaklanıyoruz. Ulusal bayraklar, armalar ve marşlar ulusların kimliklerini ve ideallerini ortaya koyan sembollerdir. Bu nedenle, ulusal hukuk sistemlerinde kural koyan ve alt hukuki araçların düzenlemelerinde kendisini kriter olarak aldığı anayasalarda, farklı biçim ve içeriklerde ulusal bayrak, arma ve marş düzenlemeleri yapılmıştır.

Anayasalar, ulusal semboller bağlamında, üst başlık olarak; ulusal bayrak bakımından, bayrak düzenlemesi bulunmayan ve bulunan anayasalar; ulusal arma bakımından, arma düzenlemesi bulunmayan ve bulunan anayasalar; ulusal marş bakımından, marş düzenlemesi bulunmayan ve bulunan anayasalar olarak sınıflara ayrılmıştır. Bu sınıflamaların bazıları kendi içinde alt sınıflara ayrılmakla birlikte bu alt sınıflamalara kendi temel sınıflaması içinde değinilmiştir.

5.5.1. Ulusal bayrak bakımından anayasalar

5.5.1.1. Bayrak Düzenlemesi Bulunmayan Anayasalar

Anayasaların bir kısmı ulusal bayrağa ilişkin herhangi bir düzenleme yapmamıştır. Bu anayasalar; İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası, İsveç Hükümet Belgesi/Aracı, Finlandiya Anayasası, Danimarka Kraliyet Anayasası, Lüksemburg Büyük Dukalığı Anayasası, İzlanda Cumhuriyeti Anayasası, Bosna Hersek Anayasası, Yunanistan Anayasası ve Hollanda Krallığı Anayasası'dır.

Yunanistan Anayasası, ulusal bayrağa ilişkin herhangi bir düzenleme yapmamasına rağmen, bir hükmünde Yunan bayrağı altında gemilerden bahsetmektedir:

“Bu Anayasanın yürürlüğe girdiği tarihten itibaren üç ay içinde bir defada çıkarılacak bir kanunla, 21/4/1967 ile 23/7/1974 tarihleri arasında yabancı sermaye yatırımları konusunda yapılan anlaşmalar ile 2687/1953 sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin uygulanması suretiyle her ne surette olursa olsun yatırımları onaylayan idari işlemlerin, Yunan bayrağı altındaki gemilerin tesciline ilişkin olanlar hariç olmak üzere, değiştirilmesi veya iptaline ilişkin şartlar ve usuller belirlenir”²²⁶⁸.

5.5.1.2. Bayrak Düzenlemesi Bulunan Anayasalar

Anayasaların diğer bir kısmı ise ulusal bayrağa ilişkin düzenleme yapmıştır. Bu anayasalar; Belçika Anayasası, Polonya Cumhuriyeti Anayasası, Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, Rusya Federasyonu Anayasası, Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Avusturya Federal Anayasası, Romanya Anayasası, Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, Andorra Prenslığı Anayasası, Estonya Cumhuriyeti Anayasası, Kosova Cumhuriyeti Anayasası, Fransa Anayasası, Karadağ Anayasası, İtalya Cumhuriyeti Anayasası, İspanya Anayasası, Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, Arnavutluk Cumhuriyeti Anayasası, Ukrayna Anayasası, Slovenya Cumhuriyeti Anayasası, İrlanda Anayasası, Moldova Cumhuriyeti Anayasası, Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, Litvanya Cumhuriyeti Anayasası, Letonya Cumhuriyeti Anayasası, Belarus Cumhuriyeti Anayasası, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası, Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası, Norveç Krallığı Anayasası, Lihtenştayn Prenslığı Anayasası, Malta Anayasası, Monako Prenslığı Anayasası, Çek Cumhuriyeti Anayasası, Macaristan Anayasası, Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası'dır. Ulusal bayrak düzenlemesi yapan anayasalar, farklı tercihlerde bulunarak bayrak düzenlemesi yapmıştır.

Sınırlı sayıdaki bazı anayasalar, bayrak kavramı yerine renk kavramını kullanarak ulusal bayrak düzenlemesi yapmıştır:

²²⁶⁸ 1975 Yunanistan Anayasası, m. 107/2.

“Belçika Ulusu kırmızı, sarı ve siyah renkleri benimser ve krallığın arması olarak Belçika Aslanı'nı kullanır ve sloganı da şudur: BİRLİK GÜÇTÜR²²⁶⁹.

Polonya Cumhuriyeti'nin renkleri beyaz ve kırmızı olacaktır...Polonya Cumhuriyeti'nin arması, renkleri ve milli marşı yasal korumaya tabidir. Arma, renkleri ve milli marşla ilgili ayrıntılar kanunla belirlenir²²⁷⁰.

...ulusal renkleri mavi ve kırmızıdır”²²⁷¹.

Belçika Anayasası, Polonya Cumhuriyeti Anayasası ve Lihtenştayn Prenslığı Anayasası; bayrak kavramını kullanmadan renk kavramı üzerinden bayrak düzenlemesi yapmıştır. Lihtenştayn Prenslığı Anayasası, mavi ve kırmızı renklerin ulusal renkleri olduğunu hükme bağlamıştır.

Anayasaların büyük çoğunluğu ise doğrudan ulusal bayrak ve/veya devlet bayrağı kavramını kullanılarak bayrak düzenlemesi yapmıştır. Ancak bunların bir kısmı; ulusal bayrağı ilişkin genel nitelikli ve yüzeysel düzenleme yaparken, diğer bir kısmı özel nitelikli ve nispeten detaylı düzenlemeler yapmıştır.

Ulusal bayrak düzenlemesi yapan anayasaların bir kısmı, ulusal bayrağın renk ve şekil unsurlarına yer vermeden, ulusal bir bayrağın var olduğunu ve bunun detaylarının kanunla düzenleneceğini hükme bağlamıştır:

“Rusya Federasyonu'nun devlet bayrağı, arması ve marşı, bunların tasviri ve bunların resmi kullanım şekli federal anayasal kanunla belirlenir²²⁷².

Cumhuriyetin egemenliğinin ve Portekiz'in bağımsızlığının, birliğinin ve bütünlüğünün simgesi olacak olan Ulusal Bayrak, 5 Ekim 1910 Devrimi ile kurulan Cumhuriyet tarafından kabul edilen bayraktır²²⁷³.

Andorra'nın milli marşı, bayrağı ve arması geleneksel olanlardır²²⁷⁴.

Kosova Cumhuriyeti'nin devlet sembolleri olan bayrak, arma ve marş, ülkenin çok etnikli yapısını yansıtmaktadır. Bayrağın ve diğer devlet sembollerinin görünümü, sergilenmesi ve korunması kanunla düzenlenir. Ulusal sembollerin sergilenmesi ve korunması kanunla düzenlenir²²⁷⁵.

Belarus Cumhuriyeti'nin egemen bir devlet olarak sembolleri, onun Ulusal Bayrağı, Ulusal Amblemi ve Ulusal Marşı'dır. Devlet sembollerinin tanımı ve kullanım kuralları kanunla belirlenir²²⁷⁶.

Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'nin devlet sembolleri arma, bayrak ve milli marştır. Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'nin arması, bayrağı ve milli marşı, Meclis

²²⁶⁹ 1831 Belçika Anayasası, m. 193.

²²⁷⁰ 1997 Polonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 28.

²²⁷¹ 1921 Lihtenştayn Prenslığı Anayasası, m. 5.

²²⁷² 1993 Rusya Federasyonu Anayasası, m. 70/1.

²²⁷³ 1976 Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, m. 11/1.

²²⁷⁴ 1993 Andorra Prenslığı Anayasası, m. 2/2.

²²⁷⁵ 2008 Kosova Cumhuriyeti Anayasası, m. 6.

²²⁷⁶ 1994 Belarus Cumhuriyeti Anayasası, m. 19.

temsilcilerinin toplam sayısının üçte iki çoğunluğunun oyu ile yasayla kabul edilir²²⁷⁷.

Çek Cumhuriyeti'nin devlet sembolleri; küçük ve büyük devlet amblemi, devlet renkleri, devlet bayrağı, cumhurbaşkanlığı bayrağı, devlet mührü ve milli marştır. Devlet sembolleri ve bunların kullanımı kanunla düzenlenir²²⁷⁸.

Norveç bayrağının şekli ve renkleri kanunla belirlenir²²⁷⁹.

Sırbistan Cumhuriyeti'nin arması, bayrağı ve milli marşı olacaktır²²⁸⁰. Sırbistan Cumhuriyeti bayrağı, Ulusal Bayrak ve Devlet Bayrağı olarak var olacak ve kullanılacaktır²²⁸¹. Armanın, bayrağın ve milli marşın görünümü ve kullanımı kanunla düzenlenir²²⁸².

Cumhuriyetin, Cumhurbaşkanı ve Cumhurbaşkanı Yardımcısı tarafından ortaklaşa seçilen tarafsız tasarım ve renkte kendi bayrağı olacaktır. Cumhuriyet makamları ve Cumhuriyet kanunları uyarınca veya bunlara dayanarak kurulan herhangi bir kamu tüzel kişiliği veya kamu hizmeti kuruluşu Cumhuriyet bayrağını dalgalandırır ve bayramlarda Cumhuriyet bayrağıyla birlikte hem Yunan hem de Türk bayraklarını aynı anda dalgalandırma hakkına sahiptirler. Cemaat makam ve kuruluşları, bayram günlerinde Cumhuriyet bayrağı ile birlikte aynı zamanda Yunan veya Türk bayrağını da dalgalandırma hakkına sahiptirler. Cumhuriyet vatandaşı olan veya üyeleri Cumhuriyet vatandaşı olan kamu tüzel kişileri veya tüzel kişiliği olmayan kişiler, bulundukları yerlerde Cumhuriyet bayrağını veya Yunan veya Türk bayrağını hiçbir kısıtlamaya tabi olmaksızın dalgalandırma hakkına sahiptirler²²⁸³.

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin Bayrağı ve Ulusal Marşı kanun ile belirlenir²²⁸⁴.

Rusya Federasyonu Anayasası, Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, Andorra Prenslığı Anayasası, Kosova Cumhuriyeti Anayasası, Belarus Cumhuriyeti Anayasası, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası, Çek Cumhuriyeti Anayasası, Norveç Krallığı Anayasası ve Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası; ulusal bayrağa ilişkin genel nitelikli ve yüzeysel düzenleme yapmıştır. Bunun anlamı, ulusal bayrağın mevcudiyeti hükme bağlanmasına rağmen bayrağın renk ve şekil unsurlarının belirlenmeyip bunların kanunlara bırakılmasıdır.

Ulusal bayrak düzenlemesi yapan anayasaların diğer bir kısmı ise ulusal bayrağın rengini, renklerin sıralanışını, bayraktaki renklerin hangi biçimde konumlanacağı gibi konuları hükme bağlamıştır:

²²⁷⁷ 1991 Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 5.

²²⁷⁸ 1992 Çek Cumhuriyeti Anayasası, m. 14.

²²⁷⁹ 1814 Norveç Krallığı Anayasası, m. 120.

²²⁸⁰ 2006 Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası, m. 7/1.

²²⁸¹ 2006 Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası, m. 7/3.

²²⁸² 2006 Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası, m. 7/5.

²²⁸³ 1960 Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası, m. 4.

²²⁸⁴ 1985 Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası, m. 2/3.

“Slovak Cumhuriyeti'nin devlet sembolleri; devlet amblemi, ulusal bayrak, devlet mührü ve ulusal marştır²²⁸⁵. Slovak Cumhuriyeti'nin ulusal bayrağı üç yatay banttandır: beyaz, mavi ve kırmızı. Slovak Cumhuriyeti'nin ulusal bayrağının sol yarısında Slovak Cumhuriyeti'nin devlet amblemi bulunur...Devlet sembolleri ve bunların kullanılmasına ilişkin ayrıntılar kanunla düzenlenir²²⁸⁶.

Federal bayrak siyah, kırmızı ve altın rengine olacaktır²²⁸⁷.

Bayrağı, şekli kanununda belirtilen, beyaz ay yıldızlı al bayraktır²²⁸⁸.

Avusturya Cumhuriyeti'nin renkleri kırmızı-beyaz-kırmızıdır. Bayrak, ortadaki beyaz, üstteki ve alttaki kırmızı olmak üzere üç eşit genişlikte yatay şeritten oluşur...Özellikle Cumhuriyetin renklerini, armasını ve mührünü korumaya ilişkin ayrıntılı hükümler federal yasayla düzenlenir²²⁸⁹.

Romanya bayrağı üç renklidir; bayrak direğinden itibaren sırasıyla mavi, sarı ve kırmızı olmak üzere üç dikey şeritten oluşur²²⁹⁰.

Estonya'nın ulusal renkleri mavi, siyah ve beyazdır. Ulusal bayrağın ve ulusal armanın tasarımı kanunla belirlenir²²⁹¹.

Ülkenin ulusal simgesi mavi, beyaz ve kırmızı renklerden oluşan üç renkli bayraktır²²⁹².

Karadağ'ın arması, bayrağı ve milli marşı olacaktır... Karadağ bayrağı kırmızı renkte, arması ortada ve altın kenarlı olacaktır²²⁹³.

Cumhuriyetin bayrağı üç renkli İtalyan bayrağıdır: eşit boyutlardaki üç dikey çubuk olarak yeşil, beyaz ve kırmızı²²⁹⁴.

İspanya bayrağı üç yatay şeritten oluşur: kırmızı, sarı ve kırmızı. Sarı şerit, her kırmızı şeritten iki kat daha geniştir. Kanunlar, Özerk Toplulukların bayraklarını ve sancaklarını tanıyabilir. Bunlar, kamu binalarında ve resmî törenlerinde İspanya bayrağıyla birlikte kullanılır²²⁹⁵.

Bulgaristan Cumhuriyeti bayrağı üç renklidir: üstten beyaz, yeşil ve kırmızı, yatay olarak yerleştirilir²²⁹⁶.

²²⁸⁵ 1992 Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, m. 8.

²²⁸⁶ 1992 Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, m. 9/2, 5.

²²⁸⁷ 1949 Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası, m. 22/2.

²²⁸⁸ 1982 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, m. 3/2.

²²⁸⁹ 1920 Avusturya Federal Anayasası, m. 8a/1, 3.

²²⁹⁰ 1991 Romanya Anayasası, m. 12/1.

²²⁹¹ 1992 Estonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 7.

²²⁹² 1958 Fransa Anayasası, m. 2/2.

²²⁹³ 2007 Karadağ Anayasası, m. 4/1, 3.

²²⁹⁴ 1947 İtalya Cumhuriyeti Anayasası, m. 12.

²²⁹⁵ 1978 İspanya Anayasası, m. 4.

²²⁹⁶ 1991 Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, m. 166.

Ülkenin bayrağı kırmızı renkte olup ortasında iki başlı siyah bir kartal bulunmaktadır²²⁹⁷. Ulusal sembollerin şekli ve ölçüleri, milli marş metninin içeriği ve bunların kullanılması kanunla düzenlenir²²⁹⁸.

Ukrayna'nın devlet sembolleri Ukrayna Devlet Bayrağı, Ukrayna Devlet Arması ve Ukrayna Devlet Marşı'dır²²⁹⁹. Ukrayna Devlet Bayrağı, mavi ve sarı olmak üzere iki eşit büyüklükteki yatay şeritten oluşur²³⁰⁰. Ukrayna'nın devlet sembollerinin tanımı ve bunların kullanım şekli, Ukrayna Yüksek Radası'nın anayasal yapısının en az üçte ikisinin kabul ettiği kanunla belirlenir²³⁰¹.

Slovenya bayrağı, Slovenya arması bulunan beyaz-mavi-kırmızı Slovenya ulusal bayrağıdır. Bayrağın genişliğinin uzunluğuna oranı bire ikidir. Bayrağın renkleri şu sırayladır: beyaz, mavi ve kırmızı. Her renk, bayrağın alanının üçte birini kaplayan yatay bir bant kaplar. Arma, bayrağın sol üst kısmına, yarısı beyaz alanda ve diğer yarısı mavi alanda olacak şekilde yerleştirilmiştir²³⁰². Armanın, bayrağın ve milli marşın kullanılması kanunla düzenlenir²³⁰³.

Ülkenin ulusal bayrağı yeşil, beyaz ve turuncu olmak üzere üç renkten oluşmaktadır²³⁰⁴.

Moldova Cumhuriyeti'nin bir bayrağı, arması ve marşı vardır. Moldova Cumhuriyeti Devlet Bayrağı üç renklidir. Renkler mızraktan başlayarak dikey olarak şu sırayla dizilmiştir: mavi, sarı, kırmızı. Ortada sarı şerit üzerinde Moldova Cumhuriyeti Devlet Arması yer alır²³⁰⁵. Bayrak, arma ve marş, Moldova Cumhuriyeti'nin devlet sembolleridir ve yasa ile korunmaktadır²³⁰⁶.

Hırvatistan Cumhuriyeti bayrağı üç renkten oluşur: kırmızı, beyaz ve mavi. Ortada tarihi Hırvatistan arması bulunur²³⁰⁷. Tarihi Hırvatistan arması ve bayrağının tanımı, marş metni ve bu ve diğer devlet sembollerinin kullanımı kanunla düzenlenir²³⁰⁸.

Devletin bayrağının renkleri sarı, yeşil ve kırmızıdır²³⁰⁹. Devletin arması ve bayrağı ile bunların kullanımı kanunla belirlenir²³¹⁰.

...Letonya bayrağı beyaz şeritli kırmızı renktedir²³¹¹.

²²⁹⁷ 1998 Arnavutluk Cumhuriyeti Anayasası, m. 14/2.

²²⁹⁸ 1998 Arnavutluk Cumhuriyeti Anayasası, m. 14/7.

²²⁹⁹ 1996 Ukrayna Anayasası, m. 20/1.

²³⁰⁰ 1996 Ukrayna Anayasası, m. 20/2.

²³⁰¹ 1996 Ukrayna Anayasası, m. 20/6.

²³⁰² 1991 Slovenya Cumhuriyeti Anayasası, m. 6/2.

²³⁰³ 1991 Slovenya Cumhuriyeti Anayasası, m. 6/4.

²³⁰⁴ 1937 İrlanda Anayasası, m. 7.

²³⁰⁵ 1994 Moldova Cumhuriyeti Anayasası, m. 12/1-2.

²³⁰⁶ 1994 Moldova Cumhuriyeti Anayasası m. 12/5.

²³⁰⁷ 1990 Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, m. 11/2.

²³⁰⁸ 1990 Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, m. 11/4.

²³⁰⁹ 1992 Litvanya Cumhuriyeti Anayasası, m. 15/1.

²³¹⁰ 1992 Litvanya Cumhuriyeti Anayasası, m. 15/3.

²³¹¹ 1922 Letonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 4.

Malta Bayrağı, gönderde beyaz, havada kırmızı olmak üzere iki eşit dikey şeritten oluşur. Majesteleri Kral Altıncı George tarafından 15 Nisan 1942 tarihinde Malta'ya verilen George Haçı'nın bir temsili, kırmızı kenarlı, beyaz şerit kantonunda taşınmaktadır²³¹².

Bayrak, yatay olarak dizilmiş kırmızı ve beyaz olmak üzere iki eşit şeritten oluşur; üstte kırmızı, altta beyaz şerit bulunur. Bu sancak ve bayrağın kullanımı 4 Nisan 1881 tarihli egemen tüzük hükümlerine tabidir²³¹³.

Macaristan bayrağı, yukarıdan aşağıya doğru sırasıyla güç, sadakat ve umudun sembolü olan kırmızı, beyaz ve yeşil renkli, eşit genişlikte üç yatay banttandır²³¹⁴. Arma ve bayrak diğer tarihi biçimlerde de kullanılabilir. Arma ve bayrağın kullanımı ve devlet nişanları için ayrıntılı kurallar bir temel yasa ile tanımlanacaktır²³¹⁵.

Belçika Ulusu kırmızı, sarı ve siyah renkleri benimser ve krallığın arması olarak Belçika Aslanı'nı kullanır ve sloganı da şudur: BİRLİK GÜÇTÜR²³¹⁶.

Polonya Cumhuriyeti'nin renkleri beyaz ve kırmızı olacaktır...Polonya Cumhuriyeti'nin arması, renkleri ve milli marşı yasal korumaya tabidir. Arma, renkleri ve milli marşla ilgili ayrıntılar kanunla belirlenir²³¹⁷.

...ulusal renkleri mavi ve kırmızıdır"²³¹⁸.

Belçika Anayasası, Polonya Cumhuriyeti Anayasası, Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Avusturya Federal Anayasası, Romanya Anayasası, Estonya Cumhuriyeti Anayasası, Fransa Anayasası, Karadağ Anayasası, İtalya Cumhuriyeti Anayasası, İspanya Anayasası, Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, Arnavutluk Cumhuriyeti Anayasası, Ukrayna Anayasası, Slovenya Cumhuriyeti Anayasası, İrlanda Anayasası, Moldova Cumhuriyeti Anayasası, Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, Litvanya Cumhuriyeti Anayasası, Letonya Cumhuriyeti Anayasası, Lihtenştayn Prenslığı Anayasası, Malta Anayasası, Monako Prenslığı Anayasası ve Macaristan Anayasası; özel nitelikli ve nispeten detaylı düzenleme yapmıştır. Bunun anlamı; ulusal bayrakta hangi renklerin hangi sırayla ve hangi biçimde konumlanacağını hükme bağlanmasıdır.

5.5.2. Ulusal arma bakımından anayasalar

5.5.2.1. Arma Düzenlemesi Bulunmayan Anayasalar

²³¹² 1964 Malta Anayasası, m. 3.

²³¹³ 1962 Monako Prenslığı Anayasası, m. 7/2-3.

²³¹⁴ 2011 Macaristan Anayasası, m. I/2.

²³¹⁵ 2011 Macaristan Anayasası, m. I/4.

²³¹⁶ 1831 Belçika Anayasası, m. 193.

²³¹⁷ 1997 Polonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 28.

²³¹⁸ 1921 Lihtenştayn Prenslığı Anayasası, m. 5.

Anayasaların bir kısmı ulusa ve/veya devlete ilişkin herhangi bir arma düzenlemesi yapmamıştır. Bu anayasalar; Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası, İsveç Hükümet Belgesi/Aracı, Finlandiya Anayasası, Fransa Anayasası, Yunanistan Anayasası, İtalya Cumhuriyeti Anayasası, İspanya Anayasası, İrlanda Anayasası, Letonya Cumhuriyeti Anayasası, Danimarka Kraliyet Anayasası, Norveç Krallığı Anayasası, Lüksemburg Büyük Dukalığı Anayasası, Hollanda Krallığı Anayasası, İzlanda Cumhuriyeti Anayasası, Bosna Hersek Anayasası, Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası'dır.

5.5.2.2. Arma Düzenlemesi Bulunan Anayasalar

Anayasaların diğer bir kısmı ise ulusa ve/veya devlete ilişkin arma düzenlemesi yapmıştır. Bu anayasalar; Belçika Anayasası, Polonya Cumhuriyeti Anayasası, Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, Rusya Federasyonu Anayasası, Avusturya Federal Anayasası, Romanya Anayasası, Andorra Prensiği Anayasası, Estonya Cumhuriyeti Anayasası, Kosova Cumhuriyeti Anayasası, Karadağ Anayasası, Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, Arnavutluk Cumhuriyeti Anayasası, Ukrayna Anayasası, Slovenya Cumhuriyeti Anayasası, Moldova Cumhuriyeti Anayasası, Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, Litvanya Cumhuriyeti Anayasası, Belarus Cumhuriyeti Anayasası, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası, Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası, Lihtenştayn Prensiği Anayasası, Malta Anayasası, Monako Prensiği Anayasası, Çek Cumhuriyeti Anayasası ve Macaristan Anayasası'dır.

Arma düzenlemesi yapan anayasaların bir kısmı, armanın varlığından bahsetmekle yetinmiş ve detaylarının kanunla düzenleneceğini hükme bağlamıştır:

“Rusya Federasyonu'nun devlet bayrağı, arması ve marşı, bunların tasviri ve bunların resmi kullanım şekli federal anayasal kanunla belirlenir²³¹⁹.

Ülkenin arması ve devlet mührü organik kanunlarla belirlenir²³²⁰.

Andorra'nın milli marşı, bayrağı ve arması geleneksel olanlardır²³²¹.

Estonya'nın ulusal renkleri mavi, siyah ve beyazdır. Ulusal bayrağın ve ulusal armanın tasarımı kanunla belirlenir²³²².

Kosova Cumhuriyeti'nin devlet sembolleri olan bayrak, arma ve marş, ülkenin çok etnikli yapısını yansıtmaktadır. Bayrağın ve diğer devlet sembollerinin görünümü, sergilenmesi ve korunması kanunla düzenlenir. Ulusal sembollerin sergilenmesi ve korunması kanunla düzenlenir²³²³.

²³¹⁹ 1993 Rusya Federasyonu Anayasası, m. 70/1.

²³²⁰ 1991 Romanya Anayasası, m. 12/4.

²³²¹ 1993 Andorra Prensiği Anayasası, m. 2/2.

²³²² 1992 Estonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 7.

²³²³ 2008 Kosova Cumhuriyeti Anayasası, m. 6.

Ukrayna'nın devlet sembolleri Ukrayna Devlet Bayrağı, Ukrayna Devlet Arması ve Ukrayna Devlet Marşı'dır²³²⁴. Ukrayna Büyük Devlet Arması, Ukrayna Küçük Devlet Arması ve Zaporozhye Ordusu Arması dikkate alınarak, Ukrayna Yüksek Radası'nın anayasal yapısının en az üçte ikisinin kabul ettiği kanunla oluşturulur. Ukrayna Büyük Devlet Arması'nın temel unsuru Büyük Volodimir Kraliyet Devleti'nin (Ukrayna Küçük Devlet Arması) amblemidir²³²⁵. Ukrayna'nın devlet sembollerinin tanımı ve bunların kullanım şekli, Ukrayna Yüksek Radası'nın anayasal yapısının en az üçte ikisinin kabul ettiği kanunla belirlenir²³²⁶.

Belarus Cumhuriyeti'nin egemen bir devlet olarak sembolleri, onun Ulusal Bayrağı, Ulusal Amblemi ve Ulusal Marşı'dır. Devlet sembollerinin tanımı ve kullanım kuralları kanunla belirlenir²³²⁷.

Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'nin devlet sembolleri arma, bayrak ve milli marştır. Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'nin arması, bayrağı ve milli marşı, Meclis temsilcilerinin toplam sayısının üçte iki çoğunluğunun oyu ile yasayla kabul edilir²³²⁸.

Sırbistan Cumhuriyeti'nin arması, bayrağı ve milli marşı olacaktır. Sırbistan Cumhuriyeti arması Büyük Arma ve Küçük Arma şeklinde kullanılacaktır²³²⁹. Armanın, bayrağın ve milli marşın görünümü ve kullanımı kanunla düzenlenir²³³⁰.

Çek Cumhuriyeti'nin devlet sembolleri; küçük ve büyük devlet amblemi, devlet renkleri, devlet bayrağı, cumhurbaşkanlığı bayrağı, devlet mührü ve milli marştır. Devlet sembolleri ve bunların kullanımı kanunla düzenlenir²³³¹.

Rusya Federasyonu Anayasası, Romanya Anayasası, Andorra Prenslığı Anayasası, Estonya Cumhuriyeti Anayasası, Kosova Cumhuriyeti Anayasası, Ukrayna Anayasası, Belarus Cumhuriyeti Anayasası, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası, Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası ve Çek Cumhuriyeti Anayasası; arma düzenlemesinde armada yer alan unsurlardan bahsetmemiş, armanın varlığına anayasal teminat kazandırarak detaylarını kanunlara bırakmıştır.

Arma düzenlemesi yapan anayasaların bir kısmı ise armada yer alan unsurları tespit edip hükme bağlamıştır:

“Belçika Ulusu kırmızı, sarı ve siyah renkleri benimser ve krallığın arması olarak Belçika Aslanı'nı kullanır ve sloganı da şudur: BİRLİK GÜÇTÜR²³³².

²³²⁴ 1996 Ukrayna Anayasası, m. 20/1.

²³²⁵ 1996 Ukrayna Anayasası, m. 20/3-4.

²³²⁶ 1996 Ukrayna Anayasası, m. 20/6.

²³²⁷ 1994 Belarus Cumhuriyeti Anayasası, m. 19.

²³²⁸ 1991 Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 5.

²³²⁹ 2006 Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası, m. 7/1-2.

²³³⁰ 2006 Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası, m. 7/5.

²³³¹ 1992 Çek Cumhuriyeti Anayasası, m. 14.

²³³² 1831 Belçika Anayasası, m. 193.

Kırmızı zemin üzerine taçlı beyaz kartal figürü Polonya Cumhuriyeti'nin arması olacaktır...Polonya Cumhuriyeti'nin arması, renkleri ve milli marşı yasal korumaya tabidir. Arma, renkler ve milli marşla ilgili ayrıntılar kanunla belirlenir²³³³.

Slovak Cumhuriyeti'nin devlet sembolleri; devlet amblemi, ulusal bayrak, devlet mührü ve ulusal marştır²³³⁴. Slovakya Cumhuriyeti'nin devlet amblemi, üç mavi tepenin ortasındaki hafifçe yükseltilmiş tepeye dikilmiş, üzerinde gümüş bir çift haç bulunan kırmızı, erken Gotik bir kalkandır...Slovak Cumhuriyeti'nin devlet mührü, Slovak Cumhuriyeti'nin devlet ambleminin 'Slovenská republika' [Slovak Cumhuriyeti] yazısıyla çevrelenmesinden oluşur. Devlet sembolleri ve bunların kullanılmasına ilişkin ayrıntılar kanunla düzenlenir²³³⁵.

Avusturya Cumhuriyeti arması (Federal arması) göğsünde, ortasından gümüş renkli bir parçayla ayrılmış iki parçalı kırmızı bir kalkan bulunan, serbestçe uçan, tek başlı, siyah renkli, yaldızlı kollu ve kırmızı dilli bir kartaldan oluşur. Kartla başında üç uçlu bir taç taşımaktadır. Parçalanmış bir demir zincir her iki pençeyi çevrelemektedir. Sağ pençesiyle altın bir orak, sol pençesiyle altın bir çekiç tutmaktadır²³³⁶.

Karadağ'ın arması, bayrağı ve milli marşı olacaktır... Karadağ'ın arması göğsünde aslan bulunan çift başlı altın kartal olacaktır²³³⁷.

Bulgaristan Cumhuriyeti arması, koyu renkli bir kalkan üzerinde şaha kalkmış altın bir aslanı tasvir edecektir²³³⁸. Devlet mühründe Bulgaristan Cumhuriyeti arması yer alır²³³⁹.

Arnavutluk Cumhuriyeti mührü, ortasında siyah, iki başlı bir kartal bulunan kırmızı bir kalkan sunar. Kalkanın tepesinde, altın renginde, Skanderbeg'in miğferi bulunur²³⁴⁰. Ulusal sembollerin şekli ve ölçüleri, milli marş metninin içeriği ve bunların kullanılması kanunla düzenlenir²³⁴¹.

Slovenya arması bir kalkan biçimindedir. Kalkanın ortasında, mavi bir arka plan üzerinde, beyaz renkte Triglav Dağı'nın bir temsili vardır, bunun altında denizi ve nehirleri simgeleyen iki dalgalı mavi çizgi ve bunun üzerinde aşağı doğru bakan bir üçgen oluşturan üç altın, altı köşeli yıldız vardır. Kalkan kırmızıyla çevrilidir. Arma, belirli bir geometri ve renk standardına göre tasarlanmıştır²³⁴². Armanın, bayrağın ve milli marşın kullanılması kanunla düzenlenir²³⁴³.

Moldova Cumhuriyeti'nin bir bayrağı, arması ve marşı vardır²³⁴⁴. Moldova Cumhuriyeti Devlet Arması, üst kısmı kırmızı, alt kısmı mavi, boynuzları arasında

²³³³ 1997 Polonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 28.

²³³⁴ 1992 Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, m. 8.

²³³⁵ 1992 Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, m. 9/1, 3, 5.

²³³⁶ 1920 Avusturya Federal Anayasası, m. 8a/2.

²³³⁷ 2007 Karadağ Anayasası, m. 4/1, 2.

²³³⁸ 1991 Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, m. 164.

²³³⁹ 1991 Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, m. 165.

²³⁴⁰ 1998 Arnavutluk Cumhuriyeti Anayasası, m. 14/3.

²³⁴¹ 1998 Arnavutluk Cumhuriyeti Anayasası, m. 14/7.

²³⁴² 1991 Slovenya Cumhuriyeti Anayasası, m. 6/1.

²³⁴³ 1991 Slovenya Cumhuriyeti Anayasası m. 6/4.

²³⁴⁴ 1994 Moldova Cumhuriyeti Anayasası, m. 12/1.

sekiz ışınli bir yıldız bulunan bir öküz başıyla yüklenen yatay olarak kesilmiş bir kalkan temsil eder. Boğanın başının sağ tarafında beş yapraklı bir gül, sol tarafında ise konturlu bir hilal yer alıyor. Kalkanda temsil edilen tüm elementler altındır (sarı). Kalkan, gagasında altın bir haç taşıyan (haç biçimli kartal), sağ pençesinde yeşil zeytin dalı, sol elinde ise altın bir asa tutan doğal bir kartalın göğsüne yerleştirilmiştir²³⁴⁵. Bayrak, arma ve marş, Moldova Cumhuriyeti'nin devlet sembolleridir ve yasa ile korunmaktadır²³⁴⁶.

Hırvatistan Cumhuriyeti'nin arması, tabanı kırmızı ve beyaz (gümüş) olmak üzere 25 adet dönüşümlü alandan oluşan tarihi Hırvat armasıdır²³⁴⁷. Tarihi Hırvatistan arması ve bayrağının tanımı, marş metni ve bu ve diğer devlet sembollerinin kullanımı kanunla düzenlenir²³⁴⁸.

Devletin arması kırmızı zemin üzerinde beyaz bir Vytis'tir. Devletin arması ve bayrağı ile bunların kullanımı kanunla belirlenir²³⁴⁹.

Devletin arması Lihtenştayn Prenslük Hanedanı'nın armasıdır...²³⁵⁰.

...Majesteleri Kral Altıncı George tarafından 15 Nisan 1942 tarihinde Malta'ya verilen George Haçı'nın bir temsili, kırmızı kenarlı, beyaz şerit kantonunda taşınmaktadır²³⁵¹.

Prensin sancağı, beyaz zemin üzerine Grimaldi Hanedanı'nın armasından oluşur²³⁵². Bu sancak ve bayrağın kullanımı 4 Nisan 1881 tarihli egemen tüzük hükümlerine tabidir²³⁵³.

Macaristan arması, sivri bir tabana sahip dikey olarak bölünmüş bir kalkan olacaktır. Sol alan, kırmızı ve gümüşten sekiz yatay çubuk içerecektir. Sağ alan, kırmızı bir arka plana sahip olacak ve merkezi tepenin tepesinde altın bir taç ve tacın ortasından çıkan gümüş bir patriyarkal haç ile üç yeşil tepeden oluşan bir tabanı tasvir edecektir. Kutsal Taç, kalkanın tepesinde duracaktır²³⁵⁴. Arma ve bayrak diğer tarihi biçimlerde de kullanılabilir. Arma ve bayrağın kullanımı ve devlet nişanları için ayrıntılı kurallar bir temel yasa ile tanımlanacaktır²³⁵⁵.

Belçika Anayasası, Polonya Cumhuriyeti Anayasası, Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, Avusturya Federal Anayasası, Karadağ Anayasası, Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, Arnavutluk Cumhuriyeti Anayasası, Slovenya Cumhuriyeti Anayasası, Moldova Cumhuriyeti Anayasası, Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, Litvanya Cumhuriyeti Anayasası, Lihtenştayn Prenslüğü

²³⁴⁵ 1994 Moldova Cumhuriyeti Anayasası, m. 12/3.

²³⁴⁶ 1994 Moldova Cumhuriyeti Anayasası, m. 12/5.

²³⁴⁷ 1990 Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, m. 11/1.

²³⁴⁸ 1990 Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, m. 11/4.

²³⁴⁹ 1992 Litvanya Cumhuriyeti Anayasası, m. 15/2-3.

²³⁵⁰ 1921 Lihtenştayn Prenslüğü Anayasası, m. 5.

²³⁵¹ 1964 Malta Anayasası, m. 3.

²³⁵² 1962 Monako Prenslüğü Anayasası, m. 7/1.

²³⁵³ 1962 Monako Prenslüğü Anayasası, m. 7/3.

²³⁵⁴ 2011 Macaristan Anayasası, m. I/1.

²³⁵⁵ 2011 Macaristan Anayasası, m. I/4.

Anayasası, Malta Anayasası, Monako Prenslığı Anayasası ve Macaristan Anayasası; ulusa ve/veya devlete ilişkin olan armada yer alan unsurları açık biçimde belirlemiştir.

5.5.3. Ulusal marş bakımından anayasalar

5.5.3.1. Marş Düzenlemesi Bulunmayan Anayasalar

Anayasaların bir kısmı ulusal marş düzenlemesi yapmamıştır. Bu anayasalar; Belçika Anayasası, Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası, Avusturya Federal Anayasası, İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası, İsveç Hükümet Belgesi/Aracı, Finlandiya Anayasası, Estonya Cumhuriyeti Anayasası, Yunanistan Anayasası, İtalya Cumhuriyeti Anayasası, İspanya Anayasası, İrlanda Anayasası, Letonya Cumhuriyeti Anayasası, Danimarka Kraliyet Anayasası, Norveç Krallığı Anayasası, Lüksemburg Büyük Dukalığı Anayasası, Monako Prenslığı Anayasası, İzlanda Cumhuriyeti Anayasası, Lihtenştayn Prenslığı Anayasası, Hollanda Krallığı Anayasası, Bosna Hersek Anayasası ve Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası'dır.

5.5.3.2. Marş Düzenlemesi Bulunan Anayasalar

Anayasaların diğer bir kısmı ise ulusal marş düzenlemesi yapmıştır. Bu anayasalar; Polonya Cumhuriyeti Anayasası, Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, Rusya Federasyonu Anayasası, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Romanya Anayasası, Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, Andorra Prenslığı Anayasası, Kosova Cumhuriyeti Anayasası, Fransa Anayasası, Karadağ Anayasası, Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, Arnavutluk Cumhuriyeti Anayasası, Ukrayna Anayasası, Slovenya Cumhuriyeti Anayasası, Moldova Cumhuriyeti Anayasası, Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, Litvanya Cumhuriyeti Anayasası, Belarus Cumhuriyeti Anayasası, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası, Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası, Malta Anayasası, Çek Cumhuriyeti Anayasası, Macaristan Anayasası ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası'dır.

Ulusal marş düzenlemesi yapan anayasaların bir kısmı, ulusal bir marşın varlığını ve bunun detaylarının kanunla düzenleneceğini hükme bağlamıştır;

“Rusya Federasyonu'nun devlet bayrağı, arması ve marşı, bunların tasviri ve bunların resmi kullanım şekli federal anayasal kanunla belirlenir²³⁵⁶.

Andorra'nın milli marşı, bayrağı ve arması geleneksel olanlardır²³⁵⁷.

Kosova Cumhuriyeti'nin devlet sembolleri olan bayrak, arma ve marş, ülkenin çok etnikli yapısını yansıtmaktadır. Bayrağın ve diğer devlet sembollerinin görünümü,

²³⁵⁶ 1993 Rusya Federasyonu Anayasası, m. 70/1.

²³⁵⁷ 1993 Andorra Prenslığı Anayasası, m. 2/2.

sergilenmesi ve korunması kanunla düzenlenir. Ulusal sembollerin sergilenmesi ve korunması kanunla düzenlenir²³⁵⁸.

Moldova Cumhuriyeti'nin bir bayrağı, arması ve marşı vardır²³⁵⁹.

Moldova Cumhuriyeti Devlet Marşı, organik kanunla belirlenir. Bayrak, arma ve marş, Moldova Cumhuriyeti'nin devlet sembolleridir ve yasa ile korunmaktadır²³⁶⁰.

Hırvatistan Cumhuriyeti'nin arması, tabanı kırmızı ve beyaz (gümüş) olmak üzere 25 adet dönüştürümlü alandan oluşan tarihi Hırvat armasıdır²³⁶¹.

Belarus Cumhuriyeti'nin egemen bir devlet olarak sembolleri, onun Ulusal Bayrağı, Ulusal Amblemi ve Ulusal Marşı'dır. Devlet sembollerinin tanımı ve kullanım kuralları kanunla belirlenir²³⁶².

Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'nin devlet sembolleri arma, bayrak ve milli marştır. Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'nin arması, bayrağı ve milli marşı, Meclis temsilcilerinin toplam sayısının üçte iki çoğunluğunun oyu ile yasayla kabul edilir²³⁶³.

Çek Cumhuriyeti'nin devlet sembolleri; küçük ve büyük devlet amblemi, devlet renkleri, devlet bayrağı, cumhurbaşkanlığı bayrağı, devlet mührü ve milli marştır. Devlet sembolleri ve bunların kullanımı kanunla düzenlenir²³⁶⁴.

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin Bayrağı ve Ulusal Marşı kanun ile belirlenir²³⁶⁵.

Rusya Federasyonu Anayasası, Andorra Prenslığı Anayasası, Kosova Cumhuriyeti Anayasası, Moldova Cumhuriyeti Anayasası, Moldova Cumhuriyeti Anayasası, Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, Belarus Cumhuriyeti Anayasası, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası ve Çek Cumhuriyeti Anayasası; ulusal marşa ilişkin düzenleme yapmakla birlikte marşın ismine ve detaylarına yönelik düzenleme yapmamıştır. Bu anayasalar, ulusal marşın yalnızca varlığını teminat altına almıştır.

Ulusal marş düzenlemesi yapan anayasaların diğer bir kısmı ise ulusal marşın varlığını marşın ismiyle birlikte hükme bağlamıştır;

²³⁵⁸ 2008 Kosova Cumhuriyeti Anayasası, m. 6.

²³⁵⁹ 1994 Moldova Cumhuriyeti Anayasası, m. 12/1.

²³⁶⁰ 1994 Moldova Cumhuriyeti Anayasası, m. 12/4-5.

²³⁶¹ 1990 Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, m. 11/1.

²³⁶² 1994 Belarus Cumhuriyeti Anayasası, m. 19.

²³⁶³ 1991 Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 5.

²³⁶⁴ 1992 Çek Cumhuriyeti Anayasası, m. 14.

²³⁶⁵ 1985 Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası, m. 2/3.

“Dabrowski'nin Mazurkası' Polonya Cumhuriyeti'nin milli marşı olacaktır. Polonya Cumhuriyeti'nin arması, renkleri ve milli marşı yasal korumaya tabidir. Arma, renkler ve milli marşla ilgili ayrıntılar kanunla belirlenir²³⁶⁶.

Slovak Cumhuriyeti'nin devlet sembolleri; devlet amblemi, ulusal bayrak, devlet mührü ve ulusal marştır²³⁶⁷. Slovakya Cumhuriyeti'nin milli marşı, 'Nad Tatrou sa blýska' [Tatra Dağları Üzerinde Şimşekler Çakıyor] şarkısının ilk iki kıtasından oluşur... Devlet sembolleri ve bunların kullanılmasına ilişkin ayrıntılar kanunla düzenlenir²³⁶⁸.

Millî marşı 'İstiklal Marşı'dır²³⁶⁹.

Romanya'nın milli marşı 'Rumenler, Uyanın'dır²³⁷⁰.

Ulusal marş La Portuguesa olacaktır²³⁷¹.

Ulusal marş *La Marseillaise*'dir²³⁷².

Karadağ'ın arması, bayrağı ve milli marşı olacaktır... Karadağ'ın milli marşı 'Oj svijetla majska zoro' olacaktır²³⁷³.

Bulgaristan Cumhuriyeti'nin Milli Marşı 'Mila Rodino' şarkısıdır²³⁷⁴. Devlet mührünün konulması ve millî bayrağın çekilmesine ilişkin esaslar kanunla düzenlenir²³⁷⁵.

Milli marşımız 'Bayrağımızın Etrafında Birleşelim'dir'²³⁷⁶. "Ulusal sembollerin şekli ve ölçüleri, milli marş metninin içeriği ve bunların kullanılması kanunla düzenlenir²³⁷⁷.

Ukrayna'nın devlet sembolleri Ukrayna Devlet Bayrağı, Ukrayna Devlet Arması ve Ukrayna Devlet Marşı'dır²³⁷⁸. Ukrayna Devlet Marşı, M. Verbytskyi'nin bestelediği, sözleri Ukrayna Verkhovna Rada'sının anayasal bileşiminin en az üçte ikisinin kabul ettiği yasayla onaylanan ulusal marştır²³⁷⁹. Ukrayna'nın devlet sembollerinin tanımı ve bunların kullanım şekli, Ukrayna Yüksek Radası'nın anayasal yapısının en az üçte ikisinin kabul ettiği kanunla belirlenir²³⁸⁰.

²³⁶⁶ 1997 Polonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 28.

²³⁶⁷ 1992 Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, m. 8.

²³⁶⁸ 1992 Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, m. 9/4, 5.

²³⁶⁹ 1982 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, m. 3/3.

²³⁷⁰ 1991 Romanya Anayasası, m. 12/3.

²³⁷¹ 1976 Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, m. 11/2.

²³⁷² 1958 Fransa Anayasası, m. 2/3.

²³⁷³ 2007 Karadağ Anayasası, m. 4/1, 4.

²³⁷⁴ 1991 Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, m. 168.

²³⁷⁵ 1991 Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, m. 167.

²³⁷⁶ 1998 Arnavutluk Cumhuriyeti Anayasası, m. 14/4.

²³⁷⁷ 1998 Arnavutluk Cumhuriyeti Anayasası m. 14/7.

²³⁷⁸ 1996 Ukrayna Anayasası, m. 20/1.

²³⁷⁹ 1996 Ukrayna Anayasası, m. 20/5.

²³⁸⁰ 1996 Ukrayna Anayasası, m. 20/6.

Slovenya'nın milli marşı 'Zdravljica'dır. Armanın, bayrağın ve milli marşın kullanılması kanunla düzenlenir²³⁸¹.

Lijepa naša domovino (Güzel Vatanımız), Hırvatistan Cumhuriyeti'nin milli marşıdır²³⁸². Tarihi Hırvatistan arması ve bayrağının tanımı, marş metni ve bu ve diğer devlet sembollerinin kullanımı kanunla düzenlenir²³⁸³.

Devlet marşı Vincas Kudirka'nın 'Tautiška giesmė' şarkısıdır²³⁸⁴.

Sırbistan Cumhuriyeti'nin arması, bayrağı ve milli marşı olacaktır²³⁸⁵. 'Boze Pravde' resmi şarkı olarak Sırbistan Cumhuriyeti'nin milli marşıdır. Armanın, bayrağın ve milli marşın görünümü ve kullanımı kanunla düzenlenir²³⁸⁶.

Malta Ulusal Marşı, 'Lil din l-Art helwa l-Omm li tatna isimha' sözleriyle başlayan 'L-Innu Malti'dir²³⁸⁷.

Macaristan'ın milli marşı, Erkel Ferenc'in bestelediği Kölcsey'in Himnusz şiiridir. Arma ve bayrak diğer tarihi biçimlerde de kullanılabilir. Arma ve bayrak diğer tarihi biçimlerde de kullanılabilir. Arma ve bayrağın kullanımı ve devlet nişanları için ayrıntılı kurallar bir temel yasa ile tanımlanacaktır²³⁸⁸.

Polonya Cumhuriyeti Anayasası, Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Romanya Anayasası, Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, Fransa Anayasası, Karadağ Anayasası, Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, Arnavutluk Cumhuriyeti Anayasası, Ukrayna Anayasası, Slovenya Cumhuriyeti Anayasası, Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, Litvanya Cumhuriyeti Anayasası, Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası, Malta Anayasası ve Macaristan Anayasası; ulusal marşın ismine yer vererek marş düzenlemesi yapmıştır. Bunun daha da ötesinde Malta Anayasası, marşın hangi sözlerle başladığını; Macaristan Anayasası ise bestecisinin kim olduğunu düzenlemiştir.

5.5.4. Ulusal semboller boyutunun genel değerlendirmesi

Avrupa'da, incelenen anayasaların büyük bir kısmında ulusal bayrak düzenlemesi yapılmıştır. İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası, İsveç Hükümet Belgesi/Aracı, Finlandiya Anayasası, Danimarka Kraliyet Anayasası, Lüksemburg Büyük Dukalığı Anayasası, İzlanda Cumhuriyeti Anayasası, Bosna Hersek Anayasası, Yunanistan Anayasası ve Hollanda Krallığı Anayasası dışındaki anayasalar ulusal bayrak düzenlemesi yapmıştır. Ulusal bayrak düzenlemesi yapan anayasaların büyük bir kısmı doğrudan ulusal bayrak ve/veya devlet bayrağı kavramını

²³⁸¹ 1991 Slovenya Cumhuriyeti Anayasası, m. 6/3-4.

²³⁸² 1990 Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, m. 11/2.

²³⁸³ 1990 Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, m. 11/4.

²³⁸⁴ 1992 Litvanya Cumhuriyeti Anayasası, m. 16.

²³⁸⁵ 2006 Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası, m. 7/1.

²³⁸⁶ 2006 Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası, m. 7/4-5.

²³⁸⁷ 1964 Malta Anayasası, m. 4.

²³⁸⁸ 2011 Macaristan Anayasası, m. I/3-4.

kullanılarak bayrak düzenlemesi yaparken; Belçika Anayasası, Polonya Cumhuriyeti Anayasası ve Lihtenştayn Prenslığı Anayasası renk kavramı üzerinden ulusal bayrak düzenlemesi yapmıştır. Ulusal bayrak düzenlemesi yapan anayasaların bir kısmı, ulusal bayrağa yönelik genel nitelikli ve yüzeysel düzenleme yaparak sadece ulusal bir bayrağın varlığından bahsetmişken; diğer bir kısmı özel nitelikli ve nispeten detaylı düzenleme yaparak ulusal bir bayrağın varlığında bahsetmekle birlikte bayraktaki renklerin ne olacağı, hangi sırayla sıralanacağı ve hangi biçimde konumlanacağından bahsetmiştir.

Rusya Federasyonu Anayasası, Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, Andorra Prenslığı Anayasası, Kosova Cumhuriyeti Anayasası, Belarus Cumhuriyeti Anayasası, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası, Çek Cumhuriyeti Anayasası, Norveç Krallığı Anayasası, Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası, Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası ulusal bayrağa ilişkin genel nitelikli ve yüzeysel düzenleme yaparken; Romanya Anayasası, Estonya Cumhuriyeti Anayasası, Fransa Anayasası, Karadağ Anayasası, İtalya Cumhuriyeti Anayasası, İspanya Anayasası, Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, Arnavutluk Cumhuriyeti Anayasası, Ukrayna Anayasası, Slovenya Cumhuriyeti Anayasası, İrlanda Anayasası, Moldova Cumhuriyeti Anayasası, Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, Litvanya Cumhuriyeti Anayasası, Letonya Cumhuriyeti Anayasası, Lihtenştayn Prenslığı Anayasası, Malta Anayasası, Monako Prenslığı Anayasası ve Macaristan Anayasası ulusal bayrağa ilişkin özel nitelikli ve nispeten detaylı düzenleme yapmıştır.

Nihayetinde anayasaların büyük çoğunluğu farklı biçim ve düzeyde ulusal bayrak düzenlemesi yapmıştır. Bu husus milliyetçiliğin önemli unsurlarından biri olan ulusal sembol olarak bayrağın, Avrupa'da, anayasal güvenceye sahip olduğunu göstermektedir. Bilig'in, milliyetçilik bağlamında ulusu hatırlatan bir unsur olarak bayrak örneği dikkat çekicidir. Bir ideoloji olarak milliyetçilik hatırlatma ve unutma şeklinde diyalektik bir ilişki içinde işlemektedir. Bu diyalektik süreç uluslarda, milliyetçiliğin banal bir biçimde yeniden üretimini sağlamaktadır. Ernest Renan ulusların kuruluşunda unutmanın, hayati öneme sahip olduğunu söylemiştir. Her ulusun bir tarihi ve kolektif hafızası olduğunu hatırlaması aynı zamanda kolektif bir unutmadır. Bir yandan kadim oluşunu kutlayan ulus, diğer yandan da yeni olduğunu unutmaktadır. Ayrıca uluslar kendilerini inşa eden şiddeti de unutmaktadır. Bir ulus kurulduktan sonra varlığının devamını kolektif bir hafıza kaybı yaşamasına borçludur. Renan'ın bu kavrayışı çok önemlidir. Günlük yaşam içinde sürekli hatırlanıyormuş gibi görünürken aslında unutulmuş sadece geçmiş değil, aynı zamanda şimdiki zamandır. Kurulmuş olan uluslarda milli kimlik insanların her an hafızalarında. Çünkü milli kimlik, sürekli olarak ulusu anımsatan ve sürekli işleyen günlük rutinlere yerleşik durumdadır. Ancak bu hatırlatmalar günlük yaşamın o kadar içindedir ki fark edilmesi oldukça zordur. Söz konusu hatırlama, öznenin aktif bir faaliyeti şeklinde gerçekleşmediği için hatırlamanın kendisi aslında bir tür unutmadır. Bir kamu binasının önünde asılı duran bayrak unutulmuş şeklindeki anımsatmaya örnektir. Bu gibi bayrakların

binlercesi her gün kamusal alanlarda dalgalanmaktadır. Ulusun bu hatırlatıcıları, vatandaşlar günlük işlerinin peşinde koştururlarken aktif bir kayda girmemektedir²³⁸⁹.

Milliyetçilik kuramlarının, ulusal bayrakları, bakış açıları doğrultusunda, farklı bağlam ve gerekçelerle değerlendirme eğiliminde olduğu söylenebilir. Ulusun doğal, biricik ve kadim olduğunu savunan ilkçi yaklaşım için ulusal bayraklar söz konusu biricikliğin doğal bir yansımasıdır. Bu yaklaşıma göre ulusal bayrak farklı ve özgün olmalıdır. Çünkü ulus, diğer uluslardan farklı ve özgündür. İlkçi yaklaşımın ulusal bayrak bakış açısında, bayraklar, ulusun benzersiz ve kendine özgü tarihinin gelişimindeki olayları, mücadeleleri ve duyguları yansıtmaktadır. Bununla birlikte, ulusal bayrak bağlamında ilkçi yaklaşım, birbirine çok benzeyen ulusal bayrakların varlığını açıklamakta yetersizdir. Benzersiz bir ulus iddiası karşısında bir başka ulusun bayrağına benzeyen ulusal bayrak gerçeğini açıklamak güçtür. Milliyetçiliğin modernist kuramlarının, ulusal bayraklara, ulus inşa sürecinin bir parçası ve aracı olma anlamı yüklediği söylenebilir. Modernizmin bir ürünü olan uluslar, yapay bir varlık olarak inşa edilmektedir. Bayrak gibi ulusal semboller bu inşa sürecinin aracıdır. Dolayısıyla ulusal bayraklar bir program, plan ve hedef doğrultusunda kullanılmaktadır. Bir başka ifadeyle ulusal bayraklar ideoloji yüklüdür. İdeolojik bir araç olan bayraklar, ulusal öbeklerin yer aldığı bir dünya düzeninde milliyetçiliği güçlendirmektedir. Çünkü ulusa, bir ulus olduğunu ve farklı olduğunu hatırlatmaktadır. Milliyetçiliği yüksek bir kültür olarak değerlendiren Gellner'in, milliyetçiliği bir tür siyaset biçimi olarak kabul eden Breuilly'nin, ulusu hayal bir cemaat olarak tarif Anderson'un ve ulusu modern devlet, militarizm ve kapitalizmin ürünü olarak algılayan Mann'ın milliyetçiliğe bakış açısından; ulusal bayraklar, yapay ve ulus projesinin bir ürünü olan sembollerdir. Milliyetçiliğin etno-sembolist kuramları, ulus bağlamında sembolik unsurlara ayrı bir önem vermiştir. Buna göre sembolik kaynaklar, etnik grubun, topluluğun veya ulusun gelenek, hatıra, mit ve sembolleridir. Sembolik kaynaklar, ulus bağlamında, modernist kuramların kabul ettiği gibi araçsal bir konumda değil, asli ve kurucu bir konumdadır.

Ulusal arma bakımından, Avrupa'da, incelenen anayasaların bir kısmında arma düzenlemesi bulunurken diğer bir kısmında arma düzenlemesi bulunmamaktadır. Bu ayrımda, herhangi bir taraf, açık bir biçimde baskın değildir. Ulusal bayrak düzenlemesinde, anayasaların büyük çoğunluğunun bayrak düzenlemesi yaptığı yönünde bir bulguya ulaşılmışken arma düzenlemesinde arma düzenlemesi bulunan veya bulunmayan anayasa gruplarından herhangi birinin baskın olduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak yine de ulusal arma düzenlemesi yapan anayasaların sayısının nispeten fazla olduğunu söylemek mümkündür. Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası, İsveç Hükümet Belgesi/Aracı, Finlandiya Anayasası, Fransa Anayasası, Yunanistan Anayasası, İtalya Cumhuriyeti Anayasası, İspanya Anayasası, İrlanda Anayasası, Letonya Cumhuriyeti Anayasası, Danimarka Kraliyet Anayasası, Norveç Krallığı Anayasası, Lüksemburg Büyük Dukalığı Anayasası, Hollanda Krallığı Anayasası, İzlanda

²³⁸⁹ Bilig, *Banal Milliyetçilik*, s. 50.

Cumhuriyeti Anayasası, Bosna Hersek Anayasası, Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası; ulusa ve/veya devlete ilişkin herhangi bir arma düzenlemesi yapmamıştır.

Bazı anayasalar ulusal armanın varlığından bahsetmekle yetinmiştir. Rusya Federasyonu Anayasası, Romanya Anayasası, Andorra Prensiği Anayasası, Estonya Cumhuriyeti Anayasası, Kosova Cumhuriyeti Anayasası, Ukrayna Anayasası, Belarus Cumhuriyeti Anayasası, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası, Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası ve Çek Cumhuriyeti Anayasası; armanın detaylarına ilişkin bilgi vermemiştir.

Bazı anayasalar ise armanın varlığından bahsetmekle birlikte armada yer alacak unsurlardan da bahsetmiştir. Belçika Anayasası, Polonya Cumhuriyeti Anayasası, Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, Avusturya Federal Anayasası, Karadağ Anayasası, Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, Arnavutluk Cumhuriyeti Anayasası, Slovenya Cumhuriyeti Anayasası, Moldova Cumhuriyeti Anayasası, Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, Litvanya Cumhuriyeti Anayasası, Lihtenştayn Prensiği Anayasası, Malta Anayasası, Monako Prensiği Anayasası ve Macaristan Anayasası; ulusal armanın içeriğine yönelik detayları açıkça düzenlemiştir.

Anayasalarda düzenlenen armaların unsurları farklılık göstermekle birlikte, armalarda, kartal simgesinin çoğunlukla kullanıldığı görülmektedir. Polonya Cumhuriyeti Anayasası, Avusturya Federal Anayasası, Karadağ Anayasası, Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, Arnavutluk Cumhuriyeti Anayasası ve Moldova Cumhuriyeti Anayasası'nda düzenlenen armanın baskın unsuru kartaldır. Belçika Anayasası ise aslan simgesini kullanmıştır. Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, Malta Anayasası ve Macaristan Anayasası; hayvan simgesi kullanımının dışına çıkarak, armada, haç simgesinin olduğunu hükme bağlamıştır. Litvanya Cumhuriyeti Anayasası ise düşmanı kovalayan devlet yöneticisi simgesiyle insan figürlü bir arma düzenlemesi yapmıştır. Hırvatistan Cumhuriyeti ise bambaşka bir yaklaşımla, yirmi beş adet farklı alandan oluşan bir bölgeler bütünü tarihî Hırvat arması olarak hükme bağlamıştır. Ayrıca, anayasada düzenlenip düzenlenmediği fark etmeksizin, Avrupa'da, ulus ve/veya devletlerin armalarında kalkan simgesinin baskın olarak kullanılmaktadır²³⁹⁰.

Ulusal marş bakımından, Avrupa'da, incelenen anayasaların bir kısmında marş düzenlemesi bulunurken diğer bir kısmında marş düzenlemesi bulunmamaktadır. Bu ayrım da arma düzenlemesine benzer biçimde herhangi bir taraf, açık bir biçimde baskın değildir. Ulusal bayrak düzenlemesinde, anayasaların büyük çoğunluğunun bayrak düzenlemesi yaptığı yönünde bir bulguya ulaşılmışken marş düzenlemesinde marş düzenlemesi bulunan veya bulunmayan anayasa gruplarından herhangi birinin baskın olduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak yine de ulusal marş düzenlemesi yapan anayasaların sayısının nispeten fazla olduğunu söylemek mümkündür. Belçika Anayasası, Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası, Avusturya Federal Anayasası, İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası, İsveç Hükümet

²³⁹⁰ Bkz.: Avrupa Armaları, https://tr.wikipedia.org/wiki/Avrupa_armalar%C4%B1

Belgesi/Aracı, Finlandiya Anayasası, Estonya Cumhuriyeti Anayasası, Yunanistan Anayasası, İtalya Cumhuriyeti Anayasası, İspanya Anayasası, İrlanda Anayasası, Letonya Cumhuriyeti Anayasası, Danimarka Kraliyet Anayasası, Norveç Krallığı Anayasası, Lüksemburg Büyük Dukalığı Anayasası, Monako Prensliği Anayasası, İzlanda Cumhuriyeti Anayasası, Lihtenştayn Prensliği Anayasası, Hollanda Krallığı Anayasası, Bosna Hersek Anayasası ve Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası; marş düzenlemesi yapmamıştır. Bir devletin, ulusal marşı, anayasada düzenlememiş olması, o devletin ulusal marşının olmadığı anlamına gelmemektedir. Ulusal marşın anayasada düzenlenmemesi, ulusal marşa anayasal bir teminat sağlanmadığı anlamına gelmektedir.

Bazı anayasalar ulusal marşın varlığından bahsetmekle yetinmiştir. Rusya Federasyonu Anayasası, Andorra Prensliği Anayasası, Kosova Cumhuriyeti Anayasası, Moldova Cumhuriyeti Anayasası, Moldova Cumhuriyeti Anayasası, Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, Belarus Cumhuriyeti Anayasası, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası, Çek Cumhuriyeti Anayasası ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası; ulusal marşın ismine yönelik herhangi bir düzenleme yapmamış detayların kanunla düzenleneceğini hükme bağlamıştır.

Bazı anayasalar ise ulusal marşın varlığından bahsetmekle birlikte marşın isminden de bahsetmiştir. Polonya Cumhuriyeti Anayasası, Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Romanya Anayasası, Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, Fransa Anayasası, Karadağ Anayasası, Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, Arnavutluk Cumhuriyeti Anayasası, Ukrayna Anayasası, Slovenya Cumhuriyeti Anayasası, Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, Litvanya Cumhuriyeti Anayasası, Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası, Malta Anayasası ve Macaristan Anayasası; ulusal marşın ismini de düzenlemiştir.

Ulusal marşlar, belirli bir amaca hizmet eden işlevsel bir unsurdur. Ulusal marşların içsel ve dışsal işlevlerinden söz edilebilir. Dışsal işlev, farklı devlet ve toplumlara yöneliktir. Dışsal işlevin temsil ve tanıtım boyutu vardır. Ulusal marşın temsil boyutu, genellikle sportif müsabakalarda ortaya çıkmakta, müsabakalardan önce veya sonra coşkuyla söylenen ulusal marşlar uluslar için gurur kaynağı oluşturmaktadır. Ulusal marşın tanıtım boyutu ise bir mesaj aktarım aracı ve ulusal anlamda bir oluşum deklarasyonu olarak işlemektedir. Baskın olarak bir ideolojik ve dini temel üzerine kurulu devletin marşının muhtevasında bu husus açıkça görülmektedir. Ulusal marşın içsel işlevlerinden ilki üyelere kimlik sağlamasıdır. İkinci işlev ise verilmek istenen mesajlar aracılığıyla bütünlüklü ve homojen bir yapıda ulus yaratılmasıdır²³⁹¹. Ulusal marşlar, ulusal kimliğin yapılandırılmasında kullanılan ve ulusal kimliğin mevcudiyeti hakkında bilgi veren bir ulus devlet aracıdır. Ulus devlet öncesindeki marşlarda, dini ritüeller

²³⁹¹ Tepebaşılı, "Kullanımlık Metin Türü Olarak Ulusal Marş Kavramı ve İşlevleri" s. 392.

öne çıkarılarak çoğunlukla kral, coğrafya ve mekân konuları vurgulanmıştır. Ulus devletle birlikte marşlar, belirli bir program dahilinde belirli mesajlar ileten bir araç haline gelmiştir²³⁹².

Nihayetinde ulusal bayrak, arma ve marş gibi ulusal sembollerin, incelenen Avrupa'da devletleri anayasalarında milliyetçiliğin bir unsuru olarak güçlü sayılabilecek bir düzeyde yer aldığı, ulusal bayrakların, anayasalarda düzenlenme eğiliminin ulusal arma ve marşlara oranla daha güçlü olduğu, ulusal sembollerin anayasalarda içerilme düzeyleri arasındaki farklılıklarla birlikte anayasaların genelinin ulusal sembollerini düzenleme yönünde tercihte bulunduğu, bu yönüyle anayasaların milliyetçilik bağlamında zayıf olmayan bir ideolojik boyuta sahip olduğu yönünde bir değerlendirme yapılabilir.

5.6. Kendi Kaderini Tayin Hakkı Boyutuyla Anayasalar

Kendi kaderini tayin hakkı, ulusların, kendi ulus devletlerini kurmaları konusunda hukuki bir zemin sunmaktadır. Çünkü kendi kaderini tayin hakkı, etnik topluluk ve ulusların kendi ideal ve hayallerini gerçekleştirmeleri konusunda, subjektif bir fikir değildir. Kendi kaderini tayin hakkı, ulusal ve uluslararası belgelerde kabul edilen, tarihsel ve güncel dünya siyasetinde kendisine müstakil değer atfedilen bir kavramdır. Kavram, öncelikle Sovyet lider Vilademir Lenin, daha sonra ABD Başkanı Woodrow Wilson tarafından uluslararası siyasetin konusu haline getirilmiştir. Kendi kaderini tayin hakkı, Birinci Dünya Savaşı ve Soğuk Savaş sonrasında kurulan ulus devletin temel gerekçelerinden biri olmuştur. Anayasalar, kendi kaderini tayin hakkının vurgulandığı metinlerden biridir. Anayasalar, kendi kaderini tayin hakkı bağlamında, kendi kaderini tayin hakkını düzenlemeyen ve düzenleyen anayasalar olarak sınıflara ayrılmıştır.

5.6.1. Kendi kaderini tayin hakkının düzenlenmesi bakımından anayasalar

5.6.1. 1. Kendi Kaderini Tayin Hakkını Düzenlemeyen Anayasalar

Anayasaların çoğunlukta kısmı, kendi kaderini tayin hakkına ilişkin herhangi bir düzenleme yapmamıştır. Bu anayasalar; Belçika Anayasası, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Avusturya Federal Anayasası, Romanya Anayasası, Andorra Prensiği Anayasası, İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası, İsveç Hükümet Belgesi/Aracı, Finlandiya Anayasası, Kosova Cumhuriyeti Anayasası, Fransa Anayasası, Karadağ Anayasası, Yunanistan Anayasası, İtalya Anayasası, İspanya Anayasası, Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, Arnavutluk Cumhuriyeti Anayasası, İrlanda Anayasası, Litvanya Cumhuriyeti Anayasası, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası,

²³⁹² Onur Çelik, *Ulusal Kimliğin İnşasında Ulusal Marşların Rolü: Türkiye Örneği* (Doktora Tezi), İstanbul, İstanbul Gelişim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2022 (<https://tez.yok.gov.tr>, Tez No: 790516), s. 200.

Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası, Danimarka Kraliyet Anayasası, Norveç Krallığı Anayasası, Lüksemburg Büyük Dukalığı Anayasası, Lihtenştayn Prensliği Anayasası, Malta Anayasası, Monako Prensliği Anayasası, Hollanda Krallığı Anayasası, İzlanda Cumhuriyeti Anayasası, Bosna Hersek Anayasası, Çek Cumhuriyeti Anayasası ve Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası'dır.

5.6.1.2. Kendi Kaderini Tayin Hakkını Düzenleyen Anayasalar

Anayasaların azınlıktaki kısmı, kendi kaderini tayin hakkına ilişkin düzenleme yapmıştır. Bu anayasalar; Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, Rusya Federasyonu Anayasası, Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası, Estonya Cumhuriyeti Anayasası, Ukrayna Anayasası, Slovenya Cumhuriyeti Anayasası, Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, Letonya Cumhuriyeti Anayasası, Belarus Cumhuriyeti Anayasası, Macaristan Anayasası, Moldova Cumhuriyeti Anayasası, Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, Polonya Cumhuriyeti Anayasası ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası'dır.

Kendi kaderini tayin hakkı düzenlemesi yapan anayasaların bir kısmı, doğrudan kendi kaderini tayin hakkı kavramı üzerinden düzenleme yapmıştır;

"Biz Slovak milleti...ulusların kendi kaderini tayin etme hakkının doğal olduğunu kabul ederek..."²³⁹³.

...evrensel olarak kabul görmüş eşitlik ve halkların kendi kaderini tayin etme ilkelerinden hareketle..."²³⁹⁴. Rusya Federasyonu'nun federal yapısı...halkların eşitliğine ve kendi kaderini tayin hakkına dayanır"²³⁹⁵.

...Kendi kaderini tayin haklarını serbestçe kullanan, BadenWürttemberg, Bavyera, Berlin, Brandenburg, Bremen, Hamburg, Hessen, Mecklenburg-Vorpommern, Alt Saksonya, Kuzey Ren Vestfalya, Ren-Palatina, Saarland, Saksonya, Saksonya-Anhalt, Schleswig-Holstein ve Thüringen eyaletlerindeki Almanlar Almanya'nın birliğini ve özgürlüğünü tamamlamışlardır. Böylece bu Anayasa bütün Alman ulusu için geçerlidir"²³⁹⁶.

Estonya halkının ulusal kendi kaderini tayin hakkını temsil eden..."²³⁹⁷.

...Ukrayna devlet inşasının asırlara dayanan tarihine ve Ukrayna ulusu tarafından gerçekleştirilen kendi kaderini tayin hakkına dayanarak, tüm Ukrayna halkı..."²³⁹⁸.

²³⁹³ 1992 Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

²³⁹⁴ 1993 Rusya Federasyonu Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

²³⁹⁵ 1993 Rusya Federasyonu Anayasası, m. 5/3.

²³⁹⁶ 1949 Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

²³⁹⁷ 1992 Estonya Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

²³⁹⁸ 1996 Ukrayna Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

...Sloven ulusunun kendi kaderini tayin etme konusundaki temel ve daimî hakkından...²³⁹⁹. Slovenya, tüm vatandaşlarının devleti olup, Sloven ulusunun kendi kaderini tayin etme hakkına dayanan daimi ve devredilemez bir devlettir²⁴⁰⁰.

...Hırvat ulusunun mutlak ve bölünemez, devredilemez ve tüketilemez kendi kaderini tayin ve devlet egemenliği hakkı...²⁴⁰¹.

Letonya Devleti, 18 Kasım 1918'de Letonyalıların tarihi topraklarının birleştirilmesiyle, Letonya ulusunun değişmez iradesi ve devredilmez kendi kaderini tayin hakkı temelinde, Letonya ulusunun varlığını ve gelişimini, dilini ve kültürünü yüzyıllar boyunca garanti altına almak, Letonya halkının ve herkesin özgürlüğünü sağlamak ve refahı teşvik etmek amacıyla kurulmuştur...²⁴⁰².

...Kendi kaderimizi tayin etme, ulusal kimliğimizi ve egemenliğimizi koruma hakkımıza dayanan vazgeçilmez temellerimiz üzerine kurulu...²⁴⁰³. "Belarus Cumhuriyeti toprakları, halkın kendi kaderini tayin hakkının doğal varoluş koşulu ve mekânsal sınırı, ülkenin refahının ve Belarus Cumhuriyeti'nin egemenliğinin temelidir²⁴⁰⁴.

...Ülkemizin 19 Mart 1944'te kaybettiği kendi kaderini tayin hakkının yeniden kazanılmasını, ilk özgürce seçilmiş halk temsil organının kurulduğu 2 Mayıs 1990 gününe tarihliyoruz. Bu tarihi, ülkemizin yeni demokrasisinin ve anayasal düzeninin başlangıcı olarak kabul edeceğiz...²⁴⁰⁵.

...Anayasa esaslarından tamamıyla ayrılarak meşruluğunu yitirmiş bulunan Kıbrıs Cumhuriyeti karşısında, kendi kaderini tayin etme hak ve özgürlüğünü kullanarak, dünya ve tarih önünde, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Devletini ilan etmiş bulunan, Kıbrıs Türk Halkı...²⁴⁰⁶.

Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, Rusya Federasyonu Anayasası, Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası, Estonya Cumhuriyeti Anayasası, Ukrayna Anayasası, Slovenya Cumhuriyeti Anayasası, Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, Letonya Cumhuriyeti Anayasası, Belarus Cumhuriyeti Anayasası ve Macaristan Anayasası; Slovak milleti, Alman ulusu, Hırvat ulusu, Letonya ulusu gibi kavramlar üzerinden ulus devletin temel alarak kurulduğu ulusun kendi kaderini tayin hakkına doğrudan vurgu yapmıştır.

Polonya Anayasası, doğrudan kendi kaderini tayin hakkına vurgu yapmamakla birlikte kaderin egemen ve demokratik bir şekilde belirlenmesi olasılığından bahsederek "Vatanımızın varlığını

²³⁹⁹ 1991 Slovenya Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

²⁴⁰⁰ 1991 Slovenya Cumhuriyeti Anayasası, m. 3/1.

²⁴⁰¹ 1990 Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

²⁴⁰² 1922 Letonya Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

²⁴⁰³ 1994 Belarus Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

²⁴⁰⁴ 1994 Belarus Cumhuriyeti Anayasası, m. 9/1.

²⁴⁰⁵ 2011 Macaristan Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

²⁴⁰⁶ 1985 Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

ve geleceğini gözeterek, 1989'da kaderinin egemen ve demokratik bir şekilde belirlenmesi olasılığını yeniden kazanan..."²⁴⁰⁷ dolaylı yoldan kendi kaderini tayin hakkına değinmiştir.

Kendi kaderini tayin hakkının düzenleyen anayasaların büyük bir kısmı, ulus devlette başat konumda olan ve ulus devletin temel olarak kurulduğu ulusun kendi kaderini tayin hakkından bahsederken, bazı anayasalar ulus devlet içinde başat konumda olmayan toplulukların kendi kaderini tayin hakkından bahsetmiştir;

"Gagavuzya, özel statüye sahip, Gagavuz halkının kendi kaderini tayin hakkını temsil eden özerk bir bölgesel birimdir, Moldova Cumhuriyeti'nin ayrılmaz ve devredilemez bir parçasıdır ve Moldova Cumhuriyeti Anayasası hükümlerine uygun olarak, tüm toplumun çıkarları doğrultusunda, kendi yetki sınırları içinde, siyasal, ekonomik ve kültürel sorunları bağımsız olarak çözer"²⁴⁰⁸.

Portekiz, halkların kendi kaderini tayin etme, bağımsızlık ve gelişme haklarını, ayrıca her türlü baskıya karşı ayaklanma hakkını tanıyacaktı"²⁴⁰⁹.

Moldova Cumhuriyeti Anayasası, devlet içinde özel statüye sahip Gagavuzya halkının kendi kaderini tayin hakkından, Portekiz Anayasası ise isim vermeden bütün halkların kendi kaderini tayin hakkından bahsetmiştir.

5.6.2. Kendi kaderini tayin hakkı boyutunun genel değerlendirmesi

Avrupa'da, incelenen anayasaların büyük çoğunluğunda, kendi kaderine tayin hakkına ilişkin herhangi bir düzenleme yapılmamıştır. Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, Rusya Federasyonu Anayasası, Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası, Estonya Cumhuriyeti Anayasası, Ukrayna Anayasası, Slovenya Cumhuriyeti Anayasası, Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, Letonya Cumhuriyeti Anayasası, Belarus Cumhuriyeti Anayasası, Macaristan Anayasası, Moldova Cumhuriyeti Anayasası, Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, Polonya Cumhuriyeti Anayasası ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası dışındaki anayasalarda kendi kaderini tayin hakkı düzenlenmemiştir. Anayasalardan 14'ü kendi kaderini tayin hakkı düzenlemesi yaparken, 31'i herhangi bir düzenleme yapmamıştır. Anayasaların ait olduğu devletlerin bir ulus devlet olduğu ve belirli bir ulus fikri üzerine inşa edildiği düşünüldüğünde, kendi kaderini tayin hakkına vurgu yapmayan anayasaların sayısının, vurgu yapmayan anayasalardan fazla olmasının beklenmeyen bir durum veya sonuç olduğu söylenebilir.

Slovakya, Rusya, Estonya, Ukrayna, Slovenya, Hırvatistan, Letonya, Belarus, Macaristan ve Moldova devletlerinin anayasalarında, kendi kaderini tayin hakkı düzenlenmiştir. Bu devletlerin, SSCB'nin dağılma süreci ve sonrasında, Soğuk Savaş Dönemi sonrasında bağımsızlığını kazandıkları dikkat çekicidir. Kendi kaderini tayin hakkına anayasal konum

²⁴⁰⁷ 1997 Polonya Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç Hükümleri.

²⁴⁰⁸ 1994 Moldova Cumhuriyeti Anayasası, m. 111/1.

²⁴⁰⁹ 1976 Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, m. 7/3.

kazandıran Almanya ve Portekiz dışındaki devletler, ulusal devletlerine Soğuk Savaş Dönemi sonrasında kavuşmuştur. Bu husus, milliyetçiliğin Soğuk Savaş Dönemi sonrasında önemi kaybedeceği veya kaybettiği düşüncesine tezat bir örnek ortaya çıkmıştır. Çünkü milliyetçilik ve onun bir unsuru olan kendi kaderini tayin hakkı, Soğuk Savaş sonrasında da ulus ve ulus devletleri harekete geçiren bir etken olarak varlığını sürdürmüş ve sürdürmeye devam etmektedir.

Kendi kaderini tayin hakkı, ulus ve ulus devletler için çoğunlukta destekleyici bir unsur olmakla birlikte kimi zaman mevcut ulus devlet içindeki etnik toplulukları harekete geçiren bir etken olarak ulus devletteki baskın ulusal topluluk ve onun devleti için bozucu yenilik doğuran bir etken olarak işlev görmektedir. Dolayısıyla kendi kaderini tayin hakkı, bir ulusal topluluk için hem bir imkân hem de gerilim barındıran bir unsurdur. Bu noktada, anayasalarında kendi kaderini tayin hakkını düzenlemeyen çoğunlukta devletlerin, söz konusu hakkı düzenlememe gerekçesinin, mevcut ulus devletin yapısını bozacak bir fikre anayasal bir güvence sağlamak istememelerinden kaynaklandığı değerlendirilebilir.

Milliyetçilik kuramlarından ilkçi ve etno-sembolist yaklaşımlar ile modernist kuramların kendi kaderini tayin hakkını farklı gerekçelerle açıklama ve algılama eğiliminde olduğu söylenebilir. İlkçi ve ilkçi ve etno-sembolist yaklaşımlar ulusların etnik kökenini kabul ettiğinden ve bunları doğal yapılar olarak gördüğünden, kendi kaderini tayin hakkı ve talepleri, söz konusu doğallığın bir yansıması olarak doğal bir taleptir. Bununla birlikte modernist kuramlar, ulusları yapay ve sonradan icat edilen yapılar olarak gördüğünden kendi kaderini tayin hakkı ve talepleri, söz konusu yapaylığın bir aracı olarak ulus ve ulus devleti inşa eden yapıtadır.

Literatürde, kendi kaderini tayin hakkının içsel, dışsal ve ekonomik tipinin olduğu belirtilmektedir²⁴¹⁰. Dışsal tip, bir ulusun bağımsız devletini kurmasıyla; içsel tip, bir devletin insan unsurunun birimleri arasında ayırım yapmada taleplere verdiği eşit karşılık ve demokratik bir yönetim sunmasıyla; ekonomik tip, ulusların kendi kaderini tayin hakkıyla doğal ve ekonomik kaynakları üzerinde söz sahibi olmasıyla ilgilidir. Kendi kaderini tayin hakkının ekonomik tipi, modern milliyetçilik kuramlarının sosyoekonomik yaklaşımlarıyla bağlantılıdır. Milliyetçiliği, eşitsiz kalkınmanın sonucu olarak gören Nairn'in fikirlerinin, kendi kaderini tayin hakkının ekonomik tipinin kuramsal çerçevesini oluşturduğu söylenebilir.

Nairn, kapitalizmin dünyada eşitsiz gelişim göstererek eşitsiz kalkınmayı meydana getirdiğini, dünyada sömürgeci durumundaki Batılı kapitalist merkezler ile sömürülen geri kalmış çevre bölgeler biçiminde odakların meydana geldiğini, milliyetçiliğin yayılımı ile kapitalizmin eşitsiz yayılımı arasında neden sonuç ilişkisinin olduğunu, kapitalizmin eşitsiz yayılımı nedenken milliyetçiliğin sonuç olduğunu dile getirmiştir. Böyle bir sömürü düzen içerisinde sömürülen geri kalmış çevre bölgelerin seçkinleri, içinde bulundukları durumdan kurtulmak için ellerindeki tek kaynak olan insan kaynağına başvurmuşlardır. İdealist bir siyasi ve ideolojik

²⁴¹⁰ Ehtibarlı, *Uluslararası Hukukta Self Determinasyon Hakkı ve Hakkın Ekonomik Boyutu*, s. 320.

hareketlilikle, kendi insan kaynağına yönelen çevre bölgelerde, öz kimlikler ve topluluk bilinci uyandırılmaya çalışılmıştır²⁴¹¹. Çevre bölgelerin insan unsurunun harekete geçirilerek bağımsızlığın kazanılması sürecinde ve sonucunda kendi kaderini tayin hakkı önemli bir harekete geçirici ve gerekçedir. Ekonomik açıdan eşitsiz bir kalkınmaya tepki olarak doğan milliyetçilik ve/veya milliyetçi fikirler, kendi kaderini tayin hakkı çerçevesinde ulus devletin kurulmasını sağladığı gibi ulusların kendi topraklarındaki doğal ve ekonomik kaynaklarının yönetimini de elde etmelerini sağlamaktadır.

²⁴¹¹ Smith, *Milliyetçilik ve Modernizm*, s. 104-106.

SONUÇ

Avrupa devletlerinin anayasalarında milliyetçilik; niteliksel açıdan farklı biçim, düzey ve tonlarda yer almaktadır. Anayasalardaki milliyetçiliğin durumuna ilişkin genel bir formül sunmak mümkün değildir. Daha doğrusu böyle bir genel formülün, isabetsiz ve gerçeklikten uzak sonuçlar üretme ihtimali çok yüksektir. Bu nedenle, anayasalardaki milliyetçilik; ulus, vatandaşlık, etnisite, dil, ulusal semboller ve kendi kaderini tayin hakkı unsurları/temaları bağlamında ortaya konulmuştur. Avrupa'daki devletlerin anayasalarındaki milliyetçiliğin, söz konusu temalar kapsamında kimi zaman paralel bir içeriğe ve yaklaşıma sahip olduğu görülmüştür. Bu paralel milliyetçi içerikler, Avrupa'da milliyetçiliğin anayasal boyutunun genel durumuna ilişkin sonuçlardır. Bunun yanında, söz konusu temalar bağlamında her anayasanın temaları içerme durumuna göre kendine özgü farklı bir içeriğe sahip olduğu da görülmüştür. Bu farklı milliyetçi içerikler ise Avrupa'da milliyetçiliğin anayasal boyutunun özel durumlarına ilişkin sonuçlardır. Buna göre çalışmamızın sonuçları, temelde iki başlık altında toplanabilir. Birincisi, Avrupa'da milliyetçiliğin anayasal boyutunun genel durumudur. İkincisi ise Avrupa'da milliyetçiliğin anayasal boyutunun özel durumlarıdır.

Avrupa'da milliyetçiliğin genel durumu; ulus, vatandaşlık, etnisite, dil, ulusal semboller ve kendi kaderini tayin hakkı gibi unsurlar üzerinden görünür hale gelmektedir. Bir başka ifadeyle, milliyetçilik, söz konusu unsurlar aracılığıyla devleti ve ulusu/halkı inşa eden ve biçimlendiren politik bir araç olarak işlevlik kazanmaktadır. Milliyetçiliğin temel unsurları olan ulus, vatandaşlık, etnisite, dil, ulusal semboller ve kendi kaderini tayin hakkı, deyim yerindeyse, milliyetçiliğin ajanları veya askerleri olarak anayasaların muhtevalarında kimi zaman sarıh kimi zamansa zımni bir biçimde yer alarak anayasaların milliyetçi boyutunu oluşturmaktadır.

❖ Çalışmamızın ilk alt problemi olan 'Avrupa devletlerinin anayasalarında hangi tür 'ulus' anlayış(lar)ı yer almaktadır?' alt problemi doğrultusunda yürüttüğümüz çalışmalar kapsamında, anayasalar; milliyetçilik ve ulus kavramlarının geleneksel düalist sınıflaması olan sivil ve etnik ulus sınıflamasının dışına çıkılarak modern bir sınıflama olan sivil, kültürel ve etnik ulus sınıflaması bağlamında incelenmiş ve analiz edilmiştir. Sivil ve etnik milliyetçilik ayrımı, milliyetçilik literatüründe farklı düşünürler tarafından farklı başlıklar altında benzer içeriklerle ele alınmıştır. Buna ilişkin Meinecke, kültürel ve devletsel milliyetçilikten; Kohn, Batı ve batı dışı milliyetçilikten; Smith, sivil ve etnik milliyetçilikten; Greenfeld, bireyselci ve kolektivist milliyetçilikten; Plamenatz batı ve doğu milliyetçiliğinden bahsetmiştir. Bu sınıflamalarda devletsel, batı, sivil ve bireyselci milliyetçilik kategorileri sivil milliyetçilik; kültürel, Batı dışı, etnik ve kolektivist milliyetçilik ise etnik milliyetçilik kategorisine dahil edilmektedir. Ancak söz konusu düalist sınıflamalarda, kültürel ulus ve milliyetçilik anlayışı, etnik ulus ve milliyetçilik anlayışı içine hapsedilmektedir. Oysa sivil, kültürel ve etnik ulus ve milliyetçilik anlayışları, farklı değişkenlerin işlev olduğu farklı nitelikteki yaklaşımlardır. Sivil ulus anlayışında hukuki anlamda yurttaşlık kimliğine; kültürel ulus anlayışında kültür, gelenek, din ve dile; etnik ulus anlayışında ise soy ve ırka güçlü bir

vurgu yapılmaktadır. Sivil, kültürel ve etnik ulus anlayışları aynı kategori içinde değerlendirilemeyecek kadar farklı anlayışlardır. Bu nedenle, anayasalar; sivil, kültürel ve etnik ulus anlayışları bağlamında ele alınmıştır.

Ulus unsuru bakımından, incelenen 45 anayasadan 10'u, ulus kavramına atıfta bulunmamaktadır. Danimarka Kraliyet Anayasası, Norveç Krallığı Anayasası, Lüksemburg Büyük Dukalığı Anayasası, Lihtenştayn Prenslığı Anayasası, Malta Anayasası, Monako Prenslığı Anayasası, Hollanda Krallığı Anayasası, İzlanda Cumhuriyeti Anayasası, Bosna Hersek Anayasası ve Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası; Danimarka ulusu, Norveç Ulusu, Monako Ulusu ve Kıbrıs Ulusu şeklindeki kavramlar üzerinden ulusa atıfta bulunmamıştır. Diğer taraftan anayasaların büyük çoğunluğu, sivil, kültürel ve etnik nitelikteki farklı anlayışlarla ulus kavramına atıfta bulunmaktadır. Bununla birlikte, anayasaların büyük çoğunluğu, sivil nitelikli bir ulus anlayışını, kimi zaman ulus kimi zaman halk kimi zamansa ulus ve halk kavramlarını yan yana kullanarak benimsemiştir.

Sivil ulus anlayışının bakış açısı; aynı devlet içinde yaşamayı siyasi zeminde birlikte yaşama isteği ve bireysel tercihle ele almakta, ulusu derin duygusal bağlar kurmadan rasyonel ve seküler gerekçelerle siyasi bir gerçeklik olarak açıklamakta, ulusu devletin insan unsurunun siyasi bir topluluk olarak organize edilmiş hali olarak yurttaşlık temelinde algılamakta ve ulusa sonradan üyeliğin kapısını açık bırakmaktadır. Avrupa'daki anayasaların büyük çoğunluğu, söz konusu bakış açısına sahip sivil ulus anlayışını benimsemiştir. Sivil nitelikli ulusa; ulus kavramını, halk kavramını veya ulus ve halk kavramlarını birlikte kullanarak atıfta bulunan anayasalara sahip devletlerin bu kategorilere dahil olma kriterlerine yönelik genel bir eğilimden söz etmek mümkün değildir. Çünkü sivil nitelikli ulusa farklı biçimlerde vurgu yapan anayasalara sahip devletlerin bulundukları bölgeler, kuruluş zamanları, toplumsal yapıları ve gelişmişlik düzeyleri ile anayasaların yapılma zamanları ve içerikleri birbirinden oldukça farklıdır. Sivil nitelikteki ulus vurgusunun müşterekliği karşısında devletlerin ve anayasaların söz konusu farklılıkları, sivil nitelikli ulus anlayışının müşterek vurgusunu veya müşterek vurgunun farklı biçimlerini benzer bir temele dayandırılma imkânı sunmamaktadır. Sivil ulus anlayışını benimseyen anayasaların; Meinecke'nin devletsel milliyetçilik, Kohn'un Batı milliyetçiliği, Smith ve Shulman'ın sivil milliyetçilik, Greenfeld'in bireyselci milliyetçilik ve Plamenatz'ın batı milliyetçiliği perspektifini paylaştığı söylenebilir.

Sivil ulus anlayışını benimseyen anayasalar, bu yönleriyle, milliyetçiliğin modernist kuramlarının bakış açılarını yansıtmaktadır. Genel olarak; ulusu doğuran şeyin milliyetçilik olduğu, ulus ve milliyetçiliğin modern zamanların ürünü olduğu ve ulusun kapitalizm, sanayileşme ve merkezi devletlerin kurulmasıyla bağlantılı olduğu yaklaşımını savunan modernist kurumlar ulusun etnik ve kültürel boyutunu yadsımaktadır. Modernist kuramlar, ulusları modern, yapay, hukuki ve siyasi bir varlık olarak görme eğilimindedir. Sivil nitelikli ulus anlayışını savunan anayasalarda bu eğilim açıkça görülmektedir. Bu eğilim, ulusun etnik ve kültürel unsurlara dayandırılmadan, etnik toplulukların ve/veya farklı kültürlerin Polonya

ulusu gibi sivil bir birliktelik altında birleştirilmesi üzerinden görülmektedir. Sivil nitelikli ulus anlayışında soy, kültür ve gelenek sahip olunması gereken yeter ve gerek şart olarak öne çıkmadığı için hukuki ve sivil bir bağ olan vatandaşlıkla ulusa üyelik mümkün olmaktadır.

Anayasaların benimsediği sivil ulus; Ernest Gellner'in ulusal bir kimliğe temel oluşturan, eğitim sistemiyle denetlenerek şekillendirilen, standardize edilmiş, iyi tanımlanmış, insanların rıza ve arzularıyla özdeşleştikleri ulus kavramına; Benedict Anderson'un sınırlı, egemen ve topluluk halinde hayal edilmiş olan siyasi varlık olarak ulus yaklaşımına; John Breuilly'nin bir siyaset biçimi olarak ifade ettiği milliyetçiliği ortaya çıkaran siyasi bağlamın başat unsuru olan modern devletle bağlantılı olan ve siyasetle bağlantısı dolayısıyla doğal olmayan bir milliyetçilik ve ulus anlayışına; Paul R. Brass'ın elitlerin aracı olarak gördüğü milliyetçilik yaklaşımın doğurduğu ve bir siyasal sistemde tanımlanmış bir sivil topluluk olarak ulus yaklaşımına; Eric J. Hobsbawm'ın yapay, icat edilmiş ve sosyal mühendislik ürünü olduğunu iddia ettiği ulus anlayışına; Anthony Giddens'in ulus devlet formundaki modern devlet anlayışından temellenen, merkezi ve sınırları açıkla belirlenmiş bir devletin kendi içinde ve devletlerarası arenada diğer devletlerin kabul ettiği bir bütünlük olarak ulus yaklaşımına; Michael Mann'in modern devlet, militarizm ve kapitalizmin ürünü olduğunu iddia ettiği ulus anlayışına denk düşmektedir.

İncelenen anayasaların sadece 2'si etnik nitelikli ulus anlayışını benimsemiştir. Bunlar, İrlanda Anayasası ve Moldova Cumhuriyeti Anayasası'dır. Etnik ulus anlayışını benimseyen anayasalar, bu yönleriyle, milliyetçiliğin ilkçi yaklaşımının bakış açısını yansıtmaktadır. Ulusların milliyetçiliği doğurduğu iddiasını taşıyan ilkçi yaklaşım, farklı türleri olsa da genel olarak ulusları doğal ve verili varlıklar olarak kana, soya, etnisiteye vurgu yaparak tanımlamaktadır. Etno-sembolist yaklaşımın temsilcisi olmakla birlikte Anthony D. Smith, ulusun etnik bir temele sahip olduğunu, etnik bir topluluğun da müşterek bir soy mitine dayandığını ifade etmektedir. Bu hususlar etnik nitelikli ulus anlayışına dayanak oluşturmaktadır. İrlanda Anayasası'nda soy, Moldova Cumhuriyeti Anayasası'nda etnisite ulusla doğrudan bağlantısı kurularak ele alınmaktadır. Etnik nitelikli ulusun düşünsel temelleri, Johann Gottfried Herder'in doğal ve organik ulus yaklaşımı ile Charles Maurras'ın doğal gerçeklik olarak ulus yaklaşımında bulmak mümkündür.

İncelenen anayasaların sadece 7'si kültürel nitelikli ulus anlayışını benimsemiştir. Bunlar; Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, Litvanya Cumhuriyeti Anayasası, Letonya Cumhuriyeti Anayasası, Belarus Cumhuriyeti Anayasası, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası, Slovakya Cumhuriyeti Anayasası ve Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası'dır. Bu anayasalarda ulus; tarihsel temeller, kültürel müktesebatın korunması, gelenek, dil, din, atalar, yaşam tarzı, hatıralar, tarihi kahramanlar ve miras gibi farklı kültürel kavramlarla bağlantılı olarak ele alınmıştır. Kültürel nitelikli ulus anlayışını benimseyen anayasalar, kadim bir geçmişe yaptığı vurguyla ilkçi yaklaşımdan payeler içermekle birlikte ekseriyetle milliyetçiliğin etno-sembolist yaklaşımının bakış açısını yansıtmaktadır. Milliyetçiliğin ilkçi yaklaşımı ile modernist kuramının orta yolunu bularak alternatif bir yaklaşım olan etno-sembolizm, ulusları ne bütünüyle modern zamanların

ürünü ne de bütünüyle kadim bir geçmişin ürünü saymaktadır. Etno-sembolizme göre uluslar; eski olduğu kadar yeni, yeni olduğu kadar da eskidir. Etno-sembolistler gelenek, hatıra, değer ve mit gibi sembolik kaynaklardan var olan bir ulus anlayışını kabul etmektedir. Bu sembolik kaynaklar, kısaca, ulusların müktesebatındaki kültürel unsurlardır. John Hutchinson'un siyasal milliyetçiğe karşı kültürel milliyetçilik anlayışında; ulusların tarihi hafızasına, kültürel simgelerin ulus inşa etme sürecindeki hayati önemine, ulusun kültürünün biricikliğinin ulus oluştaki işlevine, dil ve geleneğin ulusların varlığı için gerekli unsurlarından olduğuna dikkat çekilmiştir. Etni-sembolistlere göre uluslar, modern çağda, kültürel müktesebat öne çıkarılarak ve/veya yeniden canlandırılarak üretilmektedir. Anayasalarda kültürel ulus anlayışına, ulusun kültür, dil ve gelenekle bağlantısının kurulduğu hükümlerde rastlanmaktadır.

Anayasalarda yer alan ulus anlayışı sivil, kültürel ve etnik olarak sınıflandırılmakla birlikte, bu sınıflamayı, sınıflar arasında geçişlere izin vermeyen keskin çizgilerle yaparak sınıfları birbirinden yalıtmaq doğru değildir. Bunun nedeni, sivil, kültürel ve etnik nitelikli ulus anlayışlarından birden fazlasını kimi anayasaların içeriyor olabilesidir. Esasen, ulus kavramı üzerinden sivil nitelikli ulus anlayışını benimseyen Rusya Federasyonu Anayasası'nın aynı zamanda kültürel nitelikli ulus anlayışını benimsemesi; ulus ve halk kavramını birlikte kullanarak sivil nitelikli ulus anlayışını benimseyen Macaristan Anayasası ve Estonya Cumhuriyeti Anayasası'nın aynı zamanda kültürel nitelikli ulus anlayışını benimsemesi; etnik nitelikli ulus anlayışını benimseyen İrlanda Anayasası'nın aynı zamanda kültürel ulus anlayışını benimsemesi bu duruma örnektir. Dolayısıyla, anayasaların ulus bağlamında sivil, kültürel ve etnik sınıflamasında kimi yerlerde gri alanlar olarak kesişim kümelerinin olduğunu kabul etmek gerekmektedir. Öyle ki milliyetçilik literatüründe sivil ve kültürel milliyetçilik şeklindeki düalist tipolojiye eleştiriler yönelten Bernard Yack ve Will Kymlicka, söz konusu gri alanlar nedeniyle keskin çizgilerle yapılan ayrımlara şüpheyile yaklaşmıştır.

Milliyetçilik literatüründe sıklıkla başvurulmuş ve dile getirilen sivil ve etnik milliyetçilik tipolojisinde, sivil milliyetçilik anlayışının baskın olduğu ülke olarak Fransa, etnik milliyetçilik anlayışının baskın olduğu ülke olarak Almanya örneği verilmektedir. Bireysel tercihe dayanan, hukuki ve kapsayıcı bir milliyetçilik anlayışına sahip Fransa ile etnik, kültürel ve dışlayıcı bir milliyetçilik anlayışına sahip Almanya zıt kutuplar olarak konumlandırılmaktadır. Ancak ulus anlayışı bağlamında Fransa Anayasası ile Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası incelendiğinde, iki ülke, zıt kutuplarda yer almayıp aynı kategori içinde ve aynı safta yer almaktadır. Fransa Anayasası'nın ulus ve halk kavramlarını yan yana kullanarak sivil nitelikli ulus anlayışını benimsediği ve Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası'nın da ulus kavramı üzerinden aynı şekilde sivil nitelikli ulus anlayışını benimsediği görülmektedir. Yani, milliyetçilik literatüründe, milliyetçiliğin tartışılması noktasında çok önemli bir nirengi noktası olan sivil ve etnik ulus karşıtlığına, Fransa Anayasası ile Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası'nda rastlanmamaktadır. Bu nokta, milliyetçilik literatüründeki genel eğilimden ayrılan farklı bir husus olarak ortaya çıkmıştır.

Milliyetçiliğin Avrupa'daki tarihsel gelişim çizgisinde SSCB'nin dağılmasıyla başlayan soğuk savaş sonrası dönem önemli bir aşamadır. SSCB dağıldıktan sonra, SSCB'nin ve komünist ideolojin bıraktığı boşluğu milliyetçilik doldurmaya başlamıştır. Milliyetçilik Doğu Avrupa'da ve SSCB'nin bulunduğu topraklarda ulus devletlerin kurulması ve ulus inşası gayretleriyle kendini göstermiştir. SSCB dağıldıktan sonra, bulunduğu topraklarda on beş ulus devlet kurulmuştur. Bu devletlerden bazıları olan Baltık Cumhuriyetleri'nden Litvanya, Letonya ve Belarus devletlerinin anayasalarında belirgin bir kültürel milliyetçilik anlayışının baskın olduğu görülmektedir. Litvanya Cumhuriyeti Anayasası, Letonya Cumhuriyeti Anayasası, Belarus Cumhuriyeti Anayasası ve Slovakya Cumhuriyeti Anayasası kültürel nitelikli ulus anlayışını benimsemiştir. Bu benimsemenin SSCB'nin komünist rejim üzerine kurulu çok uluslu yapısından kurtulunmasıyla ülkelerin kendi kültürlerinden temel alan bir ulus inşa etme ve/veya canlandırma noktasında bilinçli bir tercih olduğu söylenebilir. Çünkü SSCB'nin yönetiminde tek tipleştirilmeye çalışılan uluslar, üzerlerindeki baskı ortadan kalktığında ulusal müktesebatlarını, bağımsızlıklarının nişanesi ve gerekçesi olarak ortaya koymaya çalışmıştır. Benzer şekilde SSCB ve komünist rejimin öncesinde ve sonrasında doğrudan veya dolaylı olarak etkisi altında kalmış Balkan ve Doğu Avrupa ülkelerinden Hırvatistan, Kuzey Makedonya ve Sırbistan anayasalarında da kültürel nitelikli ulus anlayışının benimsediği görülmektedir. SSCB sonrasındaki Doğu Avrupa'daki milliyetçilik hareketleri, Miroslav Hroch'un ulusal hareketlere odaklandığı milliyetçilik kuramını doğrulamaktadır. Hroch'a göre Doğu Avrupa'daki herhangi bir ulusal harekette, anayasal bir düzene geçiş belirleyici bir roledir. İkinci tür ulusal hareketlerden olan Doğu Avrupa'daki durumda, SSCB veya mutlakiyetçi otoriter ve totaliter bir yönetim altında başlayan ulusal hareketler anayasal bir devrimin gerçekleşmesine kadar ertelenmiş, anayasal devrimle ulusal hareketler kitlesel nitelik kazanmıştır. Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, Litvanya Cumhuriyeti Anayasası, Letonya Cumhuriyeti Anayasası, Belarus Cumhuriyeti Anayasası, Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, Kuzey Makedonya Anayasası ve Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası'nda benimsenen kültürel nitelikli ulus anlayışını bu bağlam üzerinden okumak gerekmektedir. Bu devletlerin dilsel ve kültürel bağlarında beslenen ulusal hareketleri, anayasalarında vurgulanan kültüre ulus anlayışıyla taçlandırılmıştır.

Nihayetinde, çalışmamızın, 'Avrupa devletlerinin anayasalarında hangi tür 'ulus' anlayış(lar)ı yer almaktadır?' şeklindeki ilk alt problemiyle ilgili olarak; Avrupa devletlerinin anayasalarında sivil, kültürel ve etnik ulus anlayışlarının benimsendiği ve bu anlayışlardan sivil ulus anlayışının baskın olduğunu cevabı ve sonucuna ulaşılmıştır.

- ❖ Çalışmamızın ikinci alt problemi olan 'Avrupa devletlerinin anayasalarında vatandaşlık unsuru; hangi genel ve özel durumlarda yer almaktadır?' alt problemi doğrultusunda yürüttüğümüz çalışmalar kapsamında, anayasalar; vatandaşlık tanımı, vatandaşlığın dayandığı unsur, çok vatandaşlığa yaklaşım ve anayasal vatandaşlık bağlamında incelenmiş ve analiz edilmiştir.

Devlet ile birey arasındaki ilişkiyi ifade eden ve bireyin devletli hal içindeki statüsünü ortaya koyan vatandaşlık, 18. yüzyıldan sonra, siyaset biliminin odaklandığı konulardan biri haline gelmiştir. Vatandaşlık çalışmaları; sivil, siyasal, sosyal, küresel, ekolojik, liberal-bireyci vatandaşlık, cumhuriyetçi, çok kültürlü, demokratik, radikal demokratik, anayasal vatandaşlık ile Avrupa vatandaşlığı, Fransız vatandaşlık geleneği, Alman vatandaşlık geleneği gibi pek çok vatandaşlık tipolojisi üretmiştir. Bununla birlikte vatandaşlık tipolojileri, esasen, büyük çoğunlukla müsterek bir noktadan hareketle farklılaşmaktadır. Bu nokta, bir ulus veya etnik kimliğe yapılan veya yapılmayan vurgudur. Bir anayasa, vatandaşlığın, daha sonra kanunlarla belirlenecek olan özel esaslarına temel oluşturacak genel esaslarını belirlerken sadece tek bir ulus veya etnik kimliği esas alacak şekilde bir çerçeve çizerse, burada, siyasal ve/veya Alman vatandaşlığı geleneğinden söz edilebilir. Diğer taraftan, eğer, anayasa, vatandaşlığın genel esaslarını belirlerken, pek çok ulusal ve etnik kimlik birimine atıfta bulunuyor ve eşitlik temelli bir vatandaşlık formülasyonu öne sürüyorsa, burada da sivil, çok kültürlü, Fransız vatandaşlık geleneği ve/veya anayasal vatandaşlıktan söz edilebilir.

Vatandaşlığın kökenini, Antik Yunan'a kadar götürmek mümkün olmakla birlikte modern anlamda ulusal vatandaşlık, milliyetçilik ve ulus devletle bağlantılı olarak Fransız Devrimi'yle ortaya çıkmıştır. Ulus devlete üyelik anlamındaki ulusal vatandaşlık aracılığıyla, ideolojik olarak kurgulanan vatandaş ile yabancı farklılığı yaratılmış ve ulusal kimlik ile vatandaşlığın içeriği eşitlenmeye çalışılmıştır. Ulus devlet ve onun bileşenleri olan ulus ve devlete mensubiyet anlamında vatandaşlık, oldukça işlevsel bir alandır. Anayasaların muhtevastaki vatandaşlık anlayışı, devletin vatandaşlığa yüklediği anlamı ortaya koymaktadır. Bunun yanında, devletin ve anayasa yapıcılarının nasıl bir toplum ve vatandaş modeli inşa etmeye çalıştığını göstermektedir.

Çalışmamız kapsamında, devletlerin, anayasalarda; kimi zaman farklı ulusal birimleri ve/veya etnik kimlikleri göz ardı ederek tek bir ulusa ve/veya devlete mensubiyet çerçevesinde vatandaşlık anlayışı geliştirdiği kimi zamansa farklı ulusal birimleri ve/veya etnik kimlikleri sayarak bunları eşitlik temelinde temsil eden bir vatandaşlık anlayışı geliştirdiği görülmüştür. Ayrıca anayasalar vatandaşlığı kimi zaman pür hukuki bir statü olarak kimi zamansa ulus, etnisite ve kültür gibi unsurlarla bağlantılı olarak siyasi bir kimlik olarak düzenlemektedir. Bununla birlikte, anayasalardaki vatandaşlık hükümlerinin ve vatandaşlığın düzenlenme biçimlerinin keskin sınıflamalar yapmaya müsaade etmediğini ve esnek bağlantılarla anayasaların vatandaşlığı düzenleme biçimlerinde benzerliklerin olduğu söylemek mümkündür.

İncelenen anayasalar, vatandaşlığın tanımı bakımından, vatandaşlık tanımı içeren ve içermeyen anayasalar olarak ikiye ayrılmıştır. Anayasaların büyük çoğunluğu vatandaşlığı tanımlamamıştır. Vatandaşlığın tanımını yapmayan anayasalar, vatandaş denildiğinde ne anlaşılması gerektiğini açıklamamış, genel olarak vatandaşlığın toprak ve kan esasına göre doğumla veya sonradan kazanılacağını ve kaybedilebileceğini, bununla ilgili özel hükümlerin

kanunla düzenleneceğini belirtmekle yetinmiştir. Vatandaşlık tanımı içeren azınlıktaki anayasalardan kimileri ulus ve etnik kimlik vurgusu içeren tanımlar yaparken kimileri tanımlarında ulus ve etnik kimlik vurgusu yapmamıştır. Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası, Alman kavramı üzerinden soyla bağlantılı olarak etnik temelli bir tanım yapmıştır. Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, doğrudan soy kavramını kullanmadan köken kavramı üzerinden Bulgar kökeninden; Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası ise Türk asıllı Kıbrıslılardan bahsederek ulus ve etnik kimlik vurgusuyla tanım yapmıştır. Yunanistan Anayasası ve Türkiye Cumhuriyeti Anayasası ise vatandaşlığı hukuki bir statü olarak tanımlamakla birlikte vatandaş tanımlarında Türk ve Yunan kavramlarını öne çıkarılarak belirli bir ulus ve etnik kimliğe işaret edilmiştir. Portekiz Cumhuriyeti Anayasası ve İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası ise herhangi bir ulus ve etnik kimlik vurgusu yapmadan salt hukuki bağ olarak vatandaş tanımı yapmıştır.

Anayasacılık hareketi, modern vatandaşlık anlayışının gelişiminde etkili olan unsurlardan biridir. Vatandaşlık, anayasalarda farklı biçimlerde düzenlenmiştir. Bunun nedeni, anayasalarda, vatandaşlığın farklı unsurlara dayandırılmasıdır. Çalışmamız kapsamında, vatandaşlığın, anayasalarda, hukuki bir statü ve/veya siyasi bir kimlik olarak düzenlendiği görülmüştür. İncelenen anayasaların büyük çoğunluğu, vatandaşlığı, herhangi bir ulus ve etnik kimliğe vurgu yapmadan salt hukuki bir statü olarak düzenlemiştir. Birey ile devlet arasındaki bağ olarak ifade edilen vatandaşlığın klasik tanımına iyi bir örnek teşkil eden hukuki bir statü olarak vatandaşlık sınıflaması, birey ile devlet arasında kurulan bağın niteliğini veya neye ve hangi unsura dayanılarak kurulduğu bilgisini vermemektedir. Söz konusu bilgileri vatandaşlığın siyasi bir kimlik olduğu anayasalar vermektedir.

Vatandaşlığı siyasi bir kimlik olarak düzenleyen anayasalar, vatandaşlığı, belirli bir ulus veya etnik kimliğe dayanarak düzenlemiştir. Vatandaşlığı, temelde siyasi bir kimlik olarak düzenleyen anayasaların bu yaklaşımı, vatandaşlık konusunda iki yönlü bir durumu doğurmaktadır. Birincisi, bir ulusal veya etnik kimliğin vatandaşlığın elde edilmesini sağlayan veya kolaylaştıran bir unsur olması; ikincisi, vatandaşlığın kişiye ulusal bir kimlik kazandıran unsur olmasıdır. Vatandaşlığı siyasi bir kimlik olarak düzenleyen anayasalardan bazıları eşitlik temelli ulus ve etnik kimlik yaparken bazıları eşitlik temelli olmayan ulus ve etnik kimlik vurgusuyla yapmıştır. Karadağ Anayasası, Hırvatistan Anayasası, Kuzey Makedonya Anayasası ve Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası vatandaşlığı düzenlerken ulus ve etnik kimliğe eşitlik temelinde vurgu yapmıştır. Bu anayasalar, vatandaş olarak, farklı ulus ve etnik kimliklerden bahsetmiş ve bunlardan herhangi birini öne çıkarmamıştır. Diğer taraftan vatandaşlığı Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası, Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, Yunanistan Anayasası, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası ve İrlanda Anayasası; eşitlik temelli olmayan ulus ve etnik kimlik vurgusu yapmıştır. Bu anayasalar vatandaşlığı düzenlerken tek bir ulus ve etnik kimliği öne çıkarmıştır.

Çok vatandaşlığa yaklaşım bakımından, incelenen anayasalardan 30'u vatandaşlığın tek, çift veya çok oluşuna yönelik herhangi bir düzenleme yapmamış ve bu konuda sessiz kalmıştır. Buna karşın bazı anayasalar ülkede tek vatandaşlığın geçerli olduğunu doğrudan veya dolaylı olarak düzenlemiştir. Rusya Federasyonu Anayasası, Avusturya Federal Anayasası ve Ukrayna Anayasası doğrudan ve kesin suretle; Andorra Prensiği Anayasası, Yunanistan Anayasası, Moldova Cumhuriyeti Anayasası, Litvanya Cumhuriyeti Anayasası, Monako Prensiği Anayasası ve İzlanda Cumhuriyeti Anayasası ise dolaylı ve belirli şartlar çerçevesinde ülkede tek vatandaşlığın geçerli olduğunu hüküm altına almıştır. Bunlardan farklı olarak İspanya Anayasası, Letonya Cumhuriyeti Anayasası, Malta Anayasası, Bosna Hersek Anayasası, Finlandiya Anayasası ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ülkede çok vatandaşlığın mümkün olduğunu ortaya koymuştur.

Avrupa'daki devletlerin anayasaları anayasal vatandaşlık perspektifinden incelendiğinde, anayasal vatandaşlık anlayışını bütünüyle ihtiva eden bir anayasaya rastlamak mümkün değildir. Anayasal vatandaşlık, modern vatandaşlık anlayışına getirilen eleştirilerle çerçevesi çizilen bir anlayıştır. Modern vatandaşlık eşitlik ilkesi üzerine kurulmuştur. Burada insanlar eşittir ancak aynılaştırılmaya çalışılmaktadır. İnsanlar bir devlete üyelik doğrultusunda farklılıkları görmezden gelinerek eşitlenmekte ve aynılaştırılmaktadır. Modern vatandaşlık anlayışı yekpare bir ulus inşa sürecinin işlevsel bir unsurudur. Anayasal vatandaşlık ise aynılık üzerine değil, farklılık üzerine kuruludur. Modern vatandaşlık aynı olan veya aynılaştırılmaya çalışılanların eşitliği üzerine kuruluyken, anayasal vatandaşlık farklılıkların eşitliği üzerine kuruludur. Farklılıkların eşitliğinin sağlanması amacıyla anayasal vatandaşlık anlayışında; vatandaşlık herhangi bir etnik, dini veya kültürel kimliğe atıfta bulunmadan tanımlanmakta, bütün kimliklerin farklılıklarını dile getirmelerine, korumalarına ve geliştirmelerine imkân sağlanmakta ve siyasi iktidar farklı kimlikler karşısında nesnel bir pozisyonda kalmaktadır.

İncelenen anayasalarda, anayasal vatandaşlık anlayışını tam olarak benimseyen bir anayasaya rastlanmamıştır. Bunun ilk nedeni, anayasaların vatandaşlık tanımı yaparken ve/veya vatandaşlığı düzenlerken ulus ve etnik kimliğe vurgu yapmasıdır. İkinci nedeni, farklı kimliklerin kendi farklılıklarını dile getirmelerine, korumalarına ve geliştirmelerine yönelik uygun bir ülke atmosferinin, demokrasi düzeyi yüksek olan toplum ve devletlerde bile bütünüyle sağlanamamış olmasıdır. Avrupa'da aşırı sağın yükselişi ve egemen etnik grup dışındaki kimlikler üzerindeki baskı bunun göstergesidir. Üçüncü neden, devletlerin, farklı etnik kimliklere vatandaş statüsünü elde etseler bile egemen kimliğe sahip vatandaşla göre eşitsizlik temelli farklı bir politika yürütmesidir. Anayasalarda farklı etnik ve kültürel kimliklerin, farklılıklarının korumasında ve geliştirilmesinde devletin yükümlülüklerinde bahsedilse de bunun pratikte anayasa hükmünde düzenlendiği gibi uygulanmadığı/uygulamadığı aşıkardır. Buna karşın Kuzey Makedonya Cumhuriyeti ve Karadağ Anayasası'nın anayasal vatandaşlık anlayışını hatırlatan bir içeriğe yaklaştığı söylenebilir. Çünkü bu anayasaların vatandaş tanımlamaları herhangi bir ulus ve etnik kimlik

üzerine kurulmamış ve farklılıklar dile getirilerek eşitlik temelli bir ulus ve etnik kimlik düzenlemeleri yapılmaya çalışılmıştır.

Anayasal vatandaşlık kavramı, isminden dolayı pür anayasayla ilgili bir kavram olduğu yanılmasıyla yaratmakla birlikte; anayasal vatandaşlık, aynı zamanda ülkedeki siyasi atmosfer ve yaşamla da yakından ilgilidir. Vatandaşlık konusunda herhangi bir etnik ve kültürel kimliğe gönderme yapılmaması, farklı kimliklerin müktesebatlarının korunmasına ve geliştirilmesine imkân sağlanması ve devletin farklı kimlikler karşısında tarafsız bir konumda durması anayasal vatandaşlığın genel çerçevesini ortaya koyarken, konunun sadece anayasal düzenlemeyle ilgili olmadığını dolaylı olarak ortaya koymaktadır. Avrupa'daki anayasaların veya devletlerin anayasal vatandaşlığı bütünüyle karşıladığını söylemek mümkün değildir. Vatandaşlığı hukuki bir statü olarak düzenleyen ve/veya ulus ve etnik kimlik vurgusu yapmadan tanımlayan anayasalar bu yönüyle anayasal vatandaşlığı hatırlatan düzenlemeler içermektedir.

Tüm bunlarla birlikte şu husus gözden kaçmamalıdır. Bir ülkede geçerli olan vatandaşlık rejimine kaynaklık eden anayasalar, ülkenin vatandaşlık konusundaki genel ve özel durumlarını bütünüyle ortaya koymaya muktedir değildir. Çünkü anayasalar, vatandaşlık konusunda, genel düzenlemelere yer vermekle yetinmekte, vatandaşlık konusundaki özel düzenlemeleri kanunlara bırakmaktadır. Devletlerin vatandaşlık kanunları ve bunların uygulanmasını düzenleyen sair mevzuat hükümleri, çalışmamızın kapsamı dışında olduğu için incelemeye tabi tutulmamıştır. Bu nedenle vatandaşlık konusunda devletler bağlamında ortaya konulan sonuçlar, bu devletlerin anayasalarıyla sınırlıdır.

Nihayetinde, çalışmamızın, 'Avrupa devletlerinin anayasalarında, vatandaşlık unsuru; hangi genel ve özel durumlarda yer almaktadır?' şeklindeki ikinci alt problemiyle ilgili olarak; Avrupa devletlerinin anayasalarının çoğunluğunda vatandaş tanımlamasının yapılmadığı, vatandaş tanımlaması yapan sınırlı sayıdaki anayasalardan bazılarının ulus ve etnik kimlik vurgusu yaparak bazılarının ise herhangi bir ulus ve etnik kimlik vurgusu yapmadan salt hukuki bağ olarak vatandaş tanımı yaptığı, anayasanın büyük çoğunluğunun dayandığı unsur bakımından vatandaşlığı hukuki bir statü olarak düzenlendiği, vatandaşlığı siyasi bir kimlik olarak düzenleyen azınlıktaki anayasaların bazılarının eşitlik temelli bazılarının ise eşitlik temelli olmayan bir ulus ve etnik kimlik üzerinden vatandaşlığı düzenlediği, çok vatandaşlık bakımından anayasaların çoğunluğunun vatandaşlığın tek, çift veya çok oluşu konusunda sessiz kaldığı, azınlık sayıdaki anayasasının tek veya çok vatandaşlığı hüküm altına aldığı, anayasal vatandaşlık anlayışının izlerini taşımakla birlikte anayasal vatandaşlık anlayışını bütünüyle benimseyen bir anayasanın bulunmadığı cevap ve sonuçlarına ulaşılmıştır. Bu noktada, genel bir sonuç olarak, incelenen anayasaların, vatandaşlık bağlamında, milliyetçi bir içeriğe sahip olmakla birlikte bu içeriğin güçlü ve baskın olmadığı yönünde bir değerlendirmesi yapılabilir.

- ❖ Çalışmamızın üçüncü alt problemi olan 'Avrupa devletlerinin anayasalarında, etnisite unsuru, hangi genel ve özel durumlarda yer almaktadır?' alt problemi doğrultusunda yürüttüğümüz çalışmalar kapsamında, anayasalar; farklı etnik kimliklerin ilke

düzeyinde veya isim verilerek tanınması veya tanınmaması, farklı etnik kimliklerin anayasa dışındaki araçlarla tanınması bağlamında incelenmiş ve analiz edilmiştir.

Milliyetçilik ve ulus düşüncesinin temel referanslarından biri olan etnisite, ulusların tarihin yakın geçmişindeki belirli bir dönemde rastgele meydana gelmediği konusundaki milliyetçiliğin ana akım iddiasını meşrulaştıran işlevsel bir yapıtaşdır. Etnisiteyle; ulusal topluluğun kadim geçmişinin mevcudiyetine işaret edilmekte ve süreklilik olgusuyla kadim geçmişe uzanan etnik topluluk ile günümüz ulusu arasında bağlantı kurulmaktadır. Böylece, ulusun, kökeni geçmişten etnik boyutu ispatlanmaya çalışılmaktadır. Etnisite, insanlarda; müşterek bir geçmiş ve miras, birlikte hareket etme güdüsü, geçmişten beri birlikte bulunduğu ve olunmaya devam edileceği hissi ve aitlik duygusu yaratmaktadır. Bu nedenle insanlar, diğerlerinden farklı ancak kendi içinde güçlü müştereklikleri olan etnik grup ve/veya ulus içinde kendilerini konumlandırmaktadır.

İncelenen anayasalardan 15'i, farklı etnik kimlikleri tanımamıştır. Bu durum, devletlerin farklı etnik kimlikleri reddettiği anlamına gelmemektedir. Bu anayasalar, herhangi bir etnik kimlik ve/veya ulusal azınlığa ilişkin müstakil bir düzenleme yapmamıştır. Ulus devletin vatandaşlığı dışında devleti meydana getiren herhangi bir etnik kimlik öne çıkarılmamıştır. Farklı etnik kimlikleri tanımayan İzlanda ve Avrupa'nın küçük devletlerinden olan Andorra, Malta, Monako, Lüksemburg ve Lihtenştayn'ın nüfusunun, etnisite anlamında, diğer Avrupa devletlerine göre daha homojen olduğu ve bunun anayasalarına yansiyarak, anayasa düzeyinde herhangi bir etnik kimlik ve/veya ulusal azınlığa yer verilmediği yönünde bir değerlendirme yapılabilir. Ancak farklı etnik kimlikleri tanımayan Fransa, İspanya, Almanya, İrlanda, Danimarka, Hollanda, Çekya için aynı değerlendirmeyi yapmak güçtür. Çünkü bu devletlerin nüfuslarının, etnisite anlamında, homojen olduğu söylemek mümkün değildir. Bu devletlerin anayasalarında herhangi bir etnik kimlik ve/veya ulusal azınlığa yer verilmemesinin nedeninin bilinçli bir tercih olduğu söylenebilir. Devletlerim, ulus devlette var olan baskın kimliğin dışında herhangi bir etnik kimliğin ülke düzeyinde etkin olmasının önünde bir sigorta olarak anayasal düzeyde farklı bir etnik kimlik ve/veya ulusal azınlığa yer vermediği değerlendirmesini yapmak mümkündür.

İncelenen anayasalardan 30'u farklı etnik kimlikleri ilke düzeyinde veya isim vererek farklı biçimlerde tanımıştır. Farklı etnik kimlikleri ilke düzeyinde tanıyan anayasalar, etnik kimliklerin isimlerine yer vermeden farklı etnik kimliklerin haklarına, bu hakların nasıl kullanılacağına ve temel ilkelere yönelik genel nitelikli düzenleme yapmıştır. Farklı etnik kimlik ve/veya ulusal azınlıkları ilke düzeyinde tanıyan devletlerin bulundukları coğrafya, politik geçmiş ve birikimleri, gelişmişlik düzeyleri ve nüfus yapıları oldukça farklıdır. Bu nedenle, bu devletlerin anayasalarının, etnik kimlik ve/veya ulusal azınlıkları ilke düzeyinde tanıma bakımından birbirlerinden neden farklılaştığının genel bir formülünü ortaya koymak mümkün değildir. Ancak farklı etnik kimliklerin isim verilerek tanınması hususunda birtakım genel sonuçlara ulaşmak mümkün olmuştur. Belçika Anayasası, İsveç Hükümet Belgesi/Aracı,

Finlandiya Anayasası, Norveç Krallığı Anayasası, Karadağ Anayasası, Slovenya Cumhuriyeti Anayasası, Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası, Bosna Hersek Anayasası, Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası farklı etnik kimlikleri ve/veya ulusal azınlıkları, bunların isimlerine açıkça yer vererek tanımıştır. Belçika, ülkedeki Almanca ve Fransızca dillerinin konuşulduğu bölge üzerinden; İsveç Hükümet Belgesi/Aracı, Finlandiya Anayasası ve Norveç Krallığı Anayasası ise devlet sınırları içinde yaşayan Sami halkı üzerinden isim vererek farklı bir etnik kimliği tanımıştır. Bu devletlerin nüfusunun etnik yapısı anayasalara yansımıştır. Karadağ Anayasası, Slovenya Cumhuriyeti Anayasası, Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası ve Bosna Hersek Anayasası; birden fazla farklı etnik kimliğin ismine yer vererek farklı etnik kimlikleri tanımıştır. Bu devletlerin, bulunduğu coğrafyanın Doğu Avrupa ve Balkanlar olduğu, bu bölgenin, etnisite anlamında oldukça kozmopolit bir bölge olduğu ve bu etnik çeşitliliğin devletlerin anayasalarına yansıdığı söylenebilir. Bu devletler; geçmişte, komünist rejimin doğrudan ve dolaylı olarak etkisinde kalmış ve SSCB'nin dağılmasından sonra kurulmuştur. Ulus devletlerini, Avrupa'daki diğer devletlere nispeten geç bir tarihte kurabilmiş olan bu devletler, ulus devletin birliğini ve yapılanmasını sağlamak ve sürdürmek için hükmettiği insan nüfusunun etnik çeşitliliğini görmezden gelmediği söylenebilir. Diğer taraftan bazı devletler, farklı etnik kimlikleri uluslararası sözleşme ve ikili anlaşmalar gibi anayasa dışındaki araçlarla tanımıştır.

Özetle, incelenen anayasaların 15'inde etnisiteye vurgu yapılmazken, 30'unda etnisiteye farklı biçimlerde vurgu yapılmaktadır. Bu sonuç, milliyetçilik kuramları bağlamında değerlendirilecek olursa, etnik kimliklere vurgu yapan ve farklı etnik kimlikleri tanıyan anayasaların milliyetçiliğin ilkçi ve etno-sembolist yaklaşımlarının bakış açılarını paylaştığı; etnisiteye vurgu yapmayan ve farklı etnik kimlikleri tanımayan anayasaların ise milliyetçiliğin modernist kuramlarının bakış açısını paylaştığı söylenebilir. Bu durumda, anayasaların çoğunluğunun ilkçi ve etno-sembolist yaklaşımlardan tarafta bir yaklaşımı benimsediğini söylemek mümkündür.

Farklı etnik kimliklerin anayasalarda tanınmasının veya tanınmamasının, fiiliyatta, milliyetçi ideolojinin lehine ve aleyhine sonuçlar doğurabileceği söylenebilir. Farklı etnik kimliklerin anayasada tanınmaması, zorunlu olarak milliyetçilik lehine veya aleyhine sonuç doğurmaz. Bu ilişki çift yönlü ve karmaşık bir yapıya sahiptir. Farklı etnik kimliklerin ve/veya ulusal azınlıkların anayasalarda düzenlenmemesi veya tanınmaması, tek bir ulus üzerine temellenerek kurulan ulus devlette, farklı etnik kimliklerin görmezden gelinmesi veya baskın kimlik içinde eritilmesi sonucunu doğurabileceği gibi etnik kimlik üzerinden bir sınıflama yapılmadığı için belirli bir kimliğin empoze edilmesine maruz kalınmadan devlete üyelik anlamındaki bir mensubiyetle devletli hal içindeki bir unsur olma sonucu doğurabilir. Bu nedenlerle farklı etnik kimliklerin anayasada tanınmaması veya düzenlenmemesi, fiiliyatta milliyetçilik lehine veya aleyhine sonuçlar üretebilme potansiyeline sahiptir. Diğer taraftan farklı etnik kimliklerin ve/veya ulusal azınlıkların anayasalarda düzenlenmesi de milliyetçik

için farklı sonuçlar doğurabilir. Farklı etnik kimliklerin tanınması, etnik kimliklerin varlığının kabul edilmesi anlamında bu grupların milliyetçi saiklerinin lehine sonuçlar doğurma potansiyeline sahipken, tanınan farklı etnik kimlikler, belirli bir ulusu temel alarak kurulan devletin birliğine ve sürekliliğine tehdit yaratarak baskın ulusal kimliğin milliyetçi saiklerine aleyhine sonuçlar doğurma potansiyeline sahiptir.

Nihayetinde, çalışmamızın, 'Avrupa devletlerinin anayasalarında, etnisite unsuru, hangi genel ve özel durumlarda yer almaktadır?' şeklindeki üçüncü alt problemiyle ilgili olarak; etnisitenin anayasalarda farklı biçimlerde düzenlendiği, farklı etnik kimliklerin anayasaların tanınıp tanınmamasının veya farklı biçimlerde düzenlenmesinin fiiliyatta milliyetçiliğin lehine ve aleyhine sonuçlar doğurma potansiyeline sahip olduğu cevap ve sonuçlarına ulaşılmıştır. Bu noktada, genel bir sonuç olarak, incelenen anayasaların, etnisite bağlamında, güçlü bir içeriğe sahip olduğunu, bu içeriğin farklı etnik kimliklerin ve/veya ulusal azınlıkların milliyetçi hedeflerinin lehine ve aleyhine kullanılma potansiyeli taşıdığı söylemek mümkündür.

- ❖ Çalışmamızın dördüncü alt problemi olan 'Avrupa devletlerinin anayasalarında, dil unsuru, hangi genel ve özel durumlarda yer almaktadır?' alt problemi doğrultusunda yürüttüğümüz çalışmalar kapsamında, anayasalar; resmi dil düzenlemesi yapılıp yapılmaması, tek veya birden fazla resmi dil düzenlemesi yapılması, azınlık dillerine ilişkin ilke düzeyinde veya isim verilerek düzenleme yapılması bağlamında incelenmiş ve analiz edilmiştir.

Dil, milliyetçiliğin ve ulus fikrinin ortaya çıkmasında, kurgulanmasında, geliştirilmesinde ve yaygınlaştırılmasında etkili bir işleve sahiptir. Dil, ulus olmanın göstergesi olarak kabul edilmektedir. Bir ulusu, grubu veya topluluğu diğerlerinden ayıran, kendi içinde ortaklaştıran, başkalarına karşı farklılaştıran bir unsur olarak dil, milliyetçiliğin ana akım iddialarından biri olan özgün ve geçmişten bu yana var olan ulus fikrini desteklemekte ve yaratmaktadır. Dil bir coğrafyada yaşayan insanların, uzun zamandır birlikte yaşamaları nedeniyle insanlığın en temel ihtiyaçlarından iletişim ihtiyacını aynı sembollerle sağlamaları dolayısıyla grubun/topluluğun müşterek bir niteliğini ortaya koyması bakımından anlaşılır ve doğal bir unsur olmakla birlikte; ulus devletin ana unsurundan biri olan ulusun inşa edilmesinde homojenleştirme politikasıyla zaten geçmişten bu yana var olduğu iddiasıyla ulusun müşterek bir niteliğini ortaya koyması bakımından karmaşık, yapay ve ideolojik bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Dile yapılan bu farklı vurgu milliyetçiliğe bakış açısına göre değişmektedir. Ancak hangi açıdan bakılırsa bakılsın dil; bir ulus, etnik kimlik ve/veya ulusal azınlığın farklılığını, muhafaza edilmesini, dokunulması yasak ve mahfuz alanlarını ortaya koyması bakımından anayasa ve diğer mevzuat hükümlerinde düzenlenmiştir.

Dil, milliyetçilik için hem imkân ve hem de gerilim barındıran bir unsurdur. Dilin milliyetçilik için imkân oluşu, ulus yaratma sürecinde ortaklık duygusunu oluşturan veya inşa eden bir etken olarak kültürel bir çimento oluşudur. Uluslar dil sayesinde bütünleşirler ve/veya bütün oldukları duygusunu hissederler. Dilin milliyetçilik için gerilim oluşturmaları ise resmi, devlet

ve/veya ulusal dil olarak farklı biçimlerde ifade edilen müşterek bir homojen dil projesi karşısında tali konumdaki azınlık, etnik grup ve toplulukların dil talepleridir. Dile yüklenen işlevsel anlam, bir taraftan zaten var olan ve/veya inşa edilen ulus olgusuna katkı sağlarken diğer taraftan farklı etnik grupların dil talepleriyle bütünlüklü ulus olgusunun altını oymaktadır.

İncelenen anayasalarda, dil düzenlemelerine ilişkin farklı tercihlerde bulunulmuştur. Resmi dil bağlamında; kimi anayasalar resmi dil düzenlemesi yapmamakta, kimileri tek resmi dil düzenlemesi yapmakta, kimileri ise birden fazla resmi dil düzenlemesi yapmaktadır. Azınlık dili bağlamında; kimi anayasalar azınlık diline ilişkin düzenleme yaparken, kimileri yapmamaktadır. Azınlık dillerine ilişkin düzenleme yapan anayasaların bir kısmı, azınlık dillerinin ismine yer vermeden azınlık dillerine uygulanacak temel meseleleri ilke düzeyinde düzenlerken; diğer kısmı, ilke düzeyinde düzenleme biçimine nispeten daha detaylı ve azınlık dillerinin ismini vererek düzenleme yapmaktadır. Bu sınıflamalar dışındaki bazı devletler ise resmi dile ve/veya azınlık dillerine ilişkin kabulleri, Bölgesel ve Azınlık Dilleri Avrupa Şartı'na verdikleri beyanlar ve ulusal kanunlar üzerinden anayasa dışındaki araçlarla yapmaktadır.

İncelenen anayasaların çoğunluğunda ulus olmanın nişanesi olarak resmi dil düzenlemesi yapılmıştır. Anayasalardan 34'ü resmi dil düzenlemesi yaparken, 11'i herhangi bir resmi dil düzenlemesi yapmamıştır. Resmi dil düzenlemesi yapan 34 anayasadan, 23'si tek resmi dil düzenlemesi yaparken 11'u birden fazla resmi dil düzenlemesi yapmıştır. Resmi dil düzenlemesi yapan anayasaların çoğunda, resmi dil kavramı kullanılırken, sınırlı sayıdaki birkaç anayasada devlet dili veya ulusal dil kavramları resmi dil anlamına gelecek şekilde kullanılmıştır. Resmi dil düzenlemesi yapmayan anayasaya sahip devletlerde, dile ilişkin düzenlemeler ve kabuller, kanun ve/veya uluslararası sözleşmelere verilen beyanlarla yapılmıştır.

İncelenen anayasaların çoğunluğunda azınlık dillerine ilişkin düzenlemeler ilke düzeyinde veya isim vererek farklı biçimlerde yapılmıştır. Anayasalardan 28'i azınlık dillerine ilişkin düzenlemeler yaparken, 17'si azınlık dillerine ilişkin herhangi bir düzenleme yapmamıştır. Azınlık dillerini düzenleyen 28 anayasadan 19'u ilke düzeyinde düzenleme yaparken, 9'u isim vererek düzenleme yapmıştır.

Azınlık dillerine ilişkin düzenlemeleri ilke düzeyinde yapan anayasalar, azınlık dillerinin isimlerine yer vermeden azınlık dillerine uygulanacak temel ilkeleri genel ve yüzeysel olarak ortaya koymuştur. Azınlık dillerine ilişkin düzenlemeleri isim vererek yapan anayasalar, ilk düzeyinde düzenlemenin kapsamını genişleterek azınlık dillerinin isimlerini vererek bu dilleri konulan toplulukların haklarını somut olarak düzenleme yoluna gitmiştir. İlke düzeyinde düzenlemenin kapsamını genişleten ve isim vererek azınlık dillerini düzenleyen anayasaların ait olduğu devletlere bakıldığında büyük çoğunluğunun SSCB'nin dağılmasından sonra kurulan ve etnik çeşitliliğin fazlaca olduğu Doğu Avrupa ve Balkanlar'da bulunduğu görülmektedir. Bu devletler, genel olarak, devlet sınırları içinde bulunan etnik çeşitliliğin dil haklarını tanımış,

dilsel çeşitliliğinin korunması ve geliştirilmesine anayasal güvence sağlamıştır. Böylece geç bir zamanda kavuşulan ulus devletin bütünlüğünün ve sürekliliğinin sağlanmaya çalışıldığı söylenebilir.

Dilin milliyetçilik için hem bir imkân hem de bir gerilim olduğu veya olabileceği hususu, incelenen anayasaların dil düzenlemelerine yansımıştır. Anayasaların büyük çoğunluğu, çoğunluğu tek olan resmi bir dil düzenlemesi yaparken, diğer taraftan aynı anayasaların yine büyük çoğunluğu azınlık dillerini de farklı biçimlerde düzenlemiştir. Ulusların kendilerine özgü olduğunu ve kendilerini diğerlerinden ayırdığını dile getirdikleri dil anlayışları, anayasalardaki resmi dil düzenlemesiyle desteklenerek ulus devlet içindeki baskın ulusal kimliğin milliyetçi gayelerine imkân yaratırken, resmi dil karşısındaki azınlık dil düzenlemeleri baskın ulusal kimliğin milliyetçi gayeleriyle gerilim yaratmaktadır. Bununla birlikte, azınlık dil düzenlemelerinin, söz konusu dili konuşan etnik toplulukların milliyetçi gayeleri için de bir imkân olduğunu unutmamak gerekmektedir. Buradan hareketle, anayasalardaki dil düzenlemelerinin, ne şekilde olursa olsun, farklı ulusal toplulukların milliyetçi gayelerine hizmet ettiği söylenebilir.

Ayrıca bazı devletler, resmi dile ve/veya azınlık dillerine ilişkin kabulleri, Bölgesel ve Azınlık Dilleri Avrupa Şartı'na verdikleri beyanlar ve ulusal kanunlar üzerinden anayasa dışındaki araçlarla yapmıştır. Anayasasında herhangi bir resmi ve azınlık dil düzenlemesi yapmayan Almanya, Danimarka ve Hollanda Bölgesel ve Azınlık Dilleri Avrupa Şartı'na verdikleri beyanlarda pek çok azınlık dili tanımıştır. Anayasalarında resmi ve/veya azınlık dil düzenlemesi yapan İsveç, Bosna-Hersek, Çekya, Polonya, Slovakya, Avusturya, Romanya, Karadağ, İspanya, Ukrayna, Slovenya ve Macaristan ise anayasalarında düzenlediği dillerin yanında ve/veya bunlara ek olarak Bölgesel ve Azınlık Dilleri Avrupa Şartı'na verdiği beyanlarda farklı dilleri tanımıştır. İtalya, Norveç ve İsveç ise anayasa yerine ulusal kanunlar üzerinden resmi ve/veya azınlık dil düzenlemesi yapmayı tercih etmiştir.

Anayasalar, dil boyutuyla farklı nitelikler taşımaktadır. Anayasaların dil düzenlemelerinde, farklı tercihlerde bulunulmuştur. Bu tercihlerin farklılığının hangi sınıf ve gruplar için anlamlı olduğunu net bir şekilde ortaya koymak zordur. Ancak resmi ve/veya azınlık dilin anayasalarda düzenlenmesinin, genel olarak, Doğu Avrupa'da, Soğuk Savaş dönemi sonrasında SSCB topraklarında kurulan devletlerde, diğer Avrupa devletlerine göre farklılık yaratacak düzeyde önemsendiği değerlendirilmektedir. Çünkü bu devletlerde, resmi ve/veya azınlık dil düzenlemeleri, genel olarak, isim verilerek somut, kapsamlı ve detaylı biçimde yapılmıştır. Devletlerin sınırları içinde yaşayan etnik grup ve toplulukların en önemli kültürel unsurlarından biri olan dilleri, anayasal teminat altına alınmıştır. Farklı bir bakış açısıyla teminat altına alınmak zorunda kalınmıştır. Çünkü devlet sınırları içinde yaşayan çok çeşitli ulusal ve/veya etnik topluluğu, yeni kurulan bir ulus devlet içinde tutmak gerekmiştir. Bunun yollarından biri de onları anayasadaki dil düzenlemeleriyle tanımak olmuştur. Buradan, resmi dil ve azınlık dili düzenlemelerinin ve bunun pratik sonuçlarının birbirleri için bir imkân ve

gerilim kaynağı olsa da birbirleri için zorunlu biçimde tehdit oluşturmadığı/oluşturmayacağı değerlendirilmesi yapılabilir.

Milliyetçiliğe bakış açısı ister ilkçi yaklaşımın etnisite vurgusuyla ister modern yaklaşımların modernizm çerçevesiyle isterse de etno-sembolist yaklaşımın orta yol yaklaşımıyla olsun, dil, farklı gerekçelerle korunması, şekillendirilmesi ve müdahale edilmesi gereken bir unsurdur. Bu yönüyle dil; ideolojinin işlediği, ideolojik saiklerin saklı olduğu ve ideolojik bir eylemlerle koşullandırılmış alana karşılık gelmektedir.

Milliyetçiliğin farklı kuramları farklı gerekçelerle dile özel bir önem atfetmiştir. Milliyetçiliğin ilkçi yaklaşımının perspektifinden fikirler öne süren Fichte, Alman dilinin ezelden beri var olduğunu, Herder ise Alman dilinin halkın özgün niteliği olduğunu dile getirerek dilin doğal ve verili olduğunu iddia etmişlerdir. Tek resmi dil düzenlemesi yapan çoğunluktaki anayasaların dile yönelik düzenlemelerinin ilkçi yaklaşımının bu perspektifini paylaştığını söylenebilir. Milliyetçilik bağlamında dile yönelik bu vurgu, siyasi nitelik kazanarak modern çağda da devam etmiştir. Modern çağda dil, doğal olmaktan öte kurgulanmış bir yapı olarak algılanmıştır. Milliyetçiliğin modernist kuramcılarının Hobsbawm, dilin insan çabasıyla inşa edilmiş olduğunu, ulusal dillerin mitolojik milliyetçiliğin iddialarının aksine konuşmanın standartlaştırılması girişimleri sonucunda meydana geldiğini dile getirmiştir. Benzer şekilde Gellner, dilin, eğitim ve diğer etkenlerle düzenlenen bir unsur olduğunu iddia etmiştir. Örnek olarak dile getirilen ve milliyetçiliğin modernist kuramlarının dile bakış açılarını genel çerçevesiyle özetleyen bu isimlerin fikirlerinde, dile, yapay bir unsur olarak milliyetçiliğin aracı olma rolü yüklenmektedir. Milliyetçiliğin etno-sembolist yaklaşımlarında da durum pek farklı değildir. Dil, Smith'e göre ulusun sembolik kaynaklarından biri, Armstrong'a göre etnisitenin göstergesi ve sembolü, Hutchinson'un kültürel milliyetçiliğinin başat bir unsurudur.

Nihayetinde, çalışmamızın, 'Avrupa devletlerinin anayasalarında, dil unsuru, hangi genel ve özel durumlarda yer almaktadır?' şeklindeki dördüncü alt problemiyle ilgili olarak; anayasaların dil düzenlemelerinde farklı tercihlerde bulunduğu, anayasaların çoğunluğunda farklı ulusal ve etnik toplulukların milliyetçi gayeleri için imkan ve gerilim oluşturma potansiyeli taşıyan resmi dil ve azınlık dil düzenlemelerinin yapıldığı, kimi devletlerin anayasa dışındaki araçlarla dile yönelik düzenlemeler yaptığı, resmi dil ve azınlık dil düzenlemelerinin farklı ulusal ve etnik toplulukların milliyetçi gayelerine hizmet etme potansiyeli taşıdığı, genel olarak, Doğu Avrupa'da, Soğuk Savaş dönemi sonrasında SSCB topraklarında kurulan devletlerde, diğer Avrupa devletlerine göre farklılık yaratacak düzeyde azınlık dillerinin isimlerine yer verilerek somut biçimde dil düzenlemelerinin yapılmasına geç kavuşulan ulus devletin bütünlüğünün ve sürekliliğinin korunması adına önem verildiği cevap ve sonuçlarına ulaşılmıştır.

- ❖ Çalışmamızın beşinci alt problemi olan 'Avrupa devletlerinin anayasalarında, ulusal semboller unsuru, hangi genel ve özel durumlarda yer almaktadır?' alt problemi doğrultusunda yürüttüğümüz çalışmalar kapsamında, anayasalar; ulusal sembollerden

bayrak, arma ve marş düzenlemesinin anayasalarda bulunup bulunmaması ve bunların alt temaları bağlamında incelenmiş ve analiz edilmiştir.

Bütün uluslar, kendilerine has sembollere sahiptir. Semboller, belirli anlamlar taşıyan araçlardır. Bu yönüyle ulusal semboller, ulusa dair birtakım anlamlar taşımaktadır. Bayrak, arma ve marş gibi ulusal semboller, ulusların geçmişlerini, kahramanlıklarını ve birlikteliklerini hatırlatma işlevi görmektedir. Bu nedenle hem günlük yaşamda hem de resmi işlerde, hem günlük mekânlarda hem de resmi makamlarda ulusal sembollere sıklıkla rastlanmaktadır. Uluların varlığını sürdürebilmesi için ulusal sembollerin hatırlatma ve geçmişi zihinde canlı tutma işlevine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu nedenle ulusal semboller anayasa ve sair mevzuat hükümlerinde düzenlenmekte ve teminat altına alınmaktadır.

İncelenen anayasaların büyük çoğunluğunda, ulusal bir bayrağa ilişkin düzenleme yapılmıştır. Anayasalardan 36'sı bayrak düzenlemesi yaparken, 9'u herhangi bir bayrak düzenlemesi yapmamıştır. Bayrak düzenlemesi yapan anayasalar iki noktada birbirinden ayrılmaktadır. Birinci ayrım, bayrak düzenlemesinin yapıldığı kavramdaki farklılıktan kaynaklanmaktadır. Ulusal bayrak düzenlemesi yapan anayasaların sınırlı sayıdaki kısmında, bayrak kavramı kullanılmadan renk veya ulusal renk kavramı üzerinden bayrak düzenlemesi yapılmışken, geri kalan çoğunluktaki kısmında ulusal bayrak ve/veya devlet bayrağı kavramı üzerinden bayrak düzenlemesi yapılmıştır. İkinci ayrım, bayrağa ilişkin düzenlemenin detayındaki farklılıktan kaynaklanmaktadır. Bayrak düzenlemesi yapan anayasaların azınlıktaki kısmı, ulusal bayrağın renk ve şekline dair düzenleme yapmadan ulusal bir bayrağın varlığını teminat altına almak suretiyle bayrakla ilgili detayları kanunlara bırakmışken; çoğunluktaki kısmı ulusal bayrağın renklerini, renklerin sıralanışını ve renklerin bayrakta nasıl konumlanacağını detaylıca düzenlemiştir.

Milliyetçiliğin önemli bir unsuru olan ulusal sembollerden bayrak, Avrupa'da, anayasaların büyük çoğunluğunda düzenlemek suretiyle anayasal bir güvenceye sahip olmuştur. Bu anayasaların bir ulus devlet yapılanması içinde ortaya konulan anayasalar olduğu hatırlanacak olursa ulusal bir sembol olarak bayrağı içermeye eğiliminin güçlü olmasının beklendik ve anlaşılır bir durum olduğu değerlendirilmektedir. Ulus devlet bayrakları, ulusların kendi tarihsel deneyimlerine, mücadelelerine, kendilerine özgü olduğunu kabul ettikleri somut ve soyut hususlara gönderme yapmaktadır. Şayet onları diğer uluslardan ayıran bayraklar, pek çok yerde somut olarak dalgalanmakla birlikte insanların zihninde ulusal olanı temsil eden her türlü imgeyle birlikte zihinsel olarak dalgalanmaktadır. Ulusal bayraklar, ulusların ve ulus devletlerin coğrafi, tarihi ve efsanevi yönlerine vurgu yapmaktadır. Vurgunun altındaki mesaj o ulusa has olanın biricikliğidir.

Milliyetçilik literatürüne, banal milliyetçilik kavramını hediye eden Bilig, bu kavramla bağlantılı olarak ulusun sürekli bir hatırlatıcısı olduğunu ifade ettiği bayrağa dikkat çekmiştir. Bir ideoloji olan milliyetçilik, hatırlatma ve unutma kavramlarının etkili olduğu bir süreçte banal bir biçimde sürekli olarak yeniden üretilmektedir. Bilig'in dikkat çektiği şey ulusun, hiç dikkat

çekmeden, ön plana çıkmadan, rutin yaşamın meşgalesi içinde sürekli olarak hatırlatılmasıdır. Unutmaktan kasıt aslında insanın, ulusun hatırlatıcılarının aktif bir bilinçle farkında olamaması durumudur. Bayrak, ulusun çok temel bir hatırlatıcısıdır. Bayrak günlük yaşamımıza o kadar yerleşiktir ki bu rutin yaşam içinde onu öne çıkan bir unsur olarak algılamayız ancak bayrak, ulusun hatırlatıcısı olarak sürekli hayatımızda var olmaktadır. Bayrağı öne çıkan bir unsur olarak algılamamamız onu bir nevi unutmaktır. Ancak bu unutma, bir eşyamızı nerede bıraktığımızı unutmamız biçiminde değildir. Bizi etkileyen bir şeyin bizi etkilediğinin farkında olmadan o şeyin bizi etkilemesi biçimindedir.

Ulusal bayrakların, milliyetçilik kuramlarının farklı bakış açıları doğrultusunda farklı bağlam ve gerekçelerle ele alındığını veya alınabileceğini söylemek mümkündür. Ulusların doğal, ezeli, biricik ve özgün olduğu iddiasında bulunun ilkçi yaklaşım için ulusal bayraklar, ulusun söz konusu niteliklerinin bir yansımasıdır. Buna göre ulusal bayraklar, farklı ve ulusa özgü olmalıdır. Ulusların bayraklarının birebir aynı olmadığı düşünüldüğünde ilkçi yaklaşımın bu bakış açısının bir yönüyle uygulamaya yansıdığı görülmekle birlikte ulus devletlerin bayraklarının birbirine benzeyen pek çok yönünün bulunduğu, öyle ki bazı bayraklarının renk sıralaması dışında her şeyinin aynı olduğu gerçeği düşünüldüğünde ilkçi yaklaşımın temel iddialarının bu gerçeği açıklamakta yetersiz kaldığı söylenebilir. Milletçiliğim modernist kuramları, ulusal bayrakları, ilkçi yaklaşımdan bambaşka bir gerekçeyle ele alma eğilimindedir. Modernist kuramlara göre uluslar doğal değildir. Uluslar yapaydır ve dolayısıyla inşa edilmiştir. Söz konusu inşanın yapıtaşlarından birisi de ulusal bayraklardır. Bu nedenle ulusal bayraklar, ilkçi yaklaşımın iddiası olan ulusun doğallığının bir yansıması değil, ulusun yapaylığının bir göstergesi ve aracıdır. Milliyetçiliği yüksek bir kültür olarak değerlendiren Gellner'in, milliyetçiliği bir tür siyaset biçimi olarak kabul eden Breuilly'nin, ulusu hayal bir cemaat olarak tarif Anderson'un ve ulusu modern devlet, militarizm ve kapitalizmin ürünü olarak algılayan Mann'ın milliyetçiliğe bakış açısından; ulusal bayraklar, yapay ve ulus projesinin bir ürünü olan sembollerdir. Milliyetçiliğin etno-sembolist kuramlarında etnik grubun, topluluğun veya ulusun sembolik kaynaklarına özel bir önem atfedilmiştir. Ulusal bayraklar söz konusu sembollerden biridir. Bu semboller, etno-sembolist kuramlara göre modernist kuramların iddia ettiği gibi ulusu inşa eden araçsal pozisyonda değil, asli ve kurucu bir pozisyonadadır. Etno-sembolistler, ulusun modern oluşu kabul etmekle birlikte etnik temelinin olduğunu savunmaktadır. Etnik temel kabulü ise modern ulusal sembollerin geçmişe uzanan köklerinin gerekçesini oluşturmaktadır. Bu bakış açısına göre ulusal sembollerden olan bayraklar modern zamanların ürünüdür ancak bütünüyle modern değildir, temellerini ve gerekçesini kadim bir geçmişten almaktadır. Etno-sembolist yaklaşımın bu bakış açısı, ulusal bayrakların birbirinden farklılığını ve birbirine benzerliğini anlamak için ideal bir zemin sunmaktadır. Ulusal bayraklar birbirinden farklıdır, çünkü uluslar birbirinden farklı bir etnik temele sahiptir. Ulusal bayraklar birbirine benzemektedir, çünkü farklı etnik temeller, aynı koşullar içindeki modern zamanlarda birbirine benzeyen politik bir süreçle uluslaşma sürecini yaşamıştır.

İncelenen anayasaların çoğunluğunda ulusal bir arma düzenlemesi yapılmıştır. Anayasalardan 25'i arma düzenlemesi yaparken, 20'si herhangi bir arma düzenlemesi yapmamıştır. Arma düzenlemesi yapan anayasaların azınlık sayıdaki kısmında, armanın detaylarına ilişkin düzenleme yapılmayıp armanın varlığından bahsedilmekle yetinilmiş, çoğunluk sayıdaki kısmında ise armanın içeriği ve şekline ilişkin detaylı düzenlemeler yapılmıştır. Arma düzenlemesi yapan anayasaların arma düzenlemelerindeki armaların unsurları çeşitlilik ve farklılık göstermekle birlikte, armalarda, çoğunlukla kartal simgesi kullanılmaktadır. Ayrık örnekler olarak Litvanya Cumhuriyeti Anayasası, düşmanı kovalayan devlet yöneticisi simgesiyle insan figürlü bir arma, Hırvatistan Cumhuriyeti ise bambaşka bir yaklaşımla, yirmi beş adet farklı alandan oluşan bir bölgeler bütünü tarih Hırvat arması olarak düzenlemiştir. Diğer taraftan anayasada düzenlenip düzenlenmediği fark etmeksizin, Avrupa'da, ulus ve/veya devletlerin armalarında kalkan simgesi baskın olarak kullanılmaktadır.

İncelenen anayasaların çoğunluğunda ulusal bir marş düzenlemesi yapılmıştır. Anayasalardan 24'ü marş düzenlemesi yaparken, 21'i herhangi bir marş düzenlemesi yapmamıştır. Marş düzenlemesi yapan anayasaların azınlık sayıdaki kısmında, marşın ismine yönelik bir düzenleme yapılmayıp marşın varlığından bahsedilerek detayların kanunlarla belirleneceği belirtilmiş; çoğunluk sayıdaki kısmında ise ayrıca marşın ismi düzenlenmiştir.

Uluslar, kolektif bir birim olarak kendi içinde benzer ve başka uluslar karşısında farklı olduğunu ulusal semboller aracılığıyla ortaya koymaktadır. Ulusal semboller, ulusun bir ve birlikteliğine işaret ederek ulusun kendi içindeki benzerliğini, farklılığına işaret ederek de diğer uluslardan farklılığını göstermenin bir aracı olarak işlev görmektedir. Bu nedenle ulusların hepsi kendi tarihsel süreçlerinden anlamlar taşıyan birbirinden farklı bayraklar kullanmakta, farklı armalar medyana getirmekte ve birbirinden farklı marşları coşkuyla söylemektedir. Ulusal semboller bağlamındaki farklılıklarını da ulusal hukuk sistemlerinin en güçlü aracı olan anayasalarda güvence altına almaktadır.

Nihayetinde, çalışmamızın, 'Avrupa devletlerinin anayasalarında, ulusal semboller unsuru, hangi genel ve özel durumlarda yer almaktadır?' şeklindeki beşinci alt problemiyle ilgili olarak; anayasaların büyük çoğunluğunun ulusal bayrak, çoğunluğunun ise ulusal arma ve marş düzenlemesi yaptığı, kartal ve kalkan simgesinin armalarda çoğunlukla kullanılan semboller arasında olduğu, bu itibarla milliyetçiliğin unsurlarından olan ulusal sembollerin anayasalarda düzenlenmesi yönünde baskın bir eğilimin olduğu cevap ve sonuçlarına ulaşılmıştır.

- ❖ Çalışmamızın altıncı alt problemi olan 'Avrupa devletlerinin anayasalarında, kendi kaderini tayin hakkı unsuru, hangi genel ve özel durumlarda yer almaktadır?' alt problemi doğrultusunda yürüttüğümüz çalışmalar kapsamında, anayasalar; kendi kaderini tayin hakkının düzenlenip düzenlenmemesi ve bunların alt temaları bağlamında incelenmiş ve analiz edilmiştir.

Ulus devlet ile doğrudan bağlantılı olan kendi kaderini tayin hakkı, etnik toplulukların ve ulusların kendi ulusal devletlerini kurmalarında güçlü bir gerekçe oluşturmaktadır. Etnik topluluklar ve uluslar, parçaların birleşmesi veya bir parçadan ayrılmak suretiyle kendi kaderini tayin hakkı çerçevesinde ulus devletlerini kurmaktadır. Parçaların birleşmesi örneğinde, etnik topluluğun ve ulusun dağınık öbekleri birleşerek bağımsız bir siyasi örgütlenme olarak ulus devlet kurmaktadır. Bir parçadan ayrılma örneğinde, herhangi bir etnik topluluk ve ulus, mevcut bir krallığın, imparatorluğun veya ulus devletin bünyesinden ayrılarak bağımsız bir siyasi örgütlenme olarak ulus devlet kurmaktadır. Bu örnekler kendi kaderini tayin hakkının farklı tezahürleridir. Kendi kaderini tayin hakkı, milliyetçiliğin temel bir unsuru olarak etnik topluluk ve ulusların, ulus devletlerini kurarak ulusal kimliklerini kendi bağımsız devletleri aracılığıyla yaşatmalarının temel gerekçesini ve motivasyonunu oluşturmaktadır. Farklılık ve bağımsızlık, milliyetçiliğin düşünsel arka planının ve bunun olgusal karşılığının olmazsa olmaz iddia ve taleplerindendir. Etnik topluluk ve uluslar, kendi varlıklarını diğerlerinden farklı oldukları üzerinden kurmakta ve başka bir topluluk veya ulusun, kendi varlıkları üzerindeki tahakkümünü reddetmektedir. Bu husus, diğerinden farklı olan ve bağımsız olması gereken bir etnik topluluk ve ulus fikrini doğurmaktadır. Bu fikrin araçlarından birisi, kendi kaderini tayin hakkıdır. Kendi kaderini tayin hakkı, ulus devletin kurulmasına zemin hazırlamakla birlikte kurulan ulus devletin devamlılığını sağlama konusunda da işlevsel olarak kullanılan bir kavramdır. Ulus devletler, temel alınarak kurulduğu ulusun tarihi, insanların zihninde sürekli olarak canlı tutmaya çalışmakta ve ulusun bağımsızlık kazanma sürecini kahramanlık hikayeleriyle desteklemektedir. Bu süreç, esasen ulusun kendi kaderini tayin hakkının tarihsel sürecidir. Bu sürece tarihsel metinlerde, güncel politik söylemlerde ve anayasa gibi hukuki metinlerde vurgu yapılmaktadır.

İncelenen anayasaların büyük çoğunluğunda, kendi kaderini tayin hakkına vurgu yapılmamıştır. Anayasalardan 14'ü kendi kaderini tayin hakkı düzenlemesi yaparken, 31'i herhangi bir düzenleme yapmamıştır. Kendi kaderini tayin hakkını düzenleyen anayasaların, düzenlemeyen anayasalara göre azınlıkta olmasının, dikkat çekici ve esasen beklenmeyen bir durum olduğu söylenebilir. Söz konusu devletlerin ulus devlet olduğu ve yekpare bir ulus fikri üzerine kurulduğu düşünüldüğünde, anayasalarında, uluslarının kendi kaderini tayin hakkından bahsetmemeleri beklentiden ayrılan bir husus olarak ortaya çıkmıştır.

Kendi kaderini tayin hakkını düzenleyen anayasalar; Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, Rusya Federasyonu Anayasası, Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası, Estonya Cumhuriyeti Anayasası, Ukrayna Anayasası, Slovenya Cumhuriyeti Anayasası, Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, Letonya Cumhuriyeti Anayasası, Belarus Cumhuriyeti Anayasası, Macaristan Anayasası, Moldova Cumhuriyeti Anayasası, Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, Polonya Cumhuriyeti Anayasası ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası'dır. Bu anayasalar, kendi kaderini tayin hakkını düzenleme biçimleri doğrultusunda iki farklılık içermektedir. Birinci farklılık, kendi kaderini tayin hakkının sahibine ilişkindir. Kendi kaderini tayin hakkı, genel eğilimde, devlette başat konumda olan belirli bir ulusun kendi kaderini tayin hakkı olarak

algılanmakta ve düzenlenmekte iken Moldova Cumhuriyeti Anayasası ve Portekiz Anayasası'nda aynı zamanda devlet içindeki çeşitli halk ve toplulukların hakkı olarak düzenlenmiştir. İkinci farklılık, kendi kaderini tayin hakkının düzenlenme biçimine ilişkindir. Kendi kaderini tayin hakkı, genel eğilimde, kavramın doğrudan vurgulanmasıyla düzenlenirken, Polonya Anayasası'nda dolaylı yoldan vurgulanarak düzenlenmiştir.

Kendi kaderini tayin hakkını düzenleyen Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası ve Portekiz Cumhuriyeti Anayasası dışındaki anayasaların ait olduğu devletlerin SSCB'nin dağılma sürecinde ve dağılmasından sonraki süreçte, bir başka ifadeyle Soğuk Savaş sonrasında bağımsızlığını kazandığı dikkat çekicidir. Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle, milliyetçiliğin etkisinin azaldığı ve azalacağı yönünde düşünce gündeme gelse de bunun düşünüldüğü gibi olmadığı görülmüştür. Etnik topluluklar ve uluslar, milliyetçi fikirlerle, kendi kaderlerini tayin haklarının peşinden giderek ulus devletlerini kurmuşlar ve anayasalarında bunu özellikle vurgulamışlardır. Bu devletler; Slovakya, Rusya, Estonya, Ukrayna, Slovenya, Hırvatistan, Letonya, Belarus, Macaristan ve Moldova'dır. Bu devletlerin, anayasalarda kendi kaderini tayin hakkının açıkça düzenlemeleri, milliyetçiliğin Soğuk Savaş sonrasında etkisini kaybettiği ve kaybedeceği iddiasına tezat bir olgusal örnek oluşturmaktadır. Bu devletlerin, bağımsız ulus devlet formuna oldukça geç bir zamanda kavuşmaları nedeniyle, anayasalarında, kendi kaderine tayin hakkının özellikle altını çizdikleri söylenebilir.

Kendi kaderini tayin hakkı, bir ulusun, ulusa dair geçmiş ve gelecekteki hareketlerinin temel gerekçesini oluşturmaktadır. Uluslar yekpare bir ulus fikrinden hareketle kendi kaderini tayin hakkından bahsetmektedir. Kendi kaderini tayin hakkını düzenleyen anayasaların büyük bir kısmı ulus devletin temel alarak kurulduğu tek bir ulusun kendi kaderini tayin hakkından bahsetmektedir. Bunun nedeni, kendi kaderini tayin hakkının, bir ulusa ait devlet için kimi zaman destekleyici kimi zamansa yapısını bozma potansiyeli içeren sarsıcı bir fikir olmasındandır. Kendi kaderini tayin hakkı, ulus devlet için milliyetçilik bağlamında çoğunlukla destekleyici bir unsur olarak işlev görmektedir. Etnik topluluk ve ulusların siyasi bir örgütlenmeden yoksun ve dağınık olduğu durumlarda, kendi kaderini tayin hakkı, etnik topluluk ve ulusların dağınık öbeklerinin siyasi bir örgütlenme kapsamında birleşerek ulus devletin kurulmasında destekleyici bir unsur olarak işlev görmektedir. Mevcut bir ulus devletin içinden gelen kendi kaderini tayin hakkı iddiası ise başat bir ulus üzerine kurulan ulus devlet için devletin yapısını bozma potansiyeli içeren veya bozan sarsıcı bir fikir olarak işlev görmektedir. Anayasalarında kendi kaderini tayin hakkını düzenlemeyen devletlerin, söz konusu hakkı düzenlememe gerekçesinin, mevcut ulus devletin yapısını bozacak bir fikre anayasal bir güvence sağlamak istememelerinden kaynaklandığı değerlendirilebilir.

Milliyetçilik kuramlarının farklı bakış açılarına göre kendi kaderini tayin hakkı kavramının farklı içerik ve nitelikte algılanma eğiliminde olduğu söylenebilir. Etnik topluluk ve ulusların kadim geçmişlerinin olduğunu farklı düzeylerde de olsa kabul eden ilkçi ve etno-sembolist yaklaşım için kendi kaderini tayin hakkı talepleri, kendi bakış açılarına göre doğal bir temeli

olan etnik topluluk ve ulusların bu doğallığının haklı bir sonucudur. Ancak modernist kuramların bakış açısına göre kendi kaderini tayin hakkı taleplerinin doğal olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu kuramlara göre etnik topluluk ve uluslar yapay varlıklar olduğu için kendi kaderini tayin hakkı talepleri, doğal bir gerçekliğin yansıması olarak değil, bir program dahilinde ve planlı olarak ileri sürülmektedir. Etnik topluluk ve ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı talepleri politik ve ideolojik bir talep olarak yapılandırılmakta, kendiliğinden gelişen bir sürecin ürünü olmaktan ziyade nihai bir amaca kayıtlanmış bir hedef olarak biçimlendirilmektedir.

İçsel, dışsal ve ekonomik tipleri bulunan kendi kaderini tayin hakkı, içsel ve dışsal tipleriyle milliyetçilikle doğrudan bağlantılı olmasının yanında ekonomik tip bağlamında milliyetçiliğin sosyoekonomik yaklaşımlarıyla bağlantılıdır. Ulusların doğal ve ekonomik kaynakları üzerindeki hakimiyetini konu edinen ekonomik tipin bakış açısını, milliyetçiliği, uluslar arasındaki eşitsiz kalkınmanın sonucu olarak gören Nairn'in fikirlerinde bulmak mümkündür. Nairn'in bakış açısına göre kapitalizm dünyada farklı düzeylerde gelişim gösterdiği için kapitalist merkez bölgeler ile sömürülen geri kalmış bölgeler arasında eşitsiz bir kalkınma meydana gelmektedir. Sömürülen geri kalmış bölgeler, içinde bulundukları durumdan çıkabilmek için ellerindeki tek şey olan insan kaynağına başvurmakta, insan kaynağındaki topluluk bilinci ve öz kimlik harekete geçirilmeye çalışılmaktadır. Böylece, insan topluluğu, belirli bir kimlikle kuşatılarak ulusa dönüştürülmektedir. Söz konusu ulus, ekonomik unsurların etkisiyle kendi kaderini tayin hakkını talep ederek ulus devlet gayesi peşinde düşmekte ve/veya elde etmektedir.

Nihayetinde, çalışmamızın, 'Avrupa devletlerinin anayasalarında, kendi kaderini tayin hakkı unsuru, hangi genel ve özel durumlarda yer almaktadır?' şeklindeki altıncı alt problemiyle ilgili olarak; anayasaların büyük çoğunluğunda kendi kaderini tayin hakkının vurgulanmadığı, kendi kaderini tayin hakkını düzenleyen anayasaya sahip sınırlı sayıdaki devletlerin büyük çoğunluğunun SSCB'nin dağılma süreci ve sonrasında, Soğuk Savaş sonrası dönemde bağımsızlığını kazanarak ulus devlet formunu kazandığı, söz konusu devletlerin ulus devlet formlarına geçişlerinin, anayasalarında, kendi kaderini tayin hakkını vurgulama yönünde bir eğilime neden olduğu/olabildiği, genel bir sonuç olarak milliyetçiliğin unsurlarından olan kendi kaderini tayin hakkının anayasalarda düzenlenmesi yönünde baskın bir eğilimin olmadığı cevap ve sonuçlarına ulaşılmıştır.

Avrupa'da milliyetçiliğin anayasa boyutunu, milliyetçiliğin unsurları bağlamında ortaya koyan ve yine bu unsurlar doğrultusunda oluşturulan temalardan ve alt problemlerin ulaşılan cevaplarından birtakım genel çıkarımlar yapmak mümkündür.

1. Milliyetçilik, Avrupa'da anayasal bir boyuta sahiptir. Avrupa devletleri anayasaları, farklı düzey ve içerikte milliyetçi bir boyut taşımaktadır.

2. Anayasaların sahip olduğu milliyetçi boyut, kendisini, milliyetçiliğin temel unsurlarından olan ulus, vatandaşlık, etnisite, dil, ulusal semboller ve kendi kaderini tayin hakkı üzerinden görünür ve mevcut kılmaktadır.
3. Her anayasa milliyetçiliğin temel unsurlarını, farklı ton ve vurgularla içermektedir. Dolayısıyla milliyetçiliğin anayasal boyutuyla ilgili genel bir formül sunmak yanıltıcıdır. Avrupa'da milliyetçiliğin anayasal boyutunu 'Avrupa'da milliyetçiliğin anayasal boyutunun özel durumları' başlıklı EK-1'de yer alan tabloda her anayasa özelinde görmek mümkündür.
4. Anayasalarda yer alan milliyetçilik, milliyetçiliğin ilkçi, modernist ve etno-sembolist kuramlarının iddia ve argümanlarından payeler taşımakla birlikte özellikle ulus ve vatandaşlık unsurları bağlamında modernist kuramların bakış açısının anayasalarda nispeten daha baskın olduğu söylenebilir.
5. Avrupa devletleri anayasalarında tespit edilen milliyetçi boyut, anayasaların, iktidarı sınırlandırma ve temel hak ve özgürlükleri koruma şeklindeki klasik işlevlerinden daha farklı ideolojik işlevlerinin olabileceğine işaret etmektedir.
6. Anayasalar, iki kapak arasında toplanmış yazılı kurallar bütünü olarak hukuk düzenini inşa eden ve bu düzene kaynaklık eden bir metin anlamındaki şekilsel bir hukuk kaynağı olmanın yanında ve/veya ötesinde; hukuk ile ideoloji, iktidar, otorite ve egemenlik kavramlarının oldukça ilişkili olmasıyla bağlantılı olarak hukukun ideolojik bir kaynağıdır. Bu itibarla, Avrupa anayasalarının milliyetçilik gibi güçlü bir ideolojik kaynağa sahip olduğu söylenebilir.
7. Anayasaların milliyetçi çerçevedeki ideolojik boyutu; anayasaların geleneksel sınıflandırma kategorileri olan geniş-dar anlamda anayasa, maddi-şekli anlamda anayasa, yazılı- teamülf anayasa, katı-esnek anayasa, çerçeve-ayrıntıcı anayasa, tek-çok yapıli anayasa, monarşik-cumhuriyetçi anayasa şeklinde sınıflandırmalardan farklı olarak özsel-usuli anayasa, buyurgan-kılavuz anayasa, orijinal-taklit anayasa, ideolojik-nötr anayasa, normatif-sözde-semantik anayasa, gerçek-sözde-sahte anayasa şeklindeki yenilikçi sınıflandırma kategorilerinin de dikkate alınması gerektiğine işaret etmektedir. Çünkü anayasalar, ideolojik bir içeriğe ve boyuta sahiptir.
8. Anayasanın milliyetçi içeriği, anayasacılık hareketinin ideoloji ölçütüyle sınıflandırmasının bir unsuru olan milliyetçi anayasacılık hareketiyle bağlantılıdır. Avrupa devleti anayasalarının milliyetçi anayasacılık hareketinden etkilendiğini söylemek mümkündür.
9. Avrupa devletleri anayasalarındaki milliyetçi boyut ve içerik, anayasaların milliyetçi bir araç olduğunu, olabileceğini veya en azından böyle bir potansiyel taşıdığını göstermektedir. Bu husus, milliyetçi anayasacılık kategorinin anayasacılığın sınıflamasında öne çıkan ve kullanılması gereken bir kategori olduğunu göstermektedir.

Avrupa’da milliyetçiliğin anayasal boyutunun genel durumu, Avrupa devletleri anayasalarının milliyetçilik konusundaki paralel içerik ve yaklaşımlarını ortaya koymak suretiyle milliyetçiliğin anayasal boyutuna ilişkin genel nitelikli veriler sunarken, Avrupa’da milliyetçiliğin anayasal boyutunun özel durumları, her anayasanın milliyetçi içerik ve boyutuna ilişkin özel durumlarını ortaya koymaktadır. Her anayasanın milliyetçi boyutu; ulus, vatandaşlık, etnisite, dil, ulusal semboller ve kendi kaderini tayin hakkı temalarını içermeye durumuna göre kendine özgü bir karışımdan oluşmaktadır. Hiçbir anayasanın milliyetçi içeriği ve boyutu birbirinin aynısı değildir. Çünkü her anayasa kendi bünyesindeki milliyetçiliği görünür kılan ulus, vatandaşlık, etnisite, dil, ulusal semboller ve kendi kaderini tayin hakkı temalarını farklı biçim, düzey ve tonlarda içermektedir.

EK-1’de yer alan tabloda, Avrupa’da milliyetçiliğin anayasal boyutunun özel durumları; ulus, vatandaşlık, etnisite, dil, ulusal semboller ve kendi kaderini tayin hakkı temaları doğrultusunda verilmiştir. Buna göre milliyetçilik; milliyetçiliği mevcut ve görünür kılan ulus, vatandaşlık, etnisite, dil, ulusal semboller ve kendi kaderini tayin hakkı üzerinden farklı biçim ve tonlarda anayasalarda yer almaktadır. Her anayasanın söz konusu temaları içermeye durumları farklılık göstermektedir. Daha da ötesinde aynı kategoriyi paylayan anayasaların bile milliyetçiliği içermeye boyutu farklılık göstermektedir. Örneğin, sivil ulus atfı içeren Andorra Prensiği Anayasası ile Arnavutluk Cumhuriyeti Anayasası aynı kategori içinde bulunmasına rağmen sivil ulusa yaptıkları vurgunun düzeyi ve/veya biçimi açısından farklılıklar taşıyabilmektedir. Dolayısıyla anayasaların kendi içlerindeki milliyetçi içerik ve boyutlarının benzersiz ve biricik olduğunu söylemek yerinde olmayan bir çıkarım olmayacaktır. Dolayısıyla anayasaların kimileri güçlü ve baskın, kimileri ulus devlet anayasası olmanın asgari gerekleri kadar kimileri ise oldukça silik ve yüzeysel bir milliyetçi içerik ve boyuta birbirinden farklılaşmak suretiyle sahiptir.

KAYNAKÇA

- Acton, Lord, "Nationality" in Gopal Balakrishnan (Ed.), *Mapping The Nation*, Ed. New York, Verso, 1996, s. 17-38.
- Adalet Bakanlığı Yayın İşleri Daire Başkanlığı, *Avrupa Birliği Üyesi Bazı Ülkelerin Anayasaları*, Çev. Adalet Bakanlığı Kanunlar Genel Müdürlüğü, Yayın Yeri Yok, Yayınevi Yok, 2011.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali, *Kent Devletinden İmparatorluğa*, Ankara, İmge Kitabevi, 1994.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali, *Kral-Devlet ya da Ölümlü Tanrı*, Ankara, İmge Kitabevi, 2004.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali, *Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği*, Ankara, İmge Kitabevi, 2006.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali, *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011.
- Akal, Cemal Bali, "İktidar ve Hukukilik", *Doğu Batı*, Sayı 69, Mayıs, Haziran, Temmuz 2014, s. 107-124.
- Akbulut, Olgun, "Resmi Dil ve Anayasalarda Düzenleniş", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, Sayı 3, 2012, s. 115-148.
- Akyılmaz, Gül, *Siyasi Tarih*, Ankara, Seçkin Yayıncılık, 2015.
- Alpaslan, Gülistan, *Küreselleşme Sürecinde Ulus- Devlet ve Vatandaşlık İlişkisi: Vatandaşlığın Dönüşümü* (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008 (<https://tez.yok.gov.tr>, Tez No: 219004).
- Akbaş, Kasım, "İdeoloji Olarak Hukuk", *Hukuk Kuramı*, Cilt 5 sayı 3, Eylül-Aralık 2018, s. 50-71.
- Akıncı, Abdulvahap, "Milliyetçilik Kuramları", *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 15, Sayı 1, 2014, s. 131-150.
- Aktaş, Sururi, "Hart ve Dworkin'e Karşı Otorite Olarak Hukuk", *AÜEHFD*, Cilt 8 Sayı 3-4, 2004, s. 1-21.
- Alter, Peter, *Nationalism*, Londra, Edward Arnold, 1994.
- Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi, in *Thomas Jefferson'dan Seçme Parçalar*, Çev. Mete Tunçay, İstanbul, Yenilik Basımevi, 1961.
- Anderson, Benedict, *Language and Power: Exploring Political Cultures in Indonesia*, Jakarta, Equinox Publishing, 2006.
- Anderson, Benedict, *Hayali Cemaatler, Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, Çev. İskender Savaşır, İstanbul, Metis Yayınları, 2020.
- Andress, James Mace, *Johann Gottfried as an Educator*, New York, G. E. Stechert & Co., 1916.
- Anton, Sven, "Eesti Kultuuri ja Rahvuse Mõiste Põhiseaduse Preambulis", *Riigiõiguse Aastaraamat*, 2020, s. 62-77.
- Aristoteles, *Metafizik*, Çev. Ahmet Arslan, İstanbul: Sosyal Yayınları, 2012.
- Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914-1995*, İstanbul, Alkım Yayınevi, 2005.
- Armstrong, John, *Nations before Nationalism*, Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1982.
- Armstrong, John, *Milliyetçilikten Önce Milletler*, Çev. S. Erdem Türközü, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2018.
- Aslan, Bahtiyar, "Sembol", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Cilt 4.
- Atar, Yavuz, *Türk Anayasa Hukuku*, Konya, Mimoza Yayınları, s. 2007.
- Ateş, Aylin Benazır, *Hukuk ve İdeoloji* (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, Çankaya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016 (<https://tez.yok.gov.tr>, Tez No: 451192).

Avrupa Vatandaşlık Sözleşme, m. 1, <https://rm.coe.int/168007f2c8> (Erişim Tarihi: 15 Şubat 2025).

Aybay, Aydın, Rona Aybay ve Ali Pehlivan, Hukuka Giriş, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018.

Aybay, Rona, Nimet Özbek ve Gizem Ersen Perçin, *Vatandaşlık Hukuku*, Siyaset Kitabevi, Ankara, 2019.

Aydın, Aziz, "Dil Hakları", in Türkiye Büyük Millet Meclisi Araştırma Merkezi, *Karşılaştırmalı Anayasa Çalışmaları*, Ankara, TBMM Araştırma Merkezi Yayınları, 2012, s. 187-223.

Aydın, Suavi, "Milliyetçilik", in Ömer Çaha ve Bican Şahin (Der.), *Dünya'da ve Türkiye'de Siyasal İdeolojiler*, Ankara, Orion Kitabevi, 2015, s. 232.

Ayhan, Halis, "Makedonya ile Yunanistan Arasındaki İsim Sorununun Çözümünde Arabuluculuğun Etkisi", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 9 Sayı 1, Ocak 2019, 215-244.

Bailey, Kenneth D., *Methods of Social Research*, New York, The Free Press, 1994.

Balçık, Mehmet Berk, "Milliyetçilik ve Dil Politikaları", in *Milliyetçilik*, Ed. Tanıl Bora, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s. 777-787.

Barth, Fredrik, "Giriş", in *Etnik Gruplar ve Sınırları*, Der. Fredrik Barth, Çev. Ayhan Kaya ve Seda Gürkan, Ankara, Bağlam Yayıncılık, 2001, s. 11-40.

Berghe, Pierre Van Den, A Socio-Biological Perspective, in *Nationalism*, Ed. John Hutchinson ve Anthony D. Smith, New York, Oxford University Press, 1994, s. 96-103.

Beriş, Hamit Emrah, "Faşizm", in Der. Ömer Çaha ve Bican Şahin, *Dünya'da ve Türkiye'de Siyasal İdeolojiler*, Ankara, Orion Kitabevi, 2015, s. 286-339.

Beriş, Hamit Emrah, "Milliyetçilik", in Buğra Kalkan ve Hasan Yücel Başdemir (Ed.), *Siyasi İdeolojiler*, Ankara, Adres Yayınları, 2017, s. 108-129.

Berki, Osman Fazıl, "Türk Vatandaşlığı Kanununun Asli Tabiiyete Mütteallik Hükümleri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 7, Sayı 1-2, 1950, s. 146-159.

Bilig, Michael, *Banal Milliyetçilik*, Çev. Cem Şişkolar, İstanbul, Gelenek Yayıncılık, 2002.

Birleşmiş Milletler Antlaşması, https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/SayfaDokuman/2212020141836bm_01.pdf (Erişim Tarihi: 7 Nisan 2024).

Bloom, William, *Personel Identity, National Identity and International Relations*, New York, Cambridge University Press, 1990.

Bodin, Jean, *Les six livres de la Republique*, Paris, Chez Jacques du Puys, 1577.

Bonime-Blanc, Andrea, *Spain's Transition to Democracy: The Politics of Constitution Making*, Boulder ve London, Westview Press, 1987.

Borne, Dominique, "Fransız Eğitim Sisteminde Tarih, Coğrafya ve Yurttaşlık Bilgisi Tasarımı ve Bu Tasarımın Yurttaşın Oluşumuna Etkisi", in *Dersimiz Yurttaşlık*, Haz. Turhan Ilgaz, Çev. Hülya Tufan, İstanbul, Kesit Yayıncılık, 1998, s. 157-166.

Bostancı, Mehmet Naci, *Bir Kolektif Bilinç Olarak Milliyetçilik*, İstanbul, Doğan Kitapçılık, 1999.

Bölgesel ve Azınlık Dilleri Avrupa Şartı, <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016806d35df> (Erişim Tarihi: 6 Nisan 2025).

Bölgesel veya Azınlık Dilleri Avrupa Şartı (ETS No. 148) için Çekinceler ve Beyanlar, <https://www.coe.int/en/web/conventions/concerning-a-given-treaty?module=declarations-by->

[treaty&territoires=&codeNature=0&codePays=&numSte=148&enVigueur=true&ddateDebut=05-05-1949](#) (Erişim Tarihi: 6 Nisan 2025).

Brady, Ciaran, "İrlanda" in Peter Furtado (Ed.), şahika Tokel (Çev.), *Ülkelerin Tarihleri, Ulusal Kimlikler Nasıl Oluşturuldu?*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2012, s. 71-81.

Brass, Paul R., *Ethnicity ad Nationalism, Theory and Comparison*, Yeni Delhi, Sage Publications, 1991.

Breuer, Stefan, *Milliyetçilikler ve Faşızmler, Fransa, İtalya ve Almanya Örnekleri*, Çev. Çiğdem Canan Dikmen, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010.

Breuilly, John, *Nationalism and The State*, Chicago, The University of Chicago Press, 1985.

Breuilly, John, "Approaches to Nationalism", in Gopal Balakrishman (Ed.), *Mapping The Nation*, New York, Verso, 1996, s. 146-174

Breuilly, John, "Reflection On Nationalism", in Stuart Woolf (Ed.), *Nationalism in Europe, 1815 to The Present, A Reader*, New York, 1996, s. 137-154.

Breuilly, John, "Sunuş", in *Uluslar ve Ulusçuluk*, Çev. Büşra Ersanlı ve Günay Göksu Özdoğan, İstanbul, Hil Yayın, 2006, s. 17-69.

Breuilly, John, "Benedict Anderson's İmaged Communities: A Symposium", *Nation adn Nationalism*, Cilt 22, Sayı 4, 2016, s. 625-659.

Brubaker, Rogers, *Fransa ve Almanya'da Vatandaşlık ve Ulus Bilinci*, Çev. Ezgi Su Dağabak, Ankara, Gav Perspektif Yayınları, 2022.

Bryces, James, *The American Commonwealth*, Londra, Macmillan and CO., 1888.

Bryces, James, *Studies in History and Jurisprudence*, Oxford, Oxford University Press, 1901.

Bulmer, Elliot, *What is a Constitution?, Principles and Concepts*, Stockholm, International IDEA, 2017.

Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, Cilt 17.

Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, Cilt 2.

Büyüköztürk, şener, Ebru Kılıç Çakmak, Özcan Erkan Akgün, şirin Karadeniz ve Funda Demirel, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Ankara, Pegem Akademi, 2014.

Calhoun, Craig, "Nationalism and Etnicity", *Annual Review of Sociology*, Sayı 19, 1993, 211-239.

Calhoun, Craig, *Nationalism*, Buckingham, Open University Press, 1997.

Candan, Kadir, "Anayasal Geçmiş, Anayasa Yapım Süreçleri ve Değişiklikleri Bakımından Ülke Deneyimleri", in Mustafa şentop (Yayın Sahibi), *Konularına Göre Karşılaştırmalı Dünya Anayasaları*, Ankara, TBMM Araştırma Hizmetleri Başkanlığı Yayınları, 2022, s. 7-89.

Cannadine, David, "Ritüelin Bağlamı, İcrası ve Anlamı: Britanya Monarşisi ve 'Geleneğin İcadı', 1820 Civarı-1977", in E. J. Hobsbawm, ve T. O. Ranger (Der.), Çev. Mehmet Murat şahin, *Geleneğin İcadı*, İstanbul. Agora Kitaplığı, 2022, s. 119-192.

Carr, Edward Hallett, *Milliyetçilik ve Sonrası*, Çev. Osman Akın, İstanbul, İletişim Yayınları, 1990.,

Cebeci, Suat, *Bilimsel Araştırma ve Yazma Teknikleri*, İstanbul, Alfa, 2018.

Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Ankara, Say Yayınları, 2014.

Cevizci, Ahmet, *Felsefe Tarihi, Thales'ten Baudrillard'a*, Ankara, Say Yayınları, 2018.

Cobban, Alfred, "The Rise of the Nation-State System", in *Nationalism*, Ed. John Hutchinson ve Anthony D. Smith, New York, Oxford University Press, 1994, s. 245-250.

Cohen, Louis, Lawrence Manion ve Keith Morrison, *Research Methods in Education*, Londra ve New York, Rutledge, 2007.

Colomer, Josep M., "The Spanish 'State of Autonomies': Non-Institutional Federalism", *West European Politics*, Cilt 21 Sayı 4, 1998, s. 40-52.

Connor, Walker, "A Nation is a Nation, is a State, is a Ethnic Group, is a ...", in *Nationalism*, Ed. John Hutchinson ve Anthony D. Smith, New York, Oxford University Press, 1994, s. 36-46.

Conversi, Daniele, "The Smooth Transition: Spain's 1978 Constitution and the Nationalities Question", *National Identities*, Cilt 4 Sayı 3, 2002, s. 223-244

Copeaux, Ettienne, "Türkiye'de Tarih Öğretimi ve Yurttaşlık", in *Dersimiz Yurttaşlık*, Haz. Turhan Ilgaz, Çev. Turhan Ilgaz, İstanbul, Kesit Yayıncılık, 1998, s. 167-187.

Copeaux, Ettienne, "Türk Milliyetçiliği: Sözcükler, tarih, İşaretler" in Milliyetçilik, Ed. Tanıl Bora, Çev. Gökrem Doğan, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2002, s. 44-52.

Cox, Archibald, *The Role of the Supreme Court in American Government*, Oxford, Oxford University Press, 1977, s. 9.

Coşkun, Vahap, *Ulus-Devletin Dönüşümü ve Meşruluk Sorunu*, Ankara, Liberte Yayınları, 2009.

Creswell, John W., *Nitel Araştırma Yöntemleri, Beş Yaklaşımına Göre Nitel Araştırma ve Desen*, Çev. Ed. Selçuk Beşir Demir ve Mesut Bütün, Ankara, Siyasal Kitabevi, 2021.

Çabuk, Rıdvan Remzi, *Anayasalarda Siyasal İdeolojiler* (Yüksek Lisans Tezi), Konya, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015 (<https://tez.yok.gov.tr>, Tez No: 422436).

Çelik, Onur, *Ulusal Kimliğin İnşasında Ulusal Marşların Rolü: Türkiye Örneği* (Doktora Tezi), İstanbul, İstanbul Gelişim Üniversitesi Lisansüstü, 2022 (<https://tez.yok.gov.tr>, Tez No: 790516).

Çoban İnce, İnci ve Evşen Altun Aslan, "Vatandaşlık Algısının Dönüşümü: Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme", *International Journal of Academic Value Studies*, Cilt 3 Sayı 12, 2017, s. 339-359.

Çok Vatandaşlık Hallerinin Azaltılması ve Çok Vatandaşlık Halinde Askerlik Yükümlülüğüne Dair Sözleşme, m. 1/1, <https://rm.coe.int/168006b659> (Erişim Tarihi: 15 Şubat 2025).

Dal, Kemal, *Anayasa Hukuku*, Ankara, Alter Yayıncılık, 2006.

Danışma Meclisi'nin 17 Ağustos 1982 Tarihli 128. Birleşimi, s. 669, https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/DM_/d02/c007/dm_02007128.pdf (Erişim Tarihi: 8 Aralık 2024).

Davies, Norman, *Avrupa Tarihi*, Çev. Ed. Mehmet Ali Kılıçbay, Çev. Burcu Çığman, Elif Topçugil, Kudret Emiroğlu, Suat Kaya, Ankara, İmge Kitabevi, 2011.

Demirci, H. Aliyar, "1921 Polonya Anayasası'nın 1924 Türkiye Anayasası Üzerindeki Etkileri", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 26, 2017, s. 1-11.

Depenheuer, Otto, "Anayasanın İşlevleri", in Otto Depenheuer ve Cristoph Grabenwarter (Ed.), Çev. Mısta Tan, *Anayasa Teorisi*, İstanbul, Lale Yayıncılık, 2014, s. 549-580.

Derdiman, R. Cengiz, *Anayasa Hukuku*, Bursa, Aktüel Yayınları.

Derin, Murat, "Kuzey Makedonya'da İsim Tartışmaları ve Prespa Anlaşması", *Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Cilt 3 Sayı 8, 2019, s. 239-260.

Deutsch, Karl W., *Nationalism and Social Communication, An Inquiry into the Foundations of Nationality*, Cambridge, The M.I.T. Press, 1953, s. v.

Deutsch, Karl W., "Nationalism and Social Communication", in *Nationalism*, Ed. John Hutchinson ve Anthony D. Smith, New York, Oxford University Press, 1994, s. 26-29.

Dhankhar, Jagdeep, "Learn more about Constitution, move towards nationalism: VP Jagdeep Dhankhar" <https://www.hindustantimes.com/india-news/learn-more-about-constitution-move-towards-nationalism-vp-jagdeep-dhankhar-101740275529267.html> (Erişim Tarihi: 1 Haziran 2025).

Dikici, M. Fatih, *Anayasa Hukuku*, Ankara, Seçkin Yayınevi, 2013.

Dinler, Veysel, "Anayasa Hukukuna Giriş: Anayasa ve Anayasacılık" in İhsan KAMALAK ve Fatma Derya BOZKURT (Der.), *Anayasa Hukuku*, Denizli, Kaf Kitap Kafe Yayınları, 2022, s. 1-47.

Doğın, Meltem, "Anayasaların Başlangıç Kısımları", in Mustafa şentop (Yayın Sahibi), *Konularına Göre Karşılařtırılmalđ Dünya Anayasaları*, Ankara, TBMM Araştırma Hizmetleri Başkanlığı Yayınları, 2022, s. 91-102.

Doğruol, Mustafa, *Michel Foucault'nun İktidar Çözümlemesinin Maddeci Bağlamda Tartışılması* (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2019 (<https://tez.yok.gov.tr>, Tez No556323).

Dominian, Leon, *The Frontiers of Language and Nationality in Europe*, New York, Henry Holt and Company, 1917.

Duman, Fatih, "Muhafazakâr Düşüncede Devlet Kavramı Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme", *Muhafazakâr Düşünce*, Yıl 7, Sayı 28, 2011, s. 38.

Düzenli, Kubilay, *Yurttaşlığın Tarihsel Dönüşümü ve Türkiye'de Yurttaşlık* (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020 (<https://tez.yok.gov.tr>, Tez No: 660329).

Ebert, Friedrich, "Rede zur Eröffnung der Nationalversammlung", [https://de.wikisource.org/wiki/Rede_zur_Er%C3%B6ffnung_der_Nationalversammlung_\(Friedrich_Ebert\)](https://de.wikisource.org/wiki/Rede_zur_Er%C3%B6ffnung_der_Nationalversammlung_(Friedrich_Ebert)) (Erişim Tarihi: 31 Mart 2024).

Ehtibarlı, Yaşar, *Uluslararası Hukukta Self Determinasyon Hakkı ve Hakkın Ekonomik Boyutu* (Doktora Tezi), Konya, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016 (<https://tez.yok.gov.tr>, Tez No: 422510).

Elgenius, Gabrielle, *Symbols of Nations and Nationalism*, New York, Palgrave Macmillan, 2011.

Eller, Jack David ve Coughlan, Michael Reed, "The Poverty Of Primordialism: The Demystification of Ethnic Attachments", *Ethnic and Racial Studies*, Cilt 16, Sayı 2, 1993, 183-202.

Elster, Jon, "Forces and Mechanisms in the Constitution-Making Process", *Duke Law Journal*, Cilt 45 Sayı 2, 1995, s. 364-396.

Emerson, Michael, *Andorra and The European Union*, Brüksel, Centre For European Policy Studies, 2007.

Ercan, Mehmet Sercan, "İspanya Anayasası'nın Yapım Sürecine İlişkin Bir İnceleme", *İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakóltesi Dergisi*, Cilt 9 Sayı 2, 2022, s. 271-296.

Erdem, Fazıl Hüsnü, "Anayasal Vatandaşlık ve Yeni Anayasa", *Liberal Düşünce*, Cilt 17 Sayı 66, Bahar 2012, s. 49-56.

Erdoğan, Mustafa, *Anayasal Demokrasi*, Ankara, Siyasal Kitabevi, 2010.

Eren, Abdurrahman ve Aleskerli, Alesker, *Yeni Anayasalar, Bağımsız Devletler Topluluğu ve Baltık Cumhuriyetleri Anayasaları*, Ankara, Tika Yayınları, 2005, s. 428-429.

Ergang, Robert Reinhold, *Herder and German Nationalism*, New York, Colombia University Press, 1931.

Eroğlu, Cem, *Anatüzeye Giriş (Anayasa Hukukuna Giriş)*, Ankara, İmaj Yayınevi, 2000.

Esgün, İ. Uğur, "Makro İktidar, Mikro İktidar ve Hukuk", *Biririm*, Sayı 118, şubat 1999.

Evran Topuzkamış, şafak, *Türk Hukukunda Anayasal Gelişmeler Işığında Vatandaşlık* (Doktora Tezi), İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013 (<https://tez.yok.gov.tr>, Tez No: 351016).

Evrar Topuzkamaş, Şafak, "Anayasalar Yoluyla Toplum Tasarımı ve İnşası: Anayasaların Gerçek Sahipleri ve Anayasacılık Süreçlerinde Birey", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 16, Özel Sayı, 2014, s. 4989-5010.

Fendoğlu, Hasan Tahsin, *Anayasa Hukuku*, Ankara, Yetkin Yayınları, 2018.

Fichte, Johann Gottlieb, *Addresses to the German Nation*, Çev. R. F. Jones ve G. H. Turnbull, Chicago, The Open Court Publishing Company, 1922.

Foucault, Michel, *Cinselliğin Tarihi*, Çev. Hülya Uğur Tanrıöver, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2007.

Frankel Jack R. ve Norman E. Wallen, *How to Design and Evaluate Reseach in Education*, New York, McGraw-Hill International Edition, 1990.

Gaidis Bērziņš, 11. Saeima, 19 Haziran 2014 tarihli Oturumu, <https://www.saeima.lv/lv/transcripts/view/248> (Erişim Tarihi: 16 Aralık 2024).

Gay, L. R., Geoffrey E. Mills ve Peter Airasian, *Education Research, Competencies for Analysis and Applications*, Boston, Pearson Education, 2012.

Geertz, Clifford, *The Interpretation Of Cultures*, New York, Basic Books, 1973.

Gellner, Ernest, *Thought and Chance*, Chicago, The University of Chicago Press, 1964.

Gellner, Ernest, "Nationalism and High Cultures", in John Hutchinson ve Anthony D. Smith (Ed.), *Nationalism*, New York, Oxford University Press, 1994, s. 63-70.

Gellner, Ernest, "The Coming of Nationalism and Its Interpretation: The Myths of Nation and Class", in Gopal Balakrishman (Ed.), *Mapping The Nation*, New York, Verso, 1996, s. 98-145.

Gellner, Ernest, *Milliyetçiliğe Bakmak*, Çev. Simten Coşar, Saltuk Özertürk, Nalan Soyarak, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998.

Gellner, Ernest, *Uluslar ve Ulusçuluk*, Çev. Büşra Ersanlı ve Günay Göksu Özdoğan, İstanbul, Hil Yayın, 2008.

Gezeravcı, Alper, *Ufkun Ötesinde*, (Belgesel, 2025), 1:22:28-1:23:26.

Giddens, Anthony, *A Contemporary Critique of Historical Materialism, Vol. 1, Power, Property and The State*, Los Angeles, University of California Press, 1981.

Giddens, Anthony, *The Nation-State and Violence, Volume Two of A Contemporary Critique of Historical Materialism*, Los Angeles, University of California Press, 1985.

Giddens, Anthony, *The Consequences of Modernity*, Cambridge, Polity Press, 1990.

Giritli, İsmet ve Jale Sarmaşık, *Anayasa Hukuku*, İstanbul, Der Yayınları, 1996.

Glesne, Corrine, *Becoming Qualitative Researchers, An Introduction*, Boston, Perarson Education, 2011.

Grolier International Americana Encyclopedia, Cilt 2.

Goldstone, Jack, A., *Revolutions, A Very Short Introduction*, New York, Oxford University Press, 2014.

Gossman, Lionel, "Foreword", in *On History*, Der. Lionel Gossman, Edward K. Kaplan ve Flora Kimmich, Cambridge, Open Book Publishers, 2013, s. 5-18.

Göl, Mevlüt, *Anayasaların Başlangıç Kısımlarının Hukuki Değeri* (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015 (<https://tez.yok.gov.tr>, Tez No: 422313).

Göl, Mevlüt, "Anayasa Başlangıçlarında Anayasanın Felsefesi ve İdeolojisi" in Saim Üye, Nadire Özdemir, Zeynep İspir, Funda Kaya, Elif Çağla Yıldız (Ed.), *HFSA Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi 28. Kitap*, İstanbul, İstanbul Barosu Yayınları, 2019, s. 197, 215.

- Gönenç, Levent, "Siyasi İktidar Kavramı Bağlamında Anayasa Çalışmaları için Bir Kavramsal Çerçeve Önerisi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 56, Sayı 1, 2007, s. 145-168.
- Gönenç, Levent, "Başlangıç Kısımlarının Hukuki Etkisi, Temel Nitelikleri ve 1982 Anayasası: Karşılaştırmalı Bir Analiz", *İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 4, Sayı 2, 2017, s. 43-82.
- Gözler, Kemal, *Hukuka Giriş*, Bursa, Ekin, 15. Baskı, 2018.
- Gözler, Kemal, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, Bursa, Ekin Basım Yayın Dağıtım, 2018.
- Göztepe, Ece, "Bir Klasik Eser Olarak Schmitt'in 'Anayasa Öğretisi'", *İstanbul Hukuk Mecmuası*, Cilt 73 Sayı 1, 2015, s. 128-180.
- Gözübüyük, Şeref, *Anayasa Hukuku*, Ankara, Turhan Kitabevi, 2011.
- Grabenwarter, Cristoph, "Hukuk Düzeni Hiyerarşisinde Anayasa", in Otto Depenheuer ve Cristoph Grabenwarter (Ed.), Çev. Hilal Kafkas, *Anayasa Teorisi*, İstanbul, Lale Yayıncılık, 2014.
- Greeley, Andrew M., "The Rediscovery of Diversity", *The Antioch Review*, Cilt 31, Sayı 3, 1971, s. 343-365.
- Greenfeld, Liah, *Milliyetçilik, Moderniteye Giden 5 Yol*, Çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul, Alfa Basım, 2017.
- Greenfeld, Liah, *Milliyetçilik, Bir Kısa Tarih*, Çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul, Alfa, 2020.
- Grote, Rainer, "The Kingdom of Spain: Introductory Note", <https://oxcon.oup.com/display/10.1093/law-ocw/law-ocw-cm687.document.1/law-ocw-cm687> (Erişim Tarihi: 16 Aralık 2024).
- Grossman, Michael, "Ethnicity and National Identity Externalized: Impact of Identity on Foreign Policy in Post-Soviet Ukraine" in *The Politics of Ethnicity and National Identity*, Ed. Santosh C. Saha, New York, Peter Lang, 2007, s. 29-52.
- Gunitsky, Seva, "Democratic Waves in Historical Perspective", *Perspectives on Politics*, Cilt 18 Sayı 3, 2018, 634-651.
- Güngör, Gülin, *Tabiiyet Hukuku*, Ankara, Yetkin Yayınları, 2015.
- Hacısalihoğlu, Yaşar, "Kendi Kaderini Tayin", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Cilt 2.
- Hadfield, Chris, *One Strange Rock (Sıra Dışı Bir Kaya)* (Belgesel, B10, 2018), 32:20-32:37.
- Hamzaoglu, Halit, "Rus Siyasal Hayatına Yön Veren Düşünce Akımlarının Tarihsel Kökenleri", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt 9, Sayı 2, 2020 s. 1610-1637.
- Hancock, Dawson R. ve Bob Algozzine, *Doing Case Study Research, A Practical Guide for Beginning Researchers*, New York, Teacher College Press, 2011.
- Handman, Max Sylvius, "The Sentiment of Nationalism", *Political Science Quarterly*, Sayı 36, 1921, s. 104-109.
- Harari, Yuval Noah, *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens, İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi*, İstanbul, Kolektif Kitap, 2015, s. 56-57.
- Harris, Geoffrey, *The Dark Side of Europe, The Extreme Right Today*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 1994.
- Harrison, Kevin ve Boyd, Tony, *Political Ideas And Movement*, Manchester: Manchester University Press, 2003.
- Hayes, Carlton J. H., *The Historical Evolution of Modern Nationalism*, New York, The Macmillan Company, 1931.

- Hayes, Carlton J. H., *Milliyetçilik: Bir Din, Batı Siyasal Düşüncesinde "Ulusalçılık" Tasavvuru*, Çev. Murat Çiftkaya, İstanbul, İz Yayıncılık, 2010.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, *Element of the Philosophy of Right*, Ed. Allen W. Wood, Çev. H. B. Nisbet, Cambridge, Cambridge University Press, 1991.
- Herrick, Liam, "Ireland", in Gerhard Robbers (Ed.), *Encyclopedia of World Constitutions*, New York, Facts On File, 2007, s. 427-432.
- Hetcher, Michael, *Internal Colonialism, The Celtic Fringe in British National Development*, New Jersey, Transaction Publishers, 1999.
- Heywood, Andrew, *Siyasi İdeolojiler*, Çev. Hüsamettin İnaç, Ankara, Adres Yayınları, 2007.
- Heywood, Andrew, *Siyaset*, Çev. Fahri Bakırcı, Ankara, Felix Kitap, 2020.
- Hirşt, Ernest, *Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi Dersleri*, Ankara, Banka ve Ticaret Hukuku Enstitüsü, 2001.,
- Hitler, Adolf, *Mahrem Konuşmalar*, Çev. Selvi Danacı, İstanbul, Zeplin Kitap, 2024, c. I.
- Hobbes, Thomas, *Leviathan*, Çev. Semih Lim, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2007.
- Hobsbawm, Eric John, "Some Reflections on Nationalism", in T. J. Nossiter, A.H. Hanson, Stein Rokkan (Ed.), *Imagination and Precision in the Social Sciences*, Londra, Queen Square, 1972, s. 385-406.
- Hobsbawm, Eric John, "Ethnicity and Nationalism in Europe Today" in Gopal Balakrishman (Ed.), *Mapping The Nation*, New York, Verso, 1996, s. 255-256.
- Hobsbawm, Eric John, *Devrim Çağı, 1789-1848*, Çev. Mustafa Sina Şener, Ankara, Dost Kitabevi, 2012.
- Hobsbawm, Eric John, *1780'den Günümüze Millet ve Milliyetçilik, 'Program, Mit, Gerçeklik'*, Çev. Osman Akınhay, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2020.
- Hobsbawm, Eric John, "Giriş: Gelenekleri İcat Etmek", in *Geleneğin İcadı*, Der. E. J. Hobsbawm, ve T. O. Ranger, Çev. Mehmet Murat Şahin, İstanbul. Agora Kitaplığı, 2022.
- Hobsbawm, Eric John, "Seri Üretim Gelenekler: Avrupa'da 1870-1914", in E. J. Hobsbawm, ve T. O. Ranger (Der.), Çev. Mehmet Murat Şahin, *Geleneğin İcadı*, İstanbul. Agora Kitaplığı, 2022, s. 305-356.
- Hoffer, Eric, *Kesin İnançlılar*, Çev. Erkil Günur, İstanbul, Akran Yayıncılık, 1988.
- Hroch, Miroslav, "National Self-Determination from a Historical Perspective", in Sukumar Periwal (Ed.), *Notions of Nationalism*, Budapeşte, Central European University Press, 1995, s. 65-82.
- Hroch, Miroslav, Nationalism and National Movements: Comparing The Past and The Present of Central and Eastern Europe, *Nations and Nationalism*, Cilt 1, Sayı 1, 1996, s. 35-44.
- Hroch, Miroslav, "From National Movement to the Fully-formed Nation: The Nation-building Process in Europe", in Gopal Balakrishman (Ed.), *Mapping The Nation*, New York, Verso, 1996, s. 78-97.
- Hroch, Miroslav, *Avrupa'da Milli Uyanış, Toplumsal Koşulların ve Toplulukların Karşılaştırmalı Analizi*, Çev. Ayşe Özdemir, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011.
- Hroch, Miroslav, "National Romanticism", *Studies on National Movement*, Sayı 10, 2022, s. 74-94.
- Hunt, Alan, *Explorations in Law and Society*, Londra, Routledge, 1993.
- Huntington, Samuel P., "Political Modernization: America vc. Europe", *World Politics*, Cilt 18 Sayı 3, Nisan 1966, s. 378-414.
- Hutchinson, John, *The Dynamic of Cultural Nationalism, The Gaelic Revival and the Creation of the Irish Nation State*, Londra, Allen & Unwin, 1987.

- Huntington, Samuel P., *The Third Wave, Democratization in the Late Twentieth Century*, Norman ve London, University of Oklahoma Press, 1991, s. 124-163.
- Huntington, Samuel P., "Democracy's Third Wave", *Journal of Democracy*, Cilt 2 Sayı 2, 1991, s. 12-34.
- Hutchinson, John ve Smith, Anthony D., "Introduction (Theories of Nationalism)", in John Hutchinson ve Anthony D. Smith (Ed.), *Nationalism*, New York, Oxford University Press, 1994, s. 47-48.
- Huq, Aziz, Tom Ginsburg ve Mila Versteeg, "The Coming Demise of Liberal Constitutionalism?", *University of Chicago Law Review*, Cilt 85 Sayı 2, 2018, s. 239-255.
- Isaacs, Harold R., *Idols of The Tribe, Group Identity and Political Chance*, New York, Harper & Row, 1975.
- Ishay, Micheline R., "Introduction" in Omar Dahbour ve Micheline R. Ishay (Ed.), *The Nationalism Reader*, New Jersey, Humanities Press International, 1995, s. 6-19.
- Işıktaç, Yasemin, *Hukuk Felsefesi*, İstanbul, Filiz Kitabevi, 2018.
- İba, Şeref, *Anayasa Hukuku ve Siyasal Kavramlar*, Ankara, Turhan Kitabevi, 2008.
- İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi (<https://www.conseil-constitutionnel.fr/le-bloc-de-constitutionnalite/declaration-des-droits-de-l-homme-et-du-citoyen-de-1789>), (Erişim Tarihi: 21 Temmuz 2024)
- James, Harold, *German Identity (1770-1990)*, Londra, Weidenfeld ve Nicolson, 1989.
- Jānis Dombrovas, 11. Saeima, 19 Haziran 2014 tarihli Oturum, <https://www.saeima.lv/lv/transcripts/view/248> (Erişim Tarihi: 16 Aralık 2024).
- Jenkins, Brian ve Sofos, Spyros A., "Nation and Nationalism in Contemporary Europa", in Brian Jenkins ve Spyros A. Sofos (Ed.), *Nation & Identity in Contemporary Europe*, Londra, Roudledge 2005, s. 7-29
- Johnson, Linda Carlson, *Our National Symbols*, Connecticut, The Millbrook Press, 1992.
- Jouvenel, Bertrand de, *On Power, Its Nature and the History of Its Growth*, New York, The Viking Press, 1949, s. 17-20.
- Kabaoğlu, İbrahim Ö., *Anayasa Hukuku Dersleri*, İstanbul, Legal Yayıncılık, 2005.
- Kahveci, Turgay ve Aras, Kadri, "Hukuk-İktidar İlişkisi Üzerine Tarihsel ve Kuramsal Bir Soruşturma: Carl Schmitt, Walter Benjamin ve Giorgio Agamben'de Hukuk-İktidar İlişkisi", *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 32, s. 21-48.
- Kapani, Münci, *Politika Bilimine Giriş*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 2012.
- Kaplan, İbrahim, "Demokrasi-Hukuk-Otorite", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 49 Sayı 1, 1994, s. 267-271.
- Karasar, Niyazi, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık, 2012.
- Kasımoğlu, Alper, "Milliyetçilik ve Dil, Dil Milliyetçiliğinin Başarı ve Başarısızlıkları", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 3 Sayı 5, 2013, s. 161-173.
- Kaya, Ayhan ve Turgut Tarhanlı, "Türkiye'de Azınlıklar ve Anayasal Yurttaşlık" in Ayhan Kaya ve Turgut Tarhanlı (Der.), *Türkiye'de Çoğunluk ve Azınlık Stratejileri: AB Sürecinde Yurttaşlık Tartışmaları*, İstanbul, TESEV Yayınları, 2006, s. 9-31.
- Kedourie, Elie, *Nationalism*, New York, Frederick A. Praeger, 1961.
- Kedourie, Elie, *Avrupa'da Milliyetçilik*, Çev. Haluk Timurtaş, İstanbul, Köprü Kitap, 2017.
- Kelsen, Hans, *Hauptprobleme Der Staatsrechtslehre: Entwickelt Aaus Der Lehre Vom Rechtssarze*, Tübingen, Verlag Von J.C. Mohr, 1923.

- Kelsen, Hans, "On the Basic Norm", *California Law Review*, Cilt 47 Sayı 1, 1959, s. 107-110.
- Kelsen, Hans, *Introduction to The Problems of Legal Theory*, Çev. Bonnie Litschewski Paulson ve Stanley L. Paulson, New York, Oxford, Clarendon Press, 1992.
- Kelsen, Hans, "Saf Hukuk Kuramı Nedir", Çev. Kasım Akbaş, *Hukuk Kuramı*, Cilt 5, Sayı 3, Eylül-Aralık 2018, s. 99-107.
- Kenndy, Duncan, "Legal Education and the Reproduction of Hierarchy", *Journal of Legal Education*, Cilt 32, Sayı 4, 1982, s. 591-615.
- Kerr, Gordon, *Avrupa'nın Kısa Tarihi*, Çev. Cumhur Atay, İstanbul, Kalkedon yayıncılık, 2011.
- Kızılkaya, Ahmet, "Evrensel Bir Uzlaşmazlık Fenomeni Olarak Milletler ve Milliyetçilikler", *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, Sayı 48, Bahar 2019, s. 121-134.
- Kirkham, David M., "Constitutionalism as Protector or Disrupter of Nationalism: A Selected Central, Eastern European and Eurasian Review", *Connections*, Cilt 3 Sayı 4, 2004, s. 43-52.
- Kohn, Hans, *The Idea of Nationalism, A Study in Its Origins and Background*, New York, The Macmillan Company, 1944, s. 330-331.
- Korkut, Levent, "Siyasi Kimlik Olarak Vatandaşlık: Türkiye'de ve Dünya Devletlerinde Anayasal Vatandaşlık Tanımları", *İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 1 Sayı 2, 2015, s. 5-41.
- Koyuncu Lorasdağı, Berrin, "Westphalia Sistemi", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Cilt 4.
- Köker, Levent, *İki Farklı Siyaset, Bilgi Teorisi- Siyaset Bilimi İlişkileri Açısından Pozitivizm ve Eleştirel Teori*, Ankara, Dipnot Yayınları, 2008.
- Kuhn, Thomas S., *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, Çev. Nilüfer Kuyaş, İstanbul, Kırmızı Yayınları, 2019.
- Kurubaş, Erol, "Uluslararası İlişkiler Düşüncesi ve Dünya Politikasında Değişimi Anlamak", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, 2012, s. 9-34.
- Kültür Ansiklopedisi, Cilt 1.
- Kütükçü, Mehmet Akif, "Uluslararası Hukukta Self-Determinasyon Hakkı ve Türk Cumhuriyetleri", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 12, 2004, s. 259-276.
- Kymlicka, Wil, *Misunderstanding Nationalism*, *Dissent*, Sayı Winter, 1995, s. 130-137.
- Lane, Jan Eric, *Constitutions and Political Theory*, Manchester, Manchester University Press, 1996.
- Laughlin Kathleen A. et al., "Is It Time to Jump Ship? Historians Rethink the Waves Metaphor" *Feminist Formations*, Cilt 22 Sayı 1, 2010, s. 76-135.
- Lenin, Viladimir, *The Right of Nations to Self-Determination*, Moskova, Foreign Language Publishing House, 1947.
- Lerner, Daniel, *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East*, New York, The Free Press, 1964.
- Levinson, Standorf, *Constitution Faith*, Princeton, Princeton University Press, 2011.
- Loewenstein, Karl, *Political Power and the Governmental Process*, Chicago, The University of Chicago Press, 1965.
- Macridis, Roy C., *Contemporary Political Ideologies: Movements and Regimes*, New York, Harper Collins Publishers, 1992.
- Mann, Michael, *İktidarın Tarihi, Cilt 1, Başlangıcından MS 1760'a kadar Toplumsal İktidarın Kaynakları*, Çev. Esin Saraçoğlu, Soner Torlak, Emre Kolay, Olcay Sevimli, Ankara, Phoenix Yayınevi, 2012.

Mann, Michael, *İktidarın Tarihi, Cilt 2, Sınıflar ve Ulus-Devletlerin Yükselişi 1760-1914*, Çev. Ali Rıza Gürgen, Gülben Şaş, Elçin Deniz Ela, Hüseyin Ali Sözen, Soner Torlak, Bilgesu Savcı, Mehmet Ali Türk, Ankara, Phoenix Yayınevi, 2012.

Mann, Michael, "The Role of Nationalism in the Two World Wars", in John A. Hall ve Siniša Malešević (Ed.), *Nationalism and War*, Cambridge, Cambridge University Press, 2013, s. 172-196.

Markkola, Pirjo, "Finlandiya" in Peter Furtado (Ed.), Şahika Tokel (Çev.), *Ülkelerin Tarihleri, Ulusal Kimlikler Nasıl Oluşturuldu?*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2012, s. 241-248.

Mann, Michael, *Faşistler*, Çev. Ulaş Bayraktar, İstanbul, İletişim Yayınları, 2020.

Marshal, Tim, *A Flag Worth Dying For: The Power and Politics Of National Symbols*, New York, Scribner, 2018.

Martínez-Herrera Enric ve Jeffrey Miley, Thomas, "The Constitution and the Politics of National Identity in Spain," *Nations and Nationalism*, Cilt 16 Sayı 1, 2010, s. 6-30.

Massad, Joseph A., *Colonial Effects, The Making of National Identity in Jordan*, New York, Columbia University Press, 2001.

Maurras, Charles, *Mis Ideas Políticas*, Santa Fe, Editorial Huemul A.S., 1962.

Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme, <https://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/media/uploads/2015/08/03/MedeniVeSiyasiHaklaraIliskinSozlesme.pdf> (Erişim Tarihi: 7 Nisan 2024).

Meinecke, Friedrich, *Weltbürgertum und Nationalstaat*, München ve Berlin, Druck und Verlag von R. Odenbourg, 1911.

Merkel, Adolf J., "Prolegomena Zu Einer Theorie Des Rechtlichen Stufenbaues", in Alfred Verdross (Ed.), *Gesellschaft, Staat und Recht. Untersuchungen Zur Reinen Rechtslehre*, Viyana, J. Springer, 1931, s. 252-294.

Merriam, Sharan B., *Qualitative Research: A Guide to Design and Implementation*, San Francisco, Jossey-Bass, 2009.

Michelet, Jules, *Introduction to World History*, in *On History*, Der. Lionel Gossman, Edward K. Kaplan ve Flora Kimmich, Çev. Flora Kimmich, Cambridge, Open Book Publishers, 2013, s. 23-63.

Michael Hechter, *Containing Nationalism*, New York, Oxford University Press, 2000.

Mill, John Stuart, *Considerations of Representative Government*, New York, Henry Holt and Company, 1890.

Minon, Miguel Herrero de, "Demokrasiye Geçiş ve Anayasal Tercihler", in Avrupa Hukuk Yoluyla Demokrasi Komisyonu ve Türk Demokrasi Vakfı (Yay.), Ergun Özbudun ve Levent Köker (Çev.), *BDT Ülkelerinin Demokrasiye Geçiş ve Anayasal Yapımı*, Ankara, Yayınevi Yok, 1993, s. 33-60.

Mock, Steven J., *Symbols of Defeat in the Construction of National Identity*, New York, Cambridge University Press, 2012.

Morgan, Prys, "Bir Ölümünden Bir Bakışa: Romantik Bir Dönemde Gal Geçmişinin Peşinde", in E. J. Hobsbawm, ve T. O. Ranger (Der.), Çev. Mehmet Murat Şahin, *Geleneğin İcadı*, İstanbul. Agora Kitaplığı, 2022, s. 51-118.

Mörtl, Markus, "Anayasanın Düzenleme Alanları", in Otto Depenheuer ve Cristoph Grabenwarter -(Ed.), Çev. Zafer Zeytin, *Anayasa Teorisi*, İstanbul, Lale Yayıncılık, 2014, s. 581-612.

Nairn, Tom, *The Break-Up of Britain, Crisis and Neo-Nationalism*, Londra, Verso, 1981.

Nairn, Tom, *Milliyetçiliğin Yüzleri, Janus'a Yeni Bir Bakış*, Çev. Seda Kırdar ve Mehmet Ratip, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2015.

Nalbant, Atilla, "Anayasa Başlangıçlarının Hukuki Değeri (İki örnek: 1982 Türk ve 1958 Fransız Anayasa Başlangıçları)", *Argumentum*, Cilt 2, Sayı 15, 1991, s. 53.

Nieguth, Tim, "Beyond dichotomy: Concepts of the nation and the distribution of membership", *Nations and Nutiorudism*, Sayı 5, 1999, s. 155-173.

Oder, Bertil Emrah, *Avrupa Birliği'nde Anayasa ve Anayasacılık*, İstanbul, Anahtar Kitaplar Yayınevi, 2004.

Odyakmaz, Zehra ve Ümit Kaymak, *Anayasa Hukuku*, Kocaeli, Kuram Kitap, 2016.

Oechsli, Wilhelm, *History of Switzerland*, Çev. Puan Eden ve Paul Cedar, Cambridge, Cambridge University Press, 1922.

Oğuzman, M. Kemal ve Barlas, Nami, *Medeni Hukuk*, İstanbul, Vedat Kitapçılık, 2017.

Onida Valerio ve Randazzo, Barbara, "Italy", in Gerhard Robbers (Ed.), *Encyclopedia of World Constitutions*, New York, Facts On File, 2007, s. 442-450.

Orgad, Liav, "The Preamble in Constitutional Interpretation", *International Journal of Constitutional Law*, Cilt 8 Sayı 4, 2010, s. 714-738.

Ozulu Serpil ve Muhammet Kösecik, "Anayasal Vtandaşlık' ve Türkiye'de 'Yeni Anayasa' Yapıl Sürecinde Siyasi Partilerin Vatandaşlık Söylemleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 21 Sayı 2, 2016, s. 513-537.

Örnekleriyle Türkçe Sözlük, Ankara, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1996.

Özbudun, Ergun, *Demokrasiye Geçiş Sürecinde Anayasa Yapımı*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1993.

Özcan, Mehmet Tevfik, *Hukuk Sosyolojisine Giriş*, İstanbul, On İki Levha, 2019.

Özer, Atilla, *Anayasa Hukuku (Genel İlkeler)*, Ankara, Turhan Kitabevi, 2009.

Özkırımlı, Umut, *Milliyetçilik Kuramları, Eleştirel Bir Bakış*, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2008.

Parla, Taha, *Türkiye'de Anayasalar, Tarih, İdeoloji, Rejim, 1921-2016*, İstanbul, Metis Yayınları, 2016.

Pekmez, Esra, *İspanya'da Asimetrik Federalizm ve Yeni Talepler* (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021 (<https://tez.yok.gov.tr>, Tez No: 685158).

Petrov Vladan ve Miroslav Đorđević, "The Influence of Serbia's Historical Constitutions on its Modern Constitutional Identity: 30 Years Since the Return of Liberal Democratic Constitutionality" in L. Csink ve L. Trócsányi (Ed.), *Comparative Constitutionalism in Central Europe: Analysis on Certain Central and Eastern European Countries*, Budapeşte, Central European Academic Publishing, 2022, s. 129-147.

Pinfield, Nick, Michael Fordham ve David Smith, "The Kaiserreich, 1871-1914", https://assets.cambridge.org/97811075/66088/excerpt/9781107566088_excerpt.pdf (Erişim Tarihi: 9 Aralık 2024).

Plamenatz, John, "Two Types of Nationalism", in *Nationalism, The Nature and Evolution of an Idea*, Ed. Eugene Kamenka, Canberra, Australian National University Press, 1973.

Polat, Deniz, *Milliyetçilik ve Anayasalar* (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011 (<https://tez.yok.gov.tr>, Tez No: 303008).

Popović, Dragoljub, "Arduous path to constitutionalism: Serbian constitutional developments in the first half of the nineteenth century", *Plavni Zapisi*, Cilt 10 Sayı 1, s. 7-39.

Portekiz Monarşisi Siyasi Anayasasının Temelleri, <https://www.arqnet.pt/portal/portugal/liberalismo/bases821.html> (Erişim Tarihi: 17 Ocak 2025).

Portier, Philippe, "Otorite" in Philippe Raynaud ve Stephane Rials (Ed.), *Siyaset Felsefesi Sözlüğü*, Çev. İsmail Yerguz, Necmettin Kâmil Sevil, Emel Ergun, Hüseyin Dilli, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s. 639.

- Przeworski, Adam, *Democracy and the Market, Political and Economic Reform in Eastern Europe and Latin America*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991.
- Ranger, Terence, "Sömürge Dönemi Afrika'sında Geleneğin İcadı", in E. J. Hobsbawm, ve T. O. Ranger (Der.), Çev. Mehmet Murat Şahin, *Geleneğin İcadı*, İstanbul. Agora Kitaplığı, 2022, s. 245-304.
- Raz, Joseph, *The Authority of Law*, Londra, Clarendon Press, 1979.
- Renan, Ernest, "Qu est-ce qu'une nation?", in *Nationalism*, Ed. John Hutchinson ve Anthony D. Smith, New York, Oxford University Press, 1994, s. 17-18.
- Riksdag Kanunu, https://www.riksdagen.se/globalassets/05.-sa-fungerar-riksdagen/demokrati/the-riksdag-act-2023_new.pdf (Erişim Tarihi: 24 Ocak 2025).
- Robbers, Gerhard, "Germany", in Gerhard Robbers (Ed.), *Encyclopedia of World Constitutions*, New York, Facts On File, 2007, s. 337-345.
- Rousseau, Jean-Jacques, *Toplum Sözleşmesi*, Çev. Vedat Günyol, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.
- Rousseau, Jean-Jacques, *Toplumsal Sözleşme*, Çev. Işık Ergüden, İstanbul, Koridor Yayıncılık, 2019.
- Sander, Oral, *Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918'e*, Ankara, İmge Kitabevi, 2012.
- Sander, Oral, *Siyasi Tarih, 1918-1994*, Ankara, İmge Kitabevi, 2017.
- Sabanadze, Natalie, *Globalization and Nationalism, The Cases of Georgia and the Basque Country*, Budapeşte, Central European University Press, 2010.
- Saraçoğlu, Ayşe Derya, "Michel Foucault'nun İktidar Kavramı", *International Social Sciences Studies Journal*, Cilt 8, Sayı 97, 2022, s. 1527-1532.
- Sartori, Giovanni, "Constitutionalism: A Preliminary Discussion", *The American Political Science Review*, Cilt 56 Sayı 4, 1962, s. 853-864.
- Sartori, Giovanni, *Karşılaştırmalı Anayasa Mühendisliği, Yapılar, Özendiriciler ve Sonuçlar Üzerine Bir İnceleme*, Çev. Ergun Özbudun, Ankara, Yetkin Yayınları, 1997.
- Schmidt, Thomas, "Instrumentalism About Practical Reason: Not by Default", *Philosophical Explorations*, 2016, Cilt 19, Sayı 1, 17-27.
- Schmitt, Carl, *Constitutional Theory*, Çev. Jeffrey Seitzer, Durham ve London, Duke University Press, 2008.
- Schnapper, Dominique, *Yurttaşlar Cemaati, Modern Ulus Fikrine Dair*, Çev. Özlem Okur, İstanbul, Kesin Yayıncılık, 1995.
- Schulze, Hagen, *Staat und Nation in der Europäischen Geschichte*, Münih, Verlag C. H. Beck, 1994.
- Schwartz, Peter ve James Ogilvy, *The Emergent Paradigm: Changing Patterns of Thought and Belief*, California, SRI International, 1979.
- Serper, Özer ve Necmi Gürsakal, *Araştırma Yöntemleri*, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1989.
- Sevinç, Murat, "Amerikan Yüce Mahkemesi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 51 Sayı 1, 1996, s. 391-407.
- Sezer, Ali Osman, *Anayasaların Paradigması Üzerine*, Zonguldak, Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Shargov, Ludmila, "Moldova", in Gerhard Robbers (Ed.), *Encyclopedia of World Constitutions*, New York, Facts On File, 2007, s. 506-511.

- Shils, Edward, "Primordial, Personal, Sacred and Civil Ties: Some Particular Observations on the Relationships of Sociological Research and Theory", *The British Journal of Sociology*, Cilt 8, Sayı 2, 1957, s. 130-145.
- Shulman, Stephen, Challenging The Civic/Ethnic and West/East Dichotomies In The Study of Nationalism, *Comparative Political Studies*, Sayı 35, Cilt 5, 2002, s. 554-585.
- Sieyès Emmanuel, *Qu'est-ce que le Tiers   tat?*, Paris, Au Si  ge de la Société, 1888.
- Smend, Rudolf, *Verfassung und Verfassungsrecht*, München ve Leipzig, Verlag Von Duncker & Humblot, 1928.
- Smith, Anthony D., *Theories Of Nationalism*, New York, Herper & Row, 1971.
- Smith, Anthony D., "Nationalism and The Historians", in Gopal Balakrishman (Ed.), *Mapping The Nation*, New York, Verso, 1996, s. 175-197.
- Smith, Anthony D., *Nationalism and Modernism, A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism*, Londra, Routledge, 1998.
- Smith, Antony D., *Milli Kimlik*,   ev. Bahadır Sina   ener, İstanbul, İleti  im Yayınları, 1999.
- Smith, Anthony, D., *Etno-Sembolizm ve Milliyetçilik*,   ev. Bilge Fır  ze   allı, İstanbul, Alfa Basım, 2017.
- Smith, Anthony D., *Milliyetçilik ve Modernizm*,   ev. Fahri Bakırcı, Ankara, Fol Kitap, 2022.
- Snyder, Louis L., *German Nationalism: The Tragedy of a People*, Harrisburg, The Telegraph Press, 1952.
- Snyder, Louis L., *The Dynamics of Nationalism*, New Jersey, D. Van Nostrand Company, 1964.
- Snyder, Louis L., *Encyclopedia of Nationalism*, Londra, St. James Press, 1990.
- Snyder, Timothy, "Kazimierz Kelles-Krauzb (1872-1905): A Pioneering Scholar of Modern Nationalism", *Nations and Nationalism*, Sayı 3, Cilt 2, 1997, s. 231-250.
- Soper, Philip, *The Etnics of Deference*, Cambridge, Cambridge University Press, 2002.
- Soysal, M  mtaz, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1997.
- Spencer, Philip ve Wollman, Howard, *Milliyetçilik*,   ev. Kübra Kelebeko  lu, İstanbul ,Yeni İnsan Yayınevi, 2020.
- Spoyropoulos, Philippos, "Greece", in Gerhard Robbers (Ed.), *Encyclopedia of World Constitutions*, New York, Facts On File, 2007, s. 351-357.
- Sönmez, İrfan, *Ulusların Kendi Kaderini Tayin Hakkı* (Doktora Tezi), İstanbul, İstanbul Ticaret Üniversitesi Dış Ticaret Enstitüsü, 2019 (<https://tez.yok.gov.tr>, Tez No: 580376).
- Stacey, Barrie, *Political Socialization in Western Society , An Analysis From a Life-Span Perspective*, New York, St. Martin's Press, 1977.
- Stalin, Josef, "The Nation", in John Hutchinson ve Anthony D. Smith (Ed.), *Nationalism*, New York, Oxford University Press, 1994, s. 18-21.
- Stanford, P. Kyle, "Instrumentalism: Global, Local, and Epistemic", in Paul Humphreys (Ed.), *The Oxford Handbook of the Philosophy of Science, Ch. 15*, Oxford, Oxford University Press, 2016, 318-336.
- Stock, Paul, "What is Europe? Place, idea, action", in Ash Amin ve Philip Lewis (Ed.), *European Union and Disunion: Reflections on European Identity*, Londra, British Academy, 2017, s. 23-28.
- Stott, Nicole Marie Passonno, *One Strange Rock (Sıra Dı  ı Bir Kaya)* (Belgesel, B10, 2018), 32:41-32-51.

Stultz, Newell, "Official Language Policies in Multilingual Societies: Evidence from the United States, South Africa, and Canada", *The Journal of South African and American Studies*, Cilt 10 Sayı 1, 2009, s. 59-76.

Sugar, Peter F., "Nationalism in Eastern Europa", in John Hutchinson ve Anthony D. Smith (Ed.), *Nationalism*, New York, Oxford University Press, 1994, s. 171-177.

Sunay, Zühal Aysun, *Türk Anayasa Hukukunda Anayasa Başlangıç Kısımları* (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006 (<https://tez.yok.gov.tr>, Tez No: 186989).

Symmons-Symonolowicz, Konstantin, *Modern Nationalism: Toward a Consensus*, New York, The Polish Institute of Art and Science in Amerika, 1964.

Şirin, Tolga, *Türk Anayasalarında Milliyetçilik* (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009 (<https://tez.yok.gov.tr>, Tez No: 240318).

Tanilli, Server, *Devlet ve Demokrasi, Anayasa Hukukuna Giriş*, Ankara, Say Yayınları, 1988.

Tassoulas, Constantine An., "Foreword by The President of the Hellenic Parliament" in *The Constitution of Greece*, Yayın Yeri Yok, Yayınevi Yok, 2022.

Taşçier, Feysel, "Hukukun (Si)yasal Kaynağı Olarak Egemenliğin İki Yüzü", *Flsf Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 7, 2009, s. 47-57.

TDK Güncel Türkçe Sözlük, "Milliyetçilik" Maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>) (Erişim Tarihi: 9 Mayıs Kasım 2023).

TDK, Güncel Türkçe Sözlük, "Paradigma" Maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>) (Erişim Tarihi: 6 Haziran 2025).

TDK, Yabancı Sözlere Karşılıklar Kılavuzu, "Paradigma" Maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>) (Erişim Tarihi: 6 Haziran 2025).

TDK, Güncel Türkçe Sözlük, "Durum" Maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>) (Erişim Tarihi: 6 Haziran 2025).

TDK, Yöntembilim Terimleri Sözlüğü, "Durum" Maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>) (Erişim Tarihi: 6 Haziran 2025).

Tepebaşılı, Fatih, "Kullanımlık Metin Türü Olarak Ulusal Marş Kavramı ve İşlevleri", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 17, 2005, s. 383-393.

Teziç, Erdoğan, *Anayasa Hukuku*, İstanbul, Beta Yayıncılık, 2012.

Theiss-Morse, Elizabeth, *Who Counts as an American?, The Boundaries of National Identity*, New York, Cambridge University Press, 2009.

Tiitinen, Seppo, "Constitutional Reform in Finland" s. 104-105, <http://www.asgp.info/Resources/Data/Documents/NJTCYJXYUTISQLTGGTUUWLCDXVEPCE.pdf> (Erişim Tarihi: 24 Ocak 2025).

Tofan, Mahmoud , "The Historical Role of Religion and Nationalism in the Consitutions and Laws of Syria, Lebanon and Tunisia" *International Journal of Law*, Cilt 9 Sayı 4, 2023, s. 31-39.

Toker, Yalçın, *Milliyetçiliğin Yasal Kaynakları*, Ankara, Toker Yayınları, 1979.

Topuzkanamış, Engin, "Hukuk ve İktidar Üzerine Bir Taslak", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 20, Sayı 2, 2018, s. 409-428.

Treitschk, Heinrich von, *His Doctrine Of German Destiny and of International Relations*, New York ve Londra, The Knickerbocker Press, 1914.

Trevor-Roper, Hugh "Geleneğin İcadı: İskoçya'nın Highland Geleneği", in E. J. Hobsbawm, ve T. O. Ranger (Der.), Çev. Mehmet Murat Şahin, *Geleneğin İcadı*, İstanbul. Agora Kitaplığı, 2022, s. 19-50.

Tudjman, Franjo, *Nationalism in Contemporary Europe*, New York, Colombia University Press, 1981.

Tuncel, Turgut Kerem, Rusya Anayasası'nda Yapılan Değişiklikler, Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM), Analiz No. 2020, <https://avim.org.tr/tr/Analiz/RUSYA-ANAYASASI-NDA-YAPILAN-DEGISIKLIKLER> (Erişim Tarihi: 6 Aralık 2024).

Tunç, Hasan, Faruk Bilir ve Bülent Yavuz, *Türk Anayasa Hukuku*, Ankara, Adalet Yayınevi, 2015.

Turhan, Mehmet, *Anayasal Devlet*, Ankara, Gündoğan Yayınları, 1997.

Türkçede Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğü, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019.

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, "Kardağ'ın Siyasi Görünümü", <https://www.mfa.gov.tr/karadag-siyasi-gorunumu.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 8 Aralık 2024).

Türkölmez, Onur, *Türkiye'de İktidar Stratejilerinin Bir Zihniyet Olarak Milletçilik Üzerinden Okunması: Yön-Devrim ve Aydınlar Ocağı Örneği* (Doktora Tezi), Sakarya, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020 (<https://tez.yok.gov.tr>, Tez No: 649974).

Ulusal Azınlıkların Korunması İlişkin Çerçeve Sözleşmesi, <https://rm.coe.int/168007cdac> (Erişim Tarihi: 9 Mart 2025).

Ulusal Azınlıkların Korunmasına İlişkin Çerçeve Sözleşmesi için Çekinceler ve Beyanlar <https://www.coe.int/en/web/conventions/cets-number/-/abridged-title-known?module=declarations-by-treaty&numSte=157&codeNature=0> (Erişim Tarihi: 9 Mart 2025).

Ustabulut, Batuhan, "İki Toplumluluk ve Federalizm: Belçika Krallığı Anayasası Örneği", *Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 6, Sayı 1, 2024, s. 302-358.

Uyanık, Halit, *Joseph Raz'da Hukukun Ootritesi Kavramının Temellendirilmesi* (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007 (<https://tez.yok.gov.tr>, Tez No: 351074).

Ünsal, Meltem, *Aristoteles'in Devlet Anlayışının Anayasa Türleri Özelinde İncelenmesi* (Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020 (<https://tez.yok.gov.tr>, Tez No: 642875).

Ünver Noi, Aylin, *Avrupa'da Yükselen Milliyetçilik*, İstanbul, Iq Kültür Sanat Yayıncılık, 2007.

Ürer, Levent, "Woodrow Wilson'un 'İdeal' Dünya Tasarımının, Türkiye Cumhuriyetinin Kuruluş Felsefesine Etkileri", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Sayı 28, 2003, s. 1-22.

Üstün, Kutay ve Karakurt, Metehan, "Miroslav Hroch'un Yaklaşımı Bağlamında Azerbaycan Milli Hareketi", *Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 10, Sayı 19, 2020, s. 199-213.

Valerys Ageshin, 11. Saeima, 19 Haziran 2014 tarihli Oturum, <https://www.saeima.lv/lv/transcripts/view/248> (Erişim Tarihi: 16 Aralık 2024).

Vedel, Georges, "Temel Hukuki Seçenekler", in Avrupa Hukuk Yoluyla Demokrasi Komisyonu ve Türk Demokrasi Vakfı (Yay.), Ergun Özbudun ve Levent Köker (Çev.), *BDT Ülkelerinin Demokrasiye Geçiş ve Anayasal Yapımı*, Ankara, Yayınevi Yok, 1993, s. 63-113.

Vergin, Nur, *Siyasetin Sosyolojisi*, İstanbul, Doğan Kitap, 2019.

Waters, Malcolm, *Globalisation*, Londra, Routledge, 2001.

Weber, Max, *The Theory of Social and Economic Organization*, New York, The Free Press and the Falcon's Bring Press, 1947, s. 328.

Weber, Max, *Basic Concepts in Sociology*, Çev. H. P. Secher, New York, Citadel Press, s. 2002.

Wheare, K. C., *Modern Anayasalar*, Çev. Mehmet Turhan, İstanbul, Değişim Yayınları, 1984.

Wills, Charles (Ed.), *Complete Flags of the World*, New York, Dk Publishing, 2008.

Winkler, Heinrich August , "Nationalism and Nation-State in Germany", in Mikaulas Teich ve Roy Foster (Ed.), *The National Question in Europe in Historical Context*, New York, Cambridge University Press, 1993, s. 181-195.

Yack, Bernard, "The Myth of The Civic Nation", *Critical Review*, Cilt 10, Sayı 2, 1999, s. 193-211.

Yalçınkaya, Ahmet, "Aileden Sözleşmeye Egemenlik: Doğal ama Yapay", in Mehmet Ali Ağaoğulları (Ed.), *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011, s. 416-426.

Yayla, Atilla, *Siyaset Bilimi*, Ankara, Adres Yayınları, 2017.

Yener, Serhat ve Hakan Duran, "Avrupa Birliği Ülkelerinin Ulusal Marşlarının Sosyo-Kültürel ve Müzikal Açından İncelenmesi", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı 24, 2010, s. 185-206.

Yıldırım, Ali ve Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara, Seçkin Yayıncılık, 2016.

Yıldız, Mete, "İspanya Yönetim Sistemi'ndeki Tekçilik ve Federalizm Tartışmalarının Değerlendirilmesi", *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 29 Sayı 2, 2011, 175-191.

Yin, Robert K., *Case Study Research, Design and Methods*, California, Sage Publications, 1994.

Zakaria, Fareed, *The Future of Freedom, Illiberal Democracy at Home and Abroad*, New Delhi, Wiking, 2003.

Zernatto, Guid, "Nation: The History of a Word", *Review of Politics* , Sayı 6, 1944, s. 351-366.

Zeybekoğlu, Ali Emre, *Carl Schmitt'in 20. Yüzyıl Devlet ve Siyaset Kuramına Katkısı* (Doktora Tezi), İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009 (<https://tez.yok.gov.tr>, Tez No: 263004).

Zeynep İspir, Funda Kaya, Elif Çağla Yıldız (Ed.), *HFSA Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi 28. Kitap*, İstanbul, İstanbul Barosu Yayınları, 2019, s. 197-218.

22 Mart 2024 Tarihli Vatandaşlık Hukukunun Modernleştirilmesine Yönelik Kanun (Gesetz zur Modernisierung des Staatsangehörigkeitsrechts), (Federal Resmî Gazete, 26 Mart 2024, Sayı 104, <https://www.recht.bund.de/bgbl/1/2024/104/VO>)

1791 Anayasası, <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-1791> (Erişim Tarihi: 11 Aralık 2024).

1793 Anayasası, <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-du-24-juin-1793> (Erişim Tarihi: 11 Aralık 2024).

22 Ağustos 1795 Anayasası, <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-du-5-fructidor-an-iii> (Erişim Tarihi: 11 Aralık 2024).

13 Aralık 1799 Anayasası, <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-du-22-frimaire-an-viii> (Erişim Tarihi: 11 Aralık 2024).

4 Ağustos 1802 Anayasası, <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-du-16-thermidor-an-x> (Erişim Tarihi: 11 Aralık 2024).

18 Mayıs 1804 Anayasası, <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-l-an-xii-empire-28-floreal-an-xii> (Erişim Tarihi: 11 Aralık 2024).

4 Haziran 1814 tarihli Anayasa Şartı, <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/charte-constitutionnelle-du-4-juin-1814> (Erişim Tarihi: 11 Aralık 2024).

22 Nisan 1815 tarihli İmparatorluk Anayasalarına Ek Kanun, <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/acte-additionnel-aux-constitutions-de-l-empire-du-22-avril-1815> (Erişim Tarihi: 11 Aralık 2024).

14 Ağustos 1830 tarihli Anayasa Şartı, <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/charte-constitutionnelle-du-14-aout-1830> (Erişim Tarihi: 11 Aralık 2024).

14 Ocak 1852 Anayasası, <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-1852-second-empire> (Erişim Tarihi: 12 Aralık 2024).

1875 Anayasası, <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-1875-iiie-republique> (Erişim Tarihi: 12 Aralık 2024).

2 Kasım 1945 Anayasası, <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/loi-du-2-novembre-1945-portant-organisation-provisoire-des-pouvoirs-publics> (Erişim Tarihi: 12 Aralık 2024).

4 Kasım 1848 Anayasası, <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-1848-iiie-republique> (Erişim Tarihi: 12 Aralık 2024).

27 Ekim 1946 Anayasası, <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-1946-ive-republique> (Erişim Tarihi: 12 Aralık 2024).

4 Ekim 1958 Anayasası, <https://www.conseil-constitutionnel.fr/le-bloc-de-constitutionnalite/texte-integral-de-la-constitution-du-4-octobre-1958-en-vigueur> (Erişim Tarihi: 12 Aralık 2024).

3 Mart 1921 tarihli Polonya Cumhuriyeti Anayasası, <https://biblioteka.sejm.gov.pl/tek01/txt/kpol/e1921-spis.html> (Erişim Tarihi: 3 Aralık 2024).

1 Eylül Mart 1992 tarihli Slovakya Cumhuriyeti Anayasası, m. 1, <https://www.prezident.sk/upload-files/46422.pdf> (Erişim Tarihi: 5 Aralık 2024).

5 Şubat 1937 Tarihli ve 3115 Sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun, m. 1 (*Resmi Gazete*, 13 Şubat 1937, Sayı 3533).

16 Nisan 1871 tarihli Alman İmparatorluğu Anayasası, <https://www.verfassungen.de/de67-18/verfassung71-i.htm> (Erişim Tarihi: 9 Aralık 2024).

19 Ekim 2007 tarihli Karadağ Anayasası, Başlangıç Metni. <https://www.cbcg.me/en/about-us/legislation/constitution-of-montenegro>.

1827 Yunanistan Siyasi Anayasası, <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/syn09.pdf> (Erişim Tarihi: 8 Aralık 2024).

1911 Yunanistan Anayasası, m. 21, <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/syn14.pdf> (Erişim Tarihi: 8 Aralık 2024).

1927 Yunanistan Cumhuriyeti Anayasası, m. 2, <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/syn15.pdf> (Erişim Tarihi: 8 Aralık 2024).

11 Haziran 1975 Anayasası, <https://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/To-Politevma/Syntagma/> (Erişim Tarihi: 14 Aralık 2024).

18 Nisan 211 tarihli Macaristan Anayasası, https://2015-2019.kormany.hu/download/a/68/11000/The_Fundamental_Law_of_Hungary_01072016.pdf (Erişim Tarihi: 14 Aralık 2024).

1848 Anayasası, https://www.quirinale.it/allegati_statici/costituzione/Statutoalbertino.pdf (Erişim Tarihi: 14 Aralık 2024).

19 Mart 1812 İspanyol Monarşisi Siyasi Anayasası, https://bvpb.mcu.es/constituciones/es/catalogo_imagenes/grupo.do?path=142726 (Erişim Tarihi: 16 Aralık 2024).

1834 Kraliyet Tüzüğü, https://bvpb.mcu.es/es/catalogo_imagenes/grupo.do?path=142150 (Erişim Tarihi: 16 Aralık 2024).

- 18 Haziran 1837 İspanyol Monarşisi Anayasası, https://bvpb.mcu.es/es/catalogo_imagenes/grupo.do?path=142728 (Erişim Tarihi: 16 Aralık 2024).
- 1845 İspanyol Monarşisi Anayasası, https://bvpb.mcu.es/constituciones/es/catalogo_imagenes/grupo.do?path=142729 (Erişim Tarihi: 16 Aralık 2024).
- 1 Haziran 1869 İspanyol Ulusu Anayasası, https://bvpb.mcu.es/constituciones/es/catalogo_imagenes/grupo.do?path=142730 (Erişim Tarihi: 16 Aralık 2024).
- 29 Haziran 1876 İspanyol Anayasası, https://www.congreso.es/constitucion/ficheros/historicas/cons_1876.pdf (Erişim Tarihi: 16 Aralık 2024).
- 9 Aralık 1931 tarihli İspanyol Cumhuriyeti Anayasası, https://www.congreso.es/docu/constituciones/1931/1931_cd.pdf (Erişim Tarihi: 16 Aralık 2024).
- 29 Aralık 1978 İspanya Anayasası, <https://www.senado.es/web/conocersenado/normas/constitucion/index.html> (Erişim Tarihi: 16 Aralık 2024).
- 15 Haziran 1920 Estonya Cumhuriyeti Anayasası, [https://en.wikisource.org/wiki/Constitution_of_the_Esthonian_Republic_\(1920\)](https://en.wikisource.org/wiki/Constitution_of_the_Esthonian_Republic_(1920)) (Erişim Tarihi: 16 Aralık 2024).
- 24 Ocak 1934 Estonya Cumhuriyeti Anayasası, [https://en.wikisource.org/wiki/Translation:Constitution_of_the_Esthonian_Republic_\(1934\)](https://en.wikisource.org/wiki/Translation:Constitution_of_the_Esthonian_Republic_(1934)) (Erişim Tarihi: 16 Aralık 2024).
- 1 Ocak 1938 Estonya Cumhuriyeti Anayasası, <https://licodu.cois.it/?p=1083&lang=en> (Erişim Tarihi: 16 Aralık 2024).
- 15 Şubat 1922 Letonya Cumhuriyeti Anayasası, <https://likumi.lv/doc.php?id=57980> (Erişim Tarihi: 16 Aralık 2024).
- 17 Kasım 1991 Makedonya Cumhuriyeti Anayasası (Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Anayasası), <https://codices.coe.int/codices/documents/constitution/42F62C7D-1954-4C5E-BB0F-9F7387CF7991#a42f62c7d-1954-4c5e-bb0f-9f7387cf7991> (Erişim Tarihi: 23 Aralık 2024).
- 13 Kasım 1918 Çekoslovakya Cumhuriyeti Geçici Anayasası, https://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1918.html (Erişim Tarihi: 14 Ocak 2025).
- 29 Şubat 1920 Çekoslovakya Cumhuriyeti Anayasası, https://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1920.html (Erişim Tarihi: 14 Ocak 2025).
- 9 Mayıs 1948 Çekoslovak Cumhuriyeti Anayasası, https://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1948.html (Erişim Tarihi: 14 Ocak 2025).
- 11 Temmuz 1960 Çekoslovak Sosyalist Cumhuriyeti Anayasası, https://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1960.html (Erişim Tarihi: 14 Ocak 2025).
- 27 Ekim 1968 Çekoslovakya Federasyonu Anayasası, https://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1968.html (Erişim Tarihi: 14 Ocak 2025).
- Çekoslovakya'nın Dağılmasına İlişkin Tedbirlere Yönelik Çek Ulusal Konseyi Anayasa Kanunu, <https://www.psp.cz/docs/laws/1993/4.html> (Erişim Tarihi: 14 Ocak 2025); Çek ve Slovak Federal Cumhuriyeti'nin Feshine İlişkin Anayasa Kanunu, <https://www.psp.cz/docs/laws/1992/542.html> (Erişim Tarihi: 14 Ocak 2025).
- 16 Aralık 1992 tarihli Çek Cumhuriyeti Anayasası, <https://www.psp.cz/docs/laws/constitution.html> (Erişim Tarihi: 14 Ocak 2025).

1866 Romanya Anayasası, <https://www.constitutia.ro/const1866.htm> (Erişim Tarihi: 15 Ocak 2025).

1923 Romanya Anayasası, <https://www.constitutia.ro/const1923.htm> (Erişim Tarihi: 15 Ocak 2025).

1938 Romanya Anayasası, <https://www.constitutia.ro/const1938.htm> (Erişim Tarihi: 15 Ocak 2025).

1948 Romanya Halk Cumhuriyeti Anayasası, <https://www.constitutia.ro/const1948.htm> (Erişim Tarihi: 11 Aralık 2024).

1952 Romanya Halk Cumhuriyeti Anayasası, <https://www.constitutia.ro/const1952.htm> (Erişim Tarihi: 11 Aralık 2024).

1965 Romanya Sosyalist Cumhuriyeti Anayasası, <https://www.constitutia.ro/const1965.htm> (Erişim Tarihi: 11 Aralık 2024).

21 Kasım 1991 tarihli Romanya Anayasası, <https://www.cdep.ro/pls/dic/site.page?id=371> (Erişim Tarihi: 15 Ocak 2025).

15 Mart 1994 tarihli Belarus Cumhuriyeti Anayasası, <http://www.kc.gov.by/en/document-5283> (Erişim Tarihi: 18 Ocak 2025).

1822 Portekiz Monarşisi Siyasi Anayasası, <https://www.arqnet.pt/portal/portugal/liberalismo/c1822t1.html> (Erişim Tarihi: 17 Ocak 2025).

1826 Anayasa Tüzüğü, <https://www.arqnet.pt/portal/portugal/liberalismo/carta826.html> (Erişim Tarihi: 17 Ocak 2025).

1838 Portekiz Monarşisi Siyasi Anayasası, m. 1, 2, 33, <https://www.arqnet.pt/portal/portugal/liberalismo/const838.html> (Erişim Tarihi: 17 Ocak 2025).

1911 Portekiz Cumhuriyeti Siyasi Anayasası, <https://www.arqnet.pt/portal/portugal/liberalismo/const911.html> (Erişim Tarihi: 17 Ocak 2025).

1933 Portekiz Cumhuriyeti Siyasi Anayasası, https://permalinkbnd.bnportugal.gov.pt/lgfiles?path=medias/63/b3/72/d8/63b372d8-cfd9-4def-8102-5b7821c626c4&file=sni-698_0000.pdf (Erişim Tarihi: 17 Ocak 2025).

11 Nisan 1933 tarihli Sömürge Yasası, https://www.arqnet.pt/portal/portugal/documentos/acto_colonial.html (Erişim Tarihi: 17 Ocak 2025).

2 Nisan 1976 tarihli Portekiz Cumhuriyeti Anayasası, <https://www.parlamento.pt/sites/EN/Parliament/Documents/Constitution7th.pdf> (Erişim Tarihi: 17 Ocak 2025).

27 Ağustos 1991 tarihli Moldova Cumhuriyeti Bağımsızlık Bildirgesi, https://constcourt.md/public/files/file/Baza%20legala/Declaratia_en.pdf (Erişim Tarihi: 16 Ocak 2025).

29 Temmuz 1994 tarihli Moldova Cumhuriyeti Anayasası, https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=17055&lang=ro# (Erişim Tarihi: 16 Ocak 2025).

2 Şubat 1993 tarihli Andorra Prensliği Anayasası, <https://www.andorramania.ad/constitucio-principat-andorra.php> (Erişim Tarihi: 15 Aralık 2024).

1879 Bulgaristan Prensliği Anayasası, <https://parliament.bg/bg/17> (Erişim Tarihi: 19 Ocak 2025).

1947 Bulgaristan Halk Cumhuriyeti Anayasası, <https://www.parliament.bg/bg/18> (Erişim Tarihi: 19 Ocak 2025).

1971 Bulgaristan Halk Cumhuriyeti Anayasası, <https://www.parliament.bg/bg/19> (Erişim Tarihi: 19 Ocak 2025).

12 Temmuz 1991 tarihli Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasası, <https://www.parliament.bg/en/const> (Erişim Tarihi: 19 Ocak 2025).

12 Eylül 1848 tarihli İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası, https://www.parlament.ch/centers/documents/de/BV_1848_EN.pdf (Erişim Tarihi: 15 Aralık 2024).

29 Mayıs 1874 tarihli İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası, <https://www.servat.unibe.ch/icl/sz01000.html> (Erişim Tarihi: 15 Aralık 2024).

18 Nisan 1999 tarihli İsviçre Konfederasyonu Federal Anayasası, <https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/1999/404/en> (Erişim Tarihi: 15 Aralık 2024).

1974 tarihli Hükümet Belgesi/Aracı, <https://www.riksdagen.se/globalassets/05.-sa-fungerar-riksdagen/demokrati/the-instrument-of-government-2023-eng.pdf> (Erişim Tarihi: 24 Ocak 2025).

1810 tarihli Vesayet Kanunu, <https://www.riksdagen.se/globalassets/05.-sa-fungerar-riksdagen/demokrati/the-act-of-succession.pdf> (Erişim Tarihi: 24 Ocak 2025).

1949 tarihli Basın Özgürlüğü Kanunu, <https://www.riksdagen.se/globalassets/05.-sa-fungerar-riksdagen/demokrati/the-freedom-of-the-press-act-2023-eng.pdf> (Erişim Tarihi: 24 Ocak 2025).

1991 tarihli İfade Özgürlüğü Temel Kanunu, <https://www.riksdagen.se/globalassets/05.-sa-fungerar-riksdagen/demokrati/the-fundamental-law-on-freedom-of-expression-2023-eng.pdf> (Erişim Tarihi: 24 Ocak 2025).

17 Temmuz 1919 tarihli Anayasa Kanunu, [https://en.wikisource.org/wiki/Constitution_of_Finland_\(1919\)](https://en.wikisource.org/wiki/Constitution_of_Finland_(1919)) (Erişim Tarihi: 24 Ocak 2025).

11 Haziran 1999 tarihli Finlandiya Anayasası <https://www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/1999/en19990731.pdf> (Erişim Tarihi: 24 Ocak 2025).

25 Ekim 1922 tarihli İrlanda Bağımsız Devleti Anayasası, <https://www.irishstatutebook.ie/eli/1922/act/1/enacted/en/html> (Erişim Tarihi: 16 Ocak 2025).

1 Temmuz 1937 tarihli İrlanda Anayasası, <https://www.irishstatutebook.ie/eli/cons/ga/html> (Erişim Tarihi: 16 Ocak 2025).

27 Aralık 1976 tarihli Arnavutluk Sosyalist Halk Cumhuriyeti Anayasası, <https://bjoerna.dk/dokumentation/Albanian-Constitution-1976.htm> (Erişim Tarihi: 2 Şubat 2025).

21 Ekim 1998 tarihli Arnavutluk Cumhuriyeti Anayasası, <https://www.osce.org/files/f/documents/3/2/41888.pdf> (Erişim Tarihi: 2 Şubat 2025).

1990 Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası, https://www.worldstatesmen.org/Serbia_const_1990.htm (Erişim Tarihi: 2 Şubat 2025).

30 Eylül 2006 tarihli Sırbistan Cumhuriyeti Anayasası, [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL\(2006\)089-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL(2006)089-e) (Erişim Tarihi: 2 Şubat 2025).

10-14 Mart 1919 tarihli Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Anayasası, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/n0001316-19/ed19190310/sp:max100#Text> (Erişim Tarihi: 4 Şubat 2025).

15 Mayıs 1929 tarihli Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Anayasası, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/n0001316-29/sp:max100#Text> (Erişim Tarihi: 4 Şubat 2025).

30 Ocak 1937 tarihli Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Anayasası, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/001_001/sp:max100#Text (Erişim Tarihi: 4 Şubat 2025).

20 Nisan 1978 tarihli Ukrayna Anayasası, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/888-09/sp:max100#Text> (Erişim Tarihi: 4 Şubat 2025).

- 28 Haziran 1996 tarihli Ukrayna Anayasası, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/sp:max100#Text> (Erişim Tarihi: 4 Şubat 2025).
- 22 Aralık 1990 tarihli Hırvatistan Cumhuriyeti Anayasası, [https://www.usud.hr/sites/default/files/dokumenti/The consolidated text of the Constitution of the Republic of Croatia as of 15 January 2014.pdf](https://www.usud.hr/sites/default/files/dokumenti/The%20consolidated%20text%20of%20the%20Constitution%20of%20the%20Republic%20of%20Croatia%20as%20of%2015%20January%202014.pdf) (Erişim Tarihi: 7 Şubat 2025).
- 5 Haziran 1953 tarihli Danimarka Kraliyet Anayasası, <https://www.thedanishparliament.dk/-/media/sites/ft/pdf/publikationer/the-constitutional-act-of-denmark.pdf> (Erişim Tarihi: 2 Şubat 2025).
- 17 Mayıs 1814 tarihli Norveç Krallığı Anayasası, <https://lovdata.no/dokument/NLE/lov/1814-05-17?q=grunnloven> (Erişim Tarihi: 2 Şubat 2025).
- 17 Ekim 1868 tarihli Lüksemburg Büyük Dükalığı Anayasası, <https://legilux.public.lu/eli/etat/leg/constitution/1868/10/17/n1/consolide/20200519> (Erişim Tarihi: 2 Şubat 2025).
- 5 Ekim 1921 tarihli Lihtenştayn Prenslığı Anayasası, <https://archiv.llv.li/files/rdr/Verfassung-E-01-02-2014.pdf> (Erişim Tarihi: 2 Şubat 2025).
- 21 Eylül 1964 tarihli Malta Anayasası, <https://legislation.mt/eli/const/eng> (Erişim Tarihi: 2 Şubat 2025).
- 17 Aralık 1962 tarihli Monako Prenslığı Anayasası, https://www.gouv.mc/Gouvernement-et-Institutions/Les-Institutions/La-Constitution-de-la-Principaute#eztoc81068_1 (Erişim Tarihi: 2 Şubat 2025).
- 24 Ağustos 1815 tarihli Hollanda Krallığı Anayasası, <https://open.overheid.nl/documenten/ronl-74f4c90b-2a63-4b8d-8fec-1b4455097d68/pdf> (Erişim Tarihi: 2 Şubat 2025).
- 17 Haziran 1944 tarihli İzlanda Cumhuriyeti Anayasası, [https://www.government.is/library/01-Ministries/Prime-Ministers-Office/constitution of iceland.pdf](https://www.government.is/library/01-Ministries/Prime-Ministers-Office/constitution%20of%20iceland.pdf) (Erişim Tarihi: 2 Şubat 2025).
- 14 Aralık 1995 tarihli Bosna Hersek Anayasası, https://www.ustavisud.ba/uploads/documents/constitution-of-bih_1625734692.pdf (Erişim Tarihi: 2 Şubat 2025).
- 1 Ocak 1948 tarihli İtalya Cumhuriyeti Anayasası, https://www.senato.it/documenti/repository/istituzione/costituzione_inglese.pdf (Erişim Tarihi: 14 Kasım 2024).
- 1848 Anayasası, https://www.quirinale.it/allegati_statici/costituzione/Statutoalbertino.pdf (Erişim Tarihi: 14 Aralık 2024).
- 23 Aralık 1991 tarihli Slovenya Cumhuriyeti Anayasası, <https://www.us-rs.si/legal-basis/constitution/?lang=en> (Erişim Tarihi: 8 Şubat 2025).
- 15 Haziran 2008 tarihli Kosova Cumhuriyeti Anayasası, [http://old.kuvendikosoves.org/common/docs/Constitution of the Republic of Kosovo with amend.I-XXV 2017.pdf](http://old.kuvendikosoves.org/common/docs/Constitution%20of%20the%20Republic%20of%20Kosovo%20with%20amend.I-XXV%202017.pdf) (Erişim Tarihi: 24 Ocak 2025).
- 1 Ekim 1920 tarihli Avusturya Federal Anayasası, [https://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/Erw/ERV 1930 1/ERV 1930 1.html](https://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/Erw/ERV_1930_1/ERV_1930_1.html) (Erişim Tarihi: 3 Aralık 2024).
- 26 Temmuz 1831 tarihli Belçika Anayasası, https://www.dekamer.be/kvvcr/pdf_sections/publications/constitution/grondwetuk.pdf (Erişim Tarihi: 3 Aralık 2024).

12 Aralık 1993 tarihli Rusya Federasyonu Anayasası, m. 1, 3, <http://www.constitution.ru/en/10003000-02.htm> (Erişim Tarihi: 9 Aralık 2024).

23 Mayıs 1949 tarihli Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç Hükümleri, <https://www.btg-bestellservice.de/pdf/80207000.pdf> (Erişim Tarihi: 9 Aralık 2024).

2 Nisan 1997 tarihli Polonya Cumhuriyeti Anayasası, m. 4, <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/angielski/kon1.htm> (Erişim Tarihi: 3 Aralık 2024).

28 Haziran 1992 tarihli Estonya Cumhuriyeti Anayasası, <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/521052015001/consolide> (Erişim Tarihi: 16 Aralık 2024).

23 Aralık 1876 tarihli Kanun-ı Esâsî, <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1876-k%C3%A2n%C3%BBn-i-es%C3%A2s%C3%AE/> (Erişim Tarihi: 15 Mart 2024).

20 Ocak 1921 tarihli Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu, <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1921-anayasasi/> (Erişim Tarihi: 15 Mart 2024)

20 Nisan 1924 tarihli Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu, <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1924-anayasasi/> (Erişim Tarihi: 15 Mart 2024)

10 Ocak 1945 Tarih ve 4695 Sayılı Kanun (*Resmî Gazete*, 15 Ocak 1945 Sayı 5905)

24 Aralık 1952 Tarih ve 5997 Sayılı “491 sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanununun Tekrar Meriyete Konulması Hakkında Kanun” (*Resmî Gazete*, 31 Ocak 1952 Sayı 8297)

15 Aralık 1999 tarih ve 482 sayılı Tarihîsel Dilsel Azınlıkların Korunmasına İlişkin Kanun, m. 1-2 (*Gazzette Ufficiale*, 20 Aralık 1999, Sayı 197).

28 Mayıs 2009 tarihli Dil Kanunu (2009:600), m. 4-5, <https://www.government.se/contentassets/16ba706f40854a87b910941caf3891d1/language-act-in-english.pdf> (Erişim Tarihi: 6 Nisan 2025).

20 Aralık 2022 tarih ve 115 sayılı Dil Kanunu, m. 4-5, <https://lovdata.no/dokument/NLE/lov/2021-05-21-42> (Erişim Tarihi: 6 Nisan 2025).

13 Haziran 2023 tarihli Vatikan Şehir Devleti Temel Kanunu, <https://press.vatican.va/content/salastampa/it/bollettino/pubblico/2023/05/13/0365/00791.html> (Erişim Tarihi: 15 Haziran 2025).

7 Mayıs 1985 tarihli Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası, <https://mevzuat.gov.ct.tr/Portals/48/ANAYASA.pdf> (Erişim Tarihi: 7 Aralık 2025).

16 Ağustos 1960 tarihli Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası, <https://mevzuat.gov.ct.tr/Portals/48/KIBRIS%20CUMHURİYETİ%20ANAYASASI%201960.pdf> (Erişim Tarihi: 7 Aralık 2025).

EKLER

EK-1. Avrupa’da milliyetçiliğin anayasal boyutunun özel durumları

No.	Anayasa	Ulus	Vatandaşlık	Etnisite	Dil	Ulusal Semboller	Kendi Kaderini Tayin Hakkı
		*Ulus/Halk Atfı +Sivil/Etnik/Kültürel	*Vatandaşlık Tanımı + Dayanılan Unsur (<i>Hukuki Statü/Siyasi Kimlik</i>) -Vatandaşlığın Niceliği İlişkin Düzenleme	Farklı Kimleri Tanınması (<i>Tanınmıyor/İsim Vererek/İlke Düzeyinde</i>)	Resmi Dil Düzenlemesi (<i>Yok/Tek/Birden Fazla</i>)	*Ulusal Bayrak +Ulusal Arma -Ulusal Marş	Düzenlenmiş/ Düzenlenmemiş
1	Andorra Prenslığı A.	*Var/+Sivil	*Yok/+Hukuki Statü/-Tek	Tanınmıyor	Tek	*Var/+Var/-Var	Düzenlenmemiş
2	Arnavutluk Cumhuriyeti A.	*Var/+Sivil	*Yok/*Hukuki Statü/-Yok	İlke Düzeyinde	Tek	*Var/+Var/-Var	Düzenlenmemiş
3	Avusturya Federal A.	*Var/+Sivil	*Yok/+Hukuki Statü/-Tek	İlke Düzeyinde	Tek	*Var/+Var/-Yok	Düzenlenmemiş
4	Belarus Cumhuriyeti A.	*Var/+Kültürel	*Yok/+Hukuki Statü/-Yok	İlke Düzeyinde	Birden Fazla	*Var/+Var/-Var	Düzenlenmiş
5	Belçika A.	*Var/+Sivil	*Yok/+Hukuki Statü/-Yok	İsim Vererek	Birden Fazla	*Var/+Var/-Yok	Düzenlenmemiş
6	Bosna Hersek A.	Yok	*Yok/+Hukuki Statü/-Çok	İsim Vererek	Yok	*Yok/+Yok/-Yok	Düzenlenmemiş
7	Bulgaristan Cumhuriyeti A.	*Var/+Sivil	*Var/+Siyasi Kimlik/-Yok	İlke Düzeyinde	Tek	*Var/+Var/-Var	Düzenlenmemiş
8	Çek Cumhuriyeti A.	*Var/+Sivil	*Yok/+Hukuki Statü/-Yok	Tanınmıyor	Yok	*Var/+Var/-Var	Düzenlenmemiş
9	Danimarka Kraliyet A.	Yok	*Yok/+Hukuki Statü/-Yok	Tanınmıyor	Yok	*Yok/+Yok/-Yok	Düzenlenmemiş
10	Estonya Cumhuriyeti A.	*Var/+Sivil/Kültürel	*Yok/+Hukuki Statü/-Yok	İlke Düzeyinde	Tek	*Var/+Var/-Yok	Düzenlenmiş
11	Federal Almanya Cumhuriyeti A.	*Var/+Sivil	*Var/+Siyasi Kimlik/-Yok	Tanınmıyor	Yok	*Var/+Yok/-Yok	Düzenlenmiş
12	Finlandiya A.	*Var/+Sivil	*Yok/+Hukuki Statü/-Çok	İsim Vererek	Birden Fazla	*Yok/+Yok/-Yok	Düzenlenmemiş
13	Fransa A.	*Var/+Sivil	*Yok/+Hukuki Statü/-Yok	Tanınmıyor	Tek	*Var/+Yok/-Var	Düzenlenmemiş
14	Hırvatistan Cumhuriyeti A.	*Var/+Kültürel	*Yok/+Siyasi Kimlik/-Yok	İsim Vererek	Tek	*Var/+Var/-Var	Düzenlenmiş
15	Hollanda Krallığı A.	Yok	*Yok/+Hukuki Statü/-Yok	Tanınmıyor	Yok	*Yok/+Yok/-Yok	Düzenlenmemiş
16	İrlanda A.	*Var/+Etnik/Kültürel	*Yok/+Siyasi Kimlik/-Yok	Tanınmıyor	Birden Fazla	*Var/+Yok/-Yok	Düzenlenmemiş
17	İspanya A.	*Var +Sivil	*Yok/+Hukuki Statü/-Çok	Tanınmıyor	Tek	*Var/+Yok/-Yok	Düzenlenmemiş
18	İsveç Hükümet Belgesi/Aracı	*Var/+Sivil	*Yok/+Hukuki Statü/-Yok	İsim Vererek	Yok	*Yok/+Yok/-Yok	Düzenlenmemiş

19	İsviçre Konfederasyonu Federal A.	*Var/+Sivil	*Var/+Hukuki Statü/-Yok	İlke Düzeyinde	Birden Fazla	*Yok/+Yok/-Yok	Düzenlenmemiş
20	İtalya A.	*Var/+Sivil	*Yok/+Hukuki Statü/-Yok	İlke Düzeyinde	Yok	*Var/+Yok/-Yok	Düzenlenmemiş
21	İzlanda Cumhuriyeti A.	Yok	*Yok/+Hukuki Statü/-Tek	Tanınıyor	Yok	*Yok/+Yok/-Yok	Düzenlenmemiş
22	Karadağ A.	*Var/+Sivil	*Yok/+Siyasi Kimlik/-Yok	İsim Vererek	Birden Fazla	*Var/+Var/-Var	Düzenlenmemiş
23	Kıbrıs Cumhuriyeti A.	Yok	*Yok/+Siyasi Kimlik/-Yok	İsim vererek	Tek	*Var/+Yok/-Yok	Düzenlenmemiş
24	Kosova Cumhuriyeti A.	*Var/+Sivil	*Yok/+Hukuki Statü/-Yok	İlke Düzeyinde	Birden Fazla	*Var/+Var/-Yok	Düzenlenmemiş
25	Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti A.	*Var/+Sivil	*Var/+Siyasi Kimlik/-Var	İsim Vererek	Birden Fazla	*Var/+Yok/-Var	Düzenlenmiş
26	Kuzey Makedonya Cumhuriyeti A.	*Var/+Kültürel	*Yok/+Siyasi Kimlik/-Yok	İsim Vererek	Birden Fazla	*Var/+Var/-Var	Düzenlenmemiş
27	Letonya Cumhuriyeti A.	*Var/+Kültürel	*Yok/+Hukuki Statü/-Çok	İlke Düzeyinde	Tek	*Var/+Yok/-Yok	Düzenlenmiş
28	Lihtenştayn Prensiği A.	Yok	*Yok/+Hukuki Statü/-Yok	Tanınıyor	Tek	*Var/+Var/-Yok	Düzenlenmemiş
29	Litvanya Cumhuriyeti A.	*Var/+Kültürel	*Yok/+Hukuki Statü/-Tek	İlke Düzeyinde	Tek	*Var/+Var/-Var	Düzenlenmemiş
30	Lüksemburg Büyük Dukalığı A.	Yok	*Yok/+Hukuki Statü/-Yok	Tanınıyor	Yok	*Yok/+Yok/-Yok	Düzenlenmemiş
31	Macaristan A.	*Var/+Sivil/Kültürel	*Yok/+Hukuki Statü/-Yok	İlke Düzeyinde	Tek	*Var/+Var/-Var	Düzenlenmiş
32	Malta A.	Yok	*Yok/+Hukuki Statü/-Yok	Tanınıyor	Birden Fazla	*Var/+Var/-Var	Düzenlenmemiş
33	Moldova Cumhuriyeti A.	*Var/+Etnik	*Yok/+Hukuki Statü/-Tek	İlke Düzeyinde	Tek	*Var/+Var/-Var	Düzenlenmiş
34	Monako Prensiği A.	Yok	*Yok/+Hukuki Statü/-Tek	Tanınıyor	Tek	*Var/+Var/-Yok	Düzenlenmemiş
35	Norveç Kralığı A.	Yok	*Yok/+Hukuki Statü/-Yok	İsim Vererek	Yok	*Var/+Yok/-Yok	Düzenlenmemiş
36	Polonya Cumhuriyeti A.	*Var/+Sivil	*Yok/+Hukuki Statü/-Yok	İlke Düzeyinde	Tek	*Var/+Var/-Var	Düzenlenmiş
37	Portekiz Cumhuriyeti A.	*Var/+Sivil	*Var/+Hukuki Statü/-Yok	İlke Düzeyinde	Tek	*Var/+Yok/-Var	Düzenlenmiş
38	Romanya A.	*Var/+Sivil	*Yok/+Hukuki Statü/-Yok	İlke Düzeyinde	Tek	*Var/+Var/-Var	Düzenlenmemiş
39	Rusya Federasyonu A.	*Var/+Sivil/Kültürel	*Yok/+Hukuki Statü/-Tek	İlke Düzeyinde	Tek	*Var/+Var/-Var	Düzenlenmiş
40	Sırbistan Cumhuriyeti A.	*Var/+Kültürel	*Yok/+Hukuki Statü/-Yok	İlke Düzeyinde	Tek	*Var/+Var/-Var	Düzenlenmemiş
41	Slovakya Cumhuriyeti A.	*Var/+Kültürel	*Yok/+Hukuki Statü/-Yok	İlke Düzeyinde	Tek	*Var/+Var/-Var	Düzenlenmiş
42	Slovenya Cumhuriyeti A.	*Var/+Sivil	*Yok/+Hukuki Statü/-Yok	İsim Vererek	Birden Fazla	*Var/+Var/-Var	Düzenlenmiş
43	Türkiye Cumhuriyeti A.	*Var/+Sivil	*Var/+Siyasi Kimlik/-Yok	Tanınıyor	Tek	*Var/+Yok/-Var	Düzenlenmemiş
44	Ukrayna A.	*Var/+Sivil/Kültürel	*Yok/+Hukuki Statü/-Tek	İlke Düzeyinde	Tek	*Var/+Var/-Var	Düzenlenmiş
45	Yunanistan A.	*Var/+Sivil	*Var/+Siyasi Kimlik/-Tek	Tanınıyor	Yok	*Yok/+Yok/-Yok	Düzenlenmemiş

